प्रकाशक : मानदमन्त्री

चन्दुलाल जमनादास शाह
संचालक, श्रीलब्धिसूरीश्वर जैन ग्रन्थमाला
छाणी (वी बरोडा)

मुद्रक :
लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी
निर्णयसागर प्रेस
२६-२८ कोलभाट स्ट्रीट,
मुंबई नं. २

Shri Labdhisurishwar Jain Granthamala No 35

THE DVADASHARANAYACHAKRAM

OF

SRI MALLAVADI KSHAMASRAMANA

WITH

THE NYAYAGAMANUSARINI COMMENTARY

BY

SRI SIMHASURAGANI VADI KSHAMASRAMANA

PART III

Edited with

Critical Introduction, Index & Vishamapadavivechana

BY

ACHARYA VIJAYA LABDHI SURI

PUBLISHED BY

CHANDULAL JAMNADAS SHAH

SECRETARY SHRI LABDHI SURISWAR JAIN GRANTHAMALA

CHHANI (BARODA DIST.)

FIRST EDITION 500 COPIES

A D 1957] PRICE 6 RUPEES [*V S 2013*

धन्यवाद अने आभार

●

जैनतर्कशास्त्रना अतिमहत्त्वना आ ग्रन्थरत्न श्री द्वादशारनयचक्रना प्रथम अने द्वितीय भागने वाचकोना करकमलमां सादर कर्या पछी, आजे आ तृतीय विभाग समर्पित करतां अत्यन्त आनन्द थाय छे. प्रथमना भागोनी जेम आ तृतीय भागने पण उंचा लेजर पेपरमां सुन्दर स्वच्छ अने शुद्ध मुद्रणपूर्वक तैयार करवामां आव्यो छे ग्रन्थमुद्रणमां वपराती कागळो विगेरे साधनोनी मूल्यवृद्धि, कल्पनामां पण न आवे तेवी उंची सपाटीए रोज-ब-रोज वधती जाय छे प्रथमना भागो करतां पण आ भागना मुद्रणमां आ कारणे घणो व्यय करवो पड्यो छे. आ भागना मुद्रणकार्य माटे जे उदारचित्त श्रुतभक्त सज्जनोए, श्रुतभक्तिना अमर आ महान अने पुनीत कार्यमां साहाय्य करी छे, तेमनां शुभनामो आ नीचे आपीने अमे तेमने आभारपूर्वक धन्यवाद आपीए छीए. साहाय्य आपवा माटे प्रेरणा आपनार पू. गुरुभक्त गुरुप्रेमी उपाध्यायजी श्रीमद् वसंतविजयजी गणिवरनो पण, अमे अनेकशः उपकार मानीए छीए.

साहाय्यक सज्जनोनां शुभनामो आ प्रमाणे छे

१००१ श्री जैनश्वेताम्बर संघ

(ज्ञानद्रव्यनी उपजमांथी)

हा. शेठ आणंदजी मंगळजीनी जैन पेढी — इडर

१०१ इडरना श्राविकाओना उपाश्रयनी उपजमांथी

हा. शेठ आणंदजी मंगळजीनी जैन पेढी — इडर

२०० श्रीयुत् सोमचंदभाई पानाचंद — खंभात

[illegible] यथायोग्य श्रम कई सौनो परिश्रम सफल करे.

—प्रकाशक.

प्राक्कथनम्

अयि नैकविद्याविशेषविनान्तरात्मा वाग्नैपुण्यावधीरितत्रिदशाचार्याः साधुमधुरगिरोऽवधारय धीधना सूरयः !

भवतां पुरतः सुनिर्मलमेधासम्पत्तिपरिजृम्भमाणमनीषिमनश्चमत्कारचातुरीसमेधितरूपकर्कशतर्कावग्रहकृताऽऽचार्य-श्रीमन्मल्लवादिक्षमाश्रमणपूज्यपादप्रतिमप्रतिभाप्रसूतद्वादशारविभवविप्यादिमहत्त्वकनयचक्रशास्त्रस्य श्रीसिंहसूरगणिविरचि-तव्याख्यापरिभूषितस्य पर्यायार्थिकनयप्रभेदान्तर्गतविधिनियमोभयारोभयनियमारात्मकः तृतीयो भागः समुपस्थाप्यते।

अस्मत्गुरुवरणसदर्शनपयोराशिसमुन्मथनसमद्भिलषितपीयूषरसास्वादपुरस्सरतदीयपरम्पराक्षमीकरणकारण जैनेन्द्रशासनमेरुमानस्तम्भमोपदेष्टाचार्यवर्योपपादितसाधनबाधकप्रमाणप्रचुरसमुल्लसितशास्त्र नयचक्रशास्त्रस्य विधिनियमोभयमये उभयनियमनये च वैशेषिकसौगतमतशिक्षणात्मके तत्तत्पूर्वपक्षसमुपपादनाय कटन्दीग्रन्थ प्रमाणसमुच्चयश्च प्राधान्यतया परिगृहीतौ, तत्र कटन्दीग्रन्थः प्रायेण प्रशस्तमतिनापि विस्मृतोऽधुना वैशेषिकदर्शन-वेदितृणामविदिताभिधानो दरीदृश्यते, न खलूदयनाचार्यादिवैशेषिकदर्शनप्रमाणकैरपि क्वचिदपि तद् ग्रन्थनाम निर्दिष्टम्, केवलमनर्घराघवनाटक एव तन्नाम रावणकर्तृकतया कविना रूपकीकृतमत्र एवास्माकं परिशोधनकर्मणि तन्मात्रप्युच्छोऽनौचिती सम्भाव्येत, प्रमाणसमुच्चयो नाम दिङ्नागीयः प्रबन्धोऽपि मुद्रितप्रत्यक्षमात्रपरिच्छेद पाठीमात्रयामेव सम्पूर्णो लिखित आस्त इति श्रूयते, ततः कारिकाणामुद्धरणप्रयासो मया मातानः, न हि ततोऽपि यावत्प्र्येन समुद्धृता भवन्ति कारिका इति प्रमाणीकर्तुं पार्यते, एकस्य पाठीपदस्य छायारूपेणानेकसंस्कृतपदस-म्भवात्, तत्रापि तर्क एवाग्रणीयः स्यात्, अतो वय केवलं टीकाप्रस्तावानुरोधेनैव यावच्छक्यं तावत् प्रतर्क्य निष्कासिताः कारिकात्रयः, तत्र मदीयपरिशोधमानुसारेण पर्यायार्थिकनयप्रभेदसमाप्यमाणयोर्मूलभूता परिगृही-तानि परवचनानि आगमानि चेत्थम्—

अनुमितमूले उपन्यस्तपरवचनान्यागमानि च यथा—

अगणिच्छ्रसिता अगणिसेविय अगणिपरिणामिता अगणिजीवसरीरेति वत्तव्वं सिया ति भ० श० ५ उ० २ सू० १५

अह्नायस्तात् सम्मतसि त्वयाऽभिधास्यसे कौ० उ० २ ११

नैरपेक्ष्ये कार्यद्रव्ये नियमत एव गुणान्तरमारभन्ते (   )

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा (पा० अ ३ पा० ३ सू० १३१)

शब्दान्तरार्पणेऽपि हि स्वार्थे कुर्वती वृत्तिरभिधत्ते (   )

आता भंते ! परमाणुपोग्गले णो आता, गोयमा ! सिया आता परमाणुपोग्गले, सिया णो आता, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ सिया आता, सिया णो आता, गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आता, परस्स आदिट्ठे णो आता (भ श १२ उ० १० सू० १९–२४)

भेदानां मध्यमायाश्च परस्पराश्रितत्वतुरम् (वाक्य का० १ श्लो १४२)

सव्वजीवाणंपि य णं अक्खरस्स अणंतभागो निच्चुग्घाडिओ (नं० सू० ५१)

अनेकार्था धातवः (   )

आगमतो जाणए अणुवउत्ते दव्वसुतं (अनु १२ सू)

यदि मूर्तममूर्तस्य नामूर्तं याति मूर्तताम् । द्रव्य त्रिष्वपि कालेषु नात्मभावं जहाति हि ॥ (

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनम् (पा १–४–२१–२२)

प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयो प्रत्ययार्थः प्रधानम् (महाभा १–१–६७)

प्रकृतिपर एव प्रत्यय प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः (महाभा १–१–२)

आधारोऽधिकरणम् (पा १–४–४५)

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः ॥ (महाभा १–१ पस्पशा)

भिन्नाधारकभेदेन   (   )

वाग्विग्मूरस्मि   (   )

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् । तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥ (वाक्य० का १ श्लो ११)

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद्रूपमेकीकृतं यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते ॥ (वाक्य कां श्लो ११)

तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि । किंचिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥

लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ (वाक्य कां श्लो १११–११२)

अशक्तेः सर्वशक्तेर्वा शब्दैरेव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥ (वाक्य कां २ श्लो १११)

वृद्धिरादैच् (पा० १–१–१)

यथार्थाभिधानश्च शब्दः (तत्त्वा भा प्र १ सू० १५)

यत्र अर्थो वाचं व्यभिचरति नाभिधानं तत् (तत्त्वार्थभाष्यटी०)

नामं ठवणा दविए त्ति एस दव्वट्ठियस्स निक्खेवो । भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा एस परमत्थो (सन्म का० १–६)

असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम् (वाक्य० कां २ श्लो० १२९)

न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान् (प्रमा० स०)

स्वसम्बन्धमनिर्देश्यं (प्रमा० स० श्लो० ५)

भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते (प्रमा० स०)

नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यमुपदेक्ष्यते (प्रमा० स)

अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात्, सामान्यात्तूपसर्जनात् (न्यायचक्र)

विभज्यमाना प्रधानेषु न सर्वे भेदहेतवः । विशेषशब्दैरुच्यन्ते व्यावृत्तार्थाभिधायिनः ॥ (वाक्य कां० ३ श्लो०)

सहत्वे नास्यतन्त्रत्वाद्भेदाद्व्यावृत्तेरबाधिन । (प्रमा० स०)

मेघशब्दो यथाऽऽधेयं मत्वैवैव व्यवस्थितः । तत्वेनाह तथापोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते ॥ (भर्तृहरिकारिकापरिवर्तनम्)

नापोहशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान् ॥ (प्रमा० स०)

न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेः सत्तावर्थोऽप्यतो न सः (परिशुद्ध पाठः) अथवा ( )

तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेदः स्वसामान्येन नोज्झितः । नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः (प्रमा०स)

भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः (प्रमा० स०)

स्वार्थाभिधानशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमभिमतं श्रुते ॥ (न्यायचक्र)

अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात् । श्रुते सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता ॥ (प्रमा० स०)

बहुत्वेऽप्यभिधेयस्य न शब्दात् सर्वथा गतिः । स्वसम्बन्धानुरूप्येण व्यवच्छेदार्थकार्यसौ ॥

अनेकधर्मा शब्दोऽपि (प्रमा० स०)

अन्यापोहार्थनैर्मल्यात्स्वार्थस्यांशेऽप्यदर्शनात् । श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यात्तथापि व्यभिचारिता ॥ (न्यायचक्र)

लिङ्गानुरूपिणः स्वार्था (न्यायचक्र)

नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्तथाहि तत् । कृतकत्वादिवत् स्वार्थमन्यापोहेन भाषयेत् (न्यायचक्र)

विमर्श ( )

सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठः सहभाव्यङ्गलिङ्गिनोः । आधाराधेयवद्वृत्तिः तस्य संयोगिवन्न तु ॥ (प्रमा० स०)

लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत्पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥ (प्रमा स०)

यत्र लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यपि न तत्तथा । व्याप्तित्वात्तु तयस्य गमकं गोविषाणवत् ॥ (प्रमा० स०)

प्रतिबन्धप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपेक्ष्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिस्तस्मात् सम्यक्कारणम् ॥ (प्रमा० स०)

नास्तित्व कृतकत्वेन (प्रमा० स०)

विषाणित्वेन गोव्याप्तिः (प्रमा० स०)

तत्तत्सम्बन्धनादेव साध्यसाधनधर्मयोः । मिथः संयोगिवद्वृत्तिर्नाधाराधेययोरिव ॥ (प्रमाकर्तृ)

एकस्मात् प्रयत्नात् ( )

कश्चिदन्यो वस्तुविशिष्टस्य प्रयत्न .. अभिधिग्रस्साभेदस्तित्वं प्रतिपद्यते । ( )

न धर्मो धर्मिणा साध्य सिद्धत्वात्तेन धर्म्यपि । धर्मेण धर्म साध्य स्यात् साध्यत्वात्तद्धर्मिणस्तथा ॥ ( )

साध्यतापेक्षया चात्र धर्मधर्मित्वता न गुणगुणित्वेनेत्यवोच ( )

तत्तत्सम्बन्धानुबन्धेन हि कृत्युत्पत्तिरुद्भवनम् ( )

यत्र लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यपि तथा । व्यापित्वादुभयोर्लिङ्गलिङ्गिता गोविषाणवत् ॥ (प्रमाहृत)

विधेयार्थप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपेक्ष्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिः तस्मात् सम्यक् कारणम् ॥ (प्रमाहृत)

साध्ये नानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तिता । (प्रमा० स०)

मूलग्रन्थसमुद्धरणकरणपरमोपयिकसर्वार्मीकृतनयचक्रादिसिद्धतयश्चोदाहरिनिदिशकविधानुरूपादसिद्धसूत्र-निराकृतिमात्रमनस्तन्त्र्यन्यायागमानुसारिणीभ्यास्मयोर्सद्भूतप्रमाणवचनानि यथावसरं समुद्धरिष्यामः समुद्धरण कर्मण्यस्मिन्नपि निर्दिष्टप्रतिस्थितिरेकेण बहव प्रत्योऽपिअनवीतस्ता अपि सर्वासु साक्षाद्धृदिगमेतया प्रतिविशेषा-वस्मानमत नाद्धतम्,

परिश्रमबाहुल्यसम्पादनीयेऽस्मिन् सम्यक्परिनिष्ठितमतीनामपि पाषाणत्वेन मनोविषयं कर्तुमशक्यत्वात्स संशो-धनादिविधेये तत्त्वतोऽधनाद् प्रमादादिजन्यदोषावश्यकत्वादपि स्वल्पं मनोऽनुगुणैकगुणगणिन उदाराशया विद्वद्वरेण्याः प्रधानतात्पर्येण विभाव्य स्वीकृत्य च विचारयन्त्विति समाशास्महे

विजयलब्धिसूरिणा

न्यायागमानुसारिणीसमलङ्कृतस्य

द्वादशारनयचक्रस्य विस्तरतो विषयक्रमः

[तृतीयो विभागः]

–अथोभयनियमाः–

इति तृतीयभागस्यानुक्रमणिका समाप्ता

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैन ग्रन्थमाला

प्रकाशित–ग्रन्थ–सूची

१ जैनमतविधिसङ्ग्रह	०–८–०
२ हीरप्रश्नोत्तराणि	० १२ ०
श्रीपालचरित्रम्	भेट
४ तत्त्वन्यायविभाकरः (मूल)	–८–०
५ पञ्चसूत्रम्	भेट
६ हरिभद्रकथानकम्	भेट
७ वैराग्यरसमञ्जरी	भेट
८ चैत्यवन्दनचतुर्विंशतिः	–२–०
९ कविकुलकिरीट (१ भाग)	–८–०
१० मूर्तिमंडन (गुजराती)	०–४–०
११ मूर्तिमंडन (हिन्दी)	भेट
१२ आरम्भसिद्धिः (सटीका)	२–८–०
१३ तत्त्वन्यायविभाकरः (सटीकः)	५– –
१४ दीपालिकाकल्पः (विनयचन्द्रसूरि)	भेट
१५ सम्यक्त्वसोपानम्	५–०–०
१६ सूत्रार्थमुक्तावली	५–०–०
१७ सकलार्हत्स्तोत्रम् (सटीकम्)	भेट
१८ आत्मानन्दवचनावली	०–४–०
१९ चम्पनारी	भेट
२० द्वादशारनयचक्रम् (१ भाग)	१–०–०
२१ भगिनी शिक्षा	२–०–०
२२ सूक्तवचनावली	४–०–०
२३ श्राद्धविधिप्रकरण (गुजराती)	५–०–०
२४ श्रेयांसनाथचरित्रम्	भेट
२५ जैनमतका स्वरूप	भेट
२६ द्वादशारनयचक्रम् (२ भाग)	१–०–०
२७ आवश्यकमुक्तावली	भेट
२८ भगवतीजी सूत्रनां व्याख्यानो (१ भाग)	३–०–०
२९ कविकुलकिरीट (२ भाग)	२–०–०
३० दीपालीका कल्पः (जिनसुंदरसूरि)	भेट
३१ मलयसुंदरीचरित्रम्	भेट
३२ जम्बूस्वामीनां आलापको	भेट
३३ सिद्धहेम–मध्यमवृत्तिः (१ भाग)	६–०–०
३४ शान्तिश्लोकः (सटीक)	भेट
३५ भगवतीजी सूत्रनां व्याख्यानो (२ भाग)	३–०–०
३६ सूक्तितरंगिणी (१ भाग)	४–०–०
३७ द्वादशारनयचक्रम् (३ भाग)	६–०–०
३८ मुनिसुव्रतस्वामीचरित्रम्	५–०–०

मुद्र्यमाण–ग्रन्थाः ।

ललितविस्तरा (गुजराती अनुवाद)

सप्तमो विधिनियमोभयम्

अथ विधिनियमविधिनियमनयः

इदानीं पर्यायनयप्रथमभेदविवक्षयिषयाऽनन्तरनिर्दिष्टवैशेषिकोभयविधिनिराचिकीर्षया चोत्तरः, समनन्तरानुलोमत्वात् पूर्वविरुद्ध[त्व]प्रसिद्धनिरदुष्टत्वाच्च नयानामसत्कार्यवादमेव रूपयितुमाह—

यद्यसत् कार्यं तर्हि न तदुत्पद्येत, असन्निहितभवितृकत्वात् खपुष्पवत्, खपुष्पमपि 5
चोत्पद्येत, असन्निहितभवितृकत्वात् कार्यवत्।

यद्यसदित्यादि, आस्तां तावदस्मन्मत पूर्वनयमतेनैव त्वद्दर्शनमनुपपन्नमिति ब्रूमः, द्रव्यार्थिकनयानां सन्निहितभवितृकमवनाभ्युपगमात्, नासत्कार्यमुत्पत्तुमर्हति, असन्निहितभवितृकत्वात् खपुष्पवत्, खपुष्पमपि चोत्पद्येत, असन्निहितभवितृकत्वात् कार्यवत्, षट्पदार्थसंसर्गवादस्य सत्तासमवायत्वेन प्रवृत्तत्वात् सत्तासमवायोन्मूलनात् तस्यैवोन्मूलनमित्यभिप्रायेणायं सत्तासमवायविचारप्रस्ताव इति। 10

खपुष्पं सत्तस्याश्रयो नास्तीति चेत्, इतरत्रापि तुल्यत्वात् कार्यस्य मृदोऽसत्त्वात् त्वन्मते पिण्डादेः कार्यसमत्वात्, असतः सत्तासमवायित्वात्।

एवं द्रव्यास्तिकनयाविरुद्धत्वात् पर्यायास्तिकनयाविरुद्धमपि प्रतिपादयन्नीदे—इदानीमिति द्रव्यार्थिकनयनिरूपणोत्तरकालमित्यर्थः 'भावी तु वमनि विरा' इति चेच पर्यायनयेषु विरतपेषु प्रथमविराधः अर्थनयमविशेष नयो निरूप्यते इति द्रव्यार्थिकनयनिरूपणेन सहास्यानन्तरत्वमपि प्रदर्शितं तच्च द्रव्यार्थिकान्तिमभेदेन पर्यायार्थिकप्रथमारम्भ इत्यादि सूच्यते—अनन्तरेति नय 15
आरम्भत इति शेषः उत्तरमिति वा पाठः नयमिति शेषः तत्राऽऽद्येऽनन्तरसम्बन्धः पूर्वोपवर्णितो नयो वैशेषिकस्य सोऽपि षट्पदार्थसंसर्गवादी सत्तासम्बन्धात् द्रव्यादि सद्भवति परत सत्ता तु स्वत एव सती एवमसदपि पश्चात् सद्भवतीति वैशेषिकमतमित्यभिमतं पूर्वं विचारत उपादितं तद्धुना निराक्रियते असदुत्पत्तं सत् पश्चात् सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्यभ्युपगमो न युक्तोऽसन्निहितभवितृकत्वात् खपुष्पादिवत् सतोऽसत सदसतो वा पश्चात्तानी वा सताऽसता सदसता वा सम्बन्धासम्भवात् सत्तादीना सदसत्त्वाभावाच्चोत्पत्तिर्वासम्भवात्पुष्पे यथातिरूपमितरेतराभावलक्षणं यस्मिन्नपि विधिनियमविधिनियमनयस्य मतमत एतस्य पूर्वेण 20
विरोधीति भाव । नयाना स्वरूपं दर्शयति—समनन्तरेति द्वादशानां नयाना क्रमेरिताना पूर्वपूर्वनयापेक्षयोत्तरोत्तरस्य सूक्ष्मविषयत्वात् समनन्तरानुलोमत्वम्, पूर्वपूर्वविरोधत्वात् पूर्वविरुद्धत्वं तत्राप्यनेकान्तवादस्यैव निरवद्येन सर्वथा निरवद्यत्वप्रमाणाभावात् निवृत्तिनिरदुष्टत्वमिति भाव । द्रव्यार्थिकनयेषु कार्यकारणयोरनन्यत्वात् यदपि कार्यं कारणे द्रव्ये सदा द्रव्यात्मना सन्निहितमेव वैशेषिकस्तु कार्यकारणयोरन्यत्वं नेच्छति अत एव कारणे कार्यमसदेव तेनापि इच्छतीति यदपि न सन्निहितमतो नोत्पद्येतेत्याशयेनाह—यद्यसदिति । तत्—कार्यं तदेव साध्यधर्मि । सामान्यत पर्यायार्थिकनयेष्वसत्कार्यवादस्यैवेष्टत्वादाह— 25
आस्तां तावदिति । स्वयुक्ततो हेतुमाह—द्रव्यार्थिकेति यदि द्रव्ये कार्यमपि यदपि सन्निहितं तदैव तस्य भवनं व्यभिचारिकमतो युज्यत इति वैशेषिकप्रतिरिक्तद्रव्यार्थिकनयवादमनुसृत्य इति भाव । विपक्षेऽनिष्टप्रसञ्जनमाह—खपुष्पमपि चेति । असत्कार्यवादस्यैवासौ निराकरणे बीजमाह—षट्पदार्थेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायपदार्थेषु येषा द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यवैधर्म्यसमन्वय तत्त्वज्ञाने वाद षट्पदार्थसंसर्गवाद तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानादि निःश्रेयसाभ्युपगमात् तत्र साधर्म्यं सत्तादि, तस्यासमर्थोन्मूलने तदुन्मूलनं भवेदतीति सत्तासम्बन्धोन्मूलनमेवासौ विवेचयितुमित्याह । विपक्षेऽनिष्टप्रसङ्गं 30
विचारयितुं पक्षव—खपुष्पमिति सत्तासमवायात् सतासम्बन्धाच्च कार्यं सद्भवति खपुष्पस्य नास्त्याश्रय उद्भूतः कश्चित्

---

१ सि °मन्नात्। २ सि. क. 'वाक्यभेदो'।

(खपुष्पमिति) खपुष्पं सत्त्वस्याश्रयो नास्तीति चेत्–स्वात्मवत् कारणद्रव्येष्वाश्रयभूतेषु सत्स्वेव सत्तासमवायात् कार्यं प्रागसत् पश्चादुत्पद्यते, खपुष्पं तु निराश्रयत्वान्नोत्पद्यते इत्यर्थवैधर्म्याद्विशेषश्च न, इतरत्रापि तुल्यत्वात्–कार्यमपि हि निराश्रयमसत्त्वादेव, खपुष्पवत्, अतो न कश्चित् कार्यखपुष्पयोर्विशेषः किं कारणम्? यस्मात् कार्यस्य भूतोऽसत्त्वात्–प्रागभावस्य निष्पत्तेरस्यैवैविषयो न सत्त्वम्, तन्मते निष्पत्तेः
5 कार्यसमत्वात् तस्मादृतादि सत्त्वस्याश्रयो नास्त्येव खपुष्पादिरिवेत्यस्यैव स्वात्मवदेवोत्पत्स्यमानस्य निष्प-
त्तेः कार्यस्य निःसत्तासमवायस्यासतः सत्तासमवायित्वात्–सत्तासमवायित्वाभ्युपगमात् 'कारण
भावाभावमात्रात्मनिष्पत्तिः सत्ता च' इति सिद्धान्तात्, तस्यां प्रागवस्थायां स्वरूपसतः कार्यस्याश्रयत्वाभावात्
खपुष्प[तुल्यत्व]म् स्वरूपमात्रप्रध्वंसाभावमपि इत्यतो! परमतभिक्षुरत्वं भवतामिति सत्तायाः समवायाभावे
न कुतः कार्योत्पत्तिरिति ।

10 अथाश्रयिसमवायात्तेऽपि सत् कार्यं स्वेनैवास्तित्वेनाश्रयो भवति, एवं तर्हि किं तद्-
तिरिक्तसत्तासम्बन्धकल्पनया? तदनभ्युपगमे कार्यखपुष्पयोराश्रयकृतविशेषाभावो वा ।

अथाश्रयीत्यादि अथैव तस्मात् खपुष्पतुल्यत्वापत्तिदोषभयात् सत्ताया आश्रयिण्या[ः] समवा-
यात्तेऽपि सत्कार्यं तदाश्रयभूतं स्वेनैवास्तित्वेन–स्वभावसत्तयैवोत्पद्यमानाश्रयो भवति, कदाचिदप्यनुत्पत्स्य-
मानस्य खपुष्पस्य वैधर्म्येणेतीष्यते ततः एवं तर्हीत्यादि, इत्यत एवैतद्वैसामिः स्वेनैव महिम्ना तत् सदिति
15 ने तु तथा तया वैधर्म्यसामिरिष्यमाणे कारणिषाणाद्यसद्विलक्षणस्य तस्य कार्यस्य सत एव सतः किं
तदतिरिक्तसत्तासम्बन्धकल्पनया प्रयोजनम्? न किञ्चित्तेन कल्पितेनार्थः सत्तासम्बन्धानर्थक्यमतः
सर्वद्रव्यगुणकर्मादिकारणसमवायिकार्यसंसर्गवादो निवर्तते तस्मादेव तदनिष्टानभ्युपगमे यो मया प्रागुक्त

तस्मात् खपुष्पवत् कार्यस्य तु स्वाश्रयाभावो परिस्थानादि स्वरूपेणासतीति खपुष्पवत् इति भाव । तमेवाभिप्रायं वर्णयति-
स्वात्मवदिति । खपुष्पं सत्त्वस्याश्रयो न भवति स्वात्मवत्स्वाभावाभिकत्वात् स्वात्मवत्स्वासत्त्वं हेतुं स्फुटयति–कारणेति ।
20 स्वात्मवत्स्वाभावात् कार्येऽपि निराश्रयस्य परिस्थानेऽपि कार्यस्यैव स्वरूपाभिधानात् सत्ताया आश्रयो न स्वाभिधानत्वेनाद्
यद्यस्येति । निष्पत्तेः कार्यसमत्वात्–कार्यसमत्वात्, तदेव व्यनक्ति–स्वात्मवदेवेति स्वतः सत्तासमवायित्वे तस्यैव कार्यं
स्यादनक्ति–उत्पद्यमिति । तथाच्यत्वात् पूर्वमाश्रयत्वेनाभिमतस्य कार्यस्वरूपस्य स्वात्मवत् सत्ताया स्वरूपेणाद्–
तस्यां इति प्रागवस्थायां खपुष्पवत्स्वाभ्यं साधिति खपुष्पतुल्यत्वापत्तिरेव इति भाव । एव सर्वमप्यसत खपुष्पतुल्य-
त्वेऽसत्या स्वत्वमनुपमे एतावताऽपि स्वपरिमाणमित्यत्र वैशेषिकानुसरणेन तस्य स्वमिति ते परमतभिक्षुरत्वमेवेति परिवदति-
25 भवतो इति । यदि तु कार्यं सत्तासम्बन्धार्हमपि स्वतन्त्र सदिष्यते तत सत्तासम्बन्धाभ्युपगमो व्यर्थं स्यादनेनाद्–अथाश्र
यीति । खपुष्पं तु न कदाचिदप्युत्पत्स्यते इति तत्र तदभावात् कार्यखपुष्पयोर्वैधर्म्यमित्याशयेनाह–कदाचिदपीति । कार्यस्य
स्वरूपेण सत्त्वाभ्युपगमे सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यात् षट्पदार्थव्यवस्थाया असम्भवात्त्वा तस्यानेनाऽऽश्रयाश्रयिभावव्यवस्था निवर्तेत स्व-
रूपेण प्रमाणतो स्वत्वेति । सत्तासम्बन्धाभ्युपगमे च प्रागुक्तः कार्यखपुष्पयोरविशेष इति दर्शयति–तदनिष्टानभ्युपगम इति ।

---

१ सि० क० °निष्पत्ते° । २ क० सि० ख० °निष्पत्तेरेव स्वात्म । ३ निष्पत्तेः । ३ सि० न तु तथा वैध० ।
ख० क० × × ।

कार्यखपुष्पयोरुभयकृतविशेषाभावो वा तत्र तुल्ये तयोरसत्त्वे कार्यमेवोत्पद्यते खपुष्पमेव नोत्पद्यत इति को विशेषहेतुः ? ।

तदुपपत्तिः –

यद्यसत् कस्मात् खपुष्पमेव नोत्पद्यते घटादि कस्मादुत्पद्यत इति । अथोच्येत कारणवदकारणविशेषादिति, यद्यकारणं नोत्पद्यते तत्पुरुषे वाच्ये, अथ बहुव्रीहि 5 समाश्रयेण तन्नोत्पद्यते तस्याविद्यमानकारणत्वात् खपुष्पवद्घटवद्वा ।

यद्यसदित्यादि गतार्थं यावद्घटादि कस्मादुत्पद्यत इति, इत्यतः कार्यखपुष्पयोरविशेषदोषोपलब्धवान् । अथान्यथैतद्दोषपरिहारार्थमुच्येत–कारणवदकारणविशेषात्–यथा सत्त्व सकारणं घटादि खपुष्पमकारणमित्यस्ति विशेषः, कारणैः समवाय्यसमवायिभिर्घटादि सम्बध्यते, न तु खपुष्पादीति, स एव स्वाभिप्राय विवृणोति–यद्यकारणं नोत्पद्यते तत्पुरुषे[1] वाच्य इति–न भवति कारणमित्यकारणमिति 10 तत्पुरुषसमासग्रहेविग्रहः ततः कार्यं नोत्पद्यत एव कारणमेवोत्पद्यते तस्यैव विधिविध्यादिमात्म्यनयदर्शनात् कार्यत्वोत्पादात् स एव कारणवादः परिगृहीतः स्यात्, स च मया नेष्टः, तस्मात्तत्पुरुषे[ण]ैव विचारः कार्यः, अथ यस्य न कारणं तदकारणमिति बहुव्रीहिसमाश्रयेण तन्नोत्पद्यते कार्यम् तस्य बहुव्रीहिवक्तव्यन- [ा]यमविद्यमानकारणत्वात् खपुष्पवत् घटवदिति वैधर्म्यं यथा घट उत्पद्यते न तथेति ततः किं ? ततोऽ- नुत्पन्नत्वात् तदनाश्रयः सत्तायाः सत्तानाश्रयत्वात् सम्बन्धाभावाच्च न तत् कार्यमिति । 15

अत्रोच्यते –

एवं तर्हि सर्वासत्त्वप्रसङ्गः परमाण्वादयोऽकारणत्वान्नोत्पद्यन्ते, अनुत्पन्नत्वादनाश्रयाः

अविशेषमेव व्याचष्टे यद्यसदिति । अन्यदपि विशेषः कार्यखपुष्पयोरसत्त्वतुल्यत्वेऽपि कारणवत् कार्यं खपुष्पमकारणमितीति शङ्कते–अथोच्येतेति । व्याचष्टे–यदीति । अन्यथा–अन्येन प्रकारेणोच्यत इति भाव यस्य कारणं विद्यते घटादेस्तस्मात् तत्कार्यं घटादि कारणवत् तदेवोत्पद्यते यत्तु कारणयुक्ततामतिक्रान्तं खपुष्पादि तन्नोत्पद्यत इत्यस्याभिप्रायः–यथा सत्त्व 20 मिति । अकारणं तन्नोत्पद्यत इति वाक्यं स्वाभिप्रायप्रकाशनाय समासविभागेन व्याचष्टे–यद्यकारणमिति न कारणमकारणम् 'नञ्' (पा २-२-६) इति सूत्रेण तत्पुरुषसमास पर्युदासार्थक न तु प्रसज्यप्रतिषेधार्थक तदर्थोऽन्यपदार्थमात्रमपादयति एतदर्थ- प्रत्ययनेन न भवति कारणमिति भवतिरध्याहृतव्यस्तमुच्यम्, कारणमित्यभिमतं तथा च यत् कारणात्मक तन्नोत्पद्यत इति वाक्यार्थः कार्यं तु उत्पद्यत इति भावार्थः स्यात् तथा च विधिविध्यादुक्त कारणवाद एवास्माकमनभिमतः प्रसज्येत इति न तत्पुरुषसमास समाश्रयणीय इति भाव यथा नेष्ट इति मूले च न वर्तमाने 'लक्ष्य च वर्तमाने' (पा १-३-६७) इति षष्ठीप्रयोगात् न विद्यते कारणं 25 यस्य तदकारणं खपुष्पादि नोत्पद्यते घटादिकार्यं तु नाकारणमपि तु कारणवत्, खपुष्पवत् एवेति कार्यखपुष्पयोर्विशेष सम्भवती- त्याशयेनाह–अथ यस्येति । तन्नोत्पद्यत कार्यमिति अकारणं नोत्पद्यते–न उत्पत्त्यर्हम्–न कार्यमिति भाव अकारणं न कार्यम् अविद्यमानकारणत्वात् यदविद्यमानकारणं तन्नोत्पद्यते न कार्यम्, यथा खपुष्पम्, नोत्पद्यते तद्विद्यमानकारणं कारणवत्, अत एव तयोरविशेष इति भावार्थ ततश्च किं इत्याशङ्कयाह–ततोऽनुत्पन्नत्वादिति एवमकारणस्यानुत्पन्नत्वात् तत् सत्ताया भाव उत्पन्नस्यैव सत्तासम्बन्धात् ततश्च सत्तासम्बन्धो नास्ति सत्तायोगस्यैव सत्तासम्बन्धात्, अतो न तत् कार्यमिति 30 भाव । यदेवं बहुव्रीहिसमाश्रयणेन कार्यखपुष्पयोर्विशेष उच्यते सोऽपि न सम्भवतीत्याशयेन समाधत्ते एवं तर्हीति, एवं वस्तु–अस्तु प्रसज्येत, सर्वस्तुप्रसक्ततापत्तिरिति भाव । तत्स्पष्टयन्नाह–परमाण्वादय इति । अविद्यमानकारणं

1 सि. वाच्यमेव । 2 सि क. सर्वासिभि । 3 सि क तत् पुरुषो । 4 सि. भावत् ।

सत्तायाः, ततश्च समवायाभावात् खपुष्पवत् कारणानामभावात् कार्यं क्व समवैतु? तस्मात् कार्यसमवायिनां खपुष्पाच्च कश्चिद्विशेष इति सर्वशून्यतेति सर्वविरोधाः ।

एवं तर्हि सर्वासत्त्वप्रसङ्ग इत्यादि यावत् सर्वशून्यतेति सर्वविरोधा इति—परमाणवोऽप्य एकत्वाद्विषाणादीनि च मोक्षपक्षे अनुत्पन्नत्वाभावः सत्तायाः, तदनाभावत्[त्]सत्तासमवायाभावः शेषो द्रव्यत्वे सत्त्वसमवाय इह इति वक्ष्यमाणं दर्शयति—ततश्च समवायाभावात् खपुष्पवत् कारणानां—परमाण्वादीनामभावः, तदभावात् कार्यमकारणत्वात् अनाधारं क्व समवैतु? तस्मात् कार्यासमवायित्वात् खपुष्पाच्चास्य न कश्चिद्विशेषः, अतः मातुलाविशेषदोषप्रसङ्गः कार्यसमवायिभिः परमाणुभिः सहितस्य कार्यस्येदानीं प्रापितत्वमेव, कार्यं समवैतामां रूपादिघटादिद्रव्यादीनाम् कार्यं समवायिन्यप्रवेशि विभक्तात्वयात्, ततः किमिति चेत् उच्यते इति सर्वशून्यतेति—सर्वभावा न सन्तीति तुल्यः परमशून्यता-विता भवता प्रतिज्ञातस्य विनाभनादर्शनात् इति सर्वविरोधाः—इत्थं स्ववचनाभ्युपगमप्रत्यक्षानुमानस्वरि विरोधाः सर्वासत्त्ववादिनः, प्रमाणाभावात् कारणाकारणकार्याकार्यविरोधाविरोधसमवायभेदसूत्रार्थं सत्ताविशेषसूत्रस्य च सत्तासमवायप्रामाण्याभावात् किमवशिष्टं स्यात्कारणस्य तत्त्वानाञ्च प्रयोजनस्य वैशेषिकादेयस्य, कार्यकारणयोश्च खपुष्पाविशेषादिति ।

ततोऽन्यत्र इति उभयसमवायसमवायाभावि इति च भवताऽभ्युपगतम्, तथा च तन्मतेन [illegible] परमाणूनां [illegible] सत्ताभावः [illegible] खपुष्पवत् [illegible] न समवायेन समवैतात्? तस्य सर्वसत्त्वभाव एवेति [illegible]—परमाणवोऽकारणत्वादिति । [illegible] सत्ताभाव इति [illegible]—तथा इति । [illegible] कार्यं [illegible] खपुष्पाविशेषात् तस्मादिति । परमाणुभिः [illegible] कार्यसमवायिभिरिति । ननु [illegible] समवायिनः [illegible] अभ्युपेत्य [illegible], न [illegible]—कार्यं समवैतामामिति कार्यं [illegible] समवायसम्बन्धेन [illegible] कार्यसमवायिन इति [illegible] प्रापित एवेति भावः । सर्वासत्त्वप्रसङ्ग इति [illegible] पुनरपि [illegible]—इतिदा इत्येतेति [illegible] । [illegible] न तथाऽभ्युपगन्तुं [illegible]—इत्यमिति । कारणाकारणेति 'द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम्' (वै. अ. १ आ. १ सू. १) 'संयोगविभागानां कर्माणि' (वै. अ. १ आ. १ सू. १) 'द्रव्याणि द्रव्यं कर्म सामान्यम्' (वै. अ. १ आ. १ सू. ११) 'गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म' (वै. अ. १ आ. १ सू. १४) 'न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च बधति' उभयथा गुणः 'कार्यविरोधि कर्म' [illegible] 'द्रव्याभ्युपगमात् संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणम्' इति गुणलक्षणम् 'एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्' (वै. अ. १ आ. १ सू. ११–१७) 'समवायि द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः' (वै. अ. १ आ. १ सू.) इत्यादिसूत्रार्थ [illegible] उपलक्षणसूत्रेण [illegible] [illegible] सामान्य [illegible] तत्त्वादेः [illegible] विशेषलक्षणस्य वा प्रयोजनस्य वैशेषिकस्य कार्यकारणयोश्च खपुष्पवदविशेषादिति भावः ।

---

१ सि क. कारणत्व ए । २ क. खपुष्पवत् । ३ सि ए क. ड तस्मात्तु । ४ सि क. कार्यं । ५ सि क. ततामांव । ६ सि क मातुलाविशु ।

इत्थं प्रागसतः सकारणस्य कार्यस्य खपुष्पाविशेषो मा भूदिति–

अथोच्येत नित्योत्पन्नत्वात् कार्यद्रव्यगुणकर्मणामेव सत्तासमवायात्मत्वमिति, एवं तर्हि कार्यद्रव्यगुणकर्माण्यपि सत्तास्वरूपत्वादनुपनिपातिस्वरूपस्यात्मलाभाभावात् केनचित्सम्बन्धेऽसति स्वात्मस्वरूपं स्वात्मन्यवधति, तत्पदार्थत्ववदिति हेतुफलसंबन्धित्वाभावः स्यादिति सत्तादिसम्बन्धात् सन्ति द्रव्यादीनीत्ययुक्तम् ।

अथोच्येत नित्योत्पन्नत्वादित्यादि, स्वसद्भावेनैव सन्ति पृथिव्यादिचतुर्विधपरमाण्वाकाशकालदिगात्ममनांसि द्रव्याणि सत्तासमवायी गुणश्च विभुपरिमण्डलादयः, किन्तु कार्यद्रव्यगुणकर्मणामेव सत्तासमवायात्मत्वमिति, अत्रोच्यते–एवं तर्हीमान्यपि यावत् तत्पदार्थत्ववदिति, यथाऽऽकाशपरमाण्वादिषु नोपनिपतितुं शीलमस्याः सत्तायास्तथा कार्यद्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्तास्वरूपत्वादनुपनिपातिस्वरूपत्वादात्मभेव तस्याः सर्वपरमेण्वाकाशादिपदार्थेषु आत्मभे[दा]च न केनचित्सम्बन्धोऽस्याः स्यात्, असति च सम्बन्धे यथा सत्ता सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वादिसम्बन्धाभावे सत्येव पदार्थस्य [त]त्स्वरूपसद्भावात् सा स्वस्वरूपं स्वात्म न्यात्मभातीत्येवंस्वरूपा तथा सत्तादिसमवायमन्तरेण तान्यपि कार्यद्रव्यगुणकर्माणि भवन्तु आकाशपरमाण्वादिवत् सत्तावन्ति किं तद्व्यतिरिक्तसत्ताद्रव्यत्वादिसमवायकल्पनया ? तस्माद्धेतुफलसम्बन्धित्वाभावः स्यात् सत्तासमवाययोः खपुष्पवदिति, इति सत्ता[दि]सम्बन्धात्सन्ति द्रव्यादीनीत्ययुक्तम्–तस्मात् सत्तासम्बन्धाद्द्रव्यं सत्, गुणः सन्, कर्म सदित्ययुक्तम् आदिग्रहणात्–द्रव्यत्वादिसम्बन्धाद्द्रव्याणि पृथिव्यादीनि गुणत्वादिसम्बन्धाद्गुण[ा] रूपादयः, कर्मत्वादिसम्बन्धात् कर्माणि गमनादीनीत्ययुक्तम्, इत्यस्यस्य निगमनार्थत्वात् एवं तावत् सत् प्र[सन्नि]मास्थि[त]सभिहितमविरुद्धत्वात् खपुष्पवत् कार्यमसदिति पूर्वनकर्षणेनैव वसुपापीपदाम ।

तदेवं कार्यकारणयोः परमाण्वादिकारणभावो खपुष्पेणाविशेषो प्रसक्तिदेऽपि यदि वादी नित्यद्रव्यादीनि स्वरूपसन्ति न तु सत्तासम्बन्धात् कार्यद्रव्यादीनि च सत्तायोगात् सन्ति न तु स्वरूपसन्ति खपुष्पवत् तु न स्वरूपसत् नापि सत्तासम्बन्धात् सत्, नित्यत्वमेवैषां विशेष सामर्थि सदेव तामपि प्रतिविधातुं पूर्वपक्षयति–अथोच्येतेति नित्योत्पन्नत्वात् –सततोत्पतिमत्त्वात् स्वरूपत्वात्सत्यभावो भावभाति–स्वसद्भावेनैव सन्ति सद्रूपेणैव न सत्तासमवायेनेत्यर्थः । पदार्थेषु अविशेषत्वमभ्यावर्त्य द्रव्यं प्रथयति–पृथिव्यादीनीति पृथिव्यादीनां चतुर्विधानां परमाणव आकाशादिपञ्चकं च नित्यद्रव्याणि सत्तासमवायी–स्वसामान्यसमवायी द्रव्यपदेनोपलक्षितास्तेन अविभित्वात् द्रव्यस्य अविभुत्वमभ्यावर्त्यैव गुणाः–विभुत्वं परममहत्परिमाणं पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणमये विशेषायेति । कार्यद्रव्येति कार्यपदं द्रव्यगुणयोरेव सम्बध्यते अकार्यकर्मानभ्युपगमात् । यथ यथा सत्ताया नित्यद्रव्यादिसम्बन्धित्वमभावेऽप्युपे तथा कार्यद्रव्यादिसम्बन्धित्वमभावेऽप्युपमपि स्यात्, यथावा परमाण्वादेः स्वरूपसद्रूपतामुपगम्यात् सत्तासमवायेन कश्चिदर्थ न वा केनचित् सम्बन्धोऽपेक्षते सत्तया स्वसद्भावे पदार्थत्वात्, स्वरूपसत्त्वात् तथैव कार्यद्रव्याण्यपि सत्तास्वरूपाणि भवन्तु नापेक्षन्तां केनचिदपि सम्बन्धमिति द्रव्यादिभ्योऽतिरिक्तसामान्यस्य समवायस्य निरासेन समाधत्ते–एवंतेति । सत्तास्वरूपत्वात् स्वरूपसद्रूपत्वात्, अनुपनिपातिस्वरूपत्वे हेतुः अनभिसम्बध्यमानस्वरूपत्वादिति तदर्थः तस्याश्चात्मामेदः तस्याश्च स्वात्मस्वरूपं स्वात्मन्यवधतीति यान्तत्र तत्पदार्थत्ववदिति आकाशपरमाण्वादिवत् सत्तावत्त्वेति तदर्थः स्पष्टमन्यत् । इत्यस्यस्य निगमनमेवोपसंहारेण न सत्तादिसमवायात् सन्ति द्रव्यादीनीति एतदेव–इत्येतावदस्येति । एवं तावदिति

1 मि. क. व्यावर्तयद् यदा । 2 सि. ख. क. परमाण्वादिष्वाकाशादि वे परमाण्वाकाशादिष्वागममनादि ।
3 मि. क. व. सम्बन्धाभावात् । 4 सत्तादिसम्बन्धि सर्वासु प्रतिषु ।

इत उत्तरमस्मादेव न्यायात् कर्तव्यां टीकायाम् यैः पूर्वपक्षस्तं तैरेव समर्थयितुमाह—

ततोऽनुपपन्नविकल्पत्वात् सत्तासमवायात् सत्, द्रव्यत्वसमवायाद् द्रव्याणि, गुणत्वसमवायाद् गुणाः कर्मत्वसमवायात् कर्माणि रूपत्वाद्रूपमित्यादिना द्रव्यादीनां लक्षणविरोधाविरोधाऽऽरम्भानारम्भकार्यकारणादिभिन्न सत्तादिभ्यश्च पदविशेषमुखेन विशेषाभिधानं सर्वमयुक्तं
5 कर्तुम् सर्ववाक्यानृतत्ववत् ।

ततोऽनुपपन्न[विकल्प]त्वादित्यादि, उद्देशवाक्य—सत्तासम्बन्धात् सन्ति द्रव्यत्वाद्द्रव्याणि गुणत्वाद्गुणाः कर्मत्वात् कर्माणि रूपत्वाद्रूपम् आदिमहण्यात् पृथिवीत्वादिभ्यः पृथिव्यादयः, रसत्वादिभ्यो रसादयो गमनत्वादिभ्यो गमनादय इत्यादि, 'क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यलक्षणम्' (वै० सू० अ० १ आ० १ सू० १५) 'द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति
10 गुणलक्षणम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० १६) 'एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० १७) इत्यादिना द्रव्यादीनां नानात्वं विरोधाविरोधारम्भानारम्भकार्यकारणादिभिन्न सत्तादिभ्यश्च 'सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः' (वै० अ० १ आ० १ सू० ८) इति पदविशेषमुखेन विशेषाभिधानं सत्तासमवायनीत्या सर्वत्र तत्सर्वमयुक्तं कर्तुम्, कस्मात्? अनुपपन्नविकल्पत्वात्, सर्ववाक्यानृतत्ववत्, यथा सर्वं
15 मदीयं त्वदीयमन्यदीयं वा वाक्यमनृतमिति ब्रुवाणस्य तस्य वाक्यं सत्यमनृतं सत्यानृतं वा स्यात् सर्वथा नोपपद्यते यदि तद्वाक्यमप्यनृतं सत्यानृतं वा ततः सर्ववाक्यानृतत्वप्रतिपादनासमर्थम्, अयमप्रमाणत्वात्,

वाक्यं नामान्यमसतं सर्वमसत्यमेवैतत् त्वदुक्तमनुपपन्नविकल्पत्वेन सत् प्रतिज्ञातं तदेभिर्हेतुभिरुपपादितमिति भावः । अथ सत्त्वमिति ध्यातव्या रामानुजाय्या वैशेषिकसत्त्वप्रक्रियायाः तस्यैतस्याभावेन न्यायमुपलक्षणमेव योऽन्यो वैशेषिकसिद्धान्तोपरि पूर्वपक्षः प्रकाशितः तेनैव तदेतद्विचारयन्नद्युत्तरैर्गिरा समर्थयं विवादं प्रतिज्ञायते—तत इति, सत्तासमवायेनकुर्वनाद्
20 सदभिहितमभिन्नत्वेन गुणत्वासमवायादिकं यस्य परस्परं कर्मविभागेनाभिसम्बन्धं तद् सत्तासमवायादिसमवायेन न्यायादि युक्तम्, अनुपपन्नविकल्पत्वादिति तु तस्य पूर्वपक्षिणो हेतुः । उपदेशे प्रतिज्ञायोजनं वाक्यमात्रमर्थमाह—उद्देशवाक्यमिति । आदिमहणादिति रूपत्वाद्रूपमित्यादिनानादिमहणादिकं एतेन द्रव्यत्वकर्मनामान्तरत्वकर्मविशेषमभिधानान्तरत्वनामप्रयोजनमनन्यतात्वद्य निरस्तं । इत्यादिनेति आदिना विरोधाविरोधारम्भानारम्भकार्यकारणभेदप्रदर्शनं प्रवृत्तानि तानि नानानि एभिर्द्रव्यादीनां नानात्वमुक्तं सत्तादिभ्यश्च पदान्तरविशेषमुक्तम् इति सत्तादिपदमेवं नावर्तं
25 सूत्रं दर्शयति—सत्तादिभ्यश्चेति । सर्वेषां सत्तासमवायात् सद्रूपत्वसामान्येन विशेषाभिधानसम्भवादाह—सत्तासमवायनीत्येति । अनुपपन्नविकल्पत्वादिति विविधा कल्पा विकल्पा अनुपपन्ना विकल्पा यस्य तदनुपपन्नविकल्पं तद्भावस्तस्मात्, इत्यादिप्रतिपादनविषयसम्भवविकल्पसमर्थनाभावप्रतिपत्तिरिति भावः । दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथा सर्वमिति दृष्टान्ते विकल्पा निर्दिष्टा वाक्यं सत्यं वा? अनृतं वा? सत्यानृतं वा स्यादिति । तत्र विकल्पानुपपत्तिं दर्शयति—यदीति ।

१ सन्तोऽवगम्यन्ते न कापि तद्गुणसन्दर्भे यतोऽत्र यथा यथाकथंचित् पाठः संशोधितः न्यायागमस्य मुरारिकविविरचिते अनर्घराघवनाटके पञ्चमेऽङ्के 'भो भो वयस्य वैशेषिकसत्त्वपरिचितो कणादशिष्यमाचः पर्यटामि काकी रामः तेन सह विवदिष्ये' इति यत्पद्ये रामवचनमिदम् तेन कणादीनां राक्षसानां कश्चित् कोऽपि इत्यनुमीयते । २ सर्वत्र वं इति पत्वते । ३ यदेव इति सर्वत्र ।

अप्रमाणस्यमनन्यत्वात्, अ[थ] सत्यं न तर्हि सर्वमनृतम्, तस्य सर्वान्तःपातित्वात्, तत्सत्यत्वस्यैवेपस्यापि सत्यत्वात् सर्वथानुपपन्नं वाक्यम्, एवं सत्तासमवायात् सविद्यादिसर्वद्रव्यविशेषणप्रमाणविरोधारम्भादि विशेषधर्मोपादानवाक्यानि नोपपन्नानि, सर्वपदार्थानां वैशेषिकीमाणां सत्तासमवायमूलविशेषासत्कत्वात् द्रव्यादिद्रव्योत्पत्तिविचारप्रक्रियेयं तत्रैव विचार्यते, तत्प्राणत्वात् वैशेषिकमेतस्येति ।

स्यान्मतं कथं पुनरनुपपन्नविकल्पत्वं सत्तासमवायस्येत्यत्रोच्यते – 5

इह प्राक् सत्तासम्बन्धात् सतां वा सत्तासम्बन्धः, असतां वा, सदसतां वा ? न तावत् सताम्, खपुष्पाविशेषप्रसङ्गात्, नापि सतां भूतत्वात्, सत्तावत्, प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत्, सतां च पुनः सत्तासम्बन्धात् सत्त्वादनवस्थाप्रसङ्गात्, प्राक् सत्तासम्बन्धात् तत्र किमारम्भकमिति स्वरूपावधारणं कार्यम्, अन्यथाऽसत्त्वात्, नापि सदसताम्, एकस्यानुपपत्तेः भवसतो वैधर्म्यात् घटखपुष्पवत्, उभयदोषप्रसङ्गाच्च–पदसत्त्वत् खरविषाणाविशिष्टम्, सत्त्वप्रसङ्गति 10 तत्र सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यम्, सदसतोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता नेति च स्वमतसिद्धान्तानुपपत्ति रेवाय विकल्प इति ।

इह प्राक् सत्तासम्बन्धात् सतां वेत्यादि विकल्पत्रयोपन्यासो गतार्थः, एवं मतम्मत स्यात्, तद्गुणर्थ–न तावत् [स]तामित्यादि, खपुष्पादुरक्रमेणासतां सत्तासम्बन्धात्सदभिधानप्रत्ययप्रतिषेधः प्रागिति, नापि सतामिति वैयर्थ्योपादनं भूतत्वात् सत्तावदिति गतार्थम्, प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवदिति 15 द्वितीयमुदाहरणं लोकसिद्धं शास्त्रसिद्धात् सत्तोदाहरणाद्वैनोपन्यस्तमिति विशेषः, न वैयर्थ्यदोष एवास्मिन् विकल्पे, किं तर्हि ? सतां च पुनः सत्तासम्बन्धात् सत्त्वादनवस्थाप्रसङ्गादिति–विद्यमानानामेव पुनरपि सत्तासम्बन्धात् सत्त्वेऽपि सत्ताया अपि तत्सत्त्वाभिधानप्रत्यय[ाः]र्थाः सत्तान्तरसम्बन्धात् तस्या अपि तथेत्यनवस्था स्यात्, किञ्चान्यत्–प्राक् सत्तासम्बन्धादित्यादि यावदन्यथाऽसत्त्वादिति–तत्र द्रव्यादि पूर्वं

पर्यायेणैर्व समीक्ष्येति–एवमिति । के तेऽत्र विकल्पा वैरूप्यपक्षा इत्याह–इह प्रागिति यदा धर्मद्रव्यादे सत्ता सम्बन्धोऽ- 20 भिमतः तत्र पूर्वं तत् धर्मद्रव्यादि किं सत् ? किमसत् ? किं सदसत् ? यत् पश्चात् सत्ता सम्बध्यत इति भावः । सत्तासम्बन्धा- दिष्य पक्षान्वयमायातेऽयमस्य एव विकल्पे मत स्यादित्याह–एवमिति । खपुष्पावत्सदसदात्मकत्वप्रतिषेधे बीजमाह–खपु ष्पादिरिति व्योमारविन्दसमस्ता सत्तासम्बन्धस्य येनापत्तौ इत्यतोऽसतामावात्तुल्यादिति भावः । सत्ता सत्तासमवायविकल्पं एव- कौ–नापीति सत्तासम्बन्धात् पूर्वमपि वस्तु यदि सदिति शब्दतेऽभिधीयते वा तर्हि सत्तासमवायस्य प्रागेव भूतत्वात्, सत्तावत् पुनः सत्तासम्बन्धप्रकाशनमिति भावः । सत्तासम्बन्धात् प्राक् वस्तु किं सत् सत् ? सत्तासम्बन्धाद्वा ? तत्राद्ये यथा सतः सत्ता 25 सत्ताया सत्तासम्बन्धो व्यर्थः तथा सत सतो वस्तुनोऽपीति सत्तोदाहरणम्, यदि तदा सत्तासम्बन्धात् सत्, तर्हि यथा प्रकाशन प्रका- शितस्य वस्तुनः पुनः प्रकाशेन प्रकाशनमनर्थकं तथा पुनः सत्तासम्बन्धो व्यर्थ इति द्वितीयोदाहरणम्, प्रकारान्तरेण तदुदाहरणप्रदर्श- नमिदमस्यार्थस्येति–प्रकाशितेति । सत्तामपि सत्तासम्बन्धे दोषान्तरमपि अप्रमाणित्वात्सत्तासमवायस्याऽभिधानस्य अनवस्थापत्तिरित्याह–न वैयर्थ्यदोष एवेति । सत्तासम्बन्धात् प्राग् वस्तु न सत् नाप्यसत् सत्तासम्बन्धात् सदिति खपुष्पा- दिवत्–प्राक् सत्तासम्बन्धादिति यदि तदानीं न सत् नाप्यसत् तर्हि निरात्मकं तदित्यनर्थकम् । अनवस्थाद्यै चाप्यत्र 30

१ क. सर्वद्रव्यविशेष । २ सि क. ॰सर्व च तत्र । ३ सि क. स्यात् सर्वं तथा ।

सत्तासम्बन्धात् क्रियात्मकमिति सद्रूपानपायात् कार्यम्, तस्मात् तस्यां सत्तासम्बन्धयुक्तत्वमसत्त्वान्नास्ति तत् अनवधृतात्मकत्वात् खपुष्पवत्, अन्यथाऽसत्त्वात्—अनवधृतात्मकत्वे सत्तासम्बन्धादिति, नापि सदसत्ता मिति तृतीयविकल्पस्योक्त—ऐकात्म्यानुपपत्तेरिति—अनभ्युपगमस्य पूर्वाभ्युपगमेन विरोधात्, अथवैकात्म्यानुपपत्तेरित्यनार्हन्तमतेन प्रकाशतमसोरिवात्यन्तवैधर्म्यात्—सत् सोपाख्यमसदनुपाख्यम्, तयोः 5 सदसतोर्वैधर्म्यादेकत्वं न युज्यते सदसत्त्वं यदसत्पुष्पवदिति—यतः सोपाख्यः सत्त्वात्, असत्त्वात् खपुष्पं निरुपाख्यमिति वैधर्म्यादेकत्वाभावस्तयोरतः सदसदात्मकं कार्यमित्ययुक्तम्, किञ्चान्यत् उभयदोषप्रसङ्गाच्च, तद्व्याचष्टे—यदसत्त्वम् तदविनाभेत्यादि यावत् सत्त्वपक्षसिद्ध्यनुपपत्तिरेवात्र विकल्प इति असत्पक्षे खपुष्पा विशेषः सत्पक्षे सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यम् सदसतोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता नास्ति च सत्त्वपक्षविरुद्धमेवानु पपन्नत्वं तस्मादेकत्वस्यानुपपत्तेर्न सत्तासम्बन्धोऽभिधानप्रत्ययहेतुरिति निगमन[मा]ह ।

10 आह –

नन्वगुणगुणवत् स्वभावसद्भावेन सन्नेव भावोऽसन्नित्युच्यतेऽतो नैवासतां सत्करी सत्ता, स्यादेव तर्हि ह्येवमेव ब्रुवता एतदसदनुष्ठेयम् अत्र वयं निश्चिन्ताः संवृत्ताः वयमपि नैवैतत् किन्त्वसतामेव सत्तासम्बन्धः स्यान्न वेति विचार्यम् ।

नन्वगुण[गुणव]दित्यादि यावन्नैवासतां सत्करीति, अस्तु तावत् सतामेव सत्करी सत्ता 15 नासताम्, यथा यथा ह्यगुणो द्रव्यात्मा स्वभावसद्भावप्रतिपादनार्थं नास्य यथा नास्य गुणोऽस्तीत्यगुणो गुण एव सन्नगुण इत्युच्यते तथा स्वभावसद्भावमेव भावो नास्त्यस्य सन्नित्यसदुच्यते न तु सर्वमसदिति तथा द्रव्यादयोऽपि सन्तः तेषामेव सत्तया सह सम्बन्धः प्रतिपद्यते न तु स्वरूपसद्भाव इत्यतो नैवासतां

स्वरूपेणास्ति वस्तुमात्रत्वेन भवतीति भाव । यदि तत्र सदसदात्मकमनुपपन्नमेव तदाह—नापीति । सदसदात्मकत्वं नैव कार्यस्य भवति न सम्भवति तत्कथम् यदि तथा नोमितं तर्हि अनेकान्तवादाभ्युपगमः प्रसक्तः स च स्वोपगतिप्रतिज्ञाविरोधी- 20 त्वादेवाह अथवेत्यादिना । [illegible] मत्वा तन्मतेनैव हेतुं व्याचष्टे—अथवेति एका- त्मता च एकात्म्यं तस्य भाव ऐकात्म्यं तस्मात् [illegible] एव [illegible] । [illegible] प्रसक्ताह—प्रकाशेति । [illegible]—सत् सोपाख्यमिति [illegible]—अभिधानं [illegible] सोपाख्यम्, [illegible] निरुपाख्यम् [illegible] वैधर्म्यमसत्ता [illegible] भाव । ननु सत्त्वात् सोपाख्यत्वात् निरुपाख्यमित्युक्त्वा [illegible] वैधर्म्यं [illegible] 25 हेत्वन्तरम्, तथा च सत् कार्ये [illegible]—उभयदोषेति [illegible] वैधर्म्येऽपि सदसतोरेकत्वासम्भव इति भाव । [illegible] प्रतिज्ञातमेव सत्त्वपक्षसिद्ध्यनुपपत्तिरेवात्र विकल्प इति निगमयन्नाह—तस्मादिति । ननु [illegible] पक्षे सत्ता [illegible] एव [illegible] न विपक्षिता किन्तु [illegible] एव [illegible] तेन [illegible] अगुणसुच्यते यथा [illegible] गुण एव गुणसमवायाभावात्तु अगुण्यत इति पक्षे—नन्वगुणगुणवदिति । तथा 30 [illegible] सत्करी भवति [illegible], [illegible] प्रसङ्गेन [illegible] गुणोऽगुण इति [illegible] एव [illegible] एव द्रव्यादेः [illegible] तथा च [illegible] एव [illegible] न तु [illegible] अस्तु तावदिति । यथा ह्यगुण इति

---

१ क० यथा ।

सत्करी सत्ता, किं तर्हि ? सत्त्वमेव, तस्मादसतां सम्बन्धानभ्युपगमाददोष इत्यत्रोच्यते—एष विकल्पोऽनु-
पपन्न इति, त्वयैव तर्हि कृत्स्नमेव हुपता—त्वयैव तर्हि असतां सत्करी सत्ता न भवतीत्येतदस्मदनुमेयम-
नुज्ञिमतोऽस्य सिद्धत्वादत्र वयं निर्विमर्शाः संवृत्ताः, अपि चैवमपि नैवैतदित्यादि, यद्यपि भवता त्वदनभि-
प्रेतासम्बन्धापनार्थमुक्तमसतां सत्तासम्बन्धो नास्तीति, नैतदप्येवम्, किन्त्वसत्तामेव सत्तासम्बन्धः स्याद्वा
नवेति विचार्यम्, किं कारणमिति चेदुच्यते—स्वाश्रयविपर्यये सत्करत्वमसत्त्वः,—सत्तासम्बन्धात् प्राक्तु 5
विषयो द्रव्यादिकाय तत्त्वमावेनैव किं सत्, उत सत्तासम्बन्धात् सदित्येतस्मिन् सन्देहे समानासत्त्वत्वस
कार्यसामान्यप्रतिपादनद्वारेणायं विचारः प्रस्तुत एवेति क्व प्रस्तुतपरित्यागेन परिहारो युक्तः इत्यभिप्रायः।

अपि च ननु सः प्राग् विषयसद्विकल्पोपपादनायागुणगुणत्वदृष्टान्तो योऽपि चाययथा-
र्थविकल्पेष्वन्त्यो व्युत्पत्तिविकल्प' सुष्ठु व्युत्पाद्य व्यावर्णितः सोऽप्येवमनुपपन्नः ।

अपि च ननु स प्राग्विपर्ययेत्यादि योऽयमस्माभिः प्रागुपवर्णितो यस्मादसतीत्यादिनोपपत्ति- 10
मन्येनागुणगुणस्थानीयसत्ताया यथाभाव इति, यद्यविद्यमानद्रव्यादिविषया सत्ता स्वयमसती सन्तं कुर्यात्
व्यवस्थितविपर्ययणीम् वन्ध्यापुत्रादिः सत्त्व कुर्यादित्येकः प्रसङ्गः आपिपादयिषितत्वपायस्त्वा, यतदनिष्टत्वो
द्रव्यादीनां स्वत एवाभिमते सत्तासम्बन्धो व्यर्थः स्यादित्येव वा दोषः, निर्विषयत्वात् सत्तासम्बन्धस्य,
अनिष्टमेतत् अतोऽसत्सत्करत्वमेव सत्ताया इत्येष एव विकल्पो भवितुमर्हति । तथाप्येवमनुपपन्नमस-
त्सत्करत्व विचारितविधिनेत्युपसंहरति—योऽपि चायमयार्थेत्यादि अनुपपन्नविकल्पत्व[ा]दित्यस्य साधनसा- 15
मर्थ्यार्थः—सत्तामसतां सदसतां वा द्रव्यादीनां सत्करी सत्तेति विकल्पाः, तेषु नासतामित्यस्य विकल्प-

---

न्वयमा पूर्वपक्षतया वैशेषिकमतोपन्यासे वैशेषिक पूर्वोक्तं गुणागुणभावदृष्टान्तं स्मारयतीति मतिः । अन्यथा सत्तायोगात् सत्त्वं सम्भवतीति
अन्यथाऽनुपेतं तत्त्वैवानुदितमिति न किञ्चिदस्माभिः कर्तव्यमस्तीति न पुनरेवं सिद्धं साधयितुं प्रवर्तामहे इत्याशयेन समाधत्ते–
त्वयैव तर्हीति । ननु सत्तासम्बन्धानुपपत्त्या प्रागसत् कार्यमुत्तरक्षणवर्ति सत्त्वया सम्बध्यत इत्याशयेन त्वया यो वाद आरब्धः
सोऽस्मदभिमतसाधकोऽपि त्वदनभिमतत्वापादनार्थं प्रतिभाति इति वस्तुतस्तु सत्तासम्बन्धात् प्राक् सत्त्वासत्त्वविकल्पविषयकाय 20
त्वदभिमतधर्मिस्वरूपविचार एव विकल्प तस्यैव परिहार त्वया कार्ये तदीयपरिहारस्तु नैवास्तीत्याशयेनाह–अपि
चैवमपीति । त्वदनभिमततरि त्वयाऽसत्त्वविकल्पस्य च प्रति एवास्माभिरिष्टम् । पूर्वमसत्त्व पश्चात् सत्तासम्बन्धो
न सम्भवतीत्युक्ते यत्त्वदभिमतविषयको नैवेष इत्याशयेनाह–नैतदप्येवमिति । त्वदीयमतस्य स्वभिमते धर्मिणि सत्तासम्बन्धे-
नैव सत्त्वविषयो विचारोऽस्मदभिमत इत्याशयेनाह–किन्त्वसत्तामेवेति । परिहार इति त्वदभिमतस्य धर्मे सत्ताऽस्तीति
प्रस्तुतं विचारं विहायान्यस्य त्वदनभिमतविषयकपरिहारोऽत्र कथं युक्तः इति भावः । अत्र यस्मादनादेरित्यादिना 25
वैशेषिकेणात्र विषये विकल्पानामसम्बन्धस्य वा सम्यक् पूर्वपक्षं विधाय स प्रतिविहित तत्र सत्तायामसत्त्वे प्रसङ्गेन च सदसद्वि-
कल्पस्यानुपपत्तेः यथोक्तप्रतिपत्तेः पूर्वस्य एवोत्तरपक्षो भवतीति प्रदर्शनायाह–अपि चेति । प्रागुपवर्णित इति यस्मादसती यत्र
सत्ताऽन्यत्वैकार्थ्यमित्येव प्रथा असत् करोतीत्यादिविधिनायमभिप्राय प्रथम पूर्वमुपवर्णित इत्यर्थः तथाप्यपि सत्तासम्बन्धस्य
निर्विषयत्वमतो गुणस्यैव सतोऽनुपपत्त सत्त्वे भावोऽभिप्रायस्य इत्यवगन्तव्यम्, एवं च त्वदीयमतस्य प्रतिविधानमेवत्यनु-
पपत्ते तत्रापि तदनुपपत्तिः पूर्वपक्ष एवास्तां सत्करी सत्तेत्येवंरूप उत्तरपक्षो भवतीति भावः । ननु असतां सत्करी सत्तेति 30
विकल्प तथापि भवितव्यमित्याशङ्कायामाह–तथाप्येवमिति । एवं परम्परयोक्तं प्रतिविधानं विमृश्य पूर्वक्रमेण व्याख्यानम्

---

१ सि क. °स्यानित्यार्थविकल्पो ।

सोपपादनार्थं यानि साधनानि न्युत्पादितानि पूर्वपक्षीकृत्य व्यावर्तितानि च, तेषु योऽन्यो न्युत्पत्तिविकल्पः सुष्ठु न्युत्पाद्य व्यावर्तितः पूर्वपक्ष इत्यभिमतः सोऽप्येवमनुपपन्न इति विचारपर्यन्तत्वात्सोत्तरत्वानुपपत्तौ पुरुषकरणवत् सर्वविचारजेरर्थस्यात् पूर्वपक्ष एवोत्तरपक्षो भवतीत्यभिप्रायः ।

यत्तावदुक्तं नासतां सत्करी सत्ता, शशविषाणादीनां सत्करित्वप्रसङ्गात्, नाशयन्येना-
5 नभिसम्बन्धात् असमाधनत्वम्, प्रतिज्ञाविशेषो वा प्रतिविशिष्टत्वम्, अथ द्रव्यादीनां तदानीमसत्त्वमिति चेत् तेषामसत्त्वमसिद्धं द्रव्याद्यभ्युपगमसत्त्वात्, प्रागुत्पत्ते-रिति चेत् सिद्धसाधनमेतत्, तदा तेषां सत्तासम्बन्धानभ्युपगमात्, नासता सम्बध्यते सत्ता, विशेषणत्वात् दण्डवत्, यथा विशेषणस्य दण्डादेः सता देवदत्तेन एवं सत्ताया अपि, अथ सम्बध्यते शशविषाणादौ सत्तासम्बन्धस्तद्वदस्याः, अथ तव मतमस्त्यपि द्रव्यादि सम्बध्यते
10 सत्ताया एवंस्वरूपत्वात्, तत्प्रतिपाद्यसत्ताया एव हि हेतुभूतायाः सामर्थ्यात् तस्या आधारो भवति द्रव्यादीति तद्वच्छशविषाणादिरपि सत्सामर्थ्यात्तस्या आधारः स्यात्, नैवम् शश-विषाणादिवदत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमात् कार्यद्रव्यगुणकर्मणाम् नन्वसदित्युत्तरपदा-भिधेयनिवारकत्वात् कथमस्य सात्मकत्वम्? न, अनेकान्तात्, नास्य सदित्यसत्, न स्वयमसत् यथाऽपुत्रब्राह्मणवत् नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्रो न तु पुत्रो न भवतीति प्रतिपिप्यते,
15 अगुणगुणवद्वा नास्य गुणोऽस्तीति गुण एव सन्नगुण उच्यते तथेहापि, न च तदपि निरात्मकं सत्तासम्बन्धात् वैधर्म्येण शशविषाणवत् त्वन्मते दृष्टान्ताभास इति चेत् सामान्य वद्वा सामान्यवदेव सात्मकं न घटादिवत् सात्मकम्, सामान्यादीनां सात्मकत्वमसिद्ध-मिति चेन्न स्वरूपभिन्नत्वे सत्यभिन्नप्रत्ययबुद्धिव्यवहारविषयत्वात्, विशेषण सामान्य सात्मकं चेति, अभाष्युत्तरे वक्ष्येव सम्प्रधार्यम् ।

20 (यदिति) यत्तावदुक्तम् नासतामित्यादि पूर्वपक्षो यावत् सत्करित्वप्रसङ्गादित्यत्र नानात्वं प्रसङ्गसमर्थिना नाशयन्येनानभिसम्बन्धादित्युक्तं यावदसाधनत्वमित्येवं प्रथमो न्युत्पत्तिविकल्पः प्रतिज्ञाविशेषो वेत्यादि द्वितीयो न्यायार्थः सोत्तरो यावत् प्रतिविशिष्टत्वम् अथ द्रव्यादीनामित्यादिस्तृतीयः सोत्तरो यावत् तेषामसत्त्वम-सिद्ध[म्]द्रव्याद्यभ्युपगमे सत्त्वादि[ति], अत्र चोद्य–प्रागुत्पत्तेरिति चेत्–प्रागुत्पत्तेर्न सन्ति द्रव्यादीनि तस्मादसत्त्वं सिद्धमिति अत्रोत्तरं सिद्धसाधनमेतत् तदा तेषां सत्तासम्बन्धानभ्युपगमादिति, एतत्तु त्रिषु
25 व्याख्याविकल्पेष्वसारत्वुक्ता–नासता सम्बध्यते सत्ता विशेषणत्वात् दण्डवत् यथा विशेषणस्येत्यादि

धीभाव भवत्यभेदेऽप्युक्तसाधनानि निराकरोति–यत्तावदुक्तमिति । नासतां सत्करी सत्ता, शशविषाणादीनामपि सत्करित्व-प्रसङ्गादिति एतद् व्याख्यानुसारेण प्रत्ययसिद्ध–नासतामिति । अथेति सम्बन्धमानस्यासत्त्वादसम्बन्धासिद्धत्वात्, अन्यथा व्याख्यानेन पूर्व भाव । तत्र वादस्थो द्रव्यादि सन्तीत्याशङ्क्य–तेषामसत्त्वमिति द्रव्यादीनामसत्त्वमसिद्धं उत्पत्तिसम्-बन्धे तु द्रव्यादीनामसत्त्वं सिद्धमेवेत्यत्र उपपत्त्यन्तरम् तदानीमनभ्युपगमादिप्रदर्शनासत्त्वमिति तदर्थे–प्रागुत्पत्तेरिति ।
30 अत्र सद्भिन्नत्वं तस्यासतः सम्बध्यमानं दाम्, यथा दण्ड देवदत्तेन सता सताऽपि विशेषणत्वात् सतैव सम्बध्यते नासता अवस्-ताऽपि सम्बन्धेन तथा अपि शशविषाणादिनाऽपि सम्बन्धेन न चैवमिष्टमिति दूषणमाह–नासतेति । ननु तथाऽपि एवमिर्थ

1 सि क. वनाव । 2 सि. क. यादृत्वाम्बन्धा । 3 सि. न्याम्पु ।

साधनव्याख्या यावत् सत्ताया अपीति, अथ सम्बध्यत इत्यादिना यावत् तदपक्ष इति, पूर्वपक्षिक एव परमतमाशङ्क्योत्तरमाह–अथ तव मतमसदपि द्रव्यादि सम्बध्यते, सत्तायाः एवस्वरूपत्वात्, तदभिधा- [द्यति–]सत्ताया एव हि हेतुभूतायाः सामर्थ्यात् तस्या आधारो भवति सद्द्रव्यादीति, एतदपि नोपपद्यते, यस्मात् तद्वच्छशविषाणादेरिति गतार्थम्, एवं व्युत्पाद्य पूर्वपक्ष प्रश्नसमविरोधात्राप्युत्तरं–शशविषाणादि वद्व्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमात्, केषां ? कार्यद्रव्यगुणकर्मणाम्, द्विविधो हि भाव उक्तः–सामान्यस- म्बन्धः सम्बन्धसद्भावश्च, इतरेतरासतां सात्मकानामेव सविशेषणासत्त्वात् सोऽभिव्यक्तिस्ति[स]मित्यादिपूर्व शशाच्छशविषाणादीनामेषामत्यन्तासतामसत्त्वम्, न प्राक् पश्चादितरेतरापेक्षतामनात्मकत्वम्, अतो द्रव्यादि सत् तन्तुषु कारणेषु समवेत वस्त्वेव सत्तासम्बन्धरहितमपि सात्मकमेव, न खरविषाणवन्निरात्मकम्, तस्मायुक्तः सत्तासम्बन्धो द्रव्यादीनां न खपुष्पादीनामिति अत्राह–नन्वसदित्यादि यावत् कथमस्य सात्म क[त्व]मिति द्रव्यादेर्निरात्मकत्वापादनार्थो ग्रन्थो गतार्थः, तत्परत्वाभिधेयनिवारकत्वात् सप्रतिपेक्षार्थ स्यादनात्मकमिति, अत्रोत्तरं–नानेकान्तादित्यादि यावत् तथेष्टापि, नास्य सत्त्वमिति लौकिकव्याख्यायाद्य व्याख्यान व्यभिचारप्रदर्शनार्थो बहुव्रीहिसमासप्रयोगेणापुत्रत्वाद्यपवद्गुणगुणवदिति च गतार्थो ग्रन्थः, एवमना त्मकत्वे स्थिते तस्य व्यभिचार उच्यते–न च तदपि निरात्मकमित्यादि, वैधर्म्येण शशविषाणवदिति, सत्ता सम्बन्धरहितत्वान्निरात्मकं खरविषाणवदित्येतत् सांख्यवैशेषिककल्पितप्रधानपुरुषव्यभिचारकत्वपत् स्यात्, अथ वा सत्तासम्बन्धात् सात्मकमित्येवमुच्यमाने च प्रधानादिवत् सत्तासम्बन्धादृतेऽपि सात्मकत्वप्रदर्शनादित्यभ्या- पिता तथेष्टापि स्यादिति, स्वपक्षे दृष्टान्ताभाव इति चेदित्यादि पूर्वपक्षीकृत्य तदुत्तरं सामान्यपदेऽप्यारभ्य

सामर्थ्यमस्ति असदपि द्रव्यादि आधारत्वेनाभ्युपैति नात्र कश्चिद्दोष इत्याशङ्कते–अथ तव मतमिति । असदपि सत्ताश्रय सत्ता शशविषाणादीनप्याश्रयेत अविशेषादिति पूर्वस्मात् प्रश्न–यस्मादिति । शशविषाणादि यथा अत्यन्तनिरात्मकं अत्यन्तासत् तथा द्रव्यादि नात्यन्ता सदिति समाधत्ते–शशविषाणादिवदिति । अत्यन्तनिरात्मकत्वाभावमेव दर्शयति–द्विविध इति । परस्परमिश्रणा सात्मकानामेव वस्तूनां सद्भावात् सम्बन्धसद्भावश्च न त्वत्यन्तासतां शशविषाणादीनाम् तस्य भावस्यैकान्ते- नाभावेन निरात्मकत्वात्, द्रव्यादि वस्तु च प्राक् पश्चादितरेतरकृतवाऽसत् प्राक् तन्तुरूपेणासौ पटरूपेण पश्चात् तन्तुरूपत्वादिरूपेण सात्मकमेव अतस्तत्र सत्तासम्बन्ध स्यात् सद्भावसद्भावरूपमिति भावः । तन्तुषु द्रव्यादिरूपेण सात्मकं पटादि सत्तासम्बन्धा- भावेऽपि सत्तासम्बन्धात् प्राक् सत्तासम्बन्धरहितानामपि सामान्यविशेषसमवायानां सात्मकत्वप्रदर्शनाच्चेत्याह–अतो द्रव्या- दीति द्रव्यादि सत्–द्रव्यादिरूपेण पटादि सात्मकमित्यर्थः ननु पूर्वं द्रव्यादेरसत्त्वे कथमस्य सात्मकत्वम्, न सत् असदिति तस्य तत्परत्वाभिधेयनिवारकत्वात्, सप्रतिपेक्षात् सात्मकत्वानुपपत्तेरिति शङ्कते–नन्वसदिति । नास्य सत् असदिति बहुव्रीह्याश्रयेण समाधत्ते–नानेकान्तादिति तथापि एव द्रव्यादि सत्तासम्बन्धस्य प्रतिषेधः क्रियते तथापि सात्मकं सत्ताप्रकाशित- प्रकाशनीयमेव, अतो नत्वात् तन्निरात्मकमिति नियमोऽनैकान्तिकः अपवादाभ्युपगमादिति कोटिद्वय अनुपपन्नमिति सत्त्वो दृष्टान्त इति । ननु मतार्थेऽपि अवत्त्वनिरात्मक एव भवतु, अतोऽनैकान्तिकत्वं तदवस्थमेवेत्याशङ्क्य–न च तदपीति । सत्तासम्बन्धरहितोऽपि सात्मक इत्यत्र विपरीतदृष्टान्त एवास्ति यः सत्तासम्बन्धरहित स निरात्मकः यथा शशविषाणमिति अपत्य सांख्याभिमतप्रधानपुरुषादौ वैशेषिककल्पितसामान्यादौ निरात्मकत्वाभावात् दृष्टान्ता इति भावः । एवं न वैधर्म्यदृष्टान्तत्वम् किन्तु व्यभिचारनिरूपकत्वमित्याह–अथ वेति । अत्र सत्तासम्बन्धरहितं सत्ता व्यभिचार आदि वैशेषिकस्य दृष्टान्त इत्याश- ङ्क्य–स्वपक्षे इति वैशेषिकस्य प्रश्नः सन्ति सामान्यविशेषादयः सत्तासम्बन्धरहितास्सात्मकत्वे दृष्टान्ता इति प्रतिविधत्ते–

१ सि क. °चाचेदं । २ सि क. तथायुक्ती भ । ३ सि क अवस्य । ४ सि क. °र्निरात्मकत्वादेर्मि । ५ सि क. तथाप्य ।

यावत् सामान्यत्रैव सात्मकं न घटादिवत्सात्मकमिति वाशब्दोऽवधारणार्थः तद्व्याख्यानसहितो ग्रन्थः, वैशेषिकपक्षे सत्तासम्बन्धरहितसात्मकत्वदृष्टान्ताभाव चोदिते सामान्यविशेषसमवायानां सात्मकत्वात् स्यादिति गत्वार्थम्। सामान्यादीनां सात्मकत्वमप्रसिद्धमिति चेदिति दृष्टान्ते साध्यधर्मासिद्धिचोदना तत्परिहारो–न स्वरूपमिभेसादि यावद् विशेष्य तत् सामान्यमिति दृष्टान्तसाधनम्, घटपटादिस्वरूपभावविशेषणे

5 तत्रिष्वविकल्पादिनां सात्मकैः सरूपमत्वचरैर्विशेषणवत् स्वरूपमिभसत्वे सत्वभिमता[गु]णुद्धिन्यवहारधि- षयत्वात् विशेषणं सामान्यं सात्मकत्वेऽस्त्यनुत्तरमेवदिति, अत्राप्युत्तरे चोद्य सम्बधार्यम्–अस्मात् प्रत्येव दप्युत्तरं न निग्रहमेवेत्यभिप्रायः, यथावैकल्प्युत्तरे द्रव्यादीनां सविपाकवत्त्वनिरासकत्वानभ्युपगम- वचनेन सप्रसङ्गमुत्पादितं सविपाकादीनामपि सत्कारत्वप्रसङ्गवचनम् इत्यत प्रभृति समानमवधें च।

अन्यदप्यत्र ब्रूमः अत्यन्तनिरासकत्वानभ्युपगमादिति वचनेन सदसत्त्वयोरपि

10 विकल्पत्वस्य वर्ण्यते किञ्चित्सत् समस्तं सदिति एवमसदपीति सम्पूर्णनिरतिशयस्वात्मन एव तु सत्त्वात् कुतो विकल्पः सत्त्वे? अस्तु वा विकल्पवत् तत्पुनर्निरूप्य त्वया।

(अन्यदपीति) अन्यदप्यत्र ब्रूमः–अत्यन्तनिरासकत्वानभ्युपगमादित्यनेनैव तावद्वचनेन सदसत्त्वयोरपि विकल्पवत्त्वं वर्ण्यते द्विधा सत्–किञ्चित्सत् समस्तं सदिति एवम[स]दपीत्याभ्यां विक- ल्पाभ्याम्, सम्पूर्णनिरतिशयस्वात्मन एव तु सत्त्वात् [illegible] परमतव्यावर्णनार्थः, यदपि मतं परस्य

15 सदसत्त्वयोः विकल्पवत्त्वमस्तु को दोष इति तन्न भवति, सत् सत्त्वं सत्त्वमिति सतोऽतिशयाभावात् कुतो विकल्पः सत्त्वे तस्मात् सम्पूर्णमेव सत्त्वम् एवमसत्त्वमपि ततो नात्मानात्मकं सात्मकत्वेऽस्त्युक्त

सामान्यत्रैवेति सामान्यादयस्त्वेवं [illegible] –सामान्यत्रैवेति। दृष्टान्तं [illegible] –सामान्यादीना- मिति। [illegible] वैशेषिक –मेति [illegible]

20 [illegible]

[illegible] –यथावैकल्प्युत्तरे इति। [illegible] –सविपाकादीनामपीति। [illegible]

25 [illegible] –अन्यदपीति। [illegible] –सम्पूर्णेति [illegible]

30 [illegible] –तत इति। [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] ।

वक्तुमित्यभिप्रायः, अस्तु वा विकल्पवत् सत्त्वमसत्त्वञ्च, तत् पुनर्निरूप्य यथा कथमपि तत् स्वरूपतः, क्व वाऽऽत्मने किञ्चित् सत्त्वमसत्त्वञ्चेति विकल्प्यम् ।

अत्राह —

एतर्हि निरूप्यते एकसत्तासदसदपि, असमर्थगोवत्, एष तर्हि सामान्यसत्तासत्ताऽव्यक्तिः किञ्चित्सती न सम्पूर्णा सती, एकसद्भावत्वात् यदेकया सत्तया सत् तत् सत्तासच्च दृष्टम्, 5 स्वसत्तावत्, स्वभावसद्भावत्वाद्वा, असमवेतसत्ताकानि द्रव्यादीनि यथा स्वभावसद्भावत्वात् सत् सम्बन्धसत्तयाऽसत् तथा सत्तापि स्यात् सा असर्वगता च व्यक्तिरेव वा, एकजातीयाप तत्स्वरूपत्वात् घटवत् वक्ष्यमाणपुनर्निरूपणविकल्पत्वाच्च ।

(एतर्हीति) एतर्हि निरूप्यते, किमत्र निरूप्य ? नन्विदमेव यदेकसत्तासदसदपि—एकया स्वभावसत्तया सत् तदेवासत् सम्बन्धसत्तया, तदवस्थात् किञ्चित् सत् किञ्चिदसत्, किमिव ? असमर्थगोवत्— 10 यथा गोकार्यासमर्थो गौरेव सन् गौरित्युच्यते—असौ गौर्न भवति, तथेदमपि द्रव्यादि सदसदिति, अत्र ब्रूमः—एष तर्हीत्यादि, सामान्याख्यायाः सत्तायाः—सामान्यसत्तायाः सत्ता सा व्यक्तिः—द्रव्यादिव्यक्तिरहिता किञ्चित्सती, न सम्पूर्णा सती—स्वभावसत्तामात्रेण सती सम्बन्धसत्तया न सती—सती चासती च विकल्पवतीत्यर्थः, कस्मात् ? एकसद्भावत्वात्—यदेकसत्तया सत् सत् सत्तासच्च दृष्टम्, तद्यथा स्वसत्तावत्—यथा द्रव्यादि स्वभावसत्तया सत् एकया सम्बन्धसत्तयाऽसत् तथा महासत्तापि स्यादिति, एष एव 15

सत्त्वे द्रव्यसामान्यये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽनुमतेऽपि कथम् सत् प्रतियोगिसमानाधिकरणं च वाऽधिकरणं सत्तासत्त्वसामान्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं तत्प्रदर्शनीयं भवतेत्यत्राह—अस्तु वेति । सत्त्वं हि द्विविधं प्रागुपदर्शितं स्वभावसत्त्वं सम्बन्धसत्त्वञ्चेति, तदुभयमिच्छताप्युक्तं तत् सम्पूर्णमिति विवक्षयोच्यते यत्र तु केवलं स्वरूपसत्त्वं तत्र किञ्चित्सत्त्वमसत्त्वमेवेत्यभिप्रायेण प्राह—एतर्हीति । एकसत्तयेति या व्यक्तिरेकया सत्तया युक्ता ऐकसत्ता सती असती चेति भावः स्वभावसत्तु पुरा यथा सत्ता च एकतरा एकसत्तया पुनः सत्, एकयाऽसत्, तदेवासत्, एकसत्तासदसदिति न लौकिकसत्ता भवति बहुव्रीहि 20 'सोऽस्मिन्नेकमर्थमस्य' (पा १-१-४८) इति प्रकृत्यापत्तेः । असमर्थेति सवर्धस्थाऽसमर्थत्वेनोक्तेः । सदसत्त्वयोरव्याप्याक्तिमिति निदर्शनमाह—असमर्थेति । एष तर्हीति सामान्यस्य सत्ताऽपि सत्तासम्बन्धरहिता एकस्वरूपत्वात्सम्पूर्णा सा च स्वरूपसम्पूर्णा सा न परान् सम्पूरयितुं प्रभवति स्वरूपमात्रमात्, स्वरूपसदिति द्रव्यादि एकनियतसत्तया सत्, अत एव सदसच्च दृष्टम्, तथैव महासत्ताऽपि स्वभावसत्तयैवा सतीति सती चासती च स्यात्, न चेयापत्तिः सामान्यादेरव्यवस्थामयेन हि सामान्यादीनाम् स्वरूपमात्रस्वरूपा एवामितत्वादिति वाच्यम्, तथा सति स्वरूपसद्रूपस्य द्रव्यादेरपि न सन्ति व्यवस्था न चाऽप्रतर्कणीयत्वं तथा 25 महासत्ता अपि स्वरूपसद्रूपत्वात् व्यक्तिरहितत्वं स्वाभाव्यापत्तिप्रसङ्गादप्रतर्कणीयत्वं च स्यादिति व्यक्तिरूपैव स्यात् सा न सामान्यमिति निष्कर्षः । सामान्यसत्ताया इति महासत्ताया सत्ता स्वरूपस्य स्वभाव स्वरूपमिति यावत्, सा कीदृशी ? व्यक्ति—व्यक्तिरहिता न तस्याः काऽप्यात्मभूता व्यक्तिरस्ति अत एव किञ्चित् सती न सम्पूर्णा सतीति भावः । तत्र हेतुमाह—एकसद्भावत्वादिति स्वार्थो भावत्व सतो वा भावः सद्भावः सत्त्वेसत्त्वं एकेन सद्भाव एकसद्भावः एकया सत्तया सद्रूपत्वं यथा एकया सत् सत् एकसत्, भावप्रधानो निर्देशः एकसत्त्वम्. तत्र भाव एकसद्भावः तस्य भावस्तत्त्वादिति विग्रह 30 एकत्वसत्ता सम्बन्धिनीति प्रतिज्ञा साध्यमभ्युपेतव्यम्, तस्यैव भावं किञ्चित् सती न सम्पूर्णा सतीति हेतुरेकसद्भावत्वादिति । व्याप्तिं प्रदर्शयति—यदेकसत्तयेति स्वसत्तावत्, स्वरूपात्मवदित्यर्थः । स्वभावसत्तया द्रव्यादिसमानसम्बन्धसत्ताविरहितमिति दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । हेत्वन्तरमाह—स्वभावेति । स्वभावस्य सद्भावे भाव तस्य भावस्तस्मात्, असमवेतसत्ताकानीत्यर्थं न

---

१ सर्वासु प्रतिषु एव एव हेत्वर्थोऽन्यथा वा बोध्यते ।

हेत्वर्थोऽन्वय चाभोच्यते—समानसत्ताकत्वाच्च, असमवेतसत्ताकानि द्रव्यादीनि यथेति गतार्थम्, एतदनिष्टापादनम्, सा—सामान्यसत्ता असर्वगता च स्वविषयसर्वगता च न भवतीत्येतदपि दोषापादनम्, न सर्वत्राविषयानुवृत्तिरित्यर्थः व्यतिरेकेण वा—द्रव्यादिभ्यतिरिक्ता न भवतीति वापापादनमभिप्रायान्तरम् उभयत्रैक एव हेतुः—एकजातीयापेक्षस्वरूपत्वादिति, एकप्रकारमेकजातीयम् 'प्रकारवचने जातीयर्' (पा० ५. ३-६९) न तु 'बाह्यन्ताच्छन्दसि' (पा० ५ ४ ९), मा भूदव्यवस्थितसत्ताभिधानैकान्तिकत्वम्, तत एकजातीयापेक्षं—व्यावृत्तं स्वरूपं यस्याः सा एकजातीयापेक्षस्वरूपा, तद्भावादेकजातीयापेक्षस्वरूपत्वात्, घटवत्, सजातीयासजातीयेभ्यो व्यावृत्तस्वरूपत्वादित्यर्थः, यथा घट एकप्रकारेभ्यो व्यावृत्तस्वरूपो वैसदृश्यपर्यायाकारादिभिर्विशिष्टत्वात् पटान्तरस्वविषयव्यापी न भवति व्यतिरेकेण च न भवति तथा सत्तापि स्यादिति तस्मादयुक्तमसमर्थगोचरेऽसत्तासदसत्त्वं द्रव्यादेस्तथा सत्तायाश्चेति । द्रव्यमयुक्त—वक्ष्यमाणस्तुनिरूपकि-
10 स्यत्वात्, खपुष्पवदसत्त्वादिति ।

अनुपपत्तिविकल्पस्यास्य हेतोर्वैतानि व्याख्यानान्तराणि तद्यथा—

उभयासम्पूर्णतायां वा तभिरूप्यमेव किं सदसम्पूर्णता उतासत् आहोस्वित् सदसदिति, तत्र यदि तावत् सत् तस्य न भवति, असत्त्वात् खपुष्पवत्, नासत् सत्त्वाद्घटवत् न सदसत् स्वमतेनैव सदसतोर्वैधर्म्यात् सदसत्ताऽभावाच्च अहं पुनरेवं तर्कयामि सदसद्धर्मनिराकरणा-
15 येव तु माय इव प्रतिपत्तिर्भवत उभयासम्पूर्णतायां तदेव सम्पाद्यमेति साधर्म्यमेव ।

उभयासम्पूर्णतायां चेत्यादि, वस्तुनो द्रव्यादेः सामान्यस्य वा सत्त्वेनासत्त्वेन च भिन्नि स्सम्बन्धात्मसम्पू[र्ण]तायां पुनरपि तभिरूप्यमेव किं सदसम्पूर्णता ? उतासत् ? आहोस्वित् सद

हि सामान्यतायां सत्ता समवैतीति भाव । समानसूत्रमेव दर्शयति—असमवेतसत्तेति । असमवेतसत्तानि द्रव्यादीनि यथा खपुष्प तथा महासामान्यापीत्यभिप्रायस्य विशेषः । अथ सामान्यस्य असर्वगतत्वं प्रतिपादयति दर्शयति—सेति । स्वविषयेति तस्मिन्ने
20 सर्वत्र वर्तिनी भवतीत्यर्थः । अन्य प्रतिपादमाह—व्यतिरेकेण चेति । सामान्यसत्ता व्यतिरेकेण भवति, एतस्मात् व्यतिरिक्ता व्यक्तिभ्यो न भवतीत्यर्थः । इदमेव दर्शयति—द्रव्यादीति । सामान्यस्य असर्वगता व्यतिरेके इति प्रतिपादने हेतुमेवाह—एकजातीयेति एकस्मात् प्रकारात् अनेकप्रकारत्वात्, विशेषैरेकोऽनेकप्रकारजातीयार् प्रत्ययः न लोकप्रसिद्धस्वात् सुन्दरं स्यात् यथा जातिप्रत्ययादिति ननु, यदेवमेकं द्रव्यं ननु, एतत्पक्षे एकजातिमपेक्षस्वरूपत्वादिकं स्यात् तत्र तस्य हेतुरनैकान्तिकत्वमस्थितसत्त्वोऽव्यभिचारी भवतीति भाव । व्यभिचारमेव प्रदर्शयति मा भूदिति । निर्विशेषानपेक्षस्वरूपत्वं तस्यां
25 हनि भवता निरूपयितव्यम्—सजातीयेति । दृष्टान्तप्रदर्शनेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—यथा घट इति । तथैव द्रव्यादेः सामान्यस्य तथात्वं वा व्यतिरेकलक्षणेन समवायलक्षणेन च सम्बन्धेन इति नियमयति—तस्मादिति । दोषान्तरमाह—द्रव्यमिति । सा सदसम्पूर्णता तत्त्वेन वा किं सदसत् उतासत् किं वा सदसत् ? एतदपि विकल्प्य स्वमतेन उभयेति । उभयेति उभयात्मके निरूप्यमाणा चासौ वस्तुनोऽसम्पूर्णतायामित्यर्थः इति पक्षान्तरद्योतनम्, पूर्वं सम्पूर्णत्वविरोधिकत्वादेव एव यत्र नियुक्ता तत्र विकल्पमनुक्रम्य विचारितत्वात् । विकल्पयति विकल्पं दर्शयति—किं सदसम्पूर्णतेति । प्रथमं विकल्पं

---

१ सि क वस्त्वादुक्त । २ सि क °प्रकारेभ्यो । ३ सि क हेतोरेवैतानि व्या ।

सत् ? इति, तत्र यदि तावत् सत् सत्त्वं भवति, कस्मात् ? असत्त्वात्, खपुष्पवत्, उभयासम्पूर्णत्वा-
भ्युपगमाभासिद्धम्, असत्त्वस्यापीष्टत्वात्, नासत्—न च तदसत् भवत्याद्यदृष्टम्, सत्त्वमपि नासिद्धमुभ-
यासम्पूर्णत्वादेरेव, न सदसत्—नापि तत् सदसत्, उभयरूपमित्यर्थः। त्वन्मतेनैव सदसतो वैधर्म्यात् 'कार्ये
सदसत्त्व नेति' वचनात्, किञ्चान्यत् सदसत्ताऽभावात्—यथा सत्तासम्बन्धात् सद्भवति तथा सदसत्ता-
सम्बन्धात् सदसत् स्यात्, असत्तासम्बन्धादसद्वा स्यात् न चैवं भवितुमर्हति, अदृष्टानिष्टत्वात्, तस्मा- 5
दसत्ताभावात् सदसत्ताभावाच्च नासत् सदसदसम्पूर्णमिति, अहं पुनरेव तर्कयामि त्वया नोपलक्षिता
सदसद्वैधर्म्यनिराकरणायैव तु प्राय इयं प्रतिपत्तिर्भवतः किञ्चित् सत् समस्तं सत् किञ्चिदसत् समस्तास-
दिति ब्रुवतः, उभयासम्पूर्णतायां तदेव सत्तासत्त्वेति सदसतोः साधर्म्यमेव न वैधर्म्यमिति प्रतिपन्नत्वादिति।

योऽपि चासच्छब्दस्यागुणगुणवत् नास्य सदित्यसदिति बहुव्रीहिसमाश्रयात् सदर्थवस्तु-
मेवेति विकल्पः, असदिति सत्तासम्बन्धरहितमित्यर्थः, सोऽप्यनुपपन्नः, कृतकृतान्तरूपार्थवि- 10
प्रकृष्टान्तरत्वात् कथं सत्ता सत् स्यात् यदभावाच्चास्य सदित्यर्थं भाव्येत।

योऽपि चासच्छब्दस्येत्यादि भाष्यम् सत्तासम्बन्धरहितमित्यर्थ इति पूर्वपक्षप्रत्युच्चारणम्,
सोऽप्यसौ नास्य सदित्यसत्, अगुणगुणवदिति तस्य बहुव्रीहिसमाश्रयात् सामान्यविशेषसमवाये सदि-
सामान्यसत्तया न सम्बद्धम्, तस्मादसच्छब्दस्य सदर्थवस्त्वमेवेति विकल्प इति ततोऽपरमुच्यते सोऽप्यनु-
पपन्नो विकल्पः कृतकृतान्तरूपार्थविप्रकृष्टान्तरत्वात् भवमस्ति चेति सत् कृदन्तरूपम्, अर्थश्चास्य द्रव्य- 15
भूतः सतो भावः सत्तेति तद्धितान्तरूपम्, अर्थश्चास्य 'यस्य [गुणस्य भावात्] द्रव्ये शब्दनिवेश-
स्तदभिधाने त्वतलौ' (महा० ५-१ ११९) इति सतोऽसाधारणं स्वरूपं सदन्तरस्यापि सामान्यमेवेति

एतमपि—तत्र यदीति। हेत्वसिद्धिं निराकरोति—उभयेति। द्वितीयं दूषयति—नासदिति। तृतीयं दूषयति—न सदसदिति।
हेत्वन्तरमाह—वैधर्म्यादिति। तत्रार्थान्तरं कारयितुं तदीयं वचनं प्रमाणयति—कार्येति। अथ सत्तायोगात् सदित्युच्यते तथाऽसत्ता-
योगात् सदसत्तायोगाच्चासत् सदसच्च वाच्यम्, नैतयोर्भवतामिष्टम्—किञ्चान्यदिति। एवञ्चासत् उभयासम्पूर्णं न स्यात् 20
सम्पूर्णमेव साधितमाह—तस्मादिति। किञ्चिन्नसमस्ताभ्यां सदसतोरसम्पूर्णतामनुमन्वानो भवतो वाद सदसतोर्वैधर्म्यनिराक-
रणपर्यवसायत्वं तत्त्वतः प्रायः सदसतोः साधर्म्यमेव इति तदभ्युपगममाह—अहं पुनरिति। कथं वैधर्म्यनिराकरणं भवतीत्यत्राह—उभयेति।
ननु अगुणगुणवदसत्त्वं नास्य सदित्येव मन्यते न बहुव्रीह्यन्तत्वमसति तत्त्वं कथं तत् तत्र भवतीत्यत्र शङ्कयति भावा-
न्तरमिति शङ्कया प्रतिविधानमारभते—योऽपि चेति। व्याख्याने—योऽप्यसाविति। कृदन्ततद्धितान्तयोः शब्दयोरत्यन्तविप्रकृष्ट-
त्वेन सच्छब्दवाच्यस्य सत्तासम्बन्धरहितत्वमिष्टमेव सत्ता न सद्भवितुमर्हति इत्याशयेन समाधत्ते—कृतकृतान्तेति। कृदन्त- 25
तद्धितान्तयोरत्यन्तविप्रकृष्टार्थयोरन्यतरस्याभावेनान्यतरस्याभावोऽसम्भवीति भाव। तदेव स्फुटयति—भवतीति।
तद्धितनिष्पन्नो त्वतलोरर्थमाह—अर्थश्चास्येति। यस्य चेति। यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ
भवतो भवत इति वैयाकरणानां नियमोऽयम्, तन्मते सत्ताया अपि स गुण इति गुणत्वमतो सत्ताशब्देऽपि गुणत्वेन ग्रहणम्,
एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदः तद्धितान्ते सत्ताभिधाने त्वतलौ भवत इति भावार्थकत्वस्य तथा च कृदन्ततद्धितान्तस्य भेदावगमात्,
तद्धितान्तस्य तदसम्बन्धस्य भेदसम्भवात् सत् सत्तायोरत्यन्तभेदेन सत्ता सदिति वक्तुं न शक्यत इति निगमयति—सतोऽसाधा- 30
रणमिति। तदर्थं सच्छब्दार्थसामान्यं नास्ति सत्ता सदिति विवक्षितं नास्य सत् तस्यासत्त्वमपीति न बहुव्रीहि वक्तुं शक्यत इत्यर्थ—

---

१ सि. क्ष. डे. साधर्म्यमेव च वैधर्म्यमेव च वैधर्म्यमिति। २ सि. क्ष. डे. सुत्ससत्तयेति।

द्रव्यतोऽर्थान्तरमनन्यमेवारम्भयोः कथं सत्ता सत् स्यात्, सद्भावाभावात् सदिवेव–द्रव्यादि भाव्येव, एवं यावत् सद्गुणो नैव सत्तोक्तिः ।

अथ नास्य सदिति सत्तापि स्वभावसत्तया सती सा यस्य नास्ति तदप्यसद्द्रव्यमुच्यते गुणत्वाभावाद् गुणागुणत्ववदिति, एतदेव ननु प्रस्तुतं सदादिपदविशेषाभिधानद्वारेण द्रव्या
5 दीनामेव त्रयाणां विकल्पः परस्परतश्च लक्षणादिना व्यावृत्त्यासितो भवताम्, तत्र सदादिपदविशेषो द्रव्यादीनामेव न सामान्यादीनामित्युक्त्वा सामान्यादीनां सत्त्वमुच्यमानं स्ववचनविरोधाय, सदा मौनव्रतिनः कोऽस्मीति वचनवत् ।

अथ नास्य सदित्यादि, अथ मा भूद्व्याख्यार्थविभक्तप्रसङ्गात् तन्त्वेन तद्विशार्थानभिधानाच्च व्यार्थसंहरणोऽप इति सत्तापि स्वभावसत्तया सती यस्याः सत्त्वात् सा यस्य नास्ति तदप्यसद्द्रव्यमु-
10 च्यते, यथा गुणत्वाभावादगुणत्वम्य गुणः कर्म चोच्यते, गुणत्वाभावात् गुणागुणत्ववत् तथा सद्भाव सत्ताभावात् सत्त्वादसदित्युच्यमानमदोषमित्यत्रोच्यते एतदेव ननु प्रस्तुत–'सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः (वै अ १ आ १ सू ८) इति सदादयः पदवि-शेषा द्रव्यादीनामेव त्रयाणाम्, न सामान्यविशेषसमवायानामित्यविशेषाभिधानद्वारेण त्रयाणां विकल्पो-मानानां परस्परतश्च लक्षणादिना व्यावृत्त्यासितं भवताम् अस्माभिश्च द्रव्यव्यतिरिक्तगुणाद्यभावात्
15 सामान्याद्यभावाच्च सत्त्वेनाविशेष एव [अ]विशेषेऽस्माद्द्रव्यादित्रयं सामान्यादित्रयं वा खपुष्पतुल्यं स्यादित्यासञ्जितम् प्रोक्तद्वारेण चारम्भवादिनामिति तत्र सदादिपदविशेषो द्रव्यादित्रयविषय एव न सामा-न्यादित्रयविषय इत्युक्त्वा सामान्यादीनां सत्त्वमुच्यमान [न] सदिति सदिति स्ववचनविरोधाय सदा मौन-व्रति[नः] कोऽस्मीति वचनवत् ।

सद्भावाभावादिति ... । ननु ... द्रव्यादिषु सत्तापि ... सत्यम्
20 ... यथा गुणाभावात् सर्वं द्रव्यं वा गुणे वा कर्मणि वाऽगुणत्वं ... भवेदिति । ... सत्तात्मेन रूपेण तथा ... द्रव्यविशेष... मा भूत् किन्तु ... तथा ... दोष ... मौन-व्रतादिवत् ... अथ मा भूदिति ... तथा सत्त्वात्–सत्ता ... तथा च ... नास्य सदित्यादि ... द्रव्यादि ... इति भाव । ...
25 यथेति गुणत्वाभावात्–गुणत्वाभाववत् । ... द्रव्याणां ... गुणत्वाभावात् ... द्रव्यादयो ... इति भाव । गुणत्वाभावादिति ... गुणत्वाभावादिति । ... सद्भावेति ... यथा ... द्रव्यादि ... इति भाव । अत्र द्रव्यादिषु ... यत्र द्रव्यादीनां त्रयाणां
30 ... परस्परतश्च ... द्रव्यादीनां ... सामान्यादित्रय ... तत्र ... सामान्यादीनां ... एतदेव ननु प्रस्तुतमिति ... । ...

१ मि द. ए. ई. ... । २ मि ... विशेषाभिधान ।

यत्तु सत् गुणस्य समवायिकारणं द्रव्यादेः कार्यस्य, तदस्यास्त्येवेति तत्किमिति नास्त्युक्तम्? ननूक्तं सामान्यं समवायि सत् तदस्य नास्ति तदपेक्षयोक्तमसदिति, सद्धि सदेव न भवत्याव-योरपि मतेन, किं तर्हि युक्तं वक्तुम्? नास्यासत् तदिदमनसदिति, न हि खपुष्पं यस्य नास्ति सोऽसन्नित्युच्यते किन्तु खपुष्पमात्रमसदिति प्रतिषेधद्वयार्थत्वात्।

यत्तु सदित्यादि, यत्तु सत्त्वं गुणस्य सत् तत्समवायिकारणं द्रव्यादेः कार्यस्याऽऽश्रय परमाणु- 5
तन्तुकपालादि, घटपटादिपरिणामिकारणं तदस्यास्त्येव बीजभूतं साधयिष्यमाणं, तत्किमिति नास्त्युक्तम्? न स्वर्थसत्त्वादिना—बहुव्रीहिणा नास्य सदस्ति तदिदमसद् द्रव्यादिकार्यमिति तस्य गुणस्य सतोऽस्तित्वात् युक्तं वक्तुम्, न च मम मत[तौ]मसदिति वस्तुरूपेण द्रव्यादिकार्यस्य सत्त्वादिति वा ननूक्तं सामान्य समवायि सत्, तदस्य नास्ति, यत्सम्बन्धाद् द्रव्यादिकार्यं सद्रूपवेशं लभते इति तदपेक्षयोक्तमसदिति, अत्रोच्यते यत्त्वसौ नास्ति समवेतमिति सामान्यं तदपेक्ष्य न युक्तं वक्तुम्—नास्य सदिदमसदिति, यस्मात् 10
तत्सदेव न भवत्यावयोरपि मतेन—स्वमतेन तावत् सदविशेषाभावात् सामान्यादित्रयस्य द्रव्यादेरेव समवायविशेषात् भवन्मतेन द्रव्यादिव्यतिरिक्तसामान्यविशेषसमवायासत्त्वादेव तस्यैव विचारस्य प्रस्तुत-त्वात्, तस्यासत्त्वात् द्रव्यादि कार्यं नास्त्यस्य सत्तदिदमसदिति बहुव्रीहिणा वक्तुं शक्यम्, किं तर्हि युक्तं वक्तुम्? नास्यासत् तदिदमनसदिति तस्यासत्पस्य नास्ति तत्सदेव अनसदित्यर्थः, तन्निदर्शनेन—नहि

अत्र मतान्तरेण पूर्वपक्षमाशङ्कते—यत्तु सदिति कार्यं सदा स्वकार्यैकोपादानं अप्युच्यते द्रव्यादि किन्तु समवेतं 15
सामान्यं स्वकार्येकोपादानं तदसदुच्यते सत्तासामान्यसम्बन्धोऽभिव्यक्तत्वात्। उत्पत्तिप्राक्कालमविच्छेदे द्रव्यादावभावादित्यसत्त्वं निरूपयति—यत्तु सत्त्वमिति कार्यरूपत्वाऽनुभूयमानत्वाद् द्रव्यस्य समवायिकारणत्वाऽनुमीयमानस्य नित्यत्वात् एवो-त्पत्तिपक्षरूपत्वा गुणस्य सत्- समवायेनाश्रयस्य सत्त्वात् तदपेक्षया द्रव्यादिकार्यं न सत्तासम्बन्धोऽभावात्मेति वक्तुं शक्यम् तस्य सामान्यत्वात् असमवायाच्चेति भावः। न स्वर्थसत्त्वादिनेति अर्थेन सत्तादिना येति भाव द्रव्यं गुणः कर्म चार्थसंज्ञैरोक्तत्वं तत्र वैशेषिकेण्वया परिभाषितत्वात्, यथा 'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु' (वै ८-२-३) तेन तेन निमित्ताऽर्थे- 20
मानत्वात्। सत्त्वेन यदाऽर्थो गम्यते तदा कथमिति बहुव्रीहि भवति सत्त्वसम्बन्धं गम्यते तदा तत्पुरुष स्वार्थसत्त्वेनाद्-बहुव्रीहिरेवेति, सत्त्वार्थसत्त्वादिनेति पाठेऽपि सत्त्वार्थे षष्ठ्याः समानार्थे तदर्थे बहुव्रीहि। 'सत्त्वार्थे च। व बहुव्रीहिरिति वक्तव्यमिति' महाभाष्यात्। कुतोऽयुक्त बहुव्रीहिरित्याह—तस्य गुणस्येति। तद्गुणस्यापेक्ष्याभावात्—न च सतेति। तर्हि कथमसदित्युच्यते—सामान्यमिति अनुक्तार्थं समवायप्रतियोगित्वमनुपादाय नास्य सदिति वक्तुमुक्त इति भाव। समवाय-प्रतियोगित्वमात्रमुपादाय नैवं वक्तुं युक्तमित्याह—अत्रोच्यत इति। उभयमतेन सत्त्वसामान्यस्याऽभिमतं सामान्यं सदेव न 25
भवति तत् कथं तत् असत्त्वं निराकरोति—यस्मादिति। मन्मते सदविशेषेण द्रव्यादित्रयस्याऽभेदः न तु सामान्या-दित्रयस्य, तस्मात् तदसत्, भवन्मते तु सामान्यादीनां द्रव्यादिभिरव्यतिरेकात् भिन्नस्येऽस्वरूपत्वं सामान्यं न सदिति दर्शयति—स्वमतेनेति। एवं सामान्यस्य सत्त्वानुपपत्तेः स्वमतेऽप्यभावं नास्य सत्सम्बन्धात् द्रव्यादीति नोपपन्नमितम्, अपि तु सामान्यसम्बन्धोपादाय [illegible] युक्तं [illegible]—तस्यासत्त्वादिति। सामान्यसम-त्वाभिमतं सदेवासदिति [illegible] सदेव भवतीति भाव। ननु 'न 30
हि खपुष्पं यस्य नास्ति सोऽसन्नित्युच्यते' इति [illegible] 'अभिप्रायेऽर्थे पुनरन्यत्र न नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते' इति नियमेन नपुंसकलिङ्गे प्राप्ते तत्कथं

---

१ सि. क. तत्किमिति न त्वो। २ सि. क. प. दे. कार्यस्याऽभ्य। ३ सि. के. प. दे. नास्त्यसम।

खपुष्पं यस्य नास्ति सोऽसन्निमित्युच्यत इति सामान्यापेक्षया नपुंसकनिर्देशे प्राप्ते पुल्लिङ्गनिर्देशोऽर्थसामाना
धिकरण्यात्, तदर्थनार्थः संस्तु सोऽन्य निमित्तात् भवति–सदस्मात्यस्तीति सन्निमित्तम् यथा गोरस्यास्तीति गोमान्
बहुव्रीहिः स्वपेक्ष एव खलेनार्थो युज्यते नान्यथेति तथा तत्पुरुषेऽपि योज्यम् एवमेव वैयर्थ्यनिदर्शनम्,
कस्मात् ? प्रतिषेधद्वयार्थत्वात्–यथा प्रतिषेधद्वयसमर्थत्वेन दशमनगुरिति तथा द्विःप्रतिषेधस्य प्रकृत्याप-
5 त्तेर्न्यासमित्युक्ते सन्नेव भवितुमर्हति नासत् सदर्थत्वात् ।

अत्राह–

ननु द्विविधभावत्वात् सत्तासद्वचनेऽपि न दोष इति, ननु तदेवद् भवन् विचार्यते किमेकविधमेव निरतिशयमसम्भवत् ? उत खम्भवत् किञ्चित् सत्, समस्तं सदिति ? तस्य द्वैविध्यस्यासमात् प्रत्ययसिद्धेः, सत्तासम्बन्धरहितत्वमपि सत्तोपपत्तिरहितत्वमेव प्रसक्तम् ।

10 (नन्विति) ननु द्विविधभावत्वात् सत्तासद्वचनेऽपि न दोषः–स्वभावसत् सम्बन्धसदिति च द्विविध सदुक्तम् तस्मात् सत्तायाः सामान्याख्याया अपि स्वभावसत्त्वमस्तीति नास्य सत् तदिदमसदिति वक्तु युक्तम् एवेत्यत्रोच्यते–ननु तदेवेद भवन विचार्यते किमेकविधमेव निरतिशयमसम्भवत् ? उत खम्भवत् किञ्चित् सत् समस्त सदिति ?–स्वभावसत् सम्बन्धसदिति च तस्यैव द्वैविध्यस्यासाम् प्रत्य-सिद्धिः सत्तासम्बन्धरहितत्वमपि सत्तोपपत्तिरहितत्वमेव प्रसक्तम्–यथाऽसम्बन्धमेवोक्तं न किञ्चित् [सत्]
15 सैव सत्–स्वभावसत् सम्बन्धसमासमेति विकल्पद्वयार्थ सतोऽस्तीति, अथवा खपुष्पसम्बन्धनिरहितमविद्य-मानत्वात् अर्थपरत्वेनिरवधीर्य सर्वमेवोक्तम् तत्सम्पूर्णनिरतिशयं सैत्वमसत्त्वमेवैतस्य प्रतिपादनार्थमिति ।

अत्र केनचित् पुष्पत्वेन कस्मात् खपुष्पं वृक्षकेसरमकरन्दादिषु कारणेषु न समवैति ?

पुल्लिङ्गेन निर्देशत्वे विना एवमस्मात् कस्यस बहुव्रीहौ लैङ्गिक्यन्निमर्थसमानाधिकरणेन अन्यपदार्थे (पा २.२.२४) इति वक्तोर्गमितिव्येरर्थस्वसमानात् तदिदेयत्वात्तस्ये पुल्लिङ्गतया निर्देश इत एतदुक्तम्–सामान्यापेक्षयेति । कस्तत्र
20 तदित्यस्य भवति तदभिधान–संस्त्विति । तत्र कारणमाह–बहुव्रीहिरिति नास्मात्यस्ति हि बहुव्रीहिनिमित्तानम्, बहुव्रीहिमन्यपदार्थेऽभ्युपगम्यते अन्यार्थेति सम्बन्धोऽन्यपदार्थे समासो भवत्य सम्बन्धपुरुषत्वेन सम्बन्धग्राभोऽन्यपदार्थ तथा धात्वाभिधित सम्बन्धी भवेत् न तस्य प्राक्तेन तस्य सामानाधिकरण्यम्, तस्मात् यस्य स भविष्यत् स समानाधिकरण्यार्थ-मस्येति हृस्वभाव एवान्यपदार्थ इति सनिरुक्तमन्वयस्य एव बहुव्रीहि तस्मात् असदितीति सति एतार्थे युज्यते भवति तत्पुरुषसमासेऽपि च पुंस्त्वात्मैव सत एवासदित्यपीति चैयम् । पुनर्वाद्यर्थ सत्ताया सम्बन्धसत्वेनैव सत्तापेक्षया द्रव्यादे-
25 रसत्त्वं वक्तुं वक्तव्य इत्यपदते–नन्विति । मात्वर्थं भवार्थं व्याचष्टि–स्वभावसदिति । भावस्य द्वैविध्य एव हि विचार्य भवति किं निरतिशयत्वं सत्[1] किं वा निरतिशयमसम्भवात्मना सनिरूपमिति तस्मात्तस्यात् प्रत्यक्षिमुत्पादन वक्तुमुच्यते एत-द्भेदोत्तरवादी–ननु तदेवेति । उभयात्मपि प्रत्युत्पत्तिप्रोपपत्तेरभावस्यतामसम्बन्धरहितत्वेनासत्त्वमेवमपि न सम्बन्धिताद्-सत्तासम्बन्धेति । स्वपतीति प्रेक्षमा एकवादी–यथेति, प्रत्युतैव भवेत् तद्विति मत । अथवा भवैतदसम्बन्धारभ्य वक्तुं सम्पूर्णनिरतिशयमेव एवं भवत्यस्य भवतीकेनाप्यस्यात्मार्थं तस्यैव विशेषमिदमपेक्षात् यथेति । अथ सत्ताप-
30 मस्मात् मात्मपि द्रव्यादे कार्येषु एवं सावयिनु निराश्रितोयोर्थाति भावयितु वक्तुमुच्यते–अत्र केनचिदिति । कार्येषु

---

1 तर्षोतु प्रविशु कस्मात् निषधत्वमपि सत्त्वात्मनीति सत्वात्मत्वा गौरस्यास्तीति । २ सि क. सत्ता । ३ सि क. सम्बन्धमसत्त्वात । ४ सि. क. °सत्तासमिति । ५ सि क. सत्त्वमसदसमेवेति ।

इति, वयमत्रोपपत्तिं ब्रूमः, अद्रव्यत्वात् अमूर्तत्वात् असन्निहितत्वात् वन्ध्यापुत्र इव, पुनः पृच्छेत् कश्चित् कस्माच्चम्पकपुष्पं दण्डादिषु तु समवैति? इति, सद्द्रव्यत्वादेरिति।

(अत्रेति) अत्र कश्चित् पृच्छेदेव कस्मात् खपुष्पं दण्डकेसरमकरन्दादिषु कारणेषु न समवैतीति? वयमत्रोपपत्तिं ब्रूमः, अद्रव्यत्वात्-निर्बीजत्वादित्यर्थः द्रव्यं सामान्यमाश्रय इति पर्यायाः, कस्मा निर्बीजमिति चेत्-[अ]मूर्तत्वात्-अतीतेऽधुनाऽनागते काले न मूर्तं हि तत्, मूर्तद्रव्यस्य त्रिकालव्यापि-त्वात् आकाशमूर्तवत्, अमूर्तत्वादकारणत्वादद्रव्यत्वादित्यर्थः, तत्कुत इति चेत्-असन्निहितत्वात्, यत् सतत भवति तत्सन्निहितम्, सन्निहितमेव हि भवति, असन्निहितं नैव भवति वन्ध्यापुत्र इव-वन्ध्यायां स्त्रीभावानाविर्भावनात्मसन्निहितः [पुत्रः], अथवाऽद्रव्यत्वादसन्निहित नार्भूतत्वादिति पर्यायत्रयमेवेति, पुनः पृच्छेत् कश्चित् कस्माच्चम्पकपुष्पं दण्डादिषु तु समवैतीति-तुशब्दः खपुष्पात् तस्य विशेषं दर्शयति, अत्रोच्यते विशेषः सद्द्रव्यत्वादेरिति स एव हेतवस्तुल्यव्याख्यानाः, एष खचम्पकपुष्पयोर्विशेषोऽ-सत्त्वा[त्]सत्त्वाच्च भवति, इयत्र भावाभावयोः प्रमोपक्रमस्वरूपविशेषव्याख्या।

तथा च द्रव्यादीनि प्राक् सन्ति, तस्यामवस्थायां सत्तयाऽभिसम्बध्यमानत्वात्, यथो-त्पत्त्युत्तरकाले सत्तयाऽभिसम्बध्यमानान्युत्पत्त्यवस्थायां तान्येव, अमूर्तक्रियागुणव्यपदेशानु-त्पत्त्यवस्थमपि कार्यं सतः प्रागपि सत्, सत्तायाः सम्बन्धित्वात् भवनात्, आकाशवत्, इदा-नीमपि वा न सत्तया सम्बध्येत कार्यम्, प्रागसत्त्वात् खपुष्पवत्।

खपुष्पस्यासमवायित्वे तत्र हेतुत्रयमित्याह-वयमत्रेति। अद्रव्यत्वादिति नास्ति द्रव्यं यस्य तदद्रव्यम्, तद्भावस्तत्त्वात्। ननु निमन्त्र्य भावाभिप्रायमिदं गुणक्रियाद्रव्यम्? किं वा कारणसमवायिकारणं द्रव्यं यस्य तदद्रव्यम्? अथ वा अन्-यदेव द्रव्यमिति नैकत्वम्? इत्याशङ्क्याह तदर्थमाह-निर्बीजत्वादिति अकारणत्वादित्यर्थः उत्पत्तिमत्तागुणपरिणामकारणं द्रव्यं तदस्य नास्तीति भावः। द्रव्यमिति सामान्यं कारणमित्यर्थः सामान्यं अनियतमसमवायिनिमित्तमित्यर्थः परिणामाय गुणक्रियादीनामाधारभूतं द्रव्यं उत्पत्तिमत्तां परिणामिकारणमन्यदपि आश्रयं द्रव्यमित्यर्थः। खपुष्पस्य निर्बीजत्वमेव कथमित्या-ह-अमूर्तत्वादिति मूर्तता भावसामान्ये भावे च 'नपुंसके भावे क्तः' (पा ३।३।११४) इति सूत्रात्, यस्य कालत्रयेऽपि मूर्तं नास्ति तत् खपुष्पादि अमूर्तमुच्यते यथाऽऽत्मनः क्वापि मूर्तं भवनं नास्ति तथैव भावः। अकारणत्वादिति खपुष्पादेरद्रव्यत्वादकारणत्वममूर्तत्वादमूर्तत्वमिति भावः। अमूर्तत्वमपि खपुष्पादेः कुत इत्याशङ्क्याह-असन्निहितत्वा-दिति कार्ये सन्निहितमेव हि भवति नासन्निहितम्, खपुष्पं तु न क्वापि सन्निहितं तस्मात् अमूर्तममूर्तत्वादद्रव्यम्, अद्रव्यत्वात् दण्डादौ न समवैतीति भावः। अमूर्तत्वादिनामसन्निहितत्वस्य वैधर्म्येण प्रदर्शयति-यत्सततमिति। सततभवनस्य निवर्त्यं उपपत्तिं सूचयति-सन्निहितमेवेति। एतद्व्यतिरेकमाह-असन्निहितमिति। कार्ये यत्र सन्निहितं तदेव भवतीत्यर्थः। दृष्टान्तमाह-वन्ध्यापुत्र इति। ननु असन्निहितत्वमद्रव्यत्वमेव तस्मात् कुतो न समवैतीति चेत् तत्र-स्त्रीत्वेऽपि गर्भनिर्वृत्तिविरहादित्याह-अथवेति। द्रव्यं मूर्तं सन्निहितमिति पर्यायाः, कार्यं हि द्रव्यं मूर्तं सन्निहितं भवति असद-द्रव्यममूर्तमसन्निहितत्वे कार्यासम्भवात् द्रव्यत्वादेव तयोरेतयोरद्रव्यत्वादीनां पर्यायत्वमिति भावः। सद्द्रव्यत्वेन समवेत-त्वमिति समर्थयितुं प्रश्नयति-पुनः पृच्छेदिति। समाधत्ते-सद्द्रव्यत्वादेरिति यत् विद्यमानं द्रव्यं कार्यं यस्य तत् सद्द्रव्यं तद्भावः सद्द्रव्यत्वं आदिना अमूर्तत्वासन्निहितत्वयोर्ग्रहणम्। तथैव खपुष्पचम्पकपुष्पयोः कारणत्वाकारणत्वाभ्यां समवायासमवायि-त्वरूपो विशेष उपपद्यत इत्यादि सत्तासम्बन्धात् प्रागपि सत्त्वमेवेति सूचयति-एष इति। भावाभावयोः खपुष्प-पुष्पयोः सदसत्त्वप्रतिपादनमित्यर्थः। एवं तयोर्विशेषे सिद्धेऽनुमानप्रयोगं दर्शयति-तथा चेति। द्रव्यादीनि प्राक् सन्तीति

---

१ सि॰ व्यादमूर्तमिति।

तथा च द्रव्यादीनि प्राक् सन्तीत्यादि, अत्रानुमानं यत्सामयस्थायामुत्पन्नमात्राणि द्रव्या-
दीनि सन्त्येव सत्तयाऽभिसम्बध्यन्ते इतीष्यते तस्या अवस्थायाः प्रागपि सन्तीति प्रतिज्ञा तत्सामयस्थायां-
मेवसाभिसम्बध्यमानत्वात्, यत्सामयस्थायां सत्तयाऽभिसम्बध्यन्ते तस्या अवस्थायाः प्रागपि सन्त्येव यथाग्नि-
घयोरुत्पत्त्युत्तरकाल मेवसत्ताऽभिसम्बध्यमानमपि उत्पत्त्यवस्थायां तान्येव तयोरुत्पत्त्यवस्थायाः प्रागपि स्तुरिति,
अभूतक्रियागुणव्यपदेश्यमुत्पत्त्यवस्थमपि कार्यं ततः प्रागपि सत् सत्तायाः सम्बन्धित्वात् तत्कालद्रव्या-
दिवत्, किमुक्तं भवति सत्तासम्बन्धित्वादिति ? अत आह—भवनात्—अभूतक्रियागुणव्यपदेशं भवद्भवत्
कार्यं ततः पूर्वमपि वस्तुस्वरूपमेव नाभावः इदानीं मायाकाशवदिति तद्विपर्ययं—इदानीमपि न सत्तया
सम्बध्येत कार्यम् प्रागसत्त्वात् खपुष्पवदिति विपर्ययेणानिष्टापादनसाधनम् भवदेव हि भवति गगन-
वत् नाविद्यमानम् अश्वविषाणवदिति ।

अन्यथाभूतत्वाच्चेति चेन्न, अन्यथाभवनेऽपि तदनन्यथाभवनात् प्रत्यक्षतः, मृत्त-
न्त्वादित्वभावानतिक्रमात् सजातीयासजातीयेतरस्वभावभूतत्वात्, सुचिरादपि तन्तुत्वाच्च
दग्धीभूतपटवत् ।

(अन्यथेति) अन्यथाभूतत्वाच्चेति चेत्—स्यान्मतं प्रत्यक्षेण तन्तुभ्योऽन्यथा पटभवनात्
प्रत्यक्षविरुद्धं प्रागपि सत्कार्यमिति वचनमिति चेत् तन्न प्रत्यक्ष[विरुद्ध]मन्यथा भवनेऽपि तदनन्यथाभवन-
मेव प्रत्यक्षतः किं कारणं ? मृत्तन्त्वादित्वभावानतिक्रमात्—अनतिक्रान्ततद्भावत्वादित्यर्थः दग्धीभूतपटवदिति

प्रतिज्ञाया विवक्षितार्थ—अत्रानुमानमिति द्रव्यादीनामुत्पत्तिप्रथमकालीना एकाऽवस्था, उत्पत्तिकालीना [illegible] अन्या च सत्ता-
सम्बन्धकालावस्था उत्पत्तिकाले द्रव्यादीनि [illegible] उत्पन्नं कार्यं [illegible], तदुत्तरकाले च सम्बध्यन्ते
[illegible] सत्तासम्बन्धात् [illegible] पूर्वमुत्पत्तिकाले द्रव्याणि [illegible]
[illegible] द्रव्यादौ सत्त्वमत्र साध्यते सन्त्येव—[illegible] । साध्यमाह—तस्या अवस्थायामिति सत्ता-
सम्बन्धित्वात् [illegible] । उदाहरणमाह—यथाग्निघटयोरिति । सत्तासम्बन्धात् प्राक्काले द्रव्यादौ सत्त्वे साध्ये
[illegible], यथैव [illegible] तथैव [illegible] नामान्तरमाह—अभूतेति न भूत क्रियागुणयोर्व्य-
पदेश [illegible] कार्यं
[illegible] तत्र गुणक्रिययोरभावात् [illegible] तत् पूर्वमपि सत् भवतीति प्रतिज्ञा हेतु सत्तासम्बन्धित्वात् निदर्शनं
[illegible] । [illegible] हेतुरुपपत्तिरूप [illegible] द्रव्यादौ सत्तासम्बन्धानमु-
[illegible] इति विचार्य किमुक्तं भवतीति । [illegible]—इदानीं मायाविति न इदानीं भाव
च पूर्वमपि भाव एवेति निदर्शनमाह—आकाशवदिति । तद्विपर्ययं—[illegible]
मार्त्यमस्तीति भाव [illegible] । ननु तन्त्वादिकारणे [illegible] कार्यस्य प्रत्यक्षेण [illegible] पूर्वमपि
सत् इतिति [illegible]—अन्यथेति [illegible] । तत्राह—तन्तुभ्य इति [illegible] प्रतिज्ञाया
प्रत्यक्षबाधितत्वमिति भाव । [illegible] प्रत्यक्षविरोध [illegible]
[illegible]—तदेति । अन्यथा भवनेऽपि [illegible] हेतुमाह—मृत्तन्त्वेति—[illegible]
प्रत्यक्षप्रतिषेधक [illegible] हेतु [illegible] प्रत्यक्षप्रतिषेध [illegible]ऽभावः
[illegible] इति भावः—अनतिक्रमेति [illegible] कार्यं दर्शनात्
[illegible] भाव । निदर्शनमाह—दग्धीभूतेति [illegible] । ननु [illegible]

१ सि. क. यथा म × ×, [illegible] । २ सि क. [illegible]-
[illegible] । ३ [illegible] कार्यकारणा [illegible] ।

दृष्टान्तो यस्यते, हेतोरस्य व्याख्या—सजातीयासजातीयेतरस्वभावभूतत्वात्—घटस्य सजातीयानि घटान्तराणि, असजातीयानि पटादीनि, तेभ्य उभयेभ्य इतरोऽन्यो घटः सजातीयासजातीयभिन्नो देशकालाकारप्रमाणस्वादिभेदात्, नन्वेवं सजातीयासजातीयभिन्नत्वे स्वकारणेभ्योऽपि भिन्नत्वात् प्रागसत्त्वमेव प्राप्तमर्थस्यैवमायुक्तम्, स्वभावभूतत्वादिति विशेषणोपादानात्, स्वसमवायिकारणभूतपरमाणुद्व्यणुकादिरूपरसापारमरूपपरिणामस्वभावेनैव भूतत्वादिति तदर्थानतिक्रम एवैष व्याख्यातो भवति, किञ्चान्यत्—सुषिरादपि 5
तत्त्वात्—घटमल्लकाकारादिभेदे सत्यपि मृत्पिण्डावस्थासु मृद्भस्मागतरूपादिस्वरूपानतिवृत्तेः परमाणुरूपादित्वस्य एव घटः तस्मादन्यथा भवनेऽपि तदनन्यथाभवनमेव, किमिव ? द्रवीभूतघटवत् यथा मालव नगरे घटो द्रवीभूतः आर्द्रीविसामिश्रुभ्यस्तपुरमध्यमपुरापायवस्थास्वन्यथा भवनेऽपि घटत्वमनतिक्रमन् सत्सु वर्षशतेषु नीतेष्वपि स एव तथा भवति, एव सदपि कार्यं द्रव्यादीति ।

किञ्चान्यत्— 10

यदपि च दृष्टान्तत्वेनोक्तं नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्रो न तु पुत्रो न भवतीति प्रतिपिपादयिषत इति, इदमपि नातिगमितार्थं, यथापि हि पुमान्तरसम्बन्धो न प्रतिपिपादयिषतेऽस्य स्वामिपुत्रादेर्दृष्टत्वात्, नञ् उत्तरपदाभिधेयनिवारणार्थः, तत्पुरुषसमाससम्भवसामर्थ्यात्, बहुव्रीहावपि पुत्रारम्भकत्वमेव प्रतिपिपादयिषते नञा, अतद्रूप्यत्वात्, स्वयं पुत्रीभावपरिणामशून्यत्वात् खपुष्पवत्, यथोक्तं भगणिभूसिता भगणिसेविया भगणिपरिणामिता भगणिजीवसरीरेति वत्तव्वं सिया 15
त्ति' (भ० श० ५ उ २ सू १५) तथाऽन्योऽप्याह 'अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयाद्भिजायसे' (कौ० उ० २-११) इति ।

यदपि चेत्यादि पूर्वपक्षमनुवादेन भावत् प्रतिपिपादयिषत इति तदुक्तं—इदमपि नातिगमितार्थं

प्रागभावेऽपि कारणभवभावस्याभावनिमित्तत्वमनुभवमेव कथं कारणभेदात्, प्रत्युत सत्त्वसिद्धिरित्याद्याशङ्क्य हेतुं व्याकरोति 10
सजातीयेति सजातीयासजातीयभिन्नत्वे सति स्वभावभूतत्वात्, द्रव्यमेव तेन तेन रूपेण भवतीत्युपपत्तिप्रदर्शनेन घटादिरूपं द्रव्यमेव घटान्तरादिभ्यः पटादिभ्यो भिन्नं सद् स्वाकारापरसारूपपरिणामस्वभावेन तथा तथा भवति भावात्मना तथा च पूर्वं घटादिभ्यावेशभावे तथा न भवेदेवेति भावः । उक्तं व्याचष्टे—घटस्येति घटादिसजातीयेभ्यो घटान्तरेभ्यो देशकालाकारप्रमाणादिभेदाद्व्यतिरिक्तं घटो भिन्नं भवति असजातीयेभ्यः पटादिभ्यो भिन्नमत एवं सजातीयात् विजातीयाच्च भेदेन भेदेऽपि प्राक् सत्त्वमुक्तं तस्मात् प्रागपि सदस्ति भावः । विशेषणपरत्वाशङ्कायाः परिहारमाह—नन्वेवमिति नन्वेवमपि प्रागसत्त्वात् 20
सजातीयात् कारणादपि घटादिकार्यं भिन्नमेव केनचिद्रूपेणेति कथं प्राक् तद् सदिति भावः । कार्यं न तस्माद्भिन्नमित्याशयेन विशेषणार्थमाह—स्वभावभूतत्वादिति । ननु कार्यकारणयोर्देशकालाकारादिभेदो दृश्यत इति कथं स्वभावभूतत्वमत्र हेत्वन्तरमाह—सुषिरादपीति मृत्पिण्डस्वास्वभेदघटाद्यवस्थादिषु देशकालाकारादिभेदो यद्यपि तथापि घटत्वं सर्वानतिवर्तमानो घटस्य एव घटादिरिति भावः । उपसंहरति—तस्मादिति । निदर्शनमाह द्रवीभूतेति अवस्थान्तरप्राप्तो घटस्य सुषिराद् पीतत्वे न सजातीयादिति भावभावान्तरमिश्रस्य दृष्टान्तता बोध्या । ननु 'नञस्तत्पुरुषोत्तरपदाभिधेयनिवारकत्वात् नञसमास 30
सामर्थ्यं' नत्र 'न भवेतावता नास्य सदित्युक्तम् न कस्यचित् यथा नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्र न तु पुत्रो न भवतीति प्रतिपिपादयिषते' इति यदुक्तं वादिना तन्निराकरणार्थमाह—यदपि चेति । अनुभयस्मात् बहुव्रीहिर्न तु तत्पुरुष इति पूर्वोक्तं

---

१ सर्वप्रतिषु 'अन्यथाभूतत्वाविति चेत् कार्यत्वाकार्यप्रमाणत्वात् अनुपपत्तिरिति विपर्ययेण्यनिवृत्तपादसद्भावनम् भवदेव हि भवति प्रसक्तं अनुपपत्तोऽन्यथा ।

मित्यादि यावत् सम्भवसामर्थ्यमिति, तद्विभिद्यते यदपि मत यथासम्भवप्रतिपादनार्थं दृष्टान्तत्वेनोक्तं नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्री न तु पुत्रो न भवतीति तस्मान्नपुत्रत्वामिति तदपि नास्तिगमितार्थमिति दाक्षिण्यवचनमेतत्, मा निष्ठुरं वाचमिति वचनगमितार्थं ? यस्मादत्रापि पुत्रान्तरसम्बन्धो न प्रतिषिध्यते, येन स्वामिपुत्रादेर्दृष्टत्वात् नास्य पुत्रोऽस्तीति बहुव्रीहिसमासार्थस्य प्रमाणविरुद्धसासम्भवात् किं तर्हि वक्तव्यं ?

5 नञ् उत्तरपदाभिधेयनिवारणार्थः तत्पुरुषसमाससम्भवसामर्थ्यात् यथा मित्रो वेद्मि, वेद्मीति मृदुवक्तृत्व स्ववोर्मायकत्वात्मकयोर्वाच्यादापनसम्भवनवत् यो मित्रो एतावीति प्रमे प्रत्याख्यानगमनसम्भवत् गवादेगाम स्वामित्वनिरपेक्षसम्भवत्वाद् उत्तरपदाभिधेयसम्भवः स्वयमेवासौ पुत्रो न भवतीत्युक्तं भवति तत्र यस्य तस्याभास पुत्रोऽस्तीत्यपुत्र इत्युक्तो दृष्टान्तः, अभ्युपगम्य बहुव्रीहिं—बहुव्रीहावपि पुत्रारम्भकत्वमेव प्रतिषिध्यते तथा, न पुत्रान्तरसम्बन्धः यस्मात् ? अतद्रूपत्वात्—तद्रूप तत्करणं तदीय परिणामस्य तदिदं

10 तद्रूपं न तद्रूपमतद्रूपं तद्भावात् तद्रूपत्वात् स्वयं पुत्रीभावपरिणमनशून्यत्वात्, स्वयं पुत्रत्वेनानुत्पित्सुत्वादित्यर्थः अपुत्र इति गतार्थम्, यथोक्तं "[अ]गमि मुसिता[अगमिसेविता] अगमिपरिणमिता अगमि-[वीय]स्त्रीरेति वक्तव्य सिद्धमिति (अ सू ५ च २ सू. १५) तथोऽन्योऽप्यनाद्—अङ्गादङ्गात् सम्भवसि [बृ उ ६ ४ ९ कौ उ. २ ११] इत्यादि तान्येव पितुः स्वाङ्गभूतानि पुत्रात्मत्वेन परिणमन्ति वीरप वित्वात् इत्यपरमितायास इति मेघाऽपि सैव पुत्रस्य या पितुः, अन्यायमितया मनुष्यादिप्वमायात् ।

15 गुणोऽगुण इति गुणभाव एव प्रतिषिध्यते, न गुणसम्बन्धः, स येषां युगपदयुगपदप्रपि वा भवनलक्षणद्रव्यत्वात् सन्नवधावद्गा तस्माद्बहुव्रीहावपि नासत्, सदेव तस्मात् सम्पूर्णनिरतिशय स्वस्थ ।

यत्रोक्त—यदपीति । कृपी न तत्पुरुष इत्यत्र हेतुं पृच्छति—तत्रोति स्वय यत्किञ्चित् पुत्रत्वात् पुत्रो न भवतीति तत्पुरुषो वेद इति भाव । यत्रोक्त निरस्यति—नास्तिगमितार्थमिति तत्पीतमित वचन गतिप्रयोजनार्थं प्रयुक्तमिति । किमर्थं तदपि न समीची-
20 नमित्यपेक्षया गतिस्वमितार्थमित्युक्तमिदम् इत्यत्राह दाक्षिण्येति । अत्रापीति बहुव्रीहावपीत्यर्थः तत्पुरुष इत्यत्रापि पुत्रासम्बन्धमेव तत्र प्रतिपिध्यते न तत्रोन पुत्रेण सम्बन्धस्य सम्बन्धो निषिध्यते "स्वत्वत्वादपुत्रस्य" इत्यत्र स्वामिनः पुत्रेण अभावरूपो विनाशकपुत्रेण सम्बन्धसद्भावात् कर्म प्रमाणविरुद्धार्थं बहुव्रीहि योजनेति भाव । तर्हि कर्थं योऽपुत्रत्वमेतोक्त इत्यत आह इति अपुत्र इत्यत्र नञ् उत्तरपदार्थं पुत्रमेव प्रतिषेधति तत्पुरुषसमासार्थस्यात्र सम्भवादिति भाव । यदि बहु सम्भवेऽपि तत्पुरुषसमासः परिकल्प गुण प्रमाणविरुद्धार्थो बहुव्रीहिस्तु कर्तृमितार्थमनेनाह—तत्पुरुषेति । सम्भवत्तत्सामर्थ्य-
25 रूपेणाभ्यात्—यथेति । अतद्रूपत्वमित्यत्र—स्वयमपीति स्वयं पुत्रत्वेन न परिणमतीत्यर्थं । अतद्रूपत्वात् तद्भावादित्यनेन तत्पुरुषेण यत्र प्रमाद—तथेति । तुल्यं पुत्रेण इति स्वामित्व—बहुव्रीहावपीति । पुत्रपरिणामस्यार्थं न द्रव्यं कार्यं वीर्यं वा यतोऽन्यो भावं पुत्रस्य न पुत्र पुत्रत्वपरिणमोऽभावो अपुत्र परिणमपरिणामित्वेनैतत्समर्थ यथेति पुत्रत्वपरिणाम एतावदपि मतिरेवं तत्र क्रियते न पुत्रान्तरसम्बन्धोऽपीति यावदिति—अतद्रूपत्वादिति तत्र तद् द्रव्यं तद्रूपमिति यत्समय च परिणमस्य द्रव्यमितरं तस्य वा परिणामस्य द्रव्यं तद्रूपमिति वा न तु तद् द्रव्यस्य तत् तद्रूपमिति बहुव्रीहि तथा
30 तमि अतद्रूपत्वमिति व्यभिचार सार्थेति भाव्यम् । अत्रार्थे आगमं प्रमाणयति 'अगमि' इति । इत्यत्र सम्भवविदा पक्षकर्तृत्वे यदेता यत् हेतोस्तदुदाहरणे भावार्थं प्रदर्शितं तदपि न दृष्टान्तमिति दर्शयितुमाह—गुणोऽगुण इतीति । तस्या-

---

१ मि. वै अग्यर्थ । २ सि क. तथ । ३ मि क. योषात्तत्पद । ४ क. व्याप्त । ५ सि. व अर्थं सर्वं । ६ मि. क. तदव्यवाच्येवाह । मि. इत्यपेक्षेव ।

(गुण इति) यदप्युक्तं द्वितीयमुदाहरणं तत्रैव गुणोऽगुण इति शाब्दीयं तदपि गुणभूतोऽप्रधानो द्रव्याणामुपसर्जनं इतीष्टोऽयमर्थो [गुणशब्दस्य] न भवति, किं तर्हि? स्वतन्त्र[ः] प्रधानं द्रव्यमेवेति, उत्तरपदाभिधेयनिवारणार्थं नाञ्समासः, न तु नास्य गुणोऽस्तीत्यगुणो गुणः, तस्य हि रूपादेः परस्परतोऽन्यरसादिगुणकस्य गुणभावापात् सत्त्वादेर्वा गुणसद्भावभावे गुणवत्त्वात्, गुणभावो—गुणस्य गुणत्वमेव प्रतिपिद्यते न गुणसम्बन्धः स चेष्टो—गुणसम्बन्धः, युगपद्भाविता रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यादीनां गुणानां 5 सम्बन्धः अयुगपद्भाविमृत्पिण्डशिवकस्थासकादीनामयुगपद्भाविता, कृष्णनीलपीतरक्तादिवर्णविशेषाणामयुगपद्भाविता विशेषगुणानामिति, तथा सत्त्वादीनामङ्गाङ्गिभावेन युगपद्भाविता महदहङ्कारतन्मात्रादीनामयुगपद्भाविता चेति कस्मात्? भवनलक्षणद्रव्यपरत्वात्—द्रव्यं च भव्ये (पा ५ ३ १०४) भवतीति [भव्यं] द्रव्यं भवनसम्बन्धयोग्यं गुणाः सम्भूयैव तिष्ठन्ति भवन्ति द्रवन्ति इति, गुणयन्ति गुण्यन्ते सूयन्ते ज्ञायन्ते चैकैक पदार्थ इति, सद्भूतवादवद्वा—यथा वा सद्भूतवादे सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् त एव रूपप- 10

यादे—यदप्युक्तमिति । अगोरेवमूलो गुणशब्दो यस्यार्थो भवति प्रधानो द्रव्याणामित्यादिरूप्यते न तदर्थं किन्तु स स्वतंत्रं प्रधानं द्रव्यमाह अगुण इत्यत्रोत्तरगुणपदाभिधेयार्थनिरसनपरत्वात्तत्र इत्याह—गुणभूत इति गुणभूत यदि प्राधान्येनोच्यते तार्थ्यं न तस्य प्रत्यर्थाप्रत्यर्थौ वा किन्त्वभिधेयैरेवोक्तमिति परतंत्रे स्वार्थेऽपि प्रयुज्यते तत्र पद इत्यत्रोऽयं गुणभूत अप्रधान—अन्यत्वेनैकस्येव प्रतीयमान द्रव्याणामी—याधारेणाभिव्युत्पत्तिरेकत्वप्रधानेन सम्बन्धी उपसर्जनं विशेषणं तस्येव परस्पर अविशेषणमुच्यते एवंविधो गुणपदार्थो भवतामिष्टः सोऽत्र न सम्भवतीत्यर्थः । अगुण गुण इत्यत्र हि नञोऽयमूलो गुणशब्दार्थो 15 गुणभूततया नाप्येकैकस्याऽऽश्रयितयोपसर्जनतया वा प्रतीयते किन्तु तत्तद्धर्मैरन्यैरप्रत्यक्षेन विशेष्यत्वेनानन्यत्वेन च प्रतीयतेऽतोऽसौ स्वतंत्रं प्रधानं द्रव्यमेवेत्याह—स्वतंत्र इति । यदि रूपादिगुणत्वेन प्रधानोऽगुण स्वतंत्र च बहुव्रीहिराश्रीयते तदा परिहारो यथान्त स्यात् द्रव्यं हि यथाहि रूपरसगन्धस्पर्शवत्, तथा च रसादि कथाचिदेव रूपेणापि सम्बन्धस्य सद्भावात् अर्थ गुणसम्बन्धप्रतिषेधे गुणे गुणेऽयोगात्सेनाह—तस्य हीति यस्य गुणस्य भावस्तस्मिन्नुपचरिते तत्समभिधाने त्वतलाविति तत्वप्रत्ययात्मभावे गुणस्पर्शवत्परस्परान्ता गुणान्तरोऽन्यस्याभिसम्बन्धाय यथाय … अपि निर्वर्ण्य गुणसम्बन्धो द्रव्यमिति द्रव्यलक्ष- 20 णमुच्यते, गुणा सम्भूयन्ते मिथोमिलन्ति इति गुणसन्द्राव 'समितुलुग' (पा १ १ २१) इति कन् गुणसङ्ग इति फलितोऽर्थं अत्र गुणपदं अनुपालयतीति बोध्यम् । अत्र तु सत्त्वरजस्तमसां गुणसमुदायस्याभिप्रायेणाह सत्त्वादेर्वा गुणसद्भावभावात् इति सत्त्वरजस्तमसां सद्भावो द्रव्यमिति मतेऽपि सत्त्वादयोऽपि गुणत्वाद्गुणा एव … गुणान्तरसम्बन्धसत्त्वात् गुणे गुणसम्बन्धप्रतिषेधो न युक्त इति भाव । … द्रव्यार्थेनामुत्वा प्रतिषेध्यमाह—गुणभाव इति । गुणानां रूपरसादिसामान्यगुणानां सहभाविनीव परस्पर सम्बन्ध विशेषगुणानां कृष्णनीलादीनां तथा मृत्पिण्डशिवकादीनां विशे- 25 षाणामयुगपद्भाविस्वसतीति न गुणसम्बन्ध प्रतिषेध्य इत्याह—स गुणसम्बन्ध इति । गुणसन्द्रावपक्षे गुणानां सम्बन्धं दर्शयति—तथेति । गुणाङ्गाङ्गिभावेन युगपद्युगपद्भाविस्वरूपेण भवनलक्षणद्रव्यस्य न गुणसम्बन्धः परिहार्य इत्याशयेन हेतुमाह भवनलक्षणेति भवनेन हि द्रव्यं लक्ष्यते इति भाव । एतमेव व्यक्तं द्रव्यशब्दव्युत्पत्त्याऽभिधित्सति—द्रव्यञ्चेति भव्येऽर्थे द्रव्यशब्द कार्ये प्रतिकृतिरूपे स्त्यायमाना निपात्यते इति द्रव्यं भव्यमित्यर्थं भव्यमिति च 'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' (पा ३-४ ६८) इत्यनेन कर्तरि वा निपात्यते भवतीति भव्यं द्रव्यं तदर्थम् भवनसम्बन्धयोग्यमिति भाव । गुणसन्द्रावे 30 द्रव्यमिति अस्यार्थाभिप्रायेणाह—गुणा इति तिष्ठन्तीति पतितैस्तिष्ठन्ति स्थितिमात्रं न … अपि तु भवन्ति—उत्पद्यन्ते द्रवन्ति—गच्छन्ति—भिन्दन्ति यदि …, अनेनापि भवनलक्षणद्रव्यत्वं फलितम्, गुणयन्त्यादिमाह—गुणयन्तीति । सद्भूतवादापेक्षया द्रव्यमेव युगपद्युगपद्भाविता परिणमतीत्याह—सद्भूतवादवदेति रूपमेव तथा तथा भवति

---

१ सि. क्ष. °यादिरि° ।

रमाण्वादिद्रव्यविशेषाः स्वात्मपरित्यागेन युगपदयुगपच्च भवन्ति द्रवन्ति, द्रूयन्ते भूयन्ते चैवेत्युक्तम् तस्मादणुभ्योऽन्यानपि नास्ति सदेवेति प्रस्तुतोपनयः, यथोक्तं 'भवितं भविते परिणमति' इति 'भवितं भविते परिणमति' (भ० सू० २) इति तस्मात् सम्पूर्णमिदमिदम् सत्सदेवेति तस्मादसत्कार्यं न सत्तया सम्बध्यते सत्त्वाभावात्, असम्पूर्णसत्त्वसत्त्वाभावादित्युक्तम्।

5 यथा–

स्ववचनविरोधादेः सदप्यसत्, सत्तासम्बन्धरहितत्वात्, सत्तासम्बन्धश्च सदिति लिङ्गात् सदभिधानप्रत्ययदर्शनादनुमीयते, अतः सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्युक्तं भवति सत्तासम्बन्धेन च भाव्यमानं सद्भवतीति ततो यच्च भाव्यमानं सद्भवति तदारम्भकेभ्यो भवति, द्रव्याद्यारब्धद्रव्यान्तरवत्, भाव्यमानभवितृत्वात्, तस्मात्तस्यामवस्थायामसत् तत् सदिति च ब्रुवतः 10 स्ववचनविरोधोऽनुमानविरोधश्च।

स्ववचनविरोधादेः सदप्यसदिति यदपि सदिति द्रव्यादिकार्यमिष्टं तदपि स्ववचनविरोधादेर्दोषादसदेव जायत इति पक्षः, स्ववचनादिविरोधावनुमानविरोधप्रकारेणैवोपपादयिष्यन्ते, सत्ताऽभावात् तस्यामसत्त्वे हेतुः–सत्तासम्बन्धरहितत्वात् सत्तायाः सम्बन्धमननुभूय सदित्यभिधानप्रत्ययौ न लभते कार्यम्, विज्ञापकस्वरूपाभिधानप्रत्ययमात्रत्वादित्यस्य दण्डनिमित्तदण्ड्यभिधानप्रत्ययमात्रवद्वत् सत्तास- 15 म्बन्धश्च सदिति लिङ्गात् सदभिधानप्रत्ययदर्शनादनुमीयते अतः सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्युक्तं भवतीति परमतसमर्थनमेव पारवश्यात्, पश्चात् सत्तासम्बन्धेन भाव्यमानं सद्भवति–परतः आत्मलाभं लभते न

परमाण्वेव तथा तथा भवतीति द्रव्याणुभ्यो सत्ता प्रतिषिद्धा। तत्र कार्यस्य द्रव्यादेरणुभ्योऽभिन्नत्वात् न [illegible] तस्मादिति। [illegible] कार्यं प्राक् कारणात्, यथाह सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्युक्तमित्याद– तस्मात् सम्पूर्णेति। एवं सत्तासत्त्वयोः सम्पूर्णनिरोधनासम्भवे [illegible] तयोर्विरोधे स्ववचनविरोधश्च भवतीति 20 [illegible]–स्ववचनेति [illegible] स्ववचनविरोधादिदोषात्, [illegible] स्ववचनविरोधादिदोषेण [illegible]–स्ववचनादीति। [illegible] हेत्वाद–सत्ताऽभावादिति। [illegible] सत्तायाः इति ननु द्रव्यमपि [illegible] निमित्ते [illegible] इति [illegible] [illegible] सत्तासम्बन्धमनुभूय [illegible] 25 [illegible] इति भावः। सत्तासम्बन्धात् [illegible] सत्तासम्बन्धेनेति [illegible] (वै० अ० १ आ० १ सू० ७) '[illegible]' (वै० अ० ७ आ० १ सू० ११) इति सूत्राभ्यां द्रव्यादिषु त्रिषु [illegible] सत्ता [illegible] सत्तासम्बन्ध [illegible] इति भावः। [illegible] इति [illegible] 30 [illegible] इति भावः। [illegible]–तस्मात् सत्तासम्बन्धेनेति। [illegible]–परत इति [illegible]

1 सर्वत्र 'तत्र भावात्। 2 सर्वत्र 'भावितत्वमित्यात्।

स्व इत्यर्थः, ततः किं ? तत इदं भवति यच्च भाव्यमान मद्भवति तदारम्भकेभ्यो भवति–कारणद्रव्या दिभ्य इत्यर्थः, भाव्यानुगतसाधनवचनात् साधर्म्यदृष्टान्त एषः, तन्निदर्शनं हेतुनाऽन्वयमिव प्रतिपत्तिलाघवाय द्रव्याद्यारम्भद्रव्यान्तरादिवदिति–यथा द्रव्यगुणकर्मभिर्द्रव्यगुणान्तराण्यारभ्यन्ते कर्म च गुणैः संयोगविभागप्रयत्नगुरुत्वसंस्काराख्यैः, तथा सत्तयाऽऽरभ्यते सत्प्रत्ययम्, हेतुरत्र–भाव्यमानभवितृत्वादिति व्याख्यावार्थः तस्मात्तस्यामवस्थायामसत्त्वद्रव्यादिकार्य, अभूत्सदिति च ब्रुवतः स्ववचनविरोधोऽनुमान- 5
विरोधश्च प्रत्यक्षाभ्युपगमलोकविरोधा अपि योज्यास्तथैव, एवं तावत् द्रव्यादिकार्यमुत्पत्तेरवस्थायां सत एवासीदितीष्टमपि सत्तासम्बन्धाद्भवितृत्वादसदेवेत्युक्तम् ।

न केवलं द्रव्यमेवासत्तया, किं तर्हि ? सत्तापि च नासीत्यापादयिष्यते हेतुसद्भावेन कारणता दिभ्यः, कारणस्य तावत्–

सत्तापि च कारणं भावकत्वात् आरम्भकवत्, सति सत्तान्तराधानमिति चेन्न, तुल्य 10
त्वात्, एवमपि कारणमेव ते सत्ता, सति सत्तान्तराधायित्वात्, पटसत्ताधायितन्तुसंयोगवत् ।

(सत्तापि चेति) कार्यस्य तावत्–सत्तापि यदि द्रव्यादेः कार्यस्य भवतो भाविका तत उक्तविधिना कारणं भावकत्वात्–भावयितृत्वादित्यर्थः 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' (पा० ६ ३ ३५) इति पुंवद्भावात्, आरम्भकवदिति, पटस्य तन्त्वादिवदिति वक्ष्यते, इह तु सामान्येन, यथा आरम्भकाः परमाणवः तत्समवायिनः संयोगविभागाः अदृष्टादिगुणाश्च सापेक्षनिरपेक्षाः क्रियाश्च 15
दृष्टादिहेतुकाः कारणानि भावकानि यथासम्भवं द्व्यणुकादिकार्यद्रव्याणां गुणानां कर्मणाञ्च तथा सत्तापि कारणमिति, सति सत्तान्तराधानमिति चेत् स्यान्मतं स्वयमुत्पन्ने समवाय्यसमवायिकारणारब्धे

प्रतिमे' यन्न विशेषणेऽपास्यम इति भाव । स्ववचने को बोध इत्यत्रानुमानविरोधमुद्भावयति सदवारब्धमाह–यथेति भाव्य-
मानभवनं हेतुः आरम्भकेभ्यो भवनं साध्यम्, एवं साधर्म्येणानुगतस्य हेतोर्गोचरप्रवचनमिदं साधर्म्यदृष्टान्तपरमिति भाव ।
हेतुपूर्वं निदर्शनं प्रदर्शनीयं प्रतिज्ञाहेत्वादरणादिक्रमः क्रमवद्भावात्, तत्र क्रममुल्लङ्घ्यानभिधाय हेतुं निदर्शनमुक्तं तस्य 20
प्रकाश–तन्निदर्शनमिति । यथेति–एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्माणि आरभन्ते गुणाश्च द्रव्यगुणकर्माणि
भवन्ति [illegible] कर्मैव इति दृष्टान्तार्थः ।
एवं दार्ष्टान्तमपि सत्तयाऽऽरभ्येतत्याह–तथेति । हेतुं दर्शयति–भाव्यमानेति भाव्यमानत्व तत् भवितृ च–भाव्यमानभवितृ
तस्य भावस्तस्मादिति विग्रह सत्तया भाव्यमानत्वे सति भवितृत्वादित्यर्थः । एवञ्च सत्तासम्बन्धात्प्राक् सत्त्वनियमे सत्तासम्बन्धात्
प्राक् कार्यस्यासत्त्व स्ववचनेनानुमानविरोधित्वात् अवचनमिति सूचयितुमाह तस्मात्तस्यामिति । एवं पर्यवसितार्थमाह–एवं 25
तावदिति । सत एवासीदिति–सत्त्वमिति यथा द्रव्यस्य सत्तासम्बन्धाद्भवितृत्वात् असत्त्वमुक्तं तथा सत्तापि कारणत्वादित्येतदनु-
क्तमेवास्तीत्यत्र निरूपयिष्यन् कारणत्वादिहेतुं तत्र प्रदर्शयति–सत्तापि चेति । भवतो द्रव्यादेः सत्ताया भावकत्वे सद्भावकं तत्
कारणमित्यविनाभावात् सत्ता कारणम्, आरम्भकाणि परमाण्वादीनि यथा द्रव्यगुणकर्मणामारम्भकत्वात् कारणानि भवन्ति तथैवाह सत्तापि
भवतीति । के आरम्भका इत्यत्राह–आरम्भका इति । तत्कार्याण्याह–यथासम्भवमिति । ननु कथमेवम्, समुत्पन्ने
सत्पदार्थे कार्ये सत्ता सत्त्वमुत्पादयति न तु सद्रूपं कार्यमुत्पादयतीति न कारणं सत्तेति शङ्कते–सतीति । तन्निराचष्टे–स्यान्म- 30
तमिति यथा परमाणवः आरम्भकत्वात् कारणानि भवन्ति न तथा सत्ता कारणमनारम्भकत्वात् तदनारम्भकत्वाद्धि विलक्ष-

---

१ सि. क. कारणत्वादद्रव्य । २ सि. क. के चार्थे चेति ।

द्रव्यादौ कार्ये समावयः सत्वेन सत्तान्तरसम्बन्धे सत्व[। स]माधीयते तस्मात्सत्ता नारम्भिका अस्या अनारम्भकत्वे न कारणमण्वादिवत्, अतो वैषम्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः मावकत्वं वा तस्या नास्तीत्येतच्च न तुल्यत्वात्—अनन्तरोक्तं व्याख्यातविशेषणसमपसङ्‌गिधानमत्समानुमितसत्तासम्बन्धमिष्टे। अभ्युपेत्याप्यमयपक्षन सति सत्तान्तराभावेऽनेन सत्ताया एवमपि कारणमेव ते सत्ता सति सत्तान्त-
5 राऽऽधायित्वात् पटसत्ताऽऽधायितन्तुसंयोगवत्, यथा तन्तुभिः परस्परसंयोगापेक्षैरारब्धे पटे सति तत्संयोगः सत्तासमवायेन सम्बन्धसत्त्वमादधानः कारणं दृष्टः तथा सत्तापि स्यादिति ।

साम्प्रतमारम्भका परमाणवो न संयोगा, तस्माद्वैधर्म्यमित्येतदाशुच्यम्—

संयोगस्याप्यारम्भकत्वेष्टेः कारणत्वमात्रसाधनाद्वा न दोषः, अथ वा वृत्तसत्त्वातिरिक्तस्वकरत्वात् कारणमेव, तन्त्वादिवत् तथा च द्रव्याद्यन्यतमदेव तत्सामान्यम्, तस्मात्
10 सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवच्च, द्रव्यादिवत् ।

(संयोगस्येति) संयोगस्याप्यारम्भकत्वेष्टेः कारणत्वमात्रसाधनाद्वा न दोष इति अथ वा वृत्तसत्त्वातिरिक्तसत्त्वकरत्वात् कारणमेव सत्तेति वर्तते यस्माद्वृत्तस्य—निष्पन्नस्य कारणान्तरैः समावयतः ततोऽतिरिक्तं सम्बन्धसत्त्वं करोति सत्ता तस्मात् कारणमेव, को दृष्टान्तः ? तन्त्वादिवत्, यथा वृत्तसत्त्वं तन्तुत्वं तदतिरिक्तपटसत्त्वकरं कारणञ्च तथा सत्तेति अथ वा यथा वृत्तस्य तन्तुभिरारब्धस्य पटस्य
15 सम्योगरक्षणमपि सत्त्वं कुर्वन्तस्तन्तव एव संयोगापेक्षाः कारणं पटस्येष्यन्ते तथा सत्तापि वृत्तसत्त्वातिरि

एवेत्यारम्भकत्वं [illegible] तत्र नास्तीति भावः । यथा सत्ता सतो नारम्भिका तथा तत्र सत्तान्तराभावेऽपि न स्यात् तुल्यत्वात् —[illegible] तथा तन्तुभिः [illegible] सत्ता न [illegible] तुल्यत्वादिति । [illegible] यदि सत्तान्तराभावमभ्युपेत्यापि कारणत्वमाह—एवमपीति यथा तन्तुसंयोग कार्ये [illegible] पटे सत्तासमवायकृतं सत्त्वं [illegible] कारणं भवति तथा सत्ताऽपि सत्त्वं स्यादिति भावः । अथ संयोगस्य [illegible] आरम्भकत्वे नोपादान [illegible] किन्तु परमाण्वादिरेवेत्य-
20 [illegible] आरम्भकत्वादिति तन्तुसंयोगस्यापि [illegible] समाधानमाह—संयोगस्यापीति संयोगस्याप्यारम्भकस्यापि [illegible] द्रव्यगुणयोः [illegible] आरम्भकत्वं साधर्म्यं तस्य [illegible] भावः । अथ वा [illegible] कारणत्व [illegible] न वैधर्म्यमित्याह—कारणत्वेति । हेतुरपि आरम्भकत्वं [illegible] साध्येऽस्ये-
[illegible] हेत्वन्तरं दर्शयति—अथ वेति सत्ता कारणम्, वृत्तसत्त्वातिरिक्तसत्त्वकरत्वात् तन्त्वादिवत् इत्यनुमानम् ।
हेत्वर्थमाह यस्मादिति [illegible] सत्ता [illegible] सत्त्वं करोतीति भावः । दृष्टान्तं [illegible]—
25 यथेति [illegible] तन्तुपटादिषु [illegible] यथा ये [illegible] सत्ताऽऽसत्त्वं [illegible] तथा तन्तुना [illegible], [illegible], तस्मात् [illegible] कारणानां [illegible] [illegible] [illegible] कारणतया [illegible] कारणतया [illegible] [illegible] तस्मात् [illegible] तन्तुत्वं पटसत्त्व—[illegible] करोति एवं च तन्तुभिः सत्तापि [illegible] भावः । [illegible] कारणैर्निष्प-
न्नस्य [illegible] सत्त्वं [illegible] सत्तापीत्याह—अथ वेति । [illegible] कार-
30 णे सिद्धे [illegible], यथा परमाणु [illegible] इत्याह [illegible] ‘सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति’ द्रव्यगुणकर्मणामविशेष [illegible] कारणत्वात् सत्तापि कारणत्वात् द्रव्यं गुण

---

१ सि क. तथा [illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि क. द्रव्यादिव । ४ सि क [illegible] ।

कत्वस्वरूपत्वात् कारणमेव स्यात्, आदिमत्त्वात् कपालक्षीरादिवद् द्रव्याण्युदाहर्तव्यानीति, तथा च द्रव्यो-पान्त्य[तम]दिव तस्मात् सामान्य—सत्तात्म द्रव्यं गुणः कर्म वा ततोऽन्य[तमत्] स्यात्, यदि कारणं तद्द्रव्यं गुणः कर्म वा ततोऽन्य[तम]द् दृष्टं, यथा तन्तवस्तत्संयोगाश्च तत्क्रियाश्च तथा सामान्यं सत्ताख्यम्, तस्मात् सामान्यं सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवच्च द्रव्यादिवत् अतो द्रव्यादीनामेव सत्तादिपदविशेषा इति व्याख्या व्यर्था । 5

अत एव च नास्य सत्त्वादिदमसदिति स्वान्वयवृत्तिसत्त्वाद्व्यतिरेकवृत्तिनिष्कलसतोऽव-धारितसत्त्वं द्रव्यादि व्याख्यातम्, तस्मात्तदर्थमभिधानप्रत्ययहेतुनाऽन्येन नार्थः, स्वत एव सिद्धप्रयोजनत्वात्, तत्रान्यस्य सदभिधानप्रत्ययहेतोर्द्रव्यादावनवकाशः स्वत एव सिद्ध-प्रयोजनत्वात्, सत्तासामान्यादिवत्, आकाशादिवद्वा यथा वा पुत्र एवापुत्र उच्यते स्वगत-पुत्रत्वसंसिद्धान्वयव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययदेवदत्तः पुत्र एव सन्ननपेक्षपुत्रत्वः, अत्र स्वभावसि- 10 द्धेरेव द्रव्यादित्वं नेतरसत्त्वादिति सत्ताया निराकरणं कृतम्, द्रव्यत्वाद्यप्येवमेव निराकार्यम् ।

अत एव चेत्यादि, एतस्मादेव द्रव्यार्थान्यत्वमसत्स्वरूपत्वात् सत्तायाः सामान्याख्यायाः, नास्य सत्त्वादिदमसदिति विगृह्य असदेतदन्यथाभेदि च व्यतिरेकात् द्रव्यगुणकर्माण्यस्य प्रभवस्य सतोऽवधारणार्थं प्रतिषेधवाचिना नञा व्यपदेश्यां सत्तामभ्युपगम्य स्वान्वयवृत्ति सत्त्वाद्व्यतिरेकवृत्ति च निरूपिते-ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निःकारकाभ्यां निष्कलं परिपूर्णं स्वरूपतोऽवधारितं च सत्त्वं यस्य तद्द्रव्यादि द्रव्यान्त- 15 रादि सद्व्यतिरेकेण स्वान्वयेन च यथा व्याख्यातं सिद्ध्यति च, तस्मात्तदर्थं—द्रव्याद्यवधारणार्थं अभिधान-प्रत्ययहेतुनाऽन्येन सत्तादिना नार्थः [न] प्रयोजनम्, स्वत एव सिद्धप्रयोजनत्वादित्युक्तोपसंहारः, अत्र पृथक् साधन—तत्रेत्यादि द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य सदभिधानप्रत्ययहेतोर्द्रव्यादावनवकाशः स्वत एव सिद्धा-भिधानप्रत्ययत्वात्, यत्र स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययत्वं तत्रान्यस्य सदभिधानप्रत्ययहेतोर्नावकाशोऽस्ति,

कर्म वा व्यतिरेकात्—तथा चेति । एवं सामान्यस्यापि सत्तादिपदविशेषत्वात् प्रमाणमेव तदुक्तिरुपेत्याह—तस्मादिति । 20 एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मान्यत्वमस्वरूपत्वे सिद्धे द्रव्यादे स्वत एव सामान्यविशेषरूपता न व्यतिरिक्तं कुतः सामान्यमन्यत्र सद्भा-वमपि न वा वस्तुत्वं वक्ष्ये अमत इति व्यतिरिक्तं सान्वयवृत्ति सामान्यवृत्तिरेव अत एव तत् सम्पूर्णनिरूपितम्, तस्मात् द्रव्यादेः स्वत एव सत्स्वरूपात् नास्य व्यतिरिक्ता सत्ता यदा तदा सत्त्ववती क्रियते सदभिधानप्रत्ययौ स्वत एव सिद्धत्वादित्या-शयेनाह अत एव चेति । व्याख्याने—एतस्मादेवेति सत्तासामान्यस्य द्रव्यगुणकर्मान्यत्वमसत्स्वरूपत्वादेवेत्यर्थः । नास्य सत्त्वादिदमसदिति विगृह्यासदन्यत् सतो द्रव्यादेरसदिति व्यतिरिक्तमसामर्थ्येन वर्तते तद्गुणमेवेत्याशयेनाह—नास्येति असदिति 25 पदेन व्यपदेश्यामपि सत्तामभ्युपगम्य नञा प्रतिषेधवाचिना व्यतिरिक्तसत्ताया व्यपदेशेनाऽभ्युपगमाभिप्रायमभिप्राय इति भाति । सत्त्वं तदन्वयि व्यतिरेकेणभिन्नं व्याप्य वर्तते नान्यत्र च वर्तत इत्याशयेनाह—स्वान्वयेति सजातीयासजातीयेतरत्वाभावमुक्तमिति भाव । अत एवोक्तम् सम्पूर्णमिति निरूपितमित्याह—अन्वयेति । भवतु सत्त्वं तथाऽपि, तत् किमित्यत आह—तस्मात्तदर्थमिति द्रव्यं गुणः कर्म च सत्त्वेनावधारणार्थमित्यर्थः । अत एव चेत्यादिना सिद्धमेव तस्मात्तदर्थमित्यादिनोपात्तत्वात् पौनरुक्त्यमित्यत आह—इत्युक्तोपसंहार इति । प्रत्ययप्रयोजनरूपेण तमेवार्थं साधयति—अत्रेति व्यपदेशारम्भणया अनाश्रुमानप्रदर्शनपरत्वं 30

१ सि. द्रव्यान्तरादि २ द्रव्याद्यन्यत्वात् ३ सि. क. वायोरन्यत्वात् । ४ क. तत्सामान्यं सत्तात्वं द्रव्यम् । ५ सि. क. द्रव्यगुणम् । ६ क. सिद्धमिति मिथ्याध्याहृतं तत्त्वान्वयव्यतिरेकवृत्तिच मिथ्यैतदधिकं पाठे दृश्यते ।

यथा सत्तासमवायविशेषेष्विति अत्र चाऽऽश्रयाश्रयिणोः पारतन्त्र्यस्वातन्त्र्यमाश्रित्याशङ्कितप्रसङ्गत्वान्मा कार्षीद्विपक्ष इति निराशङ्क्याकाशादिवदिति दृष्टान्तः यथा निष्क्रियत्वादाकाशद्रव्याणि निष्क्रियाणि गुणसामान्यशून्यानीति, अत्र वा प्रस्तुतोदाहरणमेव दृष्टान्तः स्वगतेत्यादि अन्वयव्यतिरेकानुकाराभिधान-प्रत्ययावन्वयवदन्वयव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययौ तौ स्वगतेन पुत्रत्वेन संसिद्धौ यस्मिन् सोऽयं स्वगतपुत्रत्व

5 संसिद्धान्वयव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययो देवदत्तः पुत्र एव सेमनपेक्षपुत्रत्वः–स्वपुत्रमनपेक्ष्य न्यायस्याविधिना पुत्रपान्तरस्य पितुः पुत्र एव स्वपुत्रः नैसर्गिकत्वाभावादिति यथा पुत्र एव पुत्र तथैव [illegible] दृष्टान्तार्थं भावयित्वा दार्ष्टान्तिकमुपनयति अत्र स्वभावसिद्धेरित्यादि,–स्वभावसद्भावसिद्धेरेव द्रव्यादित्व मेवास्य स्वात्–न सम्बन्धिसत्त्वादिति विचारफलं निगम्यते–एवं हि विपक्षविचारद्वारेण सत्ताया निराकरणं कृतम् द्रव्यत्वाद्यन्वयमेव निराकरणम् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसामान्यविशेषनिरपेक्षावभिधानप्रत्ययौ स्वत

10 एव द्रव्यादीनां मुख्यौ न्यायागतवदिति तत्रापि तुल्यप्रवर्त्तत्वात्।

एतेन सत्सत्करत्वपक्षेऽपि साक्षात्कृतमेव वैधर्म्यम्, स्वत एव सिद्धत्वात्।

(एतेनेति) एतेन सत्सत्करत्वपक्षेऽपि साक्षात्कृतमेव वैधर्म्यम्–नास्य सन्निहितसत्त्वपक्षे यथाऽभि-हितं विचारावसाने नासतः सत्करी सत्ता सा द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य सत्ताद्रव्यत्वादेः तस्यैवाभिधानप्रत्ययहेतो-रनवकाशः स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययत्वात् घटादिवदिति, तथा तथैव सतां द्रव्यादीनां सत्करी सत्तेत्य-

15 स्यापीति प्रसक्तौ [illegible] तथैव वैधर्म्यं सत्तासम्बन्धस्य, स्वत एव सिद्धत्वादिति।

तस्येति मत्वाऽनुमन्यत इति भाव प्रयोगार्थं स्फुट एव। ननु द्रव्यादिरारम्भ परेण सद्द्रव्यादिमत्वति आश्रयि च सत्ता-द्रव्यादि स्वत एवेति वैशेषिको यदि ब्रूयात् तर्हि तत्तोयार्थमाश्रयमुद्दं स्वत एवाभिधानप्रत्ययनिमित्तं दृष्टान्तमुपन्यस्यति–आकाशादिवदिति [illegible] प्रत्यवस्थान स्वत एव [illegible] परेण [illegible] सामान्याननुगमादिति भाव। तत्रापि यथाऽऽकाशादिना [illegible] तर्हि स्वपुत्रे

20 प्रस्तुतमनुगमयन् [illegible] अथ वेति। अनेन पुत्रो दृष्टोऽन्यत्र [illegible] अन्वयव्यतिरेकानुगतौ अभिधानप्रत्ययाविति सम्यगनुगम्यतेऽपि [illegible] अभिधानप्रत्ययौ सामान्यविशेषा [illegible] मान्या। तौ च स्वाश्रयं स्वत [illegible] तथा च स्वपितृ-पुत्रत्वेन देवदत्त पुत्राभिधानप्रत्ययविषय यद्यपि पुत्रस्य पितृवशेषं तथापि पुत्राभिधानप्रत्ययौ [illegible] [illegible]–तौ स्वगतत्वेनेति अन्वयव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययौ [illegible] पुत्रत्वेनैव [illegible] पुत्रत्वादिति भाव।

25 अनपेक्षपुत्रत्व इति [illegible] पुत्रस्य [illegible] पुत्रत्वेन स्वपुत्र एवेति भाव। न्यायस्याविधिनेति [illegible] पुत्रीयत्वस्याविधिनेत्यर्थ। [illegible] विचारणी–एवं रीति। [illegible] द्रव्यस्याविति। एतस्मादेव द्रव्याद [illegible] सत्तासम्बन्ध इति [illegible] सत्तासम्बन्ध इति पदं निराकरणमाह–एतेनेति [illegible] स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययत्वात् सत्तादिवदनुमानेनेदम्। एतेन न्यायेन

30 नाम्यतीति [illegible] सत्ता सत्करी न मन्तव्येति विचारस्य प्रान्तभागे [illegible] [illegible] स्वत एव सिद्धत्वादिति तदर्थम्। ननु द्रव्यादित्वं यदि न स्वत [illegible] किन्तु [illegible] तर्हि [illegible] स्यात्, [illegible] तत्र तदपि सामान्यसम्ब-

1 सि. यस्मीरे दरव। 2 सि क. पुत्रत्वेन । 3 सि. क ग क. [illegible] ।

किञ्चान्यत्—

यस्त्वनवस्था न दृष्टान्तात् बाह्यप्रकाशितघटाद्यर्थक्रियार्थप्रदीपप्रकाशोपादानस्यार्थस्यप्रकाशनार्थस्यासत्, इहापि द्रव्यादिकार्येण वस्तूद्भूतिप्रकाशमात्रेण द्रव्यादेरुपयोगक्रिया नास्तीत्यशक्यसदसत्त्वात् विचित्रोपभोगसिद्ध्यर्थं सत्तासम्बन्धोऽर्थवानेवेति ।

यस्त्वनवस्था नेत्यादि, यावदर्थवत्प्रकाशनवत्स्यादिति पूर्वपक्षप्रत्युच्चारणम्, अनवस्थादोष 5
परिहारार्थः प्रतिसमाधानविकल्पो नैष दोषः दृष्टान्तादित्यादि, दृष्टान्तस्तावत्—बाह्या गमिते प्रकाशिते
घट इति ज्ञानमात्राधान कृते तावता तदाद्याहरणादिक्रियाविनियोगार्थो न कृत इति तस्य घटग्रहणाद्यर्थ
प्रयोजनार्थं प्रदीपप्रकाश उपादीयते तस्य बाह्यप्रकाशनान्यप्रकारस्य प्रदीपप्रकाशस्योपादानं न व्यर्थम्,
न च पुनस्तस्यान्यः प्रदीपोऽन्यो वा प्रकाशः प्रकाशनार्थमुपादीयते, तस्मात्तत्रैव व्यवस्थितत्वादनवस्था
दोषोऽस्तीत्येष दृष्टान्तः उपनयः—यथेहापि द्रव्यादिकार्येण वस्तूद्भूतिप्रकाशमात्रेण स्वकारणोत्पादितमा- 10
त्रेण बाह्यप्रकाशितघटस्थानीयेन द्रव्यादेः कार्यस्योपयोगक्रिया नास्ति, पुरुषोपभोगार्थाश्च सर्वाः क्रियाः न्वि
भवः कारणात् असत् अशक्यसदसत्त्वात्—अशक्यस्य स्वकार्यकरणे मत एवासत्त्वात् अङ्कुरावस्थायामिव
व्रीहेः, अकठिनावस्थायामिव वा मृत्पिण्डादिकार्यसदृशीत्यत्—विचित्रोपभोगसिद्ध्यर्थ—घटपटकटादिभिः
परस्परव्यतिरिक्तैर्जलधारणप्रावरणप्रच्छादनाद्युपभोगसिद्ध्यर्थं विचित्रेषु घटादिषु पटादिषु देशकालाकारा-
दिभिः समानजातीयेष्वभिधानाभिधानप्रत्ययव्यवहारसिद्धार्थ स्वसामान्यान्वितेषु सत्त्वविशेषणेन प्रकाशान्त- 15
रेण सम्बन्धोऽर्थवानेव बाह्यप्रकाशितस्य पुनः प्रकाशनं प्रदीपप्रकाशस्येव ।

सामान्यमपरमपि विशेषवदवस्था यदि च सत्ता व्यक्त्यैव सती नापरमपेक्षतेऽतीति नानवस्थेत्युक्ते तर्हि द्रव्यादिकार्यस्यापि
व्यक्त्यैव सत् स्यात् किं सत्तासम्बन्धेन वैशेषिकस्य समाधिं दृष्टान्ते—यस्त्वनवस्था नेति । नास्त्यनवस्थादोष
यस्मान्नदृष्टान्तादिति बाह्यप्रकाशितप्रदीपप्रकाशोपादानस्य दृष्टान्त—अनवस्थादोषेति । दृष्टान्तं तात्पर्यतः—बाह्येति
दृष्टान्तो यदि कश्चित् घटप्रदीपः बाह्यो दीपत इति अनवस्थादोषभयेन प्रति दीपान्तरमपि न उपादाने किन्तु 20
प्रदीपप्रकाशेन चक्षुरादिना घट विज्ञात इत्येव परिगृहीत तदर्थं निवृत्तीति सामान्यस्योपयोगस्य विषयत परिज्ञानार्थं प्रदीपादि
प्रकाशस्यापेक्षाऽस्ति न तत्र प्रदीपादिप्रकाशस्य प्रकाशनार्थमपरप्रदीपापेक्षा ततोऽपेक्षाभावादनवस्थाभाव एव व्यवस्थित बाह्या
स्पष्टयन्नेव दृष्टान्तार्थं । तदर्थं—आहरणादिक्रियासु व्यापारविनियोगार्थम् । सामान्येन प्रकाशितस्यापि पुनर्विशेषेण प्रकाशनं न
विफलमित्याह—तस्येति । अनवस्थाऽभावं वक्ति—न च पुनरिति । दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्नाह इहापीति कारणसमवायेन
द्रव्यादिकार्ये सामान्यतः वस्तूद्भूतिमात्रेण प्रकाशितेऽपि तावता पुरुषप्रयोजननिर्वृत्त्यनुपयोगमेव तदसदिति भाव । तत्र हेतु- 25
माह—अशक्येति द्रव्यादिक्रियासु असमर्थत्वेन असत्यमेवेति भाव । तत्रैवाशक्यत्वस्य दृष्टान्तमाह अङ्कुरेति ।
सत्तासम्बन्धात् सत्त्वोपयोगित्वस्य दृष्टान्तमाह—अकठिनेति । सत्तासम्बन्धप्रयोजनं दर्शयति—विचित्रेति घटपटकटादीना
मात्मत्वपरिमाणा विचित्रा उपभोगा न सन्तीति समानधर्मा अपि विशेषधर्मो भिन्नतया स्वरूपमिति
सत्त्वमपि सत्तासम्बन्धोऽपेक्षित एव न वा सत्तया सम्पूर्णमङ्गलाया प्रदीपप्रकाशस्थानीयया सत्तान्तरापेक्षाऽस्तीति
नानवस्थेति भाव । विचित्रपदादुपभोगस्य सर्वथा व्यावर्तनं प्रयोजनम्—घटपटेति । विचित्रेषु देशकालाऽऽकारादिभि घटादिषु 30
तस्यैव अभिधानाभिधानप्रत्ययव्यवहारसिद्ध्यर्थमिति सामान्यविशेषाभ्यां विचित्रत्वमिति सत्तासम्बन्धस्य-

---

१ सि. क. °वैकल्प्य । २ सि. क. प्रकाशनम् ।

वाक्प्रकाशितपदविषयस्यावबोधपरनरस्यारोपाभावात् योऽत्र प्रतिसमाधानविकल्पः—

सोऽप्यनुपपन्नः, अवस्थावद्दृष्टान्तासत्त्वात्, अनेकान्तत्वात्, एकान्तरूपो हि निश्चितोऽर्थो दृष्टान्तः स्यात्, त्वदुक्ताभिहितार्थस्य तु न हि स्वार्थस्यैकान्तानुगतं प्रकाशनम्, इन्द्रियेणानुपलभ्यस्य विविधोपभोगप्रसिद्धेः तस्यापि चक्षुरमेयोपकरणप्रकाश्यत्वात्, तान्य-
5 प्यात्मलब्धिप्रकाश्यानि, साप्युपयोगप्रकाश्या, तस्यापि बाह्योपयोग्यद्रव्योपयोगप्रकाश्यत्वादनवस्था, अतः परं पुनरुक्तं भवति, तस्मात् प्रकाश्यः प्रदीपप्रकाशोऽपि, अतद्रूपभावाधिगम्यत्वात्, प्रस्तुता तथापि च आश्रयस्यातद्रूपस्य प्रत्ययेनात्मानं लभते न सत एव, वाक्प्रकाशावगमितार्थस्य प्रदीपादिप्रकाशनवदिति ।

सोऽप्यनुपपन्न इत्यादि यावत् प्रदीपादिप्रकाशनवदिति कस्मादनुपपन्न इति चेदुच्यते—
10 अवस्था[व]द्दृष्टान्तासत्त्वात्— असावेव प्रदीपदृष्टान्तोऽवस्थावानित्यनिश्चितोऽवस्थावान् भवति, अनेकान्तत्वात् एकान्तरूपो हि निश्चितोऽर्थो दृष्टान्तः स्यात्, त्वदुक्ताभिहितार्थस्य तु नहि स्वार्थस्यैकान्तानुगतं प्रकाशनम्— यदि प्रदीपस्य प्रकाशान्तरेण प्रकाशनं स्वार्थं स्यात् न चाऽ[न]वस्था स्यात्, तत्तु नास्ति, यस्मात्तदप्रकाश्यप्रकाशकप्रदीपस्येन्द्रियेणानुपलभ्यस्य—अगृहीतस्य पदार्थविविधोपभोगासिद्धेः, किमिति चेदनवस्था स्यात्? नेत्युच्यते—तस्यापि चक्षुरमेयोपकरणप्रकाश्यत्वात्—तदपि हीन्द्रियं निर्वृत्त्युपकरणप्रयोग्या-
15 त्मोत्पन्नमिन्द्रियपर्याप्त्याख्यपुद्गलद्रव्यप्रकाश्यम्, अञ्जनोदकाभ्यञ्जनादिपुष्यमाणप्रदीपादिबाह्यद्रव्यप्रकाश्यम्, ज्ञानात्मात्मप्रकाश्यम् तान्यपि हि निर्वृत्त्युपकरणयोग्यपर्याप्तिद्रव्याणि अञ्जनादि बाह्यद्रव्याणि चात्मन्युदितदर्शनमोहक्षयोपशमज्ञानावरणीयान्तरायक्षयोपशमापेक्षात्मलब्धिप्रकाश्यानि

विवक्षितार्थप्रत्यायकत्वात् प्रदीपवत् प्रकाशकम्, नरस्यारोपाभावेऽपि प्रमाणं स्यादिति विधिनियमोपभोगसिद्धेः इन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् इति पर्यायान्तराभिप्राय इति चेत्, न सोऽप्यनवस्थावान् दृष्टान्तोऽपि प्रदीपदृष्टान्तोऽनवस्था-
20 वान् भवतीति वैशेषिकबुद्धि निराकरोति सोऽप्यनुपपन्न इति। अनुपपन्नत्वे हेतुमाह—अवस्थावदिति। तथानिश्चयदृष्टान्ता-
सत्त्वे हेतुमाह—अनेकान्तत्वादिति प्रकाशान्तरप्रकाश्यत्वेनानवस्थाप्रसङ्गेन प्रदीपे यदि निश्चयः स्यात् तदा तदुपन्यासो युक्त
न पर नास्तीति भावः । एतदेवाह—यदीति प्रकाशान्तरेण प्रकाशनस्य स्वार्थं स्वार्थं तदात्यन्तानवस्थावत्त्वं नक्तम्, तत्
चक्षुरादीन्द्रियेण प्रकाशस्य प्रदीपे यदि प्रदीपो न भवेत् एवं पदार्थविविधोपभोग नास्तीति भावः ।
इन्द्रियं कथं नास्तीत्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति यथा घटादिप्रकाशितस्य प्रदीपेन प्रकाशनं न स्वार्थं तथेन्द्रियस्य । इन्द्रियस्यापि
25 प्रकाश्यत्वेऽपि एव न तस्य वैशेषिकमतप्रसिद्धत्वात् नास्तीत्याह—तस्यापीति इन्द्रियस्यापीत्यर्थः इन्द्रियाण्यपि चक्षुरमेयोप-
करणप्रकाश्यानि तथाप्येतानि द्रव्याणि आत्मद्रव्याणि च उपकरणानि, तदान्तरापेक्षप्रकाश्यत्वोपकरणमाह—
तदपि हीति निर्वृत्त्युपकरणद्रव्येन्द्रियद्रव्योपयोगत्वमुक्तं यदिन्द्रियस्वाभिधानं पुद्गलात्मकं तत् प्रकाश्यमित्यभिप्रायः ।
इन्द्रियाणां प्रकाशे दृष्टान्तमाह—अञ्जनेति अञ्जनादिना पुष्यमाणं प्रदीपादि चेन्द्रियगतप्रकाशकत्वं स्वार्थेऽप्रकाशकत्व
प्रकाश्यमेव च । ज्ञानं चात्मधर्मत्वादात्मनाह ज्ञानात्मेति ज्ञानलक्षणेनात्मना प्रकाश्यम् तत्संयोगाभावे इन्द्रि-
याणामप्रकाशकत्वादिति भावः । यदैतानि बाह्यद्रव्याण्यपि प्रयोजनमाह तान्यपीति प्रकाश्यप्रकाशकत्वान्या-
30 त्मनो लब्धिप्रकाश्यत्वं प्रकाशार्थं न च लब्धिमेव इन्द्रियस्यानुपयुक्तस्य ज्ञानप्रकाशत्वात् बाह्यद्रव्यप्रकाश्यत्वं प्रकाश-

---

१ भि॰ क॰ प्रातु । २ भि॰ क॰ °प्रोत्पन्नमेत्सपप्य । ३ भि॰ क॰ °प्रत्ययोल्य ।

तस्मात्तेषामपि सन्निप्रकाश्यत्वादनवस्था, सापि सन्निधेरात्मनः प्रणिधानाख्येन वीर्येणापनीते ज्ञानावरणा दिकालुष्ये जीवस्योपयोगस्वरूपस्य प्रसादमात्रं ज्ञानमुपयोगः तेन प्रकाश्यते, तस्येरप्युपयोगस्याप्रकाश्यत्वादनवस्था तस्यापि मतिज्ञानोपयोगादारभ्य यावत्केवलोपयोगस्य ज्ञानोपयोगस्योपयोगप्रका श्यत्वादनवस्था, सोऽपि हि 'ज ज जे जे भावे परिणमति पयोगवीससा दव्वं । त तह जाणति जिणो अपज्जवे जाणणा णत्थि ॥ (आव० नि० गा २६६७) इति वाक्यवस्तुपरिणामानुरूपोपयोगात् तत्प्रकाश्य ५ उपयोगेऽपीतरतः परं पुनरुक्त भवति प्रकाश्यप्रकाशकचक्रकरूपेण, तस्मात् प्रकाश्यः प्रकाशान्तरप्रकाश्यः प्रदीपप्रकाशोऽपि अतद्रूपभावाधिगम्यत्वादित्यनवस्था[वद्]दृष्टान्तासत्त्वसमर्थनोपसंहारः, सत्तायामप्यन- वस्थाना[द]तद्रूपप्रकाश्यत्वाधर्म्यमापादयितुमाह–प्रस्तुता सत्तापि चेत्यादि, सत्तापि भावस्य द्रव्यादेरत द्रूपस्य प्रत्ययेनाभिमान लभते–तेन प्रकाश्यते वाक्प्रकाशायगमितसाधर्म्य प्रदीपादिना प्रकाशनवत्, न च एवेत्यनवस्थादोषोऽत्रापि तद्वत्सः । 10

किञ्चान्यत्–

प्रधानमपि चैवं स्यात्प्रधानता परिकल्पिता सत्ता, विश्वरूपोपभोगप्रतिपादनार्थत्वात्, गुण त्रयवत्, यथा सत्त्वरजस्तमोनामकं पुरुषार्थं प्रवर्त्तमानं प्रधानमेव, एवं सत्ता प्रधानमेव न ततोऽन्यत्, कार्यमपि च ते जन्मकालात् प्रागपि सदेव प्राप्नोति, अद्यादिकसदसत्त्वेन व्याप्य मानत्वात् सत्क्रियमाणत्वात्, तत्पश्चमाभ्याम्यादिवत्, यद्वा न सत् 15 सत्क्रियते, सद्भूतत्वात्, सत्तादिवत्, न ससत्ता सत्तान्तरमपेक्षते, सत्तासम्बन्धरहितत्वेऽपि सत्तात्मकत्वात्, अत्यन्तानुपमभूतसत्तावत्, अनर्थसत्ताऽपि चान्यत्रानापेक्षा, तत एव, ससत्तावदिति ।

सर्वेनावरणक्षयोर्न्तरायकर्मक्षयोपशमात् भवतीति भावः । कश्चिदपि उपयोगप्रकाशनमेवाह–सापि सन्निधेरिति ज्ञानरूपोपयोग- प्रकाशता च प्रकाशमितसम्पन्नाऽस्ति स चोपयोगविशिष्टप्रकाशकत्वेन प्रणिधानेनात्मनो ज्ञानावरणादेरपगम सति भवतीति भावः । 20 सोऽपि उपयोगे मतिज्ञानोपयोगादारभ्य केवलज्ञानोपयोगपर्यन्तो भवः स च वाक्यवस्तुपरिणतिस्वरूपनिरूपणव्यापारउपयो- पयोगात्मकपरिति भावः । अत्रार्थे प्रमाणमात्मार्थस्य परिणामं विना द्रव्यमात्राभावप्रकाशिकां गाथामाह–'जं जं जे जे' इति यद्यद्रूपं यस्मिन् यस्मिन् भावे प्रयोगेण विस्रसया वा परिणमति द्रव्यं तथैव जिनो जानाति यदि परिवर्तितं स्यात् तर्हि तत्र ज्ञानं नास्तीति गाथार्था भावः । तदाह्रसंसाह–वाक्यपरिणतेरिति । किं तावता प्रसिध्यतीत्यत्र स उपयोगो नान्यमपेक्षत इति । एवं वाक्यमस्ति तत्रापि प्रदीपप्रकाशापेक्षा स च प्रकाशो इन्द्रियादिप्रकाश्य इन्द्रियादि च चक्षुरादेरपररूपप्रकाशसम्बन्धेन 25 प्रकाश्यतयाऽनवस्थासम्भवात् पुनरुक्तमेव पुनरुक्तिमेवेति योज्यत इत्याशयेनाह–अतः परमिति । अतद्रूपेति तदेव रूपं स्वरूपं यस्य भावस्य तेन भावेन योऽप्रतिपन्नः प्रकाशो न भवति अतद्रूपभावाधिगम्यत्वाभावात् आत्मान्तरापेक्षप्रकाशकत्वमित्यर्थः, न च आत्मान्तरापेक्षत्वमस्य स प्रकाशान्तरप्रकाश्यो भवति प्रदीपप्रकाशापेक्षप्रकाशत्वेन प्रकाशान्तरप्रकाशकत्वाभावात् दृष्टान्ते न भवितुमर्हतीति दृष्टान्तोपसंहारार्थं । दार्ष्टान्तिके तदपि न तद्रूपभावाधिगम्येति प्रकाशान्तरप्रकाश्यमेवाह–प्रस्तुता सत्तापि चेति । यदि द्रव्यान्तरापेक्षप्रकाशता तर्हि केन प्रकाशेनेत्याह–सत्तापि चेति । आत्मलाभो कार्यं यथा तु न 30 जन्यते नित्यत्वात् तत्साम्यमर्थं क्रमतः दृष्टान्तमाह–तमेति । दृष्टान्तमाह–वागिति । अत्र विनियोगोपयोगविरूपं प्रत्यासन्नत्वे यदि भवद्भिरभ्युपगम्यते तर्हि तादृशसम्बन्धप्रधानत्वेन तथा सामीप्येऽपि प्रत्यासन्नत्वे प्रधानमपीति । इत्येव

---

१ सि क. वाक्यमोदास ।

प्रधानमपि चैवमित्यादि, सांख्यपरिकल्पित सकलजगत्कारण प्रधानादिपर्याय स्वात्मवता—चैतन्यविकल परिकल्पिता सत्ता विश्वरूपापमानप्रतिपादनार्थत्वात् गुणत्रयवत् यथा सत्त्वरजस्तमोनामकं पुरुषार्थं प्रवर्तमान—पुरुषस्य विश्वरूपमुपभोगं प्रतिपादयितुं प्रवर्तमानं प्रधानमेव, न ततोऽन्यद्व्यतिरिक्तं किञ्चित् विशारदत्वात्, एवं सत्ता प्रधानमेव स्यात् अनिष्टञ्चैतत्, किञ्चान्यत्—कार्यमपि च इत्यादि

5 यावद्‌द्रव्यादिवदिति, कार्यमपि तव द्रव्यादि जन्मकालात् प्रागपि सदेव प्राप्नोतीत्येवदप्यनिष्टमापादितम् कथं ? तस्यादिशारम्भादि प्रागनुत्तरकालभाव्यभिमतममसम्बन्धीनि वैशेषिकसत्त्वेन व्याप्यमानत्वादित्यादि इतरो गमार्थो यावत् सक्रियमाणत्वादिति उत्पन्नमात्रद्रव्यादिवदिति दृष्टान्तः यद्यत्यादि, अथैव नेष्यते, न तत्र सक्रियते—द्रव्याद्युत्पन्नमात्र न साध्यते वा केनचिदर्थान्तरेण प्रभूतत्वात् सत्तादिवदिति, आदि मात्रा द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषसमवायवत्, न स्वसत्ता सत्तान्तरमपेक्षते—द्रव्यादीनामुत्पन्नानां समावसत्ता

10 सम्बन्धित्वं नापेक्षते सत्तासम्बन्धरहितत्वेऽपि सत्तात्मकत्वात्, असत्त्वामुभयत्वसत्त्वात्—महासामान्यादित्यर्थः अनर्थसत्ता— अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु (वै० अ ८ आ २ सू ३) संज्ञाभिव्यादनर्थाः सामान्यविशेषसमवायाः, तेषामनर्थानां या सत्ता सापि धान्यत्रानापेक्षा, अनाभिकेऽप्यर्थः तत एव दृष्टेः स्वसत्त्वादित्येवाप्यनिष्टापादनसाधनानि ।

प्रधाने—सांख्येति [illegible] प्रतिज्ञा तत्र हेत्वादि—विश्वरूपेति उपभोगप्रतिपादनार्थत्वादिति हेतुः प्रधानस्य

15 योगानुयोग इति [illegible] यथा विश्वस्य [illegible] सत्त्वरजस्तमोभेदभिन्नाभिधानप्रसक्त्यान्तम् । दृष्टान्तमाह गुणत्रयवदिति । दृष्टान्तः प्रसाधि—पक्षति स्पष्टम् । दोषान्तरमाह—कार्यमपीति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तस्मादिदमेव तथा [illegible] तथा जन्मकालात् प्रागपि तत् स्यादिति भावार्थ ननु तदानीं साध्यधर्मैव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सत्त्वादीति [illegible] [illegible] तेन प्रागपि सम्बन्धी-

20 नीनि तदर्थे [illegible] कार्येण व्याप्यमानत्वादिति हेतुरत्र योज्या । अथ यदि जन्मकालात् प्रागपि [illegible] न तत् [illegible] न तत्र [illegible] [illegible] । उत्पन्नमात्रं द्रव्यादि [illegible] [illegible] न तत् [illegible] [illegible] यदि [illegible] न वा [illegible] [illegible] इति [illegible] साध्यत इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । हेतुमाह प्रभूतत्वादिति यत् [illegible] [illegible] [illegible] स्पष्टम्, [illegible] [illegible] [illegible] द्रव्यमिति भाव । यथा तदर्थान्तरेण साध्यमानं [illegible]

25 [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] इत्यत्र [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] अनर्थसत्त्वेति । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] अर्थ इतीति [illegible] [illegible] सत्ता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा द्रव्यादि [illegible] [illegible] [illegible] सत्ता द्रव्यादी

30 [illegible] भाव । ननु [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] किन्तु यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

---

१ सि [illegible] । २ सि [illegible] ।

पुनरत्रैव दोषः प्रकारान्तरेणोच्यते—

यदि तत्कारणसमवेतं स्वत एव सन्न भवति सत्तासम्बन्धात् सद्भवति सदेव न, असदपि, यद्येवमिष्यते असदेव तर्हि तत्, स्वतो निरुपाख्यत्वात्, वेदनादि हि निरुपाख्यमपि स्वत एव सामान्यात्मना पररूपेण च सोपाख्यम्, तथाऽव्यपदेश्यत्वात् खपुष्पवैलक्षण्येन, तथाऽविशिष्टत्वादिति, कार्यमपि वा प्राक् सत् एभ्य एव हेतुभ्यः खपुष्पमात्रद्रव्यादिवत् । 5

यदि तत्कारणसमवेतमित्यादि, यदि कारणेषु समवेतमात्रं कार्यं स्वत एव सन्न भवति सत्तासम्बन्धात् सद्भवति सदेवेति—सदेव न भवति, अनुत्पन्नगुणत्वादिवदसदपीति, यद्येवमिष्यते तत एवमप्यसमसदेव तर्हि, किं? तत्, कुतः? स्वतो निरुपाख्यत्वात्—निरुपाख्यत्वादिति सिद्धे स्वत इति विशेषणं वेदनादीनां सर्वेषामां निरुपाख्यत्वे सत्त्वादावनैकान्तिकता मा भूदिति, तथा हि वेदनादि—असाधारण-रूपेण निरुपाख्यमपि स्वत एव—स्वात्मनैव, सामान्यात्मना—अंशान्तरेण पररूपेण च—व्यावृत्तेन सोपा- 10 ख्यमिति, तथा[वि]धमपि विशिष्टं वा व्यपदेश्यम्—व्यपदेश्यं, न व्यपदेश्यं—प्रकारान्तरेण वेदनादिर्येन व्यपदेश्यं न भवतीत्यर्थः, खपुष्पवैलक्षण्येन तथाऽविशिष्टत्वादिति, विशेषणेन हि सत्ताविना वस्त्वेव सामान्यांशाविना वेदनादि[वत्]सम्बध्यते, नावस्थितलेशसाधर्म्यात् खपुष्पवदसत् स्यादिति गवार्थम्, एवञ्चाभ्युपगमे कार्यमपि वा प्राक् सत्, अन्यथा एभ्य एव हेतुभ्यः स्वतो निरुपाख्यत्वाविशेषात्, खपुष्पमात्रद्रव्यादिवत् । 15

निरुपाख्यत्वाविशेषात्—मतीति । तत्रापरे—यदि कारणेष्विति । स्वत एव सन्न भवति—स्वत एव परिपूर्णं सन्न भवति येन [illegible] सत्तासम्बन्धेऽपि न स्यात् [illegible] सदेव न भवतीत्यस्य सर्वथा सन्न भवतीत्यनेन असदपि अपि [illegible] स्वत एवमुत्पन्न । [illegible]—तत एवमिति हेतुमाह—स्वत इति । ननु कार्यमसत्, निरुपाख्यत्वाविशेषोऽप्यस्तु किं स्वतो निरुपाख्यत्वादिति अत्रोत्तरमाह—निरुपाख्यत्वादित्युक्ते इति वेदनादौ निरुपाख्यस्वरूपेऽपि सत्त्वे [illegible] अनैकान्तिकत्वं हेतोर्व्यभिचारित्वं मा भूदिति स्वतो निरुपाख्यत्वमुक्तम्, तथा च वेदनादि न स्वतो निरुपाख्यमपि तु स्वत सोपाख्यमेव स्वात्मनैव 20 सामान्यविशेषात्मना सोपाख्यत्वादिति भाव । निरुपाख्यं [illegible] विशेषणरूपेण समर्थयति—असाधारणरूपेणेति [illegible] भाव । स्वतो निरुपाख्यत्वोऽपि [illegible] स्वत इति विशेषणत्वेन प्रकारान्तरेणार्थमाह—तथेति [illegible], विशिष्टं व्यपदेश्यं वाऽव्यपदेश्यं [illegible] साधारणरूपाभिधेयं च [illegible] न भवति [illegible] न वेदनापि [illegible] खपुष्पवैलक्षण्येन [illegible] वेदनादि च [illegible] न तु तथैव कार्यं [illegible] भाव । हेत्वन्तरमाह अविशिष्टत्वादिति 25 [illegible] वस्तुमात्रं हि [illegible] भवति तथैव कार्यं तु न [illegible] खपुष्पादिवदसदेवेति भावः । एतेषां हेतूनां सद्भावेऽपि यदि कार्यं सदिष्यते तर्हि प्रागप्यत एव हेतुभ्यः सत् स्यादिति विपक्षे बाधकमाह—एवञ्चाभ्युपगम इति । अथ कारणसामग्री[illegible] [illegible] द्रव्यमेव न गुणादि, गुण एव न द्रव्यादि, क्रियैव न द्रव्यादीति नियमो न सम्भवतीत्युक्तं तत् सर्वदा तथैवेति न [illegible] 30

1 सि क °त्वदूपेणे । 2 क. एव च । 3, 4, 5, 6 सि क °वैसो । सि × × । सि क. वत् ।
4 सि क. का °स्मा खपुष्पमात्रद्रव्यादिभ्यः सत् ।

यद्यपि च कर्त्रादिकारकाणां समवायिनाञ्च व्यापारस्य फलमशेषविशेषणविनिर्मुक्तं स्वभावसत्तामात्रं कारणसमवेतं तदित्यात्मलाभधारणं कृत्वा स्वयमेव यथोदितं वस्तुमात्रस्य निरतिशयत्वात् सत्त्वादिद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिरिति तत्तथैव-वस्तुमात्रस्य निरतिशयत्वात् सत्त्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिरेव ।

5 यद्यपि च कर्त्रादीत्यादि कर्त्रादीनां कारकाणां समवायिन[म]समवायिनाञ्च-तन्त्वादीनां वेमतुर्यादीनाञ्च यो व्यापारः-समेत्य कारकाणामारम्भः तस्य फलं-पटादि कार्यमुक्तलं वस्तुमात्रं, तत्पटस्यात्मलाभधारणं कार्यमित्यतः प्रागुक्तादितार्थनिराकरणार्थमाह-अशेषविशेषणविनिर्मुक्तं-सत्त्वद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिभिः सर्वैर्विशेषणैर्विनिर्मुक्तं सम्बन्धसत्ताशून्यं स्वभावसत्तामात्रं यदुच्यते कारणसमवेतं तदात्मेति-इत्यात्मलाभधारणं कृत्वा स्वयमेव यथोदितं वस्तुमात्रस्य निरतिशयत्वात् सत्त्वादिद्रव्यत्वादिविशेषण-
10 सम्बन्धनियमानुपपत्तिः-न हि तत्स्वात्मसत्तायामिव द्रव्यं यथा द्रव्यत्वेनाप्यैव नियम्यतां न गुणकर्मत्वाभ्यामिति द्रव्यत्वस्य नियमनिमित्तकारणमस्ति, अविशेषभावादेव तथा गुणत्वकर्मत्वयोरपि गुणकर्मणोरिति, तत्तथैवेत्यादिना तदुक्तमेव कथ्यमिति परैवोच्चारयति-यावदनुपपत्तिरेवेति-सत्त्वादिमत्त्वात् सत्त्वद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वपटत्वघटत्वगमनत्वादिसम्बन्धात् कारणसमवेतसर्वद्रव्यगुणादिकार्येषु सत्त्वद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धातिशयाभावादिति ।

15 एतत्त्व परिहारार्थम्-

यत्तु मनुष्यते न, कारणसामग्रीविशेषसद्भावात्, यथा तुल्यजातीयावयवसंयोगारब्धावयविद्रव्यकार्यं द्रव्यत्वेन सम्बध्यते यत्तु कारणगुणारब्धगुणान्तरं 'तैरारब्धे कार्यद्रव्ये नियमत एव गुणान्तरमारभन्त' इति वचनात् गुणत्वेन सम्बध्यते, यत्तुनः गुरुत्वादिभिः स्वाश्रयसंयो

व्याख्याभिप्राय-यद्यपि चेति । तद्व्याख्या-कर्त्रादीनामिति क्रियाश्रयत्वं कारकत्वं तच्च साधनान्तरनिरपेक्षव्यापार
20 कर्त्ता कर्म निर्वर्त्यविकार्यं कर्म, करणान्तरव्यापारं करणं तैरानुमतिव्यापारं सम्प्रदानं अवधिमात्रोपलक्ष्यव्यापारं अपादानम्, कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणमिति व्यापारभेदापेक्षकारकता समवायिकारणसहकारीणाञ्च व्यापारे । वस्तुतः कार्यं पटादिकमिति वस्तुमात्रस्वरूपं कार्यमिति भाव । वस्तुस्वरूपमेव स्वभावसत्ता-अभावेति तत्पदस्यार्थः निर्विकल्पकसत्तां वस्तुमात्रं न तदन्ती सत्त्वनिमित्तनिमित्तकमपरिकल्पनापत्तिरिति भाव । तदेवं निर्धार्य कार्यं न तदन्ती द्रव्यत्वादीनां सम्बन्ध सम्भवी विशेषणसम्बन्धप्रयोजकत्वेन विशेष्यत्व सम्बन्धव्यवस्थाने सम्मानमतिशयविरहितेन वस्तुमात्रेणानवस्थान-
25 न्यथा नियामकाभावेन द्रव्यत्वादि कथं सम्बध्येत न गुणत्वादिकमव-इत्याह नहीति । कुतस्तन्नी न द्रव्यत्वादिसम्बन्ध इत्याह वस्तुमात्रस्येति नियमप्रयोजकमविशेषम् अतएव सम्बध्यते नान्यैर्नियामकनियमप्रयोजकप्रयाभावा तत्तत्पदेन [illegible] इति भाव । प्रथमाद्य इव [illegible] कार्यस्य वस्तुमात्रत्वेन निरतिशयत्वात् [illegible] इति तथा-तत्तथैवेति प्रथमतये नियमानुपपत्ती प्रदर्शितं कार्यं [illegible] तत्र विशेषणसम्बन्धनियमे [illegible] इति भाव । ननु कार्याणां प्रतिनियतकारणसमवायात्
30 कार्यं कारणानां सर्वेषां व्यापारनिमित्तकत्वेन प्रतिनियतधर्मावच्छिन्ने कार्ये प्रतिनियतकारणमात्रस्य कारणत्वेन न [illegible] नियमानुपपत्तिरित्यत्र वैशेषिक आह-यत्त्विति । [illegible]

---

१ सि० क्ष० कर्त्रादिभ्यः । २ सि० क० क्ष० डे० ०कार्यकत्वा । ३ तथैव ०कारणेनमादि इति पाठभेदे ।

गसहितैर्वा स्वाश्रय आश्रयान्तरे वा पतनकर्मारभ्यते तच्च कर्मत्वेन सम्बध्यत इत्यस्त्यतिशयः, एतन्निदर्शनमात्रं सर्वत्र कारणसामग्र्यनियामकसद्भावात् प्रतिनियतः सामान्यविशेषसम्बन्धो द्रष्टव्य इति ।

यत्तु प्रत्युच्यते न कारणसामग्रीविशेषसद्भावादिति, तद्व्याख्यान यत्तुल्यजातीयाश्च यवेतानि यावद्द्रव्यत्वेन सम्बध्यत इति द्रव्यत्वनियतनियमः—पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणुभिद्व्यर्णां बहुभिर्वा 5
त्तसंयोगापेक्षैस्तुल्यजातीयैरारब्धेऽवयविद्रव्यकार्ये द्रव्यत्वं निर्वीयत इत्यर्थ , यत्तु कारणगुणेनापि 'गैरारब्ध कार्यद्रव्ये नियमत एव गुणान्तरमारभन्ते' (　　　　) इति वचनात् तदारब्धे गुणान्तरे कार्ये गुणत्वनियमनात् गुणत्वेन सम्बध्यते, यत्तुनैर्गुरुत्वादिभिः स्वाश्रये—यत्राश्रये गुरुत्वं समवेत तत्र सं[यो]गाभावे पतनकर्मारभ्यते, आदिग्रहणात् प्रयत्ननोदनाभिघातसंयोगवेगाः कर्मारभन्ते, स्वाश्रयसंयोगसहितैर्वेति, तैरेव गुरुत्वादिभिः स्वाश्रये पतितफलवृन्तादौ गुरुत्वेन कर्मण्यारब्धे तत्संयुक्ते क्षितौ पतन- 10
मारभ्यते आश्रयान्तरे, तदारब्ध वस्तुमात्र कर्मकार्यमितराभ्यां विशिष्टं कर्मत्वेन सम्बध्यत इत्यस्त्यतिशय इति दर्शय[न्]निरतिशयत्वस्यासिद्धतामापादयति, एतन्निदर्शनमात्रमित्यादि यावद्द्रष्टव्य इति, सर्वत्र घटत्वगोत्वादिरूपत्वादिगमनत्वादिष्वप्यनया युक्त्या सामान्यविशेषेषु कारणसामग्र्यस्य नियामकस्याविशिष्टविना सद्भावात् प्रतिनियत एव सम्बन्धो द्रष्टव्यः ।

इति परिहारे कृते प्रस्तुतमाह— 15

अनेनैव परिहारवचनेन यद्यदुत्पन्नं कार्यं तत्स्वत एव परस्परतो विशिष्टं विस्फुटीकृतम्,

---

नामककथनां परस्परसंयोगेन कार्यद्रव्यमारब्धं तावदस्य इदं सामग्री द्रव्यस्यैव न गुणस्य कर्मणो वेति तथाविधसामग्रीविशेषः तदारब्धे कार्ये द्रव्यत्वसम्बन्धनियमप्रयोजक कार्यं तु न तथाविधसामग्र्योत्पत्तिरिति—यत्तुल्यजातीयेति, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन तुल्यजातीयसमवायिकारणमूलैरवयवैः कारणत्वं । तदारब्धं कार्यं द्रव्यत्वेन सम्बध्यते न गुणत्वादिविशेषेणेत्याह—द्रव्यत्वनियमनेति । गुणत्वविशेषनियमप्रयोजकसामग्रीविशेषमादर्शयति 20
यत्त्विति कार्यद्रव्यकारणसमावेते द्रव्योत्पत्तिसामग्र्यपेक्षा पार्थिवपरमाण्वादयोऽवयविनः कर्मगुणकारणसमावेते च गुणेत्पत्तिः समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणविशेषापेक्षया अन्यतमा इति तादृशसामग्र्यधीनकार्यविशेषे गुणत्वमेव सम्बध्यते न द्रव्यत्वादीति भावः । कर्मत्वावच्छिन्नसामग्रीविशेषमादर्शयति—यत्तुनरिति गुरुत्वादिरिति प्रतिबन्धकसंयोगाभावसापेक्षाः कर्मविशेषस्य कारणभूताः तथैव कर्म च संयोगापेक्षं पतनाख्यं गुरुत्वसमानाधिकरणमित्यर्थः । प्रयत्नविशेषजन्यकर्मविशेषे गुरुत्वाद्यो द्रव्यान्तरसंयोगापेक्षया अभिघाते मुसलेन 25
सह प्रयत्नवत्सम्बन्धेन हस्ते कर्म तत्संयोगज इति दर्शयति—आदिग्रहणादिति । असमवायिकारणसमानाधिकरणक्रियाप्रयोजकमुक्त्वा व्यधिकरणक्रियाप्रयोजकमाह तैरेवेति । एभिः कारणविशेषैरारब्धस्य कर्मत्वनियमात् तत्कार्ये कर्मत्वमेवाभिसम्बध्यते न द्रव्यत्वादीत्याह—तदारब्धमिति । अन्यथैतस्य नियामकस्य सत्त्वे तदविशिष्टत्वात् सर्वे धर्मा सर्वत्र सम्भवेयुः न तु प्रतिनियताः इत्यस्तीति नियतधर्मसम्बन्धेन कारणभेदकार्यभेदविशेषोऽनियामाच्च सर्वे सर्वत्र सम्बध्यते नान्यथेति द्रव्यत्वादयोऽपि तत्तत्कार्याविशेषान्यथानुपपत्त्या स्वस्वाश्रय 30
सम्बध्यन्त इति नियामककारणसामग्र्य एव सम्बन्धनियमे प्रयोजक इति भाव । एवं तर्हि कारणवैलक्षण्यादेव कार्याणां परस्परं वैलक्षण्यं सिध्यति तत्र सामान्यादिसम्बन्धो व्यर्थ एव न हि तेन कार्यं विलक्षणं भवतीत्याशयेन समाधत्ते—अनेनैवेति ।

---

1 सि सामान्य । २ द्रा न्तरेणवशा वा । ३ सि पुंस्त्वकर्मत्वादिभिः ।

तेनैव विशिष्टेन सत्ताविविशेषणसम्बन्धनकृत्स्नस्य प्रतिपादितत्वात्, तत्र विशेषसद्भावस्थाच द्रव्यस्य भेदोऽभ्युपगतः तदुपवर्णनद्वारेण चाऽविशेषोऽपि ।

अनेनेत्यादि, त्वदीयेनैवैतेन परिहारवचनेन भवदुक्तं काम वस्तुमात्रमिमव तद् त्वत एव कारणसामान्यविशेषादेव परस्परतो विशिष्टम्, न सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धमपेक्ष्य विस्फुटीकृतम् तेनैव– 5 वस्तुमात्रेन विशिष्टेन सत्ताविविशेषणसम्बन्धनकृत्स्नस्य–अविशेषविशेषाभिधानप्रत्ययहेतोः प्रतिपादितत्वात्, तत्र विशेषसद्भावस्थापनात् आहत्य भेदोऽभ्युपगतः सर्वत्र कारणसामग्र्यनियामकसद्भावात् प्रतिनियतः सामान्यविशेषसम्बन्धो द्रव्यस्य वस्तुपसंहारवचनात् तदुपवर्णनद्वारेण चाऽविशेषोऽपि, अभ्युपगत इति गम्यते, द्रव्यजातीय[ावयव]संयोगारम्भकत्वैकविषयद्रव्यत्वनिष्पन्नवर्णनद्वारेण गुणारम्भगुणान्तरविषयगुणत्व- [निष्पन्न]वर्णनद्वारेण गुरुत्वाद्यारम्भकत्वाभावात्समवेतकर्मविषयकर्मत्वनिष्पन्नद्वारेण च सर्वद्रव्यगुण- 10 कर्मणां नियतविषयसद्भावविगतविशेषवर्णनादविशेषोऽप्याहत्य भेदोऽभ्युपगत इति द्रष्टव्यम्, तस्मात् कार्यगतविशेषाविशेषद्वयाविनाभावेन कार्यगतविशेषाविशेषसम्बन्धसिद्धिः, एष तावद्विशेषवर्णनद्वारेणोक्तम् ।

किञ्चान्यत्–

अशेषविशेषणविनिर्मुक्तमपि न भवतीत्येतदपि त्वयैव तुल्यजातीयावयवसंयोगादि भिन्नत्वेऽप्यविशेषो द्रव्यादीनामित्यनेन भावितं तस्मादस्ति हि नेतरं 15 नेत्येति, पुनरपि च तद्विजातीयेष्वप्यवयवेष्वपि तुल्यजातीयावयवसंयोगादपि द्रव्यस्य भावितम् । यतः पृथिव्यादिभिन्नाद्यवयवसंयोगादिभिन्नत्वेऽपि अविशेषेण द्रव्यत्वमुक्तम्,

अशेषेत्यादि, अशेषविशेषणविनिर्मुक्तमपि न भवतीत्येत[द]पि त्वयैव भावितम् तथथा–तुल्य- जातीयावयवसंयोगादिभिन्नत्वेऽपीत्यादि तुल्यजातीयाः तुल्यप्रकारा अवयवाः येषां पार्थिवादीनां तन्त्वादि

[illegible] [illegible] प्रतिनियतसामान्यविशेषसम्बन्धो विशेषोऽपि त्वदीयपरिहारवचनेन [illegible]- 20 [illegible] कार्यं कृत एव न तु प्रतिनियतसामान्यविशेषसम्बन्धोऽन्योन्यतो व्यावृत्तिर्वस्तु भवति तस्मात्तु सामान्यविशेष- सम्बन्धस्य [illegible] भवतीति भाव । एतदेव व्याचष्टे–त्वदीयेनैवेति । वस्तुमात्रेण–नन्तु मन्यते [illegible] तेन कारणसामग्रीविशेषेण [illegible] भिन्नद्रव्येषु द्रव्यमिति [illegible]- [illegible] निर्धारणमिति भाव । कारणसामग्र्यात् तथा विशेषाभिधान[illegible] [illegible] एतदि व्याचष्टे–तत्र विशेषसद्भाव इति कारणसामग्र्या विशेषाभिधान[illegible] इत्यर्थः । द्रव्ये गुणे कर्मणि च 25 कारणसामग्रीविशेषेणैव [illegible] [illegible] व्याचष्टे–तदुपवर्णनेति–कारणसामग्रीविशेष[illegible]- त्वर्थः । तदुपवर्णनेन व्याचष्टे–तुल्यजातीयेति द्रव्यान्तरेऽविशेषेण द्रव्यत्वनिष्पन्नस्य तुल्यत्वे गुणत्वनिष्पन्नस्य कर्मत्वे [illegible] च [illegible] इति भाव । एतदेवाह–सर्वद्रव्येति [illegible] द्रव्ये गुणे कर्मणि च [illegible] इति भाव । तदेव निगमयति–तस्मादिति । अत्र कारणसामग्रीविशेष[illegible] द्रव्यादिवि- [illegible] अशेषेति । भावनामेव व्याचष्टे–तथथेति पार्थिवाद[illegible]-

१ सि क. °भेदो । २ सि क डे. [illegible] द्रव्यत्वनिष्पन्नविशेषस्य द्रव्यत्वनिष्पन्नविषयविशेषवर्णन- द्वारेण गु० । ३ क. डे. विषयनिष्पन्नगुणत्ववर्णन । सि. [illegible] गुणत्ववर्णन । ४ सि क. क डे. अविशेष । ५ सि क. भिन्नेष्वपि ।

मत्स्यप्रकाराणां संयोगैरारब्धं द्रव्यं पार्थिवा[दि]कार्यं जायते, आदिग्रहणात् गुणकर्मणोरपि स्वकारणसान्निध्य-प्रकारता भावयुक्त हेतुः, संयोगादिभिन्नत्वेऽप्यविशेषो द्रव्यादीनामित्यनेन अविशेषविशेषणेन विशिष्टमिव विलक्षण वस्तुनः स्वतत्त्वं प्रदर्शितं त्वया, तस्मात्तद्दर्शनादस्ति हीत्याद्युपसंहारसम्बन्धो गतार्थो यावदेतदं नेत्येति[?], किञ्चान्यत्—पुनरपि चेत्यादि, रूपरसगन्धस्पर्शवत्सु पृथिव्यवयवेषु संयुक्तेष्वविशेषो दर्शितः न केवलमेष एवाविशेषः सजातीयगतः स्कन्धीकृतस्तथा किं तर्हि? सद्विजातीयेष्वपि द्रव्यत्वम्, यथा कारणसामग्र्या अविशेषेण योगात् अथादिष्वपि—आप्येष्वपि कारणसामग्र्यास्तुल्यत्वात् तुल्यजातीयावयव-संयोगादपि द्रव्यत्वं भावितम्, तुल्यजात्यवयवसंयोगाविशेषात् आदिग्रहणात् तेजोवाय्ववयवसंयोगाद पीति, अतुल्यजातीयानामपि तुल्यजातीय[ावयव]संयोगारम्भाविशेषादित्युक्तत्वात् स्कन्धीकृतमविशेषवि-शेषणमित्यतोऽस्तिविदाशि—एतेन पृथिव्यादिविभेदादि गतार्थं यावत् द्रव्यत्वमुक्तमिति।

किञ्चान्यत्—

तुल्यजातिभेदेऽपि चाविशेषविशेषणाविनिर्मुक्तस्य वस्तुनः द्व्योर्बहुषु चेति वचनात्, जातिकल्पनायाश्च स्वत एव प्रकाशते कारणसमवेतद्रव्यादीत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं यदुक्तं वस्तुमात्रमाविर्भूतमुक्तवन्नियामकतया स्वेनैव महिम्ना वस्तुनियतत्वात् विशेषणेन द्रव्य त्वादिना अविशेषविशेषणवृत्तिमात्रेण सामान्यविशेषेण सम्बध्यते।

तुल्यजातिभेदेऽपि चेत्यादि यावत् द्व्योर्बहुषु चेति वचनादिति —याऽपीयमवान्तरजातिर्घटत्व-पटत्वादिरूपा पृथिवीत्वजातिभेदः तस्मिन्नपि सत्यविशेषविशेषणेनाविनिर्मुक्तस्य वस्तुनः कस्मात्? द्वित्रिचतु-रादिसङ्घातात् कार्यद्रव्यमुत्पद्यत इत्युक्तत्वात्, एष तावत् सम्बन्ध्यन्तरनिरपेक्षे वस्तुमात्रे एवाविशेषविशेषण-

यथा तुल्यजातीयत्वं अन्यादिभेदप्रकारेण अन्यादिभेदस्यैव पृथिव्यादिविशेषत्वात्, तथा विभिन्नजातीयावयवानां ये संयोगास्तेषां पर-स्परं भिन्नत्वेऽपि तद्गुणत्वं कार्यमविशेषेण पार्थिवद्रव्यमेव एवं गुणकर्मणोरपि विशेषमिति भावः। किं तत इत्याह—अभेदेति अवि-शेषो द्रव्यादीनामित्यत्र द्रव्यादेरविशेषणमनपविशेषणमविशेषणमेवमेत्वं तथा च विशेषणस्य व्यावर्तकत्वादविशेषणत्वमपि विशिष्टा-द्यादिः व्यावर्त्यं व्यावर्तयतीति विशिष्टद्रव्यादिस्वरूपलक्षणो विशेष कार्यस्य तदात्मकस्य तस्य एव इति [illegible]विनिर्मुक्तत्व-मिति भाव। पृथिवीत्वादिविशेषमात्र एव द्रव्यत्वस्याविशेषकत्वेन न अपि तु पृथिवीत्वजलत्वादिसामान्यभाजामपि द्रव्यत्वमविशेष-मिति प्रकाशितमित्याह—न केवलमिति। [illegible] तथेति तुल्यजात्यवयवसंयोगाविशेषात् पृथिव्यप्त्वादिषु द्रव्यत्वमविशिष्टमिति तुल्यजातीयावयवसमवायारम्भकसंयोगविशेषस्याविशिष्टत्वात् अविशेषत्वस्य विशेषणत्वेनाविशेषविशेषणविनिर्मुक्तत्वं कार्यस्य न सम्भवतीति भाव। तुल्यजातीयावयवसंयोगारम्भकत्वसामान्यस्य भावादिति आदिग्रहणादिति अतुल्यजातीयानामपि पृथिव्यादीनां [illegible] तुल्यजातीया —तुल्यप्रकाराः शीतस्पर्शादिमत्प्रकाराः ये आप्यपरमाणवस्तेषां तत्संयोगारम्भकत्वाविशेषात्। किञ्च पृथिव्यादि-[illegible] कार्यमविशिष्टमिति सर्वेऽविशेषविशेषणत्वप्रसङ्गात् अविशेषविशेषणाविनिर्मुक्तत्वं कार्यस्य प्रतिष्ठापयितुमाह—तुल्यजातिभेदेऽपीति। तुल्यजातिभेदस्य व्याख्यानमाह—याऽपीति अवान्तरजात्यात्मकत्वेन तुल्यजाते पृथिवीत्वस्य भेदः विशेषः तदभिव्यञ्जक-जातिभेदस्य कारणसामग्रीसम्बन्धेऽपीत्यर्थः। अविशेषेति [illegible] तत्र विनिर्मुक्तं कार्यं न भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुं प्रकाशयति—द्वित्रिचतुरेति। एवं [illegible] कार्यस्याविशेषविशेषणत्वमिति परसम्बन्धात्मैव सद्विशेषं भवतीति [illegible] एवं तावदिति। द्रव्यादिकार्यमत्र-

१ सि क. अविशेषणविशेषेण। २ सि क्ष °पादिष्वप्यादि।

सम्बन्धोऽभिप्रेत इत्युक्तम्, किञ्चान्यत्, जातिकल्पनायामेवमपि, यथा भवता जातिरन्याऽनपेक्षा-
वस्तुमात्रे वृत्तेन प्रकाशेन स्वत एव प्रकाश्यते तथा कारणसमवेतद्रव्यादीनामेवमर्थस्य प्रदर्शनार्थं यदुक्तं-
वस्तुमात्रमाविर्भूतमिति तदभिप्रायमकथयेति—सर्वत्र कारणसामग्र्यभिप्रायमकथयेति—सर्वत्र कारणसाम-
ग्र्यनियामकसद्भावादिक्रमेणोत्पन्नत्वेन तेनैव महिम्ना वस्तुनिष्पत्त्यादिविशेषणेन द्रव्यत्वादिना सम्बध्यते तत्र
5 द्रव्यत्वादि अविशेषविशेष[ण]वृत्तिमात्रं सामान्यविशेषः—अविशेषेण प्रागुक्तेन विशेषणेन च वृत्तिर्यस्य
तदिदम[वि]शेषविशेषणमपि द्रव्यत्वादि तत्परिमाणं तन्मात्रं तेना[वि]शेषविशेष[ण]वृत्तिमात्रेण सामान्य-
विशेषेण सम्बध्यते वस्तुमात्रं तदाविर्भूतमिति ।

ततः किमिति चेत्—

तत एतदापन्नं स्वत एव वृत्तं वस्तु द्रव्यादिप्रत्ययसत्त्वादिना सम्बध्यते, तस्यैव तु
10 न्यायात् स्वसामान्यस्यापि प्रकाशकं तदेव, प्रदीपवद्घटादिवस्तुनः प्रकाशान्तरनिरपेक्षत्वसाम्येन
प्रविभक्तविषयान्वयात्, विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्धेर्भिन्नाभिसम्बन्धव्यवहारप्रसिद्धेश्च न विशेष-
णसम्बन्धः कल्प्यः, सर्वत्र तु घटत्वादावपि तत्त्वं स्वत एवेति स्वात्मनादेव प्रतिपाद्यम्,
तदेव च विशेषणस्यापि प्रकाशकमिति स्थितम् ।

(तत इति) तत एतदापन्नं स्वत एव वृत्तं वस्तु द्रव्यादिप्रत्ययसत्त्वादिना सम्बध्यते—विशेषणव्य-
15 तिरिक्तमनपेक्ष्यसिद्धं प्रकाश्यते स्वत एव प्रकाशान्तरेण नार्थ इत्युक्तं भवति किञ्चान्यत्—तस्यैव तेनापि
तस्यैव न्यायात् स्वसामान्यस्यापि प्रकाशकं तदेव—वस्तुमात्रमाविर्भूतम् तदात्मकत्वात् सामान्यविशेषादेः,
यदप्युक्तं विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्ध्यर्थं सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धः कल्प्यत इति सोऽप्यनेनैव प्रतिपादितः

निरपेक्षं कारणसामग्रीसम्बन्धात् स्वत एव प्रतिभासते यथा जातिरपरानपेक्षा व्यक्तिमात्रसम्बन्धात् स्वत एव प्रतिभासते
इति वस्तुमात्रस्याभिव्यक्तेः स्वत एव परस्परतो [illegible] कारणसामग्रीविशेषप्रयुक्ते द्रव्यत्वादिसम्बन्ध इति वैशेषिकमतं दर्शयति—
20 यथा भवतेति । [illegible] कारणसामग्रीनियम [illegible] द्रव्यत्वादिसम्बन्धमन्तरेणैव [illegible]
[illegible] द्रव्यत्वादिना सम्बध्यते [illegible]—वस्तुमात्रमिति । तदपि द्रव्यत्वं [illegible]—अतोऽनेनेति
[illegible] द्रव्यादिवार्थे द्रव्यत्वं [illegible]
[illegible] द्रव्यत्वं [illegible] गुणादिपरिहारेण कारणसामग्रीविशेष [illegible] नियमनात् द्रव्य एव
वर्तत इति [illegible] द्रव्यादिवार्थे [illegible] द्रव्यत्वं [illegible] भाव । तत्परिमाणमिति
25 [illegible] (५ २ १) इति [illegible] । एवं पूर्वस्य
प्रतिपादिते [illegible]—तत एतदिति । [illegible] स्वत एव प्रकाशमानं द्रव्यत्वादिना सम्बध्यते तर्हि तत्रापि
द्रव्यत्वादिकमपि स्वत एव [illegible]—विशेषणमपरातिरिक्तमिति द्रव्यत्वाभिविशेषण [illegible]
[illegible] स्वत एव प्रतिभासत [illegible] द्रव्यत्वादिना [illegible] भाव । [illegible]
[illegible] स्वत एव तत्र सामान्यसम्बन्ध [illegible] वस्तुमात्रे
30 [illegible] स्वत एव प्रकाशत [illegible] । ननु [illegible] तत्र किं
[illegible] यदप्युक्तमिति, [illegible]

1 सि च [illegible] ।

प्रदीपवद्भूतवस्तुनः प्रकाशान्तरनिरपेक्षत्वात् तस्मादेव प्रविभक्तविषयाश्रयात्—प्रविभक्तो विषयो द्रव्यादिः, कारणसामग्र्यविशेषः तुल्यजातीयावयवसंयोगादिः, कारणगुणपूर्वकक्रमः, स्वाश्रयाश्रयान्तरक्रियारम्भिगुणादिकृतः, तत्कारणकार्यविप्रविभागवत्—व्यतिरेकात्, सदनित्यादयविशेषो[ऽन्य]थाच तादृक्प्रविभक्तविषयाश्रयात् तस्मादेव वस्तुनो विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्धेः भिन्नेष्वभिन्नव्यवहारप्रसिद्धेश्चेति द्विप्रकारं पुरुषार्थं दर्शयति, अनयोश्च पुरुषार्थयोरुक्तवदेव सिद्धेर्न विशेषणसम्बन्धः कल्प्यः—सत्ताद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धो न युक्तः कल्पयितुमानर्थक्यादिति, एवमिदर्शनमात्र तदेषा[मा]मपि सम्बन्धकल्पनानर्थक्यमुक्तन्यायेनेत्यतोऽतिदिशति—सर्वत्र तु घटत्वादावपि—आदिग्रहणात् गोत्वमनुष्यत्वादिषु कारणसामग्र्यविशेषकस्मादेव तत्त्व-घटत्वगोत्वमनुष्यत्वादि अत एव न सामान्यविशेषात् स्वरूपसिद्धमिति तद्वचनादेव वस्तुन एव सर्वं तन्निर्दिष्टं प्रतिभासम् नार्थान्तरसम्बन्धात् तदेव च विशेषणस्यापि सत्तादेः प्रकाशकमिति स्थितम्— 10

किञ्चान्यत्

इदन्तु अस्फुटतरं विशेषणसम्बन्धप्रकाश्यं वस्तु, तेन च वस्तुना नापेक्षितः सामान्येन सह सम्बन्धः, सामान्यमेव वस्तुना सह सम्बन्धमपेक्षत इति तत्सम्बन्धनियमाय तत्प्रकाशकतरं वस्त्वेवार्थान्तरनिरपेक्षं विशेषणानामपि प्रकाशकमिति, अथ वा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणापि वस्तुभावानां परस्परातिशयोऽस्ति, तेन विशेषणसम्बन्धनियमसिद्धिरिति भवता स्वयैवाभ्युपगतम्, चोद्यपरिहारोऽपि कथं परस्परातिशय इति चेत् कथं प्राक्   अतिशयः स्यात्। न, दृष्टान्तात्, यथा परपक्षे सत्त्वरजस्तमसां परस्परातिशयस्तदपेक्षापि स्यात्, सामान्यादिवस्तु सत एव स्यादिति, सोऽपि चैवं प्रसिद्धमस्तयुक्तमेव संदर्शयति।

इदन्तु अस्फुटतरमित्यादि, विशेषणस्य सत्ताद्रव्यत्वादेः सम्बन्धा[त्तत्]प्रकाशोऽस्मिन्निति

भ्यर्थस्तद्भावकत्वादभिव्यक्तिविविधमभ्यनन्येन सत्ताद्रव्यत्वादयस्तदपेक्षतेन सम्बन्ध इति तथा वस्तुवे तद्वचनेनैव तत्र 20
प्रसिद्धिमाभ्युक्तमेव कार्यस्य निरन्तरमित्याद्यनेनाह—प्रदीपवद्भूतवादिति तद्विदं कार्यं तद्वचनेनैव प्रदीपवत् प्रकाश्यम्, प्रदीपो हि प्रकाशान्तरनिरपेक्ष स्वतोऽनुग्राहिव्यादिप्रतिभात् तथा कार्यमपीति भाव। एतदेव दर्शयति—तस्मादेवेति प्रदीपवद्भूतादेव प्रविभक्तविषयाश्रयं कार्यवस्तु, प्रविभक्त—परस्परं भिन्न विषयो हेतु यस्य कार्यद्रव्यादेः तत्कार्यद्रव्यादि प्रविभक्तविषयं तदाश्रयं तदनित्यत्वेति भाव। कार्यद्रव्यादिविषयक प्रविभक्तस्वाश्रयत्वादि—कारणेति कारणसामग्रीविशेष तुल्यजातीयावयवसंयोगादिश्च द्रव्यस्य गुणादेः प्रविभक्तो विषयः कारणगुणपूर्वकत्वं गुणस्य द्रव्यादेः प्रविभक्तो विषयः स्वाश्रयाश्रयान्तरक्रियाऽऽ- 25
रम्भिगुणादि कर्मणो द्रव्यादेश्च प्रविभक्तो विषय इति प्रविभक्तकारणकार्यभेदात्, कार्यवस्तुनः परस्परं व्यतिरेकसत्ता सदनित्यादविशेषादन्यत्वतयेति सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धमन्तरेणापि अत एव कार्याणां विचित्रोपभोगप्रसिद्धिरविभक्तव्यवहारोऽप्यतोऽस्य तत्सम्बन्धकल्पनानैरर्थक्यमिति भावः। भावाभावत्वादिविचित्रोपभोगभिन्न सामान्यवत्त्वाद् अभिन्नव्यवहारप्रसिद्धिरिति पुरुषार्थद्वयं प्रदर्शयति—द्विप्रकारमिति। एवं कार्यद्रव्यादेरिव कारणादेरपि स्वतोऽनुग्राहिव्यादिगुणित्वात् न भावान्तरसम्बन्धादिति कार्यवस्तुनः कथं प्रकाशत्वं कार्यवत् [illegible]—सर्वत्र त्विति। स्वतोऽनुग्राहकत्वात् तत्प्रकाशत्वं कार्यवस्तुन प्रकाशकत्वात् 30
सविशेषणानामपि सत्तादीनां प्रकाशकमित्याह—तदेव चेति। एवञ्च सत्यमेव तत् सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धो भवता भावसदृशं [illegible] प्रकाशस्य प्रदीपस्येव न प्रकाशान्तरमपेक्षते कार्यैरेव तु तत्प्रकाशे भवितव्यमनपेक्षत इति दर्शयति—इदन्त्विति। तदेव व्याचष्टे—विशेषणस्येति सत्तादेः प्रकाशकं विशेषणस्य द्रव्यत्वादेः वस्तु न तत्प्रकाशे सामान्यसम्बन्धं

१ सि. क. °भिदवत्वात्। २ सि. क °भिन्नेत्यादाय।

विशेषणसम्बन्धप्रकाशं वस्तु न न वस्तुनैव प्रकाश्यते विशेष्यमिति तदेव वस्तु प्रकाशार्थं, तेन च वस्तुना मपेक्षितः सामान्येन सह सम्बन्धः सामान्यमेव वस्तुना सह सम्बन्धमपेक्षत इति तत्सम्बन्धनियमाय सर्वेषामभ्युपगतमिति दर्शयितु वचनोपन्यासः, कथमस्य वचनस्योपन्यासः ? उच्यते–यदुक्तं वस्त्वात्मावधारणे कृतेऽविशयामावाद्विशेष[ण]सम्बन्धाभाव इति चोदिते विकल्पान्तरेण परिहारवचनं–
5 तद्व्यतयं वस्त्वेवार्थान्तरनिरपेक्ष विशेषणानामपि प्रकाशकमिति, तेषा यदुक्त–अथवा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणापि वस्तुमात्राणां परस्पराविशयोऽस्ति तेन विशेषणसम्बन्धनियमसिद्धिरित्येतद्वचन यद्योक्तत्वात् असामान्यसद्भावविशेषाविशेष्याव्यापकमिति चोद्यपरिहारोऽभीतादि, एतस्मिन्नार्थे यच्चोदित–कथं परस्पराविशय इति चेदिति तस्य व्याख्या कथ मागित्यादि गतार्थं यावत्तदिष्यतः स्यादिति अस्य चोद्यस्य परिहारः सोऽपि नैव प्रसिद्धमस्मदुक्तमेव सर्वत्रापि कोऽसौ परिहारः ? उच्यते न द्रव्यत्वादिति
10 तद्व्याख्या–यथा परपक्षे द्रव्यादि यावत् अतिशयत्वयोगादपि स्यादिति गतार्थम्, यदि परमते सत्त्वरूपमस्य परस्पराविशयोऽस्ति तव किं ? इत्यत्राशङ्कानिषेधार्थं स्वसमयोदाहरणमपि चैनमेवार्थं दर्शयतीति अत्रवचन तद्वचनप्रदर्शन यदुच्यते सामान्याविशेषादि सम्बन्धवान गतार्थं सोपमच यावत् सत एव स्यादिति ।

अत्र प्रयोगाः–न द्रव्यादि अन्यापेक्षस्वप्रकाशं सत्त्वात्, यत् सत् न तदन्यापेक्षस्वप्रकाशं नापेक्षसत्त्वादि नाप्रतिपूर्णसत्त्वादि दृष्टम् सामान्यादिवत्, सारम्भकत्वात्, प्रत्येक
15 सत्त्वात्, स्वभावसद्भूतत्वाच्च, एवमनभ्युपगमे असत्त्वेव वा स्यात्, सत्त्वसमवायकल्पनाभाव-त्वात् खपुष्पवत् तस्मात् सतामपि द्रव्यादीनां सत्करी सत्ता व्यर्थत्वादिति सम्पूर्कम् ।

नापेक्षते सामान्यमेव स्वप्रकाशे वस्त्वपेक्षत एवं वस्तु सत् सामान्यं प्रकाशयति तदेव सामान्यं तदैव सम्बध्यते नान्यत्र नान्येति तत्प्रतिसम्बन्धं विभजति वैशेषिकेण वचनं मतर्थयति–यदुक्तमिति कारणसामग्रीसमवायं कारणसमवेतत्वं कार्यद्रव्यमिति कारणस्वभावतो येन तर्हि तत्र प्रतिनियतविशेषसम्बन्ध कर्तु समर्थः तत्सम्बन्धनियामकस्य वस्तुनिरपेक्षत्वस्य
20 कार्यद्रव्यमात्रेऽप्रमाणसिद्धत्वमुक्तं । तत्परिहारं वैशेषिको ब्रूते–तदतिरिक्ततरमिति कारणसमवेतं द्रव्यादिकार्यमपरानपेक्षं सत् एव प्रतिनियतं सत् द्रव्यत्वादिना विशेषणेन सम्बध्यत इति भाव । ननु द्रव्यादेः सत्ता प्रकाशकत्वमयुक्तमिति विविक्तं कारण सामग्रीविशेषजन्यं कार्यं वैलक्षण्यमभ्युपगम्य यदुक्त तदर्थयति–तथा यदुक्तमिति । एतद् वचनं कार्यद्रव्यादौ कारणसामग्री विशेषप्रभावप्रतिनियतसम्बन्धस्य पूर्वोक्तस्य यदुक्तमर्थमनवसानात्मनस्तदीयार्थविशेषप्रतिपत्तिविशिष्टेन्यासस्य व्यवस्थितं–यथोक्तेति । एवं परस्पराविशयमभ्युपगम्य वैशेषिकेण प्रमाणसद् सामान्यादिका योऽभिहितो न्यायस्तत्परिहारो
25 न्यायस्यानुसरणीय–एतस्मिन्नार्थे इति तदभिमतमभिहितं तत्परस्य सम्बन्धस्य प्रमाणतत्वं नियम-सद्भूतनियतत्वमभ्युपगममपि पूर्वोक्तसामग्रीविशेषप्रभवत्वेन समवायप्रतिनियतसम्बन्धसिद्धिर्लक्षणं तत्र कारणसामग्रीविशेषप्रभवत्वेनाभिमत कार्यस्य विशेषणसम्बन्धविशेषेणापि सम्बध्यतीति भाव । अस्मदुक्तमेवेति अत एव तर्हि वस्तु प्रकाशकं सामान्यस्यापि कथं न सामान्यमपेक्षते तत एव च विधिनियमोभयविधाना अविशि-ष्टमित्यत्रापि च प्रतिनियमप्रतिपत्त्याद्यपरिसमाप्त्या यथोक्तमनुपपन्नेन तदीयं चोद्यपरिहारवचनं समर्थयतीति भाव।
30 वैशेषिकवचनमेव मतर्थयति–न द्रव्यत्वादिति । तत्रापि तदर्थमाह–यथा परपक्ष इति वाक्यस्य स्वार्थं । परानुरूपत्वप्रसक्तसामान्यात् तदभिनिविष्टं पुद्गलात्मना इष्यते–यदीति । समर्थयति दृष्टान्तमाह–सामान्यवदिति सत्ता प्रत्येकेन प्रतीत्यादिकसर्वमनुमानेन साधयन् सतां न सत्करी सत्तेति विमृष्यानुपपत्तिं अत्र प्रयोगा इति तत्र द्रव्यादेः

---

१ सि क. यथा ।

(अत्रेति) अत्र प्रयोगा न द्रव्यादि धर्म्याधेयस्वप्रकाश नान्येनाधेयः [स्व]स्व द्रव्यादेः प्रकाश इति पक्षो नाधेयसत्त्वादिविशेषणं द्रव्यादि, नाप्रतिपूर्णसत्त्वादिविशेषणमिति वा पक्षः, सत्त्वात्, यत् सत् न तद्धर्म्याधेयस्वप्रकाश नाधेयसत्त्वादि नाप्रतिपूर्णसत्त्वादि दृष्टम्, सामान्यादिवत्—यथा सामान्यविशेषसमवायाः सन्तो नान्या[धेयस्व]प्रकाशनाधेयसत्त्वादयस्तथा द्रव्यादीनि, एवं सामस्त्यात् प्रत्येकं सत्त्वात् समावसद्भूतत्वादिति हेतवः, मूलहेतोरेव पर्यायवाचिनो वा, स्वम[न]भ्युपगमे असत्त्वेव वा स्यात्, सत्त्व- 5
समवायसम्बन्धसद्भावत्वात्—सत्त्वसमवायेन सम्बन्धः सद्भावोऽस्येति द्रव्यादि तत्सममात्रत्वमभिन्नमभ्युपगम्यते, कार्यवदिति, कारणाभावात् कार्यं न दृष्टम्, नन्वेवं सत्त्वसमवायसम्बन्धसद्भावं तत्सामवस्थायां कार्यं न सम्भवतीति चेन्न स्वयैव भिन्नसम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमेन परिहृतत्वात् तस्मान्न सतामपि द्रव्यादीनां सत्करी सत्ता, व्यर्थत्वादिति साधूक्तमिति प्रस्तुतदोषोपसंहारः, एवं तावत्सतां सतां च द्रव्यादीनां I
सत्करी न भवति सत्तेत्युक्तम् । 10

किञ्चान्यत्—

नापि सदसतां सत्करी सत्ता, अभूतत्वात्स्वमतेनैव, खपुष्पवत्, या तु स्वयोक्तोपपत्तिः

प्रभावोऽन्येन येन केनचिदाधातुं योग्यो न भवतीति तात्पर्यं पदेन कारणसामग्रीविशेषारब्धं धर्मिद्रव्यादि स्वरूपेण प्रकाशते I
स्फुटं भवति, अत उच्यते—नान्येनेति अत्र नञर्थे एव बहुव्रीहिसमासार्थः । [illegible] द्रव्यादेरुक्तेति
मन्यमान आह—नाधेयेति आधेयमुत्पाद्यं सत्त्वादि तद्विशेषणं यस्य नास्ति तथाभिधं द्रव्यादीत्यर्थः स्वेनासतीत्युत्पत्तिसम्बन्धत्वादि- 15
सम्बन्ध प्रतिविम्बः । [illegible] धर्मिद्रव्यादि सम्पूर्णमित्युक्तस्वरूपम्, न तु बाधक [illegible] सत्
[illegible] तदेव प्रमाणयति—नाप्रतिपूर्णेति । हेतुमाह—सत्त्वादिति । उदाहरणमाह—यत् सदिति ।
दृष्टान्तं दर्शयति—यथेति । तदेव साध्ये हेत्वन्तराण्याह—सामस्त्यात्, [illegible] सत्त्वादि-
सामान्यादिषु स्वरूपेणैव तस्य स्वरूपत्वात् सतो भिन्नत्वं सत्, तत्र नैव मत साधनत्वात् न तद्धर्म्याधेयस्वप्रकाशत्वादीति
भाव । प्रत्येकं सत्त्वादिति विशेषणसम्बन्धेन भिन्नापि द्रव्यादिधर्मस्य यत एव परस्परप्रतिबन्धत्वेन प्रत्येकं स्वरूपता न हि प्रत्येकं 20
स्वरूपत्वाभावे तत् सत्ता सम्बद्धुमीष्टे तदभिप्रायार्थम् अपि यथा सम्बन्धप्रवाहादिति भाव । समावसद्भूतत्वादिति
[illegible] धर्मिद्रव्यादेः सत एव न स्वरूपता सत्तासम्बन्धादेव तथा तर्हि सतो विशेषणत्वाभावेन
प्रत्येकं न चेष्यतामिति भावः । एते हेतवः स्वरूपताभावत्वात् सत्त्वस्य पर्यायरूपा एव सामस्त्येन हि सत्त्वं
प्रत्येकं समस्तया व्यतिरिक्तस्य सत्त्वसामान्यापेक्षया—मूलहेतोरेवेति प्रथमभूतस्य हेतोरेवैषाम् । [illegible] इत्याह—
एवमनभ्युपगम इति [illegible] तदनाधेयस्वप्रकाशत्वं—सत्तासमवायसम्बन्धसद्भावत्वं प्रति 25
तथा च सति [illegible] स्यादिति भाव । दृष्टान्तमाह—कार्यवदिति सत्तासम्बन्धसद्भावेन कारण-
[illegible] कार्यं तदवस्थेय तदभिलप्यते । ननु तदानीं सत्तासमवायसम्बन्धं स्वरूपं [illegible] हेतुरिति शङ्कते—नन्वेवमिति ।
प्रमाणेन—स्वयमेव भिन्नसम्बन्धयोरिति यत सम्बन्धमेव [illegible] इति वैशेषिकाणां सिद्धान्तः, कारणसामग्र्या कार्यं भिन्नं
प्रसूयते [illegible], [illegible] कार्यसम्बन्धम्, कारणसामग्री-
महिम्ना [illegible] सम्बन्धस्य [illegible] सत्तासमवाय- 30
सम्बन्धस्वरूपं नाभिन्नमिति भाव । सतां सत्तासम्बन्ध इति प्रस्तुतमुपसंहरति—तस्मादिति । तदेवं विकल्पद्वयेऽपि सत्ता सत्करी न भवती-
त्याह—एवं तावदिति । अथ सदसतां सत्करी सत्तेति पक्षं वैशेषिकाणां [illegible] निराकरोति—नापीति । किञ्च

---

१ क॰ [illegible] । २ लि॰ [illegible] । ३ [illegible] ।

सदसत्त्वाभावे सदसदैकात्म्यानुपपत्तिरिति सा नोपपत्तिः, स्वन्मतेनैव सदसदैकात्म्योपपत्ते- रत्यन्ताविरुद्धत्वात्, सामान्यादिद्रव्यादी सदसत्सदसद्वत्, यथा सामान्यादीनि स्वात्मना असन्त्यपि भवन्ति, सम्बन्धसद्भावेन च सन्त्यपि न भवन्ति, तस्मादसद्भूतत्वादिति साधूक्तम्।

(नासीति) नापि[सद्]सतां सत्करी सत्ता–सम्बन्धासम्भव द्रव्यादयः सदसन्तो व्यासम[ा]ः, ⁵तेषां सदसतां सन्निधानमप्रकाशकरी सत्ता स्यादिति परस्मात्मिभेव स्यात्, तदपि न घटते, कस्मात् ? अमूर्तत्वात् सदसदात्मकस्य त्वन्मतेनैव खपुष्पवत् सत्तासम्बन्धात् प्राक् द्रव्यादिकार्यं सदसदपि न भव- त्यसदेव तत्, तेऽपि निरुपाख्यत्वादिलक्षणहेतुभिः पूर्ववत् सत्तासम्बन्धकल्पासत्त्वात्, अथ सत्तासम्बन्ध- निरपेक्षमेवास्ति अर्थः सत्तासम्बन्ध इत्युक्तम् तस्मादुभयथापि सदसत्त्वविकल्पो नास्ति तस्मादभावात् खपुष्पवत् सत्तया न सम्बध्यते त्वन्मतेनैव नास्त्यन्यतरेणाप्यस्ति सा तु त्वमेकोपपत्तिः सदसत्त्वाभावे ¹⁰सदसदैकात्म्यानुपपत्तिरिति सा नोपपत्तिः त्वन्मतेनैव सदसदैकात्म्योपपत्तेरत्यन्ताविरुद्धत्वम्, तयोरत्यन्ता विरुद्धत्वात् सदसदात्मकं कार्यं प्राक् सत्तासम्बन्धादपि यथा–सामान्यादिद्रव्यादौ तदवत्सदसद्वत्–यथा सामान्यविशेषसमवायाख्यं वस्तुत्रयं अभावसत् तेनात्मनाऽस्ति तस्वत्, सम्बन्धसद्भावेन भावतीर्थतदसत्, सत्तासत्तानन्त्यमविरुद्धत्वात् सदसत्त्वमस्त्येनैव, तथा द्रव्यगुणकर्मास्य अर्थेत्रयमुक्तमात्रं सामान्यादिवत् तद्वत् सदसदिति सिद्धम्, तत्र दृष्टान्तवाक्यस्य व्याख्या–सामान्यादीनि स्वात्मनेऽसन्ति सत्तायां यथाकर्मं ¹⁵भावत् सेऽप्यपि न भवन्ति तस्मात् त्वन्मतेनैव [न] सदसदैकात्म्यानुपपत्तेरसीस्य सिद्धम्, वस्तुनस्सत्त्वं कथं नाम्नीत्युच्यते–असूर्त्तत्वादिति साधूक्तमिति।

इतर आह–

नन्वेवं तदभ्युपगतेः प्रागभावमेवाभावयदसूतत्वमेवेति अत्रेदं सम्प्रधार्यम्, अथ वदे

व्याख्ये–सम्बन्धमेति। अथभावतया हेतुमाह–असूर्त्तत्वादिति [illegible] च [illegible] न [illegible] हि [illegible] ²⁰त्वन्मतेन खपुष्पवदिति भाव । यत्तु कार्यत्वं सत्तासम्बन्धात् प्राक् तदसत्त्वात् [illegible] तदा [illegible]–सत्तासम्बन्धादिति सत्तासम्बन्धात् प्राक् [illegible] निरुपाख्यत्वादि- हेतुभिरसत्त्वस्य प्रतिपादितत्वात् तत्रापि तदसत् कर्मेति भाव । [illegible] । [illegible] सत्तासम्बन्धेति [illegible] । [illegible] [illegible] पुन सत्तासम्बन्धो [illegible] पूर्वमुक्तमेव–अथेति । त्वन्मतेनैव तदरूपं कार्यं नास्ति च ²⁵[illegible] [illegible] त्वन्मतेनैव [illegible]–नास्त्यन्यते- नापीति । नापि [illegible], [illegible] [illegible] सत्तरपि न युक्तं, त्वन्मतेनैव हि [illegible] नास्ति विरोध सामान्यादीनां तत्र [illegible] सत्तासम्बन्धाभावस्वरूपत्वात् [illegible], सत्तासम्बन्धरूपं कार्यं [illegible]–वा स्थितिः । दृष्टान्तं [illegible]–तथेति [illegible] [illegible]–तस्य दृष्टान्तवाक्यमेति । कर्यं [illegible] [illegible] सत्तासम्बन्धेनापि नहि [illegible] [illegible]–सत्पुनरिति न सम्बन्धेन ³⁰युक्तम्, अमूर्त्तत्वात् [illegible] न भावो हि [illegible] भाव । अथ सत्तासम्बन्धात् [illegible]– [illegible] सत्तासम्बन्धात् [illegible] ? [illegible]–सम्बन्धमिति [illegible] हि

१ सि. क. [illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि क. सत्ता । ४ सि. क. °तै । ५ सि. क. [illegible] । ६ क. °सत्र नास्ति तत्त्वेनैव सर्वं सिद्धम्।

तदमूतत्वं तत् किं भूतस्य द्रव्यादेः ? अमूतस्य वा ? यदि भूतस्य तदेव भूतं वस्त्वात्मना, तदेव चाभूतमव्यवहारात्मनेति सदसत्त्वविरोधो नेति सदसदेकात्म्यापपत्तिरेव, अथाभूतत्व मिष्यते ततो द्रव्यादेरभावहेतुर्वाच्यः, केन हेतुना तदभूतं कार्यं स्वकारणेषु समवेतम् ? अहेतुतो भवने हि क्षणिकशून्यतादिव्युत्पत्तिवदभाव एव, न चेत् पूर्ववदसदुक्तसदसदेकात्म्योपपत्तिरेव प्राप्नोति । 5

(नन्वेवमिति) नन्वेव तदव्यवहृते[:] प्रागभावमेवाभाववदमूतत्वमेव—यथा तस्योत्पत्तिमात्रघट द्रव्यादेः प्राक् कुसूलकोशस्थासकशिवकपिण्डस्थावस्थाभिरभावमेवैः व्यवहारव्यवहारे नास्तीति तत्र घटासत्त्वं तथा तदव्यवहृतेरमूतत्वमेव प्राक् सत्तासम्बन्धात् सदसदात्मकस्य कार्यस्य, को दोषः ? इति, अत्रेदं सम्प्रधार्यम् अथ यदेतदमूतत्वमित्यादिविकल्पद्वयोपन्यासेन प्रश्नो गतार्थः, तत्रोत्तरम्—यदि भूतस्य द्रव्यादेरुत्पत्तिमात्रस्याव्यवहारादमूतत्वमिष्यते तदेव भूतं वस्त्वात्मना, तदेव चाभूतमव्यवहारात्मनेत्यतः 10 सत्त्वासत्त्वविरोधो नेति सदसदेकात्म्यापपत्तिरेव, अथाभ्युपगमविरुद्धमैकात्म्यं मा भूदित्यभूतत्वमिष्यते ततो द्रव्यादेरभावहेतुर्वाच्यः कार्यस्य केन हेतुना तदभूतं कार्यं स्वकारणेषु समवेतमुत्पत्तिमात्रमसदुक्तवि-शेषहेतुरव्यवहारयोग्यत्वात् सदसदित्येव मुक्त्वा, सोऽव्यक्तमहेतुक यथामूर्तं, तदभावे कारणाभावात्, खपुष्पादिवदिति सत्त्वायुक्तम्, कस्मात्—अहेतुतो भवने—निष्कारणता [तथा]सत्त्वे क्षणिकशून्यतादिव्युत्पत्ति-वदभाव एव, स्यादिति वाक्यशेषः, यथा पूर्ववस्तुनि निरुद्धे पश्चादुत्तरमुत्पद्यमानं निर्हेतुकमिति प्राप्त क्षणि- 15

[illegible] तथा च यथा घटोत्पत्तिमात्रात् प्राक् कुसूलकपालादौ मानस्पर्शरूपं [illegible] व्यवहारादेरभावात् घटोऽभूतश्चेत् तथा सत्तासम्बन्धात् प्रागुत्पत्तिमात्रे घटादिद्रव्यमपि [illegible] अभूतमेव तदिति भावः। व्याख्यां करोति—नन्वेवमिति तदव्यवहृते—घटादिनिष्ठव्यवहाराभावादित्यर्थः [illegible] विविधव्यवहारलक्षणो हि विविधभावाभ्युपगम इति भावः। प्रागिति घटोत्पत्तेः प्राक् [illegible] घटो नास्तीति [illegible] स [illegible] 20 [illegible] पूर्व आरभ्य कुसूल [illegible] एव [illegible] व्यवहाराभावात् घटाभाव—त [illegible] मन्येऽभावाभावेऽपि पाठे तु घटोत्पत्तेः प्राक् पूर्व आरभ्य कुसूल यावत् ये भेदाः—[illegible] तेऽपि [illegible] न भवन्ति न घटभूता इति भावः। एतमेव व्याचष्टे—यथेति तदेतिपदं तदव्यवहृतेरिति [illegible] व्यवहारे घटोऽस्तीति तत्र घटासत्त्वं—अभावभेदेषु घटाभाव घटोऽभूतस्तथा सत्तासम्बन्धात् प्राक् [illegible] घटादिकार्यमिति भावः। [illegible] विकल्पद्वयी—अत्रेदमिति अभूतत्वं भावधर्मोऽभावधर्मो वेति विकल्पतात्पर्यम्। तत्र यदि भावधर्मत्वं [illegible] तदेव अभूतत्वं सम्भवेत् तथा च सति एकस्यैव द्रव्यादेर्वस्तुत्वमेव 25 [illegible] चाभूतत्वं प्राप्तं तथा च भूतत्वाभूतत्वयोरेकत्र [illegible] विरोध [illegible] एकत्र च द्रव्यं तथा सत्त्वासत्त्वयोरैक्यं न विरोध इति सदसदैकात्म्यापत्तिः [illegible] प्रथमविकल्पं दूषयति—यदि भूतस्येति। द्वितीयविकल्पं निराकरोति—अथाऽभ्युपगमेति [illegible] कार्यमात्रादि [illegible] केन हेतुना सम्भवेदिति [illegible] न कुतो न सम्भवेदिति [illegible] न हि [illegible] सदपि [illegible] सदसदैकात्म्यमभिमतं [illegible] भवतेति भावः तस्य [illegible] न किञ्चित् कारणं पश्याम इति तात्पर्यम्। अथ कारणं विनैवाभावरूपेणोत्पद्यते कार्यम्, कि 30 [illegible] व्याचष्टे—[illegible]मिति। नन्वेवं कारण[illegible]रेकेण तदभावे तस्य निर्हेतुकत्वात् क्षणिकभावस्य [illegible] वा भवति तथा च कार्यस्यैवाभाव स्यादिति भावः। एतमेव व्याचष्टे—यथेति यथा हि क्षणिकवादिमते [illegible]

१ सि क. ह का प्रागभावमभावमेववदम् डे प्रागभावमत्यभाववदम्। २ सि क. [illegible]विरोधोनेति। ३ क्ष [illegible] न है।

प्रत्यासितम्, तस्मादुत्पन्नस्याहेतु[क]एव विनाशसम्भवात् देशाद्यन्यस्वाभिधर्मत्वात् खपुष्पवदसत्त्वाभावः स्यात् तथैवमपि स्यात् अनिष्टत्वात्, यथा वाऽसिद्धखपुष्पस्योत्पत्तिसामग्रीवैसेनादर्शनाविभ्मुत्पत्त्या सर्वं शून्यं निर्हेतुकोत्पत्तिविशिष्टविमायायामवसायवर्त्यात् खपुष्पवत् स्यात्, आविभवत्यात् प्रतीत्योत्पादस्याभावमभ्युपगमादि सेतुविभ्रमुत्पत्तिवत्, न चेत् पूर्ववदिति, मा भूदेषोऽसत्त्वाभावदोष इति सहेतुककार्यभूतत्वाभ्युपगमे
5 असदुत्पत्तसत्त्वैकान्तस्योपपत्तिरेव प्राप्नोति, एवं तावत् प्राक् सत्तासम्बन्धात्[सद]सत्कार्यमिति प्रतिपादितम्।

किञ्चान्यत्—

तिष्ठतु तावत् प्राक् सत्तया सम्बन्धात् कार्यस्य सदसत्त्वम्, यदापि सत्तया सम्बद्धं तदापि सदसत् त्वन्मतेनैव यतस्कार्यं सत्तया सम्बद्धं सदित्यभिधीयते दण्ड विशिष्टदेवदत्तवत् न च सत्तया, न हि दण्डसम्बन्धेन देवदत्तोऽसन् सन् क्रियते,
10 सत्ताऽपि न वस्तुसत्तयाऽसती सती क्रियते, आश्रयप्रतिलम्भादारभ्येवाभिव्यज्यते तदुभयम्, कारणकार्याकारणकार्यनित्यानित्यसम्बन्ध्यसम्बन्धिजातिव्यक्तिभेदेभ्यो द्रव्यसत्तयोर्भेदात्, तन्तुसमवायवदितरेतराभावाद्विवर्णनेश्च।

(तिष्ठतु तावदिति) तिष्ठतु तावत् प्राक् सत्तया सम्बन्धा[त्] कार्यस्य सदसत्त्वम्, यदापि सत्तया सम्बद्धं तदापि सदसत् त्वन्मतेनैव, तथा यतत् कार्यं सत्तया सम्बद्धं सदित्यभिधीयते सत्तया
15 विशेष[ण]भूतया विशेष्यते दण्डेनेव दण्डी विशेष्यत्वात्, न तु सत्, असत्त्वैव सत्सम्भारमयममेव, दण्डविशिष्टदेवदत्तवत्, न च सत्तया न हि दण्डसम्बन्धेन देवदत्तोऽसन् सन् क्रियते, किं तर्हि ? सन्नेव

तथा द्वितीयादपरत्वाऽनुपपत्तः प्रथमक्षणे सत एव विनाशे चाक्षणो द्वितीयक्षणे निर्हेतुक एव सम्भवतरानी धरत्वेना- निमत्तस्य प्रथमक्षणस्याभावात् विनाशस्यापि सत एव सम्भवात् तथा कारणे कार्ये कर्तृत्वे कारणे चरितार्थत्वेन विनाशे कार्यस्याप्यसत्त्वा निर्हेतुक, पुनः सत्तासम्बन्धकाले चाहेतुक एवमभावस्वभावस्य निवृत्तिरिति तत्त्विकावस्तेति भाव । तत्र
20 दोषमाविष्करोति-तस्माद्व्यपत्वादिति द्रव्यं सामान्यमाश्रय इति पर्यायः तस्य नास्ति तद्रूपं तस्य भावस्तत्त्वादित्यर्थ- विनाशकत्वात्-विनाशकत्वात् अभाव एव स्यादिति पूर्वोक्तग्रन्थम्। खपुष्पादौ वा प्रसङ्ग दृष्टान्त-यथा वेति यथा खपुष्पादिष्वे- तदपि वस्तुत्वाभावे विनाशेऽभावो हेतुरहेतुको वा भवेत्, यदि च हेतुमत्वं कारणः परत एव स्यात्, तत्र च सामग्री न कार्ये न परतो न वा द्राव्यं सम्भवतीति सामग्र्युत्पत्तिसामग्रीसर्वसाध्यम् नाव्याहेतुक इति तदुत्पत्त्यभावेऽपि कार्यस्यापि- त्वात् खपुष्पे कार्यमपि स्यादिति भाव । खपुष्पादिरिति हेतुं व्याख्या त्तस्ये सदुत्पत्तिरपि। प्राक्तन्तत्त्वविष्णुविविधप्रत्य-
25 यत्वेन कि सामर्थ्यविमिनात् निर्हेतुकेति । प्रत्यये चाविभवत्स्वभावमाह-प्रतीत्योत्पादेति । कार्यस्वभावमुक्तं सोऽनुमेय- त्वात्तैरसम्बन्धोत्पत्तिषोषे प्रसज्येतिआह-न चेदिति । अथ सत्तासम्बन्धेऽपि कार्यं सदसदेवेति तावदिदं मन्यते-तिष्ठतु तावदिति । यदापीति, सत्तासम्बन्धकालेऽपि त्वन्मतेनैवेत्यर्थं । यतस्त्विति यथा विशेषणेन दण्डेन दण्डी विशेष्यते तथा सत्तया विशेषणेन विशेष्यमाणं कार्यं न सत्तया सत् क्रियते किन्तु सदेव सत्तयैव सद्भवतीति भाव । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह-दण्डवि- शिष्टेति । दृष्टान्ते तदेवार्थं घटयति-न हीति देवदत्तो न हि दण्डेन सद्रूपं क्रियते किन्तु दण्डो देवदत्तस्य इतिवत्सम्बन्धेन
30 केवलं धारयति देवदत्तं सम्बन्धमात्र एव सत्त्वस्य सत् सम्बन्धस्य चाव्यभिचारिति तत्स्वरूप इति भावः । सत्तासम्बन्धे कार्ये सद-

---

१ सि. क. विनाशासंभवात् । २ सि. क. तदा । ३ सि. डे. धर्मतामि । ४ सि. क. तदापि । ५ क. च न दण्डसम्बन्धा ।

णितत्वव्यपदेशभाग्भवति, स्वसत्तया स[न्] इतरसत्तया चासन्नवेति मन्यते, यथा सत्कार्यं सत्ता
उत्पत्तिकाले सदेव स्वसत्तया खपुष्पादिवस्तुवैधर्म्यात्, तथा सत्तापि न वस्तुसत्तयाऽसती सती क्रियते,
किं तर्हि ? आश्रयप्रतिलम्भात्मन्येवाभिव्यज्यते तदुभयम्, वस्तुसत्तया सदेव सत्तादि द्रव्यादि च सम्बन्धि
सत्तया प्रागासीदर्थः, कुतः ? कारणकार्यत्वादिहेतोर्योगपद्यादिति द्रव्यादि वस्तु कार्यं कारणञ्च, सत्ता
त्वकार्यमकारणञ्च, नित्या सत्ता, द्रव्याद्यनित्यम्, सम्बन्धि द्रव्यादि, सत्ताऽसम्बन्धिनी, आश्रिता द्रव्यादि 5
अनाश्रिता सत्तेत्येतेभ्यो भेदेभ्यो भिन्नत्वात्, तन्तुसमवायवत्—यथा तन्तवः कारणादिधर्माणः तथा
द्रव्यादयः, यथा समवायोऽकारणादिधर्मा तथा सत्तेति, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोश्च सदसत्त्वयोर्भिन्ना समाप्य-
सम्बन्धसत्ताभ्यां कर्तव्या, तस्मात् सदसदैकात्म्योपपत्तिरेव, किञ्चान्यत्- इतरेतराभावादिवर्णनेऽपि त्वयैव
सर्वत्र सदसदैकात्म्योपवर्णनमेव कृतमिति वाक्यशेषः, सच्चासत् (वै० अ० ९ आ० १ सू० ४) इती-
तरेतराभाववर्णनम्, घटः सन्नेव स्वात्मना पटाद्यात्मना नास्तीति तथा क्रियागुणव्यपदेशाभावात् [प्राग]- 10
सत् (वै० अ० ९ आ० १ सू०) इति 'असदिति भूतप्रत्यक्षत्वा[भावा]द्भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत्'
(वै० अ० ९ आ० १ सू०) 'तथा भावेऽभावप्रत्यक्षत्वाच्च' (वै० अ० ९ आ० १ सू० ७) इति च
प्रागभावप्रध्वंसाभाववर्णनञ्च सर्वत्र सदसत्त्वमेव वर्णितमेकत्वमन्यत्वाभाव मुक्त्वा, भावविपर्ययवदेकान्त-
निराकरणस्यानभ्युपगमादिति ।

अथैवं वैनेयिकत्वमेव प्रतिपद्य बहुधा प्रज्ञाप्य च मा भूदज्ञजनेषु जैनानामेव गौरवं मम 15

सम्प्रत्याह—तथेति । सत्तापि सदसद्रूपत्वमाह—सत्तापीति स्वसत्तया वर्तिता सत्ता न केनापि सती क्रियत इति भावः ।
तस्य सत्त्वं प्रकाशयति—आश्रयेति तथाऽऽश्रयभूतद्रव्याद्यभिव्यक्तिलम्भादेव स्वसत्ता प्रकाश्यते द्रव्यादि च कारणसामग्रीविशेषप्र-
भवेन आत्मप्रतिलम्भादेव स्वसत्तया प्रकाश्यते नान्येन केनचिदिति भावः । तदुभयप्रकाशनप्रकारमाह—वस्तुसत्तयेति ।
कुतः सम्बन्धित्वसत्त्व नासीत्स्यात् तयोरुभयोर्भेदप्रकारमन्तरेण परस्परसम्बन्धाभावं दर्शयन्नाह—कारणकार्यत्वादि ।
दृष्टान्तमाह—तन्तुसमवायवदिति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो र्हि प्रसक्तं साम्यमेकत्वमाह—दृष्टान्तेति । अन्योन्याभावप्रध्वंस- 20
प्रागभावप्रध्वंसाभावान् वर्णयन्नपि त्वं सदसदैकात्म्यमेव वर्णितं कृतमित्याह—इतरेतरेति तथाहि सूत्राणि वैशेषिकसूत्राण्यत्रो-
द्धृतान्येवोपन्यस्यति—सच्चासदिति, सदेव घटादि असदिति पटाद्यात्मकत्वेन सोऽयमभावोऽन्योऽन्याभाव उच्यते अथाऽसत्
भेदेनात्मना, असत् च पटात्मनेत्यपि सूत्रार्थः न हि घटो पटो भवतोऽतो भेदेन घटात्मनैव क्रियते, एवञ्च सदेवात्मा-
न्तराऽसदिति तुल्यमस्तीति भावः । प्रागभावप्रध्वंसे सूत्रमादर्शयति—क्रियेति भाव—कार्योत्पत्तेः पूर्वकाले कार्यमसत्, क्रियागुण-
व्यपदेशाभावात्, अनेन घटेन प्रागभावोत्पत्तिरस्तु प्रत्यभिज्ञातकैव सत्वं कार्यस्यैव भवति ततश्च सदसदात्मकत्वं 25
कार्यद्रव्यादेः प्रकटितमिति भावः । प्रध्वंसाभावप्रत्यक्षं सूत्रमाह—असदितीति, असत् घट इति प्रत्ययात् भवे प्रध्वंसाभावस्य
चेऽभाव प्रकाशित इत्यर्थः भूतस्य—उत्पन्नस्य घटादेः प्रत्यक्षाभावात् भूतस्य प्रतियोगिनो घटादे स्मृते घटस्य प्रत्यक्षीक्रियते
तथ विरोधिनः—अंशादिविरोधिनो घटादेः प्रत्यक्षं भवति तथेति सूत्रार्थः । एवमभावत्रयप्रत्यक्षत्वं सदसदात्मकत्वं वर्णितम्,
न स्वरूपतामात्रमपेक्ष्य तत्र भावत्राह—एकत्वमन्यत्वाभावमिति यदि घटादि वस्तु अन्यत्वमभावरूपं विविक्तमप्रतियोगि-
प्रमाणत्वं स्यात् तदनियातादिविविक्तस्वरूपतयैव भवेत्, तथापरस्परोपकारेणैव सदसदात्मत्वं वर्णितमिति भावः । तदेवं सदस- 30
दैकात्म्योपवर्णनेन वैनेयिकत्वमभ्युपगम्यापि निरूप्यापि च तत्र कथंचिदाक्षेपाह—अथैवमिति । जिनेन्द्रसम्मतत्वं सदुपयोऽनेक-

---

१ सि० क० छ० वे॰ द्वो ।

च लाघवमिति त्वयैव नानाऽविविक्तप्रज्ञाः प्रतिसंश्रियन्ते, विगृह्यन्ते वा, नाहं जैनेन्द्रत्वमभ्युपैमि, न चाविविक्तप्रज्ञान् प्रतिसंशृणोमि, न तु विगृह्येयात्र वादः, स तु सिद्धार्थसुतमहावत्सन्निव स्वामेवोद्दिश्य, यदुच्यते वैशेषिकैरुपादाननियमदर्शनात् सत् कार्यम्, तिष्ठतु, तत्क्रियायासत्त्वदर्शनादसत्, वीरणेष्विव पटो मृद्यपि दृष्टा तु क्रिया, उपादाननियमश्च तथाऽनिष्पन्नतोऽविशेषात्, उपादानमेवानुपादानमेव वा, छन्धारमपदार्थकारकव्यापाराभाववत् प्रागपि व्यापाराभावश्च, उभयैकान्ते दोषदर्शनात् ।

(अथेदमिति) अथेदं जैनेन्द्रत्वमेव सदसत्त्वमिति प्रतिपद्य बहुधा प्रताप्य च मा भूदन्यनेषु—अविविक्तप्रज्ञेषु जैनानामेव गौरवं दत्त्वा इति, मम च लाघवं भवत्वह इति, त्वयैव नाना[ऽ]विविक्तप्रज्ञाः प्रतिसंश्रियन्ते [वि]गृह्यन्ते, अत्राह नाहं जैनेन्द्रत्वमभ्युपैमि, न चाविविक्तप्रज्ञान् प्रतिसंशृणोमि, न तु मया विगृह्येनात्र वादः सदसतोरैकान्त्यात्, कार्ये सदसत्ता मेलनेन सूत्रेण, स पुनर्वादः सिद्धार्थसुतमहावत्सन्निभं सदसदेका[न्तत्व]नाशिनं स्वामेवोद्दिश्य यदुच्यत इत्यादि वैशेषिकमतप्रदर्शनार्थः पूर्वपक्षः, ते हि सिद्धार्थीयाः सदसदेकान्तस्य वस्तुनोऽभिरूपस्य इत्थमुपपत्तिं ब्रूयुः, तद्यथा—उपादाननियमदर्शनात् सत् कार्यम्, तिष्ठतु तत्क्रियायासत्त्वदर्शनादसत्, वीरणेष्विव पटो मृद्यपीति इत्यत्राऽसम्बद्धत्वकार्ये न स्यादुपादाननियमः अनुत्पन्नत्वेव अत्यन्तासत्ति च तन्त्वनभ्यासामेव पटे पटार्थीप्रवृत्तस्य क्रिया न स्यात्, उपादाननियमदर्शनव्यापारे सदसत्त्वे कार्यस्य हेतू, ईश्वरं स्थित्यसितसमर्थत्वनियमाभावादपि तथाऽनिष्पन्नत्वात् तत्तुल्यत्वादविशेषः स्यादुपादानमेवानुपादानमेव वा, छन्धारमपदार्थकारकव्यापाराभाववत् प्रागपि व्यापाराभावः स्यादिति च यथासंख्यं निगमयति, यथासम्भवं

न्यासमतेति वर्तमति—जैनेन्द्रत्वमेवेति । मा भूदिति [illegible] [illegible] मूढिति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] नाहं [illegible], [illegible] [illegible] अत्राहेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible] वर्तमति—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible] [illegible]—यथासंख्यमिति । [illegible] [illegible]—यथासम्भवमिति । [illegible]

---

१ सि क. °[illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि. क °[illegible] । ४ सि. क [illegible] । ५ सि. क. °मेव । ६ सि क. अ. [illegible] ।

यद्वा तु क्रियेत्यादि, उभयैकान्ते दोषदर्शनादिति, सदेवाऽसदेव चेत्येकान्ते, सदेवासदेव चेति वा युक्त पक्षान्तः सदसदात्मकत्वात् कार्यस्य सत्त्वमाश्रित्योपादाननियमो युक्तः, असत्त्वमाश्रित्य क्रिया युक्तेति।

यदेतत्सैद्धान्तिकं मतं—

तन्न विकल्पानुपपत्तेः, सदेवासत् सदसत्　　　　　　　　स्वेनैवात्मना

सद्व असद्वान्येनात्मना प्रागुत्पत्तेः घटो मृदात्मना सत् घटात्मना चासत्, न तावत् ..　　　5

असत्त्वप्रतिपक्षञ्च सत्त्वम्, सत् सोपाख्यमसन्निरुपाख्यम्,

सदसत्त्व न भवतीत्यर्थः।

तन्न, विकल्पानुपपत्तेरित्यादि, सदेवासत् सदसदित्यादि प्रत्युच्चारणं संक्षेपेण विकल्पद्वयेन सोपपत्तिक स्वेनैवात्मना सद्व, असद्वान्यमात्मनेत्यादि यावत् घटात्मना चासदिति, न तावदित्यादि, प्रथमं तावद्विकल्पं व्यवस्थाप्य सूत्रेण दूषणमाह सम्पाख्यानं सो[प]वर्णनं यावदसत्त्वप्रतिपक्षञ्च सत्त्व　10
मिति गतार्थम्, सतोऽसता विरोधः प्रातिपक्ष्यं वैधर्म्यमेव हेतुः, मा मंस्थाः सोऽसिद्ध इति अतस्त व्यवस्थापनार्थमाह सत् सोपाख्यमित्यादि वैधर्म्यस्फुटीकरणं यावत् सदसत्त्वं न भवतीत्यर्थ इति मुख्याख्यानम्।

अत्राऽऽचार्यं वचनमाह—

अत्र तूपादानसतोऽसत्प्रतिपक्षत्वमसिद्धम्, तदङ्गत्वात् सदात्मकत्वात्, तत्प्रवृत्तित्वाच्च, घटोर्ध्वग्रीवादित्ववत्, तदङ्गत्वस्य मृत्सत् भवतीति, भवनधर्माभावानुविद्धम्।　　　15

(अत्रेति) अत्र तूपादानसतोऽसत्प्रतिपक्षत्वं विरोधो वैधर्म्यमसिद्धम्, कुतः? तदङ्गत्वा[त्] अंगमवयवः, तदेकदेशः, यद्यस्याङ्गं स तस्य प्रतिपक्षो न भवति, यथा घटस्योर्ध्वग्रीवादित्वमिति, इतश्च

यस्योभयैकान्तदोषदर्शनादित्यनेन व्याख्यो—सदेवेति। तत्प्रतिपक्षमभिप्रायोऽपि—सदेवासदेव चेतीति तस्य पक्षे: सदुभयैकान्तो युक्त इति भाव। एवं वैशेषिकं सदसत्त्वमुपन्यस्तं तत्र विकल्पानुपपत्तेर्निराक्रियते—तन्नेति अत्र विकल्पनिर्णयस्य पदार्थीकरणात् प्रत्यक्षानुपपत्ता का इति चिन्त्यम्, अत्र वैशेषिकेन सदसतो नैकत्र सम्भव सत्त्वासत्त्वयोः प्रातिपक्ष्यादिति वक्तुं तदभावमपि—सतोऽसतेति विरोध अत्यन्ताभावविरूपत्वम्, प्रातिपक्ष्यं वैधर्म्यं तत्प्रतियोगित्वमभावत्वम्, तथा चासत्त्वं सत्त्वात्यन्ताभावविरूपत्वम् तदभावरूपत्वात्, ययो प्रतियोगिता न तयो सामानाधिकरण्यं यथा घटत्वाभावयोः प्रतियोगित्वे च सदसत्त्वे, तस्मात्सामानाधिकरण्ये इति भाव। ननु सत्त्वासत्त्वयो. प्रातिपक्ष्यमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते—मा मंस्था इति तत्—सामीप्येन सामीप्यात्सिद्धिमात्रादिरोपमिति युक्ता मत्वा—अभिधाय तत्सिद्धं वस्तु सोपाख्यमुच्यते यत्किन्तु निरुपाख्यं वस्त्वुच्यते न सत्त्वमप्येऽभावोऽभावसिद्धिमात्रादिपरिहारेण यथाख्यानेन निर्दिष्टं तत्र इति निरुपा-　25
ख्यम्, तत्र सोपाख्यत्वेन स्थितादिरूपत्वेनैति, अत एव माह धर्मं यदि यथाख्यमनुमितिमर्हति, यद्यसत् न तदनुमितिमर्हति, तदत्र नैवं सदसदिति भावः। अत्र सतोऽसत्प्रतिपक्षत्वमसिद्धम्, अभावस्य भावाश्रयत्वात् भावात्मकत्वात् भावप्रवृत्तित्वाच्चेति समाधत्ते—अत्र त्विति। सत् पक्षः असत्प्रतिपक्षत्वं साध्यम्, तदङ्गत्वादि हेतव तत्र सर्वेति यद्यपीति एवं हेत्वन्तरेऽपि। घटत्वादिरूपोपादानभूते भाव एव घटत्वाभावस्य प्रतियोगितया भवति तदभावाश्रयत्वमसिद्धत्वं तत इत्याशयेनाह—अत्र तूपादानसत इति। वस्तुतः तदङ्गत्वात् सत्त्वे परस्परमङ्गाङ्गिभावः, यथा घटस्योर्ध्वग्रीवादित्वम्। अतोऽसौ तस्माद्　30
परस्परप्रतिपक्षत्वमसिद्धम्—तदङ्गत्वादिति भावात्मत्वादिरूपम्। तत्प्रवृत्तित्वादस्य भावाश्रयत्वाच्च इति, अस्माऽऽ-

---

१ मि. क °त्यसदिति। २ मि. क. स्वभावाय।

प्रतिपक्षो न भवति तदात्मकत्वात्—स आत्माऽस्य भावस्य, भावाभाव आत्मा, तद्भावात् तदात्मकत्वात् घटोऽघटीभावित्ववदेव तत्प्रवृत्तित्वात्—स एव भावो यस्य ततः प्रवृत्तिः, तेनाभावरूपेण भावः प्रवर्तत इत्यर्थः, एक एव भावाभावरूपेणार्थो घटवस्तुस्थिरशिवकादिरूपादि[युगपद्]युगपद्भाविपर्यं भावाभावप्रवृत्तिरिति अथवा भावात्मा, भावश्च प्रवृत्तिरित्येकार्थमितीति व्याख्यानं तदर्थत्वस्य भवत्
5 सद्भवतीति, सत्त्व नाम भवत एव, नाभवतः, नैनमस्य भीरर्थं ? भावाभावप्रवृत्तिमिति ।

तदर्थमेव—

प्रत्येकवस्तुस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थसदसद्व्यवृत्तिव्यावृत्तिसदसदात्मकः स्वतोऽस्त्यन्वाविभक्त-वृत्तिपर्यनुभवनात्मकत्वादमूर्तत्पुष्पविलक्षणः मर्यान्तरमूर्तक्षणभङ्गविलक्षणश्च अतीतानागत-वर्तमानभिन्नभवनसदसदेकक्रियः, तस्मादभावो भावाज्ञ भावात्मा भावप्रवृत्तिरेव, भावश्च
10 वदितोऽपीतोऽपीति ।

प्रत्येकवस्त्वित्यादि यावत्तो भवत्सदसदात्मकः, एकमेक प्रति प्रत्येकं वस्तुनः स्वरूपं प्रतिपत्तुं प्रत्येकवस्तुस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं व्यावृत्तं घटार्थं शिवकादिभ्यावृत्तं पटादिभ्यावृत्तञ्च तस्मात्तदेव घटार्थं घटात्मना प्रवृत्तं भवति पटशिवकाद्यात्मना व्यावृत्तञ्च भवति, अतः सदसदात्मकः, तस्मादभावो भावाज्ञ भावात्मा भावप्रवृत्तिरेव, एवं तावद्युगपद्भाविरूपादिभ्यपेक्षयापि भवन् स घटो भावाभावेन
15 व्यावृत्तात्मप्रवृत्तिरूपेण भिन्न भवतीत्युक्तं द्रव्यक्षेत्रापेक्षम् कालभावापेक्षमप्युच्यते स एव च अभिता

भवत्यपेक्षमेव इति भेदाभेदैकम्, अभेदाभेदात्—सदात्मकत्वादिति भवत सदात्मकत्वादिति । [illegible] सर्वो भावो भावस्वभावो भवत्येव न [illegible] परस्परस्वात्मानुवृत्त [illegible] मात्मना [illegible]—तत्प्रवृत्तित्वादिति । एक एव स्थितिक्रमभावोऽर्थ [illegible] युगपद्युगपद्भाविपर्यं उक्तं प्रवर्तते यथा स्थितिस्तस्य घट [illegible]
20 [illegible] एवम् [illegible] उक्तं प्रवर्तत [illegible]—एक एवेति । [illegible] स्वभावस्वरूपात्, भावस्य च प्रवृत्ति [illegible] तेषां [illegible] चेति । [illegible] भाव एव च वस्तु [illegible]—तद्भूतमिति । [illegible] नैव [illegible] । भावस्य भावात्मा [illegible] प्रत्येकेति । [illegible] द्रव्यक्षेत्रापेक्षया [illegible]—
25 [illegible] प्रतीति [illegible] स्वरूपेण [illegible] सदात्मकं [illegible] मित्रम्, [illegible] वस्तु [illegible] न भवेत्, [illegible] प्रतीयते इति [illegible] तथैव [illegible] इति भाव । एवमयुगपद्भाविभावेन [illegible]
30 युगपद्भाविभावेनापि [illegible]—एवं तावदिति । [illegible] तस्य न [illegible] [illegible] एव च भवितेति । [illegible]

१ सि. क. [illegible] । २ सि. क. [illegible] । ३ सि. क. च ।

घटः सतोऽत्यन्ताविभक्तवृत्तिपर्यनुभवः—यामात्मनो वृत्तिं प्राक् पश्चाच्च परितोऽनुभवति तस्मात्तु तदात्मकत्वा
दमूलपुष्पविलक्षणः—केनचिद्रूपेण खपुष्पस्याभवनात् घटस्य च पूर्वोत्तररूपैर्भवनात्, अर्वाक्परभूतक्षण-
भवनविलक्षणश्च प्राक् पश्चादिदानीं च भवनात्, भवनस्य भवद्धर्मस्य द्रव्यार्थतोऽत्यन्तमभिन्नत्वात्, क्षण-
भङ्गवादेऽन्यस्य क्षणे क्षणेऽन्यस्याभ्युपगमात्तद्विलक्षणं एव भवतीति मन्येव द्रव्यार्थभवनस्याभेदादभवन
मित्यन्यदभेदेनेत्यत्र न भवतीत्यत आह—अतीतानागतवर्तमानभिन्नभवनसत्त्वसदेकक्रियः—यान्यतीतानि भव- 5
नान्यनागतानि च यानि वर्तमानभवनाद्भिन्नानि देशकालाकारनिमित्तादिभेदात्, तेभ्यश्च वर्तमान-
भवनम्, परस्परविलक्षणत्वाच्च परस्पररूपेण न सन्ति, अथ च भवनक्रियैकैव सर्वाणि तान्युच्यन्ते, कथम्?
आकाशवत्—यथा तथाप्याकाशं शब्दादिसमवायिनां घटादिसंयोगिनां चाधारभूतमेकमविच्छिन्नभवनमपि
तेषु घटपटशब्दादिभवनाधारतया भिद्यमानत्वात्तदात्मभेदाभ्यां यथाभवनेनेषणीयम्, अन्यथा तेषां घट[पट]-
शब्दादीनां सङ्करप्रसङ्गात्, तथाऽऽत्मगतेनाप्यवगाहसामान्यात्तदवयवाङ्गुलिपटाद्यवगाहभेदादसत्त्व, तथो- 10
भयात्मनो योगो द्रव्यादिकार्यत्वेति, यथाकाशं तथामूर्तत्वात् तन्तुपटादयोऽपि क्रमभावि सत्त्वसत्, यथा वा तत्तन्तु
प्यादिक्रमभावि सत्त्वसत् तथा युगपद्भावि तमपि सत्त्वक्रियाभिन्नोऽतीतोऽपीति तथाऽऽत्मकत्वप्रदर्शनं इति।

इतरथा च नैव भवेद्वस्तु, अपूर्वत्वात्, खपुष्पवत्, वैधर्म्येण चम्पकपुष्पवत्, सत्ता-

---

पर्यनुभावात्यन्तविलक्षणमपि तु भवात्म्याप्यनुवर्तनात् [illegible]—अर्वाक्परेति पूर्वापरपर्यन्तभूत —क्षण-
भङ्गविधौ यो क्षणः तद्विलक्षण इत्यर्थः । ननु द्रव्यार्थेन पूर्वोत्तरभावयोरभेदे द्रव्यार्थस्य सर्वैकरूपतया व्यभिचारित्वेनाभवनं 15
निरवकाशं भवैकरूपत्वात्, अन्यथा भवैकरूपता न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वेवमिति । यद्यपि वस्तु सत्तयैकरूपमनतीतं
त च परिणामा द्रव्यादेरन्यकारनिमित्तादयो एव एतत्र विशिष्टस्य देशस्य कालस्याकारस्य निमित्तस्य सम्बन्धात् विशिष्टाः
परिणामाः पृथक् पृथक् प्रतिभवा नान्योऽन्यरूपेण सन्तीत्यभ्युपगच्छतापि भवनक्रियाव्यवस्थया अविशिष्टा अपि; तस्मात् वर्तमान-
भवनमतीतानागतभवनभ्यामभवनमपि भवनरूपत्वात् भवनात्मकमित्यभिप्रायेणाह—अतीतानागतेति । परस्पर भेदमाश्रित्ये-
त्याहेति । अन्योऽन्यापेक्षामभवनमाह—परस्परेति । भवनैकरूपतामाह—अथ चेति । दृष्टान्तमुपवर्णयति—यथाकाशमित्ति यत्र 20
येषां शब्दानां समवाय परिसमाप्तो भवति यत्र च घटपटादिसंयोगाः परिसमाप्तास्ते प्रदेशा आकाशस्य भवनान्येव, शब्दसंयोगादे
सर्वेषां भवनवृत्तित्वात् तद्भेदेनाकाशस्य भेदात् [illegible]
भेदाभेदरूपमाकाशं घटपटादिसंयोगिनां घटपटादिसंयोगैरसत्त्वाधारत्वेन च सत्त्वात् सदसदात्मकमिति तथान्येष्वपी-
त्यपीति भाव । समवायस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि शब्दादि [illegible] तस्यापि [illegible] पृथगाश्रय शब्दस्य
वादिनामिति [illegible] [illegible] परिमितदेशवृत्तित्वादिति [illegible] एव [illegible] सर्वेषामविकारत्वेऽपि भवनमात्रम् 25
[illegible] तेषामाधारभूतानि [illegible] भेदाभेदसमन्वया-
त्मत एव नानात्वानि परस्पररूपेण न सन्ति आधारभवनापेक्षया च तानि सर्वाणीति सदसद्रूपमाकाशमिति समुदाय-
योजना । अन्यथेति घटपटाद्याधारभेदेनाधारभूताकाशस्य भेदाभावे आधारभेदाभावे आधेयभेदाभावात् घटपटादिभावसङ्करेण
घटोऽपि पटः स्यात्, पटोऽपि घटः स्यादित्येवं सङ्करः स्यादिति भाव । आत्मगतेनाप्याकाशस्य सदसत्त्वं वर्णयति—आत्मगतेनापीति,
निर्विभागसर्वगामकमाकाशमात्मरूपम्, आकाशमपि व्यापित्वेन व्यापकत्वेन मूर्तास्तु भावा परस्परप्रतिबन्धकाः [illegible] 30
न वा व्यापिकरणा न हि निर्विकल्पपरिमाणं वस्तु व्यापिकरणं [illegible] [illegible]
परस्परमसतोऽप्यसन्नपीति भाव । दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तथोभयात्मन इति [illegible] भावितो घटोऽपि भेदा-
भेदात्मा तदात्मक इति भाव । युगपदयुगपद्भाविभवनक्रमानुक्रमयो सदसत्त्वे भिन्नाभिन्नत्वे च परस्परव्याप्त्यनुगतत्वमाह
तमप्याह—यथाऽऽकाशमिति । वस्तुन सदसत्त्वमभ्युपगमे वस्त्वेव न भवेदिति विपक्षे दोषमाविष्करोति—इतरथा चेति

---

१ सि० क० कन्नति । २ सि० क० [illegible] । ३ भि० क० [illegible]कार्यत्वेति । × × सि०

वर्तमानमेव न स्यात्तच्च नैव स्यात्, वान्ध्येयवत् क्षणिकवादवत्, तस्मात् सदसतोः प्रतिपक्षत्वम्, इतश्च नानैकात्म्यम् विधिप्रतिषेधैकविषयत्वात्, भावितैकात्म्यचेतनाचेतनत्ववत् ।

इतरथा चेत्यादि, एवं सदसदात्मकत्वमनिच्छतो वस्त्वेव—नैव भवेदसत्, अपूर्वत्वात् निर्बीजत्वात् नास्य पूर्वमिति बहुव्रीहिसमासवचेन, न पूर्वमपूर्वं प्रागसत्त्वादिति तत्पुरुषसमासेन वा शशपुष्पवत् वैधर्म्येण चम्पकपुष्पवत् मूलाङ्कुरनिमित्तनेन पूर्वमेव सत एव चम्पकस्य पुष्पीभवनात्, तच सदसदात्मकं चम्पककुसुममिति, एवमपरत्वादनुत्पत्त्वादभेवत्वादिति योज्यम्, तस्माद्वर्तमानमेव न स्यात् तदभावाद्वर्तमानत्वादपि नैव स्यात् वान्ध्येयवत्, क्षणिकवादवदिति च तत्पुष्पवदसदात्मकत्वप्रसङ्गात् स्यादवस्थानमेतत् तन्निगमयति—तस्माच्च सदसतोः प्रतिपक्षत्वमिति इतश्च नानैकात्म्यम्—सदसतोरैकात्म्यमेव द्विःप्रतिपक्षस्य प्रसङ्गापत्तेः, कुतः ? विधिप्रतिषेधैकविषयत्वात्—विधिरन्वयः प्रतिषेधो व्यतिरेकः, तावुभावेकविषयाविस्येतत् प्रत्येकवस्तुस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमन्वयव्यतिरेकवृत्तिसदसदात्मकं इत्यविभक्तस्वरूपपर्यनुभवातीतानागतवर्तमानमभिन्नमचमसदसदेकत्रिव इत्यादिवचनात् सिद्धम्, तस्मात् सदसदैकात्म्यमेव भावितैरात्म्यचेतनाचेतनत्ववत्—यथा च चेतनाचेतनयोर्विधिप्रतिषेधैकविषयत्वेन भाविता चेतनमेवनोऽचेतन[म]प्युक्तं तथेहापि द्रव्यादिसदसदेकात्म्याभावित सदसतोः प्रतिपक्षतेति ।

यदपि च वैधर्म्यमुच्यते सत्सोपाख्यमसदनिरुपाख्यमिति तदपि नोपपद्यते सतोऽप्यनुपाख्यत्वात्, को हि प्रतिवस्तुविलक्षणसत्त्वेन सद्वस्तु प्रतिक्षणमुपाख्यातुं शक्नोति, असाधारणत्वात् स्वसुखादिपर्यनुभववत्, अथ च निरुपाख्यतायामपि नैव तदसत्, सामान्यसोपाख्यत्वात् यदप्यसाधारणं सुखादिपर्यनुभवादि तदपि सामान्येनोपाख्यायते किमपि सुखं दुःखमित्यादि अपि च त्वयापि द्रव्यादिकार्येण वस्तुभूतिप्रकाशमात्रेण द्रव्यादेरुपयोगक्रिया नास्तीत्यशक्यसदसत्त्वादिति विधिप्रोपयोगक्रियाप्रसिद्ध्यर्थं सत्ताद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धः कस्य इति वदता अथ च प्रागसत् सत् सम्बन्धसत्त्वात् तस्यामवस्थायाम्, सोपाख्यात्र तदुत्तरकाल सत्तासम्बन्धोपाख्यत्वादिति व्यभिचार उक्तः ।

यदपि चेत्यादि, सदसतोः प्रतिपक्षत्वभावनार्थं वैधर्म्यमुच्यते त्वया सत् सोपाख्यमनभिलप्यमिति तदपि नोपपद्यते, सतोऽप्यनुपाख्यत्वात् को हीत्यादि, वस्तुनि वस्तुनि रूपरसादौ यथोर

व्यर्थत्वादिति सौत्रान्तिकमतेन एवं नवम तीव्रमितद्रष्टिनिति बहुव्रीहिसमासान्न निर्बीजत्वादिति न भवति पूर्वमसदिति तत्पुरुषसमासात् प्रागसत्त्वादिति वाक्यं भवतीत्यत्र निर्बीजत्वादिति । वैधर्म्यदृष्टान्तं दर्शयति मूलेति पूर्वमेव कारणत्वेन सत एव मूलाङ्कुरादिक्रमेण भाव एव एवंवि समासद्वयापेक्षया व्याख्या । एवमन्येऽपि तदुत्पत्तिता अवस्थात्वादयोऽभ्यूहनीया इत्यादएवमिति । अत एवमन्न उदितानभिव्यक्तत्वं चम्पकपुष्पम् सर्वैरनभिमतम् तत् तथात्वत्वादिति तदात्मैव भवेदित्याभैतद्-तस्मादिति । तदुपलम्भप्रसङ्गमाह क्षणिकवादवदितीति । तदवेदान्ते निगमयति तस्मादिति । सप्तमीविषयस्य नियमेन तत्स्वं प्रसङ्गमेवाह—तदुभावितिति । दृष्टान्तमाह भावितेति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथा चेति । एवं सदसदैकात्म्यं व्यवस्थाप्य सोपाख्येतरवैधर्म्यं निराकर्तुमाह—यदपि चेति । अन्यत्र निरुपाख्यमिति विकल्पो नास्ति तत्रोऽपि निरुपाख्य तादिवात्मना निरुपाख्यो—तदपीति । सतोऽपि निरुपाख्यत्वं समर्थयति—को हीत्यादि प्रतिवस्तु प्रतिक्षणं

१ सि इतरथा चैत्यादि । २ सि क. न तुषेत । ३ सि क. °वं तदैव ? । ४ सि क. °क्षमिति ।

साधारण आत्मा, पूर्वक्षणे उत्तरे च क्षणे विलक्ष[ण]त्वस्य भावः सत्त्वं तेन सत्त्वेन प्रतिपर्यंतुप्रतिक्षणविल-
क्षणसत्त्वेन च सद्वस्तु तदुपाख्यातुं केनचिदशक्यमसाधारणत्वात्, यदसाधारणं न तदुपाख्यातुं शक्यते,
सुखादिपर्यनुभववत्, तस्मान्नायमेकान्तः सत् सोपाख्यमेवेति, स्यान्मतं [न]ब्रूमः सत् सोपाख्यमेवेति
यतोऽयं व्यभिचार उच्यते, किं तर्हि? सत् सोपाख्यं निरुपाख्यं वा स्यात्, निरुपाख्यमसदेव
तस्मात् साधर्म्यं न भवत इत्येतदपि नोपपद्यते व्यभिचारादित्यत आह—अथ च निरुपाख्यतायामपि नैव 5
तदसत्, सामान्यसोपाख्य[त्वा]त्, उपसामीप्येनाख्या उपाख्या सचेतनार्थः, सहोपाख्यया सोपाख्या, यदप्य-
साधारणं सुखादि पर्यनुभवादि तदपि सामान्येनोपाख्यायते किमपि सुखं दुःखमित्यादि तस्मान्निरुपाख्य-
स्यापि सत्त्वस्यैकेनाप्युक्तमुक्तमसन्निरुपाख्यं सत्सोपाख्यमिति, तस्मात् केनचिदात्मना सदेवासत् सोपाख्य-
मेवेति नास्ति सदसतोर्वैधर्म्यम्, अथ वा सामान्यसोपाख्यत्वात्—यथा सामान्ये स्वेनात्मना सोपाख्यं सत्त-
था, न विशेषणात्मना सामान्यान्तरेण न तु द्रव्यादिवस्तुवदिति सत् सोपाख्यं निरुपाख्यमसदेवेति एत- 10
स्याप्यैकैकस्य सदसतोः, नास्ति विपक्षता किञ्चान्यत् अपि च त्वयापीत्यादि त्वत्कल्पनयैव सदसदिति
यत् प्रदर्शयितुमिदमुच्यते आरभ्यास्माभिर्यदेव प्रश्नो यावद्विशेषणसम्बन्धः कल्प्य इति, इह तु प्राग्वि-
शेषणसम्बन्धात् विद्यमानमेव निरुपाख्यमितीह त्वया इत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तः, अत आह
अथ च भवमसन्निरुपाख्यत्वादिति निरुपाख्यत्वस्य सति दृष्टत्वाद्व्यभिचार उक्तः, असत्त्व तत्र सम्बन्ध
सत्त्वात्, तस्मादसत्त्वार्थं सोपाख्यमत्र तदुत्तरकाल सत्तासम्बन्धोपाख्यत्वात् । 15

परिणमति न हि परिणामव्यतिरेकेण क्षणमात्रमपि वस्तु भवितुमर्हति इत्याद्यभिप्रायस्य तदर्थममाभावस्तुत्पद्यते ते चानुक्र-
मामिपरिणामा सजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वेन न साधारणा न केनचिदप्यन्येन निर्देष्टुं शक्यन्त इति प्रतिपर्यन्तुप्रतिक्षणमसत्त्वेन
अन्योऽपि निरुपाख्या इति भावः । सजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वमेवाह—असाधारणत्वादिति समानधर्मेण विरुद्धधर्मेण
चान्यैरसमानत्वादित्यर्थः पीतत्वरक्तत्वोपादानत्वं हि वाक्यकुण्डलादि प्रतिक्षणं भिन्नभिन्नपरिणामेन परिणामा भवन्ति अन्यथा
पीतस्य तावतस्मात्पुरातनस्य एव भवेत् न च ते परिणामाः सदेकत्वव्यवहारकाल्याप्यकत्वमात्रेण केनचिदप्युपाख्यातुं शक्यन्त 20
इति भावः । व्याप्तिं दर्शयति—यदिति । ननु सत् सोपाख्यमित्युक्त्वा सोपाख्यत्वव्याप्यत्वं सत्त्वस्य नाभीप्सितम्, यतोऽयमन-
परिणामेषु व्यभिचार आपद्येत किन्तु निरुपाख्यत्वाव्याप्यत्वमसत्त्व तस्मादसत् न सता साधर्म्यं भजत इत्याशयेनाह—स्यान्मत
मिति सत् सोपाख्यमेवेत्यनेन यत् सत् तत् सोपाख्यमेव न निरुपाख्यमिति न नियमः सत् सोपाख्यं स्यात् निरुपाख्यमपि
स्यादित्यर्थं यत्तु निरुपाख्यं तदसदेवेति ब्रूम इति नियमोपाख्यम् । अत्रापि व्यभिचारमाविर्भावयति—एतदपि नोपपद्यत
इति नियमोऽयमपि न युक्तो व्यभिचारादिति भावः । अनुक्रमपरिणामस्य केनचिदुपाख्यातुमशक्यत्वेऽपि नाशासदप्युपाख्यातुमर्हति 25
विशेषरूपेण असौ निरुपाख्यः न तु सामान्यरूपेण तेन तु सोपाख्यमपीत्याशयेनाह—अथ चेति असाधारणस्यापि अभिधेय-
त्वेऽपि नानुक्रमपरिणामोऽसत् सामान्यरूपत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमाह—उपेति सामीप्येन अभिधानं तदुपाख्यादिशब्दाः सत्,
सत् अर्थं एतावभिधानानि केवलान्वयित्वात् धीप्रयोजकविषयत्वात् अन्यतमोपगामीति भावः । हेतुं दृष्टान्ते साधयति—यद
पीति । निगमयति सदसतोर्वैधर्म्याभिधानं—तस्मादिति तत एवासत्त्वात् सोपाख्यत्वात् न सदसतो प्रतिपन्नतेति भावः ।
स्वरूपेण सोपाख्यत्वनिरुपाख्यत्वे दर्शयितुमन्यथा व्याचष्टे—अथ वेति यथा हि द्रव्यादिवस्तु स्वात्मनाऽपि सोपाख्यमन्येन 30
द्रव्यत्वादिनाप्युपाख्यं भवति न तथा सामान्यं सत्, किन्तु स्वरूपेणैव सोपाख्यं नान्येन विशेषणेन तेन तु निरुपाख्यमेव तस्मात्
सामान्यरूपं सत् सोपाख्यं निरुपाख्यमपि असदपि चेति विरुद्धत्वात् सदसतोरैकात्म्यमेवेति भावः । स्वाभिप्रायेणाह न सदसतो
प्रतिपक्षता सत्तासम्बन्धभावात्मके वा स्वपक्षत एतावत्त्वादिति पूर्वोक्तिसम्बन्धेनोपन्यस्यति—अपि चेति । सोपाख्यनिरुपाख्यत्वाभि-
धानेऽभिधानाभावमाह—इह त्विति । व्याख्यानमाह—अथ च भवमिति अनेन प्रयोगान्तरमत्रात्मनिरुपाख्यत्वमुक्तम् ।

---

१ सि. क. ड. डे प्रतिपर्यन्तुप्रतिक्षण । २ सि. क. ड. डे तदुपाख्यातुं ।

एवं सोपाख्य[त्वनिरुपाख्य]त्वाविरोधमापाद्य प्रस्तुतधर्मस[म]त्वाविरोधे साधनमाहऽऽचार्यः—

सदसदेव तु सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात्, सामान्यवत्, अथ वा सोपाख्यं निरुपाख्यञ्च, सदसत्त्वात् सामान्यवत्, सामान्यं स्वसत्, न सामान्यसत्, वस्तुवदिति सदेवासत् सामान्यम्, तदेव च सोपाख्यम्, स्वपरप्रत्ययाभिधानाधानात्तदेव निरुपाख्यञ्च, वस्तुवत्

5 सामान्याद्यन्तराभावादिति सोपाख्यमेव निरुपाख्यम् वस्तुनि विपर्यय इति व्यवस्थापिते दृष्टान्ते साध्यां धर्माभ्यामेव प्रतिपद्यतां भवान् सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात् सामान्यादिद्रव्यादिवत् सदसत्त्वमिति ।

(सदसदेव स्थिति) सदसदेव तु सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात् सामान्यवदिति अथ वा सोपाख्यं निरुपाख्यञ्च सदसत्त्वात् सामान्यवदिति सदसदैकात्म्ये साध्ये सोपाख्यनिरुपाख्यत्वं हेतुः सोपाख्य-

10 निरुपाख्यत्वे च सदसत्त्वं भोक्तृभावेन त्वयैवाभ्युपगतत्वात् सामान्यदृष्टान्तस्य सदसत्सोपाख्यनिरुपाख्यत्वैकात्म्यैकात्म्यं दर्शयति—सामान्य स्वसत्—स्वसत्तया सत्, न सामान्यसत् वस्तुवत्, सम्बन्धसत्त्वे सर्वः यथा स्वसत्तेनैव सामान्येन सम्बन्धाद्द्रव्यगुणकर्मादिर्वस्तु सम्बन्धसदिष्यते न तथा सामान्यम् सामान्यस्य सामान्यान्तरसम्बन्धाभावादिति सदेवासत् सामान्यम् इत्यभिप्रायस्य हेतुत्वार्थत्वात्, एवं सामान्यस्य सदसत्त्वैकात्म्यम् तदेव च सोपाख्यम् स्वपरप्रत्ययाभिधानाधानात्—आत्मनि सम्बन्धिनि च

15 प्रत्ययमभिधानञ्चाधत्ते सती सत्ता सन्ति द्रव्यगुणकर्माणीति च, सामान्य तदेव निरुपाख्यञ्च—नास्योपाख्याऽस्ति वस्तुवत्—वस्तुन इव सम्बन्धिसामान्याद्युपाख्या नास्ति सामान्यादेः सामान्याद्यन्तराभावादिति सोपाख्यमेव निरुपाख्यम् द्रव्यगुणभावेन सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयोर्वैधर्म्याभावः वस्तु[नि] विपर्यय इति—द्रव्यादिविषये वस्तुनि स्वतो निरुपाख्यता सामान्येन सोपाख्यता स्वतः[अ]सत्त्वं सम्बन्धकृतसत्त्वञ्च

सत्तासम्बन्धकृतसत्त्वमिति व्यवस्थापिते दृष्टान्तमभिधाय साधर्म्यवैधर्म्ये इति भाव । एवं सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयोः परस्परं विरोधं

20 निराकृत्य सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयोः सदसत्त्वाभ्यां परस्परव्याप्तत्वमनुमाय सोपाख्यनिरुपाख्यत्वाभ्यां सदसत्त्वे सदसत्त्वाभ्यां वा सोपाख्यनिरुपाख्यत्वे साधयन्नुपन्यस्यति—सदसदेव स्थिति । अत्र च स्वपरोक्तस्य प्रथमेन सदसत्त्वे सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयोः स्वाभ्युपगतत्वात् धर्मद्वये हेतोर्धर्मिविशेषणत्वेन—सदसदैकात्म्य इति । दृष्टान्ते साध्यहेत्वोः सद्भावं विवृणोति—सामान्यमिति स्वसत्तया सत् सामान्येन सम्बन्धसत्तयाऽसदित्यर्थः । सम्बन्धसत्तयाऽसत्त्वे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—वस्तुवदिति यथा—द्रव्यगुणकर्मादिवस्तु । तानि हि स्वसत्तया सन्ति सामान्यन्तु न सम्बन्धसत्तया सत्, तत्र सामा-

25 न्यस्य सम्बन्धाभावादिति दर्शयति—यथेति । एवं प्रथमप्रयोगानुसारेण साध्यं द्वितीयप्रयोगानुसारेण हेतुं सदसत्त्वं प्रदर्श्य तत्रैव सामान्ये सोपाख्यनिरुपाख्यत्वं दर्शयति—तदेव चेति सामान्यमेव च सोपाख्यम्, कस्मिन् सामान्ये परस्मिन् द्रव्यगुणकर्मात्मके अर्थे सन्तीति प्रत्ययमभिधानञ्च जनयतीति भाव । सामान्ये निरुपाख्यत्वं दर्शयति—तदेव निरुपाख्यञ्चेति सामान्यमेव हि सोपाख्यं तत्र द्रव्यादौ तस्य सोपाख्यत्वात् यदि स्वप्रत्ययाभिधानाधानात् तदेव सोपाख्यं नैतावता सोपाख्यं सामान्ये वर्तते स्वत एव स्वात्, द्रव्यादि च सामान्यप्रत्ययविशेषाख्या सोपाख्यमेव न निरुपाख्यमिति भाव । द्रव्यादौ सामान्यादे-

30 र्वैधर्म्यं सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयोर्दर्शयति—वस्तुनीति द्रव्यादेः च स्वतः सोपाख्यता स्वपरप्रत्ययाभिधानाधानाभावात् स्वतो निरुपाख्यता सामान्येन च सोपाख्यतेति सामान्याद्विपरीतम्, तथा द्रव्यादेः स्वतोऽसत्त्वं सम्बन्धकृतसत्त्वम् सामान्यतो वैधर्म्यमिति भाव । तदेवं सामान्ये दृष्टान्ते एकस्मिन्नपि सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयोः सदसदैकात्म्यसाध्यतया सा-

1 सि क. ख दे. °व्यास° ।

सद्भावो विपरीतम् अतो व्यवस्थापितं इत्यादि, व्याख्यातदृष्टान्ते सोपाख्यनिरुपाख्यत्वैकग्राहीकृतहेतु धर्मयोः सदसत्त्वैकग्राहीभूतसाध्यधर्माविनाभाव उपसंह्रियते, तस्मात्ताभ्यां धर्माभ्यां भिन्नौ विरुद्धौ चेत्त-भिमताभ्यामेव प्रतिपद्यतां भवान् सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात्, सामान्यादिद्रव्यादिवत्—सामान्यविशेषसम-वायाः सामान्यादयः, द्रव्यगुणकर्माणि द्रव्यादीनि, सामान्यादयश्च द्रव्यादीनि च यथा सन्त्यसन्ति च सोपाख्यनिरुपाख्यानि चेति सोपाख्यनिरुपाख्यत्वं सदसदैकात्म्ये हेतुः सदसत्त्वमपि सोपाख्यनिरुपाख्य-त्वैकात्म्ये तथैव हेतुस्त्वन्मतेनैव, उपनये तु द्रव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादान स्वयंवेद्यत्वात्, अत्रापि सद सत्त्वैकात्म्ये सोपाख्यनिरुपाख्यत्वैकात्म्ये च निःसंशयमविपक्षत्वेति ।

इदानीं स्याद्वादे परोक्तम् दोषान् परिहर्तुकाम आह—

यत्तूक्तं स्याद्वादिनं प्रति पूर्वदोषपापीयस्त्वाच्च सदसत् कार्यम्, तत्र हि सदसत्कार्ये पक्षयोः सति क्रियाया अभावः, असति चोपादाननियमाभावः, विरोधादिति द्वयदोषो जैन स्यापि हेतूपादानक्रियानियमाभाव इति द्विदोषता पापीयसीति, तन्न, परिहृतपूर्वदोषत्वात् ।

यत्तूक्तमित्यादि, टीकायां प्रस्तुमतो स्याद्वादिनं प्रति पूर्वदोषपापीयस्त्वाभेऽसुक्तौ दोषौ, तत्र सदसत्कार्यपक्षयोः सांख्यवैशेषिकोक्तयोर्यथासंख्य क्रियाऽनुपपत्त्युपादाननियमाभावदोषौ यथोक्त उपादान-नियमाभावसति[सति]च क्रियाया अभावमनतिक्रान्त सदसत्कार्यमिति दोषद्वयं प्रसज्यते जैनस्य पूर्वदोषपापीयस्त्वं विशेषेणानुभूयते तद्यथा—तत्र हीत्यादि यथासंख्यं प्रत्येकदोषप्रदर्शनमग्रतो गतार्थो यावद्धेतूपादानक्रियानिय-माभाव इति—हेतवो दण्डादयो घटस्य मृदुपादान क्रिया कुलालव्यापार इति, अस्मिन् पुनः सदसत्कार्यपक्षे द्विदोषता पापीयसी सदसत्पक्षाभ्यामेकैकदोषाभ्यां, सत्त्वात् कार्यस्य घटादेर्यायाः क्रियाया अभावः असत्त्वादुपादान[ा]भाव इत्येवं द्विदोषत्वात् पापीयानेष पक्ष इति, अत्राचार्य आह—तन्न परिहृतपूर्वदोष-त्वात्—परिहृतावस्मिन् सदसदैकात्म्यकार्यपक्षे पूर्वोक्तौ क्रियाभावोपादाननियमाभावदोषाविति ।

सत्त्वधर्माभ्यामविनाभावो व्यवस्थापित इत्यस्यैवाह—व्याख्यातेति । अविनाभाव सामान्यविशेषसमवायेषु तद्धर्मत्वेन द्रव्यगुणकर्मसु तयोः तत निमित्तमाह—ताभ्यां धर्माभ्यामिति । सामान्यादिद्रव्यादिवदित्यत्र द्रव्यादिदृष्टान्तीरणाभिप्रायमाविष्कर्ति—उपनये त्विति । प्रकृतमाविष्कर्तुं स्याद्वादं दोषानुद्धर्तुमाह—यत्तूक्तमिति । तदुक्तिमेव प्रकाशयति—पूर्वदोषेति । कार्यस्य सदसदेकात्मकत्वेऽपि पूर्वदोषाभ्यां पापीयानेव यौ पूर्वदोषावभिमतावाह—तत्रेति कार्यस्य सत्त्व-पक्षे सांख्याभिमते असत्त्वपक्षे वैशेषिकाभिमते क्रमेण क्रियाऽनुपपत्तिरुपादाननियमाभावश्च दोषाविति भावः । तमेव दोषानुप दर्शयति यथोक्तमिति । स्याद्वादिनैव सत्त्वेऽसत्त्वे चोक्तावेतौ दोषावुभयात्मकत्वेऽपि दुष्परिहरावेवेत्याह—दोषद्वयमिति । दोषद्वयमाह—सत्त्वादिति कारणकाले कार्यस्य घटादेः सत्त्वे कारकव्यापारवैफल्यमपि च तत्प्रयत्ने तत्साध्यानुप-रमप्रसङ्ग इति भाव । असत्त्वादिति कारणे कार्यस्यासत्त्वे सर्वस्यसर्वस्मिन् भावमात्रस्यासत्त्वमपि कथं भवेत्, असत्त्वे च नियतोपादानत्वं न स्यादिति, असत्त्वविशेषात्सर्वेषामुपादानताऽनुपादानता वा स्यात् अन्यदि च दण्डादिव्यापारो नियामको न प्रवर्तेतेति भाव । प्रयुक्तो कारणकार्ये द्रव्यात्मना सद् पर्यायात्मना चासदिति स्याद्वादिनिर्विशेषितत्वात् तत्सत्त्वेन प्रागुक्तोभय-दोषप्रसक्ति स्याद्वाद इत्यत्र समाधत्ते—परिहृतेति पर्यायात्मनाऽसत्त्वात् द्रव्यात्मना सत्त्वेऽपि न क्रियानुपपत्ति पर्यायात्मना-

---

१ सि. क. °विशेषा । २ सि. क. स्वात्म्य । ३ सि. क. एवं । ४ सि. क. पापीयसी । ५ सि. क. तत्त्व ।

ततरेणैवासौ बाधयति प्रश्नपूर्वकम्—

तत्र हि सत्कार्यपक्षे क्रिया किं विरुध्यते ? यदसावेकान्तेन सन्नेव घटः इत्याह ततस्तस्य क्रियाकरणं न युज्यते, कर्तव्यस्याभावात् कृतघटवदित्येव तस्य क्रियाऽभावदोषो भवति, न पुनराकांक्षितकर्तव्यपर्यायद्रव्यवादिनः स्याद्वादिनः, यदि त्वसौ स्याद्वादिना कर्तव्यत्वमपि 5 विदर्शितं च एनमेवं ब्रूयात् 'क्रियाभावदोषस्ते प्राप्तः, कर्तव्यस्याभावात्, कृतघटवदिति'।

(तत्र हीति) तत्र हि सत्कार्यपक्षे क्रिया किं विरुध्यते ?—केन हेतुना सांख्ये यदसावेकान्तेनैवापि ब्रवीति कारणवदिति द्रव्यार्थतो हि मृत्पिण्डे घटोऽस्ति, न पर्यायतः सांख्यस्तु सन्नेव घटः कार्यत्वपर्याय- निरपेक्ष इत्याह ततस्तस्य क्रियाकरणं निष्पन्नस्य सर्वथा विद्यमानस्य न युज्यते कर्तव्यस्याभावात् कृतघटवत्- निष्पन्नघटवदित्येव तस्य सत्कार्यवादिनः क्रियाभावदोषो भवति न पुनराकांक्षितकर्तव्य[त्व]पर्यायद्रव्यार्थ- 10 वादिनः स्याद्वादिनः स्यात्—सन्नेव मृत्पिण्डे घटः केनचिद्धर्मेणासन्नपीति यतः परिहृतपूर्वोक्तसत्कार्यैकान्त- वाददोषत्वात्, यदि त्वसौ सांख्योऽपि स्याद्वादिना कर्तव्यत्वमपि विदर्शित—स्याद्वादिवत् कथञ्चित् कृतमि- त्यादिनाऽनेकान्तवादिना विशेषणेन विशेष्य सदेव कार्यमिति, ततः च एनमेवं ब्रूयात्—यो वादी सुसमीक्षितवाक्यगुणदोषोऽपि क्रियाभावदोषस्ते प्राप्तः कर्तव्यस्याभावात् कृतघटवदिति च ब्रूयात् परिहृत- पूर्वदोषं वादिनं सांख्यमस्य वाऽभ्युपेतानेक[ान्त]वादमिति ।

15 असत्कार्यपक्षेऽप्युपादाननियमः किं विरुध्यते ? यदसावेकान्तेन क्रियागुणव्यपदेशा- भावादसत्कार्यमिति इत्युप एवमिहितस्याभ्युपगतस्यार्थस्य पर्यवसानं यदा ब्रूयात् तस्य घटार्थितायां तन्त्वाद्युपादाननियमो न युज्यते तत्रासत्त्वात् तृणादिवदित्यसत्कार्यैकान्तवादेऽप्युपादाननियमा- भावदोषः, सोऽनेकान्तवादे स्यादादिविशिष्टे नास्ति यथा यदि वैशेषिकोऽपि विशेषं ब्रूयात् च एनं किञ्चिदपि ब्रूयात्, तस्मात् ततः स्याद्वादिनः पूर्वदोषो कुतः पापीयस्त्वम् ? ।

---

*0 [illegible] इति भाव । [illegible] तत्र हीति [illegible] । [illegible]—द्रव्यार्थतो हीति [illegible] इति भाव । [illegible] 5 [illegible] न पुनरिति । [illegible]—यदि त्वसाविति । [illegible] पापीयस्त्वम् [illegible] । [illegible]

---

१ सि० क० त्वसौ । २ सि. क. सत्येवासौ ।

असत्कार्यपक्षेऽपीत्यादि, वैशेषिक प्रत्यसत्कार्यवादिन्नुपादाननियमाभावदोष उक्तो योऽयं स किं विरुध्यते ? इति पूर्ववत् प्रश्नोपक्रमं भावयति—यद्यसावेकान्तेनेत्यादि, यद्यसौ वैशेषिकः पर्यायार्थाश्रयेण क्रियागुणव्यपदेशाभावादसत् कार्यमिति द्रव्यार्थतो हेतुषु तुर्यादिपूपादानेषु च तन्तुषु सन्निहितस्याप्यसत्त्वस्य क्रियान्तरेण क्रियाऽभिव्यङ्ग्यपटाख्यस्यार्थस्य पर्यवसाया—अनपेक्ष्य तु ब्रूयात्, तस्य पटार्थितायां तत्त-दुपादाननियमो न युज्यते, तथासत्त्वाविशेषादिति—यथा तृणाद्युपादाने पटार्थितायां न युक्तः तत्र तस्या 5 सत्त्वात्, एवं तन्तूपादानमपीति—इत्यमसत्कार्यैकान्तवादेऽप्युपादाननियमाभावदोष, सोऽनेकान्तवादे स्याद्वादविशिष्टे नास्ति, स्यादसत्कार्यमिति वचनत्वावधारणमपि यदेवथा यदि वैशेषिकोऽपि विशेषं ब्रूयात् न पुनः किञ्चिदपि ब्रूयात्, न तथा तस्य वादिनो विशेषिता न्यायव्यतिरेकधर्मधर्मिव्यवस्थस्य विज्ञानुपपत्त-भागमात्रमपि वाच्यमस्तीति, उक्तञ्च 'इट्ठुविसयोवणीअ वइ वयणिज्ज परो नियत्तेइ । जति तं तहा पुरिल्लो दाइंतो केण जिव्वंतो ॥' (संम० का० ३ श्लो० ५८) तस्मान्न तत्र स्याद्वादिनः पूर्वदोषो, कुत पापीयस्त्वम् ? । 10

ताभ्यां वा श्रेयस्त्वमेवेत्यत आह—

एवमस्मिन् पूर्वश्रेयस्त्वार्थं मापुन्नाहे दर्शित एव स स्वपक्षरागादसत्प्रक्षेपाद्वा नाथ युक्तस्त्वया ।

(एवमिति) एवमथ पूर्वश्रेयस्त्वार्थः—पूर्वाभ्यां वादाभ्यां श्रेयसो भावस्य भावः पूर्वश्रेयस्त्व, तदेवार्थः स्याद्वादस्येति, सोऽयमापुन्नाहः पूर्वश्रेयस्त्वार्थः परिहृतदोषवचनावकाशः, तस्मिन्नापुन्नाहे प्रति- 15 ज्ञानिर्देशदर्शित एव मया—स्यात्सत् कार्यं स्यादसत् कार्यमिति स पुनस्त्वया स्वपक्षरागादसत्प्रक्षेपाद्वा नावयुक्तः ।

यत्पुनरिह सद्भागस्योपादाननियमः, असद्भागस्य क्रिया च युज्यतेऽतः सदसद्वादयोर

युक्तमसमसितनाम केवल क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्राक् पटाभावधियि ब्रूते तदिदमभिधानं पर्यायैकैकत्वसमैनाह यद्यसा-विति । द्रव्यार्थतस्तन्तुपूपादानभूतेषु तुर्यादिषु हेतुषु न सन्तं कारणक्रिया निमाऽभ्यक्त क्रिया च प्रकाशं परमुपेक्ष्यमाण 20 इयासो तथा वर्णितस्य—द्रव्यार्थत इति । एवमसत्त्वाविशेषात् तन्तुवत् सर्वेषामुपादानतया प्रवृत्तं प्रसज्यत इति तत्तत एवो-पादानं न तु तृणादस्य प्रत्युपादाननियमाभाव प्रसज्यत इति दर्शयति—तस्य पटार्थितायामिति । यदि वैशेषिकोऽपि द्रव्यार्थतः पर्योऽपि पर्यायार्थतया नास्तीत्यत्र [illegible] न एवमुपादाननियमाभावदोषं ब्रूयादित्याह—यदि वैशेषिकोऽपीति कार्यं यदि स्यादसत् कार्यमिति द्रव्यार्थत कार्यरूपतया [illegible] पर्यायार्थतो विशेष ब्रूयादित्यर्थः । न तथेति सामान्यवि-शेषात्मकवस्तुप्रतिपादकेन न तस्याणुमात्रमपि निविशेषवार्तं वक्तव्यमस्तीति भाव । तदर्थे सैद्धान्ती सम्मतिगाथामाह—उक्त- 25 ञ्चेति यदि हि द्रव्यार्थत सत् पर्यायार्थतोऽसदिति परस्परापेक्षया सदसत्त्वे स्यात्सत्त्वे कार्ये धर्मिणि व्यवस्थिते एवमेव तत्ते-रपक्रमात् इत्या व्यवस्थापयितुमिच्छता यो वादी एकान्तं सद्रूपमसद्रूपं वा वदेत् स परेण निवर्तनीयो भवेत् यदि स एव वादी द्वितीयपर्यायमेवं स्याद्वादप्रयोगेण वदतस्तिष्ठेत न केनापि बाधकत्वं प्रतिपद्यते भाव । उपसंहरति—तस्माच्चेति । न पूर्वदोषपापी-यस्त्वं स्याद्वादस्य किन्तु पूर्वाभ्यां वादाभ्यां श्रेयस्त्वमेव दर्शयति एवमयमिति । व्याचष्टे—पूर्वाभ्यामिति श्रेयसो भाव श्रेयस्त्वं पूर्वाभ्यां श्रेयस्त्वं पूर्वश्रेयस्त्वं तदेवार्थोऽस्यासौ पूर्वश्रेयस्त्वार्थ —पूर्वावादयोर्विरोधाभावोऽभ्यस्त प्रकार्यं कस्मात् ? परिहृतपूर्वदोषाव- 30 काशत्वात् कथं ? कार्यस्य स्यात्सत्त्वमसिद्धेन सदाऽसत्त्वं वा निरस्यतीति भाव । एवं मया प्रदर्शितोऽपि त्वया नाभ्युपगत इत्याह—तस्मिन्निति अभ्युपगमे हेतुत्व स्वपक्षराग परपक्षप्रद्वेषो वा रागापेक्षया प्रद्वेषस्य प्रवर्तकत्वेऽन्यायकत्वात् तमेव प्राधा-न्येनोपादाय वाक्येनोपदर्शितम् । प्रकारान्तरेण वादिनोर्व्यं पूर्वदोषपापीयस्त्वं निराकर्तुमनुवदति—यत्पुनरिति । पूर्वदोषपापीयस्त्वे

न्यतराश्रयेण सार्वंशो वस्तुनि स एवेति चेन्न विपर्ययप्रसङ्गात्, एकस्योभयात्मकैकवस्तुत्वे कुत एतत् सद्भागमाश्रित्यैवोपादाननियमो न त्वसद्भागमाश्रित्य असद्भागमाश्रित्यैव च क्रिया, न सद्भागमाश्रित्येति विशेषहेत्वभावादिति पूर्वदोषपापीयस्त्वमेव' इति ।

यत्पुनरिदमित्यादि, पूर्वपक्षः परस्य भावत् पूर्वदोषपापीयस्त्वमेवेति, जैनेनायं परिहारः पूर्व-
5 दोषपापीयस्त्वेऽभिहितः—सदसत्कार्यवादिना सद्भागस्योपादाननियमः—मृदि सत्त्वाद्घटस्य मृदुपादान-नियमः, तथा वा असद्भागस्य क्रिया च घटस्य युज्यते, सदसदंशयोरन्यतराश्रयेण सार्वंशो वस्तुनि स एवेति चेदित्याशङ्काम् एतस्यान्यस्य इत्यर्थान्तरीयं परिहारमाशङ्क्योत्तरमाह—एतच्च न, विपर्ययप्रसङ्गात् विपर्ययः सद्भागमाश्रित्य क्रियाप्रसङ्गोऽसद्भागमाश्रित्योपादाननियमप्रसङ्गः, अनिष्टो च ते जैनस्य, एकस्यो-भयात्मकैकवस्तुत्वे विशेषहेत्वभावात्—यस्मिन् सत्युभयात्मके कुत एतदित्यादि गतार्थं विपर्ययप्रसङ्गापादनं
10 विशेषहेत्वभावात्—हेतुहेतुनियमाभावात् ।

अत्राचार्य आह—

एतदपि न किञ्चित्, कार्यत्वादेव, क्रियत इति हि कार्यम्, तस्मिन्नुपादानक्रिययोः स्वविषयनियतौ, एकस्योभयात्मकत्वात्, एकपुरुषनियतपितृपुत्रत्ववत्, न ह्येकस्य पुरुषस्य पितृपुत्रत्वात्मकत्वेऽपि ते अनियतविषये दृष्टे किन्तु नियतविषये एव, न तु नियमाभावः,
15 एवं वस्तुन उभयात्मकैकत्वेऽप्युपादानक्रिययोः स्वस्वविषयनियतत्वान्न विपर्ययप्रसङ्गः ।

(एतदपीति) एतदपि न किञ्चित् नोत्तरस्य गन्धोऽप्यस्तीत्यर्थः, कस्मात्? कार्यत्वादेव, क्रियत इति हि कार्यम् तस्मिन् कार्ये उपादानक्रिययोः स्वविषयनियतौ[भावा]भावावेव न[ियम]ा[भावः] तयो विषयः स्वविषयः उपादानस्य भवेन नियमः तस्य तत्र नियतत्वात् भावो विषयः क्रियायाः पुनर

परेणोद्भावित जैनस्य मत्प्रतिविधानमभिहितं तदर्थं दर्शयति-जैनेनायमिति सदात्मना भवस्य सत्त्वादुपादाननियमो असदात्मना
20 चासत्त्वात् क्रियया करणमिति च परिहार परस्यैकात्म्ये जैनेनोक्त इति भाव । सोऽयं परिहारो न युज्यते विपर्ययप्रसङ्गादि त्यत एतच्च नेति । भावाभावविभागे नियामकाभावात् क्रियायोऽपेक्षं तत्स्मुपादानापेक्षमसत्त्वमपि स्यादिति दर्शयति-विप र्यय इति । नियामकाभावमाह एकस्येति । सद्भाग एवोपादानापेक्षित्वात् तु असद्भाग एवोपादानापेक्षित्वादेव असद्भाग एव क्रियापेक्षत्वादेव सद्भागस्तु तदपेक्षित्वादेव इत्येव नियामकाभावादित्याशयेन व्याचष्टे-हेतुहेत्वेति । एकस्योभ- यात्मकत्वेऽपि तयो [illegible] नियामकाभावेऽपि ... एतदपीति । [illegible]
25 [illegible]
[illegible] इति ... [illegible] भाव एव [illegible]
[illegible] उपादान[illegible] ... कार्यत्वादेवेति [illegible] ।
अस्मिन् कार्ये इति व्याख्या [illegible] भावाभावात्मके [illegible] । [illegible]
30 विषय इति । तस्य तत्रेति [illegible]

सत्त्वेन नियतत्वादभावो विषयः, उच्यते, ते चोपादानक्रिये स्वस्वविषये नियते इति कथं ज्ञायते ? एकस्योभयात्मकत्वात्–सदसदात्मक एकं कार्यं यथाऽभ्युपगतं त्वया च दोषाभिधित्सया, तस्मादेकस्यो-भयात्मकत्वात्, यथा तूभयात्मकस्यैकस्य तस्य तस्य स्वविषयनियतता दृष्टा, एकपुरुषनिमित्तपितृपुत्रत्ववत्, न ह्येकस्येत्यादिदृष्टान्तव्याख्यानं यावत् न तु नियमाभाव इति, एवमित्यादिदार्ष्टान्तिकव्याख्यानमिति, नियमा-भावसाधर्म्यप्रदर्शनेन दोषाभावप्रदर्शनम्, उभयैकत्वमेव च विशेषहेतुः, तस्य विषयनियतत्वान्नास्ति विप- 5 र्ययप्रसङ्गः, तस्मात् पूर्वाभ्यां श्रेयस्त्वमेव ।

अभ्युपेत्यापि विपर्ययप्रसङ्गमपि—

विपर्ययप्रसङ्गापत्तावप्येवंविधार्थतैव, सदसदात्मनो वस्तुनोऽसङ्गागमाभिन्नोपादाननियमाभाव एव, अनुपादानसत्तादिभावसामान्यलभ्यस्वरूपत्वात्, अस्य नोपादाननियमोऽस्ति, असङ्गागमाभिन्न क्रियाया अभाव एव, तस्य वादिनः सर्वस्य तथात्वादसमानं किञ्चिन्नास्ति । 10

(विपर्ययेति) विपर्ययप्रसङ्गापत्तावप्येवंविधार्थतैव–अनेकान्तसिद्धेर्न बाधकम् यद्यपि सदसदात्मनो वस्तुनो योऽसौ पर्यायार्थोऽसङ्गागो भुवि घटाभावः तदभिन्नोपादाननियमाभाव एव कस्मात् ? अनुपादानसत्तादिभावसामान्यलभ्यस्वरूपत्वात्–प्रागभावे प्रागुत्पत्तेः कार्यमसदेव समवाय्यसमवायि-कारणसान्निध्ये जायते, न तस्योपादानेनार्थः कश्चित्, उत्पन्नं सत् सत्तयाऽभिसम्बध्यते द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वेन द्रव्यं गुणत्वेन गुणः कर्मत्वेन कर्मेत्येवमिमर्थाः सामान्यास्यैर्लभ्यस्वरूपत्वादेति नैव कार्यस्योपादान- 15

[illegible] प्रत्येन [illegible] । उपादानक्रिये स्वस्वविषयतयां [illegible]–ते चेति एकस्योभयात्मक-त्वात्–[illegible] सदसदात्मकमिति यथा [illegible] त्वया [illegible] भाव । एकपुरुष-एकपुरुषेति [illegible] एव पुत्रत्वयोर्न [illegible] प्रति पुत्र [illegible] प्रति पिता भवति तत्र पुत्रापेक्षया [illegible] पितृत्व पुत्रत्वापेक्षमेव नियतम् न पितृत्वापेक्षम्, पुत्रत्वं च पितृत्वापेक्षमेव न पुत्रत्वापेक्षम्, तथा [illegible] भावः । न तु नियमाभाव इति न विपर्ययप्रसङ्ग इति च प्रदर्शनं यथा न [illegible] विपर्ययप्रसङ्गोऽपि नेति साम्यप्रदर्शनं [illegible]– 20 नियमाभावेति । नास्ति विपर्ययप्रसङ्ग उभयैकत्वात् नियमाभावाभावप्रतिपत्ति [illegible]–उभयैकत्वमेव चेति [illegible] तत्र [illegible] तत्र विपर्ययप्रसङ्गोऽस्ति यथा पितृपुत्रात्मकत्वेऽपि पुरुषस्य पितृपुत्रत्वयो [illegible] तत्र [illegible] भाव । [illegible] विशेषहेत्वभावाद्विपर्ययप्रसङ्गो यो [illegible] तथापि–विपर्ययेति । [illegible] च क्रिया-[illegible] नैकान्तता किन्तु [illegible]–अनेकान्तसिद्धेरिति । [illegible] 25 [illegible] कार्यं जायते [illegible] उपादानाभिव्यक्त्येन न किञ्चित् प्रयोजनमस्तीति कार्यमुपादाना-पेक्षमेव [illegible] जायते [illegible] [illegible] समाभिन्न [illegible] सामान्य [illegible] निमित्तं [illegible] उपादानानपेक्ष [illegible] [illegible] नैवास्युपादाननियम [illegible]–अनुपादानेति । [illegible] एतेन [illegible] नैरिति । न तस्येति कार्यस्योपादानेन न किञ्चित् प्रयोजनम् [illegible] । उत्पन्नमिति उत्पन्नं कार्यं [illegible] 30 [illegible] निमित्तं न [illegible] द्रव्यत्वेन न गुण [illegible] द्रव्यत्वादि [illegible]-

---

१ सि क ख वे [illegible] । २ सि क ख वे [illegible] ।

नियमोऽस्तीत्यनेनाम्नाः सिद्धस्तीति, सद्भागमाभिन्न च क्रियाया अभाव एव—यो घटस्य कार्यस्य सत्त्वमेव द्रव्यार्थतो वाञ्छति तस्य क्रियाया नास्त्येव प्रयोजनम्, नैव क्रियाऽस्तीत्यनियमः, किं कारणं ? तस्य वादिनः सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् मृत्पिण्डो हि युगपदयुगपद्भाविसर्वधर्मात्मकः, तेन प्रकारेण तथा, द्रव्यार्थवादप्रकारेण तथा भावस्वभावत्वं सर्वसर्वात्मकत्वं तस्माच्चयारात्सद्भाव क्रियामाक्षि अतोऽसं-
5 तमसतोऽभावात् प्रत्येकमयविवक्षायामन्यतराभाव इतरस्याभावात्र अत्र विशेषहेतुनार्थ एव ।

यत्तूच्यते सदसतोर्धर्म्योरेकस्मिन्नेव कार्ये प्रागुत्पत्तेः सदसच्छब्दार्थयोरेकाधिकरण-भावेन प्रयोगो नास्ति—सदेवासदित्यनुसन्धान नास्त्येकाधिकरणभावेनेति प्रयोगानुपपत्तिः, यथोऽर्थो दर्शितः कार्ये सदसत्ता नेति समम्यभिधाने नेति, एतदपि न किञ्चित्, इतरेतरभूता-भूतत्वस्य जगत्, न केवलं कार्यमेव सदसत्, द्रव्यार्थपर्यायार्थेनाविभक्तद्रव्यार्थभावनायां
10 निखिलं जगत् सदेवासत् किमुभयपर्यायप्रत्ययापेक्षया भावयितव्ये निःसन्दिग्धमेव वस्तुनः स्वात्मनि तथा चेतरेतराभावरूपेण स्वेन च भावरूपेण सदेवासत् सर्वमिति न सदसतोर्धर्म्यम्।

यत्तूच्यत इत्यादि, यावत् संप्रम्यभिधानेन दर्शयति सूत्रार्थः उच्यमानत्वात् सदसतोर्धर्म्यो-रिति, किमुक्तं भवति परस्परविरोधात् समानाधिकरणभावेनैकस्मिन् प्रागुत्पत्तेः सदासच्च तदेवेति [सद]-सच्छब्दार्थयोर्विरोधादेकस्मिन्नेव कार्ये कुतः सत्त्वं प्रागुत्पत्तेः ? किन्तर्हि ? असत्त्वमेवेति सदसच्छब्दार्थ-
15 योरेकाधिकरणभावेन प्रयोगो नास्तीति, तस्मात्—सदेवासदित्यनुसन्धानं नास्त्येकाधिकरणभावेनेति युक्ता निर्धारणं नास्ति तदभावात् प्रयोगानुपपत्तिः, यथोऽर्थ एकस्मिन्नेव कार्ये सदसत्ता नेति समम्यभिधानेन

[illegible] । सद्भागमाभिन्न क्रियाया नियमोऽपि नैव—सद्भागमाभिन्नस्येति । [illegible] वस्तुनि सोऽयं सद्भावे द्रव्यार्थत-याभिप्रेतं प्रत्यस्ते हि [illegible] सर्वथा द्रव्यात्मना [illegible] विधिनियमोभये [illegible] क्रिया [illegible] प्रयोगीति क्रियाया अभाव एवैति नास्ति क्रियाया नियम इत्याह—यो घटस्येति । हेतुमाह—तस्य वादिन इति द्रव्यार्थ-
20 [illegible] परिणामित्वं [illegible] तथा [illegible] [illegible] एवं सर्वात्मकमिति [illegible] सर्वसर्वात्मकत्वात्सद्भाव [illegible] क्रियानियमो भवतीति भाव । सर्वसर्वात्मकत्वे निदर्शनमाह—मृत्पिण्डो हीति । [illegible] विशेषहेतुपेक्षेण नास्ति [illegible] कार्यस्य [illegible] [illegible] प्रत्येकनयविवक्षायामिति । सदसतोर्धर्म्योरिति [illegible] पूर्वपक्षमाह—सूत्रार्थ इति । तात्पर्य-
25 माह—किमुक्तमिति, [illegible] इतरेतराभावरूपत्वात् परस्परं विरुद्धत्वं [illegible] तयोर्न समानाधिकरण्यमिति [illegible] न सदेवासदिति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य [illegible] [illegible] भाव । [illegible] सामानाधिकरण्य [illegible] तत्र न सदसच्छब्दौ [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] —सदेवासदिति [illegible] [illegible] कार्यस्य [illegible] कार्यस्य कारणपर्यायैः [illegible] तस्य सत्तापि कारणात्मनैव
30 [illegible] [illegible] न [illegible] कार्यमुत्पन्नमेव प्रत्यक्षमुपैमात् [illegible] [illegible] [illegible] कार्यस्य [illegible] [illegible] कार्यमसदेवेति निर्धार्यते । [illegible] [illegible]—यथोऽर्थ इति [illegible] सदसत्त्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वं प्रतिषिद्धं भवति अन्यथा कार्ये सद-

---

१ सि. क. प्रभृति । २ सि क. [illegible] ।

दर्शितः, अन्यथा काय सदसत्त्वमिति स्वमतार्थं ब्रूयात्, एतदपि न किञ्चिदित्याद्युत्तरं यावत् स्वात्मनि, एकस्मिन् घटपटाद्यात्मके स्वात्मनि, इतरेतरभूताभूतत्वस्य जगत्—घटात्मना घटोऽस्ति, पटात्मना नास्ति, तथेति, स्वेनात्म[ना] भूतत्वमभूतत्वञ्चेतरात्मना, तस्माद्भूताभूतत्वं जगदिति व्यापितां दर्शयति—न केवल कार्यमेव सदसदिति, तथा वृत्तावृत्ताभ्यां पिण्डशिवकपर्यायाभ्यां क्रमभा[विभ्याम]विभक्तो द्रव्यार्थ एकस्तस्य भावना—मृत्पिण्ड एव शिवकीभवति, शिवक एव स्थासकीभवतीत्यादि यावद्धटो यावच्च पांसुर्या- 5
वच्च परमाणुरित्यवस्थासु सन् पिण्डात्मना भवति शिवकाद्यात्मना न भवतीति पिण्डो भावाभावात्मकः, तथा शिवकोऽपि शिवकात्मना भवति न पिण्डात्मना तथोत्तरावस्थास्वितरेतराभावस्वरूपेण स्वेन च भावरूपेण सदसच्च, 'सदसत्' (वै० अ० ९ आ० १ सू० ४) इति वचनात्, एवं सकलं जगत् वृत्तावृत्तपर्यायार्थेनाविभक्तद्रव्यार्थभावनायां सदेवासत्, किन्तूभयेत्यादि, किं पुनर्युगपद्भाविनामयुगपद्भा- विनाञ्च पर्यायाणां रूपरसादीनां शिवकादीनाञ्च प्रत्यक्षया भावयितव्यो यस्य वस्तुनः स्वात्मा तस्मिन् 10
भावयितव्ये, निःसन्दिग्धमेव तथाऽसत्त्वमपीत्यर्थः, तदुपसंहरति तथा चेति गतार्थम् ।

यदप्युक्तमापेक्षिकं सदसत्त्वं स्याद्वादी किलेत्थं समर्थयति—मृदात्मना घटस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वम्, घटात्मना चासत्त्वमिति, न, असत्कार्यत्वसिद्धेः—एष तर्हि मृदात्मनः कर्तव्यत्वा भावात्, क्रियते इति हि कार्यम्, न च मृत् क्रियते घटो हि क्रियते स त्वसन्, तस्माच्च प्रागुत्पत्तेः सदसत्कार्यमिति, अत्र न पूर्वपक्षो नोत्तरपक्षश्च सत्यः । 15

एवेति समानविभक्तिकनिर्देश एव स्यात्, कुर्यादिति भावः । अत्र सदसत्त्वैकधर्म्यनिराकरणाय निर्दिष्टं वचनम्, स्वपररूपेण सदसत् भूताभूतमिति सदसत्त्वयोरविशिष्टत्वमात्रेणैव निर्धारयन्नस्यासत्त्वमितरेतरमाह—एतदपि नेति । सर्वेषां [illegible] सर्वथा भावरूपत्वे सर्वसर्वात्मकत्वप्रसङ्गात् प्रतिनियतप्रवृत्तिनिवृत्त्याद्यसम्भवो न स्यात् सर्वथाऽभावरूपत्वे वा सर्वथाप्रमेयत्वात् [illegible]- निरुपाख्यभावात् [illegible] तस्यैव वस्तुनः सत्त्वं पररूपेण चासत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति दर्शयति— इतरेतरेति । भूतो वा [illegible] भूतत्वं न [illegible] सर्वात्मना तस्य द्रव्यार्थेनैव [illegible] तथा [illegible] 20
सत्त्वं [illegible] इति सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना भूतं—नित्यं पर्यायात्मना चाभूतमनित्यम्, भूतस्यैव [illegible], [illegible] भूताभूतत्वं सर्ववस्तुनां [illegible] इतरेतरभूताभूतत्वमिति सर्ववस्तुव्यापित्वमस्य [illegible] दर्शयति—तस्मादिति । क्रमभाविपर्यायैरपि न सदसत्त्वमित्येतत् [illegible] प्रथमं क्रमभाविपर्यायैः सदसत्त्वं दर्शयति— वृत्तावृत्ताभ्यामिति, वर्तमानावर्तमानपर्यायाभ्यामित्यर्थः । पिण्ड एव शिवको भवति शिवक एव स्थासकः स एव कोशः स एव कुशूलः स एव घटः स एव कपालः स एव कपालिका सैव शर्करा सैव पांसुः स एव रजस्तदेव त्रुटिः सैव 25
परमाणुरित्येवं [illegible] वस्तुनः परिणामात् तस्य वस्तु वर्तमानपर्यायेण सत् अवर्तमानपर्यायेण चासदिति सदसद्रूपमिति भावः । परिणामपरम्परां दर्शयति—मृत्पिण्ड एवेति । एवं सदसद्रूपत्वमाह—अवस्थास्विति । तत्र वैशेषिकं वचनमपि दर्शयति— सच्चासदिति । क्रमभाविपर्यायैः सदसत्त्वं प्रदर्श्य सहभाविपर्यायैरपि सदसत्त्वं दर्शयति किन्तूभयेति वस्तुनः [illegible] [illegible] सहभाविभावेन सदसत्त्वं निःसन्दिग्धमेवेति भावः । ननु पूर्वोक्तात्मा स्याद्वादिनोऽभिमतमिति यदुपवर्णितं तथा तदपि [illegible] [illegible] पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ [illegible] [illegible] दर्शयितुमाह—यदप्युक्तमिति । 30

१ सि. क. ख. डे. वृत्तिविच्छ कभिन्न् । २ सि. क. ख. डे. भावित्वञ्जेति घटपटाद्यात्मके स्वात्मनि । ३ सि. क. सती ।

यदप्युक्तमापेक्षिकमित्यादि, स्याद्वादी विशेषं सदसत्त्वं समर्थयतीति पूर्वपक्षः, मृदात्मना घटस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वम्, निष्पन्नस्योत्तरकालमपि सत्त्वदर्शनात् तदात्मकत्वान्मृदुपादानोपपत्तिः, घटात्मना चासत्त्वाद्घटाद्यर्थक्रियोपपत्तिरिति, अत्र सिद्धोत्तरं कटन्दीकार आह न, असत्कार्यत्वसिद्धेः, एतदपि व्याख्या—मृदात्मनः कर्तव्यत्वाभावात् क्रियत इति हि कार्यम् न च मृत् क्रियते, घटो हि क्रियते स
5 त्वसदिति तदुपनयति तस्मान्न प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति अत्र न पूर्वपक्ष इत्याचार्यो मन्ये अत्रैव पूर्वोत्तरपक्षयोर्न किञ्चित् सत्यम्—मागधीयेषु पूर्वपक्षोऽपि कश्चित् सत्यः स्यात् विवक्षावशार्पणात्, यथा सद्भागमाश्रित्योपादानमसद्भागमाश्रित्य क्रियाभाव इत्यादि, इह तु न पूर्वपक्षो नोत्तरपक्षः सत्यः ।

पूर्वपक्षस्वरूपं तावत्—

को हि नाम सोऽनेकान्तवादी ब्रूयात्—प्राक् मृदात्मना सत्, घटात्मना चासत् कार्य-
10 मिति, यदि ब्रूयादनेकान्तवादत्याग एकान्तवादाभ्युपगमश्च, एवं हि मृदोऽकार्यत्वेऽसत्कार्य-वाद एवावस्थापितः स्यात्, तत्रैव ब्रुवाणेषु को भेदः, अभूत्वोत्पत्तिवाचकप्राक्शब्दोच्चा-रणादेव चासत्त्वैकान्तः साक्षादभ्युपगतः, तदा किमर्थं विवदेत, अत्यन्तासमीक्षितभाषिणै-कान्तवादिनापि न तुल्यतामेत्यसौ ।

को हि नाम सोऽनेकान्तवादीत्यादि, एवं असत्कार्यवाद एवावस्थापितः सदसत्कार्यमत
15 स्यान्न कोऽप्यनेकान्तवादी एवं ब्रूयादित्यादि, प्रागित्यादि तदेव प्रत्युच्चारण घटत्वात्मना चासदिति न ब्रूयादेवेत्यभिप्रायः यदि ब्रूयादनेकान्तवादत्याग एकान्तवादाभ्युपगमश्च, कुत इति ? तद्दर्शयति—एवं हि मृदोऽकार्यत्व इत्यादि गतार्थो यावत् को भेद इति स यदैव वैशेषिको बौद्धो वा स्याद्वाद्यपीति, किञ्चान्यत् अभूत्वोत्पत्तीत्यादि यावदभ्युपगतेः प्राक्शब्दो ह्यभूति[प्र]सङ्गवाची, घटावस्थातः पूर्वोक्ता

तथैव पूर्वपक्षमुपन्यस्य—मृदात्मनेति सत्त्वम् । अत्र स्याद्वादिमतप्रतिक्षेपार्थमस्य पूर्वपक्षस्योत्तरं कटन्दीकारोक्तं दर्शयति-
20 अत्र सिद्धोत्तरमिति । कथं मृदात्मना सत् घटात्मना चासदित्यभ्युपगमे कार्यत्वमुक्तम् मृदात्मना सत्त्वं प्रागुत्पत्तेः घटात्मना चासत्त्वस्य प्राक् सत् [illegible] कार्यं [illegible]—मृदात्मन इति । घटात्मनो [illegible] घटात्मना कार्यो हि यदेव सा न क्रियते न तु [illegible]—क्रियत इतीति । [illegible] [illegible] दर्शयति—घटो हीति । [illegible] [illegible]—प्रागेवमिति घटात्मना [illegible] ।
25 [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—मागधीयेष्विति । तदाह पूर्वपक्षस्वरूपं दर्शयति—को हि नामेति । प्रागुत्पत्तेर्मृदात्मना सत् घटात्मना चासदित्युच्यमानत्वात् एव [illegible] स्यात् [illegible] [illegible]—एवं हीति । एवं [illegible] [illegible] [illegible] स्यात् नास्ति [illegible]
30 [illegible]—एवं हि मृद इति । घटात्मना च. प्राक् [illegible]—अभूत्वोत्पत्तीति अत्र प्राक्शब्दोऽभूत्वोत्पत्तिद्योतक । [illegible]—घटावस्थात इति प्रकृत कथं भवति, [illegible]

1 सि क. इत इति । 2 सि. क. °गमः । 3 सि. क. °पूर्वोत्तरं ।

वाच्यत्वात्, स चामूर्त्तोत्पत्त्यर्थः प्राक् शब्दोच्चारणादेव साक्षादभ्युपगतः तेन स्यात्, ततः किमर्थं विब देत, अभ्युपगम्यासत्त्वैकान्तं मृदात्मना सत् घटात्मना चासत्कार्यमिति, तथापि भ्रान्तिमपि न ब्रूते, किञ्चान्यत्—असम्यगसमीक्षितमापिण्डिकान्तवादिनापि न शक्यतामेत्यसौ—घटादन्यथा मृद् आत्मा तेना त्यन्तमन्यो घटो भवति तेन च घटात्मना न भवतीत्येवं ब्रुवन् प्रत्यक्षादिविरुद्धमपोह्यमयथाभिधत् स्यात् सोऽपि चैकान्तवादी प्रत्यक्षादिविरुद्धं किञ्चित् परिहरतीति । 5

किञ्चान्यत्—

देशकालभेदलक्षणोभयपर्यायमात्रस्वाभाव्यमयमसद्भाव एव स्यात्, इत्थं पुनः कोऽनेकान्तवादी मृदाद्रूपं रसात्मना नास्ति रसोऽपि रूपात्मना कृष्णाद्यपि शुक्लात्मनेत्यादि, भूतिसन्न-हृदयपिण्ड्यूहावकाशदानात्मकपृथिव्याद्यात्मकत्वान्मृदादेर्घटादेश्च कथं मृदमेकामपेक्ष्य मृदात्मनैवासीत्यापेक्षिकमसत्त्वमसद्भावितवत्, आपेक्षिकमृदात्मसद्विशेषणात्त्वसदभिधानमेवेद मृदा 10 त्मना सत् घटात्मना चासदिति वचनम्, अभिधेयस्वतत्त्वनिरसननियतत्वात्, यद्वाक्यमभिधेयस्वतत्त्वनिरसननियतं तदसदभिधानं दृष्टम्, यथाऽनुष्णोऽग्निरित्युक्तिरिति, अभ्युपगमे तु घटात्मनापि सत्त्वेव, तद्भावत्वात्, तथा च सत्कार्यस्योक्तिरेव कृता त्वया वदता ।

देशकालेत्यादि, देशतो भेदो रूपरसादीनाम्, कालतो भेदः पिण्डशिवकादीनाम्, स भेदो ययोर्यं सदासदात्मतायिनामुभययोः पर्यायाणां ते देशकालभेदलक्षणोभयपर्यायाः तत्परिमाण देशकाल[भेद]- 15 लक्षणोभयपर्यायमात्र तद्भावात्—तन्मात्रत्वात्, एव—अनेन प्रकारेणायमसद्भाव एव स्यात्—रूपं रसादन्यत् तदपि विभज्यमानं कृष्णं पुनरप्येकगुणकृष्णमित्यादि यावत् परमाणुशो विभागादसदेव रूपम्, एवं रसा-

---

प्रागुत्पत्तेः [illegible] प्रागसत्त्वमभ्युपगतम् तथा च प्रागसत् पश्चाद्भवति च अमूर्त्तोत्पत्तिमान् च इति भावः, एवम् पूर्वोक्त[illegible] ततः प्रागसत्त्वेन [illegible] इति तत्र न्यायागम एव स्यादिति भावः । मृदात्मना सत् घटात्मना चासत् [illegible] 20 [illegible] परस्परं [illegible] यदि तु सोऽभ्युपगमो भ्रान्तिरूप इति स [illegible] ब्रूयात्, [illegible] तमपि स न ब्रूत इत्याह—अभ्युपगम्येति । [illegible] असम्यगिति, [illegible] प्रमाणावधारणं [illegible] मान्यान्योऽप्यनेकान्तवादी प्रत्यक्षादिविरुद्धं कदाचित् कथितं परिहरति [illegible] मृद् [illegible] मिथ्या [illegible] प्राक् घटात्मना भवति घटात्मना च न भवतीति प्रत्यक्षादिविरुद्धमापादितम्, न हि किञ्चित् सामान्यविशेषात्मना भवति [illegible] च न भवतीति तस्मात् स नैकान्तवादिनापि साम्यतां यातीति भावः । [illegible] 25 [illegible] इति [illegible]—देशकालेति । [illegible] इति दर्शयति—देशतो भेद इति [illegible] परस्परेण परस्परं एव [illegible] भेदस्वरूपम्, [illegible] परस्परेण परस्परं एव [illegible] भेदस्वरूपम्, [illegible] मृदात्मना सत् [illegible] 30 भावः । तेन किमित्याह—अनेन प्रकारेणेति । [illegible] दर्शयति—रूपमिति । [illegible] भवति एवं रसादयोऽपि विभज्य परमाणु यावत् भवति तथा परस्परतोऽन्यान्यत्वात् [illegible] एवमेव दर्शयति—तदपि विभज्यमानमिति ।

---

१ सि. [illegible]भेदसद्भावत्वा । २ सि. क. कृ° ।

दयः, यथा पिण्डादयोऽतीतसद्भावाः, इत्थं पुनः कोऽनेकान्तवादी ब्रूयात् यथाऽसावसद्वादी ब्रूते रूपं रसात्मना नास्ति, रसोऽपि रूपात्मना कृष्णमपि शुक्लात्मनेत्यादि, न ब्रूयादेवेत्यर्थः, किं कारणम् ? मृत्ति-सद्रूपपरिच्छिन्नरूपादिसंस्थानात्मकपृथिव्याद्यात्मकत्वात्पूर्वापरपर्यायैः घटादेश्च कथं मृदमेकामपेक्ष्य घटात्मनैवासतो-ऽपेक्षिक[1] सत्त्वम् ? असद्वादिवत्, कः कुम्भो मृदादिति सम्बध्यते अत्र प्रयोगः—आपेक्षिकमृदात्म-

5 सन्निक्षेपणात्तु असदभिधानमेवेद घटात्मना सत् पटात्मना चासदिति वचनम्, कुतः ? अभिधेयस्य तत्त्वनिरसननिवर्तकत्वात्—अभिधेयस्य मृत्पिण्डस्य स तत्त्वं देशभिन्नरूपरससंस्थानादि कालभिन्नरूपरसादिव कादि पांस्वादि वृक्षादिसकलभिन्नपृथिव्यादि च, मृदात्मनैवास्ति घटो न रूपादिशिविकादयादिसत्त्वैरिति तैस्तु तत्त्वानि सन्त्येव निरस्तानि स्युः, तन्निरसने निवर्तकत्वात् वाक्यस्य पाश्चात्त्यमभिधेयतत्त्वनिर सननिवर्तकत्वमभिधानं दृष्टम्, यथाऽनुष्णोऽग्निरित्युक्तिः अभिधेयतत्त्वनिरसन[निवर्तक]मसिद्ध

10 मिति मा मंस्थाः सिद्धमेवैतदायात्मनानुपसन्नात् स्वात्मैव नाभावार्थं घटात्मनैव सत्, नान्येनेति ब्रूमः [×]किं तर्हि ? घटात्मना भवन् सन् पटो यदि रूपादिपिण्डशिविकाद्यर्थाद्यात्मभिरपि भवितुमर्हतु नाम तदात्मा को दोषः ? इति अत्र ब्रूमः, अभ्युपाये तु पटात्मनापि सत्त्वेव तद्भावत्वात्, ते भावा रूपादिशिविकार्यादि प्रीत्यादयो घटादयश्चात्मा घटः, तद्भाव[स्य] भावतद्भावत्वं तस्याभावाद्भावत्वात्, यथो मृदात्मना भाव

तथा चैतदसत्त्वं कुम्भस्य कुम्भस्थानादिसर्वात्मनाऽसत्त्वेनान्यथैव भूतं न तु साक्षादित्यपरेणाह—इत्थं पुनरिति। घटादीनां मृदादीनां

15 च साक्षादिकत्वात् तेनैव घटात्मनैवास्तीति साक्षात् कर्म भूतमिति हेतुमाह—मृत्तीति पर्यायैरन्यैः वर्तते वा पृथ्वीत्वम् समानां मृदाद्यन्तरावान्तर पृथिवी उपलब्धेति सद्रूपो ज्ञातव्यम् तथा सद्रूपेण निर्वर्तकेन तथा चोपलब्धेति यदि पानं तेषां वर्ग तेन आहारपाकेनोपलब्धेति यत्तु स्थूलवर्णा सर्वप्रकारेणा मृदुत्वेनाभिरक्तेन आपाकभावत्वतया सर्वेषाम-पाकप्रत्ययेनोपलब्धेः इति स्वात्मत्वात्पृथिव्यादात्मत्वे यथा घटादि न तथाः, तर्हि तथा इतो घटस्येव घटात्मनैवास्तीत्युक्ते एतदन्यथा एकत्वं स्यात्, न तथा सुवर्णादिसत्यस्यानुपलब्धेः स्याद्वादोऽपि निरपेक्षं सत्त्वमसत्त्वं वा वस्तुस्वरूपं इति भावः।

20 अनुमेयार्थे प्रयोगस्य प्रदर्शयति—अत्र प्रयोग इति सत्ये हि निर्देशं प्रदर्शितं घटात्मनेति तेन घटात्मनैव सत्त्वं कथ्यते न तु पटादिरूपस्य तत्प्रभूते देशकालादिभिरपि कालभेदाद्भिन्नाभिरप्यादिभिः सद्रूपत्वाद्घटस्य सत्त्वमिति घटात्मना सदित्यादिकमसदभिधानमेव पृथगभिधेयानां सततात्मना रूपादिशिविकादिप्रकारादीनां निरसने निवर्तकत्वात्, यथा अग्निस्वं तस्य तन्निरसने निवर्तकत्वादनुष्णोऽग्निरिति वचनमसदभिधानमेव तद्वदिति भावः। यद्यपि घटात्मना घटस्य पृथगभिधेये घटार्थत्वात् पटादिति नाभिधेयनिरसननिवर्तकत्वं हेतुः तथापि घटात्मनैवास्य परिपूर्णपर्यायापेक्षैवायं एतदित्यर्थं

25 अन्यत्र घटात्मना न सदिति वाक्यम् अन्यथा घटस्यापि पृथगभिधेयत्वात् तद्रूपेणापि सत्त्वात्, तथाऽसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्य- नाह—अभिधेयस्य मृत्पिण्डस्येति। व्याचष्टे—पाश्चात्त्यमिति। हेत्वसिद्धिं निराचष्टे—अभिधेयेति। ननु एवं वाक्यं तथाभावमिति न्यायमनुसृत्य घटात्मनैवास्ति घटात्मनेति न ब्रूमो येनाभिधेयतत्त्वनिरसननिवर्तकं वाक्यं स्यात्, किन्तु तन्निरसनमनुसृत्यैव तथा च पृथगभिधेयेष्वभिधेयत्वात्मना घट सन् स्यात् को दोष इत्याशङ्कते—स्वात्मवदिति। तथा यदि घटात्मनापि पटस्वरूपत्वे घटात्मना न सदिति वचनं निरर्थकं स्यादित्याशङ्क्योत्तरयति—अभ्युपाये त्विति अभिधेय-

30 तत्त्वनिरसनप्रतीकारे दिशति हेतुमाह—तद्भावत्वादिति। ते भावा घटादयः तद्भाव तस्य भावत्वं तस्यापि भिन्न इति मत्वाऽन्येषामपि विवरणमाह—ते भावा इति। के भावाः ? तेन दर्शयति सर्वेऽत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। व्याचष्टे—

---

1 सि० क० °कम । 2 सि० क० °घटादि । 3 सि० क० °त्मक । 4 सि० क० °भावता । 5 क × × । 6 सि० क० घटात्मा । 7 सि० क० घटत । 8 सि० क० °घटादि । 9 सि० क० घटात्मना ।

कार्यमुत्पत्तेः सत्, तथा घटात्मत्वात्, अपिशब्दात् सर्वात्मकत्वात् शिवकादिपर्यायात्मनापि सत्, तथा चासत्कार्यस्यानुक्तिः सत्कार्यत्वोक्तिरेव कृता तथा वदतेति, तस्मान्न स्याद्वादिन एष मोहः एकान्तवादिन इवानपेक्ष्य पूर्वापरम् ।

कथं तदुक्तिरिति चेदत आह—

सदसदात्मकैकं वस्तुतत्त्वं द्रव्यार्थपर्यायार्थोभयलक्षणं जैना उपवर्णयन्ति खपुष्पव-न्ध्यापुत्राऽसम्भवात्, द्रव्यशब्दमपि मृदादिरूपाद्यतीतानागतवर्तमानभेदाभेदार्थं पर्यायशब्दं सर्वमेव भेदार्थं तेष्वेव, तस्मादुभयोरुभयार्थत्वम् । 5

सदसदात्मकैकेत्यादि, एकात्मकं वस्तुतत्त्वमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपत्तीकरणार्थं जैना—स्याद्वादिन एकमेवात्मानं परमार्थं द्रव्यार्थतः सत्त्वात् पर्यायार्थतोऽसत्त्वाच्चोभयलक्षणमुपवर्णयन्ति, [illegible] प्रतिपादितत्वात्, खपुष्पवन्ध्याऽसम्भवात्–उभयरूपैकात्म्याभावादेकरूपस्य द्रव्यार्थात्मनः पर्यायार्था- 10 त्मनो वा निर्भेदत्वान्निर्बीजत्वाच्च खपुष्पवदतिप्रसङ्गात् सदसद्रूप एवात्मा वस्तुन इति, द्रव्यशब्दस्याप्यस्मा-द्रव्यशब्दस्य मृदादिरूपाद्यतीतानागतवर्तमान[भिन्ना]भेदार्थं वर्णयन्तीति वर्तते–यथा पिण्डशिवकादयः क्रमभुवः, सहभुवः रूपरसादयश्च भिन्नाः त्रिषु कालेषु मृदादयो वर्तमानाश्च रूपादयो [illegible] ते च भिन्ना अप्यभिन्नाः सर्वा मूर्तिमनतिवर्तमानत्वादिति भेदाभेदार्थमेव द्रव्यशब्दं वर्णयन्ति, पर्याय-शब्दं सर्वमेव भेदार्थं तेष्वेव–त्रिष्वेव त्रिकालवर्तमानकालवर्तिषु [illegible] भिन्नत्वं वर्णयन्ति, तस्मादुभयो- 15 रुभयार्थ[त्व]म् ।

तथेति । [illegible] सर्वात्मकप्रतीतेः [illegible] ... अपिशब्दादिति । पूर्वापरमिति [illegible] इति [illegible] । [illegible]–सदसदिति । [illegible]–एकात्मकमिति [illegible] 20 [illegible] । [illegible]–एकमेवात्मानमिति । [illegible] –उभयरूपेति, यदि केवलं द्रव्यार्थात्मकं वस्तु तर्हि [illegible] न सु- [illegible] पर्यायात्मकं तथापि [illegible] [illegible] [illegible] 25 [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] –द्रव्यशब्दमपीति [illegible] [illegible] 30 [illegible] द्रव्यम् । [illegible] [illegible] । त्रिष्वेवेति [illegible]

---

१ सि क. [illegible] । २ सि क. [illegible] । ३ सि. क. [illegible] । ४ सि क. [illegible] । ५ डे [illegible] ।

न केवलं द्रव्यार्थकथनमात्रार्थैवोभयार्थता, किं तर्हि? वस्तुस्वरूपमपि विधत्ते यथा—

मृदात्मानं घटात्मानं द्रव्यार्थपर्यायार्थम्, द्रव्यं हि घटो यावद्द्रव्यार्थमस्त्यन्तसत्, पर्यायस्तु यावत् पर्यायार्थमसत्, यथा च घटात्मा मृदप्येवम्, इदमपि च कुतो भिन्नेऽपि घटे मृत्स्वदर्शनात् मृदात्मकस्योपादानम्, न पुनर्भूत्वाविषयत् सङ्ग्रहाविदर्शनाच्छायात्मकस्येति? 5 तस्माच्च मृद एव दर्शनमुभयथाऽपि ।

मृदात्मानमिति, मृदात्मानं द्रव्यार्थपर्यायार्थं वर्णयन्तीति सम्बध्यते घटात्मानञ्च द्रव्यार्थपर्यायार्थमेवेति तयोर्यथाक्रमं व्याख्या द्रव्यं हीत्यादि–द्रव्यार्थस्य यावद्द्रव्यार्थं घटोऽत्यन्तसदिति घटस्यैव पूर्वोत्तरावस्था मृदादिश्रीह्रिपीत्यादिर्भवतीति प्रागपि साधितार्थम्, पर्यायस्त्विति, पर्यायार्थस्य यावदसदिति तद्विपर्ययेण गतार्थम् यथा च घटात्मा मृदप्येव द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्याम् इदमपि च कुत इत्यादि यतु 10 च्यते भिन्नेऽपि घटे स्वदर्शनात् मृदात्मकस्योपादानमित्येषोऽपि विधिविधेयार्थिकमृत्स्वदर्शनेनैकान्तः कुतः सम्भवति? सङ्ग्रहपरिच्छिन्नरूपत्वस्थानधर्मान्तराभिधानात्मकत्वेन द्रव्यादिधर्मपृथिव्याद्यात्मकस्यैवेति, तस्यदर्शयति–न पुनर्भूत्वाविषयत् सङ्ग्रहादिर्दर्शयतीत्यादि तस्मिन् वस्तुनि विद्यमानसर्वधर्मदर्शनादि यावत् निर्देश्यत्वेति, तस्माच्च मृद एव दर्शनमुभयथापि यदि मृदि मृदात्मदर्शनमथ घटे मृदात्मदर्शनमिति ।

[illegible] । द्रव्यलक्षणं व्याकरोति–मृद इति । पर्यायलक्षणं व्याकरोति–तेष्विति रूपादिपर्यायेषु [illegible] 15 द्रव्यं पर्यायेत [illegible] पर्यायलक्षणं इति भावः । [illegible] द्रव्यपर्याय [illegible] न मन्तव्यं किन्तु वस्तुस्वरूपस्य निरपेक्षमपि द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्यां विधत्ते इत्याह–वस्तुस्वरूपमपीति । [illegible]–तथाचेति घटात्मा द्रव्यतो पर्यायतश्च [illegible] इति वर्णयन्तीति भावः [illegible] द्रव्यस्यैव [illegible] । पर्यायस्य [illegible]–घटात्मसम्बन्धेति [illegible] पर्यायविशेषोऽत्र पर्यायत्वा [illegible] [illegible] इति [illegible] 20 भाव । [illegible]–घटात्मेति [illegible] मृत्स्वापि च [illegible] द्रव्यादि [illegible] परमाणुत्वे भिन्नमात्रत्वेनैव पर्यायार्थिके घटोऽस्त्विति भाव । [illegible] घटेऽपि [illegible] मृदपि घटोऽपि द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्यामभिधीयमानत्वे वस्तुरूपे [illegible] भिन्नेऽपि घटे [illegible] मृदात्मा [illegible] [illegible] 25 [illegible]–सङ्ग्रहेति । [illegible] न पुनरिति । [illegible]–तस्मिन् वस्तुनीति । [illegible] तस्माच्च मृद एवेति यदि [illegible] [illegible] किन्तु घटोऽपि [illegible] 30 भाव । [illegible]

१ सि. [illegible] घटप्येव । २ सि [illegible] विधित्वा । ३ [illegible] दर्शनमित्यादि ।

यदभ्युपगम्यते घटात्मना चासत्त्वात् क्रियोपपत्तेरेवं क्रियार्ह इव आह, अत्रापि क्व एवमित्युपरम्, नैवमार्हतो ब्रूते घटात्मनाऽसत्त्वादसदेव कार्यमिति, किं तर्हि ? सदपि घट इति ब्रूते, मृत्त्वस्य घटसत्त्वात्, तद्दर्शयति–

असत्त्वाद्घटात्मनेति कुत एतत् ? न पुनर्मृत्त्वस्य घटसत्त्वात्, तस्य एवानुभवक्रमप्राप्तेः, तत्प्रत्यग्रादिवत् । 5

(असत्त्वादिति) असत्त्वाद्घटात्मनेति कुत एतत् ? न पुनर्मृत्त्वस्य घटसत्त्वात्–तत् पुनः सत्त्व मृत्त्वस्य घटस्य तस्य एवानुभवक्रमप्राप्तेः–क्रमजन्मघटपर्यन्तुभवः क्रमेण प्राप्यते, तस्ये-त्युत्पाद्य तोऽवस्थितरूप एव वस्तुनि मृदाख्ये, तत्प्रत्यग्रादिवत्–यथा घटस्य प्रत्यग्रमध्यममध्यमपुराणतादिभावा घटतत्त्वे व्यवस्थितस्यैव तथैव मृत्त्वे एवानुभवक्रमप्राप्तेर्घटसत्त्वम्, तस्मादार्हतोक्त्यपरिज्ञानादसदभूक्तम् ।

किञ्चान्यत्– 10

यदपि च न, असत्कार्यत्वसिद्धेः, एवं तर्हि मृदात्मनः कर्तव्यत्वाभावात्, क्रियत इति हि कार्यम्, न च मृत् क्रियते, घटो हि क्रियते, स त्वसन्, तस्माच्च प्रागुत्पत्तेः सदसत् कार्यमिति, एतदपि नैव, असत्कार्यत्वसिद्धिवत् सत्कार्यत्वसिद्धेः, अकर्तव्यत्वान्मृत्त्वस्य घटादेः सदेव कार्यमिति भावानां कुतो नेष्यते सत्कार्यत्वम् ? न हि घटतायां मृत्त्वाभावे घटस्यावस्थानमस्ति, येन प्रागसन् स्यात्, मृद् आत्मैव हि घटात्मा, तस्यागे तत्स्वरूपानुपपत्तेः, 15 अतीतानागतवर्तमानविचित्रविशेषस्वभावसङ्गतमृत्त्ववत्, अतीतानागतवर्तमानविचित्रविशेषाभ्यासितभावसङ्गतघटवदिति ।

यदपि चेत्यादि, एतस्य पूर्वपक्षस्योत्तराभिप्रायेणोच्यते–न असत्कार्यत्वसिद्धेरिति, यावत्तस्माच्च प्रागुत्पत्तेः सदसत्कार्यमिति, गतार्थम्, अत्रोत्तरमाचार्य आह–एतदपि नैव, असत्कार्यत्वसिद्धिवत् सत्कार्यत्वसिद्धेरित्युपक्रम्य भावानां यावत्सत्कार्यत्वमिति यथा मृद्भावमभ्युपगम्य घटस्य मृद्भावेनानुत्पादिना 20

मूलभावार्थः–यदभ्युपगम्यत इति । यदुच्यते घटात्मनाऽसत्त्वात् ... तत्र कुतः, घटत्वभूतस्य घटस्य सत्त्वात् ... कुतो नेष्यत इत्याह–असत्त्वादिति । यदि घटो मृत्त्वभूतो घटो न सन् ... तर्हि न सोऽत्र यदपि ... अनुभवर्त्तं यावत्, यदि च क्रमतोऽनुभवर्त्तं ... तत् पुनः सत्त्वमिति ... घटादेः ... अवस्थितं यस्मिन् तस्मिन्नेव मृदाख्ये वस्तुनि क्रमेण जन्म यस्यैवंविधस्य घटस्यानुभवः क्रमेणैव प्राप्यते इति समुदायार्थः । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह–यथेति ... । अथ ... सदसत्त्वं ... समर्थयति–मृदात्मना घटस्य 25 ... एवं ... पूर्वपक्षं निरस्य तदुत्तरत्वेन असत्कार्यत्वसिद्धेरित्यादि तदभिप्रायमाह–यदपि चेति । ... असत्कार्यत्वेति ... । सोत्तरमुपदर्शयति–एतदपि नैवेति । ... सत्कार्यत्वसिद्धिमुपदर्शयति यथेति ... घटो न ... तेन रूपेण ... तदुत्पत्तिविनाशरहितवत् ... तेन रूपेण

१ सि क. °सत्त्वात्कि । २ सि क. °कार्यत्वाद । ३ सि क तुल्यमेव । ४ डे मृद्भावेनानुत्पादि-... , सि. क. य मृद्भावेनानुत्पादि... ।

[मा]त्मनस्स एव घटविवक्षया कर्तृत्वाद्घटत्वमिदं तथा तथाऽकर्तृत्वप्रसङ्गात्, सततमप्युपलभ्यमानस्व-
रूपरसादिभिन्नादिकर्तृत्वात्मनो मृदात्मनः मृदात्मविवक्षया कर्तृत्वाभावात् सदैव कार्यमिति कल्प्यते-
प्यते । न हि घटतायामित्यादि भिन्नरूपादिमत्पृथुत्वस्य घटस्य मृदात्मत्वसामान्ये घटत्वस्थाने स्यात्स्व
घटः प्राक् पश्चाच्चास्त इति स्यात्, तत्तु नास्ति यस्मात् मृद् आत्मैव घटात्मा तस्मात् । तत्त्यागे
5 तत्स्वरूपानुपपत्तेः, यत्त्यागे परस्वरूपानुपपत्तिः स तस्यैवात्मा, अतीतानागतेष्वपि यावन्मृदात्मवत्–यथा
मृत्पिण्डस्यातीतानागतवर्तमानेषु कालेषु ये विशेषाः शीतोष्णादयः सार्द्रशुष्कशकलपिण्डकुशूलादयश्च
विचित्राः पर्यायास्त स्वभावा यस्य मृदात्मनः तैस्तैर्भावैस्तैरेव सद्भावः सद्भूतं तदेव परमार्थभूत
मृदात्म तान् विशेषान् विहाय न प्रवर्तत इति, [अ]पि च तस्मिंस्तु स एवात्मा विशेषाणां मृदात्मा तथा
घटात्मा मृद् एवात्मा अथ वाऽतीतानागतवर्तमानविचित्रविशेषाभ्यासित[स्व]भावसद्भूतघटमिति द्वितीय-
10 मुदाहरण[म]स्यैव व्याख्या–मृद् आत्मा[घटात्मा]घटस्यात्मा मृदात्मेति द्विधापि प्रतिज्ञायते तेनैव हेतुनाऽ-
नेनापि दृष्टान्तेनेति ।

एतेन सर्वास्याद्वादः प्रत्युक्तः ।

(एतेनेति) एतेन सर्वास्याद्वादः प्रत्युक्तः–कार्यसदसदात्मकैकवस्तुप्रतिपादनात्मकेन तदेकान्त-
प्रतिपादनात्मकेन च यत्न नित्यानित्यादयः प्रत्यवायाः सर्वे प्रतिषिद्धा बोद्धव्याः उपादाननियमस्यासति सति

---

15 [illegible]

---

१ भर्तृषु [illegible] । २ भर्तृषु [illegible] । ३ भर्तृषु [illegible] ।

च क्रियाया असम्भवात् नित्यानित्यैकान्तानां कार्यकारणसर्गासम्भवप्रसङ्गादिति स्याद्वादः नित्यत्वेनानित्यत्वम् अनित्यत्वेन च नित्यत्वमेकान्तरूपं प्राप्यते, सापेक्षत्वात् सर्वं सिध्यति, तद्यथा सदा सत्त्वान्नित्यत्वम्, सदा सत्त्वं द्रव्यार्थात् [अतः] नैकान्तानित्यत्वम्, सदा चासत्त्वादनित्यत्वम्, सदा चासत्त्वं पर्यायार्थत्वात्, अतश्च नैकान्तनित्यत्वमिति ।

यदपि चोपादाननियमसत्त्वप्रतिषेधार्थमुक्तं कर्तृकर्मेति क्रियानिमित्तकौ शब्दौ, तत्र प्राक् प्रसिद्धव्यापारयोग्यद्रव्योपादानं तत् क्रियानिमित्तं न कार्यसत्त्वनिमित्तमिति, अर्थस्य व्यापारनियमः कुतः? स हि कार्यसत्त्वमन्तरेण न सिध्यति, समर्थस्य करणेऽधिकारपरिग्रहात् स इति चेत् समर्थस्यैव कार्यक्रियायामधिकारपरिग्रहणात् कार्यमसदेव, ननु त्वयैव समर्थस्य करणेऽधिकारपरिग्रहादुपादाननियम इति ब्रुवता सत्कार्यत्वं समर्थितम्, एकीभावं गतार्थस्य समर्थत्वात् ।

(यदपि चेति) यदपि चोपादाननियमसत्त्वप्रतिषेधार्थमुक्तमित्यादि कर्तृ-कारणं कर्म कार्यमिति क्रियानिमित्तकौ शब्दौ, तत्र प्राक् प्रसिद्धव्यापारयोग्यद्रव्योपादानं तत् क्रियानिमित्तम्, न कार्यसत्त्वनिमित्तम् अत्र स्याद्वादी किल पृच्छति अर्थस्य व्यापारनियमः कुत इत्यादि यावत् सिध्यति, अत्र वैशेषिकोऽशेषमाशङ्कते समर्थस्य करणेऽधिकारपरिग्रहात् स इति चेत् एतस्य व्याख्या समर्थस्यैव कार्यक्रियाया मित्यादि कारणनिदर्शनग्रन्थो गतार्थो यावदसदेव, [असत्]कार्यत्वमेव, ननु त्वयैव समर्थस्य करणेऽधिकारपरिग्रहादुपादाननियम इति ब्रुवता सत् कार्यत्वं समर्थितम् सङ्गतार्थं समर्थं एकीभावं गतो योऽर्थः

मात्रैकान्तत्वसम्भवात् तत्सम्भवे [illegible] एव सम्भवात् [illegible] नैकान्तानित्यत्वं [illegible] बाध्यते तत्सम्भवे च सर्वमिति सिध्यति तथैव [illegible] नैकान्तनित्यत्वं बाध्यते नित्यानित्यत्वस्य सर्वमिति सिध्यतीति भावः । तदेव दर्शयति-तद्यथेति । अथ [illegible] भावयेति [illegible] यदपि चेति । व्याचष्टे-कर्तृकारणमिति [illegible] कारणं प्रधान-क्रियानियमेन कार्यं भवति-तथा च [illegible] सा-धनस्य [illegible] न तु तत्र कार्यसत्त्व प्रयोजकम्-कार्यकारणभावो हि नियमाधारः [illegible] कार्य-[illegible] नियमाधीनत्वात् [illegible] प्रसिद्धिरेव तथा च कार्योत्पत्ते प्राक्[illegible] प्रसिद्धि[illegible] कारणं तदुपादानं भवति एवं प्रसिद्ध[illegible]मिति भाव । ननु [illegible] नियमं कथमिति यदुक्त-अर्थस्येति प्रतिनियतार्थस्यैव प्रतिनियता-[illegible] यो नियमः कथ्यते स कुतः? स नियमो हि प्रतिनियतार्थे कार्यसत्त्वमन्तरेण न सिध्यतीति भावः । अत्र वैशेषिकः [illegible] समर्थस्येति कार्यकरणेऽधिकारः समर्थस्यैव [illegible] भाव् प्रसिद्धे परिग्रह-[illegible] नियम इत्यर्थं व्यापाराभिमुखीभूत कार्यजनकत्वात् व्यापार एव कार्यविशेषे तत्त्वम्, न तु कार्यसत्त्वं नियाम-कमसत्त्वात्, [illegible] कार्यनियतपूर्वभाविताव्यतिरेक[illegible] सामर्थ्यं प्राक् प्रसिद्धमस्तीति भाव । अत्र [illegible]-ननु त्वयैवेति [illegible] समर्थितमित्याह-सङ्गतार्थमिति समर्थशब्दे समुपसर्गः [illegible] एकीभावं [illegible] एवं कार्येणैकीभावं [illegible] समर्थस्यैवोपादाननियम इति ब्रुवता त्वयैव कारणे कार्यस्य सत्त्वं समर्थितमेवेति भाव । अपि

---

१ सि क. °त्वाभिरता । २ सि. क. सिध्यतीति । ३ सि क. °नित्यत्वमेक । ४ सि क. °नित्यत्वमत्र स । ५ सि क. °प्रधानाय ।

[स]संमर्थ[ः]साम्येन साधनात्मः तद्भावात्, एवमिमार्थं गतार्थस्य समर्थत्वात् सत्कार्यत्वमेव, नान्यथा कर-
विषाणेन सह कस्यचित् सामर्थ्यम्, तस्य वा येनकेनचिदुपपद्यत इति ।

अस्य व्याख्यानम्—

अथ कथं तन्तुतुर्यादिपटनिर्वृत्तौ कारणत्वेनोपादीयते, न पांशुवास्यादीति, न, तस्यैव
5 तथा तथा समर्थत्वात्, पटादिकार्यं तन्तुषु तत्कारणेषु च तत्र तत्रास्त्येव, तत्समवायव्यक्त-
त्वात् तदात्मकत्वाच्च, तथा तुर्यादिष्वपि पांश्वादिष्वपि च तत्कारणकारणत्वात्, परमाणुवत्।

अथ कथं तन्तुतुर्यादि यावत् कारणकारणत्वात् परमाणुवत् वैशेषिकमेव पृच्छन् तेनैव
व्याख्यापयति [तन्तु]तुर्यादिरेव कारणत्वेनोपादान पटनिर्वृत्तौ न पांशुवास्यादेरिति, कारणाभिधारपरिग्रहादेव
सत्कार्यत्वम् तस्यैव समर्थत्वात् तथा तथा–तेन तेन प्रकारेण तदभिमतनियतशक्तियुक्तत्वसमर्पितत्वात्,
10 पटादिकार्यं तन्तुषु वर्तते तन्तुकारणेषु–तथा तन्तुषु प्रकारान्तरेण पटकारणभावं बिभ्रत्सु तथा पक्ष्मत्रुटि-
रेणुपरमाणूनामपि यथासम्भवं प्रकारान्तरैः पटकारणत्वात् पारम्पर्येण तत्र तत्रास्त्येव पटः, तत्समवाय-
व्यक्तत्वात् तदात्मकत्वाच्च असमवायिपटोऽपि संयोगव्यक्तत्वात् संयोगिद्रव्येभ्यः संयोगस्याभिन्नत्वात्
तन्तुपक्ष्माणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिसंयोगात्मपरिणतद्रव्याभेदात् एव परमाणवः पटः, यथा संयोगेषु पटकारणेषु
तदात्मकत्वात् पटत्वं तत्कारणपरमाणूनां तथा तुर्यादिष्वपि–तुरीवेमशलाकादीनामपि विलेखनिकादीनां कुविन्द-
15 प्रयत्नोत्थापितव्यापाराणां पटत्वम् तदात्मकत्वात् द्रव्याभेदात्, पांश्वादिष्वपि च भूम्यम्बुमारुतानल-
कालाकाशदिक्संयोगनिष्पादनात्मकत्वात् पटत्वं सिद्धम्, तत्कारणकारणत्वात् परमाणुवत्, एवं तावत्

कार्यमात्रनियतावस्थितमपि द्रव्यं कारणं भवेत् तर्हि कारणाभावेऽपि निष्क्रियं कुतो न समवेत्, तदर्थेन वा केनचित्तस्य कुतो नोत्-
पत्तिरापद्यते इत्याशङ्कते । एवमेवार्थं दर्शयितुं सूत्रेणैव व्याख्यापयति–अथ कथमिति । यदि सर्वत्र सर्वं सदेव तिष्ठति-
मात्रमेव कारणत्वे प्रयोजकं तर्हि पटार्थिना पटनिर्वृत्तौ पूर्वमपि पांशुवास्यादीनि विहाय तन्तुतुर्यादिरेव कारणत्वेन कथं गृह्यते इति
20 वैशेषिक प्रति प्रश्नमुपन्यस्यति–तन्तुतुर्यादिरेवेति कारणत्वविशेषणव्यापारस्य कारणाधिकारपरिग्रहो नियामक इति वैशेषिके-
णैव सत्कार्यत्वमिति तस्यैव तदभिमतत्वात्, सामर्थ्येन नियामकत्वमिति प्रदर्शयति–तस्येवेति । हेतुमाह–तस्यैवेति,
नियामकत्वमेव तदङ्गेन समर्थनात्विवरणं । तेन तेनेति–तेन तेनेति पटकारणेषु तन्तुषु तत्संयोगेषु तुर्यादिषु च प्रका-
रान्तरेण सामर्थ्यम्, तन्तुकारणेषु पक्ष्मादिषु तत्कारणेषु यावत् परमाणुषु विभिन्नप्रकारैः सामर्थ्यमस्ति परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकाद्या-
विर्भावक्रमेणासौ हि तथा तथा परिणमन्त पटीभवन्तीति पटत्वं तेषामस्ति द्रव्यं हि सामर्थ्यरूपेण निरवयवमयम्, कथंचि-
25 मत्स्यायनमस्येवं तथा तथा पटीभवन्तीति भाव । पटकारणपरम्परासु पटसत्त्वं दर्शयति–पटादिकार्यमिति । तत्समवाय-
व्यक्तत्वादिति–पटकारणकारणभिन्नतन्तुसमवायव्यक्तत्वात् पटोऽभिव्यक्तो । तन्तुसंयोगेषु गुणेषु पटो पटत्वमित्याह असमवा-
यिपटोऽपीति । अथवा पटकारणीभूतपक्ष्मपरम्परासु तन्तुपक्ष्मत्रुटिरेणुपरमाणुषु पटत्वं समानव्यक्तत्वात्, तत्र तत्र समवायात्
तदात्मकत्वात् द्रव्याभेदात् अन्न तु पटो न समवैति यथा तुरीवेमशलाकादिषु पटत्वं तत्संयोगव्यक्तत्वात् तुर्यादिसंयोगे हि तन्तुषु
पटो व्यज्यते तथा तदात्मकत्वात्–द्रव्याभेदादिति भाव । ननु तुर्यादिसंयोगव्यक्तत्वे तुर्यादिसंयोगस्य पटत्वं स्यात् कथं तुर्यादिसत्त्वमि-
30 त्याह–संयोगिद्रव्येभ्य इति । एतदेव स्पष्टयति–यथेति । पटकारणकारणेषु पटत्वं समर्थयति–पांश्वादिष्वपि चेति । एवम्
एवं पटवत्सर्वो कर्मादिरत्र न सर्वदा नाप्यसत् इति सर्वथा न युज्यते तदेतत् हेत्वाभासत्वात्, किन्तु तत्सत्तैवात्मकमेव सत्,
तथा व्याख्येया इतिकर्तव्यात् संयोगाभिव्यक्त–एवं तावदिति । वैशेषिकोक्तं क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् कार्यमिति मतं

---

१ सि. क. अस्य । २ सि. क. ॰व्याख्यानुवत् ।

कार्यस्य सत्त्वप्रतिषेधो न सिध्यति, प्रतिषेधहेत्वयुक्तेः, सदसत्त्वैकात्म्यसाधनसौस्थित्यप्रदर्शनाय सदसदेव कार्यमिति ।

किञ्चान्यत्—

योऽप्युपचयहेतुः क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् कार्यं खपुष्पवदिति, अयमेव ते उपचयहेतुः परपक्षसाधनाय—सदेव भवति कार्यं प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात् सत्तासम्बन्धि द्रव्यादिवत्, अनैकान्तिकता च, ननु खपुष्पवदनेकान्तः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्, उपजात मात्रद्रव्यादिवत् सत् स्यादिति त्वत्साधनमपि संशयकारीति चेन्न, प्राग्विशेषणापक्षिप्तप्रसङ्गत्वात् 5

योऽप्युपचयहेतुरित्यादि, तेन किल क्रियागुणव्यपदेशाभावात्—क्रिया स्थानादि पटस्य तन्त्ववस्थायां गुणाश्च संयोगपरिमाणादयो व्यपदेशश्च अन्यान्तरं लिङ्गं वा न सन्ति, तस्मात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं खपुष्पवदिति, अस्याप्युपचयहेतोर्विरुद्धत्व दोष इत्याचार्य 10 आह—अयमेव ते उपचयहेतुः परपक्षसाधनाय सदेव भवति कार्य—आस्ते व्यक्ते उत्पत्ते प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात् सत्तासम्बन्धिद्रव्यादिवत् सविशेषण स्वपक्षसाधनाद्येवम्, यथा द्रव्यगुणकर्माण्यत्र कार्यत्रय समापत्त्यसत् सम्बन्धेनैव यावत् सत्तया न सम्बद्धं तावत् [न] क्रियागुणव्यपदेशभाग् भवति, अथ च विद्यते स्वकारणेषु समवेतमात्र तथैव समवेतकार्यमित्यस्मन्मतसिद्धिः, अनैकान्तिकता च क्रियागुणव्यपदेशाभावादित्यस्य हेतोः, अ[स]त्त्वे च खपुष्पादौ सति च जातमात्रे कार्यत्रये दृष्टत्वात् असदेवेति 15 सन्दिग्धम् इतर आह—ननु खपुष्पवदनेकान्तः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात्, खपुष्पवत् स्यात्, उपजातमात्रद्रव्यादिवत् सत् स्यादिति त्वत्साधनमपि संशयकारीति चेत् एतच्च न, प्राग्विशेष

णाद्यर्थमाह—योऽपीति । हेतु व्याचष्टे—क्रिया स्थितीति पटस्य क्रिया—आतानवितानादि, गुण —संयोगपरिमाणादय व्यपदेश—पट इति नाम हेतुर्वा तन्त्ववस्थायां न सन्ति तस्मादुत्पत्ते प्राक् कार्यमसदिति तत्त्वं । विरुद्धोऽयं हेतुरित्यस्यैवोप- [illegible]—अयमेवेति प्रसिद्धि विशेषणसहितोऽयमेव हेतुरिदानीं अत्र पक्षे कार्यं धर्मी सत्त्वं साध्यं [illegible] यदि कार्यं 20 तन्तवस्थायामभूतक्रियागुणव्यपदेशम्, अत्र च सदिति [illegible] हेतुरिति भाव । [illegible] प्रयोक्तं प्राक् सम्बद्धे हेतौ विशेषणीकृत सत्त्वं साधर्म्ये [illegible] हेतु स्यादित्याह—सविशेषणमिति । दृष्टान्तं यथा यथेति सत्तासम्बन्ध [illegible] द्रव्यादिदृष्टान्त स च प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेश [illegible] स च हेतुः कर्मणि [illegible] सत्त्वमेव साधयति [illegible] विरुद्धोऽयं हेतुरिति भाव । [illegible] हेतु दूषयितुमाह—अनैकान्तिकता चेति । अनैकान्तिकत्वप्रयोजकं [illegible] असति चेति क्रियागुणव्यपदेशाभाव खपुष्पसत्त्वाभावेन [illegible] 25 [illegible] सहचरित [illegible] सत्त्वेन सहचरित इति [illegible] गुणव्यपदेशाभावस्य कार्यमिति [illegible] कार्यं [illegible] विरुद्धमिति [illegible] क्रियागुणव्यपदेशाभावो हेतुरनैकान्तिक इति भाव । अत्र परेणाप्ययोक्त [illegible]—नन्विति यथा खपुष्पादौ प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वेऽपि सत्त्वं नास्ति [illegible] मास्तु च सत्त्वं एवञ्च खपुष्पवत्त्वभावेन साध्याभावेन सहचरित- 30

---

१ सि. क्ष. डे. [illegible]ऽभावात् । २ सि. क्ष. डे. क्रियास्थानात्यादि । ३ सि. क्ष. डे. [illegible]त्वात् । ४ सि. क्ष. डे. [illegible] आह ।

व्यपदिश्यप्रसङ्गत्वात्–स्वार्थं प्रसङ्गो यथाविशेषत्वक्रियागुणव्यपदेशाभावात् मत्कार्यमित्येतावद्रूपात् किं तर्हि ? प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वादिति मया विशिष्योक्तम्, यस्य प्रागभूताः क्रियागुणव्यपदेशाः पश्चाद्भविष्यन्ति तस्यैव यथा तदेवोत्पन्नमात्रं द्रव्यादि न तु यस्य प्राक् पश्चादिति कालविभागेनासत्त्वं खपुष्पादेरिव्यतः प्रागिति विशेषणादपक्षिप्तोऽनैकान्तिकत्वप्रसङ्गोऽस्य हेतोरिति ।

5 अत्राह–

ननु प्राङ् निष्पत्तेरसत् कार्यमिति कालविशिष्टं प्रतिज्ञाय क्रियाद्यभावादिति हेतुरुक्तः, स तु निष्पन्ने नास्ति, सदेव तु द्रव्यं न कार्यमित्यत्र ब्रूमः ननु निष्पत्तिरुत्पत्त्यभूत्वाभावादि समानार्थिका तेनाव्यक्तसत् व्यक्तसद्भवतीत्युक्तम्भवति, अनुपमिलीनसत्त्वस्य तज्जातमात्रं सत्तोपश्लिष्यनात् प्रागनिष्पन्नं सत्तासामान्येन सद्भवति, निष्पत्तिशब्दो ह्यभूतस्य भवनस्य 10 विप्रकारां निष्पत्तिमाह–नियता निश्चिताऽधिका वा, सा च ते सत्तासम्बन्धादेव द्रव्यादौ कार्ये नियता निश्चिता सत्त्वान्तरेभ्यो विविक्तत्वात् सत्तायाः, अधिका पुनर्भवनात् ।

नन्वित्यादि यावत् सदेव तु द्रव्यं न कार्यमिति, यथा प्राङ् निष्पत्तेरसत्कार्यमिति कालविशिष्टं–यावन्नुत्पन्नं तावदासीदिति प्रतिज्ञाय क्रियाद्यभावादिति हेतुरुक्तः स तु निष्पन्ने द्रव्ये नास्ति, तस्मात् साधनधर्मैकदेशासिद्धो दृष्टान्त इत्यत्र ब्रूमः नन्वु निष्पत्तिरित्यादि–ननु निष्पत्तेः प्रागित्युक्तेऽपि निष्पत्ते-15 रुत्पत्त्यभूत्वाभावादिसमानार्थत्वात् अव्यक्तसदव्यक्तसद्भवतीत्युक्तं भवति तद्यथा–अनुपमिलीनसत्त्वस्य तत्–द्रव्यादिकस्य जातमात्रं सत्तोपश्लिष्यनात्–प्रागनिष्पन्नं सत्तासामान्येन सत्–सत्तासमवायात् सद्भवति–व्यक्तसद्भवतीत्येषोऽर्थो निष्पत्तिशब्दस्येत्याह–निष्पत्तिशब्दो हीत्यादि, तद्व्याख्यानम् अभूतस्य–प्राग्व्यभवनस्य विप्रकारा निष्पत्तिः तद्यथा–नियता निश्चिता अधिका वा का सा ? अतस्तेन कस्मात् ?

लात्, यस्मात्प्रभावधर्मात्मा साध्येन सदैव तद्वचितत्वाच्चोदितोपसंसिद्धिता कथं साध्यसाधनकस्मात् तत्र हेतुरयं-20 मैकान्तिक इति भावः । ननु यदं न केवलं क्रियागुणव्यपदेशाभावं हेतुं ब्रूमः येन खपुष्पादौ साध्याभावेऽपि सद्भावेऽसिद्धे हेतुर्भवेत्, किन्तु प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वादिति ब्रूमः खपुष्पादौ सर्वथा क्रियागुणव्यपदेशाभावात्तेन परिच्छिन्नत्वात्प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशाभावात्तेन न तत्र साध्याभावस्तद्धर्मत्वसिद्धत्वेन व्याप्तेः–स्वार्थं प्रसङ्ग इति । ननु क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति हेतोर्विपक्षोपपन्नात्वेन सदेव भवति कार्यम्, प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात्, सत्तासम्बन्धिद्रव्यादिवदिति तत्रासम्भवे प्राङ् पदं प्रतिज्ञान्तर्गतं न तु हेतुगतं तथा च मत्पक्षेऽपि एव द्रव्यादौ निष्पन्नतया कार्यमुक्ते क्रियागुणव्यपदेशाभावे वर्तते 25 न तु निष्पन्ने द्रव्ये, निष्पन्ने कार्यत्वाभावात्, तदानीं क्रियागुणव्यपदेशत्वात् नासद्भूतो हेतुर्विपक्षः साध्यविकल इत्याह तदसत्–नन्वित्यादि । व्याख्येति–यथेति । एतस्य प्रतिविधानाय प्राङ् निष्पत्तेरसत् कार्यमिति प्रतिज्ञायत्र निष्पत्तिशब्दार्थमाह–ननु निष्पत्तिरिति निष्पत्तिर्नाम व्यक्तसदव्यक्तसद्भवनम्, उत्पत्त्यभूत्वा भावादि च समानमेव निष्पत्तिरूपं द्रव्यादिकार्यं व्यक्तसद्–सत्तासम्बन्धादिति भवन् व्यक्तसद्–अनुपसंहतसत्तासम्बन्धं भवति, तच्च व्यक्तसत्त्वे द्रव्यादेरव्यक्तभूतस्य निष्पत्ति अभूतभावात् इत्यभिप्रेत इति भावः । अनुमानं निश्चितं निष्पत्तिप्रभेदकत्वेन निष्पत्तिशब्दार्थं व्याख्यो 30 अभूतस्येति सद्भावमभिव्यञ्जितं न भवतीति अभूतं भवनविशेषितस्य प्रागभावमभिव्यक्तं तथाविधस्य द्रव्यादि कार्यस्य निश्चिता निष्पत्तिरियं तदधिका सम्बन्धान्तरविधानात् भवतीति कारणसमवाये जन्म भवति इत्यनुगतमानत्वानुगमे

1 सि क्ष. दे °मात्र इत्यादि । 2 सि क्ष. सो भवः । 3 सि क्ष. प्रभूतस्य । 4 सि क्ष. क्रियाद्यभावादिति ।

पचतेः सत्तार्थत्वात् सा च ते—त्रिप्रकारापि तथैव, तथथा सत्तासम्बन्धादेव द्रव्यादौ कार्ये नियता कारणसमवायस्य सामान्यस्य च नियतत्वात्, निश्चिता—द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वपटत्वोत्क्षेपण[त्व]दिसत्त्वान्तरेभ्यो विविक्तत्वात् सत्तायाः, अधिका पुनर्भवनात् कार्यस्य त्वन्मतेनैव कारणसमवाये जन्माभ्युपगमात्, एवं तावद्दृष्टान्तस्य द्रव्यादित्रयस्य निष्पत्तिस्त्रिरूपा व्याख्याता।

दार्ष्टान्तिककार्यस्याधुना— 5

उपादानस्वसत्तानियता सत्त्वतोऽसौ निश्चिता पटादिव्यावृत्त्या, तण्डुलविषयवत् चिपिटा निश्चितास्तण्डुलाः कचवराद्यपनयनेन स्वरूपपरिग्रहेण च, क्रियया अनिष्पत्तेः सकाशान्निश्चिता घटनिष्पत्तिः, अधिका युगपदयुगपत्पर्यायक्रमतथाभूतेरिहापीति सदसत्त्व कार्यस्य, तस्मात् सदसत् कार्यम् सदसत्क्रियागुणत्वात्, अन्यथा हेतुदात्त्र्युपादानानामभिधान मात्रमसङ्गः, यद्यसदेव कार्यं तदा हेतुदात्र्युपादानानामभावे नियमस्य वचनमात्रमेव स्यात्, 10 खपुष्पादिनिष्पत्त्यर्थक्रियाहेत्वाद्यभाववदसत्त्वाविशेषात्।

(उपादानेति) उपादाननियमस्वसत्तानियता—मृदाद्युपादाननियमेन घटादेः स्वसत्ता विद्यते, तया स्वसत्तया नियता, मृदेव घटनिष्पत्तेः, सत्त्वतोऽसौ घटत्वेन निश्चिता पटादिव्यावृत्त्या तथथा तण्डुलविषयवत्—चिपिटा निश्चितास्तण्डुलाः कचवराद्यपनयनेन स्वरूपपरिग्रहेण च क्रियेषा—व्यापारेण परिस्पन्देनानिष्पत्तेः सकाशान्निश्चिताऽप्यधिका घटनिष्पत्तिः स्वरूपपरिग्रहेणेत्यर्थः, अधिका युगपदयुगपत्प- 15 र्यायक्रमतथाभूतेः—ये प्राग् युगपद्भाविनो रूपादिपृथुबुध्नादिपर्यायाः पिण्डशिवकादयो वाऽयुगपद्भाविनस्तेषां क्रमेण शिवकादिकरणविधिना तथाभूतेः—तेन प्रकारेण भवनादधिका निष्पत्तिरिहापीति, तस्मात् दृष्टान्तभूतस्य द्रव्यादित्रयस्य कार्यस्य निष्पत्तिवद्घटस्य व्यक्तसङ्गतीति

तत्र पचतसम्बन्धो भवति एवं परिपूर्णनिष्पत्तिहेतुत्वात् [illegible] नियतनियमतया भवति, इन वस्तुनिर्णय- हेतुत्वात् इति निष्पत्तित्रयस्यैव [illegible] भाव। द्रव्यादित्रयस्य नियतनिष्पत्तिं दर्शयति—तथथेति 20 [illegible] नियतत्वाविरुद्धा निष्पत्तिरिति। एवमेव हेतुमाह कारणेति [illegible] भाव। निश्चित- निष्पत्तिं दर्शयति—निश्चितेति। अधिकनिष्पत्तिं दर्शयति—अधिका पुनरिति, [illegible] सति [illegible] जन्माभ्यु- पगमादित्यर्थः। एवं [illegible] त्रिविधनिष्पत्तिमुपदर्श्य प्रतिज्ञातमिष्टकार्यस्यापि त्रिवि- धनिष्पत्तिमुपदर्शयति—उपादानेति। [illegible] नियतभवनं दर्शयति—मृदादीति उपादानस्य सति नियमे [illegible] इति [illegible] कार्यस्य 25 नियता निष्पत्तिरिति भाव। निश्चितभवनं दर्शयति—सत्त्वत इति [illegible] कार्यस्य घटस्य निश्चिता निष्पत्तिरिति भावः। अत्रार्थे दृष्टान्तमाह—तथथेति तण्डुला [illegible] कचवरादिना [illegible], तत्स्वस्य तण्डुलस्य परिग्रहेण च निश्चिता निष्पत्तिरिति भावः। क्रिययापि घटस्य निश्चितनिष्पत्तिं दर्शयति—क्रियेति [illegible] पारेण [illegible] निश्चिता घटनिष्पत्तिरिति भावः। अधिकां निष्पत्तिं निरूपयति—अधिकेति [illegible] युगपद्भाविपर्यायात्मा पिण्डशिव- 30 कादि [illegible] युगपद्भाविपर्यायात्मा क्रमेण [illegible] भवनादधिका निष्पत्तिरिति भावः। दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके समीकरोति—तस्मादिति [illegible] एव [illegible] कार्यमुपादाने सदेव भवतीत्युपादान-

१ सि० क्ष० निश्चत्वात्। २ सि० क्ष० डे० चिपता। सर्वासु चे मम पुष [illegible] इति वचने। ×× क्ष।

सर्वात्मनुपादाने सतः कार्यस्येति गतमानुपक्रिरम्, स्थितं प्रागुक्तं सदसत्त्वं कार्यस्य तस्मात् सदसद् एव क्रियागुणाः तद्भावात् सदसत्क्रियागुणभावात् सदसद् एव क्रियागुणव्यपदेशः, अन्यथा हेतुश्चनु- पादानमात्रमभिधानमात्रप्रसङ्गः यथासदेव कार्यं स्यात् हेतोर्वैयर्थ्यात् मर्दनादियोगाभावः अकेरुपादानस्य च मृदो घटादौ मृदेवोपादीयते न तस्यातिरिक्तस्यां तदभिधानवदभावे नियमस्य–दण्डादिहेतुनियमस्य, क्वचि- ५ मर्दनादिर्मृदन्यस्य मृदेव घटस्योपादानमिति वचनमात्रमेवार्थं सर्वं स्यात्, नार्थः कश्चित्, खपुष्पादिनिष्प- त्त्यर्थक्रियादेरभावमात्रस्य सत्त्वाविशेषात् ।

यदि तु सदेव कार्यं स्यात् तथापि स एव दोष इत्यत आह—

यस्य तु विद्यमान एवार्थस्तस्यापि निष्पाद्यनिष्पादकत्वाविशेषात् कुलालमृद्दण्डचक्रस- लिलघटादिस्वादेतेषां सर्वेषामभावादभिधानमात्रप्रसङ्ग इत्यसदप्युक्तं सत्कार्यत्वमेव एकान्त- १० पक्षयोर्दोषदर्शनादनेकान्तपक्षे चादोषदर्शनात् सदसदेव कार्यमव्यक्तव्यक्तसम्भवतीति ।

यस्य तु विद्यमान एवार्थ इत्यादि गतार्थं यावदेतेषां सर्वेषामभावादभिधानमात्रप्रसङ्गः, निष्पाद्यनिष्पादकत्वाविशेषादिति, निष्पाद्यो घटो निष्पादकाः कुलालदण्डादयः कुम्भकारमृद्दण्डचक्रसलिलवद् घटादिसत्त्वात् किं दण्डादिना हेतुना क्रियते ? न वा कुर्यात्किंना, सद एव मर्दनादिक्रियाभिर्न तत्कारो, मृदेवोपादानं घटस्याभिन्नत्वात् न तु निष्पन्नघट इति विशेषो नास्ति सत्त्वाविशेषात् इति प्रसङ्ग १५ परिसमाप्त्यर्थः तदुपसंहरति–असदप्युक्तं सत्कार्यत्वमेवेति, ततः किमायातम् ? एवमायातमसत्कार्यमुक्त- त्ववत् सत्कार्यवादमप्येकान्तिकं न युक्तम् तस्मादेकान्तपक्षयोस्तयोरयुक्तत्वात् युक्तमेतदवस्थितं प्राक् सदसदेव प्रादुर्भवतीति व्याख्यानिनः, उपसंहरति–एकान्तपक्षयोर्दोषदर्शनादनेकान्तपक्षे चादोषदर्शनात् सद- सदेव कार्यमव्यक्तव्यक्तसम्भवतीति, स्थितमेतत् त्रिधापि विकल्पानुपपत्तेः सत्तया न सम्बध्यते कार्यमिति ।

तोऽन्यत्वप्रत्ययमङ्गलाभावे समानमेवैतत् कार्यमत क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्राप्तमिति निरर्थकवचनमिति भाव । उपसंहरति– २० घटमिति । एतावता स्थितमर्थात्–स्थितमिति । कार्यस्य सदसत्त्व एव क्रियागुणानां सम्बन्धेन व्यपदेशसम्भवता, न तु सत्येऽसत्ये केवल तस्मादिति सदसद् एव कार्यस्य क्रियागुणव्यपदेशो वाच्य सदसत्क्रियागुणव्यपदिशो भाव । विधे वाचकं यदि–असत्यदेति यदि कार्यमसदेव स्यात् सदेव वा व्यवस्थितं । असत्कार्यपक्षे वाचकं दर्शयति–यथासदेवेति एकान्त- पक्षे न हि दण्डादेर्व्यापारस्य निमित्तपादानं वा भविष्यतीति खपुष्पादीनामपेक्षया सम्भवप्रसङ्गात्, तथापेक्षमभावे सम्भवत एव हेतवो घटस्यैव मर्दनादिक्रियामत् मृदेवोपादानं घटस्येत्यभिधानं वचनमात्रमसत्पक्षेण वार्यं नन्दिदत्यादि भाव । २५ यथा खपुष्पादेरेतानि न सन्ति असत्त्वाविशेषात् तथा एकान्तासत् कार्यस्यापीत्यादि खपुष्पवदिति । एकान्तसत्पक्षेऽपि वाचकमाह–यस्य तिवति यदि कार्यमेकान्तेन सदेव तथा तद् सदेव निष्पन्नमेव न तु निष्पाद्यं तथा च निष्पन्नत्वस्यानपेक्षा- मिमित्तत्वादे दण्डादयो यथा सन्ति तथा घटादिकार्यमप्यवस्थितं सत्त्वात् एव हेतव न तु कार्यमित्यत्र नियमकाभाव । एवं हेत्वादीनामभावात् हेत्वादिना किं क्रियते ? तत्सादिना वा किं न क्रियते ? कथं मृद एव मर्दनादिरित्यादि ? न तत्कार्ये ? कथं च मृदेवोपादानं ? न तु निष्पन्न घट ? इतीत निष्पाद्यनिष्पादकयोर्विशेषाभावादेतेषामभावात् कार्यकारणविभागस्याभिधानं केवलमभिधानमेव ३० स्यादिति भाव । एकान्तसदसत्पक्षयोरयुक्तत्वेन क्वचित् सदसत्त्वमेव कार्यस्य, तथा च प्राक् क्वचित् सदसत् कार्यमव्यक्तव्यक्त- सम्भवतीति निगमयति–एकान्तपक्षयोरिति । ननु मा एकान्तपक्षत्वात् किं सत्ताभवतो सदसतो वा सत्ताभवन्त इति निरस्तत्वमनन्तरम् प्रस्तुतो विचार परिसमाप्त एकत्रापि पक्षे कार्यस्य सत्तासम्बन्धानुपपत्तेरित्युपसंहरति–स्थितमेतदिति

१ सि° समवायमनुपादाने । २ सि° क° डे° °भास्वतया कार्यत । ३ सि° क° डे° °सतैव्यसत्ता । ४ सि° भ° वार्यतामि ।

यदपि चोक्तं विकल्पानुपपत्तेरिति, नासौ दोषो विकल्पत्रयानाश्रयात् विकल्पान्तराश्रयणाच्च, निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात्, निष्ठा च कारणसामग्र्यव्यापारकालः प्रागसतो वस्तुभावो निष्ठानं समाप्तिः, सम्बन्धश्च स्वकारणसत्तासमवायः, सत्तासम्बन्ध एव निष्ठाकालः, कुतः? समवायस्यैकत्वात्, यस्मिन्नेव काले परिनिष्ठां गच्छत् कार्यं कारणैः सम्बध्यते समवायसम्बन्धेनायुतसिद्धिहेतुना, तस्मिन्नेव काले सत्तादिभिरपि, तस्मात् कालस्यागति 5 भागात् प्रागित्यनुपपत्तेरनास्पदः सदादिविकल्पोऽर्थाभावादिति ।

यदपि चोक्तमित्यादि, एतद्विकल्पपक्षत्रयपरिहारेण निर्दोषमिमम् विकल्पान्तरमाश्रित्य चतु च्यते त्वया—विकल्पानुपपत्तेरिति नासौ दोषो विकल्पत्रयानाश्रयात् विकल्पान्तराश्रयणाच्च कस्माद्विकल्पान्तरादिति चेदुच्यते—निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात् का निष्ठेत्यत आह—निष्ठा कारणसामग्र्यव्यापारकालः—कारणानां समवाय्यसमवायि[निमित्ता]नां तन्तुसंयोगतुर्यादीनां सामग्र्या अव्यापारकालः पटनिष्पत्तौ 10 तुर्यादिव्यापारोपरमकाल इत्यर्थः, तमेव व्याचष्टे—प्रागसतो वस्तुभावः—पटादिवस्तुजन्म निष्ठानं समाप्तिरि त्यादिपर्यायैः, सम्बन्धः क इत्यत आह—सम्बन्धः स्वकारणसत्तासमवायः—स्वकारणेषु तन्तुषु कार्यस्य पटस्य सत्तया च समवायः, तयोर्निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वं दर्शयति—सत्तासम्बन्ध एव निष्ठाकाल[ः]—स्व कारणैः सत्तया च कार्यस्य यः सम्बन्धः स एव निष्ठाकाल इति प्रतिज्ञाय कुत इति हेतुं परिपृच्छ्य हेतुमाह—समवायस्यैकत्वात्—समवायो हि सम्बन्धः, स चैको द्वयोरपि[नि]ष्ठितयोरेव सम्बन्धात् कारणसत्तादिभिः, 15 तद्दर्शयति—यस्मिन्नेव परिनिष्ठां गच्छत् कार्यं—आत्मानं लभमानं पटाख्यं कारणैः—तन्त्वादिभिः सम्बध्यते

अथ यदिदं भवता विकल्पत्रयमुद्भावितं निष्पन्नस्य सतः सम्बन्धः सम्बन्धेनैव एते दोषा नास्माकं सन्तीति न हि वयं सत्तासम्बन्धात् पूर्वं कार्यमभ्युपेमः किन्तु यस्मिन्नेव क्षणे तत्रैव सत्तासम्बन्धो निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वमिति वक्ष्यते—यदपि चोक्तमिति । व्याचष्टे—एतदिति सत्तासम्बन्धात् प्राक् सतः असतः सदसतो वेति विकल्पपक्षत्रयपरिहारेणेत्यर्थः । आश्रितं विकल्पान्तरं दर्शयति निष्ठासम्बन्धयोरिति निष्ठा व्यापारस्य कार्यस्य निष्ठितिः कार्यस्य समाप्तिः सम्बन्धः समवायिकारणैः सत्तया 20 च सह सम्बन्धः एतौ एकस्मिन्नेव काले भवत इत्यर्थः । निष्ठाशब्दार्थमाह—निष्ठेति । व्याचष्टे—कारणानामिति कारणानां सामग्र्या यो व्यापारः स यदा निवर्तते भवति स एव निष्ठाकाल इत्यर्थः । सम्बन्धशब्दार्थमाह—सम्बन्ध इति । निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वं दर्शयति—तयोरिति सत्तासम्बन्धस्य निष्ठाकालेन सह काल इत्यर्थः । अत्रार्थे हेतुमाह—समवायस्यैकत्वादिति कारणैः सत्तया च सह निष्ठितस्य नित्य समवायस्य एक सम्बन्धात् एक एव समवायो द्वयोरपि कालयोरेक एव इति भावः । हेतु- साध्यार्थं स्फुटयति—यस्मिन्नेवेति आत्मलाभकाल एव कार्यस्य जन्म सत्तालाभकाल एव समवायसम्बन्धेन सोपादानसामा- 25 न्यानामपि सम्बन्धे न प्राक् पश्चाद्वा अतश्च समवाय संयोगादिवच्च कदा संयोग पृथक् सिद्धयोरेव भवति, न पूर्वसिद्धस्य समवायस्तु नैव सिद्धयोरेव तु आत्मलाभ सम्बध्यते यथा आत्मलाभसमये सम्बन्ध इति भावः । आत्मानं लभमानमिति यदा वस्तुजन्म सत्तालाभविशिष्टम्, आत्मलाभलक्षणमिति भावः । आत्मलाभकाल एव सम्बन्धो न द्वितीयक्षणादौ इति दर्शयति— लभमानमिति आत्मलाभसम्बन्धयोरेककालत्वात् परिनिष्ठां गच्छत् कारणैः सम्बध्यत इति वर्तमानत्वेन दर्शितम्, परिनिष्ठाप्राप्तिलक्षणविशिष्टसम्बन्धविशिष्टीभूतः पट इति तात्पर्यम् । ननु पूर्वं सिद्धस्यैव पश्चात् सम्बन्धो यः यथा घटपटयोः 30

---

१ सि क. तन्त्वर्दीनां । २ सि. क मः । ३ डे. निष्ठितयोरसम्बन्धात् ।

समवायसम्बन्धेन—समवायाख्येन सम्बन्धेनेति अयुतसिद्धिहेतुना, संयोगवत् युतसिद्धिहेतोरस्य विशेषं दर्शयति तस्मिन्नेव काले सत्तादिभिरपि, सम्बध्यत इति वर्तते, य एव कारणैः कार्यस्य समवायः स एव सत्ताद्यन्यतमाभिरप्येकः समवायः आत्मलाभिन्नत्वात् तस्मादप्रविभागः, तत्सामान्यात्म कालाप्रविभागो भिन्नसम्बन्धयोरभावात् प्रागित्येतदेव नोपपद्यते कार्यस्योत्पत्तेः प्रागसतः सत्तादिरन्यसतो विकल्प इति—
5 सता कार्येण्यसता[सदसता]वा सत्तायाः सम्बन्ध ऐक्यत्वाभावात् क्रियाक्रमोऽसौ विकल्पः स्यादिति तांश्चैनापि विकल्पा[न्]नाभिन्न भिन्नसम्बन्धयोरेकत्वाभावविकल्पो निर्दोष आभीष्यमिति।

अत्रोच्यते—

एतदपि न अनुपपन्नविकल्पत्वात्, असम्बन्धात्, असम्बन्धोऽप्यवस्तुत्वात्, खपुष्पवत् प्रागुत्पत्तेरसतः कार्यस्य परिनिष्ठां गच्छतः कथं वस्तुत्वं? कथं वाऽवस्तुनः कारणैः
10 सत्तया वा सम्बन्धः परिनिष्ठां गच्छेत्, यदि तस्य स्यात् खपुष्पस्यापि स्यात् अवस्तुत्वात् कार्यवत्।

(एतदपीति) एतदपि न अनुपपन्नविकल्पत्वात्—यथोऽपि विकल्पो नोपपद्यते, तदनुपपत्तेर्न दोषपरिहारः कृतः, कथमनुपपन्नोऽयं विकल्प इति चेत्—[अ]सम्बन्धात् असम्बन्धोऽप्यवस्तुत्वात्, [यथा]खपुष्पस्यावस्तुनः केनचित् सम्बन्धो नास्ति तथा प्रागुत्पत्तेरसतः कार्यस्य सम्बन्धो नास्ति तस्य
15 च कार्यस्य परिनिष्ठां गच्छतोऽवस्तुत्वात् [कथं] वस्तुत्वम्? कथं वाऽवस्तुनः कारणैः सत्तया वा सम्बन्धः परिनिष्ठां गच्छेत्? इत्युत्पद्यमानमसदेव असम्बन्धात्मकत्वात् तत्कार्यं तस्यामवस्थायां स्वकारणैः सत्तया वा

पृथक् भिन्नो संयोग तत्र सिद्धिसम्बन्धादेव [illegible]—अयुतसिद्धिहेतुनेति पृथक् सिद्धस्याभिन्नता हि संयोगबुद्धि [illegible] सम्बन्धिनोर्भेदबुद्धिर्न निवर्तते [illegible] समवाये यथा तु [illegible] भेदेन [illegible] भिन्नेषु [illegible] बुद्धिर्भवति, अत एव यत्र सत्यपि भेदेऽभिन्ना बुद्धिस्तत्रैवोपादानोपादेयसमवायसम्बन्धाभि-
20 मानसमवायिसमवेतमात्रा भवन्ति अत एव [illegible] कारणकार्यविशेषेऽपि [illegible] कारणात् कार्यं भिन्नेषु न [illegible] [illegible] संयोगेन न आधार स पृथक् सिद्धत्वात् भेदेन भिन्नेषु [illegible] [illegible]। अयुतसिद्धिहेतुना-[illegible]—संयोगादिति। [illegible]—य एव कारणैरिति यदि समवायो नाना भवेत् तर्हि कारणसम्बन्धोऽन्य [illegible] कार्यस्य कारणे सत्तया च सम्बन्धो न स्यादिति भाव। एकत्वे कारणमाह—आत्म-
25 लाभाभिन्नत्वादिति कार्यस्य कारणे [illegible] समवायस्य एव [illegible]—भेदसम्बन्धिनाम् [illegible] [illegible] प्राक् कार्यमिति [illegible] निर्देशो नोपपद्यत इति भाव। अत एव च [illegible] प्राक् किं तत्सत्ता सदसत् वा तत्र [illegible] सम्बन्ध इति विकल्पमनुपपन्नमित्याह—कार्यस्येति। तस्मिन्नेव काले एकदैव भिन्नासम्बन्धयोरिति। [illegible] केनचित् सम्बन्धात् प्राक् [illegible] [illegible] भिन्न सम्बन्धयोरेकत्वात्—[illegible]—एतदपि नेति। व्याख्याति—यथोऽपीति। [illegible] केनचित् सम्बन्धो [illegible]
30 [illegible] अवस्तुत्वादिति। तत्र कार्यं तु [illegible] पूर्वं न सत् [illegible] कथं कारणे सत्तया च सम्बन्धमनुभवेदित्याह—तथा प्रागिति। निगमयति इत्युत्पद्यमानमिति [illegible] तदानीं [illegible] कार्यस्य [illegible] कथं कारणैः सत्तया च

१ क. स्यादिति। २ नि [illegible] मा। ३ × × नि। सि. क अवस्तुत्वं।

न सम्बध्यते, अवस्तुत्वात् खपुष्पवत्, यदि तस्य स्यात् खपुष्पस्यापि स्यात्—यदि कार्य परिनिष्ठां गच्छ-
दनिष्पन्नमसत् कारणैः सत्तया च सम्बध्यते ततः खपुष्पमपि परिनिष्ठां गच्छत् स्वकारणैः सत्तया च
सम्बध्येत, अवस्तुत्वात् कार्यवत्, तस्मादयमपि विरुद्धोऽसद् सत्तया सम्बध्यत इत्येतद्विकल्पास्त्वा-
पात्येवेति ।

सम्बन्धकाले तन्तुवद्वस्तुभावात् परिनिष्ठितस्य सम्बद्धस्येत्येकः कालः, तस्मात् सम्बन्धो 5
वस्तुन इत्युक्तमिति, अत्रोच्यते पुनरपीदं तदवस्थमेव निष्पद्यमानावस्थाया उत्पत्तेः पूर्वका-
लत्वात्, एककाला चेत्तस्यामवस्थायां कार्यं सदेव स्यात्, स्वकारणैः सत्तया च सम्बध्यमान
त्वात्, निष्पन्नकार्यवत् शशविषाणवद्वा, न हि परिनिष्ठायाः सम्बन्धाद्वा सत्त्वम्, सत एव
निष्ठासम्बन्धदर्शनात्, यदि निष्ठायाः सम्बन्धाद्वा सत्त्वं तदा हि शशविषाणमपि निष्ठां गच्छ-
त्सम्बध्येत, निष्ठितस्य सम्बद्धस्येति भवेदसत्त्वात्, कार्यवत्, कार्यमपि वा तदा परिनिष्ठां 10
गच्छत् स्वकारणैः सत्तया च न सम्बध्यते, असत्त्वात् खपुष्पवदिति ।

(सम्बन्धकाल इति) सम्बन्धकाले तन्तुवद्वस्तुभावात्—स्यान्मतं तन्तु सम्बन्धकालेऽपि
कार्यम् उत्पद्यमानमेव वस्तु भवति, पटकारण तन्तव इव, भवदेव च परिनिष्ठां गच्छत् सम्बध्यते,
परिनिष्ठानसम्बन्धयोरेककालत्वात्, परिनिष्ठितस्य सम्बद्धस्येत्येकः कालः—कालप्रविभागाभावः तस्मात्
सम्बन्धो वस्तुनः कार्यस्य नावस्तुन इत्युक्तमित्यत्रोच्यते—पुनरपीदं तदवस्थमेव, निष्पद्यमानावस्थाया 15
उत्पत्तेः पूर्वकालत्वात् प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वादसतः संबध्यमानता खपुष्पादेरिव [एक]कालश्चे-
चेत्तस्यामवस्थायां कार्यं सदेव स्यात् स्वकारणैः सत्तया च सम्बध्यमानत्वात् निष्पन्नकार्यवत्, लोके हि

सम्बन्धो युज्यतेऽवस्तुनापीति भाव । कार्यमपि सम्बन्धमनुभवति ततोऽविशेषात् खपुष्पस्यापि सम्बन्धमनुभवेदिति निषेधे
बाधकमुपन्यस्यति—यदि तस्य स्यादिति । तथा च कार्यमपि तत्र [illegible] सत्तासम्बन्धपरिनिष्पत्त्यनन्तर एवेति दर्शयति—
तस्मादयमपीति । ननु कारणसामग्र्या व्यापारोपरमकाले कार्यमुत्पन्नमेव वस्तुरूपं नासत् [illegible] तदैव कार्यस्वरूपं भवति 20
तदैव सत्तासम्बन्धः तदैव परिनिष्ठित इत्युच्यते कार्यस्य समसमयैव परिनिष्ठानसम्बन्धकालत्वात् एवञ्च वस्तुभवनं सम्बन्धश्चैक काल
इति सम्बन्धकाले कार्यस्य स्वरूपमात्मा वस्तुतानावस्तुत्वं सत्तासम्बन्धं इत्याशङ्कायामाह सम्बन्धकाल इति । स्यान्मतमि-
त्यादिनोक्तमिति कारणसामग्र्या वस्तुभवनात् सम्बन्धकाले न कार्यमवस्त्विति [illegible] । उत्पद्यमानमेवेति कारणव्यापारेणैव वस्तु-
भवनं भवद् निष्ठितं तदैव च परिनिष्ठा कारणानामपि निष्पन्नं [illegible] परिनिष्ठानसम्बन्धयोर्नास्ति कालभेद,
इति कारणसामग्र्या कार्यभवने यथा निष्ठा तथा कार्यस्य सत्ता च सम्बन्धे [illegible] सम्बन्धयोरेककालत्वमिति 25
भाव । उत्पत्तिकाल सम्बन्धकालयोरे न भवितुमर्हतीत्यसत्कार्यवादत्वेत्याह—पुनरपीदमिति अवस्तुन खपुष्पवत्सम्बन्धानुपपत्ति-
दोषो य उक्त स तथापि तदवस्थ एवेत्यर्थः । निष्पद्यमानावस्था हि उत्पत्तेः प्राक्कालभाविनी न हि निष्पद्यमानकाले उत्पत्तिरिति
तस्मात् निष्पद्यमानकाल उत्पत्तिप्राक्काल तदानीं कार्यमसदिति [illegible] सम्बध्यमानता । असतोऽपि सम्बध्यमानत्वेन खपुष्पस्यापि
सम्बध्यमानं भवेदिति भाव । निष्पद्यमानावस्थाऽसम्बध्यमानावस्थयोरेककालत्वेऽपि [illegible] तर्हि यथा द्वितीयादिक्षणावस्थितं कार्यं
स्वकारणैः सत्तया च सम्बद्धमानं [illegible] च तदानीं कार्यं पूर्वं तदुत्पत्तिप्राक्कालीनमपि कार्यं स्वकारणैः सत्तया च सम्बध्य- 30
मानत्वात् सदेवेत्याशयेनाह—एककाला चेदिति निष्पद्यमानावस्थासम्बध्यमानावस्थयोरेककालता चेदित्यर्थः । साधर्म्यवैध-
र्म्यदृष्टान्ते दर्शयति—निष्पन्नेति । [illegible] सम्बध्यमानतेति [illegible]

१ सि० के० कालश्चेत ।

सम्बध्यमानत्वं सत्त्वं दृष्टमिति साधर्म्यदृष्टान्तः न हि शशविषाणस्य सम्बध्यमानता दृष्टेति वैधर्म्यदृष्टान्तः, तथा न सम्बध्यते कार्यमसत्त्वात् खपुष्पवदिति निष्ठापादनानुमानं वा न हि परिनिष्ठया सम्बन्धात् सत्त्वमिति—न हि परिनिष्ठसम्बन्धादन्यत्र क्वचिदपि सत्त्वमसतः कुतः खपुष्पादेः सत एव निष्ठासम्बन्धदर्शनात्, यदि निष्ठया सम्बन्धात् सत्त्वं स्यात्तदा हि शशविषाणमपि निष्ठां गच्छत् सम्बध्येत, निष्ठि-
5 तश्च सम्बद्धमेव भवेत् असत्त्वात्, कार्यवत् कार्यमपि वा परिनिष्ठां गच्छत् स्वकारणैः सत्तया च न सम्बध्येत, असत्त्वात् खपुष्पवत् तथेति च—खपुष्पकार्ययोरेकस्वभावत्वाभ्युपगमादसत्त्वात्, खपुष्पादेः कार्यस्यापि तदवस्थाकाले निष्ठासम्बन्धौ स्यातां स्वकारणैः सत्तया चेत्यनिष्ठापादनमेतत्।

इतश्चैतच्च समानत्वाच्चेति चेत्—यथाऽसतः समवायसम्बन्धेन द्विविधेन स्वकारणसत्ता-दिभिः सम्बध्यमानताऽदृष्टा तद्वत् सतोऽपि स्यादविशेषात्, न हि सम्बध्यमानं विशिष्टं किञ्चि-
10 द्विशेषितमित्यत्र ब्रूमः, सम्बन्ध एव स न भवति, स्वरूपभूतत्वात् शशविषाणवत्, विद्यमानविपर्ययेणैव तेन भवितव्यम्, सम्बन्धत्वात्, द्व्यङ्गुलिसंयोगवत्।

(इतश्चेति) इतश्चैतच्च समानत्वाच्चेति चेत्—सम्बन्ध एव निष्ठापादनं घटते, कस्मात्? समत्वादि च सम्बन्धादर्शनतुल्यत्वात्, अस्य व्याख्या—यथाऽसत इत्यादि वाक्यविशेषितमिति, यथैवासतः खपुष्पादेः समवायसम्बन्धेन द्विविधेन—स्वकारणसम्बन्धेन सत्तासम्बन्धेन च सम्बध्यमानताऽदृष्टा
15 जातिमत्त्वात् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिभिर्भेति दृष्टान्तः तद्वदिति दार्ष्टान्तिकं गतार्थम्, न हि सम्बध्यमानं विशिष्टं यत्किञ्चिद्विशेषितम् स्वकारणसत्तादिवचनादित्यत्र ब्रूमः सम्बन्ध एव स न भवति,

---

संयोगात् तथा न सम्बध्यते [illegible] वैधर्म्येणाह—न हीति। [illegible]—न हि परिनिष्ठया इति [illegible] न हि सर्वं [illegible]। [illegible] न हि परिनिष्ठासम्बन्धादिति। [illegible]
20 [illegible]—यदि निष्ठया इति। [illegible] न [illegible]—कार्यमपि वेति [illegible]—कार्यमपि वेति। [illegible]
25 [illegible] खपुष्पादेरिति। [illegible] इतश्चैतच्चेति। [illegible]—न्यायमतमिति [illegible]। हेतुमाह—सम्बन्धत्वादिति [illegible]। तमर्थं प्रकाशयति—यथाऽसत इति। [illegible]
30 [illegible] जातिमत्त्वादिति। [illegible] सम्बन्ध एवेति [illegible]

1 सि. द. [illegible]। 2 सि. क. [illegible]।

सम्बन्धभूतत्वात्, अथ विपाक्यनित्यनिष्पादनसाधनेनासत्त्वतोः सम्बन्धस्यातुल्यता भवत्यर्थे स्वकारणैः स्वसत्तया वा कार्यस्य सम्बन्धः प्रागपि सत एवेति, तदर्थसाधनप्रयोगम् विद्यमानविषयेणैव तेन समवाय-सम्बन्धेन भवितव्यम्, सम्बन्धत्वात्, यथा संयोगो द्वे अङ्गुली विद्यमाने एव विषयीकुरुते, सम्बन्धशब्द वाच्यत्वात्, तथा समवायोऽपि कार्यकारणे विद्यमाने एव विषयीकुरुते द्रव्यादिपदार्थानामुचितत्वादिति।

अतः शब्दार्थव्यवहारद्वारेणात्रैव दोषाभिधित्सयेदमाह— 5

यदि स्वात्मात्मीययोरिह यथाविषयं स्वशब्दस्य प्रवृत्तेरर्थव्यञ्जनसद्भावकर्तृत्वनिर्दिष्ट यास्त एव तन्तवः परिनिष्ठां गच्छन्तः सम्बध्यन्ते परिनिष्ठिताश्च सम्बद्धाश्चेति, तदा ते यदि तन्तव इत्येव तर्हि कारणमात्रवादपदस्य स्यात्, सोऽपि न प्रतिपूर्येत, निर्व्यापारकारणमात्र वादाभ्युपगमात्, तन्त्वाकुञ्चलनवत्, यथा तन्तूनामाकुञ्चलीकृतानां कुविन्दनयनानयन प्रसारणवयनादिक्रियानिरपेक्षाणां कारणत्वं नास्ति, तत्रात्यन्तं पटकार्यादर्शनात् तथा कारण 10 मात्रमसम्पूर्णस्वकार्यमेतत्, पूर्वोत्तरकालतुल्यत्वात्।

यदि स्वात्मेत्यादि, स्वकारणानि स्वसत्तेत्यत्र स्वशब्दस्यात्माऽऽत्मीय[ज्ञाति]धनपर्यायस्य स्वात्माऽऽत्मीये यथाविषयं वृत्तिः स्यात्, स च कार्योऽर्थः [व्यक्तिश्च] तयोः पटव्यञ्जनयोः सद्भावे कुर्वन्ति कार्यं पटमिति कारणानि तन्तवः सम्बध्येरन् तेन पटेन, स तु नास्ति पटः तदभावे किं

योऽत्र धर्मी सम्बन्धत्वाभाव साध्यधर्मे सत्त्वभूतत्वादिति हेतुधर्मे असति सम्बन्धपक्षे यथा सम्बन्धत्वाभावसाधनः दोषस्तथे 15 निर्दोषोऽस्ति यदि सम्बन्धपक्षे तु नास्ति स इति न सम्भवति सम्बन्धस्य तुल्यतेति भाव । ननु तत्समवायस्य सत्त्वभूतत्वमसिद्धम् अभावस्य सत्तयेव सत्येन सत्त्व भूतत्वादिति चेत् सत्यमितियोगिकस्यानुयोगिकस्येव भावाभावस्य हेतुत्वात्, एवमत्रे इदं नास्तीति प्रतिज्ञा च तत्सम्बन्धेषु तत्तद्भेदभावाभावसमत्वादिति भाव । ननु मानोऽयं धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितः सम्बन्धत्वमेव तस्य सिद्धिरिति चेत्ताऽऽह—स्वकारणैरिति । स्वैरेव स्वैर्भावैर्भूत्वा समवायेनाविद्यमानेति एकस्येवाविद्यमानविषयत्वमुत्पाद्य विद्यमानप्रतियोग्यनुयोग्युभयात्मना समवायसम्बन्धेन भवितव्यमित्यर्थं तन्न सिद्धसाधनम्। हेतुमाह—सम्बन्धत्वादिति । 20 दृष्टान्तमाह—यथेति अङ्गुल्यिकरणे द्वि द्वित्वक् सम्बन्धो भावरूपोऽत्र इति वस्तुकरणाऽङ्गुल्यन्तरत्र द्वित्व सम्बन्धस्य वस्त्वाकारो वस्तुमुखेन अभावस्वभावो नहि तत एव द्वित्वस्य सम्बन्धस्य तावत् वस्तुभाव तथा च सम्बन्धस्वरूपतया भावाश्रय वस्त्वभावित्वेन पूर्वं वस्तुसद्भाव एव सम्बन्धस्य सम्बन्धतेति यथा सम्बन्धवाच्यत्वात् संयोगसम्बन्ध प्राक् सत्त्वमङ्गुलि विषयीकरोति तथा समवायोऽपि सम्बन्धात्मा प्राक् सदेव वस्तु विषयीकरोति भावस्तु, तत्समवायस्य सम्बन्ध एव न सम्भवतीति न सम्भवति सम्बन्धस्य तुल्यतेति भाव । सम्बन्धस्य व्यपेक्षत्वमेव दर्शयति—द्रव्यादीति अत्र द्वित्वेन 25 द्वे व्यपेक्षत्वादङ्गुलिद्वयपरित्यक्ता समवायापेक्षया कार्यकारणे प्राग्वत् तस्य वृत्तिरूपम् द्रव्यादिवस्त्वभावस्तुल्य इति भाव । अत्र स्वकारणसत्तास्वभाव इति वाक्यघटकपदार्थविचारेणापि दोषमादर्शयितुं वाक्यार्थविचारमाह—यदि स्विति । स्वात्मी-स्वकारणानीति, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' । इत्यमरकोषाद् स्वशब्द प्रकृत आत्मनि आत्मीये वा यथाविषयं वर्तेत एवं स्वकारणानीत्यत्र स्वशब्दस्यात्म भवत्यर्थेऽर्थं स्वसत्तेत्यत्र स्वशब्दस्यात्म तत्रात्मीयेनाभिमता व्यक्ति- रिति भाव । यदि कार्यं न स्यात् कथं तन्त्वादीनां कारणत्वमित्यत आह—तेन च तं कार्यं सम्बद्धरन् ? व्यक्तिरपि न स्यात् 30 कथं वा व्यक्तिः सम्बध्येत ? तस्मात्कार्याभावे —पटात्मना सम्बद्ध व्यक्तेः व्यक्तेन सद्भाव एव कारणानि तन्तवः कार्यस्य व्यक्तिरूपस्य च कर्तारो भवन्ति तत्सद्भावे तु तेषामर्थव्यञ्जनसद्भावप्रभृतिनिर्दिष्टस्वभावात्मको भावः तथान्यथाभूतत्वात्मकः परिनिष्ठा पर्यन्तः परिनिष्ठितं कार्यमपेक्षमाणा एव सम्बध्यन्ते समानस्य तथाविधत्व भवत्या परिनिष्ठितस्वकार्यव्यक्तिमपेक्षमाणा सम्बध्यन्ते निष्पन्नसम्बन्धयो कार्यकारणभावात्, यदेव कार्यं परिनिष्ठितं तदेव सम्बद्धमपीति तथाविधानः कार्यासत्त्वपक्षेणाह—तु

विपर्ययं कारणानां कर्तृत्वमित्सर्वस्यवस्थानसद्भावकर्तृत्वविधिविषयाः त एव तन्तवः परिनिष्ठां गच्छन्तः सम्बध्यन्ते खपुष्पेणेव कार्यकारणनिरपेक्षाः। परिनिष्ठिताश्च सम्बद्धा एवेति कालविभागः कार्यकारणसत्तासम्बन्धस्यैवेत्यापन्नम्, ततः को दोष इति चेत्—उक्तोऽसत्वा सम्बन्धाभावः पुनरपीत्थमुच्यते—यदा ते यदि तन्तव इत्येव—कार्याभावात् कारणत्वव्यापारविमुक्ताः केवलं तन्तव इति पुरुषादिकारणमात्रमेवेदमिति वादवदस
5 वादः स्यात् कुतोऽसत्कार्यवादः ? सत्कार्यवादोऽपि सर्वस्याभिमतः प्रकृत्यन्तर्लीना विकाराः ? इति, सोऽपि न प्रतिपूर्वैव विनिश्चयस्वसन्निधावुद्गतत्वात् निर्व्यापारकारणमात्रवादाभ्युपगमात्। प्रतिपूर्वैवेति मा दोष न प्रतिपूर्वं एवेति निष्ठुरमिति साधुनमुच्यते किमिव ? तन्त्वाकुण्डलनवत्—यथा तन्तूनामाकुण्डलीकृतानां—[अ]व्यवस्थितानामितरेतरं, कुविन्दनयनानयनप्रसारणवयनादिक्रियानिरपेक्षाणां कारणत्वं नास्ति तथाऽस्य पटकार्यादर्शनात् न हि कुण्डलितेषु पटो दृश्यते तथा कारणमात्रमसम्पूर्णसत्कार्यमेवेत्, पूर्वोत्तरकाल-
10 स्वरूपमिति एवं निर्व्यापारपूर्वो[त्तरकाल]तुल्यकल्पमात्रतायां पटाख्यस्य कार्यस्य कश्चिद्गन्धोऽपि नास्ति, अतस्तेन सम्बन्धानर्थक्यं कारणानां तन्तूनाम्, खपुष्पेणेव।

किञ्चान्यत्—

परिनिष्ठाऽपरिनिष्ठाऽविशेषश्च खपुष्पवत्, अथ पटोऽपि केनचिन्न्यायेन तन्तुष्वस्तीत्य-भ्युपगम्यते ततः स्वकार्यकारणसत्तासम्बन्धाद्भूयतन्तुपटद्वयसान्निध्यं नानेकान्तानाश्रयणे
15 तस्मादेषोऽपि विकल्पोऽसत्सम्बन्धदोषदुष्ट इति।

च कार्योऽर्थ इति। प्रतिनिराकरणमनुमतिप्रायं येनान्तराऽऽशङ्कनप्रदर्शनेन पुनरपि निराकरोतीत्याह—उक्तोऽसत्वेति। कार्येण सह सम्बन्धमन्तरेण केवलं यदि तन्तूनामेव सत्त्वं मान्यस्य कस्यचित् तर्हि तदर्थं वाद पुरुषादिवादवत् कारणमात्रवाद एव स्यादित्यत आह यदा त इति तदानीं कार्यमपि नास्ति सत्तासम्बन्धाभावेनासद्भूतत्वात्, कार्योत्पादानुकूलव्यापारोऽपि नास्ति तदानीं निर्व्यापारत्वात् तस्मात्तदानीं तन्तव इत्येवेति भाव। अस्तु कारणमात्रवाद को दोष इत्यत आह—कुत इति। निर्व्यापारस्य
20 सत्कार्यवादस्य वा प्रसङ्गो नासत्कार्यवादस्येति भाव। पुरुषादिकारणैकत्वादिपक्षाश्रयणकारणमात्रवादापेक्षया सत्कार्यवादस्यापि तत्र वाद परिपूर्णत्वस्य न प्रसक्तिरित्याह—सत्कार्यवादोऽपीति सत्कार्यवादे हि प्रकृतौ सर्वे विकारा अन्तर्लीना भवन्ति तत्र वादे तु कारणमन्तर्गर्भीकृत्य विकार विभागाभिव्यक्तियोग्यव्यापाराभिमुखेति यथ ते वाद परिपूर्णसत्कार्यवादः स्यादिति भाव। प्रतिपूर्वेति 'विधिविधिनयमतार्थेनाभिहितेन स्वतन्त्रपूर्णनिर्व्यापारत्वतात्पर्यमतान्तरमिति ... पुनः एतदेव वाद पक्षात्—मा दोषमिति। प्रतिपूर्णकार्यकारणताभावे निदर्शनमाह—तन्त्वाकुण्डलनवदिति। तन्तवः कुण्डलीकृता यथेति
25 व्यवस्थानात् पुरुषैः वेमादिभिश्च ... तन्तवो ... व्यापाराभिमुखाः न पटकारणतामि-प्रति ... कारणविभावनाभावात् पटासत्तया प्रतिपूर्णकार्यतया तथा कारणमसम्पूर्णसत्कार्यमात्रमेवेति भाव। तत्र हेतुमाह पूर्वोत्तरेति ... तन्तवो यथा निर्व्यापारकारणमात्रं तथा कारणसामान्य-परोऽस्मत्पक्षेऽपीति समानताविरुद्धे। अन्यदपि—एवमिति। येनाभ्युपगमात् परिनिष्ठेति यथा खपुष्पे कार्यस्य तत्त्वत् खपुष्पमपि निर्व्यापारत्वात् पूर्वकाले उत्तरकाले च निराकृतमेव ... पटादिरर्थे परिनिष्ठिताऽपि पूर्वकाल इवोत्तर-
30 कालेऽपि अन्यथोत्तरकाल इव पूर्वकालेऽपि परिनिष्ठितं स्यात् तन्त्वादिकारणमात्रेऽपि विशेषाभावात् सर्वदा सर्वदा कार्यस्य

1 लि डे कुविन्दनयनानयन । क कुविन्दनयनानयन ।

(परिनिष्ठेति) परिनिष्ठाऽपरिनिष्ठाऽविशेषश्च दोषोपचयः, खपुष्पवत् कार्यस्यात्यन्तमसत्त्वात् कारणानामालम्ब्य पूर्वोत्तरकालानुत्पत्तेः, आकाशवत् किं कथं परिनिष्ठितं तिष्ठति ? न परिनिष्ठितिष्ठति ? सच हि सर्वदा सर्वथा परिनिष्ठितमपरिनिष्ठितं वा स्यादित्यविशेषः, एवं न सम्पूर्णसत्कार्यकारणमात्राश्रितस्य सम्बन्धानर्थक्यं निष्ठाऽनिष्ठाऽविशेषश्चेति दोषाः स्वसिद्धान्तोपरोधिनस्ते, अथ पक्षे[ऽपि]—अथ मा भूवन्नेते दोषा इति पक्षेऽपि केनचिन्न्यायेन तन्तुष्वसत्त्वमभ्युपगम्यते सोऽप्यभ्युपगमविरोधायैकान्तवादि- 5
मतेऽनेकान्तवादाभ्युपगमो यावत इत्यत आह—ततः सत्कार्यकारणसत्त्वासम्बन्धद्वयवत्तन्तुपटद्वयसाभिप्रायं नानेकान्त[ा]नाश्रयणे—पटस्य कार्यस्य स्वकार्यकारणैः तन्तुभिः स्वसत्तया चेति द्वौ सम्बन्धौ तावेव कार्ये कारणे च द्वावर्थाविति तदेव तदनुत्पन्नसम्बद्धमसत् पटः तन्त्ववस्थायां तन्तुभिः स्वकारणैः सत्तया च सम्बद्धः तुरिवेमादिव्यापारोत्तरकालं व्यक्तसत् भवति पटात्मना परिणतेरिति द्रव्यपर्यायात्मकस्याश्रयपरत्वे भावाभावमयस्यैकस्यैवावचनसामर्थ्यम्, नान्यथेति, तस्मादेषोऽपि विकल्पोऽसत्सम्बन्धदोषदुष्ट इति । 10

असत्सम्बन्धदोषपरिहारार्थश्च प्रशस्तोऽन्यथा व्याचष्टे—सम्बन्धश्च सम्बन्धश्च सम्बन्धौ निष्ठायाः सम्बन्धी निष्ठासम्बन्धौ न निष्ठा च सम्बन्धश्चेति, तयोर्निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात् निष्ठितं निष्ठां गच्छत्प्रतमिति, कोऽर्थः ? कर्त्रादीनां कारकाणां परिस्पन्दात्मवस्तुमात्रमापन्नमन्यप- देश्याधारं समवायहेतुः कार्यं निष्ठितं निष्ठेत्युच्यते तस्य स्वकारणैः सत्तया च युगपत् सम्बन्धौ भवत इति, भाष्यमपि—केन पुनर्लक्षणेन गत सम्बन्धविरुच्यते भूतः 'वर्तमानसामीप्ये वर्त- 15
मानवद्वा' (पा० अ० ३ पा० ३ सू० १३१) इति, किमिव ? यथा कारकान्तरादुत्पद्यमानं तत्ससमित्यर्थो, कस्मात् ? इदमित्यक्षिगोचरापन्नार्थनिर्देशात्, इतरथा इदं न स्यात्, तत्पुनः कथमत् कारकव्यापारात् ? देवदत्तस्थालीकाष्ठादीनां व्यापारादिति ।

परिनिष्ठितमपरिनिष्ठितं वा भवेदित्यभिप्रायं वर्णयति—कार्यस्येति । [illegible]माह—सर्वं हीति तन्तुकारणाभ- [illegible] पटस्य परिनिष्ठितमपरिनिष्ठितं वा भवति [illegible] सर्वकाले [illegible] परिनिष्ठितमपरि- 20
निष्ठितं वा भवेदिति भाव । निगमयति—एवमिति । [illegible] कार्यमत्युत्पत्तेर्[illegible] प्रतिपादनीये तर्हि [illegible] पक्षोऽपीति । [illegible] इत्यत—सोऽ- पीति । [illegible] इति तन्तुषु [illegible] तन्तुषु प्राक् पटात्मना पटो- [illegible] तदा [illegible] तन्तुषु [illegible] कार्ये कार्ये सामान्य[illegible]- [illegible] तस्य [illegible] तन्तुषु प्राक् [illegible] पटोऽस्तीति तथा च [illegible] 25
[illegible] भवतीति [illegible] इति भाव । [illegible]— द्रव्यपर्यायात्मकस्याश्रयत्वेति [illegible] इति भाव । [illegible] इति भावः । [illegible] 30
[illegible]—भवतीति

असत्सम्बन्ध[दोष]परिहारार्थमप्याह, भिन्नासम्बन्धयोरेक[त्व]स्यादित्येतदेव वाक्यं समाप्य-मसत्सम्बन्धदोषपरिजिहीर्षया भिन्नस्य सम्बन्धोऽन्यथा व्याचष्टे—सम्बन्धश्च सम्बन्धश्च सम्बन्धौ, भिन्नाः सम्बन्धौ भिन्नासम्बन्धौ, न भिन्नं च सम्बन्धश्चेति तयोर्भिन्नासम्बन्धयोरेकभावत्वात्, भिन्नमिव भिन्नं भिन्नं गेहभूतमिति कोऽर्थः ? कर्त्रादीनां कारकाणां—कुविन्दतुरीवेमादीनां परिस्पन्दात्मकत्वात्—वस्तुमनन्यापन्न

5 मित्यभ्यवपदेशाधारं—अव्यपदेश्य आधारोऽस्य तन्त्वादिः सोऽस्यावयवः इह तन्तुषु पट इतीहप्रत्यया-भिधानकारणस्य समवायसम्बन्धस्य निमित्तभूत पटाख्यं कार्यं भिन्नमिव भिन्नमित्युच्यते तस्य—भिन्नस्य साकारैः सत्तया च युगपत्सम्बन्धौ भवतः, माप्यमपीति अस्य वाक्यस्य व्याख्या—व्याप्यव परिनिष्ठं गम्यभूतमित्येतत्सर्वं दर्शयति—केन पुनर्लक्षणेन गतं सद्भूतमित्युच्यते ? भूयः 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमान-वद्वा (पा ३ ३ १३१) इति, भिन्नमिवेत्यतो निदर्शनमाह—यथा कारकान्तैरपचुत्पद्यमान दृष्टमिति—कार

10 कारकान्तरकं कारकान्तरमुत्पद्यमान—दृश्यमित्यर्थः, कस्मात् ? दृष्टमित्यभिप्रेतोपपन्नार्थनिर्देशात् इतरथा दृष्टं न स्यात् उत्पद्यमानस्यानुत्पन्नत्वे दृष्टिगोचरत्वानुपपत्तेः तत् पुनः कथमत् कारकव्यापारात् ?

व्याचष्टेति भिन्नासम्बन्धयोरिति, वाक्यार्थं [illegible] 'उपमानशब्दार्थ' इति वचनं, [illegible] । सम्बन्धश्च सम्बन्धश्चेति द्वन्द्वे 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इत्येकशेषे इत्याह—सम्बन्धावपीति । भिन्नसम्बन्धयोरेव [illegible] न द्वन्द्व [illegible]—न भिन्ना चेति भिन्नमिवेति भिन्नं भिन्नं भिन्नमिति वा [illegible]' इति [illegible] वा

15 भिन्नमिवेत्यत्र [illegible] 'सादृश्यप्रतियोगिनि [illegible]' इति सूत्रेण [illegible] भिन्नमिति भवति । भिन्नमिव भवतु [illegible] भिन्नत्वेन निश्चितमुच्यत इत्याह—निष्ठितमिति । तदर्थं दर्शयति—कर्त्रादीनामिति [illegible] कार्यं भिन्नं तदपि भिन्नमानमुच्यते [illegible] भवत इत्यर्थः. अव्यपदेश्याधार-समवायेन कार्यकारणयोर्भेदस्य [illegible] इति भाव । इत्यत्र

20 तदर्थं [illegible] वा भिन्नमितीति तत्र [illegible] एव भिन्नमन्यत्वाभ्यां [illegible] भिन्नमपि वस्तु [illegible] भिन्नं पर्यायेणोच्यत इति । एवं सम्बन्धकाले वस्तुनो भिन्नत्वाभिप्रायात्वात् [illegible] सत्तया च युगपत्सम्बन्धे न कोऽपि दोष इत्यभिप्रेत्याह निष्ठितस्येति । भिन्नं भिन्ना [illegible] इति [illegible] माप्यमपीति । भिन्नस्य भिन्न [illegible] 'वर्तमानसामीप्य' इति [illegible]

25 [illegible] वर्तमानसामीप्ये भूत भविष्यति च वा स्यादिति तदर्थं । [illegible] भवति तदपीति—यथा कारकान्तरादिति [illegible] निष्पत्ति [illegible] अपरा तन्तुत्पाद-[illegible] वस्तु [illegible] कारकव्यापारसाध्या [illegible] तत्र [illegible] कारकान्तरानुत्पद्यमानमपि [illegible] इति भाव । [illegible]

30 हेत्वाह—दृष्टमितीति [illegible], न [illegible] अतएव इति [illegible] हेत्वर्थेति भाव । [illegible]—तत्पुनः कथमिति केन पुनः कारकव्यापारेण [illegible]

---

१ भि क. भिन्नमेतत्सर्वं । २ भि. क. °वापि । ३ भि क क. दे °न्तरमुत्पद्य ।

रेवदत्तस्यालोकाञ्जनादीनां व्यापारादस्तु आरम्भकाभिमानात् पूर्वमप्यपदेश्यभावं निवृत्य सतोऽनादाय्यानं स्वकारणैस्तन्त्वादिभिः सत्तया च सम्बध्यते तथा पटात्मनेति ।

अत्र ब्रूमः–

तदपि न समवायिकारणत्वविरोधात्, स्ववचनविरोधोऽभ्युपगमविरोधश्च, यदि पुन र्वस्तुभाव गतं कार्यं कारणैः सत्तया चाभिसम्बध्यते ततोऽनारम्भकाण्यकारणानि च कारण- 5 द्रव्याणि स्युः, किञ्च कार्यकारणगुणगुणिव्यक्त्याकृतीनामयुतसिद्धः समवायः सम्बन्ध इष्टोऽ भ्युपगतश्च तयोर्विरोधोऽपि, इदानीं निष्ठितस्य कार्यस्य कारणैः सत्तया च सम्बन्धोऽभ्युप- गतस्स च युतसिद्धः, कार्यस्य कारणेभ्योऽन्यत्र परिनिष्ठितत्वात् ।

(तदपि नेति) तदपि न, समवायिकारणत्वविरोधात् स्ववचनविरोधोऽभ्युपगमविरोधश्च दोषाविति ब्रुवतः, क्रियागुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमुक्तम्, समवायिनो द्रव्यान्तरस्य गुणकर्मणोश्चारम्भ- 10 कत्वात् यदि पुनर्वस्तुभाव गतं कार्य–द्रव्यादित्रयं कारणैः सत्तया चाभिसम्बध्यते ततोऽनारम्भकाण्य- कारणानि च तन्त्वादिकारणद्रव्याणि स्युः, ततश्च वचनमभ्युपगमश्च निवर्तते समवायिकारणं कार्याणां द्रव्यमिति किञ्चेत्यादि यावत् परिनिष्ठितत्वादिति एतावपि स्ववचनाभ्युपगमविरोधौ, यस्मात् कार्यकारण- गुणगुणिव्यक्त्याकृतीनामयुतसिद्धः समवायः सम्बन्ध इष्टोऽभ्युपगतश्च, इदानीं निष्ठितस्य कार्यस्य कारणैः सत्तया च सम्बन्धोऽभ्युपगतः स च युतसिद्धसम्बन्धः, कार्यस्य कारणेभ्योऽन्यत्र परिनिष्ठितत्वात्, 15 घटाकाशवत् ।

यत्तूच्यते समवायिकारणत्वनिवृत्तिरिति चेन्न, अन्यत्रासमवायात्, यदि तस्य सम वायोऽन्यत्र स्यात् स्यात् समवायिकारणत्वनिवृत्तिः, न चैवम्, तस्माददोष इति, सोऽप्यपरि हारः, इच्छामात्रत्वात् स्वोक्तोपपत्तिविरुद्धार्थत्वात्, विरुद्धार्थत्वमसम्बद्धत्वात्, सम्बुद्धिवत् पटस्य, द्रव्यादिकार्यस्य सदसिद्धमिति चेन्न, तथाप्रवृत्तत्वात्, तथानारम्भात् तदसम्बद्धो- 20 त्पत्तित्वात्, कार्यस्य च तदसम्बद्धस्याप्युत्पादे खपुष्पमप्युत्पद्यतां कारणैरसम्बद्धत्वात्, त्वदभिमतकार्यवत् ।

यत्तूच्यत इत्यादि यावत्तस्माददोष इति–द्रव्यसमवायिकारणत्वनिवृत्तिदोषपरिहारो योऽभि-

प्रेतस्तद्दूषणम् इत्यर्थः । समाधत्ते–देवदत्तेति । अभ्युपगमेनोपसंहरति–तदपि नेति । व्याचष्टे–समवायीति । दोषान्तरं समुच्चिनोति–स्ववचनेति । समवायिकारणत्वविरोधं स्फुटयति–क्रियागुणेति द्रव्यमेव गुणकर्मणोः द्रव्यमारम्भकं मत- 25 मिति तस्य समवायिकारणत्वमुक्तमित्यर्थः । अत्र दोषमाह–यदि पुनरिति । अनारम्भकाण्यकारणानि चेति अन्यत्र वस्तु- भावं गतस्यैव तन्त्वादिकार्यं समवायाभ्युपगमात्सम्बद्धस्य कथं कारणत्वमभिप्रायाणीति भावः । वचनाभ्युपगमविरोधौ दर्शयति ततश्चेति । स्ववचनाभ्युपगमान्तरविरोधौ दर्शयति–एतावपीति निष्पन्नवस्तुभावस्यैव तन्त्वादिना सम्बन्धे पृथक् पृथक् सिद्धयोः सम्बन्धात् स सम्बन्धो युतसिद्ध एव स्यात् नायुतसिद्धः, तन्तुभिः पटस्य परिनिष्ठितत्वाभावात्, अत एव तन्तुसम्बन्धव्यतिरेकेण परिनिष्ठितत्वमिति भावः । एतावेव समवायिकारणत्वनिवृत्तिमाशङ्क्य प्रसक्तमपि परस्माद्दोषं तद्रूपयितुमाह–यत्तूच्यत इति । 30

१ सि. क. डे. दे विचारमुक्तम । २ सि क. समवायिनां कार्याणां । × × क. ध । ३ सि क. अत्यन्त- विरोध ।

द्वितः—समवायिनिराकरणनिवृत्तिरिति चेदित्याशङ्क्य न अन्यत्रासमवायादिति व्याख्यानम्—यदि तस्येत्यादि सुनिश्चितत्वान्न विक्रियते सोऽप्यपरिहारः, इच्छामात्रत्वात् कार्यस्य निश्चितस्य कारणैः सम्बन्धोऽन्यत्र समवायाव्यभिचारिणी नान्यत्रासमवायादित्युक्तवाक्यं निरस्यति, तदन्तरविरोधि, तर्हि कपालयोर्निरस्यार्थत्वात् इच्छामात्रं ते वचो न परिहार इत्यत आह—सोऽप्युपपत्तिविरुद्धार्थत्वात्, विरुद्धार्थ[त्व]मसम्बद्धत्वात् कारणैः 5 कार्यस्य तदसम्बद्धत्वमन्यत्र परिनिष्ठितत्वात्, किमिव ? तन्तुष्विव पटस्य—यथा तन्तुषु पटस्यानिष्ठितत्वात् न्यत्र कपालेषु निष्ठितत्वात्तन्तुभिरसम्बद्धत्वमेव, द्रव्यादिकार्यस्य तदसिद्धमिति चेन्न, तत्रावृत्तत्वात् तन्तुष्विव पटस्येति वर्तते तत्रावृत्तत्वमन्येन प्रवृत्तत्वात् तत्रानारम्भात् तत्रानारम्भत्वञ्च तदसम्बद्धोत्पत्तित्वात्—तैः कारणैरसम्बद्धस्य कपालयोर्निष्पन्नत्वात् तत्रैवारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा तन्तुषु पटस्य न सन्ति पटेऽस्या अत एव खपुष्पस्येव वा सामान्येनैक एव हेतुरसम्बद्धोत्पत्तित्वादिति, अनिष्ठापादनमत्र कार्यस्य चेत्यादि 10 खपुष्पमुत्पद्यताम् कारणैरसम्बद्धत्वात्, खपुष्पमिव कार्यवत् ।

अन्यत्रासमवायादिति तन्तुषु यथा न समवायः पटस्य तथान्यत्रापि समवायाभावात् कारणैरन्योऽन्यत्र परिनिष्ठितत्वात् सम्बन्धविरहसिद्धिरिति भावः । अन्यत्र समवायं मत्वैव निराकरोति—सोऽप्यपरिहार इति अन्यत्रासमवायादिति परिहारः शब्दमात्रमनेनेच्छामात्रवचोभिर्न परिहार इति भावः । निश्चितस्य कारणैः सम्बन्धमन्यत्र निश्चितत्वात् तदन्यत्र तदसम्भवात्, तथाविधिकस्य सम्बन्धविशेषमात्रमिच्छितं प्रतिपद्यते, यदि च तदन्यत्र न समवायस्तर्हि कार्यस्य 15 समवायो परिनिष्ठितः स्यादित्यन्यत्रासमवाये निष्ठितं विरुद्धमित्यन्यत्रासमवायादिति वचनमिच्छामात्रवचनमेव न परिहारमात्रमिति निरस्यति—कार्यस्येति । इच्छामात्रत्वे हेतुमाह—सोऽपीति येन येन सोपपत्ति—परिनिष्ठितमात्रस्य कार्यस्य कारणैः तन्तुभिः समवायस्योपपत्तिं तथा विरुद्धोऽर्थोऽस्य—अन्यत्रासमवायविरुद्धस्य वचनस्य तदुपपत्तिरिति । कुतोऽस्यार्थो विरुद्ध इत्यत आह असम्बद्धत्वादिति अनयोरेव कारणैः कार्यस्यासम्बद्धत्वमनुपपद्यते एवमन्यत्र परिनिष्ठितं तस्य निष्ठितं यथा तन्तुषु पटस्य कपालेष्वन्यत्र कपालेषु परिनिष्ठितं स्थितिः समवायो वा तस्यैव यदि तु तदन्यत्र परिनिष्ठितं तर्हि यथा तन्तुषु पटस्य न कदापि 20 समवायस्तथा घटस्यापि तन्तुभिरसम्बद्धत्वमेव स्यादिति भावः । द्रव्यादिकार्यस्यान्यत्र परिनिष्ठितत्वमसिद्धम्, गुणादौ द्रव्यादेः परिनिष्ठितत्वासम्भवादित्याशङ्कते—द्रव्यादीति । तत्राप्रवृत्तत्वादिति द्रव्यादौ गुणत्वसामान्यविरहः न हि द्रव्यादौ तस्य परिनिष्ठितत्वं प्रतिपद्यते इति भावः । यथा तन्तुषु पटस्य प्रवृत्तिर्नास्ति तत्रान्यत्र परिनिष्ठितमित्थं तावन्मात्रं तन्तुष्विवेति । कुतो न तत्र प्रवृत्तिरिति चेदत्रान्यत्रारम्भो नास्तीति दर्शयति—तत्राप्रवृत्तत्वमिति । अनारम्भोऽपि तत्र कुत इति चेदाह—तत्रेति कारणैरसम्बद्धस्यैव कार्यस्योत्पादात्, परिनिष्ठितानन्तरं हि कारणैः सह तस्य कार्यस्य सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते तस्मादसम्बद्धस्योत्पत्तिरिति 25 भावः । एवञ्च तत्रैवारम्भकत्वेन प्रवृत्तिः तत्रैव च परिनिष्ठितं युक्तम्, तन्तुषु च न पटस्यारम्भ इति न तत्र प्रवृत्तिः परिनिष्ठता च न हि असमवायस्य खपुष्पस्य वा तन्तुष्वारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा भवन्ति तदसम्बद्धोत्पत्तित्वादर्थं पटस्यापीत्यभिप्रेत्याह—तत्रैवेति । पटस्य तन्तुसम्बद्धोत्पत्तिकत्वेऽपि यदि तन्तुष्वारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा अभ्युपगम्यन्ते तर्हि खपुष्पमप्युत्पद्यताम्, कारणैरसम्बद्धत्वात् घटादिवदिति विपक्षेऽनिष्टमापादयति—कार्यस्य चेति । यदि कारणैरसम्बद्धस्योत्पत्तिस्तर्हि खपुष्पमप्युत्पद्यतां कार्यत्वेनानिष्टापादनं च

---

१ मि. क. च. ज्योऽप्रुप । २ सि. क. रे. °मन्येन प्र । ३ सि. क. रे. तद्रूपमारम्भात् । ४ सि. क. रे. °रसम्बद्धस्य । ५ मि. क. रे. कारणैरसम्बद्धस्य ।

अकारणत्वादिति चेत्, पटाद्यपि कार्यं मोत्पादि, अकारणत्वात्, खपुष्पवत्, तद्वोत्पद्यताम्, अकारणत्वात्, कार्यस्योत्पत्तिवत्, यथा तन्त्वादीनि कार्येणासम्बन्धादसतः सतोऽप्यकारणानीति सर्वत्र कारणमकारणञ्च यथायोगं तस्यैव कार्यस्य नासतो नान्यकार्यस्य वा, असम्बन्धात्, कार्यकारणभावश्च सम्बद्धत्वे सति भवति, तस्मात् सम्बन्धः प्रागपि कार्योत्पत्तेः।

(अकारणत्वादिति) अकारणत्वादिति चेत्—निष्कारणञ्च खपुष्पं पटादि सकारणम्, तस्माद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादयुक्तमिदमनिष्टापादनमिति चेदुच्यते—पटाद्यपीत्यादि, पटाद्यपि कार्यं मोत्पादि, अकारणत्वात् खपुष्पवत्, अकारणत्वञ्चास्य कारणासम्बद्धत्वात्, आकाशवत्, तद्वोत्पद्यतामिति, कारणासम्बद्धस्य कार्यस्योत्पत्तिवत्, खपुष्पस्याप्युपपद्यमानकारणत्वमित्युक्तमेव, यथा तन्त्वादीनीति, तन्त्वादीनां कारणानां कार्येण सम्बन्धो यतो नास्ति तस्मात्तेऽप्यसतः सतोऽप्यकारणानि कार्यस्यात्यन्तासतः खपुष्पस्येव पटस्येव वा कारणान्तरसाम्यमेवेत्युक्तमुपनयति—सर्वत्र कारणमित्यादि, करोतीति कारणं करणसाधनम्, खपुष्पादि पटादि वा तन्तुभिर्न क्रियते ततस्तान्यकारणानि पटस्तु क्रियते तस्मात्तस्य कारणानि, यो[यो] योऽत्र यथायोगं तस्यैव कार्यस्य—तन्तवः पटस्य कपालादीनि घटस्य, नासतो नान्यकार्यस्य वा, कस्मात्? असम्बन्धात्, कार्यकारणभावश्च सम्बद्धत्वे सति भवति तस्मात् सम्बन्धः प्रागपि कार्योत्पत्तेः—तत्कारणैः सम्बन्धोऽस्ति, कथं तत्कार्यं विशिष्यति कारणैरसम्बद्धम्? तस्मात् कार्यमठ[illegible]सद्भवति, सम्बद्धञ्च सदा सत्कारणैरित्यनुमीयते।

सम्बन्धसमवायाभ्यामर्थाप्येवमेव घटेते नान्यथात्वतः—

योऽयमेकीभावेन बन्धः स सम्बन्धः, अनेकत्वैकात्मकत्वात्, एकीभावेनापगमनेन गतिः, द्रव्यपर्यायाभ्यां तत्तुल्यापरित्यागेन पटत्वपरिणामः समवायः कारणस्य कार्यैकत्वलक्षणः, सदापत्तिक्रमात्मयात्स्वयेवमभावमपदनमस्थाने क्रियते यदिदमस्यापदेशाधारकार्यसम्बन्धकल्पनम्, कार्यस्यासत्त्वात्।

उच्यते, खपुष्पवत् कारणैरसम्बद्धत्वे—अकारणत्वादिति चेदिति। न्यायेन—निष्कारणमिति। नास्ति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमकारणत्वस्योभयत्र समानत्वादित्याह—पटाद्यपीति। तन्त्वादिभिः कारणैरसम्बद्धत्वात् कार्यस्य [illegible] अकारणत्वञ्चेति। यथा खपुष्पस्यानुत्पत्तौ खपुष्पस्याकारणत्वमपि कारणानुपपत्तौ [illegible]—तद्वेति खपुष्पवत्। किमत्र कारणमित्याह—खपुष्पस्येति पूर्वोक्तमेवोक्तमेव। [illegible] कार्यकारणभावस्याभावे समवायस्याभाव इति दर्शयति—यथेति। तन्त्वादीनामपि कार्येण सम्बन्धाभावादत्यन्तासतः खपुष्पस्य [illegible] कारणानि तन्तुभिः पटस्य क्रियमाणत्वात् कारणानि न तस्मात्, [illegible] कारणमपि न तन्त्वादीना खपुष्पस्य [illegible] कर्तृत्वाभावात् [illegible] तेषां तत्सम्बन्धाभावेन कार्यकारणभावाभावात्तेषां तत् सम्बन्धात् [illegible] भावः। कारणकारणत्वे कथमिति—खपुष्पादीति। अकारणत्वे हेतुमाह—असम्बन्धादिति। अत एव कार्यकारणभावो न भवतीत्याह—कार्यकारणभावश्चेति, कस्य पूर्वं कार्यस्यासत्त्वे ततोऽप्यसम्बन्धे कारणस्य व्यापारो न स्यात्, [illegible] कारणस्य व्यापारः स नास्ति कार्योत्पत्तेः प्राक् नास्ति [illegible] सह सम्बन्धो नास्तीति न कारणस्य व्यापार इति तत्कार्यं वा कारणैरसम्बद्धं कथं विशिष्येतेति भावः। तस्मादेव सम्बन्ध इति [illegible]—तस्मादिति। सम्बन्धसमवायाभ्याम[illegible]—योऽयमिति।

१ सि. क. ञ्चोपमान । २ सि. क. कार्यं । ३ सि. क. सम्बन्धाभाव नास्ति । ४ सि. क. ड. डे. सर्वत्र ।

योऽयमित्यादि, आह—सन्निकर्षीभावबाध्यमनुपसर्गः एकीभावेन बन्धः सम्बन्धः, अनेक कार णस्य वस्तु सदेकमेव कार्यांस्यं भवति परस्परेण बध्यते, तमर्थमाह—अनेककर्तृत्वैककारकत्वात्—अनेकक तन्त्वादेः प्रतिस्वमात्मानमपरित्यज्य सर्वैकसंघातमयनेन पटादिकार्यांख्येनैं परिणतेः एकीभावेन गतिः—गमन- परिणतिरेव अथ अपगमनेन—प्राच्यसंस्थानादिधर्माणां त्यागेन द्रव्यपर्यायाख्यां तन्तुत्वापरित्यागेनैव पटत्व- 5 परिणमः, संबन्धः समवाय इत्यपरार्थानुसारणोक्त्या वस्तुनि स्फुटीकर्तुमाह—कारणसत्कार्यैक वस्तुरूप—कार णेषु विप्रकीर्णेषु सत्कार्यमेकत्वमापन्नेषु कीदृशं कार्यं पार्थिवमेव परमार्थः, तदापत्तिस्वाभिमानि, येन द्रव्यप- र्यायात्मकवस्त्वात्मपरमार्थनाव मा प्रवर्त्स्येऽस्मिन्स्वात्मरूपात् स्वपक्षरागसमुत्थात् परपक्षद्वेषाच्च स्ववर्त्ममार्ग- प्रवर्तनमस्थाने प्रतिपक्षयोर्येनं क्रियते, वैरमवमार्गप्रवर्तनमिति चेदुच्यते—अविरलव्यपदेश्याधारत्वं प्राग्भा- त्यात तत्पुनः किमर्थमारभ्यते ? इहेति यतः कार्यकारणयोः समवाय इति इहप्रत्ययाभिधानाभ्यां कारण- 10 गताभ्यां समवायोऽनुमीयते सोऽपि च न सम्भवति कार्यस्यासत्त्वात्, तस्मादव्यपदेश्याधारकार्यसम्बन्ध- कल्पना क्रियतेऽप्रमुत्स्वगमनतोऽसौ निरर्थकः ।

सोऽपि च मिथ्याभिमान एव मन्यतान्तु तत्रैवास्तीति, परिनिष्ठितत्वात्, विभुपरि मण्डलविषयादिवत् ।

(सोऽपि चेति) सोऽपि च मिथ्याभिमान एव—अव्यपदेश्याधारं द्रव्यादिकार्यमसमवेतम 15 कारणैः प्रागुत्पत्तेरिति मा मंस्थाः, मन्यतान्तु तत्रैवास्तीति—तथा च मन्यस्व व्यपदेश्याधारं द्रव्यादिकार्यं समवेतञ्च स्वकारणैः प्रागपि निर्वृत्तेः स्वमतेनैव परिनिष्ठितत्वात्—वस्तुभावमापन्नत्वात्, विभुपरिमण्डल- विषयादिवत्—यथा विभुत्वपरिमाणान्याकाशकालदिगात्मद्रव्याणि परिनिष्ठितत्वात् विभुत्वगुणसमवेतानि व्यपदेश्याधाराणि च तथा द्रव्यादिकार्यम् परिमण्डलपरिमाणाः परमाणवः परिमण्डलत्वेन समवेताः

व्यवच्छेदार्थं उपर्युक्तं सन्निकर्षीति अनेकान्तत्व परस्परमेकीभावेन बध्यमाना पटाख्या बध्यन्त इति भाव । एकीभावमाह 20 अनेकेति अनेकेषां तन्त्वादीनां न स्वा सत्ता न वैकैकेन सम्बन्धः न वा कार्यत्व इत्यत्र किन्तु विविक्तस्वरूपापरित्यागेनानेकेषां तन्तूनां संघातरूपतया समवायापरित्यागेन कार्यत्वस्वभावापत्तिरेकत्वपरिणतिः सम्बन्ध इति भाव । उभयांशसमर्थनमाह—एकीभा वेनेति गतं तन्तुत्वरूपमपि अपरित्यागेन आवृतसंस्कारमयेऽर्थ एकीभावेन प्राचनस्वरूपपरित्यागो त्यागेन तन्तुत्वा- दिस्वरूपापरित्यागेन पटादिस्वभावत्वमया पटादिरूपेण परिणतिः समवाय इत्यर्थः । कारणेति पूर्वं विप्रकीर्णेषु तन्त्वादिष्व- र्थेषु अवस्थानेन सत् कार्यं यदि सामग्रीसमासादिते पटादिरूपपरिणामेन तन्त्वादिपरिणामेषु तन्त्वादिषु स्वत भवतीत्यर्थः । 25 एवं सौगते कस्यापक्षस्य अविप्रयोगीति भावेन मतान् वस्तुभूतत्वमेव परपक्षद्वेषात् स्वीकारयेन्मार्गप्रवर्तनमिति वैरस्य परिकल्पित- मनूक्त सौत्रिक इत्याह तदापत्तीति अहङ्कारतोऽवर्त्म कृत नयपरता परपक्षद्वेषव हेतु । वेदयुक्तार्थप्रतिनिविष्टत्वोऽपक्षे यदिदमिति अव्यवस्य व्यवहारनामानार्थमेव तदर्थं सति, तद्विषयाभ्याम् तन्तु पट इति इहप्रत्ययाभिधानाभ्यां तु समवा- येऽनुमीयते न वेतन गतिस्वभावेन भवति कार्यस्यासत्त्वात्, अतः वेदनि स्वस्वाधारात्मेवी भाव । परपक्षेण कार्यमव्यप- देश्याधारं स्वमुखेन व्यपदेश्याधारं सिद्धिं भवति न समवायमिदमपि तु तत्रैवास्तीति मन्यस्वेत्याह—सोऽपि चेति । व्यपदेश्यादि- 30 व्यपदेश्यपतति । तद्विषयत्वे येन देशाद्युक्तत्वं भवति—तथा चेति । विभ्विति कपर्दनिष्ठि भवति व्यवहारत्वात्

1 सि क दे अनेकसमवायेभ्यकत्वात् । ×× क । 2 सि क. पूर । 3 सि क. प्रत्यात्मा । 4 सि. क. अर्थेन । 5 सि क. तत्रैव । ×× सि

व्यपदेश्याधाराश्च अणुत्वादिकार्ये विभुत्वपरिमण्डलत्वगुणयोर्वाऽऽत्मभूतयोर्वाऽऽकाशपरमाण्वोर्वाणुत्वमपि व्यपदेश्याधारत्व समवेतत्वञ्च सिद्धम्, तथा द्रव्यादिकार्यस्येति एव तावत् परिनिष्ठितसम्बन्ध युक्तो द्रव्यस्य समवायिकारणत्वनिवृत्तिप्रसङ्गपरिहारोऽसमर्थः ।

योऽपि च कार्यकारणयुतसिद्धिदोषस्य परिहार—तस्यासंयोगात्—न हि कारणसम्बन्धिभिः कार्यस्य संयोगोऽस्ति, द्वयोरङ्गुल्योराकाशे युज्यमानयोः संयोगस्य सम्बन्धिनोः पृथक् सिद्धयोरिवेति सोऽपि न परिहारः, तत्कथदसंयोगासिद्धत्वात्, यदि तत्रोत्पन्नतायसिद्धिः सम्बन्धासिद्धिश्च स्यात् स्यादसंयोगः ततः परिहारश्च युतसिद्धिदोषस्य स्यादिति । 5

योऽपि चेत्यादि, अस्मदुक्तस्य कार्यकारणयुतसिद्धिदोषस्य परिहारो योऽभिहितः—तस्यासंयोगादिति, व्याचष्टे—न हि कारणसम्बन्धिभिः कार्यस्य संयोगोऽस्ति यथा द्वयोरङ्गुल्योराकाशे युज्यमानयोः संयोगस्य अङ्गुल्याकाशसंयोगकारणस्य सम्बन्धिनोः युतसिद्धयोः संयोगो न तथा कारणसम्बन्धिभिः 10 कार्यस्य द्रव्यादेः कश्चित् संयोगोऽस्ति, यतो युतसिद्धिदोष आपाद्येत पृथक् सिद्धयोरिव, तस्मादसंयोगात् संयोगवैधर्म्यात् पृथक् सिद्धभाव इत्यत्रोच्यते–सोऽपि न परिहारः, तत्कथदसंयोगासिद्धत्वात्, यदि तत्र परिनिष्ठित प्रवृत्तस्यारम्भ कथं तेनासम्बद्धमित्यादिना प्रपञ्चेन सम्बद्धत्वमेवेत्युक्तम् सम्बन्धसमवायत्वप्रत्याख्यानेन च, तस्मात्तत्कथदसंयोगस्यासिद्धत्वादपरिहारः, यदि तत्रोत्पन्नतायसिद्धिः सम्बन्धासिद्धिश्च स्यात् स्यादसंयोगः ततः परिहारश्च युतसिद्धिदोषस्य स्यात् एवं तावद्व्याप्त्यात्मान्तरमप्ययुक्तम् । 15

समवेतत्व भवति यथा विभुपरिमण्डलत्वादीनि विभूनि च परिमण्डलानि च विभुपरिमण्डलानि विभुपरिमण्डलानि च तानि [illegible] चेति विग्रहः [illegible] परमाणवश्च गृह्यन्ते तत्र गगनादीनि चत्वारि द्रव्याणि [illegible] [illegible] तेषु च विभुत्वं समवेतमिति विभुत्वगुणसमवेतानि, यथा वा परिमण्डल[illegible] परमाण्वो [illegible] परिनिष्ठिता परिमण्डलत्वेन समवेता [illegible] तथा द्रव्यादिकार्यमपि [illegible] [illegible] समवेतमिति मन्यतेति भावः । एवञ्च परिनिष्ठितस्यैव कार्यस्य कारणे [illegible] सम्बन्धेऽभिमते कार्यस्यात्यन्त परिनिष्ठितत्वा- 20 [illegible] समवायिकारणं न भेत्स्यति [illegible]—एवं तावदिति [illegible] [illegible] सिद्धौ [illegible] परिनिष्ठितस्य कारणेन [illegible] [illegible] परिहारो[illegible] युज्यते सोऽसमर्थ एवेति भावः । अथ परिनिष्ठितस्य कार्यस्य कारणे सम्बन्धे युतसिद्धि दोषं [illegible] परिहर्तुं वैशेषिकोक्त [illegible]—योऽपि चेति । व्याचष्टे—अस्मदुक्तस्येति । कार्यकारणभावाना [illegible] पृथक् पृथक् सिद्धयोर्हि सम्बन्ध संयोग उच्यते यथा [illegible] संयोगकारणयोराकाशे पृथक् पृथक् सिद्धयो परस्परं 25 सम्बन्ध संयोगो भवति न तथा कार्यकारणयोः पृथक् पृथक् सिद्धिरस्ति [illegible] सम्बन्ध संयोग [illegible]—तस्यासंयोगादिति, तस्य कार्यस्य संयोगाभावादित्यर्थः [illegible] न हीति [illegible] [illegible] कारणस्य [illegible] सम्बन्धिनो[illegible] संयोगो यथा भवति तथा कारणीभूता[illegible]सम्बन्धिभिः [illegible] कार्यस्य [illegible] द्रव्यादेः संयोगोऽस्तीति न युतसिद्धौ तन्तुपटौ येन संयोगस्तयो स्यादिति भावः । [illegible]—पृथगिति पृथक् पृथक् सिद्धयोर्[illegible] संयोगो भवति [illegible] । एवञ्च पृथक् सिद्धौ [illegible] तन्तुपटौ तु न पृथक् सिद्धाविति [illegible] 30 युतसिद्धिरिति—तस्मादिति । [illegible] हेतुमभिप्रेत्याह—सोऽपीति । यदि तन्तुषु पटः परिनिष्ठित प्रवृत्त आरम्भक तत तन्तौ न तन्तुषु सम्बध्यते असम्बद्धत्वे तु न तत्र परिनिष्ठित प्रवृत्त आरम्भश्च स्यात्, न वा सम्बन्धः समवायो वा स्यात् कारणेन कार्यस्य, तस्मात् सम्बन्धोऽस्त्येव स च सम्बन्धो युतसिद्धत्वात् संयोग एव न समवाय [illegible]—यदि तत्रेति । आरम्भकाधिष्ठिता यदि तत्र न भवन्ति तदा [illegible]—यदि तत्रेति । [illegible]

१ सि क. [illegible] । २ सि क. सम्बन्धो ।

इदानीं सूत्रकारमत समर्थयन्तो वाक्य—भाष्य—टीकाकाराश्च भवन्ति समाहत्य प्रधानानुगामित्वो-पक्षेपार्थं सूत्रकारमतमेवेत्थं रूपयितुमाह—

तस्यापनिष्पन्नत्वात् सदाद्यभिधानार्थं कारणसमवेतस्य वस्तुन उत्तरकाले सत्तासम्बन्ध इति बहूनां मतम्, वस्तूत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकाराभिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारैः, सिद्धस्य वस्तुनः स्वकारणैः स्वसत्तया च सम्बन्ध इति मतान्तरमतेरभिप्रायः अस्मदभिप्रायस्तेषां प्रमाणा-मप्यमत्यवति, परस्परविरुद्धार्थत्वात्, कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्, इदमेवोदाहरणमन्यत्र, एवं-मप्रकृतिय सर्वेषां शास्त्रकारमतानुवर्तित्वात् स एव नाशः स्यात् ।

(तस्येति) तयोरनिष्पन्नत्वात् सदाद्यभिधानार्थं कारणसमवेतस्य वस्तुन उत्तरकाले सत्तास-म्बन्ध इति बहूनां मतम् वस्तूत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकाराभिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारैः, सिद्धस्य वस्तुनः स्वकारणैः स्वसत्तया च सम्बन्ध इति मतान्तरमतेरभिप्रायः, अस्मदभिप्रायस्तेषां प्रमाणमप्यस-त्यवति कस्मात् ? परस्परविरुद्धार्थत्वात्—दर्शिता विरुद्धार्थता किमिव ? कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्—यदि पिता कथं कुमारब्रह्मचारी, ? अथ कुमारब्रह्मचारी कथं पितेति ? इदमेवोदाहरणमन्यत्रेति—न्योक्तेरपरस्य न्युतमविरुद्धार्थत्वादिप्यन्यत्रोदाहरणं वाच्यमिति एवमप्रकृतिरेवेत्यादि सर्वेषां—वाक्यभाष्यटीकाकारशा-स्त्रकारमतानुवर्तित्वात् स एवाभाव असत्यवादी अन्यतरपि स्यादिति लोकानुवृत्त्या सामञ्जस्येनोक्ते मा मूर्खार्थकत्वेरथावहमतिविरमात एवेति निष्ठुरवचनवृत्तिः सह तद्रूलेः कथं इति ।

विधाव्यम्—

सदादिविकल्पानुपपत्तिश्च तदवस्थैव, वस्तुनर्द्रव्यादीनां स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषयत्वं मत्स्याद् मत्तादिवत् यथा च सत्तायां स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ एवं द्रव्यादेः, न सत्तायोगा-दितुपकल्प्यत परिहारः प्रमाणदर्शनवत्, अतादात्म्याद्दण्डनिमित्ताद्दण्डदण्डिवत्, यथाऽद-ण्डाद्दण्डिना दण्डित्वं दण्डनिमित्तमनं द्रव्यादरमदात्मनः सत्तानिमित्त सदभिधानादीति ।

(सदादीति) सदादिविकल्पानुपपत्तिश्च तदवस्थैव—स्वाभिधानप्रत्ययोरेकत्वासत्त्वादिति तुष-

[illegible] तस्यापनिष्पन्नत्वादिति [illegible] [illegible] [illegible] कुमारेति [illegible] [illegible] एवं वस्तुरित्येति [illegible] [illegible] स्यादिति [illegible]

१ वि० ब० ब० वे [illegible] । २ वि० ब० ब० [illegible] ।

तापि किं कार्यस्य सत्तया सम्बन्धः सतोऽसतः सदसतो वा ? इत्युपालम्भाय चोदित एवाऽऽत्मा, तद्यथा कार्यस्य किं सत्तया सम्बन्धो निष्क्रियस्यानिष्क्रियस्य निष्क्रियानिष्क्रियस्येति समानप्रश्नत्वात् अन्यत्रात्मा प्रोच्चारणात् दोषपरिहारः, वस्तुनो द्रव्यादीनामित्यादि, द्रव्यादीनां स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषयत्वं सत्त्वात्— स्वतःसत्त्वात्, समवायसत्त्वादित्यर्थः, किमिव ? सत्तावदिति व्याख्यानमभिप्रायादनसाधनं वैशेषिक प्रति गतार्थं यावत् सत्तायोगादित्युक्तेः, उच्यते परिहारः किञ्च कथमनैः—नैतत्, अतादात्म्यात्—स आत्मा 5 यस्य तत्तदात्म सत्तादि, तद्भावस्तादात्म्यं तद्धर्म्यादतादात्म्याद् द्रव्यादीनाम् तद्व्याख्या—यावदभिधाना दीति गतार्थम्, दण्डनिमित्तादण्डदण्डिवदिति दृष्टान्तः—यथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डीति दण्डिस्वमदण्डा दण्डिनो दण्डनिमित्तमेवं द्रव्यादेरसदात्मनः सत्तानिमित्त सदभिधानादीति ।

अत्र वयं सम्प्रधारयामस्त्वया सह कथमिदं तादात्म्यं किं सतो भावात् ? उत सत्कर त्वादिति, तद्यदि तावत् सतो भवनं ततः सर्वेणापि सता भूयते, स्वत एव अथ सत्कर 10 त्वात्तादात्म्य सत् प्राक् प्रत्युक्तम्, यथा च सत्तायां स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ तदात्मत्वादेवं द्रव्यादौ द्रव्यत्वादौ नित्यैकसर्वगेषु सामान्यसामान्यविशेषशून्येष्वपि, दण्डेऽपि च तादात्म्यादेव दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धौ स्वत एव दण्डिनि तौ तादात्म्यात्, इतरथा दण्डिकुण्डल्यविशेषः स्यादिति, तथा च दण्डस्वसामान्यविशेषनिरपेक्षः स्वत एव भवति दण्डस्तादात्म्यात् सत्तावदिति सिद्धम् । 15

(अत्र वयमिति) अत्र वयं सम्प्रधारयामस्त्वया सह कथमिदं तादात्म्य ? किं सतो भावात्—य[त्] सद्भवति तत्तस्य सतस्तादात्म्यं—आत्मलाभः स्वरूपानुभवनम्, उत सत्करत्वादिति तद्यदि तावत् सतो भवनं ततः सर्वेणापि सता भूयते—सत्तादिना द्रव्यादिना वा स्वत एवेत्युक्तम्, अथ सत्करत्वा त्तादात्म्यं सद्भवतीति तस्मात् प्रत्युक्तम्—स्वतःसिद्धस्य द्रव्यादेः सत्ता सत्करी न भवति, वैयर्थ्यादसतोऽस

त्याभिनिष्पत्तावा एव केवलं शब्दमात्रभेदो न त्वर्थभेद इत्येतदु प्रदर्शितं यथायथ्वस्वसत्ता एकैवास्मैवात्—तद्यथेति । ननु 20 सत्तायां यथा स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ न तु सत्तासमवायादेवं द्रव्यादावपि स्वत एव सदभिधानं प्रत्ययश्च भवेताम्, किं सत्तासम्बन्धेनेति वैशेषिकं प्रत्यभिप्रायमाचार्यः वक्तुमरिरिति । ननु भावरूपेणैव भावतीयेन सदसत्त्वरूपमात्रवस्तुना वा प्रतिनियताद् रूपभेदमन्यथाविरेकेण प्रतिनियतगवादिभावाभिधानप्रत्ययस्योऽप्रसिद्धा न भवेतामिति तत्रापरीतामभिसन्धाय प्रमत्तेवाः धर्मीनच्चे धर्मान्तरं प्रतिनियतत्वसमवायात्प्रत्ययात् स्वत एव न धर्मान्तरसम्बन्धात्, न च भावा एव स्वतो भिन्नाः अनुवृत्ति- प्रत्ययाभिधानप्रत्ययो स्वत एव प्रतिनियतप्रत्ययाभावादिति सत्ताद्रव्यत्वानुवृत्तिप्रत्ययो धर्मो विशेषणत्वेन भावरूपतया भावे- 25 ऽन्याभावत्वा न प्रतियाति प्रसिद्धा तस्मात् सत्ताद्रव्यत्वानुवृत्तिप्रत्ययसिद्धप्रत्ययमानो परस्परं वैधर्म्यादतादात्म्यभूततादात्म्यसामान्या- भिन्नत्वात् द्रव्यादेरन्यसम्बन्धात् पुरुषस्य दण्डाभिधानप्रत्ययवत्तदभिधानप्रत्ययावित्यर्थः स्वत एव द्रव्यादीनां सदभिधानं न सतः सत्तायै वैधर्म्यादेवानुप्रतिपादनेन वैशेषिक आह—अतादात्म्यादिति प्रतिनियतस्वरूपभूततत्त्वादिधर्मैकत्वाभिमतं सामान्या- भावस्वभावादिति यावत्, वस्तु सत्तया सम्बन्धेन सदभिधानप्रत्ययनिमित्ते भवति यथा दण्डसम्बन्धात् पुरुषे दण्डसम्बन्धात्प्रत्ययाभि- धानप्रत्ययनियमो भवति तथान्यत्र धर्मिणः प्रमाणात् पृथगेव भिन्ना स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषय इति न द्रव्यस्वात्मन्यं सत्तया 30 इति सत्तानैकत्वात् स्वतः सदभिधानप्रत्ययविषयत्वं द्रव्यादिस्वाभाव्य—दण्डनिमित्तेति । अतादात्म्यादित्यत्र तादात्म्यकल्पनाविचार पूर्वकं मतमिदं निराकरोति—अत्र वयमिति । अतादात्म्यप्रतिषेधेन तादात्म्यमुच्यते तत् किं कन् सद्भवति तस्य सतो भावात् तादा- त्म्यम्, किं वा सत्करत्वात् सतोऽभवत् इति विकल्पयति—कथमिदमिति । प्रथमं दूषयति—यदि तावदिति यथा भावात्म्यात् सत्ता- दिषु सदभिधानादीति न युक्तमिति भाव । द्वितीयं दूषयति—अथेति । अथ प्रत्युक्तं दूषयति—स्वतःसिद्धस्येति सतो न सत्करी

१–२ सि. क. डे °भिधानादीति ।

स्यात् खपुष्पवत्, सदसतः सम्भवाभावादित्युक्तम्, यथा च सत्तायामिष्टाभि मावमार्थं द्रव्यादेर्द्रव्यता-देश्च स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ, तदात्मत्वात् सत्तावदिति सोऽद्रव्यादेस्तदात्मत्वं–सदात्मत्वं द्रव्यादेरेवं द्रव्यत्व-गुणत्व[कर्मत्व]सामान्यादिनिर्दिष्टसर्वभेदेषु सामान्यसामान्यविशेषद्रव्येष्वपि सदभिधानप्रत्ययौ सर्वत्र च इति सर्वव्यापित्वं न्यायस्यास्य दर्शयति किञ्चान्यत्–दण्डेऽपि चेत्यादि–योऽपि दण्डित्ववदिति दण्डवतः

5 सोऽपि तादात्म्यादेव दण्डस्य भवनात्मत्वादेव दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धौ सत्यां स्वत एव दण्डिनि देवदत्ते दण्डीत्यभिधानं प्रत्ययञ्च करोति तावभिधानप्रत्ययौ तादात्म्यमित्यनेनार्थेन विना न भवतः अतोऽस्याभिप्रायं साधयति इतरथा दण्डिकुण्डल्यविशेषः स्यात् साधनञ्चात्र दण्डोऽपि स्वरूपाभिधानप्रत्ययकारी स्वत एव तादात्म्यात् भवावत्, यथा द्रव्यमपि, स्व एव तद्वत्, दैवा चेत्यादि, एवञ्च सति दण्डत्वसामान्यविशेष-निरपेक्षः स्वत एव भवति दण्डः तादात्म्यात् सत्तावदिति सिद्धम् ।

10 अथोऽप्येवं दण्डोऽपि दण्डत्वाद्दण्डाभिधानप्रत्ययभागिति, अनुदाहरणं तर्हि दण्डी दण्डाद्दण्ड्यभावात्, दण्डस्य स्वतोऽसिद्धत्वात् दण्डत्वोपपादितदण्डाद्दण्डीति चेत्, इतरेत-राश्रयत्वात् दण्डस्वतस्त्वाद्दण्डसिद्धिः दण्डविशेषणसाधितदण्डत्वसिद्धेर्दण्डस्वतस्त्वसिद्धिरिति, दण्डीति च दण्डाद्दण्डी, न तु दण्डत्वात् स्वत एव भवद्दण्डी, आत्मान्तरसंक्रान्तिर्वैषम्, दण्ड स्यात्मान्तरे दण्डः स्वत एवाभवन् दण्डत्वाश्रयन् तदात्मा भवति, एवं दण्ड्यपीति, वयन्तु

15 ब्रूमो यत्तद्दण्डेन भूयते तस्यैव दण्डत्वात् यद्दण्डी दण्डी भवति स देवदत्तो भवत्यासमानं लभते, तदभावेऽसामान्यात्मकत्वमेव सर्वस्य स्यात्, यदि सा स्वत एव न भवति सत्तासामान्यादिव स्याश्रयति नास्त्येव सा खपुष्पवत्, सतश्चासामान्यमेव सत्तादिः स्यात्, स्वत एव भवतः समानस्याभावात्, तस्मात् स्वत एव दण्डो भवति स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ, न सत्तायोगात् एवं दण्ड्यपि ।

20 अथोऽप्येतेत्यादि, वैशेषिको दण्डमपि दण्डत्वाद्दण्डव्यतिरिक्तान्मन्यते दण्डाभिधानप्रत्ययभाजम्,

---

तथा वैधर्म्यात् भावत वस्तुत्वादेः तादात्म्यादेव नापि तत्सत् स्वमते तत्सत्तात्मकस्य वस्तुनोऽसम्भवाद्विशेषं मा भूदभाव इति भाव । एवं भवनात्मकं तादात्म्यं सत्तायामिव द्रव्ये द्रव्यत्वादावपि व्याप्नोत्येवेति इति सर्वत्र स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ भवत इत्याह–यथा चेति । दण्डनिमित्तस्वभावत्वादिति यावत् विवक्षति–योऽपि दण्डित्ववदिति दण्डस्य स्वत एव तत्स्वभावात् दण्डाभिधानप्रत्ययावपि स्वत एव न तु दण्डत्वात् एवं दण्डिनोऽपि स्वत एव स्वरूपानुभवनात् स्वत एव दण्ड्यभि-

25 धानप्रत्ययौ भवतो न दण्डनिमित्तात् न हि तादात्म्यमन्तरेण तदभिधानप्रत्ययौ भवत इति भाव । तादात्म्यं विनाप्यन्येन यदि तौ भवेतां तर्हि स एव दण्डी पुरुष स एव कुण्डल्यपि स्यात्, पुरुषाविशेषात्, अनन्यविशेषेण वा दण्डेन कुण्डले अन्यत्वाविशेषात् तस्मात् वा सर्वत्राविशेषात् कुण्डल्यपि दण्डसम्बन्धवत्त्वात् सोऽपि दण्डी स्यादित्यत आह–इतर-थेति । तथा च प्रयोगेण दर्शयति साधनञ्चात्रेति, स्वत एव न दण्डत्वसम्बन्धात्, तत एव–तादात्म्यात् सत्ता–वदि-त्यर्थः । तथ सामान्यविशेषाभिधानप्रत्ययौ भवतः अन्यथा सामान्यविशेषवैधर्म्यात् एवञ्च दण्डो न स्वतः दण्डाभिधानप्रत्यय-

30 भाक् किन्तु व्यपदेशान्तरभेदभिन्नदण्डत्वयोगाद्दण्डत्वमभिधानप्रत्यये अथोऽप्येतेति । यस्य स्वतोऽभिधानप्रत्ययौ स्व-लैनैकस्य तदभिधानप्रत्ययौ सत्तावदिति न नियम अन्यस्य अन्याभिधानप्रत्ययौ तथा तादात्म्यमपि विशेषाभावे तथा इत्यादिदण्डत्वसम्बन्धात् एव इत्यस्य वैशेषिक तादात्म्येऽपि विशिष्टाभिधानप्रत्ययौ ब्रूते वैशेषिक इति विशिष्टप्रत्यये विशे-षणमेव कारणत्वात् अन्यं दण्डेन दण्डे दण्डाभिधानप्रत्ययौ तत्संयोगात् पुरुषे दण्डीतिप्रत्ययाभिधाने भवत इति भाव ।

1 सि. क. डे. स्वत इत्यादि । 2 सि. सर्वत्रगीति, क. डे. सर्वत्र तन्त्रीति । 3 सि. क. दुर्वीति । 4 सि. क. यथा ।

चाचार्यो ब्रवीति अनुग्राहणं तर्हि दण्डी, दण्ड[त]दण्ड्यभावात्, दण्डस्य सतोऽसिद्धत्वात्, दण्डी न सिध्यति, परतः सत्त्वसिद्ध्यर्थमुभयोराश्रियते दण्डी, दण्डासिद्धेः कुतस्त्यसिद्धिरिति, दण्डत्वोपपादितदण्डो दण्डीति चेत्–दण्डत्वसामान्यविशेषाद्दण्डः सिध्यति, दण्डाद्दण्डीति, तत उदाहरणसिद्धिः विशेषणादेव विशेष्यसिद्धेः, एवमप्यन्यस्ये–इदमापतितं दण्डत्ववत्त्वाद्दण्डः सिध्यति, दण्डत्ववत्त्वं पुनर्दण्डविशेषणस्या भिन्नदण्डत्वसिद्धेः सिध्यति तदिदमितरेतराश्रयं प्राप्तं 'इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते तद्यथा नौर्नावि 5 बद्धा नेतरत्राणाय' (महाभा० १ अ० १ पा० १ सू०) इति तत्प्रतिपादनार्थो ग्रन्थः–इतरेतरेत्यादिः गतार्थो भावत्वस्यासिद्धिरिति, दण्डीति च देवदत्तः स दण्डाद्दण्डत्वाद्वा कथमिति निर्णये? दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी देवदत्तः स यदि दण्डादेव सत्प्रसिद्धात् सिद्ध इत्युच्यते अथ दण्डत्वात् दण्डत्वमस्यास्तीति दण्डत्वीमस्तु मा भूद्दण्डी, पुरुष भावदण्डाद्दण्डी न तु दण्डत्वात् सर्व एव भवेद्दण्डी, किञ्चान्यत्–आत्मान्तरसंक्रान्तिप्रसङ्गश्चैवम्–दण्डत्वादात्मान्तरं दण्डो दण्डी च, दण्डात् दण्डत्वमण्डिनौ, दण्डिनो 10 दण्डसम्बन्धे, दण्डः सत एवात्मकम् दण्डत्वात्मकम् तदात्मा भवति, एव दण्डमपीति, यथा तु भूमो धवलत्वेन भूयते तथैव दण्डत्वात् [illegible] दण्डी भवति स देवदत्तो भवत्यात्मानं लभते भावान्तरविविक्तम् धवलेन भूयते तदेव भवन् दण्डत्वं [illegible] दण्डत्ववत्त्वात्, एवं देवदत्तस्य दण्डिनोऽप्यात्मानुभवन

[illegible]–अनुग्राहणमिति, दण्डस्यापि दण्डत्वाभिमानमन्येन परापेक्षत्वात् [illegible] [illegible] परैव प्रसिद्धमिष्टार्थं दण्ड्यनुग्राहणं तर्हि तद् दण्डसिद्धमभावादसिद्धमेवेति भाव । ननु भाष्ट प्रसिद्धदण्डत्वतत्त्वाद्दण्डत 15 पुरुषे दण्डीति प्रत्ययो भवति न तु भावसिद्धदण्डात् [illegible] तदानीं दण्डत्वापेक्षत्वात् दण्ड [illegible] न भवेदिति [illegible] पठते–दण्डत्वोपपादितेति दण्डत्वेन [illegible] भाग् यो दण्ड तस्मादित्यर्थ । ननु विशेषणात् विशेष्यस्य सिद्धावभिमतायां दण्डस्य दण्डत्वात्, दण्डत्वस्य च दण्डात् सिद्धि –दण्डोऽभिमतानुपपन्नमतीह दण्डत्वं सैत्सति तस्मादितरेतराश्रयो दोष स्यात् तेन च न वस्तुनि सिद्धिरित्याशयेन व्याचष्टे–इदमापतितमिति । इतरेतराश्रयस्य सिद्धिप्रतिबन्धकत्वे [illegible]– इतरेतरेति । ननु दण्डीति प्रत्यय किं दण्डसम्बन्धात्, उत दण्डत्वसम्बन्धात् [illegible] निराकरोति–दण्डीति चेति, प्रथमं 20 पक्षं दूषयति–दण्ड इति दण्डसम्बन्धात् मत्वर्थे 'अत इनि ठनौ' इति इनिप्रत्यये दण्डीति भवति तत्सम्बन्धात् दण्डसम्बन्धादेव दण्डी न तु दण्डत्वसम्बन्धादिति अनुभवते तर्हि सर्वेषां वस्तूनां भेदरूपेण भावाभावात्मकत्वात् सत एव सिद्धत्वात् किं दण्डापेक्षया ? न हि वस्तु सत् सत्सम्बन्धात् [illegible] अन्येन वा [illegible] भवतीति भाव । दण्डीति च देवदत्तो यदि दण्डत्वाद् भवति न तर्हि दण्डीति भवेदित्य किन्तु दण्डत्वीति स्यात् दण्डार्थेनैव तस्य सम्बन्धादित्याह–अथेति । यथा तु दण्डादेव दण्डी भवति न दण्डत्वात् सत एव सिद्धो दण्डी नान्येन अन्यथा आत्मान्तरसंक्रान्तिदोषः स्यादित्याह–पुरुष भावदिति । [illegible]–दण्ड 25 त्वादिति दण्डत्वाद्दण्ड आत्मा दण्डो दण्डी च दण्डात् [illegible] आत्मा दण्डत्वं दण्डी च दण्डिनो [illegible] आत्मा दण्डो दण्डत्वस्य [illegible] –दण्ड सतो न भवति दण्डत्वात् भवन् तदात्मा भवति एवं दण्डी सतो न भवति दण्डात् भवन् तदात्मा भवतीति प्रसङ्गत इति भाव । तथा तत्र वस्तुना भवनेन तत्त्वं भाव्य [illegible] तद्भवनं सर्वतामितिप्रमिति तथा– [illegible] स्वरूपमेव हि तद्भवनमिति भवतस्य वस्तुन स्वभावान्तरभेदात् [illegible] आत्मान्तरसंक्रान्तिमेवमितस्फुटमाह– यथा तु भूम इति दण्डस्य स्वरूपानुभवनमेव दण्डत्वम्, दण्डिन पुरुषस्य दण्डित्वस्वरूपानुभवनमेव दण्डित्वम्, न तु दण्डा- 30 दिसम्बन्धमिति न भावान्तरस्य संक्रान्तिरिति भाव । भावमेवं प्रकटयति–धवलेन भूयत इति तदेव स्वरूपानुभवनमात्म

---

१ सि क. दण्डत्वाद्दण्डत्वात् क । २ क भवत एव [illegible]दण्डी । ३ सि क. दण्डो दण्डो । ४ सि धवलेन च, इति नास्ति । ५ सि न तद्व्यतिरिक्तादिति नास्ति ।

तत्त्वं तदभावेऽसामान्यात्मकत्वमेव सर्वस्य स्यात्, यदि सा दण्डवदन्यतोऽभिव्यक्तिः स्वत एव न भवति सत्तासामान्ययोगात् सदभिधानप्रत्ययौ भवतः स्वत एवाभवन्ती नास्त्येव सा अपुष्पवत्, तत्सामान्येन सत्तादिः स्यात् तथानिष्टम् स्वत एव[१]भवतः समानसाभावात् सामान्यमेव सामान्यं न स्यात् तस्मात् स्वत एव दण्डो भवति स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ, न सत्तायोगात् यथा दण्ड एव सत्त्वपिस्तारि

5 पदार्थं साधनम्, एवं तादात्म्यात् सत्तादिषु सदभिधानादिप्रयुक्तम् ।

यदप्युक्तमतदात्मत्वात् द्रव्यादीनां सदभिधानप्रत्ययौ सत्तायोगात् न स्वत इति तदपि न, अतदात्मत्वादित्यादर्शनैकान्तिकत्वात्, द्रव्यत्वादीनामतादात्म्ये स्वतः सदभिधानप्रत्ययौ न सत्तातः, एकैकत्वात्, सात्मवत्, एवं द्रव्यादीनामपि स्वत एव द्रव्यत्वादिवत् ।

यदप्युक्तमतदात्मत्वादित्यादि, असत्तात्मकत्वाद्द्रव्यगुणकर्मणां सदभिधानप्रत्ययौ सत्ताया

10 नात्म स्वत इति तदपि न अतदात्मकत्वादित्यस्यानैकान्तिकत्वात् अनैकान्तिकत्वप्रतिपादनार्थं प्रत्या यमाह द्रव्यत्वादिष्वपीति, तस्य भावना द्रव्यत्वादीनामतादात्म्य–द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वपटत्व त्वादीनां सामान्यविशेषाणामसत्त्वात्मकत्वे स्वतःसदभिधानप्रत्ययौ न सत्तातः कस्मात्[२] एकैकत्वात् एकमेव द्रव्यत्वं सर्वद्रव्येषु द्रव्य[त्वा]ख्यानिष्ठः तत्र सत्तायोगो नेष्यते अनुपपत्त्यसमापात्, तथापि च सदित्यभिधीयते प्रतीयते च एवं गुणत्वादीन्यपि तस्मादेकैकत्वात् स्वतः सत्त्व आत्मवत्–सत्तावदित्यर्थः,

15 स च दृष्टान्तः सत्तो द्रव्यत्वादिमवने तस्य वर्णनात्, द्रव्यत्वादिषु भिन्नेषु स्वतो भवन्त्याः सत्ताया एकस्याः सदभिधानं दृष्टमेव द्रव्यादीनामपि स्वत एवेति साधनतोपपादितोऽर्थः ।

अस्य सामान्यरूपस्य तदभावे तु सर्वं तत्त्वमेवान्तर्भिन्नत्वं साधिति भाव । एतदेव येनयुक्तानयति–यदि सेति यस्मात् स्वतोऽभवन् अन्येनैव भवेत् सति तदभवन् अन्येन भवत्, अपरमपीतरेण इत्यतपि तद्वेव येन यस्मिन्निरसेयमानत्वमा न किंचिदपि सत् भवेत् स्वतोऽसत्त्वादिति भाव । स्वत एव स्वतो सत्तामभावे तत्त्वादिभिरभेदेऽस्ते स्याद्विर्णीत तत्सत्तादवत्तो-

20 समत्वम्, एव तत्त्वादिरपि तस्मात् न स्यात् तस्मापि स्वतो सत्त्वस्वरूपस्य सामान्यस्याभावात् तस्मात् सर्वे प्रत्ययाभि धानौ च स्वत एव भवन्ति सासत्त्वाभ्युपेत्यर्थः–तदेवेति । दार्ष्टान्तिके योजयति–यथा दण्ड इति । एवं सत्तादिषु तादात्म्यात् स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ अतादात्म्यात् द्रव्यादौ न स्वत इति मनुषे तथा तद्गुणभिन्नत्वादपि–एवं तादात्म्यादिति । अतदात्मत्वात् सदभिधानप्रत्ययौ स्वत इति पराभिमतव्याप्तिप्रदर्शनाय यदप्युक्तमिति । व्याचष्टे–असत्तात्मकत्वादिति । दोषमाविष्करोति–अनैकान्तिकत्वादिति द्रव्यत्वादौ अतादात्म्यं वर्तते स्वत सदभिधानप्रत्ययौ च

20 स्तीति हेतुरतादात्म्यमनैकान्तिकमिति भाव । अनैकान्तिकत्वं भावयति–द्रव्यत्वादीनामिति द्रव्यत्वादीनां सत्तातो भेदात्त दात्म्यता हेतुरिति तस्मात्सत्त्वापि तत्र सत्तयाभिधानाभिधत्वं नास्तीति भाव । तत्र कारणमाह एकैकत्वादिति एकत्वादि स्यादेकत्वात्–कथमनेकत्वं सत्तायोगाभिरहितत्वम् द्रव्यत्वं हि एकमेव न तु व्यक्तिभेदेन तथा सत्तायोगाभावेऽपि द्रव्यत्वादौ न चाव्यवस्थेव अनवस्थेरस्य प्रसक्तत्वात् अनुगताभिधानप्रत्ययनिमित्तं हि सामान्यम्–अनुगताभिधानप्रत्ययार्थमनेकेषु व्यक्तिषु वर्तते, तस्मात्सत्त्वस्य अनवस्थेयात् अतादात्म्यम्, तथापि द्रव्यत्वं सदिति प्रतीयते अभिधीयते चेति भावः सदभिधानप्रत्ययविष-

30 यत्वमत्राप्यतादात्म्यस्यैकान्तिकत्व इति भाव । एवं च द्रव्यगुणत्वकर्मत्वादीनामैकैकत्वेऽपि सामान्यान्तरसंबन्धेन कथ एव स्वत सत्तावदित्यत्र–तस्मादिति । यथा सत्ताया एकैकत्वात् स्वत सत्त्वं तथा द्रव्यत्वादीनाम्, द्रव्यत्वादीनामिव च द्रव्यादेरपि स्वत सत्त्वं अभिधानप्रत्ययौ चेत्याह–स च दृष्टान्त इति । ननु द्रव्यत्वादौ सदभिधानप्रत्ययौ न स्तः, किन्तु

१ सि० क्ष० डे० वै० यदा० । २ सि० क्ष० कथो० ।

आह—

सत्तासम्बन्धरहितेषु द्रव्यत्वादिष्वौपचारिकौ तौ स्याताम्, असंसत्ययोर्गुणत्वकर्मत्वयोरेकाभिधानप्रत्ययवदिति चेत्तर्हि द्रव्यादिष्वपि द्रव्यत्वादि रहितेषु तावौपचारिकौ स्याताम्, मनुष्यसिंहत्वादिवत्तयाऽञ्जसाऽनुपपत्तेर्नेति चेत् ततस्ते स्वपक्ष एव दोषविधानम्, यदि तु सत्तासम्बन्धापेक्षौ सदभिधानप्रत्ययौ तर्हि कथं सत्तादिषु तावौपचारिकाविति, त्वमेवासि प्रष्टव्यः 5 यत् पुनरिदमुच्यते सत्तायां सिद्ध इति चेत्, यदा च आत्मानमात्मना न शुक्तमभियोक्तुम् तद्योगनिमित्तम्, तदयुक्तं न द्रव्यादिष्वञ्जसा सिद्धिः, असदात्मनिमित्तस्य सत्प्रत्ययस्यानुपपत्तेः, मनोरथवत् ।

सत्तासम्बन्धेत्यादि, गुणत्वमेक कर्मत्वमेकमित्येकाभिधानप्रत्ययावसंस्पयोरपि गुणत्वकर्मत्वयोरौपचारिकौ दृष्टौ तथा सदभिधानप्रत्ययौ द्रव्यत्वादिष्वौपचारिकौ स्यातामिति को दोषः ? अत्रोच्य 10 ते—द्रव्यादिष्वपीत्यादि तुल्यत्वापादनमौपचारिकत्वेन गतार्थम्, आह—मनुष्यसिंहत्वादिवत्तयाऽञ्जसाऽनुपपत्तेर्नेति चेत्—यथा शौर्यक्रौर्यादिधर्माः सिंहे मुख्याः सिद्धाः सन्तो मनुष्ये शक्या उपचरितुम्, नासिद्धास्तथा द्रव्यादिषूपचरितौ स्यातां यद्यन्यत्राञ्जसा सिद्धौ सदभिधानप्रत्ययौ, न तु तौ क्वचित् सिद्धौ, आञ्जस्यव्यवहारश्चाञ्जसा क्वचे नास्ति, तस्माद्द्रव्यादिष्वेव मुख्याविति, यद्येवंमन्यसे ततस्ते स्वपक्ष एव दोषविधानं तदुपपत्ति—यदि त्वित्यादि, सत्तादिष्वञ्जसयोरसिद्धत्वादिति भावार्थः, एतत्पुनः स एव 15 प्रष्टव्य इति समावसत्तापेक्षौ सदभिधानप्रत्ययाविष्यतां किं मः सत्तासम्बन्धकल्पनया, तत्र पुनः सत्तासम्बन्धमिच्छतः तु:प्रतिपाद्य[त्व]मावसत्ताव्यतिरिक्तवादात्स्ववादिनः तस्मात्त्वमेवासि प्रष्टव्य इति, यत्पुनरिदमुच्यते सत्तायां सिद्ध इति चेदिति समाप्य गतार्थम्, इयं पुनराशङ्का क्व भवति युक्ता ? द्रव्यादिव्यतिरिक्तं सत्ता स्वत एव सिद्धा तदात्मिकामिच्छन्त्यम्, स पुनर्नान्यो वैशेषिकात् तस्मादात्मानमात्मना

पचरिते एवमाशङ्कते—सत्तासम्बन्धेति ननु यथा द्रव्यादिता तुल्यतुल्या एकत्वे तौ ... 20 [illegible]

[illegible]

[illegible] —गुणत्वमेकमिति द्रव्यत्वादिष्विव ... 25 [illegible] —मनुष्यसिंहत्वादिवदिति ... [illegible]

[illegible] —यदि त्वित्यादि । ... 30 सत्तादिष्विति । ... एतत्पुनरिति । ... [illegible]

न पुनरभियोक्तुमिच्छुराहतो मन्यो गतार्थो यावत्पयोगनिमित्तमिति, यदा चैतावितरस्य यावत्प्रयोगनिमित्त-मित्येव प्रकार व्याहतो मन्यः पूर्वभाग्ये न तूत्तरमध्ये, तदयुक्त न द्रव्यादिव्यक्तता सिद्धिरित्यादिवत्समाप्त-मसम्बद्धम् तदात्मनिमित्तस्य सम्बन्धस्यानुपपत्तेः—असता मनो द्रव्यादीनां मुख्यो सदभिधानमसतो कथं मुख्यमिति पञ्चाचार्यवचनमन्तरे पठित परस्माकोपकस्याऽऽक्षेपासनार्थम्, मनोरथमिति, वैशेषिकस्य

5 मनोरथ एव द्रव्यादिभ्यतिरिक्ता सत्तेति, यदि भवेत् स्यात्, उभयो तु पूर्वोत्तरपक्षौ व्याख्यातावेव ।

द्रव्यादिमात्रत्वनिवृत्तिः स्वतः सत्त्वं सत्तादिपर्यवसितस्य वचनस्य व्याघात इत्येतद्दोषद्वय दर्शनादिति नैवैष च दोषः दण्डिस्वदण्डत्वयोर्यथायथं स्वत एव सतोः तत्सम्बद्धत्वात्, सत्त्वतः सत्त्ववत् सदेव सत् सत्त्वतः—सत्त्वात्, सदेव सत्, न सत्तातोऽन्यत् सत्, तस्मात् सर्वस्य सतो नास्त्यतादात्म्यं सदात्मैव सर्वमिति भाक्तत्वनिवृत्त्यात्ममाया, सत्ताविषयं स्वतः सत्त्वम् ।

10 (द्रव्यादीति) द्रव्यादिमात्रत्वनिवृत्तिः स्वतः सत्त्व सत्तादिपर्यवसितस्य वचनस्य व्याघातः, इत्येतद्दोषद्वयदर्शनादिति वैशेषिकेणोक्ते आचार्य आह—नैष चमारि, दण्डित्वं दण्डत्वञ्च यथायथं स्वत एव सतोः तत्सम्बद्धत्वात्—सत्तासम्बद्धत्वादित्यर्थः, सत्त्वतः—सत्त्वात् सत्त्ववत्, सदेव सत् सत्त्वतः सत्ता सत्त्वात् आत्मत्वात् स्वतः सत्त्वादित्यर्थः एवं तावद्भ्यायो भवत सदेव सत् सत्त्वमेव सत्, न सद्व्य-तिरिक्ता सत्ता न सत्तातोऽन्यत् सत्, तस्मात् सर्वस्य सतो नास्त्यतादात्म्यम्—असदात्मत्वं तदभावात्

15 सदात्मैव सर्वमिति भाक्तत्वनिवृत्त्यात्ममायः नायं दोष इत्यर्थः, सत्ताविषयं स्वतः सत्त्वमिति, आदिमत्त्वात् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्ववत् ।

यतश्चैवं तदा सतो भावः सत्तेति द्रव्याद्यव्यतिरिक्तसत्तार्थैव ज्ञायते, कर्तरि षष्ठीयुक्तेः यच्च सन्नि सदित्यभिधानप्रत्ययकारणं सत्त्वम्, एवमपि यदुक्तं स्वतः सत्त्वमिति, एतदयुक्तं यत्र हि सत्तावदिति सर्वमिदं त्वदनुवृत्त्या,

20 न मम सत्ता द्रव्यादिव्यतिरिक्ता काचिदस्ति कर्तरि षष्ठीयुक्तत्वात्, ततोऽनुपपन्नं द्रव्यादी-नामनेकत्वम् ।

सत्त्वं न निर्णीतं सत्ता न द्रव्यादिमात्रत्वनिवृत्तौ स्वतः सत्त्वं विरुद्धम्, स्वतः सत्त्वे न द्रव्यादिमात्रत्वनिवृत्तिरित्येवं विरुद्धोभयदोषप्रसक्तिमाह वचन परस्परव्याघातकमिति वैशेषिक वदते—द्रव्यादीति । तन्निवृत्तिमते स्वत एव सत्त्वं भाव-मर्थितम्, तन्निवृत्तेरेव सत्ता भवन्त्व स्वात्मनोऽनुत्तरतो—दण्डित्वमिति एवं इत्यर्थः । स्वतः सतः सत्तासम्बन्धो भावे

25 एतत् आह—स्वतः सत्त्वादित्यर्थः इति सदेव सदेतदुच्यते न तस्य काचित् सत्ता सत्ता च सत्ता सत्ता सतः सती तथा व्यति-रिक्ता सत् स्वत सत्त्वमिति भाव । एवं वस्तुमात्रस्य स्वत सत्त्वात् न कापि सत्तासम्बन्धात् सदभिधानप्रत्ययौ किं तु स्वत सत्त्वादेव सर्वत्र सदभिधानप्रत्ययौ मुख्यावेवेति स्वतः सत्त्वस्य भावत्वनिवृत्त्या न विरोध इति सर्वमिदं सदेव सतोऽपि सर्व तदात्मकमेव, न चतादात्म्यमसत्त्वं स्वतस्तादात्म्यात् द्रव्यादौ सदभिधानप्रत्ययौ मुख्यौ न स्वत इति यदुच्यते तस्य तदनुचितमित्याशयेनाह—एवं तावदिति । ननु सत् सतोरेकत्वे सतो भाव सत्तेति नैतन्निष्पन्नं षष्ठी षष्ठ्यभिधानाभावादभावात्—यतश्चैवमिति । सतो भाव

30 सत्त्वमिति भावे षष्ठीति सूक्ते तथा च सतो सत्तारूपाद्भवत्व सैव हि सत्ता सत्त्वोपलक्षणस्य सदुपकारमुख्य सदभिधानप्रत्ययौ

---

१ सि. क. यथा यथा । २ सि क. [illegible] । ३ इत ऊर्ध्वं ग्रन्थ० [illegible] ।

यतश्चैवमित्यादि, यस्मात् सत एव सत्ताद्रव्यादीनां युक्ता, तस्मात् सतो भावः सत्तेति या सत्यभ्युपगतिर्भेदपक्षमुपादानाद्यां मा द्रव्याद्यव्यतिरिक्तसत्तार्थैव प्राप्यते सतो भावः सत्तेति, किं कारणम्? कर्तरि षष्ठीसूत्रेः, तद्व्याख्यानं यावत् सन्निरित्यादि गताथं भावत् सदभिधानप्रत्ययकारणं सर्वत्रेति, अथ एवमपीत्यादि पूर्वोत्तरपक्षौ सम्बध्यमानौ गतार्थौ वैशेषिकस्यैव प्रत्युपन्यस्तम्, यदुक्तं स्वतः सत्त्वमिति एतदयुक्तमिति आचार्यो यद्येतत्प्रत्ययोद्बाह भवति तथाऽऽह—अत्र हि सत्तावदिति सर्वमिव स्वयं तु सत्या 5 सत्तां प्रतिपादयितुमुच्यते, न मम सत्ता द्रव्यादिव्यतिरिक्ता काचिदस्ति, कर्तरि षष्ठीत्युक्तत्वात्, द्रव्यादीनामकारणत्वादिदोषाः प्रसक्ताः ततोऽनुपपन्नमिति, एषां तत्प्रसङ्गात्, कुतोऽनुपपन्नता? ममात्र नियतिताऽभ्यागता त्वन्मतेन तु सत्तामभ्युपगम्य मया सत्तावद्द्रव्यादीनामनिष्टापादनं कृतम्, मम तु द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानां चानेकत्वमनुपपन्नमिति ।

तद्व्याचष्टे—　　10

कर्तृणाऽकर्तृणा च यो भवति स एव भावः सामान्यं देशकालादिभेदेऽपि भवनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभवननिरपेक्षः कर्ता उक्तवत्, भवदेव भवति तदेव द्रव्यं भव्यं कल्पनं गुणः युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन भवनात्, स एव भावः क्रिया, स एव विशेषः भावान्तराद्विशिष्यमाणत्वात् अन्यनिरपेक्षत्वात् सदसदात्मकत्वात् वक्ष्यमाणवच्च, स एव समवायः, एवमेव भवतः कर्तृत्वेन सत्यैव कारणत्व तदेकीभावगत्या कार्यत्वापत्तेः, सदसत्त्वेन कर्तृत्वात् 15 नार्थयोगः, कार्यकारणप्रतिपादनात् नासमवायः, ताभ्यां सम्बन्धत्वाभिन्नत्वस्यासत्त्वे न सः ।

कर्तृणाऽकर्तृणा चेत्यादि, भवतीति भाव इति कर्तरि, भवनं भाव इति भावे, इत्यादि कारकविवक्षायां यो भवति स एव भावः सामान्यम्, देशकालादिभेदेऽपि भवनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभवननिरपेक्षः कर्ता, उक्तवत् कर्तरि षष्ठीति, भवतो भवनात् भवदेव भवति तदेव द्रव्यं भव्यम् भवद्भवनादेव कल्पनं गुणनं गुणः युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन भवनात्, स एव भावः क्रिया 20

करोतीति भावं [illegible]—सा द्रव्यादीति द्रव्यादेः सतो [illegible] भवति—[illegible] [illegible] इति एतत् कर्तृत्वम्, [illegible] यतः सत्ता भूयते तदेव सत्ता सामान्यं [illegible] सर्वत्रेति भाव । हेतुमाह—कर्तरीति सतो भाव इति कर्तरि षष्ठी सा सतो भवनक्रियाकर्तृत्वं [illegible] द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानामनेकत्वमेवोपपद्यते—कर्तृणेति [illegible] तदेव भवद्यदि [illegible] भवतीति भाव इति [illegible] भवति [illegible] हि [illegible] भवति [illegible] 25 [illegible] देशकालभेदेऽपि भवनसमानत्वात् भाव एव सामान्यमुच्यते न ततो भिन्न [illegible] भाव । पूर्वोत्तरभावानपेक्षं वर्तमानभावमात्रत्वं द्रव्यमेव विशेष न हि विशेष सामान्यादिव्यतिरेकेण—स एवेति सामान्यरूपो भाव एवेत्यर्थः । ननु कर्तृभिन्नत्वेन [illegible] स हि विशेषे न कर्तृत्व[illegible]—उक्तवदिति [illegible] भेदमापाद्य स एव कर्तेति भाव । तदेव समर्थयति भवतो भवनादिति भवद्रूपमेव तदेव भवनम् तेनैव तथा तथा भूयते नामधातुमिति, अपि तु भवदेव भवति पूर्वोत्तर[illegible] तदेव द्रव्यमुच्यते तदेव च भवतो भवनात् भवदेव भवतीति 30 द्रव्यमुच्यते स एव च गुणः [illegible] युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन च भवनात्, तेन क्रियाऽपि भवनात् स एव भावान्तरेभ्यो विशिष्यमाणत्वात् भावान्तरनिरपेक्षत्वात् विशेषः [illegible] हि सामान्यमेव स्यात्, स एव सत्त्वेनासत्त्वेन च विशिष्यते इति

१ सि क्ष °पक्षमित्येषा तत्र । २ सि क्ष. पाठो न्त्रुटितः । ३ सि क्ष °भावाद्यनेकत्वमनुप । ×× सि ।

भवन भाव इति, स एव विशेषः सामान्याद्विशिष्यमाणत्वात् अन्यनिरपेक्षत्वात्, सदसदात्मकत्वात्-सत्त्वेनासत्त्वेन च तथैव विशिष्यमाणत्वात् वक्ष्यमाणवदेति कारणाकारणयोश्चानन्तरं वक्ष्यते, स एव समवायः एवमेवेति, भवतः कर्तृत्वेन तथैव कारणत्वं तदेकीभावगत्या कार्यत्वापत्तेः, प्रतिपादितेन विधिना सम्बन्धाभावः प्रत्याख्यातः, समवायव्याख्यानात्, सहासत्त्वेनेति, अनेनैवासत्त्वमपि प्रत्याख्या-5 तम् सदसदात्मकत्वात् कर्तृत्वात् संयुक्तमेव कार्येणेति नोऽसंयोगः कार्यकारणप्रतिपादनप्रसङ्गसमवायोऽस्ति, तस्माद्भेदेति संयोगसमवायाभ्यां सम्बद्धत्वात् भिन्नत्वासत्त्वे न स्तः, अजातिमन्ति स्विति प्रतिपादय एव द्रव्यव्यतिरिक्तत्वाः नैमित्तिकापेक्षित्वात्, एवं तावत् कारणवित्त द्रव्यादेः ।

अथ वा अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि स्वतः सत्त्वात् सामान्यादिवत्, कारणादि वा सामान्यादीनि स्वतः सत्त्वात् द्रव्यादिवत् तदात्मत्वात्, उभयं वा, इतरेतर 10 रूपैकभवनाविशेषात् ।

अथ वेत्यादि, अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि स्वतः सत्त्वादुभयत् सामान्यादिवत्, कारणादि वेति कारणनित्यसम्बन्धजातिमन्त्वानि सामान्यविशेषसमवायानां स्वतः सत्त्वाद्द्रव्यादिवत्, असत्त्वसत्त्वादिसर्पः तदात्मत्वात् यद् यदात्म तद् स्वतः सत् सत्तावदित्युक्तम्, उभयमिति, कारण-

---

विशेष अनुपमेव कारणकारणयोरैक्यमुच्यते तस्मात्तयोरैकरूपत्वात् स एव समवाय इति द्रव्यमेव सर्वं न द्रव्यात् गुणकर्मादि-15 भावमेवेति भाव । ननु सर्वमेव द्रव्य यदि वैविक्त्यात् समवाय कथं सम्बन्धी इत्यत्राह-एवमेवेति तत्कारणेन भवतो भवनात् कर्तृ भवतः कार्यस्य भवनस्य चैकीभावगतत्वेन समवाय इति भाव । एवं समवायस्य भावेनाद् कार्यकारणयोः सम्बन्धो न सम्भवतीति चेत् तत्राह-प्रतिपादितेनेति । यथा कारणं कार्येण संयुक्तमेव तस्मात् कार्यसहत्वेऽपि कारणं विधा-तम्, भवत सदसदात्मकत्वेन कर्तृत्वात्त्वेन कार्येण सह संयुक्तमेव, इत्यथा कर्त्रैव संयुक्तत्वेन असत्त्वे नासंयोग कार्य-कारणभावात तयोर्वा समवाय इत्यत्र-सहासत्त्वेनेति एवञ्च समवायोऽप्येतस्य सम्बन्ध एवोपग मेदरूप भेदाभेद-20 कार्यकारणयोरिति भाव । कारणं सत् कार्येणैकीभावं गच्छतो न भिन्नं भवत् कार्यं संयुक्तो भावोऽस्त्यत्र-संयो-गेति । ननु सामान्यादीन्य द्रव्यादिभ्यो व्यतिरिक्तान्यसम्बद्धे च द्रव्यादीनि सामान्यवन्ति भवन्तीत्यत्र-अजातिमन्तीति द्रव्यस्यैव सामान्यरूपत्वात् सामान्यापेक्षा नास्तीति भाव । एवं द्रव्यस्यैव गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकत्वात् एकत्वात् सदसदात्मकत्वात् कार्यकारणविभागो नानुपपन्न अनेकत्वे तु कारणे कार्यस्यासत्त्वात् कारणत्वानुपपत्तिरेव प्रत्युक्तिविशेष-प्रसङ्गात्-एवं तावदिति । प्रकारान्तरेण द्रव्यादे कारणत्वाकारणत्व नित्यत्वानित्यत्व सम्बन्धासम्बन्ध च जातिमत्त्व-25 जातिमत्त्वयोरपि दर्शयति-अथ वेति । तान्याह-अकारणेति यथा सामान्यविशेषसमवाया न कारणात्मका न समवायि-कारणसमा भिन्ना अनन्त्या-समवायरहिता अजात्य -जातिशून्या स्वत सद्रूपत्वात् तथैव द्रव्यादीन्यपि स्वत सन्ति एवंरूपत्वात् तस्मात् अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनीति भाव । स्वत सत्त्वादेव च सामान्यादीनां द्रव्यादिवत् कारणत्वमनित्यत्व सम्बन्धत्वं जातिमत्त्वञ्च भवन्तीत्यत्र-कारणेति । यदेव सत् तत् स्वरूपेण-स्वत- सत्त्वात्, सत्तैव सत्ता न तु सत्ता-पेक्षा तदात्मत्वात्, यद् यदात्म तद् स्वत सत् यथा सत्ता सत्तान्तरपेक्षा स्वत सतीति न स्वत- सत्त्वं द्रव्यादावसिद्धमित्या-30 शङ्क्यात्-असत्त्व सत्त्वादिसर्पं इति । द्रव्यादि सामान्याद्यात्मकं सामान्यादि च द्रव्याद्यात्मकम्, इतीतरेतरैकभवनात्मक वस्तु तस्मादितरेतरधर्मासत्त्वमपि तस्मात् सर्वं वस्तु कारणत्वेन कारणाकारणम्, नित्यानित्यं सम्बन्धासम्बन्धं जातिमज्जा-तिमच्चैकत्वेनात्-उभयमिति । ननु वैशेषिकेण समवायस्यैकत्वं नानात्वमुपेत्य सदृशत्वमात्रस्य यत्नस परिहारे विशेषे च

1 सि क्ष कार्ये योक्ष । २ सि क्ष- प्रतिपादितत्वात् । ३ सि क्ष द्रव्यत्वादेः ।

कारणनित्यानित्यसम्बन्धासम्बन्धजातिमदजातिमत्त्वानि द्रव्यादीनां सामान्यादीनाञ्च सर्वस्य वस्तुत्वात् प्रमात्मकत्वं सर्वत्रैव इतरेतररूपैकत्वनाविशेषात् ।

यदपि च समवायस्यैकत्वे सङ्करप्रसङ्ग इति दोष उक्तः स तदवस्थ एव, बहूनां सम्बन्धिनामेकसम्बन्धभावात्, वागादिगवाद्यभिधानवत्, तस्माद्द्रव्यत्वसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे कर्मणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्याताम्, 5
पदार्थलक्षणव्यवस्थानस्याभावात् षडपि पदार्था निवर्तेरन् कथम् ? समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वेन गुणकर्मणोः सम्बन्धाद्द्रव्यत्वापत्तयोश्च स्वरूपस्य हानिः, तत्त्वविशेषणमेवास्ति तत्रैव स्यात्, छत्रिदण्डिवत् ।

यदपि चेत्यादि, नित्यायाः सम्बन्धस्य च सर्वत्रैकत्वप्रतिपादनार्थं समवायस्यैकत्वादेकः कश्च इत्युक्त्वा पुनरत्र यो दोषश्चोदितः सङ्करप्रसङ्ग इति स तदवस्थ एव दुष्परिहारः, बहूनां सम्बन्धिना- 10
मेकसम्बन्धभावादिति हेतुः बहवो हि सम्बन्धेनैकेनसम्बन्धीभूताः ततः तेषां सङ्करः, वागादिगवाद्यभिधानवत् यथा गौरित्युक्ते वाग्दिग्भूरश्म्यादिभिरेकस्य गोशब्दस्य वागादिशब्दपर्यायत्वात्तत्र माऽसौ, तत्तदर्थप्रतिपादनात् तत्तत्सम्बन्धान्मुख्यैवेव सम्बन्धीति निर्धार्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् सर्वेषां इहानामिह कारणकार्याधारः समवायोऽपि तथा ज्ञेयः, द्रव्यत्वेनैव गुणत्वकर्मत्वादिभिश्च सम्बन्धः इह लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकः समवायः तस्माद्द्रव्यत्वसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे 15
कर्मणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्यातामिति सामान्येन सङ्करदोष उक्तः, पदार्थेष्वपि द्वितीयः सङ्करप्रकारः पदार्थानां षण्णां द्रव्यादीनां लक्षणव्यवस्थानस्याभावात् षडपि पदार्था

पुनः स दोषस्तदवस्थ इत्याह—यदपि चेति । भाष्ये—नित्याया इति [illegible] तत्रैव कार्यस्य [illegible] तत्रैव अतस्तत् सम्बन्धः एकस्य प्रतिपादनार्थं समवायो ज्ञेय तस्मात् तत्रैव समवायः सम्बन्धस्तत् तत्रैव सर्वे तत्सम्बन्धिनोऽपि सम्बध्यन्त इतरथा समवायस्य नानात्वं स्यात्, यो हि तदा न सम्बन्धस्तत्समवायोऽपि तत्र नास्ति यथान् तत्सम्बन्धराशे भवतीति तत्र [illegible] 20
तस्मात् समवायस्यैकत्वाविरोधात् तदात्मा सम्बन्धस्य नैकः काल इति समवायस्यैकत्वं व्यवस्थाप्य ननु समवायस्यैकत्वे समवायसम्बन्धिनां सर्वेषामेकेन प्रकारेण सङ्करः स्यादिति सङ्करप्रसङ्गाभावोऽस्य तस्यैकत्वेऽपि यथा प्रतीति व्यवस्थेति निराकृतः तत्सङ्कर प्रसङ्ग परिहृतुमशक्य एवेति भाव । तत्र हेतुमाह—बहूनामिति [illegible] द्रव्याणां बहूनां सम्बन्धिनां समवायस्यैकत्वे सति सम्बन्धत्वाविशेषः । बहवो हीति अनेकेऽसम्बद्धाः एकेन समवायस्य-
न्यस्यैकत्वेन सम्बन्धिनः यतः । न तु पृथक् पृथक् सम्बन्धिनः अत एव सङ्कर इति भावः । दृष्टान्तमाह—वागादीति 25
'वर्गोऽपशुवाग्वज्रदिग्नेत्रघृणिभूजले' । अनेकार्था निखिला पुंसि गौ इति कोषात् वागादिषु अर्थेषु गोशब्दो यः तत्र गौरित्युक्ते विशिष्यमाणाभावात् वागादिषु अर्थेषु विवक्षा वागादिशब्दपर्यायत्वमेतस्य गोशब्दस्य तत्र तत्र तस्य प्रयोगात्, अयमेतस्य गोशब्दस्यार्थो नान्य इति निर्धारितं अशक्या नियन्तुं न शक्यत इति सर्वार्थाभिधायित्वात् गोशब्दस्य सर्वार्थता, एवमेव अनेका- र्थसम्बन्धिताऽसम्बन्धिनः समवायस्यापि सर्वार्थत्वात् सङ्करप्रसङ्ग सम्बन्धिनां दुष्परिहार एवेति भावः । समवायस्यैकत्वं सर्वस्यैव—द्रव्यत्वेनैवेति [illegible] ज्ञानं सम्बन्धोऽपि वा समवायस्य किन्तु, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिषु तत्र गुणत्वविशिष्टम् 30
भेदव्यवस्थाभावात् तस्मादेकः समवाय इति भावः । तस्य तस्यैकत्वे सङ्कर दुष्परिहारमाह—तस्मादिति [illegible] समवायः तदा यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिः समवायात् तथैव गुणादावपि द्रव्यत्वसम्बन्धस्य समवायस्य सत्त्वात् द्रव्यत्वबुद्धिरपि स्यात् सम्बन्धस्य सम्बन्धित्वस्यानवस्थानादिति भाव । एवं द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिसामान्यानां परस्परसङ्करप्रसङ्गमुक्त्वा पदार्थेषु षट्सु सङ्करं दर्शयति—पदार्थेति । कथं सङ्कर इत्यत्राह—लक्षणेति यस्य लक्षणधर्मो यस्य तत्र व्यवस्था कर्तुं न

निवर्तेत इति । कथमित्याह व्याख्या—समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वेन गुणकर्मणोः सम्बन्धाद् द्रव्यत्वात् तयोश्च स्वरूपस्य गुणत्वस्य कर्मत्वस्य च हानिरिति दोषो तत्त्वविशेषणमेवास्ति [illegible] स्यात्, छत्रि-दण्डिवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः—छत्रविशिष्टः छत्री, दण्डविशिष्टो दण्डी, न तयोः द्रव्यत्वस्य कश्चिद्भेदोऽस्ति ।

कार्यकारणाधाराधेयसमवायाद्वौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत्, न, तयोर्गुणकर्मणो-
5 र्गुणकर्मभावनिवृत्त्या प्रथमद्रव्यभावनिवृत्तिः, तद्यथा य उक्तः कार्यकारणाधाराधेयसमवाया तस्यैकत्वात् स द्रव्यभावेन सम्बध्नाति द्रव्यमेवैकं करोति, ततश्च द्रव्यलक्षणं नास्ति, क्रियावद्गुणवत् समवायिकारणमिति, तदभावाच्च द्रव्यम्, न गुणकर्मणी तथा लक्षणस्तीति द्रव्यस्यापि द्रव्यभावनिवृत्तिः, एवं गुणकर्मणोरपि ।

कार्यकारणेत्यादि, कारणमाधारश्च द्रव्यम् आधेयं कार्यं च गुणकर्मणी, तयोर्भिन्नयोः
10 कार्यकारणयोराधाराधेययोश्च समवायाद्वौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत्— एवमेव मन्यसे मा मंस्थाः, अत्रोत्तरं तयोर्गुणकर्मणोरित्यादि यावत् प्रथमद्रव्यभावनिवृत्तिरिति तावदुपपत्तिवचनम् उपरितनो ग्रन्थव्याख्यास्या—गुणकर्मणोर्गुणकर्मभावनिवृत्तिद्वारेण द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्तिराख्यायते तद्यथा—य उक्तः कार्यकारणाधाराधेयसमवायः तस्यैकत्वात् यो द्रव्यभावेन गुणकर्मणोः समवायः स एकः, तेन द्रव्येण सम्बध्नाति गुणकर्मणी द्रव्यमेवैकं करोति ततो गुणकर्मणी निवर्तेते तन्निवृत्तौ द्रव्यस्य [illegible]
15 न च कारणम् समवायिनो गुणकर्मणोरसमवायात् ततो द्रव्यस्य द्रव्यलक्षणं नास्ति क्रियावद्गुणवत् समवायिकारणमिति —क्रियागुणसमवायाच्च द्रव्यं तदभावे गुणकर्मणी तथा समवायिनीति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, समस्त

[illegible] इति पदार्थानां [illegible] व्यवस्था [illegible] इति भाव । [illegible] सर्वमपि—समवायस्यैकत्वादिति गुणकर्मणो हि गुणत्वं कर्मत्वं कारणम्, [illegible] समवाय एकत्वाद् गुणत्वकर्मत्वसमवायस्यैव द्रव्यत्वसमवायत्वात् तत्र गुणत्वादिसम-वायात् [illegible] गुणस्य गुणत्वमेव कर्मणश्च कर्मत्वमेव [illegible] न स्यात्, तथा च
20 द्रव्यगुणकर्मणां परस्परं भेदो न स्यात्, धर्मभेदप्रयुक्तो हि धर्मिभेदः [illegible] द्रव्यत्वादि सर्वत्रैकमेवेति कथं भेद [illegible] भाव । विशेषणभेदाद्विशेष्यभेदे दृष्टान्तमाह—छत्रीति छत्रविशिष्टो न दण्डविशिष्टः दण्डविशिष्टश्च न छत्रविशिष्ट इति छत्रदण्डविशेषण भेदात् विशेष्यस्य पुरुषस्यैकस्य भेदो न तथा द्रव्यत्वस्य सर्वत्र एकत्वेन भेदोऽस्तीति भाव । [illegible] गुणकर्मणोर्भेदप्रतिपत्तये [illegible] समावेशो—कार्यकारणेति । ननु समवायस्यैकत्वेऽपि [illegible] एकत्वं न [illegible], [illegible] सामान्यमेव न स्यात् [illegible] तस्मात् धर्मभेदाभावेऽपि कारणान्तरेण धर्मिभेदसिद्धिर्न [illegible]
25 [illegible] सम्बन्धस्य, तथा हि द्रव्यं हि गुणकर्मणोः समवायिकारणमत एवाधारश्च गुणकर्मणी च द्रव्यसमवेते [illegible] [illegible] कार्ये च तस्मात् गुणत्वात् क्रियावत्त्वात् समवायिकारणत्वाच्च [illegible] [illegible] द्रव्यमिति द्रव्यगुणकर्मणोर्भिन्नत्वात् समवायस्यैकत्वेऽपि गुणकर्मणोः [illegible] गुणत्व कर्मत्व [illegible] [illegible] व्याप्ते कारणमाधारश्च द्रव्यमिति । तदेतन्मतं निराकर्तुं प्रतिज्ञावाक्यमाह—तयोर्गुणकर्मणोरिति [illegible] गुणकर्मणोर्गुणकर्मभावो निवर्तते ततश्च द्रव्यभावनिवृत्तिरित्यर्थः । तदेव [illegible]
30 इति द्रव्यभावेन—द्रव्यत्व [illegible] गुणकर्मणो समवाय एव स द्रव्येण सम्बध्नाति गुणकर्मणी द्रव्यमेव करोति, ते निवर्तेते द्रव्यस्वरूपत्वात्, एवम् गुणकर्मणोरभिन्नत्वात् [illegible] कारणं द्रव्यं भवेत्, तस्मात् क्रियावद्गुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणमसम्भवदोषग्रस्तम्, तथैव द्रव्याभावात् गुणकर्मणी समाश्रयेताम्, [illegible] ते अपि न [illegible] भाव । [illegible] गुणानां [illegible] द्रव्याभावात् [illegible] द्रव्यत्वस्य निवृत्तिरित्याह—समस्तेति । क्रियादि-

---

१ सि क डे °द्रव्यभाविनस्तोश । २ सि क. °भावाभावा ।

सम्स्येवेरज्ञलक्षणानि गुणकर्माणि, तेषामाश्रयिणां समवायिनामभावाद्भावनिवृत्तौ द्रव्यस्यापि द्रव्यभावनिवृत्तिः,–गुणवत्समवायिकारणं क्रियावद्द्रव्यमनेकद्रव्यं वा द्रव्यं स्यात्, तदेतन्नाद्रव्यं नानेकद्रव्यं सम्भवति, तस्माद्गुणकर्मणां गुणकर्मभावनिवृत्तौ द्रव्यभावसम्बन्धेऽसति गुणकर्मण्यमनाश्रयत्वाद्द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्तिरिति द्रव्यपदार्थनिवृत्तिरुक्ता, अथवा ध्वविशिष्टेन द्रव्यत्वेन सर्वगतेन सम्बन्धे सति गुणस्य कर्मणो वा द्रव्यं द्रव्यत्वेनासम्बद्धमिति द्रव्याभावः, तदभावाद्गुणकर्मणी न द्रव्याश्रिते, ततो द्रव्यलक्षणायुक्तेर्द्रव्यभावनिवृत्तिः, किं द्रव्यलक्षणमिति चेदुच्यते क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति, यत्तु कार्यकारणाधाराधेयसमवायस्यैकत्वात् गुणकर्मणोर्द्रव्यभूतत्वात् क्रियावत्त्वम् नास्ति यस्मान्न तु गुणकर्माणि तथा लक्षणानीति–गुणस्य द्रव्याश्रयादिलक्षणत्वात् एकद्रव्यादिलक्षणत्वात्कर्मणः एवं लक्षणभावापेक्षा द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्ति, गुणकर्मलक्षणायुक्तेरिति ततश्च द्रव्यस्यापीत्याह आश्रयाभावाद्गुणकर्मभावभावाद आश्रय्यभावेऽपि द्रव्यस्याश्रयस्याभाव इति गतार्थम्, एवं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मलक्षणाभ्यवस्थानात गुणकर्मभावनिवृत्तिरुक्ता वेदितव्या एवं तावद्द्रव्यगुणकर्मणां व्यवस्थितलक्षणाभावात् निवृत्तिः।

तथा—

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामाश्रयाभावादनुपपत्तिः, परस्पररूपापत्त्या परस्परभावनिवृत्तौ द्रव्यादिषट्पदार्थनिवृत्तिः, यथाधाराधेयभावभेदे संयोगवद्द्विवृत्तिः स्यात् समवायस्यानित्यत्वं स्यादिति पूर्वपक्षं कृत्वा परिहारमाह वैशेषिकः, न बहूनामेकत्वात्, न तु द्वयोर्द्वयोः सम्बन्धत्वं संयोगवत् समवायस्येति एतेनापि सङ्करप्रसङ्गः, पदार्थलक्षणव्यवस्थानासम्भवात् षट्पदार्थनिवृत्तिर्या, यत्तु प्रत्युक्तं नाधाराधेयनियमात्–यद्यप्येक एव समवायः तथाप्याधाराधेयनियमोऽस्ति द्रव्य एव द्रव्यत्वं गुण एव गुणत्वं कर्मण्येव कर्मत्वं सर्वत्र चैकः समवाय इति एतदपि प्रत्युक्तं सर्वत्र सर्वाधेयवृत्तौ सर्वाभिधानप्रत्ययसांकर्यात् कथं द्रव्यादीनि प्रतिनियतानीति।

द्रव्यगुणेत्यादि, द्रव्यत्व[गुणत्व]कर्मत्वादीनामाश्रयाभावादनुपपत्तिः सामान्यविशेषाणाम्, भावितमप्यात् सत्तायाः, तत्प्रायस्ते–परस्परेत्यादि भावितार्थं यावत् षट्पदार्थनिवृत्तिरिति, यथेत्यादि,

रयादिलक्षणमेव द्रव्यत्वं वा भावान्तरत्वं वा उभयमपि नास्तीति प्राह–गुणवदिति। निगमयति द्रव्यपदार्थनिवृत्तेरुपायम्–तस्मादिति। प्रकारान्तरेण व्यतिरेको वर्णयति अथवेति, सर्वगतस्य द्रव्यत्वस्य सम्बन्धाद्गुणकर्मणी द्रव्यम्, न तु द्रव्यं द्रव्यत्वेनासम्बन्धात्, अत एव ते न द्रव्याश्रिते इति द्रव्यलक्षणाभावम् द्रव्यं नास्ति क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वं हि द्रव्यलक्षणम्, एवम् क्रियागुणयोर्द्रव्यत्वात् तल्लक्षणमिति भाव। तथा गुणकर्मणोरपि नास्ति लक्षणं तयोरभावश्च भावसिद्धेः–समवाय इति द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्, एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्, गुणकर्मणोश्च द्रव्यत्वादेव लक्षणे अभावत्व एवं लक्षणाभावाद्भावनिवृत्तिरिति भावः। उपपत्तिः एवमभावाद्भावस्य द्रव्यस्याभावे गुणकर्मणोरभाव इत्याह आश्रयाभावादिति। द्रव्यभावनिवृत्तिरिति गुणकर्मभावनिवृत्तिरपि वर्णितेति द्रव्यगुणकर्मणोरिति विवेचयति एवं गुणकर्मणोरपीति। द्रव्यादीनामभावमाह द्रव्यगुणेति। तदभिप्रायम्–परस्परेति द्रव्यादीनां परस्परेण गुणकर्मणामपि परस्परकर्मत्वप्रसक्त्या द्रव्यादिनिवृत्तौ द्रव्या-

1 मि. वृ क्रियावत्त्वम्।

आधाराधेयभावेन भेदे सति संयोगवद्द्विवृत्तित्वात् समवायस्य तदभावनिरूपणं स्यादिति पूर्वपक्षं कृत्वा परिहारमाह वैशेषिको–न बहूनामेकत्वात्–बहूनां द्रव्यादीनामेकः समवाय इति स्वरूपवर्णनं द्विवृत्तिप्रतिषेधार्थम्, न तु द्रव्योर्द्वयोरिवाविसंयोगेन वैधर्म्यं गवार्थं यावत् समवायस्येति आचार्य आह–एतेनापीत्यादि एतेन अभिन्नत्वपरिहारवचनेनापि सङ्करप्रसङ्गः, सामान्येन व्यवस्थाभावात् सर्वत्र सर्वापेक्षत्वात्

5 सर्वाभिधानप्रत्ययसङ्करः, विशेष्य च पदार्थव्यवस्थानासम्भवात् षट् पदार्थनिवृत्तिर्वेश्वरूप्यप्रसङ्ग एव दर्शितः बहूनामेकसमवायाभ्युपगमात् तदा सङ्करयुक्तात् षडपि पदार्था निवर्तिताः, तन्निवृत्तौ समवाय्यभावात् समवायनिवृत्तेरसत्त्वं खपुष्पस्येव कुतो नित्यत्वमनित्यत्वं वा ? यत्तु प्रयुक्तमित्यादि सङ्करदोषस्य यत्तूत्तरमुक्तं न आधाराधेयनियमादिति यद्यप्येक इत्यादि तद्व्याख्या यावत् कर्मण्येव कर्मत्व मिति, सर्वत्र चैकः समवाय इत्यनेन द्विवृत्तित्वपरिहारेणाभिन्नत्वमपि परिहृतमिति वैशेषिकः, आचार्य

10 आह–एवमपि प्रयुक्तमित्यादि गवार्थं यावत् प्रतिनियतानीति द्विवृत्तित्वमेवास्येति च वक्ष्यति ।

यत्तूच्यतेऽभ्यगम्यतां तावत् यथा कुण्डदधिसंयोगे दध्येवाधेयं कुण्डमेवाधार इति नियमस्तथा द्रव्यादीनां समवायैकत्वेऽप्याधाराधेयनियमः स्यादिति इदमपि स्ववादेनैवोत्तरमार्गविधानं कृतं त्वया, न तु तथा सङ्कराभावो घटते, यदि दधिमधूदकादिभिर्बहुभिराधेयैः कुण्डाधारः संयुक्तो भवति ततः किमिति सङ्करो नास्ति ? यदि सर्वात्मकः समवाय एक एव

15 भवति तदा किमिति संकरो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्तिः समवायस्य, यतः संयो-

व्यवस्थाभावात् सामान्याधिकरण्यभावे षट्पदार्थनिवृत्तिरिति भावः । बहूनामेक समवाय न तु संयोगवत् द्वयोर्द्वे तथा सति संयोगवदनेकत्वं स्यादिति वैशेषिकमताकूतं आधाराधेयेति आधाराधेयभावेन समवायस्य भेदे द्विवृत्तित्वात् संयोगे यथाद्विवृत्तित्वमपि स्यादिति पूर्वपक्ष विधाय प्रकृतमपि तदेव भेद समवायस्य, बहूनामेकत्वाभ्युपगमेन संयोगवैधर्म्यात् नानित्यत्वमिति भावः । अनेनाप्यसमुक्तत्वेन सङ्करप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशयं आह आचार्य इति । सामान्येनेति

20 समन्वयविशेषेण सामान्यस्य प्रतिनियतपदार्थानां प्रतिनियतधर्मेषु प्रसिद्धो यथा विशिष्य पदार्थेषु व्यवस्थाभिधानं भवति, ता च प्रसिद्धिरिति तत्र मते बहूनां समवायाधीनत्वेऽपेक्षत्व सर्वेषां निखिलेषु पदार्थेषु सर्वविशेषसमन्वयानुगमाभिधानां द्रव्यगुणकर्मादीनां एकाभिधानमिति प्रसङ्गः सामान्यात् कथं प्रतिनियतानि वचनानि भवेयुः यतो व्यवस्थासामान्यात् षट् पदार्था इति व्यवस्था न स्यादिति भाव । न च समवायोऽप्येकैवेति कथं षट्पदार्थनिवृत्तिनिमित्ता तन्निवृत्ताविति, इत्यादिना पदार्थनिवृत्तौ समवाय्यभावात् समवायोऽपि नास्ति तदभावेऽनित्यत्वमपि निराकृतमिति भावः । नन्वित्युपनिबन्धो हि

25 समवाय इतीव प्रतिनियत एव तदनुपपत्त्या कथ्यमानो हि समवाय एको वा स्यादनेको वा तदविरोधेनैव कल्पनीयः प्रमाणं वाऽ८ प्रमेय तदिदम् नाम इतीव द्रव्यं गुणकर्मसामान्याधारत्वेन विपरीतरोधी न तु गुणकर्माद्याधारतया द्रव्यमाधारत्वं वा गुणकर्मसामान्यानि च द्रव्याधेयत्वेन विपरीतरोधेऽप्याधाराधेयनियमात् समवायस्य बहूनां एक त्वेऽपि न सङ्कर इति वैशेषिकाद्याशयवती–यत्तूत्तरमुक्तमिति । तदेवमाधाराधेयनियमात् सङ्करानुपपत्तौ न समवाय निराकरणम् संयोगवन्नित्यत्वप्रसङ्गोऽपि तु एव सर्वत्र भावो वैशेषिकस्य तूच्यते–सर्वत्र चैक इति । अत्र वैशेषिके

30 ननु समवायो यदि एक तदा द्रव्यादीनां सङ्करप्रसङ्ग गुणकर्मादिसमवायस्य द्रव्ये सम्बन्धित्वात्तु आधाराधेयनियमादिदमपरं यद्यपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवाय एक तथापि तथा न द्रव्याधार तत्र वैयधिकरण्यं द्रव्ये चाश्रयो हि द्रव्यं गुणैरेव गुणत्वं कर्मैव कर्मत्वं सामान्यसम्बन्धित्वेऽपि तदेकत्वादेव नियम यथा कुण्डाभ्यां संयोगविशेषेऽपि कुण्डमाधारो न दधीत्याधाराधेयविभागनियम इति सामान्यसमवायविशेषप्रतिपादनेनापि नियम यदाशङ्क्य इत्याह तदेतदसङ्गतमेवेति ज्ञापयति नि भाति–यत्तूच्यत इति । नियमोऽनियमाभावत्वामतत्त्वानियमोऽभ्यवम्, अन्यत्र एतदाशयस्य पर्यनुयोगे [illegible]

१ डे० न तु इत्यादि ।

गाद्वैधर्म्यमुच्यते सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्वं त्वयैवोपवर्ण्यते, द्वयविशिष्टाभिधानप्रत्ययत्वात् कुण्डदध्यादिसंयोगवत्, यथा कुण्डदध्नोः संयोगे दध्ना कुण्डेन वा विशिष्टे तन्निमित्तमभिधानं प्रत्ययश्च दृश्यते तद्द्विवृत्तित्वाच्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुणयोः विशिष्टे तन्निमित्तमभिधानं प्रत्ययश्च स्यात् तद्द्विवृत्तित्वाच्च, तथा च समवायस्य संयोगवत् द्विवृत्तित्वादनित्यतैव ।　5

यत्तूच्यतेऽभ्यगम्यतां तावदित्यादि, इह तस्य दोषपरिहारमाणसर्वसमन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियमातिप्रसङ्गा[1]भावगतं गतार्थं यावत् समवायैकत्वेऽप्याधाराधेयनियमः स्यादिति आचार्य आह—इदमपीत्यादि, स्वभावेनैवोत्तरमार्गो विहितोऽस्य त्वया—इहेदमित्यादिना समवायलक्षणं व्याचक्षाणेनाधाराधेयसम्बन्धज्ञानलक्षणत्वात् कार्यकारणयोराधाराधेयभावसम्बन्धिनोः कुण्डबदरादिदृष्टान्तेन च सुभावितोऽपसर्पः तेनैव वयं ब्रूमः—न तु तथेत्यादि, न तु तथा सङ्करभावो घटते यत्प्रकारेण, कुण्डबदरसंयोगदृ- 10 ष्टान्ते यदि दधिमधु[2]कादिभिः बहुभिराधेयैः कुण्डाधारः संयुक्तो भवति ततः किमिति सङ्करो नास्ति ? तथा यदि सर्वात्मकः समवायो द्रव्यगुणकर्मद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसत्ताद्याधार एक एव भवति तदा किमिति संकरो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्तिः समवायस्य, यतः संयोगाद्वैधर्म्यमुच्यते त्वया द्वयोर्द्वयोरित्यादिना, तत्र साधनं सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्वं त्वयैवोपवर्ण्यते, साधयामश्चैतद्विवृत्तित्वं समवाये द्वयविशिष्टाभिधानप्रत्ययत्वात्, कुण्डदध्यादिसंयोगवत्, यथा कुण्डदध्नोः संयोगे विशिष्टे 15 तन्निमित्तमभिधानं प्रत्ययश्च दृश्यते दधिकुण्डं कुण्डदधि चेति तद्द्विवृत्तित्वाच्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुणयोरित्यादिद्विवृत्तित्ववर्णनम् तस्मात्त्वदुपन्यस्तदोषासङ्ख्यत्वदवस्थः समवायस्येत्यत आह—तथा चेत्यादि यावदनित्यतैवेति गतार्थम् ।

[illegible] —द्रव्यत्वादिनिमित्ताना [illegible] । इदमनेकदोषपरिहारत्वात्सर्वत्र तत्र पूर्वपक्षे इति वर्तमानि—इदं तस्येति । उत्तरवादि—इदमपीति । इहेदमित्यादिनेति इहेदमिति यत कार्यकारणयो स समवाय इति सूत्रम्, कार्यकारणयोरित्य- 20 नेनाकार्यकारणयोरपि महणम्, असम्बद्धयोरपि [illegible] तत्र इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदरादीनित्यत्र [illegible] पट इह वीरणेषु कट इह द्रव्ये गुण कर्म वा इह गवि गोत्वमित्यादिप्रत्ययस्य सर्वं तन्त्वादिपटादेरिव सम्बन्धमन्तरेण नोत्पद्यमानेति तस्मात् [illegible] समवायोऽनुमीयत इति [illegible] भावो [illegible] इति भाव । [illegible] एकसमवायत्वे न स्यादेव [illegible] तेन च सङ्करो दुर्वार एव न [illegible] समवायस्य [illegible] त्वद्विवक्षितसमवायव्यापृतो भवते [illegible] सङ्कर 25 दोषनिवृत्त्य यदि दृष्टान्त स्यात्, [illegible] सङ्करदोषाभाव तथा तु नास्तीत्यभिप्रायेणाह—न तु तथेति [illegible] —यदीति । न वा समवायस्य द्विवृत्तित्वनिवृत्ति [illegible] द्वयोर्द्वयोरेव विशिष्टाभिधानप्रत्ययदर्शनात् तथा त्वयाऽपि तत्र तत्र द्वयोरेव समवायप्रदर्शनत्वेन [illegible] चेति । द्विवृत्तित्वं समवायस्य साधयाम इत्याह साधयामश्चेति यतस्त्वया समवायस्य द्विवृत्तित्वमुपवर्ण्यते तथैव वयं समवाये साधयाम इत्यर्थः । दृष्टान्त [illegible] —यथेति । एवं द्विवृत्तित्वसिद्धौ संयोगदृष्टान्तेन तत्साम्यमनित्यत्वमित्याह—तथा चेति । अथ 30 समवायसर्वगतत्वेऽपि द्रव्यगुणकर्मणां [illegible] विशेषणविशेष्यभावेनाधाराधेयानां द्रव्यादीनां नियमो भवति उच्यते हि [illegible]

---

1 सि क्ष °ग्राभावमिति । २ सि है. °दधिमधुकासा । ३ सि क्ष °बाल. स । ४ सि क्ष °वद्दर्शं । ५ सि क्ष सर्वेद्वयात्मक ।

यस्त्विदं स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्तेः परस्परव्यतिरिक्तैराधेयैर्द्रव्यत्वादिभिराधाराणां द्रव्यादीनां नियमेन द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानमित्यादि, अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोध उद्भाव्यते त्वया, न हि समवायस्यैकत्वे व्यतिरेको नियमश्चास्ति, अविशिष्टत्वादतो न स्यात् द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानम्–एवं ते द्रव्येष्वपि गुणज्ञानं स्यात्, गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, गुण-
५ वत्, एकत्वे योऽयं द्रव्यस्य द्रव्यभावेन सम्बन्धः स एव गुणस्यापीति प्राप्तं द्रव्यस्यापि गुणत्वम् तस्य गुणभावेन सम्बद्धत्वाद्गुणवत् द्रव्यभावनिवृत्तिरिति । तस्य द्रव्यस्य गुण-भावेन सम्बद्धत्वाद्गुणभूतस्य गुणानामाश्रयस्याभावः, असति द्रव्ये कस्य गुण इति गुण-भावनिवृत्तिः लक्षणानुपपत्तेः क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् द्रव्याश्रय्य-गुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणमिति, ततश्च गुणेष्वपि द्रव्यज्ञानं
१० स्यात् किं कारणम्? द्रव्यज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, द्रव्यवत्, एकत्वे योऽयं गुणस्य गुणभावेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्तं गुणस्यापि द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यत्वापत्तिर्गुणत्वस्याभावश्च इ अनवस्थाने ।

यस्त्विदमित्यादि यदेकमेव समवायविनिवृत्ति यावज्ज्ञानमित्यादि, द्रव्यादीनामाधाराणां द्रव्य-त्वादिभिराधेयैः परस्परव्यतिरिक्तैर्विशेषैर्नियमो भवति स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्तेरिति, अत्रोच्यते–
१५ अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोधः उद्भाव्यते त्वया कथम्? न हीत्यादिना भावयति, हि यस्मात् हेत्वर्थे यस्मात् समवायः एकः तस्मादेकत्वादविशिष्टत्वात् द्रव्यत्वादिभिरविशिष्टत्वात् व्यतिरेको नियमश्च नास्ति, अतो द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानं न स्यात् तस्य व्याख्या एवमित्यादि–एवं ते समवायैकत्वे द्रव्येष्वपि गुणज्ञानं स्यादविशिष्टत्वात्, गुणेष्विव अविशिष्टत्वात् कर्मस्वपि किं कारणम्? गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, किमिव? गुणवदिति गुणेष्विव गुणवदिति साधनं तदेव व्याचष्टे–एकत्वे योऽयमित्यादि यावत् द्रव्यस्यापि
२० गुणत्वम् यदि यथाभिमतद्रव्यादीनां द्रव्यत्वादीनामविवेके विवक्षमाणस्यैव तत्रायं इत्यस्यापवादरहितं

गुणत्व एव प्रसक्ते द्रव्यमिव न गुणो न कर्म वा गुणोऽपि न द्रव्यं न कर्म [illegible] यद्वते–यस्त्विदमिति । तदेव व्याचष्टे–परोक्तमथाह वैशेषिकमतेऽयं समस्ता पदार्थविशेषेऽपि [illegible] [illegible] भूतत्व इति च विशेषणस्य पदार्थे इदं द्रव्यं कर्म गुण इदं [illegible] भवन्ति ता [illegible] इति [illegible] विशेष [illegible] [illegible] धर्मो द्रव्यमिदं गुणोऽयं [illegible] [illegible] [illegible]
२५ भावार्थ । [illegible] [illegible] न हि [illegible] न सर्वत्र सत्ते [illegible] [illegible], तथा च द्रव्यत्वस्यापि सर्वत्र सत्त्वात् न [illegible]? [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], तथा तु नास्ति [illegible] सर्वत्र [illegible] द्रव्यं [illegible] [illegible] ज्ञानं नैव [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]–[illegible] सर्वत्र द्रव्यबुद्धिः स्यात्, न तु द्रव्य–एवेति भाव । [illegible] [illegible] एवं च इति द्रव्येऽपि गुणज्ञानं स्यात् यथा गुणेषु गुणज्ञानं भवति, तथैव हि गुणत्वं [illegible]-
३० [illegible] द्रव्येऽप्यस्ति [illegible] भाव । [illegible]–गुणज्ञानकारणत्वादिति [illegible] गुणेष्विव द्रव्येष्वपि सत्त्वादिति भाव । [illegible] [illegible] [illegible] भाव तेन द्रव्यस्य [illegible] एकत्व इति,

१ सि क येविद० । २ सि क े `भ्याविष । ३ सि क के. प्रत्येकित ।

संयोगे दधिकुण्डमेव मधुकुम्भमेवोदकुम्भमेवेति, एकत्वात् संयोगस्य सर्वेष्वपि सम्बन्धात् तथात्रापि यो द्रव्यभावेन सम्बन्धः स एव गुणस्यापीत्येतस्मात् कारणात् प्राप्तं गुणत्वं-द्रव्यस्यापि गुणभावः, द्रव्यं गुणो भवतीत्यर्थः गुणत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यभावहानिः, एवं गुणभावापत्तौ द्रव्यभावो हीयत इति पररूपतामापाद्य स्वरूपत्यागमापादयति, तस्येत्यादि व्याख्यानसाधनं यावन्निवृत्तिः, द्रव्यं गुणभावेन सम्बद्धत्वात् त्यक्तद्रव्यभावं गुणवदिति एवं तावद् द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिर्द्रव्य[त्व]त्यागश्च[द्वे अ]- 5
नवस्थाने, तस्य द्रव्यस्येत्यादि, तद्द्रव्यं गुणभावेन सम्बद्धमतो गुणभूतं नाश्रयो गुणान्तरस्येति द्रव्यानाश्रितस्य च गुणस्याभावस्ततो गुणनाशयस्य द्रव्यस्याप्यभावः, तदभावादसति द्रव्ये कस्य गुण इति गुणभावनिवृत्तिर्गुणस्य तल्लक्षणानुपपत्तेः क्रियावदित्यादिसूत्रक्रमेण लक्षणं दर्शयति, तदप्येवमुपदिष्टार्थोपनयः किं कारणमित्यादि कारणप्रश्नपूर्वके पूर्ववत्त्रापि द्रव्यत्वापत्तिगुणत्वत्यागौ द्वे अ[न]वस्थाने ।

तथा— 10

योऽयं गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्तं गुणस्य कर्मणश्च द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्द्रव्यत्वापत्तिः गुणकर्मभावत्यागश्च, तस्य द्रव्यस्य गुणभावेन कर्मभावेन च सम्बद्धत्वात् गुणभूतस्य कर्मभूतस्य च गुणक्रियानाश्रयत्वाभावः, असति द्रव्ये कस्य गुणः कर्म चेति न गुणकर्मणी तथा लक्षणे, तयोरलक्षणत्वादसत्त्वात् आश्रयोपलक्ष्यद्रव्याभावः, तस्मिंश्चासति निराश्रययोर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावादाश्रयिणां द्रव्यत्वादीनामप्यभावः, तथा कार्यकारणयोः गुणस्येत्यादिः । 15

योऽयं गुणस्य कर्मत्वेनेत्यादि कर्मणा सह पररूपापत्तिः स्वरूपत्यागश्च द्वे अनवस्थाने लक्षण[ा]योगद्वारेण सैव व्याख्याने गतार्थे यावत् गुणकर्मणी तथा लक्षणे इति लक्षणाभावापादनम्, तयो[र]लक्षणत्वादसत्त्वात्-तयोर्गुणकर्मणोरलक्षणत्वात् असत्त्वं खपुष्पवत्, तदसत्त्वादाश्रयोपलक्ष्य-

कुण्डत्वाभ्य दधिमधूदकानीव संयोगसम्बन्धे यथाऽसंयोगेन संयोग इति नियमसिद्धिर्न स्यादिति दधिमध्वादीन् [illegible] 20
विशेषविशुमसम्बन्धात्, [illegible] दधिकुण्डमेवेदं मधुकुम्भमेवेदमिति न नियम तथैवात्र समवायो द्रव्यस्यैव न गुणस्येति नियमासम्भवात् द्रव्यसमवाय एव गुणसमवाय इति कृत्वा तत्सम्बन्धाद्द्रव्यस्य गुणत्वात् द्रव्यत्वं निवर्तत एवेति पररूपापत्तिरिति भावः । एवं पररूपापत्तौ स्वरूपस्य त्याग इत्याह गुणत्वाभिसम्बन्धाच्चेति । एवं तावत् द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिरेकम-नवस्थानम्, द्रव्यत्वत्यागश्चापरमित्यनवस्थानद्वयमापादयितुमित्याह-एवं तावदिति । प्रोक्तविधयैव गुणस्यापि द्वे अनवस्थाने दर्शयति-तस्य द्रव्यस्येति । व्याचष्टे-तद्द्रव्यमिति समवायस्यैकत्वात् द्रव्यं गुणत्वेन सम्बद्धं अत एव गुणात्मकमतो गुणान्त- 25
राश्रयत्वात् तदपि तत्स्थाने गुणोऽप्याश्रितः ततश्च द्रव्याश्रयगुणाभावात् [illegible] गुणाभावः एवं च गुणेषु गुणत्वं न स्यात्, द्रव्यविशेषेण तु भावं स्यात्, द्रव्यत्वापत्तेः समवायस्य द्रव्य इव गुणेऽप्यविशिष्टत्वात्, एकत्वे हि समवायस्य य एव गुणसमवायः गुणेऽपि स एव द्रव्यत्वस्यापि समवाय इति गुणेषु द्रव्यत्वादिसमवायसत्त्वात् द्रव्यत्वं प्राप्तम्, तथा च सम्बन्धमात्राद्द्रव्यत्वापत्तिर्गुणस्य गुणत्वत्यागश्चेति गुणाश्रये द्वे अनवस्थाने भवत इति भावः । एवं द्रव्यस्य कर्मत्वापत्तिर्द्रव्य-त्वत्यागश्च कर्मत्वेन द्रव्यत्वादिति- कर्मत्वस्यापि [illegible] भाव्यम्. तदेवमेव समवायापादनद्वारेणाव्यवस्थामुपदर्श्य कर्मद्वयसंयोगेना- 30
व्यवस्थामाहात्रापि-योऽयमिति । व्याचष्टे-कर्मणा सहेति कर्मणा सह गुणस्य द्रव्यत्वापत्तिः गुणकर्मभावत्यागश्चेत्यर्थः, कर्मसमवायस्य द्रव्यस्य गुणेऽपि सत्त्वात् योऽयं गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीत्यनन्तरं योज्यम्, सिद्धं सर्वं पूर्ववदितिविधम्, कर्मणोऽपीत्यादि-लक्षणायोगद्वारेणेति । आश्रयेति आश्रयो द्रव्यम्, आश्रयिणी गुणकर्मणी तयोरुपलक्ष्ये

१ सि॰ क्ष॰ द्रव्यमथा । २ सि॰ क्ष॰ संस्थाने ।

द्रव्याभावः—गुणकर्मणोरपक्षभूतयोरुभयोरभावादाऽऽश्रयो द्रव्यं नास्ति, औष्ण्याभावेऽग्न्यभाववत्, उपलक्षणाभावात् खपुष्पवद्वा, तस्मिन्नसति द्रव्ये निराश्रययोर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावात्ताभ्यामपि त्रयं द्रव्यत्वादीन्यसम्भावाः उक्तं हि 'द्रव्यसमवायसमवायस्वाश्रयिणः' (वैशे०) इति एवमेतानि द्विकसं-योगेन द्रव्य[स्य]गुणेन सह, कर्मणा च द्वे, गुणस्य द्रव्येण कर्मणा च सह द्वे कर्मणो द्रव्येण गुणेन च सह 5 द्वे इति षट् चक्राणि, द्रव्यत्वेन गुणस्य कर्मणश्च द्वे गुणत्वेन द्रव्यस्य कर्मणश्च द्वे कर्मत्वेन द्रव्यस्य गुणस्य द्वे इति षट् एवं द्वादशचक्राणि एवं द्रव्यत्वस्य कर्मणा गुणेन च, गुणत्वस्य द्रव्येण कर्मणा च कर्मत्वस्य द्रव्येण गुणेन च षट् चक्राणि द्रव्यस्य गुणत्वेन कर्मत्वेन च गुणस्य द्रव्यत्वेन कर्मत्वेन च, कर्मणो द्रव्यत्वेन गुणत्वेन च षट् तान्यपि द्वादश, एवं द्विकसंयोगेन चतुर्विंशतिरन्यथाचक्राणि भवन्ति। कस्मात् ? तथा कार्यकारणयोरविनाभावित्वात् गुणकेशादिरिति हेतुं व्याख्यातमेवोपनयति ।

10 आह—

ननु सर्वगतत्वात् समवायस्य स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धात् द्रव्यभावः गुणभावः कर्मभावो वा सिद्धसतीत्यभोच्यते, नन्वत एव सङ्कर उच्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धादतत्त्वमपीति सङ्करदो-षाविमोक्षः एवञ्च स्वविषयसर्वगतानि हि तत्त्वानि समवायस्य सर्वगतत्वे तान्यधुना सर्वगतानि भावानीत्यभ्युपगमविरोधः अतो द्रव्यगुणकर्मणां व्यवस्थितानामभावात् कथं द्रव्येषु द्रव्य-15 ज्ञानं ? गुणेषु गुणज्ञानं ? कर्मसु कर्मज्ञानमिति ।

नमु सर्वगतत्वादित्यादि, समवायस्य सर्वगतत्वात् स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धोऽस्ति द्रव्यस्य द्रव्यत्वं स्वतत्त्वम् एवं शेषयोरपि शेषद्वयम् सर्वेण सह समवायसद्भावात् स्वेनापि तत्त्वेन सम्बन्धात्, तथोभयत्र सत्त्वम् [?] द्रव्यभावो गुणभावः कर्मभावो वा सिद्धसतीत्यभोच्यते—नन्वत एव सङ्कर उच्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धात् अतत्त्वमपीति, इति[सङ्करो]हेत्वर्थे यस्मात् परतत्त्वेनापि सम्बन्धः तस्मात्तद्भा-20 वोऽप्यतद्भावोऽपीति सङ्करदोषाविमोक्षः अविशेषेण लघुत्वेनैव समर्थितत्वात् किञ्चान्यत् दोषोपच-यश्च—एवञ्च स्वविषयेष्वपि स्वविषयसर्वगतानि हि तत्त्वानीष्यन्ते तत्समवायस्य सर्वगतैकत्वाभ्यां

द्रव्यं उपलक्षणं गुणकर्मणीति तयोरभावे द्रव्यमपि नास्तीति भावः । आश्रयाभावेन दृष्टान्तं आश्रयाभावाद् आश्रयिणो-रभावादिति । उपलक्षणाभावादुपलक्षणाभावात्—उपलक्षणाभावादिति । एवं द्विकसंयोगेन सम्बन्धिचक्राणि सर्वत्र-पक्षमेतानीति धर्मिणि धर्मिद्वयेन धर्मिद्वये एकेन धर्मेण एकस्मिन् धर्मे धर्मिद्वयेन एकस्मिन् धर्मिणि धर्मद्वयेनान्यथात्वानि 25 भवन्ति । ननु द्रव्यादौ गुणत्वादिसमवायवत् द्रव्यत्वादिसम्बन्धोऽप्यस्ति, समवायस्य साधारणत्वात्सर्वगतत्वात्, तस्मात् द्रव्यमात्रमेतादिति व्याचष्टे—समवायस्येति साधारणानुविवृत्तत्वात् समवायस्यैकत्वं शेषयोरपि—गुणकर्मणोरपि गुणत्वं कर्मत्वं स्वतत्त्वमित्यर्थः । समाधत्ते—नन्वत एवेति साधारणानुविवृत्तत्वात् स्वतत्त्वेन समवायसम्बन्धवत् शेषतत्त्वाभिव्यक्तत्वैरपि सम्ब-न्धात् द्रव्यादेः द्रव्यत्वादिवत् परतत्त्वैरपि सङ्कर एवेति सङ्करे दूषणं एवेति भावः । इदं परतत्त्वसम्बन्धत्वं स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धादिसम्भवापि सर्वैरेव प्रसज्यत इत्यभिप्रायः—अविशेषेणैवेति। दोषान्तरमाह किञ्चान्यदिति स्वस्मिन् सामान्यं स्वविषयगते-30 नाभिन्नम्, न तु सर्वगतम्, यत्सामान्यं यत्र वर्तते स स्वविषयः तत्रापि सर्वस्मिन् वर्तते स्वविषयसर्वगतम्, सर्वव्यापकत्वात्तु स्वरूपतः सर्वगतत्वमनभ्युपगतम्, समवाये त्वेक सर्वगतत्वे तदा तत्त्वानामपि सर्वगतत्वं प्रसज्यतीति तदभ्युपगमविरोधप्रसङ्गः इति भावः ।

---

१ सि. क्ष. °व्यवस्थितानि । २ सि क्ष. डे. तथाभूतं । ३ सि. क्ष डे. सर्वगतैकत्वाभ्यां ।

तान्यधुना सर्वगतानि प्राप्तानि, ततोऽभ्युपगमविरोधो जायत इति, क्षेपपक्षार्थोऽयम् उच्यते— अतो द्रव्यगुणकर्मणामित्यादि प्राक्तन एव ग्रन्थो यावत् कर्मसु कर्मज्ञानमिति, तत्र व्यवस्थितलक्षणानामसमवायादिति लक्षणाभावद्वारेण निराकरणम्, इह तु व्यवस्थितानामसमवायादिति सह तस्यैकत्वेन तेषां निराकृतत्वादिति विशेषः, आधेयज्ञानमेवनिमित्तनियमनिराकरणद्वारेण चेति ।

यदपि कुण्डदधिसंयोगवद् द्रव्यादीनामाधाराधेयनियम इत्युक्तं तदपि नैव, कुण्डदध्या- 5 धाराधेयभावसमवायानामप्येकत्वात् तदवस्थः सङ्करदोषः, यत्प्रसङ्करेण नियमेन चाऽर्थो भय- मेव स्पष्टतरं ब्रूमः, समवायनिमित्तस्य तत्त्वस्य स्वत एवात्मप्रतिलम्भः, तयोश्च लोकसिद्धिश्च भेदः स्वप्रवृत्तिप्रतिलम्भादेव, दधिकुण्डयोर्लोकसिद्धिश्च भेदाभावात् कारकशक्तित एव तु प्रति पद्यते भेदसिद्धिः, तयोः संयोगैकत्वेऽप्याधारशक्तिः कुण्डस्य, आधेयशक्तिर्दध्न इत्यसङ्कीर्ण आधाराधेयनियम इति, अथ यद्येतदेवं त्वयाऽपि प्रतिपत्तव्यं यथा त्वमेवात्र न समानत्वाद् 10 इत्युत्तरमात्थ, समवायस्यैकत्वेऽपि कारकशक्तेरेव नियममेव इत्युत्तरमात्थ द्रव्यत्वादिसमवायो न सर्वत्र किन्तु कस्मिंश्चिदेवेति ।

यद्यपीत्यादि, यद्यपि परेणोक्तं यथा कुण्डदधिसंयोगे दध्येवाधेयं कुण्डमेवाधार इति नियमस्तथा द्रव्यमेवाधारो गुणकर्माण्येवाधेयम् द्रव्यगुणकर्माण्येवाधारो द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वान्येवाधेयानीति तदपि नैव कुण्डदध्याधाराधेयभावसमवायानामप्येकत्वात्—तत्रापि त्वन्मतेनाधारयोः कुण्डद्रव्योराधेययोश्च 15 कुण्डत्वदधित्वयोस्तत्त्वयोः, द्रव्यत्वादीनाञ्च तत्त्वानां ये समवायास्तेषामप्येकत्वात् समयभेदोपचरितमेवा- भमाश्रयेनैकत्वात् पूर्वोक्तविधिना तदवस्थः सङ्करदोषः, यत्प्रसङ्करेण नियमेन चाऽर्थः अयमेव स्पष्टतरं ब्रूमः तद्यथा—समवायनिमित्तस्येत्यादि—समवायस्य यन्निमित्तं तत्त्वं कुण्डदध्नोः कुण्डस्य दधित्वञ्च तस्य स्वत

समवायस्यैकत्वे पदार्थानां द्रव्यादीनां व्यवस्थाभावे तत्त्वेन न सम्बन्धसम्भवात् यथा द्रव्येषु द्रव्यत्वं गुणेषु गुणत्वं कर्मसु कर्मत्वं व्यवस्थितं अतो द्रव्यगुणकर्मणामिति द्रव्यादीनां समवायैकत्वेन व्यवस्थानामभावप्रदर्शितं । द्रव्यादीनां पूर्वं निरा- 20 कृतानां पुनरत्र यत् निराकरणमित्याह—तथेति पूर्वोक्तम् —[illegible] [illegible] उक्त इह तु [illegible] [illegible] [illegible] तत्त्वान्तरस्याप्यनुपपत्तिरिति द्रव्यादयो निराकृता एवमाधेयज्ञानमेवैन [illegible] नियम तस्यापि निराकरणात् व निराकृता इत्यर्थ । [illegible] कुण्डदध्नो संयोगविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधीत्याधाराधेयभावनियमस्तथा [illegible] [illegible] गुणत्वकर्म- त्वाद्यभिव्यक्तौ [illegible] [illegible] इति पूर्वपक्षं दूषयति—यद्यपीति । व्याख्याति—यथेति स्पष्टा 25 व्याख्या । एवं हेतुमाह—कुण्डदध्याधारेति [illegible] हि समवाय एक तथा च कुण्डत्वदधित्वद्रव्यत्वादीनां समवाय- स्यैकत्वात् सर्वं [illegible] वस्तुत एकमेव भेदस्तु [illegible] औपचारिक इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । यत्प्रसङ्करेण नियमेन चाऽर्थं [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—यत्प्रसङ्करेणेति । [illegible] समवायस्येति यदि समवायस्य तत्त्वं सामान्यं दधित्वकुण्डत्वादिरूपं [illegible] प्रतिलभते—[illegible] दधिकुण्डादिरूपं प्रति [illegible] न तु 30 समवायात्, त च कुण्डदधिनी [illegible] भिन्ने तयोः प्रतिलम्भादिति भाव । दधिकुण्डयोस्तु [illegible] भेदो पद्यते स्वत एव न तु [illegible] [illegible] [illegible] एव भेदस्तथा भेदो भवतु, [illegible] भेदो नास्ति दधिकुण्डयोः संयोगपरिणामैकत्वात् भेदव्यवहारस्तु औपचारिक कारकशक्तिभेदात्, एवञ्च [illegible] [illegible] वा स्वत

पृथगाश्रयिसम्बन्धः, तयोश्च लोकप्रसिद्धिपक्षेऽयुतसिद्धत्वादेव त्वन्मतेऽप्याकाशशकुन्योरिव दधिकुण्डयो-र्लोकेऽपि प्रसिद्धो भेदो नार्थान्तरत्वात्, तस्मात् ततो वयमपि लोकप्रसिद्धं मा बाधामेति लोकप्रसिद्धिवद् भेदाभावात् कारकशक्तित एव तु प्रतिपद्यते भेदसिद्धि[ः]संयोगपरिणामकृत सम्बन्धमनादृत्य, तयोः संयोगैकत्वेऽप्याधारशक्तिः कुण्डस्याधेयशक्तिर्दध्न इति नियममसङ्कीर्णमाचक्ष्महे, अस्यार्थस्य भावनाम्भो

5 गवाश्वौ यावदाधाराधेयनियम इति अयमर्थं नैवदेव त्वया समवायमपि कल्पयित्वा एतदेव प्रतिपत्तव्यं त्वद्वचनप्रामाण्यादेव यथा इमेपात्रेति, संयोगैकत्वेऽपि कारकशक्तित एव कुण्डदध्नोराधाराधेयनियमो भिन्न इत्युत्तरमात्र किं तदुत्तरमिति चेदुच्यते न समानत्वादिति, यथेहापि समानमुत्तरं समवायैकत्वेऽपि कारकभेदेनैव नियमभेदः, तन्मात्रा गवाश्वौ यावत् कर्मभिरेवेति।

यदुच्यते व्यंग्यव्यञ्जकत्वभेदाद् द्रव्यद्रव्यत्वादीनां भेदो घटप्रदीपवत् सम्बन्धैकत्वेऽपीति

10 न सङ्करप्रसङ्ग इति, एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वं द्रव्यद्रव्यत्वादेस्तदा स्याद्यदि प्रदीपघटदृष्टान्तवत् पृथक् सिद्धं स्यात्, न तु तदात्मभेदनियमः, सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्, ततो न दृष्टान्तसाधर्म्यं भवत एतदिति नासङ्करः स्यादेवम् समवायस्यैकत्वेन व्यतिरेकनिय-मयोरभावात् तथा यदि य एव गुणकर्मभावाभ्यां सम्बन्धः स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्त गुण कर्मणोरपि द्रव्यत्वम् द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्गुणकर्मभावविनिवृत्तिरिति सर्वं प्रपञ्चनीयं

15 यथास्वार्थमिति।

यदुच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकेत्यादि, व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वभेदाद् द्रव्यद्रव्यत्वादीनां भेदो घटप्र-दीपवदिति परिहारान्तरं तत्राह यावत् सङ्करप्रसङ्ग इति वैशेषिकस्य, आचार्यवचनम् एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्ज-केत्यादि स्यादेवेति यदि दार्ष्टान्तिकस्य [द्रव्य]द्रव्यत्वादेर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः प्रदीपघटदृष्टान्तवत् पृथक् सिद्धः स्यात् न तु तदात्मभेदनियमः सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्, तदर्थोऽयं

---

20 पृथगाश्रयिसम्बन्धात्, लोकप्रसिद्धसम्बन्धात् धर्मान्तरत्वसम्बन्धात्तदाधारत्वाऽऽधाराधेययोरवश्यं नियम उपपद्यत इत्याकाशशकुन-दधिकुण्डयोरिति दधिकुण्डयोरपि संयोगपरिणामकृतभेदसमित्व तथापि लोकप्रसिद्धं मा बाधामहीति तस्मात्तत्र कारक-शक्तितो भेदाभिव्यक्ति लोकसिद्धिरेवेत्युच्यते यदि ततो वयमपीति। कारकशक्तित एव गवाश्वयोरपि समानमनुमेयमपि संयोगात्मकेऽपि तदाधाराधेयभावनियमोऽनुमेय तथा च समवायस्याभिन्नत्वेऽपि कारकशक्तित एवाधाराधेयनियमसिद्धेः किं समवायैकत्वानेन भवताभ्युपगतेनेति। यदेवमुक्तं त्वया इह तिष्ठति-यथा इहेमेपात्रेति, एवं कारकशक्तित एव

25 निर्वाहे समवायकल्पना निरर्थकेति भावार्थ। समवायस्यैकत्वे सङ्करस्तो व्यञ्जकेति वैशेषिकेण तस्यैकत्वे आधाराधेयनियमा-भाव आपन्नीत कारकशक्तित आधाराधेयनियमे प्रतिपादिते च वैशेषिकेणापि तथैव नियममुपपादयितव्यम्—न समानत्वादिति। यथा संयोगैकत्वेऽपि तत्र कुण्डदध्नोराधाराधेयभावनियम [illegible] तथा समवायस्यैकत्वेऽपि द्रव्यत्वादिभिरभिन्नाव [illegible] नियमो [illegible] यदुच्यत इति। [illegible] नियमात् सङ्कर इति [illegible], द्रव्यत्वाद्यभिव्यक्तिः [illegible] व्यञ्जका च [illegible] नियम [illegible]

30 प्रदीप एव [illegible] घट एव [illegible] इति [illegible] इति न सङ्कर इति भाव । समाधत्ते-आचार्यवचनमित्यादि [illegible] पृथक् [illegible] तयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावनियम स्यात्, द्रव्यं द्रव्यत्वस्य न पृथक् सिद्धम् तदात्मकत्वात्

---

१ सि. क [illegible]।

भावद्सङ्करः स्यादेवमिति, तस्य हेतोरसिद्धिप्रतिपादनार्थमाह—समवायस्येत्यादि, चक्रोत्तरमेवैतदाधाराधे-यभेदनियमाभावस्य तुल्यत्वात् दृष्टान्तसाधर्म्य न भवत एवेति प्राग्विस्तरेण स्याद्वादार्थत्वात्, तदेवं स्मारयति—तथा यदि च द्रव्येत्यादि यावद्गुणकर्मभावविनिवृत्तिरिति तत्र—सर्वविकल्प प्रपञ्चनीयमिति पूर्वोक्तार्थातिदेशः क्व—कुतः ? इति चेदुच्यते—अस्माद् भावधेः यथास्वार्थमिति—यो यः स्वार्थो यथा स्वार्थं द्रव्यगुणकर्मद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसंयोगाभ्यवस्थानचक्राण्यथ स्याद्भेयानि पूर्ववदिति । 5

यत्पुनरिदमाशङ्कितं समवायैकत्वं पञ्चत्वव्यवहारेण विरुध्यत इति तदेवमेव ममापि प्रतिभाति यत्पुनरिदं प्रत्युच्यते, न आश्रयविशेषात्, भाववत्, अलक्षणत्वाच्च तथा समवायस्यैकत्वेऽप्याश्रयाणां नानात्वादुपचारेण नानात्वव्यवहारो भविष्यतीति, इदं निर्मूलमेव, व्यङ्ग्यस्याऽऽधेयनियमादाश्रय एवासिद्धेः कुतस्तत्कृतो व्यञ्जको वाऽऽधेयोऽर्थः ? कुतो वाऽऽश्रयाणां वैचित्र्यम् ? समवायैकत्वे षट्पदार्थनिवृत्तेः सुभावितत्वात्, अलक्षणत्वस्यैकत्वात्,[1] 10 समवायस्य भावस्य च अलक्षणत्वेन साधर्म्याभावात्कुतो नानात्वोपचारः ? छायामात्रस्यास्य अलक्षणत्वस्य, भावो वा कुत इत्यलमतिविकासिन्या शङ्कया ।

यत्पुनरिदमाशङ्कितमित्यादि, समवायैकत्वं पञ्चत्वव्यवहारेण विरुध्यत इति यदाशङ्कितं त्वया तदेवमेव ममापि प्रतिभाति विरुध्यत एवेति यत्पुनरिदं प्रत्युच्यते—तदाशङ्कितस्योत्तरं वैशेषिकेण, न, आश्रयविशेषात्, भाववदित्यादि द्रव्यादिसङ्करायत्र दृष्टान्तौ, अतिदृष्टान्तश्च अलक्षणत्वं, तथा 15 समवायस्यैकत्वेऽपीत्यादिर्दार्ष्टान्तिकं गतार्थं यावद् भविष्यतीति, अस्योत्तरमाहाचार्यः—इदं निर्मूलमेव व्यङ्ग्यस्याऽऽधेयनियमात् पूर्वोक्तन्यायेन एवासिद्धो व्यञ्जको व्यङ्ग्यो वा स्वसिद्धः कुतस्तत्कृतो व्यञ्जको वा

तस्य कथं प्रतीतदृष्टान्तस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमिरन्वयो भेद, ततो दृष्टान्तसिद्धत्वात्, तस्माच्च दृष्टान्तस्तुल्य इति सङ्करो दुर्वार एवेति भाव । व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वसिद्धिं दर्शयति—तस्य हेतोरिति समवाये हि एक एवः तथा यदि द्रव्यत्वसम्बन्धो द्रव्य-मेवेति न तु गुणादीनामिति नियमो व्यतिरेकेण न भवत एव तत्समवाये चाधाराधेयभावनियमाभावात्। तदेव व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वाच्च न 20 दृष्टान्तसाधर्म्यमिति भाव । पूर्वोक्तिमभावैकत्वप्रमुखमादर्शयन् स्मारयति तथा यदि च यदेवेत्यादि । अतिदेशसमानमर्थाद विभाव—क्व कुत इति स्याद्वादार्थप्रकारेणैव यावद्गुणकर्मभावविनिवृत्तिरिति द्रव्यगुणकर्मसत्तावत्कादि पूर्ववदेव व्याख्येय-मौचित्यं । ननु समवाये यदेकत्वमिति कथमयमसिसमवायोऽस्य गुणसमवायोऽयं कर्मसमवायोऽयं द्रव्यादिसमवायः कथं विशेष-समवाय इत्येवं समवाये पञ्चत्वव्यवहारः, एकत्वपञ्चत्वयोर्विरोधादिति वैशेषिकेणाऽऽशङ्क्य आश्रयाश्रयभेदस्याधीना पञ्च-त्वादेव समवाये पञ्चत्वव्यवहार औपचारिको न तु वास्तविक एकत्वात्तस्य, यथा सत्ताया एकत्वेऽपि द्रव्यसत्ता गुणसत्ता 25 कर्मसत्ता इति एवं सतेति वैचित्र्योपचार यत्र तु नास्त्याश्रयभेदो यथा आकाशस्य, न तत्र नानात्वव्यव-हारोपचार भिन्नत्वोपचार एवेति समाहितम्, तत्रायमाह त्वदीयसमाधानं निरोधकम्. स पुन एवैतदर्थमाह—यत्पुनरि-दमिति । व्याचष्टे—समवायैकत्वमिति सम्बन्धिभेदात् सम्बन्धभेदस्याप्यवश्यकत्वात् यदि सम्बन्धिन एव तर्हि सम्बन्ध समवाय एको न स्यादेकत्वे वा सम्बन्धिन पञ्चत्व न स्यात् विरोधमिति यदाशङ्कितं तद्युक्तमेवेति भाव । वैशेषिकेणोक्तमुत्तरं निराकुर्वन्नाह—यत् पुनरिदमिति आश्रयनिमित्ताभेदेऽपि समवाय पञ्चत्वनिमित्तं यथा सत्ताया आश्रयो द्रव्यादयः 30 व्यञ्जकत्वात् एका व्यञ्जकाना द्रव्यादीनां भेदात् द्रव्यविशिष्टा सत्ता गुणविशिष्टा सत्ता कर्मविशिष्टा सतेति भिन्ना व्यपदेश औपचारिक यथा वाऽऽकाशमेकमाकाशं घटे चन्द्रस्यैकत्वात् प्रतिभासेऽपि एकस्यैकोपचर्यते चन्द्रता समवायेऽपि पञ्चत्वोपचार औपचारिक एवेति भाव । एतदुक्तं निराकरे—इदं निर्मूलमेवेति व्याख्यातं निमित्त आश्रय एवासिद्ध द्रव्यव्यञ्जकादेराधाराधेय-

[1] इदं वाक्यं मि प्रती नास्ति । [2] द्र का. व्यङ्ग्यस्याधाराधेयनियमात् ।

भावेयोऽर्थः ? कुतो वाऽऽश्रयाणां नैमित्तम् ? समवायैकत्वे पदपदार्थनिवृत्तेः सुग्मपिहितत्वात् अवस्थाभूवत्–व्योमकल्पत्वदेकत्वात् समवायस्य भावस्य च सत्ताख्यस्य अजभ्रमेण सह साधर्म्याभावात् कुतो नान्यत्वोपचारः ? छायामात्रत्वात् अजभ्रमस्य पुरुषाद्या भावो वा कुतः ? भावोऽपि द्रव्यादिव्यतिरिक्तो नास्त्येवैकः स्वभूतसत्त्वेतरेतरसमविभिन्नसिम्या सङ्ख्या ।

5 एवं समावस्तसम्बन्धसद्भावमेवमाविवेचयितृमतनिराकरणमपोह्य नैयायातमिति दर्शयति—

एवमेतदुभयमुभयभागित्वस्य नयस्य स्वरूपम्, यद्यत्सामान्यं तदपि विधीयते नियम्यते च, योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते च, सामान्यं भावः प्रकृत्यर्थः यद्भवनेन भूयते सा सत्ता भू सत्तायामिति पाठात् सामान्यम्, विशेषोऽपि प्रत्ययार्थः सः, तस्यैव भवितृत्वाभिप्रत्ययार्थत्वात्, योऽसौ भवति स विशेषः सामान्यमपि भवनात्मकत्वात् भवन10 सामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वात् स एव प्रकृत्यर्थानतिक्रमेण वृत्तः ।

एवमेतदित्यादि, उभयमुभयभागित्वस्य नयस्य स्वरूपम् यद्यत्सामान्यं तदपि विधीयते नियम्यते च योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते चेति, तद्यथाचष्टेऽवयवं प्रदर्शयन् प्रकृतिप्रत्ययार्थाभ्यां सामान्य भावः प्रकृत्यर्थो, तद्दर्शयति—यद्भवनेन भूयते सा सत्ता, भू सत्तायामिति(धातुपाठे १) पाठात् सामान्यम् तत् किं प्रकृत्यर्थमात्रमेव ? नेत्युच्यते—विशेषोऽपि[1] प्रत्ययार्थः सः, तस्यैव भवितृत्वाभिप्रत्ययार्थत्वात्, 15 स एव प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थोऽपीत्युक्तः योऽसौ भवति कर्तृवाभिप्रत्ययार्थः स विशेषः सामान्यमपि भवति सत्ता भावः भवनात्मकत्वात् भवनसामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वादभवितृत्वात् स एव प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थानतिक्रमेण वृत्त इति ।

भावस्य पूर्वं विधिकृतत्वात् [illegible] समवायैकत्वे हि पदार्थद्रव्यत्वमेव भावाभिहितं समवायस्य [illegible] । एवं समावस्तत् [illegible] निरूढे [illegible] दर्शयति—एवमेतदिति सामान्य
20 विशेष सामान्यविशेष [illegible] दर्शनमिति । तत्र भाष्ये—यद्यत्सामान्यमिति सामान्यं प्रवर्तते निवर्तते च विशेषोऽपि प्रवर्तते निवर्तते चेत्यर्थः । तत् कथमिति दर्शयितुं प्रकृतिप्रत्ययार्थकल्पनाद्वारेण सामान्यविशेषौ दर्शयति—सामान्यं भाव इति भवन प्रकृत्यर्थः भवितृ प्रत्ययार्थः भवनमेव सामान्यमनुप्रवृत्तिधर्मत्वात् तदेव सतोऽप्यते सर्वार्थेषु [illegible] [illegible] भवन मूलप्रकृतिनिष्पन्नं भूयतइव सत्तायामनुविद्धोऽप्योऽपि भवनं सामान्यं सत्ता यत्रोभा इति भाव [illegible] प्रकृतसामान्यं व्यतिरिक्तेति भाव । सा किं केवल प्रकृत्यर्थः एवैतावद्युज्यते [illegible] सत्ता दर्शयति—विशेषोऽपीति
25 प्रत्ययार्थप्रकृतिविशेषोऽपि सामान्यस्य प्रत्ययार्थोऽपीति भाव । हेत्वाह तस्यैवेति [illegible] । भवति भाव [illegible] च कर्तरि च भावे भावकर्मणोः इति कर्तरि इत्यपि सूत्राभ्यां कर्तृरि विधानात् कर्ता विशेषोऽपि सन् सामान्यं प्रकृत्यर्थो भवतीति निरूपयति—योऽसावित्यादि भवतीत्यर्थे योऽसौ कर्तृत्वाभिप्रत्ययार्थं इत्यर्थ । एवं च सामान्यात्मकेन भवनेन कर्तारपोऽभिधीयन्ते यदि कर्ता भवनमन्तरेण भवति तत्स्वरूपेणाभिधीयमानत्वा विशेषोऽपि सामान्य सत्ता भाव एवेति प्रत्ययार्थोऽपि सामान्यं विशेषोऽपि प्रत्ययार्थोऽपि विशेष सामान्यमपीत्युभयमुभयात्मकमिति भाव । ननु विधिविधिविधिन्यायेन सामान्यविशेषयोरेकत्वात्स-
30 विधम्, तदेवैकरूपात्वात् भवत्याकेनापि भावम्, तस्मात् पौनरुक्त्यमिव स्यात्, तथा सूर्येण सामान्यविशेषयोरेकैकस्य [illegible]

---

१ सि ×× । २ डा. प्रकृत्यर्थ(थ)र्थे । ३ डा. भवितृत्वा ।

साम्प्रत विधिविधिभिर्भवद्देकत्वापत्तिः सामान्यविशेषयोरिष्टा सैषा त्वदुक्तन्यायेनैव स्वेक-स्वापत्तिरपीति, सा मा भूदिति सर्वविकल्पसमावेशत्वम्भुदासेन विशेषलक्षणमनयोः पर्यायाविभिरुक्त मनुवाम आह—

सामान्य प्रवृत्तिः द्रव्यमन्वयो धर्मी विधिर्भाव इति, विशेषोऽपि निवृत्तिः पर्यायोऽन्यत्व धर्मो नियमोऽभाव इति, द्वावेतौ भावौ पूर्ववदेकमेवेदमित्येवंविध भावमनापद्यमानौ सामान्यमपि सामान्यं विशेषश्च भवतः, विशेषोऽपि विशेषः सामान्यश्च भवतः, प्रवृत्तिः निवृत्तिरित्यादुभ-यमन्योऽन्याविनाभाविभावः तस्य सतो भावः सत्ता, येन हि सता यथा भूयते सततनियमेनेति तमयोर्नियमो विधिश्च । यदि स्यात्   खपुष्पवत् ।

सामान्य प्रवृत्तिरित्यादि भावश्चिधिर्भाव इति तथा विशेषोऽपीत्यादि यावन्नियमोऽभाव इति द्वावेतौ भावौ—पर्यायमेवादेवतुभय पूर्ववत् विधिविध्यरविकल्पपुरुषादिवादवदेकमेवेदमित्येवंविध भाव मनापद्यमान सामान्यमपि सामान्य विशेषश्च भवतः, विशेषोऽपि विशेषः सामान्यश्च भवत इति तद् दर्शयति—प्रवृत्तिर्निवृत्तिरित्यादुभयमन्योऽन्याविनाभाविभावो वस्त्वित्यर्थः, भावाभावरूप भवन सद्वस्तु, तस्य सतो भावः सत्ता येन सता भूयते सततनियमेनेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुभयोर्नियमो विधिश्च, तावेव दर्शयति—येनेति प्रत्ययार्थं यथेति प्रकृत्यर्थश्च, येन हीत्यादि कर्त्रा क्रियायां नियतेन नियतायां भवनमाह, यदि स्यादित्यादि अन्यथाऽनिष्टापादन यावत् खपुष्पवदिति भवननियमेनास्मत्क्रमो भवद् उक्तः, तदभाव-रणेन[?]भविनुनियमेन भवनाख्यस्वाम इत्येवदुभयमुभयत्र विधिर्नियमश्चेति सामान्येनोक्तम् ।

विशेषयापि वक्ष्यति—

एव द्रव्यक्षेत्रकालभावैः घटपटघटान्तरगृहवहिःस्वपरक्षेत्रान्तरवर्तमानातीतानागतक्ष

वर्णेनद्वारेव विधिविधिभिरतेर्द सर्वविकल्पात्मकं मावैकत्वमुपलम्भेत्याह स्याम्मतमिति सामान्यादेः पर्यायस्याह—सामान्यं प्रवृत्तिरिति । विशेषस्य पर्यायानाह विशेषोऽपीति । द्वावेव पर्यायमेवतो द्विविधौ भावौ सामान्यविशेषरूपौ प्रत्येकमुभय-रूपौ अत एव च विधिविधिमत्पुरुषनियत्यादिवादवदैकविधौ भवत इत्याह द्वावेतावितीति । प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिर्निवृत्त्य-विनाभाविनी, निवृत्तिश्च प्रवृत्त्यविनाभाविनी एवम प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मको भाव एवं द्रव्यं पर्यायाविनाभावि पर्यायश्च द्रव्याविना-भावी द्रव्यपर्यायात्मको भाव. अन्वय –एकत्वं तदन्यत्वाविनाभावि अन्यत्वमप्येकत्वाविनाभावि एकान्यत्वात्मको भावः धर्मी धर्माविनाभावी धर्मश्च धर्म्यविनाभावी धर्मधर्म्यात्मको भाव विधिर्नियमाविनाभावी नियमो विध्यविनाभावी विधिनियमात्मको भाव भावोऽभावाविनाभावी अभावो भावाविनाभावी भावाभावात्मको भाव इति भाव । एतदुभयात्मकमेव वस्तु सदुच्यते भवनात्मकत्वात् तथा च सत् येन रूपेण भवति तद्रूपं प्रकृत्यर्थ. यो भवति स कर्ता प्रत्ययार्थ सततनियमेन भवती वस्त्विति नियमाविधिसमवायेनात्मन्यपि–तस्य सत इति । भावार्थमाह–कर्त्रेति नियतो हि कर्ता नियतक्रियाया भवति नानियतक्रियायां भवति एवम भवतो वस्तुन आत्मलाभो न यथा तथा किन्तु भवननियमेनेति सामान्यमपि सामान्यं विशेषश्च भवतः विशेषोऽपि भविनुनियमेनैव आत्मलाभं लभत इति विशेषोऽपि विशेष सामान्यञ्च भवत इति भाव. । इत्येवाह–भवननियमेनेति । अथ सर्वसर्वात्मकत्वेन एव भावाभावात्मकमिति निदर्शनप्रदर्शनेन व्याचष्टे–एवमिति स्वक्षेत्रद्रव्यत्वेनभवनभावरूपत्वेन भवद्

१ सि क्ष डा विधिनियमत्व । २ सि क्ष डा. पर्यायाविभिर्विरुद्ध । ३ सि क्ष पूर्वं च द्विविधविकल्प । ४ सि क्ष डा वसवा । ५ सि. क्ष कर्ता । ६ सि क्ष यदि लोपादि ।

न्तरैः घटशिवकस्तूपकादिकपालादिपूर्वोत्तरभावैः वर्तमानयुगपदयुगपद्भाविभावभावान्त-
रैर्वा भावाभावाभ्यां भवतीति घटस्य सदसत्त्वम्, प्रतिवृत्तिवस्तुप्रवृत्तेः घटादि मृदादिकारण-
मपेक्षते निर्विशेषत्वे भावाभावत्वेनाविशेषः कण्ठकपालादिभावाभावात्मना परस्परतश्चात्मसु
भेदं प्रति वृत्तत्वादिति स्वावयवभेदेषु सदसत्त्वेन वृत्तिः, तद्भावाभावात्मको घटस्वभावे न
5 भवति, तद्भावभावे च भवतीति, तथा घटपटादिद्रव्यक्षेत्रकालभावसत्तायां घटसामस्त्येपि
न कश्चिद्विशेषः वस्तुत्वात्, असामान्यवत्, यथैव गुणाद्
स्यनावृत्तिभेदेषु विवक्षया चैव विशेष उभयोरपि तत्त्वात्।

एवं द्रव्यक्षेत्रादि, यावत् स[द]सत्त्वमिति, द्रव्यतो घटो भवभावात्मानुवृत्त्या पटादिव्यावृत्त्या
घटान्तरव्यावृत्त्या च भावाभावात्मभ्यां भवति, क्षेत्रतो गृहे घटो न बहिर्नान्यत्रेति स्वक्षेत्रे भवन् परक्षेत्रे
10 क्षेत्रान्तरे चाभवन् भवति, कालतो वर्तमाने काले भवन्नतीतानागतयोः कालान्तरयोरभवन्[भावतो घट
वस्थायां घटत्वेन भवन्] शिवकस्तूपकादिभिः पूर्वैरुत्तरैश्च कपालादिभिरभवन्, शिवकावस्थायमेव वा
पिण्डस्तूपकाभ्यां पूर्वोत्तराभ्यामभवन् शिवकत्वेन भवन् भवतीत्युच्यते अथ वा भावतो शिवकादिभि-
राकारैर्भावैः वर्तमानै[र]युगपद्भाविभिः युगपद्भाविभिश्च रूपरसादिभिर्भवन् भावान्तरैरुपयोगप्रतिभिश्चाभवन्
भवतीति सदसत्त्वमेव सर्वभावानां भावाभावात्मकत्वम्, अथवा प्रतिवृत्तिवस्तुप्रवृत्तेः—वस्तुनि वस्तुनि
15 वृत्तिः प्रतिवृत्ति घटादि मृदादिकारणमपेक्षते, आदिग्रहणात् पटादि तन्त्वाद्यपेक्षते, निर्विशेषत्व इति,
कारणान्तरानपेक्षत्वात् स्वकारणमपेक्षत्वाच्च भावाभावत्वेनाविशेषः कण्ठः स्वेनात्मना भवति, कपालाद्या-
त्मना न भवति कपालानि स्वात्मना भवन्ति न कण्ठाद्यात्मनेति भावाभावात्मना परस्परतश्च

भवति परनिरपेक्षरूपेण न भवति एवं भवतो भावाभावरूपाभ्यां भवनं विकल्प्य इति सामान्यमपि समानं
विशेषं विशेषोऽपि [illegible] विशेष सामान्योऽपि [illegible] पृच्छत इति [illegible] तत् सत्त्वं [illegible] [illegible] तद् [illegible],
20 तेन घटो भवति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न भवति, [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घटो [illegible] [illegible] [illegible] भवन् स [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति
भावाभावात्मकमिति दर्शनम् [illegible] [illegible]। क्षेत्रत इति [illegible] क्षेत्रम्, यथा गृहादि, [illegible] [illegible]
क्षेत्रं [illegible] एव वा प्रदेशान्तरं परक्षेत्रम्, तत्र स्वक्षेत्रे भवन् परक्षेत्रे चाभवन् भवतीति क्षेत्रतो भावाभावाभ्यां [illegible] भवतीति
भाव। कालत इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
25 [illegible] [illegible] भवन् परकाले चाभवन् भवतीति भाव। भावत इति पर्यायो भाव [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] घटो भवति पूर्वोत्तरभाविपर्यायापेक्षया च न भवतीति भावाभावात्मकं वस्तु इति भाव। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—अथ वेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवन्
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घटो भावाभावात्मकः [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] भेद [illegible] तत्र [illegible] [illegible],
30 [illegible] [illegible] तत्र [illegible] भेद [illegible] [illegible] भेद एवं भाव्य —यदा [illegible]
[illegible] तदा न [illegible] [illegible] भवन् [illegible] च न भवति सोऽपि घट [illegible] भवन् [illegible]
[illegible] च न भवतीति [illegible] [illegible]। एवं [illegible] [illegible] भावाभाव[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]—अथ वेति वस्तुनि वस्तुनि इति प्रतिराति, प्रतिवस्तुनि [illegible] [illegible]

१ सि. क. भंग भव इति। २ सि क प्र प्रतिपत्तिवत् । ३ सि भावाभावाभ्या।

[तस्य]तस्य च भेदं प्रति द्रव्यत्वादिति न्यायवचनेषु सत्[स]त्वेन वृत्तिः, तस्यार्थस्य भावना—तद्भावा-
भावात्मको घट इति—तद्भावे न भवति—भावाभावाभावे न भवति भावाभावभाव एव च भवति—तद्भाव
एव भवतीत्यर्थः, एतस्यैवार्थस्य भावनार्थं साधनमाह—यथा घटपटादिद्रव्यक्षेत्रकालभावभावाभावसत्ताया
अन्यासामस्त्येऽपि न कश्चिद्विशेष इति प्रतिज्ञा घटपटघटान्तरेत्यादि द्रव्यक्षेत्रादिचातुर्विध्यस्य सदसत्त्वस-
सामस्त्येन भावित सामस्त्येऽपि तथेति साध्यार्थः, वस्तुत्वादिति हेतुः, असामान्यवदिति दृष्टान्तः, यथैवेत्यादि 5
चातुर्विध्येन दृष्टान्तवर्णना गतार्था यावद् गुणावृत्त्यनावृत्तिभेदाभ्यामिति, द्विगुणत्रिगुणकृष्णशुक्लत्वादिरावृत्तिः,
शुक्ल[ः]कृष्ण इत्यनावृत्तिः तत्रैकगुणसत्त्वं द्विगुणासत्त्वं द्विगुणसत्त्वमेकगुणासत्त्वं शुक्लसत्त्वं कृष्णासत्त्वं
कृष्णसत्त्वं शुक्लासत्त्वमित्यादिभावाभावात्मकत्वाविशेषे सामस्त्यासामस्त्यविशेष क इति चेदुच्यते—विरूपया
चैव विशेष उभयोरपि सामस्त्यासामस्त्ययोः कस्मात्? तस्मात्—तद्भावस्यैव भावाभावत्व तथाभावत्वात्—
भावभावत्वात् विषमाविशेषादेवैव विशेषः, समस्तो घटोऽसमस्तः कण्ठकपालादिरित्यादिभागुक्त यावत् 10
एतच्च सकलादेशवशाद्विकलादेशवशाच्च प्रतिपादनोपायत्वात् ।

एवं भावाभावात्मकत्वं सर्वस्य सकलादेशेन भावितम्, विकलादेशेन प्रत्येकं भावयिष्यामः, तत्र
भावात्मकत्व तावत्—

यथा घटस्तावदस्त्येव, क्रियागुणव्यपदेशभाक्त्वात्, पटरूपवत् खपुष्पवैलक्षण्येन सर्वस्य-
सर्वसमवायासत्त्वात्, योग्यस्यैव योग्येषु समवायात्, यथा रूपे घटोऽस्त्येव रूपं वा तदाधारो 15

भेदभावात् घटस्यान्येऽत्र प्रकारे घटादिद्रव्यस्य प्रत्येकं भावाभावात्मकत्वेऽपि कश्चित् विशेषः तथा च घटस्य भेदभावेऽपि स्वेन
निरूप्य रूपेण भावात्मना भवतीति यथा स्वभावो नाभिन्नत्वे निरूप्य रूपाद्यभावात्मना न भवतीति तेष्वव्यवस्थेषु परस्परत एतत्स्वत्
भावस्वरूपे प्रकारे भावाभावात्मकत्वस्य कथंचिद्भेदेन द्रव्योऽक्षरसमस्त्येनापि तत्सत्त्वेन तस्य सदसत्त्वम्, तदेवं स्वपरद्रव्यक्षेत्रकाल-
भावैरेव घटादेः भावाभावात्मकत्वं केवलं न वाच्यम् प्रत्यक्षं वस्तुतत्त्वमपेक्षते भावाभावात्मकत्वेऽपि सामस्त्याऽविशेषः स्यादिति
तात्पर्यं सर्वमिति प्रतिभाति । एवं भावयति—तद्भावेति तस्मात् भावाभावात्मको घट इत्यर्थः तत्र प्रकारेण भावाभावात्मको 20
घट इति वा स्वपरद्रव्यादिना भावाभावात्मको घट सामस्त्येन भावाभावात्मकत्वाभावे न भवति तेन भावाभावात्मक एव
भवतीत्यर्थ । अमुमेवार्थमनुमानेन दर्शयति—यथा घटपटादीति यथा स्वद्रव्यगुण(स्वक्षेत्र)स्वकालभावाः घटपटघटान्तर
पूर्वोत्तरपिण्डत्वादिपरस्परविशुद्धरूपादिविशेषगुणैर्भावाभावात्मकत्वं भावितं तथा सामस्त्येन घटोऽपि भावा
भावात्मकत्वोऽविशेषेण वस्तुत्वात्, असामान्यवत्—विशेषवदिति । रूपात्मना घटोऽस्ति रसाद्यात्मना नास्ति रूपवानपि
घट शुक्लरूपेणास्ति कृष्णरूपेण नास्ति कृष्णरूपेण वाऽस्ति शुक्लरूपेण नास्ति, एकगुणोऽपि घट एकगुणरूपेणास्ति द्विगुण- 25
कृष्णादिना नास्ति, द्विगुणकृष्णे नास्ति एकगुणकृष्णेन नान्यैरेवं घटो भावाभावात्मा यथा तथा समस्तोऽपीति दृष्टान्ते यथैवेति-
चातुर्विध्येनेति द्रव्यक्षेत्रकालभावैरित्यर्थः । ननु समस्तस्यासमस्तस्य च भावाभावात्मकत्वे यदि न कश्चिद्विशेषस्तर्हि सामस्त्यासा-
मस्त्ययोः कथमित्याह—विरूपतयेति यद्यपि सामान्यं विशेषोऽपि विशेष सामान्यमपीति न प्रतिनियतत्वं सामस्त्यासामस्त्ययो
एकगुणद्विगुणवत्, तथापि विरूपतयैव सामस्त्यासामस्त्यविशेष यथा घटः समस्तोऽसमस्त कपालकण्ठादिरसमस्त इत्यादि परस्पर-
पेक्षया विरूपतयैव तयो सामस्त्यासामस्त्यम्, न केवलं घट समस्त एव कपालादिरसमस्त एव अन्यापरापेक्षया 30
तयोरपि समस्तासमस्तत्वात् सर्वस्यापि वस्तुनोऽनेकधर्मात्मकत्वेन तत्प्रतिपादनस्य विकलादेशसकलादेशाभ्यां तद् सकलादेशेन विकला-
देशेन च वस्तुन प्रतिपादन एव तत्करणोपायत्, तत्र प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुन एकधर्मावलम्बनेन द्रव्यार्थत्वानाश्रय-
णात् कालादिभिरभेदवृत्त्या पर्यायार्थत्वाश्रयणात् अभेदोपचारेण वा यौगपद्येन प्रतिपादनं तत्र सकलादेश भेदप्राधान्याद्रूपचाराद्वा
तथा प्रतिपादनं क्रमेण विकलादेश इति । अत विकलादेशेन प्रत्येकं घटादेर्भावाभावात्मकत्वं भावयत—यथा घट इति । भावात्मके-

वा एकैकस्मिन् वृत्तत्वात्, अथैवं न स्यात्ततोऽसावयवसमेवापद्यते सिकतास्विवाविद्यमानं तैलम्, अनिष्टञ्चैतदेवम् रूपादीनां प्रत्येकं सत्त्वात्, परस्परं व्याप्त्याधारभावाच्च रूपादयः सन्ति न च तथास्थितो घटो न भवति, तयोरितरेतराभूतयोराधारभूतस्य वा घटभावात् असामस्त्येन वा भावाभावात्मको घट इति ।

5 (तथेति) तथा घटस्यापवस्त्येव, क्रियागुणव्यपदेशभाक्त्वात्–उत्क्षेपणादिरूपं क्रिया गुणो रूपादि व्यपदेशो लिङ्गं हेतुरपदेशो लिङ्गमित्यादि शब्दो वा पटस्तन्तव इति भावात्मकत्वे दृष्टान्तः, तद्गुणसैकरूप्येण–वैधर्म्येण सर्वसर्वसमवायासत्त्वादिति भावनाहेतुः, न हि सर्वं सर्वत्र समवैति तन्तुषु पटः कपालेषु वा पटः, तस्मात् सर्वसर्वसमवायासत्त्वात् योग्यस्यैव योग्येषु समवायात् अस्त्येवेति वर्तते, यथा रूपे घटः–गुणसमुदायभावदर्शनेन, रूपं वेति गुणभावभावे तदभावे वैलक्षण्यविचारे, यथा
10 रूपे घटोऽस्त्येवेत्यादि तथा रसादिष्वपि भावनीयम्, एकैकस्मिन् वृत्तत्वात् अथ पुनरेव न स्यात्–घटरूपादिसाधर्म्येण तद्गुणसैकरूप्येण एकैकस्मिन् सिकतास्विव तैलं ततोऽसावयवसमेवापद्यते किमिव ? सिकतासि-वाविद्यमानम्–यथा सिकतासु प्रत्येकं समुदायेऽपि तैलं नास्त्येव तथा घटो रूपाद्येकैकस्मिन्नसत्त्वात् समापद्यत अनिष्टञ्चैतत् एवं सामस्त्येन घटाद्यवस्थितत्वं रूपादीनां प्रत्येकं सत्त्वात्, इतरथा रूपमपि रसोऽपि रूपं स्यात् तद्व्यापकत्वात् न च रूपमपि रसोऽपि रूपं भवति रूपं वा रसमपि रसो भवति तदभिन्नत्व
15 स्यात् यस्माद्रूपमेव रूपं रस एव रसो भवति नेतरभावमापद्यते तस्माद्रूपादयः सन्ति, एवं तर्हि रूपादिमात्रलाभं घट इति स्यादाशङ्का सा मा भूत्–न च तथास्थितो घटो न भवति–यथा परस्परव्याप्त्या

उत्क्षेपणादिरूपमिति कर्म क्रियागुणव्यपदेशानां सद्भावात् भावात्मकत्वम्, यदि तद्गुणस्य कैकत्व क्रियागुणव्यपदेशाः सन्ति तस्मात् भावात्मकं तत्, भवन्तीव क्रियादिमान्, तस्मात् ते सन्तीति भावः । ननु कथमसौ घटो भावात्मकः सामस्त्येन भावाभाव-रूपैकाध्यवसायेन भावनामाह–सर्वसर्वेति न ह्येव सर्वं सर्वत्र न समवैति, अत च नियमात्सम्यक्त्वेन तदन्तः अत एव योग्यं
20 योग्य एव समवैतीत्यतश्च भावात्मकमिति भाव । दृष्टान्तमेवेह निदर्शनमाह–यथा रूप इति, गुणसमुदायो द्रव्यमिति सांख्यमते द्रव्यलक्षणम्, रूपादिगुणसमुदाय एव घटादिरूप समुदायरूपत्वा घट समुदायमिति प्रत्येकं रूपादौ वर्तते तथा रसस्येव रूपं न तत् निरिच्छ निधित्सयेति पौनमते प्रत्येकं रूपादिरेव घट एवं गुणसमुदायमिति वैशेषिकमत प्रत्येकं घट एव वर्तते एवं योग्यस्यैव योग्येषु दृष्टान्तस्मरणं भावात्मकमिति भाव । यदि प्रत्येकं कथमपि न वर्तते तदा दृष्टान्त यथा सिकतासु तैलं प्रत्येकमभावान्न सर्वं यदि घटादिसाधर्म्येण तद्गुणसैकरूप्येण सिकतासु प्रत्येकं तैलस्य सद्भावः न विद्यते घटादि तर्हि नासौ भावसिद्धान्तेनाह–
25 अथ पुनरिति यथा तैलं प्रत्येकं सिकतासु समुदाये च नास्ति तथा घट प्रत्येकं रूपाद्यभावे समुदायेऽप्यसत्त्वादनेन स्यादिति प्रत्येकमित्र तत्समुदायरूपम्, तस्मात् प्रत्येकमसत्त्वे एवं सामस्त्येन भावाभावात्मकमनिष्टमिति भावः । एतमभावात्मकत्व-मापादयन् भावयति–एकैकमिति पुनः एवं सामस्त्येन घटाद्यवस्थितत्वमनिष्टमित्याह रूपादीनामिति तत्र रूपादय प्रत्येकं सन्त यदि हि न प्रत्येकं सन्तो न भवेयुः तर्हि तदा समुदायेऽपि न स्यात् इतरथा रूपमपि च रूपस्य रूप एव कुतो रसत्वमपि न रूपत्वम् ? रूपस्य वा रसत्वं रसत्वम् ? यथा च यथा रूपमेव रूपं भवति न रसः रस एव च रसो भवति न रूपमिति परस्पर
30 व्यापकत्वाभावात् [illegible] तदर्थं रूपादिस्वभावरूपतापत्ती [illegible] रूपरसाद्यभावे घट-भावात्, प्रत्येकं रूपादिभावे वा घटभावात् रूपादीनामाधारत्वे वा घटत्वात्, तस्मात् रूपादिस्थितस्यापि प्रत्येकं तत्र एव सम-स्तेनावस्थितं वर्तते तैलं नाभाव न भावाभिन्नमनिष्टमसौ भाव । प्रत्येकमसत्त्वे दोषमाह–इतरथेति । एवं रूपस्य परस्पर-व्याप्त्या प्रत्येकं परस्परस्य तदुपपत्तिरित्याह–न च तथास्थितेति । तस्मात् असामस्त्येनापि घटो भावाभाव

चास्तत्वे सत्यपि रूपादयो भवन्तीति स्थितिः, तथा स्थितिः, एवं स्थितौ तथा घटोऽपि भवति, न न भवति रूप-रसयोर्भेदाभावात् तयोरितरेतराभूतयोरेव घटत्वात् तयोराधारभूतयोर्वा घटत्वात्, तदुपनयति—असामस्त्येन वा भावाभावात्मक एव घट इति ।

ननु घटरूपादिवत् पृथिव्यपि मृदादिर्विशेषः, यथा स्वाधारेषु घटो भवति रूपादय एव वा, न निर्मूलः तथा पृथिव्यपि मृदादिषु तदात्मिका वा तस्या एव ते विशेषाः, नाभावाः, 5
इतरथा निर्मूलत्वाद्घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वं खपुष्पवत्, न चैतदिष्टम्, तथा च रूपादयो मृदादयश्च भावविशेषा एव, एकभवनात्मकत्वात्, घटघटस्वात्मवत्, न चैवमविशेषः, तद्विशेष एव विशेषः पृथिवीसामान्ये सत्येवोर्ध्वविस्तृततरवादिः घटोऽपि मृदेकभवनात्मकाकारविशेषो भाव एव, न घटाद्यभाव इति ।

ननु घटेत्यादि, वैशेषिको विशेषं भावात्मकमेव वाञ्छन् भ्यावृत्त्या मरु विशेषं निराकुर्वन्नाह—यथे 10
त्यादि, स्वाधारेषु घटो भवति, रूपादय एव वा, सिद्धान्ताभ्यन्तरदर्शनेन, घटो न निर्मूलः तथा पृथिव्यपि मृदादिषु—मृदश्मसिकतावालोष्टमरुमगुल्मलतावृक्षविवीरुधादिषु तदात्मिका[वा],तस्या एव ते विशेषाः रूपादय इव घटस्य, नाभावो विशेषः इतरथा निर्मूलत्वादभावविशेषत्वे घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वमापद्यत्, खपुष्पवत्, न च तदिष्टम् एवं न्यायात् रूपादयो मृदादयश्च घटस्य पृथिव्याश्च विशेषो भाव इत्युक्तम्, यथा चैवमादि भावविशेषत्वभावनामयो भावइ विस्तृततरादिः, एकभवनात्मकत्वादिति हेतुः—एकमेव 15
भवनमेकस्यैव वा भवनमात्माऽस्येति विग्रहः, घटैकभवनात्मकं तथाभावविशेषः दृष्टान्तो घटघटस्वात्म वत्—यथा घट एव घटस्वात्मा नान्यत् खपुष्पादिवत् स्यान्मतमविशेषस्तर्हि भावः वैकभवनात्मकत्वात् मृदादिरूपादीनाम् घटघटस्वात्मवत् अभिन्नत्वमिति—अत्रोच्यते—न चैवमविशेषः घटस्वात्मन एव

एवं सर्वमपि—असामस्त्येनेति । अत्र द्रव्यात्मा एव पदार्थो पृथिव्यादिभेदेन द्रव्याणि नव रूपादिभेदेन चतुर्विंशतिर्गुणा-स्त्वेतस्यतीति एवं भ्यायाधिगमं वदन् वैशेषिको द्रव्यादीनामभ्यन्तरमेवान् भावरूपान् विशेषान् वाञ्छति न तु विशेषं भ्यावृत्ति- 20
रूपम्, खपुष्पमिति वर्तुं तन्मतमाश्रयन्नपरयति—ननु घटेति । भ्यावरेति—वैशेषिक इति द्रव्यादयो न निराधारा भवन्ति खपुष्पादिवत्, किन्तु घटो यथा स्वाधारेषु भवति घटस्य स्व आधार गुणसमुदायस्तदाधारे रूपादि गुणस्तद्द्रव्याधारेऽपि तथा समवेतेन तु भवतो रूपादिरस्यो वा स्वाधार तत्र भवति एवं द्रव्यस्याधार पृथिव्यादिरेव पृथिव्याधाधारे मृदादयस्ता त एव तद्विशेषा न तु भावात्मको द्रव्यादेरभावो विशेषो भवितुमर्हति निर्मूलत्वप्रसङ्गात् द्रव्यादीनामप्यसत्त्वमापद्येत द्रव्यस्य मूल-भावादेव भावस्य एव विशेषो नाभावरूप इति भाव । यथा घटस्य रूपादयो विशेषाः तथा पृथिव्या मृदादयो विशेषा 25
इत्याह—तथा पृथिवीति । यदि घटाभावो विशेषः स्यात्तदा निर्मूलत्वाद्घटो न स्यात् खपुष्पवदित्याह—इतरथेति । भावादिर्घ रूपादि भावरूपविशेषे इत्यत्र हेतुमाह—एकभवनात्मकत्वादिति । एकमनुगतत्वादभिन्नभवनात्मकत्वं द्वितीयमुक्तरूपा एकस्यभिन्नभवनात्मकत्वं हेत्वर्थं घटस्वात्मानुभवन प्रथमो हेतुर्द्वितीयस्यान्यतरत्र वर्तत इति विवेक । यथेति घटस्वात्मनोर्हि भवनं नान्यत् किं त्वेकमेवेति भावविशेष एव घटात्मा न तु खपुष्पादिवदसत्, एवं मृदादिरूपादीनामपि भाव । ननु एकभव-नात्मको घटघटस्वात्मानौ न परस्पर भिन्नौ किन्त्वेकौ अत एव च तयोर्न सामान्यविशेषत्वमपि मृदादिरूपादीनामपि पृथिव्यादिव- 30
त्याविशेष प्रसज्यत इत्याशङ्कते—स्यान्मतमिति । समाधत्ते—न चैवमिति घटघटस्वात्मवदेकभवनात्मकत्वादविशेषत्व-

१ सि क्ष. डे छा. यथा स्वाधिष्ठानाधारेषु । २ सि. क्ष छा यथा निर्मूलविस्तृतविवृताद्भिः भव । ३ सि क्ष "रूता-वल्लवीरुधादिषु छा "रूपादयः नहीं" । ४ सि क्ष एवम ।

देशकालरूपादिविशेषणतत्सम्येव भावविशेषसद्भावात्, अत आह—तद्विशेष एव विशेषो नामायः, कोऽसौ पृथिव्यादिविशेष इति चेदुच्यते पृथिवीसामान्ये सत्येवार्थविशेषणतयाविशिष्टो नामतः तथा घटोऽपि घटैकभवनात्मताकारविशेषो भाव एव न घटाघभाव इति ।

अत्राचार्य आह तदभिमत भैकभवनात्मत्व पृथिवीमूलेऽपि कुतो घटकात्मनः ? कस्मात् ? ५ तस्या अपि पृथिवीमूर्तेः—भूमिभवनस्य भावाभावात्मकत्वात्, तदभिदर्शयति—

ननु पृथिवीभवनमुदकाद्यभावभवनम्, एकदेशास्य मूलम्, तन्मूलत्वात् किमितरस्य सत्त्वापत्तिः ? ।

नन्वित्यादि पृथिवीभवनमुदकाद्यभावभवनं मतदेवास्य मूल—अभावविशेषभवनम् तन्मूलत्वात् किमितरस्यासत्त्वापत्तिः ? एवमभावविशेषसिद्धिरभावविशेषसिद्धौ मां प्रति न [1]किञ्चिदनिष्टमित्यभिप्रायः ।

10 पर आह—

न तन्तोपन्यासवद् द्रव्यमिति भवनात् पृथिव्यादिद्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति, ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवति, न सदिति भवनात्, सत्त्वभवनस्यास्याभावस्यैव विशेष इति पूर्ववत् यदि सदित्येव भवति तर्हि सत्त्वाविशेषात् द्रव्यगुणकर्मणामव्यतिरेकात् केन विशेषहेतुना सदेव सर्वमिति भवति ? न द्रव्यमेव गुणकर्मणोरपि सद्भावात्, गुणकर्माभावा- १५ द्रव्यं सदिति भवति गुणकर्मणी च सद्भावात् यतस्तु पटः ।

(नति) न तन्तोपन्यासवत् द्रव्यमिति भवनात् पृथिवी द्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति पृथिव्यु दकादि पृथिव्युदकादिषु वा द्रव्यम्, इतरथा निर्मूलत्वादित्यादिः स एव ग्रन्थो यथायोगं वाच्यः ।

तस्य विशेषस्य भावरूपस्य सामान्यभावत्वात् न हि तन्तो भिन्नम्, घटत्वस्यैव हि भावविशेष घटाद्यार्थैरस्य पर्या- लोचनाविशेषस्य रूपादिभावाभाव भवत्वभावत्वेन विशेषत्वाद्भावविशेष एव विशेषो भवति न त्वभाव पृथिव्यादेरुक्तमिति २० तत्त्वादिविशेषाणामेव भावविशेषत्वमिति भाव । घटोऽपि च भैकान्तेन सामान्यस्यापि तु विशेषोऽपीत्याह तथा घटोऽपीति वस्तुत्वादिसामान्यापेक्षया सामान्यमपि घटो घटो भावविशेष भवत्यविनाभावात्, न तु घटाभाव एव विशेष इति भाव । तदभिमतं भवत्सम्मतैकान्तरूपं तत् कथं पृथिवीभवनस्यैव न भवति कथं तर्हि घटकत्वात्मनोऽभावात्मकत्वं पृथिवी- भवनं पुरुषत्वाद्यभावात्मकमिति न पुरुषाद्यभावात्मकत्वमेव पृथिवीभवनस्येति पश्यति पदम्, तस्मात् पृथिवीभवने तदभावभवनं मूलं यत्र मूलं तदेव विशेषभवनमतो भाव एव विशेष इति कथं पक्षे युक्तमित्यस्यैव भावाभावयोः विशेषित्वम- २५ इत्यं तदपि तदभिमतमिति । अत्राचार्य प्रश्नयति—नन्विति । अभावभवनस्यैव मूलत्वात्तन्मूलत्वेनाभावस्य विशेषत्वे निर्मूलत्वादिदोषप्रसङ्गात् इति चेदुच्यते तथा तत्र युक्तम् अभावविशेषसिद्धिरभावस्य विशेषत्वप्रसिद्धेः पृथिवी- भवनादिविशेषत्वात्तत्त्वाभावात् भावमात्रत्वमेव—एतदेवेति । ननु विशेषस्य सामान्यभवनाविनाभावित्वमेव एकभवनात्मकत्वात् विशेषाणां समुदाय तथा सा तदाधारे वा द्रव्यं भवति यदि विशेषोऽभाव स्यात् तर्हि कथं द्रव्यं भाव न तदभावतन्तुपटोऽ- भावात्मा तदभावभवने वा द्रव्य भवति तद्व्यतिरेकत्वाभावो विशेष इति पक्ष—नेत्याहेति । एतदेव विवृणोति—नतन्तोपन्या- ३० सवदिति । विशेषस्याभावरूपत्वे ऐवमाह—इत्यादि अभावभवनेन द्रव्यस्य निर्मूलत्वं रूपादीनामभावत्वाभावात् इति भाव । ननु द्रव्यमपि गुणो न भवतीत्यभावभवनम्, अन्यथा गुण इति द्रव्ये न भवेत्, द्रव्यभवनात् तदभावभवनस्य गुणाभावभवनावि-

---

1 सि छ. किञ्चिदनिष्टमिति ।

अत्रोत्तरं—ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवतीत्यभावाविनाभाविभवनवचनं, न, सदिति भवनादिति, सत्त्व-भवनव्याप्त्या भावस्यैव विशेष इति पूर्ववत्, अभावबाधात्—यदि सदित्यादि, अनिष्टापादनमुखेनास्यार्थ समर्थनमिदम्, यदि सदित्येव भवति सत्त्वाविशेषाद् द्रव्यगुणकर्मणामव्यतिरेकात् पर्यायमात्रत्वे केन विशेष-हेतुना सदेव सर्वमिति भवति, न द्रव्यमेव इति, दृष्टत्वाद् द्रव्यमेव न भवति, गुणकर्मणोरपि सद्भावात्, गुणकर्माभावाद् द्रव्यं सदिति भवति, गुणकर्मणी च तदभावात् सती भवतः, न च द्रव्यादिव्यतिरेकेण 5 सन्नाम किञ्चिदस्तीत्युक्तत्वात् दृष्टविरुद्धमुच्यते त्वयेत्यत्र वयं ब्रूमः—यदसदित्यादि घटकर्मकर्तृक्रियाऽभावा विनाभाविभावप्रतिपादनं यथा तन्तुषु पट इति गतार्थम्, एवं तावदभावैकान्तपक्षव्यावर्तनद्वारेणाभावसहितो भावः प्रोक्तः ।

अतः परमभावैकान्तपक्षव्यावर्तनद्वारेणाभावसहित एवं भाव इत्येतत्प्रतिपादयिष्यते—

यथेयं घटो भवतीत्युक्तेऽप्यभाव एवोक्तो भवति घटो न भवतीति तर्हि भवतीत्युक्तेऽपि 10 न भवतीत्येवोक्तं भवति, परितो भवनाभावात्, खपुष्पवत्, ननु परितो वचनेन स्वात्मन्यप्यभवनमुक्तं भवति तथा असत्त्वात् पक्षधर्मोऽनर्थस्ते व्यङ्ग्ये कण्ठः कपाले नास्ति घटः कटादिर्न भवति नापि स्वात्मादिरिति ।

यथेयमित्यादि, अभावैकान्तवादिनं भावैकान्तवादी उपालभते—यदि घटो भवतीत्युक्तेऽपि

भाविलावत् पृथिवीभवनमप्युक्तमन्याभवनमेवेति अभावार्थे—ननु द्रव्यमपीति । पर सद्ग्रहे—न सदितीति द्रव्यादिसमुदा- 15 यस्यैव सत्त्वात् द्रव्यादिभावाभावेव तत् [illegible] भावः । द्रव्यगुणकर्मणां सदिति भवनात् सत्त्वभवनाविनाभाव्येव द्रव्यभवनमित्यतः सत्त्वभवनेति । अभावार्थो वैशेषिकमतमिदमभाववादिना निराकरोति—अभाव-बाधादेति—यदि द्रव्यादिस्वरूपं गुणादिभवनरूपं न स्यात् तदा द्रव्यगुणकर्मणां भेदो न स्यात्, सर्वत्र तेषां सत्तां पर्यायता, सदाभा-मविशेषेण सदिति भवनात्, तथा च सति यथा द्रव्यगुणकर्माणि सन्तीति प्रतीयन्ते तथा तानि द्रव्याणि गुणाः कर्माणीति च प्रतीयेरन्निति भावः । सर्वं द्रव्यमेवेति न शक्यते वक्तुं गुणकर्मणोरपि सद्भावादित्याह दृष्टत्वादिमिति एवं गुणकर्माभिन्नस्यैव 20 द्रव्यस्य सत्त्वात् द्रव्यकर्माभिन्नस्यैव गुणस्य सत्त्वाद् द्रव्यगुणाभिन्नस्य कर्मणः सत्त्वाच्च न द्रव्यमेव सर्वमिति युज्यते एवं द्रव्यादि-भवनाभेदाभावभवनस्वरूपाभावे वस्तुविशेषाद् द्रव्यमेव सर्वमिति न भवति सदेव सर्वमिति भवतीति भावः । तदेवमितरव्यति-रेकस्यैव सद्भावात् न द्रव्यादिव्यतिरिक्तं सदिति किमपि वस्तवस्तीति सत्त्वभवनाविनाभावित्वमयुक्तमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह—न चेति । दृष्टत्वेति त्वदुक्तधर्मेणापि गुणकर्माभावाद् द्रव्यं सदिति भवति गुणकर्मणी च तदभावात् सती भवत इत्यादिना गुणादिभवनसहितस्यैव द्रव्यभवनं द्रव्यभवनसहितस्यैव च गुणादिभवनमुक्तं भवतीत्यतोऽभावसहित एव भाव इत्येव 25 भवतामपि स्यादिति प्रतिभाति सूक्ष्मं तु नोपलभ्यम् । अथ भवनं वस्त्वपि नास्त्येव किन्तु [illegible] व्यावर्तनमुखेन स्वमतप्रतिष्ठापनाय—यथेयमिति । भावार्थे—अभावैकान्तवादिनमिति भावि भाष्ये [illegible] भवति घटो भवति घटो भवतीत्युक्ते [illegible] भवन्त घटो न भवति घटो न भवतीति यथा [illegible] नेदं [illegible] तथा [illegible] भवतीत्युक्तेऽपि न भवतीत्येवोक्तत्वात्, यदि भवनं वस्तु वस्तुधर्मो वा घटो भवति घटो भवतीत्येवं वस्तुधर्मत्वेन प्रतीयेतास्त्वसम्भवात्, वस्तुधर्मत्वमपि न सम्भवति 30 परितो भवनाभावात्, परितो भवनं हि भवनमेवैक सर्वत्र व्याप्नोति तदभावे तदप्यसत्, एकदेशेन भवने देशस्यैव भवनात् वस्तु भवनाभावत्वेन तथा देशोऽपि न सर्वात्मना भवति तत्स्थापनासम्भवात् एकदेशेन चेत्येव यावत् परमाणुर्वै [illegible]-

१ भा. इदं पदद्वयं नास्ति । २ सि क "पृथ्वात" ।

भाव एवोक्तो भवति पटो न भवतीति तर्हि भवतीत्युक्तेऽपि न भवति—नार्थ इत्येतोक्तं भवतीति प्राप्तम्, साधनमप्यत्र परितो भवनाभावात्, तत्पुष्यमिति, स्याग्मतं ननु परितः पटाद्यभवनेन [illegible] सिद्धावि तथाप्यनैकान्तिक इति चेत्र विपक्षाभावात्, ननु परितो भवनेनेत्यादि—परितो भवनं सर्वप्रकारम् तेन स्यात्सम्यग्भवनमुक्तं भवति तदभावेनानैकान्तिकता तदेतादिरन्य न्यायस्य व्याप्तिप्रदर्शनार्थो दृष्टान्ते 5 भावयसत्ता[त] पक्षधर्मोऽनर्थत्वेऽप्यन्य इति प्राग्व्याख्यातोऽर्थः, कण्ठः कपाले नास्तीत्यादि तत्रैव भिन्नम्, घटः घटादिर्न भवति नापि रूपादिरिति, अनिष्टत्वेन ।

अत्र नापामारणापुत्तरमाह—

ननु परितोऽप्यभवनमेव त्वदुक्तं साधयत्यसमर्थिष्टं भाव्यमपि घटोऽपि घट इति भवन्नेव पटपटौ न भवतीति, भवन् गुण इत्यभवनात्, ननु गुणोऽपि भवन्नेव घट इति न भवति 10 विशेषेण, न, द्रव्यमित्यभवनात्, अत्रोच्यते यदि न भवत्येव ततो घटस्यापि

पट इति भवतीति

(नन्विति) ननु परितोऽप्यभवनमेव त्वदुक्तं साधयत्यसमर्थिष्टं भाव्यमपि, तद्यथा घटोऽपि घट इति भवन्नेव पटपटौ न भवति पटत्वपटत्वाद्यभावः घटस्य घटात्मभवनाविनाभावीति भावभवनमप्यभ्युपगम्यते इत्यत आह—भवन् गुण इत्यभवनात्, तथापि गुणाभावानुविद्ध एव घटभावो गुणत्वेनाभवनात्, 15 ननु गुणोऽपीत्यादि गुण इति विधिना भवन्नेव घट इति न भवति विशेषेण नियमेन व्यावृत्त्येति, इतर

[illegible] भवनं [illegible] भाविति । भवतीत्युक्तेऽपीति भवतीत्युक्ते यथा न भवतीत्युक्ते भवति तथैव तत्रापि पुनर्भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थे पुनरपि तथेति न कश्चिदर्थः तथापि [illegible] भवतीति नार्थः कश्चिदस्ति परितो भवनाभावात् अत्युष्णमिति भाव । [illegible] घटो भवतीत्येव घटो न भवतीत्युक्ते भवनत्वेऽप्यभवनमेव [illegible] भावनार्थे नास्-त्येव न भवतीति भवता किं प्रत्यवस्थाप्रतिषेध क्रियते ? तथा सति घटो भवतीत्यनुक्तेऽप्यभ्युपगम्यते, यदि तत्रापि भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थो 20 उच्यते तर्हि तत्रापि तथैव पर्यनुयोगेन कश्चिदर्थः सिद्धयतीति परितः सर्वप्रकारेण भवनस्याभावात् [illegible] एवं स्यादिति भाव । ननु घटो घटोऽभवनापि भवतीति परितो भवनाभावे व्यभिचारोऽसमानत्वात् सद्धेतुः—स्याग्मतमिति। साध्याभावस्यत्वाविशिष्य [illegible] सर्वत्र भवनं नास्तीति नियमितत्वात् न कोऽपि विपक्षो येनानैकान्तिकता भवेदित्याह विपक्षाभावादिति । यथा घटो सर्वप्रकारेण घटो न भवति तथा कश्चिदपि न भवति तस्मात् न [illegible] सिद्धयतीति [illegible] परित इति [illegible]—परितो भवनमिति । अत्र तदेतादिमूले अभ्युपगम्यते तथा द्रव्यत्वे [illegible] प्रतिवस्तु 25 परस्परतो भेदं प्रतिवस्तु [illegible] पक्षधर्मतादेतोरिति मूलार्थः स्यादिति प्रतिभाति । परितो भवनाभावादिति [illegible] हेतुना घटो भवन सिद्धयति घटोऽप्यभवने तेनैव भवनं भवनाभावादिति न तु परितो भवनाभावादिति, विशेषत्वेनापि, परितो भवन नास्तीति [illegible] भवनविषयक घट [illegible] न भवतीत्युक्ते [illegible] एतेन [illegible] प्रतिपादित स्यात् [1] [illegible] तस्मात् घट [illegible] [illegible]त्वात् [illegible] एवं घटः पटपटौ न भवतीति वचनं [illegible] 30 भवनमुक्त इत्यादिना भावमात्रतो धर्मतो—भवितव्यमिति । [illegible] तद्यथेति परितो भवनाभावो भवनमात्र घटे परितो भवनाभावस्य तत्त्वे न घटो भवनमप्यस्तीति भाव । एवं भवनमपि [illegible] भवन् गुण इत्यभवनात्, अत्र [illegible] गुणाभावेनानुविद्धेन नहि घटो भवन् गुण इति भवतीति [illegible] [illegible] गुण इति न भवति [illegible]—इतर आहेति । गुणो न भवतीत्यत्र गुणोऽपि [illegible] । [illegible] गुणोऽपि घटो भव- 30 नेन परितो न भवतीति समाप्तो—ननु गुणोऽपीति । ननु गुणस्य घटो भवनं द्रव्यत्वेनैवेति न भवनं [illegible]—

1 सि क्ष प्रा. न तर्हि । 2 सि क्ष. प्रा [illegible] । 3 सि क्ष प्रा नापि । 4 सि क्ष. तथा ।

आह—न द्रव्यमित्यवचनात्, अत्रापि द्रव्याभावानुविद्धस्त्वदभिमतो गुणभाव इति, अत्रोच्यते यदि न भवत्येवेत्यादि, घटकर्कटिकया द्रव्यगुणयोर्भावाभावत्वमापाद्य रूपादेर्द्रव्यविशेषस्यापादयति गतप्रत्यागत-
न्यायेन ततो घटस्यापि यावद्धट इति भवतीति, एवमेकान्तभावाभाववादिनो[ः] परस्परकृतदोषद्वयपरिहारः
एवमेव भावाभाववादिन प्रत्यपि तद्विपर्ययेण वैयाकरणया एकान्तवादिनां नित्यानित्यवादिनां मतेषु परिहारः
कार्यः अथ वा तद्दोषस्यात्रावकाश एव नास्ति येनाप्युभयोभयनयेन सर्वैकान्तवादिना सुनिर्वर्तितत्वात् 5
सकलविकलादेशाभ्यां भावाभावत्वसिद्धेरिति ।

नन्वेवं विकलादेशपक्षे भावाभावयोः परस्परापेक्षतयाऽव्यवस्थितत्वं परस्पराश्रयत्वदोषश्च
वदित्यत्रोच्यते तन्न व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् धृत्यादिवृत्तजगद्वदवस्थावत्, यथा नित्यत्वे
पृथिव्यादीनां व्यवस्थितत्वं परस्परोपकारित्वञ्च धृतिसंग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानक्रियाभिः सिद्ध-
मेव, अनित्यत्वेऽप्यर्थभवनाविच्छेदात् सत्यपरत्वाभ्यां परस्पराश्रयत्वव्यवस्थितोपकारित्वस्य 10
त्वाभावानवस्था तथा भावाभावयोरिति

नन्वेवमित्यादि, इदमप्यन्यदोषं विकलादेशपक्षे उभयोभयवादिन प्रत्यनिष्टापादनसाधन गतार्थं
यावत् परस्पराश्रयत्वदोषश्चेति पूर्वपक्षः अत्रोच्यते तन्न व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् धृत्यादिवृत्तजगद्
वदिति साधनेना[न]वस्थादोषपरिहारः, नित्यत्वे पृथिव्यादीनां व्यवस्थितत्वं परस्परोपकारित्वञ्च धृति-
संग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानक्रियाभिः सिद्धं ततोऽनवस्था नैवात्रास्ति का चिन्ता ? किं त्वनित्यत्वेऽप्यर्थ- 15
भवनाविच्छेदात्—सततभवनस्याविच्छेदात् भावो, व्यवस्थितोपकारित्वस्य, धृत्या भूमिरितरेषामाधानभ्यो-
पकरोति, जलं संग्रहेण, अग्निः पक्त्या, वायुर्व्यूहेन सर्वेषामवकाशदानाद्यात्मकमव्यवस्थितोपकारित्वस्वरूपत्वं
सिद्धमनवस्थानाभावश्च अक्षरार्थौ भाव्ये गमितौ, सत्य[प]रत्वाभ्यामिति स्वरूपसिद्धौ परस्परसिद्धौ च

न द्रव्यमितीति त्वदभिमतो गुणभावो द्रव्याभाव एवेत्यर्थः । गुणविभागे द्रव्याभावमवलम्ब्येव वर्तते भवतां भावविशेषविवक्षित
एवास्माभिरेव तत्र द्रव्याभावानुविद्धो गुणभाव गुणाभावानुविद्धश्च घटभाव भावाभावानुविद्धश्च घटभाव इत्याद्येन 20
घमापवे—यदि न भवत्येवेति । ननूभयोभयपक्षे सामान्यस्य विशेषत्वाद्विशेषस्यापि सामान्यत्वात् परस्परापेक्षसिद्धित्वेन
भावाभावयोः परस्परसमाश्रयत्व परस्पराश्रयत्वदोषश्च, [illegible] इत्याह—नन्वेवमिति
विकलादेशपक्ष इति पर्यायार्थापेक्षया, भेदप्रधानपक्षे तदुपचारपक्षे वा भेदतो व्यवस्थितत्वसमस्या
भावस्वरूपेण तदानिष्टापत्तये सुखमित्यादयो भावि । सामान्यं हि कस्य ? विशेष न विशेषे भवति, विशेषो वा तत्र
केनाव्यवस्थितत्वमन्यो स्यात् किन्तु तत्रानन्ये विशेषात्मस्येव तथेति भाव्यवस्थितत्वस्वरूपत्वनिराकरणोपपत्ति—तथेति अनवस्थे- 25
त्याद्यर्थक्रियानुवृत्त्यादेः स्वरूपेण व्यवस्थितत्वमव्यवस्थात्मकत्वापादनमस्या पूर्वोक्तप्रकारपरिहारोपादान-
त्वेन मनुष्येऽपि सूक्ष्मानन्तानुवृत्तिस्वरूपतया व्यवस्थिते भावोऽनुवृत्तिविच्छेदाभावे व्यावृत्तिस्वरूपत्वात्प्रसिद्धभावो
व्यावृत्तानुवृत्तिरूपेण एव करोतीति भाव । तत्र नित्यत्वमाह धृत्यादीति नित्यानित्यत्वस्य पृथिव्यादेः नित्यत्वे
भेदाभावस्य एकत्वाद् नित्यत्व इति नित्यत्वस्वरूपावस्थानेन तत्तन्निर्वृत्तिरूपेण नित्यत्वाभावस्येति भाव । अनि-
त्यत्वेऽपि सामान्यस्वरूपतया भवनाद—अनित्यत्वेऽपीति, भवनस्वरूपं सामान्यमस्त्येवेति भाव । एवं भावोऽपि भाव 30

१ सि. क्ष. डे. डा. द्रव्यगुणयोर्भा । २ सि. क्ष. डा. तद्भावभवा । ३ सि. क्ष. डा. धृत्यादि । ४ सि. क्ष. डा. भावे ।

तेषां परस्परावबद्धत्वे सम्भवभवनं नास्ति तथा भावाभावयोरिति योऽसौ भवति घटः स पटो न भवति योऽसौ घटो[1] भवति स पटो न भवति घटो भवन्नेव पटो न भवति पटो भवन्नेव घटो न भवति तथा भवति न भवति चेत्यपि नैवं परस्परावबद्धव्यवस्थितोपकारिरूपत्वाभावनत्वेति ।

यदि तु नैवं तर्हि घटस्याभावे भाव एव स्यादिष्टविपर्यासापत्ते, अभावतुल्यत्वात्, 5 पटवत्, यदि च घटस्य भावः पटस्यापि भावः, भावतुल्यत्वात्, एवमन्तरितद्रव्यत्वसत्त्वादिगुणत्वादिसामान्यविशेषाभ्यां भावाभावात्मकता ननु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयतः, तथा तद्विपर्ययेण, नन्वत एवैवं घटो गुणत्वेन पटद्रव्यादित्वेन च साक्षान्न भवति घटद्रव्यत्वेन भवति, पटः पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति, न भवति गुणत्वेन घटद्रव्यादित्वेन च ।

यदि स्थित्यादि, परस्परावबद्धभावाभावताभावे द्वयोरप्येकान्तपक्षयोर्दोषाभिधानम्—घटस्याभावे 10 पटस्याभावस्य विष्टविपर्यासापत्ते कोऽसौ ? भाव एव कस्मात् ? अभावतुल्यत्वात् पटवदित्यभावैकान्ते दोषः भावैकान्तपक्षेऽपि यदि चेत्यादि घटपटादिसङ्कीर्णतादोषः, एवमन्तरितद्रव्यत्वसत्त्वादिगुणत्वादिसामान्यविशेषाभ्यां भावाभावात्मकता नान्तरिताभ्यामेव किं तर्हि ? नं ननु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयतः—सामान्यतो द्रव्यत्वेन सेयं [भवनात्] विशेषतोऽन्यद्रव्यत्वेन पटत्वेन गुणत्वेन च घटस्याभवनात्, तथा तद्विपर्ययेण पटस्य पटघटयोश्च द्रव्यत्वयोर्भेदाभावेऽपकरत्, तद्व्यतिरिक्तद्रव्यत्वसामान्यात्, नन्वत एवैव-

15 रूपे व्यवस्थित एव तद्रूपेण भवति, अभवनोऽपि [illegible] सामान्यतो भवतीति दर्शयति—तथेति [illegible] परस्परेण च सामान्यविशेषयो व्यवस्थितत्वादेव परस्परापेक्षत्वे सत्यपि [illegible] तथा भावाभावयोरपीत्यर्थः । [illegible] निर्दर्शयति योऽसाविति यदि भवन्नेव [illegible] तर्हि [illegible] [illegible] किन्तु योऽसौ घटो भवति स पटो न भवति योऽसौ पटो भवति स घटो न भवति, [illegible] [illegible] परस्परेण [illegible] न भवतीति भावाभावात्मकत्वेऽपि [illegible] 20 व्यवस्थितत्वेन परस्परोपकारित्वात् [illegible] तथा [illegible] भवति न भवति चेति भाव । [illegible] [illegible]—यदि स्थितेति । [illegible] परस्परेति [illegible] [illegible] परस्परावबद्धत्वानभ्युपगमे [illegible] [illegible] इति भाव । यदि [illegible] तर्हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घटस्याभाव इति [illegible] 25 [illegible] भावाभावयो[illegible] भावः । यदि च घटो भवतीति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—यदि चेति । एवं [illegible] भावाभावात्मकत्वमनुसर्तव्यं [illegible] [illegible]—एवमन्तरितेति, [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] भावाभावात्मकत्वमिति न नियमोऽपि तु [illegible] 30 [illegible]—नान्तरिताभ्यामेवेति । [illegible]—सामान्यत इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न भवति [illegible] [illegible] न भवति घटत्वेन द्रव्यत्वेन तु भवति [illegible] [illegible] भावाभावौ [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible]—नन्वत एवैवमिति । [illegible]

1 सि. [illegible] योऽसौ घटो न भवति [illegible] । 2 सि. [illegible] । 3 [illegible] [illegible] [illegible] ।

मित्याविना भावयति यावद्द्रव्यादिस्वेन चेति, घटो गुणत्वेन पटद्रव्यादित्वेन च साक्षान्न भवति, घटद्रव्यत्वेन भवति, पटः पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति गुणत्वेन घटद्रव्यत्वेन च साक्षान्न भवतीति भावाभावात्मकत्वमेवानयोः,

यदि त्वसौ पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् न पटो भवेत्, पटत्वद्रव्यत्वाभ्यामभवनात्, घटवद्गुणवद्वा, यतस्तु पटः इतराभ्यां न भवति तत एवेतरो न भवति यतश्च पटः भवति तत एवेतराभ्यां भवति, अथान्यथैतदेवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यावधारणे प्रयोगस्य साफल्यात्, नीलोत्पलादिवत्, अतस्त्वन्यथा सतोऽप्यभाव एव स्यात् खपुष्पवत् ।

यदि त्वसावित्यादि, अनिष्टापादनसाधनमभ्युपगमे यदि पटः पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् न पटो भवेत्, पटत्वद्रव्यत्वाभ्यामभवनात्, घटवद्गुणवद्वा–घटो गुणो वा नैव भवेत् तत एव, सद्यत्, घट पटगुणयोरपि साधनाभ्यामनिष्टमापादयम्, एतस्यार्थस्य भावना–यतस्त्वित्यादि यावत्तत एवेतराभ्यां 10 भवतीति, अथान्यथैतदेवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्यावधारणे प्रयोगस्य साफल्यात्, यथा नीलोत्पला दिवत् 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ( ) यथा रक्तनीलत्वयोः सिद्धयोरन्यतराभावेना न्यतरभावेन चोत्पलं नियम्यते रक्तमेव नीलमेव चेति तथा पटः पट इति चेति तदर्थभावना भाव्येऽ- न्यतराभावाभावेऽन्यतरत्वभावभावे च सतोऽप्यभावप्रसङ्गापादनद्वारेण लोकप्रसिद्धमनुपातेन कृत्वा । एतस्य न्यायस्यानभ्युपगमे द्वयोरप्यभावः, तदर्शयति–अतस्त्वन्यथेत्यादि अनिष्टापादनसाधन गतार्थं यावत् 15 खपुष्पवदिति, एवं द्रव्यतो भावाभावात्मकता व्याख्याता ।

कालतोऽपि नैकमेव भूतमभूतञ्च, कालभेदात्, अतीतानागताभ्यामसंस्पृष्टतत्त्वा भूत् विधकाविना वर्तमानैककाला न तथा यथा लोको वदति पलाशमग्निर्दहतीति, यदि तद्दह्यत एव तर्हि भिन्नावस्थस्य पलाशस्य पूर्ववद् भस्मीकरणानुपपत्तेः, अस्त्वेदेशः पलाशस्य दह्यते तच्च पलाशमेवेति चेत् तथापि आकाशाद्यमूर्तद्रव्यस्य देशस्यापि भस्मीकरणानुपपत्तेः, अथा 20 काशव्यतिरेकेण पलाशमेव दह्यत इति तदपि न, च्छिन्नत्वपर्यन्तेन भस्मीकरणेनान्यो दाहो वर्ततेऽन्यश्च पलाशमिति भिन्नार्थत्वबोधात्, अथाप्येकत्व पलाशस्येष्यते ततस्तस्य दाह्यता नास्ति भस्मत्वाभूतेः, तथा घटो भिद्यते इति न घटते कालभेदात् यदि तन्भिद्यत एव तर्हि भिन्नावस्थस्य घटस्य भिदानुपपत्तिः पूर्ववत् ।

भित्यादि–यदि त्वसाविति । तत्र निरस्यति भविष्यपादमति अन्वयितेन व्यतिरेकान्तरितेन द्रव्यत्वेन सामान्य- 25 विशेषेण यदि घटो न भवति तर्हि स पटत्वरूपेण न स्यात् घटवत् गुणवद्वा घटो हि पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवतीति पटत्वरूपमपि न भवति तादृगिति भाव । एवं घटो यदि घटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् तर्हि घट एव न भवेत् गुणोऽपि यदि गुणत्वसत्त्वाभ्यां न भवेत् गुणो नैव भवेत् घटादिवदिति भावनिका–घटो गुणो वेति । घटभवनं हि द्विविध घटत्वरूपेण द्रव्यत्वरूपेण च तत्र यद्युभय रूपेणापि घटस्य भवनं न स्यात् तर्हि तस्य भवनमेव न स्यात्, विशेषाभावप्रसङ्ग सामान्याभावप्रसङ्गात्, यतस्तु घटो भवति तत एव पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां भवतीत्याह–यतस्त्विति । अन्यतरस्य रक्तत्वादेरभावे यदि नीलत्वस्याभावस्य अन्यतरस्य नीलत्वस्य वा भावे रक्तत्वादेरपि अविभागस्याभावस्यापि नैवोत्पलं 30 सर्वात्मनोत्पलमेव तदेवेदं दर्शयति–अन्यतराभावेति । अथ कालतो भावाभावात्मकतां दर्शयति–कालतोऽपि चेति । अथ

कालतोऽपि चेत्यादि, विनाशोत्पादयोरेककालत्वात् पिण्डशिवकादीनां पिण्डो न भूतः शिवको भूत इत्येकमेव भूतमभूतञ्च, काल[ा]भेदात्, अतीतानागताभ्यां वृत्तिभ्यामसंस्पृष्टत्वा[दुप]स्थितात्मना वर्तमानकालो म[था] यथा लोको वदतीत्यभिप्रायापेक्षत्वो लोको मिथ्या भूत इति वैधर्म्योदाहरणं पक्षधर्मनिर्देशोऽपीति, प्रत्यक्षवचनानुमानप्रत्यक्षविरुद्धं वचनमिति तद्वाचयति-
5 यदि तदपत्त पचेतापि यावद्द्रव्यीकरणानुपपत्तेः पूर्ववत्-पचाकभावात्, कालस्य भिन्नत्वाभ्युपगमात्, परः परिहरमाणः-अन्तर्वेद्यः पक्वस्य ग्रहणे स च पक्वमेवेति, तयोस्तर्हि तथापीत्यादि गत्वार्थं यावदेकस्यापि मसीकरणानुपपत्तेरिति, यथाभावभ्यतिरेकेणत्या[दि] कैश्चिद् द्रव्यार्थिकनयमतेऽभेदात् पचनादि मूर्तद्रव्येष्वेव सम्भवादाकाशाद्यमूर्तद्रव्यव्यतिरेकेण पक्वमेव गृह्यते नाकाशादीति, तदपि नेष्यते, अमूर्तत्वादेवाऽर्थे विमतत्वमः तदन्येन मसीकरणेनान्यो दाहो वर्तते अन्यच्च पक्वमिति भिन्नार्थत्वात्
10 परिहारः, अथाप्येवं न पक्वस्यैकत्वे द्रव्यार्थभेदात् तदवस्था दाहता नास्ति, अपक्वत्वामूर्तेरिति, तथा च

भवस्य वस्तुत्वनिर्देश नाद् तत्र च वर्तमानस्यमावभावस्याभ्युपगमेन भावस्यातीतानागतत्वाभावाभावस्याप्यभावतया विनिवर्तितविनाशोत्पादानभिव्यक्तेनाभ्युपगमात् व्यवस्थैव विनाशव्यवस्थितस्थितानुगमनात् इत्याशयेनाह-विनाशोत्पादयोरिति, उत्पादकाले विनाशकालत्वादिति भाव । तथा च शिवकमस्त्येव पिण्डविनाशाभावाभावमिति वर्तमानैककालत्वेनापि वस्तु भवनाभवनात्मकमिति दर्शयति-पिण्डेति पिण्डशिवकादिनिदर्शनाभावे एवम्। । हेतुमाह-कालाभेदादिति।
15 वर्तमानैककालत्वेऽपि प्रभुत्वमेव वस्तु न विभिन्नकालविनाशस्वस्वरूपमनुगमनादित्याह-अतीतेति । पक्षधर्मनिर्देशोऽपि यथोक्तं वर्तते स लोकोऽपि वस्तुतस्त्वभिप्रायमभिप्रेतानुवृत्तेरिति दर्शयितुं वैधर्म्यप्रयोगं निदर्शयति-यथा लोक इति । एवं मिथ्येत्याह-प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षमनिर्देशोऽपि वचनमित्यर्थे यदि तदपत्त पचेतेति एतत्प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धं वचनमापद्यते तत्रत्वाभिप्रायमभूतं पचनस्य तादृशस्वभावस्य क्रिया चानुपपत्तेः पचनत्वस्य तदभिप्रायाभावस्यानभिव्यक्तत्वात्, समानकालयोरेककालत्वात् पचने दहनक्रियानन्तरत्वात् पचनं दहनमितीव व्यवहारो भिन्न एवेति भाव ।
20 निदर्शयति-पूर्ववदिति पचनदाहे यथा मसीकरणं दोषत्वं पचनकालस्य मसीकरणकालपेक्षया भिन्नकालत्वात् तथा समानकालयोरेककालत्वे एतत्पक्षमपि भिन्नकालत्वेन नो न पक्वो नाशो दृश्यते यत्र मसमावमनुगमनादि नाशो पचन इति दाहभवस्य च पचनत्वसम्भवेन पक्वस्य मसीकरणानुपपत्तिरिति भाव । यद्यपि पक्वस्य मसीभावेऽनुपपन्न एव तथापि पचनावस्था अन्तर्वेद्यस्य नाशादौ वा दृश्यते इत्येकैकयोरभेदात् तु देशः पचन एवेति तस्यापि मसीकरणमिति वाच्ये-अन्तर्वेद्य इति प्रकृतानभिभावितो सम्भावना भवत्येव प्रतिपत्तव्यमिति भाव । समाधत्ते-तथापीति अन्तर्वेद्यस्य पचन-
25 तोऽपि तदारम्भात् दग्धमानस्य पचनस्याभिव्यक्तेन तत्र पर्व दहनादिक्रियासम्भवस्यानुपपत्तिरिति भाव यथा देशस्थावयव्यमूर्तद्रव्यस्य मूर्तद्रव्येष्वेव सम्भवो दाहस्याऽयोग्यत्वादिति भाव । यद्यप्याकाशस्यामूर्तत्वेऽप्यभिमतत्वेनैकत्वं वस्तु वर्तमाभिव्यक्त भवन भेदत पचनादिमूर्तद्रव्येष्वेव दाहस्य सम्भव अभेदपक्षेऽप्येवमेवेति पचनं दहनं इत्युच्यते इति कद्दते अथाप्याकाशादि । दहन इति हि यत् मसीकरण इति धातुनिर्देशं कृतम्, मसीकरणाभावस्वरूपो मसाकरणमिति भिन्नार्थेन निरसम् तथा चाभावेन पचनस्य सम्भवतमनुपपत्तेव पचनाभावात् अतस्त्वमिति गम्यते तस्मात् वर्तं पचनं दहन
30 वस्त्वाभिमतानि दाहस्वभावमनादि न पचनमेव पचनं किन्तु वर्तं दहन इति एवमिति समाधत्ते-अमूर्तेति । तत्र द्रव्यार्थिकमतात् पचनाद्यभावमेव इष्यते तर्हि दहन पचनाभावस्वरूपत्वेन पूर्वप्रत्ययेन तत्र मतीरेवात्-यथाप्येवत्वमिति । हेतुमाह अमूर्तत्वाभूतरिति अमूर्तत्वाभावस्य अपि भिन्नार्थत्वादिति भाव । यथा लोके यदि घटो भिन्न इति तत्र घट घटस्वरूपस्याभावात् भेदाभावे हि घटस्वरूप तु च न घट इति विनिवर्तितं प्रमेयत्वेऽपि तथा घट

१ सि क्ष ल्लम्पथा । २ सि क्ष डे यथाभावभ्यादत्र । ३ सि. क्ष °कत्याभ्यन्तरं ।

इत्यादि, अत्र एव[भावा]भावात्मकत्वविपर्ययेऽप्युदाहरणं पूर्ववद्गतार्थं[स]प्रसङ्ग, सिद्धेः कपालविषय त्वात्, घटस्योत्पादाभावत्वात् कालभेदादनुपपत्तिः, प्रस्तुतघटोदाहरणं भावयितुं उपादानमस्येति, अथवा पूर्वं घटपटावुदाहृतौ, इह दर्शनविपर्ययेऽप्युदाहरणद्वयम्, तथा च क्षेत्रज्ञो भावतश्च द्वे द्वे वक्ष्यति, भावनाद्दृढीकरणार्थत्वात् क्रियान्तरगततद्भावनातो न्यायव्याप्तिप्रदर्शनात् ।

क्षेत्रज्ञः शून्य सिद्ध्यति गच्छति भावतोऽसंयतः प्रव्र- 5
जति कथं घटते ? एवमेव भव्यः सिद्ध्यतीति, कुम्भं करोतीत्यादावप्याह निर्वृत्त्युत्तरकाले च कृतः कुम्भ इति न तथा घटते, यदि स कुम्भः एवानिर्वृत्तोऽपि न क्रियते, भूतत्वात्, अन्त्यमृद्वत्, अथाभूतः, न क्रियते सः, अभूतत्वात्, खपुष्पवत्, कथमसत् कुम्भ उच्यते वा, अथोच्येत तस्य प्रागभूत इदानीं क्रियते, क्रियमाणश्च भवतीति, न, भूताभूतविकल्प-
व्यानतिवृत्तेः क्रियाऽभावः, न कस्याञ्चिदप्यवस्थायां कुम्भो जायत इति क्व क्रिया? 10
क्रियमाणमेव हि क्रियते मृदाहरणादि ।

क्षेत्रज्ञः शून्यमित्यादि प्रवेशगमनस्थानाद्युपपत्तिः गतार्था तिष्ठति गच्छति विपर्ययेण प्रास ङ्गिकमुदाहरणम्, भावतोऽसंयत इत्यादि, अनादिकालसम्यग्दर्शनचारित्रमोहनीयोदयजाया अविरतेः पृथक् भावः भवन्या–प्रकर्षप्रजर्नं विरतिः, सा कथमसंयते घटते ? एवमेवेत्येकस्य भावाभावात्मकत्वाधिकार
द्वारस्य भावतः सिद्ध्यस्य प्रत्यभेदाद्युपमित्युदाहरति, अत्र चैकस्मिन्नेवोदाहरणे प्रत्यादिपर्युदिततस्य 15
योजयतीत्याह–कुम्भं करोतीत्यादावप्याह–मृन्मर्दनकालेऽप्याह, कुम्भं करोतीति कुम्भकारः अभिधानात् करणकाले निर्वृत्त्युत्तरकाले च कृतः कुम्भ इति, न तथा घटते, यथा लोको वदतीति वर्ण्यते, यदि स कुम्भ एवानिर्वृत्तोऽपि मृदवस्थायां न क्रियते भूतत्वात्, पश्चूर्वं यस्य क्रियते यथाऽन्त्या[मृ]त्, अथाभूतः

इति । एवं कुम्भस्य कारकत्वाद्यभिधानमन्येन भावाभावात्मकत्वस्यावस्थानाय प्रदर्शनान्तं उपन्यस्तः तत्र कारणो भावाभावात्मक त्वमात्मनः तद्विपर्ययेऽपि इत्युदाहरणमनुपपत्तिमिति दर्शयति–प्रस्तुतघटोदाहरणं इति । प्रकारान्तरेण द्वितीयोदाहरण- 20
प्रदर्शनार्थमाह–अथवेति पूर्वं 'तथा तद्विपर्ययेऽपी'ति ग्रन्थे अवयवौ निर्दिष्टौ तदनुरूपेण च ज्ञानेऽपि विपर्यये द्वे द्वे प्रदर्शिते इति भावः । तथा प्रदर्शनपरमाह भावतेति । भावतो भावाभावात्मकत्वमाह भावतोऽसंयत इति असंयतः प्रव्रजति भव्यजीव सिद्ध्यतीत्युदाहरणद्वयं न घटते एकस्मात्स्वभावपरत्वाभावात्स्वर्यौद्, असंयतत्वस्य भव्यजीवत्वपर्यायस्य च प्रव्रज्या-
पर्यायात् सिद्धत्वपर्यायात्वत्यन्तभिन्नत्वात्, असंयतो जीवः भावी प्रव्रजति यदि तु प्रव्रजति न तर्ह्यसंयतः तस्योत्पन्नत्वात् प्रव्रजति भव्यजीवः सिद्ध्यतीत्यादिप्रयोगा न घटन्त इति भावः । उदाहरणान्तरमाह एवमेवेति असंयतस्य प्रव्रज्योदा- 25
हरणवत् इति उदाहरणान्तरमाह एवमस्यति । कुम्भोदाहरणे एकस्मिन्नेव भावाभावात्मकत्वाभावात् कुम्भस्य नाभिनिर्वृत्ति-
मित्याह–अथ चेति यदि मृन्मर्दनकाले करणकाले च कुम्भं करोतीत्याह–लोक उपरत्युत्तरकाले च कृतः कुम्भ इत्याह तदापि
यदा यस्य यदा न करिष्यत् कुम्भकार क्रियाभिनिर्वर्तकस्य कुम्भं करोतीति कुम्भकार 'अभिधानं न सम्भवति कुम्भपर्याय-
यस्य च तावत्येव एव निर्वृत्त इति कुम्भकारे नास्त्येव निरुपुत्तरकाले तु कुम्भः कृत इति न तदानीमपि तस्यापेक्षेति ।
भावाभावत्वान्न भावो कुम्भ इति दर्शयति–यदि स इति । अनिर्वृत्तावस्थायामपि यदि कुम्भो भूतान्तरं न क्रियमाणः स्यात् 30
यदि निर्वृत्तं तत्र क्रियते तदाऽन्त्या कुम्भपर्यायमात्रा स्यात्, अन्यथा करणव्यापारानुपरम स्यात्, अभूतस्यासत्त्वे चेत्याह–अथाभूत

---

१ सि क "मासिद्ध । २ सि क एकमेवोदाहरणे । ३ सि क "भावो ।

क्रियत इति मन्यसे न क्रियते सा, अमूर्तत्वात् खपुष्पवत्, कथमसन् कुम्भ उच्यते वा, अथोच्येत पक्षद्वयानाश्रयेण परिहारसमर्थं मत्वा पक्षान्तरं संश्रित्य, सत्य प्रागभूत इदानीं क्रियते क्रियमाणश्च सर्वोऽपि, अत्रापि मूर्तामूर्तविकल्पद्वयानतिवृत्तेः यद्यमूर्तो न तर्हि कुम्भः स पटादिवत्, कुम्भत्वेनामूर्तत्वात्, न क्रियते नापि कुम्भ इति वक्तव्यः मूर्तत्वेऽपि घटादिवत् सान्निध्ये कृते करणैरपर्याप्त क्रियते, अथामूर्तोऽपि
5 पिण्डादिः सत्यत्वे रागात् लोकानुवृत्त्या वा कुम्भ उच्यते पृथिव्यपि ते कुम्भ इति प्राप्ता, कुम्भत्वेनामूर्तत्वात् स्वविशक्रियमाणकुम्भवत्, ततश्च क्रियाभावः, पृथिव्यर्थक्रियायैवपर्यवसनात् कुम्भार्थक्रियाया अभावः, तदानयति-न कस्याश्चिदप्यवस्थायामित्यादि यावत् क्रियेति, द्रव्यतः सर्वभेदात्मकस्य परमाणुमात्रेऽप्यवस्थत्वात् क्रिया[याः]द्रव्यान्तरे त्वभावादभावः, क्षेत्रतो कुम्भमध्योर्ध्वादिविभागात् अव्यस्थान्तरव्यापित्वात् कतमो घटः क्रियते कालतः प्रतिक्षणमन्योन्यप्रदेशस्थानरोधात्, भावतः सर्वसंस्थानरूपादिसमाहारात्मकत्वे घटस्य
10 भागं भागं प्रति पृथक्त्वात् का क्रिया ? तस्मात् क्रियमाणमेव तु क्रियते इत्युदाहरणमपीति चतुर्थोऽप्येवमुदाहरणम् ।

अपर आह—

कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः ? को वा ब्रवीति जात इति, अहन्तु लोकमेवानुकथयितुं मन्ये द्रव्यादितो जन्मविनाशासमत्वात् भावाभावमात्र एव वस्तु, स भावाभावात्म-
15 कोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुम् ? ओमित्युच्यते, विनश्यत्वात् पूर्ववत् न विनश्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरवत्, निर्वर्त्यविकार्यकर्मिकासु सर्वासु क्रियास्वेवैष वार्ता ।

इति अमूर्तत्वे क्रियमाणता न स्यात् यदि सर्वोऽप्यमूर्त एव क्रियमाणं तस्य, कथं खपुष्पादि, कथं वा पिण्डादिपर्यायवत् कथोऽमूर्त तथा [illegible] सर्वोऽप्यमूर्तत्वात् क्रियेतापीति वचनमसत् कथं खपुष्पवदिति भावः ।
20 अथ पक्षान्तरं प्रागभूतमपीदानीं क्रियत इत्येवं रूपं समाश्रित्याह-अथोच्येतेति । [illegible] अत्रापीति । अमूर्तत्वे दोषमाह-यद्यमूर्त इति [illegible] न स कुम्भ क्रियते कुम्भ इति वा वक्तव्य कुम्भत्वेनामूर्तत्वात्, कुम्भत्वेन मूर्त एव कुम्भ क्रियते तथा [illegible] भाव । पिण्डावस्थायां कुम्भस्य मूर्त[illegible] न क्रियते [illegible] मूर्तत्वेऽपीति । अमूर्तोऽपि पिण्डादिर्यदि कुम्भ उच्यते [illegible] पृथिव्यपि कुम्भः स्यादित्याह-अथामूर्तोऽ
25 पीति । [illegible] ततश्चेति । [illegible] क्रियाया अभावमाह-द्रव्यत इति [illegible] क्रियमाणे परमाणावेव [illegible] तदैव क्रिया [illegible] क्रियाभावात् कतमो घट क्रियत इति भाव । क्षेत्रत इति [illegible] क्रिया तु [illegible] भाव । कालतमाह-प्रतिक्षणमिति [illegible] कतमो घटः क्रियत इति
30 भाव । एवं भावतोऽपि [illegible] न क्वापि क्रिया कुम्भस्य इति क्रियाया अभाव इत्याह भावत इति । ननु [illegible] क्रियाया अभावस्तर्हि अक्रियमाणः कथं कुम्भो जातः न ह्यक्रियमाणं कुम्भादि जातम्, अन्यथा खपुष्पादेरपि जातत्वापत्तेरित्याशङ्कते-कथं तर्हीति । अपरो-

(कथमिति) कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः, क्रियाया अभावात्, अक्रियमाणत्वात् [न] कुम्भो जायते खपुष्पवदिति मतम्, अनिष्टं चैतत्, लोकप्रसिद्ध्युपरोधित्वादिति, अत्रोच्यते, को वा ब्रवीति जात इति, अहमपि लोकमेवानुवर्तिन मन्ये, द्रव्यार्थिको जन्मविनाशप्रत्ययात्—य एव जातः स एव विनष्टो यत्रैव च तत्रैव यदैव तदैव यथैव तथैवेति भावाभावयोर्भावो—भवनं स एव भावाभावभावो वस्तु, सद् सदात्मकत्वेन वस्तुत्वात्, पूर्वभाव एव भावोऽस्य पिण्डादेः—पूर्वभावस्याभावो विनाशः, स एवोत्तरो भावो 5 जन्मेति जन्मविनाश[यो]रैक्यम्, तयो[र]स्तु तथात्, इतर आह—स भावाभावात्मकोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुमिति, ओमित्युच्यते स न जायत इति शक्यो वक्तुमिति, कस्मात्? विनश्यत्त्वात्, घटावस्था हि जन्म, सा विनश्यदवस्थैव, तदन्यायात्, पूर्ववदिति[1], विनष्टानन्तरघटावस्था[व]त् (?) न विनश्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरवत्—घटावस्थावदिति, एतदुदाहरणं निर्वर्त्यघटादिकर्मविषयासु करणघटनादिक्रियासु विकार्यपलालादिविषयासु च दहनादिक्रियासु सर्वास्वपि तास्वेषैव वार्ता नास्ति क्वचित् क्रियेति, 10

ग्रामं गच्छतीत्यादिप्राप्यक्रियासु कथमिति चेत्—

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचित्, कासुचित्तु हिमवदादित्यश्रयणदर्शनादिषु नैषा वार्ता, कृतवद्गच्छतादिशब्दैरुक्तानां क्रियाणां कृतत्वानुपपत्तेः सुतरां प्रयोगाभावः, एवं तावत्सुखप्रभृतिशब्दानां क्रियावाचिनां नाम्ना शुक्लादिगुणशब्दानाञ्च निर्विषयता, द्रव्यशब्देष्वपि तदन्यायेन तत्संस्पर्शात् कुतः शब्दोपनिपातित्वफलम्? 15

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचिदिति, गच्छतिग्रामगमनादिषु भावितम् कासुचित्तु

क्रियाया अभावादिति क्रियाया अभावादक्रियमाण[illegible] अक्रियमाणत्वादसौ न कुम्भो जायते खपुष्पवदिति मत । लोकप्रसि-
द्धिविरोधित्वेन न जायत एवे[illegible] अनिष्टं चैतदिति । नानिष्टमेतत्, [illegible] लोकप्रसिद्धि[illegible]
[illegible]—को वा ब्रवीतीति । [illegible] जन्मविनाशयोरैक्य[illegible] हेतुमाह द्रव्यार्थिक इति य एवेति द्रव्यत
यत्रैवेति क्षेत्रतो यदैवेति कालतो यथैवेति भावत [illegible] जन्मविनाशाभ्यां भवनात्मकमेव वस्तु इति दर्शयति— 20
भावाभावयोरिति । पूर्वभावस्य पिण्डस्याभाव [illegible] स एव विनाश उच्यते उत्तरो भाव [illegible] जन्म उच्यत इति
विनाशजन्मनो[illegible]—पूर्वभावस्येति । एवम् वस्तुन [illegible] जन्मविनाशात्मकत्वमुक्तं भवति, [illegible] च भावो न
जायत इति शक्यं वक्तुमिति पृच्छति—स भावाभावात्मक इति । तत्रैवापत्तिमाह—ओमिति । हेतुमाह विनश्यत्त्वादिति
[illegible], यदि [illegible] तत्र जायते [illegible] । एवं विनश्यतीत्यपि वक्तुं न शक्यते जायमान-
त्वात् यदि जायमान न तद्विनश्यतीति [illegible], [illegible] न विनश्यतीति । तत्समुत्पादविनाशक्रिययोर् 25
[illegible]—एतदुदाहरणमिति [illegible]
[illegible]
[illegible]
क्रियाया अभाव एव, भावाभावभावत्वा[illegible] इति भाव । ननु [illegible] प्राप्यं कर्मोच्यते तत्र
केषुचित् [illegible] क्रियाकृतो विशेषोऽस्तीति केषुचित्तु नास्ति ग्रामं गच्छति [illegible] क्रियाया अभावा 30
[illegible] नास्ति तत्र तु [illegible]—प्राप्यकर्मेति गच्छतीति [illegible]
[illegible] हिमवन्तं [illegible] च नैषा वार्ता
[illegible] नास्ति [illegible] तु [illegible]-
[illegible]
[illegible] । तदेवं क्रियाया [illegible] भावाभावभावस्वरूपं वस्तु न [illegible] 35

1 भा० अभावादि क्रियमाणे क्रियमाणत्वात् । 2 सि० क्ष० °त्वाद्यभावित जाम । 3 डे °मित्तिमित्या[illegible]त् ।

हिमवदादिसंभवत्वसमादिषु यद्यपि नैषा वार्त्ता शब्दघटभवनव्यञ्जनादिष्वेव वार्त्ता, किन्तु—कुम्भ-गतादिसम्बन्धैः रूपरसगन्धैर्वा; क्रिया चक्षुर्भ्ये वासौ निश्चितत्वात् मूलकाण्डविहितत्वाच्च तस्य विधिविधित्वं विधिनियमित्वं मूलस्यभवनविकर्मेति स्वात्मकत्वानुपपत्तेः सुतरां मनोयोगाभाव इति सूच्यते यथा घटो भवति न तथा पटश्च इति। एवं तोयमुख्यभवत्वानां क्रियाविनाभाव्यानां, मार्गा—पाकादीनां

5 कृतादिगुणसम्पदानाञ्च विधिपरता—निरर्थकत्वेऽस्यर्थः कुम्भशब्देष्वपीत्यादि वाच्यवचनमिति, सर्वभावा भावा-भावात्मका इत्युक्त विस्तरतः तद्वाच्यमिमतानां सम्बन्धानामुक्तन्यायेन तदसत्त्वात् कुतः तत्त्वं—भावाभावा-त्मक वस्तु वचनविषयितु वचनस्य शीघ्र धर्मः साधुकारिता वा कस्मचिदिति।

एव तर्हि शब्दार्थव्यवहाराद्यभिरिति चेदेतदुच्यते, अस्ति शब्दार्थव्यवहारः संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-सन्निवेशात्मकः—

10 भ्रूक्षेपादिवत्स्वभिधेयाभिमतार्थपर्यायमात्रपरमार्थत्वात्तदर्थप्रतिपत्त्युपायः शब्दः।

(भ्रूक्षेपादिवदित्यादि) भ्रूक्षेपादिवत्तु—अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैर्भ्रूक्षेपादिभिश्चाङ्गविकारैः स्वाभि-प्रायसूचन कृतसङ्केतानां क्रियते अभिमेतार्थपर्यायमात्रत्वात्तासां क्रियाणां तथा शब्दस्याप्यभिधेयाभिमतार्थ-पर्यायमात्रपरमार्थत्वात् तदर्थप्रतिपत्त्युपायः शब्दो भ्रूक्षेपादिवत् संज्ञा सङ्केत संज्ञापनामात्रार्थकः शब्दः पुरुषार्थ कृतसङ्केतानां प्रतिपत्त्युपायः अकृतसङ्केतानामतु शब्दगतमात्रसंप्रत्ययनिमित्तत्वात्, यतोऽत्र

15 नार्थनिमित्तकस्यापि वस्तु न वाच्यमित्यर्थकमिति—कृत्यर्थमेति मूले पाठः [illegible] तदभिप्राय विधिर्न प्रत्यपयति, तथा च सूत् घट इता पक्ष्यते इत्य भाष्ये तत् इत्यादौ सूत् पक्ष्यमाण विधिविधित्वं विधिनियमित्वाच्च स्वेच्छा भवभावाभावात्मना निश्चिनोतीति मूलभवनविकल्पा न प्रवर्तेत, एवं यदि घटादि इवं तर्हि तत्स्वादि कस्य? अथार्थं तत् तर्हि घटं भवति न तथाविधा प्रयोगा भवन्त इति योग्यवत्त्वाभिधा मिथ्यावस्त्वेवेति भावः। एवं विधिवचनादिविधि-पदा सत्ता भावाभावात्मकत्वाद्भावभिमतं वस्तु न लप्स्यतीति विधिपरता एवेत्याह—एवमिति। एवमानयन्ना अपि

20 तथैवाह—कुम्भशब्देष्वपीति भावाभावात्मकवस्तुन विधिवचनवादितत्समासत्वात् तत्स्तु न कुम्भादितो कस्यचित्तत्समर्थि विरत्वाभावात् सर्वत्रसम्बन्धेन न वाच्यता तस्येति भावः। भवादिवस्तु हि अनेकधर्मात्मकवस्तुमतं विधित्वायत्तत्त्वेन हि कल्प्यते न तद् वाचयितुं क्षम वस्तुन स्वपरविनाभावस्वरूपत्वात्, तथा च शब्देन गदकन्धारा वा प्रोच्यते सोऽक्षपो न वा इति यदी न सम्भवात्य सोऽक्षरत्वापि न सम्भवम सर्वेनामध्यमादिस्वापत्तेनाह—तदुक्तन्यायेन तदसत्त्वादिति वस्तु-मात्रोऽवयो न यत् वस्तु न सम्भाव स्वपरविनाभावमात्रत्वादिति न्यायेन शब्दस्यार्थो वस्तुनो नास्तीति भावः। अर्थ-

25 पर्येन वस्तुतोऽनेके योऽर्थ लोके व्यवहार प्रवर्तते तदिदन्यत मूलमेव शब्दार्थव्यवहाराद्यभावो—एवं तर्हीति चेदेतदुच्यते वै परार्थ व्यवहार व्यवधानकत्वात्तदर्थ इत्यन्त सम्बन्धार्थानर्थकित्वे ते न भवन्ति इति चेदाह। तदभावो—नैति शब्दार्थ-सम्बन्धसन्निवेशात्मक शब्दार्थव्यवहारोऽस्तीति नोच्यते इति योजना, वाच्यवाचकभावसिरन्तर शब्दार्थव्यवहारोऽस्तीति न लौकिक इति भावः। तर्हि कथं व्यवहार इत्याह—भ्रूक्षेपादिवदिति दृष्टान्तेन सङ्केतसम्बन्धनिरन्तरस्वपरभावमाश्रित्य विधिनाद्रि दृष्टं भ्रूक्षेपादिभिरेषो यदा विवक्षा तदा तत्रैव विद्यापेक्षाविशेषानन्तरं तथा क्रियमाणे तत्र बध्यते सोऽर्थो विज्ञायते

30 तथैवैतं यथा घटे स्थापित तथा तत्रार्थो विहित इति सङ्केतानन्तरं तथोच्चारणे तत्र तत्रैव विज्ञायत व्यवह्रियते येषे तत्रार्थे व्यवहार प्रवृत्त इति वस्तु तथाविध सङ्केतं न वेत्ति तस्य तु तथाविनाभावस्याभावात् नैतत् शब्दार्थव्यवहारोऽस्तीति भावः। एवं भाष्यस्य तदुक्तं भ्रूक्षिनिकोचैरिति। अभिमेतार्थेति यथा भ्रूक्षेपादय परिमितार्थस्य पर्यायमात्रविषयत्वा शब्दोऽपि अभिधेयाभिमतार्थस्यापेक्ष्य भाव शब्दो न वस्तुभूतमर्थं स्पृशतीति भाव। पुनश्च एषा शब्दा स्वरूपं ज्ञानं विवक्षार्थ-व्यवस्थापनपरता न तत्त्वं स्पृशति अनभिज्ञाय वक्रिप्रायविवक्षितस्याभिधानमेवेति भाव। अथार्थो विज्ञानप्रतिबद्धा व्यवस्थानी-

35 विषयत्वेति, भावाभावात्मकमुभयात्मकं वस्तु पर्यायात्मकव्यापकत्वात् तस्य संकेतव्यवहारानुपपन्नस्वभावात्, न शब्दा

१ सि. क डे °भवन घ । हिमवदादिभितवात्त्व. । २ सि घ डे धातुरूप । ××डे । ३ सि क डे. धात्व[ले]ख्य ४ सि घ डे घा °गह ।

'विकल्पयोनयः शब्दा' विकल्पाः शब्दयोनयः । तेषामन्योऽन्यसम्बन्धो नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥'
(विमलसेपकारिका) इति भव वस्तुनो भावाभावात्मकत्वम्यामिर्देश्यत्वात् परमार्थस्यावाचकाः, संवृतिस्त्वस्तु व्यवहारे वाचक इवोपलक्षणमूत[ा]त्मन्यः ।

अत्र च अपोहः शब्दार्थः, यस्मादाह–'शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते' ( ) इति, प्रतिभा च वाक्यार्थः, । 5

अत्र चेत्यादि, तत्मतेन वस्तुस्वरूप शब्दार्थसम्बन्ध वाचवार्थ शब्दार्थः श्रुत[ा]भधार्यते अत्र च–विधिनियमविधिनियमसर्वो चेति अपोहः शब्दार्थः यस्मादाह–शब्दान्तरार्थेत्यादि शब्दान्तरार्थे शब्दाः शब्दान्तराणि तेषामभावनोऽर्थे घटशब्दः पटादिशब्दानां स्वतोऽन्येषां व्यवहार[ान]नुपातात् स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरिति वचनेन भावाभावात्मकत्वं दर्शयति अभिधत्त इत्युच्यत इति, न परमार्थतोऽभिधत्ते वा, आत्मनोऽनभिधाप्यत्वात्, संवृतिपरमार्थत्वात् अभिधत्त इवाभाति उपचारम् संवृतवशाद्वर्थमित्येष पदार्थः, 10 वाक्यार्थस्तर्हि कः ? उच्यते–प्रतिभा च वाक्यार्थः शब्दाभ्यासवासनाजनितार्थेषु प्रतिभा वाक्येभ्यो जायते तिरश्चां मनुष्याणां च यथाभ्यासं स्वजातिनियता स्वप्रत्ययानुकारेण शूरकातरादीनामिव व्याघ्रादि शब्दश्रवणात् कम्पहर्षभयादिनिमित्तेत्यादि यथावदनुगन्तव्यम् वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायः पदार्थासत्त्वात् वाक्यार्थापोहस्य व्याख्येयो व्याख्यायते ।

[illegible], न च सामान्यपुरस्कारेण निर्विकल्पेषु भेदेषु सङ्केतसम्भवः सामान्यस्यैवाभावात्, भावेऽप्यन्येषु अतीतानागतभेदेषु 15 अनन्तेषु न समयः सम्भवत्यभिमत[ा]त् विकल्पयुक्ता व्यवहारे समयः क्रियत इति चेत्तर्हि विकल्पसमारोपितार्थविषया एव शब्दा न परमार्थविषया इति प्राप्तम्, अतीतानागतभेदाभावात् [illegible] निर्विषयैवेमी न्यमी शब्दा अर्थं स्पृशन्ति नहि वाचोऽर्थे [illegible] प्रतीति [illegible] विकल्पसमानाधीनमन्यान [illegible] विकल्पानेभोत्पद्यन्ति यथाश्रुत्या इन्द्रियजन्यमात्र इति तथा च विकल्पजन्मानः शब्दाः शब्दजन्मानो विकल्पा इति शब्दविकल्पयोरेवान्योऽन्यसम्बन्धो [illegible] इति कारिकाभिप्रायः । [illegible] भावाभावात्मकस्य वस्तुनः [illegible] सम्बन्धो 20 न तस्य वाचकः [illegible] तु वस्तुनोऽभिधानं ज्ञानं भवति तत्र [illegible] विकल्पो भवति स च विकल्पः [illegible] इति यतोऽपि तदविधे विकल्पं [illegible]–परं वस्तुन इति [illegible] व्यवहारे वाचकम् उपलक्षणभूतः शब्दो वस्तुनो [illegible] इति भाव । [illegible] भावाभावात्मकं वस्तिति वस्तुस्वरूपं [illegible] पन्न इति शब्दार्थसम्बन्धयावचाव [illegible] इत्यत्राभेदे [illegible]–मवमतेमेति । शब्दार्थमाह अपोह इति [illegible] विकल्पस्य विषयः तस्य विकल्पस्य 25 विषय स एव शब्दस्येति [illegible] इति भाव । अत्रार्थे प्रमाणवाक्यमाह–शब्दान्तरेति [illegible] तयोः [illegible] नहि तदर्थं । अभिधत्ते इति परम वस्तुनो [illegible] किं तु तदर्थं [illegible] अभिधात्तक इवाभासत इति दर्शयति–अभिधत्त इतीति [illegible] स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरित्यनेन भावाभावकत्वं पूर्ववचनेन भावाभावस्य 30 [illegible] स्वार्थे कुर्वतीति । वाक्यार्थमाह–प्रतिभा चेति । प्रतिभा परिचायकमाह–शब्दाभ्यासेति [illegible] प्रतिभा सा [illegible] प्रतिभा [illegible] भवति यथा [illegible] प्रतिभा जायते [illegible] भवति यथा हि [illegible] 35 भवन्तीति भावार्थ । [illegible] वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपाय इति [illegible]–

1 सि ह वे शब्दार्थोपुर्मत्र[illegible] डा °[illegible] । 2 सि डा [illegible] ड [illegible]–पोहे । सि. ड डा. वे. [illegible]

अयं पुनर्नयः कथमः शास्त्रविहितानामिति चेत् —

अयं पुनर्नयः ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिकः, ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः सूत्रपातवदृजुसूत्र इति वा परि समन्तात् अयति गच्छतीति पर्यायः, स एवास्तीति मतिर्यस्य स पर्यायास्तिकः ।

5 (अयमिति) ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिकः, एकैकस्य नयस्य शतधा भेदाभ्युपगमात्, ऋजुसूत्रदेशोऽप्यृजुसूत्रभेदः 'एक्केक्को य सयविहो पंचनयसया हवंति एव तु किंचि वि अ आदेसो सत्त-नयसया हवंतेवं ( ) इति वचनात् ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः, सूत्र-पातवदृजुसूत्र इति वा परि समन्तादित्यादिना पर्यायास्तिकशब्दार्थं सम्मुखार्थं स्वकमेव व्याचष्टे ।

किमेतः सम्यगीपिक उच्यन्ते ? आहोस्विदस्य नयस्य निबन्धनमस्त्यार्षमिति अतीतमुच्यते —

10 उपनिबन्धनमप्यस्य 'आता भंते ! परमाणु पोग्गले णो आता ? गोयमा ! सिआ आता परमाणुपोग्गले सिआ णो आता, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ—सिआ आता सिआ नो आता ? गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आता, परस्स आदिट्ठे णो आता' (भ० १२–उ० १०–सू० १९–२४) इति ।

(उपनिबन्धनमिति) उपनिबन्धनमप्यस्य पक्षो निर्दोषत्वादार्षम्-तद्यथा आता भंते [परमाणु] 15 पोग्गले इत्यादि पुद्गलानामात्मा—स्वरूपमिति नो आत्मा—पररूपमिति भावाभावौ विधिनियमाविति प्रश्नो गौतमस्वेम्मूर्तेरेष्परस्य, व्याकरणं भगवानाह—गोयमा ! सिआ आता परमाणुपोग्गले सिआ णो आता भवत्यपि 'से केणट्ठेण इत्यादिकारणप्रश्नः एवमिति आख्यायते मत्सुखार्थपवि केनार्थेन स्यादात्मा परमाणुपुद्गलः ? स्यान्नो आत्मेति विभुत्वोऽपि तत्र को नियम इति प्रश्नः भगवानाह—'गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आता—आत्मनः स्वरूपेणादिष्टेऽर्पिते विवक्षिते आत्मा भावो विधिः स्वरूपम् 'परस्स आदिट्ठे णो 20 आता—परस्यादिष्टे नो आत्माऽस्तित्वभावो नियम इति, तथा त्रिप्रदेशिकादिस्कन्धा आकाशप्रदेशवत् घटपटादयश्चार्था यथा विवक्षो स्यादयैव इति ॥

–इति नयचक्रटीकायां सप्तमोऽरः उभयोभयभङ्ग समाप्तः–

नामनुमानमुक्ता परिणामो भेद एकस्मैव भावे प्रयोगदर्शनात्स्वभावीत्यात्मा स्वगुणधातुपेक्षया स्याद्यन्तं नामसं भाव-नाः नामनणुरेखा व्यावर्णित विधिन इति भाव । उभयोभयनयस्य सप्तमेषु भवेषु मान्त्यमेव दर्शयति–अयं पुनर्नय 25 इति । ऋजुसूत्रविशेषेऽस्य पर्यायास्तिकत्व दर्शयति–ऋजुसूत्रेति । ऋजुसूत्रशब्दार्थमाह–ऋजु प्रगुणमिति यथा ऋजु सूत्रकं तथा ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत ऋजुसूत्रः वर्तते त्रिकालविषयात्मनिरस्य वर्तमानविषयकत्वात्ते अतीतानागतपरित्यागेन वर्तमानमात्रमवलम्बते । पर्यायास्तिकशब्दार्थमाह परि समन्तादिति । अस्य व्याख्यानं सूत्रमाह–उपनिबन्धनमपीति । सूत्रस्य व्याख्यानं पुद्गलानामिति विधिरूपा या नियमरूपा वा पुद्गल इति प्रश्नार्थः । उभयमपि सम्बद्धतया भगवानेव दर्शयति–व्याकरणं भगवानाहेति । तत्र कारणप्रश्नमुल्लिखति–से केणट्ठेणं इति । स्वरूपेण पुद्गलस्य विधिनियम-30 स्वरूपं तन्मतेनैव भवतो व्याख्यामाह–भगवानाहेति । एवमन्येष्वपि विधिनियमस्वरूपमनुपश्यन्ति–तथेति ।

इत्याचार्यविजयलब्धिसूरिरचित आदर्शनयचक्रस्य विषमपदविवेचने सप्तम उभयोभयमहारः ॥

१ नि. ख पा स्वरूपिते । २ नि ख डा. भाद भवो विवे । ३ सि ख पा व्याख्यात विवे ।

अयोमयनियमार ।

विधिनियमभङ्गसमनन्तरोपिसस्त्वप्रतिपादनाधिकारे पूर्वनयप्रत्ययपरिग्रहरूपनयसमारम्भः तद्यथा—

भावाभावभावनाया भावो विधिरभावो विशेषः, स च पराभाव इष्टो न स्वरूपस्यैव विशेष इति तदभावे स्वत्वं परत्वं चाव्यवस्थितं परस्वाभावविशेषतुल्यत्वात्, सति च स्वपरविशेषत्वाभावे भावाभावयोर्भेदेनोपनिपातो न स्यात्, स्वतोऽप्यसत्त्वं स्यात्। 5

भावाभावभावनायामित्यादि, यदि भावाभावात्मकं वस्त्विति भावो—विधिरभावो—विशेषः, स च पराभाव इष्टो न स्वरूपस्यैव—भावस्य विशेषो—नियम इति तदस्वभावे—स्वगतविशेषाभावे परस्यापि स्वगतविशेषाभावे स्वत्वं परत्वं चाव्यवस्थितं, परस्वाभावविशेषतुल्यत्वात्—स स न भवति, पराभावविशेषत्वात् परवत् पराभावविशेषत्वं वस्तुत्वात् स्ववत्, स्वाभावविशेषशून्यत्वात् परमपि परं न भवति—स्वाभावविशेषशून्यत्वात्, स्ववत् स्वाभावविशेष[त्व वस्तु]त्वात् परवत् पक्षे धर्मसिद्धिः सतश्च 10 द्वयोरपि—स्वपरयोरतिरेकतरत्वापत्तेः स्वस्य स्वत्वं परस्य च परत्वमित्येष विशेषो नास्ति, सति च स्वपर विशेषत्वा[भावे]भावाभावयोः—सामान्यविशेषयोर्भेदेनोपनिपातो न स्यात्, न स्यादिति सम्भावनया, मा भूदनिष्टं वोऽयमिति, एवमैक्यापत्तिरनयोः, नैक्यापत्तिरेव, किं तर्हि? सद्रूपेऽपीत्यत आह—स्वतोऽप्यसत्त्वं, भावितार्थमेव, अविशिष्टत्वात् परतोऽसत्त्वं त्वदभ्युपगतमेव परतश्च सत्त्वं स्यात् अनिष्टमेतत्।

अत्र विध्यादिनयमार्गक्रमेणैव प्रतिनियतस्वरूपेणाधिकारे प्रतिपादयामि प्रत्ययप्रतिनियमार्थं तदन्तरेण स्वभावव्यापारस्ता मूल- 15 रूपा भावविशेषमितरेतराभावप्रधानमसद्गुणवस्वरूपं वस्त्विति उभयप्रधान्यमनयमत्युपगम्यं सम्प्रति तन्निमित्तोपग्रहार्थ- मन्तरमारम्भत इति दर्शयति—विधिनियमभङ्गेति [illegible] एवं पराभावस्य विशेषस्य [illegible] [illegible] सामान्यविशेषात्मकं वस्त्वित्युभयमतामिप्राय । [illegible] भावाभावात्मकं वस्त्विति भवति तत्र भावाभावौ [illegible] भावाभाव- भावनायामिति । एतदेव व्याचष्टे—यदीति । अभावपरेण वाक्यविशेषं दर्शयति—स चेति परगतस्य विशेषस्यैवाभावो—नियमो न 20 तु स्वगतविशेषस्य नियम इष्ट इति भावः । तथापि को दोष इत्यत आह—तदस्वभावे इति यदि स्वगतविशेषस्य नियमो न स्यात् तदा [illegible] विशेषः परस्य स्वत्वं न स्यात्, तथा च स्वं तस्य परत्वम्, [illegible] विशेषोऽयं परोऽयम् स इति विशेषस्य नियमतामाभावात्मकमिति [illegible] इति भावः । [illegible] हेतुमाह—परस्वेति, [illegible] परस्वाभावविशेषतुल्यत्वं हेतुत्वमनयाः [illegible] परस्यैव [illegible] स्वस्यैवेति नियमाभावेन [illegible] । [illegible]—स्वं स्वमिति यथा परस्मिन् विशेषोऽविशेषतया तस्मिन्नपि विशेषोऽभिमत 25 इति पराभावविशेषत्वं तस्मिन्नपीति तस्यापि न भवतीति भाव परत्वं हि स्वाभावेऽभिमतं स्वरूपस्य नियमात्, एवम् परत्वं पर [illegible] न तं [illegible] । एवं [illegible] परस्मिन्नपि स्वत्व- प्रसङ्गात् परं न परमित्यत्रैवाह—स्वाभावविशेषेति । [illegible]—तत्रश्चेति एवञ्च स्वस्यैव स्वत्वं परस्यैव परत्वमिति नियमो नास्ति [illegible] परत्वस्य भावात् सर्वं भाव एव नाभाव [illegible] एव न भाव इति विवेचनमप्य- [illegible] भावसामान्यात्मकस्यापि भावाभावात्मकं वस्त्विति भावाभावयोर्विभिन्नाभिधान न दुर्घटमिति भावः । स्वतोऽ- 30 प्यसत्त्वमित्युक्त्वा परतोऽसत्त्वं मन्यते [illegible] अविशिष्टत्वादिति परत सत्त्व-

---

१ सि क्ष डे भावाभाव । २ सि क्ष डे. पराभावविशेषत्वात्स्वस्य ।

किञ्चान्यत्—किमेतौ भावाभावौ द्वावपि प्रधानौ ? भावः प्रधानं विशेष उपसर्जनम् ? विशेषः प्रधानं भाव उपसर्जनम् ? उभयमुपसर्जनं ? वेति ।

(किञ्चान्यदिति) किञ्चान्यत्—इदमिह सम्प्रधार्यम्—किमेतौ भावाभावौ द्वावपि प्रधानौ विजिगीषू इवान्योऽन्यनिरपेक्षौ ? भावः प्रधानं विशेष उपसर्जनम् ? विशेषः प्रधानं भाव उपसर्जनम् ? उभय-
5 मुपसर्जनमिति चतुर्षु विकल्पेषु त्रीन् विकल्पान् मुख्यस्य भावोपसर्जनविशेषप्रधाननयस्याभिमतं साधयिष्यामः ।

तत्र तावद्यदि द्वावपि प्रधाने ततोऽङ्गाङ्गिभावो न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् तयोः, परस्परानपेक्षत्वं अपरार्थत्वात्, अपरार्थत्वं प्रधानत्वात्, विजिगीषुवत्, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावाद्वस्तु भावाभावात्मकं न भवति, कथं तर्हि भवतीति चेत् ? घटः स्वेनैव भवति,
10 न पटादिभावेन नाभावेन वा उक्तसङ्करविशेषासत्त्वदोषभयात्, पटोऽप्येवमेव ।

तत्र तावद्यदि द्वावपीत्यादि, उभयप्राधान्येऽनिष्टापादनं भावविजिगीषुवदिति इतरस्य प्रधानत्वार्थं साधयितुमर्हं प्रवर्तमानमङ्गिनमपेक्षते अङ्गस्याङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावः स न स्यात् परस्परानपेक्षत्वात्तयोः, परस्परानपेक्षत्वमपरार्थत्वात् अपरार्थत्वं प्रधानत्वात् यथा विजिगीष्वोः, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावात् वस्तु भावाभावात्मकं न भवतीति कथं तर्हि भवतीति चेत् ? घटो घटभावेन स्वेनैव
15 भवति—स्वप्रधानप्राधान्येन, न पटादिभावेन उक्तसङ्करविशेषासत्त्वदोषभयात्, नाभावेन वा—पटादेरपि तद्दोषापातेन, पटोऽप्येवमेव—स्वेनैव पटभावेन भवति न घटभावेन अभावेनैव वा ।

शिबिकावाहकवत्पुरुषाणामप्यर्थानामङ्गाङ्गिभावदर्शनादिति चेन्न, शिबिकावाहकवत् सामान्यविशेषयोः प्रधानभूतस्यान्यस्य प्रयोक्तुरभावात्, इतरभावः प्रयोजयितेति चेन्न, तदाऽभूतत्वात् ।

20 शिबिकावाहकेत्यादि यावत् चेदिति, स्यान्मतं परस्परनिरपेक्षत्वादित्यादि हेत्वसिद्धिः, दृश्य-

---

मपि स्वप्न, [illegible] सत्त्वं परत्वमपि परत्व सत्त्वमपीति यावत् उक्तं परत्व सत्त्वमपि परत्व सत्त्वं सत्त्वमपीति तात्पर्यमिति भाव । चोपान्तरमत—किञ्चान्यदिति । [illegible] भावाभावावुभावपि प्रधानतया विवक्षितौ उपसर्जनतया [illegible] इति पक्षेषु [illegible]
मावमुपसर्जं मुख्यस्य नयस्याभिमतमपि—किमेतावितिति । उभयप्राधान्यपक्षे दोषमाविष्करोति—तत्र तावदिति । भावाभाव-
15 योर्द्वयोः प्रधानत्वे हि परस्परं विजिगीषू [illegible] तयोरङ्गाङ्गिभावो न स्याताम्, अङ्गाङ्गिभावौ तु परस्परसापेक्षौ, [illegible] न हि तयोरेव प्रधानं [illegible]—इतरस्येति । अपरार्थत्वमिति परस्परानपेक्ष-
त्वमिति भाव । तथा च भावाभावयोरुभयोः प्रधानत्वे [illegible] प्रवृत्त्यसम्भवात्, कथं भावाभा-
वात्मकं वस्तु भवेदित्याह—तत इति । उभयोः प्राधान्ये वस्तु भावात्मकमेव भवति न तु भावाभावात्मकं [illegible]
[illegible] कथं तर्हीति । [illegible] भवति तु [illegible]
20 [illegible] वा भवति न भवतीति वा न भूत तथा च भावात्मकमेव वस्तु न भावाभावात्मकमित्याशयेनाह घट इति ।
[illegible] न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् विजिगीषुवदिति परस्परानपेक्षत्वाद्भावाभावयोः [illegible]
[illegible] प्रधानयोरपि परस्परापेक्षत्वमस्ति [illegible] शिबिकावाहकवदिति । [illegible] दृष्टान्तमाह

ष्वक्षीनामप्यप्रधानामङ्गाङ्गिभावदर्शनात्, यथा शिबिकावाहकानामिवेति, एतच्च [न] शिबिकावाहकवदित्यादि पारस्प्रयोजयितुरभावादिति, न हेत्वसिद्धिः, शिबिकावाहकानामिव प्रधानभूत ईश्वरो यथा प्रयोजयिता संहत्यकारिणामङ्गाङ्गिभावहेतुरस्ति वहनक्रियाया न तथा कश्चित् सामान्यविशेषयोः घटादे पिण्डशिव कादेश्च प्रधानभूतोऽन्यः कश्चित् प्रयोजयिताऽस्ति, तस्माद्वैधर्म्योदयुक्तदृष्टान्तमिदमुत्तरमिति, उत्तरभावः प्रयोजयितेति चेत्–पिण्डस्योत्तरो भावः शिवकादिः स प्रयोजयिता प्रधानभूत तस्यापि स्थासककोशकुश 5 शूलकादिरुत्तरो यावत् पश्चिमो घटः पुनरप्रसूत्स्येति एवमेवमस्यसे तदपि न, तदाऽभूतत्वात्–उत्तरस्य भावस्य तस्मिन् कालेऽनुत्पन्न नाद्यस्य प्रयोजकत्वाभावात् कुतः प्रधानत्वं खपुष्पस्येव ? ।

किञ्चान्यत्–

अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदारम्भकत्वात् पूर्वमेवोत्तरः कथमात्मानमेव प्रयोजयितुमर्हति ? नेदमभ्युपगम्यापि शिबिकावाहकवदस्वतन्त्रत्वादप्रवर्तकत्वम् । 10

(अभ्युपेत्यापीति) अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदारम्भकत्वात्–मृत्पिण्डाद्यारम्भकत्वात् उत्तरोत्तरभावस्य भवीभावाभिमतत्वात् पूर्वं एवोत्तरः स कथमात्मानमेव प्रयोजयितुमर्हति ? नेदमभ्युपगम्यापि शिबिकावाहकवदस्वतन्त्रत्वात्–परवशवर्तित्वादप्रवर्तकत्वं, पूर्वोत्तरयोर्भिन्नः कालतो वा भिन्नयोरपि भावाभावयोरप्रधानत्वादीश्वरप्रेरितशिबिकावाहकवत्, एवं तावत् प्रधानयोरप्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोः ।

अथ सम्मिश्रवदन्यतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टतेति चेत्, यस्य- 15 माणेऽत्रयमतादन्यतरोपसर्जनप्रधानभावाभावात्, अथोपसर्जनावेव भावाभावौ ततस्तयोः प्रधानेनान्येनावश्य भवितव्यम्, तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दृष्टा हि प्रवृत्तिरङ्गयोर्वक्ष्यवशात्मया,

[illegible] प्रस्तुतमेव शिबिकावाहकवदिति [illegible] [illegible] ... सामान्यविशेषयोर्भावाभावयोस्तु प्रधानस्यैवाप्रवृत्ती न कश्चित् प्रयोजको नियत एव परस्परमपेक्षात [illegible] मत । पूर्वपूर्वभावस्य [illegible] एवान्यपि प्रयोजकोऽस्तीति [illegible] 20 [illegible]–उत्तरभाव इति । भावदे पूर्वस्यम्–पिण्डस्येति । घटस्यापि [illegible] पुनरप्रसूत्स्येति । [illegible] न तथा प्रयोजकस्य [illegible]–तदाऽभूतत्वादिति [illegible] । ननु [illegible] [illegible]–अभ्युपेत्यापीति । [illegible] पूर्वभावाभिमतस्य [illegible] प्रवर्तकत्वम्–[illegible]–तदारम्भकत्वादिति । पूर्वभावारम्भकत्वादुत्तरभावस्य [illegible] 25 प्रयोजक [illegible] न प्रयोज्य [illegible] । [illegible]–नेदमभ्युपगम्यापीति [illegible] प्रवर्तको भवति यथा शिबिकावाहकानां राजादि न तु [illegible] यथा शिबिकावाहका [illegible] भाव [illegible]। प्रयोजको भवेत् तथा न [illegible] पर [illegible] प्रयोजक एव [illegible] भाव । [illegible]– पूर्वोत्तरयोरिति । [illegible] प्रवृत्तिर्न [illegible]–एवं तावदिति । [illegible]– [illegible]–यथेति । [illegible]–यद्यपि [illegible] कश्चिद्भावो [illegible], 30

1 सि [illegible] भवीभावाभिमतत्वात् । 2 [illegible] ईश्वरप्रेरित ।

यतश्च न प्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोर्भवन्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना, भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात्, गुणगुण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावव्यतिरिक्तार्थाभावाद् द्विधैव स्यात्, तथा वस्तु परीक्ष्यमाणं चतुर्धाऽपि न घटते ।

अथ तन्निमित्तमित्यादि, अन्यतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टेति पूर्व-
5 पक्षयति, यथा संहतप्रवृत्त्योः सम्मिश्रयोः परस्परमवानुवर्तिनोरर्थवशादेकत्रोपसर्जनता, इतरस्य प्राधा-
न्यमिति चेत्-एतदप्यन्यस्य तदपि न, वक्ष्यमाणत्वात् पर्यायभावादिति, भविकृतिर्विशिष्टस्यैव प्राधान्यं सामा-
न्यस्य भवनस्यैवोपसर्जनत्वमिति उभयमेवार्थस्य भावरूपस्य सामान्यमेवेति वक्ष्यतेऽस्य नयस्य मतम् तस्मा-
त्सामान्यतरोपसर्जनप्रधानभावः अथोपसर्जनादेव भावाभावौ तत्त्वयोः प्रधानेनान्येनावश्यं भवितव्यम्,
यस्मात्ताऽऽत्मभूतेन इवारिव राजपुरुषयोर्नृपतिना प्रवर्तयित्रा, तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, यदा हि प्रवृत्ति-
10 रनयोर्नैयत्याश्रया यतश्च न प्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोर्भवन्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना
भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात् वस्त्वान्यत्वाविमर्शान्यं वस्त्वन्तराभावात्, भावः सामान्यं प्रवृत्तिर्भव-
निरित्यनयो धर्मीति पर्यायाः अभावो विशेषोऽन्यत्र निवृत्तिः पर्यायो नियमो धर्म इति पर्यायाः, गुणगु-
ण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावव्यतिरिक्तार्थासद्भावात् द्विधैव स्यात् तथा द्रव्यं वस्तु परीक्ष्यमाणं
चतुर्धापि न घटते तस्माद्भावाभावव्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावादुपसर्जनयोरप्रवृत्तिरिति ।

15 स्यान्मतं प्रधानेन विनापि उपसर्जनयोः प्रवृत्तिर्भविष्यतीति एतदपि-

न च प्रधानेन विनोपसर्जनम् भृत्यादिरिव स्वामिना न च प्रधानोपसर्जनभावेन विना दृश्यते भोक्तृचेतनाधिष्ठितशरीराद्यर्थाऽऽहारादिवस्तुप्रवृत्तिरिति तयोरेव प्रधानोपसर्ज-

---

अन्यतरस्य च प्रधानत्वं प्रविशेषस्य विशेषस्य वा प्रयोजनवशादिति पूर्वपक्षः । तं निराकरोति-भविकृतिरिति भिविभिन्न-
यते भिभि विशीयते नियम्यते च नियमोऽपि विधीयते नियम्यते च भावः भावोऽन्यभावोऽपि अभावो भावोऽन्यभावोऽपि
20 पूर्वनयमतस्य भीनियते धारयति अपि एवं नियम्यते-भिविभिन्नौ सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति तथापि
विशेष स्वरूपं व्यतिरेक न व्याप्यमान स एव प्रधानभूतो भाव भवनसामान्यमुपसर्जनभूतो भाव इत्युभयमपि भाव एव अत एव
भावात्मकं वस्तु न भावाभावात्मकमिति नयस्यास्य मतम्, तस्मात् तयो कामचारता युक्तेति भाव । अथ चतुर्थमप्योपसर्जन-
त्वमिति घटते-अथेति यदि भावाभावयोरेवोपसर्जनता तर्हि उपसर्जनत्वस्य प्रधानत्वव्याप्यत्वात्तत्त्वं प्रधानेन केनचिद्भव्य-
मन्यथोभयप्रधानत्वस्य प्रसङ्गे उपसर्जनत्वस्याऽपि तयो परस्परनिरपेक्षत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यात्, यथा च प्रवृत्ति या तावदनयोर्या
25 भवतो प्रधानेन प्रवर्तयित्रा केनचिद्भवेत्, नास्ति च प्रवर्तयिता कश्चित् भावाभावभिन्न इति भाव । तयोः एवोभयोरेति-
भावाभावयोरेवेति । ननु भावाभावव्यतिरिक्तस्यापरत्वं न युज्यते वक्तुम्, भावाभावमिश्रात्मा तत्स्वरूपात्मा भावाभावव्य-
तीतो वस्तुत्वात्, न हि कौर्मिका यर्मा भवितुं यतोऽनुगतोऽर्थस्तावद्यथाभाव तत्त्वान्यत्वादीति तत्त्वं भावात्मकम्, तदभावे
सामान्यरूपत्वात् अन्यत्वमभावरूपत्वात्तदर्थस्य नेतरप्रकारमिति भाव । पर्यायो भावाभावव्यतिरिक्तस्याभावे अनुपपन्ने
युक्तिमाह-भाव इति । गुणगुण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावव्यतिरिक्तस्यैवेत्याह-गुणगुण्यादीति । तथा-
30 तन्निरूपणीयाया भावाभावव्यतिरिक्तत्वाभावेन तयोरुपसर्जनत्व तदन्यस्य प्रधानस्य च अभावादुपसर्जनत्वमिति विचारणी-
यम्मिति । प्रधानेन विनोपसर्जनस्य प्रवृत्त्यभावत्वं न सम्भवतीति दृष्टान्तेनैवेति-न चेति । भृत्यादिरिव स्वामिना प्रधानेन

१ डा. भावाभावा ।

नचेति भवत् प्रधानं कर्तृसाधनं प्रत्ययार्थः, भाव उपसर्जनं भावसाधनं प्रकृत्यर्थः, प्रकृत्यर्थविवक्षायामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, यथेन भूयते पटसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे गुणभूत क्रियास्य प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्तं भवति नटपरमार्थनृपत्यवत् ।

(न चेति) न च प्रधानेन विनोपसर्जनम्, अस्तीति वर्तते, भृत्यादिरिव स्वामिना, तस्मादव- 8 स्तन्येयमपीति, स्वाम्यभृत्योपकार्योपकारिभावेन विनापि भवति वस्त्विति, एवमपि न च प्रधानोपसर्जनभावे-नेत्यादि यावद्वस्तुप्रवृत्तिरिति, भोक्ता प्रधानं तदर्थं भोग्यमुपसर्जनम्, ओदनवर्तिकशरीरादिवत् आत्मनः शरीरमेव भोक्तृचेतनाधिष्ठितं तदर्थमुपसर्जनमाहारादि, आदिग्रहणात् वस्त्राभ्यासनगृहादि, आहारार्थं स्थाल्यादि स्थाल्याद्यर्थं सन्निधादि, यथैवं भोक्तृभोग्यादि गुणप्रधानभावेनैव प्रवर्तते न विना तेनेति, इष्यते च वस्तुनः प्रवृत्तिरिभ्यन्तमहीतव्यमिति तयोरेव -भावाभावयोः प्रधानोपसर्जनता—गुणप्रधानभावः, तृतीयस्य 10 असम्भवात्, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्—एतस्मात् कारणादेवमवस्थिते क्वचित् कर्म नियतमित्युभयनियम उच्यते तद्यथा—भवत् प्रधानं कर्तृसाधनं प्रत्ययार्थः, भाव उपसर्जनं भावसाधनं प्रकृत्यर्थः, को भवतीति चेदुच्यते—अर्थतः—प्रकृत्यर्थविवक्षायामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, भवतस्यप्रदर्शनार्थमाह—यथेन भूयते, किमुक्तं भवति ? विशेषः, स एव भवतीति भावः, एवमथ्यान्तेन कर्तृवाचिना सर्वेणोच्यते, पूर्वग-म्यार्थस्याभ्युत्पत्तिवत्, भवतीति चेदुच्यते—पटसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे 15 गुणभूतं क्रियात्वं प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्तं भवति, किमिव ? नटपरमार्थनृपत्यवत्, यथा नटः परमार्थतो नट एव सन् राजवेषधारी राजक्रियाज्ञापनादिषु च वर्तमानो नटत्वप्रधानस्तद्विशेषपरमार्थः, एवं पटाख्यो विशेषः वस्त्रधारणादिभवनेषु वर्तमानो भटत्वप्रधानः तद्विशेषपरमार्थो भवतीति ।

विना च पुरुष[illegible] न चेत्य[illegible]—न च प्रधानेनेति । उपकार्योपकारिभाव[illegible] 20 [illegible] भोक्तेति [illegible] 25 [illegible] भावसाधनत्वेऽपि [illegible]

---

1 [illegible] × × ।

भवना–

घटः कर्ता तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते, उपसर्जनत्वात्, तेन भवनेन भूयते चेत् खपुष्पमपि भवेत्, यद्यभवद्भवेत् खपुष्पमपि भवेत्, भवनस्य द्रव्यस्यापत्तेः ।

5 (घट इति) घटः कर्ता तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते–न भवनं घटो भवति उपसर्जनत्वात्–कर्तुं भवितुं न शक्नोति, तेन भवनेन भूयते चेत् खपुष्पमपि भवेत् यद्यभवद्भवेत्–अभवित्रा भवनमनुभूयेत खपुष्पेणाप्यनुभूयेत, न ह्यभवितृत्वात् खपुष्पं भवनमनुभवति तथा भवनमभवितृत्वान्नानुभवतीत्यर्थः, कस्मान्नानुभवति भवनमिति चेदुच्यते–भवनस्य द्रव्यस्यापत्तेः द्रव्यधर्मस्य कर्तृत्वप्रसङ्गात्, इत्यतोऽपि द्रव्य धर्म्यं 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा० ३–३–११३)
10 कर्तरीति स्मरणात् अपि भवति द्रव्यं स्यात्, अनिष्टञ्चैतदिति ।

एवं तर्हि भवित्राऽप्यभवनात् खपुष्पवत् स्यादिति तुल्यमभिप्रायमम्, यथा भवित्रा विना भवनं नास्ति तद्विशिष्टं दृष्टं तथा भवित्रापि भवनेन विना नास्ति तद्विशिष्टो दृष्टः, इत्येतच्च–

ननु भवनमविशेषं सामान्यमात्रं क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृत्य दृष्टम् सत्यमेतत्, वयमपि न ब्रूमो भवनं नास्त्येवेति, विशेषप्रधानं स्वोपसर्जनं तु दृष्टमिति ।

15 (नन्विति) ननु भवनमविशेषं सामान्यमात्रं क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृत्य दृष्टम् सत्यमेतत् वयमपि न ब्रूमो भवनं नास्त्येवेति, किं तर्हि ? विशेषप्रधानं स्वोपसर्जनं तु दृष्टमिति न तुल्यत्वमनयोः ।

क तद् दृश्यत इति चेदुच्यते–

क्रियापदश्रीहिदेवदत्तादौ कारकस्थादिमूलादिवालादिभेदं भवनसामान्यं भेदप्रधानं
20 दृश्यते लोके विशेषेणेत्युभय नियम्यते सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति, न यथा पूर्वम् इह स्वकर्म घटो विशेषो न पटाद्यभावः, स एव प्रधानं भावः, सामान्यं

भूयत इति भावनाति–घट इति । व्याचष्टे–घटः कर्तेति भवितैव भवनमनुभवति प्रधानत्वात्, न तु भवनं भवितुं भवनं कर्तुमलमिति भावः । भवितृत्वाभावेऽपि यदि भवनमनुभवेत्तर्हि खपुष्पमपि भवनमनुभवेदित्याह–तेन भवनेनेति । एतदेव व्याचष्टे–यदीति यदि भवनमपि भवनमनुभवेत् तर्हि तत्स्वमेव भवेत् इत्यतोऽपि द्रव्यमिति कर्तृत्वमात्रान्वयात् ।
25 भवितृत्वेऽभावत्–कस्मादिति । द्रव्यस्य कर्तृत्वप्रसङ्गं व्याचष्टे भावप्रत्ययाति–कृत्यल्युट इति । ननु यथा भवनं नास्तीति तद्वत् एवमभवनस्यापि भवितुर्भवनं न सावीति चेदे–एवं तर्हीति । व्याचष्टे यथा भवित्रेति, एवं भावभावयोरपि भावाभावाभ्यामिति पूर्वोक्तम् भवनं हि निर्विशेषं सामान्यमात्रं भवत् दृष्टमपि तु भवित्रा वशीकृतमेव न खपुष्पवदभावः । व्याचष्टे–सत्यमेतदिति । सामान्यविशेषयोरन्यो सामान्यविशेषात्मकत्वे निर्विशेष विशेषो नियम्यते न तदा विशेषो नियमो यदा विशेषो नियम्यते न तदा नियमस्य प्राधान्यं स्यात्, न
30 चेदृशं सामान्यस्य प्राधान्यमित्याह–किं तर्हीति । विशेषस्यैव प्राधान्ये दृष्टान्तमाह–क्रियापदेति । व्याचष्टे

क्रियाभवनं प्रकृत्यर्थं उपसर्जनमप्रधानम्, शिबिकावाहकयानेश्वरयानवदिति विशेषभवनमेव भावभवनमिति पर्यायनयभेदोऽयं सर्वद्रव्यार्थभवनप्रतिपक्षभूतः ।

क्रियाघटेत्यादि, क्रियायां कारक—कर्ता, घटे रूपादिः, ग्रीष्मे मूलादिः, देवदत्तादौ पाण्यादिः, एते भेदा यस्य तद्भवनसामान्यं भेदप्रधानं दृश्यते लोके विशेषेण—उपसर्जनीकृतप्रधानेनेत्युभयम्, अस्मात् कारणात् विधिर्नियमश्च नियम्येते—सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति विधिनियमौ नियतौ, न 5 यथा पूर्वत्र—उभयमेतं व्यभिचारो वा, विधिर्विधीयते नियम्यते च, नियमो विधीयते नियम्यते चेति तुल्यकक्षौ, अनन्तरातीतनयमतवत् उभयत्रोभयं—भावोऽपि भावो भवत्यभावश्च, अभावोऽपि[अभावो]भावश्चेति, संकरदोषात्, इहेति, अस्मिन्नये तस्य घटो विशेषो न घटाद्यभावः, स एव—विशेषः प्रधानं भावः, सामान्यं क्रियाभवनं प्रकृत्यर्थं उपसर्जनमप्रधानम्, किमिव ? शिबिकावाहकयानेश्वरयानवत्—यथा शिबिकावाहकानां यानमीश्वरयानार्थत्वादप्रधानमतः शिबिकावाहका यान्तीति नोच्यन्ते तैरुह्यमान ईश्वर एव 10 प्रधानत्वाद्यातीत्युच्यते तथा सामान्येन भवतापि अप्रधानेन भविता घट एव भवतीति प्राधान्यादुच्यते, तस्मान्निरूपितवस्तुस्वरूपमुपनयति—विशेषभवनमेव भावभवनमिति दार्ष्टान्तिकसमर्पणमित्यम्, पर्यायनयभेदोऽयम्, अस्य नयस्य पर्यायनयभेदत्वात् सर्वद्रव्यार्थभवनं प्रतिपक्षः तत्र विध्यादयो द्रव्यार्थभवनभेदा व्याख्याता दर्शिताश्च 'समनन्तरानुलोमाः पूर्वविरुद्धाः निवृत्तिनिरनुशयाः' (   ) इति न्यायक्रमेण ते च द्रव्यार्थभेदाः । 15

नामस्थापनाद्रव्य[ार्थ]भवनयोरव्याख्यातयोर्व्याख्यानं कृत्वा दर्शयति—

तत्र नामद्रव्यार्थभवनं तावत्—स्वरूपतो नमयति प्रह्वीकरोति सर्वमारम्भस्वभावेनेति नाम कारणं द्रव्यं तदेव कार्यं नामत्, भवनात्मकत्वात्, स हि शब्दो भवनात्मकः, भवनान्वयस्वाविशेषाः, समाविषत् पुरुषस्य बालादिवद्वा, पिण्डादिरूपादिवद्वा घटस्य ।

क्रियायामिति क्रियाकर्तॄणां कारकव्यतिरिक्तेनापि [illegible] कारकमय एव प्रधानं क्रियाविशेषसामान्यं 20 उपसर्जनमेवेति भावः । अत एव सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव तु प्रधानमिति नियम्यते न [illegible] भवनस्य [illegible] नियम्यते—अस्मात्कारणादिति । अस्मिं उभयस्मिन् अस्मिन्नय इति [illegible] घटो विशेषत्वेन [illegible] न विशेषत्वेन [illegible] तत्रापि [illegible] विशेष एव प्रधानं तदर्थं सामान्यस्य [illegible] अत एव सामान्यमप्रधानं भविता विशेषेण [illegible] । अत्र दृष्टान्तमाह शिबिकेति, [illegible] शिबिकावाहकानां [illegible] शिबिकावाहकानाम् [illegible] यान्तीति नोच्यन्ते [illegible] 25 ईश्वर एव यातीत्युच्यते तथा सामान्यं भवदपि अप्रधानत्वात् भवतीति नोच्यते किन्तु तेन भविता विशेष एव भवतीत्युच्यते प्राधान्यादिति भावः । निरूपितवस्तुस्वरूपं दार्ष्टान्तिकसमर्पणमुपनयतीत्याह—तस्मादिति । [illegible] प्राधान्येन प्रतिपत्तव्यत् पर्यायनयभेदोऽयं नय इत्याह—पर्यायनयेति । एतस्य प्रतिपक्षभूता द्रव्यार्थनयाः विध्यादयः, ते निरूपिता दर्शिताश्चेत्याह—सर्वद्रव्यार्थेति । [illegible] । नामस्थापनाद्रव्यभवनचतुर्विधभवनमध्ये नामस्थापनाद्रव्याणि [illegible] न निरूपितानि [illegible] अतस्तानि निरूपयति—तत्र 30

---

१ सि क्ष. क्रियां करोत्यादि । २ सि क्ष मता । ३ सि. क्ष. [illegible] यथावत् । ४ सि क्ष. 'भवनं प्रतिपक्षभूतमिव्या ।

(तमेति) तत्र नामद्रव्यार्थमतेन तावत्—स्वरूपतो नमयति प्रह्वीकरोति सर्वमात्मसमानभावेनेति नाम कारणं—करोतीति द्रव्य—प्राग्भावाद्यवार्थं भवद एव तावद्वचनं तद्रव्यं कारणनामेत्युच्यते—भवनेन भवत्सदसित विश्वस्य कारणं प्राग्भूत्पुरुषादिकारणवदेकमेव नाम—आत्मा, आह—करोतीति कारणमुक्तं कार्या-भावात् किं क्रियते? यत् कुर्वत् तत् कारणं स्यात्, तस्मात् कार्याभावात् कारणत्वाभावः, कारणत्वा-
5 भावात् स्वलक्षणाभावात् खपुष्पवदसदिति, उच्यते—तदेव कार्यं कारणमेव नाम कार्यं नासत्, कुतः? भवनात्मकत्वात् स हि भावो भवनात्मकः, भवनान्यत्वाविशेषाः, तत्प्रविभक्त् पुरुषस्य, बालादिवत्, पिण्डादिरूपादिवत् घटस्य, तस्मात् स एव कारणं स्वावस्थाविशेषात्मा कार्यात्मेति ।

अनयोरिदमस्य कार्यकारणभावस्य निरूपणार्थमुदाहरणं घट घटस्य हीत्यारभ्यते—

घटस्य हि कुम्भकारचेतना कारणं, नामूर्त्तात्मा, ततः किं कुम्भकारशरीरं कर्तृत्वात्
10 मूर्तत्वात् मृदाद्यात्मकत्वाद्घटस्य मूर्तस्य कारणं सम्भाव्येत? यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणं सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्तद्रव्यस्य मूर्तिरहितस्यापि वा चेतनस्य कारणत्वासम्भवान्मूर्तचै-तन्यात्मकः कुम्भकारः, सर्वमपि चैतन्यमेव ।

(घटस्य हीति) घटस्य हि कार्यस्य यस्मात् कुम्भकारचेतना कारणम्—कुम्भकारत्वसमर्थशरीर सहिता, चेतनारहितत्वादकारणत्वात्, आत्मा तर्हि कारणमस्तु चेतनत्वादिति चेत् तथाऽमूर्तात्मा, अका-
15 रणत्वात् ततः किं कुम्भकारशरीरं कर्तृत्वात् मूर्तत्वात् मृदाद्यात्मकत्वात् घटस्य मूर्तस्य कारणं सम्भाव्येत?— मृत्स्वक्रियाद्यात्मकत्वाद्घटस्य मूर्तक्रियाद्यात्मकमेव कारणं सम्भाव्येत?, यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणं,

नामेति । व्याख्ये—स्वरूपत इति सर्वभावान् स्वसमानैव भवो नमयति तत् एकैकाम कारणं द्रव्यं भवति भवनक्रियाद्यना-नर्थान्तर द्रव्यत्वादिति भावः । [illegible] द्रव्यार्थं भवत एव कारणं द्रव्य-योगात्—प्राग्भावाद्यवार्थमिति । तत्र कारणमेकमेव पुरुषस्वभावादिनिमित्तादिरित्याह—भवनेनेति । यदि सर्वभावस्वभावेन
20 नमयति तदा सर्वं नाम भवति, नाम चैकमुच्यते तर्हि तत्कार्यं न भवेत् तत्कारणत्वस्य वस्तुनिरूप्यभावात्, तथा च किं कारणं तत् कारणं भवेत् तस्मात् कारणत्वमपि नाम नास्ति खपुष्पवदित्याशङ्क्यते—करोतीति । सर्वं स्वस्वभावमेव भवतीति नामोच्यते तदेव सर्वं कार्यमूर्तं नाम भवति तत्पूर्वेण वा तदैव भवनात् तत्कार्यमपीत्याह—तदेव कार्यमिति कारणमेव कार्यं भवनात्मकत्वादिति भाव । [illegible] तदेव कार्यं पुरुषस्य बाल्यादिवत् भवति [illegible] स हीति एक एव भावो [illegible]
25 [illegible] परस्परं भिन्ना अपि पुरुषस्यैव भवति तस्मात् [illegible] एव कार्यकारणभावोऽपीति भावः । मूर्तामूर्त वा सर्वं चैतन्यमेव [illegible]—घटस्य हीति । व्याख्ये घटस्य हि कार्यस्येति [illegible] चेतना कारणं [illegible], चेतना विना कार्याभावात्, किन्तु कुम्भकारत्वसमर्थशरीरसहितचेतना कारणं स्यात् यथा च [illegible] तत्कारणं परमाण्वादेरपि [illegible] भवति तदेव [illegible] तत्कारणस्यापि [illegible] सर्वं कार्यवत् चैतन्यमेव वा [illegible]
30 [illegible] भावः । कारणमिति [illegible] कारणता प्रतिषिद्धा । [illegible]—[illegible] मूर्तो यदि कारणता प्रतिषिद्धा । मूर्तस्य मूर्तमेव कारणममूर्तस्य [illegible] सम्भाव्येत—कुम्भकारशरीरमिति । तदेवाह—यदस्तु तदस्त्विति ।

1 डा॰ [illegible] ।

सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्तद्रव्यस्य घटसजातीयस्यापि मूर्तिरहितस्यापि वा चेतनस्यासजातीय[स्य]घटकारण त्वासम्भवात् मूर्तचैतन्यात्मक कुम्भकार०–पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मानः संहत्य कुम्भकारात्मा भवन्ति; तच सर्वमपि चैतन्यमेव–शब्द एव, कुम्भकारवत् घटवत् चैतन्यविपरिवर्तस्वरूपं पृथिव्यादात्मविमूर्तामूर्तभेदप्रभेदं जगत् ।

अपर आह–शब्दस्तवत्समाकाशगुणो वा शब्दः श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वस्य शब्दसंज्ञत्वादिति केचि- 5
त्कथितवन्तः, तत्कथोपपत्त्यर्थमुच्यते शब्द एव सर्वमित्यत्रोच्यते–

कुम्भकारो ह्यात्मा तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यस्वरूपत्वात्तच्छब्दात्मकः, तदनुरूपास्ता शब्दानुविद्धचैतन्यमेरितपिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयोऽपि तदात्मिकाः, तत्प्रवृत्तित्वात्, मृत्प्र- वृत्त्यात्मकघटवत्, तद्भावे तद्भावात्, तदभावे न प्रवर्तते, तन्तुवायवत् ।

कुम्भकारो हीत्यादि, हिशब्दो हेत्वर्थे, कुम्भकारस्तावदात्मा, तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैत- 10
न्यस्वरूपत्वात्तच्छब्दात्मकः, तदनुरूपास्ताः शब्दानुविद्धचैतन्यमेरितपिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयः–क्रिया अपि तदात्मिकाः, तत्प्रवृत्तित्वात्, मृत्प्रवृत्त्यात्मकघटवत्, तद्भावे भावात्, वैधर्म्येण तदभावे–तदनुरूपास्ताः सन्निविष्ट[शब्दानुविद्ध]चैतन्याभावे न प्रवर्तन्ते, तन्तुवायवत् ।

साम्प्रतं तदनुरूपचैतन्यात्मकत्वमस्तु, प्रवृत्तेश्चैतन्याविनाभावात् शब्दात्मकत्वं तु साम्यमित्यत्रो- च्यते, किमत्र साम्यम्? सिद्धमेवैतत्– 15

भावार्थमाह–सर्वथेति मूर्तत्वेन घटसजातीयस्यापि कुम्भकारशरीरमात्रस्यासजातीयस्य चात्ममात्रस्य घटकारणत्वासम्भवात् मूर्तचैतन्यात्मक कुम्भकार कारणम्, स च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मक इति भावः । पृथिवीति अनेन वस्तुमात्रं प्रदर्शितं पञ्चमहाभूतात्मकत्वप्रदर्शनात् । तच सर्वमपीति, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकत्वेन सर्वमपीत्यर्थः । चैतन्यमेवेति चन्द्रा- श्रोतव्यात्मत्वात् पञ्चभूतात्मकं घटवदेवेति भावः । भावार्थमाह–शब्देति । ननु एवं श्रवणम्, शब्दात्मकत्वमेवानुपपन्नम्, इत्याशङ्क्य शब्दस्य केवलमाकाशगुणत्वतया वैशेषिकैराकाशगुणत्वेन व्यवहारात्, योऽर्थो हि श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते स एव शब्द उच्यते न सर्वं 20
[illegible] समाधत्ते–कुम्भकारो हीति । ये शब्दाकाशानुसूताः तन्मयाः यथा कुम्भकारादयस्तावत् [illegible] पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यादीनि प्रतिस्वरूपवाय्वाकाशानुसूतानि सर्वमात्मा एकत्र निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा ज्ञानं बोधः इत्यादि किम इति तदभिनिविष्टमेवार्थमवबोधयति, शब्दानुविद्धं शब्दात्मकं विज्ञेयम् तस्य पुनः शब्देनैव सर्वमिति शब्दात्मकतया प्रत्यक्षादिवत् तदनुभूयमानं बोधयतीति सोऽपि विशेषः तस्य पृथिवी अन्य पदार्थोपलक्षणं प्रतिमादीनामपि तद्वत् कुम्भकारस्तावदिति अत्र विशेष्यो घटकत्वेन तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यस्वरूपत्वात्, शब्दात्मकत्वेन तदात्मकत्वम्- 25
त्मक एव कुम्भकार इति भावः । तदात्मकत्वात् शब्दानुविद्धचैतन्यमेरितपिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयः क्रियाः [illegible] तदात्मिका एव, पिण्डादीनां तत्प्रवृत्तित्वादित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति–तद्भाव इति । मृदि प्रति चैतन्यस्य कारणत्वेन पिण्डादिभावतः पिण्डादि- प्रवृत्तेः शब्दानुविद्धचैतन्यात्मकत्वं भवतु सर्वं शब्दात्मकत्वं तत्साम्यमिति–साम्प्रतमिति । सर्वं प्रवृत्तं उपचारमात्रं वस्तु विनिविष्टं शब्दानुविद्धचैतन्यात्मकत्वेन शब्दानुविद्धत्वात्, एवं हेतुरपीति परामर्शादिति हि चैतन्ये चैतन्यात्मकत्वं 30

---

१ सि क. डे क. तदादिविनिविष्टशब्दा । २ सि. × × । ३ सि. × × ।

न हि काचिदपि चेतना अशब्दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासित्वात् विज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्यन्त्यवस्था मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारणं नामेत्युच्यते, कारणात्मकत्वात् कार्याणाम्, यथोक्तं 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्' (वाक्य० का० १ श्लो० १४२) इत्यादि ।

5 (न हीति) न हि काचिदपि चेतना अशब्दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासितत्वात् विज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्यन्त्यवस्थानं मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारणं नामेत्युच्यते, कारणात्मकत्वात् कार्याणाम् यथोक्तं 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्' ।' (वाक्य० का० १ श्लो० १४२) इत्यादि ।

साम्प्रतं शब्दव्यवहारानभिज्ञेष्वव्यक्तचेतनेषु विज्ञानोत्थापितप्रवृत्तिसम्भवे व्यभिचारमिति
10 चेन्नेत्युच्यते—

येऽप्यव्यक्तचेतना जङ्गमाः स्थावराश्च तेऽपि शब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टत्वा नुरूपचैतन्याः, हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिवृत्तत्वात्, कुम्भकारवत् ।

येऽप्यव्यक्तचेतना इत्यादि, कृमिपिपीलिकादीनां जङ्गमानां वनस्पतिप्रभृतीनां स्थावराणां च शब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टतानुरूपचैतन्यास्तित्वं प्रतिज्ञायते, हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्ति-
15 वृत्तत्वात्, कुम्भकारवत्—हिताहितयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती निमित्तसप्तमी सम्बन्धषष्ठी वा, हिताहितप्र-

---

नास्ति चैतन्यस्य [illegible]—न हीति । व्याचष्टे—न हीति [illegible] विना ज्ञानं नास्ति [illegible] ज्ञानं [illegible] [illegible] [illegible] ज्ञानस्य च [illegible] [illegible] ज्ञानं न [illegible] चेतनेति भावः । न हि [illegible] चेतना [illegible] ना च [illegible] [illegible] [illegible] च, [illegible] [illegible]
20 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्यं [illegible] [illegible] कार्याणां कारणात्मकत्वात् [illegible] [illegible] [illegible]—चैतन्यमेव हीति [illegible] [illegible] [illegible] पश्यन्तीरूपा [illegible], न [illegible] [illegible] वर्तते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पश्यन्तीरूपा [illegible] [illegible] मनो[illegible] मध्यमा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
25 [illegible] [illegible] इति भावः । ननु [illegible] [illegible] [illegible] कार्याणां कारणात्मकत्वं व्यभिचरतीत्याशङ्कते—साम्प्रतमिति । समाधत्ते—येऽपीति । व्याचष्टे—कृमीति । [illegible] [illegible] स्थावराणां [illegible] [illegible] एव । सर्वं हि ज्ञानं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible] भावः । अनुमानं हेतुं दर्शयति—हिताहितेति । हिताहित[illegible] हिताहित[illegible] हेत्वर्थमाह—निमित्तेति । हिताहित[illegible] [illegible] हेत्वर्थमाह

१ सि क्ष डे. कारम् । २ सि. क्ष. [illegible] ।

चित्प्रवृत्त्योर्दृष्टत्वात्, इत्यमूर्तत्वेन तृतीया वा हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां दृष्टत्वात् तस्मादागमो-पदेशेन हितप्रवृत्तिपूर्वकत्वं गर्भान्मातृपितृप्रयत्नतो गमनमहितनिवृत्तिपूर्वकत्वमेवेति सिद्धो वेणुवर्धनसविष्यपि, कुम्भादीनामुपादानशब्दान्विताद्यायितगमनागमनादिक्रिया यथावदविनाभाविन्यः सिद्धा एवातो हिताहितप्र-वृत्तिनिवृत्तिपूर्वकत्वात् विद्यते शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविनी यथा कुम्भकारे, तथात्वेपूपमेयेषु साध्यते, कुम्भ-कारादिषु तु दृष्टान्तेषु व्यक्तमेव प्राणिप्रसक्तोऽन्यथा विक्रियाऽलिङ्गम्, तेन विज्ञानमविनाभावित्वात् सिद्धमेव, 5 शब्दानुविद्धत्वं तु साध्यत इति ।

नैतत् स्वामिमतोपदिष्टमेव, किं तर्हि ?—

भगवदर्हद्वाक्यापि तथोपश्रूयते—'सव्वजीवाण पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो णिच्चुग्घा-डिओ' (नंदी० सू० ५१) इत्यादि,

(भगवदिति) भगवद्वाक्यादपि तथोपश्रूयते—'सव्वजीवाणं पि' (नंदी० सू० ५१) इत्यादि, अक्ख- 10 रानन्तभागत्वविशेषेण श्रुतज्ञानप्ररूपणावसरेऽकेन्द्रियादिस्वामिकमुक्तं सूत्रे तथा भाष्येऽपि 'त पि जदि आवरिज्जेज्ज, तेण जीवो अजीवत्तं पावे, सुट्ठुवि मेहसमुदये होइ पहा चंदसूराणं' (   )

अतो यथैव कुम्भकारकरणशब्दचेतनावैचित्र्यप्रवृत्तिविस्तारतत्प्रत्यासत्तिसमुपस्थितरूपा घटता मात्रः साक्षाद्भवति तथा तथा तत्प्रभवमेव कुम्भकारमनुष्यशरीरं मृदादि च, शब्दो-पयोगसम्बन्धात् योगपद्यकाललविसंवादनादेः, रूपादिमद्द्रव्यविरचनात्मकत्वात् कुम्भकारकार्य- 15 वत्, यथा हि घटपिठरादिकुण्डकार्यं तेन तेन मृन्मर्दनादिप्रकारेणान्तःसन्निविष्टशब्दा-नुविद्धकुम्भकारप्रवृत्त्या निर्वर्तितत्वात् तत्प्रभवं तदात्मकं रूपादिमद्द्रव्यविरचनात्मकत्वात् तथा कुम्भकारशरीरमृदाद्यपि ।

(अतो यथैवेत्यादि) तत्कार्योपलब्धरूपेण दृष्टान्तवद्घटो यावत्साक्षाद्भवति तथा तथेति, कुम्भ-कारः शब्दानुविद्धचेतनात्मकः तत्क्रियापि तदात्मिका विचित्रा पिण्डशिवकाद्यपर्यन्तस्पन्दभेदा शब्दचेतनैव, 20 तस्या वैचित्र्येण प्रवृत्तेस्तारतम्येनोत्तरोत्तरोत्कर्षपरम्परयाऽभ्यासनं, तेन समुपस्थितं रूपमस्या घटतायाः सा

भाव-इत्यमूर्तेति [illegible] तदाभासे पुरोवर्तिनः । पक्षे हेतुमपि दर्शयति-तस्मादिति । [illegible] [illegible] शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविन्यः [illegible] [illegible] शब्दानुविद्धचैतन्य-[illegible] तत्र विज्ञानं तु [illegible] [illegible] साध्य इत्याह-सुसेति । न केवलं [illegible] साध्यते किन्तु [illegible] साध्यत इत्याह-भगवदिति । भाष्येऽपि-अक्खरेति । [illegible] कुम्भकारकार्ये 25 [illegible] दर्शयति-अतो यथैवेति । तदेव व्याचष्टे-कुम्भकार इति शब्दानुविद्ध[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वैचित्र्येण प्रवृत्तेरिति [illegible]

1 डा. भगवदर्हदा । 2 मि अत्तेतो ।

कुम्भकारकरणक्रमापेक्षमाणो मृत्पिण्डादिक्रमाभ्यासन[य]नुपातिरूपा घटता सा भावाभावो भवति यथा
तथा–तेन तेन प्रकारेण पिण्डशिवकादि[ना]रूपादिगुणपुद्गलादिना भवति दृष्टान्तः, दार्ष्टान्तिकोऽर्थोऽधुना–
तथा तत्कर्मैव–शब्दचलनात्मकमेव कुम्भकारमनुष्यशरीरं मृदादि–मृदादिवत्तदात्मकभावप्रतिबन्धनि-
बीजादिपदस्थानीयं आदिमदणुरसेभ्योऽगाद्युपनतजीवितपञ्चशरीरं देवशरीरं नारकीयम्, तदुपपत्ति-
5 संप्रयोगाभ्यासादि,–अध्यात्मकं परयोगः शुभाशुभं न्यायप्रत्ययं तत्कर्मयोगात्, 'कायवाङ्मनःकर्म योगः'
[तत्त्वा० अ० ६ सू० १] 'शुभोऽशुभस्य वा, स आस्रवः' [तत्त्वा० अ० ६ सू० २] 'पुण्यपापयोः'
एकेन्द्रियादिजाति नाम्नः तिर्यग्भेदस्य [अशुभस्य] योगवक्रताविसंवादनाम, [तत्त्वा० अ० ६ सू० २१]
तद्विपरीतं योगावक्रताविसंवादनं शुभस्य मनुष्यदेवपञ्चेन्द्रियजातिनाम्नः, आदिमदणुर् [योगवक्रता]विसं-
वादनमदस्मात् आदेरिति पञ्चमीनिर्देशाद्धेतोरित्यर्थः, कुम्भकारशरीरमृदादि तथा तथा तत्कर्मैवेति वर्तते,
10 तत्कर्मेदं सक्रियमुत्पत्त्या न पुनर्हेतुना क्रमानुविद्धैकस्वात्मकमिति चेत्तर्हि शृणु–रूपादिमदर्थविरचना-
त्मकत्वात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्दसंस्थानसामान्यादयो रूपादयः, ते यस्य सन्ति सोऽर्थः रूपादिमदर्थः, तस्य
विरचना–परस्परसम्बन्धानुरूप्येण घटना [सा] आत्मा यस्य स्वरूपं मनुष्यतिर्यग्देवनारकादिमनुष्यकुम्भ-
कारशरीरपदादेरिति भाविसेवेन सम्पद्यते कुम्भकारकार्यमिति दृष्टान्तः यथाहि घटपिठरादि कुम्भकर्म
तेन तेन घट्टनादिप्रकारेणान्तःसमभिनिविष्टक्रमानुविद्धकुम्भकारस्वभावतया निर्वर्तितत्वात् तत्कर्म तदात्मकं–
15 कुम्भकारस्वभावात्मकं रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् तथा कुम्भकारशरीरमृदाद्यप्यन्तःसमभिविष्टक्रमानु-
विद्धैकस्वभावात्मकमिति ।

एतस्य कार्येऽपिण्डसमेतादिविधिवस्य कार्यस्य समारम्भप्रवृत्तिभेद इतिवाचः तथा च विशिष्टकालस्य पायस्यादिसाधर्म्येण
संविधिनिर्माणविवक्षयोक्त इति भावः । एवं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकमर्थं व्याचष्टे–तथा तत्कर्मैवेति तत्कर्मस्वरूपेण
कुम्भकारादिमनुष्यशरीरं पृथिव्यादिजीवशरीरं देवशरीरं नारकशरीरं चेति भावः । [illegible] दर्शयति शब्दोपयोगेति मनुष्यादिकर्मणः
20 कारणानां कर्मादीनां व्यापारस्य पुद्गलानामभ्यासादिकत्वं । कायवागिति वीर्यान्तरायक्षयोपशमजन्यकर्मनिमित्तः आत्मप्रदेश
परिस्पन्दोऽयमेवाधिकृत [illegible] वाचकम्, काय शरीरं पुद्गलद्रव्यघटित आत्मन उपभोग्यः तदेव
[illegible] काययोगः [illegible] वाग्द्रव्यमूल [illegible]
[illegible] मनोयोगः [illegible] कारणं वाग्विधि, [illegible]
[illegible] मनोयोग एते योगाः शुभाशुभभेदेन द्विविधाः एषु त्रिविधोऽपि योगः पुण्यपापयोरास्रवो भवति तदेवेविधा-
25 [illegible] शुभ एव आस्रव इति भावः ।
[illegible] आस्रवान्तरमाह–योगवक्रतेति [illegible]
[illegible] आस्रव इत्यर्थः । शुभनाम आस्रवमाह–तद्विपरीतमिति ।
[illegible] कुम्भकारशरीरादिभिन्नत्वाभावेन तथा–रूपादिमदिति । इदं व्याचष्टे–रूपर-
सेति । दृष्टान्तं स्मरति–यथा हीति स्पष्टम् । ननु च शब्दादयो मनसोऽपुत्वं तद्युक्तं [illegible]

---

१ सि × × । २ सि क्ष क्ष तदात्मकं ।

अत्राह—ननु भवत एव दण्डादिबहिर्निमित्तात्स्वे घटादयो निर्वृत्ताः कथमिदमवधार्यते नाम्ना साक्षाद्भवति च दण्डादिभ्य इत्यत्रोच्यते—

नाम्न एव च प्रभावात् तत्प्रेरितप्रयत्नपरिस्पन्दजनितनिष्पत्तिवस्तुनो वस्तुत्वं लभ्यते न बहिर्निमित्तापेक्षम्, दण्डप्रभृतीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभात् तदात्मत्वम्, इतरथा स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो वस्तुत्वम्? तस्मात् सर्वकारकसान्निध्येऽपि [5] कर्तुरौदासीन्ये तदभावे वा क्रियायाः कार्यस्य चाभावाच्छब्दप्रभावमयं सकलं जगत्, तथा हि स्कन्दरुद्रेन्द्राः स्कन्दनरोदनेन्दननिमित्तानुपपत्तावपि जीवस्याजीवस्य वा निमित्तनिरपेक्षाः संज्ञाः क्रियन्ते ।

नाम्न एव चेत्यादि, दण्डादीनां तावदप्यभिज्ञत्वात्[illegible]शब्दचैतन्यस्यैव प्रभावात् तत्प्रेरितप्रयत्नपरिस्पन्दजनितनिष्पत्तिघटाख्यस्य वस्तुनः तद्वस्तुत्वं घटत्वं नाम्न एव महिमा लभ्यते, न बहिर्निमित्तापे- 10 क्षम्, दण्डप्रभृतीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभात्तदात्मत्वम्, इतरथा—तेषामतदात्मत्वे स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो घटस्य घटत्वं वस्तुत्वम्? तस्मात् सर्वकारकसान्निध्येऽपि कर्तुरौदासीन्ये तदभावे वा क्रियायाः कार्यस्य चाभावः घटोपजनपर्यायादेः अतः शब्दप्रभावमयं सकलं जगदिति, यथा हीत्यादिना निरूपयति, हिरण्यगर्भो निदर्शने—एतच्च कृत्वा स्कन्दरुद्रेन्द्राः—स्कन्दिर् शोषणे, रुदिर् अश्रु- विमोचने, इदि परमैश्वर्ये इति स्कन्दनेन निमित्तेन स्कन्दः, रोदनेन रुद्रः, इन्दनेनेन्द्र इत्येतेषां निमित्ताना- 15 मनुपपत्तावपि गोपालपशुपालादेर्जीवस्याजीवस्य वा काष्ठपाषाणादेर्निमित्तनिरपेक्षा[ः]संज्ञा[ः]क्रियन्ते[1] स्कन्दो रुद्र इन्द्र इति, गोपालादीनामेव तैस्तैः शब्दैः सर्वोऽपरथाऽऽरोपवशाद्योच्यते ।

स्यान्मत भवतीति भवो रोदितीति रुद्रः इन्दतीति इन्द्र इति देवताविशेषाख्यनिमित्तभूतार्थमात्राः सम्यक्संज्ञाः समयान्तरप्रसिद्धाः तन्मुख्यप्रवृत्तेरितरत्रोपचारो भविष्यतीत्येवमाशुक्तम्—

स्वेनाभिधानवाच्ये—अत्राहेति । शब्दचैतन्यव्यतिरिक्तमात्मकारणत्वेऽपि कुम्भकारादिचैतन्यवत्त्व एव कार्यार्थस्वात्म- 20 मात्रिकशुद्धत्वात्म्यात्र भवनकारणं शब्दचैतन्यमिति मन्योत्तरयति नाम्न एव चेति । नाम्नोऽपि—दण्डादीनामिति सर्वं दण्डादिकार्थानां शब्दचैतन्यवत्त्वेन प्रवर्तते न तु तामन्तरेण सर्वेषां शब्दचेतनप्रयोगित्वेन तदात्मत्वात्, यदि तेषां तदात्मता न स्यात् शब्दचैतन्यं न प्रवर्तत एव यस्मात् प्रवर्तन्ते हि शब्दज्ञानात् प्रवृत्तिः तस्मात् [illegible] साक्षादात्र एव भवतीति भवः । तत्प्रेरितेति तेन प्रेरितो यः प्रयत्नरूपः परिस्पन्दस्तेन जनिता निष्पत्तिर्यस्य घटादेस्तम् । दण्डादिवस्तुप्रवृत्तौ तत्रान्यत्र दण्डप्रभृतीनामपि नाम्न प्रभावादेवेत्याह—दण्डप्रभृतीनामपीति दण्डादिबहिर्निमित्तप्रवृत्तीनामपीत्यर्थः । तदप्रवृत्तावतदात्मतया- 25 नुपगमे यातद्[illegible]प्रवृत्त्यन्तरं प्रति [illegible] न प्रवर्तेतेत्याह—तेषामतदात्मत्व इति । अथ निमित्तान- पेक्षत्वात् साक्षात् शब्दादेव सर्वेषु भवनात् सर्वभावानां शब्दात्मकत्वाय स्कन्दनरोदनादिनिमित्तापेक्षामन्तरेणैव [illegible] जीवस्याजीवस्य वा क्रियन्त इत्याह—तथा हीति तदर्थस्य [illegible] शब्दप्रभावमयत्वसाधीयस्त्वं । हि शब्दो न हेत्वर्थे अपि तु निदर्शनार्थं इत्याह हिरण्य इति । भावं निरूपयति—एतच्च कृत्वेति । स्कन्दनेनेत्यादि स्कन्दनादिनिमित्तस्तु समयान्तर- प्रसिद्धदेवताविशेषेषु मुख्यया वृत्त्या वर्तमानाः [illegible]गोपालादिषूपचारेण प्रवर्तन्त इत्याशङ्कते—स्यान्मतमिति । 30 गोपालेष्वेव मुख्यया वृत्त्या स्कन्दादिशब्दैरभिधेया [illegible] [illegible]

1 सि. क्ष. डा. [illegible] । 2 सि. [illegible] । 3 सि. क्ष. [illegible] । 4 सि. क्ष. [illegible]रोपवशात् । डा. सम्यगारोपवशात् ।

प्रत्यक्षत्वात् गोपालादय एव तद्भूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते, ते तु भवत्कल्पितेन्द्रादयः समयान्तरप्रसिद्धसम्बन्धपरिकल्पनगम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाः, तस्मात्त एव तेषु प्रत्यक्षाः, येऽपि च ते स्कन्दादयस्तेष्वेकस्मिंश्चिदितरयोरपि संज्ञयोः प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् त्रयोऽपि परस्परसंज्ञानिर्देश्याः सङ्कीर्णाः स्युः, अन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽप्रभूतया संज्ञया 5 विवक्षितेतरार्थव्यवहरणात्तु अन्तर्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यनिमित्तः संज्ञाव्यवहारोऽभ्युपगतो न बहिर्निमित्त प्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षत्वादित्यादि यावच्च यत्र तेषु प्रत्यक्षाः, ते भवत्कल्पितेन्द्रादयः समयान्तरप्रसिद्धसम्बन्धपरिकल्पनगम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाः यथा गोपालादयः प्रत्यक्षाः सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेया इति, तेषां सत्त्वं तच्छब्दमात्रसमन्वयमात्रप्रत्यक्षम् उपचारगम्यत्वात्तेभ्यः कारणेभ्यः तद्भूताः—स्कन्दादिशब्दभूताः, 10 प्रत्यक्षाश्च गोपालादयो मुख्यया च वृत्त्योच्यन्ते तस्मात्त एव—ते गोपालादय एव स्कन्दादयो न समयान्तरपरिकल्पिताः सन्तीति, तथाप्यन्यथाऽतिप्रसङ्गाभावादेव शब्दसन्निवेशो न निमित्तान्तरात्, अभ्युपेत्यापि समयान्तरपरिकल्पितानां स्कन्दादीनामस्तित्वं निमित्तनियमाभावदोष उच्यते—येऽपि च त इत्यादि स्कन्दोऽपि येनैन्द्रचमे [ततः] स तत्र इन्द्रो वा किं न भवति ? तथा शक्रोऽपि स्कन्दनेन्द्रने, ततः स इतर इतरश्च किं न भवति ? एकस्मिंश्चिदितरयोरपि संज्ञयोः प्रवृत्तेर्निमित्तसद्भावेन तस्मात् त्रयोऽपि परस्परसंज्ञानिर्देश्याः 15 सङ्कीर्णाः स्युः अथ मा भूदेष दोष इत्यन्यतमदेव निमित्तमेक तत्त्वमित्यस्तेऽसङ्कीर्णसंज्ञाव्यवहारार्थं तस्य एव न स्त्री नग्न इतीष्टार्थविवक्षया, एवं तर्ह्यन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽप्रभूतया संज्ञया विवक्षितेतरा-

---

समयान्तरप्रसिद्धसम्बन्धपरिकल्पनगम्याः [illegible] न स्कन्दादिशब्दभूताः [illegible] प्रत्यक्षत्वादिति । व्याचष्टे—ते इति भावमात्रेषु स्कन्दादिशब्दवाच्यत्वेन परिकल्प्यन्ते [illegible] तेऽनभिधेया इति, न तु सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाः [illegible], सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयत्वं भवत्कल्पितेन्द्रादीनाम्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधे- 20 [illegible] प्रत्यक्षत्वात् [illegible] गोपालादय एव स्कन्दादिशब्दभूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते ते तैः शब्दैरिति भाव । स्कन्दादीनां सत्त्वं [illegible]—तेषां सत्त्वमिति, एवं च भवत्कल्पितेन्द्रादयः न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाः [illegible] कारणेभ्यो न तद्भूता न वा स्कन्दादिशब्दैर्मुख्यया वृत्त्योच्यन्तेऽतो न [illegible]—न सन्तीति । [illegible] निमित्तान्तर[illegible] निमित्तान्तरस्य [illegible]—अभ्युपेत्यापीति । 25 निमित्तव्यभिचारं दर्शयति—स्कन्दोऽपीति [illegible] स्कन्दोऽपि [illegible] भाव । हेतुमाह—एकस्मिन्निति । फलमाह—त्रयोऽपीति [illegible] भाव । अथ स्कन्दादौ [illegible] समाधत्ते—अथ मा भूदिति । एवं तर्हीति, [illegible] 30 [illegible] भाव । [illegible]

१ सि. क्ष. येनैन्द्रं च स्कंद । २ सि क्ष डा. ये इतरत्र । ३ क्ष. संज्ञामन्वस्तु ।

र्थव्यवहरणाद्वस्त्वनिर्दिष्टसम्प्रत्ययानुविद्धचैतन्यनिमित्तः संज्ञाव्यवहारोऽभ्युपगन्तव्यो [न] बहिर्निमित्त प्रत्ययमिति दोषः, द्रव्यभावनिर्दिष्टपरिमाणेऽवगाते विशेषयति ।

किञ्चान्यत्—

निमित्तप्रत्ययेन संज्ञाप्रवृत्तेश्च यावत् सम्भवं संज्ञासन्निवेशो सर्वव्यपदेशसमाप्त्यात् भाव-कार्यादयोऽपि ते प्राप्ताः, यथा च यावत् किञ्चित् भवननिमित्तमस्ति तस्य सर्वस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थः, तद्भाविनश्च पर्यायशब्दा एव, घटकुटशब्दवत्, एवं तावत्सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

निमित्तप्रत्ययेनेत्यादि, यदि स्पन्दनादिनिमित्तप्रत्ययेन संज्ञाप्रवृत्तिस्ततो यावत्सम्भवं याव-न्निमित्तानि भवनकरणशमनभावनबाहुमवर्तनपरिणमनादीनि सम्भवन्ति तावद्भिर्निमित्तैः संज्ञासन्निवेशो भवति रोदनाद्रुद्रो भवनाद्भवो भावकः करणात् कारक इत्यादि सर्वव्यपदेशसमाप्त्यात् भावकार्यादयोऽपि ते प्राप्ताः उक्तञ्च—तथा च यावदित्यादि, यत्परिमाणमस्य—यावत्, यावदेव किञ्चिद्भवननिमित्तमस्ति सर्वस्मिन्नर्थः, तस्य सर्वस्य घटपटादेरिन्द्रस्कन्दादिरर्थः, सर्वभावस्वर्थानामन्वर्थत्वात् पर्यायः, तद्भाविनश्च पर्यायशब्दा एव किमिव ? घटकुटशब्दवत्—सर्व एव सर्वः—घटः स्तम्भः, पटः स्तम्भः, वैयोऽपि स्तम्भः, एवं रूपेन्द्रादयश्च, स्तम्भोऽपि घटः पटश्चेत्यादि भावम्, एवं तावत् सर्वभावेनामन्वर्थत्वात् सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

किञ्चान्यत्—

विशेषतोऽपि सम्भवघटनादिस्पन्दनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, कतमद्रूप्यं कतमेन निमि-त्तेन नाभिधीयते ?,

(विशेषतोऽपीति) विशेषतोऽपि सम्भवघटनादिस्पन्दनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, चेष्टाकोटि स्थापनिसम्भवनमिसम्भिपूर्वकपरिसमाप्तत्वात्—परिणामर्थत्वात् सर्वेषां ज्ञानगत्यर्थानां स्पन्दनशोषणविसर प्रवेशनेष्वनगमनापर्यानां यावतां यस्मिन्नर्थे सम्भवः तस्य तस्य तदर्थत्वे सर्वसर्वत्वं, यसमाद्दत्तु

द्रव्यभावादिति । यदि व्यवहाराद्वे बहिर्निमित्तापेक्षः स्यात्तर्हि निमित्तानां बहूनां सम्भवात् प्रतिनिमित्तं संज्ञासन्निवेशे भवितव्यं सर्वसंज्ञासमावेशः स्यादिति दोषान्तरमाह—निमित्तप्रत्ययेनेति । भावके—यदीति गत्यादिनिमित्तं नामभिधानार्थाः तैरर्थ-सम्भवाभ्युपगमेऽसमञ्जसत्वं व्यवहारे यदि स्यादित्यर्थं । एकस्मिन् वस्तुनि नानानिमित्तानि वर्तन्त इति भवतीति भावकत्वनिमित्तं भवनं करणत्वनिमित्तं करणं शमनत्वनिमित्तं शमनं भावकत्वनिमित्तं भावनं बाहुमवत्वनिमित्तं बाहुमवनं वर्तनत्वनिमित्तं वर्तनं परिणामकत्वनिमित्तं परिणमनमित्येतानि निमित्तानि भवघटादिष्वर्थेषु प्रत्येकं सम्भवन्तीति तत्सञ्ज्ञैरपि ते व्यपदिश्येरन्निति भावः । तदाह भो दोष इत्याह—तथा चेति यत्स्यादित्यर्थपदार्थस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थं पर्याय इत्यादिभावस्वर्थस सम्भवात्, तद्भावस्थानाश्च पर्यायशब्दा भवेयुः एवञ्च घटः इन्द्रस्कन्दादिनिमित्तकशब्दाभिधेयः स्यादेवं पटादयोऽपीति सर्वं सर्वात्मकमिति सर्वसर्वत्वं प्रसज्यत इति भावः । भवननिमित्तमस्तीति यावन्निमित्तसम्भवमित्यर्थं । सर्वभावार्थानां प्रतिवस्तु सद्भावत्वात् पर्यायत्वमित्याह—सर्वेति । इन्द्रस्कन्दभवनभावकादिशब्दवाचिन इन्द्रस्कन्दभवनभावकार्थाः पर्यायशब्दा एवेत्याह—तद्भाविनश्चेति । भावयितुम्—सर्वे एवेति । एवमविशेषतश्चोपदर्शितमधुना विशेषतोऽपि तदापादयति—विशेषतोऽपीति ।

---

१ भा सर्वभावार्थानामन्वर्थत्वात् । २ सि भ डा. सर्वभावानुगमन्वर्थत्वात् । ३ सि क. डा. सम्भवतीति च ।

मेलूनां प्रयमस्यामासनापेक्षत्वाच गतिनिवृत्तिपर्यायाणां क्षेपमात्रत्वाच वस्तवीनतिवृत्तेः अवमर्थं क्रमेण निमित्तेन नाभिधीयते ? ततः सर्वसर्वत्वम् ।

स्यान्मतमेवं तर्हि मुख्यमभिमतप्रपादानद्वारेण त्वयैव सर्वस्य बहिर्निमित्तापेक्षत्वं समर्थितम्, त्वत्पक्षेऽपि च सर्वसर्वाभिधानाभिप्रसङ्गो दुर्निवार इत्येतदाशङ्क्य उच्यतेऽनेन—

5 एवमपि तु स्थिते सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्थाव्यावर्तनार्थं बहिर्निमित्तनिरपेक्षसंज्ञामात्रसन्निवेशिनियतार्थाभिधायित्वं कुम्भादित्वमभ्युपगन्तव्यम्, एवं हि सङ्केतमात्रत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य मुख्यार्थाः सर्वदेशभाषा इत्येतदपवादसिद्धम्, नियतनिरपेक्षत्वात् सङ्केतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच्च शब्दानाम्, डित्थादिवत्, अत एवेदमप्यभियुक्तानां स्मरणमुपपन्नं 'अनेकार्था धातवः' इति इत्यवतामिति ।

10 एवमपि तु स्थित इत्यादि यावत् कुम्भादित्वमभ्युपगन्तव्यमिति, तत्प्रतिपिपादयिषितार्थप्रतिपादनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य मतभेदेऽपि सर्वसर्वत्वे सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्था प्राप्तैव सा मा भूदिति तद्व्यावर्तनार्थं कुम्भादिशब्दाः कस्मिंश्चिदर्थे बहिर्निमित्तनिरपेक्षाः संज्ञामात्रत्वेन सन्निवेशिताः शब्दो नियमेन तमेवार्थमभिदधातीति प्राप्तम्, इतरथा सर्वसर्वाभिधानाव्यवस्थाऽवश्यम्भाविनी, तस्मात् संज्ञासन्निवेशात् न मे कश्चिद्दोष इति तवाचोपाभासमेतत् समानदोषत्वादिति, एवं हीत्यादि, अस्य न्यायस्य व्याप्तिप्रदर्शनम्, एवञ्च कृत्वा सङ्केतमात्रत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य मुख्यार्थाः सर्वदेशभाषा इत्येतदपवादसिद्धम्—घटः कुटः कुम्भः, क्षीरं पयः पाठि दुग्धम्, अभिप्रायतुरः किन्तु मन्त्रस्य इत्यादीनाञ्च सङ्केतवशात् निमित्तवैकार्थवाचित्वं सिद्धम् नियतनिरपेक्षत्वात् सङ्केतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच्च तेषां तेषां

ननु मां प्रति दोषं प्रतिसर्वंधितुना भवतापि सर्वाभिधेयानां बहिर्निमित्तापेक्षत्वं समर्थितमेव एवं समर्थिते भवतोऽपि सर्वसर्वाभिधानप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशङ्कते स्यान्मतमिति । यद्यपि बहिर्निमित्तापेक्षाभिधानप्रवृत्तिरभ्युपगम्यैव, न चैवमभ्युपगम्यते तत्रोपायेन किन्तु शब्दप्रमाणप्रमाणाभिधानप्रवृत्तिरिष्यते इत्याशङ्कोपशमनार्थं—एवमपीति । यथा हि परस्य सामिवशिनार्थं प्रतिपादयितुं शक्यम्, यथोक्तमभिधाच्छक्तिः न च शब्दप्रयोगे यदि बहिर्निमित्तसापेक्षोऽर्थं प्रतिपादयेत् तर्हि सर्वसर्वत्वप्रसङ्गेन प्रोक्तदोषः सर्वसर्वाभिधानलक्षणाऽव्यवस्था स्यादिति तद्व्यावर्तनाय नियतार्थाभिधायित्वं शब्दानामभ्युपेयम्, तच्च बहिर्निमित्तानपेक्षं शब्दप्रमाणाख्येन सम्बन्धमात्रेण भवति नान्यथेति । समभावत्वे नियतार्थनियमप्रमाणमनुगम्ये दोषमात्रवर्जनार्थं—इत्यतोऽपीति । अत्र सन्निवेशितशब्दानामर्थ इति संज्ञामात्रत्वात् एवमभ्युपगम्यते मे न कश्चिद्दोष इत्याशङ्कोपशमनार्थं—तस्मादिति । यथोक्त-

15 सङ्केतमात्रेण शब्दानामर्थेषु प्रवृत्ति निमित्तविनाभावनानामपि सङ्केतेन नियतत्वात् मुख्यार्थाभावस्यापेक्षानपेक्षत्वेन सङ्केतस्यानुकूलत्वं व्याप्तिप्रदर्शनार्थ—अस्य न्यायस्येति । नानादेशेष्वेकस्यैव घटस्याभिधाने पर्यायशब्दा घटः कुटः इति । तथैवान्यत्राप्याह—क्षीरं पय इति । म्लेच्छभाषास्वप्याह—अभिप्रायतुर इति । शब्दो हि यथाऽभिधातुमिष्टं वस्तु सङ्केतवशेन प्रतिपादयति, सङ्केतस्तु बहिर्निमित्तानपेक्षेण नियत एव नियमनिरपेक्षत्वात्, सङ्केतमात्र एव शब्दोऽभिधेयमर्थं प्रतिपादयितुं क्षम इत्याह नियतनिरपेक्षत्वादिति शब्दस्यार्थप्रतिपादने सङ्केताधीनत्वमुक्तं निरवकाशमित्याह । सङ्केतस्य

---

१ ध है प्र. चलनी । २ प्र. सर्वसर्वे पर्वा ।

सम्बन्धानाम्, इत्यादिवत्, इदमप्यभिमुख्यनामत एव कारणमुपपन्नम्—नान्यथा, यथा 'अनेकार्था धातवः' इति, गतार्थं यावद् द्रव्यतामिति ।

चेतनाचेतनभेदस्यास्य जगतो भावकं नाम, तस्मादेव घटो भवति, घटस्य द्रव्यं कारणम्, घटं भावयति नाम, घटस्य ततो भवनात्, यद्यतो भवति तत्तस्य कारणं दृष्टम्, यथा मृत्, अनया यथा घटस्तथा नाम्ना, घटक्रियात्मकत्वं वा भावकत्वम्, तस्माद् घटं भावयति 5 नाम, रूपाद्युपयोगभवनं वाऽन्तर्निविष्टशब्दानुगतम्, रूपणाद्रूपम्, रस्यत इति रसः घ्रायत इति गन्धः श्रोत्रग्रहणः शब्द इति लक्षणात् रूपादिरपि शब्दो भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानुपसर्जनतैव ।

चेतनाचेतनेत्यादि, अनेन प्रकारेण यदुक्तं नाम तच्चेतनाचेतनभेदस्य कुम्भकारघटादेः पृथिव्यादिमनुष्यनारकतिर्यक्सिद्धपरमाणुप्रभृत्याकाशादेः समस्तस्यास्य जगतो भावकं नाम—समस्तं जगन्नाम्नो 10 भवतीति भावितम् तस्मादेव घटो भवति घटस्य द्रव्यं कारणं घटं भावयति नाम, ततो भवनात्, ततो भवतीति प्रतिपादितत्वात् सिद्धो हेतुः । यद्यतो भवति तत्तस्य कारणं दृष्टम्, यथा मृत्—यतो मृदो घटस्य कार्यं, तथा नाम घटस्य कारणमित्येतमर्थमुपनयति अनयेत्यादि, यथा घटस्य मृद्द्रव्यं भवति तथा नामेत्यर्थः, घटक्रियात्मकत्वं वा भावकत्वम्, नाम इति वर्तते, शब्दो द्रव्यं तावत् घटकरणात्मकत्वात् पूर्वोक्तात् प्रतिपद्यते, तस्माद्घटं भावयति नाम, नाम्नो घटो भवतीत्यर्थः, रूपाद्युपयोगेत्यादि, अथवा 15 रूपाद्युपयोगो—रूपादिज्ञानं तस्य भवनमन्तर्निविष्टशब्दानुगतं तच्छब्दात्मकं रूपणाद्रूपं रस्यत इति रसः, प्राप्य

सम्बन्धापेक्षस्य च सर्वेष्वेषु सम्बन्धिष्वभिमुखार्थप्रतिपादकत्वं तावदाभिमुख्यमित्युक्तं दृष्टान्तमाह—इदमपीति । गतार्थमिति, अत्र सूत्रं सुगमम् । अत्र कुम्भकारघटादिषु पटादिभिः अन्यत् सम्बन्धिनं सम्बन्धस्य रूपादिभिः शब्दैः समानात्मकत्वात् कुम्भकारघटादिप्रवृत्तिः तदुक्तं तस्यैव नामनिमित्तं व्याचष्टे—चेतनाचेतनेति । व्याचष्टे—अनेनेति । विशिष्टं वस्तु दर्शयति—कुम्भकारेति । नाम कुम्भकारादीन् भावयति तथापि परिणमयतीति भावकमिति तत्सर्वमाह—समस्तमिति । भावकत्वमेव स्फुटीकरोति—20 तस्मादेवेति, नाम एवेत्यर्थः । तत्स्पष्टीकरणार्थमन्ये नामघटयोस्तादात्म्यं कारणमिति नामप्रभवत्वं साधयितुमाह—ततो भवतीति । अत्रैव व्याप्तिं दर्शयति—यद्यत इति । दृष्टान्तमाह—यथेति । नाम्न इति भावकस्य भावो भावकत्वमित्याशयेनाह—घटक्रियात्मकत्वं वेति नाम्न एव भवतीति शब्दो भवनात्मकः भवनान्यत्वाभावात्, अतस्तदात्मकत्वादेव नामैवात्मना भवनं तत्स्वभावस्य तदात्मत्वेन भावात्, अतः घटक्रियात्मकत्वान्नाम्नो द्रव्यम्, न हि तदनात्मकत्वे घटक्रिया भवति तत्करणं भवितुमर्हतीति तस्माद्घटं भावयति नामेति भावः । किञ्च विज्ञानमात्रस्य शब्दानुविद्धत्वात् यद् वैयाकरणैः उपपादितं 25 तदिति व्याख्या रूपादिविज्ञानं शब्दात्मकत्वादेवेत्याह—अथवेति रूपादेर्ज्ञानं शब्दसंस्पृष्टं भासते निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा, शब्दानुवेधेन शब्दस्वरूपतापन्नमेव भवतीति भावः । रूपादिविषयं ज्ञानं यदा रूपमिति रूप्यते तदा तद्रूपमुच्यते यदा रस इति रस्यते तदा रस इति गन्ध इति घ्रायते यदा तदा गन्ध इत्युच्यते स्वाकाराकारेण विज्ञानस्यावभासनात्, तच्च ज्ञानं शब्दानुविद्धत्वात् शब्दात्मकमिति विज्ञानात्मना रूपादयोऽपि शब्दात्मका एवेति सर्वस्य शब्दमात्रत्वात्तत्र एव प्रधानमित्याह—रूपणादिति ।

---

१ सि. क्ष. डे. नाम्नोऽपि नास्ति । २ लि. क्ष. भवो ।

इति गम्यः श्रोत्रग्राह्य शब्द इति श्रवणात् तस्योपयोगस्य शब्दात्मकत्वात् रूपादीनाञ्च तदात्मकत्वात् शब्दो रूपादिरपि भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानुपसर्जनतैव—प्राधान्यमेवेत्यर्थः, एष नामद्रव्यार्थनयपूर्वपक्षः।

अत्रोत्तरमुभयनियमस्याराः शब्दनयो वक्ष्यमाणः—

अस्यापि नियमः, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्तः, अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थः ५ प्रधानं न शब्दः अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम्, न च ज्ञानशब्दयो-रैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, प्रत्यक्षमेव हि न नाम्नो घटादिर्भवति, ततस्तु श्रोत्राभि-घात एवोत्पद्यते।

अस्यापि नियम इत्यादि, यथोऽपि नामद्रव्यार्थभावो नियतः उपसर्जनत्वेनेष्यते, न प्राधा-न्येन, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्तः, न भूमः शब्दो निमित्तमात्रव्यापृतो ज्ञानोपकारी नार्थीति १० ज्ञानस्येव प्रधानस्योपकारकत्वेन वर्तते, ज्ञानेनैव चोत्पाद्यते, अर्थप्रकाशनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, तस्मात् अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थः प्रधानं न शब्दः, तस्माच्छब्दार्थत्वात् अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम् न च ज्ञानशब्दयोरैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, यस्मात् प्रत्यक्षमेव न प्राधा-न्यात् श्रोत्राभिघातकत्वात् घटादिर्भवति—न शब्दः कारणं घटस्य ततोऽनुत्पत्तेः, ततस्तु—शब्दात् श्रोत्राभिघात एवोत्पद्यते, तस्माच्छब्दः श्रोत्राभिघाते हेतुर्न घटे न ज्ञाने।

१५ तथा च यदि शब्दस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यत्वं स्यात्ततो घटार्थिनो भवतु घट इति मन्त्रयीरन्, अरिविनाशार्थिनश्च राजानः परबलमेति मा भूदिति वा ब्रूयुः, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणम-र्थार्थिनाञ्च क्षायोपशमिको भावः, सोऽपि द्रव्यार्थतां हित्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि

तदात्मकत्वादिति, तस्योपयोगस्याविशेषात्। एवं शब्दप्राधान्यात्तिनामद्रव्यार्थनयमतमित्युपसंहरति—एष इति। उभयनियमस्याराः [illegible] उक्तं नामप्राधान्यमतं निरस्यति—अस्यापीति। तदभिमतो द्रव्यभूतः शब्दो न प्रधानम्, विशेषस्यैव २० प्राधान्यात् [illegible] एषैव व्याख्या—यथोऽपीति। [illegible] शब्दोऽनुपकारित्वान्नार्थीति [illegible] विवृणोति—न भूम इति। तर्हि किंकृतात् ज्ञानस्यैवेति। यस्तु वर्णं ज्ञात्वा घटं बोधयितुं शब्दं व्याप्रियते, तस्मादर्थेन शब्दः प्रयुज्यते तेन च [illegible] ज्ञानमेव प्रधानं शब्दः उपसर्जनमित्याह—ज्ञानेनैवेति। नै [illegible] अर्थोऽपि ज्ञानार्थ इति ज्ञानमेव प्रधानमुपसर्जनत्वं इत्याह—तस्मादर्थार्थत्वादिति। ननु ज्ञानं शब्दानुविद्धमेव [illegible] २५ [illegible] इत्याह—न च ज्ञानशब्दयोरिति। विरोधं स्फुटयति—यस्मादिति नामरूपो हि शब्दः केवलं श्रोत्रा-भिघातकारीति [illegible] श्रोत्राभिघातकारणं स न तु घटादि [illegible] यदि शब्दः कारणं स्यात् [illegible] एव तत्रैव [illegible] ज्ञानोत्पत्तौ [illegible] इति भाव। शब्दस्य घटादिकारणत्वेऽनुपपत्तिं प्रदर्शयति—तथा चेति। तदेव भावो

---

१ सि. क्ष. डा. नार्थीति।

विशेषेणैव भूयते, उक्ता शब्दार्थव्युत्पत्तिर्वस्त्वर्थश्च, स हि भावागमः, ततः उत्पाद्यते शब्दः, तस्माच्छब्दो द्रव्यागमः, तथा ह्याहुः 'आगमतो जाणए अणुवउत्ते दव्वसुतं' (अनु० १२ सू०) इति ।

तथा चेत्यादि यावत् प्रब्रवीरन्नित्यनिष्टापादनम्, यदि शब्दस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यत्वं स्यात् ततो घटार्थिनो भवतु घट इति प्रब्रवीरन्, अरिविनाशार्थिनश्च राजानो विजिगीषवो न इन्द्रार्थं विब्रूयुः, 5 परचक्रमेति मा भूदिति वा ब्रूयुः, न च तद् दृष्टमिष्टं वा, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणसमर्थोऽर्थिनाश्च क्षायोपशमिको भावः–ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्त ज्ञानमित्यर्थः, तत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, सोऽपि द्रव्यपर्यायतां हित्वा–क्षायोपशमिको भावः क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् द्रव्यपर्यायतां त्यक्त्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि विशेषेणैव भूयते [सोऽपि] विशेष एव भवति, उक्त[ा]शब्दार्थव्युत्पत्तिः, भवति भवत् प्रधान भाव इत्युपक्रम्य घञ्ज्ञानविधेयं इत्यत एवेत्यस्यार्थो गतः वस्त्वर्थश्च भावितः–सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधान भावः, 10 शिबिकावाहकयानेश्वरयानवदिति स हि भावागमः–यस्मात् क्षायोपशमिको भावो ज्ञान भावागम उच्यते तस्मात् प्रधानं भवति, [आ]मर्यादया अभिविधिना [वा] गमोऽवबोधः ततः शब्दस्यागमस्य तत उत्पाद्यते शब्दो ज्ञानात्, तस्माच्छब्दो द्रव्यागमः, तथा ह्याहुरिति–शब्दद्रव्यागमत्वे ज्ञापकमार्षम् 'आगमतो जाणए अणुवउत्ते दव्वसुतं' (अनु० १२ सू०) इति ।

इतश्च ज्ञानमेव प्रधानम् 15

तत एव हि चास्योत्पत्तिः, प्रवृत्तोऽपि शब्दः परतन्त्रः, ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोतरि प्रवृत्तेश्च, तादर्थ्येन ज्ञानं प्रधानं शिबिकावाहकयानेश्वरयानवत्, अतस्त्वयुक्तिवत् उपयोगविशेषभवनं प्रधानम्, तत्कार्यत्वाच्छब्दस्य ।

यदि शब्दस्येति, यदि शब्दो घटार्थिनां स्यात् तर्हि घटाख्यमात्रे घटो भवतीति [illegible] घट इत्येव [illegible] घटार्थिनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, परविनाशार्थिनश्च राजानः [illegible] परचक्रं मा भूदिति शब्देनैव तद्विनाशं कुर्युः [illegible] 20 [illegible] भावः । किं तर्हि कारणं प्रवृत्तौ निवृत्तौ चार्थक्रियासमर्थमित्यत आह–तस्मादिति [illegible] कारणत्वे [illegible] ज्ञानावरणक्षयोपशमसमुत्थत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती तत एव तयोर्दर्शनादिति भावः । यद्यपि हि ज्ञानं प्रवृत्ति निवृत्ति वा करोतीति द्रव्यं स्यात् [illegible] आह–सोऽपीति ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यो भावोऽपीत्यर्थः [illegible] क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् [illegible] द्रव्यत्वं जहातीति किन्तु विशेष एव भवतीति प्रधानमेवेति भावः । भवत् प्रधानं [illegible] भाव उपसर्जनं सामान्यं [illegible] विशेष एव भवतीति भाव इत्यादि [illegible] 25 मुखेन विशेषस्यैव प्राधान्यं प्रतिपादितमिति सूचयति–उक्तेति । तथैव मर्थ व्याचष्टे–भवतीति । भावार्थोऽपि [illegible] घटो विशेषे न घटाख्यमात्र [illegible] प्रधानं भाव सामान्यं [illegible] उपसर्जनमप्रधानम् शिबिकावाहकयानेश्वरयान- वदिति भावित एवैतद्–वस्त्वर्थश्चेति । सोऽयं क्षायोपशमिको भावो भावागम उच्यते तच्च ज्ञानं प्रधानम् [illegible] [illegible] परप्रबोधार्थं [illegible] उत्पाद्यते शब्दो द्रव्यागमो भवति, ज्ञानस्य कारणत्वात्, [illegible] हि [illegible] भवति, [illegible] इति [illegible] [illegible] स इति । 30 [illegible]–यस्मादिति । आ मर्यादयेति [illegible] मर्यादयेत्यर्थः । अनुपयुक्तो ज्ञाता [illegible] [illegible] तथा ह्याहुरिति । [illegible] प्रवृत्तो शब्दो [illegible] [illegible] ज्ञानं [illegible] ज्ञानमेव प्रधानमित्याह–तत एव हीति [illegible]

(तत एवेति) तस्मादेव एव चात्मोत्पत्तिः—शब्दस्य ज्ञानादेवोत्पत्तिः, तदुच्चारणेनोत्पादितत्वात् ज्ञानमेव शब्दस्य कारणम् प्रयुक्तोऽपि शब्दः परतन्त्रो ज्ञानार्थत्वात्—परतन्त्रो ज्ञानोत्पादनार्थत्वात् कोऽपीत्यत आह—मैत्रतेत्य तादर्थ्येन—तदुत्पत्तिविवर्तत्वाभ्यां ज्ञानं प्रधानमित्येतस्मिन्नर्थद्वये दृष्टान्तः—शिबिकावाह-प्रधानेश्वरज्ञानवदिति वैतनिकानां यान वाहनमेतिरित्येव प्रवृत्तं ईश्वरज्ञानार्थमतोऽपि द्विधापि ईश्वर[यान]प्राधा-
5 न्यवत् ज्ञानप्राधान्यमिति, अतस्तत्प्रयुक्तिपरित्यादि [उप] सामीप्येन सर्वात्मना योग उपयोगः—रूपादर्थ-समीपे सदात्मप्रदेशानां तत्परता, तस्यो[प]योगात्मयोगत्वादेः तिर्यग्मनुष्यनामनिर्वर्तित वर्तते कुम्भभवादि च यथासंख्य भवति रूपादिसमर्थविरचनात्मकत्वात् कुम्भभवादिकार्यवत् नामो भवति, 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया' (पाणिनिशिक्षा श्लो ६) इत्यादि सर्वं तदुपयोगपरि-णामजुपयोगविशेषमपनप्राधान्यं साधयति, तत्कार्यत्वाच्छब्दस्य—उपयोगस्य शब्दः कार्यं स एव कारणमु-
10 पयोगस्य कुम्भभवशरीरादेरिति तत्कारण तदिति त्वयैव प्राग्भावितं विस्तरेणैवत् ।

अयोऽप्येव सामान्यमविशेषः तच्चयनमात्रम्, उभयोः परस्परकारणत्वाविशेषत्वादित्य-प्रोत्तरम्, अथ कस्मात् उपयोग एव नामत्वमापद्यते? उपयोगत्वप्राप्तेर्नामः सर्वत्र विशेष-प्रधानत्वम्, तस्यापि वा नामशब्दस्य तत्प्रभृति द्रव्यमिति नामद्रव्यार्थं हित्वा द्रव्यद्रव्या-र्थोऽङ्गीकृतः अतो मूर्तद्रव्यकारणत्वाभ्युपगमः ते विरोधाय आपद्यते, मूर्तममूर्तस्य हि द्रव्यं
15 न भवति नामशब्दो मूर्तः कुड्यादि प्रतिहतगतित्वात्, यथा लोष्टादि, तस्मात् नोपयोगस्य द्रव्यम्, मूर्तत्वात्, घटवत्, वैधर्म्येणाकाशवत्, उक्तं हि 'न हि मूर्तममूर्तत्वं नामूर्तं याति मूर्तताम् । द्रव्ये त्रिष्वपि कालेषु नात्मभावं जहाति हि' ॥

अथोऽप्यतेत्यादि पूर्वपक्षो गतार्थो वा यदविशेषत्वादिति, सामान्यमविशेषः तच्चयनमात्रं न विशेष

वैतनिकानां । आत्मोत्पत्ति—यस्मादिति शब्दस्य तदनुपेक्षत्वानित्यात् ज्ञानादेवेति शब्दोत्पत्तिज्ञानमिति भावः । तादर्थ्येनेति,
20 तादर्थ्यं हि शब्दस्योत्पत्तेर्ज्ञानार्थत्वं चेति ज्ञानं प्रधानमिति भावः । शब्दस्याप्रधानत्वे ज्ञानस्य च प्रधान्ये वैतनि-कानां दृष्टान्तः शिबिकेति यथा यानार्थं ईश्वर वाहकाः यानं प्रेरयन्ति तत्र प्रवृत्तं तथापि यानार्थं भवति [illegible] ईश्वरस्य प्रधाने वाहकाः यानं तत्प्रधानमिति भाव । कुम्भभवमनुष्यशरीरप्रभृति नामप्रभवम्, शब्दोपयोगस्य [illegible] [illegible] स्पर्शरसगन्धवर्णसंस्थानात्मकत्वात् कुम्भभवादिकार्यमिति भवत्येव तदनुपयोगविशेषप्राधान्यं साधयति—अतस्तत्प्रयुक्तिपरिति । आत्मा हि सर्वात्मना [illegible] शब्दस्य तदुपयुक्तो तदा तत्र तदुपयोग भवति
25 [illegible] तस्मै तदुपयोगविशेषप्राधान्यं कुम्भभवशरीरादि भवतीति यतः तदेव [illegible] [illegible] तस्य प्राधान्यमिति दर्शयति—आत्मेति । शिक्षावचनं दर्शयति—आत्मेति आत्मा बुद्ध्या [illegible] [illegible] [illegible] मनो युङ्क्ते इति उक्तं तदुपयोगविशेषप्राधान्यं साधयतीत्याह—तत्कार्यत्वादिति । [illegible] [illegible] [illegible] यथा च हि शब्दो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

---

१ सि क्ष. डे का [illegible] । २ सि क्ष डे का "[illegible]" । ३ सि क्ष. डे. "[illegible]" ।

इत्येतद्वाच्यमिति भावितार्थः, उभयोः परस्परकारणत्वाविशेषत्वादिति, अत्रोत्तरम्–अथ कस्मादित्यादि यावत् सर्वत्र विशेषप्रधानत्वमिति, उपयोग एव नामत्वमापद्यत इति ? विशेषस्योपयोगस्य प्राधान्यम्, उपयोगस्य प्राप्तेर्नाम्नः, तस्यापि वा नामशब्दस्येत्यादि, नामशब्द इति वीणावेणुघटशब्दादिभ्यो विशिष्यते, प्रकृतस्या-त्रोपयोगित्वाच, तस्य उरःप्रभृतीत्यादि, नामद्रव्यार्थं हित्वा त्वया द्रव्यद्रव्यार्थोऽङ्गीकृतः तदुपयोक्तम् 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ मारुत- 5
स्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्' (पाणिनिशिक्षा श्लो० ६–७) इत्यादिना मूर्तद्रव्याभ्युपगमात् आर्षमपि ज्ञापकं 'नो आगमतो द्रव्य शरीरमुक्त तद्यथा–'अहो ण इमे ण सरीरसमुस्सयेण आघविए त्ति पद आघवित पण्णवित' (अनुयो० सू० १६) इत्यादि, तस्मात्शब्दकारणत्वत्यागेन मूर्तद्रव्यकारणत्वाभ्युपगमस्ते विरोधायापद्यते, अत आह–मूर्तममूर्तस्य द्रव्य न भवति–परिणामिकारणमित्यर्थः, यथा मूर्तममूर्तस्य कारणं न भवतीत्ययमभ्युपगमः तथा नामशब्दस्य मूर्तत्वादमूर्तोपयोगकारित्वं न युज्यते स्यान्मतं 10
कथं मूर्तः शब्दो यतोऽस्यामूर्तज्ञानकारित्वं न भवेदित्यत्र ब्रूमः, नामशब्दो मूर्त इति प्रतिपद्यताम्, कुड्यादिप्रतिहतगतित्वात्–यस्य गतिः कुड्यादिभिः प्रतिहन्यते तन्मूर्तं दृष्टं यथा लोष्टादीति, तन्नाम नोपयोगस्येत्यादि अर्थप्रदर्शनसाधन–उपयोगो न मूर्तद्रव्यहेतुकः, अमूर्तत्वादाकाशवत् न ह्याकाशं मृदादि दण्डादिमूर्तद्रव्यस्य कार्यमिति साधर्म्यदृष्टान्तः घटादीति वैधर्म्येण, अमूर्तद्रव्यहेतुकं न तन्मूर्तं यथा

घटः अविशेषत्वाच्च प्रतिपाद्यते–अथोच्यतेति । टीका–उभयोरिति शब्दोपयोगयोः परस्परमविशिष्टं कारणत्वम्, यदो- 15
दीरि कारणं द्रव्यं तदविशिष्टं सामान्यमेव तच्छब्दोपयोगयोः परस्परकारणत्वे कारणधर्मानुसृतत्वेनोपयोगस्य शब्दात्मकत्वं स्यात्, सर्वस्याकारानुवर्त तदात्मकमिति व्याप्तेरिति भाव । समाधत्ते–अथ कस्मादिति उभयोः परस्परकारणत्वे उपयुक्त्यैव एव शब्दत्वमापद्यते न तु शब्द उपयोगत्वमिति न चात्र विशेष हेतुः तस्मादुपयोगस्य विशेषस्य प्राधान्यादभेदोपयोगस्य नामत्वमापद्यत इति भावः । किञ्च त्वन्मतेन शब्दस्य न नामद्रव्यत्वं सम्भवति, उरःप्रभृतिभ्यो द्रव्येभ्यस्तदुत्पत्त्यभ्युपगमात्, तथा च द्रव्यद्रव्यत्वं प्रसज्येत-इत्येनाह–तस्यापि वेति नामशब्दस्यापि वेत्यर्थः । शब्दे नामत्वविशेषणस्यार्थमाह–नामशब्द इतीति । शब्दस्योरआदिभ्य 20
उत्पत्तिप्रदर्शकपाणिनीयशिक्षां प्रमाणयति–तदुपयोक्तमिति । आत्मेति अन्तःकरणावच्छिन्न आत्मा संस्कारवशेन ज्ञातानर्थान् बुद्ध्या–धारणया समेत्य–एकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्विवक्षया मनो युक्तं करोति, तत्प्रेरितमनश्च कायाग्निमाहन्ति स कायाग्निः प्रेरयति मारुतम्, स उर्ध्वो मारुत शब्दप्रयोगनियोगानुसारात् [illegible] मूर्तं प्रेरितो येनामूर्तपर्यन्तं गत्वा प्रतिनि-वृत्त्य [illegible] भावार्थः ।
उरःप्रभृतिस्थानजन्यत्वेन शब्दस्य मूर्तद्रव्यजन्यत्वमभ्युपगतं भवतीति नामद्रव्यार्थस्य द्रव्यद्रव्यार्थतापत्तिमेवाह–मूर्तद्रव्येति । 25
आर्षागममपि प्रमाणयति–आर्षमपीति । नामद्रव्यस्य मूर्तत्वादमूर्तोपयोगस्य कारणं न भवतीत्याह–मूर्तममूर्तस्येति । परिणामीति उपादानकारणत्वेऽपि न भवति निमित्तकारणत्वादिति भावः । शब्दस्य मूर्तत्वं साधयितुं शङ्कते–स्यान्मतमिति शब्दो हि पुद्गलद्रव्यविशेषपरिणामः मूर्तत्वाच्च तन्मूर्तं [illegible] अपि तु मूर्तः शब्दो हि कुड्यादिप्रतिहतगतित्वादिति [illegible] यस्य च गतिः कुड्यादिना प्रतिहता भवति तन्मूर्तं दृष्टं यथा लोष्टादि, तथा शब्द इति, तस्मादमूर्तस्योपयोगस्य नाम परिणामिकारणं भवितुमर्हतीत्याह–तन्नामेत्यादि इति । एतदेव प्रयोगमपि नामशब्दोपयोगस्य द्रव्यं नैव [illegible] 30
तत्र नाम उपयोगकारणं न [illegible] मूर्तद्रव्यम् [illegible] अमूर्तत्वादाकाशवदित्याह–उपयोग इति मूर्तं नामशब्दं पक्षीकृत्य योग-योगस्य द्रव्यमिति साधितं मूर्तद्रव्यहेतुना तत्र तदुपयोगे न मूर्तद्रव्यहेतुकः किन्तु [illegible] भावार्थः

---

१ सि. क्ष. मूर्तत्वात् । २ सि. क्ष. डे. यथा इ वृत्ति । ३ सि. क्ष. डे. डा. °दमूर्तोपयोगकारित्वं ।

मूर्तिरिति, अथवा नामूर्तस्य द्रव्यं नामरूपं मूर्तत्वमाप्नोति, यदमूर्तस्याकाशादेर्द्रव्यं न तन्मूर्तं यथाऽऽत्म-
द्रव्यमिति तच्च हीत्यादि यावत्कृत्वाह—न हि मूर्तममूर्तत्वं—धर्मविशेषद्रव्यस्य मूर्तं सद्धर्मोपात्तरूपत्वममूर्तत्वं
न गच्छति न तथा परिणमति जीवाजीवधर्माधर्मयोरिव न याति, नामूर्तमेति मूर्तत्वं—नाप्याकाशाद्यमूर्तं मूर्तत्वं
प्रयाति, द्रव्यं त्रिष्वपि—अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु न कदाचिदित्यर्थः यस्मात् नात्मभावं—स्वात्म्य-
भावी यो धर्मः स आत्मभावः, तमात्मभावं न कदाचित् परित्यजति द्रव्यमिति ।

अत्राह—

नन्वन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानतन्मात्मद्रव्यवत् घटाकाशवच्च,
द्रव्यं कारणं ज्ञानस्य—द्रव्येन्द्रियं मूर्तममूर्तस्य ज्ञानस्य द्रव्यं शरीरादि कारणं भवान्तरा-
त्मनः, घटश्च घटाकाशस्य ।

नन्वन्योन्यानुगतेत्यादि यावद्घटाकाशस्येति, नात्मभावं त्यजति पररूपं माप्नोतीत्युक्तं,
अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् क्षीरोदकवत् अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वनिदर्शनं निर्वृत्तीत्यादि यावद्घटाकाशवत्,
तत्रच निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानवत् तन्मात्मद्रव्यवच्चेति प्रत्येकं परिसमाप्यते, द्रव्यं कारणं मूर्तममूर्तस्य
ज्ञानस्य द्विविधं द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्त्युपकरणाख्यं निर्वृत्तिः पक्ष्मपुटकृष्णतारादिद्रव्यनिष्पत्तिः, निर्वृत्त्युप-
करोतीत्युपकरणं मसूरकाकारप्रत्युर्मध्यप्रदेशः यथाऽऽस्यतायमनोपकरणानि, एतद्द्विविधमपि ज्ञानस्य द्रव्ये-
न्द्रियम् तस्य व्याख्यानं—द्रव्येन्द्रियं मूर्तममूर्तस्य ज्ञानस्य द्रव्यम्, तथा तन्मात्म[द्रव्य]वदित्यस्य व्याख्या—
शरीरादि कारणं भवान्तरात्मनः, घटश्च घटाकाशस्येति—मूर्तो घटोऽवगाहानुमेयस्याकाशस्याकाशात्मन
इति ।

---

१ सि. क्ष. डे. कारणात्मना । २ सि. क्ष. घटस्य ।

अत्रोच्यते—

आगतं सर्वोत्तयोऽर्थो द्रव्यं विशेषो वा योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसावस्वतन्त्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते सर्वात्मनेति प्रधानं विशेष एव भवतीति, तत्र यदि सेन्द्रियाणि ज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्युः, केवलमेवैकं ज्ञानं स्यात्, आत्मानश्च चेतनत्वात् स्वतन्त्राः यदि तच्छरीरं स्वतन्त्रश्च कर्ता, ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेवलिना कृतं कर्माप्येष्यं 5 स्यात्, अनिष्टं च न रागिकृतम्, इष्टमपि स्यात्, आत्मनोऽनन्यत्वात्, तथाऽऽकाशघटयोरनात्म्यात्म्यात्मकयोरात्म्यनात्म्यात्मकघटाकाशभवने घटाकाशमिति स्यात् तत्तु त्वन्मतेनाकाशमेवामूर्तं तद्विपरीतो घट इति कुतो घटाकाशमुदाहरणं घटते ? एवं द्रव्यस्य भवने दृष्टान्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् कुतः साऽन्योऽन्यानुगमकता ? द्रव्यस्य सदा रूपापरित्यागात् ।

आगतं सर्वोतदित्यादि यावद्विशेष एव भवतीति, योऽर्थो द्रव्यं सामान्यं विशेषो वा-भवत्यर्थः 10 प्रत्ययार्थो वा भवनं भाव इति योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसौ अस्वतन्त्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते द्रव्येन्द्रियादि वस्तु सर्वात्मना ज्ञानमात्मा, च विशेषः, स भावयति यद्यपि भवत्सामान्यं भावकत्वतोऽप्युपसर्जनम्, विशेषः प्रधानमित्युक्तं भवति, तत्र पक्षीभूतमिद्यापादनं परस्य, यावदेकं ज्ञानं स्यादिति, हेतुहेतुमद्भावेन गतार्थम्, सेन्द्रियाणि मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्युः, केवलज्ञानमेवैकं ज्ञानं स्यादिति, किञ्चान्यत्—आत्मानश्चेतनाः, आत्मैव स्वतन्त्रश्चेतनत्वात्, यदि तच्छरीरम्, स्वतन्त्रश्च कर्ता 15 ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेवलिना कृतं कर्माप्येष्यं स्यात्, तथा [illegible]दुर्लभम्, मुक्तसंसारप्रसङ्गात्, अनिष्टं चेन्न रागिद्वेषिकृतम् इष्टमपि स्यात् कर्म, तस्यैव संसारित्वेऽपि पूर्ववद्धेतुहेतुमद्भावेनापादनं यावदात्मनोऽ[न]न्यत्वात्, एवं भाष्योदाहरणार्थं व्यभिचारितम् तृतीयमपि-तथाऽऽकाशघटयोर्यथासंख्यमनात्म्यात्म्यात्मकत्वादाकाशमनात्म्यात्मकघटीभवति, घटश्चानात्म्यात्मकाऽऽकाशीभवत्यनात्म्यात्मकः सन्,

यत्र चैतन्यमिष्टं [illegible] मूर्तस्यामूर्तस्य वा सामान्यस्य प्रधानस्य विशेषस्य प्रत्ययार्थस्य वा सार्वभ्याभावाच्च कर्तृत्वं किन्तु ज्ञानं 20 चेतनत्वं कर्तृ, तेनैव सर्वं भाव्यते तस्मात् स एव विशेषः प्रधानमेवेत्यावर्त मूर्तस्याप्यमूर्तात्मकत्वं यस्मात् तन्मतेऽपि [illegible] [illegible] चैतन्यादेव [illegible] भवनानुगमार्थस्य [illegible]—आगतं सर्वोति । व्याचष्टे—योऽर्थ इति भवनं सामान्यं प्रधानः भावो विशेषः प्रत्ययार्थः योऽस्तु सोऽस्तु मूर्तोऽमूर्तो वा भवतु तत्सर्वमचेतनमकर्तृ, न भावकं [illegible] चेतनो हि कर्ता तच्च ज्ञानमात्मा वा, तस्यैव सर्वभावकत्वमिति भावः । [illegible] [illegible]—तत्र यदीति [illegible] ज्ञानस्य, आपादकत्वं [illegible] यदि ज्ञानं सेन्द्रियं स्यात् तर्ह्यज्ञानं स्यात्, ऐन्द्रियत्वस्य 25 [illegible], [illegible] च ज्ञानस्य [illegible] [illegible] मतिश्रुताव-धिमनःपर्यायज्ञानस्य [illegible] केवलज्ञानमेकमनिन्द्रियज्ञानं स्यादिति भावः । तस्मात् [illegible] [illegible]—किञ्चान्यदिति आत्मैव स्वतन्त्रः चेतनत्वात् स्वतन्त्रश्च [illegible] [illegible]—आत्मैवेति [illegible] [illegible] सोऽचेतनो भवेत् [illegible] स्वतन्त्रश्चेतनस्तु अशरीरी सिद्धकेवल्येव स्यात्, [illegible] कर्मानुपपत्तिः तर्हि 30 मुक्तस्यापि संसारागमः [illegible] स एव संसारी च एव च मुक्तः [illegible] भवति तथा [illegible] कर्म [illegible] भावः । तृतीयं [illegible]—तृतीयमपीति [illegible]

---

१ सि. प्र दे का. तथा । २ ह. क्ष अनिष्टंवत । ३ सि °आमात्म्यनात्म्यात्मकाद्घात्म्यात्मकघटी । ४ °सात्म्यनात्म्यात्मकघटी । क्ष °आमात्म्यनात्म्यात्मकं घटी ।

ततो घटाकाशमिति स्यात्, तत्तु त्वन्मतेनात्मसमेवामूर्त तद्विपरीतो घटो-मूर्त एवेति कुतो घटाकाशमनुकारस्य घटते? घटारम्भानपेक्षत्वादाकाशस्य, आकाशानारम्भापेक्षत्वाद् घटस्य आकाशः घटो वा तद्विपरीतगुणः[न]उत्पादरणमिति । एवमित्यादि अनेन प्रकारेण द्रव्यस्य भवने परिगृहीते दृष्टान्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् कुतः साऽन्योऽन्यानुगमरूपता? या त्वया प्रतिज्ञाता, एव मयुक्त्यभावात् त्वन्मतेन च द्रव्यस्य स्वात्मना स्वरू-
5 [प]रूपापरित्यागानिरयुक्त परस्याभिप्रायापादनम् ।

अत एव स्वात एव समस्तविशेषप्रधानभवनसामान्योपसर्जनभवनप्रतिपादनार्थमाह–

अन्यरूपानुगमात्तु चेतनाचेतनयोरारम्भाभावस्यागमाद्द्रव्यस्य सामान्यभवनमुपसर्जनीकृत्य भवदेव च भवति तस्मात् केनचिद्विशेषः, तदसत्त्वात् सामान्यासत्त्वमापन्नम्, तथा च विशिष्टे स्वविषयेऽप्येकवृक्षादिभवने द्विवचनादिविशेषान्तरनिरपेक्षेणैव तेन भवितव्यम्, न
10 पुनस्तथा भवति सः, नक्षत्रपुनर्वस्वादिसमानाधिकरणवचनछिन्नादिभेददर्शनात् ।

अन्यरूपानुगमादित्यादि, तुल्यः परमतव्यावृत्तिः ममतत्सिद्धिश्च विशेषवति, चेतनाचेतनयोरारम्भाभावस्यागमात् त्वदुक्तात् द्रव्यस्य सामान्यभवनं यत्[सर्जनीकृत्य] भवदेव च भवति, तस्मात् सर्वान्तराभावात् भवत एव भवमात्र केनचिद्विशेषो न गम्यते, यथोक्तं त्वया प्राक् 'वृक्षो द्रव्यसामान्यमुपसर्जनीकृत्यैव भवति न वृक्षादिरपि विशेषरक्षनार्थित्वात् भावाः' इत्यादि, तस्मादिदमनिष्टं विशेषासत्त्वं प्रसक्तम्, तदसत्त्वात्
15 सामान्यासत्त्व दृष्टविरुद्धमापन्नमिति, किञ्चान्यत्–तथा च विशिष्ट इत्यादि, यथा च सामान्येन प्रतिपक्षेण विना विशेषः तन्निरपेक्षो भवति भवतैव विशिष्टः, तथा स्वविषयेऽप्येकवृक्षादिभवने द्विवचनादिविशेषान्तरनिरपेक्षणैव तेनाभिन्नलिङ्गवचनवृत्तिना भवितव्यं त्वन्मते न पुनस्तथा भवति स विशेषः, नक्षत्रपुनर्वस्वादिसमानाधिकरणवचनलिङ्गादिभेददर्शनात् ।

[illegible] स्यात्, तत्तु न सम्भवति त्वन्मते [illegible]
20 [illegible] स्यात्, [illegible]
[illegible] मूर्त एव [illegible]
[illegible] अतएवेति । [illegible]
[illegible] अनेन प्रकारेणेति । [illegible]
[illegible] अन्यरूपानुगमादित्यादि । [illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] चेतनेति । [illegible]
[illegible]
30 [illegible] तथा चेति, [illegible]
[illegible]
[illegible] नक्षत्रेति [illegible]
[illegible]

तद्यथापपत्ति–

यद्येकं न तर्हि द्व्यादि, यदि द्व्यादि नैकम्, विरोधित्वादेकत्वद्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथा-
विषयं प्रतिविधातव्यम्, घटपटादिवदन्योऽन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणां सामान्यात्, दृष्टा च
नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेन्न, प्रत्ययवचप्रतीतेरेव वयमपि ब्रूमः 'द्व्येकयो-
र्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनम्' (पा० १ ४ २१-२२) इति, यद्येकवचनान्तः शब्दः 5
अभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्यम्, न द्व्यादिना, अथ द्व्यादिः नैकवचनेन शब्देन भवितव्यमुक्त-
वत्, इदन्त्वभिधानाभिधेयप्रत्यययोर्विसंवादात् प्रतीतिविरुद्धम्, कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्।

यद्येकमित्यादि साधनद्वयमनिष्टापादनं विरोधित्वादेक[त्व]द्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथाविषयं प्रति
विधातव्यमित्यतिदेशाद्वित्वैकत्वयोरप्यनिष्टापादनसाधनानि द्रष्टव्यानि, यदि पुनर्वसू पुमांसौ न नक्षत्रं
नपुंसकम्, पुंस्त्वात् पुरुषवत्, अथ [नक्षत्रं न पुमांसौ] नपुंसकत्वात् कुण्डवदित्यादि, तथा तारा स्त्रीत्वादित्यादि 10
योज्यम्, घटपटादिवदिति, विशिष्टयोर्घटपटयोरिवान्योन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणां, सामान्यात्,
दृष्टो च नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, तस्माद्युक्तमुक्तं सामान्यनिरपेक्षो विशेष एव शब्दार्थो विवक्षितत्वादिति,
प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेत्–स्यान्मतं लोकप्रतीतत्वान्नक्षत्रार्थ एव पुनर्वस्वर्थः, पुनर्वस्वर्थ एव च नक्षत्रार्थ
इति लोके प्रसिद्धमागोपालादि, तस्मात् सामान्यस्य विशेषत्वाददोषः, इतरथा नैरर्थक्यमेव स्यादिति,
अत्रोच्यते–न प्रत्ययवचप्रतीतेरेवेत्यादि, वयमपि लोकप्रतीतेरेव ब्रूमः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु 15
बहुवचनम्' (पा १ ४-२१-२२) इति अर्थानामवयवमवयवं प्रति विवक्षितानामेकत्वाद्यपेक्षयैक-
वचनादिशब्दप्रयोगप्रसिद्धेः, यद्येकवचनान्तः शब्दोऽभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्यं न द्व्यादिना, अथ

स्तोऽभिधानविभक्त्यन्तत्वात्, न चैवं दृश्यत इति भावः। अत एव [illegible] भवितव्यमित्यर्थं विवृणोति–
यद्येकमिति स विशेषः अत एव विशिष्टो व्यवस्थाप्य एकवचनादि न तु द्विवचनादिरूपो द्विबहुवचनादिसमानाधिकरणो भवेत्, यदि
द्विबहुवचनादिरूप तर्हि तस्यानेकत्वादेकं स्यादिति भाव । तदाह–साधनद्वयमिति यद्येकं न तर्हि द्व्यादि, विरोधित्वात् 20
यदि द्व्यादि न तर्ह्येकम्, विरोधित्वादिति साधनद्वयमित्यर्थः । [illegible] दर्शयति–यदीति । तथा
तारेति यदि तारा स्त्री न नक्षत्रं स्त्रीत्वात्, रमावत्, यदि नक्षत्रं न स्त्री नपुंसकत्वात्, कुण्डवदिति भाव । [illegible]
[illegible] न हि [illegible]
[illegible] तस्मात् सामान्यनिरपेक्ष
एव विशेष [illegible]–घटपटादिवदिति । प्रकृते प्रतीतेरिति [illegible] 25
[illegible] नक्षत्रं पुनर्वसू [illegible] इति विशेष-
सामान्ययोरैक्यमिति भाव । तदेव व्याचष्टे–स्यान्मतमिति । सामान्यस्य विशेषात्मकत्वे लोकेनैव विरोधं दर्शयति–अत्रोच्यत
इति वयमपि [illegible] लोकप्रतीतेरेव ब्रूम [illegible] द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति दर्शयति
दर्शयति–न प्रत्ययवचेति [illegible] प्रयोगे भवतीति भाव ।
एवं [illegible] भवितव्यम्, न तु [illegible] भवितव्यम्, न [illegible]- 30
[illegible] इति दर्शयति–यद्येकवचनान्त इति । [illegible]

---

१ सि० [illegible]। २ सि० क डे० भ० [illegible]।

इत्यादिर्निदर्शनेन ग्रन्थेन भवितव्यमुक्तवत्, इदन्त्वभिधानाभिधेयप्रत्यययोर्विसंवादात् मरीचिविरुद्धम् पुनर्वसुवत्यो इत्यत्र द्विवचनमन्वर्थमिति प्रत्ययो नक्षत्राभिधेयविषयप्रत्ययेन विसंवदति, स चानेन, किमिव ? कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्—यदि कुमारब्रह्मचारी कथं पिता ? अथ पिता कथं कुमारब्रह्मचारीति, तद्विरोधेति ।

तद्दर्शयति—

5 लक्षणं हि नाम प्रकृतिप्रत्ययादिविभागाभ्याख्यानम्, तद्धि लक्ष्यान् शब्दान् व्यवस्थापयामीति, तेषाञ्चाव्यवस्था, प्रकृत्याद्यर्थानयथार्थत्वात्, कुतस्तदन्यलक्षणत्वे प्रतिपत्तिः शब्दव्यवस्था च ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात्, अविभक्तभावितलक्षणविषयस्थाणुपुरुषप्रतिपत्तिव्यवस्थावत्, तथा लक्ष्याप्रतिपत्त्यव्यवस्थाभ्यामभिधानाभिधेयविषयप्रत्ययद्वयविसंवादः ।

10 लक्षणं हि नामेत्यादि, लक्ष्यानां लक्षणं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागप्रत्याख्यानं तद्धि लक्ष्यान् शब्दान् व्यवस्थापयामीति, तेषाञ्च—प्रकृत्यादिविभागानामव्यवस्था प्रकृत्याद्यर्थानयथार्थत्वात् तयोश्च लक्ष्यविषयप्रकृत्याद्यर्थाव्यवस्थायां तदाश्रितलक्षणाव्यवस्था लक्षणाव्यवस्थानात् कुतस्तदन्यलक्षणत्वे प्रतिपत्तिः ? शब्दव्यवस्था च ? न कश्चः कस्मात् ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात् दृष्टान्तः—अविभक्तभावितेत्यादि—यथाऽविभक्तौ भावितौ स्वलक्षणाभ्यां स्थाणुपुरुषौ, तत्र या स्थाणौ पुरुषप्रतिपत्तिर्व्यवस्था च मिथ्या
15 प्रतिपत्तिव्यवस्थे ते कस्मात् ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात् तथा लक्ष्यानां लक्षणं [अ]प्रतिपत्त्यव्यवस्थे, लक्ष्याप्रतिपत्त्यव्यवस्थाभ्यां चाभिधानाभिधेयविषयप्रत्ययद्वयविसंवादात्, कुमारब्रह्मचारी

[illegible]–इदमित्यादि । विरोधप्रदर्शनार्थं—पुनर्वसुवत्यो इति पुनर्वसुशब्दस्य अर्थभेदेन द्विवचनान्त[illegible] [illegible] पुनर्वसू नक्षत्रमित्येकार्थप्रतिपादकत्वाभावात् पुनर्वस्वर्थ एव नक्षत्रार्थे नक्षत्रार्थ एव पुनर्वस्वर्थ इति विरोधप्रतिपत्तिरेव कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववदिति भावः । तथापि [illegible] [illegible]
20 [illegible] [illegible] नक्षत्रार्थ एव पुनर्वस्वर्थ इत्युच्यते तर्हि [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्—लक्षणं हि नामेति । व्याचष्टे शब्दानामिति प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन करोमि [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थः । [illegible] [illegible]–तद्धीति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्स्वम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
25 नियमं परिकल्पयन्ति स व्याकरणार्थः । तत्र प्रकृतिर्नाम [illegible] [illegible] स [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] च [illegible] स्यात्—तेषाञ्चेति । [illegible] अविभक्तेति [illegible] [illegible] [illegible]—यथा स्थाणौ पुरुषप्रतिपत्तिर्व्यवस्था [illegible] [illegible] च भवति तथैवमपीति भावः । दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—तथा शब्दानामिति । [illegible]
30 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति अथवा [illegible]

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] ।

पिबेति प्रत्ययवत् नक्षत्रपुनर्वस्वादेव[स्व]द्वित्वादिविरोध इति सम्बन्धः, एष तावत् संख्याविषयप्रकृतिप्रत्यय-
प्रतिपत्तिविरोध उक्तः ।

अतःपरं पुरुषविषय उच्यते–तद्यथा–

स यूयं आस्ध्व इति पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययसंवादेन स्वयं प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादिलक्षणालक्षणीकरणं प्रतिपत्तेश्च तद्वदेवाप्रतिपत्तित्वम्, यदृच्छा- 5
प्रतिपत्तित्वात्, अत्र प्रयोगः–एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्यादि
वाक्यमयथार्थमगमकमसाधु प्रस्तुतक्रियासामानाधिकरण्यविसंवादात् त्वं यामि, अहं यासीति
प्रयोगवत्, प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादाद्वा, देवदत्तो भूयस इति यथा, अङ्गीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्य
दृष्टत्वात्, त्वं पचतीति यथा ।

स यूयं आस्ध्व इत्यादि यावदप्रतिपत्तित्वम्, स इति शेषोपपदे आस्ध्व इति पुरुषविषयप्रकृति- 10
प्रत्ययसंवादेन स्वयं प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादिलक्षणमलक्षणीकृतम्, प्रति-
पत्तिश्चाप्रतिपत्तीकृता तद्वदेवेति–अस्मदस्य[ा]प्रतिपत्त्यस्मदस्त्वाद्वारेणेति, कस्मात्? यदृच्छाप्रतिपत्तित्वात्
असमीक्षितयौगपद्यप्रत्ययत्वात् मद्यपायिपितृत्वपरिलेख सम्बन्धः, अत्र प्रयोगः–एहि मन्य इत्यादि
वाक्यमयथार्थमगमकमसाध्विति प्रतिज्ञाः त्रिकः प्रस्तुता क्रिया–मन्यतिः तया सामानाधिकरण्यं विसंवदति
प्रत्ययस्योत्तमपुरुषात्मकस्य परिग्रहमत्रमयुक्तमध्यमपुरुष[वि]संवादादिति हेत्वर्थः, त्वं यामि अहं यासीति प्रयो- 15

मिति सम्बन्धिसम्बन्धयोऽन्य पुनर्वसू इति सम्बन्धिसम्बन्धयोऽन्य इति तथा कुमारावध्यायिति सम्बन्धत्वम्. पिबेतिसम्बन्ध-
प्रत्ययत्वा परस्परविरुद्ध तथा नक्षत्रं पुनर्वसू इत्यादिरपीति भावः । संख्याविषयविरोधनिगमनमुपसंहरति–एवं तावदिति ।
अथ पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययविसंवादं दर्शयति–स यूयं इति । व्याचष्टे–स इतीति अस्मद्युष्मत्प्रभृतियुष्म-
दर्थप्रतिपादकत्वे उपपदे मध्यमः पुरुषः तदभिधानसमर्थप्रतिपादकत्वे उपपदे उत्तमः पुरुषः युष्मदस्मद्भ्यामन्येऽपीतिचार्थाः
तेनान्यस्मिन् प्रथमपुरुषो भवति तत्र स इति युष्मदस्मदर्थव्यतिरिक्तार्थेऽनपदं तस्मिन्नुपपदे आस्ध्व इति मध्यमपुरुषप्रत्ययः इत्यत्र पुरुष 20
विसंवादप्रकृतिप्रत्ययसंवादोऽस्तीति भावः । एहि मन्य इतीति एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पिता इति
प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च (१-४-१०६) इति सूत्रस्योदाहरणम् मन्यकर्तृपुरुषस्य यस्य यास्यसीत्यत्र प्रकृतिमूले सति-
पदत्व स्यात् परिहासे पच्यमाने मन्यतेरुत्तम स्यात् स चैकार्थस्य बाधकः स्यादिति सूत्रार्थः तस्यापि रथे परिहासार्थकः वाक्यमपि
भावरूप प्रयुक्तं वाक्यमिदम्–एहि मन्ये मन्यसे इत्यर्थं तत्र युष्मदर्थप्रतिपादकमस्मत्सामानाधिकरण्येऽपि उत्तमपुरुषः विसंवाद
इति पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययविसंवाद इति भावः । विपरीतप्रतिपत्त्येति मन्य इति पदेन मध्यमपुरुषस्यापरस्मिन्नोत्तमपेक्षया 25
विपरीता प्रतिपत्तिर्भवति एतया च मध्यमपुरुषस्य उत्तमपुरुषत्वप्रतीतिरुत्तमपुरुषस्य मध्यमपुरुषत्वप्रतीतिरिति भावः । अस्मदुक्तं तत्त्वं मध्य-
मपुरुष तत्स्थानीयतेरस्मदस्माभावात् मन्य इति प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिरेवेत्याह प्रतिपत्तिश्चेति । हेतुमाह–यदृच्छेति, विचारणा-
भेदप्रतिपत्तिमात्रविवक्षा । वाक्यमिदमप्रतिपत्तिर्भवति–असमीक्षितेति, पूर्वोक्ति वचसि वा योग्यमित्यनभिमतं
प्रमाणकल्पनमिदम् । तत्प्रयोगैः दर्शयति–अत्र प्रयोग इति । प्रस्तुतक्रियेति । मन्य इति मन इति यामि इति प्रस्तु-
तमुत्तमपुरुषः भूयत तस्य तदाश्रयस्य केवलमन्यस्य कर्ता वाच्यः तत्र कर्तृत्वं मध्यमपुरुषक्रियासामानाधिकरण्यं न 30
भवति तत्क्रियया मध्यमपुरुषस्य प्रयोज्यप्रयोजकत्वसम्बन्धेन सम्बन्धिवत् सामानाधिकरण्यविसंवादेन प्रस्तुता

---

१ × × सि । २ सि. मद्दवाषि ।

गमात्, तदर्थनिदर्शनं हेत्वर्थानुरूपेण अन्यार्थस्यार्थधर्मस्यमात्रमविशिष्टयोर्भेदे सति विसंवाद[illegible]काधायुक्तत्वमिति, प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादादेवेति द्वितीयो हेतुः, देवदत्तो भुङ्क्त इति यथेति दृष्टान्तः, देवदत्त इति प्रथमानिर्दिष्टः कर्तैव प्रकृत्यर्थमात्रप्रधानेन भावसाधनेन भुङ्क्तेऽर्थेन सामानाधिकरण्यं यातीति, भवतीत्यनेन तु खात्वैवैतस्मिन् प्रस्तुतस्यान्यपुरुषार्थे मध्य इत्युत्तमान्येनान्यथा[illegible]गमप्रसाधुत्वान्युपनेयानि,
5 प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादस्फुटीकरणार्थमाह–अप्रीतिकृत्पुरुषार्थवैयधिकरण्यादुक्तत्वादिति, यथा निदर्शनं त्वं पचतीति यथेति, त्वमिति युष्मदुपपदे पचतीति शेषोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगा विसंवदति यथा एहि मन्ये यास्यसीति।

एवं प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवः, तयोऽनर्थकत्वम् सूत्रविप्रत्ययादीनाम्, अवस्थापितत्वात्, शिक्षणार्थं तु विभक्तिविमुक्तिप्रत्ययस्य
10 प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव कृत्वोक्तम्–'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० ३ १-१७ सूत्रे) इति, अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा० ३ १ २ सूत्रे) इति एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च मध्यतेः एषितव्यप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासत्समानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्ययो-
15 ऽन्यार्थाभिधानम्।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यावयवेऽर्थे पदावयवे वा प्रतिपाद्ये वाक्यं पदं वा प्रतियोगिरूपा-वयविरूपेण गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदावयवे तावदयं नियमः 'प्रत्ययपरा [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या प्रकृतेः पर[एव]प्रत्ययः (महाभा० ३ १-२) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृ-

तिप्रत्यययोरिति। [illegible]
20 [illegible] प्रत्ययपदेति। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
25 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रत्ययपरेति [illegible]
30 [illegible] प्रयोगकाल इति [illegible]

1 सि. ब प्र. [illegible]। 2 सि [illegible] क. का [illegible]। 3 सि ब प्र. [illegible] [illegible] इत्युत्तमान्यतमार्थ।

प्रत्यययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तथाऽनर्थकत्वात् मूलकिपूरुषादीनाम्, किमिव ? काकवाशितवत्—यथा वायसवाशितादीनां न कश्चिदभिप्रेयोऽर्थोऽस्ति तथा मू[ल]कितादीनां केवलानाम्, किमर्थं तर्हि मू सत्त्वापाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा ३ ४ ६७) 'तः कर्मणि च' (पा ३ ४ ६९) त्यादिप्रकृतिप्रत्ययार्थपाठः ? इति चेदुच्यते—शिक्षणार्थस्तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवत्—पृथगन्वयन शिष्याणां ग्राहयामीति विभज्य प्रकृति-प्रत्ययार्थौ दर्श्येते, यथैकामेव कामादिभक्तिं लेखयिष्यन् चित्रकराचार्यः शिष्यान् पूर्वं बिन्दुविन्यासान् 5 कारयति पश्चात् संयोजयति तत सा दर्शनीया कमनीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यकीडाद्यादिसंस्थाना सम्पद्यते। भक्तिर्भवत्येवं प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपाय-त्वात्, एवमेव कृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह—'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः' (महाभा० १ १ ६७ सूत्रे) इति प्राधान्येन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थः, अत एव चेति यदुक्तं भाष्ये 'प्रकृतिपर[एव] प्रत्ययः प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरा[एव]प्रकृतिः, (महाभा १ १ २ सूत्रे) इति प्रत्ययः परो—विशेष प्रधान 10 यस्याः सा प्रत्ययपरा प्रकृति[:] परशब्दस्य प्रधानार्थता वर्ण्यते एवञ्च—अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च—प्रत्ययार्थानपायित्वात् सन्ध्येरित्यादिना भावयित्वोपसंहरति यावदयथा र्थोभिधानमिति, पचतिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनास्मत्समानाधिकरण्योपचमेकवचनप्रत्ययोऽन्य-थार्थः, अहीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्यप्रयुक्तत्वात्, त्वं पचतीति प्रयोगमिति साधूक्तम्, एव तावत् प्रकृत्य-र्थार्थस्य प्रत्ययार्थप्राधान्यद्वारेणानपायित्वमुक्तम् । 15

पत्र तत्रैवार्थत्वात् केवलयो प्रकृतिप्रत्यययोरनर्थकत्वेनासम्भव इति भावः । असम्भवमेवाह—असम्भवश्चेति । तथा 'वायसा-दीनां शिक्षणां [illegible] न विद्यते । इत्यभिधानमर्थस्य केवलस्यप्रत्ययीकिम ॥ इति । मूलेति मूलस्य प्रकृतिमात्रस्य केवलः प्रयोक्तव्य एतेष केवलानां [illegible] न विद्यत इति भाव । दृष्टान्तमाह—काकवाशितवदिति विरुतं वाशितं रुतम् । केवलयोर्न वर्तते तर्हि किमर्थं मू सत्त्वामिदं [illegible] पठ्यते कर्त्रादयो [illegible] किमर्थं तर्हीति यद्यपि यत्र प्रकृतिप्रत्ययो [illegible] तथा परमार्थतो नित्या तथापि परिकल्पितपूर्वापरभावविभागेन अनुपपन्न इति भवस- 20 [illegible] न हि [illegible] पचति, [illegible] शिष्य [illegible] प्रकृतिप्रत्ययविभाग [illegible] अभुपूत उपाय [illegible] इति भावः । अत दृष्टान्तमाह शिक्षणार्थस्त्विति । अपृथक्सिद्धेति [illegible] प्रकृतिप्रत्ययार्थ [illegible] । प्रकृतिप्रत्ययाविति एतौ [illegible] परस्पर [illegible] प्रत्ययार्थं प्राधान्येनेति भाव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं दर्शयति—यदुक्तं भाष्य 25 इति [illegible] महाभाष्ये [illegible] प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् [illegible] इति भाव । अनेन न्यायेनेति प्रकृतिपर एव प्रत्ययः [illegible] न केवलं प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यादिन्यायेनापे-[illegible] प्रकृति प्रधानत्वात् प्रत्ययार्थं न त्यजति [illegible] एव [illegible] प्रयोगसामानाधिकरण्येन [illegible] [illegible] मध्यमपुरुष [illegible] [illegible] पुरुषप्रत्ययं [illegible] इत्यादि [illegible]—अत एव चेति अत [illegible] एकार्थे [illegible]—[illegible] । [illegible] प्रथमपुरुष- 30 [illegible] अत एव [illegible] [illegible] [illegible]—एवं तावदिति । [illegible] प्रत्ययपुरुष [illegible]

---

1 सि क. भ 'वोचापे । 2 सि क. भ 'वे प्रत्ययार्थप्राधान्यमपीदृव ।

गमात्, तदर्थनिर्देशे हेत्वर्थानुरूपेण अस्मदर्थत्वार्थयोर्मध्यमोत्तमविशिष्टयोर्भेदे सति विसंवादाद्यथार्थाभि-
धानासाधुत्वमिति प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादाच्चेति द्वितीयो हेतुः, देवदत्तो भुङ्क्ते इति पचेति दृष्टान्तः, देवदत्त
इति प्रथमानिर्दिष्टः कर्त्रर्थः प्रकृत्यर्थमात्रवाचिना भावसाधनेन भुक्तशब्देन सामानाधिकरण्यं करोति,
भवतीत्यनेन तु त्वम् [illegible] प्रस्तुतमध्यमपुरुषान्ते मन्ये इत्युत्तमान्तेन यथार्थयोगमसाधुत्वाद्युक्तेनेति,
5 प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादस्फुटीकरणार्थमाह—भवतीत्यपुरुषार्थेऽपि मधिकरण्यमुक्तत्वादिति, तत्र निदर्शनं त्वं च
तीति पचेति, त्वमिति युष्मदुपपदे पचतीति शेषोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगो विसंवदति तथा अहं मन्ये
भासतीति ।

अत्र प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवः, तथाऽन-
र्थकत्वम्, भूततिप्प्रभृतीनाम्, काकवाशितवत्, शिक्षणार्थं तु विभक्तिविन्दुमिव्यक्त्वाय
10 प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव
कृत्वोक्तम्–'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० ३ १-६७
सूत्रे) इति अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः'
(महाभा ३ १ २ सूत्रे) इति, एवम् प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च
मन्यतेः पचिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासमस्तसमानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्य-
15 ययार्थाभिधानम् ।

अथ प्रत्यय इत्यादि, वाक्यावधिकेऽर्थे पदावधिके वा प्रतिपाद्ये वाक्यं पदं वा प्रतियोगिव्यव-
धारिक्रमेण गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदावधिके तावदेव नियमः 'प्रत्ययपरा [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या
प्रकृतेः पर[एव]प्रत्ययः (महाभा ३ १-२) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृति-

विभेदेति । [illegible] मध्यमपुरुषेण [illegible] प्रत्ययस्येति । अस्मदर्थत्वार्थयोरिति
20 [illegible]
[illegible]
25 [illegible]
30 [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible]

प्रत्यययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तथाऽनर्थकत्वात् भूलतिप्रभृतीनाम्, किमिव ? काकपाक्षिवत्–यथा काकपाक्षिकादीनां न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा भू[ल]तिकादीनां केवलानाम्, किमर्थं तर्हि भू सत्तायाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा ३ ४ ६७) 'तः कर्मणि च' (पा ३ ४ ६९) इत्यादिप्रकृतिप्रत्ययार्थपाठः ? इति चेदुच्यते–क्रियार्थमेतत्तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवत्–यथा शिष्याम् ग्राहयामीति विभज्य प्रकृति-प्रत्ययार्थौ वर्ण्येते, यथैकमेव काष्ठादिभक्तिलेख्यचित्रम् चित्रकराचार्यः शिष्यान् पूर्व बिन्दुविन्यासमात्र 5 कारयति पश्चात् संयोजयति ततः सा दर्शनीया चक्षूरमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यस्त्रीहस्त्यादिसंस्थाना सम्पद्यते तथैव भक्तिभेदवत् प्रकृतिप्रत्ययार्थोपवर्णनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपाय-त्वात्, एवमेव कृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह–'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः' (महाभा० ३ १ ६७ सूत्रे) इति भाष्यान्वयेन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थं अत एव चेति, यदुक्तं भाष्ये 'प्रकृतिपर[एव] प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरा[एव]प्रकृतिः, (महाभा ३ १-२ सूत्रे) इति प्रत्ययः परो–विशेषः प्रधान 10 यस्याः सा प्रत्ययपरा प्रकृति[:] प्रत्ययस्य प्रधानार्थता वर्ण्यते एवञ्च–अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च–प्रत्ययार्थानपायित्वात् भव्यतेरित्यादिना भावयितोपसंहरति यावद्यथा द्योतिमिधानमिति, पष्टिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासत्समानाधिकरणोपमेयकथनप्रत्ययोऽप्य-र्थार्थः, भवीक्तयुक्तपार्थवैयधिकरण्यभूतत्वात्, त्वं पचतीति प्रयोगमिति साधूक्तम्, एवं तावत् प्रकृत्य-र्थार्थस्य प्रत्ययार्थकार्यद्वारेणानपायित्वादुक्तम् । 15

यत् [illegible] इति भाव । [illegible]–असम्भवश्चेति । तत्र 'काका-दीनां [illegible] न विद्यते । [illegible] इति । भूलतीति भूलम्भ [illegible] न [illegible] एतेषा [illegible] न विद्यत इति भावः । दृष्टान्तमाह–काकपाक्षिवदिति [illegible] । [illegible] तर्हि किमर्थं भू सत्तायामित्येवं [illegible] किमर्थं तर्हीति यद्यपि यद्यपि [illegible] संज्ञया परमार्थतो निरंशा तथापि परिकल्पितपूर्वोत्तरावयवविभागेन व्युत्पाद्यन्त इति मन्दम- 20 [illegible] न हि [illegible] तथापि [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible] भाव । अत्र दृष्टान्तमाह–चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवदिति । अपृथक्सिद्धेति [illegible] प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरपाय-[illegible] । प्रकृतिप्रत्ययाविति एतौ [illegible] परस्पर [illegible] कार्यं भूत 25 [illegible] भाव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्रधान्यं दर्शयति–यदुक्तं भाष्य इति, [illegible] प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् प्रत्यय प्रधान्यमुक्तम् इति भाव । अनेन न्यायेनेति, [illegible] प्रत्ययपरैव प्रकृति न केवल प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यादि [illegible] प्रत्ययार्थं न [illegible] प्रतीतेः [illegible] सामानाधिकरण्येन [illegible] [illegible] न [illegible] 30 [illegible] अत एव [illegible] [illegible] प्रत्ययार्थ [illegible]–एवं तावदिति । [illegible]–

१ कि ख ग 'योजायै । २ कि ख ग दे. प्रत्ययार्थोपसंपादित ।

गमात्, तदर्थनिदर्शनं हेत्वर्थानुरूपम् अन्यार्थस्तार्थधर्मस्यमात्रमभिसंबन्धोऽर्थे सति विसंवादादयथार्थमर्थं भाषाप्रयुक्तमिति प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादादोऽपि द्वितीयो हेतुः देवदत्तो भूयत इति यथेति दृष्टान्तः, देवदत्त इति प्रथमानिर्दिष्टः कर्त्रर्थः प्रकृत्यर्थमात्रधर्मान्वितः भावसाधनेन भूयतेशब्देन सामानाधिकरण्यं मार्ष्टि, भवतीत्यनेन तु कर्मात् वैपरीत्ये प्रस्तुतमध्यमपुरुषान्ते मध्य इत्युत्तमान्तेनायथार्थगमकत्वसाधुत्वात्सुसंबन्धी, प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादस्फुटीकरणार्थमाह—अहीव्यपुरुषार्थमेवाधिकरण्यमुक्तत्वादिति, तस्य निदर्शनं त्वं पच-तीति भवति, त्वमिति युष्मदुपपदे पचतीति प्रथमोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगो विसंवदति यथा पचि मन्ये यास्यसीति ।

अथ प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवा, तथाऽन-र्थकत्वम्, भूअतिपप्रभृतीनाम्, काकवासितवत्, शिक्षणार्थं तु विभक्तिविस्तुविस्पष्टनवत् प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव कृत्वोक्तम्—'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० ३१-१७ सूत्रे) इति, अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा ३ १ २ सूत्रे) इति, एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च मन्यतेः पचिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासमस्तसमानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्यया-र्थ्यपार्थाभिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यावधिकेऽर्थे पदावधिके वा प्रतिपाद्ये वाक्यं पदं वा प्रतियोगिव्यव-च्छिन्नमेव गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदावधिके तावदयं नियमः 'प्रत्ययपरा [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या प्रकृतेः पर[एव]प्रत्ययः' (महाभा० ३ १ २) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृति-

नियमेति । प्रयोक्तृपुरुषकृतस्य त्वमिति मध्यमपुरुषेण नास्ति संवाद इत्यत्र–प्रस्तुतप्रत्ययेति । अन्यार्थस्तार्थयोरिति, कर्तृकर्मणोरेकत्वमुत्तमस्यमात्रत्वे मध्यमपुरुष तथाभिसंबन्धासामानाधिकरण्यमुत्तम एवोर्थविसंवादादिसंवाद इत्यर्थ । [illegible] पुरुषस्य नास्त्यभिमतो नार्थोऽपि भावस्वरे देवदत्त प्रथमपुरुष एव प्रयुज्यते तत्र कर्ता तृतीयान्ततयाऽत्र भाव्यम् तत्र च [illegible] [illegible] प्रस्तुतसामानाधिकरण्य एव प्रवर्तेते तथापि प्रस्तुतेति । अहीव्यपेति पचीत्यादौ [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] प्रकृतिप्रत्ययान्तप्रत्ययार्थस्य [illegible] [illegible] मत्येति । पाचकेति—वाक्यावधिक इति परस्य प्रकृतिपदार्थद्वयवाच्य [illegible] परस्य प्रत्ययनियम एव [illegible] [illegible] न च वाक्यार्थे [illegible] [illegible] तथापि केवलं एव इति प्रयुज्यते तत्राप्यर्थाभिसंबन्धात् [illegible] [illegible] [illegible] पदान्तरार्थगमकत्वात् एवं क्रियासंबन्धात्प्रयोगे पदान्तर्भावरूपाध्याहार, एवं एवोक्त प्रतियोगिव्यवच्छे-दैवैति एवं [illegible] [illegible] नियमोऽपि [illegible] [illegible] तत्र च प्रकृतिप्रत्ययमात्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] नियमो दर्शयति प्रत्ययपरेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नियमात् [illegible] [illegible] [illegible] एवं प्रत्ययोऽपि प्रकृतिपर एव प्रयोक्तव्य तत्र न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवल प्रत्यय इति [illegible] । प्रकृत्यर्थं हेत्वन्तर-प्रयोगकाल इति व्याख्यानकाल इत्यर्थ [illegible] [illegible] [illegible]

१ सि क्ष छ यथार्थमेतो । २ सि. व्यात्प्रयुक्तमिति, क्ष. छा. °व्यात्प्रयुक्तमिति । ३ सि क्ष छ. [illegible] [illegible] अध्य इत्युत्तमान्तनार्थ ।

प्रत्यययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तयाऽनर्थकत्वात् मूलविभुजादीनाम्, किमिव ? काककाक्षिवत्–यथा वायसनाक्षिकादीनां न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा मू[ल]विभादीनां केपञ्चानाम्, किमर्थं तर्हि मू सचापाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा ३ ४ ६७) 'कः कर्मणि चे' (पा ३ ४ ६९) त्यादिप्रकृतिप्रत्ययार्थपाठः ? इति चेदुच्यते–शिल्पार्थमेतु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवत्–यथाऽध्ययन शिष्यान् ग्राहयामीति विभज्य प्रकृति-प्रत्ययार्थो दर्श्येते, यथैकामेव काव्यादिभक्तिं हेतयिष्यम् चित्रकराचार्यः शिष्यान् पूर्व बिन्दुविन्यासाम् 5 कारयति पश्चात् संयोजयति ततः सा दर्शनीया चक्षुरमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यस्त्रीहस्त्यादिसंस्थाना सम्पद्यते तथा भक्तिभेदलेशं प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपाय-त्वात्, स्वमेव कृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह–'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, (महाभा० ३ १ ६७ सूत्रे) इति प्राधान्येन प्रत्ययार्थो विवक्षितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थः, अत एव चेति, यदुक्तं भाष्ये 'प्रकृतिपर[श्च] प्रत्ययः प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरा[श्च]प्रकृतिः (महाभा ३ १ २ सूत्रे) इति प्रत्ययः परो–विशेषः प्रधान 10 यस्याः सा प्रत्ययपरा प्रकृति[ः] परशब्दस्य प्रधानार्थता वर्ण्यते यथाऽ–अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च–प्रत्ययार्थानपायित्वात् मन्यतेरित्यादिना भावयित्वोपसंहरति यावदयमा र्थोऽभिधानमिति, परिशिष्टप्रयोगप्रसृतसामानाधिकरण्यत्यागेनासमानाधिकरणोक्तमेकवचनप्रत्ययोऽन्य-थार्थः, अङ्गीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्यवृत्तत्वात्, त्वं पचतीति प्रयोगवदिति साधूक्तम्, एवं तावत् प्रकृत्य-र्थार्थस्य प्रत्ययार्थद्वारेणानपायित्वादुक्तम् । 15

यत् तदर्थानर्थकत्वात् केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरनर्थकयोरसम्भव इति भाव । कस्मात्तस्येत्याह असम्भवश्चेति । उक्तं 'वायस-दीनां विद्यमानो लौकिकोऽर्थो न विद्यते । कृतादिशब्दानामर्थश्च केवलानामर्थाभाव ॥ इति । मूलेति मूलस्य प्रकृतिप्रत्ययस्य कारण भूतस्येत्यर्थ एतयोः केवलयोः लौकिकोऽर्थो न विद्यत इति भाव । दृष्टान्तमाह काककाक्षिवदिति निरर्था वाचिनं स्वम् । केवलयोर्यदि नास्ति तर्हि किमर्थं नु शास्त्रप्रक्रियेयं प्रत्ययादीनामर्थ कल्पत इत्याशङ्क्य तयोरभिधानप्रयोजनमाह किमर्थं तर्हीति यद्यपि यथाऽपि प्रकृतिप्रत्ययो विविक्तार्थवत्त्वे संघात परमार्थो निरंशा तथापि परिकल्पितपूर्वापरावयवविभागेन प्रत्यायन इति मन्दम- 20 तयोऽभिधानात् तथावेदनयोरेवमवधारयन्ति न हि प्रक्रियादिशब्दा देवदत्त पचति लौकिकप्रयोगात् सत्यायत्वमनयोरपि बोध-यितुं केवलं शक्या अभावात् अत प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनाप्रपञ्चनात्मो प्रभूत उपाय समासीनेऽन्यसम्मतिरेतत्पा-दिति भाव । अत्र दृष्टान्तमाह शिल्पार्थमित्यादि । अपृथक्सिद्धेति निरवयवभूतवाक्यार्थबोधे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपाय-त्वमित्यर्थं । प्रकृतिप्रत्ययाविति एतौ प्रतीयमानमर्थं सहैवोभाविति निर्धारितस्य परस्पर विशेषणविशेष्यभावेन वाच्यं भूत अर्थं तत्र पचमान इत्यादौ प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति भाव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं दर्शयति–यदुक्तं भाष्य 25 इति, परत्वे महाभाष्य इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् प्रत्यय प्रधानमुच्यत इति भाव । अनेन न्यायेनेति प्रकृतिर एव प्रत्यय प्रत्ययपरैव प्रकृति न केवल प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यादिन्यायेनापे-क्षितं प्रकृतिः प्रधानत्वात् प्रत्ययार्थं न त्यजति कर्तोऽन्य एव एतस्मिन्प्रयोगसामानाधिकरण्येन मन्यमानो मध्यमपुरुषस्यैवाभि-धानेन तत्परित्यागेनोत्तमपुरुषप्रत्ययं नापेक्षते स तत्कारणं हि मन्ये इत्यादिवचनमत्रार्थमित्याशयेनाह–अत एव चेति अत प्रत्ययार्थ नापैति प्रकृतिरव एवेत्यर्थ. विगमयति–परिशिष्टेति । मन्यपाठेऽयं मध्यमपुरुषस्याभिमतत्वात्तर्हि अमुष्य उत्तमपुरुष- 30 प्रत्ययोऽन्यार्थ. भावाभावकत्वेनोपपद्यमानत्वात् अत एव तत्साहचर्यादपि मन्यथा पुरुषार्थ. वाच्यार्थसिद्धप्रक्रियैतास्यानामपीति प्रत्ययार्थद्वारेण प्रत्ययस्यार्थपुरुषमित्याह–एवं तावदिति । प्रकृत्यर्थत्वान्, प्रत्ययपुरुषयोरन्यार्थत्वं मानभिमित्याह–

---

१ सि क्ष. भा °र्थत्वात् । २ सि क्ष. भा. डे प्रत्ययार्थपर्याये°र्थप्रीतरम्° ।

प्रत्ययपुरुषार्थयथार्थत्वेऽप्येषैव भावना इत्यर्थत्रयविषयमयथार्थत्वम्, इदञ्च ग्रन्थतः, तथा घटपटादिविशेषोपपदविषया भिन्नव्यवहारो निराक्रियते ।

(प्रत्ययेति) प्रत्ययपुरुषार्थयथार्थत्वेऽप्येषैव भावना प्रकृत्यविनाभावित्वात् प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वात् यदि मन्ये रथेन यास्यसि इत्यस्मात्तद्विपरीतादपि तद्वदेव प्रतिपत्त्या प्रत्ययार्थलक्षणलक्षणीकरण प्रतिपत्ते-

5 रप्रतिपत्तित्वं घटस्याप्रवृत्तत्वादित्यादि यावद्यमवधिः समानभावत. प्रत्ययपुरुषानुरूपेण योज्यत इति, इत्यर्थत्रयविषयमयथार्थत्वमिति निगमनम्, इतिशब्द[स्य]निगमनार्थत्वात्, अनया भावनया भावितमेव भवति—अगमकमसाध्यमित्यपि ग्रन्थ बुद्धिमद्भुपा इदञ्च ग्रन्थतोऽयथार्थत्वम्—यथार्थत्वमभिन्नत्वपुण्यार्थ-

म्यविपर्ययेणायथार्थत्वमेतत्, यथा चैतत् तथा घटपटादिविशेषोपपदविषयो भिन्नव्यवहारो निराक्रियते एवं पञ्चमीत्यादि इत्यर्थोऽन्येषुक्त्यादिप्रयुक्तमभिन्नलिङ्गादिविपर्ययार्थस्य प्रयोगयमिति ।

10 प्रहासादिवदसत्यमेवेति चेत्, यद्येव तर्हि लक्षणालक्षणीकरण अन्यार्थान्यीकरणे प्रतिपत्तेरप्रतिपत्तित्वम् सर्वस्यासत्यत्वात्, तदसत्यत्वं प्रत्याय्यार्थविपर्ययवृत्तत्वात् प्रहासोक्तिवत् पर्वताधिकरणकर्मवचनासत्यमसिद्धं इह पर्वते वसतीत्येतस्मिन्नधिकरणार्थे पर्वतमधिवसति अभ्यास इत्यादिकर्मत्वायुक्तेः आधारोऽधिकरणम्' (पा० १ ४ ४५)

अभ्यस्यानाधारत्वाच्च एतच्च क्षेत्रतः कालतश्च अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनितेति भूतम् 15 नागतमिति च विस्तरार्थम् शतभिषजो नक्षत्रं गोदौ ग्रामः पुनर्वसू पञ्चतारका, देवमनुष्या उभौ राशी इत्यादिषु भावतोऽप्ययथार्थता एवञ्च न वाचकता शब्दस्य न वाच्यताऽर्थस्य, द्रव्यक्षेत्रकालभावविषयविसंवादवृत्तत्वात्, स्वोक्तार्थनिराकरणार्थत्वात् उन्मत्तप्रलापवत् ।

(प्रहासादिति) प्रहासादिवदसत्यमेवेति चेत्—स्यान्मतमेहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्येतदसत्यमेव प्रहासविषयत्वात् अत एव सत्रमप्युक्तं—'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम 20 एकवच' (पा० १ ४ १ ६) इति तथा दि[गु]वचनविपर्ययावप्युदाहृतौ यास्यतो यास्यथेति, अत्रोच्यते—यद्येव

प्रत्ययपुरुषेति । भावनामेव दर्शयति—प्रकृत्यविति न केवलं प्रकृतिः प्रत्ययेनाव नापि प्रत्ययः प्रकृत्या केवलः प्रत्ययस्य प्रकृत्यविना-भावित्वात् प्रकृतिरप्य एव प्रत्ययः इति न्यायेन च भावित्वस्य एव प्रत्ययत्वात् यदि मन्य इत्यादौ युष्मदर्थेऽस्मदाद्यभिधानस्य मन्य इत्युत्तमपुरुषेऽभावात्, अतोऽस्मदर्थविषयत्वाभावेन तद्विपरीतत्वमस्मदाद्यभिधानयोरयुष्मदस्मदर्थविषयत्वाभावेन प्रकृतिस्वरूप नास्तीति प्रत्ययलक्षणलक्षणीकरणात् तथा विपर्ययत्वप्रतिपत्तेरप्रतिपत्तित्वात् अप्रत्ययप्रतिपत्तित्वात्तथाभिधेयार्थासम्भ- 25 वात् प्रत्ययप्रत्ययविषयत्वाऽन्यथार्थभावप्रसङ्गात् यदि मन्य इत्यादिवाक्यमिति भाव । तदेवं प्रत्ययस्यार्थत्वात् प्रत्ययस्यार्थत्वात् पुरुषस्यायथार्थत्वात्त्रयमयथार्थं निगमयति—इत्यर्थत्रयेति । अनयैवानयथार्थत्वभावनया प्रत्ययस्याप्युक्तमपि भावितमेवेत्याह—भवतीति—अगमकेति । अगमकत्वादनुपपत्तत्वात्सम्भावनात्मकत्वात्कर्त्तृपरक्षत्वमितिः, अपरेन लिङ्गा द्रव्येण प्रत्ययपुरुषविपर्ययवचनमपि भावयितुमिच्छन् इदञ्चेति । यदि मन्य इत्यादिवचनं पर्यायशब्देन तत्समानलिङ्गा अनुपपत्तत्वात् वर्जितं यद्वत् प्रहासादिवदिति । स्यादिति—स्यान्मतमिति । यदि मन्य इत्यादौ प्रहासे उत्तमपुरुषविधानार्थं पाणिनिसूत्र- 30 माह—प्रहासे चेति । एवं एव वा मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यस यातस्ते वा यातो यस्य वा युष्मदोर्युवां वा पितरौ पितर इत्येवं द्विवचनबहुवचनोदाहरणमभिप्रायान्—तथेति । अत्रोच्यते—अत्रोच्यत इति प्रहासविषयस्य शब्दस्यानवस्थानाद्यनु-

१ सि क्ष डे छा. प्रत्ययपुरुष । २ सि क्ष डे छा. युष्मदि ।

तर्हीत्यादि, बहूनां तर्हि लक्षण्यानां 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (पा० ३।४।१) 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३ १-८५) इत्येवमादीनामलक्षणीकरणं तत्स्थापनाय अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता इत्येवमादीनामलक्षणीकरणं प्रतिपत्तव्यमप्रतिपत्तिश्च सर्वस्यासत्यत्वात्, तद्वत्परं प्रत्याख्यार्थविषयप्रवृत्तत्वात्, प्रत्यासोक्तिमिति गमायम्, न च तेषु लक्षणेषु लक्ष्येषु चासत्यमतिर्भवति, क्रियाभ्यास-पर्वताधिकरणकर्मवचनासत्यमति, न हि पर्वते वसतीत्येवमभिमधिकरणार्थे पर्वतमधिवसति अभ्यास इत्यादि 5 कर्मत्वायुक्तेः अत्र प्रयोगः–पर्वतम[धि]वसतीत्यायसत्यमिदं सकारकव्यधिकरणप्रवृत्तत्वात् देवदत्तो भूमव इति, यथेति, एतस्य भावनाय 'आधारोऽधिकरणम्' (पा० १ ४ ४५) इत्यादिभाष्यमन्यस्यानाधारत्वाद्वेति गतार्थो ग्रन्थः, एवम् क्षेत्रविषयमयथार्थत्वमुक्तम् तथा कालविषयमयथार्थसाधन भूतमनागतमिति च विरुद्धार्थमिति, अत उत्तरं भूतमिषन्न इत्यादिभाष्ययथार्थप्रतिपादनं गतार्थं यावत् इत्यादिषु भावतोऽयथार्थतेति, एवञ्च न वाचकता शब्दस्य न वाच्यताऽर्थस्य असमार्थत्वात्, उक्तशब्दार्थवत् 'यथार्थाभिधानश्च 10 शब्दः' (तत्त्वार्थ अ १ सू ३५ भाष्ये) इत्युक्तम्, तत्सर्वमुपसंहृत्य साधनमाह–द्रव्यक्षेत्रकालभावविषयविसंवादप्रवृत्तत्वादिति हेतुः व्याख्यातार्थः, स्तोकार्थनिराकरणार्थत्वादिति भाषितार्थोपसंहारार्थो हेतुः पृथगस्य थार्थप्रतिपादनार्थो वा उन्मत्तप्रलापवदिति दृष्टान्तः इदञ्च साधनमतीतमपक्षेन भावितार्थमिति न विविच्यते ।

ननु पुष्यस्य देवविशेषविषयनक्षत्रतारासामान्यार्थत्वात् घटविशेषविषयमृत्सामान्या

[illegible] बहूनां लक्षणानां [illegible] प्रसज्यत इत्याह–बहूनां तर्हीति धातुसम्बन्धे 15 प्रत्यया इति धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्ययाः [illegible] एषु व्यत्ययो बहुलम्, तिङादीनां बहुलं व्यत्ययः [illegible] एवमादीनां लक्षणानामलक्षणीकरणं भवेदिति भावः । उदाहरत्याह–अग्निष्टोमयाजीति अग्निष्टोमेन इष्टवानित्यग्निष्टोमयाजी भूते णिनिः प्रत्ययः, जनितेति भविष्यत्प्रत्ययेन सहाग्निष्टोमयाजीत्यस्य भूतकालविषयार्थस्य विरोधात् सम्बन्धो न [illegible] प्रत्येति, [illegible] इत्यादिलक्षणमिति भावः । इत्यादि 20 कर्तुं तथा [illegible]–न च तेष्विति अग्निष्टोमयाजीति भूतकालाग्निष्टोमोऽर्थो विरुद्धे भविष्यत्कालविशेषेऽर्थेऽप्यसत्य [illegible], तस्मात्तेषु लक्षणेष्वसत्यमतिर्भवतीति भावः । प्रत्यासोक्तिमपि विकर [illegible]–क्रियाभ्यास इति पर्वते वसतीत्यर्थे पर्वतमधिवसतीति प्रयोगो भवति 'उपान्वध्याङ्वसः' (१-४-४८) इति सूत्रेणाधिपूर्वस्य वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञावचनात् पर्वतमध्यास्त इत्यत्र च 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (१-४-४७) इत्याधारस्य कर्मत्वम् । [illegible] प्रयोग इति देवदत्तो भूमव इत्यत्र देवदत्त- 25 पदेन तृतीयान्तेन भवितव्यम्, [illegible] कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गे तत्र यदि देवदत्त इति प्रयुज्यते तर्हि [illegible] यथा भवति तथा पर्वतमधिवसतीत्यत्रापि [illegible] भावः । एतस्येति [illegible] । तदेवं पर्वतविशेषेण [illegible]–एतमेवेति । कालविषयमाह–तथा कालेति अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य भवितेत्यर्थो भूतस्यैव भविता जन्यते [illegible] भावः । भाव- 30 विषयायथार्थत्वमाह–भूतमिषन्न इति । पुष्यो नक्षत्रं तारा [illegible] पुष्यसञ्ज्ञः स च देव- सामान्यविशेष [illegible] पुष्यनक्षत्रतारादिशब्दो सामानाधिकरण्य [illegible], यथा विशेषे [illegible] सामान्यभूतेनार्थेनाभिसम्- [illegible]–ननु पुष्यस्येति । व्याख्योति–पुष्यः पुमानिति पुंसि देवता

---

१ सि क्ष डे छा. कर्मवचनात्मस ।

र्थत्वसमानाधिकरण्यमुपपन्नम्, उक्तं हि 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः'॥ (महाभा० १ १-पस्पशाह्निके) इति विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्विषयविशेषपरिग्रहणे साधुताऽसाधुता च शब्दानाम्, गावी गाणी गोता गोपोतलिका इत्यादयो गमका अगमकाश्च, यद्येवं तर्हि कथा विशेषविवक्षया आप
5 इति दारा गृहा सिकताः? इति ।

ननु पुरुषस्येत्यादि पूर्वपक्षो विवक्षाविशेषार्थशब्दप्रयोगन्यायाश्रयेण दोषपरिहारार्थो यथाप्र कामागमवाधेति पुरुषः पुमान् इत्यविशेषः वद्विषयो—द्वयौ समग्रवाचसामान्यार्थौ यदविशेषविवक्ष-स्यसामान्यार्थत्वसमानाधिकरण्यं तस्मादुपपन्नम् अस्मिंश्च ज्ञापकमाह-उक्तं हीत्यादि-भाष्यकारेणोक्तम् 'यस्तु प्रयुङ्क्ते' (महाभाष्य १ १ पस्पशाह्निके) इति श्लोकः विशेषे विवक्षिते प्रयाते गुणभूताद् प्रधानं प्रयुङ्क्ते
10 यः कुशलः अर्थगत्यर्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य तदनुपपादं-विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेरिति यथावद्व्यवहार काले यो यः शब्दो व्यवहारकाले यस्य विवक्षितार्थस्य विशिष्टस्य विशिष्ट एव गमक इत्यभिमतः स यत्र स एव तत्र प्रयुज्यते नान्योऽन्यत्र वा, गौणमुख्याभिधानेन सामिधानप्रत्यायनसमर्थत्वात् सर्वशब्दानाम्, सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र, कः? वाग्योगवित्—य एवमुक्तविशेषविषयशब्दार्थसम्बन्धज्ञः, दुष्यति चापशब्दैरवाग्योगवित्-विशेषविषयप्रयोगानभिज्ञः तस्माद्विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्विषयविशेषपरिग्रहणे
15 साधुताऽसाधुता च शब्दानाम्-असाधुत्वाभिमतानामपि ग[ा]व्यादीनां साधुत्वं विशेषविवक्षत्वात्, साधुत्वे-नाभिमतानामपि गवादीनामसाधुत्वमिति तदर्शयति-गावी गोणीत्यादि गवार्थो व्यक्ता प्रत्यक्षतया, अथाचार्य आह-यद्येवं तर्हि आप इति दारा सिकता इति, यद्योऽपि न्यायो व्यभिचाराय प्रभवति, यदाहत्वे व्यभिचारविषयत्वमिवानभिन्न पृच्छति तमेव-कथा विशेषविवक्षयेति आप इति बहुवचनमेकस्मिन्नपि विभो द्रव्यम्, नात्र सामान्यविशेषभावोऽस्ति तथैकत्वोपीति दारा गृहा इति बहुवचनम्, कथा [विशेष]विवक्षयेति

---

20 विशेषे पुरुषशब्दो यत्र प्रयुज्यमानोऽर्थो तु सकलसामान्यार्थो तस्मात् सामान्यविशेषवाचकः सामानाधिकरण्यं पुरुषः यथा यदि अर्थानि तथा सामानाधिकरण्यम्, विवक्षाविशेषेण व्यवहारेऽपि गतिसत्त्वे विवक्षया शब्दाः प्रयुज्यन्ते तथैव स साधुर्भवति अन्यार्थे त्वसाधुरिति भाव । एतदर्थमेवात्र भाष्ये उद्धृतमित्याह-यस्तु प्रयुङ्क्ते अतो गौणमुख्याभ्यां-भाष्यकारेणोक्तमिति । स व्याचष्टे—विशेषे विवक्षित इति । विवक्षितार्थप्रत्यायनार्थे शब्दः यत्र यस्य प्रयोगः-गौण मुख्यादिभावेनेति तत्रै तदर्थप्रापकत्वात् इत्यभिप्रायेण विवक्षितविशेषस्य गौणमुख्यभाव तेन सर्वेषामर्थे प्रत्याय-
25 मिति भाव । यथाभिप्रायेणाह तस्माद्विवक्षेति यदुदितप्रयोजना सम्प्रवृत्ति व्यवहारकाले यं विशेषमभिप्रेत्य शब्दं प्रयुङ्क्ते तत्रैव न तत्र साधुत्वार्थे चासाधुरिति भाव । असाधुत्वाभिमतोऽपि साधुर्भवति साधुत्वेनाभिमतोऽप्यसाधुर्भवतीति दर्शयति-असाधुत्वाभिमतानामपीति । निर्वाहसिद्धिस्तथा शब्दानां यदि साधुत्वासाधुत्वे तर्हि न नियमा आप दारा गृहा इत्यादौ प्रयुज्यमाना यथा विवक्षितेकार्थेऽपि बहुवचनान्तेन शब्दाः प्रयुज्यन्त इत्याचार्यो पृच्छति-यद्येवं तर्हीति । विवक्षितैकत्वेऽपि बहुत्वाभिधानप्रयुक्तत्व इति व्यभिचारं दर्शयति—आप इतीति । तस्माद्विवक्षया अन्यथेति

1 द्रष्टा थि प्रा. नद्विषयौ । 2 भि थ दे प्रा. °साधुत्वे ।

वर्तते, एकस्मिंश्च सूक्ष्मशर्कराकणे सिकता इति, किंशब्दस्य क्षेपार्थत्वात् कया विवक्षया—किं तया विवक्षया विपरीतार्थयेति ।

नित्यमपि बहुवचनं बह्ववयववृत्तत्वादिति चेत्, एकपटेऽप्यत एव नित्यं बहुवचनं प्राप्तम् बिन्द्वादावियापः, अप्सु चैकवचनं स्यात् नित्यमपि, बह्ववयववृत्तत्वाद्घटवत्, अतिशय्येकात्म निरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गवादिवत्साधुरिष्टः सोऽपि तत एव न्यायाद्व्यभिचरति, 5 सोऽप्शब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बह्ववयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात्, तन्तुपटवत् ।

(नित्यमपीति) नित्यमपि [बहुवचनं] बह्ववयववृत्तत्वादिति चेत्—स्यान्मतं बहवोऽवयवाः परमाणुद्व्यणुकादयो बिन्द्वावपि तदपेक्षया बहुवचनमाप इति अत्रोच्यते—एकपटेऽपीत्यादि अत एव—बह्ववयववृत्तत्वादिति हेतोरेकस्मिन् घटेऽपि नित्यं बहुवचनं प्राप्तम्, बिन्द्वादावियाप इत्यनिष्टापादनद्वारेण परोक्तहेतोर्व्यभिचारः अप्सु चेत्यादि—अप्शब्दादप्येकवचनं स्यात् नित्यमपि, बह्ववयववृत्तत्वाद्घटवत्, व्यभिचारोक्तः, 10 अतिशय्येकात्मेत्यादि—यथाऽस्माभिरुक्तोऽतिशय्येक एवात्मा भवति यस्य लिङ्गमिति तस्य निरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गवादिवत् साधुरितीष्यतेऽपि तेऽनिष्टमापाद्यते, कस्मात्? तत एव न्यायात्—बिन्दौ वर्तमानोऽप्शब्द एकवचनान्तो न प्रयुज्यते, विशेषविषयत्वात्, गवादिवदतोऽयमपि न्यायो व्यभिचरतीति, किमारब्धं—सोऽप्शब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बह्ववयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात् तन्तुपटवदिति गतार्थत्वान्न व्याख्यायते, एवं तावदयं संख्याविषयो विचारो न घटते । 15

लिङ्गविषयोऽपि विशेषप्रयोगसाधुत्वन्यायो न घटते, अथैकत्वसंख्यामेवानुपपत्तिमत्सिद्धमेवानुपपत्तिरपीत्यत आह—

तया विपरीतार्थतयेत्यात्मन्माप्यात्मैकत्वात्मकेनाह—किं तास्त्येति । ननु बिन्द्वादावपि बहुत्वं विशेषमुपादाय प्रयुज्यमानाभिनी-रूपैरपि बहुवचनान्तेनोच्यत इति चेदत आह—नित्यमपीति । पूर्वपक्षं व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । एवं तर्हि सर्वेनामवचनस्यासुप्रयोगैरपि बिन्दौ बहुवचनान्तो व्यभिचार प्रयुज्यतां बह्ववयववृत्तत्वाद् हेतोरत्रापि घटादिवदुत- 20 त्वादि—अत्रोच्यत इति । यदि अवयवी समुदायात्मैकत्वसंख्यापेक्षया च एकवचनान्तेन प्रयुज्यते तर्हि अप्शब्दादपि तथैकवचनं प्रसज्यत इत्याह—अप्शब्दादपीति यथा बह्ववयववृत्तेऽप्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्व्यभिचारेण हेतुमाह—घटेति । ननु मयोक्तं ज्ञानमेव प्रमाणं शब्दश्च न ज्ञानेऽपर्यवसितम्, ज्ञानेनैव हि शब्दः प्रत्याय्यते ... ज्ञानप्रमाणत्वात् शब्दप्रयोगस्य तस्मादर्थे प्रमाणं न शब्दः अर्थोऽपि ज्ञानाभेदात् प्रमाणम्, ज्ञानमेव प्रमाणम्, न च शब्दज्ञानयोरैक्यम्, ... मित्यादि ... सामान्यनिरपेक्षो विशेष एव शब्दार्थ इति विशेषविषयविवक्षया विशेष एव 25 शब्दप्रयोगं साधु मन्यसे तथा च सति बिन्दौ वर्तमानस्याप्शब्दस्य विशेषविषयत्वाद्बहुवचनान्तत्वमिष्यते तदपि बलाद् व्यभिचाराद् युज्यत इति तमेव मूलकारो व्यापयति—अतिशय्येति । तत एव न्यायादित्युक्तं व्यक्तं दर्शयति बिन्द्वाविति । व्यभिचारं प्रदर्शयति—सोऽप्शब्द इति ... एकवचनान्त एव भवति तथाऽप्शब्दोऽपि बह्ववयवत्वे सत्येकमिति गृहीतत्वात् एकवचनान्त एव ... बहुवचनान्त एव भवतीति भाव । लिङ्गविषयेऽपि ये विशेषप्रयोगास्ते साधवो न भवन्तीत्येतमर्थं दर्शयति निरस्यति—लिङ्गविषयोऽपीति । लिङ्गविषयविशेषप्रयोगस्य ... 30

1 सि क्ष० धरानिर्दिष्टि तत्येविरासेकत्वा । 2 सि डे क्ष० प्रयोगाद्यादिवत् ।

तथा तटस्तटी तटमित्यत्र कतमं वा विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः ? कतमद्वा सामान्यमतिदिश्यते विशेषप्रतिपादनार्थम् ? ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, न, तटस्तटी तटानां विषयविशेषो नास्त्यभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटस्वात्मवत् गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति, प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, स्त्रीवत् संस्त्यानस्य प्रसवात्मकत्वात् पुंवत् ५ संस्त्यानप्रसवयोः स्थित्यात्मकत्वात्, स्त्रीपुंवत्, न तटी संस्त्यानम्, प्रसवात्मकत्वात्, तटवत् न तटः प्रसवः संस्त्यानात्मकत्वात् तटीवत्, न तटं नपुंसकम्, स्थित्यनात्मकत्वात् तटीवत् अथ च तटीवत्, एवं लिङ्गाभाव एव तटस्यादीनां प्रसवादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावात् ।

तथा तटस्तटीत्यादि, कतमं वाऽत्र विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः ? कतमद्वा सामान्यमतिदिश्यते १० विशेषप्रतिपादनाय ? न सम्यगवगतोऽर्थः, आह—ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, 'संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्' । 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्' ॥ (महाभाष्ये० ४-१ ३ सूत्रे) स्थितिर्नपुंसकं स्त्री[सं]स्त्यानं प्रसवः पुमानेवार्थः सर्वमूर्तिषु सम्भवन्नत्र यो विशेषो विवक्ष्यते तद्विषयो लिङ्गभेद इत्यत्र न, तटस्तटीतटानां विषयस्य विशेषः एकस्यार्थस्य स एव विशेषो नास्ति यद्विषयो लिङ्गभेदः स्यात्—स नास्ति अभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटस्वात्मवत्—यथा घट एव घटस्वात्मा १५ तथा तट एव तटी तटञ्च अभिन्नस्वरूपत्वान्नास्ति विशेषः, आह—गोचरविशेषोपपत्तेः—स्थित्यादिसंस्त्यानान्तेः [illegible]संस्त्यानलक्षणः [illegible] तटमिति, तस्माद्विषयविशेषोपपत्तेर्लिङ्गविशेषोपपत्तिरित्यत्रोच्यते—गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति यस्मात् तयोर्गोचरः प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, संस्त्या-

[illegible] तथा तट इति । भाष्ये—कतममिति [illegible] तटस्तटी तटमिति [illegible] विशेष [illegible] इति प्रश्न [illegible] सामान्यं कारणम् [illegible] २० [illegible] प्रश्न । पूर्वपक्षमुपन्यस्यति [illegible]—ननु स्थितीति सामान्यं [illegible] [illegible] नपुंसकम्, प्रसव [illegible] [illegible] पुंस्त्वम्, [illegible] इत्यर्थः । तत्र भाष्यकारवचनमुपन्यस्यति—संस्त्याने इति [illegible] इति [illegible] २५ [illegible] इति पुमान् [illegible] इत्यर्थः । तथैव भाष्ये [illegible] उभयोरन्तरमिति । [illegible] [illegible] इति । [illegible] भाष्ये स्थितिरिति । [illegible] इति [illegible] । तत्र [illegible] ३० तटस्तटीत्यादाविति [illegible] । [illegible] [illegible] तं [illegible] यथा घट एवेति । [illegible] गोचरेति [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible]

१ सर्वमूर्तिषु इत्यत्र [illegible] नास्ति ।

नास्मत्कृत ग्रसार्थस्य सिद्धं स्वयैवाभ्युपगतत्वात् न्याय्यकरत्वस्य, स्त्रीवदिति—स्तनकेशवत्त्वाः प्रसवासामर्थ्य इति, एवं शेषसाधने गवार्थे, यावत् स्त्रीपुंसवदिति, एष नाशकत्वादिनिदर्शनमध्येन गोचरविषयः कृत, अधुना तस्यैवार्थस्य त्रित्वापेक्षया क्रियते—अथ यस्मादि साधनानि गवार्थानि यावत्स्त्रीवदिति, एवं लिङ्गाभाव एव तटत्वादीनां प्रसवादिधर्माभाव गोचरविशेषाभावादित्युपनयः ।

न लिङ्गाभाव एव दोषः, किं तर्हि ?— 5

ततश्चासत्त्वमप्येषां मूलोद्वर्तनेनाक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवत्, अथोच्येत नन्वेवं प्रपञ्चेन संस्थानारम्भकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेतुस्वभावात्, एकार्थे सन्निधिभावे या स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत्, न स्त्री पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, पर्वतनदीभवनविषयत्वात्रिलिङ्गत्वं विशिष्टविषयमित्येतच्च न, पुमादिमिश्रत्वाद्वाद्येकलिङ्गत्वात्, अर्धर्चादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् । 10

(ततश्चेति) ततश्चासत्त्वमप्येषां मूलोद्वर्तनेनाक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात्, खपुष्पवत्, मा भूत् सत्त्वादिस्वरूपाद्याभावाव्ययाभिधयार्थवत् सत्त्वाऽऽख्यक्रियाव्ययविशेषणम्, अथोच्यतेत्यादि, परपक्षेण परिहारः—नन्वेवं प्रपञ्चेन—गोचरलिङ्गनिराकरणव्याख्यानेन संस्थानात्मकत्वादित्यादिना त्रिलिङ्गत्वं त्वं न लिङ्गव्यवस्थापनहेतु परिगृह्य व्यवस्थापितमेव त्वया, यथा न तटी संस्थान[म्] प्रसवात्मकत्वात्, पुरुषवदित्यादि तथा न स्त्रीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवदिति, आदिग्रहणात् संस्थानानुमवतत्त्वाम्यामपि 15 प्रमाणं त्रिलिङ्गत्वहेतुत्वमित्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्,—ननूक्त एव हि प्रसवादयो लिङ्गव्यवस्थापनहेतवो न सन्तीति साधितमनन्तरमेव, तस्माच्च किञ्चिदेतत् अभ्युपगम्यापि प्रसवादीनां एकार्थे सन्निधिभावे या स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत्, तस्य स्त्रीत्वं त्वयाऽभ्युपगतम्

सत्त्वादयः यतो न त एव परस्परसम्बन्धेन त एव व्यवस्थापका भवन्तुः अन्यापेक्षत्वादिति तात्पर्यम् । प्रसवादीनां परस्परासम्बन्धं प्रसाध्य तटादौ लिङ्गाभाव साधयति अधुनेति दोषान्तरमभिधत्ते—ततश्चेति । व्याचष्टे—ततश्चासत्त्वमिति तथ- 20 र्योऽन्वय अक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवदिति मानेनैतदात्मकत्वमेव मतम् लिङ्गार्थसम्भूतस्य निरासस्य निराकरणादिति भावः । सत्त्वादिविशेषस्समाह मा भूत् पक्षस्यादीति पक्ष तथात्वसिद्धा अन्यथ तत् तटादीनामलिङ्गत्वेऽपि सत्त्वं साध्यत्वयुक्तमिति भाव । ननु गोचरलिङ्गस्य लिङ्गस्य चासत्त्वं साधयता मयैव तटादिलिङ्गव्यवस्थापकहेतुरर्थेनाता त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्याशङ्कते—नन्वेवं प्रपञ्चेनेति । तदर्शयति—यथा न तटीति अन्न तटा. संस्थानात्मकत्वाभावं साधयता प्रसवात्मकत्वं व्यवस्थापितम् । तथा तटी न स्त्रीलिङ्गं प्रसवात्मकत्वादित्यनेनापीत्याह—तथा नेति । एवं न तटः पुरुषः संस्थाना 25 त्मकत्वात्, स्त्रीवत् न तटः पुंलिङ्गम्, संस्थानात्मकत्वात् स्त्रीवत् न तटं नपुंसकं अप्रसवात्मकत्वात् स्त्रीपुंसमिश्रत्वे सति स्त्रीपुंसयो हि नपुंसके सत्त्वादीनां व्यवस्थापनं व्यवस्थापितमित्याह—आदिग्रहणादिति । लिङ्गव्यवस्थापनहेतव प्रसवादिरनात्मकत्वेनाकत्वात्त्वा प्रसाधितत्वात् नायं दोष इत्युत्तरयति—ननूक्तमिति । ननु तटादौ प्रसवादेरव्यवस्थायां स्त्रीत्वादिलिङ्गता प्रसवादीनामभ्युपगम्यापि यत्र तु तटादि यदा व्यवस्थया तदा तेन लिङ्गेन तत्र भाव्यमित्याशङ्क्याह—अभ्युपगम्यापीति । देवदत्तः यथा न पुमान् स्त्रीत्वादिति दृष्टान्तमाह—देवदत्तादिवदिति । व्यवस्थाया लिङ्गस्य नियतविषयापेक्षम्, नियतविषयत्व 30

१ सि॰ क॰ डे॰ ॰गतत्वादात्मकत्व । २ क॰ त्वयैवं । ३ सि॰ डे॰ ख्यातात्मकत्वाता । ४ सि॰, क॰ डे॰ क॰ तथा न पुंलिङ्ग ।

तथा तटस्तटी तटमित्यत्र कतमं वा विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः? कतमद्वा सामान्यमतिविश्यते विशेषप्रतिपादनार्थम्? ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, न, तटतटीतटानां विषयविशेषो नास्त्यभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटस्वात्मवत्, गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, स्त्रीवत्, संस्त्यानस्य प्रसवात्मकत्वात् पुंवत्, 5 संस्त्यानप्रसवयोः स्थित्यात्मकत्वात्, स्त्रीपुंसवत्, न तटी संस्त्यानम्, प्रसवात्मकत्वात् तटवत्, न तटः प्रसवः संस्त्यानात्मकत्वात् तटीवत्, न तटं नपुंसकम्, स्थित्यनात्मकत्वात् तटीवत् अथ च तटीवत्, एवं लिङ्गाभाव एव तटत्वादीनां प्रसवादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावात्।

तथा तटस्तटीत्यादि, कतमं वाऽत्र विशेषमुपादाय लिङ्गभेदः? कतमद्वा सामान्यमतिविश्यते 10 विशेषप्रतिपादनाय? न सम्भवतीत्यर्थः। आह—ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेदः, 'संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान्'। 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्' ॥ (महाभाष्ये ४-१-३ सूत्रे) स्थितिर्नपुंसकं स्त्री[सं]स्त्यानं प्रसवः पुमानेवार्थः सर्वमूर्तिषु[1] सम्भवन्नत्र यो विशेषो विवक्ष्यते तद्विषयो लिङ्गभेद इत्यत्र न, तटतटीतटानां विषयस्य विशेषः पञ्चत्वादर्थस्य स एव विशेषो नास्ति यद्विषयो लिङ्गभेदः स्यात्—स नास्ति अभिन्नस्वरूपत्वात् घटघटस्वात्मवत्—यथा घट एव घटस्वात्मा 15 तथा तट एव तटी तटञ्च अभिन्नस्वरूपत्वान्नास्ति विशेषः। आह—गोचरविशेषोपपत्तेः—स्थित्यादिसंस्त्यान-तटी कटकादिसंस्त्यानवान् तटः कुड्यादिसंस्त्यानं तटमिति तथादिविषयविशेषोपपत्तेर्लिङ्गविशेषोपपत्तिरित्यत्रोच्यते—गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति, कस्मात्? तयोर्गोचरः प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात् संस्त्या-

र्ह्यैर्डुत्स्त्री—तथा तट इति। व्याचष्टे—कतममिति [illegible] तटस्तटी तटमिति [illegible] विशेष च इति प्रश्न [illegible] वा कि सामान्यं कतमम्, यदुपादाय [illegible] विशेषे 20 [illegible] प्रश्न। पूर्वपक्षमुत्थापयितुमाह—ननु स्थितीति सामान्यं पुनरपि स्थितिः [illegible] नपुंसकम्, प्रसव—[illegible] आविर्भाव—[illegible] [illegible] पुंस्त्वम्, [illegible] [illegible] संस्त्यान इति [illegible] भाष्ये [illegible] नाम पुमो वा [illegible] इति [illegible] 25 [illegible] पुमान्—[illegible] [illegible] उभयोरन्तरमिति। [illegible] [illegible] स्थितिरिति। [illegible] 30 [illegible] भाव। [illegible] [illegible] [illegible] इति। [illegible] [illegible]

1 सर्वमूर्तिषु, इदं पदं सि० क० ब० प्रतिषु नास्ति।

भासकत्वं तस्यार्थस्य सिद्धं त्वयैवाभ्युपगतत्वात् प्रकाशकत्वस्य स्त्रीवदिति—अनेकेऽशब्दाः प्रत्ययाभावव- दिति, एवं शेषसाधने गतार्थे, यावत् स्त्रीपुंसवदिति, एष वाक्यकथादिनिदर्शनबलेन गोचरनिषेधः कृतः, अधुना तस्यैवार्थस्य त्रितापेक्षया क्रियते—अथ पक्षादि साधनानि गतार्थानि यावत्स्त्रीवदिति, एवं लिङ्गाभाव एव तत्त्वादीनां प्रत्ययादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावादित्युपनयः ।

न लिङ्गाभाव एव दोषः, किं तर्हि ?— 5

ततश्चासत्त्वमप्येषां मूकोद्दर्शनेनाक्रियाभ्यवयत्वं सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवत्, अथोच्येत नन्वेव प्रपञ्चेन संस्थानात्मकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्, एकार्थे सन्निविभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत्, न स्त्री पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, पर्वतनदीभवनविषयत्वात्त्रिलिङ्गत्वं विशिष्टविषयमित्येतच्च न, पुमादिभिन्नघटाद्येकलिङ्गत्वात्, अर्थघटादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् । 10

(ततश्चेति) ततश्चासत्त्वमप्येषां मूकोद्दर्शनेनाक्रियाभ्यवयत्वं सत्यलिङ्गत्वात्, खपुष्पवत्, मा भूत्पचत्यादिस्वरूपाभ्यावाभ्यवयाभिधेयार्थवत् सत्त्वाऽऽख्यातत्वक्रियाभ्यवयविशेषणम्, अथोच्येतेत्यादि, परे- णोच्येत परिहारः—नन्वेव प्रपञ्चेन—गोचरलिङ्गनिराकरणव्याख्यानेन संस्थानात्मकत्वादित्यादिना त्रिलिङ्गत्व- त्वं स लिङ्गव्यवस्थापनहेतुं परिगृह्य व्यवस्थापितमेव त्वया, यथा न स्त्री तत्स्थान[म्] प्रसवात्मकत्वात्, पुरुषवदित्यात्म तथा न स्त्रीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवदिति, आदिग्रहणात् संस्थानानुमयत्वाभ्यामपि 15 त्रयाणां त्रिलिङ्गत्वहेतुत्वमित्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्,—ननूक्त त एव हि प्रसवादयो लिङ्गव्यवस्थापनहेतवो न सन्तीति साधितमनन्तरमेव, तथापि किञ्चिद्वैवत् अभ्युपगम्यापि प्रसवादीनां एकार्थे सन्निविभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वादेवदत्तादिवत् तस्य स्त्रीत्वं त्वयाऽभ्युपगतम्

त्वसात्मकः यथा च त एव परस्परात्मकास्तथा त्वं व्यवस्थापकाः भवेयुः अन्यापोहत्वादिति तात्पर्यम् । प्रसवादीनां परस्परा- त्मकत्वं प्रसाध्य तथापि लिङ्गाभाव आपतति अधुनेति येषामन्तरमाहिताशि—ततश्चेति । व्याकरोति—ततश्चासत्त्वमिति तथा- 20 स्वात्मक अक्रियाभ्यवाये सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवदिति मानमेवैषामसत्त्वमेव भवेत् क्रियार्थमूलस्य लिङ्गस्य निराकृतत्वादिति भाव । क्रियाविशेषणसमासात् मा भूत् पचत्यादीति पचत्यादिना सत्त्व तावत् तत्वादीनामलिङ्गत्वेऽपि सत्त्व- मात्रमात्र असत्त्वमिति भाव । ननु गोचरविशेषस्य लिङ्गस्य चाभावे साधकता भवतैव तत्त्वादिलिङ्गव्यवस्थापकहेतुवर्णनद्वारा त्रिलि- ङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्याशङ्कते—नन्वेवं प्रपञ्चेनेति । तदेवाह—यथा न स्त्रीति अनेन तथा- तत्स्थानात्मकत्वात्त्व साधकता प्रसवात्मकत्वं व्यवस्थापितम् । तथा स्त्री न स्त्रीलिङ्गं प्रसवात्मकत्वादित्यपीत्याह—तथा नेति । एवं न तटः प्रसव- तत्स्थाना 25 त्मकत्वात्, स्त्रीवत् न तटः पुल्लिङ्गम्, तत्स्थानात्मकत्वात् स्त्रीवत् न तटं नपुंसकं अनुभयात्मकत्वात्, स्त्रीपुंसमिथुनवत् इति स्त्रीपुं त्वाद्या हि नपुंसके मध्यस्थिते व्यापकत्वं व्यवस्थापितमित्याह—आदिग्रहणादिति । लिङ्गव्यवस्थापनहेतोरेव प्रसवादेरभाव- व्यवस्थापकत्वप्रसक्तिस्तेन नार्थं दोष इत्युत्तरयति—ननूक्तमिति । ननु तथापि प्रसवादेर्व्यापकत्वे सामान्येनाविशिष्टता प्रसवादीनामभ्युपगमेऽपि यदा तु तदाऽपि पुंसः व्याप्यकमेव तदा नैव लिङ्गेन तेन सान्यमित्याशङ्कयेत्याह—अभ्युपगम्यापीति । देवदत्ता यथा न पुमान् स्त्रीत्वादिति दृष्टान्तमाह—देवदत्तादिवदिति । तदनन्तरं त्रिलिङ्गत्वं विषयविशेषापेक्षम्, विषयविशेषापेक्ष 30

१ सि. क्ष. डा. डे °तत्त्वादात्मकत्व । २ स प्रपञ्चे । ३ सि डा तत्स्थानात्मकत्वात् । ४ सि क्ष डे डा. तथा न पुल्लिङ्गं ।

त्रिलिङ्गत्वात्, यथा न स्त्रीत्वं पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसो नपुंसकत्वात्, इत्यर्थेत् शब्दतोऽत्र, पर्वतनदीवनि-स्याम्मयं पर्वतः पुमान् तद्विषयलिङ्गः, नदी स्त्री तद्विषया नदी भवनं नपुंसक तद्विषयं तत् तथा त्रिलिङ्गस्य विशिष्टविषयमिति यथा न पुमानिति भावापेक्षलिङ्गत्वात् पर्यवस्यम् इद वाच्यः पुम्य-मित्या स्त्री अपि नपुंसकमिति नियतलिङ्गत्वाभेतदपि पुनरुक्तम्, लिङ्गाम्यत्-अर्धर्चादिषु च विपर्यासेन

5 पर्यवस्थानात् तभिवर्तते अर्धर्चः अर्धर्चं गोमयः गोमयमित्यादीनां स्त्रीलिङ्गाभावात् विभिन्नत्व नैकार्थ्यम् ।

आह—

नन्वेकस्य दृष्टं त्रिलिङ्गत्व भूतिर्भवनं भाव इतीति चेत्, यदि वय इदस्त्वावेव त्वारका इव प्रतिपद्यामहे तदा किं विचारेण तदेव दुर्दृष्टम्, अपि चेदं साध्यम्, यथार्थाभिधानश्च नयमतेन भिन्नत्वात्, अपि च भावो येत्येतदपि साध्यम्, प्रकृत्यर्थस्य व्यग्भूतत्वात् कर्त्र्थस्य

10 स्वभावात्, अपि चैकस्य त्रैलिङ्ग्यायुक्तिविचारे नानालिङ्गनानाशब्दोपन्यासोऽतिविस्पर्धते, एक-भवनासत्त्वापर्यैकत्वमपि नैव सामान्यभवनस्यैकस्य व्यग्भूतत्वात् विशेषभवनस्य भूत्यादित्रिवि-धैकरूपत्वात् तस्मादइष्टान्तः ।

(नन्विति) नन्वेकस्य दृष्ट त्रिलिङ्गत्वं भूतिर्भवन भाव इत्यतोऽव्यभिचार इति चेदुच्यते यदि यदभिप्राय यदि लोके प्रयोगो दृष्ट इत्येवमेव प्रतिपद्यामहे रसास्था इव परप्रत्ययाः तदे तस्यादेव प्रत्यय

15 प्रतिपद्यामहे ? किं विचारेण तस्मात्तदेव दुर्दृष्ट-प्रसिद्धिरेव दुःप्रसिद्धिरित्यर्थः, अपि चेदमित्यादि भूतिर्भवनं भाव इत्यतेऽपि शब्दोऽर्थो यथार्थाभिधानशब्दनयमतेन भिन्नाः तस्मादेतत्साध्य [म]साधनमेकोऽनेक इति अपि च भावो यत्रेत्यपि साध्यं भावः—क्रिया न कर्ता भूत्यादिशब्दाभिधेयः, स च सम्पन्नस्य शक्ति,

पर्वत नदी भवनमिति तत्तत्सम्बन्धिलक्षणात्मिकाभिधिलिङ्गतेति पुंस्त्वादिनेति—पर्वतेति । स्याम्मते—स्याम्मतमिति । [illegible] [illegible]

20 पुमानिति भिन्नेति । ननु नपुंसकस्य त्रिलिङ्गत्वमपि नास्ति अर्धर्चादिषु लिङ्गस्यैव दर्शनात्, अर्ध अर्धर्चादि तत्र हि शीर्षं नास्ति 'अर्धर्चाः पुंसि च' (२ ४ ३१) इति पुंनपुंसकयोरेवानुशासनादित्यत—अर्धर्चादिषु चेति [illegible] [illegible] । त्रिलिङ्गत्वं नैकार्थ्यमिति, लिङ्गाना न परस्पर [illegible] । [illegible] [illegible]

25 [illegible] [illegible] । भूतिर्भवन भाव इति त्रिलिङ्गमेतदपीति [illegible] [illegible] —भूतिर्भवनमिति । [illegible]

30 क्रिया न तु कर्ता सा चैव भाव [illegible] भाव इति [illegible] [illegible] । क्रियात्मा भावत्वं साधयेत्यादि—भावो वेति । ननु [illegible]

१ लि. इत्यसत्त । २ डा. दे इत्यसत्त । ३ सि च दे डा. भावाद्दो । ४ सि ल डा 'भावा'।

प्रत्यर्थस्य न्यग्भूतत्वात् कतमस्यैव सद्भावात् सम्मतेन, अपि चेत्यादि, तच्छब्दस्यैकार्थस्यैकस्य त्रैलिङ्ग्यायुक्ति-विचारे नानालिङ्गानां भूत्यादीनां नानाशब्दानामुपन्यासोऽतिविसर्पते, इतश्च न घटते तदुपन्यासः, द्रव्या-र्थत्वात् सामान्यस्य भूतिभवनमात्रस्यैकत्वात् तद्विषयमुदाहरणं स्यात्, न पर्यायनयस्य विशेषविषयत्वाच्च, भावप्रधानत्वात्र कर्त्रैकत्वे भवतीति भावो विशिष्टं पर्येको घटादिन स्वेकः एव भूत्यादिरूपो विशेषः कर्ता तस्मादेकभवनात्मस्यार्थैकत्वमपि नैव, सामान्यभवनस्यैकस्य न्यग्भूतत्वात् विशेषभवनस्य भूत्यादिविशिष्टे 5 रूपस्याभावात्सर्वैकत्वमत्र नयेन द्रव्यार्थत्वेन भूत्यादिष्वैक्यं तस्मां प्रत्यासिद्धमित्यर्थः, तस्माद्दृष्टान्त इति ।

किञ्चान्यत् यथा–

यदप्युक्तं नक्षत्रतारार्थातिदेशविषयो नक्षत्रं भवति पुष्योऽयं देवदत्त इति, वृक्षोऽयं भवतीति यथा वृक्षस्यार्थेनातिदेशस्तथा नक्षत्रादिना देवदत्तस्येति, अत्र देवदत्तस्यैवं नक्षत्रा-दिनाऽतिदेशो न भवति नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्, अर्थेन च सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्षः 10 सन् परोक्षेण धर्मेण असता वा, वृक्षस्यार्थविषयत्वात् ।

यदप्युक्त नक्षत्रतारार्थातिदेशेत्यादि तदुक्तमनुवादेन सामान्याभावादिदेशेन विशेषार्थातिसर्गे निदर्शनम्, अयं देवदत्त इति, वृक्षोऽयं भवतीति द्वितीय[स]विशेष गवाय समाधन यावदेवदत्तस्येति पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षस्तु अत्र पुष्यो देवदत्तस्यैवमित्यादिना वैधर्म्यं निदर्शयत्यतिदेशाभावभावनार्थं भावतद्विषयत्वादिति प्रथमनिदर्शनस्य, अर्थेन चेत्यादिना द्वितीयनिदर्शनवैधर्म्यं दर्शयति–अर्थेन सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्षः 15 सन् परोक्षेण धर्मेण–विशेषेण सामान्येन [वाऽ]सता वा–खपुष्पादिना वा, नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्–नक्षत्रादिभिर्देवदत्त पिण्डस्य देवदत्तार्थस्य[ा]तद्विषयत्वात् वृक्षस्यार्थविषयत्वाच्च वैधर्म्यम् तस्मान्न दृष्टान्तः, नक्षत्राद्यतिदेश्यो न भवति पुष्यः अक्षविषयत्वात् स्थाणुनेव पुरुषः, पुरुषेण वा स्थाणुरिति, यथातद्विषयेष्वप्यतिदिश्येत घटादावपि नक्षत्रं तारा घट इत्यतिदेशप्रवृत्तिर्युक्ता स्यात्, अतद्विषयत्वात्, पुष्यवदित्यतिप्रसङ्गः । 20

विशिष्टता सम्भवति वा न वेति विचारे प्रस्तुत [illegible] [illegible] भूतिभवनं भाव इति [illegible]-मात्रस्य [illegible]–तच्छब्दस्येति । [illegible] भूतिभवनमात्र[illegible] ते तस्मात् सामान्याभावः सम्भवः तथा चेदुदाहरणं सामान्यविषयम्, न विशेषविषयं पर्यायनयाभीष्टम्, पर्यायनये हि भावप्रधानत्वात् कर्त्रैको विशेष प्रधानरूप न च [illegible] तस्मात् तत्र दृष्टान्तत्वमित्याह–इतश्च न घटत इति । [illegible] तदुदाहरण-[illegible] न पर्यायनयस्येति । विशिष्ट पर्येति [illegible] । भूत्यादि[illegible] 25 [illegible] सामान्य[illegible] न्यग्भूतत्वात् [illegible]–तस्मादिति । पर्याय[illegible]-मात्र–विशेषभवनस्येति [illegible] प्रधानभूतं विशेषभवनं भूत्यादि[illegible] भूत्यादि[illegible] [illegible] न दृष्टान्त इति भाव । [illegible] सामान्यार्थ[illegible] [illegible] पुष्योऽतिदिश्यते पुष्यो नक्षत्रमिति यथा [illegible] सामान्येनातिदिश्यते [illegible] इति तदुक्तं पूर्वपक्षिणाऽनूद्य निराकरोति–यदप्युक्तमिति । व्याकरोति–तदुक्तमनुवादेनेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः[illegible] 30 वैधर्म्यात [illegible] पुष्य इति [illegible]–उत्तरपक्षस्त्विति । एतदेव मानमुखेनाह–नक्षत्राद्यति

---

१ सि. क्ष. डे. °[illegible] । २ सि. क्ष. डा. डे. न सा । ३ सि. क्ष. डा. °[illegible] ।

नतु पुरुषोऽपि गच्छति गोष्वेति, सत्यमुच्यते शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष सधादिनं ब्रवीति न तु सङ्गताना विशेषाणा विरोधेन यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनां एकद्विबहुत्वादीनाञ्चैकार्थत्वेन संवादभ्युदसनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, भवद्विषयत्वासिद्ध्युद्भावन मात्रत्वादि गोष्वेति, तदुक्तं सत्यमुच्यते
5 इत्यादि शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष संवादिन ब्रवीति तत्सम्परिग्रहणगुणेन सत्यमुच्यते सोऽर्थविषय न तु तद्गतानां विशेषाणां विरोधेनोच्यते, यथा स्त्रीपुनपुंसकादीनामेकद्विबहुत्वादीनाञ्चैकार्थत्वेनेति संवाद विसंवादवर्जितो शब्दो यावत् संवादभ्युदसनवृत्तिरिति गदार्थः, एव लिङ्गसंख्याविसंवादवृत्तिदोषप्रसङ्गेन चोद्यपरिहारप्रपञ्च उक्तः एषः प्रकृत्यादिविसंवादमप्यपक्षेप चाक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्यः, समानमर्थं स्यात्, प्रकृतिप्रत्ययापभ्रष्टविशेषोच्चारणमात्रभेदः, प्रयासादिसमस्तमेवेति चोद्योपक्रममभृति यावदेवचधि
10 लिङ्गादिविशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरपक्षविरचनो नेय इति ।

नन्वेवमास्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्यास्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना तदा-ख्यानासम्भवादान्तरीयकसंख्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतच्च न, क्रियाभ्युपगत्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्त हि– क्रियाकारकभेदेन ,
विशुद्धीकाविजिगीषा स दृष्टः, इहापि क्रियाकारकभेदाभ्यां
15 पुष्यति सपुष्य, यपोढात भेदलक्षणाया इति व्याख्यायाः अधिकरणयोगपदार्थ क्व कथं चाऽनुपपत्तिर्लिङ्गाद्यभेदेऽपि इतश्च व्याख्यानाद् लिङ्गाद्यभिधार्थगतिरुपपद्यते यथाऽऽह–'वाग्दिग्भूरश्मि ' ( )
रथ्या वेति,

मन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुराख्यानकर्मणिप्रकृत्य[र्थ]स्यास्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना
20 तदाख्यान[ा]सम्भवादान्तरीयकं विशेषणोपादानम् तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदा एव

देश्य इति । लक्षणिकत्वाद्येऽरेतिभिरायत्त समाप्ते–अथ पुरुषोऽपीति प्रश्नोऽयं चोद्यते । व्याख्यो–असत्यविषय त्वेति । वाच्यत्वं तत्संबन्धविशेषं प्रतिपादयन् वादुर्भवति, अर्थोऽपि तथाभिधेयप्रतिपादनविधिः यथार्थ तथाह न तु वाच्यविरुद्धविशेषप्रतिपादक शब्द वादुर्भ... विरुद्धविशेषपरिग्रही यथार्थ एकामेवोपपत्ति–शब्दो हीति । विधित्वेऽपि वस्तुन पुंल्लादौ पुष्पो भवन्ते तारा इति विधित्वेऽपि वस्तुन एकत्वे तारा भाव एवा इत्येवं विरुद्धविरुद्धसामानाधिकरण्य
25 तन्न यच्च चोदयितुं प्रभवे इदं हि सामानाधिकरण्य इत्यादिर्न पुष्यत्वं पुंस्त्वं तारात्वमस्येत्येतत् सुतरामीति भावः । प्रकृत्यादिषु पर्यायत्वं लिङ्गसंख्याभिधानादिविसंवादको शब्दो प्रकृत्यर्थत्वसाधनतामपि चोदनीय इत्याह–एव प्रकृत्यादीति । तद्व्याख्यायेन आयतेन प्रतिप्रसवप्रसक्ता यानि वाक्यानि वाच्यार्थत्वाभ्यां प्रकृत्या वस्तुन आख्यान विशेषणमात्रेण न तत्स-यदि विशेषं विधित्वाद् विशिष्टान्तरं विधित्सवपि यच्चैव भवति यथा येनार्थप्रकारविशिष्टविधानं किञ्च लक्षणादिविधि परिग्रह वस्तु प्रकारवती चरित्वेऽपि तारादौ भवन्ति धर्मभेदाभिधान तदुपपन्ने चोदयति वाक्यम्, तदेवं किर एकार्थत्वमपि
30 भेदं प्रकृत्यान्तरत्वात्तत्त्व एवं पर्यायाणामपि तत्प्रयोगानुपपत्ति चोदयति चाहे–नन्वेवमिति । व्याख्ये–अन्याख्येति ।

1 सि. क. व छा. प्रकृत्यर्थ ।

इतरथाऽर्थोपदेशाभावः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थपरत्वमस्यानन्तरीयकत्वमविज्ञातविभेदानन्तरीय-कत्वमिति चेत्तच्च न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, तद्दर्शयति- उक्तं हीत्यादिज्ञापकेन—'क्रियाकारक-भेदेनेति, द्रव्यवत्तामयवृत्तिः स्वसाधनसाधना द्रव्यमित्युक्त[ं]म द्वे शून्ये क्षयिणी चेत्सष्टौ भेदाः क्रियाभेदाः, कारकभेदाः कर्त्रादयः षडष्टौ वा कालोपायसहिताः त एव पर्यायवचने घटकुटकुम्भादीनां वाक्यान्तरे च, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा १-१-५६) इत्यस्य 'स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशः' 5 (महाभा० १-१-५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्ग्रहणाच्च' (महाभा० १-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन गिलु क्रीडेत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स एव इति गतार्थं, इहापीति सिद्ध व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुत योजयति क्रियाकारकभेदाभ्यां पुष्पवीत्यादि यावत् वपुष्पमिति गतार्था व्याख्या अथवाऽन्या व्याख्या-स्पोद्घातेत्यादि यावद्देदव्यपाया इति व्याख्यायाः का क्व वेदानुपपत्तिः लिङ्गाद्यभेदेऽपीति सम्बध्यते, अथायमपरो व्याख्याभागः—सप्तमा—अधिकरणयोग- 10 पदार्थेत्यादि यावत् क्व कथं वाऽनुपपत्तिः लिङ्गाद्यभेदेऽपीति सोदाहरणं त्वस्य व्याख्यान तत्त्वार्थसङ्ग्रह-विभ्योऽधिगन्तव्यम् इतश्च व्याख्या[ना]त् लिङ्गाद्यभिमतार्थगतिरुपपद्यते अनेकार्थैकशब्दग्रहणेनापीत्यादि व्याख्यातमिदं कः शब्दोऽनेकार्थ इति सुसङ्क्षिप्तख्यानात् लिङ्गाद्यभेदेऽप्यर्थाधिगतिरभ्युपगतैवेति, तद्दर्शयति यथाह—'वाग्दिग्भूरश्मी (　　) स्यादिश्लोकेऽप्यमाचार्येणैव व्याख्यातो यावद् दृष्ट्या भेति मन्येनैव, एव निरवशेषव्याख्येयविषयव्यापिता व्याख्यायाः प्रदर्शिता । 15

अत एव व्याकरणं लक्ष्याधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत्न आस्थेयः, उक्तं हि–'　　　　　　　　॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् । तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० कां० १ श्लोक १३) इति ।

इतरथेति विशेषाणामनुपपत्तेः इत्यर्थं अभिधानपुरस्सरादैव वाच्य प्रवृत्ते तदन्तरेणोपदेशासम्भव इति भाव । अर्थं प्रत्याययति- व्यामीति यथा शब्दप्रयोगस्तथा शब्दोऽर्थस्तत्रो भावमन्तरेण शब्दः प्रवर्तेत तथैव विज्ञातविशेषमन्तरेणापि शब्दो न प्रवर्तेत इति 20 विज्ञातभेदानान्तरीयक शब्द इत्याह—अर्थप्रत्यायनेति । प्रकारान्तरेणानुपपत्तेरसम्भवेन व्याख्यानेनाविज्ञातमनुपपन्नमेवेत्युत्तरमाह- क्रियाव्युत्पत्त्यादीति । कारकभेदा इति कर्त्रादिभेदेन षड्भेदा क्रियाकारकसूत्रेऽनन्तराभिधानवशात् कारकत्वात् सत्रिपातं व्यतिरिच्य कालोपायसहिताः एव कर्त्रादय इति भाव । स्थानिवदादेश इति अतिदेशसूत्रमिदम्, स्थानिव-द्भावविधेरभीष्टत्व यद्यपि तत्स्थानापन्नत्वधर्म अत्र इति स्थानिनाऽऽप्यावत्या प्राप्नुवन्तीति सर्वैरर्थ्यं भाति तथापि स्थान्या-देशयो पृथक्त्वात् स्थानिधर्ममात्रेणे न प्राप्नुवन्तीति अतिदेश आवश्यक अतिदेशोऽन्यधर्मान्यस्यार्पणम्, स द्विविध सामान्याति- 25 देश विशेषातिदेश आद्ये दृष्टान्त यथा गुरुवद्गुरुपुत्र इति—गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते एवमादेशेऽपि स्थानिधर्मप्राप्ती व्याकरणाकालविधानिति भवितव्य नियत तथा च विशिष्टं स्थानिधर्ममादेशेऽतिदिशति अतिदेशापवादे उच्छिष्टभोजनं पादोपसङ्ग्रहणं वर्जयित्वा गुरुपुत्रे गुरुकार्यमतिदिश्यत इति विशेषातिदेश इति सूत्रभाष्याभिप्राय । गिलु क्रीडेति गिलु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति दिवुधात्वर्था एव । अर्थेऽप्ययमस्तात् व्याख्यात । वाग्दिग्भूरिति 'वाग्दिग्भूरश्मिवज्रेषु पशुचक्षुर्घृणिस्वर्गे। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौर्लिङ्गं विदुर्बुधाः' इत्यम- 30 रकोशे गोशब्दार्थाः । अथ व्याकरणमिदं ग्रन्थप्रकृतस्वभावादि महाविस्तृतासंविभागमाध्यायाधिकारेण तत्त्वावबोधक

---

1 सि क्ष 'पृथक्त्वात् स्थानिवदिति देशः । २ सि क्ष. वर्तितव्यमित्युपलक्ष ।

ननु पुरुषोऽपि गवादि गोप्येति, सत्यमुच्यते प्रश्नो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष सवादिन प्रतीति न तु तद्गतानां विशेषणानां विरोधेन यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनां एकत्रियत्वादीनामैककार्यत्वेन संवादस्युदसनमिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, [illegible] गोप्येति, तदुक्तं सत्यमुच्यत
5 इत्यादि, प्रश्नो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेषं संवादिनं प्रतीति, तत्सम्परिग्रहगुणेन सत्यमुच्यते सोऽभिप्रेत
न तु तद्गतानां विशेषणानां विरोधेनोच्यते यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनामेकत्रियत्वादीनामैककार्यत्वेनेति संवाद
विसंवादस्तेनो प्रश्नो यावत् संवादस्युदसनमिति इत्यर्थः यत [illegible]
चोपपरिहारप्रपञ्च [illegible] एषः प्रकृतार्थविसंवादेऽप्याक्षेप आक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्या, समानप्रक-
रणात्, प्रकृतिमन्यथयत्र विशेषोदारणमात्रमेव, प्रत्यासत्तिप्रसक्तमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति यावदेतदपि
10 [illegible] यथाऽऽपूर्वोत्तरपक्षविरचनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना तदा-
ख्यानासम्भवाभ्यन्तरीयकसंख्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतच्च,
क्रियाभ्युपगस्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि–'क्रियाकारकभेदेन
दिदृक्षाविजिगीषा स द्रष्टा इहापि क्रियाकारकभेदाभ्यां
15 पुष्पति सपुष्प, तपोदात भेदलक्षणाया इति व्याख्यायाः
अधिकरणयोगपदार्थ का कथ याऽनुपपत्तिलिंगाद्यभेदेऽपि, इतश्च व्याख्यानाद्
लिङ्गाद्यभिप्रायमतिलप्यते यथाऽऽह–'याम्दिग्मूरसि '( )
तृष्या वेति

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्य[र्थ]स्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना
20 तदाख्यान[ा]सम्भवाभ्यन्तरीयकं विशेषणोपादानम्, तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदा एव,

---

[illegible] इति । [illegible] समाधत्ते–ननु पुरुषोऽपीति [illegible] । व्याख्या–[illegible] त्येति । [illegible] न तु [illegible] इति । [illegible] वस्तुन [illegible]
25 [illegible] । [illegible] इति । [illegible] न [illegible]
30 [illegible] नन्वेवमिति । व्याख्या–[illegible]

---

१ सि क्ष. डे छा. [illegible] ।

इत्यस्याऽर्थोपदेशाभावः, अर्थप्रत्यायनार्थस्याव्यभिचारप्रयोगस्यार्थपरत्वस्यानान्तरीयकत्वस्य लिङ्गादिभेदास्तदीय-त्वमित्येतच्च न, क्रियाभ्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तः, तद्दर्शयति-उक्त ईत्यादिज्ञापकेन—'क्रियाकारक-भेदेनेति, द्रव्यवदाश्रयवृत्तिः स्वसाधनसाधना व्यभिचित्[ि]ष्य इ सूत्रे भगिणी चेत्यत्रो ज्ञेयाः क्रियाभेदाः, कारकभेदाः कर्त्रादयः षष्ठी वा कर्तोपायमहिताः स एव पर्यायवचने घटकुम्भकुम्भादीनां वाक्यान्तरे च, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा० १–१–५६) इत्यस्य 'स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मादेशे स्थानिवदनुदेशः' 5
(महाभा० १–१–५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्ग्रहणाच' (महाभा० १–१–५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन शिशु क्रीडत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स एव इति गतार्थः, इहापीति सिद्धं व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुतं योजयति क्रियाकारकभेदाभ्यां पुष्पवीत्यादि यावत् सपुष्पमिति गतार्था व्याख्या, अथवाऽन्या व्याख्या-उरोदात्तेत्यादि यावद्भेदप्रभवाया इति व्याख्यायाः का क्व भेदानुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति मन्यत्यते, अथायमपरो व्याख्यामार्ग —यथा—अधिकरणयोग- 10
पदार्थेत्यादि यावत् का क्व वाऽनुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति, सोदाहरणं स्वयं व्याख्यान तत्त्वार्थसङ्ग्रहा दिभ्योऽधिगन्तव्यम् इतश्च व्याख्या[ना]त् लिङ्गादिभिरर्थगतिरुपपद्यते, अनर्थकत्वप्रसङ्गेनापीत्यादि व्याख्यायभिरतः शब्दोऽनर्थकं इति लुप्तक्रियाख्यानात् लिङ्गादिभेदेऽप्यर्थाधिगतिरभ्युपगतैवेति, तद्दर्शयति यथाह–'वागिरग्मूरुदमी ( ) स्त्रादिभ्योऽयमाचार्यस्य व्याख्यातो यावद् दृष्टा यति मन्येनैव, एव मिरवद्योपव्याख्यायविपर्यव्यापिता व्याख्याया प्रदर्शिता । 15

अत एव व्याकरणं शब्दाधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययन यत्न आस्थेयः, उक्तं हि–' ॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् । तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० कां० १ श्लोक १३) इति ।

इत्यर्थेति, विशेषाभावस्य[ा]भावात् [illegible] । अर्थं प्रत्याययति- व्यार्थेति यथा [illegible] दृति 20 [illegible] अत्र तदाह-अर्थप्रत्यायनेति । [illegible] क्रियाभ्युत्पत्त्यादीति । कारकभेदा इति [illegible] । स्थानिवदादेश इति [illegible] 25 [illegible] यथा गुरुवद्गुरुपुत्र इति–गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति [illegible] । शिशु क्रीडतीति शिशु [illegible] इति [illegible] । [illegible] । वागिरग्मूरिति [illegible] । [illegible] 30 [illegible] । अत्र व्याकरणमिदं [illegible]

---

१ सि क्ष पृथक्त्वात् स्थानिवदिति इयाः । २ सि क्ष. वर्तितव्यमित्युपसङ्ग्रह ।

ननु पुरुषोऽपि गम्यादि गोप्येति, सत्यमुच्यते यथा हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष संवादिनं प्रतीति न तु तत्रस्थानां विशेषणानां विरोधेन यथा स्त्रीपुंनपुंसकादीनां एकद्विबहुत्वादीनामैकार्थ्यस्मन् संवादव्युदसनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, असत्यविपर्ययासिद्ध्युद्भावन याबद्भवति गोप्येति तदुक्तं सत्यमुच्यते ५ इत्यादि, शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष संवादिन प्रतीति, तत्सम्परिग्रहणगुणेन सत्यमुच्यते सोऽर्थविशेष न तु तत्रस्थानां विशेषणानां विरोधेनोच्यते यथा स्त्रीपुनपुंसकादीनामेकद्विबहुत्वादीनामैकार्थ्येनेति संवाद विसंवाददर्शिनो शब्दो यावत् संवादव्युदसनवृत्तिरिति गतार्थः, एष लिङ्गसंख्याविसंवादविरोधप्रश्नोत्तर वाचपरिहारप्रपञ्च उक्तः एषः प्रकृत्यादिविसंवादेऽप्यवसेय आक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्यः, समानप्रकर्षत्वात्, प्रकृतिप्रत्ययाद्यवयवविशेषोदाहरणमात्रभेदः, प्रहासादिवसत्यमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति यथोक्तवदपि १० लिङ्गादिविशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरपक्षविरचनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्यास्येयार्थगतविशेषैरव्ययभावैर्विना तदाख्यानासम्भवान्नान्तरीयकसंख्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतन्न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, उक्तं हि–'क्रियाकारकभेदेन दिवुक्रीडाविजिगीषा स वृक्षः इहापि क्रियाकारकभेदाभ्यां १५ पुष्यति सपुष्प, उपोद्घात मेवकल्पनाया इति व्याख्यानाम् अधिकरणयोगपद्यार्थं का कथ वाऽनुपपत्तिर्लिङ्गाद्यभेदेऽपि, इतश्च व्याख्यानात् लिङ्गाद्यभिधानार्थमतिप्रपद्यते यथाऽऽह– वाग्दिग्भूरश्मि '( ) इत्या वेति,

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्य[र्थ]स्यास्येयार्थगतविशेषैरव्ययभावैर्विना २० तदाख्यान[ा]सम्भवान्नान्तरीयकं विशेषणोपादानम् तानि च विशेषणानि संख्यालिङ्गादिभेदा यत्,

---

वेदा इति । [illegible] पुरुषोऽपीति [illegible] । व्याख्या–[illegible]

[illegible]

१ सि. क्ष. व डे. [illegible] ।

इतरथाऽर्थोपदेशाभावः, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थपरत्वप्रस्थानस्वरीभकत्वस्य लिङ्गादिभेदासम्भवीय-ककस्मिन्नेतेष्व न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तिं तद्दर्शयति-उक्तं इत्यादिज्ञापकेन–'क्रियाकारक-भेदेनेति, द्रव्यपदाश्रयवृत्तिः स्वस्थापरव्यापना व्यभिहित[ा]श्च द्वे शून्ये प्रयिणी चेत्यष्टौ भेदाः क्रियाभेदाः, कारकभेदाः कर्तादयः षष्ठी वा काठोपायसहिताः त एव पर्यायवचने भद्रकुट्कुम्भादीनां वाक्यान्तरे च, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा० १–१–५६) इत्यस्य 'साम्यादेशपृथक्त्वोपादेशे स्थानिवदनुदेशः' 5 (महाभा० १–१–५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्ग्रहणाच्च' (महाभा० १–१–५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन शिशु क्रीडेत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स ग्राम इति गत्वार्थः, इहापीति सिद्ध व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुत योजयति क्रियाकारकभेदाभ्यां पुष्पवतीत्यादि यावत् दशपुष्पमिति गत्वार्थो व्याख्या अथवाऽन्या व्याख्या–यथोदाहृतेऽप्यादि यावत्त्रेधाव्याख्या इति व्याख्यायाः का कथं वेदानुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति सम्भवत्येव अथायमपरो व्याख्याभागः–यथा–अभिकरणयोग- 10 पदार्थेष्वादि यावत् का कथं वाऽनुपपत्तिः लिङ्गादिभेदेऽपीति, सोदाहरणं तस्य व्याख्यान तत्त्वार्थसङ्ग्रहा दिभ्योऽभिगन्तव्यम् इतश्च व्याख्या[ना]त् लिङ्गादिभिन्नार्थगतिरुपपद्यते अनेकार्थैकशब्दग्रहणेनापीत्यादि व्याख्यादिभिरेकः शब्दोऽनेकार्थ इति युक्तिर्व्याख्यानात् लिङ्गादिभेदेऽप्यर्थाधिगतिरभ्युपगतैवेति, तद्दर्शयति यथाह–'वाग्मिरभूदस्मी (   ) स्थानिवत्त्वेऽप्यमावाचार्येणैव व्याख्यातो यावद् दृष्ट्या वेति ग्रन्थेनैव, एव निरवशेषव्याख्येयविषयव्यापिता व्याख्याया प्रदर्शिता । 15

अत एव व्याकरणं शब्दाधिगतये प्रकरणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत्न आस्थेयः, उक्तं हि–' ॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् । तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० का० १ श्लोक १३) इति ।

इतरथेति विशेषणाभावप्रदर्शनं इत्यर्थं व्यक्तिविशेषपुरस्कारेणैव वाचा प्रवर्तते तदन्तरेणोपदेशप्रत्यक्षम इति भाव । अर्थं प्रत्याययि-तुमर्थीति यथा शब्दप्रयोगायथा शब्दोऽर्थपरतन्त्रो नार्थमन्तरेण शब्द प्रवर्तते तथैव लिङ्गादिविशेषमन्तरेणापि शब्दो न प्रवर्तेत इति 20 लिङ्गादिभेदसमानान्तरीयक शब्द इत्याह–अर्थप्रत्यायनेति । प्रकारान्तरेणाप्युक्तसम्बन्धेन तदर्थोपदेशसंविधानमुपपन्नमित्युपसंहरति–क्रियाव्युत्पत्त्यादीति । कारकभेदा इति कर्मादिभेदेन षड्भेदा क्रियाकारकपूर्वकत्वमव्याभिचारकत्वात् कारकत्वात् कर्मादीनां व्यतिरेकतस्तु सम्बन्धस्य षष्ठ्यभिहिता एव कर्तादय इति भाव । स्थानिवदादेश इति अतिदेशसूत्रमिदम्, स्थानिवद्-भावादेशोऽतिदिश्यते यद्यपि तत्र्यायादेशस्य स्थान इति स्थानिवद्भावात् प्राप्नुवन्तीति सूत्रेणैव प्राप्ति तथापि साम्या-देशयोः पृथक्त्वात् स्थानिधर्मस्यादेशे न प्राप्तीति अतिदेश आवश्यक अतिदेशोऽन्यत्रान्यधर्मारोपणम् स त्रिविध सामान्याति- 25 देश विशेषातिदेश रूपे दृष्टान्त यथा गुरुवद्गुरुपुत्रे इति–गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते एवमादेशमुखेऽप्यपि स्थानिधर्मप्राप्ती व्याकरणान्तरसिद्धानि प्रतिषेध क्रियते तथा च विविध स्थानिधर्मादेशेऽतिदिश्यन्ते उच्छिष्टभोजनं पादोपसङ्ग्रहणं च वर्जयित्वा गुरुपुत्रे गुरुधर्ममतिदिश्यत इति विशेषातिदेश इति सूत्रभाष्याभिप्राय । शिशु क्रीडेति शिशु क्रीडादिविशेषाभ्यन्तरपुंस्त्वनियोगादन्यत्राप्यविगतेषु इति शिशुबालका इव । अत्रोऽन्यत्रतोऽव व्याख्यायते । वाग्मिरभूदिति 'वर्णैर्युक्तानासमर्थानेन चाभिभूतं' । व्यत्ययात्मा लिङ्ग पुंसि यौवने निर्णयेन्द्रया इत्यत्र 30 एकेनैव योऽध्यायी । अत व्याकरणमिदं सम्यक्सम्बन्धरूपस्य प्रतिपत्तव्याकरणव्याख्यानादिविरोधेन, तस्मादध्ययने

1 सि च पृथक्त्वात् स्थानिवदति देशः । २ सि च वर्तितव्यमित्युचित ।

अत एवेत्यादि, व्याकरणं हि शब्दाभिगमने सक्षमम्, कथं नाम शब्दार्थे ज्ञानमविपरीतं स्यादिति तस्माद्व्याकरणमध्येतव्यमिति पक्ष आक्षेप, एवं हीत्यादि श्लोकद्वयं व्याकरणस्यानर्थकं निदर्शयति गावादिषु गोशब्द एकोऽनर्थकः, एकस्मिन् पृथुबुध्नादिमत्यर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दाऽनेक[ः]प्रवृत्त इत्येवमादेः प्रकाशकत्वार्थस्य प्रमाणत्वं व्याकरणम् व्याकरणजन्मानामिव प्रकाश्यानां सूर्यः तथा न व्याकरणमन्तरेण
5 वाक्यस्य सूक्ष्मस्य ज्ञानम् वाचकस्य च शब्दस्य च अन्यः शब्दकर्मको वाचमेव ब्रूते इत्यविवक्षितत्वादिः तद्विषयं च ज्ञानं न सम्भवति तत्र तथ व्याकरणज्ञो नेव तथा अर्थप्रवृत्तितत्त्वानामित्यादि, अर्थाः— अभिधेयाः प्रवृत्तयः—क्रियाः पुरुषहितहेतवः अहितहेतवः, तेषामुभयेषां तत्त्वानि यथाऽविपरीतानि रूपाणि शब्दैरेव ज्ञायन्ते शब्दानां पुनस्तत्त्वं[त]व्याकरणादेव ज्ञायते, अथवाऽर्थस्य प्रवृत्तितत्त्वानि—यथाक्रमं नित्यानित्यधर्मत्वसविपरिणामाः तानि शब्दैर्ज्ञायन्ते, शब्दा व्याकरणेनेति, अथवाऽर्थाः—धर्मार्थकाममोक्षाः
10 धर्मेतराः प्रवृत्तयः तासां तत्त्वानि—यथार्थं साध्यसाधनभावाः इत्यादिव्याख्याविक्षेपेषु तद्विषयसम्यग्ज्ञानस्य शब्दाः कारणानि शब्दज्ञानस्य तु व्याकरणमिति ।

यदप्युच्येत स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमेकाधिकरण्य पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधादयुक्तेः विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तम्, इत्यादिवचनस्ते दोऽयमकस्मात् क्रियते त्वया अभिधेयो हि शब्दार्थः स च शब्द एव, न लिङ्गादिविचार
15 खेदेनार्थोऽसद्विषयत्वात् खपुष्पविषयविचारखेदवत्, सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् रूपमेकीकृतं यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते ॥[1] (वाक्यप० का० २ श्लो० ११०) तयोरपृथगात्मत्वे रूढरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ (वा० का० २ श्लो०

तत्र वाक्यस्य इत्यत्र [illegible] । व्याख्ये—व्याकरणं हीति [illegible]
20 [illegible] । [illegible]—उक्तं हीति । [illegible]—गावादिष्विति
[illegible]
[illegible] । [illegible] । तथा [illegible]—तथा नेति
[illegible]
[illegible]
25 [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]—अर्थप्रवृत्तीति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
30 [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] यदप्युच्येतेति । [illegible] स्त्रीपुंनपुंसकेति, [illegible] ।

११२) दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र न्यग्भूतस्वशक्तिर्बुद्धौ परिप्लवमानोऽयमि-
त्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षणः शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य
प्रवृत्तौ हेतुः, सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति भर्तृहर्यादिमतम् ।

यदप्युक्तमेतेत्यादि, स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमेकमभिधानम्
पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधाद्युक्तैर्विधानमपि तद्विषयमयुक्तमित्यादिवचनलेशोऽप्ययुक्तम् क्रियते ५
त्वया किं कारणम्? अभिजल्पो हि शब्दार्थः, द्विशब्दो यस्मादर्थे, शब्दार्थस्याभिजल्पत्वात् लिङ्गादि
विचारलेशेनार्थः, असद्विषयत्वात्, खपुष्पविषयविचारलेशवत्, स्यान्मतं कोऽसावभिजल्प इत्यत्रोच्यते–
स च शब्द एव–स चाभिजल्पः शब्द एव, कथमिति चेदुच्यते–'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्' (वा० का० २
श्लो० १३०) इति श्लोकः, योऽयं सोऽयं शब्दो घट इत्यभेदोपचारसम्बन्धात्तदा शब्दस्वरूपमर्थेनैकी
कृतं भवति तदा, यथेन्द्रकमण्डलु इतीन्द्रचन्द्राद्यपत्यसमार्थानभिज्ञोऽपि इन्द्रचन्द्रशब्दरूपापन्नगोपालमभिमर्शं 10
प्रत्यायनम् दृश्यते सोऽर्थेनैकीभूतः शब्द एवाभिजल्प इत्युच्यते [तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि ।
किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ वा० का० २ श्लो० १३१] एव शब्दार्थयोः क्षीरोदकवत्
अपृथगात्मत्वम्, तयोरपृथगात्मत्वे सति अव्यभिचारिणि–अन्योऽन्याविनाभावित्वेऽपि रूढिवशादेव किञ्चि-
द्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते शब्दरूपमर्थरूपं वा, यथा लौकिका अर्थप्रधानाः, शाब्दाः शब्दप्रधाना इति, तमर्थं
प्रविभागेन दर्शयति–'लोकेऽर्थरूपतामिति' श्लोको गतार्थः [लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे 15
तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ वा० कां० २ श्लो० १३२] अभिमानयेत्युक्ते लोके इदमाविभ्रमणेऽर्थे
सम्प्रत्ययो न शब्दे, शास्त्रे तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४–१–१२०) इति स्त्रीवाचकेषु सार्थकेषु शब्देषु,
'शुभ्रो चैटिस्ये' इत्येवमादिष्वर्थेष्वेव सम्प्रत्ययः, तद्व्याख्या–दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानादिदर्शनेन

कथान्तरप्रसक्तः शब्द एव व्यवसितस्तत्र शब्दस्य वाच्य न तथैव वा न संस्कारप्रवृत्ति[illegible]विचारद्वारेण साधारणाभि-
धानाभ्यवस्थितविषयस्य [illegible] एव तद्विचारणमविषयत्वादिति भर्तृहरिमतमाह–अभिजल्पो हीति । शब्दस्याभिजल्प- 20
स्वरूपमाह–स च शब्द एवेति । तत्र हेतुरभिसम्बन्धस्थितिः–सोऽयमितीति योऽर्थोऽयं शब्द एव सोऽयमर्थ । गौरिति,
निगमार्थ । गौरिति व्यवहारदर्शनादभ्यासेन [illegible] प्रत्याय्यते ततोऽभिजल्पः शब्द [illegible] इति
तस्य । अभेदप्रवृत्तेरन्यत्र दृष्टान्तमाह–यथेन्द्रक इति इन्द्रचन्द्रादिरर्थस्तदनभिज्ञोऽपि गोपालादिरिन्द्रचन्द्राभ्या-
[illegible] गोपालकत्वं [illegible] माषा । यदा शब्दार्थयोरपृथक्त्वेऽन्योऽन्याव्यभिचारिणि
रूढिवशात् [illegible]र्थरूपतां प्रतिपन्नः शब्दोऽर्थे [illegible] प्रवर्तते क्वचिच्च शब्दप्रधानः इतिवार्थप्रधानः प्रवर्त- 25
त इत्याह–एवं शब्दार्थयोरिति । विभक्तप्रविभागस्य दृष्टान्तमाह–अभिमानयेति लोके हि वस्तुपरिग्रहः शब्दः प्रयुज्यते
न शब्दः [illegible] परतन्त्रत्वादिति भाव । एवमेव स्त्रीभ्यो ढक्, शुभ्र चैटिस्ये इत्यत्रापि
स्त्रीशुभ्रादिशब्दा अर्थपरा एव [illegible] प्रत्ययविधानसम्भवात्,
शुभ्रादिशब्दस्य तु [illegible] एव [illegible] प्रधानत्वात्, [illegible]
[illegible] परतन्त्रत्वादि[illegible] शास्त्रे स्थिति [illegible] । अभिजल्पस्वरूपस्य [illegible] 30
[illegible] हरिमतम्–दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामिति [illegible] तदनुगुणेन [illegible] व्याख्येयाः

---

१ सि क्षा के वाच्छुचैर्थे । २ सि क्ष क्षा [illegible]मिति ।

अत एवेत्यादि, व्याकरणं हि लक्ष्याभिगतये लक्षणम्, कथं नाम शब्दार्थौ ज्ञायेयाताम् इति तस्माद् व्याकरणमध्येतव्यम् भाष्येण। यथा हीत्यादि श्लोकमाह व्याकरणस्तवनार्थं निदर्शयति वागादिषु गोशब्द एकोऽनेकार्थः एकस्मिन् पृथुबुध्नादिलक्षणेऽर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दोऽनेक[ः] प्रयुज्यते इत्येवमादेः प्रकारस्यार्थस्य प्रकाशकं व्याकरणम् आवरणप्रमानामिव प्रकाशयतां सूर्यः, तथा न व्याकरणमन्तरेण
5 वाच्यस्य सूक्ष्मस्य ज्ञानम् वाचकस्य च स्वरस्य च मध्यः शब्दकर्मको वाचकेन सूत्रे [illegible] तद्विषयं च ज्ञानं न सम्भवति तच सर्वं व्याकरणज्ञो वेद, तथा अर्थप्रवृत्तितत्त्वानामित्यादि अर्थाः—अभिधेयाः, प्रवृत्तयः—क्रियाः पुरुषप्रवृत्तयः अभिधेयता, तेषामुभयेषां तत्त्वानि साम्यविपरीतानि रूपाणि शब्देनैव ज्ञायन्ते शब्दार्थं पुनस्तत्त्वं [न] व्याकरणादृते ज्ञायते, अथवाऽर्थस्य प्रवृत्तितत्त्वानि—यथा शब्दे [illegible] वानि शब्देनोच्यन्ते, तथा व्याकरणेनेति अथवाऽर्थाः—धर्मार्थकाममोक्षाः
10 तदेतवः प्रवृत्तयः तासां तत्त्वानि—यथार्थं साध्यसाधनभावाः, इत्यादिव्याख्याविशेषेषु तद्विषयसम्यग्ज्ञानस्य शब्दाः कारणानि शब्दज्ञानस्य तु व्याकरणमिति ।

यदप्युच्येत स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमैकाधिकरण्यं पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधादयुक्तः विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तम्, इत्यादिवचनदोषोऽयमकस्मात् क्रियते त्वया अभिजल्पो हि शब्दार्थः स च शब्द एव, न लिङ्गादिविचार
15 भेदेनार्थोऽसद्विषयत्वात् खपुष्पविषयविचारभेदवत्, 'सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् रूपमेकीकृतं यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते ॥' (वाक्यप० का० २ श्लो० १२०) तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ (वा० का० २ श्लो०

[illegible] एतद्—अत एवेति । भाष्ये—व्याकरणं हीति [illegible] न [illegible]
20 व्याकरणं [illegible] भाव । [illegible] हीति । [illegible]—वागादिष्विति, एक शब्दोऽनेकार्थः [illegible] एको गौशब्दो [illegible] पृथुबुध्नोदराकारार्थे घटकुटकुम्भादिशब्दा [illegible] व्याकरणमित्यर्थः । [illegible] स्यादेवेति । तथा [illegible] व्याकरणादेव—तथा नेति, वाच्यार्थस्य पदार्थस्य वाक्यार्थस्य [illegible] शब्दस्य [illegible] पदानि पदेभ्यश्च [illegible] शब्दस्य [illegible] भवति [illegible] व्याकरणेन [illegible] व्याकरणैव च पदानां [illegible] वाक्यार्थे च [illegible]
25 साधुत्वं युज्यमिति भाव । शब्दकर्मकः [illegible] स्वरा वा [illegible] एते [illegible] क्रियाभेदे वाच्यो वर्तन्ते । द्वितीयं व्याख्यानं भाष्ये—अर्थप्रवृत्तीति [illegible] धर्मार्थकाम [illegible] भाव । [illegible] साम्येति, [illegible] व्याख्यानमाह [illegible] साधुत्वं यत्र [illegible] भाव । ननु [illegible] व्याकरणस्य [illegible] भावतश्च भाव—शब्दज्ञानमिति [illegible] साधुत्वं [illegible] वा [illegible] व्याकरणेन
30 भवति न [illegible] भाव । प्रकारान्तरेण भाष्ये—अथवेति, [illegible] धर्माद्युपयोग [illegible] भाव । व्याख्यान्तरमाह अथवेति [illegible] भाव । यत्र पुष्यं नक्षत्रं तारा वैवादौ पुष्यस्य स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गसामानाधिकरण्यं पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादौ द्विवचनान्तस्यैकवचनान्तेन च सामानाधिकरण्यं तद्विषयं विज्ञानमयुक्तमिति युक्तं [illegible] यदप्युच्येतेति । भाष्ये—स्त्रीपुंनपुंसकेति, स्पष्टम् ।

१३२) दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र व्यग्रभूतस्वशक्तिर्बुद्धौ परिप्लवमानोऽयमि-त्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षणः शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य व्यञ्जनात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतुः, सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति भर्तृहर्यादिमतम् ।

यदप्युच्यते इत्यादि, स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तीनां विरुद्धानां पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमेकमधिकरणम् पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधादयुक्तेर्विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तमित्यादिवचनक्लेशोऽयमकस्मात् क्रियते त्वया, किं कारणम्? अभिजल्पो हि शब्दार्थः, द्विशब्दो यस्मादर्थे, शब्दार्थस्याभिजल्पत्वात् लिङ्गादि-व्यभिचारक्लेशेनार्थः, असद्विषयत्वात्, खपुष्पविषयविचारक्लेशवत्, स्यान्मतं कोऽसावभिजल्प इत्यत्रोच्यते—स च शब्द एव—स चाभिजल्पः शब्द एव, कथमिति चेदुच्यते—'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्' (वा० का० २ श्लो० १२०) इति श्लोकः, सोऽर्थः सोऽयं शब्दो घट इत्यभेदोपचारसम्बन्धाद्यदा शब्दस्वरूपमर्थेनैकी-कृतं भवति तदा, यथेन्द्रकमण्डलुक इतीन्द्रचन्द्राद्यर्थत्वसामर्थ्यानभिज्ञोऽपि इन्द्रचन्द्रशब्दरूपापन्नगोपालाभिमर्शं प्रत्यायन् दृश्यते सोऽर्थेनैकीभूतः शब्द एवाभिजल्प इत्युच्यते [तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ वा० का० २ श्लो० १३१] एवं शब्दार्थयोः प्रदीपवत् अपृथगात्मत्वम्, तयोरपृथगात्मत्वे सति अव्यभिचारिणि—अन्योऽन्याविनाभावित्वेऽपि रूढिवशादेव किञ्चि-द्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते शब्दरूपमर्थरूपं वा, यथा लौकिका अर्थप्रधानाः, शास्त्राः शब्दप्रधाना इति, तमर्थं प्रविभागेन दर्शयति—'लोकेऽर्थरूपतामिति' श्लोको गतार्थः [लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपस्य प्रविभक्तं विवक्षया ॥ वा० का० २ श्लो० १३२] अभिमानयेत्युक्ते लोके दृश्यमानलक्षणेऽर्थे सम्प्रत्ययो न शब्दे, शास्त्रे तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४-१-१२०) इति स्त्रीवाचकेषु सार्थकेषु शब्देषु, 'गुणो ऽतिस्ये' इत्येवमादिष्वर्थेष्वेव सम्प्रत्ययः, तद्व्याख्या—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानप्रविदर्शनेन

अध्यासस्वरूपमापन्नः शब्द एव तत्स्वरूपः अन्तस्थ बाह्य न त्वर्थरूपा च संस्कारप्रसवादिविशिष्टस्वरूपविचारद्वारेण सामानाधि-करण्येनास्य युक्तिमद्भावेन धैर्य मम एव तद्विचारस्याविरुद्धत्वादिति भर्तृहरिमतेनाह—अभिजल्पो हीति। तत्स्वरूपमभिजल्प-स्वरूपमाह—स च शब्द एवेति। तत्र दर्शयितुमुपन्यस्यति—सोऽयमितीति सोऽर्थोऽयं शब्द एव कोऽयमर्थः? गौरिति, किमयमर्थः? गौरिति व्यवहारदर्शनाद्भ्यासेन यदर्थस्वरूपमापन्नमिति तत् सर्वैकीकृतमिव प्रत्याय्यते तदाऽभिजल्पः शब्द उच्यत इति तत्त्वम्। असद्विषयत्वस्यैव व्याख्यामाह—यथेन्द्रक इति इन्द्रचन्द्रादिशब्दसामर्थ्यानभिज्ञोऽपि गोपालादिरिन्द्रचन्द्राद्या-कृतीन्द्रस्य शब्दरूपतया येषामर्थं जानातीति तद्विषयत्वं दर्शयतीति भावः। यदा शब्दार्थयोरप्यात्मैकरूपत्वेऽव्यभिचारिणि रूढिवशात् क्वचिदेवार्थरूपतां प्रतिपन्नः शब्दोऽत्र लौकिकप्राधान्येन प्रवर्तते क्वचित्तु शास्त्रे शब्दप्रधान इतिवार्थप्रधानः प्रवर्त-त इत्याह—एवं शब्दार्थयोरिति। विवक्षावशविभागस्य व्याख्यामाह—अभिमानयेति लोके हि वस्तुप्रेषणाय शब्दः प्रयुज्यत न शब्दः क्रियासु न व्यवहारं प्राप्नोति, अर्थप्रत्यायनार्थत्वेन परार्थत्वादिति भावः। एवमेव स्त्रीभ्यो ढक्, गुणो यङ्लुकोरित्यत्रापि स्त्रीशब्दादिस्वरूपा अर्थरूप एव प्रत्ययास्तु विधेयाः स्त्रीत्वेन स्त्रीवाचकाः शब्दा गृह्यन्ते इत्यादिस्वेऽर्थे शब्दस्वरूपसम्भवात्, गुणादिशब्दस्य तु यौटिस्थाद्यर्थं एव शब्दः स्त्रीशब्दस्तु न तथात्वेऽर्थमाप्, प्राधान्यविवक्षया व्यवहारात्, प्रधानत्वविवक्षा-यैवार्थप्राधान्यमनार्थत्वेन परार्थत्वाविशेषेणाह शास्त्रे त्विति व्याकरणशास्त्रे विवक्षा। अभिजल्पस्वरूपम् भर्तृ-हर्यभिप्रायेण स्वरूपतस्तदर्थमपि दर्शितम्—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामिति व्याख्येन तद्गुणेन तत्रैव वेदार्थं व्याख्यायमानाः

---

१ भि डा. दे वाक्यप्रदीपे । २ सि क डा सम्बन्धात्मकैर्थकमिति ।

पुरुषस्येत्यसत्या बाऽर्थसन्निवेशस्यास्तोपगूढ—पूर्वोक्तपञ्चाग्निवत्, साकारं तत्र व्यासूक्तमपि—शब्दार्थ-
वाभिधानसामर्थ्यः बुद्धौ परिवर्तमानोऽयमित्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यास्थतो विज्ञानवादस्य [illegible]
[illegible]स्य पाकस्य व्यभ्यासकस्य प्रवृत्तौ हेतुः—तथापरः सोऽभिजल्पाभिधानाकारपरिच्छेदी [illegible]
व्यापार इति मतद्वयाभिमतम् ।

5　वसुरातस्य भर्तृहरेरुपाध्यायस्य मतन्तु स च स्वरूपानुगतार्थरूपमन्तरविभागेन सन्निवेश-
यति, 'अपार्थकैः सर्वशक्तैर्वा शब्दैरेव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥'
(वाक्यप० कां० २ श्लो० १११) इति । समानार्थस्तु पक्तयो पचनायस्यायामेकस्मिन् मुख्ये
कर्मणि बहुभिर्वक्तृभिर्युगपत्क्रमेण वा पर्यायेण वक्तुमशक्यत विरुद्धधर्मः, तद्यथा—ओदनं पचति, क-
र्ता ओदनस्य पाकं निर्वर्तयति, करोति निर्वृत्तिं पाकस्य तत्र यदि अर्थवस्तु सर्वेणोच्येत तर्हि
10 विरोधात् कथमावलस्यैकस्य युगपत् क्रमेण वा कर्मत्वं सम्बधिस्य पाकं निर्वर्तयति पाकस्य
निर्वृत्तिं करोतीति कर्मस्य शेषत्वस्य च पाकस्य ? तस्मादविद्यमाना वा शब्दस्यैव शक्तयः
बुद्ध्या बाह्यार्थनिरपेक्षं समध्यारोप्यन्ते सर्वशक्तियोगे वाऽपार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य शब्द-
प्रतिनियतमेवार्थं प्रकाशयति, तथा शक्तिप्रवृत्ते वस्तुगता शक्तिप्रयोगश्चेच्छब्दप्रयोगस्य, तस्य
वस्तुत्वात् न ह्यस्यावस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति प्रयो-
15 जने सति प्रयोगः स्यात् तस्मादसत्यामपि बाह्यार्थशक्तौ मतस्य सम्भवस्येव शब्दप्रयोग-,
योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षा अनपेक्ष्यार्थगतशक्तं बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयति ।

(वसुरातस्येति) वसुरातस्य भर्तृहरेरुपाध्यायस्य मतं तु—स च स्वरूपानुगतेत्यादि, स च—अभिजल्प-
स्वरूपानुगतमर्थरूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयतीति तथापि [illegible] बाह्येऽर्थे तन्निरपेक्षं [illegible] प्रदर्श-
यितुमाह—[अ]पार्थकैः सर्वशक्तैर्वा (वाक्यप० कां० २ श्लो० १११) तानि वा पुनः [illegible]
20 [illegible] बाह्यार्थ[illegible] [illegible] वा, [illegible]
[illegible] क्रियादिपरिकल्पना नियता एव [illegible] [illegible]

[illegible]

25 [illegible]

30 [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] × × [illegible]
४ [illegible] । ५ [illegible] ।

दीनामेवेति, सर्वो एव तु पक्ता—कै[स]श्चिदर्थैस्तानेकाः शब्दैरेव प्रकल्पिताः—शब्दशक्त्युत्थापिता इत्यर्थः, एतमेवार्थं भाष्येण विवृणोति—एकैकमेवायवस्थित्यादि, यस्तुत एक ओदनं पक्तवान् पचनावस्थायामेकस्मिन् मुहूर्तादौ काले बहुभिः पक्तृभिर्युगपत्त्वेन वा पर्यायेण पक्त्रोऽप्येत विरुद्धैर्धर्मैः, तदयेति निदर्शयति—ओदनमिति, देवदत्तादिकर्तृसमारब्धक्रियं कर्म पाक ओदनस्येति षष्ठ्या सम्बन्धमात्रम्, पाककर्म न निर्वृत्ति पाकस्मति च पाकसम्बन्धित्वमिति, तत्र पर्यायाद्विना भावयति यावत् पाकस्यति कार्येऽर्थे विरुद्धधर्मसम्ब- 5 न्धाभावात् युगपदेककाले न पक्ता एव नापि क्रमेण प्रयोगे वस्तुन एकत्वात् पाकसमवायिनः ओदना न्यस्य पानावस्थायाः कालस्य च, तस्मादित्यादि, पारिशेष्यात् अविद्यमाना चेत्यादिना प्रथमविकल्पे दर्शयति—शब्दस्यैव नैरुक्तो यावत् समध्यारोप्यन्त इति, सर्वशक्तियोग इत्यादि द्वितीयविकल्पेऽपि शब्द शक्तिमेव दर्शयति—यावत् प्रकाशयतीति, तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिर्नास्त्येवेत्यभ्युपगतत्वादप्रयोजिका शब्द प्रयोगस्य, खपुष्पवदसत्त्वात् नैं इत्ता इत्यादिभावनागतार्था यावत् किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति प्रयोजने 10 सति प्रयोगः स्यात्, तस्यामसत्यामपि वाच्यार्थशक्तौ मत्पक्षे सम्भवत्येव शब्दप्रयोगो यस्मात् योग्यशब्द निबन्धनेत्यादि गतार्थं यावत् शक्तिमध्यारोपयति ।

सर्वशक्तिपक्षे तु मम विशेषणव्यवस्थितां कुतश्चिदनादेयां अव्यतिकीर्णामनन्यशब्द वाच्यां तां तां शक्तिमुपादाय स्वविषयनियता[1] शब्दाः प्रयुज्यन्ते प्रयोगसाफल्यमस्तीति, तस्मादुभयोरपि पक्षयोः शब्दप्रयोगसाफल्यं सम्भवतीति । 15

पर्यायशब्दैरोदनस्यापि [illegible]—सर्वो एव तु इत्यादि । एकस्मिन्नपि वस्तु एकदा बहुभिर्नानाविधैर्धर्मैर्युगपदुच्यते ओदनं पचति [illegible] पाक इति [illegible] युज्यते यदोदनं कर्म न तर्हि [illegible] सम्बन्धित्वं तस्य भवेत्, यदि सम्बन्धि ओदनं न तर्हि कर्म भवेत्, [illegible]—वस्तुत एक इति [illegible] बहुभिर्बहुभिर्युगपत् [illegible] पर्यायेण विरुद्धधर्मैरप्येतदिति योजनीयम् । देवदत्तादीति [illegible] ओदनं कर्मेतरं । पाक ओदनस्येत्यत्र [illegible] पाककर्मनिर्वृत्तिर्वा [illegible]—पाक ओदनस्येतीति । तस्मादित्यादिषु 20 शक्तिः [illegible], न वा [illegible] किन्तु [illegible] समध्यारोप्यन्ते इत्याह— पारिशेष्यादिति [illegible] क्रमेण बहुभिर्वा युगपद्वैर्धर्मैरेक [illegible] [illegible] भावः । प्रथमविकल्पे—सर्वेषु पक्षेषु [illegible] सर्वशक्तियोगेऽपि शब्दः प्रतिनियतमेवार्थं प्रकाशयति [illegible]— सर्वशक्तियोगे वेति । [illegible] शब्दप्रयोगे निरर्थक एव [illegible] शब्दप्रयोगो 25 प्रयोजनस्याभावात्, [illegible] न हि भवति किञ्चित्[illegible] यदि भवेत्तर्हि [illegible] प्रयोगे न [illegible] तत्रे न बहिरर्थापेक्षया शक्तिः [illegible]—तत्राशक्तिपक्ष इति । तर्हि कथं शब्द प्रयोग इत्याह—तस्यामसत्यामपीति [illegible] [illegible] सोऽयं [illegible] सोऽयं च [illegible] [illegible] सोऽर्थः [illegible] नास्ति बहिरर्थ[illegible] भावः । योग्येति [illegible] 30 [illegible]—योऽयं योग्य स एव यथार्थं योऽयं यथार्थं स एव योग्य इति [illegible] [illegible] ततो [illegible] शक्तिपक्षे [illegible] । सर्वशक्तिपक्षे प्रयोगसाफल्यं दर्शयति—सर्वशक्तिपक्षे त्विति [illegible] शक्तिमादायैव शब्दाः [illegible] प्रति-

1 [illegible] । 2 [illegible] । 3 [illegible] ।

पुरुषस्योत्प्रेक्षया वाऽर्थमभिप्रेत्यैनोपपत्ति—पूर्वोक्तप्रक्रियाम्, साकारं तत्र न्यग्भूतशक्ति—शब्दैः सन्निपातसामर्थ्यैः बुद्धौ परिकल्पमानोऽयमित्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यास्थितो [illegible] मुक्तत्वस्य पाकस्य प्रत्यासत्त्यस्य प्रवृत्तौ हेतुः—अभ्यासकः, सोऽयमित्यस्याभिधेयाकारोऽस्तीत्यवश्याभ्युपगम्य इति भर्तृहरेरिदमनुमतम् ।

5　यसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मतन्तु स च स्वरूपानुगतार्थरूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयति, 'मथकेका सर्वशक्तेर्वा शब्दरेव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥' (वाक्यप० कां० २ श्लो० १११) इत्येकस्यार्थवस्तु एकस्यां पचनादिरूपायामकस्मिन् मुहूर्ते क्षणे बहुभिरर्थरूपैर्युगपदेकत्र वा पर्यायेण यत्रोऽप्येष विरुद्धधर्मैः, तद्यथा—ओदनं पचति, ओदनस्य पाकं निर्वर्तयति, करोति निर्वृत्तिं पाकस्य तत्र यदि अर्थवस्तु शब्देनोच्येत तर्हि
10 विरोधात् कथमोदनलक्षणस्य युगपत् क्रमेण वा कर्मत्वं सम्बन्धित्वं पाकं निर्वर्तयति करोति निर्वृत्तिं करोतीति कर्मत्वं शेषत्वं च पाकस्य ? तस्मादविद्यमाना वा शब्दस्यैव प्रकल्पना बुद्ध्या बाह्यार्थनिरपेक्षा समध्यारोप्यन्ते सर्वशक्तियोगे बाह्यार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य प्रत्यग्प्रतिनियतस्वार्थं प्रकाशयति, तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगत्या शक्तिप्रयोगेऽपि शब्दप्रयोगस्य, वस्तुन एवसत्त्वात् न ह्यसावस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति प्रयो-
15 जने सति प्रयोगः स्यात्, तस्यामसत्यामपि बाह्यार्थशक्तौ मतयो सम्भवस्येव शब्दप्रयोग-योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षा अनपेक्ष्यार्थगतसामर्थ्यं बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयति ।

(वसुरातस्येति) वसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मतं तु—स च स्वरूपानुगतेऽर्थेऽपि स च—[illegible] स्वरूपानुगतमर्थरूपमन्तर्विभागेन सन्निवेशयतीति [illegible] वाक्यप० का० २ श्लो० १११ [illegible]
20 [illegible] क्रिया बाह्यार्थ [illegible] मतनादि मनुष्यादीनामेव सर्वप्रयुक्तताया: सर्व [illegible]

[illegible] ।

25 [illegible] ।

[illegible] ।

30 [illegible] ।

---

१ सि क दे [illegible] । २ सि. क डा दे [illegible] । ३ सि डा. [illegible] ×× क. डा ४ सि दे [illegible] । ५ सि [illegible] ।

शब्दो युज्यते, पृथुबुध्नाद्यर्थेन घटशब्दः, तस्माद्घटास्याद्यर्थात् सिद्धात् पश्चाद्भवति शब्द , अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात्, सिद्धेऽर्थे पश्चात् शब्दनार्थस्य [1]योगोऽनुरूपः, यथारूपमित्यादि अथवाऽनुरूपो–योग्यो यथार्थोऽनुरूपः यथारूप–यथारूप यथारूपम्–अनुरूप यथा युज्यते तथार्थः, कथं च युज्यत इत्याह–यथा हि स इत्यादि तेन हि प्रकारेणासौ योगमर्हति योग्यः शब्दः, तमर्थं प्रत्याययिष्यामीति प्रयोग- दर्शनात् तस्यार्थस्य वाचकत्वोपेत इत्यर्थः, यो ह्यर्थस्यावाचकः स नानुरूपो न योग्य इत्युक्तं भवति तथैव 5 वस्त्वादर्थनिबन्धना विवक्षा, हि[स्म]इत्यर्थत्वात्, इतरथेति, अर्थप्रत्यायनार्थे वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भ- वात्, न हि शब्द इत्यादि, शब्दो हि समीहित[प्रत्याय्य]प्रत्यायकसम्बन्धो वक्तुमिष्यते–न ह्यनाभूतप्रत्या- य्यप्रत्यायकभावः, विवक्षायाश्चार्थमन्तरेणासम्भवात्–न च विवक्षामात्रेणेत्यादि, स च शब्दो विवक्षितेऽनु रूपेऽर्थे प्रयुक्तः श्रोतृबुद्धौ तां तां शक्तिमाधातुं शक्नोति, नान्यथा, शब्द[स्य]ार्थस्य च शक्तिः शकनात् शक्नोति वक्तुं शब्दाः, शक्यते वक्तुमर्थ इति । 10

एवमनेन स्ववचनेन पलायमानस्यापि ते वाक्यवस्तुसद्भावोऽनतिक्रमणीयः प्रतिपाद्यते बलात्, अतः स्त्रीपुंनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्त्रादिविशेषलक्षणाः शक्त्यः परिगृहीता एव त्वया, असम्भवतश्चैव च विशेषणस्वरूपप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानस्यः किन्तु विशेषा एव विशेषेणास्मदभीष्टाः शक्त्य इति यदुच्यते त्वया वच्यतां को वारयति ? ताश्च स्वार्थसत्यः शक्तयो विशेषरूपेण विशेषा एव तासाश्च तेषु तेषु प्रवृत्तिवस्तुषु स्त्रीत्वादिषु विवक्षैव व्यञ्जिका ।

एवमनेनेत्यादि, सोऽयमित्यभिसम्बन्धादित्यादि भेदाभ्यामके: सर्वस्तेनेति विकल्प्य त्वदीयमेव व[च]न पलायमानस्यापि ते वाक्यवस्तुसद्भावमनतिक्रमणीयं प्रतिपादयति बलात्–तदभिप्रायतोऽपि

प्रकारान्तरेण व्याचष्टे–सिद्धेऽर्थ इति प्राक् सिद्धार्थेन सह शब्दस्य सम्बन्धोऽनुरूपो भवति, वाचिकसार्थस्येति भावः । प्रका- रान्तरेणाह–अथ वेति अत्र योऽनुरूपो यथारूपमिति अनुरूपं–यथारूपमिति एतत् यथा युज्यते तथारूपः शब्द 20 इत्युक्तं भवति तत्र कथं युज्यत इत्यत्राह–तेन हीति तदर्थवाचकत्वप्रकारेणासौ शब्दः तेन सह सम्बन्धवाचकभाव- मर्हति योग्यमर्हति, तदर्थवाचकत्वेन तमर्थं शब्दो न तेन सम्बन्धमर्हतीति भावः । तत्र प्रकारेण योग्यत्वं हेतुमाह– वस्त्वादर्थेति विवक्षाप्रवृत्तिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्ता वार्थनिबन्धना न ह्यर्थप्रत्यायनव्यतिरेकेण शब्दप्रयोगस्यास्ति किमपि प्रयोज- नम्, तस्माच्छब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थस्य प्रत्याय्य इत्येतदसमनुपपन्नमेव, न हि यत्रार्थो. [illegible] विवक्षा तत्रास्य शब्दस्यैषा वा समर्थ कर्तुम्, तस्मात् विवक्षितानुरूपेण प्रयुक्तः शब्दः भवति तथाविधां शक्तिं प्रसवति सा 25 न भवति अन्यत्रार्थे वान्यं यत अन्यार्थे वक्तुमिष्टस्य शब्दे यदि स्यात् कस्यार्थे समर्थ वक्तुं शब्देनातोऽर्थेनापि यदिति भाव । शक्तो हीति विवक्षितार्थप्रत्यायकभाव अन्यार्थे वक्तुमिष्यत इत्यर्थः । वाच्यवाचकभावसम्बन्धव्यतिरेकेण विवक्षामात्र- प्रवृत्तो न भवत इत्याह–न चेति । शब्दार्थयो शक्तिमाह–स चेति । तथैव योग्यतानिबन्धनविवक्षावचनेन वाक्य- वस्तुसत्तां निगम्य तस्यैव वचनान्तरेण समुदायानुगमार्थमुपदर्शयति–एवमनेनेति । [illegible] सोऽयमित्यादि–सोऽय- मितीति । एवं वचनमनतिक्रमणीयं प्रतिपादयतीति तु प्रकृत्यार्थमेव तथैव सम्बन्धात्मकतादिनेति योज्यम् । कर्म 30

[1] सि. क्ष. डे. क्ष योगानुरूपः यथार्थकत्वमर्थितमपि । [2] सि क्ष डे. प्रकममकमेण ।

(सर्वेति) सर्वशक्तिपक्षे तु मम विक्षेपकमवचनितो [illegible] शब्दानामित्यादि यावत् प्रयुज्यते प्रयोगसाफल्यमस्तीति, तमिगमयति—तस्मादुभयोरपीत्यादि यावत् सम्भवतीति पूर्वपक्षः ।

अत्र वयं ब्रूमः, इदमप्यसदभिप्रायसाधनफलम्, योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षाऽनपेक्ष्यार्थगतशब्दं बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयतीति, तत्र वस्तु तावदनेन स्वाभ्युपगमेनैव शब्दात्मत्व सिद्धम्, तत्र तदिदंसंबन्धात्मकशब्दार्थयोः शब्दशक्तिबुद्धिविवक्षास्यार्थस्याधारभूतम्, योग्यशब्दाच्च बाह्यार्थसिद्धिः, योग्यानुरूपः शब्दः केनचिदर्थेन युज्यते, तस्मादर्थास्तित्वाद् व्यवस्यति शब्दः यथारूपं तथा हि स योग्यः अर्थनिबन्धना हि विवक्षा, इतरथा वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात्, न हि शब्दोऽनामृष्टमत्यात्मप्रत्यायकभावो वक्तुमिष्यते, नच विवक्षामात्रेण, शब्दार्थस्य च शक्तिः शकनात्, शक्नोति वक्तुं शब्दः, शक्यते वक्तुमर्थ इति ।

(अत्रेति) अत्र वयं ब्रूमः—इदमप्यसदभिप्रायसाधनफलम्[म्] सामान्योपसर्जना विशेषा एव भवन्तीत्येतदेव साधयति, एतदस्य फलं भविष्यति, तत्साधयितुकामो योग्यशब्देत्यादि मत्सुचारयति यावदध्यारोपयतीति एकशक्तिपक्षे शब्दशक्तिमपर्यन्तोपसर्जारोऽयम् तत्फलसाध्यप्रयम्यस तत्र वस्तु तावदित्यादि अनेनैव तावत्स्वाभ्युपगमेनेन शब्दात्मत्वात्[अ]स्त्यात्म शक्तिमत्ता सिद्धम् तत्पुनर्वस्तु कीदृशमिति चेत् दर्शयति—तदिदं सम्बन्धात्मकेत्यादि सोऽयमित्यभिसम्बन्धादित्येवमादेव वचनात् तच्छब्दवाच्यं वस्तु इदं शब्दवाच्यप्रत्यक्षत्वात् अर्थाद्ध तच्छब्दवाच्यादिदंशब्दवाच्य शब्दोऽन्यः आधाराधेययोरेवाय तदिदंसम्बन्धात्मकशब्दार्थयोः योऽसौ प्रयुज्यते शब्दः वक्तुमिष्यते च —यद्विषया बुद्धिरुत्पादयितुमिष्यते शक्तिश्च यस्याधारत्वात् वस्तु, अर्थस्यास्य—शब्दशक्तिबुद्धिविवक्षाख्यस्यार्थक्रमस्याधारभूत आधेयानामाधारमात्रतः सिद्धेः योग्यशब्दाच्च बाह्यार्थसिद्धि योग्यानुरूपः शब्दः केनचिदर्थेन—कश्चिदनुरूप एव

विवक्षितस्य [illegible] विवक्षितस्य [illegible] इति भावः । इत्थं पूर्वपक्षिते [illegible] आह—अत्र वयं ब्रूम इति । भाष्ये—इदमपीति सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमित्येवं [illegible] भाव । [illegible] आह—योग्यशब्देति [illegible] इति तदभिप्रायवान् एव [illegible] महाविषयस्य इति । [illegible] इति विशेषेण च अन्यैर्भवेदिति । [illegible]

न [illegible] परोक्षवस्तु [illegible] भवन् इति [illegible] परोक्षत्वात्, इदंशब्दवाच्यो वा [illegible] इत्याह—सोऽयमितीति । आधाराधेययोरिति [illegible] तदिदमिति [illegible] आधारभूत । [illegible]

इत्यत आधेयानामिति । [illegible] आह—योग्यशब्दाच्चेति [illegible] इति भावः । [illegible] योग्यानुरूप इति ।

१ नि॰ क॰ के॰ [illegible] ।

शब्दो युज्यते, पृथुबुध्नाद्यर्थेन घटशब्द , तस्माद्घटाद्यर्थात् सिद्धात् पश्चाद्भवति शब्दः, अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात्, सिद्धेऽर्थे पश्चात् शब्देनार्थस्य योगोऽनुरूपः, यथारूपमित्यादि अथवाऽनुरूपो—योग्यो यथार्थोऽनुरूपः यथारूप—यथारूप यथारूपम्—अनुरूप यथा युज्यते तथार्थ , कथं च युज्यत इत्य- त्राह—यथा हि स इत्यादि तेन हि प्रकारेणासौ योग्यमर्हति योग्य शब्दः, तमथ प्रत्याययिष्यामीति प्रयोग- दर्शनात् तस्यार्थस्य वाचकस्तोपत इत्यर्थः, यो ह्यर्थस्यावाचकः स नानुरूपो न योग्य इत्युक्त भवति तथैव, 5 यथार्थमभिधत्ते विवक्षा, हिन च[स्य]इत्यर्थत्वात्, इतरथाहि अर्थप्रत्यायनादृते वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भ- वात्, न हि मन्द इत्यादि, शब्दो हि समीक्षित[प्रत्याय्य]प्रत्यायकसम्बन्धो वक्तुमिष्यते—न ह्यनाकृप्रत्या- य्यप्रत्यायकभावः, विवक्षायाश्चार्थमन्तरेणासम्भवात्—न च विवक्षामात्रेणेत्यादि स च शब्दो विवक्षितेऽनु रूपेऽर्थे प्रयुक्त. श्रोतृबुद्धौ तां तां शक्तिमाधातु शक्नोति, नान्यथा शब्द[स्य]ार्थस्य च शक्तिः शकनात् शक्नोति वक्तु शब्दः, शक्यते वक्तुमर्थ इति । 10

एवध्यानेन त्वद्वचनेन श्लाघमानस्यापि ते वाक्यवस्तुसत्त्वायोऽनतिक्रमणीयः प्रतिपाद्यते बलात् , अतः स्त्रीपुंनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्त्रादिविशेषलक्षणाः शक्त्यः परिगृहीता एव त्वया, असम्भवदेव च विशेषणस्वरूपप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानन्य किन्तु विशेषा एव विशेषेणासदभीष्टाः शक्तय इति यद्युच्यते त्वया उच्यतां को वारयति ? ताश्च त्वदर्थसत्यः शक्त्यो विशेषरूपेण विशेषा एव, तासाश्च तेषु तेषु प्रवृत्तिवस्तुषु स्त्रीत्वादिषु विवक्षैव 15 व्यञ्जिका ।

एवध्यानेनेत्यादि, सोऽयमित्यभिसम्बन्धादित्यादि ग्रन्थस्याद्यन्तेः सर्वप्रकारैरिति विकल्प्य त्वयीक्षेव व[च]न श्लाघमानस्यापि ते वाक्यवस्तुसत्त्वायमनतिक्रमणीय प्रतिपादयति बलात्—तदनिच्छतोऽपि

शब्दान्तरेण व्याचष्टे—सिद्धेऽर्थे इति प्रथ [illegible] सम्बन्धोऽनुरूपो भवति, नासिद्धस्यार्थस्येति भावः । प्रका- रान्तरेणाह—अथ चेति अत्र पक्षेऽनुरूपो यथार्थोक्त अनुरूप—यथारूपमित्यर्थ एवम् यथा युज्यते तथारूपः शब्द 20 इत्युक्त भवति तत्र कथं युज्यत इत्यत्राह—तेन हीति तदर्थवाचकप्रकारेणासौ शब्द तेन सह वाच्यवाचकभाव- सम्बन्धं योग्यमर्हति, तदर्थवाचकत्व तस्यैव शब्दो न तेन योग्यमर्हतीति भावः । तेन प्रकारेण योग्यत्वे हेतुमाह— यथार्थमभिधत्ते इति विवक्षापूर्विका शब्दप्रवृत्तिर्विवक्षा चार्थनिबन्धना न ह्यर्थप्रत्यायकत्वव्यतिरेकेण शब्दप्रयोगस्यास्ति किमपि प्रयोज- नम्, तस्मात्शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थेन प्रकारेण इत्यवगम्यते न हि शब्दार्थयोः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावाभावेऽर्थ- विवक्षा तदारेण शब्दप्रयोगो वा शक्यत कर्तुम्, तस्मात् विवक्षितार्थानुरूपेण प्रयुक्तः शब्द श्रोतरि तथाविधा शक्ति गमयति सा 25 न यदि शब्देऽर्थे वाच्ये तत शब्दोऽर्थं वक्तुमर्हेत् सम्भव यदि तर्हि कथार्थ शक्यत वक्तु शब्देनार्थोऽर्थेऽपि यदि तर्हि भावः । शब्दो हीति निश्चितवाच्यवाचकभाव शब्दोऽर्थं वक्तुमिष्यत इत्यर्थं । वाच्यवाचकभावसम्बन्धव्यतिरेकेण विवक्षामात्र- प्रयुक्तों न शक्यत इत्याह—न चेति । शक्यार्थेत्यादि—स चेति । तदेवं योग्यत्वनिबन्धनविवक्षावचनेन वाक्य- वस्तुत्वार्थ निरूप्य तदेव वचनान्तरेण तत्सत्त्वामनुपपन्नमाविशुपदर्शयति—एवध्यानेनेति । कि तावदमित्यादि—सोऽय- मितीति । तदर्थ वचनमर्थमनतिक्रमणीय प्रतिपादयतीति तु सुप्रसिद्धमेव तदिदं सम्बन्धात्मकमेवातिरेकीति भावम् । अर्थे 30

1 सि क वे व. योगाद्युक्तः यथार्थस्याभिद्यामि । २ सि क वे प्रकारमवचेः ।

पदाभिसम्बन्धनिरपेक्षायनवत्, अतः स्त्रीपुन्नपुंसकैकद्विबहुत्वकर्मादिविशेषलक्षणाः शक्तयः परिगृहीता एव त्वयेति इदम्—असम्भवत्स्वेव वस्तुनि स्वभूतनयप्रवेशात्मार्थसाधिमानाः शक्तयोऽध्यारोप्यन्त इति विश्लेषोत्पादनाद्यसम्भवे अभिमतोऽन्यस्य वयमपि ब्रूमः—सा सा विशेष[ा]णां स्वरूपप्रवृत्ति तथा विना न ध्वनिच्छक्तिमात्रामात्य: किन्तु विशेषा एव विशेषणावसरमीक्षाः उच्यन्त इति यथुच्यते त्वयोच्यतां को
5 धारयति ? ताश्च स्वार्थसत्यः—तेन रूपेण सन्ति शक्तयो विशेषरूपेण स्त्रीपुंनपुंसकाभिमानेन प्रत्यन्तर व्यावृत्तरूपा विशेषा एव—वर्तमानाः सन्तीत्यर्थः, तासाञ्च—शक्तीनां तेषु तेषु प्रवृत्तिषु स्त्र्यादिषु विशेषैः व्यक्तिरा—विवक्षया व्यक्तमव्ये प्रकाश्यन्ते सत्य एव प्रयोगम्, तेन हि विवक्षा तटस्थी तट मित्यादीन् मतो विशेषानभिव्य[न]क्तीत्यर्थः का विवक्षा ? वक्तुमिच्छा ।

सैव तां तां शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि, पश्चात् प्रयोगात्
10 श्रोतृबुद्धौ, वक्त्रभिप्रायार्थग्रहणप्रयतनात् अत्र प्रयोगः शब्दनिरपेक्षैव विवक्षाध्यारोप्या शक्तिरर्थः, प्रत्याय्यत्वात्, यः प्रत्याय्यः शब्दनिरपेक्ष एव सिद्धः, अभिज्ञस्यार्थार्थावयववत् यथा स्वात्मयुक्तस्याभिज्ञस्य शब्दस्याभिधेयोऽर्थः समुदायः स च प्रत्याय्योऽवयवार्थाभ्यां समुदायार्थप्रतिपत्तेरवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्, मा भूद्विवक्षाप्रयोगयोरानर्थक्यमिति तावदभ्युपगन्तव्यौ स्वपुण्यलक्षण्येन शब्दनिरपेक्षौ शक्त्यास्यौ त्वया, प्रत्याय्यत्वात् तथा शक्त्यास्योऽर्थः,
15 इतरथाऽभिज्ञस्य शब्दस्यैवार्थ्यं स्यात् ।

(सैवेति) सैव तां तां शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि—वक्तरि, पश्चात् प्रयोगाच्छ्रोतृबुद्धौ, नास्त्री, वक्त्रभिप्रायग्रहणार्थप्रयतनात्—पुमानयमनेन विवक्षितः स्त्रीयं, नेतरे इत्य

परिगृहीत येन व्याख्यानात्र शक्तयः परिगृहीता एव, तथा चाभिव्यक्तो हि स्वार्थं स च शब्द एव तस्मात् [illegible] विनार्थं कर्मादिकर्मात्, यथुक्तविधानिचार[illegible]युक्तस्त्री सर्वेषां—भवत इति । [illegible] यथा
20 सोऽर्थमिति [illegible] तत्र तस्माद्[illegible] अध्यारोप कल्पत [illegible] न धर्ममात्रमिति शक्तिमतोऽन्यस्यार्थमात्रम्भवात् वयमपि ब्रूम इत्यत्र—स्वभूतनयप्रवेशेति । यदि तत्र शक्तिः [illegible] इत्याह—सा सा इति प्रत्यक्षमात्रा विशेषा एव शक्तिमन्तो न तत्रोऽन्य वक्तार्थं धर्ममात्रम्, इत्यत्र यदि [illegible] तर्हि न [illegible] इति भाव । ताश्च विशेषाश्च उच्यन्त तेन रूपेण विशेषस्यादिरूपेण [illegible] न विशेषिता कस्मादित्याह—ताश्च स्वार्थसत्य इति ताश्च शक्तय स्वार्थेन रूपेण—विशेषरूपेण [illegible] मध्य
25 [illegible] इत्यर्थ । स्त्रीपुंनपुंसकादिषु [illegible] इत्याह—तासाञ्च शक्तीनामिति । [illegible] तत्र पदार्थे विवक्षामपि [illegible] विवक्षेति भाव । विवक्षा [illegible]—सैव तां तामिति । यतो हि [illegible] [illegible] वस्तु [illegible] तत्र प्रयोगा [illegible] स्त्रीपुंनपुंसक[illegible] वस्तुषु [illegible] सम्भवात् तत्र तदा [illegible]
30 प्रवृत्ति [illegible] इति [illegible] वक्त्रभिप्राय[illegible] व्याचष्टे—सैव तां तां शक्तिमिति । [illegible]

1 सि क प्र. [illegible] । 2 सि क प्र. व्यावृत्त[illegible] ।

पनन्यबुद्धिव्यपस्थानेन, अत्र प्रयोगः शब्दनिरपेक्षैव विवक्षाव्यारोप्या शक्तिरियं इति प्रतिज्ञा, प्रत्याय्यत्वात् प्रत्यायकेन यस्या गोचरे प्रत्ययाधान प्रत्याय्यत्व शक्त्यारोपसार्थस्य सिद्धमेव, या प्रत्याय्यः [स]शब्दनिरपेक्ष एव सिद्धोऽभिजस्यार्थोऽभिधेयवत्, यथा स्वप्रयुक्तस्याभिजस्यशब्दस्याभिधेयोऽर्थः समुदायः, आभिमुख्येन जस्योऽभिजस्यः तदिदं समासव्यासपक्ष एवाभिधाय तथा शब्दार्थयोर्व्युत्पादितः, स च प्रत्याय्योऽवयवार्थाभ्याम्—अभिशब्दार्थेन जस्यशब्दार्थेन च, आभिमुख्येन जस्योऽभिजस्य इति समुदायार्थप्रतिपत्तेरवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्, मा भूद्विपक्षाप्रयोगयोः त्वदीययोरानर्थक्यमिति तावदभ्युपगम्यमाने सपुण्यैवलक्षण्येन शब्दनिरपेक्षो शक्त्यारोपो तथा प्रत्याय्यत्वात्, यथा शक्त्यारोपोऽर्थः, इतरथाऽभिजस्यशब्दस्यैव प्रत्याय्यत्वादिति ।

किञ्चान्यत्

प्रयोजकत्वाद्यासा अशक्तिपक्षोक्तमितोमुखं युक्तिजातं विपरिवर्त्तते, सर्वशक्तिपक्षेऽपि चाऽस्मन्मतमेवोच्यते त्वया, अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, व्यवस्थितां शब्देनानादेयामव्यतिकीर्णामनन्यशब्दवाच्यां तां तां शक्तिं विशिष्टामेवोपादाय शब्दाः प्रयुज्यतेऽभिन्नलिङ्गसंख्यादिविशिष्टैकशक्तिविषयनियताः, लिङ्गादिभिन्नसामानाधिकरण्यक्रियायां व्यतिकरापत्तेः ।

प्रयोजकत्वाद्यासा इत्यादि, यदुक्तं त्वया यत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिप्रयोगिका न हि तस्या वस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्तीति, तदिदमितोमुखं युक्तिजातं विपरिवर्तते शक्तेरेव विवक्षाधीनत्वात् प्रयोजकत्वाच, एवन्तावदशक्तिपक्षोऽस्मन्मतसिद्धेस्सावद्यत्वना-

पत्तिनिरपेक्ष विप्रतिपत्तिमनुवदन् शब्दनिरपेक्षापत्त्यपत्त्यभ्युपगमार्थं वचनमुपनीतं इत्यादिना प्रयोगं दर्शयति—अत्र प्रयोग इति शब्दानपेक्षाऽऽहिता विवक्षामपि परत्र चाऽध्यारोपयितुं योग्या स्त्रीपुंनपुंसकादिविशेषार्थ इति प्रतिज्ञार्थः । हेतुमाह—प्रत्याय्यत्वादिति प्रत्याययितुं योग्या प्रत्याय्या—श्रोतुर्बोधं विधापयितुं योग्येत्यर्थः यस्या श्रोतरि प्रत्याय्यत्व समिति प्रत्याय्येति वा तदर्थः । व्याप्तिं दर्शयति या प्रत्याय्य इति । दृष्टान्तमाह—अभिजस्येति अभिजन्यशब्दार्थोऽभिजस्यार्थः अर्थोऽस्या अस्ति अर्थवती अभिजस्यार्थवाचकयो अभिजस्यावयवार्थवती स्यात्, अभिजस्यशब्दस्यावयवार्थैर्भेदमावप्रतिपत्तिरवयवार्थप्रतिपत्तेः । समुदायार्थं विवृणोति—यथेति इदं तदिति सर्वैनायप्रस्तावमवश्यं वस्तु शब्दार्थयोरेकीभाव अर्थसामिमुख्येन जन्यस्य वस्तुनः, स चैकीभावः प्रत्याययितुं योग्यः समुदायशब्दार्थत्वात्, स चावयवार्थाभ्यां भवति न हि अभिशब्दार्थं ... अभिजस्यशब्दार्थं विज्ञातुमपि शक्नोति अभिशब्दार्थं स इति ... च एव इति ... सोऽर्थं इति ... परितस्त्वभिजस्यशब्दार्थः प्रतीयते तत्र यदि ... शक्तिप्रतिपत्तिं तावदि समुदायवाचकैरभिजस्यशब्दस्य विवक्षाप्रयोगो न भवेताम्, आनर्थक्यात् तस्मा भूदिति तयोः परिकल्पना सा च शब्दनिरपेक्षैवेति भाव स्यादिति प्रतिभाति । तत्र तदिपक्षनिरपेक्ष च विवक्षाप्रयोगो न भवेदामिथ्याभिमतेः प्रयोजकत्वाच्चेति । एवमितरथा ग्राह्य शब्दस्य नार्थेन सम्बन्धः अन्यानपेक्षितस्वभावानुपपत्तेः अर्थप्रत्यायकत्वानन्तरमेवार्थानां स्वार्थेनावस्थानमनु शब्दस्य हि समारोपकल्पना भवतीति एतच्चाध्यस्वार्थसाधारणे प्रयोजकत्वाच्च प्रयोजकस्य ... मनुपपत्तिरिति व्यवस्थापने—यदुक्तं त्वयेति तदिदमितोमुखमिति तदविपर्यं समुपपादिता शब्दनिरपेक्षासत्शक्तिव्यक्त्यनुपपत्तिः निर्णयतीति भाव । हेतुमाह शक्तेरेवेति शब्दनिरपेक्षायाः शक्तेर्व्युत्पत्ती सर्वे शब्द एतत्प्रतियोगित्व इति योग्यताप्रतिरूपा विवक्षा तद्विवक्षेन यदि विवक्षाविशिष्टस्वरूपयोगस्य सम्भवतीति भाव । स्यादसावत सत्यविधिविशिष्टलक्षणप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिमभिमुखयति—एवं तावदिति । सर्वशक्तिपक्षेऽपि तदिदमाह—सर्वशक्तिपक्षे चेति । अर्थार्थत्वं हि शब्द-

देव नास्ति सर्वशक्तिमत्त्वेऽपि वाऽसम्भवमेवाभ्यस्ते त्वया, कस्मात्? अर्थार्पितत्वाच्छब्दप्रयोगस्य व्यवस्थि-
त[ा]मितानित्य, व्यवस्थितौ क्रमेणानादेयामव्यतिकीर्णमनन्यशब्दवाच्यौ तौ तौ शक्ति–स्त्रीपुंनपुंसकाभिधा-
नशक्त्यन्तरव्यावृत्त्या विवक्षितौ विशिष्टमेवोप[ा]दाय स्वविषयनियतौ; अथवा मनुष्यस्तेऽभिमतलिङ्गसंख्यादि-
विशिष्टशब्दविषयनियतौ, किं कारणम्? लिङ्गादिभिन्नसामानाधिकरण्यक्रियायां व्यतिकरापत्तेः, उक्तं चाह–
5 'तापुंव्यनपुंसकानां स्त्रीपुंनपुंसकानां व्यतिकरेण प्रयोगोऽपशब्दः' इति अथवा सर्वशक्तिमः।

परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरवाद एवायम्, एकैकद्रव्यानन्तपर्यायत्वात्, अहं हि त्वयैव सह विरुध्ये, न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोधः? यत्तु विपर्ययोद्ग्राहः इहैकमेवार्थ-
वस्त्वित्यादि यावच्छेषरूपत्वाच्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा सत्कृत्य इत्यादिना भावयित्वा तदुपसंहारेऽभिहितं तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि सम्भवतीति, एतस्मादतिसम्यक् प्रत्यपेक्षित-
10 व्यर्थम् सर्वस्यास्योदाहृतस्यार्थस्याविरुद्धैकार्थत्वात्।

(परमार्थतस्त्विति) परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरवाद एवायम् कस्मात्? एकैकद्रव्यानन्तपर्या-
यत्वादसम्भवमेव अहं हि त्वयैव सह विरुध्ये न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोधः? एवं हि
मतमेकैकं द्रव्यमनन्तपर्यायम्, सापेक्षनिरपेक्षाश्च परिणामाः पर्यायाः शब्दस्य इत्युच्यन्ते, द्रव्याणि चान्योऽ-
न्यानुगमशक्तित्वात् सर्वशक्तीनि यथाह–'अण्णोण्णाणुगयाणं इमं च तं च त्ति विभयणमजुत्तं। जह दुद्ध-
15 पाणियाणं जावन्त विसेसपज्जाया' (संमति का० १ गा० ४७) यत्तु विपर्ययोद्ग्राह इत्यादि, अथवेदं
सर्वशब्दैर्येषाऽतस्माः कारिकया विषयः शब्दोऽस्यापिताः क्रियादिपरिकल्पना इत्येतस्यार्थस्य निदर्शनार्थमुदा-
हृते–विरुद्धैर्धर्मैर्युक्तमिवाभिधीयत इत्यादिः स एव च ग्रन्थः प्रस्तुतार्थः, इहैकमेवार्थवस्त्वित्यादि यावच्छेष-
रूपत्वाच्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा [सन्नसौव]सत्कृत्य इत्यादिना भावयित्वा तदुपसंहारेऽभिहितं

प्रयोग अर्थेन सर्वशक्तिमत्त्वम्, विपन्नता [illegible] ऽर्थोऽभिधीयते वा शक्ति प्रमाणमर्थ [illegible] मतमेव [illegible]-
20 [illegible] हेतुमाह अर्थार्पितत्वादिति [illegible] तदनुसारतया [illegible] क्रमेण तैव शक्ति
[illegible] भाव । एतद्विस्पष्टी–व्यवस्थितामिति [illegible]
क्रमेण शक्ति [illegible] भाव । अव्यतिकीर्णामिति [illegible]–[illegible]
[illegible] एवं तयो [illegible] न [illegible] भाव । [illegible]
तयो शब्दे भिन्न इत्याह–अभिधानेति । [illegible] हेतुमाह
25 लिङ्गादिभिन्नेति । [illegible] इत्याह [illegible]–परमार्थतस्त्विति । [illegible]-
परमार्थतस्त्विति । वादपरमेश्वरस्य [illegible] हेतुमाह–एकैकेति [illegible] भाव । [illegible]
[illegible] न हि वादपरमेश्वरेण सह [illegible] विरोध [illegible] आह–अहं हीति
[illegible] वादपरमेश्वरेण विरोध [illegible] त्वयैव [illegible] भाव । [illegible]
[illegible] हि मतमिति [illegible] द्रव्यमनन्तपर्यायम्, [illegible] निरपेक्षाः [illegible]
30 [illegible] भाव ।
अत्र [illegible]–यथाहेति, [illegible] । अण्णोण्णाणुगयाणं इति अन्योऽन्यानुगतयोः [illegible]

---

१ सि० क० [illegible] । २ सि० [illegible] । ३ सि० क० यत्तु विपर्ययोद्ग्राह । ४ सि० क० [illegible] ।

तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि यावत् सम्भवतीति, इत्थं प्रस्तुतार्थोपसंहारमाहाऽऽचार्यः—एवमादिसम्बन्ध-प्रत्यपेक्षितस्वार्थम्, कस्मात्? सर्वस्यास्योदाहृतस्यार्थस्याविरुद्धैकार्थत्वात्।

तदानयति—

ननु सर्व एव प्रयोगा ओदनं पचति ओदनस्य पाकः पाकं करोति विक्लित्तिनिर्वृत्तिं करोति विक्लेदयति पचति पाकं निर्वर्तयतीत्यादय एकार्थाः, यदप्योदनं पचतीति पचिविषयं कर्मौदनाख्यं तदेव पाक ओदनस्येत्यनया षष्ठ्योच्यते, पाकशब्देन च भावः पच्यर्थः कृता पचतीति तिङा कर्त्रैव उच्यते स एव पाकं निर्वर्तयतीति निदर्श्यते, कृदभिहितभावद्रव्यवत्त्वात्, पाकं करोतीति द्रव्यवत्कर्मणि द्वितीया, निर्वर्तयतीति च करोतीत्यर्थः, कर्तुः साध्यत्वात्, विक्लित्तिस्तण्डुलानां पाकः तद्विषयः कर्ता साध्यते यदा चौदनः प्रतीतो भवति तद्विषयमुत्क्षिपण्यादिक्रियासन्देहे किं करोतीति प्रश्ने ओदनस्य प्रसिद्धस्यानूद्यमानस्याव्याख्येयत्वात्तस्यैव पचेर्भुज्यादिव्यतिरेकेण विधानं पचतीति, तस्यैव पचतेः पूर्वस्य व्याख्याने किं करोतीति पृष्टे पाकं करोतीति पचिना प्रतिवचनात् कर्मत्वमुक्तवत्, देवदत्तस्य व्यापारविशिष्टं स्थाल्यादिव्यापारेभ्यः सन्धारणधारणादीनां प्रकरणात् तत्प्रयोजकत्वात् स्थाल्याद्यपि पचने वर्तत इत्येवमादिभिरन्योन्यव्याख्यानप्रयोगैरेक एवार्थो व्याख्यायते यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा० १-१-१) इत्यस्य प्रतीतापेक्षव्याख्यानवत्।

ननु सर्व एवेत्यादि, यदप्योदनं पचतीति पचिविषयं कर्म ओदनाख्यं तदेव पाक ओदनस्येत्यनया षष्ठ्योच्यते, 'अनभिहिते' 'कर्मणि द्वितीया' (पा० २-३-१, २) एकत्र, एकत्र च 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा० २-३-६५) इति षष्ठ्या तदेव कर्मोच्यते, पाकशब्देन च भावः पच्यर्थः कृता यथोच्यते पचतीति तिङा कर्त्रैव स एव पाकं निर्वर्तयतीति निदर्श्यते,—वर्ण्यतेऽनेन तिङेति, किं कारणम्? कृदभिहितभाव-द्रव्यवत्त्वात्, उक्तं हि 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति' (महाभाष्ये अ० ५ पा० ४ सू० १९) इति, पाकं

विभजनमनुपपन्नम्। यथा [illegible] विशेषणत्वात् इति [illegible] परस्परानुप्रविष्टयोः [illegible] द्रव्यसमं प्रमाणं इति [illegible], प्रमाणप्रमेयौ [illegible], यथा [illegible] द्रव्यसर्वात्मकौ किं परिमाणोऽप्यम-[illegible] [illegible] सर्वविशेषाणां [illegible] व्याख्यास्याम । ओदनं पचति [illegible] भवति—ननु सर्व एवेति । व्याचष्टे—यदप्योदनमिति ओदनं पचतीत्यत्र [illegible] कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीयाप्रयुक्तम् । ओदनस्य पाक इत्यत्र तु पचनं पाक इति भूतप्रत्यये भावे घञो विधानात् तत्र कर्तृ-कर्मणोः कृतीति षष्ठी कर्मणि भवतीत्याह—एकत्र चेति, ओदनस्य पाक इत्यत्रेत्यर्थः । स एवेति कर्त्रैव [illegible] पाकं [illegible], [illegible] पाकं निर्वर्तयतीति [illegible] निर्वर्तयतीति [illegible] [illegible] कृदभिहितभावत्वात् पाकस्य क्रियान्तरापेक्षायां सर्वसंख्यादि योगश्चेति भाव । [illegible] क्रियाया यदा [illegible] तदा द्रव्यमिव स [illegible] भवति—उक्तं हीति ।

---

१ सि क्ष पुस्तक।

करोतीति दृश्यत्वकर्मणि द्वितीया, निर्वर्तयतीति च करोतीत्यर्थः, कुतः ? कर्तुः साध्यत्वात्, विक्लित्तिलक्षणो ह्यसौ पाकः, तद्विषयः कर्ता साध्यते, विक्लित्तिनिर्वृत्तिं वा करोति ? देवदत्तो निर्वर्तयति पचति पाकं निर्वर्तयतीत्येकार्थत्वात् पचिक्रियाव्यापारवशेन साध्यते देवदत्त इत्यर्थः यथा चौदन प्रतीतो भवति यदि वसुभिषभ्यादिक्रियासंदेहे किं करोतीति प्रश्न ओदनस्य प्रसिद्धस्यानुप्रस्थानस्याध्याहारापेक्षत्वात् अस्यैव
5 पचेर्मुख्यादिव्यतिरेकेण विभाग पचतीति, तस्यैव पचते पूर्वस्य व्याख्यानं किं करोतीति पृष्टे पाकं करोतीति पचिना प्रतिवचनात् कर्मत्वं वक्ष्यतीति—'अनभिहिते' 'कर्मणि द्वितीया' कृदभिहितभावद्रव्यत्वादिति पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीति कर्तृप्रत्ययार्थं व्याचष्ट, देवदत्तस्य व्यापारं विशिष्ट स्वात्मादिव्यापारेभ्यः सम्भवनपारम्य दीनां प्रकरणात् तत्प्रयोजकत्वात्, स्थाल्यामपि पचने वर्तत इत्यादिषु सामान्यकारकत्वं, देवदत्तस्याधीनत्व विशिष्टस्य कारकान्तरप्रवर्तनासामर्थ्यस्य दर्शयति—इत्यमादिभिरन्योन्यस्थानप्रयोगैरेक एवार्थो व्याख्यायते,
10 यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा १-१-१) इत्यस्यार्थो वृद्धिरितीयं संज्ञा भवति आदैचामनाम्—आकारस्य चैचश्चेत्यादिप्रतीत्यपेक्षव्याख्यानवत् ।

एवं सर्वत्र पाकः साध्यरूपतयामेव व्यवस्थितः साधनमाकाङ्क्षतीति तस्मिन्नेव काले कर्मत्वं शेषत्वात्र भजते शेषस्याव्यापकविवक्षणात् तस्मादविरुद्धा क्रियाविपरिकल्पना अर्थ शक्तिविषयैव न शब्दोत्थापिता, अस्मादुदाहरणानुरूपोपसंहाराभावादसम्यक्प्रत्यपेक्षितस्वार्थ
15 वचस्त्वदीयमेवम् तस्मात्छब्दस्याप्रधानत्वात् कुतोऽस्य कल्पनाशक्तिः ? अत इत्थं कारिका

प्रसङ्गसमासेनारोप पचनार्थस पाकस्य करोतिक्रियाकर्मत्वमित्याह पाकमिति । पचतीत्यस्य पाकं निर्वर्तयतीति विवरणमात्र नैव पाककर्मत्वाभिधानमात्रार्थस्य च निर्वर्तयतीति पदेन तस्यैव करोतीतीति दर्शयति निर्वर्तयतीति चेति । साध्यं विभिन्नत्वात्—कर्तुरिति व्यापारभेदो देवदत्त साध्यत विशेषिता इत्यर्थं पाकस्य विक्लेदनाभिनिष्पत्तेस्तदुक्त इति पच मनुष्य तद्विषय कर्ता विशेषित इति भाव । विक्लित्तिनिर्वृत्तिं च करोतीति पृष्टे देवदत्तो निर्वर्तयति पचतीत्याकारेण कर्ता
20 प्रतिवचनादिभाव विक्लित्तिनिर्वृत्तिमिति पाकनिर्वृत्तिमित्यर्थः । यथा चौदन इति, ओदनस्य प्रसिद्धस्यैवाध्याहारे कथास्यानुप्रसक्त्यैव, यथा च भिन्नेष्वर्थे भुनक्ति पचति वेति चोदने विशेषक्रियासंदेहे तद्रूपत्वे न भुनक्ति, किन्तु पचतीति विशेषित इति भाव । तथापि पचते पाकं करोतीति पूर्वव्याख्यानमित्याह—तस्यैवेति । पूर्वोक्तमेव दर्शयति—अनभिहित इति अनेनेदं पचतीत्यादिसूत्रैर्निर्वर्तितनैव । पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीत्यत्र विक्लित्तयाकं कर्ता देवदत्तादि तद्विशिष्ट कर्तृत्वमपि प्रत्ययार्थस्यानुक्तस्योपलक्षणार्थकत्वमित्याह विशिष्टं तदुक्तं देवदत्त करोति दर्शयति—देवदत्तस्येति सम्भवनं—प्रवर्तनम्,
25 धारणं—स्थितम् क्रियापरिसमाप्तिपर्यन्तम् कारकमेतत् क्रिया कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते आदिना पचनक्रियापेक्षत्वं तदुक्तमिति कामपि पचतीत्युच्यत इति भाव । स्थाल्यादीनां सामान्यकारकत्वे देवदत्तविशिष्टव्यापारो न कारकान्तरमुक्त स्वस्वातन्त्र्यस्तु कर्ता सम्भवितक्रिया विशुध्यन्ते विशुद्धय व्यापिप्यन्ते न तु प्रयोजकत्वेनेत्याह—इत्यादिनेति । देवदत्त पचति पाकं करोति निर्वर्तयति ओदनस्य पाकं करोति स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादि प्रयोगे एव एव पाकस्योऽर्थो व्याख्यायते न हि तत्र कश्चिदपि विशेष इति दर्शयति—इत्येवमादिभिरिति । तत्रैवार्थान्तरोक्तेन व्याख्याने निदर्शनमाह—यथा
30 वृद्धिरादैजिति वृद्धिरिति एवं आकारस्यैवोक्तेः वृद्धिस्त्व विशेषितेऽप्रतीतत्वात्, वृद्धिसंज्ञकाकारो ऐच विशेषाणीति भाव ऐच विशेषितेऽप्रतीतत्वादिति यथैतस्य व्याख्यानमेव प्रतीतार्थप्रत्ययापेक्षया भवति तथात्रापीति भाव । एतस्यैव पचतेरेवमेव

---

1 सिं क व्याहृतत्वेन ।

पठितव्या 'शक्तेर्षा सर्वशक्तेर्वा, स्वार्थेनैव प्रकल्पिता । नाप्रधानेन नियता क्रियाविपरिकल्पना' ॥ इति ।

एवमित्यादि, इत्थं व्याख्यानप्रकारेण सर्वत्र पाकः साध्यरूपतामापन्नेव व्यवस्थितः साधनमात्रमपीति तस्मिन्नेव काले कर्मत्वं शेषत्वं च भजते, तस्मादुक्तमविरुद्ध[त्व]म्, तादर्थ्यात्–स एव साध्यरूपोऽर्थः कर्मव्यापारः शेषरूपापन्नश्च साधनाधीननिर्वृत्तिरित्युच्यते, कस्मात् ? शेषस्याकारकविषयत्वात्–सम्बन्धे हि कारकाणामविवक्षा शेषः (महाभा० २–३–५ सूत्रे) उच्यते तस्मादविरुद्धा क्रियाविपरिकल्पना अर्पणाविविषयैव, न कल्पोत्थापिता, यस्मादुद्धारानुरूपोपसंहाराभावात्सम्यक्प्रत्यपेक्षितत्वात्त्वमेवायमुपसंहारः, तस्माच्छब्दस्याप्रधानत्वादवस्थितमथमनुवर्तमानस्योपसर्जनत्वात् कुतोऽस्य कल्पनाशक्तिः ? नास्तीत्यर्थः अत इति उक्तन्यायादियं कारिका पठितव्या 'शक्तेर्वा सर्वशक्तेर्वा इत्यादि । 5

विशेषाः शक्तय एवोपसर्जनीभूतसामान्याः, तदर्थो हि शब्दप्रयोगः, यथायथाभिधानञ्च शब्द (त० भा० १०–३५) इत्यसम्मतम्, सर्वशक्तेर्वा उक्तवदेकस्यैवार्थस्याविरुद्धशक्तिविशेषस्यानेकशक्त्यात्मकस्य वा स्वार्थेनैव प्रकल्पिता न शब्देनाप्रधानेन नियता-व्यवस्थिता क्रियाकर्मशेषकर्त्रादिविपरिकल्पना, अभिजल्पशब्दार्थत्वमपि स्वदर्शनरागेणैवोक्तं नोपपत्त्या, अभिजल्पगत्यर्थाभावात् स च शब्दोऽभिजल्पत्वमागतो वाच्यतां यायात् सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् शब्दस्यार्थेन सहैकीकरणात्, न च तत्, शब्दस्यैवार्थत्वात्, न हि कश्चित् शब्दादर्थस्य पृथगसिद्धौ करोत्यैक्यमनयोरमेवोपचारसम्बन्धेन । 10 15

(विशेषा इति) विशेषाः शक्तय एवोपसर्जनीभूतसामान्याः तदर्थो हि शब्दप्रयोगः–तस्य विवक्षितत्वात् यथायथाभिधानञ्च शब्दः (तत्त्वार्थ अ १ सू० भा ३५) इत्यसम्मतमित्युभयनिकमनस्यदस्ता,

---

कर्मत्वे शेषत्वे च न कश्चिद्विरोध इति निगमयति–एवं सत्येवेति । एतदेव व्याचष्टे–इत्थमिति श्रोच्येष्वाद्येषु सर्वत्र पाकः साध्यरूपतामेव सन् साधनमात्रमापि, अत पाक इतोऽस्मिन् एव कर्मप्रयोगो न विरुद्ध इदं हि स्वत्र पूर्वे पाक- 20 [illegible] वाच्यत्वेन कर्त्रपेक्षया साध्यरूपा अपि परार्थभिन्नात्मक [illegible] श्रितकर्मत्वम्, अत एवमेव [illegible] साधनरूपाकार एव कर्मत्वं पाक निर्वर्तयतीति [illegible] सम्बन्धीति भाव । तादर्थ्यादिति एतदर्थात् [illegible] । [illegible]–स एवेति न एतावत् कर्मरूपव्यापारस्य [illegible] एव साधनाधीनत्वात् साधनरूपापन्नत्वं । हेतुमाह–शेषस्येति कारकविवक्षाऽभाव एव [illegible] । महाभाष्यवचनमाह–कारकाणामिति अविवक्षा एव शेषत्वेन [illegible] कारकत्वमस्तीति [illegible] कर्मत्वेन 25 शेषत्वेन न विरोध इति भाव । अविरोधाच्च च न [illegible] क्रियाविपरिकल्पना अपि [illegible] तस्य [illegible] विरुद्धेति । [illegible] न समीचीनत्वे–अस्मादिति । एवञ्च न शब्दस्य प्रधानता [illegible] भाव सर्वत्र [illegible] [illegible] कारिका परिवर्त्य पठनीयेत्याह–तस्माच्छब्दस्येति । कारिकां व्याचष्टे–विशेषा इति । पर्येति [illegible] प्रस्पष्टौ–विशेषाः शक्तय एवेति उपसर्जनीभूतसामान्या [illegible] 30 विशेषा एव [illegible] शब्दप्रयोगस्य प्रयोजनभूता इति भाव । सर्वशक्तेर्वेति पक्षो वाक्यस्येष्टत्वम् [illegible] [illegible]–सर्वशक्तेर्वेतीति [illegible] क्रियाकर्मशेषकर्त्रादिविपरिकल्पना [illegible] प्रकल्पिता

सर्वज्ञत्वेऽर्थेति वाक्यपरमेश्वरमतेन वक्त्रन्तरेष्वसैवार्थस्याविरुद्धतया विशेषस्यानेकस्य तत्त्वात्मकस्य वा सार्थेनेन प्र-
स्थिता न शब्देनाप्रधानेन स्थिता—व्यवस्थिता क्रियाकर्मविशेषकर्त्रादिपरिकल्पना, अभिजल्पस्यान्यार्थत्वमित्यादि
यदपि च त्वया परिकल्पितमभिजल्पः शब्दार्थ इति तदपि स[र्व]नयगतेन—सदसत्परिच्छेदेनोक्त नोपपद्यते
कस्मात्? अभिजल्पगत्यर्थाभावात्—अर्थगतिरेव शब्दगतिरिति मन्यते स च शब्दोऽभिजल्पत्वमागतो
5 वाच्यतां यायात्—आत्मान्यमेवार्थरूपापन्न ब्रूयात् तस्मादभिजल्पोऽनुपपन्न इति, अत आह—सोऽयमित्यभिसम्ब-
न्धात् शब्दस्यार्थेन सहैकीकरणात्, अभ्यासेन व्यञ्जनात् न च तत्—यदभिजल्पत्वमागतो वाच्यतां यातीति
कस्मात्? शब्दस्यैवार्थत्वाच्चेन, तदसम्भवं दर्शयति—न हि कश्चिदिच्छति भावत्सम्बन्धेनेति, येन सहैकी-
क्रियतेऽर्थेन शब्दस्वरूपं स मुख्योऽर्थः, य एकीक्रियते सोऽप्रधान इति शब्दादर्थस्य पृथक् सिद्धौ भिन्ने
वैरूप्यमनयोः तत्तु नास्ति तत्समवेतार्थाभावात्, सम्बन्धस्यापि च द्विष्ठत्वात् पृथगर्थसिद्धिः, इतरथा
10 सम्बन्धाभावात्।

द्रव्यभवनोपसर्जनत्वादमूर्तस्य मूर्तलक्षणविशेषात्तस्य प्राधान्यमिति स्थिते पक्षे येन
येन विशेषेण भूयते तदुपसर्जनं तन्नाम नामम् तद्भावमात्रवृत्तित्वात् भूत्यवत् नाम वचनादि
विशेषणम् यथार्थाभिधानशब्दत्वात्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेन आह—'यत्र ह्यर्थो वाचं व्यभि-
चरति नाभिधानं तत्' (   ) इति, व्याख्यातारोऽपि प्रस्थिता नामस्थापनाद्रव्य-
15 भिन्नक्रियावाच्येषाक्रियाभावयुक्तवाची शब्द इति।

(द्रव्येति) [द्रव्यभवनं विशेषस्य] उपसर्जनं तद्भावात्—द्रव्यभवनोपसर्जनत्वात् उपसर्जन-

---

न क्लेन अन्यायाभ्यासीति भावार्थः। अभिजल्पोऽपि न शब्दार्थो भवितुमर्हति, अन्यतरस्याभाविभावाद्—यदपि चेति।
शब्देनार्थो व्यक्त इति व्यक्तयर्थो भिन्नो भिन्नौ च शब्दो विपरिणाम [illegible] सैव शब्दतापि न
तत इत्यत् सर्वथा वाचकादि परिहीयते [illegible], [illegible]
20 [illegible]—अभिजल्पगतीति। [illegible]
[illegible]
[illegible] सम्बन्धीति [illegible]—स चेति। [illegible]
[illegible] न च [illegible] अभिजल्पत्वमागतो वा वाच्यतां न यातीति भावः। [illegible]
[illegible]
25 [illegible] इति भावः।
[illegible] न हि कश्चिदिति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]—सम्बन्धस्यापीति। [illegible]—द्रव्यभवनेति। [illegible]
30 द्रव्यभवनमिति [illegible]

---

१ लि० क० डा० दे० [illegible]। २ लि० क० 'च'। ३ अत्र [illegible]
दृश्य आदर्शे।

मत्वात्मन्यापूर्वस्य मूर्तस्यामूर्तलक्षण भवन विशेषोऽमूर्तस्य मूर्तलक्षणम्, तस्मात्तस्य विशेषस्य प्राधान्यमिति स्थितमेतत्, इति स्थिते विशेषप्राधान्ये द्रव्यमात्रान्तरनाम्नो प्रयोगार्हे विशेषप्राधान्य व्याख्यातम्, प्रयुज्य माननाम्न्यपि वाक्ये येन येन विशेषण भूयते—यो यो विशेषो भवति तदुपसर्जनम्—तस्यैव विशेषस्योपसर्जनम्, तन्नाम वाक्यम् अथगत्यर्थ[स्व]रूपशब्दप्रयोगस्य अथपरतन्त्रो हि शब्दः प्रयुज्यते, तदेव हेतुत्वेनाह—तदर्थ- प्रवृत्तित्वादिति, भृत्यवदिति दृष्टान्तः, भृत्यो हि स्वामिपरप्रवृत्तिः स्वामिपरत्वात् उपसर्जनं तथा शब्द उप- 5
सर्जनमर्थः प्रधानम्, यत्र प्रयुज्यते तदर्थवर्ती शब्दः, विशेषोऽर्थ एव प्रधानमिति, तदर्शयति—नाम वचनादि विशेषणत्वम्—वचन सङ्ख्या आदिग्रहणात् लिङ्गकालकारकपुरुषोपग्रहा गृह्यन्ते विशेषाः, तदर्थं नाम, यथार्थ[ा]भिधान]शब्दत्वादिति शब्दलक्षण स्वसमयसिद्ध हेतुमाह, यो योऽर्थो यथार्थ, शब्दस्तदभिधत्ते, यथा लिङ्गवचनकालकारकपुरुषोपग्रह यथाऽभिधत्ते तथाऽऽचार्यसिद्धसेन आह—'यत्र ह्यर्थो वाचं व्यभिचरति नाभिधान तत्' (तत्त्वार्थसूत्र १५ व्याख्यायामुद्धृतम्) इति, तथा व्याख्यातारोऽपि प्रस्थिताः—नाम 10
स्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गवाच्येष्वकरण्यद्रव्ययुक्तवाची शब्द इति ।

अस्यार्थस्य प्रस्थापनमुदाहरणम्—

घृत इत्यत्र पाचकः प्रातिपदिकार्थचतुर्थकालिको वा, तथाऽऽख्यातस्यापि, एवमपि तत्क्रियासद्भावपूर्वकत्वात् शब्दप्रवृत्तेः सामस्त्यावगम परित्यज्य विशेषमेकमेव ब्रूते शब्दः,

उपसर्जनं विशेषस्य प्रधानमिति भाव प्रतिभासते । तत्र वैयाकरणानां वैयधिकरण्यं वर्ण्यते यत् सकल शब्द उच्चारणे 15
शब्दमात्ररूपस्वरूपमात्रवाच्यत्वे समर्पिते पुनरर्थोऽनेकधा तस्य तस्य आभिमुख्यात् शब्दः सकलः अभिधत्ते
तत्र प्रयोक्ता स्वात्मस्वरूपं शब्दं बहिः प्रकाशयन् सकलं करोतीति बुद्धिस्थोऽर्थः सकलस्य निमित्तम्, श्रोता श्रुतेन शब्देन
आन्तरमर्थं यथाश्रुतं तत्र शब्दो निमित्तमर्थस्येति मतम्, तत्र विशेषस्य प्राधान्ये साधिते आन्तरनामानां अकलमूलानां
प्रयोगार्हत्व सकलं प्रति निरपेक्षमेव सकलं प्रयुज्यमानमकलस्य विशेष योऽपि योऽपि सकलं वाचकमिति सोऽर्थः सकलस्य
विशेष एव—इति स्थित इति आन्तरनामा—अकलमूलाना तस्यामान्त करणार्थनिमित्तत्वात् । अतः प्रयुज्यमानं 20
नामाख्यातकारकादिपरिशेषापेक्षयोपसर्जनमित्याह—प्रयुज्यमानमान्यपीति । तत्त्वशब्दस्योपसर्जनत्वे हेतुमाह—तदर्थेति
तदधीनप्रवृत्तित्वादित्यर्थः । यथा सेवकः स्वामिनः प्रवर्तते तथा नामशब्दो वाक्ये शब्दो लिङ्गसंख्याकारकादयुक्तोऽस्य
प्रधान एवाह—नाम वचनादीति वचनं भेदाभेदलक्षणा सङ्ख्या सर्वं एकार्थ एक द्वौ बहव इति वचनसमुच्चये व्यव-
स्थित स्त्र्यादिसंख्या भेदाभेदलक्षणा नामैकात्म्ये प्रतिभासत कारकादिभ्यः लिङ्गं स्वस्थानप्रयुक्तमित्यादिसंख्यं
वा क्रियाभिः शब्दे क्रियावति वा निष्पत्तिनिर्वर्तनामिति वाक्ये वर्तमानादिरूपा उत्तममध्यमप्रथमरूप पुरुष 25
आत्मव्यपदेशात् क्रियाया आत्मनः वा विशेष उपग्रह इति भेदम् । यथार्थाभिधानशब्दत्वादिति
शब्दलक्षणम्—शब्दस्य तदभिधेयत्वं भावस्वरूपमभिधायकत्वमिति हेत्वर्थः । तमेवार्थमाह—यो योऽर्थ इति । यत्र ह्यर्थ
इति वस्तुनो विशिष्टं स्वरूपमर्थस्तत्र शब्दस्तत्स्वरूपवस्तुविशेषविवक्षयैव शब्दार्थं वस्तुविशेषमेवाभिधत्ते, यथार्थप्रयुक्त
एव विशेषो भवति वर्तमानकाले यत्र एव विधिर्विधेयो भवेत अनुमान् कारकभेदात् तथा च कारकत्वे यथा पश्यतीत्यादि-
व्यवहारो युक्तिमेव अतो न सम्भवत सम्यगभिधानेन वस्तुस्वरूपेति न तु पुल्लिङ्गादि ना वा कल्पित 30
पश्यतां सर्वं च पश्यति तं पश्यति तत् पश्यामि इत्यादि विशेषैर्विशिष्टस्याधुनाभिधानमुखाभिधानविशेषम् तत् पत्. घृतम् इत्यादि-
विशेषणविशेषे हि वस्तुस्वरूपे घृतम् यत्र ह्यर्थो वाचं व्यभिचरति न हि तदभिधानं भवितुमर्हतीति भाव । यत्र ह्यर्थ इति
वचनस्य व्याख्यानमुक्तवृत्ति उक्तमिति—तथा व्याख्यातारोऽपीति वक्ष्यमाणं नामस्थापनाभेदेष्वपि शब्दनयो न नामस्था-
पनाद्रव्याणि भावेऽपि भिन्नलिङ्गवचनादीनि अभिधत्ते व्यभिचारादिति भाव. । अस्यैवोदाहरणमवतारयति—घृत इत्यादीति ।

१ सि घ डे. °र्थितो ।
द्वा न २१ (१)

एकद्विबहुवचनेषु प्राप्तेषु विवक्षितसंख्याभिधाय्येकवचनं विधीयते, एकस्य वचनमेकवचनम्, उच्यतेऽनेनार्थः, कर्मणि षष्ठी तथा च लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमिति गम्यते एकार्थगतेर्द्व्यादिनिवृत्तेः इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्वगतिः संदेहो वा स्यात्, वृक्षे प्रातिपदिक भवति ।

5 वृक्ष इत्यत्रैवादि समाधानम् स्वार्थेऽभिद्रव्यसंख्याकर्मादिकारकाणीति पञ्चकः प्रातिपदिकार्थमनुधर्मितो वा संख्याद्रव्यान्यः तथाऽऽख्यातस्यापि, सर्वस्य नामत्वाविशेषात्, समयत्वं गमयतीत्यभिनिन्द्ये. यद्यपि पञ्चक सम्भवति तथापि तु वक्तुर्विवक्षितपूर्विका प्रवृत्तिरिति सामस्त्याभाव परित्यज्य प्रतिपिपादयिषितं विशेषमेकमेव वृक्ष यथा, एकद्विबहुवचनेषु प्राप्तेषु विवक्षितसंख्याभिधाय्येक-वचनं विधीयते, प्रमाणामन्यमयेव नेतरे, वृक्षस्यैकत्वार्थकवचन व्यक्तित्व न सर्ववृक्षगतसामान्य[स्य]प्र

10 तेनाप्रयोजनात् एवं द्विबहुवचनयोरपि एकवचनमिति समासद्वयसम्भवात् सन्देहेऽप्याह, किमेकस्य वचनमेकवचनम् ? एकञ्च तद्वचनञ्च तदेकवचनम् ? इति वा एकस्य वचनमेकवचनमुच्यतेऽनेनार्थः, कर्मणि षष्ठीति व्याख्यानुसारम्[न], तथा चन्यादि एवञ्च इतरा लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमिति गम्यते, कुतः ? एकार्थगतेः द्व्यादिनिवृत्तेः, इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्वगतिः सन्देहो वा स्यात् मुख्य तु विशेषगति तदस्यार्थितयाभावः, तद्भावना गत्वा वृक्षे प्रातिपदिकेऽर्थादि

15 वाचात् भवतीति ।

अत्राह–

नतु विशेषाणामप्यसमवायात्वनवस्थानात् सामान्यवचनप्राधान्यमेव, दृश्यते हि

भाष्यकृदेव व्याख्ये–समाधानमिति । स्वार्थेत्यादि, स्वार्थं सामान्यं द्रव्यं वा द्रव्यं भवति किं कर्मादि, एता-एतन्यादि व्याख्ये–यथा इत्यो च तदादिवर्तिकारिव्यार्थ इत्येतुके तत्सामान्यस्य तद्यत्र विशेषणाधारवाचक

20 वाजुभवात तथैव सामान्यतो नाम विशेषविशेषवात्, अवान्तरवार्, 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' 'कर्मणि द्वितीया'त्यादिभिर्विधीयमाना शब्दास्तेषां विभक्त्यादिविभक्ता भवन्तीति एवं प्रातिपदिकार्थ इति पञ्च । स्वार्थ-द्रव्यसंख्याकर्मादि स्वार्थोऽभिद्रव्यादि वा प्रातिपदिकार्थ इति पक्षान्तरे तदेवाह–अनुधर्मितो वेति व्याख्यानानुसारं इत्यन्त त्रिको वर्णं । एवं धात्वेऽपि च चतुर्विधो धात्वर्थ आख्यातविषय–तथाऽऽख्यातस्यापीति । सर्वं धात्वेऽभिधाने आह–समयतीति । तत्रैव नामत्वात् एकस्य तत्सम बोधो न भवतीत्याह–यद्यपीति एवं

25 तदिदमर्थवत्सानुपयार्थनिवर्तनम् इत्याद्येव एवं एवं इत्यादिविधौ वृक्ष–कुमार बोधयते न तु सकलार्थस्य नियमव्यापारमिति भाव । सामान्येन न समान्यार्थं तत्र तत्र बोधनं प्रयोजनाभावात्, किन्तु इत्यादिविशेषेण वृक्षस्येत्यादिति तथा तेषां वचनेऽनुयायी वर्तमान इत्यादिविशेषोपकल्पनं तत्वं तत्र एवम् तात्पर्यार्थ अवधारणेन न त्यजन एवार्थिकावचनैव तत लाभात् इत्यादिनामपि तत्त्वान्येषामपीति भाव । तदेवाह–एकवचनमिमीति । तथा च तथ इत्युक्तिप्रयोगात् सामान्यकृत इत तत्सम्बन्ध विषय इत्यर्थ प्रधानम् इत्यादिविशेष-

30 कथात सामान्यस्य प्रधान तु विशिष्टाभावेऽपि व्यर्थत्वात एवं इत इत्यादि एतेनैव विशिष्ट इति सन्देह एव स्यात न हि सर्वसाधारण कथ, अनुमत किन्तु विचारवर्णनैव तस्य गतत्वात् एव सामान्यानु-गतत्वेऽपि विशेषप्रधाना विवक्षा यथाञ्च इत्येति । ननु विशेषस्य सामान्यार्थिरेव तत्सामान्यात् परस्परैव वर्ण भवताम् किन्तु सामान्यस्य तत्त्वार्थे न गम्यता तात् भवतामि । आह–ननु विशेषाणामपीति । व्याख्ये–

द्विवचनादिः यथैकवचने द्विवचनार्थे नक्षत्रं पुनर्वसू पुष्यः तारा　　　　हेतुः कर्म, सर्वत्राप्येवमेव च विशेषानवस्थानाद्विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, ततोऽसौ नैव स्यात्, अविशिष्टत्वात्, असत्कृतित्वात्, असव्यपदेशत्वात् खपुष्पवत् ।

ननु विशेषाणामभावादि, तेऽपि हि विशेषा परतन्त्रा एव, ततोऽव्यवस्थानवस्थानात् सामान्यमवन[प्रा]धान्यमेव, न हि पुष्यवदेकवचनमेव दृश्यते सर्वत्र, यदि स्यात् स्याद्विशेषप्राधान्यम्, तस्मा- 5 द्विशेषव्यभिचारात् सामान्य[प्रा]धान्यमेव न्याय्यम्, मा मस्था विशेषप्राधान्याव्यभिचार इति, दृश्यते द्वि[त्रि]वचनादिः, तस्माद्विशेषानवस्थानाद्वचनलिङ्गकारकपुरुषोपग्रहादिविशेषाणां व्यभिचारिव्यति- क्रमव्यवसमानाधिकरण्यविशेषादागतिर्लोके दृश्यते, तदुदाहरणानि—यथैकवचन द्विवचनार्थे नक्षत्र पुनर्वसू तारादी पुष्यनामानि पावकः कर्मेति सर्वत्राप्येवमेव च—यथा[पाठा]न्युदाहरणमेतल्लिङ्गविशेषव्यभिचारे तथा प्राकृतेष्वपि वचनादिविशेषव्यभिचारे तत्रापवादो विशेषानवस्थानात् विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, 10 सामान्याभावरूपत्वात् विशेषास्मानवस्थानात्, ततः किं ? ततोऽसौ नैव स्यात्—भवनमेव नानुभवेत्, अविशिष्ट- त्वात् अनन्तरोक्तविशिष्टत्वमनवस्थानात्प्राप्तिम, वचनानवस्थान असत्कृतित्वात् असव्यपदेशत्वात् माकिंव मेव, खपुष्पवदिति सर्वत्र दृष्टान्तः, पृथक् पृथगर्थं विशेषाभावे हेतुत्रयेऽपि खपुष्पदृष्टान्तः ।

ततश्च सामान्यमपि नैव, प्रवर्तकाभावात् किमर्थं न प्रवर्तयति विशेषः, स्वयं ह्यसत्, स्वयमसो हि विशेषः विविक्तवृत्तित्वात् मुक्तवत्, असदेव वा प्रवर्तकाभावात् 15 तत् खपुष्पवत् भवान्तराभावात् भवप्रवचनाभ्यां केनचिदवाच्यत्वात् अथ सोऽप्यस्ति

— — — — — —

नऽपि हीति प्रत्यादिष्टविशेषा न सर्वे । असव्यपदेशत्वेति विशेषा न व्यवस्था अत एव सर्वदाऽस्माभिर्गृहीता अत एव च परतन्त्रा [illegible] इति पाठे [illegible] एवं द्विवचनादीनामपीति भाव । [illegible]—न हि पुष्यवदिति [illegible] न व्यभिचरति [illegible] भावः । [illegible] विशेषे व्यभिचरतीत्याह—दृश्यते हीति [illegible] व्यभिचार [illegible], यथा नक्षत्रं पुनर्वसू इति, अत्र पुनर्वसू 20 द्वे नक्षत्रे [illegible] नक्षत्रे पुनर्वसू इति [illegible] सामानाधिकरण्यं द्विवचनान्तपुनर्वसुशब्दे [illegible] एकवचनव्यभिचार द्विवचनार्थे [illegible] एवं पुष्यस्तारका [illegible] व्यभिचारः [illegible] कारकव्यभिचार [illegible] भाव । उदाहरणानि [illegible]—यथैकवचनमिति । [illegible] [illegible] विशेष एव न भवितुमर्हति—सर्वत्रापीति । सामान्येति सामान्यसाम्यभिचारित्वेन [illegible] विशेषे [illegible] सामान्याभावरूपत्वात् [illegible] भाव । एवञ्च विशेषो नैव भवेदिति 25 [illegible]—ततोऽसाविति । अविशिष्टत्वं [illegible]—अनन्तरोक्तेति । [illegible] हेतुमाह—असत्कृतित्वा दिति—[illegible] । अत्र हेतु—असव्यपदेशत्वादिति [illegible] द्विवचनं न [illegible] [illegible] इति भाव । [illegible] न [illegible]—पृथक् पृथगर्थेति । ततश्च विशेषाभावे [illegible] सामान्याभावात् सामान्यमपि न [illegible]—ततश्चेति । [illegible]—ततश्चेति [illegible]

१ [illegible] इति [illegible], [illegible] । २ भि० [illegible] का. [illegible] ३ का. सामान्यरूपत्वात् ।

भेदेनार्थः शब्दार्थस्य तद्रूपमनेकं सदेकं क्रियते न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिन्नस्तत्त्व-मागतो वाच्यः, किं तर्हि ? विशिष्टा शक्तिः शब्दादन्या सर्वशक्तिर्वाऽर्थोऽन्यः ।

तत्रापीत्यादि, तदभाव–विशेषाभावात् सामान्यमपि नैव, स्यादिति वर्तते कस्मात् ? प्रवर्तका-भावात्, सामान्यस्य हि प्रत्यर्थस्य भवनार्थः क्रियात्मनः प्रवर्तकः प्रत्ययार्थः कर्ता स्याद्विशेषः तदन्यथा
5 प्रवर्तते सामान्यम्, किमर्थं न प्रवर्तयति विशेषः सामान्यमिति चेत्–स्ववशत्वात्–स्ववशो हि विशेषो भावात्मस्वरूपः कस्मात् ? विविक्तवृत्तित्वात् किमिव ? मुक्तवत्–यथा मुक्तात्मानः कर्मपारतन्त्र्यापेतत्वात् विविक्तवृत्तयो न किञ्चित् प्रवर्तयन्ति, न केनचित् प्रवर्त्यन्ते, किन्तु स्वयमेव वर्तन्ते तस्मादप्रवर्तक[त्व]-सामान्याद् द्वाभ्यां तद्विशेषोऽप्रवर्तकः ऐक्यमेव वा प्रवर्तकाभावात् तत् सामान्यम्, तद्युक्तमिति, तस्मात्–अर्थान्तराभावात् भवद्भवनाभ्यां केवलचिन्मात्रत्वात्, अर्थान्तरस्य नास्ति विशेषणत् सत्तामात्रे
10 मा भूदेष दोष इति–अथ सोऽप्यस्ति भेदेनार्थः शब्दार्थस्य तद्रूपमनेकं सदेकं क्रियते, किं ततः ? इदं भवति न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिन्नस्तत्त्वमागतो वाच्यः, किं तर्हि ? विशिष्टा शक्तिः शब्दादन्या सर्वशक्तिर्वाऽर्थोऽन्य इति भावम् ।

तत एवेदमयुक्तं तं शब्दमभिन्नार्थं प्रपद्यते शब्दार्थ इति, स हि यथा शब्द-स्तथाऽर्थोऽभिसम्बन्धेनैकीक्रियमाणत्वात् पृथक् सिद्धः क्षीरोदकवत्, द्वयोरप्येकीकृतत्वे
15 तुल्यत्वात् अपि चार्थार्थिभेदोक्तं प्राक् प्रत्याख्यत्वादभिन्नस्यार्थोपपत्तेः शब्दनिरपेक्षा विव-

हि भवित्री प्रवर्तने भवति यथ तु स्वयमेव प्रवर्तते [illegible] तस्य भवित्री न प्रवर्तकत्वं स्यात्, [illegible] इति प्रवर्तकत्वाभावेन सामान्यस्य [illegible] सामान्यं स्यादिति भावः । सामान्यमपि सामान्यं हि भवन भवनार्थं क्रिया तस्य च प्रवर्तक कर्ता भवित्र प्रत्ययार्थः विशेष [illegible] तर्हि क्रिया भाव्यत इति कर्तरि वचन क्रियायाः प्रयोजिका तथा च विशेषाभावे केन क्रिया भाव्येत तस्मादभाव एव स्यादिति भावः । विशेषो
20 यदि परतन्त्रः स्यात्तर्हि सामान्यं प्रवर्तयेत्, सोऽपि [illegible]–स्ववशत्वादिति स्वाधीनो वर्तते विशेषः न तु परेच्छा-[illegible] तथा परेच्छया वर्तनात् सामान्यं प्रवर्तयेत्, तथा च मुक्तपुरुषवत् [illegible] किमपि प्रवर्तयतीति भावः । [illegible] एव [illegible] विविक्तवृत्तित्वादिति [illegible] सामान्यमभिन्नत्वादिति भावः । [illegible]-पयेति । [illegible] विशेष एव [illegible]–[illegible]त्वेति । ननु पूर्वमत्तापि[illegible] [illegible] विशेष [illegible]–[illegible] नेति [illegible] विशेषे
25 नास्त्येव तस्य प्रवर्तकाभावात् सामान्यस्याप्यभाव न हि भवद्भवनाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामन्यत् [illegible] यदि तत् सामान्यं प्रवर्तयतीति भावः । सामान्यं न [illegible] भवद्भवनरूपसामान्यविशेषयोरर्थान्तराभावात्, तस्मात् प्रवर्तकाभावात् सामान्यस्य [illegible]–अर्थान्तराभावेति । [illegible] सोऽप्यस्तीति [illegible] परन्तु [illegible] इति भावः । एवं तर्हि [illegible] [illegible] भवेत्, न [illegible]–न तर्हीति विशिष्टा शक्तिः [illegible] किन्तु
30 [illegible] सर्वशक्तिर्वाऽर्थः [illegible] इति । अस्तु [illegible]–तत एवेदमिति ।

१ सि. प. के. [illegible] । २ सि. क्ष. के. डा. अर्थान्तराभावम् ।

शाऽध्यारोपा शक्तिरिति, यदा चैवं तदाऽस्मन्मत यथार्थाभिधानशब्दत्वमेव प्रतिपन्नमर्थस्य तत्त्वात्, योऽसौ शब्दः सोऽयं नार्थः, अर्थोऽर्थ एव, अस्मात् प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्यः, एवंविषय एव शब्दो न शब्दविषयः, किमुक्तं भवति तेनार्यते गम्यते शब्दस्य विषयः, विषयिणो विषयपरतन्त्रत्वात् याऽर्थस्य गतिः शब्दस्यापि सैव, नात्मनः पृथक्–स्वतन्त्रेति । 5

(तत एवेति) तत एवेदमायुक्तं त्वया यदोच्यते–न शब्दसमभिव्यस्य प्रपद्यते च शब्दार्थ इति, यस्मात् स यथा शब्दत्वपाऽर्थोऽभिसम्बन्धेनैकीक्रियमाणत्वात् पृथक् सिद्धः, किमिव ? क्षीरोदकवत्, द्वयोरप्येकीकृतत्वे तुल्यत्वादिति साध्यसाधनधर्मानुगमप्रदर्शनम् अपि चेत्याह अर्थाधिबोर्ध्वं प्राह् प्रत्याख्यत्वात् अभिधस्यार्थार्थापपद्यवतिति अर्थस्यारम्भं गतार्थं यावदर्थोऽयं एवेत्यवधारणम् यदा चैवमिति, तत्क्रमेण पृथक्सिद्धौ प्राधान्यं चार्थस्य तदाऽस्मन्मत यथार्थाभिधानशब्दत्वमेव प्रतिपन्नम्, अर्थस्य तत्त्वात्, 10 तद्व्याचष्टे–योऽसौ शब्दः सोऽय नार्थः[अर्थो] न भवति शब्दः अर्थ एवार्थ इत्युक्तत्वादिति, अस्मादर्थ [त्]प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्यो भेदेन, एवंविषय एव–अर्थविषय एव शब्दो न शब्दविषयः, अर्थो नामप्रधान इत्यर्थः अर्यतेऽयं तेन शब्देनार्थः किमुक्तं भवतीति तेनार्यते–गम्यते स गतो तस्यार्थः शब्दस्य विषयः विषयिणो विषयपरतन्त्रत्वात् याऽर्थस्य गतिः शब्दस्यापि सैव, नात्मनः पृथक्–स्वतन्त्रा एव व्याख्यातमर्थप्राधान्य पार्थक्यञ्च । 15

एवञ्च कृत्वा योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षाऽर्थमनपेक्ष्य सिद्धां तां तां शक्तिमध्या रोपयतीति स त्वदुक्तो मन्त्रो युक्तोऽस्मिन् दर्शने योग्य एव शब्दोऽर्थस्य, न योग्यः, यः

अध्यासरूपत्वमुपगम्य शब्द एव सम्बन्ध नान्य इत्यनुपपन्नो न युज्यत इति व्याचष्टे–यदोच्यत इति । शब्दार्थयोर्हि अनेक-योरेकीकरणात् नैयायिकात्मेत्यन्योन्यैकात्मेपत्यभावात् क्षीरोदकवत्तुल्यत्वमपि पृथक् पृथक् सिद्धौ द्वयोरेकीकरणस्य तुल्यत्वादिति– यस्मात् स इति योऽसौ स शब्द अस्मद् सोऽयं इति परस्परमेकीकरणत्वमपि पृथक् सिद्धमिति भावः । शब्दस्या- 20 नेकीकरणे शब्दः अर्थस्य सर्वैकैकीकरणेऽर्थं एतुक्तयोरेकीकरणे तुल्यत्वात् पृथक् सिद्धौ सत्यार्थाविति एतदाह–द्वयोरपीति । प्रत्यक्षपरोक्षत्वव्यतिरेकेण निबन्धनाद्यभावस्यार्थे भेदः .... [illegible] .... तदाभिधानाद्वाचकस्वभावार्थेऽपि वाच्याभिधानाभिधाप्रकाशनवति प्रयोजनत्वा[illegible] शब्दार्थयोरेव [illegible] न शब्दार्थ इति पूर्वोक्त- विषयार्थं स्मारयति–अर्थाधिबोधमिति । ततेवमर्थस्य प्राधान्य पृथक् सिद्धि प्राधान्यस्य भेदक्रमेण सिद्धादि तदा तदनुपपन्नोऽस्मन्मतमेव यथाभिधानं शब्द इत्यस्माभिः क्षीरोदकाभिधानात्–तत्क्रमेणैवेति स्वीकरणाभिलाषः । अर्थस्य 25 तत्त्वादिति अर्थस्य व्याख्याकारत्वमेव सङ्ग्रहात्, न तु परस्परापेक्षेति भावः । तदेवाह–योऽसौ शब्द इति अर्थे शब्दाध्यारोपे न भवति, अवस्थत्वात्, अर्थ एवार्थो न तु शब्द स इति परोक्षनिर्देश्यत्वमिति प्रत्यक्षनिर्दे- श्योऽर्थोऽन्य एवेति भाव । शब्दस्य वाच्योऽपि शब्दो न भवतीत्याह–एवं विषय एवेति शब्दोऽभिधेयविषयो वाच्यतया न तु शब्दस्तत्रोऽर्थो नामप्रधान इति भाव । [illegible]–अर्यत इति शब्देन योऽर्थ्यते गम्यतेऽसावर्थः विषयविषय- णो न स्वार्थे शब्दस्य प्रतिपत्तिनिबन्धनाभावात्स्वार्थत्वमेव न भवतीति भावः । एतमर्थमनुसृत्य शब्दस्यैव शब्दोऽप्रधान- 30 भवतित्वतन्त्रत्वात् प्रधानानुसारित्वानुधावनमर्थ एव प्रधानं शब्दस्तस्यैवेति विषयति–विषयिण इति शब्दस्येत्यर्थः । अर्थेन दर्शितार्थस्यापि तदपेक्ष तदभिप्रायेणोपपन्नाभिधानाभिप्रायो मन्त्रोऽपि योऽस्मिन् दर्शने भवत इत्याह–एवञ्च कृत्वेति ।

कश्चित् जीवितमेवाऽस्त्विति प्रयुज्यते काकवाशितादिवदबुद्धिपूर्वो वाऽर्थविसंवादादेवीकर्तुम-शक्यत्वात्, हिशब्दोऽपि च हेत्वर्थे यस्माद्योग्यशक्ति मर्यादया वा, यदपि च स्वलक्षणव्याप्तिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसम्व्यवहारव्यवस्थापनार्थं चोक्तं श्लोकद्वयं तयोरपृथगात्मत्वे स्वरव्यभिचारिणि। किञ्चिदेव कश्चिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थ-
5 रूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्त्तते। शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया [वाक्य० का० २ श्लो० १११–११२] ॥ इति तदपि च अर्थस्यार्थरूपत्वं शब्दादापन्नमित्येतत्फलमेव।

एवञ्च कृत्स्नेत्यादि गुणोत्कर्षमभ्यसते दर्शयिष्यामः योग्यश्चेत्यादि यावदभ्युपेयमिति स त्वयुक्तो ग्रन्थो युक्तोऽस्मिन् दर्शने तद्दर्शयति—योग्य एव ग्रन्थः—एवमुक्तलक्षणस्यार्थस्य पदग्रन्थो न योग्यः—पटादिशब्दः यः कश्चित् जीवितमेवास्त्विति प्रयुज्यते काकवाशितादिवत् अबुद्धिपूर्वो वा
10 यस्मात्[1] अर्थविसंवादात्—अर्थेन विसंवादोऽस्य, वाच्यवाचकसम्बन्धाभावः स पैश्चिकर्तुमशक्यत्वात् सम्बन्धयितुम् हिशब्दोऽपि चेत्यादि योग्यत्वमित्यन्यथा हीत्यत्र हिशब्दो हेत्वर्थे यस्माद्योग्यत्वमित्यादि तत्सारूप्य गत्यार्थो यावत् मर्यादया वेति यदपि चेत्यादि सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति स्वलक्षणमभिप्रेतस्य तदसम्भव समर्पयतीत्युक्तम् तदनन्तरं यत् स्वलक्षणव्याप्तिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसम्व्यवहारव्य-वस्थापनार्थं चोक्तं तदपि वाच्यत्वसमर्थस्यार्थरूपत्वं शब्दादापन्नमित्येतत्फलमेव, कथमत्तदिदं श्लोकद्वय[2]
15 तयोरपृथगात्मत्व इत्यादि।

वयमत्र निश्चिनुमः तयोरपृथगात्मत्वं कुतो लोकप्रतीतेः, अतस्य तदुपचारात् पथि-गमनवत्—यथा पन्थाः पाटलिपुत्रं गच्छतीति पथो गमनं पुरुषगतस्यैवोपचारात्, तद्विनाऽभावा-द्यर्थत्वात्तथोच्यते तथा शब्दार्थयोरव्यभिचारादिति इतरेतरप्रधानोपसर्जनभावाच्च व्यर्थत्वं धर्म्मिवद्यत् सत्तु त्वद्वचनादेव सिद्धं यथोक्तं त्वया 'किञ्चिदेव कश्चिद्रूपं प्राधान्येनावतिष्ठत'
20 इति, तथा लोकेऽर्थरूपता'मित्येषोऽपि गामभ्याज शुक्लामिति न शब्दे बुद्धिः, किं तर्हि? अभिधेये लोकस्थिता, व्याकरणशास्त्रे शब्दरूपतां प्रतिपन्नः प्रवर्त्तते तुर्विशेषणे, शब्दाधिग-मार्थप्रवृत्तिविशेषात् भवतिष्यत् तस्मात्त्रिधा रूपभेदात् अर्थस्य च गोः शाब्दादिरूपं भिन्नं

त्वदुक्तेरप्यतिप्रसङ्गः [illegible] गुणोत्कर्षं [illegible]—गुणोत्कर्षमिति। तत्र व्याख्ये-स त्वयुक्त इति [illegible] न [illegible]
25 [illegible] न हि [illegible]
प्रयुज्यते [illegible] इति भाव। [illegible] अर्थविसंवादादिति [illegible], [illegible] तथा [illegible]
[illegible] भाव। [illegible] पैश्चिकर्तुमिति [illegible]
[illegible] साऽयमिति [illegible]
30 [illegible] तदनन्तरमिति।

1 मि० प्र० ए० [illegible]। 2 मि० °त्वार्थानुगत्ववचना।

सदर्थे गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम्, तद्धि न कदाचिदर्थो भवितुमर्हति कस्यचित् वा, त्वया योऽभिप्रेतः कल्प्यः कश्चित् एव सः न भवत्यर्थः अन्यथास्थितत्वात्, व्यतिकीर्णत्वात्, अनियतत्वाच्च, तस्माच्च शब्दोऽर्थरूपतां प्रतिपन्नः प्रवर्तते ।

(यथात्रेति) यथात्र निश्चिनुमः—ययोरपृथग्गमत्वं तयोः लोकप्रतीतेरेतस्य तदुपचारात्—भिन्नयो[र]भेदोपचारात्, किमिव ? पथिगमनवत्—यथा पन्थाः पाटलिपुत्रं गच्छतीति पथो गमनं पुरुषगत्यभेदोपचारात् तद्विनाऽभावादर्थत्वात्तयोरुच्यते तथा शब्दार्थयोरप्यव्यभिचारात् अविनाभावादभेदोपचारात् लोकव्यवहारपृथग्गमत्वं पृथग्भूतयोरपि किञ्चान्यत्—इतरेतरप्रधानोपसर्जनभावात्—शब्दस्योपसर्जनत्वादर्थस्य प्राधान्या[द]पर्यर्थैव, किमिव ? सन्मित्रवत्—यथा स्निग्धयोर्मित्रयोः पृथक्प्रसिद्धयोरेकार्थप्रवृत्तयोरितरेतरप्रधानोपसर्जनत्वनियमः यथा शब्दार्थ[यो], तत्तु त्वद्वचनादेव सिद्धम् यथोक्तं त्वया किञ्चिदेवति यावदेव सिद्धे यथा प्रथमश्लोकोऽन्यमन्यत्र समर्थयति तथा लोकेऽर्थरूपतामित्ययोऽपि गामभ्याज शुक्लामिति न 10 शब्दे बुद्धिः किं तर्हि ? अभिधेये लोकसिद्धा व्याकरणाभ्यासे शब्दरूपतां प्रतिपन्नः प्रवर्तते, बुद्धिक्षेपणे शब्दाधिगमार्थप्रवृत्तिविशेषात्, भवतिवदिति, भवतिक्रियामभिगमनिष्पन्न भूसत्तायां सद्रूपत्वमिति करोति, तस्माद्भिन्नौ, इतश्च भिन्नो रूपभेदात्, अर्थस्य सत्यादि गोः सास्नादिरूपं भिन्नं सदर्थत्वाच्छब्दस्य, गकारादि

समवेत कारिकामापर्यमाश्रये—यथात्रेति । व्याचष्टे—ययोरपृथग्गमत्वमिति वस्तुतः पृथक् भिन्नयोः शब्दार्थयोर्लोकप्रतीतेरेतस्मिन् तस्योपचारादव्यभिचाराभाव इति भावः । उपचारे निदर्शनमाह—यथा पन्था इति पुरुषगमने पन्थुरपथ 15 अभेदात् पन्था गच्छतीति प्रयुज्यत इति भावः । अभेदोपचारामाहेऽपृथग्गमत्वं न स्यादित्याह—तद्विनाऽभावादिति पुरुषगमनभेदोपचारेण विना पथो गमनमसम्भवादित्यर्थः । अर्थत्वादिति अभेदोपचारेण विना तद्गमनासत्त्वात्तेन निर्ग्रहमभेदोपचारेण गत्यैक्यत इति भावः । अर्थत्वादिति पाठे उपचारस्य वस्तुतयाभिन्नत्वादित्यर्थः । अभेदोपचारे हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । भेदस्याभेदकत्वं तादात्म्यं शब्दार्थयोरित्याह—लोकव्यवहारेति । कश्चिदन्यस्य कश्चिदेव न प्राधान्यम् प्रधानोपसर्जनभावे न नियतः अत एव तदर्थमित्यर्थः—इतरेतरेति । दृष्टान्तमाह सन्मित्रवदिति । 20 स्निग्धयोः कश्चिद्रूपे प्राधान्येनाभिप्रेत निश्चित्य एवं शब्दोऽर्थो वा लोके शास्त्रे वा प्रधानत्वेनोपसर्जनत्वेन इति लघुत्वेन शब्दार्थयोः पर्यायमितरेतरप्रधानोपसर्जनभावम् सिद्ध इत्याह—तत्तु त्वद्वचनादेवेति । द्वितीयश्लोकोऽयमन्यार्थं समर्थयतीत्याह लोकेऽर्थरूपतामिति । गामभ्याज शुक्लामित्युच्यमाने शब्दोऽर्थप्रत्यायकत्वेन शब्दत्वोऽन्यत्वेन भवति निश्चयक्रियासमर्थनीयप्रतिपत्तिकरक एव व्यवहारे, कथं विशेषणीभूतस्य क्रियायाः [illegible] गामभ्याजेति । शब्दार्थे तु एतावत् शब्दस्य अर्थेऽभिन्नत्वमभिन्यासात् कार्यान्वयाभावात् नाम एव शब्दत्वेनाभिन्नो वाच्यत्वेन 25 व्याकरणाभ्यास इति । हेतुमाह—शब्दाधिगमार्थेति शब्दविषयप्रतिपत्तिप्रवृत्तिविशेषात् इति भावः । दृष्टान्तमाह—भवतिवदिति । अभिन्नमभिन्नमिति अभिन्ने शब्दोऽभिन्नः यथा नामं तस्याभिन्नं शास्त्रोपदेशापेक्षणात्, भवतिक्रियायामभिन्नं उपलब्धे वा तेन निष्पन्नमित्यर्थः । कथं निष्पन्नो भवति सत्तायामिति भावे धातोरेव इति कर्तरि भवत्यर्थ इति भावः । एवं शब्दार्थयोर्भेदं हेतुमुक्त्वा हेत्वन्तरमाह—इतश्च भिन्न इति शब्दार्थयोर्भेदे 30 गोशब्दस्य सास्नादिरूपार्थत्वं हि भिन्नम् गोशब्दस्य तु रूपं गकारौकारविसर्जनीयं परस्य शब्दमात्रं शब्दार्थयोर्भेदेन लोके प्रसिद्धं अभिन्नस्वरूपस्य गात्रमात्रम् तदर्थेन हि शब्दा गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणं क्रियते न तु परस्य शब्दमात्रम् शब्दो गकारानुपूर्वीकस्य शब्दस्यार्थो भवितुमर्हति न वा त्वया कल्प्यमानः भूसत्ताभिन्नः इत्यभिप्रायः भिन्नोऽभिन्नस्वरूपः शब्दस्यार्थो भवितुमर्हतीति निगमयति—गोः सास्नादिरूपमिति । कथमभि-

---

१ सि क दे डा यथोऽव्यत्वं । २ सि क पे डा. यथोच्यते । ३ सि क भिन्नौ ।

वर्णानुपूर्वीशब्दमोत्रा[भावा]नादमात्र तदर्थं शब्दप्रयोगात् गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम् तदपि न व्यतिरिक्तो भवितुमर्हति कल्पित वा, नेति वर्तते त्वया योऽभिमतः कल्प्यः कल्पित एव सः, न भवत्वर्थः कस्मात् [1] अव्यवस्थितत्वात् व्यक्तिभिर्नत्वात् अनियतत्वात्, वाच्यवस्तुव्यवस्थितः, देशभाष-विभिन्नशब्दसंयुक्तेऽपि घटशब्दस्योर्ध्वग्रीवादि[वाच्य]स्वाभिधेये प्रयोगात् [अ]व्यक्तिभिर्नत्वम्, नियता
5 प्रतिपादनेनाव्यवस्थितत्वात् तेनैव शब्देन स एवेति तत्रैव च शुश्रुषुत्पत्तेः, तस्माद्व्यवस्थितव्यक्तिभिर्नभिन्न-त्वेभ्यो वाच्यार्थोऽन्यो रूपभेदात् शब्दान्तरात् कल्पितत्वात् तस्मान्न शब्दोऽर्थरूपतां प्रतिपत्तः [प्र]वर्तते।

अभ्युपेत्यापि स्फोटग्रहणात्मत[म्]–

प्रतिपत्तिव्यभिचारवनयोरेकीभावगतिः पार्थक्ये सति, नाम्यपोक्तवत्, 'शास्त्रे तूभय-रूपत्वं प्रतिमर्कं विवक्षया' इत्येतदप्यसम्मतमेवानुधावति, 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे'
10 (महाभा० १ १ १ सूत्रे पृ० १०) इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य साक्षादिमति साधुत्वं सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च पृथक् गोण्यादस्यसाधुत्व स्थितः अर्थविशेषविवक्षायां गोण्याः साधुत्वमि-त्यादि, तस्य च प्रयोजनं धर्म इत्यादिरुक्तः सोऽपि पृथगर्थसिद्धिं सूचयति लोकेनाभिधेयेऽर्थे शब्दाः प्रयुक्ताः तदार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्मार्थः प्रयोगनियमः शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यनियमवदिति।

15 (प्रतिपत्तीति,) प्रतिपत्तिव्यभिचारवनयोः प्रतिपत्तिरपि स्वसम्बन्धादेव सम्बन्धस्य द्विरूपात् शब्दार्थयोरेकीभावगतेः प्रतिनिपत्तोऽभिधानाभिधेयसम्बन्धः पार्थक्यमन्तरेण न भवितुमर्हति घटशब्दार्थ-योरित्युक्तम् पक्षिरूपसाम्यवाऽसम्भवात् अत आह–नाम्यवा तत्त्वमिति, नियमात्–'शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रतिमर्कं विवक्षया' इत्येतदप्यसम्मतमेवानुधावति यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य साक्षादिमति साधुत्वम्, 'सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च' (महाभा १–१–१ सूत्रे पृ ५५)

20 [illegible] अव्यवस्थितत्वादिति । [illegible] शब्दो [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्वाभिधेये प्रयोगात्, तेन च प्रतिपादितेन [illegible] [illegible] तदर्थे तच्छब्दो नियत-[illegible] भाव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भिन्न एव तस्मात्त च शब्दोऽर्थरूपता प्रतिपत्तौ न वर्तते इत्याह–तस्मादिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–प्रतिपत्तीति ।
25 [illegible] हि व्यभिचारे [illegible] [illegible] यदि हि प्रतिपत्ति स्यात्, स तु न सम्भवति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–प्रतिपत्तिव्यभिचारादिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] नियमात्परिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव । व्याकरणेन हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] न [illegible] इति च नियमार्थं [illegible] धर्मार्थमिति प्रयोजनमपि [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible]–यस्तु प्रयुङ्क्ते इति [illegible] व्याकरणाध्ययनस्य सूचितम्, स एव [illegible] [illegible] [illegible] प्रयुक्त साधुत्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रयुक्त [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च प्रयुङ्क्ते स एव धर्मोपचितिरिति भावार्थ । [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] व्याकरणशास्त्रेण किं क्रियते न [illegible] [illegible] व्याकरणम्, [illegible] [illegible], नापि [illegible], [illegible] एव [illegible] [illegible] [illegible]–सिद्धेऽर्थे इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

1 सि प घटिरथोकपी । × × क ।

पृथक् गोण्यादावसाधुत्व स्थितः, अर्थविशेषविवक्षायां गोण्या आवपने साधुत्वमित्यादि च नान्यथा घटते, तस्य च साध्वसाधुज्ञानस्य प्रयोजनं धर्मः, 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' (महाभा० १ १ १ सूत्रे पृ ५५) इत्यादिरुक्तः सोऽपि पृथगर्थसिद्धिं सूचयति, लोकेनाभिधेयेऽर्थे शब्दाः प्रयुज्यः प्रयोजनेन वा, तत्रार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्मार्थः प्रयोगनियमः साधुत्वार्थः शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यनियम-वदिति, तस्मान्नाभिजल्पोऽर्थः । 5

एवमेव च दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादिदर्शनानि शब्दाद् पृथगर्थसिद्धौ घटन्ते, इतरथा अभिजल्पार्थैक्ये तत्र किं दर्शनम्? का चोत्प्रेक्षा? कुतोऽभिजल्पः? श्रुत्यन्तरप्रवृत्तिहेतुरित्येतदपि च त्वत्कल्पिताभिजल्पे नैवोपपद्यते, अस्मदिष्टे तूपपद्यते श्रुते रन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरम्, अन्तरेणभूतोऽभिजल्पपृथग्भूतो ध्वनिर्व्यवहारानुपाती स्यात्, स स्वविषयाभ्यामकर्तृभ्यामचेतनाभ्यां करणकर्मभ्यां न प्रवर्तते, चेतनात्मत्वात्तु कर्ता स प्रवृत्ति 10 हेतुः श्रुत्यन्तरस्य भवितुमर्हति, शब्दार्थयोरेकीभूय वर्तमानयोः काऽन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरमित्युच्यते? केन च विशेषेण तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते? ।

एवमेव चेत्यादि, एवमेव कारिकात्रयाभिहितस्यार्थस्य वर्णकान्तरकोऽपि दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानपुरुषेश्वरप्रतिभयमित्यादिदर्शनानि शब्दात् पृथगर्थसिद्धौ घटन्ते, वस्तुनि भिन्ने घटादौ वाचे तु पुरुषा धर्मोत्प्रेक्षा भिन्नाभिन्नादितत्वेन नियमेन सद्भावे नान्यथा, इतरथेत्यादि, अभिजल्पार्थैक्ये–नित्यवाच्यार्था- 15 भावे प्रधानादिदर्शनासम्भवः, तत्र किं दर्शनम्? नास्त्यर्थः, का उत्प्रेक्षा? इत्यादिवाक्यानुसारेणासम्भवं

वाचे शब्दार्थैक्ये तु मुख्यम्, शब्दोऽपि भिन्नः पदं वाक्यमपि भिन्नम्, एकेनैव क्रमेण व्यवस्थितशब्दानां गौरश्वादाव सम्बन्धेः शब्दमात्रेऽपि [illegible] बोध्यतादात्म्ये वाच्यवाचकभावसम्बन्धे वा भिन्नः [illegible] केनापि केनार्थेऽऽलोकनसाधनकर्तृत्वात्, एवमपि तस्य सम्बन्धे च सिद्धे समर्थसुपादाय लोके शब्दा प्रयुज्यन्ते नैषां निर्वृत्तौ यत्न करिष्यामः शाब्दैः तस्माच्छास्त्रेण साधुत्वं शब्दानां बोध्यते तस्मात्तद्विषयप्रयोगे धर्मोत्पत्तौ साधुत्वा शब्देनैवार्थोऽभि- 20 धेयो नापशब्देन एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति भाव । अन्यथा साधुत्वे शब्दमात्रं पृथक् गोण्यादावित्यादि पदार्थे बोधक साधुः [illegible] गोण्यादेरसाधुत्वं तदर्थे स्थितः आवपनार्थविशेषविवक्षायाम् चेतीत्यन्-साधुः [illegible] भाव । तदेवं शब्दार्थयोस्तादात्म्ये तथापि पृथक् सम्बन्धेन भिन्नत्वेन सम्बन्धेति विवृणोति–सोऽपीति शब्दार्थसम्बन्धे सिद्धे लोकेन एवार्थविषयप्रयोगप्रवृत्ते शब्दप्रयोगेऽपि सिद्धे शास्त्रेण धर्मार्थं प्रयुज्यः साधवो धर्मसाधना न चान्यादृश इत्यादि यो नियमः क्रियते स शब्दार्थयोः पृथक् सिद्धौ भवितु- 25 मर्हति, यथा भक्ष्याभक्ष्ये पृथक् सिद्धे मांसमिदमभक्ष्यमिति धर्मार्थं नियम कर्तुं शक्यते तद्वत्, तस्मान्नाभिजल्पः शब्दोऽर्थो भवतीति भाव । अथ दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थस्याभिजल्पेनैवोपपन्न तत्र [illegible] [illegible] [illegible] वर्तनेनोच्यत इत्यन्तरे [illegible] श्रुत्यन्तरम्–श्रवणस्य अन्तरं श्रवणान्तरम् प्रवृत्तौ हेतु सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिणामी [illegible] इति मतभेदेऽर्थमिदं पूर्वमुपवर्णितं तदपि [illegible] व्याचिख्यासुः–एवमेव चेति । सोऽयमीप्सि- तमान्तः तयोरुपलभ्यमाने, लोकेऽर्थकल्पनामिति कारिकात्रयमापातमुक्तोऽर्थं दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादिरन्य इति वक्ष्यति–एवमेव 30 कारिकेति । दर्शनशब्दाभ्यामाह–प्रधानपुरुषेश्वरप्रतिभयमिति प्रधानमयं पुरुषमयं ईश्वरमयं चेदं सर्वं कल्पितस्वरूप-भासि दर्शनानीदं । तत्रैवापि [illegible] व्याचिख्यास–वस्तुनि भिन्न इति घटोऽर्थं सम्बन्ध भिन्ने वा सामान्यो

1 सि. क्ष. डे छा. वाचो वाचे। 2 सि क्ष. छा. डे. वस्तुन्यभिन्ने ।

सोपपत्तिकं दर्शयति यावत् कुतोऽभिजल्पो ? हेम इति समानार्थं गतार्थम्, अर्थाभावे न घटते[1], अर्थ-
सद्भावे युज्यत इति पिण्डार्थः, किञ्चान्यत्—श्रुत्यन्तरप्रवृत्तिहेतुरित्येवमपि स्वतन्त्रस्याभिजल्पे नैवोपपद्यते,
असमविधे तूपपद्यते, तद्यथा श्रुतेरन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरम्, अन्तरेणीभूतोऽभिजल्पस्वभावभूतो ध्वनिर्भेदराद्यनु-
पाती स्यात् स त्वविधाभ्यां शब्दार्थाभ्यां न प्रवर्त्यते, अकर्मकाभ्यामचेतनाभ्यां करणकर्मभ्याम्, यथासंख्यं
5 करणकर्मत्वाच्छब्दार्थयोः, चेतनाश्रयत्वात्तु आत्मा स्वतन्त्रः, स्वातन्त्र्यात् कर्ता स प्रवृत्तिहेतुः श्रुत्यन्तरस्य
भवितुमर्हति यथोक्तम् 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्' (पा. शि. श्लो. ६) इत्यादि इत्यत्राप्युक्तं श्रुत्यन्तर-
मिति विभज्य कथनम् शब्दार्थयोरेकीभूय वर्तमानयोः कथमन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरमित्युच्यते ? तस्माद्विशे-
षाभावे कथमविभाज्यैरविभक्तः सन् विभक्तः शब्दात्मा उच्यते ? येन च विशेषेण श्रुत्यन्तराभावेन
तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते चैतन्यस्वातन्त्र्यकर्तृत्वं कर्तृत्वविशेषमन्तरेण श्रुत्यन्तरासम्भवे कस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम् ? ।

10 अत्राह—

अस्ति विशेषः पदार्थप्रत्यायनार्थं श्रुतेरनुक्त्वा श्रुतिरेव युक्ता कारणानुरूपत्वात् कार्या-
णाम् नार्थो वैरूप्यात् तस्माच्छ्रुतिः श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्त्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्यत्रोच्यते ननु
तस्यापि श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्त्तकोऽर्थ एव, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यात् निरूप्यार्थोऽप्यभिजल्पस्य
तथा घटते नान्यथा, आभिमुख्येन जल्पत्यर्थं शब्दः तं प्रयुङ्क्तेऽर्थः अभिजल्पयति तद्विषय
15 एवाभिजल्प इत्युच्यते एतदुक्तं भवति अर्थविषयः शब्दः शब्दार्थकल्पनायां युक्ततरः स्यात्,
न तु स्वपरिकल्पिते शब्दप्रेरिते, एवं तावत् पूर्वपक्षविदर्शनमयुक्तम् ।

या सामिकोऽत्युपेक्षा विभज्येन शब्दार्थन्यायेन एव साधीति भाव । प्रतिनियतशब्दार्थयोरभिजल्पेन तत्रावेशमेऽभ्युपगम्यते
शब्दस्वरूपैर्भेदैरस्यापि सम्यक् गतार्थं श्रुत्यन्तरेऽर्थे दर्शनमेव इति प्रदर्शनमपि न घटते तत्प्रवृत्तिहेत्वभावाभिधा-
नमाह—इत्यर्थेति । श्रुत्यन्तरस्य—शब्दस्य अन्यशब्दस्य प्रवृत्तौ हेतुरिति युक्तं तदपि न युज्यत इत्याह—श्रुत्यन्तरेति ।
20 अन्यत एवैतत्सम्भवतीति दर्शयति—असमविधे त्विति श्रुतिः शब्दस्तस्मादन्या श्रुतिः—[illegible] श्रुत्यन्तरं अन्तर
शब्दात्मा अभिजल्पस्वरूपः तत्रैवास्य अन्यमानत्वादनुनिरुच्यते स एव च व्यवहारमनुपतति चेतनाश्रयत्वेन व्यवहारस्यैकत्वा-
दिति भाव श्रुतेर्व्यत्ययादन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरं शब्दात्मा अन्तरेणीभूतोऽभिजल्पस्वरूपभूतः शब्दात्मनैकीभूतः [illegible]
स एव ध्वनेः [illegible] व्यवहारमनुपततीति ध्वन्यर्थः । स्वविषयेण शब्दाश्रयेण वा स्वार्थभूताभिजल्पाश्रयेण [illegible]
तत्स्वातन्त्र्यभूतेन कर्मभूतेन वा न व्यवहारः, तस्मादाह—स त्वविधाभ्यामिति व्यवहारस्वविधाभ्यामिति । [illegible]
25 शब्दार्थयोः करणकर्मत्वात्, अचेतनाभ्यां व्यवहारो न प्रवर्त्यत इति भाव । कस्मात् च शब्दोपयोगचैतन्यस्य स्वातन्त्र्यात् प्रवृत्ति-
हेतुः साक्षिमाह—चेतनाश्रयत्वात्त्विति । तत्र तदुपपादनमेवोपपत्तिः—यथोक्तमिति । सोऽभिजल्पस्वभाव
शब्दार्थयोरेकीभावात् श्रुतेरन्या श्रुत्यन्तरमपि न स्यादित्याह—इत्यत्राप्युक्तमिति । एतस्यैवार्थस्याभिव्यक्त्यर्थं शब्दार्थयोरेक-
विभज्य श्रुतिर्भिद्यत भवतीति नहि [illegible] इत्याह—तस्माद्विशेषाभाव इति । न हि शब्दार्थयोश्चैतन्यं येन स्वातन्त्र्या-
त्स्यात् प्रवर्तकं भवेत् तस्माच्चैतन्यस्वातन्त्र्याभावाच्छब्दार्थयोरसमानाद् न तस्यापि प्रवृत्तिहेतु श्रुतिरित्याह—येन च
30 विशेषेणेति । कस्मादित्याह विशेष [illegible], शब्दार्थयोः [illegible] हि
यथाविषयेण परिणमते परिणामपरिणामिभाव तादात्म्ये सतीत्यनुपपन्नत्वादेवेति श्रुतिः श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तिका भवतीति परिणामपरि-
णामिभावे चैतन्यस्वातन्त्र्याद्युपपत्तेरेव तत्त्वाद्यतो नार्थ आत्मा वा प्रवर्तकोऽनुपपत्तिरितिकाल्पते—अस्ति विशेष इति ।

१ सि. क्ष. डे. घटते, अर्थसद्भावेन घटते, घटे । २ सि. क्ष. डे. डा. भवितिपदि । ३ सि. क्ष. डे. डा. [illegible]
[illegible] ।

(अस्तीति) अस्ति विशेषः, तद्यथा घटार्थमत्यासन्नार्थमित्यादि, कारणानुरूपत्वात् कार्याणां मन्यासमकशब्दोत्पत्तिकार्यदर्शनादन्तर्निविष्टोऽपि तदनुरूपः कारणभूतोऽनुमीयते शाल्यङ्कुरदर्शनाच्छालिनी जगत्, घटशब्दो गोशब्दमीषादिलक्षणार्थः तद्विरूपत्वात्, उपादानञ्च श्रुतेरनुरूपा श्रुतिरेव युक्ता, नार्थः-घटादिः, वैरूप्यात् यस्माच्छ्रुति श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्यय विशेष इति, अत्रोच्यते ननु तत्रापि श्रुत्यन्तरस्यैवादि, एतदप्यनुमानं प्रतिवक्तव्यम्, विज्ञानसन्निविष्टपदार्थप्रवर्त्या मा श्रुतिः, 5 श्रुतित्वात्, ननु प्रागुक्तमर्थप्रत्यायनार्थं शब्दः प्रयुज्यते, न चायमर्थाक्षिप्तानिबन्धिरर्थकः कीर्तितमेवास्त्विति चेत्यादि, तस्माच्छ्रुतित्वात् पूर्वश्रुतिवदर्थप्रवर्तितः शब्दः, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यादिति, निरुक्तयोऽप्य-भिजल्पस्य तथा भवते नान्यथा, अप अस्य व्यापारो नास्ति, आभिमुख्येन जल्पत्वं शब्दः, न प्रयुक्तेऽर्थः, अभिजल्पयति तद्विषय एवाभिजल्प इत्युच्यते, यथाभिमुख्येनाभिहितमय जल्पति यतो[ऽभि]जल्प शब्दः, सोऽर्थो विषयोऽस्य, तद्विषय एवाभिजल्पः शब्दः एतदुक्तं भवति, अर्थविषय शब्दः शब्दार्थकल्पनायां 10 युक्ततरः स्यात्-अर्थोत्थापितशब्दाभिजल्पत्वपक्षेऽभिजल्पशब्दार्थपरिकल्पना युक्ततरा स्यात्, न त्वपरिक-ल्पिते शब्दप्रेरिते, एव तावदर्थवादिदर्शनमयुक्तम् ।

यत्तु वसुरातो भर्तृहरेरुपाध्यायः स च स्वरूपानुगतमर्थमविभागेन सन्निवेशयति, तेन तत्रापि शब्दोऽर्थश्चाभ्युपगताविति प्राप्यादत्यन्तादर्शनाच्चैमिरिकदर्शनमिदं तत्त्वदृष्टिं मत्वा-सीदति, अभिजल्पस्वरूपम्तु पुनस्तेनापि निरस्तम्, ननु स तेन पुष्पशब्दार्थयोरिष्टावन्या- 15 न्यलिङ्गशदीनि सन्निवेशयिष्यति तथापि शब्दनयाभिहितान् दोषान् परिहर्तुमशक्त एव, ननु शब्दानुगतार्थं मन्तरविभागेनेति ब्रुवताऽर्थसंपृक्तः शब्दोऽभिहितो न शब्दसंपृक्तोऽर्थः,

---

व्याचष्टे-तद्यथेति उपादानभूतो यत्र घटः तत्सार्थकत्वा निर्वर्तनात् तथैव घटशब्दमात्रमेव योऽर्थं स घटः [illegible] उच्चारणे सोऽर्थं इति तात्पर्यम्, न हि विजातीययोर्थशब्दयोरुपादानोपादेयभावः सम्भवति तस्माच्छब्दोपादेयत्वाभावात् नामभिधुतस्य [illegible] घटशब्दे स एव शब्दो उत्पन्नोऽपि घट एवेति शब्दान्तरस्य घटशब्द एवार्थमात्रस्य 20 प्रवर्तक इति भाव । कार्यकारणयोरनुरूपतायां निदर्शनमाह-शाल्यङ्कुरेति । अर्थभूतो घटस्तु नानुरूपमित्याह घटशब्द इति । उपादानमपि [illegible] घट एव स्वाभिमाह-उपादानश्चेति । श्रुतेः प्रवर्तिका श्रुतिरेवानुरूप्यात् शाल्यङ्कुर-प्रवर्तकशालिनीजगदिति तथाप्यनुमानम्, सा श्रुति विज्ञानसन्निविष्टपदार्थप्रवर्त्या श्रुतित्वात्, पूर्वश्रुतिवदिति प्रतितर्कं बाधितमिदमुक्तमाचष्टे-एतदप्यनुमानमिति । प्रतितर्कं व्याचष्टे-ननु प्रागुक्तमिति । प्रागुक्तमर्थमेव व्याचष्टे-अर्थप्रत्याय-नार्थमिति परस्यार्थं बोधयितुं हि शब्दप्रयोग क्रियते तज्ज्ञा न तु निरर्थकं शौण्डार्थं वा तदभावेऽर्थ एव प्रधानम्, शब्दो- 25 त्थापकत्वात् यथा तथोत्पन्नमात्रा प्रागभिहिता श्रुतिरस्य [illegible] प्रयोक्ता प्रयुज्यत इत्यनुपपत्ता तथैव श्रुतिरपि विज्ञानविषयीभूतार्थप्रवर्तितैव न तु शब्दप्रवर्तितेति भाव । अभिजल्पस्यानुपपत्तयोऽपि तत्र युज्यत इत्याह-निरुक्तयोऽ-पीति । निरुक्ति दर्शयति-आभिमुख्येनेति [illegible] शब्दोऽभिजल्प इत्यर्थं तदभिजल्पत्वार्थं प्रयुक्ते इत्यर्थं [illegible] योऽभिजल्पयति अर्थाकारोऽर्थं [illegible] शब्दोऽभिजल्प उच्यत इति भाव । यतोऽर्थमाभिमुख्येन जल्पति शब्दोऽत एवाभि-जल्प उच्यते तस्य च विषयोऽर्थ एव, अर्थविषय एवाभिजल्प इत्याह-यथाभिमुख्येनेति । अभिजल्पस्यार्थविषयत्वे अर्थो- 30 त्थापितत्वे चैवाभिजल्पशब्दार्थो घटत इति सारमाह-एतदुक्तं भवतीति । एवं भर्तृहरिमतमिदमनुपपन्नमिति-दर्शं तावदिति । तत्रार्थमतं निराकर्तुमाह-यत्तु वसुरात इति । शब्दोऽर्थोत्थापितो यथा न भवेत तिरोभवति एवं शब्दानुगतेऽर्थोऽपि एवं वसुरातः [illegible] अपृथग्भूतमिति [illegible]

पर्यायमनुगतः शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत ततः शब्दप्रेरितत्वाच्छब्दावधारणादर्थो व्युदस्तः स्यात्, किन्तु तद्विपरीतमर्थप्राधान्यावलम्बनं कृतं ततोऽर्थतन्त्रत्वात् शब्दप्रवृत्तेः तदवस्था दोषाः, अतो विक्षेप एव व्यवस्थितः ।

(यस्त्विति) ननु यथुपगतो मयूरादेरप्राप्यार्थः स च स्वरूपानुगतमित्याशङ्कते तेन द्वावपि शब्दोऽ-
5 र्थश्चाभ्युपगतौ सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात् सम्बन्धिनोरभ्युपगतिः प्राप्याप्रसम्बन्ध[ा]दर्शनाद्येभिरिक्तदर्शनमिदं वस्त्वपि प्रत्यासीदति, न दूरापपातम् अभिन्नत्वस्वरूपन्तु पुनस्तेनापि निरस्तम् किञ्च—ननु स तेनैवापि, एतस्मिन्नपि दर्शने यथा पुष्पफलयोरन्योऽन्यसंनिवेशनमविभागेन सन्निकृष्टसमकालत्वाभिभेदयोरेकमेव प्रकाशितारेरन्योन्यमिलितावपि अन्यत्वमर्थगतमप्यपि सन्निवेशयिष्यति स इति सामान्योपसर्जनविशेष प्रधानवादिना शब्दनयेनाभिहितात् तत्सामानाधिकरण्याभावाविशेषात् परिहर्तुमशक्त एव तथापि कस्मात्[1]
10 ननु शब्दानुगतेनापि स्वरूपमनुगतोऽर्थः, तमर्थमन्तरविभागेनेति ब्रुवताऽर्थतन्त्रः शब्दोऽभिहितः, [न]शब्द तन्त्रोऽर्थः पर्यायमनुगतः शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत ततः शब्दप्रेरितत्वाच्छब्दावधारणादर्थो व्युदस्तः स्यात् किन्तु तद्विपरीतं शब्दावधारणमनुत्सृज्यार्थप्राधान्यावलम्बनं कृतम् ततोऽर्थतन्त्रत्वात्—अर्थतन्त्रा च तत्वाच्छब्दप्रवृत्तेः,—अर्थतन्त्रो हि शब्दस्यार्थः तस्मात्तदवस्था दोषाः, शब्दप्राधान्यावधारणे तु परिहृताः स्युः तस्मात्पुनरेव विक्षेपप्राधान्यवादिना अर्थान्तरनिरपेक्षाणां पुष्पताम्रमङ्गलादिविशेषाणां नास्ति
15 सामानाधिकरण्यम्, अतो विक्षेप एव व्यवस्थितः, एषा तावद्वस्तुनोऽर्थपर्यायेषु भावना कृता ।

भाष्ये—स च स्वरूपेणेति न्यग्रोधाम्रमनुपततोऽर्थस्यैकीभावेऽनन्तरविभागेनाप्यनुवृत्तिः मतः शब्दार्थयोः सम्बन्ध[illegible] मात्रे वा भेदेन वा उभयथा स च द्विष्ठत्वाभिमानादिति शब्दार्थौ द्वावपीत्यादीति भावः । मतमिदमर्थस्य शब्दाभिव्यक्तेनाऽऽत्म[illegible] [illegible] दर्शनादिति । [illegible]
20 अभिन्नत्वस्वरूपमित्यादि । एतस्मिन्नपि मते यदि [illegible] सन्निवेशनं क्रियते [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ननु शब्दानुगतेत्यादीति [illegible]
25 [illegible]
[illegible] ततोऽर्थतन्त्रत्वा दिति । [illegible]
30 [illegible] एषा तावदिति । [illegible]

---

[1] सि. क्ष. डे. [illegible] । [2] सि. क्ष. डे. [illegible] । [3] सि. क्ष. डे. छा. [illegible] । ××. क्ष. । [4] क्ष. डे. [illegible] ।

शब्दगोचरातिशयत्वेषु व्यञ्जनपर्यायेष्वनेनातिदेशः क्रियते-

यथा च रूपादय एकैकभवनात्मका न पर्यायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वात्तथा पुष्यतारानक्षत्रादिपुंलिङ्गादयः, परस्परविरोधित्वाद्विशेषाणामित्येकमेकमेव भवन् भवतीति कुतः सामानाधिकरण्यम्, पुष्यः पुमान् स कथं स्त्री भवति तारेति नपुंसकं वा नक्षत्रमिति, एवञ्च यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च यथार्थाभिधानं शब्दः, नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्ग- 5
विधाव्यपेक्षाकरणान्नायुक्तवाची शब्द इति च, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह–'णाम ठवणा दविये त्ति एस दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो । भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा एस परमत्थो ॥' (संमति० का० १-६) इति ।

यथा चेत्यादि, रूपादयो युगपद्भावाभिमता अप्येकैकभवनात्मका न पर्यायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वादिति दृष्टान्तः, पुष्यतारानक्षत्रादिपुंलिङ्गादयः परस्परविरोधित्वाद्विशेषाण्यमिति दार्ष्टान्तिकं, एकमेकमेव 10
भवन् भवति न द्वितीयमिति कुतः सामानाधिकरण्यम् ? पुष्यः पुमान् स कथं स्त्री भवति तारेति नपुंसकं वा नक्षत्रमिति ? एवं वचनकारकपुरुषोपग्रहादिभेदा न परस्परापेक्षा विशेषैकभवना इति भावनीयम्, एवञ्चेत्याद्युपसंहारोपनयः, तत्र शब्दनयस्यैतद्दर्शने यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च 'यथार्थाभिधानं शब्दः' (तत्त्वार्थ भा० अ० १ सू० ३५) तथा 'नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गादिविधाव्यपेक्षाकरणान्नायुक्त-
वाची शब्दः' (　　) इति च लक्षणान्तरम्, तत्र विभागेन द्रव्यं द्रव्यार्थवाच्यं पूर्वनयेपूक्तमिह न 15
करोतीति नैगमादिगोचरमनेनापि व्यावर्तितमेव, शब्दनयेन व्यवहारगोचरनामद्रव्यार्थवाच्यमर्थमिह न करोती त्यनुना व्यावर्तितम् ऋजुसूत्रस्यार्थस्य गोचरञ्च भिन्नलिङ्गादिविधाव्यमिह न करोतीति यथा[र्थ]वचनादि साध्यिति मन्यमानः शब्दनयः प्रवर्तते युक्त्या च, यथा तस्य मत शब्दस्य तथा प्रकारान्तरं प्रदर्शितम्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह–'णामं ठवणा दविये त्ति एस दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो । भावो उ पज्जवट्ठियस्स
परूवणा एस परमत्थो' (संमति० का० १-६) इति । 20

भेदत्वात् शब्दस्यार्थविशेषत्वात्, न क्रियावत्त्वेऽप्यर्थवत् परस्परानपेक्षा एकैकभवनात्मका रूपादयस्ति–यथा चेति । पुष्यतारा-
नक्षत्रादिपुंलिङ्गादयः एकैकभवनात्मकाः पर्यायान्तरानपेक्षाः विशेषत्वात् रूपादिवदित्यनुमानेन लिङ्गवचनादीनां परस्परानपेक्षै-
कैकभवनात्मकत्वसिद्धावा भावेन सामानाधिकरण्यमित्याशयं दर्शयति–रूपादय इति यदेकभवनात्मकत्वेऽपि स्वरूपान्तरानपे-
क्षत्वम् पर्याया एकैक स्त्रीपुंनपुंसकता क्रियाभेदभिन्नत्वात् पुष्यतारा नक्षत्रमिति सामानाधिकरण्यम्, यथा गौरश्च इति
तत्त्वान्यत्वपरिवर्तित्वाद्रूपा एते क्रियात्मकाः स्त्रीत्वपुंस्त्वादिवत् परस्परविरुद्धाः तस्मात् पुष्यो न तारा भवन् नेति स्त्रीनपुंसक- 25
सामानाधिकरण्यं न भवत एवेति भावः । एवञ्च भावपर्ययेष्वर्थमभिधत्ते शब्द इत्याह–तत्र शब्दनयस्येति । लक्षणमाह–
यथार्थेति नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्ग भावस्यैवार्थं शब्दोऽभिधत्ते, तस्यैवैकदेशेनाभिधेयत्वसिद्धेरिति भावः । एतदेव लक्षणा-
न्तरेणाह नामस्थापनेति । पूर्वनयेषु नैगमसङ्ग्रहव्यवहारेष्विष्टमूलद्रव्यस्यार्थमितद्रव्यस्यापि नामादिविशेषस्यैव व्यवहारगतमो-
गोचरीभूतद्रव्यस्यापि शब्दनयेनानेन व्यावर्तितमेवेत्याह–तत्र विभागेनेति नामादिमात्रेणेत्यर्थः । ऋजुसूत्रनयो वर्तमानमेवार्था-
र्थमपि वस्तु भिन्नलिङ्गादिनैवाभिधीयमानमनुमेति तदपीदं न करोति भिन्नलिङ्गवचनादिभेदात्सर्वमेव यथार्थमात्रमेवाभिधत्ते 30
यथार्थाभिधानत्वेन व्यावर्तितमित्याह–ऋजुसूत्रस्येति । भावादिनिक्षेपाणां द्रव्यार्थपर्यायार्थनयविषयत्वमाचार्यस्य सिद्ध-
सेनस्याभिमतमित्याह–तथेति नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य भावः पर्यायार्थिकस्य प्ररूपणाविषय इति तदर्थः ।

1 सि क्ष. छे. भवत्यमिति ।

अधुना सामान्यमेवं स्थापनाद्यर्थमभ्यावर्त्य व्यावर्तयितुकामः सम्बन्धयति–

व्यवहारान्तःपातिस्थापनावाक्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थन्तु स्थीयते यस्मिंस्तत् स्थानम्, भावः क्रिया केन स्थीयते? स्थानकर्त्रेति, क्व च स्थीयते? आकारे, आ मर्यादया करणमभिविधिना, प्रस्तुतस्य रूपस्याभिविधिः परिसमाप्तमभिव्याप्तिः, तेनाऽऽकरणमासमन्तम्, तस्मिन् स्थानम्, का मर्यादा? अन्यस्याविक्षणम्, तस्य स्वतन्त्रस्यानुसमवायिनः प्रयोजके हेतुकर्तरि विहितो णिः तस्य भावः स्थापना ।

(व्यवहारेति) व्यवहारान्तःपातिस्थापनावाक्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थन्तु–व्यवहारान्तःपातिनी स्थापना तावदिदं न करोतीत्येतत् प्रदर्शयिष्यते स्थापनाद्यर्थस्वरूपे चाविदिते न शक्यं तत्प्रदर्शयितुमिति स्थापनाद्यर्थस्वरूपमेव तावदाचष्टे तत्र स्थानक्रियायाः कर्तुः स्थितः प्रयोजके समवेता एवञ्चाख्या 'ष्ठासमन्तो पुक्' (पा २ २ १ ७) इति वचनात् क्रिया स्थापना, तां वक्ष्यमाणः स्थानमेव तावदाचष्टे–स्थीयते यस्मिन् तत् स्थानं, भावकरणाधिकरणकर्मसाधनेषु अधिकरणं तावदाह वक्ष्यमाणार्थसम्बन्धात् भावः क्रिया स्थानं कर्त्रा स्थित्या स्थीयते ततः तन्निर्णयार्थं पृच्छति–केन स्थीयत इति तदविवचनविशेषावचनात् सर्वगतिरिति इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात् सचित्तस्य देवदत्तादेरचित्तस्य वा घटादेः स्थानमिति विशेष्यानुक्तत्वतः सामान्यतो येन केनचित् स्थातव्यम्, तस्मिन्निमधिकरणस्योक्तस्य निर्णयार्थं पृच्छति–क्व च स्थीयत इति, उच्यते–आकारे स्थीयते 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (पा २ १ १३) [आ] मर्यादया करणमभिविधिनाऽभिव्याप्त्या वाऽऽकारः मूलस्थः सर्वधात्वर्थव्यापित्वादाकरणमासमन्तमित्यर्थः, तत्राभिविधिमाचष्टे–अभिविधिः परिसमाप्तमभिव्याप्तिः, कस्य? प्रस्तुतस्य रूपस्य–भावस्य वस्त्वात्मनः, तेनाभिविधिना प्रस्तुतरूपपरिसमाप्तेनाऽऽकरणमासमन्तं तस्मिन् स्थानं, मर्यादया चेत्सर्वमायोजयति–का

अथ स्थापनाद्यर्थं व्याचष्टे–व्यवहारान्तरिति । व्यवहारान्तःपातिस्थापना [illegible] न भवतीत्यदर्शयितुं स्थापनाद्यर्थस्वरूपेण व्याचष्टे–व्यवहारमयान्तःपातिनीति । स्थापनाद्यर्थस्वरूपमाह–स्थापनाद्यर्थेति । स परिनिष्ठित [illegible] 'ष्ठासमन्तो पुक्' इत्यनेन पुगागमे स्थापयतीति रूपं भवति, तत्र स्थितौ वर्तमाना या क्रिया सा स्थानमेवोच्यते इत्याह–तत्र स्थानक्रियाया इति, स्थानक्रियायाः कर्ता [illegible] स हि स्थितौ प्रवर्तमानो [illegible] तत्समवेता क्रिया प्रेरणारूपा [illegible] सा स्थापना [illegible] इत्यर्थः । स्थानं दर्शयति–स्थीयते यस्मिन्निति [illegible] भावे [illegible] कर्मणि च [illegible] इति [illegible] भावेति । [illegible] स्थानक्रिया [illegible]–भावः क्रियेति । कर्तारं निर्देष्टुं पृच्छति केन स्थीयत इति । [illegible] सामान्यतो स्थानकर्तुः [illegible] स्थानकर्त्रेति [illegible] इत्याह–तत्प्रतिवचनमिति । सर्वगतिरेव [illegible] इति । स्थीयते [illegible]–आकार इति स्थानकर्त्रोऽऽकारे स्थीयत इत्यर्थः [illegible] मर्यादयाऽभिव्याप्त्या वा [illegible]–आ मर्यादयेति । अभिविधिं [illegible] प्रस्तुतरूप [illegible] स्थीयत इत्याह–अभिविधिरिति [illegible] प्रस्तुतरूप [illegible]

१ सि. क्ष. स्थानमात्रावगमितं भ. । २ सि. क्ष. डे. स्थापनाद्यर्थ [illegible] । ३ सि. क्ष. 'क्रियाचष्टे । ४ सि. क्ष. [illegible] चेत्सर्वमायोजयति ।

मर्यादा ? अन्यरूपविलक्षणम्—रूपान्तरव्यावृत्तिर्नियम इत्यर्थः, न ह्यनाकारं किञ्चिदस्ति सर्वमाकारपरिमाणेन भवति तिष्ठतीति स्थानमाकारो मर्यादाऽभिविधिभ्याम्, अस्य स्थानस्य स्वतन्त्रस्यापृसमवायिनः प्रयोजके हेतुकर्तरि विहितो णिः, तस्य भावः क्रियाप्रकर्षयोजनाप्रयोजकत्वं हेतुकर्तृत्वं स्थापनमिति ।

किमुक्तम्भवति ईषच्चिष्ठतः स्थातुरेकाग्र्याधानं स्वयं तिष्ठतोऽसद्भावेन सर्वत्र विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्त स्थानं स्वविशिष्ट आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति, इन्द्रोऽयं न स्कन्द इत्यादि　5
रूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतश्च, अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यस्थवत्, यथा पथिपठिगम्यादि क्रियाऽवधारणाभावेनानिश्चितक्रियं स्वतन्त्रकर्तारं हेतुकर्ता पच पचेति नियुङ्क्ते पचावेव स्थापयति क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना, असद्भावेन वाऽतद्रूपेऽपि स्थूणेन्द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्ताकारपरिणाम स्वयं तथा तथाऽऽकृति-विशेषेऽभीष्टे स्थाप्यते ।　10

(किमिति) किमुक्तं भवति—ईषच्चिष्ठतो विप्रकीर्णरूपस्थानस्य स्थातुरेकाग्र्येण स्थान—तदेकाग्र्याधानम्, तदाचष्टे—स्वयं तिष्ठतोऽसद्भावेन सर्वत्रेति अस[न]तदेकाग्रसमाप्ताभिमताकारं स्वयमेव विषयसद्भावेन तिष्ठति, तत्तु विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्त स्थानं स्वविशिष्ट आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति इन्द्रोऽय [न] स्कन्द इत्यादिरूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतश्च, किमिवेत्यत आह—अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यस्थवत्, यथा पथिपठिगम्यादिक्रियावधारणाभावेनानिश्चितक्रियं स्वतन्त्रकर्तारं हेतुकर्ता पच पचेति नियुङ्क्ते पचावेव　15
स्थापयति, क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना-नियमः, एवं सर्वत्र[ा]कारे सद्भावस्थापनया नियमः वस्तुतत्त्वस्य परिसमाप्त्या रूपान्तरविलक्षणतया मर्यादया वेति स्थानार्थः, एवं व्याख्याय स्थापनार्थो व्याख्यातः अन्यव्युत्पत्त्या एवं तदसद्भावस्थापनाया नियमयितुरभावात् व्यापिता अस्यप्यस्येति चेदेतदुच्यते सुखप्रतिपादनतावादौ सद्भावस्थापनेत्थं प्रतिपादिता, तत्समान प्रतिपादनमितरस्या

यत्नेन भवतस्य इति भावः । अथ मर्यादामाह—अन्यरूपविलक्षणमिति । नियमार्थमाह—न हीति निराकारस्य वस्त-　20
स्वरूपनिर्धारणाभावात् तदित्थं भवतीति किञ्चिदपि वस्तु नानाकारे भवतीति मर्यादार्थं सर्वमाकारपरिमाणेन भवतीति चाभिविधेरर्थः । स्वतन्त्रस्यापृसमवायिन एवम्भूतस्थानस्य च प्रयोजक स्थापयिता तस्य भावस्तेन स्थापनेत्युच्यत इत्याह—अस्य स्थानस्येति । भावार्थमाह किमुक्तम्भवतीति । व्याचष्टे किमुक्तमिति वा विवृतिः विप्रकीर्णस्य इतस्ततः स्थातुः तस्य एकाग्र्येण व्यवस्थापनमित्यर्थः । एतदेवाह—स्वयं तिष्ठत इति, वस्तु यत्र क्वापि कस्मिंश्चित् तिष्ठति न मर्यादया न वाऽभिव्याप्त्या तिष्ठति किन्त्व-सद्भावेनाभिमतेनासा तदा तु स्थाप्यमानं भवति तदा स्वविशिष्टे आकारे इन्द्र एव नान्य इत्यन्यरूपव्यावृत्तिलक्षणमर्यादया　25
नियमेन प्रस्तुते स्वलक्षणपरिसमाप्तरूपाभिव्याप्त्या तिष्ठतीति भावः । तत्र निदर्शनमाह—अनिश्चितेति अनिश्चितक्रियं कर्तारं प्रयोजयो यथैकस्यां क्रियायां नियोजयति किमुक्तमात्र क्रियान्तरे व्यवस्थानादिनिर्धारितः तत्र पचिक्रियायामेवाभि-व्याप्य प्रवर्तत इतीति भावः । वस्तुनैतदभिप्रायमाह—यथेति । हेतुकर्तृप्रयोज्यस्य अनिश्चितक्रियस्य नियमनं स एव स्थापना-नियम इत्याह—सा स्थापना-नियम इति क्रियान्तरव्यावृत्त्यैव पचिक्रियायां स्थापयतीति भावः । आकारे सद्भावस्थापनादिर्स्थापना सद्भावस्थापनेत्याह—एवं सर्वत्रेति । अन्यव्युत्पत्त्यानामव्यापित्वमाशङ्कते—एवं तर्हीति । समाधत्ते—　30

1 सि क्ष डा. ना समान्तर । २ डा. क्रियाप्रकर्षयोजनप्रयोजकप्रयोजकत्वं । ३ सि क्ष दे. डा. ईषच्चिष्ठते ।

मपीत्यत आह—असद्भावेन वाऽव्यक्तेऽपि स्थूणेन्द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्ताकारपरिणाम सत् तथा तथा [ऽऽक्र]स्थितिविशेषेऽपीष्टे स्थाप्यते—यथा स्थूणा वा संस्कृताव्यक्तायामप्यव्यक्ततदवयवाकाराया विधित्स्यमाना चित्रादिकाले व्यक्तावयवाकारामप्रकाशीकृती इन्द्र इति स्थाप्यते तस्मात् सापि स्थाने नियम्यते, अतो स्थाप्यैव लक्षणम् ।

5 एतेनाप्यव्यक्ताऽवस्था व्यपदेशार्थसत्त्वमिति—

तथाऽस्थापितु, तस्माद्यथा बालादिपिण्डकद्रव्यपाचकादिनामक्रियाभावभेदा विविधा उपपन्नाः तस्यार्थं तदाकार एक एव देवदत्तः सर्वभेदोऽपि नान्योन्यम्, भावाकारपरमार्थत्वा भेदात्, एवं चित्रलेप्यपुस्तादिभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य तस्य स्थानस्य प्रयोजनात् सा स्थापना, तत्कर्मणस्तत्त्वापत्तेरिति व्यापिता स्थापनाया इत्येवं स्याद्वादी ब्रूते, स्थापना-

10 द्रव्येक्षणस्थायिनस्तु न किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्त्यतो भ्रान्तिमात्रं भेदा इति ।

तथाऽस्थापितुमिति, गतार्थम्, तस्माद्यथा बालादीत्यादि, उक्तोपपत्तिनिगमनं समाधानमुखमरण भावदेवदत्तः नामस्थापना कारणद्रव्याणि पिण्डकादीनि, पुस्तादीन्याकारान्यानीति द्रव्यमेव उपपन्नः तथा पाचको वाचकोऽध्यापक इत्यादिनामभेदः क्रियायाः क्षायोपशमिकजीवोत्पत्तिकत्वात्तद्भेदप्रयोगोपपत्तः, विविध द्रव्यादिभावादिभेदा गृहीताः तस्यार्थं द्रव्यनामभावभेदोपपत्तौ देवदत्ताकारत्वाविभक्तत्वात्सर्वाकारो देवदत्त

15 एकः सर्वभेदोऽपि नान्योऽन्यम् भावाकारपरमार्थत्वाभेदादिति भावभिदा तेनोदाहरणेन स्थापनादिष्वपि चित्रादिष्वपि भावयितुमाह—एवं चित्रलेप्यपुस्तादिभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य स्थानस्य प्रयोजनात् सा स्थापना, किं कारणं ? तत्कर्मणस्तत्त्वापत्तेः—चित्रकर्मणस्तदभिन्नत्वापत्तेः, पिण्डकद्रव्यपाचकादिनामभाव-भेदकर्मणो देवदत्ताकारत्वापत्तिवदिति व्यापिता स्थापनायाः स्याद्वादी तु सद्भावासद्भावद्रव्यनामभावादिभेद भेदस्तु नान्यभेद ब्रूते स्थापनाद्रव्येक्षणस्थायिनस्तु [न] किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्ति, अतो भ्रान्तिमात्रं भेदाः ।

20 असद्भावेनेति स्थूणायामपि चित्रादिविभागेऽव्यक्ताकारावयवसद्भावेऽपि अव्यक्त आकारोऽस्त्येव स्पष्टोऽव्यक्तत्वे न आकार सापि सद्भावेन न स्यात् एव नियम्यते अतो नियमविशुद्धप्रकारप्रत्यपायीति भावः । [illegible] प्रदर्शनार्थम्—तथाऽस्थापितुमिति । स्थापनाया द्रव्यानुप्रवेशमाह तस्माद्यथेति नामभेदे द्रव्यभेदे भावभेदे च अपि भावादारभ्यसत्त्वात्तया एकतयैव एव देवदत्त उच्यते तत्र नामस्थापनाद्रव्यभावा द्रव्याणि पिण्डकादय इति द्रव्यमेव पाचकोऽयं वाचकोऽध्यापकोऽध्येतेति नामभेदा क्षायोपशमिकजीवपरिणामक्रिया भावभेद एवं तथापि द्रव्यादिभेदे देवदत्ता-

25 कारैकत्वादेव एव देवदत्तो भवति नान्योन्यम् इति भावः । तथैव स्थापनाविशेषेऽपि चित्रादौ देवदत्ताकारस्य तथा प्रयोजनं तथा चित्रादावपीति दर्शयितुं भावयति—एवं चित्रलेप्येति चित्रप्रत्याकलितं चित्रम्, [illegible] पुस्तम् एते सद्भावस्थापनारूपा असद्भावस्थापनारूपा बोध्या । हेतुमाह—तत्कर्मण इति तत्रापि भेदस्थापनाक्रियाप्रयोजन चित्रकर्मादिनिमित्तस्यैव तत्त्वापत्तेरित्यर्थः । पूर्वोक्तदेवदत्तदृष्टान्तमाह—पिण्डकद्रव्येति यथा पिण्डकादिद्रव्यभेदाः पाचकवाचकादिनामभेदाः क्षायोपशमिकजीवपरिणतिक्रियाभेदा देवदत्ताकारत्वमापद्यन्ते तथा चित्रकर्मादिकर्माणि तत्त्वमापद्यन्त इति

30 भावः । अत्र एतस्मिन्नर्थे—स्याद्वादी त्विति, नामस्थापनाद्रव्यभावविविधं वस्तु स्याद्वादिनां मते यथार्थं इति भावः । आकार मात्रैकत्वेन स्थापनामात्रप्रसङ्गात्, स्थापनामात्रवादाकारभावत्वेनानुवृत्तिरेव मुख्य तत्त्वं स्थापनैकत्वस्य भवनविरुद्धनयपक्षे-ऽभिप्रायमात्रेणाद्यत्वं स्थापनारूपमिति भ्रान्तिमात्रमेव द्रव्यभूतमत इति एतन्मतमेव मन्यत इत्याह—स्थापना द्रव्येति ।

१ सि. ध डे. यथास्थानमेवे । २ सि ध डे. °भेदकल्पना ।

एषा च स्थापना निक्षेपानुयोगद्वारान्तर्गतार्थेन अभिहिता, तस्मात् स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासे स्थापनानिक्षेप इत्यस्य व्याख्यानार्थमाह–

स्थापना सद्भावासद्भावाभ्यां वस्तु निक्षिपति, अतद्भूतात्मकं वस्तु तद्भावमापादयत्या स्थानमात्मनैवेत्युक्तं भवति, पुरुषो नामकर्मणो देवदत्तादितावत्, यथा पुरुषो नामकर्मप्रागमूर्त्तात्मा लक्षणतः सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्त्तात्मना परिवर्त्तते आभवति ततश्च नामकर्मणो देवदत्तादिता 5
तथा चित्रकरादिः, तद्भावमतद्भूतस्य तथात्वापादनात्तद्वक्ता चित्रकर्मादिदेवदत्तस्य ।

(स्थापनेति) स्थापना सद्भावासद्भावाभ्यां वस्तु निक्षिपति–सद्भावेनासद्भावेन च स्वात्मनि वस्तु स्थापयतीत्यर्थः, अतद्भूतात्मकं वस्तु तद्भाव–आकारात्मानमापादयत्यात्मानमात्मनेत्युक्तं भवति, किमिव ? यथा पुरुषो नामकर्मप्रागमूर्त्तात्मा लक्षणतः सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्त्तात्मना परिवर्त्तते आभवति ततश्च नामकर्मणो देवदत्तादिता–तस्मात्पुरुषा[त्] कर्मणो नारकतिर्यग्योनिदेवदत्तादिमनुष्यत्वापत्तिरिव दृष्टान्तः 10
दार्ष्टान्तिकः–तथा चित्रकर्मापि चित्राणि, तद्व्याख्या–तद्भावमतद्भूतस्य तथात्वापादनात्तद्वक्ता चित्रकर्मादि देवदत्तस्येति–यथा जीवकर्मणोरन्योन्यात्मापत्त्या भिन्नाभिन्नयोरेकत्वापत्तिरात्मन्यतः तथा चित्रगतवर्णकादि देवदत्तस्यापत्तिरपीत्यर्थः, अथवाऽभ्युपगम्यतामो जीवकर्मणोरपि भेदम्, एक एव जीवाख्योऽर्थः पारिणामिक–जीवभव्याभव्यत्वादिभावापत्तिपरिणामः, क्षायोपशमिकौदयिकादिपरिणामश्चैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियतिर्यङ्नारकादिः सर्व एव देवदत्तः कर्मात्मैकत्वादिति दृष्टान्तः, महाभेदत्वादिदेवदत्ताकारभेदभिन्नेऽपीति 15
दार्ष्टान्तिकोऽर्थः ।

कर्मणः स्थापनास्वरूपोऽभिनिक्षेपानुयोगद्वारमनुप्रवेश तथा च स्थापनानिक्षेप इति परस्य स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासार्थं दर्शयति–एषा चेति । तृतीयासमासार्थमाह–स्थापनेति । व्याख्या सद्भावेनेति, स्थाप्यमानवस्त्वाकृतिसद्भावेन तदन्यभावेन वा तदेवेदमन्यदेवेति बुद्ध्या इत्यादिवत् स्थापयतीत्यर्थः । तदेवेदमन्यमेवेत्यभिप्रायेणैवोपदर्शयति–अतद्भूतात्मकमिति एतेन कर्मनिक्षेप व्याख्यातः, तद्भावमित्यत्र तथात्वापादनात् तदाभिप्रायं आकारात्मानमिति वचनस्तेन दर्शितः अन्यथा 20
अन्यात्मकत्वस्य तदभिन्नत्वेन न स्यादिति भावः । तत्र निदर्शनमाचष्टे–यथा पुरुष इति नामकर्मविपाकिनः प्राक् कर्मणोऽमूर्तो पुरुषो नामकर्मणा देवदत्तादिर्भवति, एवं पुरुषो नामकर्मक प्रभावात् नारकोऽयं तिर्यगयं देवदत्तोऽयमा मनुष्योऽयमिति तद्भूतनामापत्तेः तस्मान्नामकर्मणा पुरुषस्य नारकतिर्यग्योनिदेवदत्तमनुष्यत्वापत्तिरिति स्थापनायास्तद्भूतात्मकं वस्तु तदाकारमापादयत्यात्मानमिति दृष्टान्त इति भावः । दार्ष्टान्तिकमर्थं व्याचष्टे–तथात्मत्वादिति, पुरुषस्येव देवदत्तादेरेकत्वमभिन्नत्वेन स्यापत्तिरिति भाव । तमेव भावमाह–यथा जीवकर्मणोरिति, व्याख्येयं जीवकर्मणोर्मिथ्यैकत्वापत्तिम 25
मुपगम्य, एकत्वापत्तिमनभ्युपगम्यापि व्याचष्टे–अथवेति लक्षणस्य भेदेऽप्यभिन्नजीवत्वं जीवभाव सार्वं भावकत्व–कल्पनेऽभेदो देवैव जीवत्वम्, भव्या सिद्धिर्यस्यासौ भव्य उत्पत्स्यते भविष्यति, भव्य एव भव्यत्वम् अभव्या सिद्धि–र्यस्यासौ स एवाभव्यत्वम्, एते त्रयः पारिणामिकभावा नामादिना न कर्मकृता जायन्ते कर्मणः क्षयोपशमाभ्यां निर्वृत्तः क्षायोपशमिको भावः ज्ञानाज्ञानादयस्तस्मात् कर्मविपाकनिभाव उदयः तत्प्रयोजनमस्येत्यौदयिको वा परिणाम जीवविशेषः एकादीन्द्रिय–तिर्यङ् सर्वे एव जीवास्त एवेदं, स एव च देवदत्तभावमापन्नः कर्मात्मनोरेकत्वमिति दृष्टान्तार्थः । दार्ष्टान्तिकार्थमाह–महाभेदत्वेत 30

---

१ सि क्ष. क्ष पुरुषात्मकर्म । २ सि °कालकाल तदात्मा इति वाचि । ३ क्ष लक्षणतः सत्तात्मा । ३ मि क्ष क्ष. °ध्यात्ममन्यवक्ता । ४ सि क्ष क्ष चरित्रकमर्दि । ५ क्ष तमवदत्ता । मि इत्यात्मवदत्ता ।

तदस्मदि–

यथा च जीवस्यादि तत्पूर्वरूप अभ्यक्ताकारं सतत तिष्ठत् स्थाप्यते तथा पुद्गलानामपि वर्णादिपारिणामिका भावा भवतस्तयोरेकता, आकारतत्त्वकस्मात् ।

यथा च जीवस्यादि तत्पूर्वस्वरूपमित्यादि दण्डको गतार्थः, अथवा जीवस्य कर्मपुद्गलानामपि
5 नास्ति परस्परतो भेदो धर्ममेवाश्रित्य आह–यथा च जीवस्य तत्पूर्व जीवपूर्व पारिणामिकेन चैतन्येन सर्वपरिणामाभिमुखेनाभ्यक्ताकारमसद्भावस्थापन स्वयं तिष्ठत् स्थाप्यते तथा पुद्गलानामपि वर्णादिपारिणामिका भावा असद्भावस्थापनेन मद्भावस्य सिन्दूरादिवर्णकजातम्, भवतस्तयोरेकता कस्मात्? आकारतत्त्वैकत्वात् पुद्गला क्रियमाणत्वेनाभेदात् तत्परिणामात्मकत्वात् तथा तथा स्थाननियमाद्भेद इति ।

अत्र चोदयति–

10 यदि स्थापनया व्यतिरिक्तार्थस्वरूपं स्थाप्य यत्स्थापयते ततः कस्मात् स्थाप्यवस्तुस्वरूपं तद्देश्योऽर्थो नापद्यते? इन्द्रतामक्षादिरापद्यते भाक्तामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतुः? अत्रो-च्यते नन्वस्यापीन्द्रनामगोत्रकर्मस्थाप्यत्वात् स्थापनानिक्षेपात्मकतां नातिवर्तते तस्मात् स्थापनानिक्षेपस्य सत्येव जीवकर्मणोर्योगबन्धादिपरिणामवैचित्र्य व्यक्ताव्यक्ताकारवैरूप्यं न न युज्यते ।

15 यदि स्थापनयेत्यादि, अयमभिप्रायः–यदि स्थाप्याकारानाकारवस्तुनोऽव्यतिरिक्तोऽस्य चेत् तत्तस्य स्वरूपं चित्रादि स्थाप्यवस्त्वापद्यते ततस्तद् चित्रादिः स्थाप्यस्य स्वरूपं कस्मात् देवदत्तादि-देश्योऽर्थो नापद्यते युज्ये स्थापितत्वात् व्यतिरिक्तार्थस्वरूपापत्तिर्युक्ता स्थापनायाः तदेन्द्रतामक्षादिरा-पद्यते, भाक्तामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतुः? इति सद्भावासद्भावस्थापनयोर्भेदमेतत् अत्रोच्यते–नन्व-स्यापीत्यादि यावत न युज्यते नैवमिष्टम्, इत्यस्य पर्यवसितो न दोषः यथा चित्रलेप्यादिस्थाप्यमिन्द्रो-
20 देशेनेन्द्रो भवति तथाक्षोऽप्याकारविशेषभवति, अपि च[1]स्या[प]पीन्द्रनामगोत्रकर्मस्थाप्यत्वात् स्थापनानिक्षेपात्मकतां

स्यादीति आदिना [illegible], इत्येव भाव्यो यथा चेति । भाव्ये–यथा च जीवत्वादीति जीवत्वा-भव्यत्वादिपारिणामिक एव जीव [illegible] देवदत्तादि भावोऽपि तथा पुद्गलानामपि [illegible] [illegible] देवदत्तस्य [illegible] पुद्गला [illegible] देवदत्तस्य च स्थाप्यस्थापनभावस्य क्रियमाणत्वेनाभेदात्, स्थापना-[illegible] परिणामस्वभावाभिमानात् [illegible] तयोरभेद इति भाव प्रतिभाति । ननु देवदत्तादि आकारे
25 आकारे वा वस्तुनि चित्रादौ स्थाप्यत इति चित्रादि [illegible] [illegible] चित्रादिस्वरूपो नापद्यत इत्याशङ्कते–यदि स्थापनयेति । भाव्ये–अयमभिप्राय इति स्थाप्यो देवदत्तादि [illegible] मूलाग्र चित्रादिर्व्यतिरिक्तस्य चित्रस्य स्थापना [illegible] देवदत्तादि [illegible] [illegible]–युज्य इति स्थापना हि स्थापिता [illegible] तत्र [illegible] [illegible] चित्रादि-[illegible] युक्तमिति भाव । [illegible] तस्मात् तदभ्युपगतमिति ।
40 परस्परस्थापनाविशेषाभावादिति– नैवमिष्टमिति । [illegible] स्थापनानिक्षेपात्मकता नातिवर्तते, प्राक्पूर्वोक्तस्य उभयस्य नामकर्मणो देवदत्तादिनाम गोत्रस्यादिकम्–अपि स्थापनीति । पुद्गलेऽपि नामकर्मणो नामकर्मण्यपि पुद्गलस्य स्थापना स्थाप्येत,

1 छा. × × ।

नातिवर्तते, पुरुषाभासकर्मणो देवदत्तादित्येत्यादि मन्येन भावितत्वात्, तस्मात् स्थापनानिक्षेपत्वे सत्येव जीवकर्मणोः योगपद्यादिपरिणामवैचित्र्य [स्यच्च]स्यच्चाकारैश्वर्यममिश्रितचित्रलेप्यादिदृष्टान्तसाधर्म्यं नातिवर्तते, अतो युज्यत एवैतत्, न न युज्यते, द्वि. प्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्तेः, एवतावत् स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासे स्थापनानिक्षेपद्रव्यार्थनयव्यापिता दर्शिता ।

अथ च स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि षष्ठीं कृत्वा समासः, किं कर्म ? स्थापनैव, का सा ? आकारः, कोऽसौ ? यस्यात्मा, स एव निक्षिप्यते, क्व ? स्वात्मनि, कः ? घटादिः, केन ? कुम्भकारादिभिरिति, मुमुक्षुभिरात्मा कर्माभिभूतः स्वात्मनि, अविविक्तः सन् विविक्तरूपत्वेन तथेन्द्रोऽपि प्रदर्श्यते, न हि तदाकारमन्तरेणेन्द्रः, घट इव विकुक्षित्वादिविनाभूत इति ।

अथ चेत्यादि, षष्ठीसमासेऽपि दर्शयितुमाह–स्थापनाया निक्षेप इति समास कर्मणि षष्ठीं कृत्वा किं कर्म ? स्थापनैव, का सा स्थापना ? आकारः कोऽसावाकारः ? यस्यात्मा, स एव निक्षिप्यते, क्व ? 10 स्वात्मनि, कः ? घटादिः केन ? कुम्भकारादि[भि]रिति व्याख्यातः षष्ठीसमासार्थोऽपि वस्तुतः प्रस्तुत तद्व्यापकत्वप्रदर्शनार्थमाह–मुमुक्षुभिरात्मा स्वात्मनि, निक्षिप्यत इति वर्तते कीदृश इति चेत्–कर्माभिभूतः स्वाप्यते स्वाकारेऽविविक्त सन् विविक्तरूपत्वेन, तथेन्द्रोऽपीत्यादि, अविविक्तविविक्तत्वानन्यत्वस्थापनानि क्षेपात्मकत्वं जगतः प्रतसीक्रियते, व्यापित्वात्तथपत्वात्स्य इन्द्रादिनिन्द्रमोर्विविक्तत्वामर्वा पुनः स इन्द्रः स्वभावात् प्रदर्श्यते, कस्मात् ? यस्मान्न तदाकारमित्यादि, तथमतस्वकबर्ष्यतायाकारमन्तरेणेन्द्राभावात् तदाकार 15 तस्य एवेन्द्र इत्युक्तत्वात्, किमिव ? घट इव विकुक्षित्वादिविनाभूतः यथा घटो विकुक्षित्वाद्याकारादृते नास्ति तदात्मक एवास्ति तथेन्द्रोऽपि स्वाकारविनाभूतो नास्ति तदात्मैवास्तीति ।

पुरुषनामकर्मोदयस्योऽन्यापत्तिमन्तरेण शुभाशुभनिमित्तयोगपद्यादिपरिणामसम्भवैकद्वित्रीमित्यादि वैधर्म्यमात्मनो न स्यादित्याह–पुरुषादिरिति । कर्मोभयत्वापत्ति- पुरुषनामकर्मणोर्युज्यत एव न युज्यत इति विरोधोपन्यासपूर्वमाह–अतो युज्यत इति तृतीयासमासमुपसंहरति–एवं तावदिति । स्थापना कुम्भकारादिभिर्निक्षिप्यत इत्यर्थे स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि षष्ठी 20 विधाय समासे स्थापनानिक्षेप इति भवतीति तदाह–अथ चेति । व्याचष्टे षष्ठीसमासेऽपीति । कर्मणि षष्ठी दर्शयति कर्मत्वेनाभिमतमाविति वस्तुतः केवे षष्ठी कृत्वा । यस्यात्मभूताकार एव निक्षेपकर्मीभूता स्थापनेत्याह किं कर्मेति । कुम्भकारादिकर्तृकं घटादिकरणाधिकरणकं निक्षेपमभिप्राह–क्व ? स्वात्मनीति । कुम्भकारादिकर्तृकव्यादिस्वात्माधिकरणकनिक्षेपस्य षष्ठीसमासार्थस्यापरा समासे सम्भवोऽन्तीत्याह–व्याख्यात इति । कर्मषष्ठीसमासार्थस्य व्यापकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तान्तरमाह मुमुक्षुभिरिति मुमुक्षुभि कर्माभिभूत आत्मा स्वात्मनि कर्माभिभूतोऽपि विविक्तेन 25 स्थाप्यत इति अत्रापि व्यापकतामपि दर्शिनि भाव । सामान्यतरमेऽस्मेदात्मनि इन्द्रे विशेषाया सर्वेषां पदार्थानां एतेषु व्यापकत्वेन इत्यस्यर्थोपादानतत्वरूपेऽपि प्रसक्तिरित्याह–अविविक्तेति । प्रकृतनिक्षेपस्येन्द्रसेतरि– इन्द्रादिन्द्रयोरिति । तत्र हेतुमाह–यस्मादिति इत्यपसेयोमात्रस्य तत्र घट्टादि माव । न आकारमन्तरेण किमपि वस्तु भवितुमर्हतीति दर्शयितुं निदर्शनमाह घट इवेति । स्थापनायां निक्षेप इति सप्तमीतत्पुरुषसमासमभिप्रेत्याह–

---

१ सि क्ष. दे छा. वस्तुतो पवित्रत्व म । २ सि क्ष. छा. त्तदाकारेणादि ।

अथ वा स्थापनायां निक्षेपो न नाम्नि, यतो नामापि सद्भावेन तत्तत्त्वमेव, स्थानकरण-जन्मानो वर्णाः सङ्कल्पोच्चरन्तः सुषिरकण्ठादिविशेषाकाराः, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्य क्रियार्थाकाराः, सर्वं भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविजृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोर भावात्, एवं तावन्नामनिक्षेप उक्तः ।

5 अथ वा स्थापनायामित्यादि, सप्तमीसमासो वा स्थापनायां निक्षेपः स्थापनानिक्षेप इति, पञ्चमपर्यायो ग्रन्थः तत्पाठे—न नाम्नि—न नाम्नि निक्षिप्यते, किं तर्हि? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्मा दिति चेदत आह—यतो नामापि सद्भावेन तत्तत्त्वमेव—आकारतत्त्वमेव ज्ञेयोऽर्थश्च तद्भावयति—स्थानकरणे त्यादि प्रयत्नजन्मानो वर्णाः प्रतिनियतकण्ठादिस्थानकरणजन्मानः सङ्कल्प—नैरन्तर्येणोच्चरन्तः सुषिरकण्ठादि विशेषाकाराः पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियार्थाकाराः, सर्वं सद्भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामवि-
10 जृम्भितमात्रम् किं कारणम्? तदभाव इत्यादि आकाराभावे शब्दार्थयोरभावात्—आकारग्रहणे चैतयोर् ग्रहणात् एवं तावन्नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्तः ।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तर्भूत इति ब्रूमः तद्यथा—

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वात्, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं तत्त तत्स्थान्तर्लीनाकारम् भावोऽपि क्रियोपयोगरूपादिनीलादिविशिष्टाकारादिरूपभेदैः साकार एव,
15 एष निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपा-नतिक्रमात् ।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वाद्द्रव्यस्य यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं कारणमन्तर्लीनाकारं तस्य तथाऽऽकारविशेषस्य तद्व्यक्तसामान्यनिक्षेपः—तथाऽऽकारसम्परिणममात्रमिति

व्यपदेशेति । सर्वं [illegible] इति नामद्रव्ययोर्न निक्षेप इति
20 [illegible] स्थापनानिक्षेपान्तर्भूतत्वमेव न तु [illegible] । तत्र [illegible] न नाम्नि निक्षिप्यत इति दर्शयति—न नाम्नीति । तत्र कारणमाह—यतो नामापीति [illegible] । [illegible] तत्त्वं स्पष्टयति—स्थानकरणेति [illegible], तत्र प्राणे सुषिरत्वेन [illegible] [illegible] [illegible] ते न सर्वे [illegible] [illegible] न परिणमन्ति [illegible]
25 [illegible] भाव । [illegible] नामाख्यातस्य [illegible] आकार [illegible] [illegible], सर्वे चैव [illegible] —सुषिरकण्ठादीति । न हि [illegible] आकाराभाव इति । नामनिक्षेपे स्थापनानिक्षेपे [illegible] द्रव्यनिक्षेपोऽपि तदन्तर्गत इति दर्शयति—द्रव्यमपीति । व्याचष्टे—द्रव्यनिक्षेपोऽपीति । [illegible] निक्षेप एवेति हेतुमाह—आकारमयत्वादिति—[illegible] । परिणता हि सर्वे परिणामिनि [illegible]
30 [illegible] द्रव्यं [illegible]—यथा श्रीपर्णीति । [illegible]—

---

१ सि क डा तत्त्वमेव । २ °सर्वार्थेन । ३ सि क. °कण्ठादिताल्वा । ४ लि. क सर्वोऽयमूल ।

स्थापनैव द्रव्यमपि, एवं नामद्रव्यनिक्षेपौ स्थापनानिक्षेप एव, भावोऽपीत्यादि, भावनिक्षेपोऽपि स्थापनैव, आगम[तो नोआगमत]श्च, आगमतस्तत्प्रायत्वस्य उपयुक्त इत्युपयुक्तो भावः पारिणामिकः, क्षायोपशमिकश्चेत्य जीवस्य वीर्यान्तरायक्षयोपशमजो भावः, पुद्गलानान्तु रूपादिर्युगपद्भावी पारिणामिको भावः, नीलादिर्वा तद्विशेषः, क्रियाकालयुगपद्भावी वेलैवमादिरूपा भेदा यस्य सोऽयं क्रियोपयोगरूपादिनीलादिविशेषादि रूपभेदो भावः साकार एव—भावनस्येव पूर्वोक्तविधिना, एवं निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव संक्षेपतः, 5 रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपानतिक्रमात् ।

एवञ्चाप्याद्युपगृहीतस्वभावसद्भावस्थापनाऽव्यभिचारस्थी स्थापनेत्यापादयितुकामः पराशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

असद्भावसद्भावस्थापनायामपि रूपान्तरक्षेपव्यापारस्य रूपान्तरं न कुर्यादिन्द्रादेरक्षनिक्षेप प्रतिपाद्यस्यावरोधः स्यात् तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नाम्ना इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोप- 10 स्तत्कर्मणः, द्रव्यार्थस्थापने द्रव्यस्थूणावत्, एवं तस्याध्यवसायादेव लिङ्गसमाचारदेवतामतिमान मस्करणादि लोके तद्वत्स्यात् स्थापनैव सर्वमिति स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

असद्भावसद्भावेत्यादि, अत्रापि रूपान्तरक्षेपव्यापारस्य रूपान्तरं न कुर्यात् रूपान्तरमिन्द्रादेरक्षनिक्षेपप्रतिपाद्यस्यावरोधः प्रतिपत्तिर्न स्यादित्यर्थम्, तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नाम्ना—अयमिन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोपः तत्कर्मणः—नामनिक्षेपस्थापनाकर्मणः, किमिव ? द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्थूणावत्—यथा रूपा- 15

भावनिक्षेपोऽपीति । चेतनाचेतनयोरपि भावस्यापि साकारत्वाभिधानाभिप्रायात् स्थापनान्तर्भावमाह [illegible] दर्शयति—आगमत इति भावश्चात्र उपयुक्तः जीवः क्षयोपशम भावत्वं पूर्वोक्तत्वं नो आगमतः स भावस्तु तत्रोपयोगयुक्तस्य अनुपयुक्तस्य भावत्वानुपपत्तेः, अनुपयुक्ते द्रव्यमिति वचनात्, क्षयोपशमश्च जीवस्य वीर्यस्य पारिणामिकत्वात् पारिणामिक उच्यते चेतना च वीर्यान्तरायक्षयोपशमजन्यत्वेन क्षायोपशमिको भावश्चेतनस्य, पुद्गलानान्तु भावः पारिणामिक एव तत्र युगपद्भाविनो रूपा-दयस्तद्विशेषाश्च नीलादयो भावाः क्रमभाविनश्च क्रियाकालादयः सर्वे चैते भावाः साकारा एव यत एव चैते वस्तुतत्त्वपरि- 20 समाप्त्येव रूपान्तरव्यावृत्त्या च भवन्ति अत एव स्थापनास्वरूपं नातिक्रमन्तीति भावः । नामद्रव्यभावनिक्षेपाणां स्थापनात्मकत्व मुपसंहरति—एवं निक्षेपत्रयमिति । ननु रूपान्तरव्यावृत्त्या वस्तुतत्त्वपरिसमाप्त्येव च भवनमेवेषां स्थापनात्वं युक्तं । न त्वाध्य-रोपात्मं स्थापनेत्यत आह—रूपान्तरेति रूपान्तरो व्यावृत्तिः इति स्थापने रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरव्यावर्तनेनेन्द्रत्वादिरूपान्तर-मापाद्यत इति च स्थापनया इन्द्र उच्यते तथैवेदमपीति भावः । असद्भावस्थापनायामपीन्द्रत्वं ध्यातव्यमिति प्रदर्शयितुं विभा-रयति—असद्भावेति रूपान्तरव्यावृत्तिरूपरूपान्तरकरणस्य स्थापनया अक्षादावपीन्द्रत्वाद्यभिप्रायेणैवा वा प्रतिपत्तिर्भवे- 25 नायुक्तत्वे तस्य प्रतिबन्ध स्यादिति व्याचष्टे—अत्रापीति असद्भावस्थापनायामपि सद्भावाभिप्रायः तत्र साकार एव न स्थापना निक्षेपविषयः किन्तु अभिप्रायाकारान्तरसम्बन्धत्वं तद्विषयत्वम्, असद्भावस्थापनायामाकारसम्बन्धोऽसद्भावस्थापनायामभि-प्रायसम्बन्धः प्रयोजक इति भावः । तस्मादविरुद्धेति इन्द्रादिभावानुबन्धीस्थापनतादात्म्यं अभिप्रेताकारे—तादात्म्यस्थि-त्वाध्यारोपेणेन्द्राद्यभिप्रायविषयीभूते आकारे स्थापनोपन्यासेनेन्द्रादिबुद्ध्या वाऽध्यारोप । एवञ्चाऽऽगमनोभित [illegible] अभिप्रा-यानुबन्धीस्थापनतया वस्तुस्वरूपेणसम्बन्धारोपेणाभिप्रायाऽऽकारान्तरसम्बन्धत्वं स्थापनया रूपान्तरव्यावृत्तिरूप- 30 रूपान्तरकरणस्य प्रयोजकमिति बोध्यम्, स्थापनानिक्षेपे नामनिक्षेपस्यान्तर्भावात् नामाध्यारोपः भावनिक्षेपस्यान्तर्भावात् भावाध्यारोप इत्युक्तम्, द्रव्यनिक्षेपस्यापि तदन्तर्भावेन उपान्त्यस्योपादानमितरम्, अत्र अपि प्रयोजकमेवाद्यमनोभितत्वं न वेदम्, यत्र स्थापनाध्यारोपेण वैपरीत्यमिवाभासते । दर्शयत् स्फुटयति—यथा रूपान्तरेति । एतदनन्तरेण [illegible] दर्शयति—

अथ वा स्थापनायां निक्षेपो न नाम्नि, यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्क्रममेव, स्थानकरण यत्नाभ्यां वर्णाः सङ्गत्योच्चरन्तः सुप्तिङन्तादिविशेषाकाराः, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्य क्रियार्थाकाराः, सर्वं भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविजृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोर भावात्, एवं तावन्नामनिक्षेप उक्तः ।

5 अथ वा स्थापनायामित्यादि, सप्तमीसमासो वा स्थापनायां निक्षेपः स्थापनानिक्षेप इति, एवकारार्थो द्रष्टव्यः तद्व्याचष्टे—न नाम्नि—न नाम्नि निक्षिप्यते, किं तर्हि ? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्मा दिति चेदत आह—यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्क्रममेव—आकारक्रममेव सोऽप्योऽर्थश्च, तद्व्याचष्टे—स्थानकरणे त्यादि यत्नाभ्यां वर्णाः प्रतिनियतकण्ठादिस्थानकरणप्रयत्नाः सङ्गत्या—नैरन्तर्येणोच्चरन्तः सुप्तिङन्तादि विशेषाकाराः पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियार्थाकाराः सर्वं सद्भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामवि-
10 जृम्भितमात्रम् किं कारणं ? तदभाव इत्यादि आकाराभावे शब्दार्थयोरभावात्—आकाराग्रहणे चैतयोर ग्रहणात्, एवं तावन्नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्तः ।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तर्भूत इति ब्रूमः तद्यथा—

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वात्, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं तस्य तदन्तर्लीनाकारम् भावोऽपि क्रियोपयोगस्थायिनीतादिविशिष्टकादिरूपभेदैः साकार एव,
15 एष निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव रूपान्तरस्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपा नतिक्रमात् ।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव आकारमयत्वाद्द्रव्यस्य यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्यं-दारुद्रव्यमन्तर्लीनाकारं तस्य तस्याऽऽकारविशेषस्य तद्द्रव्यकसामान्यनिक्षेपः—तथाऽऽकारसम्परिणाममात्रमिति

मपवेति । एवं नामार्थं तावदाकारमिति न्यायेनैवमाकारोऽत्र निक्षेप इत्याह—एवकारार्थ इति नामद्रव्ययोर्न निक्षेप इति
20 द्रष्टव्यमिति कथयते तस्यत्वात्मद्रव्यनिक्षेपस्य स्थापनानिक्षेपान्तर्भूतत्वमेव, न तु पार्थक्यमिति भावः । तत्र प्रथमं न नाम्नि निक्षिप्यत इति दर्शयति न नाम्नीति । तत्र कारणमाह—यतो नामापीति शब्दार्थयोरनाकाराभावादित्यर्थः । तत्तत्क्रममेवेति तत्क्रमं दर्शयति—स्थानकरणेति स्थानं कण्ठतात्वादि, करणमन्तःकरणम्, तत्र भावे सुप्तिङन्तेन वस्त्वादिव्यञ्जनाभिधान तत्कालेषु क्रमशो वर्णस्याकाराविशेषेण नियतया परिणमन्ति ते च वर्णाः तत्तदीपकरणतत्सम्बन्धेनोच्चरन्तो भवन्तीति सुप्तिङन्तरूपेणाऽऽत्मेति विशेषपदेन न परिणमन्ति तस्मात् सुप्तिङन्ताकाराणां विशेषाकाराणां पौद्गलिकत्वं नामाख्यात
25 भावे पुद्गलोऽप्याकारत्वाकारत्वमेवेति भावः । सम्यक् नामाख्यातवाच्य सुप्तिङन्तादिविशेष आकारः सामान्याकार व्याप्यभूते द्रव्यादिके वाच्यवाचकयोराकारत्वात्, सर्वं चैव आकारा इत्याहस्थापनाविषया इत्याह—सुप्तिङन्तादीति । न हि निराकारः कश्चिद्वर्णोऽर्थो वा यस्य स्थापनाभावः स्यादिति । नामनिक्षेपे स्थापनानिक्षेपे आकाराणामन्तर्भावितत्वा द्रव्यनिक्षेपेऽपि तदन्तर्भावं दर्शयति—द्रव्यमपीति । व्याचष्टे—द्रव्यनिक्षेपोऽपीति । कथमाकारत्वं तदन्तर्भावः स्थापना- निक्षेप एवेति हेतुमाह—आकारमयत्वादिति—आकाराऽनुगतत्वादित्यर्थः । परिणामा हि सर्वे परिणामिनि सूक्ष्मतया विद्यमानाः
30 स्वस्वकालाभिव्यक्तिरिति द्रव्यं तेषामन्तर्लीनाकारमित्येतदुदाहरणेनाह—यथा श्रीपर्णीति । भावनिक्षेपस्यान्तर्भावमाह—

---

१ सि क्ष डा. तत्त°ग्रमेव । २ तत्तार्थेन । ३ सि क्ष. °कण्ठादिताल्वा । ४ सि क्ष सर्वेषाम् ।

स्थापनैव द्रव्यमपि, एव नामद्रव्यनिक्षेपौ स्थापनानिक्षेप एव, भावोऽपीत्यादि, भावनिक्षेपोऽपि स्थापनैव, आगम[तो नोआगमत]श्च, आगमतस्तत्प्राभृतज्ञ उपयुक्त इत्युपयुक्तो भावः पारिणामिकः, क्षायोपशमिकभेदश्च जीवस्य वीर्यान्तरायक्षयोपशमजो भावः, पुद्गलानान्तु रूपादिगुणप्रत्ययी पारिणामिको भावः, नोआगमतो वा तद्विक्षेपः, छिन्दकायपुद्गलप्रत्ययी चेतेषु आसीद्रूपा भेदा यस्य सोऽयं क्रियोपयोगरूपादिनोआगमविशिष्टकारि रूपभेदो भावः साकार एव—आगमवनमेव पूर्वोक्तविधिना, एवं निक्षेपत्रयं स्थापनानिक्षेप एव संक्षेपतः, 5
रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपानतिक्रमात् ।

एतच्चाप्यनुगृहीतस्वाभावसद्भावस्थापनाऽन्यप्रकारस्वी स्थापनेत्यापादयितुकामः पराशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

असद्भावसद्भावस्थापनायामपि रूपान्तरक्षेप्त्रापादस्य रूपान्तरं न कुर्यादिन्द्रादेरक्षनिक्षेप प्रतिपाद्यस्यावरोधः स्यात् तस्मादविरुद्धाभिमेताकारे वृत्तो नाम्ना इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोप- 10
स्तत्कर्मणा, द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्पूणावत्, एतत्तस्याध्यवसायादेव छिन्नसमाचारदेवतामतिमान मस्करणादि लोके रूढत्वात् स्थापनैव सर्वमिति स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

असद्भावसद्भावेत्यादि, अत्रापि रूपान्तरक्षेप्त्रापादस्य रूपान्तरं न कुर्यात् रूपान्तरक्षेन्द्रादेरक्षनिक्षेपप्रतिपाद्यस्यावरोधः प्रतिपत्तिर्न स्यादित्यर्थः तस्मादविरुद्धाभिमेताकारे वृत्तो नाम्ना—रूपेणेन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोपः तत्कर्मणा—अक्षनिक्षेपस्थापनाकर्मणः किमिव ? द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्पूणावत्—यथा रूपा- 15

भावनिक्षेपोऽपीति । चेतनाचेतनयोरपि भावरूपाः साकारत्वादिनामादिवत् स्थापनान्तर्गतत्वमेवेति दर्शयति—आगमत इति भावस्याऽऽगम उपयुक्तः जीवः तत्प्राभृतज्ञः प्राभृतं पूर्वान्तर्गतो यो ग्रन्थः स प्राभृतज्ञः तस्मिंस्तत्रोपयुक्तः उपयुक्तस्य भावस्याऽऽगमतः अनुपयुक्ते द्रव्यमिति वचनात्, तत्प्रत्ययस्य जीवस्य चेतनत्वात् पारिणामिकत्वात् पारिणामिकः तत्परो भेदा च वीर्यान्तरायक्षयोपशमजन्यत्वेन क्षायोपशमिको भावभेदश्च, पुद्गलानान्तु भावः पारिणामिक एव तत्र छद्मस्थानो रूपा- 20
दयस्तद्विक्षेपाय नोआगमतो भावाः कर्ममात्रिकस्य छिन्नस्वाभावात्वात् सर्वे चैते भावाः साकारा एव अत एव चैते प्रस्तुतरूपाविसमाप्त्यैव रूपान्तरव्यावृत्त्या च भवन्ति अत एव स्थापनास्वरूपं नातिक्रामन्तीति भावः । नामद्रव्यभावनिक्षेपाः स्थापनात्मेन प्रदर्शयति—एवं निक्षेपत्रयमिति । ननु रूपान्तरव्यावृत्त्या प्रस्तुतरूपाविसमाप्त्यैव च भवनमेषां स्थापनात्वं कुतः ? न ह्याग्र रमार्थं स्थापनेत्यत आह—रूपान्तरेति, रूपादौ दण्डमिन्द्र इति स्थाप्यते रूपान्तरादिव्यावर्तनात्तरव्यावर्तनेनाक्षादिरूपान्तरत्व- भावाच्च इति च स्थापना इन्द्र उच्यते तथैवेतरेऽपीति भावः । असद्भावस्थापनायामपेक्षयाऽयं व्यापकमिति मतमेतद् निरा- 25
करोति—असद्भावेति रूपान्तरव्याक्षिप्तेन रूपान्तरकरणस्थापनया असद्भावरूपीकारेऽक्षादावभिमतार्थस्य वा प्रतिपत्तिर्नि- गम्यमानत्वे तस्य प्रतिपन्न सर्वेति व्याकारे—असद्भावेति अप्रकाशस्थापनाभिव्यक्तिप्रत्यायनाभिमत तद् आकार एव न स्थापना- निक्षेपविषयः किन्तु अभिप्रायाकारान्तरसम्बन्धत्वं तत्विवाचकम्, सद्भावस्थापनावामाकारसम्बन्धोऽसद्भावस्थापनायामभि- प्रायसम्बन्ध प्रयोजक इति भाव । तस्मादविरुद्धेति प्रकल्पितापञ्चवर्णीसाकारतावर्णं अभिमेताकारे—तदनुरूपसद्वि- कल्पस्वरूपतो देवताभिमतविशिष्टरूपे आकारे प्रवृत्त इन्द्रादिरूपैरिन्द्रादिबुद्ध्या वाऽध्यारोप । एवञ्चाऽऽकारोऽभिमताकाराभिप्रा- यानुरूपीकरणाभावात्प्रत्युतरूपविकल्पस्वरूपतो देवताभिप्रायाऽऽकारान्तरसम्बन्धत्वं स्थापनया रूपान्तरव्यावृत्तिरूप- 30
रूपान्तरकरणस्वभावा प्रयोजनमिति यावत्, स्थापनानिक्षेपे नामनिक्षेपस्यान्तर्भावात् नामाऽऽरोप भावनिक्षेपस्यान्तर्भावात्तु भावाऽऽरोप इत्युक्तम्, द्रव्यनिक्षेपस्यापि तदन्तर्भावेन तदन्यत्वमनुपपन्नम्, अत्र च प्रयोजनस्याऽऽपन्नपोषितत्वं न चैवम्, यत्र स्थापनान्तर्भावित्वेन तेषामभिधानादिति । दृष्टान्तं सूचयति—यथा रूपान्तरेति । एतत्क्रमतेन लोकस्थानं दर्शयति-

न्तरव्यावृत्त्या रूपान्तरकरणाद् द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रार्थो स्तूप इन्द्रस्थापनास्तीति, एतदप्यन्यस्यागमेन
लिङ्गसमाचारवेषप्रतिमानमस्करणादि लोके, नैतदुपपन्नं प्रतिपाद्य स्थापनेन सर्वमिति, लोके स्वरूपात्
तथाहि पीपविनां निङ्गमप्यनि येनाऽऽगममाकारविशेषप्रसिद्धेः तत्सद्भाविनो नियमाः अर्हद्बुद्धेन्द्रबुद्ध-
विशेषणप्रतिमास्थापनानि, तन्नमस्कारजपस्तुतिस्तिमास्यादिभिरभ्यर्चनानि च प्रतिविशिष्टाकारनिरूपणानि
5 दृष्टानि न हि दृष्टादृष्टं प्रमाणमस्तीति, एव स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अत्रापि विशेषाकारस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकार उपसर्जनं
प्रधानस्य परमार्थस्य उपकारित्वात्, पाण्यङ्गुलिस्वगस्थिसंधिपर्वरेखावयवपरमाण्वादिभेदे
ष्विव प्रत्येकं विशेषतत्त्वभवनस्य इतरदुपसर्जनम्, परमार्थतस्तु तदन्यविशेषतत्त्वमविकल्प्य
मस्तीति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपतः कुतस्तेषां स्थापना ? क्षेत्रतो युगपदक्रमविपर्ययेषु विशेष-
10 व्यतिरेकेणार्थाभावात् क्षणतोऽपि कालाययुगपदक्रमविपर्ययेष्वेक परमार्थ इति कथं स्थापना
क्रियतां कस्य वा ? ।

अत्रापीत्यादि, अस्यापि नयस्योत्तरमिदम्, आकारोऽपि द्विविधः–सामान्याकारो विशेषाकारश्च
तत्र विशेषाकारः स्वरूपमेव परमार्थो न सामान्याकारः, तस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये
सामान्याकारो द्रव्यार्थ उपसर्जनम् प्रधानस्य परमार्थस्य–सद्भावस्यासद्भावः, उपकारित्वात् पाण्यङ्गुलिस्व-
15 गस्थिसंधिपर्वरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदेष्विव प्रत्येकं विशेषतत्त्वभव[न]स्य इतरदुपसर्जनम् परमार्थतस्तु
तदन्यविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्ति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपतः, कुतस्तेषां स्थापना द्रव्य[तः], तथा
क्षेत्रतो युगपदक्रमविपर्ययेषु विशेषव्यतिरेकेणार्थाभावान्नास्ति स्थापनाऽऽकारः–आसन्नं आरात्यं आनन्तरि

एतदेतस्मादप्यसमाचारैवेति स्थानान्तरेणरूपाद्यवस्थाविशेषाणां लिङ्गमेकं दृष्टाद्यविशिष्टलक्षणसमाचारत्वे,
अपरत्वं तदन्याकारविशेषस्य अप्रकाशात्, तथा लिङ्गमपि न समाचारः वेषप्रतिमा–अर्हद्बुद्धविष्णुविशेषप्रतिनिधिमात्रे, तन्-
20 नमस्करस्तुतिपूजादि सर्वं प्रतिनियताऽऽकारनिमित्तका एव दृश्यन्ते तस्मात् प्रत्यक्षसिद्धत्वादाकारत्वाते स्थापनैव सर्वमिति
व्यवस्थापितं न व्याख्यान्तरमपेक्षणीयमिति भाव । व्याख्यान्तरानपेक्षत्वमाह नैतदुपपन्नमेति अनुमानादिविरोधं ।
लोके आकाराद्यवसायादेव प्रतिपत्तावीति हेतुमाह–लोके इति । प्रतिविशेषार्थसंवादि–तथा हीति । तस्मात् स्थापनैव सर्व-
मित्युपसंहरति एवमिति । एव स्थानाद्द्रव्यार्थनयेन स्थापनाद्रव्यस्य प्राधान्ये प्रतिपादिते तत्प्रतिनियमनय आकारस्यापि
सामान्यविशेषरूपत्वात् सामान्याकार उपसर्जनं विशेषाकार प्रधानमिति प्रतिपादयति अत्रापीति । व्याख्यो अत्रापि
25 नयस्येति सामान्याकारोऽस्वरूपाकारोऽस्वाकारः उपसर्जनभूत विशेषाकारः स्वरूपाकारो व्याकारः पारमार्थिक प्रधान-
भूत इति भाव । तस्य परमार्थस्येति विशेषाकारस्यैकभवनस्य पारमार्थिकस्य स्थापनानिक्षेपे कर्तव्ये सामान्याकारो
द्रव्यार्थभूत उपसर्जनं भवति, प्रधानभूतस्य विशेषाकारस्योपकारित्वादिति भाव । पाण्यादीनां विशेषभवनेऽपि तदन्यतरासेवया
सामान्याकारस्यागुणपादिविशेषाणामनुपकारकत्वेन परमाणु इत्यादि प्रत्येकमपि विशेषभवनं प्रधानमितरत्सर्वमुपसर्जनमित्याह–
पाण्यङ्गुलीति । तदर्थं प्रधानोपसर्जनभावं सम्भावयति वा परमार्थतोऽन्यसमूहपरमाणुरूपादिविशेषभवनस्यैकाविभाज्यत्वात् पारमा-
30 र्थिकत्वाभावात् तेषामभावात् कुतः स्थापनेत्यह परमार्थतस्त्विति । एवं द्रव्यतः स्थापनाया अस्तित्वमभिधाय क्षेत्रतः-
माह–तथा क्षेत्रत इति युगपदक्रमविपर्यासभावेन विशेषपार्थं वस्तुभावतोऽन्यसामान्याकारैर्मतऽऽत्पुर्वेऽ

1 सि क्ष छा. पविशो । 2 सि म भवतर्थकमनिवेष । ×× क्ष छा. 'स्थानार्थ । 3 सि छा. तद्रमक्तविरोधेतत्र ।

वाऽर्थे नास्ति, स्थापनाया आकारत्वात्, यस्तोऽप्ययुगपद्भावपर्यायेषु वाडादिष्वेक-एकविक्षेपभवन परमार्थः, तद्दर्शयति—आद्यपयुगपद्भावीत्यादि, यावत् कथं स्थापना क्रियताम् ? कस्य चेति गवार्थम् ।

किञ्चान्यत्-सद्भावस्थापनायाः पर्यायार्थत्वादसद्भावस्थापनाया द्रव्यार्थमात्रत्वात् तद्द्वैरूप्यता त्वया पर्यायार्थप्राधान्यावलम्बिना द्रव्यं निराकृतम्, द्रव्यार्थप्राधान्ये वा पर्याया निराकृता असद्भावसद्भाव भाविना मन्येनति तद्दर्शयति—

असद्भावस्थापनायाश्च प्राधान्ये पर्यायनिराकरणं स्यात्, सद्भावस्थापनायाः प्राधान्ये त्वितरनिराकरणम्, योऽपि नामगुणाध्यारोप उक्तः सोऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्यपर्यायार्थयोर्विषयः स च विशेषभवनमेव, द्रव्यार्थस्त्वतिक्रान्तभङ्गेषु व्याख्यातो दूषितश्च, इतस्तु भाव एवैको भवतीति, द्रव्यं द्रव्यार्थवाच्यमदृष्टं न करोतीति भावितमेव, अतः स्थितमेतत् विशेषभवनमेव परस्परानपेक्षं जगत्स्वमिति क्रियाफलाविसंवादोऽपि च, ऐहिकामुष्मिकं वा ओदनादि स्वर्गादि फलं पचिक्रियाविधानादेः, न तत्र काष्ठस्थाल्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा प्रवर्तन्ते, किन्तु तथाभूतानि तान्येव विशेषैकभवनानि, न चाग्निना शब्देन पच्यते न वा चित्रलिखितेन, न यथा मानप्रत्यक्षेण तथा सत्ताना ।

असद्भावस्थापनायाश्चेत्यादि, यावदितरनिराकरणम्, योऽपि नामगुणाध्यारोप उक्तोऽभिप्रेताकार इत्यादि सोऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्य[पर्याय]पर्याययोर्विषयः,—तत्र नामद्रव्यार्थविषयो नामाध्यारोपः, पर्यायार्थविषयो गुणाध्यारोपः 'आगमतो जाणए अणुवउत्ते भावसामाइए' (अनु० सू. १५०) इति, स च विशेषभवनमेव द्रव्यार्थस्त्वित्यादि अतिक्रान्तेषु विधिविध्यादिभङ्गेषु द्रव्यार्थो व्याख्यातो दूषितः पुनर्न वाच्यं, इतस्तु भाव इत्यादि आर्धिक्य सम्प्रनये उभय[नियं]भङ्गस्थाने विशेष एवैको भवतीति द्रव्यार्थव्याख्यानेन, द्रव्यं द्रव्यार्थवाच्यं—नामस्था[पना]द्रव्यार्थवाच्यं चेष्टं न करोतीति भावितमेव अतो नयस्वरूपमुपनय[ति—

तत्त्वेन स्थास्यामादे न सम्भवति आकार्ये—आकारधर्मायुते आकारे—आकारकर्ते, आकारव्यतिरिक्तस्य पदार्थस्य परमार्थिकत्वेन भावस्य स्थापना सम्भवतीति भाव । यस्तोऽपि स्थापनाया असम्भवमाह—यस्तोऽपीति पूर्वोत्तरपर्यायाणां वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तपर्यायस्याभावेन कस्य क्वं वा स्थापना स्यादित्याह—वाडादीति आदिना कौमारयौवनादिपर्यायग्रहो भाव्य । ननु सद्भावासद्भावस्थापने द्वे अपि त्वया नामभ्युपगन्तुं शक्येते सद्भावस्थापनाङ्गीकारे तस्य पर्यायार्थमात्रत्वेन द्रव्यस्य निराकृतिः स्यात्, असद्भावस्थापनाङ्गीकारे च तस्या द्रव्यार्थमात्रतया पर्यायोऽपहस्तितः स्यात् अन्यथा स्याद्वादस्याभ्युपगतिर्नयान्तरत्वप्रसङ्गः स्थापनाया असम्भव स्यात्, पर्यायपक्षे द्रव्यस्य द्रव्यपक्षे च पर्यायस्य स्यादुपलक्षणमिति दोषान्तरमाह—असद्भावस्थापनायाश्चेति । भाष्ये—असद्भावेति अक्षरचिन्ता व्याख्यानमेव सूक्ष्मम् । एवमभिप्रेताभिप्रेताकारे स्थापने भावा इत्र इति गुणाध्यारोपमात्रमेव इति मत्वेन यो निर्देश उक्तः सोऽपि विशेषभवनमेव नाम पुनरेव पर्यायार्थविषयत्वादित्याह—योऽपीति । द्रव्यार्थस्तु विधिविध्यादिभङ्गेषु निरूपितो दूषितश्चेत्याह—अतिक्रान्तेष्विति । अस्मिन्नुभयनियमभङ्गे सम्प्रनये परस्परानपेक्षैकैकभवनात्मकत्वं विशेषाणामर्थानाम्, यथार्थाभिधानस्य द्रव्यं नामस्थापनाद्रव्यार्थवाच्यन्तु नेष्टं करोतीति, इत्येतरानपेक्षैकैकभवनमात्रविशेषत्वमेव जगत्, न तु द्रव्यादिरूपत्वमिति निरूपितमेवेत्याह—भावितमेवेति । एवमभ्युपगम्य एव क्रियाफलयो

१ सि क छा. विशेषात्मनि । २ नि नामद्रव्यार्थयोरिति पर्यं भाति । ३ सि क छा. डे °मार्थ । ४, ५ क द्रव्यात्मा ।

न्तरव्यावृत्त्या रूपान्तरकरणाद्द्रव्यार्थस्थापनेष्वार्थो न्यून इत्युक्तमाऽऽशङ्कितमिति, एवं तत्स्थापनव्यवसायेन लिङ्गसमाचारदेवताप्रतिमानमस्कारणादि लोके, नैतदुपपन्नम् प्रतिपाद्य स्थापनैव सर्वमिति, लोके रूढत्वात्, तथाहि पीपठिनां लिङ्गग्रहणानि वेषाऽऽचारसमाचारविशेषप्रसिद्धे, तत्सदाचारिणो नियमाः अर्हद्बुद्धादि- देवताप्रतिमास्थापनानि तन्नमस्कारस्तवस्तुतिप्रशस्तिमाल्यादिभिरभ्यर्चनानि च प्रतिविशिष्टाकारनिष्पादनानि
5 दृष्टानि, न हि दृष्टानुपपन्नं प्रमाणमस्तीति एवं स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अत्रापि विशेषाकारस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकार उपसर्जने प्रधानस्य परमार्थस्य, उपकारित्वात्, पाण्डुकृष्णरक्तगन्धरसस्पर्शविवर्णसंस्थानावयवपरमाणुरूपादिभेदे ष्विव प्रत्येक विशेषतत्त्वभवनस्य, इतरदुपसर्जनम् परमार्थतस्तु तदन्त्यविशेषतत्त्वमविकल्प्य मस्तीति न तानि पाण्ड्वादीनि स्वरूपतः, कुतस्तेषां स्थापना ? क्षेत्रतो युगपद्भावविपर्ययेषु विशेष
10 व्यतिरेकेणार्थाभावात् कालतोऽपि चाद्याद्ययुगपद्भावविपर्ययेष्वेकं परमार्थ इति कथं स्थापना क्रियतां कस्य वा ? ।

अत्रापीत्यादि, अस्यापि नयस्योत्तरमिदम् आकारोऽपि द्विविधः—सामान्याकारो विशेषाकारश्च तत्र विशेषाकारः स्वरूपमेव परमार्थो न सामान्याकारः तस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकारो[5]-द्रव्यार्थ उपसर्जनम् प्रधानस्य परमार्थस्य—सद्भावसामान्यभावः, उपकारित्वात्, पाण्डुकृष्ण-
15 गन्धरसस्पर्शविवर्णसंस्थानावयवपरमाणुरूपादिभेदेष्विव प्रत्येकं विशेषतत्त्वभव[न]स्य इतरदुपसर्जनम् परमार्थतस्तु तदन्त्यविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्ति न तानि पाण्ड्वादीनि स्वरूपतः कुतस्तेषां स्थापना, द्रव्य[तः], तथा क्षेत्रतो युगपद्भावविपर्ययेषु विशेषव्यतिरेकेणार्थाभावान्नास्ति स्थापनाऽऽकारः—आभरन [illegible] आकर्षति

एतत्स्थापनव्यवसायेनेति स्थापनाप्रयोजनमुपन्यस्यति [illegible] लिङ्गमिति [illegible] समाचारविशेषः [illegible] सदाचारविशेषस्य ग्रहणात्, तथा नियमादि च समाचारः देवताप्रतिमा—अर्हद्बुद्धादिदेवप्रतिबिम्बादि, तन्- 20 नमस्कारस्तुतिस्तवन सर्वे [illegible] एव दृश्यन्ते तस्मात् [illegible] [illegible] [illegible] च प्रमाणान्तरमपेक्षणीयमिति भावः । प्रमाणान्तरापेक्षामेवाह-नैतदुपपन्नमिति [illegible] । [illegible] प्रतिपन्नमिति [illegible]—लोके इति । [illegible]—तथा हीति । तस्मात् स्थापनैव सर्व- मिदुस्मारमिति पक्षमिति । एवं स्थापनाद्रव्यार्थनयमतं [illegible] प्राधान्यं प्रतिपादितम् [illegible] [illegible] सामान्याकार उपसर्जन विशेषाकार प्रधानमिति प्रतिपादयति-अत्रापीति । [illegible] 25 नयस्येति सामान्याकारो [illegible] उपसर्जनभूत विशेषाकारः [illegible] परमार्थिक प्रधान- भूत इति भाव । तस्य परमार्थस्येति [illegible] परमार्थस्य स्थापनानिक्षेपे [illegible] सामान्याकारो द्रव्यार्थभूत उपसर्जन भवति, प्रधानभूतस्य विशेषाकारस्योपकारित्वादिति भाव । पाण्ड्वादीनां विशेषाणामपि [illegible] सामान्याकारमातृरूपादिविशेषतत्त्वभवनं [illegible] परमाणु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाण्डुकृष्णेति । [illegible] [illegible] [illegible] परमा- 30 [illegible] परमार्थतस्त्विति । एवं द्रव्यतः स्थापना [illegible] [illegible] मार-तथा क्षेत्रत इति [illegible] [illegible] [illegible]

1 लि० [illegible] पठितम् । 2 लि० [illegible] । ×× [illegible] । 3 लि० [illegible] ।

काष्ठविवनस्पतिपुष्पिण्यन्यादिविशेषैरसाधारणैरीति ? अतो विशेषवचनमेव क्रियाफलाभिव्यवहारहेतुः, न मानसम् इति सुसूक्तम्, तथा चित्रकर्मेत्यत आह—न च चित्रलिखिताग्निसकाशाभ्यां दहनमाने, तयोर्व्यवहाराक्षमत्वात् । तथाग्निचिमात्रस्य व्यवहाराक्षमत्वात् द्रव्यमपि च भव्य तथा तथेति, द्रव्यता भव्ये भवतीति भव्यं तेन तेन प्रकारेण लोकव्यवहारक्षमेण भवनाद्भाव एव घटते, त्वन्मते द्रव्यवचने तु न, अग्निप्रस्थका इति सर्वमेकभाव एव भूतम्, द्रव्यार्थाभेदोक्तो द्रव्यशब्देनासत्यविरुद्धार्थेन भेदवाचिना तथा तथा 5 भेवनार्थेन [न] सम्बन्धः ।

अस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह—

तथा प्रस्फुटमेव अग्निर्द्रव्यमिति पुन्नपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्यम्, नान्यथा दारुप्रस्थकवद्वा सामानाधिकरण्ये अरण्यादावपि समानमवतिष्ठेत द्रव्यत्वादिति, तथाभूत दहनोऽग्निः, एष प्रतिपदार्थं भावनिक्षेपः शब्दनयस्योक्तो न 10 पर्यर्जुसूत्रस्य नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिलापिणः, अत्र च शब्दार्थोऽपि असत्योपाधिसत्यः, नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽन्यापोहः, यथोक्तम्—'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम्' (वाक्यप० कां० २ श्लो० १२९) इति, विशेषा उपाधयोऽसत्याः, सन्नयो हितं तस्य, कर्मणि चतुर्थी, प्रकृतिः सामान्यं प्रतिपाद्यम्, सामान्यवादिमते असत्यैर्विशेषैरेव विकारप्रकृतित्व यत्तदभिधीयते । 15

तथा प्रस्फुटमित्यादि अग्निर्द्रव्यमिति पुन्नपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्य दृष्ट नान्यथा तत्, त्वन्मते द्रव्यशब्दस्य दारुसमानाधिकरणत्वात्, नपुंसक प्रस्थक[म्] इत्येवमायुक्तम् यस्मात् दारुप्रस्थक-

---

सेयमनन्तरविमुक्तं यश्चैतिन्नं न स्यादिति तत्रोपयोगसम्बन्धात् कुतो नामकर्म कुतो वा तज्जन्यशरीरादि भवेदिति भावः । तदेतं कथयन् तदेकपक्षपरिहाराय वैचित्र्यनिमित्तं विशेषवचनमेव प्रमाणमित्यनभिमतमिसुपसंहरति—अतो विशेषवचनमेवेति । तदेवं नाममात्रतो व्यवहारो न सम्भवतीत्युक्त्वा स्थापनामात्रेणापि तदसम्भवमाह—न च चित्रलिखितेति चित्रितेनाग्निना न हि 20 दाहो दहनं च वा प्रस्थकेन मीयते असमर्थत्वात्, किन्तु तत्तत्सविशेषणमात्रसम्बन्धाग्निना दाह प्रस्थकेन मानं व्यवहारक्षमत्वादिति न तत्र स्थापना प्रयोजिकेति भावः । द्रव्यद्रव्यार्थोऽप्यसमर्थ एव विशेषसम्बन्धविरहेणेत्याह—द्रव्यमपि चेति तदपि तेन तेन प्रकारेण भवनस्यैव व्यवहारसमर्थमिति भावस्यैव भव्यत्वस्य द्रव्यत्वात्सत्तादिति भावः । त्वदभिमते तु द्रव्यमात्रं सामान्यरूपमत एव चाग्निप्रस्थकादिविविक्तं द्रव्यरूपत्वे भवनान्याभिधायित्वेनाभिधमानरूपमनन्तमेव तथा तथा भवनभावभेदवाची तु भावशब्दोऽर्थोऽसन्तविशेषात्वेन द्रव्यभावयोरिति न तद्वाचकशब्दयोः सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्याह त्वन्मते 25 इति द्रव्यवचने तु न घटते द्रव्यार्थभेदात्, तथा चाग्निप्रस्थकादिसर्वं एक एव भावः तस्माद्द्रव्यशब्दार्थं एक एव भावः भावशब्दार्थो भेदः तथा तथा भवनरूप तत्र तत्रैकैकभावस्य विभिन्नत्वाद्भवनभावयोर्विरुद्धार्थाभिधायित्वादिति न परस्परं सामानाधिकरण्यादिसम्बन्धसम्भवः इति भावः । यत्र सामानाधिकरण्यं तत्र भावभेद एव भवत्, न त्वभेद इति दृष्टान्तं दर्शयति—तथा प्रस्फुटमेवेति । भावार्थे—अग्निर्द्रव्यमिति अग्निद्रव्ययोर्द्रव्यत्वेनाभेदाद्विरुद्धार्थाभिधायित्वाभावेन कथं स्यात् सामानाधिकरण्यम् भव्यत्वे तु पुंनपुंसकाभिधायकत्वं तत्स्यादिति भावः । दारु द्रव्यं तत्र नपुंसकं तदेव दारु प्रस्थकं मानविशेषो भवति तयो 30 नाममेदेऽपि द्रव्यार्थाभेदानुपपत्तेः सामानाधिकरण्यं नाद्युपपत्तमिनामदर्शयते—त्वन्मतमिति । द्रव्यार्थभेदाद्द्रव्यशब्दभावयोः सामा-

---

१ सि. क्ष. डे. डा. °भेदाभेदोद्रव्य । २ सि. क्ष. डे. अ. मारभा । ३ सि. क्ष. डे. अ. प्रकारवत्त्वात् ।

ऽरः] चित्रमेतदित्यादि यावद्गतत्वमिति, एष तस्य दर्शनस्य लोकसंव्यवहारव्यापितां दर्शयति—क्रिया फलाविसंवादोऽपि चेत्यादि, ऐहिकमोदनादि पचिक्रियायाः स्थालीकाष्ठादिसाधनायाः फलम् आमुष्मिकं स्वर्गादि दानादेर्योगादिसाधनायाः फलम्, न तत्र काष्ठस्थाल्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा किन्तु तथाभूतानि पचिक्रियादीनि तान्येव विशेषैकभवनानि तद्युक्तं नामनिबन्धनाद्विव्यवहारम-
5 ङ्गीकृत्य भावमयत्वं—क्रिया भवत्येव, नाग्निना ऋते न पच्यते न चेत्यादि भावितार्थं यावत् यथा भावं प्रसन्नेन तथा तथाभेदि ।

नामप्रत्ययनामकर्मतत्त्वात्तेनवेति चेत् चेतनाचेतनमूर्तिमूर्त्योग्यविशेषाश्रमनियततत्त्वाभावे तिर्यगादिनिर्वर्तनीययोगव्यक्त्यादिपरिणामातिप्रवृत्तेः फलाभावात्मकर्माद्यनुपपत्तेः, न च चित्रलिखिताग्निस्वरूपाभ्यां वहनमाने, तयोर्व्यवहारासमत्वात् तथाप्रवृत्तिभावस्यैव व्यवहार
10 समत्वात्, द्रव्यमपि च भव्य तथा तथा भवनात् भाव एव घटते स्वमते द्रव्यभवने तु न तथा तथा भवनार्थेन भावशब्देन द्रव्यशब्दस्य सम्बन्धः, अग्निस्वरूपविसर्वमेकभाव एव सूत्र द्रव्यार्थमेवास्तु ।

(नामेति) नामप्रत्ययनामकर्मतत्त्वात्तेनैवेति चेत्—स्यान्मतं प्रागुक्तचेतनाचेतनामप्रत्ययाद नाम-कर्म तत्तत्त्वानि काष्ठादीनीत्यतः तेनैव नाम्ना लोके व्यवहार इत्येतच्च न, चेतनाचेतनेत्यादि यावन्नामकर्माद्यनु-
15 पपत्तेरिति, अत्रापि चेतनाचेतनेषु यानि पृथिव्यादितत्त्वानि नियतानि तथामूर्तिमूर्त्योग्ये विशेषाश्रमे तेषां अभावे तिर्यगादिनिर्वर्तनीययोगव्यक्त्यादिपरिणामातिप्रवृत्तेः फलाभावः, तदभावात् कुतो नामकर्म ? इतः

कार्यकारणयोरनियतत्वेऽव्यभिचारित्वं समर्थयन्नाह—क्रियाफलेति, यदि सत्यमनीदृशमारम्भकादि तदेवाव्यभिचारित्वं स्मृतिमूर्त्यादि, भ्रमाद्युत्पन्नपूर्वं न च कारणम्, तत्पक्षसिद्धोदरणं यत्स्वतिस्यो पृथक् तथाविनाभा कारकत्वानियताया कर्ता-ऽपि तत्र नियमात् कार्यनियम तस्य पते [illegible] क्रियाफलाव्यभिचारित्वमेव [illegible] तस्य समं
20 नियमभावत्वेन, न तु नाम स्थालया द्रव्यं वा ओदनादि हि पचिक्रियाजं फलम्, तत्पक्षसिद्धोदरणं [illegible], पचिक्रिया-देरेव स्थाल्यादिकारकम्, न तत्स्वतो तथा नामनिर्देशमात्रेण कारकम्, न लोकवादि, तद्धि तथाभेदेन कारकम्, [illegible] स्यात्, एवं तथाभूतानि तथाभूतानि वा न हैतुकीति किं पचति—ऐहिकमिति इह—तिर्यक्कारेके सर्वमैहिकमोदनादिफलमिदं आमुष्मिकं विपच्यते लोके स्वर्गादौ भवमामुष्मिकं सर्वादि, [illegible] । निवर्तनार्थमंसति—न तत्रेति द्रव्यमात्रस्थाल्यादौ निरासार्थमत्र न तद्वितम् । पचिक्रियासाधनादेव विशेषैकभवनतया अचेतनादिरूपतामनतिक्रम्य किन्तु तथाभूतानीति ।
25 भावादेव नामस्थापने व्यवहारो न तु द्रव्यात्, भावस्य नामनिबन्धनादिभिरस्वतः प्रवर्तत इत्याह—तद्युक्तमिति । यान्यपि यथा भावप्रत्ययत्वेन गीयन्ते न तथा प्रसन्नभावा न वा चित्रादिलिखितेन प्रसन्नेनैव [illegible] इत्याह—न चेति । तद् पूर्वोक्त मतं कुम्भकारादिव्यवहारोऽचेतनादिनिमित्तविशेषादिभावात्सम्बन्धाभावादपि तथा भवत्य एव [illegible] एवं कुम्भकारस्तु[illegible] [illegible] तथा च नामैव लोके व्यवहारो न तु विशेषैकभवनमात्रेति [illegible]—नामप्रत्ययेति । [illegible]—स्यान्मतमिति, नाम-
30 [illegible] कुम्भशब्दं वा भवति तदास्य [illegible] तस्मात् तेनैव नाम-स्थापनयैव लोके व्यवहार प्रवर्तत इति भाव । समाधत्ते—अत्रापीति पृथिव्यादितत्त्वं हि चेतनाचेतनस्वभावम्, तदभावे [illegible], एवं [illegible] यदि पृथिव्यादितत्त्वं न स्यात् [illegible]

---

1 सि क डे छ पचनोपचितानि ।

व्यपदेशविषयत्वादिप्रभृतिभ्योऽन्यादिविधिर्यस्यशरीरत्वादीनि ? अतो विशेषभवनमेव क्रियाफलवद्व्यवहारहेतुः, न नामस्थापनेति सुष्ठूक्तम्, तथा चित्रकर्मैतदेव आह—न च चित्रलिखिताग्निप्रसङ्गाभ्यां दहनपाकाने, तयोर्व्यवहारासमत्वात्। तथाकृतिमात्रस्यैव व्यवहारासमत्वात्, द्रव्यमपि च भव्य तथा तथेति, द्रव्यस्य भव्ये भवतीति भव्यं तेन तेन प्रकारेण योऽन्यव्यवहारक्षमेण भवनात् भाव एव घटते, त्वन्मते द्रव्यभवने तु न, अग्निप्रत्यक्षादि सर्वभिक्षमाव एव भूतम्, द्रव्यार्थभेदोदितो द्रव्यशब्देनाऽस्तवित्स्वार्थेन भेदवाचिना तथा तथा 5 भावनार्थेन [न] सम्बन्धः।

अस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह—

तथा प्रस्फुटमेव अग्निर्द्रव्यमिति पुन्नपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्यम्, नान्यथा दारुप्रस्थकवद्वा सामानाधिकरण्ये घरण्यादावपि समानमवतिष्ठेत द्रव्यत्वादिति, तथाभूत दहनोऽग्निः, एवं प्रतिपदार्थं भावनिक्षेपः शब्दनयस्योक्तो न 10 यथर्जुसूत्रस्य नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिलापिनः, अत्र च शब्दार्थोऽपि असत्योपाधिसत्यः, नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽन्यापोहः, यथोक्तम्—'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम्' (वाक्यप० का० २ श्लो० १२९) इति, विशेषा उपाधयोऽसत्याः, सत्यो हितं सत्य, कर्मणि चतुर्थी, प्रकृतिः सामान्यं प्रतिपाद्यम्, सामान्यवादिमते असत्यैर्विशेषैरेव विकारप्रकृतिस्व यथदभिधीयते। 15

तथा प्रस्फुटमित्यादि अग्निर्द्रव्यमिति पुन्नपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्य दृष्ट नान्यथा तत्, त्वन्मते द्रव्यशब्दस्य दारुसमानाधिकरण्यत्वात् नपुंसक प्रस्थ[म्] इत्येतदायुक्तम् यस्मात् दारुप्रस्थ-

---

योगमात्रप्रसिद्धमुक्तं अर्थोऽनिर्णेयं न स्यादिति सम्बोध्योपसम्बन्धात् कुतो नामरूपं कुतो वा तज्जन्यशरीरादि भवेदिति भावः। तदेवं यतः अनेकरूपतापरिहाराय वैविध्यमिवान्यत विशेषभवनमेव प्रमाणमित्यस्यार्थमिति सुस्पष्टयति—अतो विशेषभवनमेवेति। तदेवं नामस्थापनयो व्यवहारो न सम्भवतीत्युक्त्वा स्थापनामात्रेऽपि तदसम्भवमाह—न च चित्रलिखितेति चित्रितेनाग्निना न हि 20 पाको दह्यते न वा प्रत्यक्षेण भीमत असमर्थत्वात्, किन्तु तत्सम्बन्धविषयभवनात्मकेनाग्निना दाहः प्रत्यक्षेण भावं व्यवहारक्षमत्वादिति न तत्र स्थापना भवतीति भावः। द्रव्यस्यार्थोऽप्यसमर्थ एव विशेषभवनमन्तरेणेत्याह—द्रव्यमपि चेति तदपि तेन तेन प्रकारेण भवनरूपेण व्यवहारसमर्थमिति भावरूपेण भव्यत्वस्यैव द्रव्यत्वलक्षणमिति भावः। त्वन्मते तु द्रव्यभवने सामान्यरूपमात्र एव चाग्निप्रत्यक्षादिनिर्दिष्टं द्रव्यरूपतो भवनाभ्यभिधायिनेनाभिधमानरूपेणैव तथा तथा भवनलक्षणमेवास्ती तु भावस्योऽऽयोग्यस्मातनिस्सारेन द्रव्यस्वरूपोऽपि न तद्वाचकशब्दयोः सामानाधिकरण्यस्वरूप सम्बन्धः सम्भवतीत्याह त्वन्मते 25 इति द्रव्यभवने तु न घटते द्रव्यार्थभेदात्, तथा चाग्निप्रत्यक्षादिरूपं एक एव भावः तस्मात् द्रव्यशब्दार्थ एक एव भावः भाव-रूपार्थो भेदः तथा तथा भवनरूप तत्र तयोः शब्दयोरर्थयोर्विशिष्टत्वात् द्रव्यभवनमभावरूपो विशेषार्थभाविनाविति न परस्परं सामानाधिकरण्यादिसम्बन्धमर्हत इति भावः। यत्र सामानाधिकरण्यं तत्र भावभेद एव स्यात्, न त्वभेद इति दृष्टान्तं दर्शयति—तथा प्रस्फुटमेवेति। व्याचष्टे—अग्निर्द्रव्यमिति अग्निभवनयोर्भवनयोर्भेदाभेदाङ्गीकारप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् कथं स्यात् सामानाधिकरण्यम् मन्मते तु पुंनपुंसकाभिधानभेदेन तत्सम्भवतीति भावः। यत्र द्रव्यं तत्र नपुंसकं तथैव यत्र प्रस्थकं नामलिङ्गे भवति तत्रो 30 भावभेदेऽपि द्रव्याभेदमनुपमेन सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमित्याह—त्वन्मतमिति। द्रव्याभेदमात्रमभ्यस्य साम-

---

१ सि. क्ष. डे. का. °भेदस्योद्गम । २ सि. क्ष. डे. प्र. भावना । ३ सि. क्ष. डे. प्र. प्रस्थकत्वात् ।

यद्य सामानाधिकरण्ये भरण्यावावपि समानमनतिरेकेऽतिप्रसङ्गदोषः, कथं ? यथा द्रव्यत्वादयमक्ष-मत्वामेवतथा द्रव्यत्वात् पृथिव्युदकायमेव इति दोष एव, सम्मते तु दोषाभावो गुणोरकर्षेणेति आह–त-थाभूतेत्यादि गताथं यावदन्योऽग्निः तदर्थनिगमनं–एवं प्रतिपदार्थ–सर्वपदार्थेषु भावनिक्षेपः अन्वयस-म्बोन्धो न यथर्जुसूत्र[स्य] नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिप्रायिणः–यथा ऋजुसूत्रनयस्य वर्तमानपर्यायमात्रे
5 भव न तथा भवतीति शब्दनय दर्शितम् । अत्र चैतानि शब्दार्थोऽप्यसत्योपाधिकम्मो मानन्तरनमनिर्दिष्टे-ऽन्यापोहः यथोक्तमिति सिद्धान्तरमेव च दर्शयति–'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम् ॥' (वाक्यप० का ३ श्लो १२९) इति वाक्यपदीये–विशेषा उपायम इत्यादि तदपि एव मन्यो यावदसमिदीय इति सुवर्णप्रकृत्युपमर्दे कुण्डलादिभावस्य विशेषस्यासत्यस्य सामान्यवादिमते सत्य प्रकृतिः सामान्यं प्रतिपाद यथा पुरुषादिसामान्यस्य प्रतिपादका विशेषा उपायमा, तथा महद्रसिपुरुषेभरादिभ्यागमेषु 'विशेषैरेव
10 सामान्यमिति प्रतिपादनमाभर्त्र्येय दृष्टान्तः, तत्र शब्द उपमित्वो विकारप्रकृतित्वमिति वस्तुंदृशाऽऽयार्थः सद्रूपो हित मत्रमिति परिभाष्य म्युलाप विभक्तिमाह–कर्मणि चतुर्थीति षष्ठी च 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य-मद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः (पा २।३।७३) इति विहितत्वात्, हितोपेतैर्धातोर्भावः कर्मणि द्वितीयस्यां प्राप्तायां षष्ठीचतुर्थौ विभाष्येते ।

अधुना स्वयं तेन समीकुर्वन् भावयति–

15 भवद्व्यापि पर्यायघृचितत्वमविकस्य सत्यमसत्याः पुनरुपाययोऽस्य सिद्धादि, यथा

भावितरन्योऽस्यावनमचार पृथिव्युदकादेरपि द्रव्यमेवात् सामानाधिकरण्यादेवेति समाप्ते–भरण्यावावपीति । येन-धर्म निर्वृते–यथा द्रव्यत्वादिति । भावनिक्षेपवादी स्वमतेन अमर्थ दर्शयति–सम्मते त्विति, सम्मतावेवं याग-भुजम्मतादि सम्यक्त्वे विसर्ग । अन्योऽत्र यत्र । नियमयति–एवमिति अन्यप्रकारेण भावनिक्षेपोऽत्र सर्वत्र सम्बन्धमस्यो न तु यथा चतुर्विधनिक्षेपाभिप्रायिण ऋजुसूत्रस्य सम्मत इति भावः । एतस्य सन्नयस्य मतेन शब्दार्थं दर्शयति–शब्दार्थोऽपीति
20 सत्यापत्तर्योग इ लार्ये इर्ष्टी पुरुषमिव द्रति सम्बार्थं पूर्वस्यैवोक्त एव भावस्य नयस्य सम्मत अत्र तु सत्यो-पाधिकर शब्दार्थं असत्या उपायो विकारो यस्य रूपादिविकारे सत्यसत्यासत्योपाधिकस्य विज्ञानपूर्वस्यापि शब्दार्थ इति भाव । विशेषोपहितसामान्यवादिनां मते स्वपक्षपुष्टिरूपस्य सम्बन्धेन यथा तदेवम्मतेऽपीति दर्शयितुं सिद्धान्तरमनुसन्धाय–यथोक्तमिति उभयदर्शनासत्या उपायो यस्य असत्य यस्य सामान्यस्य द्विरन्यप्रत्यर्थविकारक भीदृश सत्यद्रव्यमिकादिविभिषत्वात्तत्त्व उपायोऽन्यत्रमूलाद्युपतिष्ठ एव सुवर्णत्वादि सत्यतात्यमिति भाव । तदैकव्यास्याँ
25 भावयते–सुवर्णेति स्वरूपस्थितिपुरुषयस्यो विकारा यथा परस्परोपमर्दिन सत्याऽस्थिरमसत्यविकारस्वभावसा. उपमर्दि-विकारास्तेन वात् सुवर्णमिति तु सर्व सामान्यवादिना मते तथा सर्वादिषु महदादयसामान्यवादऽप्यसत्याद् तदेव विज्ञानमेव पुरुषादिसमानाव प्रतिपादितयाभ्युपेतयिते अन्यरत्वदे यथा भाविन पृथिव्यादिकर्मनिर्दिष्टस्वभावस्वभावप्रतिपादकमेवार्थमात्रं सद्विध विविधार्थवर्तनेन च विभागे न विभिन्नत तथा सदाऽन्यस्वार्थं सम्भवविभागन्यासत्येव सत्याभावसत्योपाधिपुरुषस्य सत्यादिरूपे-रामिपुर्वादिबहु इति भाव । विकारप्रकृतित्वमिति दृष्टान्तो विकारे पुरुषादिव्यक्तित्व यथा पुरुषादिर्विभागते तदाख्यातमपि
30 विनिर्दिशति एव रूपादिविकारादिषु यन्नेन प्रतिपादयत्र इत्यर्थं प्रदर्शित इत्याह–तथा महदादिपुरुषेति । सद्रूपो हित सत्यमिति पर स्वसमात्रस्य रूपादेर्हितोदेर्या यतो यतैकानयाद् उपकारकत्वात् आशिष्येवादिष्वेव कर्मणि चतुर्थी यथा-नाशन चतुर्थीमाह–सद्रूपो हितमिति । तर्नियेनाधिकेन सिद्धान्तमतेन समन्वयमभिप्रायं दर्शयति–भवद्व्यापीति–

१ सि डे समानाधिकरणादप्यतिपत्तिदोषः । ख डा समानाधिकरण्यादप्यपि समाना-धिकरणेति । २ सि. ख डा. उपायमानस्व इह । ३ सि ख डा. डे. विशेषैरेव । ४ सि ख डा. डे. दर्शयें ।

द्रव्यमृद्घटकुम्भकुण्डिकादिमयूरपयस्तदाभाः, तद्वस्तु व्यापिवदाभासते, एवमेव चैत्रदर्शन सधादीव आनीयताम्, सत्यस्य सदास्थानमुपसर्जनम्, गृहोप लक्षणकाकवत् चरितस्यार्थवज्जातिशब्दो विशेषार्थ इति स्वद्वचनेनोक्तमपि विशेषवस्तु पचकवत्, तद्वन्यत जातिगतलिङ्गसंख्याविसमानाधिकरणगतिनिरूपित अनर्थिकया एव तस्या अप्युक्तवत् परार्थत्वादर्थवत्त्वमनर्थकस्य स्वार्थेन, वाग्विसर्गकालोपलक्षणनक्षत्रदर्शन 5 श्रुतिवत् ।

भवद्वापीत्यादि, रूपादिभिन्नकादिपर्याया वृत्तिरन्य तत्त्वस्य तद्विरस्य शिबिकामादर्योनने [वि]धरु, तत् पर्यायवृत्तित्व[1] व्यापि भवत वर्तते, वक्रमिव रूपादि काष्ठमिव शिबिकादि सत्यम् असत्याः पुनरुपायमयोऽस्य लिङ्गादि उपायोपायन निदर्शन द्रव्यमृद्घट इत्यादि मयूरपयस्तदाभा —रूपादिभिन्नकादि पर्याय[वृत्ति]तत्त्वाभासाः, तद्वस्तु व्यापिवदाभासते सामान्य तद्विशेषः परमार्थः सन्, एवमेव चैत्यादि, 10 एवदर्शनसंवादीति [इ]दमिति ज्ञापकमतेन लक्षणेन सङ्गृहीत यावदानीयतामिति, तदुपाम्या—सत्यस्येत्यादि पावचनास्थानमुपसर्जनमिति गतार्थम् दृष्टान्त —गृहोपलक्षणकाकवदिति कतरदेवदत्तस्य गृहमिति मत्वे प्रतिवचन यत्रासौ काक इति काकशब्दो गृहार्थप्रतिपादनार्थत्वात् काकाभ एव सन् गृहार्थ इत्युच्यते तथा चरितस्यार्थवत् जातिशब्दो विशेषार्थ इति स्वद्वचनेन-तदर्थत्वमन्तरेण वचनेनोक्तमपि विशेषवस्तु पचकेन

भवद्वस्तु यथ सहकमभाविपर्यायाम्यना वर्तत तदविरुद्धं व्यापि सर्व भवति तत्र यथाक्रमे शिबिकादयोऽसत्याः तवेव हि 15 वस्तु भव व्यवते न हि भावे रूपादिभिन्नकादिरेवेष्यते सामान्यमिव द्रव्यमृद्घटादिभव्यपदिरेवेति भाव । एतदेव व्याचष्टे—रूपादिभिन्नकादीति तत पर्याया वृत्तिर्वर्तनमस्य भावस्य तत्त्वस्य तदुपलक्षणमिति—तद्रूपेण नि स्वरूपावस्थितः भावस्यैव विवक्षाया तथैव पर्यायात्मना वर्तमानरूप भवद्वस्तु व्यापि सत्यं वर्तते इति भाव । तदेवाभिप्रायं भवद्वस्तु प्रदर्शयति—वक्रमिव रूपादीति सहक्रमभाविपर्यायस्वरूपमिदम् । [illegible] असत्या पुनरिति । सामान्यमपि द्रव्यमृद्घटादि रूपादिभिन्नकादि पर्यायवृत्तित्वाभासैरवभिवर्तमानोऽन्यत इति दृष्टान्तमाह—उपायायेनेति उपायोपायान्तेरवं निदर्शितो वस्तुनोऽन्यपर्यायत्वात् उपायनिमेषात् द्रव्यमृद्घटादिरूपो मिथ्याभासोपचरितमर्थं सामान्य पुरीमपुंसोऽन्याथुपाधिमिरुच्यते त च द्रव्यमृद्घटान सामान्यमूलत्व सत्यनिमेषेण रूपादिभिन्नकादिभेदस्वभावरूप- 20 मात्रव सामान्यम व्यापि द्रव्यमृद्घटायाः सामान्यतोऽपि परमार्थभूता उपायाऽसत्या लिङ्गादय इति भाव । एतद्दर्शनमिति परमार्थभूतं वस्तु साक्षात् [illegible] रूपादिभिन्नकादि तत्पर्यायरूपेण यद्वस्तुतः तदर्शनम् [illegible] आगमात्राकाश- विशुद्धितमिवाकाश्यान्, तथापि न सर्व वस्तु उपायेनोपाधिमि इत्यनेन तत्समेतानिमिषीत तद्देवदत्तगृहादि 25 ज्ञापकं काकीति नास्ति यद्युक्तं सर्व वस्तु तदाकारैरुपचरितमिति । असत्योपाधिभिः इत्यनेन तत्समेतमिमिषीयत इ अनुपैव विधि- रेव वैपरत्यं यथा । यदि एतदन्येन इत्येतानिमिषीयते प इति, अत्र प्रयत्नं व्याख्या च मोक्षमात । असत्योपाधिसम- न्वयार्थत्वे दृष्टान्तमाह—गृहोपलक्षणेति गृहस्योपलक्षणभूतो य काकस्तद्विदर्शयत् । तदुपलक्षयति काक यत्रोपलक्ष्ये इति देवदत्तस्य गृहमित्याह—काकवदन्ते इति, काकमिव कारणिस्वप्नवत्यार्थानासत्यभूत काक तत्प्रतीतावपि तन्निवृत्त्य- सम्भव इत्यासत्यभूत काकवि तदुपलक्षितं यद् गृहं तेन गृहमुपलक्षितमिषीयते इति भावः । यथा च काकस्य स्वार्थेन न 30 सार्थका गृहार्थेन तु अर्थवान् तथा जातिशब्दो विशेषार्थ इति स्ववचनेन जातिशब्दविशेषस्योपलक्षणयत्नेनोऽप्युपचारस्य चरितस्यार्थवत्त्वात्, किन्तु भावम तदभावे जातिलिङ्गसमानाधिकरण्यमा, तदन्तरावपि परार्थेनार्थवत्त्वं स्वार्थेन भावनीयत्व- मित्यनेनाह—चरितस्यार्थवदिति एवम सामान्यस्वामिना अन्येन विशेषस्योक्तोऽपि नोक्तरूपेण परमार्थतः मौमत्वत्

1 नि ष. का. वागोक्तवत्। 2 लि. प्र. का. वै. रूपवादि सर्वे।

गुणमुख्यत्वं परमार्थत उक्तमेव उच्यते [इ]आदि जातिगवानां सत्ताद्रव्यपृथिवीघटकुम्भकुण्डिकादि लिङ्गसंख्यादीनां संबन्धिनां विसंवादिनाञ्च या सामानाधिकरण्यगतिः तथा निरूपित याहच्छिकोऽर्थस्तत्त्वम् अनर्थिकाया एव सत्याः तस्या अपि चोक्तमिति—तस्या अपि जातेरमिहितन्यायेन परार्थत्वादर्थस्य मनर्थकत्वं स्वार्थेन, किमिव ? वाग्विसर्गोऽभ्युपगमनक्षत्रदर्शनमुद्दिश्य—यथा नक्षत्र द्रष्टा वाचो

5 विसृजन्तीति नक्षत्रदर्शनमत्रार्थत्रम्, नक्षत्रदर्शनयोग्यः कालोऽत्र तद्र्थेन परपरिना लक्षणयुक्ता, परमार्थेन तु पश्यति: स्वार्थ एव वर्तते तथा जातिशब्दो विशेषार्थ इति ।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थतायां पुनरुक्तदोषात् विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्, अत एव तत्सम्भूत्या नोक्तो विशेषः, उपाधिवृत्त्योक्तोऽप्यनुक्त एव, नियमार्था पुनः श्रुतिः, तदर्थत्वात् पूर्वश्रुतेः, नियमः स्वार्थव्यवस्थापनम्, सर्वाणि चैतत् विशेषपरम्परया, तत्र कस्य

10 द्रव्यनय युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्यायकत्वेन प्रत्ययस्य उपसर्जनमात्रप्रवृत्तिरसत्योपाधिरर्थः, यावत् सर्वमनेन शब्दनयशब्दार्थेन व्याप्तम् ।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थतायामित्यादि, पुनरुक्तदोषात् सामान्यशब्देनोक्तत्वात् विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' (महाभा १–१–४१ सूत्रे, पृ १४४) इति न्यायात्,

15 अत एवेत्यादि तत्सम्भूत्या नोक्तो विशेषः, उपाधिवृत्त्योक्तोऽप्यनुक्त एव नियमार्था पुनः पुनः श्रुतिः—विशेषितार्था कस्मात् ? तदर्थत्वात्—विशेषार्थत्वात्—विशेषेणार्थत्वात् पूर्वश्रुतेः—सामान्यश्रुतेः गौणत्वेन, तस्मात्प्रवृत्तसामान्येन पुनः श्रुतिरिति विशेषशब्द उच्यते, कोऽसौ नियमो नामेत्यत्रोच्यते—नियमः स्वार्थ-

---

तु गम्यते तस्मात् प्रतिविम्ब विशेषणस्त्वात्स्वार्थ स्वार्थेन तु नार्थान्तर यथा लक्षणे पदार्थेन स्वार्थः प्रत्यर्थेन लक्षणं इति तात्पर्यम् । दृष्टान्तमाह—वाग्विसर्गेति । व्याचष्टे—यथेति यस्मिन् काले इति वाग्विसर्गविमुक्तत्व

20 नक्षत्रेणार्थं विदं स्वम् । जातिशब्देन विशेषार्थस्य प्रत्यायक एवेत्यत्राधिकारे दोषं निरस्यति—अन्यथेति । व्याचष्टे—पुनरुक्तदोषादिति सामान्यशब्देन मुख्यतया विशेषाभिधाने विशेषशब्देनापि तदभिधानात् पुनरुक्तता भवेत्, तस्यैव इहाय विशेषशब्दानां प्रयोग एव वा न स्यात्, वक्ष्यन्तरार्थेऽभिहिते पुनस्तदभिधानम् अर्थान्तराप्रयोजकमितीति भावः । अत एवेत्यादिमिम सामान्य शब्दार्थेनाऽनुपगमेनोपलक्ष्ये विशेषा उक्ता एवेत्याशयमाह—तत्सम्भूत्येति उपसर्जनमुख्य-विशेषाणामपि उपाधौ योगात्तत्प्रसङ्गात्सामान्येनोक्ता अपि अनुपलब्धा एवेति भावः । ननूपाधिवृत्त्यापि विशेषाणामुक्त्वे

25 विशेषार्थानामप्रयोग एव पुनरपि प्रसङ्गमाह—नियमार्थेति सामान्यश्रवण नियमार्था—विशेषार्था पुन श्रुतिरेषा, सा-मान्यस्य सामान्येनाप्रतीतेः तत्रापि सामान्यश्रुतेः सामान्यमात्रविषयत्वे पुनर्विशेषश्रुतिर्नियमार्था व्यवच्छेदार्थिका विशेषितविशेषणार्था भाव अभिहितार्थ सामान्यरूपेण विशेषाणां नियमार्था पुनः श्रुतिरिति न्यायवृत्ति तत्त्वार्थभाष्य टीकायां [तत्त्वा भा टी पृ ४११] दृश्यते । यद्यपि निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् सामान्यरूपेणैव विशेषा उक्ता-स्तथापि सामान्यश्रुतिनिःस्वभावकारणमात्रविशेषरूपेण पुनरसौ अवगतस्तत एव, विशेषाभिमतेन सामान्याभिमतस्य तात्पर्य-

30 नियमार्थान्यथानुपपत्तेः—तदर्थत्वादिति । कस्मात् नियमश्रुतिरित्याह—तस्मादिति सामान्यशब्दप्रवृत्तावप्यन्येन तत्र सम्बन्ध पुन श्रुति व विशेषस्य दर्शनं । नियमं दर्शयति नियम इति, सामान्यश्रुतिः प्रतिपत्तौ इति विवक्षितविशेषप्रतिपत्त्यर्थ-स्थैव सामान्यश्रुत सामान्यस्य तथापि पुनर्विशेषश्रुतिर्विवक्षितविशेषप्रतिपादनार्थाऽतिव्याप्त्यनुपपत्त्या विशेषव्यवस्थापनम्

---

१ सि. क. डा. के °स्यार्थत्वे । २ क दूतं नो नास्ति । ३ सि क व्यवच्छेदः ।

व्यवस्थापनम्–विषक्षितेऽर्थेऽवधारणम्, सञ्चारि चैतदिति, न पुनस्तत्सामान्यशब्देनोक्तमुक्तं वस्तु व्यव-
स्थितमेव, किं तर्हि? सञ्चारिविशेषपरम्परया, तत्र कारणं सञ्चरणं–द्रव्यमनपेक्ष्यादि, एवं समस्तस्यार्थस्य
सत्यत्वात्, किं पुनः सत्यमिति चेत् युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्ययस्य प्रत्यायकत्वेनोपसर्जनमात्रप्र-
वृत्तिरन्त्योपाधिरर्थः, तद्दर्शयति–यावदेत्यादि गतार्थं तावत् सर्वमनेन शब्दनयाभ्यर्थेन व्याप्तमिति ।

एवमेव चेदमपि 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्ते- 5
र्जातिमद्वदपोहवान् ॥' (प्रमाणसमुच्चये सामान्यपरीक्षायाम्) इति जातिशब्दो विशेषार्थनिय
मोक्तेर्भेदानामवाचकः व्यभिचारादानन्त्याच्च, जातिमतो वाचकत्वे च ये दोषास्तेऽन्यापोहवदभि
धानेऽपि, प्रतिज्ञा कथं? भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेर्यथोदापसमन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति
'शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते' (　　　　) इत्युच्यते, अर्थो च
स्वसामान्यलक्षणावुक्तौ, नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति स्वार्थ एव तावदवधार्यः, स्वार्थः स्वलक्षणो- 10
ऽन्यतोऽन्योऽनन्यः स प्रत्यक्षविषयः, स इह न सम्भवति, 'स्वलक्षणमनिर्देश्यं' (प्र० स०
श्लो० ५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य ।

एवमेव चेत्यादि, एतन्न्याये व्याप्तिप्रदर्शनद्वारेण दर्शनान्तरं निराचिकीर्षुराह–विशेषप्रधानशब्दार्थ
व्यवस्थापनार्थमिदमपीति तद्विचारणसूत्रम् 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमा-
र्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान् ॥ (प्रमा स) इति जातिशब्दो विशेषार्थनियमोक्तेर्भेदानामवाचको व्यभिचा- 15
रादानन्त्याच्च जातिमतो वाचकत्वे च य दोषास्तेऽन्यापोह[वद]भिधानेऽपीति, प्रतिज्ञा कथमित्युपपत्तिप्रश्ने
भेद[जाति]जातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरर्थोदापसमन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति अन्यापोहं वर्णयति–'शब्दान्तरा-

विवक्षितविशेषव्यवधारकत्वादिति भावः । न हि वस्तु सामान्यशब्देन सर्वोऽप्यर्थः तथैव व्यवस्थितम् तदुक्त्या समुत्पन्नस्य प्रतिपत्तुः
... किन्तु विशेषपरम्परया सञ्चरति पारम्पर्यात्–न पुनस्तदिति । तत्र कारणं
दर्शयति–द्रव्यमनपेक्ष्यादीति अत्र मूले नोपलभ्यतेऽस्यो न व्याख्यायते ... 20
... इति स्यादभिप्रायः ।
एतन्न न सङ्गतम्, किन्तु सामान्येनापि ... वस्तुनः ... सर्वे भेदाः ...
... इत्थं ...
... भावः प्रतिभाति ।
... एवमेव चेति । व्याचष्टे–एतन्न्याय इति । विचारसूत्रं 25
... न जातिशब्द इति ... भेदानां विशेषाणां न वाचकः भेदा-
नामानन्त्यात् ... व्यभिचाराच्च ... व्याचष्टे–जातिशब्द इति । जातिमद्-
... व्याचष्टे–जातिमत इति । ... प्रतिज्ञा ... प्रतिज्ञेति । ...
... भेदजातीति, ... परिशेषानुमानेनान्यापोह एव ...
इति ... भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरिति हेतुः । तत्र अन्यापोहकृच्छ्रुतिः 30
इति ... व्याचष्टे–शब्दान्तरार्थेति, ... तस्मिन् ...
... श्रुतिरभिधत्ते इत्युच्यत इति तदर्थः । ... सामान्येन दर्शयति–

1 ...

योगोऽर्थे हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते( ) इत्युच्यते ह्यन्यापोहवादिनोक्तम्, अर्थो च स्वसाम-
न्यलक्षणावुक्तौ नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति–ततोऽन्यतृतीयार्थासम्भवात्, स्वार्थ एव तावदयमर्थः–तावच्च-
ब्दस्य स्वार्थत्वावधारणार्थान्तरस्याप्यवधारयिष्यमाणत्वात्, शब्दान्तरार्थापोहमात्रोक्तौ दोषोऽसंभवप्राप्तिः तस्मा-
त्तावताऽपरितोषात् स्वार्थे कुर्वतीत्युक्तः, कः स्वार्थः ? उच्यते–स्वार्थः–स्वलक्षणोऽन्यतोऽन्यः–अनन्यः, स
5 एवेत्यर्थः प्रमाणयोरपि नियतविषयत्वप्रवृत्तेः प्रत्यक्षविषयः स स्वार्थ इति, स इहेत्यादि इह–शब्दार्थे
सविकल्पार्थे सामान्यतः सविकल्पस्वरूपेऽप्यारोपापवादात्मनि स न सम्भवति स्वार्थः प्रत्यक्षविषयः,
'स्वलक्षणमनिर्देश्य' (प्रमाणस. प्रो –५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य ।

स्यान्मतं प्रत्यक्षादर्थादन्योऽस्ति स्वार्थ इति चेत्–

न च ततोऽन्य स्वार्थः कश्चिदस्ति, लक्ष्यद्वित्वावधारणात् प्रमाणद्वित्वावधारणात्,
10 तिष्ठतु तावत् स्वार्थः, तथापि शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भ-
वादन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति ।

(न चेति) न च ततोऽन्यः–प्रत्यक्षार्थात् स्वार्थः शब्दान्तरार्थस्यापन्यापोहः स्वार्थो न भवति,
तद्व्यतिरिक्तश्च तृतीयो न कश्चिदन्योऽस्ति लक्ष्यद्वित्वावधारणात् तथा प्रमाणद्वित्वावधारणात्, तस्मा-
त्तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुतः स्वार्थः ? इत्यत आह–तिष्ठतु तावत् स्वार्थः–असत्त्वादविचार्य इत्यर्थः,
15 तथा चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवादन्यापोह-

---

अर्थो चेति स्वलक्षण सामान्यलक्षणमिति द्वावर्थौ एतद्व्यतिरिक्तप्रमेयस्याभावात् । तत्र योऽसौ स्वार्थत्वेन मतः स्वलक्षण-
स्वार्थ एव तावदिति तावच्छब्दार्थमाह स्वयमोर्थस्वलक्षणमेव च सामान्यस्यार्थत्वावधारणमिष्यमाणत्वात् स्वलक्षण एवेति
भाव । स्वार्थे कुर्वतीति पदस्य प्रयोजनमाह शब्दान्तरार्थेति प्रकृतस्यादस्य ग्राह्यं शब्दान्तरं तत्सर्वं शब्दान्तरार्थस्तस्यापोह
इत्यन्यापोहे शब्दान्तरार्थप्रतिषेधमात्रमभ्युपगम्य तत्र नि भावाभावत्वे तुल्यत्वेन स्वलक्षणापरित्यागापत्तेः, तस्मात्स्वार्थे कुर्वतीति
20 श्रुतिरप्यस्यापि स्वार्थमुक्त इति भाव । स्वार्थ परिणामयति–कः स्वार्थ इति स्वलक्षण एव स्वार्थं स्वलक्षणोऽन्य'
अनन्यमूल स्वलक्षण एवेत्यर्थ । स इहेत्यनेन स्वलक्षण एव कुतो विवक्षित ततोऽन्य स्वलक्षण भवतीत्याह–प्रमाण
योरपीति द्विवेन प्रत्यक्षानुमानयोरव्यभिचारित्वे प्रतिनियतविषयत्वेन प्रत्यक्षविषयस्वलक्षणस्योऽनुमानविषय एव तदे-
न्यस्य प्रत्यक्षविषय स्वलक्षण एव भवतीति भाव । एतदिह स्वलक्षणं शब्दार्थविचारे स्वार्थो न भवितुमर्हतीत्याह–स
इहेत्यादीति सम्प्रति नामजात्यादिभेदकल्पनेन निरूप्यते स्वरूपारोपरूपस्य कल्पनास्वभावत्वात् प्रत्यक्षम्, तच्च ज्ञानं नामाद्यपे-
25 क्षारोपाभिरूप स्वलक्षणं नहि स्व स्वलक्षण तत्त्वनिर्देश्यम्, तस्मात्तदिह सम्भवतीति भाव । तत्र हेतुमाह स्वलक्षण-
मनिर्देश्यमिति । प्रत्यक्षविषयस्वार्थव्यतिरिक्तं स्वार्थमभ्युपगम्याह–न च ततोऽन्य इति । स्वार्थमित्ये न स्वार्थे इत्यत्र शब्दा
र्थेऽपीति प्रमेयद्वयस्य निश्चितत्वात् प्रमाणमपि द्विवेन तृतीयप्रमाणाभाव एवेति नास्ति तृतीयोऽर्थः कल्पयितव्य–तस्येति ।
अथ स्वार्थोऽस्ति न चैतदुक्ता विचारोऽनवतरणमित्यपि, सम्प्रति वाच्य न इति विचारणामन्यापोह एवेति शब्दार्थत्वमर्था-
न्तरमवधारयेति तिष्ठतु तावदिति । चेत्प्रस्तावेति चैतस्य जातिसम्बन्धेन तत्स्वलक्षण जातिमत्साऽभिधेयत्वजातिसम्बन्ध-
30 जातिमदभिधानानामसम्भव चैते न घटन्त इति भाव । तत्स्वार्थो द्विवेन स्वार्थम्, प्रत्यक्षविषयस्वार्थो वा अनुमानविषय
सामान्यं चेति विविध न प्रत्यक्षविषयस्वार्थत्वेन सम्बन्धोऽर्थस्तत्रानुगतम् तस्मात् तृतीयोऽर्थोऽपि न कोऽपि भवते विचारेऽनुक्त

---

1 सि. क्ष प्र. डे. स्वलक्षणमिति । 2 सि क्ष प्र. डे तत्र च ।

चक्षुरितिरिति, भेदपक्षस्य जातिमत्त्वभावविशिष्टस्येष्टेः, शब्दार्थोऽवयवभूतोक्तः त्वया, न प्रत्यक्षविषयस्वार्थत्वेनेति तद्वचनमेव ज्ञापकम् ।

साम्प्रतमनुमानविषय स्वार्थ इति चेत्–

अनुमानविषयोऽपि नैवास्य स्वार्थः, अग्निरनग्निर्नेत्याद्यपोहार्थस्वरूपत्वात्तस्यापि च व्याख्येयत्वात् भेदोपादाने वाऽस्वार्थत्वमपोहार्थादन्यत्वात्, परमत्यायनादित्यभिप्रायार्थत्वाच्च, अथ कश्चिदत्रानुमानविषयत्वविचारोऽसम्बन्ध इति चेत्, तृतीयार्थासम्भवादित्यादेः प्रदर्शितत्वात्, यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविषययोरदृष्टोऽप्यन्यापोह इत्यस्मादेव शब्दादवगन्तव्यः स्वार्थो न निराश्रयः, तद्दोषात्, तस्माद्यस्मिन्नन्योऽपोह्यते स स्वार्थ इति घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति घटे पटाद्यपोहाद्घटः स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मतं तथापि स्वार्थ इत्याधाराधेयादर्शनात् स्वरूपविधिविनाभूतत्वाद्विधीयमानस्वार्थानवस्थानादन्यशब्दान्तरार्थयोर 10 स्थितरूपत्वात् कस्मिन् स्वार्थे कोऽसावन्यो यस्मादपोह्यते ? ।

(अनुमानेति) अनुमानविषयोऽपि नैवास्य–शब्दस्य स्वार्थः, अपोहार्थस्वरूपत्वात्, तदर्थयति–अग्निरनग्निर्नेत्यादि, तस्यापि चापोहार्थस्याऽऽख्येयत्वात्, न चाख्यातोऽसावीदृशः स्वार्थ इति विशेष्य, साम्प्रतमभिमतस्वविशिष्टदेशादिः स्वार्थो भिन्नतरसम्बन्धीति चेत्–एव तर्हि भेदोपादाने वाऽस्वार्थत्वम्, अपोहार्थादन्यत्वात् अपोहार्थस्यैव त्वयाऽनुमानस्येष्टः, किञ्चान्यत्–परमत्यायनादित्यभिप्रायार्थत्वाच्च–स चानु 15 मानविषयः स्वार्थः आत्मनः प्रत्यायने लिङ्गादिवस्तुरूपः, परप्रत्यायने शब्दवाच्यो ज्ञानरूपः ज्ञानार्थता

एवमपक्षेनाह–शब्दार्थोविति । अथानुमानविषयसामान्यमपि न शब्दस्य स्वार्थ इत्याह–अनुमानविषयोऽपीति । व्याचष्टे–अनुमानेति । यथानुमानविषयो न शब्दार्थ इत्यत्र अपोहार्थस्वरूपत्वादिति अर्थं भाव शब्दाना मार्थ न विधिरूपार्थं वस्तुस्वरूपमस्ति शब्दप्रयोक्तृस्य विवक्षेव्यमित्यान्तरायत्वयाश्रयेन प्रवृत्ता प्रमाणत्वात्, अर्थे विरस्यानुमानाऽऽ रोपितमभिधत्तमपि अन्यस्यानुत्तरमनुमानमत्ताकाशात्मनान्यव्यावृत्तस्तेन तस्य प्रतिभासनात् भ्रान्तस्वरूपस्य स्वरूपेण 20 सौगतस्याऽन्यस्थितत्वान्यापोहस्वार्थोपगमिप्रक्रमात्वान्यापोह उच्यते स एव शब्दार्थ इति । अनुमानविषयीभूतापोहार्थस्य स्वरूपमुपदर्शयति अग्निरनग्निरिति तत्रापोहस्वरूपमुपदर्शनीयं किं स्वरूपं तदिति तत्र नोपदर्शितं ततो न शब्दस्य स स्वार्थ इति भावः । ननु नापोहोऽनुमानस्य विषयो येन तत्स्वरूपपरिज्ञानव्यतिरेकेण शब्दार्थसम्भवो न भवेत् किन्तु अभिमतविशेष स च अपोह्याद्भिन्नोऽनुमानस्य विषय इत्याशङ्कते–साम्प्रतमिति । एवं तर्ह्यन्यापोहभिन्नत्वेन स नानुमानस्य स्वार्थः अपोहस्यैवानुमानविषयत्वेष्टेरित्याह–एवं तर्हीति । भेदस्यानुमानविषयत्वे दोषान्तरमाह–परमत्यायनादित्वेति अभिप्रेते 25 ज्ञानस्यानुमानं मानम् तेषामपि स्वपरसाधारणत्वात् परप्रत्यायनकालेऽप्यनन्य स्वप्रत्यायनकाल इति परप्रत्यायनकालेऽपि प्रत्यायनकालभिन्नविशेषाभावेनाऽनुमानस्य स्वार्थपरार्थभेदो न स्यात्, इष्यते च भेद अतस्तु साधारणो देशादिर्नानुमानस्य स्वार्थ इति भावः । अनुमानद्वैविध्यं दर्शयति–स चेति अनानुमितविषयस्वरूपमनुमानमनुदर्शितम्, आत्मनो न प्रत्यय प्रत्यय तत्सम्बन्धत्वमित्यत्र व्यावृत्तस्वरूपनिरपेक्षविधिरूपस्वलक्षणार्थविषयं तस्य ज्ञानं तज्जनकं लिङ्गादि स्वार्थानुमानम्, परस्य तथाविधज्ञानजनने हेतुभूतं त्रिरूपलिङ्गवचनप्रभवं ज्ञानं परार्थानुमानम्, तस्य भेदस्य देशादेरनुमानविषयत्वे स्वार्थे द्विरूपं न स्यादिति भाव । प्रस्तावात् 30

---

१ सि क्ष. डा °विशिष्टस्येष्टेः । २ सि क्ष डे °त्वपोह्यापत् मानार्थे । डा [illegible]प्रमाणार्थत्वा ।

शब्दप्रयोगस्येत्युक्तस्य स्वार्थस्य द्वैरूप्यम्, एवं न प्रत्यक्षविषयो नानुमानविषयः स्वार्थो घटते शब्दस्य स्वमतादेव अप्रत्यक्षित्वादि, शब्दार्थविचारे सति प्रत्यक्षानुमानविषयत्वविचारोऽसम्बन्ध इति चेत्, तृतीयार्थासम्भवादित्यादेः प्रदर्शितत्वात्, तथापि त्वदनुवृत्त्या यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविष[य]योरदृष्टोऽपि अन्यापोह इत्यस्मादेव शब्दादवगन्तव्यः स्वार्थः अन्यस्यापोहो न स्वस्यार्थस्य स्वार्थे नाऽन्यस्मा[द]पोहो न
5 निराश्रय उपयोगात्, तस्मात्पश्चिमस्योऽन्योऽपोह्यते न स्वार्थ इति घट इत्युक्ते अघटो न भवति-घटादिरिति, घट पटाद्यपोहात् घटः स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मत तथापि तदपि न, स्वार्थ इत्याधाराधेययोरदर्शनात्-स यथाधाराभिमतः स्वार्थः आधेयाभिमतश्च शब्दो न दृश्येते तौ स्वरूपविधि-विनाभूतत्वात् यस्मिन्नस्य शब्दान्तरार्थस्यापोहं करोतीत्युच्यते स यथाधारार्थो न विधीयते शब्दमात्रेण तस्मात्तयोरदर्शनात् कस्मिन् स्वार्थे अपोह्यत इत्यभिसंमन्यते न चेद्विधीयतेऽन्यस्यार्थस्य सूत्रोक्तस्य
10 मान्योक्तस्य शब्दान्तरार्थस्य स्वरूपानवस्थान विधीयमानस्वार्थानवस्थानात्, तस्मिंस्तु विधेयेऽनवस्थानात् तस्मिंस्तु विधेयेऽभविते शब्दान्तरमन्यः शब्दः तदर्थश्चेति वक्तु युक्तेत, अत आह-अन्यशब्दान्तरार्थयोरवि-वरणात् को वाऽसावन्यो यस्य यस्माद्वाऽपोहः क्रियते स्वरूपविधिविनाभूतः ? इति-न सम्भवत्येषोऽर्थ इत्यर्थः।

अन्योऽनन्यो न भवतीति चेत् ननु स एव विधिः स्वार्थः, तस्याग्रहणे नेत्याविर्भुतेर भावात्, इतरथाऽन्यो न भवतीति व्यावृत्तिमात्रस्थितित्वादप्रतिष्ठितस्वार्थयोस्ततोऽप्यनन्यः,
15 अतश्चान्यः स इति तयोरेतयोर्ग्रहणाभावात् कुतः कोऽन्यः ? कुतोऽस्यापोहः ?, इतरेतराश्रय भावदोषश्च-तस्मादन्यः अन्यस्मात् स इति ।

(अन्य इति) अन्योऽनन्यो[न] भवतीति चेत्-साम्प्रत यथैव स्वार्थोऽन्यो न भवतीत्यन्य-

मात्मनि स्वार्थत्वं शब्दस्य न विषय इति प्रदर्शितमित्याह एवं नेति । अर्थान्तरविचारप्रसङ्गमाशङ्कते-शब्दार्थविचार इति। तृतीयस्य [illegible] प्रस्तुतविचारप्रस्तु इति समाधत्ते-तृतीयार्थेति । प्रत्यक्षानुमानविषय[illegible]
20 योरदृष्ट स्वार्थो निराश्रयो न सम्भवति[illegible]-यद्यपीति स्वार्थान्यापोह स्वार्थे नाऽन्यस्मादेवान्यापोह [illegible] निराश्रयो न भवितुमर्हति [illegible] भाव । [illegible] स्वार्थोऽप्युक्तेन [illegible]-तस्मात्पश्चिमेति [illegible] तस्मिन् [illegible] स्वार्थे [illegible] इति भावः । स्वार्थे इति [illegible] सर्वं इति [illegible] न [illegible]-स्वार्थे इतीति ।
25 [illegible]-स यथेति । [illegible]-स्वरूपविधीति स्वार्थो हि शब्दान्तरापोहेऽन्यापोहे वा [illegible] विधिविनाभूत [illegible] न [illegible] इति भावः । एवम् [illegible] स्वरूपानवस्थानात् [illegible] स्वार्थे हि विधेये [illegible] शब्दान्तरस्यार्थान्तरं वा [illegible] इति [illegible] स्वार्थ इति [illegible]
30 [illegible] शब्दान्तरस्यार्थान्तरस्य न [illegible] तस्मिंस्तु विधेये इति । [illegible] प्रतीयत [illegible]-अन्य इति । भाव-साम्प्रतमिति यथा स्वार्थो [illegible]

१ सि क्ष डे. °मित्यन्यापोहार्थ°। २ सि °योरपि । ३ सि क्ष डे. °पार्श्वम° । ४ सि क्ष डे. °योऽन्यो । ५ सि क्ष डे. °र्थोऽन्योऽन्य ।

स्वापोहेन प्रतीयते तथैवान्योऽप्यनन्यो [न] भवतीति तदपोहेन प्रतीयत इति चेन्मन्यसे अत्र ब्रूमो ननु स एव [1]विधिरित्यादि येन विधेयेनोपक्रमितस्यानन्यस्य प्र[म]ाण्यवदन्यप्रतीतेरनन्यः स एव स्वार्थो विधेयः, तस्याग्रहणे नेत्यादि[2]बुद्धेरभावादनन्यः स्वार्थो विधेय इत्यापन्नम्, इतरथा अन्यो नेत्यादि यावद्ग्रहणाभावात्—यथा घटादन्यः पट इत्युक्ते स न भवति, एवं पटादन्यो घटः सोऽपि न भवत्येव, द्वयोरपि व्यावृत्तिमात्रस्थितित्वात्, तदभावप्रतिच्छिन्नस्वार्थयो· तयोऽयमन्यः, [अयमान्यः] स इति ५ तयोरर्थयोर्ग्रहणाभावः, ततश्च कुतः कोऽन्यः ? कुतोऽन्यापोहः ? इत्यपोहशब्दार्थाभावः, किञ्चान्यत्—इतरेतराश्रयमपरोपः, कथमिति चेदुच्यते—घटादन्यः अन्यस्मात् सः, इति[ः] हेत्वर्थे—घटादन्यत्वात् सः प्रसिध्यति तद्धटादन्यः, इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्त इत्युक्तम्, एवं लौकिकान्यापोहशब्दार्थं भावानुसारेण परीक्ष्यमाणोऽन्यापोहो न घटते न्यायः ।

अथान्यापोहलक्षणवाक्यव्याख्यानुवृत्त्या व्यावृत्तिपरस्वार्थो गृह्यते, हिशब्दो यस्मादर्थे, १० यस्माद्वृक्षशब्दोऽवृक्षशब्दनिवृत्तिं स्वार्थे कुर्वन् स्वार्थं वृक्षलक्षणं प्रत्याययति, एवं निवृत्तिविशिष्टं वस्तु ब्रुवन्ति सन् शब्दार्थो न निवृत्तिमात्रं खपुष्पतुल्यम्, किन्तु तत् सदसत्, यथा कृतकत्व स्यानित्यत्वविशिष्टशब्दानुमापकत्वमेव शब्दोऽपि स्वमभिधेयमर्थान्तरव्यवच्छेदेन द्योतयति प्रमाणत्वात् ।

अथान्यापोहेत्यादि यावत् तस्सदसदिति, अन्यापोहलक्षणवाक्यानुसारेण परीक्षामाह—अन्या- १५ पोहलक्षणवाक्य तेनान्यापोहकृच्छ्रुतिरिति तस्य व्याख्या—शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त

[illegible] व्यावृत्त्यपोहस्येव [illegible] प्रतीयत इति भावः । [illegible] परीक्षाने [illegible] स एवानन्यः स्वार्थ इति, यथाऽन्यापोहस्य [illegible] स च विधिरेव विधेयत्वे विधिरेवार्थ इति समाधत्ते—अत्र ब्रूम इति । [illegible] भावाभावात्—तस्याग्रहणे इति [illegible] । [illegible] २० [illegible] न भवतीति [illegible] तदेव [illegible] इति भावः । घटादन्यः पट इति [illegible] अपि [illegible] परस्परं [illegible] भावात्, कुतः कोऽन्यः कुतोऽन्यापोह इति भावः । घटादन्यो पट इति [illegible] २५ [illegible] परस्परस्य [illegible] इतरेतराश्रयेति । [illegible] घटादन्य इति [illegible] इति भावः । [illegible] एवमिति । [illegible] अथान्यापोहवाक्यमिति । [illegible] अन्यापोहेति [illegible] ३० [illegible] शब्दान्तरेति [illegible] इति भावः । [illegible]

1 सि क्ष डा. दे [illegible] विधिविधेयेनोपा । 2 सि क्ष. डा. दे न इत्यपि बुद्धे । 3 सि [illegible] [illegible] विधेरिता । 4 सि क्ष डा. [illegible] इति [illegible] ।

इत्युच्यते तदनुवृत्त्या व्यावृत्तिर्यस्मिन् विषये स्वार्थे स गृह्यते, न व्यावृत्तिमात्रम्, हिरण्यस्य हेतुत्व- त्वात्, तद्दर्शयति-हिरण्यो यस्मादर्थे, तमिदर्शयति सैकिरोदाहरणेन-यस्माद्भयमस्य इत्यादि यावत् प्रत्याययतीति, एवं निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थः, कतमोऽसौ? द्रव्यादिरूपम्-द्रव्यपृथिवीमृद्घटादि, न निवृत्तिमात्रं खपुष्पतुल्यमिति दृष्टान्तः, अथवाऽनुमानानुमेयसम्बन्ध एव वाच्यवाचकसम्बन्ध इति मन्य- 5 मानो-यथा कृतकत्वस्येत्यादि यत्स्वरूपव्याख्यानमुदाहृतानुमानमेवं शब्दोऽपीत्यादि दार्ष्टान्तिकस्य तत्स्वरूप- व्याख्यानं निगमयति, प्रमाणत्वादिति हेतुधर्मश्च तयोस्तुल्य एवं गवायम्, उभयोरप्यन्यापोहविशिष्टार्थप्रत्या- यनतुल्यत्वादिति पिण्डार्थः यथा चाह-'न प्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्' [प्रमाणस०] इति।

अत्र ब्रूमोऽत्रापि त्वयैवं ब्रुवतान्यापोहातिरिक्तः स्वार्थ उक्त इति विधिरेवाङ्गीकृतः अन्यव्यावृत्तस्वार्थार्थत्वात्, देवदत्त! गामभ्याज शुक्लामिति गवानयनवाक्यवत्, व्यावृत्ति 10 पुरुषस्येत्यादि वाक्यप्रदर्शनादिति त्वद्वचनेन निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थो द्रव्यादिरूपमित्यादिना ग्रन्थेन च स्वार्थविधानमेव प्रदर्शितम्, अन्यथा सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्रे न स्वार्थो नाम कश्चिद् स्तीति स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरित्यनर्थकं स्यात्।

अत्र ब्रूमोऽत्रापीत्यादि, त्वयैवं ब्रुवताऽन्यापोहातिरिक्तः स्वार्थं उक्तोऽसौ विधिरेवाङ्गीकृतः, कस्मात्? अ[न्य]व्यावृत्तस्वार्थार्थत्वात्-अ[न्य]व्यावृत्तस्वार्थोऽर्थोऽस्येति, अन्यव्यावृत्तस्वा[र्थो]ऽर्थो गृह्यत 15 इत्यपि वाक्यम् यस्मा[द]न्यव्यावृत्तस्वार्थोऽर्थस्य तद्वाक्यं विधिमात्रादिर्भवद् दृष्टम्, यथा देवदत्त! गामभ्याज शुक्लामिति गवानयनविधायकं वाक्यमगवादिदोषाद्विव्यावृत्तिमदेवदत्तकर्तृकशुक्लगोकर्मकानयनक्रियार्थं तथा भवतः पक्षो न भवतीत्यन्यापोहोपलक्षितस्वार्थवाक्यमिति त्वयैवोक्तम्, तद्यथा-व्यावृत्तिं पुरुषस्येत्यादि

[illegible] इति । एवं निवृत्तिविशिष्टं [illegible] न [illegible], तत् [illegible], तस्मात् [illegible] वस्तु स्वार्थं [illegible]-एवं निवृत्तीति । एवं [illegible] 20 [illegible]-यथेति । न प्रमाणान्तरमिति न प्रमाणान्तरं शाब्दम् [illegible] च (पृ.1)। [illegible] इति [illegible] तथा [illegible] निवृत्तिविशिष्टं वस्तु [illegible] न तत् प्रमाणान्तरम्, [illegible] तथा [illegible] प्रमाण[illegible], [illegible] प्रतिपादि । [illegible] 25 [illegible]-अत्र ब्रूम इति । [illegible]-त्वयैवमिति [illegible] वस्तु [illegible], न [illegible] स्वार्थो [illegible], [illegible] इति [illegible] । [illegible]-अन्यव्यावृत्तेति । [illegible], [illegible] देवदत्त! गामभ्याज [illegible]-अन्यव्यावृत्तस्वार्थार्थ इति । [illegible] 30 [illegible] इति । [illegible]-तथा भवत इति । [illegible]-व्यावृत्तिपुरुषस्येति । [illegible]

१ सि. क्ष डे. व्यावृत्तिरित्यर्थे । प्र. व्यावृत्तिमद्विशिष्टार्थे ।

परवाक्यमप्युच्चारणम्, तद्विवरणम्—द्विशब्दो यस्मादर्थ इत्याद्युपक्रम्य हेत्वर्थभावनोदाहरणं वृक्षशब्दः सत्यादयो दण्डकः सोत्तरपूर्वपक्षमप्युच्चारण सम्यक्ख्यान यावदर्शनादिति स्वरूपनादेव स्वार्थस्य विधान स्पष्टीकृतम्, किञ्चान्यत्—निवृत्तिविशिष्टमित्यादि—यत् निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थो द्रव्यादिसमित्यादिना भावेन कृतकत्वस्यानित्यत्वविशिष्टशब्दानुमेयत्वदृष्टान्तेन संभावनेन यथ शब्दोऽपि स्वमभिधेयमित्यादिना स्वार्थविधानमेव मयोक्तम्, अन्यथेत्यादि—एवमनिष्टस्तस्ते दोषो यथा वृक्षशब्दप्रयोगे पटाद्यभावाभ्यशब्दार्थे 5
व्यावृत्तिरपि प्राप्ता, तत्र सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्रं न स्वार्थो नाम कश्चिदस्त्यतः स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरित्य-नर्थकं स्यात्।

अत्राह—स्यादेतदेवं यदि [अ]वृक्षनिवृत्त्या गम्यते स्वार्थं कश्चिदिति, किं तर्हि? वृक्षः सन्निति असन्न भवतीति तस्यापि वृक्षस्यस्यावृक्षासत्त्व[निवृत्ति]मात्रार्थत्वादन्यापोह एव शब्दार्थमभ्युपगच्छा-मीत्यत्र ब्रूमः— 10

यदपि च सत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्तयतीति तदपि परि-श्रमम्, युगपद्युगपद्भाविनोऽर्थस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात् युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव घटभवनं दृष्टम्, तस्माद्भवनाभवने न न भवत्यसन्निति, अन्यथाऽनुपपत्तेः त्वन्मतवत् एक-पक्षायुक्त सदित्यसन्न भवतीति।

(यदपि चेति) यदपि च सत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्तयतीति, ततः 15 सदित्युक्तेऽसन्न भवतीत्ययमर्थो गम्यते ततोऽन्यापोह एवेति भवतोक्तं तदपि परिश्रम—दुर्वचत्वात्प्रकाशी-कीर्तित इत्यर्थः, कस्मात्? [युगपद]युगपद्भाविनोऽर्थस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात्, तत्र तावत् ननु युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव घटभवनं दृष्टम्, युगपद्भूतरसाद्यभवनेनैव रूपभवनं दृष्टम्, घटस्य सत्त्वं

विवेकत्वात्स्वरूपमेव स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरिति वाक्यस्यान्यस्यानर्थक एव स्यात् सर्वशब्दानां व्यावृत्तिमात्रार्थत्वप्रसक्तेरित्याह—एवमनिष्टश्च इति। ननु वृक्षशब्दाद्वृक्षनिवृत्तेरन्यो न कश्चित् स्वार्थो वस्तुरूपो गम्यते स्वार्थे कुर्वतीत्यत्र स्वार्थोऽपि यो द्रव्यादिरूपः सन्नित्युक्तः 20 सोऽपि असन्निवृत्तिमात्रम्, तथा च वृक्षः सन्निति अवृक्षासत्त्वनिवृत्तिमात्रार्थत्वादित्याह—स्यादेतदेवमिति, एवं सन्निति शब्दस्यान्यव्यावृत्तिः सच्छब्देनासन्निवृत्तिविशिष्टस्य शब्दार्थस्याभिधानम् तस्मादपोह एव शब्दार्थ इति भावः। समाधत्ते—यदपि चेति। व्याचष्टे—यदपि च सदिति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं सदित्युक्तेऽसन्निवर्तयतीत्यन्यापोह एव शब्दार्थ इति यदुक्त तदसमर्थं विविच्यमूर्तं वचनमेवेति भावः। अन्यनिरपेक्षस्य व्यावृत्तिस्वार्थस्याप्रतिपत्तेरित्याह तदपेक्षायामेवान्यव्यावृत्तिरभ्यनुज्ञा सर्वार्थानुगमनानिवृत्तिमात्रस्य शब्दार्थताऽप्रतीतेरिति निरस्यति—युगपद्युगपदिति 25 सत्त्वमसत्त्वापेक्षत्वादसत्त्वाविनाभावि असत्त्वमपि सत्त्वापेक्षत्वात् सत्त्वाविनाभावि, असत्त्वानपेक्षं सत्त्वमनन्तात्मकं वस्तु न भवेत्, विविक्तस्याप्रतिपत्तेः, सत्त्वानपेक्षं असत्त्वं सर्वशून्यता वस्तु न भवेत्, विशेषस्याप्रतिपत्तेः, नहि वस्तु सर्वात्मनैव सर्वात्मनैव वा भवति, अतः सत्त्वासत्त्वे परस्परसापेक्षे वस्तुस्वभावस्य स्वरूपकर इति भावः। युगपद्भाविन्यावृत्तिभाविनस्तुल्य सत्त्वं दर्शयति—तत्र तावदिति भवनाभवनापेक्षत्वात् घटे न घटत्वं घटभवनं विविच्यते किन्तु प्रत्यक्षेण पटाद्यभवनमनु घटस्य भवेः तदवीनत्वात्तद्भवनस्य, एवं घटभवनं पटाद्यभवनाविनाभावित्वात् दृष्टम्, रूपभवनं रसाद्यभवनाविनाभावित्वेन अभि- 30 मानादित्यादेव घटसत्त्वं तदैव पटाद्यसत्त्वं यद् घटसत्त्वं तदेव रसाद्यसत्त्वम्, एवं सतोऽसद्रूपत्वात् तत् असत् भवतीति न किन्तु असदेव यदि तु असत् पटादयस्य भवेत् घटरूपेण घटरूपेण च असद्रूपेण न भवेत्, तदभावप्रसङ्गात्, एवं

१ सि. क्ष डे डा. सद्भावेन।

तत्सम्बन्धात्तस्य रसेन सत्त्वं रूपसामान्यम्, तस्मात् सदसच्च न भवति—असद् भवत्येव, अन्यथा तद्भवने घटो न भवेत्—पटसत्त्वेन चेद्गृह्यते घटाद्यभावात्, किमिव? खपुष्पवत्—तैव हि अन्यान्यापोहे किं स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति मतम्, इतरेतराभावासम्भवात् तत्त्वमिति, किञ्चान्यत्—उभयत्र-अनन्तरातीतानन्ते भावाभावभावनाभावानिरुपपत्त्य यद्युक्तं तस्मान्न युक्तं सदसत्त्वं भवतीति तथा रूप-
५ रसादियुगपद्भाविषु योज्यम्, एवं वाऽयुगपद्भाविषूच्यम् ।

अयुगपद्भाविष्वपि—

अयुगपद्भूतपूर्वोत्तरभावाभावे वर्तमानभावो दृष्टः यदि तु सदसच्च भवेत् ततोऽन्यापोहो निर्विषय एव भवेत्, तद्यथा—घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात्, अघटसत्त्वाभावाद्घटसत्त्वाभावाच्च, घटस्याघटत्वेनासत्त्वरूपेणापि घटाद्विना भवनात् ।

१० [अ]युगपद्भूतेष्वपि, पिण्डो यदि न भवेत् स्थासकोशकुशूलादिर्वा यदि न भवेत् तत्र शिवको भवेत् एवं स्थासकादिष्वपि पूर्वोत्तरभावाभावे वर्तमानभावो भवेत्, न भावे, तथा कपालशकलशर्करादिभावेषु योज्यम् बालकुमारयुवमध्यमस्थविरेषु च तथैव प्राग्भवेऽप्यभाविकमभावेन भवतीति, अथैवं नेच्छसि—यदि तु सदसच्च भवेत् तत ततोऽन्यापोहो निर्विषय एव भवेत्, तद्यथा—घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात् घट इत्युक्ते घट एव स्यात् घटश्च न भवेत् अघटसत्त्वभावात्
१५ घटसत्त्वाभावाच्च, किं कारणं? सदसच्च भवतीति घटस्याघटत्वेनासत्त्वरूपेणापि घटाद्विना भवनात् ।

ततः को दोषः—

तत एव दोषमात्रमापद्यते 'भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते' (प्रमा० स०) इत्यादि यथार्थं तथा न भवति नापोहताऽप्येवम्, विरोध्यविरोधित्वात् अथ युगपदयुगपद्भावित्वं भावमेव भवनस्य भवननियमः सर्वेषामस्य भवतीत्युच्यते घटाद्यसद्भूतत्वेनेत्यदोषः, तदपि न,

---

२० भवतं [illegible] निषिध्यते न घटासत्त्वमिति भावः । तद्भवने—घटभवने घटो न भवेदित्यत्र [illegible]—खपुष्पवदिति यदि च [illegible] भवति घटाद्विना [illegible] स्यात् तत्र मते हि [illegible] निषेधः क्रियते [illegible] ... [illegible] क्रियते [illegible] ... [illegible] भावः । [illegible] ... [illegible]
२५ [illegible] ... [illegible] भवतीति [illegible] ... [illegible] इति । [illegible] ... अयुगपद्भाविष्वपीति [illegible] ... [illegible] भवतीति न किन्तु [illegible] । [illegible] ... [illegible]
३० [illegible] ... [illegible] दोषमात्र—तत एव दोषमिति । [illegible]—

---

१ [illegible] रसत्वं सि [illegible] । २ [illegible] ... [illegible] । ३ सि. [illegible] तथैव ।

विधिप्रतिषेधानुपातित्वादेवंवादिनस्ते घटादिरूपाद्यसत्त्वासत्त्वप्रसिद्धौ घटो रूपादिर्वा भवति न भवति, अपोह्यते नापोह्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थ इत्याद्यनुवादायुक्तेः, अनुवदता च त्वया घटादिरूपादेः सत्त्वमभ्युपगतम्, अतोऽसत्त्वानुक्तदोषाविमोक्षः ।

(तत्रश्चेदमिति) तत्रश्चेदं दोषजातं—अनिष्टमापद्यते भेदो भेदान्तरेणापि बाध्यत इत्यादि, आदिग्रहणात् 'सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः' [प्रमाणस०] इति वा, यथार्थ—यथा त्वयाऽभिप्रायश्चिन्त्यते तथा न 5
भवति—अभूत तदित्यर्थः, अत्र प्रयोगः—नापोहवाऽप्येवम् स्वयुक्तेन विधिना सदसन्न भवतीति विरोधित्वात्, अथान्यथा तेन सदसत् भवतीत्यविरोधित्वात् द्विधापि पक्षधर्मसिद्धेर्निरोध्यविरोधित्वादिति, यथा सति असदेव, अन्यापोहात्, विरोधित्वेऽपि सत्त्वविरोधित्वात्, तथा वृक्षः शिंशपेत्यशिंशपाशिंशपादि नापोहेत्यन्यापोहाभावः, अत्र युगपदयुगपदित्यादि यावद्युगपत्सेनेति, अत्र्यन्वय आह प्रवीमि युगपद्भाविनां घटादिरूपादीनां भावानां क्षणिकादीनां वा समरादीनां वाऽयुगपद्भाविनां भेदकथनेऽन्यस्याकथन नास्तीति किं तर्हि ? संवृति- 10
सत्त्वात् घट एवासन्, सन्तानपतिताश्च रूपादय एवासन्तः क्षणिकत्वात्, घटरूपादिसंवृतिसतो बुद्धिपरमार्थसत्त्वात् सदसन्न भवतीति तस्माद्युगपदयुगपद्भाविसर्वभावभेदकथनस्य भवननिमित्तं समेवासन्न भवतीत्युच्यते घटाद्यसत्त्युगपत्सेनेति, इति[:] हेत्वर्थे असाधारणापादनदोष इति, अत्रोच्यते तदपि न, विधिप्रतिषेधानुपातित्वादेव वादिनस्ते घटादिरूपाद्यसत्त्वात् तदप्रसिद्धौ घटो रूपादिर्वा भवति न भवति,

---

अनिष्टमापद्यत इति भेदोऽयं भेदमपोहते विरोधित्वात्, सामान्यान्तरं तद्विशेषाय स्वस्य सामान्यस्य च विरोधि 15
एवमेतौ तद्व्यापकैः दर्शयति—भेदो भेदान्तरेणेति । एतावेवाभिप्रायमाह—सामान्यान्तरेणेति । येनाभिप्रायेणेमे वचने उच्येते स तथा न भवत्यभावात्, तस्मात्तवैतानभिप्रायोऽभव एव अन्यापोहस्य निर्विषयत्वमित्याह—यथार्थमिति भेदकथनेन योऽर्थः प्रतीयतेऽभीप्सितः च स तथा न भवति, यथा भवति तथाऽप्रतीयमानमीप्सितत्वाभावात् तत्कथनमापद्यत इति भावः । एतदेव प्रयोगेण दर्शयति अत्र प्रयोग इति स्वयुक्तेन विधिना नापोहेति प्रतिज्ञा सदसत्त्व भवतीति विरोधित्वादिति त्वन्मतेन हेतुः अन्मतेन च सद् असद्भवतीत्यविरोधित्वादिति हेतुः तव मते सत् केनापि प्रकारेण नासद्भवति यदि भवेत् 20
पटादिनाऽसत्त्व भवेत् तर्हि पटादिना सदेव भवेत् पटादिनाऽसत्त्वापोहस्य पटस्वरूपत्वात्, एवञ्च घटस्यान्यापोहस्य च विरोधे मन्मते चासत्त्वस्याभ्युपगमात् सत्त्वासत्त्वयोर्नास्ति विरोधो येन तदपोहेतेति भावः । एवमेवमभयमतेनापि विरोध्यविरोधित्वादिति हेतो पक्षधर्मसिद्धिमित्याह—द्विधापीति । तत्र च दृष्टान्तमाह यथा सत् नासत्पोहस्य विषयत्वात् एव विपक्षापि असत्त्वादिपक्षनापोहेत तस्य केनापि स्वपेक्षाविरहात्सर्वस्वात्मा विरोधित्वे सत्त्वविरोधित्वमित्याह—यथा सदितीति । अत्र युगपदयुगपद्भाविनां घटादिरूपादिक्षणादीनां भावानां भेदरूपेण भवनकालेऽन्यस्य कथमप्यभवनं न भवतीति न ब्रूमः 25
येनान्यापोहो न स्यात् किन्तु घटादयो संवृतिसन्त एव ततश्च घटादिभवनं न घटादिभवनं तस्माद्घटादिभवनस्यापोह क्रियते स एवापोहः घटादिसद्भूतस्तथापि उच्यते तथाविधस्यापि सत्ताभिव्यक्तिरूपस्य असत्त्वस्य तदभावात् यथाऽङ्गुलिभ्यो व्यतिरिक्ता मुष्टिरसती, अङ्गुलिभ्यो व्यतिरिक्ता पङ्क्तिरसती तथा सदपि स्यात् घटादिरपि अन्यापोहस्य एतावतैवाह—अथ युगपदिति । नन्वेवमस्य भवनाभिप्रायकत्वं दर्शयति—तस्मादिति भेदकथनेऽन्यापोहप्रसङ्गाभिधानात् भेदकथनस्यैव निषेधात् एवं सदेव, असत्त्व भवतीति भेदकथनमिदम् इति भावः । ननु भवने विधिरेवानुपातितया भवेत् न प्रतिषेधे भवता च 30
घटादिर्भवति, स घटादिर्न भवति घटादिर्नापोह्यते घटादिरपोह्यते घटादिः स्वार्थो न घटादिविशेषे घटादिरनूद्यते तत्र उभयापि घटादेरविधित्वात्, घटादेरविधित्वं संवृतिसत्त्वेनासत्त्वात्, ततश्च तत्कथनस्य अन्यापोहस्य विधिप्रतिषेधा

---

१ सि श्र. डा. वै संवृतिसती । २ सि श्र. डा. वै सदेव तत्रसती ।

अपोह्यते नापोह्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थं इत्याद्युपालम्भोक्तिः, प्रसिद्धविविक्तार्थविषयत्वात्तदुपालम्भस्य, अनुपपत्ता च तस्य घटो रूपादि च सविकल्पमभ्युपगतम्, ततः सदभ्युपगमात् सुतरामसत्त्वाभावम् अतोऽसत्त्वात् [illegible]—[illegible] एव ।

नैव चैवं रूपादिव्यतिरिक्तघटाद्यसत्त्वाभ्युपगमेऽनिर्देश्यपरमनिरुद्धक्षणिकसन्तानव्य-
5 तिरिक्तसन्तानरूपाद्यसत्त्वाभ्युपगमे च घटादिविशेषः स्वार्थ इति वचनम्, प्रतिपक्षापेक्षणक्षीण शक्तित्वात्, साध्यविशेषस्वार्थाप्रतिपत्तेः ।

नैव चैवमित्यादि, रूपादिव्यतिरिक्तघटाद्यसत्त्वाभ्युपगमेऽनिर्देश्यपरमनिरुद्धक्षणिकसन्तानव्यति- रिक्तसन्तानरूपाद्यसत्त्वाभ्युपगमे च घटादिविशेषः स्वार्थ इति वचनमगतिकमेव—घटोऽयमिति स्वार्थ- विशेषेऽगतिः स्याद्वचनेन सर्वतीमपर्यगतेरभ्युपगमे, कस्मात् ? प्रति[पक्षा]पक्षेपणक्षीणशक्तित्वात्—कस्य
10 सर्वतीति प्रतिपक्षस्यापक्षेपणे क्षीणा शक्तिरस्य घटवचनस्य यत्र च तस्मिन् प्रतिपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वं तस्य स्वार्थविशेषवचनगतिर्नास्ति यथाऽश्रावणपक्षलक्षणे 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा' (गौ॰ सू॰ अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३३) इत्यस्मिन् वाक्ये साध्ययोः हेतुदृष्टान्ताभासयोरप्यसाध्यत्वनिवृत्तिक्षीणशक्तियोः साध्यत्वात् साध्य- विशेषस्याप्रतिपत्तिः तथा घटो न सर्वतीमपक्षनिवृत्तौ चरितार्थत्वात् घटस्वार्थविशेषाप्रतिपत्तिः स्यात् ।

तुच्छत्वादिति । परस्यानुपालम्भमुपन्यस्यति—अनुपपत्ता चेति घटरूपाद्युपादेन सतोऽभ्युपगम्यमिति भावः ।
15 [illegible] सन्तानोऽभ्युपेतः [illegible] स्यात्, [illegible] अन्यथा [illegible] मात्रम्, न स्वार्थो नाम कश्चिदस्तीति [illegible] सापेक्षपक्षत्व[illegible] कुर्वीत स्यात्—भाव इति । अन्यापोहस्य स्वार्थोऽपि स्वार्थो न [illegible]—नैव चैवमिति अन्यापोहस्य स्वार्थोऽपि च नैव स्वार्थो भवितुं [illegible] इति भावः । तत्र प्रतिपादयति—रूपादीति रूपस्य एव परमार्थसत्त्व [illegible] न रूपादिव्यतिरिक्त- सविकल्पमभ्युपगमे स्वार्थं । अनिर्देश्येति [illegible] परमार्थस्य [illegible] मात्रोऽप्यसत्त्वेन, [illegible] एव परमनिरुद्ध[illegible]
20 सन्तानी भावः [illegible] सन्तान एव स च सन्तानिव्यतिरिक्तो [illegible] परमार्थतः एव [illegible] । रूपादिव्यतिरिक्तस्य [illegible] सन्तानिव्यतिरिक्तस्य च [illegible] अभ्युपगमे घटादि[illegible] स्वार्थं [illegible], [illegible] घटादिविशेष इति । [illegible] हेतुमाह—प्रतिपक्षेति [illegible] [illegible] [illegible] तथा न [illegible] क्षीणा सती [illegible], तस्मात् स्वार्थविशेषाप्रतिपत्तिरेव भवत् ।
25 प्रतिज्ञा[illegible] दृष्टान्तमाह—यथाऽश्रावणपक्षलक्षण इति, [illegible] एवमेवं । प्रतिज्ञालक्षणमाह साध्यनिर्देश इति [illegible] धर्मो साध्यः तस्य निर्देश परिग्रहवचनं प्रतिज्ञेयं [illegible] हेतुदाहरणम्, तत्र साध्यनिर्देश प्रतिज्ञेत्युक्तौ साध्यत्वं हेतुदृष्टान्तयोरपि प्रसक्तं यथा [illegible] [illegible], तत्र [illegible] साध्यम् [illegible], [illegible], तत्र [illegible] साध्यम्, तत्र [illegible] [illegible] साध्यविशेष न [illegible] [illegible]
30 साध्यत्वं प्रसक्तम्, [illegible] तु न [illegible] [illegible] भावः । ननु भवतु नाम [illegible] किन्तु सामान्यरूपेण [illegible]

---

१ सि॰ क्ष॰ डे॰ °चित्तवपनि । २ सि॰ क्ष॰ डे॰ साध्ये ।

स्याम्मतं वाच्यसामान्यगतिवत् चन्सामान्यगतिः स्यादिति तम–

घटादिसर्वसंवृत्त्यर्थासत्त्वादगतिरेव, अनन्तरातीतासद्वस्त्वाभानात्, अर्थविशेषश्च न वाच्य एव, यथोक्त 'नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यन्तूपदेक्ष्यते' ॥ (प्रमा० स०) इति सामान्यस्यासत्त्वाद्विशेषस्यावाच्यत्वात् कतमोऽन्यः स्यार्थः ? असन्मतेन त्वभिधेयो विधिरेवावद्यम्, अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽनेनैव विषयेण भवितव्यम्, अन्यस्यार्थस्याभावात्, उक्तवत् तथा चान्यापोहो रक्षा । 5

(घटादीति) घटादिसर्वसवृत्त्यर्थासत्त्वा[द]गतिरेव, सामान्यार्थसाध्यमत्वेनाभ्युपगतत्वात् त्वयैव, अत एव चास्माभिरर्थमिति शिक्षितम्–अनन्तरातीतासद्वस्त्वाभानात् अन्योपाधिस्त्वन्यार्थवादिनोऽस्य मयस्य मतेनापि सामान्यार्थोवाच्यत्वाभावात् शब्दस्य स्वार्थः इतश्च नास्ति यस्मात्–अर्थविशेषश्च न वाच्य एव, यथोक्त 'नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यन्तूपदेक्ष्यते ॥' 10 (प्र स) इति सामान्यस्यासत्त्वात् विशेषस्यावाच्यत्वात् कतमोऽन्यः स्वार्थः ? इति नास्ति त्वन्मतेनैव, असन्मतेन त्वभिधेयो विधिरेवावद्यम्, यस्मात्–अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽनेनैव विषयेण भवितव्यम्–अन्यामिधेयेनार्थेन चेत् कथं सुदूरमपि विचार्यमाना गत्वा यस्मिन् क[स्मि]श्चित् काले विशेषस्यैव वस्तुत्वात्, अन्यस्यार्थस्याभावात्–अनेन विशेषणैव विषयेण भवितव्यं नान्येन, किमिव ? उक्तवत्–ननु युगपद्घटपटादिघटनेनैवेत्यादि यावत् भवनाभवने मे न भवति [भ]मिति अन्यथानुपपत्तेः यदि तु सर्वत्र 15

भावः स्यात्, सामान्यविषयत्वानुपपत्त्यन्यार्थविषयत्वाभाव–घटादिसर्वेति । ननु सामान्यं त्वया न परमार्थमिष्यते अर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्यत्रोक्तेन भावार्थे–सामान्यार्थस्यार्थाति, घटपटादिस्वभावानां सर्वेषां सामान्याभिमतानां सांवृतत्वेनासत्त्वात् तत्त्वेन नाविषयीति भाव । तथापरत्वनेन प्रदर्शयति अनन्तरेति उभयोरुभयत्र सामान्यसमूहं प्रतिपाद्यमिति प्रतिपादितम्, विकल्पयोरन्यया वाच्या विकल्पा अन्ययोरन्य । तयोरसन्तमन्त्यार्थं स्वार्थं वाच्य स्वरूपमपीति प्रत्यवर्षितत्वेन वाच्यस्यैव सामान्यस्य अन्यार्थे चेदनुत्वं तस्य विमर्शेति भाव । असत्त्वोपाधीति मतस्यैवापि 20 घटे स स्वार्थ एकैकस्यैकस्यानर्थीभूतवाच्यस्य सामान्यस्य अन्यावाच्यत्वानर्थेति भाव । वस्तु वाच्यं न भवतीत्योरस्मन्तरमाह–इतश्च नास्तीति । अत्र परोक्ता कारिकामाह नार्थशब्दति अर्थविशेषे न वाच्य अन्यविशेषोऽपि न वाचक अवाचारणः लक्षणोऽर्थविशेष योगाभावात्मस्य अन्विसम न वाच्यो वाचको वा तयोरर्थस्य विशेषयो अतिसकल पूर्वं सङ्केतकालेऽसत्त्वात् सङ्केतसमानार्थैनैत्तो व्यवहारकालेऽसत्त्वादप्रतीयतेऽतो कथं वाच्यवाचकभाव कथं वा व्यवहार अतिप्रसङ्गात्, तस्माद्वार्थ रवितपयार्थोऽप्रायत्तकत्व इत्येव अर्थशब्दसामान्ययोस्तु वाच्य- 25 वाचकत्वे इति कारिकार्थ । एवञ्च सामान्यस्यासत्त्वात् विशेषस्यावाच्यत्वात्परिशिष्यस्य च स्वार्थसामान्यात् स्वार्थे कुतीत्युतीविज्ञानादतमेवाह–सामान्यस्येति । असन्मतेन तु विधिरेवाभिधेय इत्याह असन्मतेन त्विति । सामान्यो-पचरितविशेषस्यैव भावस्य स्वरूपस्य अन्यवाच्यत्वाभ्युपगमादिति भाव । तथापि स्वस्वभावो विधिरिवाभ्युपेय एव तत्र विधान्यापोहस्य विज्ञेयोपलब्धावित्याह–अस्य वाक्यस्येति यत्र तदुक्तोऽन्यो न भवतीति प्रतिषेधतत्त्वेनावाच्यत्वं व्यावृत्त्योपि च तत्स्वरूपं प्रतिपत्तव्य स च न कुत्र एवेति कुत्रचन विना अस्त्वाभावात् कुत्रचनत्वाविनाभाविनः सोऽनेन तेन प्रतीयमानत्वा- 30 दपोहेनापतो विधिरेव अन्यार्थ इति भाव । प्रोक्त प्रसङ्ग तत्त्व स्वार्थाविस्मार्थ स्मारयति–उक्तवदिति । तथास्माद्वा तथैव

1 भि. ग्र. वै का. °मिमि किमिति । 2 य. का. °सहस्तु अन्यावाच्यत्वो । 3 भि. य का वै विधिरेवा । 4 भि य का. वै न न भवति पठितम् ।

भवेदित्यादिना यावत् साम्यविशेषागतिरविशेषवदविना भन्येनासत्त्वस्यापादितत्वात्, तथा चान्यापोहो-पेक्षा यस्मादन्यापोहरूप एव भावः तस्मादन्यस्यापोहो नास्तीत्युपेक्ष्योऽन्यापोहः ।

आह–

ननु चात्राप्यपोहो देशकालभेदानां परस्परतः, अत्रोच्यते–अत एवोपेक्ष्यः, पारस्पर्यस्य
5 विशिष्टार्थविषयत्वाद्विधेरेव व्यावृत्तरूपत्वाच्च, भवतु वा तत्रापोहः तथापि सर्वविशेषयुक्तस्यैव
स्वार्थस्य गमनमुपपद्यते, स्वरूपविधिविनाभूतस्यासम्भवात् न च पूर्वदृष्टः सः, नापि पूर्व
दृष्टेनार्थं अज्ञातज्ञानार्थस्याप्नोतुः, एवञ्च 'अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य
पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यादुपसर्जनात् ॥' इत्ययं श्लोकः पठनीयः ।

(ननु चेति) ननु चात्राप्यपोहो देशकालभेदानां परस्परतः–देशतः घटो पटो न भवति पटोऽपि
10 घटो न भवतीति परस्परतोऽपोहः सिद्धः, तथा रूपं रसो न भवति रसोऽपि रूपं न भवतीति, कालतः
पूर्वस्य उत्तरक्षणसामान्यं नास्ति उत्तरः पूर्वो न भवतीति परस्परापोहसिद्धिरेवेति, अत्रोच्यते–अत
एवोपेक्ष्यः यस्मात् परस्परता विधिरूपैवेत्यनेकधा प्ररूपितम् तस्माद्विधिरेव विशेषविषयस्य सत्त्वात्
ततोऽन्यस्य सम्बन्धार्थसामाभावात् पारस्पर्यस्य विशिष्टार्थविषयत्वात् विधेरेव व्यावृत्तरूपत्वाच्चोपेक्ष्योऽन्यापोह
इति सुष्ठूक्तम्, अभ्युपेत्यापि त्वदुक्तस्यान्यसामान्यापोहस्य सत्त्वविशिष्टविधिरूपस्याभिधानमेव ब्रूमः–भवतु वा तत्रापोहः
15 तथापि सर्वविशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य गमनमुपपद्यते स्वरूपविधि[वि]नाभूतस्यासम्भवादपोहस्य, विशेषाण्य-
मेव सद्भावादिस्वस्वाश्रितार्थगत् विधिरूपत्वेति, यदप्युक्तं पूर्वदृष्टसामान्यतः धूमेनाग्न्यनुमानवदभिधानं

[illegible]
20 [illegible]
[illegible]
25 [illegible]
[illegible]
30 [illegible]
[illegible]

सामान्यस्य शब्देन न विशेषस्य, पूर्वमदृष्टत्वादिति, तत्र च पूर्वदृष्टस्य—नहि लोके पूर्वमप्रतिपादनाय शब्दः प्रयुज्यते प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत् ध्वनिकत्वाच—पूर्वदृष्टमिरवितथः असौ कथं वा शब्देनोच्यते ? नमूक्त पूर्वदृष्टसामान्येनेति, तदयमिदमयुक्तमुक्तम्, सामान्यस्य संवृत्यात्मनस्यापोहात्मकस्य वाऽसत्त्वात्, अतो न पूर्वदृष्टस्य गतिः शब्दात्, अत आह—न च पूर्वदृष्टस्यः—न हि स पूर्वदृष्टः, नापि पूर्वदृष्टेनार्थः, किं कारणम् ? अज्ञातज्ञानार्थत्वात् श्रोतुः, श्रोता अज्ञातार्थार्थः, तस्य ज्ञानाधानार्थं शब्दः प्रयुज्यते वक्त्रा, न ज्ञातज्ञानार्थम्, 5
तदर्थानामप्रयोगात्, एवञ्च 'अर्थशब्दविशेषस्य' इत्यादिः श्लोकः—एवञ्च कृत्वा अज्ञात[ज्ञान]ार्थत्वात् विशेषार्थस्यैव सत्त्वादियमस्माभिः पठ्यते—'अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यादुपसर्जनात् ॥ इति ।

यथासंख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरिष्यते, अनयोरेव सत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स एवाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, सामान्यादुपसर्जनात्, 10
मतद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभावः, असदसच्छब्दाभिधेयवस्तुविशेषत्वे सतः साक्षादनुक्तेः, कथं साक्षान्न ब्रवीति सत् ? अन्यापोहेऽपि हि साक्षात् प्रवर्तमानोऽन्यापोहसामान्यगतं नित्यत्वादिभेदं नाक्षिपति, अन्यापोहेऽप्यक्षीणशक्तित्वात्, किमङ्ग ! पुनस्तद्गतान् भेदान् घटादीना क्षेप्स्यति ?

(यथासंख्यमिति) यथासंख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरिष्यते, 15
अनयोरेव सत्त्वात्, सामान्यार्थशब्दयोरसत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स एवाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, केनोपायेनेति चेदुच्यते—सामान्यादुपसर्जनात् अतद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभावः, अतद्भेदत्व इति किमुक्तं भवतीति तद्व्याचष्टे—असदसदित्यादि, सदित्युक्तेऽसदपोढवे—असन्न भवतीति, तदसदसत्, तदेवा सदसच्छब्देनाभिधेयं वस्तु असद्व्यावृत्तिसामान्य तस्य विशेषाः—भेदा न भवन्ति घटादयः सन्तः, अतः तेषामसदसच्छब्दाभिधेयवस्तुविशेषत्वे साक्षादनुक्तेः सतः सामानाधिकरण्याभाव इति वर्तते, एतदेवाह- 20

[illegible] सामान्यमपोहरूपं [illegible] वा उभयथाऽप्यसदेवेति कथं तच्छब्देन गम्यते ? विशेषस्तु पूर्वदृष्टः [illegible] न [illegible] [illegible] न पूर्वदृष्ट इति समाधत्ते—तत्र चेति । पूर्वदृष्टविशेषेण न किमपि प्रयोजनम्, श्रोता [illegible]-[illegible]—नापीति । एवञ्च नार्थशब्दविशेषस्येत्यादिरूपेणैव पठनीयमिति [illegible]—एवञ्चेति [illegible] श्रोतुरज्ञातार्थ-[illegible] विशेषस्यैव वाच्यवाचकत्वम् । तदर्थमर्थं [illegible]—यथासंख्यमिति । [illegible] [illegible] तयोर्विशेषयोस्तत्र वाच्यस्य वाचकस्य वाच्यवाचकतो तयोर्मध्ये वाच्यवाचकता तथा [illegible] वाच्यः शब्दविशेषो वाचक इति 25
व्याचष्टे—यथासंख्यमिति । तयोरेव वाच्यवाचकत्वे हेतुमाह—अनयोरेवेति [illegible] । सामान्य-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—सामान्येति । सोऽपि विशेष [illegible] पूर्वमदृष्ट [illegible]—तस्येति । ज्ञापनाप्रकार दर्शयति—सामान्यादिति । एतदेव स्फुटीकुर्वन्—अतद्भेदत्व इति [illegible] सामानाधिकरण्यम्, [illegible] [illegible] सामान्यमर्थवर्ति तत्सामान्यरूपतया येन सद्रूपा [illegible] [illegible] [illegible] विशेषाः [illegible] न [illegible] विशेषे कथं सामानाधिकरण्यं [illegible] । [illegible]- 30
[illegible]—असदसदिति [illegible] भवतीति [illegible] [illegible] न [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विशेषास्तस्य भेदा न [illegible] [illegible] [illegible] सामान्य-

१ सि क्ष डा. दे न च पूर्वदृष्टस्य। २ सि क्ष डा. दे [illegible] तत्र। ३ सि क्ष भ्र [illegible] ।

मितुकामः प्रश्नयति–कथं साक्षात् भवतीति सदिति ? तस्य ज्ञापनार्थं व्याकरण जातिमत्पक्षमुपन्यस्योक्ता पावनाय च, यथावत्यापोहेऽपीत्यादि यावद्भुत्वान् भेदान् घटादीनाक्षेप्स्यतीति, जातिमतीवापोहेऽपि तावत् सत्तामात्रे साक्षात्प्रवर्तमानोऽन्यापोहसामान्यगतं निमित्तादिभेदं नाक्षिपति, अन्यापोहेऽप्यसीमितत्वात्, किमङ्ग पुनः ! अन्यापोहेन व्यवच्छिन्ने सदित्यस्य भवतीत्यसदसद्वेनावच्छिन्नोऽभिधेयमागऽपोहवति
5 गताम् घटादिभेदानाक्षेप्स्यतीति, सम्भावना [ना]स्तीति पिण्डार्थः, अस्यार्थस्य वक्ष्यमेव समाधानं दृष्टान्तम् ।

सच्छब्दस्याभिमायस्यैवोपवर्णनेनान्यापोहवादिन वाक्यदृष्टान्तमिदमाह–

एतदर्थव्यक्तीकरणार्थं सदित्यस्य भवतीति वाक्यमवश्यमुपादेयम्, सच्छब्दमात्रश्रवण मिप्यत्वेः, तत्र चावश्यं भवतिशब्दः प्रयोक्तव्यः, क्रियापदमन्तरेण सच्छब्देन सह प्रयुक्त-
10 योरर्थाभावात् सदर्थ एव मुख्यः भवनीयः, स चाध्याहृत एष्टव्यः, एव गमिष्यमाणघटादि द्रव्यमभेदस्य तिरस्कृतघटाद्यपेक्षासत्त्वस्य प्राप्तिर्भवतोरर्थैरपि न लभ्येत, असद्विविक्तसत्त्वमात्रावेव यस्ताः, कुत एव तदन्यापोहः ? भवत्यसम्भेदेऽपिविविक्तसत्त्वप्राप्तौ तथान्यापोहयत्वैवमर्थ्यमेव, घटस्य घटभावादित्यङ्गमुद्वहनेन ।

एतदर्थोत्थादि यावत् कुत एव तदन्यापोहः ?–एतस्यान्यापोहार्थस्य व्यक्तीकरणाय सदित्यस्य भव
15 तीति वाक्यमवश्यमुपादेयम्, सच्छब्दमात्रश्रवणमिप्यत्वेः, तत्र चावश्य भवतिशब्दः प्रयोक्तव्यः क्रियापदम- न्तरेण सच्छब्देन सह प्रयुक्तयोरर्थाभावात् भवतिशब्दसहितयोः साफल्यात्, यथोक्तं 'यत्राप्यन्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्राप्यस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १) इति तस्मात्सदर्थः स एव मुख्यः भवनीयः कोऽसौ ? सदर्थ एव, स चाध्याहृतः–कश्चिदध्याहृतो

[illegible]

1 सि. क डा. °र्थेप्यत् ।

भेदपर्यवैदम्यः, भेदे तु घटे वर्तमानं सत्त्वं पटादिषु न वर्तेत [इ]त्यसदपि स्यात्, एवञ्च भवत्यर्थसमे[द]न स्यात्, मा भूदेष दोष इति तद्व्यावृत्त्यसम्भेदाय भेदो नापेक्ष्यः, एवं गमिष्यमाणघटादिद्रव्यप्रभेदस्य विरक्तपटाद्यपेक्षासत्त्वस्य प्राप्तिर्मनोरथैरपि न लभ्येत, असद्विविक्तसत्त्वमात्राभेदे पक्षे कुतस्तेनान्यस्यापोहः ? असदसत्त्वस्य एवाभिधाने शक्त्यभावः, दूरत एवान्यापोह इति न स्वार्थाभिधानमन्यापोहं वा कुर्यात् सच्छब्दः, तस्मादप्रतिपत्तिरेव शब्दार्थ[स्य]स्यादिति, अथ मा भूदयमर्थस्य सम्भेदेन घटाद 5 सत्त्वेनेति सर्वत्र भवत्यर्थ एव चेतिष्यते ततः भवत्सम्भेदेऽविविक्तसत्त्वमात्रो तथाप्यपोहप्रसक्तेरर्थस्यैव मात्रम्, किं कारणं ? घटस्य पटभावात्, अपि च यदि सत् घट इत्युक्ते पटादिरपि सत्त्वेनेति सर्वस्य सत्त्वेनैवाभ्यन्तरत्वे च[।] सत् भवतीति किंविषयोऽन्यापोहः स्यात्, असमानार्थस्यात्मत्वमभावादित्यत्र-मसुबह्नेन ।

(भस्तुवमस्तु–) 10

अयन्तु गुणधर्म एवैष स्वतोऽन्यान् व्यावर्तयन् द्रव्यमात्रमभिधत्ते पारतन्त्र्यात्, ततश्च घटादिभेदानाक्षेपाद्यैः सह सामानाधिकरण्याभावः, स्यादेवं अनाक्षिप्तैरप्यात्मैरपि सामानाधिकरण्यं भविष्यति विवक्षावशात्, अत्र पर एवाह–न ह्यसत्यां व्याप्तौ

रूपं शुक्लं रूपं नीलमिति, तद्वति शुक्लगुणगतभेदाभेदत्वादनाक्षेपस्ततो जातेर पोहाख्योऽन्यस्य तद्वतः यथा सत्त्वपक्षे शब्दस्वरूपं गुण एव, जातिगुणौ गुणो द्रव्यञ्च, 15 द्रव्यन्तु द्रव्यमेव,

अयन्तु गुणधर्म एवेत्यादि, विशेषणं गुणत्वस्य धर्म एषः, स्वतोऽन्यानित्यादि गतार्थं यावत् सामा

इत्याशङ्क्याह–मा भूदेष इति । एतदेवाह–एवं गमिष्यमाणेति [illegible] व्यावृत्तस्य विरक्तार प्रसक्त-घटेनापि न लभ्येत [illegible] । तत्र च [illegible]-[illegible] 20 [illegible] इति दर्शयति–असद्विविक्तेति । [illegible]-[illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] 15 [illegible]-[illegible] । अयन्तु गुणधर्म इति [illegible] इति भावः । [illegible]- 30

---

१ सि. भ. डा. भावपैदम्यो । २ सि. डा. भेदाक्षेप, भ. बे. तेषदाः । ३ सि. भ. डा. °भेदासम्भवे ।

नाधिकरण्याभावः, सच्छब्दो गुणः विशेषणात्, नीलमिदमिति विग्रहार्थः, विशेषणमनुग्राहकम्, अनुग्राह्यं प्रधानम् स्यादेतमित्यादि टीकया चोदितमनाक्षिप्तैरप्याक्षेपैरपि सामानाधिकरण्यं भविष्यति विवक्षावशात्-इदं विशेष्यमिदं विशेषणमिति अत्र भाष्येण परं पक्षोत्तरमाह—नानयोर्व्याप्ताव्याप्तत्वादिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्यावृत्तं शुक्लं रूपं नीलमिति, अनाश्रितत्वादव्याप्तत्वादिति हेतवः, वक्ष्यमाणशुक्लपटद्रव्यान्वयभावनार्थमाह—शुक्ल-
5 गुणगतभेदाभेदत्वादनाक्षेपः—शुक्लो गुणो विशेषणं शुक्लसदादि तद्वत् भेदाः शुक्लतरादयो[द्रव्यादयो] वा तेषामभेदत्वं तावदि—अनुवृत्तिपक्षेऽन्यापोहपक्षे वा जातिस्वरूपोपसर्जनमात्रत्वाद्गुणभूतत्वात् अन्यापोह मात्रोपसर्जनत्वाद्गुणभूतत्वाच्च तदभेदत्वादनाक्षेपः, कथम्? ततो जातेरन्यस्यापोहात् अन्यस्य तद्वत् इति, द्रव्यस्यो पर्येष्यपि, तद्विवक्षितार्थभावनार्थमुदाहरणं पक्षद्वयसाम्यापादनम्, सत्त्वपक्षे शब्दस्वरूपं गुण एव, जातिगुणो गुणो द्रव्यस्य, द्रव्यन्तु द्रव्यस्यैवेति, उपकारी गुणः प्रधानं द्रव्यमित्यर्थः, विवक्षावशाद्वा भवि-
10 ष्यदार्थस्य अपोहपक्षे शब्दस्वरूपं गुण एव, अपोहगुणो गुणो द्रव्यस्य द्रव्यस्य द्रव्यस्यैवेति पक्षद्वयेऽपि विशेषणविशेष्यत्वविभागक्रमेण तुल्यत्वोपन्यासापादनेन च सामानाधिकरण्याभावोत्कीर्तनो ग्रन्थो यावत् सत्त्वमात्रमिति भावो गद्यार्थः विशेषस्तु विभिद्यते, अत्र च सत्त्वजातिगुण[ः]गुणत्वेनोच्य[न्ते]ति जाति-गुणद्रव्याणि च द्रव्यत्वेनेति परेणोक्तत्वात् नोच्यते ।

अत्र च—

15 स्वरूपापोहगुणा विशेषणान्यनुग्राहकत्वापेक्षयोच्यन्ते, अपोहगुणद्रव्याणि च प्रधाना न्यनुग्राह्यत्वापेक्षया, शुक्लशब्दो ह्यशुक्लत्वनिवृत्त्या शुक्लमाह शुक्लतरादयश्च तभेदात्तथा

विशदयन्नाह—सच्छब्द इति । सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गपरिहाराय चोद्यं कश्चिदुत्थापयन्नाह—स्यादेतदित्यादि उभयोरन्यापेक्षेऽपि वस्तुविवक्षया सामानाधिकरण्यं भविष्यति विवक्षा च वस्तुस्वरूपानुवर्तिनी, विशेष्यं हि द्रव्यमपि तदपेक्षमाणभूतेन विशेषणाभिधित्सितमिति तद्विवक्षया ज्ञापकत्वादेव विशिष्टोऽर्थः तस्माद्विशेषणं प्रवर्तमानो विशेष्यम्, तत्र ज्ञापकं परोपकाराय प्रवर्तमान-
20 त्वात् विशेषणं भवतु ज्ञाप्यक्रियाप्रधानत्वात्, प्रधानं तु गुणस्तु तदर्थेन क्रियासम्बन्धमनुभवतीति विशेष्यमिदं विशेषणमिदमिति वक्ता प्रथमं सामानाधिकरण्योत्थापनं शेषं इति भावः । नानयोरित्यादिना भाष्येण उक्तं दूषणं भवत्यत्र—न व्याप्ताव्याप्तत्वादिति न ह्यत्र प्रतीयते स एव सामानाधिकरण्यविस्तारे निमित्तं भवति, एवं च तद्वत् सर्वविशेषसाधारणत्वात् शुक्लसामान्यस्य कुम्भादि-सर्वपोहमात्रे प्रतीयते शुक्लद्रव्येष्वभेदत्वात्, न विशेषः प्रतीयते नियमेनापि विशेषसाम्यप्रतीतेरसत्त्वात्मत्वादव्याप्तता विशेषविशेष्यत्वसामान्यवाच्यतया तद्विशेषसामान्यव्याप्तेरपोहात् साधर्म्येण वैधर्म्येण वा न वस्तुविरूपसमावेश तदा च नैव
25 सामानाधिकरण्यं इदं शुक्लं इदं नीलमिति प्रतीतिर्न भाव्या प्रतिभाति । अनाश्रितत्वादिति अनाश्रिते हेतुर्विशेषणान्तरम्, व्याप्तत्वाश्रयत्वात्, अन्यपदाश्रितविशेषणानाम् अव्याप्तत्वात् इति भावः । वक्ष्यमाणशुक्लपटान्वयभावनार्थं शुक्लगतभेदाभेदगुणेति अनुवृत्तिपक्षेऽन्यापोहपक्षे वा शुक्लेन विशेषणभूतेन शुक्लसदादिरूपाणां तद्वद् भेदाः शुक्लतरादयो द्रव्यादयो वा-ऽभिधीयन्ते तेषां भेदानां शुक्लरूपेणाभेदत्वात्, अनुवृत्तिपक्षे हि जातिमात्रत्वगुणभूतं विशेषणभूतं सत्तावत् अन्यापोहपक्षे चान्यापोहमात्रगुणत्वेन गुणभूतं तदर्थं तदभेदत्वाद्गुणानामभेदेन स्वरूप तद्विशेषणत्वादिविशेषणात्, तत्र च जात्यपोह
30 मात्रत्वात्तीर्णत्वादनाक्षेपः इति भावः । के गुणाः द्रव्याणि चेत्यत्राह—सत्त्वपक्ष इति जातिरूपे जातेरेव सत्त्वात्मनः तदा विशेषं विना अन्यतरस्य सत्त्वस्वरूपमेव तत्र निमित्तमिति शब्दस्वरूपं गुणः जातिश्च द्रव्यम्, अन्यत्स्वरूपन्तु तदा गुण एव भवति जातिः शुक्लतया गुणो द्रव्यमपि भवति द्रव्यन्तु द्रव्यमेव न गुणः तथापोहपक्षेऽपीति, अत्र मूलोपन्यासपर्यन्तोत्कीर्णं यावत इति च व्याख्यायते । ग्रन्थमनुसरति स्वरूपापोहेति । गुणप्रधानभावं दर्शयति

यन्मेदत्वं शुक्लमेदत्वं तस्माच्छुक्लशब्दो मधुरादिकं नैवाक्षिपति, एवमिहापि सच्छब्दो पूर्वं मसन्न भवतीत्यसद्व्यावृत्तिमुक्त्वा तदन्तमाह सत्त्वद्रव्यमभेदवदिति नयेन, तस्मात् सद्द्रव्य सन् गुणः सत्कर्मेत्यादौ सच्छब्द उदकादिना द्रव्यभेदेन रूपादिगुणभेदेन गमनादि कर्मभेदेन वा तद्वत् विशेष तान् विशेषान् वा, सत्त्वमात्रवत्, इति सच्छब्दवाच्यार्थाभेदत्व द्रव्यादीनां घटादीनाञ्च ।

स्वरूपापोहेत्यादि यावद्गुणमात्रस्यापेक्षयेति तत्समानार्थोक्ते सोऽपि द्रष्टव्यः, एतस्यार्थस्य भावना शुक्लशब्दो हीत्यादि यावत्तन्मात्रभेदत्वं शुक्लभेदत्वमिति स्वैरत्वाभिधानपक्षे दोषोन्मीलनं निदर्शनत्वेन गतार्थम्, एवमिहापि सच्छब्दो हि पूर्वमसन्न भवतीत्यादि दार्ष्टान्तिकत्वेन सैव परिपाटी दृश्या यावत् सत्त्वद्रव्यमभेदवदिति नयेनेत्यतःप्रभृति उदकादिना द्रव्यभेदेन सत्त्वगुणरूपादिगुणभेदेन कर्मगमनादि कर्मभेदेन वा सत्त्व[व]दिति त विशेषमिति—एक वाऽपोहवत् त द्रव्यादिभेदानामन्यतम तान् विशेषान् वा—इति सर्वान् भेदान् वा नैवाक्षिपतीति वर्तते तत्तद्वदिति विशद्य तावत्तद्विशेषाणामन्यतमः सर्वे वा, किं तर्हि ? विवक्षितमेक घटादि वा गुणादिविशिष्टं तद्वस्तु नैवाक्षिपति, नाप्याक्षिपतीयं ततो द्रव्यादि वा तद्वस्तु तं विशेषं तद्विशेषान् वा—नाक्षिपतीयानपि [1]विशेषानभिधत्ते, सत्त्वमात्रवदिति, यथा त्वया निराक्रियते सत्त्वमात्रपक्षे ऽयमाक्षेपः तथा त्वदिष्टेऽप्यपोहवत्पक्षेऽपि, इति सच्छब्दवाच्यार्थ[ा]भिन्नत्व द्रव्यादीनां घटादीनाञ्चेति भावितार्थानुसारेणोपसंहारः ।

सच्छब्दो हि सदित्यसन्न भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्नं धर्मिणोऽद्धामात्रमभिधत्ते, न तस्यान्य कंचिदपोहते, नित्यत्वादशक्यत्वात् तत्स्वरूपजातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात्, तद्वत्, शुक्लश्रुतिवत् यथाऽशुक्लनिवृत्तिमात्र धर्मं शुक्लशब्दोऽभिधत्ते तथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्ति-मात्रमुक्त्वा तदुपसर्जनं द्रव्यमाह, द्रव्यशब्दश्चाद्रव्यं न भवतीत्येतावदभिधत्ते, न तद्विशेषम्, इत्थं तयोरवच्छिन्नभागमात्रविषयत्वादभेदवत्त्वाभिर्विषयत्वम्, निर्विषयत्वात् कुत एकार्थता ? असदसद्रूपेऽपि न सतो भेदा द्रव्यादयः, न द्रव्यस्य घटादयः, न वा सच्छब्दस्य द्रव्यादि शब्दाः, तस्मादतन्मेदत्वम् ।

सच्छब्दो हीत्यादि कारणमाध्यम्, सदित्यसन्न भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्नं धर्मिणोंऽशमात्र

स्वरूपापोहेत्यादीति पूर्वे हि विशेषपक्षपुरस्कारे स्व धर्मस्वरूपमपोहो पुनः एवेऽन्यमात्रस्यापेक्षया गुणा अन्यमन्ये अभे-दस्यमापि भावमात्रत्वात् भवानामीत्युक्तमन्त इति भावः । निदर्शनमाह—शुक्लशब्दो हीति शुक्लशब्दो वस्तूपसर्जनं गुणमाह यतः भेदाः शुक्लशब्दो न मधुरस्य तेषाञ्च भेदानां शुक्लभेदत्वं तस्मात्तद्भेदाः तथ शुक्लशब्दो यथा स्वभेदानेव नाक्षिपति तथैवान्यभेदान् मधुरादीन् कथमाक्षिपेदित्याशयः । इत्युक्तवर्णं शब्दाभिधानपक्षे दोषं शुक्लशब्देन जातिविशिष्टशुक्ला-भिधानादित्याह—स्वस्वाभिधानेनेति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिहापीति सच्छब्दोऽप्यसदपोहमुक्त्वा तदन्यमात्रमाह न तद्वि-शेषान् मुक्त्वमेदाभेदत्वादिति न्यायात्, तद्वैक वा सर्वान्वा भेदानाक्षिपतीति भावः । तत्तद्वदिति विशद्य तावत्तदिति विशेषाणामन्यतम सर्वे वा किन्तु विवक्षितविशेषमपि नाक्षिपतीति नाक्षिपतीति भावः । यथा सत्त्वपक्षे त्वया दोष उच्यते तथ त्वत्पक्षेऽपि दोष इत्याह सत्त्वमात्रवदिति । एतमेव भावयति—सच्छब्दो हीति । व्याचष्टे—सदिति असत्त्वादि-

[1] सि. क्ष. डा. डे. यावत्तमात्र । [2] सि. क्ष. डा. डे. सत्त्वाभिधान । [3] सि. क्ष. डा. डे. नाक्षिपतीयानपि विशेषानभिधत्तेति । [4] सि. क्ष. डा. डे. नाक्षेपः ।

शब्दद्रव्योऽभिधत्ते, न तस्मान्यं कञ्चिदपोह[ति] निरर्थकत्वात्, मा भूदा नैवं भवतीति, अत आह—तत्स्वरूपजातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात् व्यापकत्व एवाव हेतुः दृष्टान्तस्तु पक्षद्वयप्रसिद्धापादनार्थं शुक्लवदिति सामान्येनोक्तः, शुक्लश्रुतिवदिति अशुक्लनिवृत्तिमात्रं धर्मं शुक्लशब्दोऽभिधत्ते तेनैवासावन्यदभिधत्ते यथा तथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्तिमात्रमुक्त्वा नान्यत् किञ्चिदिति तदुपसर्जनं द्रव्यमाहेति, अत द्रव्यशब्दमा-
5 द्रव्यं न भवतीत्येतावद्द्रव्यापोहमात्रमभिधत्ते तेनैव न्यायेन, न तद्विशेषं—न द्रव्यविशेषं, ततः किमिति चेत्—द्रव्य तयोः—सद्द्रव्यशब्दयोरविच्छिन्नभागमात्रविषयत्वादभेदत्वमभेदत्वात् निर्विषयत्वं निर्विषयत्वाद् कुत एकार्थता सच्छब्दद्रव्यशब्दयोरिति । अतोऽसत्सद्रूपेऽपि—असद्रूपाद्व्यावृत्तिरूपे सत्यपि न सतो भेदा द्रव्यादयः, न द्रव्यस्य घटादयः, न सच्छब्दस्य द्रव्याभिधायिता, तस्मादनेकत्वमनाक्षिप्तत्वात्, अतोऽ-सामानाधिकरण्यम्, अतदेकत्वानाक्षिप्तत्वापादनाय परवृत्तिपक्षसमानदोषापादनमन्योऽयम्, अत्रापि
10 सच्छब्देनासदिरसनपर्यायेणान्यापोह[वत्]पक्षेऽपि तावत्त्वमेकत्वमिति समानः ।

एवमिदानीं सामानाधिकरण्यं सत्त्व[घ]टाभिधानेऽप्यपोहाभिधाने चेत्थं न प्राप्नोतीत्याह—

ननु च तत्र दृष्टं शुक्लशब्दादिसामानाधिकरण्यम्, अथवा दृष्टविरुद्धं त्वयोच्यते शुक्लशब्दस्वरूपजातिगुणानां शब्दद्रव्यस्य चाऽत्यन्तभिन्नार्थत्वम्, पुनश्च शब्दं मधुरमिति शुक्लतरः शुक्लतम इति शुक्ला संस्य जातिर्नित्येति च, इह वा किं न दृष्टं सद्द्रव्यं सद्गुणः सत्कर्मेति,
15 एतदेव तु दृष्टं सामानाधिकरण्यं गुणशब्दत्वे विशेषणद्वारेण शब्दस्वरूपजात्युपसर्जने सद्वति वा न प्राप्नोतीत्युच्यते परं प्रति दोषः, यथा परेते जातिमत्पक्षेऽप्युच्छेदपटाद्यनाक्षेपादिदोषाः शुक्लशब्द मधुरादिनाक्षेपादिदृष्टान्तास्तथाऽन्यापोहपक्षे सच्छब्देऽपि, असाधारणत्वात् भवत्साधारणे

निर्दिष्टं भवता नभिनं शब्दस्य नाम, न विविक्तम्, निरामान्, सोऽन्येषां सदर्थं कथितापोहते यथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्तिमात्रमेव भवतो निरर्थकत्वं नापोहति तच्च सोऽप्यपोहीति भावः । तत्र कारणमाह—तत्स्वरूपेति, शब्दः शब्दस्वरूपेण जात्या च
20 तत्तेन विशिष्टं द्रव्यमभिधत्ते [illegible] जातिमिव [illegible] इति मतेन स्वरूपे-सुत्वम् द्रव्यमन्यत्वमविशिष्टमात्रमाह, न तद्विशेषापोहक इति भावः । जातिमत्पोहकत्वसाधारणेन दृष्टान्तं दर्शयितुमाह शुक्लवदिति । निर्दिष्टं व्याचष्टे—शुक्लश्रुतिवदिति शुक्लशब्दोऽशुक्लनिवृत्तिमात्रविशिष्टमेव द्रव्यमभिधत्ते न तद्विशेषमपोहत इति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—सच्छब्द इति असन्निवृत्तिमात्रमाह न तत्र कश्चिद्विशेषोऽपि एवं तदुपसर्जनमविशेषं द्रव्यमाह, तदपि द्रव्यमद्रव्यनिवृत्ति परं न तु द्रव्यविशेषमपोहत इति भावः । सामानाधिकरण्याभावं प्रदर्शयितुमाह
25 द्रव्य तयोरिति [illegible] मात्रविषयत्वे भेदाभावविनिर्विषयत्वात्, न [illegible] भेदोऽपि भेदे चैव भिन्नार्थत्वादसामानाधिकरण्यं स्यादिति भावः । एतमर्थं स्फुटयति—अतोऽसत्सद्रूपेऽपीति सच्छब्दोऽसन्निवृत्तिरूपस्य तदर्थोऽसत्त्वव्यावृत्तिः एवं द्रव्यशब्दोऽद्रव्यनिवृत्तिरूप तदर्थोऽद्रव्यनिवृत्तिरूप [illegible] तयाऽर्थे भेदो न द्रव्यादि, द्रव्यार्थे भेदो न घटादि, सच्छब्दस्य वा भेदो न द्रव्यशब्दः द्रव्यशब्दस्य च भेदो न घटादिरूप इति भावः । ततश्च निगमयति—तस्मादिति द्रव्यादीनां तदविशेषत्वाभावेन सदादिना द्रव्याद्य-
30 नाक्षेपादनन्यत्वात् सामानाधिकरण्यापादनमयुक्तत्वात् सामानाधिकरण्यं न स्यादिति भावः । अथ सामानाधिकरण्यं दर्शयितुं परोक्तां—ननु चेति । [illegible] एतदाक्षिप्तत्व वक्तुं तथा [illegible] सामानाधिकरण्यस्य दर्शनात्

च गुणपर्यायलक्षणं विशिष्टं भवदेव सत्यं वस्त्वभिधीयते प्राधान्येन, द्रव्यघटपटादिभेदजातं गुणकर्मसामान्यविशेषादि वाऽसत्, संवृतिसत्त्वात्, गुणपर्यायलक्षणो हि विशेष एव सन्, अङ्गुलिव्यतिरिक्तमुष्टिवत् पलाकादिव्यतिरिक्तपत्त्यादिवच्चेति नास्त्यतत्रविशिष्टं भवद्वस्तु अस-त्युपसर्जनं वास्त्युपसर्जनं वा रूपनीलत्ववदिति।

ननु च तत्र दृष्टमित्यादि, अनाश्रितत्वमनेकत्वमानैकान्तिकं शुक्लपटादिसामानाधिकर-ण्यस्य दर्शनात्, अथवा दृष्टविरुद्धं त्वयोच्यते शुक्लशब्दस्वरूपजातिगुणानां तच्छद्रव्यस्य चाऽनन्यत्वाभिप्राय-त्वात् जातिमत्पक्षेऽपोहपक्षे चेति, पुनरपि लवणं मधुरमिति रूपरसयोर्भेदात् द्रव्यस्य रूपरसाभ्यां च भेदादसम्बद्धमेवेदम्, तथा शुक्लतरः शुक्लतम इति गुणजातिगतप्रकर्षभेदस्य द्रव्येणासम्बन्धः, तथा शुक्ला-र्थजस्य जातिर्नित्येति, अंतद्द्रव्यशुक्लगुणजातिवदनित्यता[नित्यता]नामन्यत्वं भेदादसम्बन्धः, स च दृष्टः, अत्र [1]दोषपरिहारस्याभिधानमुच्यते इह वा किं न दृष्टं तद्द्रव्यं सैव गुणः तत्कर्मेति, न हि दृष्टादपरिदृष्टं प्रमाणमस्ति, तस्मादनतिक्रमणीयत्वात्, किं तर्हि? यदैव तु दृष्टं सामानाधिकरण्यं गुणशब्दस्य विशेषण-द्वारेण शब्दस्वरूपजात्युपसर्जने तद्वति वा-अन्यापोहवति वा न प्राप्नोतीत्युच्यते परं प्रति दोषः, एवमुभय-तुल्यदोषमित्यापादयति-यथा चैते जातिमदित्यादि, यथा परपक्षे सत्त्वकल्प्रयोगे घटादिवनाक्षेपोऽनेकत्वमसा-मानाधिकरण्यश्च दोषाः शुक्लशब्दमधुरनाक्षेपादिदृष्टान्ताः तथान्यापोहपक्षे तच्छब्देऽपि जातिमत्सच्छब्द

व्यभिचरितम्, न हि शुक्लशब्देन शुक्लतोऽन्याक्षेपे तत्सामानाधिकरण्यं घटमुपपद्यते तस्मादनुक्तविशेषाक्षेपात् तदवत्सामान्याभे-दाभावाभिधानेन व्याप्नोति-अनाश्रितत्वमिति। न सामानाधिकरण्यमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह-अथवेति। शुक्ल इत्यत्र-अत्रदर्शनेरा अत्र सामानाधिकरण्यं गोचरते शुक्लशब्देन हि अभ्यन्तरं शुक्लादिरूपं शुक्लगुणं न विशेषं प्रतीयते जातिमत्पक्षे अन्यशब्देन न द्रव्यमतः शुक्लगुणशब्दभेदान्तं भेदाभावापत्तिलक्षणं सामानाधिकरण्यमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह शुक्लपटादेरिति। प्रकारान्तरेण तदुक्तं सामानाधिकरण्याभावं दर्शयति-पुनरपि लवणं मधुरमिति यत्र यदि लवणं शुक्लं तर्हि कथं मधुरं यदि मधुरं तर्हि कथं लवणम् रूपरसयोर्भेदात्, यदि तु एकद्रव्यो द्रव्यगतत्वादि रूपरसाभ्यां द्रव्यस्य भेदात् कथं सम्बन्ध इति यदुच्यते तदपि दृष्टविरुद्धमित्याशयः। प्रकारान्तरेण तदुक्तं तं दर्शयति-तथा शुक्लतर इति, तत्रैव शुक्लशब्देन शुक्लगुणगतभेदस्य शुक्लतरशुक्लतमादेरनेकत्वेऽपि तत्सामानाधिकरण्येन द्रव्येण सहासम्बन्ध इत्युक्तिरपि तथात्वेनैवमभि-मत । पुनरपि प्रकारान्तरेण सामानाधिकरण्याभावं तदुक्तं दर्शयति-तथा शुक्लेति शुक्लः पट इत्यत्र शुक्लशब्देनोक्ता शुक्ल-जातिर्नित्या घटवृत्तिर्वा द्रव्यमिति तयोरत्यन्तभेदात्तेऽसम्बन्धमित्युक्तिरपि दृष्टविरुद्धमित्याशयः । अत्र दोषाणामुक्तानां दुर्निवारत्वेन तत्रापि दुर्निवारमेवेत्याह-इह वा किमिति शब्दजातिद्रव्यपदार्थान्तराणुपात्तेन किम्? इदं दोषाविष्करणमिव एव सामर्थ्यं तत्र-गुणः एवं द्रव्यमिति सामानाधिकरण्यं दृष्टत्वं एव, एवं सामानाधिकरण्यं दृष्टत्वादिना नातिक्रमणीयम्, परन्तिदं सामानाधिकरण्यं तच्छब्दस्य गुणगतस्य गुणद्रव्यगतभेदाभेदत्वात्समभेदाच्छत्तो न सम्भवति, न सम्भवा व्याप्ती तद्वति गुणस्य साधर्म्येण वैधर्म्येण वा तद्वत् भावेन सम्भवति यथा एवं शुक्लमितरो रूपेण गुणेन न तद्वत् भावेन इति परं प्रति दोष उच्यत इति भावः । एवं जातिमत्पक्षे यथा शुक्लशब्देन मधुररसस्यानाक्षेपः रूपरसयोर्भेदात्तथा जातिमान् वा तच्छब्दत्वेनापि व्याप्तिमभिधानाक्षेप एवमेकत्वं तत् च इत्येवं सामानाधिकरण्याभाव इत्याविष्टेषा सम्भवन्ति तथाऽन्यापोहपक्षेऽपि जातिमत्सच्छब्दत्वेन व्याप्यनाक्षेपत्व अनेकत्वाऽपि व्याप्यनाक्षेपादिदोषास्तुल्या एव अनाश्रयत्वनस्ताद् मात् जातिमपोहे चाऽभिधाने यथाशक्तुसर्गेण व्याप्तिमिथानात् तत्र न शाखाद्युपसिद्धार्थदर्शयति-यथा चैते इति अनेकं दोषम्-अतिप्रसङ्गोऽनेकोपचारेण जातिद्रव्ययोर्व्यक्तिविनियोगप्रसङ्गम्

---

[1] सि च दोषपरिहार । डा. दोषपरिहार । [2] सि ड. भ सर्वं।

घटाद्यनाक्षेपादित्यन्वयः उभयत्र मुख्यो हेतुः–असामानाधिकरण्यादिति तथैतत्सर्वं दोषजालमन्योन्याक्षि-
सामान्यसोपादानेऽस्मिन्नभवत्यर्थविशेषसामानाधिकरण्यपक्षे नास्ति सामानाधिकरण्यस्योपपद्यत इति, तदर्थ-
मार्थमाह–भवत्सामानाधिकरण्येनापि पावनासुपसर्जन वेति, रूपनीलत्ववदिति, रूपजातिसामान्यसम्बन्धो-
पाप्युपगतिद्वारेण नीलविशेषस्य संसर्गस्य भवतः–तत् एवार्थस्य गतिः[ः च]रूपनीलत्वनिवृत्त्याऽन्यापोहादि-
5 द्वारेण वा यथा भवति तथेहासंसिद्गुणपर्यायलक्षण विशिष्ट भवदेव सत्त्व वस्तुमभिधीयते, प्राधान्येन–
मुख्ययैव वृत्त्या साक्षात्, यत्र द्रव्यघटपटादिभेदजातं गुणकर्मसामान्यविशेषादि वा परिकल्पित तत्सद्
संसृतिसत्त्वात्, गुणपर्यायलक्षणो हि विशेष एव सैव, अङ्गुल्यव्यतिरिक्तमुष्टिवत् तदव्यतिरिक्त-
पद्मादिवदेति द्रव्यादयपि तदेवेति–एतस्मादेवोभयत्वप्रविशिष्ट भवतस्तु तथोक्तविधिना अपोहप्रा-
पेक्षमसदुपसर्जनं जातिमत्त्वापेक्षं वासुपसर्जन वा द्विधाऽपि न दोष इति ।

10 यथा चाहुः सत्त्वशब्देन सह भेदशब्दा न समानाधिकरणाः तदभिधानेनानाक्षिप्तत्वात्
शुक्लाभिधानानाक्षिप्तमधुरादिवत् सत्त्वशब्दो भेदैः सह न सामान्याभिधायी, भेदानाक्षेपात्,
यथा शुक्लशब्दो मधुरादिभिः सह न सामान्यवाची, द्रव्यादिशब्दो न साक्षात् विशेषणम्
एव सद्द्वारेण विशेषार्थ एव वा, तद्विशेषासम्बन्धित्वात् मधुरशब्द इव शुक्लशब्दो न,

यथा चाऽऽहुरित्यादि, टीकाकारैः यानि साधनान्युक्तानि जातिमत्त्वपक्षदोषप्रदर्शनार्थानि तान्ये
15 वापोहपक्षेऽपि तद्दोषप्रदर्शनार्थानि तत्र सत्त्वशब्देनेति प्रथमे साधने भेदशब्दानां सामान्यशब्देन सह
सामानाधिकरण्याभावः पक्षीक्रियते द्वितीये भेदैः सह सामान्यस्य तदभिधानम्, गुणसूत्रेणाप्यपोहेऽभ्य-

जातिमत्त्वे न द्रव्यत्वाभिधायीति । अतस्योपाधित्वात्सम्बन्धमनुमानानुमाननियमात्तु भेदे येषां सम्बन्धोऽस्त्वत्–तथैतत्सर्वमिति
अत्र पक्षे न तथापि सामान्यं तदेव प्रोक्तं तदारोहि विशेषः सामान्यस्यैव विशेषरूपेण भवनात्, अत एव तत्पक्षप्रधानभूत
स एव साक्षात्प्रवर्तेतोपचर्यते न तु सामान्योपसर्जनद्वारा परकीयत्वा न चाऽऽक्षेपेण तस्मात्सामानाधिकरण्यमुपपद्यत एवेति भाव ।
20 तमेव येषामर्थं प्रदर्शयितुं प्रथमं दृष्टान्तमस्यति दृष्टान्त प्रदर्शयति–रूपजातिसामान्येति रूपं नीलमिव रूपत्वं तदुभय-
भावं रूपजातिरूपं सामान्यमसम्बन्धोपादि च तद्युक्तं नीलगुणस्यापि विशेषत्वात् स च विशेष उभयोमत्तस्य एवं च जातिमत्त्वा-
पेक्षयेत्युक्तम्, अन्यापोहस्त्वपक्षाभिमतेन तु–अरूपानीलत्वेति अनात्मव्यपोहविषयत्व रूपत्वस्य नीलत्वनिवृत्तिर्नीलत्वेन चापोह-
लक्षणात्मिका द्वारेण तस्य भवतो नीलविशेषस्याभिव्यक्तीति भाव । दार्ष्टान्तिकं निरूपयति–तथेहासंसिद्देति । गुणाः एव
एव पर्याया पिण्डनिमित्त एतज्जातं विशिष्ट भवदपं वस्तु, अतस्योपाधिद्वारेण सत्त्वमभिधीयते मुख्यया वृत्त्येति भाव । गुण-
25 पर्यायलक्षणो विशेष एव वस्तु, तदव्यतिरिक्त परपरिकल्पित विशेषाधारत्वात् सामान्यात्मकं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषादि तदेवापि च
सत्त्वरूपत्वात् परमार्थतरित्याह–यत्रेति । तदुदयं दृष्टान्तमाह–अङ्गुलीति । परोक्तानि प्रयोगानि प्रदर्शयति–यथा चाहुरिति ।
जातिमत्त्वे दोषद्रव्यत्वारोपादिकानि येषां दर्शनसाधनानि अन्यापोहपक्षेऽपि सम्यगन्तदोषदर्शनादि टीकाकारैरिति, एवं
तत्त्वोद्भाविता येषा अपोहपक्षस्यास्तित्वपि प्रसङ्गः एवेति प्रदर्शयितुं साध्यसाधनयोर्गुणार्थत इति भाव । प्रथमप्रयोगे भेद-
शब्दा सामान्यशब्देन न समानाधिकरणा इति प्रतिज्ञावाक्यमिदमुपदर्शयति–प्रथमे साधन इति । द्वितीये प्रयोगे सामान्य-
30 शब्दः भेदैः सह न सामान्याभिधायीति प्रतिज्ञावाक्यमिदमाविर्भावयति–द्वितीय इति । भेदैः सह सामान्याभिधायित्वं
सामान्यशब्दस्य यथा नास्तीत्यभिधानाह–गुणसूत्रेणेति विशेषसूत्रेण सामान्याभावापोहेन सामानाधिकरण्यं प्रत्याचष्टाम्–

१ सि क भ दे. सपो । २ सि ह. भ्र. दे सपोह । ३ क भ्र चाङ्गुलि । ४ सि भा,
मपोहारतेऽपोहत्वमसद्रूपं दर्शयत् ।

पोढगतत्वमभ्युपगतं छक्षणवाक्ये, शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति वचनात्, भेदाना क्षेपश्चान्यापोहे चरितार्थत्वादिष्टः, अतः सिद्धो हेतुः, सदभिधाने[ना]नाक्षिप्तत्वात् भेदानाम्, तेषामेव च पदीकृतत्वात्, शुक्लाभिधानानाक्षिप्तमधुरादिवदिति दृष्टान्तोऽपि भावितार्थः, द्वितीयेऽपि साधने सच्छब्दे पदीकृते भेदानाक्षेपात् कस्य तत्सामान्यमपोहो वास्तु ? इति सामान्यानभिधायित्वं सिद्धम्, तस्य दृष्टान्तः शुक्लशब्दो मधुरादिभि सह[न]सामान्यभागीति, पूर्वत्र शुक्लशब्दसद्योगावभिका भेदशब्दा एव साध्या दृष्टान्ताश्च, इह तु भेदशब्दावधिकाः सामान्यशब्दा इति विशेषः, तृतीये द्रव्यादिशब्दो वेति,[न]साक्षाद्वि शेषशब्द एव द्वारेण विशेषार्थ एव वा, साक्षात्पक्षे असद्विशेषत्वमसत्त्वतः सामान्यस्य न विशेषा द्रव्यादयः, अनाक्षिप्तत्वात्तदुपन्यासेन, न च सामान्यं तेषां सम्बन्धि, ते वा तस्येति सिद्धमसद्विशेषसम्ब न्धित्वम्, तद्विशेषासम्बन्धित्वात्, असद्विशेषसम्बन्धित्वादिति वा पाठान्तरे मधुरशब्द एव शुक्लशब्दो नेति गत्वार्थो दृष्टान्तः । 10

सच्छब्दो वाऽसद्व्यावृत्तिमत्त्वं नाभिधत्ते घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरणत्वात्, अनि त्यशब्दवत्, यथा चाह 'विद्यमानाः प्रधानेषु न सर्वे भेदहेतवः । विशेषशब्दैरुच्यन्ते व्यावृत्तार्थाभिधायिनः ॥' (वाक्य कां २ श्लो ४) इति, एतेनैव वचनेन त्वदीयेन च कृतप्रयोगत्वान्न पृथग् दूष्यते ।

येन हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति श्रुत्वा त्वया सामान्यशब्दस्याभ्युपगतमेवेति भावः । प्रथमप्रयोगे सदभिधानेनानाक्षिप्तत्वा- 15 दिति हेतोरुक्तिमाह-भेदानाक्षेपश्चेति श्रुत्युपगतमेतमेवत्वानाक्षेपम् अन्यापोहाभिधानेन चीतत्वादित्यादि- रूपत्वात्, सार्थं सत् पुन स्वभेदस्यापी तत्वोक्तेन भेदं सत्त्वमीति भवद्भावत्वमभिप्रेतं गुणत्वमविशेषं धर्मेण्यमादि धर्मविशेषोक्तं सर्वार्थ वा विशेषार्थमाक्षिपतीत्युक्तत्वात् सदभिधानेनानाक्षिप्तत्वं भेदानां नास्तित्वमिति भाव । अन्यापोहपक्षे प्रदर्शितस्य हेतोरसिद्धतेत्याह-द्वितीयेऽपीति सत्यभिलापी शब्दोऽप्यत्र भवतीत्यभावितमात्रं द्रव्यत्वस्यापत्त्यभिधान- मानत्वमिषते न चान्यत् किंचिदभिधत्ते प्रयुक्तत्वात् सामान्यशब्दा न भेदो सह सामान्याभिधायिन इति सामान्यशब्देन 20 भेदानाक्षेपात् कस्य भेदस्य तत् सामान्यं स्यात्, अपोहो वेति तेन सह सामान्यानभिधायित्वं सिद्धमित्यभिप्राय । दृष्टान्तमाह- सम्भवति-शुक्लशब्द इति । प्रयोगद्वये साध्यदृष्टान्तरूपमेतत्सुपदर्शयति-पूर्वत्रेति प्रथमे प्रयोगे प्रतिज्ञया सामान्यशब्दाः साध्याः भेदशब्दो धर्मत्वे दृष्टान्ते तदन्वितं च प्रवि द्वितीये प्रयोगे च भेदशब्दः साध्यो सामान्यशब्द धर्मत्व इति भेदो बोध्यः । अथ सत्यभिलापी शब्दोऽप्यत्रानभिधान द्रव्यशब्दोऽद्रव्यव्यावृत्तिमात्रमभिधत्ते तस्मात् तस्य भेदा द्रव्यादय न वा द्रव्यस्य व्यावृत्ताः न सच्छब्दस्य भेदा द्रव्यादिशब्दा न वा द्रव्यशब्दस्य व्यावृत्तयः न सन्यापोहे साक्षात् 25 सत्त्वमात्रे असदन्यापोहमात्रेण विशिष्टविशेषमाक्षिपति सामान्यशब्द तेनैव तस्यासम्बन्धित्वात् तत्र कि पुनर्घटपटं अन्या- पोहेन व्यावृत्तिरन्यापोहपदी घटम् द्रव्यादिव्यावृत्तिभेदानामपेक्षतीति तस्मात् सामान्यशब्दो विशेषशब्द एव सामान्यद्वारेण विशेषार्थो वा, तद्विवेकेन असम्बन्धित्वादित्युपन्यस्यति तृतीय इति । न च सामान्यमिति असदादीनि न द्रव्यादि- भेदसम्बन्धिनी द्रव्यत्वाद्यन्यापोहस्य निर्विषयत्वात्, एवमद्रव्यादिव्यावृत्तो वाऽसदादिव्यावृत्तिसम्बन्धि इति भाव । अथवा मधुरशब्द साक्षात् शुक्लशब्द सामान्यद्वारेण विशेषार्थ एव वेति दृष्टान्तमाह मधुरशब्द इति । प्रयोगान्तरमुपन्यस्यति-सच्छब्दो 30

---

१ सि प. छा. डे 'भेदोहनहत्त्व । २ सि क डे ब पाठान्तरे । ३ सि ब क डे शुक्लशब्दोवेति ।

(सच्छब्दो वेति) सच्छब्दो वाऽसद्व्यावृत्तिमन्तं नाभिधत्ते अपोहवत् सार्वाभिमतं नामि-
धान नियतुमर्हति, घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरण्यत्वात् [सत्]शब्दस्य घटादिशब्दैः सहासमानाधिकर-
णस्य भेदानाक्षेपात् सिद्धम् अभिन्नशब्दवत् अभिन्नः शब्द इत्युक्ते भिन्नो न भवतीति भिन्नत्वव्यावृत्ति-
मन्तं ब्रूते नासद्व्यावृत्तिमत्त्वम्, सच्छब्देनैव च समानाधिकरणोऽभिन्नशब्दो न घटादिशब्दैरतो साध्य-
5 साधनधर्मद्वयं दृष्टान्ते वार्तान्तिके च सिद्धमिति यथा चाहेति ज्ञापकम् सम्प्रतिपन्नवाक्यत्वस्थवचनदर्शन
तत्सार्थस्य दृढीकरणार्थम्, प्रधानेषु विशेष्येषु विद्यमाना अपि भेदहेतवो धर्मा। सर्वे नोच्यन्ते, कस्मिंश्च
चिद्विशेषे विवक्षितः केनचिद्विशेषेण तद्वापिना विशेषणशब्देन उच्यतेऽर्थो[न]विशेषान्तरव्यापारेण, यतेन
चरितार्थत्वात् तस्य गुणभूतत्वात् अत एव च ते विशेषणशब्दा इत्युच्यन्ते व्यावृत्त्यर्थाभिधायित्वादिति, एतेन
यत्नेन तर्कावेन च—विधिप्रधानसत्त्ववदभिधानपक्षदोषोक्तिस्थलेन कृतप्रयोजनत्वान्न पृथग् सूच्यते ।

10 अत्राह—

ननु चासदसच्छ्रुतेः सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्गः, अत्र ब्रूमः केन तस्याः सामान्य
श्रुतित्वम्? यदा सा स्वरूपगुणमात्रविशिष्टं द्रव्यमाह तदा भेदानामनाक्षेपात् कस्य
तत्सामान्यमभिवदतीति सामान्यश्रुतिरित्युच्येत, अत्र प्रयोगः न सच्छ्रुतिः सामान्यश्रुतिः
भेदानाक्षेपादिति ।

15 (ननु चेति) ननु चासदसच्छ्रुतेः सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्गः[न]सच्छब्दस्याभिन्नवृत्तित्वा[त्]
सदपोहः सर्वत्र तुल्यः समानः तदाधिततयासौ सामान्यशब्दः भेदाश्च घटादयोऽसद्व्यावृत्त्यो व्याप्तत्वात्
घटादिसाधारणेदा एव अतः सर्वोऽयं चाभ्यासो विफलः—सामानाधिकरण्यं नास्ति भेदा न सन्ति

वेति । प्रतिज्ञार्थमाह—अपोहवत् इति । पक्षे हेतुत्वं दर्शयति—सच्छब्दस्येति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—अभिन्न इति अ-
नाम्यमार्गतिमन्त्वेनाभिधत्ते न त्वसद्व्यावृत्तिमत्त्वमिति दृष्टान्ते साध्यधर्मसुस्थितत्वम् । हेतुत्वं दर्शयति सच्छब्देनैव
20 चेति एवमभिन्नशब्दस्य सामानाधिकरण्यं तत्र न घटादिशब्दैरिति हेतुसद्भाव इति । वाक्यान्तरमत्र ज्ञाप-
कोपन्यासकी—यथा चाहेति अर्थतोऽपि येन प्रधानमित्यादि, प्रधानेषु द्रव्येषु वस्तुभूते वर्तन तदादीनि विशेषणानि
स्वरूपे धर्मा सर्वे नैते न केनापि शब्देनोच्यन्तेऽनभिधानात्, अनेकधर्माधारविशिष्टाभिधायकशब्दाभावात्, एकैक-
धर्मावच्छिन्ना हि तत्र शब्दा वस्तुनि प्रवर्तन्ते तथा चैतत्र विशेषणानि उच्यन्ते यदि सर्वविशेषविशिष्टं द्रव्यमेवेन शब्देनाभि-
धीयेत स्वरूपवदेव तत्र साधारण न चैवम्, तस्मात् प्रतिनियतव्यावृत्तिविशिष्टार्थाभिधायिनः शब्दाः तदेव तेषां चरितार्थ-
25 त्वात् न सर्वधर्मसंस्पर्शिन इति भावार्थः । एवम सच्छब्दो सदसद्व्यावृत्तिमन्तं ब्रूते सर्वविशेषविशिष्टद्रव्याभिधायकत्वाभावे
व्यापकत्वात् भेदानाक्षेपात् भेदशब्दसामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गमात्रेणेति भाव । तदेतत् तत् पूर्वोक्तैव यत्किञ्चित्त्वरूपेण
सन्तरोऽपि निरस्त एव तद—एतेनैव यत्नेनेति । ननु सच्छब्दोऽयं सामान्यशब्द अपोहस्य सर्वसाधारणत्वात् तदा-
क्षेपाशङ्केत्युक्तमप्रसङ्गतया एतामाह ननु चेति । व्याचष्टे असदसच्छ्रुतेरिति सच्छब्दोऽभिन्नवृत्तित्वात् सर्वो-
ऽसन्निवृत्तिः तत्तुल्यो सर्वत्र घटेऽर्थे च तस्मात्समता सच्छब्दसामान्यार्थेन चासद्व्यावृत्तेन सर्वे भेदा व्याप्ता व्याप्ता-
30 देव च ते तदाश्रितत्वे तदन्तरीये विचारोऽयं विफल इत्यभिप्रायः । विचारमेव निर्दिशति—सामानाधिकरण्यमिति ।
यदैव स्वरूपमात्रमाह तदा सा द्रव्यार्थे कथं तस्य सामान्यश्रुतित्वम्? भेदोऽस्ति हि तत् स्यात्, न चासदसच्छ्रुतेः भेदार्थेन व्याप्त

1 सि.क्ष डा अनभ्यभिधानामभावादिति । २ सि क्ष डा. °त्वाधाराधारादि ।

सामान्यं न भवत्यनाक्षेपादित्यानिरमसक्त एव विचार इति। अत्र ब्रूमः-रसद्रव्यनानुवृत्त्यैव स्वमिव मद्रव्योऽसि, केन तस्याः सामान्यश्रुतिर्न ?-केन हेतुना तस्या असद्रूपान्तार्थायाः सच्छ्रुतेः सामान्यश्रुतिरसम् ? नास्त्यत्र हेतुरित्यभिप्रायः, स्वमतेनैव यदा सा स्व[रूप]गुणमात्रविशिष्टं द्रव्यमाह-स्वस्य गुणो विशेषणं तन्मात्र[म]न्य तत् स्वरूपगुणमात्र तेनैव विशिष्टं नाधिकेन, छत्रवत्त्वेऽपि सम्बन्धान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वतीति वचनात् द्रव्यमसन्मात्रगुणप्रमाणविशेषणमित्यर्थः, गुणधर्मत्वात्तु सत्त्वपक्षवत् भावितमेव तदा भेदानाम नाक्षेपात्मकस्य तत्सामान्यं यदेभिदमातीति सामान्यश्रुतिरित्युच्यतेति, अत्र प्रयोगः नासत्सच्छ्रुतिरित्यादिः 5
गतार्थः तस्मात्तत्पक्षः प्रयोगो भेदानाक्षेपादित्यनवतारेवेति ।

अथ वा 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात् भेदाज्जातेरजातितः ।' (प्रमा० स०) इति सच्छब्दो मुख्य या वृत्त्या प्रकाश्यमानः संवृतिसद्वस्तुस्वरूपव्यवहितमाह, न च स तत्र वृत्तः स्वरूपव्यव हितेऽर्थे सत्यसतो व्यावृत्तेरसंभवात् , न तु तथा किञ्चिदसत् तत्तुल्यमस्ति, सतोऽन्यस्यासत्त्वात् , 10
इत्य सच्छब्दोऽसद्व्यावृत्तिं न करोति भूतार्थेन किन्तूपचारादसदसद्ब्रवीति, सोऽपोहोऽपि तावदपरस्यासद्धति दूरत एवेत्यप्रधानत्वादस्वतन्त्रः, नहि यत्रोपचर्यते स समर्थं भूतार्थेनाहेति, यथा चोक्त 'मञ्चशब्दो यथाऽऽधेय मञ्चेष्वेव व्यवस्थितः । तत्स्थेनाह तथाऽपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते' इति ।

अथ वेत्यादि, यावदपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते, व्याख्यानविकल्पान्तरम् 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात्' 15
(प्रमा स०) इत्यस्य, सच्छब्दो मुख्यया वृत्त्या-भूतार्थेन स्वरूपेण, प्रकाश्यमान इति-शब्दस्वरूपमात्रेण मुख्या गृह्यमाणः संवृतिसद्वस्तुस्वरूपव्यवहितमाह-[न च]स तत्र वृत्तः, स्वरूपव्यवहितेऽर्थे सति व्यावृत्तेः असतः सम् असत्र भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवात् , प्रतिषेधसमासमयोऽर्थः तेनैव स्यादसदिति,

भनेन समाधत्ते अत्र ब्रूम इति हेतुमात्रमेवाह-यदा सेति अनरसच्छ्रुतिरसदपोहमात्रं स्वरूपगुणविशिष्टं द्रव्यमाह तच द्रव्यं स्वरूपगुणमूलमेव गुणगुणभेदाभेदत्वात्, अन्यापोहं स्वार्थे कुर्वतीत्युक्तमन्यापोहेन स्वार्थस्य गमकत्वप्रसङ्गात् । 20
तमेवाह-द्रव्यमिति असद्व्यावृत्तिरूपो यो गुणस्तन्मात्रेणैव द्रव्यं विशेष्यमित्यर्थः । गुणधर्मत्वात्तिभुक्ता सामान्यं किञ्चिदभि-धत्ते इति तद्गुणस्य द्रव्यमाह न तद्विशेषमिति द्रव्यमेवानाक्षेपादिभेदानामेव हि निरपेक्षं तच्छब्दस्य सामान्यश्रुतित्वमित्यत्र-गुणधर्मत्वश्चेति आशिते हि विशेषे तदिरपेक्षं सामान्यतं स्यात् तदापरमन्य विशेषसम्बन्धेन तदिरपेक्षं सामान्यपदत्वं तच्छब्दस्य भवितव्यमित्यभिप्राय । भावार्थमनुमानेन दर्शयति--अत्र प्रयोग इति। नासदिति असदपोहश्रुतिर्न सामान्यश्रुतिर्भेदा-नाक्षेपात्, तदाक्षेपे सति हि तदिरपेक्षसामान्यवाचकतया तस्य सामान्यश्रुतित्वं स्यात् नैवमिति भाव । तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यस्य 25
व्याख्यानविकल्पान्तरं दर्शयति अथ वेति। व्याचष्टे तद्वत इति सच्छब्दः तद्वतो न वाचकः अस्वतन्त्रत्वादिति तदर्थः । सच्छब्द इति मुख्यया वृत्त्या स्वकारोत्तरवर्णस्वरूपेण मुख्या गृह्यमाणः वर्णानां प्रतिवर्णेन तात्पर्याभावेन प्रकाशसम्भवात् सच्छब्दोऽसदसद्व्यावृत्तिरूपेण प्रकाशो वा संवृतिसद्वस्तुस्वरूपेण व्यवहितेऽर्थे वर्तत इत्यभिप्राय । तत्र इतिवत् यदा भवेदसत् स्यात्-अन्यापोहस्य सत् स्यात् स च न सम्भवति सत् असत् भवतीत्यतो व्यावृत्तेरसम्भवात्, प्रसज्यप्रतिषेधपक्षीयत्वस्य तस्यासत्प्रसक्त्याभावादित्याह-स्वरूपव्यवहित इति । पर्युदासपक्षप्रतिषेधानुपपत्ते तु सत् 30
नाधिकमिति भावः, यतु नान्य सम्भवति ततोऽन्यतुल्यत्वाभावादित्याह-प्रतिषेधसमासमय इति। तत्प्रतिषेधमाह-

१ सि. क्ष भेदानाक्षेपमतोऽसदात । ध भेदानाक्षेपादसतोऽसद । २ सि क्ष. डा. ध्वनिमिच्छन्तीति । ३ सि ध क्ष
३ न सच्छ्रुतिरित्यादिः । ××क्ष । ४ सि क्ष. क्ष वतु एव ।

'अभिन्नमुख्यमव्यपदेश्याभिधाने' १० (मा० १ १ १२) इति परिभाषितत्वात्, [illegible] इति भाष्यसदृशे मुख्य एव प्रत्ययो नान्ये न गवीति यथा, न तु तथा किञ्चित् सत् तद्रूपमस्ति, सतोऽन्यस्यासत्त्वात्, [illegible] सविकल्प भवतीति। इत्थं सच्छब्दोऽन्यापोहं न करोति मुख्यार्थेन, किं तर्हि? उपचारादसदसद् ब्रवीति–अन्यस्यापोह गौण्या वृत्त्या ब्रूते स सच्छब्दोऽ-
5 पोहेऽपि तावदसत्त्वात्तदपि–अपोहयति दूरत एव, [illegible] अप्रधानः, अप्रधानत्वात्तस्यांशः, न हि यो यो-
पचर्यते स तमर्थं मुख्यार्थेनाहेति, सोऽप्येष मुख्यानभिधानेन हेतोरुपचारप्रधानाश्रयात्[रूपता]मुपयं दर्शयति तथा चोक्तं मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादि तन्निदर्शनम्, मञ्चशब्दो मञ्चस्थान् मैञ्चस्थरूपापत्त्यानेव ब्रूते, न पुरुषत्वापत्तामिति, तथाऽयोऽर्थः सच्छब्दोऽपोह एव व्यवस्थितोऽपोह्यस्तु द्रव्येषु वर्तत इति वार्त्तिकम्, पूर्वत्रविभूपत्त्यगात्साकाङ्क्षम्, इह [न]भिधानाद्येरेवोपचारात्साकाङ्क्षरोप इति विशेषः। इत्थमस्याभि
10 व्यवेक्षितो दोषविकल्पः।

तद्दृष्टान्तस्यापि दूषणमुच्यते–

एतदनभ्युपगमेऽप्ययमन्योऽपोऽन्यापोहस्यापि दूषणः, स्वरूपेऽप्यन्यापोहे च मुख्यया वृत्त्या सद्रूपमुपचारेण वर्तते शब्दः, नाभिधानेनाह उपचारात्, सच्छब्दो हि अपोह्यमुपचर्यते न च तमर्थमभिधानेनाह मञ्चशब्दवदिति, सोऽप्युपचारो न घटत इति ब्रूमः, द्वयी ह्युपचारस्य
15 गतिः सारूप्यात्, यथा राजामात्ययोरन्यतरस्मिन् स एवायमिति, प्रत्ययसंक्रान्तेः गुणोपचाराच्च

नभिन्न मुख्यमिति यथा [illegible] परिभाषितत्वात्, तथा [illegible] स्यात् [illegible] सति सवीति भावः। [illegible]
[illegible] न [illegible] न च [illegible] न च [illegible]
20 [illegible] इति भावः।
[illegible] सम्प्रति [illegible]
इति [illegible] इत्थं सच्छब्द इति [illegible] न ब्रूते [illegible]
भावः। किं तर्हि [illegible] उपचारादिति। उपचारेण [illegible] अन्यस्यापोहमिति [illegible] गौण्या
वृत्त्या ब्रूते स तदा मुख्यार्थेनाचष्टे [illegible] मुख्यार्थेन [illegible] इत्याह-न हि यो यो-
25 [illegible] इति भावः। [illegible] न च [illegible] न हि स तमर्थं मुख्यया [illegible]
इति [illegible] मुख्यानभिधान [illegible]
[illegible] इति भावः। तत्र निदर्शनं तदुपमेव [illegible] तथा चोक्तमिति। [illegible]
[illegible] मञ्चशब्द इत्यादीति, यथा [illegible]
[illegible] इति [illegible] द्रव्येषु वर्तत इति भावः।
30 [illegible] पूर्वत्रेति [illegible] इत्थं। [illegible]
[illegible] यथा [illegible] इत्याह–इत्थमस्याभिरिति।
[illegible] एतदनभ्युपगमेऽपीति [illegible]

उपधानानुरागादिव स्फटिके रक्तत्वादिबुद्धिः, तत्र न तावत् सारूप्यात् प्रत्ययसंक्रान्तेरुपचारो यमलादिवत् सारूप्यासम्भवे प्रत्ययसंक्रान्त्यसम्भवात्, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, यदि सैव बुद्धिः संक्रान्ता स्यात् स्वामिनि भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुपचर्यते न तु भवति, किं तर्हि? राजवदमात्य इति भिन्न एवाभेदोपचारो भवति, क्रमवृत्त्यभावाच्च, न हि क्रमेण सकृदुच्चरितः शब्दः क्षणिकत्वादसदपोहयर्थिस्त्वात्तद्वति वर्तते राजभृत्यबुद्धिवत् ।　5

(एतदिति) एतदनभ्युपगमेऽन्यपदार्थोऽर्थोऽन्यापोहवत्स्वरूपः, स्वरूपेऽन्यापोहे चेत्यादि, स्वरूप मन्यमन्यनिवृत्त्यात्मकम् अर्थोऽन्यनिवृत्त्यात्मकश्च स्वार्थं मुख्यया वृत्त्याऽभिधानस्तदुपचारेण वर्तते, नाभिधानेनाह शब्द इति सोऽप्योऽयम्, उपचारादिति हेतुः, सम्बन्धो हीत्यादिरन्वय, मञ्चाः क्रोशन्तीति दृष्टान्त तद्वति न वर्तते मुख्यया वृत्त्येति साध्या, एवमुपचारमभ्युपेत्य दूषणमुक्तम् सोऽप्युपचारो न भवत इति ब्रूमः,—त्रयी हि उपचारस्य गतिः—सारूप्यात्, यथा यमलयोरन्यतरस्मिन् स एवायमिति, 10
प्रत्ययसंक्रान्तेः—राज्ञो भृत्येऽमात्यादौ राजेति वा प्रत्ययः, गुणोपरागाद्वा—उपधानानु[रा]गादिव स्फटिके रक्तत्वादिबुद्धिः, तत्र न तावत् प्रत्ययसंक्रान्तितः सारूप्याद्वुपचारः सम्भवति सारूप्यासंभवे प्रत्ययसंक्रान्त्यसम्भवात् स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात् यदि सैव बुद्धिः संक्रान्ता स्यात्—अभिन्ना स्वामिनि, भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुपचर्यते[ति तदुपचारः] स्यात्, न तु भवति, किं तर्हि? राजवदमात्य इति भिन्नैवाभेदोपचारो भवति, तस्मान्न प्रत्ययसंक्रान्तिः, न च सारूप्यमपोहापोहवतोरतो नोपचारो निमित्ताभावात् किञ्च—क्रमवृत्त्यभावाच्च　15

प्रतीयते । अथ स्वरूपे एवाऽन्यापोहस्तस्य तदर्थोऽन्यापोहो मुख्यया वृत्त्याऽभ्युपगमे उपचारादित्यभ्युपेत्य तत्र दोषं वक्तुं तन्मतं प्रदर्शयति—स्वरूपमिति स्वरूपमित्यस्य शब्दस्वरूपमित्युक्ते शब्दान्तरापोह स्वार्थं अन्यापोहवदर्थोऽन्यनिवृत्त्यात्मकः तं मुख्यया वृत्त्याऽभिधत्ते शब्दः तदन्वयोपचारेण न त्वभिधानतया तथा चाभ्यामेव प्रधानतया वर्तमानः शब्दस्तदनुपचारेण वर्तते न त्वभिधानतः उपचारात्, यत्र यत्र वर्तमानमन्यत्रोपचर्यते न तत् तदभिधायकम्, मञ्चाः क्रोशन्तीति भावः । वर्तते चात्रैवं तथा नोच्यते दोषस्यापीत्याह एवमिति । उपचारोऽप्यत्र न संभवतीत्याह—त्रयी हीति प्रत्ययसंक्रान्तेः　20
गुणोपरागाद्वा त्रयी उपचारस्य गतिरित्यर्थः । प्रत्ययसंक्रान्तिश्च सारूप्ये सति स्यात् तथाऽपि तयोर्भावोऽभावः—सारूप्यादिति । यथा यमलयोः तद्गतयोरन्यतरस्मिन् सारूप्ये स एवायमिति प्रत्ययस्य संक्रान्तिरुपचारोऽभवति । प्रत्ययान्तरमाह—राज्ञो भृत्य इति । द्वितीयामुपचारगतिमाह गुणोपरागाद्वेति जपाकुसुमादिगुणस्य रक्तत्वस्य सन्निधेरुपरञ्जनात् स्फटिके रक्त इति बुद्धिर्भवति । उपचारोऽप्यत्र न सम्भवतीत्याह—तत्र न तावदिति सारूप्यमनुपलभ्य प्रत्ययसंक्रान्तिरत्र न सम्भवति स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, न हि यमलाविव भृत्यो योऽयं स इति प्रत्ययस्य संक्रान्तिः सम्भवति सारूप्याभावात्, यदि स्वामिनि वा　25
भृत्ये इति बुद्धिः सैव यदि अभिन्ना स्वाम्यनुज्ञातमुपचर्यते गुणवत्त्वेऽभिन्नबुद्ध्या प्रेषितवतोऽपि भृत्येऽपि स्यात् तदुपचार स्यात् न चैवं दृश्यते किन्तु गुणतो भिन्नतो वा सम्भवन् भिन्ने एवाभेदोपचारः प्रवर्तते तस्माद्वा प्रत्ययसंक्रान्तिरिति भावः । अपोहापोहवतोरुपचारोऽपि न सम्भवति सारूप्यादिनिमित्ताभावादित्याह—न च सारूप्यमिति । ननु शब्दोऽन्यापोहे वर्तित्वा स एव शब्दो द्रव्ये तद्वति वर्तत इति न युक्तं वक्तुम्, तथा क्रमेण सम्भवात्, सर्वभेदेन हि भिन्ना एव शब्दा अपो-
हमात्रवचनात्तद्वचनावेति स्तु शब्दानां भिन्नार्थ व्यापाराभावात्, क्षणिकत्वाच्छब्दस्य चेत्याह—क्रमवृत्त्यभावाच्चेति तथा च　30
न शब्दोऽन्यापोहे वर्तित्वा तद्वत्सु वर्तत इति भावः । ननु भृत्ये प्रत्ययसंक्रान्त्यभावेऽपि स्वामिस्वाभिप्रायमनुप्रयुक्तस्य भिन्नत्वादिति

---

१ सि प क रे यमयोरर्थ । २ सि. क परमाणोरन्य । ३ सि प क रे गुणोपरागाद्वा । ४ सि प का स्वाम्यनुज्ञातमुपचारस्य वचनात् । ५ सि. क रे का भिन्नैव ।

न हि क्रमेण सकृदुच्चरिताः शब्दाः क्षणिकत्वादसदपोऽर्थवत्त्वादत्रति वर्तन्ते, एकस्मृत्युद्धिवत्, तथा यपि नास्ति प्रत्यक्षसंनाम्नि साकल्यासम्भवादुपचारश्च ।

स्यान्मत गुणोपरागादिति तत्–

नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत्, विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्, अय-
5 थार्थज्ञानापत्तेः, युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवतः शुक्लादेः तदा गुणोपकारे विरुध्यते न हि शक्यं तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्थातुम्, अनेकात्मकत्वाविशिष्टत्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितुं शक्यम्, कृत्स्नस्य पटादिरूपप्रतीतेः, अथ पुनः सर्वैर्घटत्वादिभिरुपकारो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते ततः सर्वेषां प्रत्येकं ग्रहीतॄणां पटादिरूपग्रहणाभावात् सर्वगुणसङ्करणमेवैकदर्शनं युगपत् सर्वरूपापत्तेः स्यात् स्फटिकवदेव, स्वशक्त्यार्थप्रवृत्ति ।

10 (नापीति) नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत् विशेष[ण]प्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्– यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्यय उपमानप्रकर्षमगृहीत्वा भवति तथा विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययः स्यात्, न तु भवति किञ्च–अयथार्थज्ञानापत्तेः यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तथा विशेषणसरूपप्रत्ययो विशेष्ये स्यात्, किञ्च–युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवतः शुक्लादेः, तद्यथा–घटः पार्थिवो द्रव्यं सत् शुक्लो मधुरः सुरभिरित्येवमादिविशेषैः तदा गुणोपरागे विरुध्यते, न हि शक्यं
15 तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्थातुम्–अनेकात्मकत्वाविशिष्टत्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितुं शक्यम्, कृत्स्नस्य पटादिरूपप्रतीतेः, अथ पुनः सर्वैर्घटत्वादिभिरुपरागो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते ततः सर्वेषां प्रत्येकं ग्रहीतॄणां पटादिरूपग्रहणाभावात् सर्वगुणसङ्करेण मेचकदर्शनं युगपत् सर्वरूपापत्तेः स्यात् स्फटिकवदेव, न तु भवति तस्मात्तुल्यसाकल्यात् प्रत्ययस्तत्रान्येरुपचारो घटत्वादिवत् नापि गुणोपरागात् स्फटिकवदिति,

---

मन्ये स्यात्, यथा तत्र लाभिरूप्य प्रवर्तते तथाऽत्रापि साकल्यार्थतायामाह–नापि गुणोपरागादिति । गुणोपरागोऽपि नैव
20 तु विशेष्ये तादृगुपरागप्रत्ययकारितादृग् उपकारो भवति गुणस्य चोपकारो विशेष्ये लोहिते हि स्फटिके तादृशत्वं प्रत्ययं करोति लोहित स्फटिक इति चेत्, न । यदि गुणोपरागात्साकल्ये प्रत्ययः स्यात्तदा स्फटिके यथा रक्तताप्रत्ययो भवति न तु रक्तताप्रकर्षं जपाकुसुमसम्भवित्वादि प्रत्येतुमारभते रक्तत्वस्य तथाऽत्रापि विशेषणप्रकर्षातिरेकेण रक्तिप्रत्ययः स्यात्, न चैवम्, अनेकगुणत्वेऽपि भिन्नत्वविशिष्टोपरागस्य प्रत्ययाविरूपपत्तेर्भावरूपेति–स्फटिकवदिति गुणोपरागप्रत्ययप्रसङ्गः स्फटिके प्रत्ययस्वरूपेऽन्यधर्मान्तरस्य धर्मान्तरे प्रतीते धर्मिणि मिथ्यात्वरूपात्, तथाऽत्रापि गुणोपरागात् प्रत्ययप्रसङ्गे भ्रान्तोऽयं प्रत्ययः स्यादिति
25 रोगान्तरमाह–अयथार्थज्ञानेति । विशेषणसरूपेति विशेषणानुसारी प्रत्ययः यथा पद्मरागानुसारी घटे पट इति प्रत्यये रक्तानुसारी रक्त इति प्रत्ययोऽयथानुसारी विशेष्ये स्फटिके प्रत्ययः एवं प्रत्ययो यदि गुणोपरागात्तदा मिथ्याप्रत्ययः स्यादिति भावः । यदपि येन रूपेण वर्तते तथैव प्रत्येति तदपि यथार्थतया अनेकात्मकत्वम्, यत एकैकांशे प्रतिपत्तिः, तथैव पार्थिवत्वेन द्रव्यत्वेन सत्त्वेन न शुक्लत्वेन मधुरत्वेन सुरभित्वादिभिरेव एव प्रत्ययोऽयं प्रत्ययः उपरागे विरुध्यते न शक्यतात्वं तदा द्रव्ये नैकैकोपरक्तिरूपमनुभवितुं शक्यत अनेकगुणविशिष्टस्य घटस्य प्रत्येकगुणप्रतीतिः स्यादित्येतत् युगपदसम्भवाच्चेति, व्याचष्टे–
30 यथा च बहव इत्यादिना । तथापि अथ पुनः सर्वैरिति न हि सर्वैर्घटत्वादिभिरुपरागे युगपद् शक्यते यदि भवेत तर्हि बहूनां प्रतिपत्तृणामनेकगुणोपरागेण वा प्रत्ययो भवेत तत्र न स्यात् किन्तु सर्वगुणोपरागेण मिश्रप्रत्ययेन मेचकतया

---

१ सि क. डा. नचापि गुणोपरागात् । २ सि क डा दे अनुग । ३ सि क डा. दे गुणोपचार ।

स्वरूपसामान्यार्थप्रवृत्तीत्यादि, अथवाऽपशब्दोऽर्थोऽस्य विकल्पस्यैव मत्वर्थश्च इति श्लोकस्य, अस्यपादे पाठान्तरं 'यथा भावशब्दो द्रव्येषु वर्तते' इति तस्य व्याख्या—विशेष एव वस्तु परमार्थतोऽस्ति, न द्रव्यार्थः सामान्यं जातिः घटादिषु कुम्भवत् किञ्चिदस्ति, तस्य सामान्यस्यासत्त्वात् विशेष एव सर्वत्रः कल्पितसामान्योपसर्जनो यथा प्राक् प्रपञ्चितः, किमिव ? मत्वर्थवत्, सैव व्याख्या गतार्था, भावशब्दस्य गुणपर्यायाभिधायित्वात् ।

इतश्च त्वन्मतिवत् तद्वतो न वाचको भेदात्, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्तः सत्त्ववन्त इत्यर्था घटादयः, असत्सन्तोऽर्था घटादयो भेदानाख्यानम्स्ये सम्ब भाशक्यत्वात् व्यभिचारा द्वावाचक इत्युक्तं प्राक् त्वयैव ।

इतश्च त्वन्मतिवदित्यादि, हेत्वन्तरमपि भेदादिति जातिमत्पक्षदूषणवत् अन्यन्मतपक्षदूषण त्वयेव कृत 'तद्वतो न वाचकः' इति, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्तः सत्त्व[व]न्तः इत्यर्था घटादय इति हेतु 10 व्याख्या, त्वन्मतवदेव, केऽत्र व्यावृत्तिमन्तः ? इति चेदुच्यते, असत्सन्तोऽर्था घटादयः, भेदानाख्यानम्स्ये सम्बन्ध[ा]शक्यत्वात् व्यभिचाराद्वावाचक इत्युक्त प्राक्, केन ? त्वयैव ।

अत्राह—

ननु चार्यं घटादिषु सत्त्ववन्मात्रपक्ष इत्यसत्सन्मात्रपक्षे भेदानभिधानेन दोष परिहृत इत्यत्र ब्रूमः यस्याभिधानं शब्द इष्यते सोऽर्थोऽसत्सन्मात्राख्यो भेदवत्सत्त्व वा स्यात्, भेद 15 निरपेक्षा सत्तैव वा, सत्तासम्बन्धो वा सत्त्ववन्मात्र वा, तत्र सन्मात्रविधिविधादिमतत्तदपोहयादि मतेऽपि विकल्पचतुष्टये स्थिते समान एवात्रापि विचारो द्रष्टव्यः ।

ननु चार्यं घटादिष्विति, सत्त्ववन्मात्रपक्ष पूर्वमेव हि द्रव्यादिभेदानभिधानेनानन्त्यव्यभिचारदोषो परिहृतो तथाप्यसत्सत्त्वमात्रपक्षे भेदानभिधानेन तद्दोषपरिहार इति तदर्थमिति अत्र ब्रूमः यस्याभिधानमित्यादि-यस्यार्थस्य शब्दो वाचक इष्यते सोऽर्थोऽसत्सन्मात्राख्यो भेदवत्सत्त्व वा स्यात्-भेदवदिति स[त्त्व] 20

———

भविष्य तु तथा भवतीति भाव । सत्सत्त्वोपाधिसत्त्वसम्बन्धार्थत्वाद्भेदाद्—स्वरूपान्यार्थेति अत्र मूलं पश्यम्, अतो न व्याख्यायते अत्र तथा जातिमत्पक्षवत्तद्वतो न वाचकः शब्द भेदादित्यादिना दूषितवता त्वयाऽपि तथैव एवंव इत्याह इतश्च त्वन्मतिवदिति । जातिमतो व्यक्त्यात्मनां भेदवत्त्वोपगतमपि व्यक्त्यर्थानां भेदात् तद्वतो न वाचक इति त्वत्कृतदूषणं तथैव इत्यमिति व्याचष्टे-हेत्वन्तरमपि भेदादिति अन्यदेवत्त्वव्यवच्छेदकत्वावन्तरो भेदादिति हेतुरित्यर्थः । हेतुं व्याचष्टे-भिन्ना हीति । न शब्दो व्यावृत्तिमतो वाचक तद्वतो व्यक्तीनामानन्त्यात् न चैकस्य शब्दस्यैकैकव्यक्त्या सम्बन्ध शक्यत्वात् शक्यः न 25 वाचकत्वात शब्दार्थसम्बन्धे सन्त्यव्यक्तिभिर्दुष्टा । यदि वाचकत्वानुपपत्त्यापि शब्दोऽर्थं बोधयेत् तर्हि योऽशब्दो यस्यार्थस्यापि बोधयेदिति व्यभिचार इत्याह—भेदानाख्योति । यथा जातिमत्पक्षे प्रत्यक्षेवभावेनाख्यातुमशक्यत्वादभिधानं परीकल्पम्, तथाऽसत्सन्मात्रपक्षेऽपि भेदानभिधानेन दोष परिहृत इत्याशङ्कते-ननु चार्यमिति । तदेव व्याचष्टे-सत्त्ववन्मात्रपक्ष इति । यस्यार्थस्येति । यस्यैवाभिधानं शब्द सोऽर्थोऽसत्सन्मात्ररूप धर्मधर्म्यात्मक जातिरित्यर्थः । तत्र सन्मात्रपक्षे भेदवानि- 30

———

१ सि डा. य व्यावृत्तिमन्तः सत्त्वेतः । २ डा. डा ननु चार्यं च । ३ सि य डा सत्त्वन्मात्र । ४ सि य डा °सत्सत्त्वमात्र । ५ सि य डा. °चार्येभावि । ६ सि य डा. भेदवती ।

मेदोऽस्त्यार्थोऽभिहितोऽर्थः, किं तत्सम्बन्धमात्रमुच्यते ? सत्तामात्र वा ? भेदनिरपेक्षा सत्तैव वा ? सत्तासम्बन्धो वा ? सत्त[त्व]मात्र वा ? सद्गुणत्वाभिधानपक्षान्तरे चत्वारो विकल्पा असंख्या वृत्तिमत्त्वपि पक्ष सम्बन्धे-[पुः] गत्यन्तराभावात्, स्वाम्यस्वमसत्सत्त्वमिलमानपक्षो पि सम्भवीति तत्र, अभावस्य प्रतिषिद्धत्वात्, अस्वाम्यस्तावर्णावबोधे हि स्वार्थे वर्तते श्रुतिरभिधत्त इति स्वार्थेन स्वार्थवचनेनोत्तरत्वात्, अस्माभिः स्वार्थ एव

5 निपात्यते इत्यादिना वाचकनन्त्यः सत्याश इति ग्रन्थेन विचार[ा]मा[प]न्य प्रतिषिद्धत्वात् परिशेषादेव तौ पक्ष एव विकल्पा सम्बन्धो मलेपुरसत्सत्त्वमात्रमिति अभावार्थस्य, तत्र सम्मात्रनिषिनाभिमतत्वपक्षोभयाभिमतेऽपि चतुष्टये स्थिते समान एवात्रापि विचारो मन्तव्येति ।

तदेवाह—

'नापोहशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान् ॥

10 न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेः सत्तापर्योऽप्यतो न सः ॥

इति, एष सन्मात्रसत्तापादनवदिहापीति तुल्यदोषत्वविवक्षया भवन्तमन्यांश्च प्रति न जातिशब्द इत्यादिरारभ्यते जातिशब्दस्तावत् सदादिः, सच्छब्दो हि जातिसम्बन्धिनो जातिमुपादाय द्रव्यादीनभेदोपचाराद्वाह, तस्मादुपदिश्यते जातिशब्द इति, यथा सिंहो माणवक इति कस्मान्न वाचकः ? आनन्त्याद्भेदानाम्, आनन्त्ये भेदानामशक्यः शब्देन

15 सम्बन्धः कर्तुम्, आनन्त्याद्धि द्रव्यादीनाम्, ते हि घटपटरथादिभेदेनानन्ताः, सम्बन्धान्तर विशिष्टाभिधायी शब्दः सम्बन्धान्तरविशिष्टशब्दवाच्यमसमर्थो वक्तुम्, गवाश्वादिवत्, न च कृतसम्बन्धाः शब्दाः ततो हि सम्बन्धाशक्यता, सम्बन्धाव्युत्पत्तेरनभिधानं स्वरूपमात्रप्रतीतेः यत्र शब्दस्यार्थेन न सम्बन्धो व्युत्पत्तौ यथा म्लेच्छशब्दानाम् तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादिः सह टीकया भाष्यग्रन्थो द्रष्टव्यो यावत्

20 अगुणत्वादिव्यभिचारादिति, एतावच्च स्वाचारो वा तत्रास्ति सम्भव इति ।

नापोहशब्दो भेदानामित्यादि श्लोकद्वयम् अन्यपार्श्वे तूपसंहारे निक्षेपः सत्तापर्योऽप्यतो न स इति, मात्रसम्बन्धार्थे तावदेतच्छ्लोकद्वय व्याख्यातुकामः सम्बन्धयति—एव सन्मात्रसत्तापादनमपि

तत्सम्बन्धत्वात्सम्बन्धवस्तुनिरूपणा यथा भवति तथा सन्मात्रपक्षेऽपि क्रमेण तत्सत्ताभावाभावपक्षौ विकल्पा इमे इति सर्वेषां सत्तामात्रे चैवमादिना भेदान्तर्भावितत्वात् वैयर्थ्यं नियमसद्गुणाभिधानसम्बन्धात् सद्गुणत्वाभिधानपक्षान् तत्र

25 सर्वेऽप्येतावन्त एव विकल्पा सम्भवन्तीति भावः । तत्र निरूप्यमाणत्वे—स्वाम्यमतमिति, असत्त्वमभिमन्तव्य तस्य तुच्छत्वेन अन्यान्तरार्थावबोधे स्वार्थे वर्ततीति वर्णमात्रवर्णानामसद्भावेऽप्यभिधानमसत्त्वे प्रतिषिद्धमिति भावः । अस्माभिरपि प्रतिषिद्ध इत्यत्र—अस्माभिरिति । एवं निरूपणा तत्रापि सम्भवात् सत्तानिरपेक्षसत्सम्बन्धमात्रपक्षेऽपि समान एव विचारो नियत- वेति भावः । एतदेव स्पष्टयति—नापोहवान् इति । अतिप्रसङ्गं निषेधयितुं दर्शयति—श्लोकद्वयमिति । तत्सम्बन्धार्थ सम्बन्धार्थे श्लोकद्वयेन व्याख्यातुकाम सन्मात्रपक्षपर्यन्तेषु सत्तासम्बन्धपक्षेषु ये दोषा अभिहितास्तेऽप्यत्र सन्मात्रपक्षेऽपि

30 समाना इत्यत्र—मात्रशब्दप्रयोगार्थे इति । अवतरणिकाव्याख्यार्थ भेद तत्सम्बन्ध तथा चेति अन्वयार्थेऽप्यपि-

१ सि च छ वक्ति । २ सि. च छा तत्सत्सम्बन्धा० । ३ सि. च छा डे असत्सत्त्वमित्याद्यभिमतानि । ४ सि. च छ एव । ५ सि. छ. उ. डे तत्सद्भावसम्बन्ध । ६ सि च छा. डे सम्बन्धार्थे यावत् ।

दर्शितं मुख्यदोषस्तत्त्वविषय[य]। भवन्त्वमन्यांश्च प्रतीति गवाश्च चापवारम्यते, न जातिशब्द इत्यादि यदारभ्य,
पूर्वपक्षोऽसम्बन्धेन सम्बन्धत्वात् विभज्य परवाक्योपुक्त्यैव न जातिशब्द इत्यादिपरमन्यमेवोपदिशत्, [ज]-
न्यमभिनिविष्टसम्मात्रभेदमथासम्बन्धमस्यपक्षायो तद्विशिष्टानां विधिरूपाणाञ्च परेष्टानामविशेषादिति, यथा–न
जातिशब्दो भेदानां वाचक इति वक्ष्यति, जातिशब्दस्तावत् सद्यान्तिरिति यस्मात् सच्छब्दो जातिसम्ब-
न्धिनो जातिमुपादायास्मद्रूपेण द्रव्यादीनभेदोपचाराद्वात्, तस्माद्भेदोपचारहेतुना व्यपदिश्यते जातिशब्द 5
इति, यथा सिंहो माणवक इति सिंहशब्दो माणवकगुणानुपादायाभेदोपचारहेतुभूतैरभेदोपचारहेतुना व्यप-
दिश्यते गुणशब्द इति, कस्मान्न वाचक इति हेतुपरिप्रश्नः, यस्मात्तन्मात्रेण[न]प्रतीयते, उच्यते–आ-
नन्त्यादिति हेतुः, कस्माऽऽनन्त्यात्? भेदानाम्, यस्मात्ते पूर्वं मत्वा न वाच्याः भवन्ते, आनन्त्ये हि भेदा-
नामशक्यः शब्देन सम्बन्धः कर्तुम्, न हि पाटलिपुत्रादिस्था द्रव्यादय इहस्थेन सच्छब्देन सहाख्यातुं
शक्याः, कस्तु–आरम्भात्, कर्णोर्वरलेकार्यत्वात्, आनन्त्याद्य द्रव्यादीनाम्, तथा हि ते घटपटरथादिभेदेनान-[1] 10
न्ताः, एष तावत् सम्बन्धिभेदानेकत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते, न तु तस्य वस्तुतः स्वतो भेदोऽस्ति, तथैवमेव
कारणं यत् सम्बन्ध्यन्तरविशिष्टाभिधायी शब्दः सम्बन्ध्यन्तरविशिष्टसम्बन्धाख्यमसमर्थो वक्तुम्, गवाश्वा-
दिवत्सम्बन्धभेदानामवाचकः, न चैवं कृतसम्बन्ध इति–अनादिस्वाभाविकसम्बन्धः शब्द इति, क्लिष्टत्वेऽपि सम्बन्धस्य
सम्बन्धैवाविनाभावित्वादर्थप्रत्यायकत्वं दर्शयति, अत्र चानन्त्यं पारम्पर्येणाभिधानहेतुः, ततो हि सम्बन्धा-
स्थस्था, सम्बन्धाभ्युपगन्तेरनभिधानम्, स्वरूपमात्रप्रतीतेरिति, अत्र शब्दस्यार्थे न सम्बन्धः व्युत्पत्तौ 15

भवान्म परेष्टानां विधिरूपानां पक्षाश्रयविशेषात् जातिशब्द इत्यादिकारिकामवतारयन् व्याख्यातुमिच्छन्–न जातिशब्द
इत्यादीति । ननु किं सच्छब्दो जातिमभिधायी ? उत भेदाभिधायी तत्र न तावज्जातिस्वेनाभिधीयते सत्त्वमिति भेदाभिधान-
पक्षेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः न वा भेदोऽभिधीयते भेदानामानन्त्यात् सम्बन्धाख्यानासम्भवात्, न चाख्यातः सम्बन्धे
वेनार्थप्रतिपत्तिर्युक्तेति पक्षमाश्रित्याह–जातिशब्दस्तावदिति आचार्येणैः ... जातेः सोऽयमिति अभेदोपचारादभेदे तदि
... भवति तत्र जातिशब्देन द्रव्यं न स्वेन रूपेणाभिधीयते अपि तु निमित्तभूतजातिरूपेण तथा च सच्छब्दो 20
जातिशब्द उच्यते अभेदोपचारहेतुना यथा गुणाभेदोपचारहेतुना भवते सिंहशब्दो गुणशब्द उच्यत इति भावः । भेदा-
नामवाचकत्वे हेतुं पृच्छति–कस्मादिति अन्तरेण हेतुं वचोमात्रेण पक्षस्य परिग्रहोपायादिति भावः । साधनमाह–आनन्त्यादिति,
अनतिरेकत्वादिति । ननु भेदानामेवानन्त्यं कुतः न हि जातीनां तथेत्याशङ्क्याह–यस्मात्त इति । ननु भेदानामानन्त्य-
प्रमाणत्वं ... भावसत्त्वस्य इति सम्बन्धस्यैकत्वादेकानन्त्यासम्बन्धात्सम्बन्धेन सम्बन्ध ... आख्यातुमिति
भावः । निदर्शनमाह–न हीति । प्रकारान्तरेण वाचकभेदानामेवासम्भवं व्याचष्टे–आनन्त्याद्वेति भेदानामर्थानामनन्त- 25
त्वात् प्रतिभेदं सम्बन्धस्य करणो भेदानामेकोऽपि सम्बन्धिनो भेदस्य भेदात् उपगम्यते तथा च सम्बन्धानां
परिज्ञानमात्रेण तदन्यभेदानामपरिज्ञानात् विशेषरूपपरिज्ञानाभावे सामान्यस्याप्यपरिज्ञानमेवेति सामान्येन सच्छब्दस्य भेदवाच-
कत्वं न सिध्यतीति भावः । सम्बन्धिभेदाद्वेत्यादि व्याचष्टे–तथैवमेवेति एकसम्बन्धिविशिष्टः शब्दोऽन्यं सम्बन्धिनं न ब्रूते
यथा गोत्वाश्रयं गोशब्दो वाच्यम् तथैव सच्छब्दो भेदानां वाचको नापि सम्बन्धः आख्यातुं शक्यते तस्मादनादिस्वाभाविकसम्बन्धः
शब्दः यद्यपि सम्बन्धः शब्दार्थे च वर्तत इत्यभावात् तथापि सम्बन्धैवार्थप्रत्यायकत्वं तदविनाभावित्वादिति भावः । एतस्मिन् 30
पक्षे परम्पराऽऽनन्त्यं हेतुरित्याह–अत्र चानन्त्यमिति भेदानन्त्यात् सम्बन्धानन्त्यता ततश्च सम्बन्धापरिज्ञानादनभिधानम्,
सम्बन्धस्वरूपमात्रस्यैव स्थितं प्रतीतेरिति । ... सम्बन्धानन्त्या तत्र स्थितं शब्दस्वरूपमात्रमेव प्रतीयत इत्याह–अत्र शब्दस्येति ।

---

१ सि. क्ष. प्र. च वाहत । २ सि. क्ष. प्र. सम्बन्धेन । ३ सि. क्ष. प्र. चानन्त्यं । ४ सि. क्ष. प्र. नास ।

यथा म्लेच्छशब्दानाम्, तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादिः सह टीकया भाष्यग्रन्थो द्रष्टव्यो यावत् शुक्लादिव्यभिचारादिसमपरिहारार्थेन यावत् कारिकः सम्यक्समानः सामान्यपरीक्षाप्रकरणमिति एत- स्यापीति न लिख्यते तदुपसंहारः—एतावन्मात्रमपि यावत् व्यापारो वा न वाऽस्ति सम्भव इति यथा विचा- रितमिति मात्रशब्दापादितसत्तार्थोऽन्यो न स इत्युपसंहारः अथ्यमतिप्रसङ्गेनेति—भेदादित्येतदस्मा-
5 च्छब्दसामानाधिकरण्याभिधानमिदं प्रसङ्गमुक्तम् मात्रमस्तत्रैतद्विषयसम्भवानतिवर्तित्वात् ।

अधुना भवन्त प्रति मात्रमन्यत् तत्सम्भविनो विरुध्यत एवेति तान् दूषयिष्यामः, तद्यथा—

अथवा भेदात्, यस्माद्व्यावृत्तिमानसदसत्त्वात्, अतो न तस्य भेदा घटादय इति स एव दोषः, तेन सहाभूतसामान्यत्वात्, यो येन सहाभूतसामान्यस्तस्य तेन सामानाधि- करण्यं न भवति, यथा सत्त्वसदर्थसच्छब्दस्य घटादिभेदार्थत्वाभावात् तेन सहासामानाधि-
10 करण्यं साक्षाद्विधिवादमत इव तथापि सच्छब्दोऽसदसत्त्वसदर्थो न भवतीति ।

अथवा भेदादिति यस्माद्व्यावृत्तिमानित्यादि भेदादित्ययं हेतुः व्यावृत्तिमत्पक्षे दोषमापादयितुं इत्थं व्याख्यायते यस्माद्व्यावृत्तिमान्—असदसत्त्वा[दा]निति पूर्वेभ्यः पक्षेभ्यो विशेषं दर्शयति, शेष तुल्यं यावत् स एव—भवदेकान्ते सामानाधिकरण्याभाव एव दोषः प्रतिज्ञातस्त्वौ प्रत्यापाद्यते, कस्मात्? [तेन सहाभूतसामान्यत्वात् अनाक्षेपात्] तेन सहाभूतसामान्यस्य सिद्धम् यो येन सहाभूतसामान्यः
15 तस्य तेन सामानाधिकरण्यं न भवति यथा सत्त्व[व]दर्थेऽपि निर्दर्शनदण्डकः, सत्त्व[व]दर्थः अयं सच्छब्दस्य सोऽयं सच्छब्दः सत्त्व[व]दर्थः, तस्य घटादिभेदार्थेन नास्ति तत्सत्त्वेन, तदभावेन सहा- सामानाधिकरण्यं साक्षाद्विधिवादिमत इव तथापि सच्छब्दोऽसद[सत्त्वसद]र्थो—घटादिभेदार्थो न भवति, अतस्तत्रैव सामानाधिकरण्याभाव इति ।

शब्दमात्रं हि तत्र प्रतीयते नार्थः, निमित्ताभावात्, छत्रिदण्डिवत्, यथा छत्रनिमि-
20 त्तश्छत्री, दण्डनिमित्तो दण्डी भिन्ननिमित्तत्वात् परस्परासमानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिम त्सच्छब्दस्यापि सन् घट इति भिन्नव्यावृत्तिविशिष्टसद्घटत्वसामान्ययोर्भेदादित्यत ऊर्ध्वं तुल्यगमनीयमेव विधिपक्षदूषणेन सर्वम् ।

शब्दमात्र हीत्यादि तन्मतदोषोपेक्षितुल्या तथापि यावन्निमित्ताभावाच्छत्रिदण्डिवदिति यथा

मात्रशब्दत्वमपीति स्वरूपमात्रतदुपचारत—अथ चेति । व्यावृत्तिमत्पक्षेऽप्युक्तं हेतुं व्याचष्टे—यस्मादिति एवमत्र
25 तत्सत्त्वाद्व्यावृत्तीनां व्यावृत्तिमात्र भेदानामपि व्यावृत्तिमत्त्वं तथा भेदात्मनो न घटस्तेऽसत्त्वमात्रसत्त्वः असदसत्त्वमात्रभेदेष्वपि सदर्थासदसत्त्वेऽसत्त्वाभिधेयं वस्तु असद्व्यावृत्तिमात्रं तत्र भेदा घटादयो न भवन्ति तथा साक्षाद्विधिवादिमतेऽस्मादेकान्त सामानाधिकरण्याभाव तेन सहाभूतसामान्यत्वादिति मात्र । तमेव हेतुं स्फुटयति—तेन सहाभूतेति । भेदान्तरभूतसामान्यत्वं तेनाभावेन सिद्धम्, अनाक्षेपाभावत्वात्, यथा सत्त्वसन्मात्रपक्षे सच्छब्देन घटादयो भेदा न गम्यन्तेऽसत्त्वमात्रादिभेदाना- क्षेपात् सामानाधिकरण्याभाव इति दर्शयति—यो येन सहेति व्याप्तिमाह । सामान्यविशेषाभिधानयोरेव नैव सामानाधिकरण्यं
30 दृश्यते भावविशेषाणां सामानाधिकरण्यं सम्भवति निमित्ताभावात्—शब्दमात्रं हीति । व्याचष्टे—तन्मतदोषोपेक्षितुल्येति, विधिवादिमतदोषोपेक्षितमिति । सन् घट इत्यत्र भेदाभावसन्मात्रं शब्देन प्रतीयते न त्वर्थो घटादिः कश्चित्, यथैव

1 सि॰ क्ष॰ डे॰ भे॰ ड तत्सम्भव ।

छत्रनिमित्तश्छत्री, दण्डनिमित्तो दण्डी भिन्ननिमित्तत्वात् परस्पर[ा]समानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिमत्त्व-
घटत्वपक्षेऽपीति भेदाद्व्यावृत्तिसामान्यानामित्यादिविधिपक्षदूषणवदिहापि व्यावृत्तिसामान्यपक्षेऽवान्त-
रैकासद्व्यावृत्तिसामान्यात् [अ]घटनिवृत्तिसामान्यमतः सन् घट इति भिन्नव्यावृत्तिविशिष्टसद्घटत्वसामा
न्ययोर्भेदात्तिमत उक्तं तुल्यगमनीयमेव विधिपक्षदूषणेन सर्वमिति ।

तद्व्याख्या एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभिन्ने वक्तृषु कश्चिद्घट ⁵
इति ब्रूते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत्सदिति, तत्र सोऽर्थः घटरूपेण कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ?
एकदेशेन वा ? न तावत् कृत्स्नः तस्मिन्नेव काले वक्तुं शक्यः, तस्य पृथिवीत्वेनाभिधाना
सम्भवप्रसङ्गात्, न ह्यघटव्यावृत्तिरूपसामान्यं गृहीत्वाऽतद्रूपाभिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः,
स चेतरवक्तृवशादपि कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्ति
सामान्यरूपप्रतीतेः, अथास्यैकदेशः घट इत्यघटनिवृत्त्या गृह्यतेऽन्यैः, अपरोऽपार्थिवनिवृत्त्या देशः ¹⁰
पार्थिव इति मतं तदयुक्तम्, अप्रतीतेरतद्रूपत्वस्यसामान्यविषयत्वाच्च, यथाऽऽचार्यो मातुल इति ।

(तद्व्याख्येति) तद्व्याख्यैवेयं क्रियते—एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादि
भिन्ने वक्तृषु कश्चित् घट इति ब्रूते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत् सदिति, तत्र-घटाभिधाने सोऽर्थो घटरूपेण
कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ? एकदेशेन वा ?, न तावत् कृत्स्नस्तस्मिन्नेव काले वक्तुं[शक्यः],तस्य पार्थिवत्वे-
नाभिधानासम्भवप्रसङ्गात्, न हि[अ]घटव्यावृत्तिरूपसामान्यं गृहीत्वाऽतद्रूपाभिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः, ¹⁵
स चेतरवक्तृवशात् [अपि] कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्तिसामान्यरूप-
प्रतीतेः तद्वचनस्यात्मत्वेन युगपद्वक्त्रभिप्रायभेदे न युक्तो भावः सन् घट इति प्रयोगः, अत्र साधन—अत्र

घटसामानाधिकरण्यादौ व्याघातेन न विधिनिमित्तमपि व्यभिचारौ च व्यावृत्तिनिमित्तस्य सद्भावेऽपि व्यवच्छेद्यव्यावृत्त्यव-
च्छेदकत्वाभावादिति परस्परं सामानाधिकरण्यमेकार्थाभावादित्याह—निमित्ताभावादिति । तदभिप्रेत्याह—व्यावृत्तिमदिति
घटत्वमपार्थिवत्वसमानं घटत्वमपार्थिवत्वव्यावृत्तिमान्, तथा पार्थिवत्वम्, व्यावृत्तिमत्सम्बन्धसामान्याद्व्यावृत्तिमतो भेदादेकत्वाद ²⁰
युगपद्वृत्तिरूपत्वात्तदा सम्बन्धान्यसामानाभिधानं न सामानाधिकरण्यमिति पूर्वोक्तविधेया अनाश्रितमिति भाव । तमेवार्थं भाव उक्तमिति ।
व्यावृत्तिसामान्यपक्षेण समर्थयति—तद्व्याख्येति । एकस्य हि घटस्य बहवो बहुधा प्रतिपत्तारो भवन्ति कश्चिद्घटत्वेन कश्चित्
पृथिवीत्वेनापरो द्रव्यत्वेनान्यः सत्त्वेन च तत्तदभिप्रायेणैतस्य तत्र घटेत्वेन घट इत्यभिधीयते तदा स किं घटत्वेन रूपेण
कृत्स्न एव घटोऽभिहित उत देशेनेति व्याचष्टे—एकस्मिन्नर्थ इति । यदि तेन रूपेण कृत्स्न एव घटोऽभिधीयेत इत्युच्यते
तत्राह—न तावत् कृत्स्न इति यदैव स घटत्वेन कृत्स्नोऽभिधीयते तदैव तस्य पृथिवीत्वाभिधानं न सम्भवति न हि ²⁵
पृथिवीत्वेनास्य प्रतीतिः घटत्वेनैव रूपेण तस्य कात्स्न्येन ग्रहणेन रूपेण न तस्य प्रतीतिः तत्र तद्रूपान्यभिधायकशब्दप्रयोगो न
युक्त एवेति भाव । ननु तस्य वक्त्रन्तराभिधानासम्भवेऽपि वक्त्रन्तरेण स तथाभिधीयतामित्याह—स चेतरेति न केवल
घटोऽपरस्य न च रूपेण घटत्वेन कृत्स्नस्य घटस्याभेदेऽपरस्यापि तथैव बोधात् पृथिवीत्वेन रूपान्तरेणाभिधानासम्भव
एवेति भाव । तत्रार्थे हेतुमाह—कृत्स्नस्येति एकधर्मावच्छिन्नत्वेन कृत्स्नस्य ग्रहणे प्रतीतेरेकत्वात्तदभिधानेऽपि न रूपान्तरान-
भिधायकोऽन्यसमाश्रयणस्य भावो घट सन् घट इत्येवमिति भाव । एकवचनानुपपत्त्यापत्तेश्च सर्वत्र—अत्र साधनमिति । ³⁰
एकधर्मावच्छिन्नत्वेन वाच्येन प्रतीयमाने घटोऽन्यतरधर्मावच्छिन्नत्वेनाभिधानस्य प्रयोगेऽनुपपन्न इति प्रतिज्ञार्थः कृत्स्नस्याभिधेय-

---

१ सि. क्ष छा विशेषु । २ सि क्ष छा डे °वैतत्त्व इति ।

तन्मतरसामान्यविशेषप्रयोगाभाव इति प्रतिज्ञा कृत्स्नाभिधेयस्वरूपोपादानसमर्थाभिहितत्वात्, यत्र कृत्स्ना-भिधेयस्वरूपं वस्तूपादानसमर्थेनाभिधीयते तत्रान्यस्य सामान्यविशेषप्रयोगस्याभावो दृष्टः, यथा पटं प्रति-त्वतुशब्दात्पटपार्थिवत्वोक्तौ यदि पटत्वेन समस्तं वस्तु विशिष्टं ततः पार्थिवत्वस्यानन्तराभावाभाव युज्यत इति दृष्टो दोषः तथा यदपटनिवृत्तिविशिष्टं वस्तु समस्तमुक्तं ततोऽपार्थिवनिवृत्तिविशिष्टं न युज्यत इति
5 समानः, यथासैकदेशो घट इत्यघटनिवृत्त्या गृहीतमेकः अपरोऽपार्थिवनिवृत्त्या देशः पार्थिव इति गृह्यतीति मत तदयुक्तम् अप्रतीतेः न हि निमित्तान्तरैरभ्यमानस्यैकदेशप्रतीतिर्दृष्टा, यथाऽऽचार्यो मातुल इति, तथा न हि व्यावृत्तिसामान्यस्यैकस्य एकदेशो गम्यः, कस्मात् ? अर्थैकसत्त्वसामान्यविषय-त्वात्-अपसामान्यस्य व्यावृत्यात्मत्वं तदस्माकं सत् घट इत्यादिसामान्ये स विषयोऽस्य शब्दस्य सोऽप्य-पृथक्त्ववत्सामान्यविषयः यावदसत्त्व[व]त्सामान्यविषयत्वं शब्दे तदेकदेशो न शक्यो वक्तुम्, किमिव ?
10 आचार्यो मातुल इत्यादिनिमित्तान्तरोक्तैकदेशानुक्तिवत् ।

अथापि स्यादसद्व्यावृत्तिजातिमत्येकमसदसत् घटते साक्षात् सतो महत्यां सत्ता, तस्मात्र सत्या घटादिभेदवादिभिः शब्दैः सामानाधिकरण्यं भविष्यति, सत्सामान्यगुणत्वात्, तद्वाचिशब्दस्यापि तद्व्यवच्छेदविषयत्वात् तद्यथा—अनन्यद्रव्यवर्तिनीलगुणसामान्येऽनील-निवृत्तिसामान्यस्य नीलत्वादिद्रव्यवृत्तित्वात् तैस्तद्वाचिभिः सह सामानाधिकरण्यं भवति,
15 यथा नीलतरः पटो नीलतम इति चेति ।

अथापि स्यादित्यादि, परमताशङ्का यथा विधिवादिमतमाशङ्क्यते तथापोहवादिमतमशङ्क्या

[illegible] प्रतिपादकवचनेनाभिहितत्वादिति हेत्वर्थः । अभिधानार्थं व्याचष्टे-यत्रेति । यत्र यदभिमतार्थो [illegible] [illegible] पार्थिवत्वोक्तौ [illegible] इत्याभिहितमिति पार्थिवत्वस्य [illegible] [illegible] दृष्टान्त स्पष्ट-यथा पटं प्रतीति । दार्ष्टान्तिकमाह-तथा यदीति । ननु [illegible] [illegible] परेण [illegible]
20 [illegible] [illegible] द्वितीयं विकल्पं दर्शयति-अथासैकदेश इति । निमित्तान्तरैस्तु नो देशो न प्रतीयत इति व्याचष्टे-अप्रतीतेरिति [illegible] घट इति तत्र [illegible] [illegible] भावः । [illegible] [illegible] उपाध्याय एव मातुलः [illegible] शिष्यो मातुलस्य [illegible] [illegible]—उपाध्यायं [illegible] न [illegible] मातुलमभिधास्यते तथा मातुलस्य [illegible] उपाध्यायस्य शिष्यं [illegible] मातुलं [illegible] त [illegible] [illegible] [illegible] पुत्रस्य वस्तुनो [illegible] भाव । [illegible]
25 [illegible] एकदेशो नोच्यते इत्यत्र हेतुमाह अर्थैकसत्त्वविषयत्वादिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] न स्यात्, तत्र [illegible] तेन च तेन तावत्तु एकदेशो न शक्यते वक्तुम्, यथाऽऽचार्यो मातुल इत्यादौ निमित्ता-न्तरोपन्यासमात्रात् [illegible] एकदेशो नोच्यत इति भाव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तस्मात्तदा महत्यां सत्ता आधारत्वं [illegible], एवम [illegible] सा [illegible]
30 [illegible] सह [illegible] सामानाधिकरण्यं स्यादित्याशङ्कते-अथापि स्यादिति । विधिवादिना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-यथा विधिवादीति । [illegible]

१ सि क्ष डे प्र. [illegible] । २ सि क्ष डे प्र [illegible] । ३ सि क्ष प्र. डे [illegible]
४ सि. [illegible] क्ष. परमताशङ्का ।

पृथिव्यादिमतीत्यादिद्रव्यविशेषितमव्यभिचरितवस्तुत्वं यावन्नीलत्वम् इति चेति, अस्य व्याख्या—यद्यप्यसत् सत् घटादिषु न वर्तते, तथाप्येकत्रासद्व्यावृत्त्याधारे वर्तते सामान्यतो बहुधा शक्तास्ति, तस्मात्तु सत्त्वं घटादिभेदपादिभिः शब्दैर्येषु मा मया वर्तते तैस्तद्वद्भिः सामानाधिकरण्यं भविष्यतीति प्रतिज्ञा, तत्सामान्यगुणत्वादिति हेतुः—सा सामान्यगुणो येषां ते बहवोऽर्थाः [सत्] सामान्यगुणाः तद्भावात् तत्सामान्यगुणत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्यापि तद्व्यवच्छेद्यविषयत्वात्—यथा सत्तया व्यवच्छेद्याः सर्वे विषया 5 भवाः, ते विषया —अर्थाः [यस्य] शब्दस्य स तद्व्यवच्छेद्यविषयः तद्भावात् तद्व्यवच्छेद्यविषयत्वात्, यत्र यत्रेत्याद्युपनयः कार्यः दृष्टान्तस्तद्यथा—अनेकद्रव्यवर्तिनी[ति]त्यादि, अनीलेतरे हि नीलगुणोऽनेकद्रव्य-वर्ती-द्रव्ये नीलगुण एव वर्तते नीलेतराद्व्यवर्तमानेऽपि तस्मिन् नीलगुणसामान्येऽनीलनिवृत्तिसामान्यस्य नीलेतरादिद्रव्यवृत्तित्वात् तैः सह सामानाधिकरण्यं भवति यथा नीलतरः पटो नीलतम इति चेति ।

सोदाहरणोपसंहारे वचनमत्र भूयः— 10

तच्च न, सामान्यविशेषभावस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृत्ति लक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्, नीलशब्दोऽपि हि न द्रव्यं नीलत्वेनाह यत्तत्तर तमातिशयार्थभेदस्य सामान्यं स्यात् किं तर्हि ? अनीलव्यद्भावम्, तत्रच न नीलनीलतरनील-तमानां कस्यचिदपि सम्भवः, अनीलाभावभावत्वादेवेति चेत्, एवं विधिवाक्यार्थता तर्हि तैव, एवं हि सतोऽपि न सामानाधिकरण्यम्, अभूतसामान्यविशेषविषयत्वात् । 15

(तच्च नेति) तच्च न सामान्यविशेषभावस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृत्तिलक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्—नीलत्वजातिशब्दार्थस्यानीलव्यावृत्तिलक्षणस्य [नीलगुणद्रव्य-व्यावृत्तिलक्षणस्य]नीलगुणद्रव्यार्थस्य चाभावादनीलेतरजातिगुणद्रव्यशब्दान्तराभावात् तत्सामान्यविशेषभा

वद्द्रव्यार्थोऽसत्सत्त्वसामान्यं तच्छब्दा सामान्यद्रव्यादिषु यावत्तया न वर्तते अपि त्वसत्सामान्यं त्वेकाधारे वर्तते एव तस्मादर्थं दर्शयति—यद्यपीति असत्सद्द्रव्यार्थो सत्त्वाधारे वर्तते तद्वाचिशब्देन तद्वाचकशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भविष्य- 20 तीति प्रतिज्ञायत इत्याह—तस्मात्तु सत्त्वामिति । हेतुं वक्ति—तत्सामान्यगुणत्वादिति असत्सत्त्वसामान्यस्य बहु-वृत्तिसामान्यगुणत्वादिति तदर्थः असत्सत्त्वव्यावृत्तसत्त्वसामान्येन व्यवच्छेद्यभूता ये बहवोऽर्था विषयास्तत्त्वादित्यर्थः । यत्र यत्र तस्य बह्वर्थसामान्यगुणत्वं तद्वाचिशब्दस्य च तद्व्यवच्छेद्यविषयत्वं तत्र तत्र तद्वाचिशब्दैस्तद्वाचिशब्दस्य सामाना-धिकरण्यं दृष्टम्, यथा नीलतर पटो नीलतम पट इति चेति दृष्टान्तं दर्शयति दृष्टान्तस्तद्यथेति अनीलेतरसामान्यवाच्यो नीलगुण सोऽनेकद्रव्यस्य सामान्यगुण नीलद्रव्यमात्र एव वर्तते, न तु नीलतरनीलतमादिद्रव्यविशेषेषु सामान्यतो नील- 25 द्रव्यमात्रत्वात्, यतु नीलतरादिद्रव्येषु पटादिषु च नीलगुणोऽनीलनिवृत्तिसामान्योऽस्ति तद्वाचिनामेव सामानाधिकरण्यं भवतीति भाव । उपसंहरति—तच्च नेति । नीलसामान्यनीलगुणद्रव्याद सामान्यविशेषभावस्य नीलत्वाद्यर्थकं तावत्सम्प्रधार्यम् न तु निश्चितम्, नीलत्वाद्यनीलत्वनिवृत्तिमात्रवत्त्वात् अनीलगुणव्यावृत्तिमात्रवत्त्वात् द्रव्यस्यापि चाद्रव्यनिवृत्तिमात्रत्वात्, उभयोश्च तयोरभावार्थत्वेनोपचारे दृष्टान्ताभावः सामान्यविशेषभावस्यापि प्रमाणत्वादिति व्याचष्टे—सामान्यविशेष-भावस्येति नीलत्वं सामान्यं नीलगुणो विशेषः नीलगुणः सामान्यं द्रव्यं विशेष इत्येवं सामान्यविशेषभावस्येत्यर्थः । अनीलत्व- 30 व्यावृत्तित्वं नीलत्वमनीलगुणव्यावृत्तिलक्षणो नीलगुण अद्रव्यनिवृत्तिलक्षणं द्रव्यमित्येवं सर्वेषामभावरूपत्वा न सामान्या

---

१ क यदमिदं नास्ति। २ क का. तत्तत्पद्य । ३ क वह्ना। ४ सि क का डे न त्वद्रव्य ।

योऽपि सम्बन्धार्थः सम्बन्धनाहेतुर्यतश्च नीलशब्दोऽप्युत्पलादि–सोऽपि हि नीलशब्दो न द्रव्यं नीलत्वेनाह, [illegible] सामान्यं स्यात्, किं तर्हि [अ]नीलव्यवच्छेदं–अनीलत्वजातेरनीलगुणस्य वा निवृत्तिमाह, तत्र च–अभावे न नीलनीलत्वनीलत्वमानां भेदानां कस्यचिदपि सम्भवः तस्मात्स्वामाभिधानामास्ति सामान्यविशेषभावः, अनीलाभावमात्रत्वादेति चेत्–स्यान्मतमनीलत्वजातिगुणाभावो नील-
5 गुणद्रव्यभाव एव, स च सामान्यं नीलविशेषाणामिति चेन्मन्यसे अत्रोच्यते–एवं विधिशब्दार्थता तर्हि सैव नीलत्वजातिगुणभावरूपस्य विधेः तस्तु को दोष इति चेदुच्यते–यस्मादेवं सतोऽपि न सामान्याधिकरण्यं त्वदुक्तन्यायेन अभूतसामान्यविशेष[विषय]त्वात्, अनन्यद्रव्यवर्तिनि नीलगुणे नीलत्वनीलत्वप्रकर्षभेदाभावात् सामान्यविशेषत्वाभावः तस्मादभूतसामान्यविशेषविषयत्वात् त्वदुक्तनीलनीलत्वादिविषय सामानाधिकरण्याभाव इति दृष्टान्तासिद्धेः सच्छब्दा[र्थो]सङ्कीर्णवृत्त्या भेदानामसङ्कीर्णवृत्तिपक्षे विधिपक्षे
10 वा नास्ति सामानाधिकरण्यम् ।

उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधानं सामान्यविशेषत्वाभावोऽसत्पटादिव्यावृत्तिमताम्, जातेरजातित्वः न ह्यभिधानप्रत्ययहेतौ सत्त्वादौ पटत्वजातिरस्ति, यथा नीलगुणे द्रव्ये नीलप्रकर्षभेदः यतोऽसदसत्त्ववतो वस्तुनोऽपटभावपटत्वादीनुपादाय प्रवर्तेत, द्रव्याणि तावदपोहवादिनस्तेऽस्माकमिव न पटादभिधानानां हेतवः, यानि तत्कारणान्यपटासत्त्वादीनि
15 तानि नासदसत्त्वापाम्, न चाविद्यमानः स्वात्मन्यर्थः शक्यते विशेष्यवस्तुन्यध्यारोपयितुम्, खपुष्पवत् तस्मादविद्यमानतद्रूपं नीलमिव मधुरं न सदादीन् विशेषयिष्यतीति क्व सामानाधिकरण्यं स्यात्[1] ।

(उपेत्यापीति) उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधानं–सच्छब्देनासङ्कीर्णवृत्तिमतः सतोऽभिधान-

---

निर्विशेषत्वं सामान्यविशेषभाव उपपद्यत इति न दृष्टान्तत्वसम्भव इति भावः । व्याख्याति हेतुत्वेन यावत्–सम्बन्धना-
20 हेतुरिति नीलशब्दस्य नीलत्वेन द्रव्यमेवाभिधत्ते हि नीलजातिप्रकर्षभेदस्य नीलत्वं सामान्यं भवेत् न चैवम्, [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible]–अभाव इति [illegible] निर्विशेषत्वाच्च सामान्यविशेषभाव इति भाव । [illegible] [illegible]–अनीलाभावमात्रत्वा-दिति अनीलत्वाभावो नीलगुणस्य [illegible], नीलगुणद्रव्यस्य तत्र प्रकर्षाभावात् सामान्यविशेषभावो [illegible] भाव । [illegible] [illegible]–एवं विधिशब्दार्थ-
25 तेति । दूषयति दोषमाह–यस्मादेवं सतोऽपीति [illegible] [illegible] [illegible] सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीत्यर्थः । हेतुमाह अभूतसामान्येति नीलशब्दस्य सामान्यविशेष[illegible] । [illegible]–अनन्यद्रव्यवर्तिनीति, अनन्यद्रव्यवर्तिनीलगुणसामान्यं न नीलत्वनीलत्वादिप्रकर्षभेद [illegible] नीलगुणस्य नीलत्वादयो न प्रकर्षभेदा तेन ह्यभूतसामान्यत्वादिति सामान्यविशेषत्वाभावेन दृष्टान्ताभावेन सच्छब्देनापोहपक्षे विधिपक्षे वा नैतस्य योगाभावात् तत् च दृष्टं समानाधिकरण्यमनुपपन्नमेव स्यादिति भाव । [illegible] न [illegible], [illegible]
30 [illegible] [illegible] [illegible] भाष्यानुसारेण–उपेत्यापीति । [illegible] [illegible] [illegible]-मतोऽपि तत् [illegible] सामान्यविशेषभावो न [illegible] [illegible]–सच्छब्देनेति, सच्छब्देनासङ्कीर्णवृत्तिमतो [illegible]-

---

1 हि प्र. का. है. [illegible] ।

मभ्युपगम्यापि सामान्यविशेषस्वाभाव्योऽसद्धटाभिन्याद्वृत्तिमताम्[सद्]घट[त्वीनां,] कुतः ? जातेरजा
तितः–भासा जातिर्विषय इति [अ]जातिरिति विग्रहात् सामान्यानां सामान्यानाधारतां दर्शयति,
न ह्यभिधानप्रत्ययहेतावित्यादि यावत् प्रवर्तेतेति सदभिधानप्रत्ययहेतुरसदघटाभावात्मिका सत्ताजाति –सत्ता,
तस्मात्स्वघटाभावात्मिका घटत्वजातिर्नास्ति, यथा नीलकुसुम द्रव्ये नीलप्रत्ययभेद इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योर्वैधर्म्यं दर्शयति यतोऽसदसत्त्ववतो वस्तुनः अघटाभावघटत्वादीननुपादाय प्रवर्तेत इत्यसम्भवमन्योऽन्येषु 5
दर्शयति द्रव्याणि तावद्घटोद्भावितत्वेऽसाधकमसम्योगाभिमतविशेषविधिविनाशिव घटाद्यभिधानप्रत्ययानां न
हेतवः, मान्यघटासत्त्वादीनि तत्कारणानि, तानि नासदसत्तायां सन्ति, तस्माज्जातिरजातिरिति सिद्धम्,
ततः किं ? ततो–न चाविद्यमानः स्वात्मन्यर्थः–सत्तामीलत्वादिविशेषणे न शक्यते विशेष्यवस्तुनि–घटो-
त्सत्तायामध्यारोपयितुम्, किमिव ? स्वरूपवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः–यथा स्वरूप शब्दो विशेषेऽध्यारोप-
यति न तथेदेति, तस्मादित्यादि प्रस्तुतोपसंहारो यावत् सामानाधिकरण्य स्यादिति, गतार्थः प्रयोगश्चात्र न 10
सद्घटादि विशेषयिष्यति अविद्यमानतद्रूपत्वात्, अविद्यमानस्वरूपत्व प्रतिपादितत्वात् सिद्धम्, नीलमिव
मधुरमिति दृष्टान्तो गतार्थः ।

अर्थाक्षिप्तस्तर्हि, असद्व्यावृत्तिमतोऽन्यतमघटत्वादिसामान्यविशेषानुपपन्नत्वात्, नैत
दस्ति, अर्थाक्षेपेऽप्यनेकान्तात्, असद्व्यावृत्तिमता

घटादिव्यावृत्तिमतो योऽन्योऽपि न सामान्यविशेषत्वमर्थ । तदाह–जातेरजातित इति जातेर्जातिमत्त्वाभावाभिप्रायेणे । जातौ 15
जात्यभावं दर्शयति–न ह्यभिधानेति सदित्यभिधाने प्रत्यये च हेतुरसद्व्यावृत्तिरूपा सत्ता जाति तथाच घटाभिधानप्रत्ययहेतु-
रघटाभावात्मिका घटत्वजातिर्नास्ति तथाच सामान्यविशेषत्वाभिमान । अत्रार्थे वैधर्म्य निदर्शनमुपन्यस्यति–यथा नील-
कुसुम इति तत्र परस्परसम्बन्धे परस्पराभिधानप्रत्ययहेतुत्वे सत्यपीति भाव । एवञ्च सम्बन्धेऽपराभिधानप्रत्ययहेतुत्वस्य
एव तद्रूपत्वस्य प्रवर्तेत न चैवमस्तीति यदि–यतोऽसदसत्त्ववत इति असदभावाभावेऽसत्त्ववति घटाभिधानप्रत्यय-
हेत्वोरघटाभावघटत्वयोस्तत्त्वे तदुपादाय तत्प्रत्यय प्रवर्तेतेत्यर्थ । इतो नास्तीत्याह–द्रव्याणि तावदिति, घटासत्त्वाभि- 20
धानप्रत्ययनिमित्तभेदस्य तदर्थं घटासत्त्वं मते द्रव्याण्यघटत्वमुपाति यथा च तदभिधानहेतुभूतानि तथैव तत मतेऽपि,
तन्मते घटाभिधानेऽघटाभावस्यैव हेतुत्वात् स च सदभिधानेऽसत्त्वतत्सत्ता नास्तीति जातेरजातित्वं सिद्धमिति भाव । एवञ्च
तत् यथो नीलमधुरत्वभिन्नत्वे विशेषणेऽसत्त्वतद्रूपत्वतया नीलत्वादिवन्नीलत्वे चाविद्यमानत्वमात्रतद्रूपत्वाभावान्
न्यायविरुद्धतरेतत्त्वं धर्मं विशेषे घटे तत्त्वे च समध्यारोपयेत्, न हि यथा कुसुमेऽविद्यमानं स्वरूपं तद्विशेषेऽध्यारोपयितुं
शक्यमित्याह–न चाविद्यमान इति । दृष्टान्तमाह–स्वरूपवदिति धर्मो धर्मे स्वरूपं स्वाधारगतं योऽत्यन्ताभिमाति 25
विवक्षिते तदभावाभावस्यान्यतमघटादीनां योऽयमितराभावमनु घटादेरध्यारोपत्व कल्पना क्रियते तदन्यस्वरूपतिरोहिते
नीरूपत्वं स्वरूपासत्त्वा घटादेर्भेदात्, सामानाधिकरण्याभावात्तदुपपत्त्याऽध्यारोपः सम्भवत कल्पना घटेऽस्त्येव घटे सम्बन्ध
त्वादिति भाव । तथा चाध्यारोपासम्भवेऽसद्व्यावृत्तिमतोऽसामान्यविशेषाभावे सत्तया घटपदाभिधानात् सामानाधिकरण्यं कथं
मत्यनिरूपणेनाह–तस्मादित्यादीति । पर्यवसितमनुमानप्रयोगमाह–प्रयोगश्चात्रेति स्पष्टमन्यत् । अथ सदादिभ्योऽन्यो
घटादिभेदाना भेदाज्जातेरजाति आक्षेपासम्भवेऽप्यर्थतः घटादिभ्य एवाशङ्कत–अर्थाक्षिप्तस्तर्हीति । भावते– 30

---

१ सि क्ष डा दे °भावमसद् । २ सि डा॰ सामान्यानां सामान्याधारताम् य क्ष दे सामान्यसामान्या
धारताम् य । ३ सि क्ष डा. दे अघटाभाव । ४ सि क्ष. डा. दे. शब्दो विशेषे ।

विशेषाक्षेपो युज्यते चेद्भेदानां व्यभिचाराद्द्रव्यत्वमात्राक्षेपस्तर्हि भविष्यति, तदपि न गुणादि-
व्यभिचारात् एतावच्च ।

अर्थाक्षिप्तास्तर्हीत्यादि, यदि घटाद्यसत्त्वेऽप्यन्यत्वादनभिहिताः सामान्यान्यत्वसामान्यत्वादर्थत
एवाक्षिप्ता भवितुमर्हन्ति, कुतः? असद्व्यावृत्तिमतोऽन्यत्वमन्यत्वादिसामान्यविशेषानुपपत्तेः—असद्व्या-
5 वृत्तिमति वस्तु घटत्वादीनां सामान्यविशेषाणामन्यतमेनावश्यमनुगतम्, असत्त्वं न भवत्यवश्यं भवति,
तच्च घटत्वाद्यन्यतमदिति परो मन्येत, अत्रोच्यते—नैतद्युक्तं, अर्थाक्षेपेऽप्यनैकान्त्यात् अस्य भाष्य व्याख्यान
गतार्थं यावदसद्व्यावृत्तिमता विशेषाक्षेपो युज्यते चेत् घटादिभेदानां व्यभिचाराद्द्रव्यत्वमात्राक्षेप
तर्हि भविष्यति मात्रग्रहणात् द्रव्यत्वसामान्यविशेषमात्र गृह्यते सविशेषणनेति, अत्रोच्यते—तदपि न,
गुणादिव्यभिचारात्—गुणकर्मणोरपि भावात् किं द्रव्यं गुण कर्म वा स स्यादसद्व्यावृत्तिमदिति संशय
10 एव एतावच्चेत्यनुपसंहारः पूर्वविधिवादिरूपस्योपसंहारवदन्यापोहमात्रेऽप्युपसंहारस्य नास्ति सम्भवः ।

एतेषां विकल्पानां दोषवत्त्वात् तेन चापोहकृच्छ्रुतिरिति यथा विधिवादिनामपोहवादिनश्च दोषास्तथा
सामान्योपसर्जनविधिप्रधानवादिनोऽपीति—

मा मंस्था अन्यापोहवादिस्वलक्षणवदतिप्रसक्तत्वादपवादोऽस्याप्यारब्धव्यो लक्षणस्येति
किमन्यस्त्वे न सामान्यभेदपर्यायवाची? किं त्वन्यसोऽन्यस्त्वे सामान्यभेदपर्यायशब्दाना-
15 मर्थं वृक्षश्रुतिर्नापोहतेऽविरोधात् विरोधाच्च घटादीनपोहते अस्य हि विरुद्धाविरुद्धयोर-
न्यत्वादपोहानपोहप्रसङ्गे तुल्ये त्वयैव मयाऽपवादो नारभ्योऽनारभ्यविधित्वात् विधिना हि
सामान्योपसर्जनं विशेषं शब्दोऽभिदधानो विरोधाभावात्तानपि गमयति, त्वया पुनरुत्सर्गवाक्ये

यदि घटादय इति [illegible] तथा न्यायतो भेदात्, तथा [illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] —अर्थतस्त्वर्हीति, [illegible] सामान्यविशेषात्मेन [illegible]
10 [illegible] सम्भवतीति
भावः । एतदेवाह—असद्व्यावृत्तिमतीति । [illegible] —असत्त्व इति, [illegible]
[illegible] । [illegible] —तच्चेति । [illegible] —अर्थाक्षेपेऽपीति [illegible]
[illegible] व्यभिचारो [illegible]
[illegible] व्यभिचार इति भाव । द्रव्यमात्राक्षेपे न दोष [illegible] —द्रव्य-
15 मात्राक्षेप इति । [illegible] व्यभिचार इति [illegible] —गुणादिव्य-
भिचारादिति [illegible] किं द्रव्यं किं गुणः किं वा कर्मेति [illegible]
[illegible] व्यभिचारो दुर्वार एवेति भाव । विधिवादिपक्षवदत्रापि दोषोपसंहारमाह एतावच्चेति । [illegible]
[illegible] एतेषां विकल्पानामिति, [illegible]
[illegible] । [illegible] सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानशब्दा-
20 [illegible] इति मा मंस्था इत्याह मा मंस्था इति । [illegible]

१ सि. क्ष. डे. [illegible] । २ सि. क्ष. डे. [illegible] । ३ सि. क्ष. डे. [illegible]
[illegible] सं ।

महता क्लेशेन प्रतिपाद्यान्यापोहोऽस्वादेन त्यक्तः, अनिर्वाहकत्वात्, सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टेः, ततः सामान्यादिशब्दान्तरार्थात्यागात्तु नन्वयमेव परमविधिः विधानं विधिः लक्षणतस्त्वनपायाद् प्रतिपत्त्याधानम्, स च शब्दार्थः सामान्यादिशब्दार्थैर्व्यभ्याहतत्वाद् परमः।

(मा मंस्था इति) मा मंस्थाः—मा च मंस्था अन्यापोहकादिलक्षणपदप्रतिप्रसक्तत्वादपवादोऽस्मा प्यारभ्यमाणो लक्षणस्येति, अत आह—किमन्यत्वे न सामान्यमेवपर्यायवाची ? अपवादविरोधादिति वाक्य- 5
शेषः—किमिति प्रश्ने, किं त्वं मन्यसेऽन्यत्वे सामान्यमेवपर्यायशब्दानामर्थं शृङ्गग्राहिकयानिर्पोह्यते ?—पृथिवी-
भिन्नपार्थवादिशब्दानाम्, अविरोधात् विरोधाच्च घटादीनपोह्यते ? इति, यतोऽस्य विरुद्धाविरुद्धयोरपवादत्वात्
अपोहानपोहमङ्गे तुल्ये त्वयैव मयापि [अपवादो मारभ्यम्] यथा शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती
श्रुतिरभिधत्त इति लक्षणस्यातिप्रसङ्गभयादारभ्यम्, अन्यत्वेऽपि न सामान्यमेवपर्यायवाची अपवादविरो-
धात्, किं कारणम् ? अनारम्भविधिः, विधिना हि सामान्योपसर्जन विशेष शब्दोऽभिदधानो विरोधा 10
भावाद्यानपि गमयति, तदनु सामान्यादिभ्योऽर्थभूतार्थत्वादिति कारणं वक्ष्यति नन्विदमेव विधिना वाच-
कत्वेऽनुमानं शब्दस्य यदन्यत्वेऽपि सामान्यादीनां विशेषानुगुणानां गतिः समूहस्य प्रकृतिप्रत्ययादीनां
तदर्थान्तरवाचक इति युक्त्या वक्ष्यामः त्वया पुनरुत्सर्गवाक्ये महता क्लेशेन प्रतिपाद्यापोहेन त्यक्तः,
किं कारणं ? अनिर्वाहकत्वात् किमनेन प्रतिज्ञातमर्थमनिर्वहता ? शब्दान्तरार्थापोहं स्वार्थे कुर्वती तदर्था-
न्यापोहार्था स्यात्, तत्तु नोक्तं अतस्त्व सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टेः तस्मात्त्यक्तोऽन्यापोहः, 15

सामान्यमेवपर्यायादेः पृथिवीभिन्नपार्थवादीन् नापोह्यते अविरोधात् घटादींस्त्वपोह्यते विरोधादिति किमत्र तुल्यमन्यापोहता-
विति अपवादेनापि सामान्यमेवपर्यायादीनामन्यत्वे तुल्ये सामान्यमेवपर्यायवाचा किं शब्दाविशब्दो न वाचक इति मन्यसे इत्याह—
किमन्यत्व इति अन्यापोहमतेऽन्यत्वे अपवादो सामान्यादौ समानं शब्दाविरोधः किं सामान्यादीन् ब्रूते अपवादेन
शब्दान्तरार्थापोहमित्याशङ्क्यान्यापोहानुकूलिति वाक्यापवादभूतेन विरोधात् पृथिवीभिन्नपार्थवो हि शब्दान्तरार्थो तदपोह-
स्वधर्मः अपोहेति भावः अनुवादिविरोधादिति पाठस्तु प्रमादकृतः शब्दान्तरार्थविरोधान्यस्य वचनं करोति स्वपरपक्षानुगामि- 20
त्वान्यापोहानुकूलिति वाक्यं तत्र सह विरोधविरुद्धौ विशेष । प्रश्नार्थं स्फुटयति—किं त्वं मन्यस इति एवमप्यनुमतेऽप्यन्यत्वे
सामान्यादीन् अपवादविरोधाद् विरोधाच्च नापोहतेऽपोहते चेति भावः । यतोऽस्येति अपवादिसामान्यमेवादेर्विरुद्धाविरुद्धयो-
रपवादस्य तुल्यत्वात् सर्वथापोहानपोहस्य वा मया शब्दान्तरार्थापोहानुकूलिति अपवादातिप्रसङ्गभयात्त्वयाऽपवाद आरम्भ
मया तु नारभ्यम इति भावः । तथा च समर्थयन् आरम्भं दर्शयति—यथा शब्दान्तरेति । इष्टो मया नारम्भस्तत्र कारणमाह—
अनारम्भविधिरिति अत्राप्यनारम्भ विधिसामर्थ्यादिति भावः । अत्राऽनारम्भमेव दर्शयति—विधिना हीति तदविरोधात् 25
सामान्योपसर्जनं विशेषं विधिनाऽभिदधानः पृथिवीभिन्नपार्थवादीनपि अत्रसामर्थ्यात्प्रत्याययत्येव इति भावः । तदनुसामान्यादिभ्योऽर्थभूतार्थ-
त्वमत्र कारणमेव शब्दो विधिरूपेणार्थस्य वाचक इति प्रदर्शयन्नाह—नन्विदमेवेति । ननु भवतु विशेषो विधिरूपत्वात्
सामान्यादीन्यपोहत्यमेवेत्याह—यदन्यत्वेऽपीति अन्यत्वेऽप्यपोह्य सामान्यमित्यत्वे सोऽपि यदि विशेषस्यानुगुणो भवेत्तदैव
तस्य धर्मेण परिगमयति नान्यथेति युक्त्याऽऽह इति भावः । त्वया तूत्सर्गवाक्ये प्रतिपाद्यापोहेऽप्यवादेन त्यक्त इत्याह—त्वया
पुनरिति । त्यागे कारणमाह—अनिर्वाहकत्वादिति । अनिर्वाहकत्वमेवाह—शब्दान्तरेति 30

१ सि. क्ष. डा. दे. वाक्यनुगामि विरो । २ सि क्ष डा दे मन्यसे त्वमेव सा । ३ सि क्ष. डा दे. मयापि यथा । ४ सि क्ष डा. दे अनुवाद । ५ सि. वादेनैनुक्तः ।

ततः किं ? ततः सामान्यविशेषयोरपत्यागात् स्वनिष्ठो न्यायसमेव परमविधिः, कोऽसावर्थो विधेरित्यत आह–विधान विधिरिति अप्रणतस्यनरवात्प्रतिपस्याधानं विधि स च–विधिरेव शब्दार्थः सामान्यो गम्यश्चार्थोऽन्यत्वात् परमः ।

तत्र तावत्सामान्यायुक्तिः सामान्ये विशेषविध्यया न व्याहन्यते, त्वयैव सामान्य नाप-
नुवर्तीत्युक्तत्वात्, असंदिष्ट उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनैवोक्तः, यथा न हि पटादि
पाद्यवस्तु सामान्योपसर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति वस्तुत्वात्, आत्मवत्, यथा नामरूपसन्ता
नास्य आत्मा शरीरादिप्रतिक्षणदेशभिन्नरूपादिसुखविज्ञानादिविशेषतत्त्वार्थो नरकमनुआदि
निपतत्य आमुक्तः सन्तानास्यसामान्योपसर्जनमन्तरेण न भवितुमर्हति, एवं पटशब्देना-
प्यागृहीता मृदादयस्तच्छब्दार्थान्तःपातित्वात्, आकारादिवत्, एवं तावत्तटे विशेषशब्दार्थे
10 पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्यात्यागो युक्तो विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् ।

(तत्रेति) तत्र तावत् सामान्यायुक्तः सामान्य विशेषविध्यर्थो न व्याहन्यते, त्वयैव सामान्यं न [प] नुवर्तीत्युक्तत्वात्, असंदिष्टे उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनैवोक्त इति, तस्य निदर्शनम् यथा न हि पटादीन्यपि साधनमिद–सामान्योपसर्जनमेव–न सामान्यानुपसर्जनं भवितुमर्हति पटपदा दिवाच्यवस्त्विति प्रतिज्ञा वस्तुत्वादिति हेतुः, आत्मवदिति दृष्टान्तः, आत्मवदेवार्थो नामरूपसन्तानस्य आत्मा यथा न शरीरादिप्रतिक्षणदेशभिन्नरूपादिसुखविज्ञानादिविशेषतत्त्वार्थः सन्तानास्यसामान्योप-
सर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति नरकमनुजादिविनिपतनस्य [आ] मुक्त – यावन्मोक्षसन्तानविषयः सामा-
न्यानुविद्ध एव तथा पटादयोऽपि भावा इत्यत आह–एवं पटशब्देनाप्यगृहीता मृदादय इति शब्दे वाच्ये

[illegible] । विधिरेवेति [illegible] । [illegible] तावदिति । [illegible] तत्र तावत्सामान्या
युक्तिरिति [illegible] इति [illegible]
25 [illegible] यथा न हीति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] यथा न हि इति [illegible]
[illegible] एवं पटशब्देनेति [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] ।

सामान्यसत्त्वाद्युपसर्जनं घट[।शि]विशेषार्थं दर्शयति, तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादिति आत्मघटादिविशेषवा-
चिना सर्वनाम्ना वस्तुत्वसामान्यस्य साध्यत्वानुगतस्य विशेषाविनाभाविनो दर्शयति, आकारादिवदिति,
प्रतिक्षणभेदाविभिन्नरूपादिविशेषपरमार्थस्योर्ध्वमीयपुद्गलस्कन्धत्वादिसामान्योपसर्जनस्य सद्भावात्, एव
वाच्यघटे विशेषशब्दार्थे पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्यालम्बनो युक्तो विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् ।

एवं तर्हि वृक्षः शिंशपेति शिंशपाविशेषो विधिना कथमुच्यते वृक्षविधायनुपसर्जनः ? इत्यत्रोच्यते— 5

भेदास्तूच्यन्त एव, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, तदात्मकत्वात्, रूपादिस्वरूप-
शब्दार्थत्ववत् सामान्योपसर्जनद्वारेण प्रतिपादनार्थं सामान्यशब्दाः प्रयुज्यन्ते न तु परमार्थ-
सता कश्चित्तेन वा विना तेन शब्दार्था भवितुमर्हन्तीति सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रति-
पादनार्थः, विशेषास्तु विवक्षिता एव विशेषपरमार्थत्वादस्य नयस्य ।

(भेदा इति) भेदास्तूच्यन्त एव वृक्षः शिंशपेत्यादिवत् घटस्य विशेषाः रूपादयो युगपद्युग- 10
पद्भाविनश्च एव तु रसशब्दार्थत्वादुच्यन्ते, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, घटाद्युपसर्जनरूपादिविशेषपरमार्थत्वात्
तदात्मकत्वात्—स वि[शि]ष्टो भवन भावः प्रत्येकं निर्विकल्पस्वरूपाविभवनमात्मलाभः, तदात्मकभावात्मा
ऽस्य घटस्येति तदात्मकत्वं घटः, शिबिकावाहकधानेश्वरस्येव यानपतित्वं भावः, तमित्यपरि—रूपादिस्व-
रूपशब्दार्थत्ववदिति यद्यपि युगपद्भाविनो रूपादिसमावा एव रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा एव निर्विकल्पा
वस्तुत्वाच्छब्दार्थः प्रतिक्षणसर्वयुगपद्भाविनो वा विशेषास्तथा[पि]सामान्योपसर्जनद्वारेण प्रति[पाद 15

साध्ये चाम इति । इदं दर्शयति—तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादिति । यत्र यत्र तच्छब्दार्थान्तःपातित्वं तत्र तत्र सामान्यो-
पसर्जनविशेषत्वं दृष्टम् यथाऽऽत्मा, दृश्यते तच्छब्देनाऽऽत्मा माय सार्वनिके च तच्छब्देन चाहि भावम्, तच्छब्देनाऽऽत्म-
घटादिविशेषाभिधानात्, सर्वनाम्न वस्तुपरिस्थितवस्तुसामर्थ्यत्वात्, एवं घटघटादिवस्तुभावस्य तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादस्तु-
सामान्यं हेतुः साध्याविनाभावीति विवक्षतीति दर्शयति—आत्मघटादीति । आकारवदिति, यथाऽऽकाराद्य ऊर्ध्वग्रीवा-
द्यो यथा सोपसर्जनप्रतिक्षणभिन्नरूपादिविशेषात्मा तच्छब्दार्थान्तःपातित्वादिति भाव । तदर्शयति—एवमेतावस्तु इति । 20
ननु एवं वस्तुत्वपृथिवीद्रव्यत्वसत्त्वादिसामान्योपसर्जनो घटशब्दार्थविशेष उच्यते न तु वृक्षसामान्योपसर्जन शिंशपादिविशेष-
त्वम् तथा च वृक्ष शिंशपेति वृक्षविधौ वृक्षोपसर्जनः शिंशपादिः कथमुच्यत इत्याशङ्कायामाह भेदास्त्विति, शिंशपादि-
व्यतिरिक्तस्य वृक्षसामान्यस्य शिंशपादेरात्मत्वात् वृक्षत्व च शिंशपात्वात्, वृक्षोपसर्जनाः शिंशपादयोऽप्युच्यन्त एवेति भावः ।
घटादिशब्दैर्विशेषा युगपद्योऽपि उच्यन्त एव यथा घटशब्देन घटत्वभिन्नरूपादिविशेषपदार्थो युगपद्भाव्युच्यन्ते वस्तुसामान्योपसर्जन-
तया तादृशमाह—वृक्षः शिंशपेत्यादिवदिति । के युगपदयुगपद्भाविनो घटस्य विशेषा इत्यत्राह—घटस्य विशेषा इति । 25
युगपद्युगपद्भाविविशेषपरमार्थत्वया घटसामान्यमुपसर्जनत्वोच्यते तथा च घटाद्युपसर्जनयुगपद्युगपद्भावि-
रूपादिविशेषा घटादिरूपा घटसामान्यस्य इत्याह घटसामान्यस्येति । रूपादयो युगपदोऽपि घटस्य उपसर्जनभूतानां इति रूपादि-
भाव तदात्मकत्वमिति यद्येवं हि रूपादेरात्मभावं तदतिरेकेण तदसम्भवात् उपनीतघटस्वभावमेव घटात्मा तथा च रूपादिनगरात्मक-
त्वाद्वस्तु घटाद्युपसर्जनरूपादिप्रधानं घटप्रत्यय । घटस्य विशेषत्वे दृष्टान्तमाह—शिबिकेति शिबिकावाहकात्मा यानमीश्वर
यानाधीनत्व ईश्वरत्वमनुभवतीति भावः । सामान्यसोपसर्जनत्वाऽभिधाने कारणमाह—रूपादिस्वरूपेति रूपादिविशेषघटरसादि-30
वदित्यर्थः । भावार्थमाह—यद्यपीति प्रत्यक्षप्रत्ययाः यथा निर्विकल्पा रूपादिविशेषघटसामान्यविशेषाः परस्परभिन्ना नोच्यन्ते दृष्टे-

1 क. तच्छब्दार्थेन । × × क 2 भि घ क पे घटात्मापेक्षया । × × सि ।

नार्थ]सामान्यशब्दाः प्रयुज्यन्ते, न तु कश्चित्तेन परमार्थसता वा विना तेन-स्वसामान्येन शब्दार्थो भवितुमर्हतीति तस्मात् सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रतिपादनार्थो विशेषास्तु विवक्षिता एव, [विशेष]परमार्थत्वादस्य न-यस्येति ।

पर्यायशब्दा अपि तद्विधानाः, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यपर्यायसम्भवत्वात्, कुटनस्य ५ नाम्ना विना नास्ति कुम्भता नाम काचित्, तथा वा विना न घटनकुटने स्त इत्येतदवगम्यतां घट इत्युक्ते तत्प्रतिपत्तशब्दार्थवदप्रतिपन्नसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्थो अन्ये ततस्तेषामन्यत्वे तुल्ये विधिप्राधान्यादेव तावापोह्यते अतोऽस्माकमपवादलक्षणान्तरारम्भक्लेशादृते व्यापि युक्ताभासस्योपाधिसत्यविध्यर्थलक्षणशब्दार्थकथनम्, भवतस्तु विध्यतिक्रमेण प्रस्तुतासत्य-शब्दार्थानापत्तिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

१० पर्यायशब्दा अपीत्यादि, ये पुनः पर्यायशब्दास्ते तद्विधानाः—एवमेव विशेषं विदधति, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यपर्यायसम्भवत्वात् तस्य कुटिलता कुटनं घटन चेष्टा कुम्भता इत्यत नाम्ना कुटन-घटनाम्नो विना नास्ति कुम्भता नाम काचित् तथा वा विना न घटनकुटने स्त इति हि कुटनेत्यविना-ऽन्योन्याविनाभाव दर्शयति, प्रकृतमुपसंहरति-इत्येतदवगम्यतामित्यादिना, इत्थं प्रतिपत्तव्यं यथा घट इत्युक्ते घट इति तत्प्रतिपन्नशब्दार्थोऽन्यः, तथैवाप्रतिपन्नसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्थो अन्ये, ततस्तेषामन्यत्वे १५ तुल्ये विधिप्राधान्यादेव तावापोह्यते नान्यत्वात्र्त विधेः अतोऽस्माकमपवादलक्षणान्तरारम्भक्लेशादृते व्यापि युक्ताभासस्योपाधिसत्यविध्यर्थलक्षणशब्दार्थकथन मेवोपयुक्तमर्थयुक्तिश्च भवतस्तु विध्यतिक्रमेण प्रस्तुतासत्यशब्दार्थो[ना]पत्तिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

तत्सत्पर्यायस्वभावात्, किन्तु अभेदमुखेन येनचित्सत्त्वा कल्प्यते तेन तदात्मेत्यापत्तेव घटादयस्त्वविना न तथा न रूपादिव्यति-रिक्ता रूपादिसमाजा एव रूपादिसमाजसमर्थाः एवं सामान्यशब्दा अपि सामान्यभेदेन स्वमुखमनन्यत्वात्तस्मात्स्वरूपमुपादायैव २० वर्त्ये प्रयुज्यन्ते तदा समानमनन्तरमतस्तदारम्भत्वाद्यन्तात् विशेषप्रतिपादनोपायत्वात् सामान्यशब्दा प्रयुज्यन्ते सामान्येनाविष्टरूपैव विशेषा परस्तीपादिनु अन्यत्वात्तत्र सामान्यं परमार्थसत्त्वेन वाच्यत्वात् कश्चित् वा सत् सामान्यं विना तु न शब्दार्थो भवितुमर्हतीति । एवं सामान्यशब्दप्रयोगः सामान्यद्वारेण विशेषाणां प्रतिपादनार्थं विशेषा एव न विवक्षिता भवन्त एव प्रधानभिन्ना-तस्मादिति । पर्यायसामान्यविशेषस्वरूपस्य पर्यायशब्दा अपि तत्सामान्योपसर्जनविशेष-प्रधानत्वादेव इत्याह पर्यायशब्दा अपीति । व्याख्या-ये पुनरिति । हेतुमाह घटनविशेषस्येति घटनकुटनकुम्भानां २५ परस्परमविनाभावित्वं । एतमर्थमाह-तस्य कुटिलतेति तस्य कुटिलता कुटनमुच्यत इत्यर्थ एवमन्येऽपि । अविनाभावं दर्शयति-नाम्नामिति । एवं घटकुटकुम्भादिपर्यायशब्दार्थानां परस्पराविनाभावित्वेऽपि घटकुटकुम्भादीनां पर्यायशब्दानां परस्परस्वरूपत्वात्, घटशब्दाप्रतिपन्नकुटकुम्भादिशब्दार्थानां घटशब्दकुम्भादीनामन्यत्वमित्याह-इत्थं प्रतिपत्तव्येति । तत्रैवमन्यत्वे तुल्येऽपि शब्दा एव न अन्यार्थाः पेह्यन्ते विधिप्राधान्यादित्याह-ततस्तेषामिति, तेषामन्यत्वे तुल्ये सामान्यभेदपर्यायशब्देषु घट न तु तान्यपोह्यते, एवं विधे नान्यत्वमपि विना स्वरूपान्तरम्भक्लेशोऽस्माकमनवसर एवेति विधि-३० व्यापीति भाव । युक्त्याभासस्योपधिसत्यविध्यर्थलक्षण शब्दार्थकथनमुक्ते युक्ताभेति मवतस्त्वनुमानयुक्तिश्च । अन्योपदर्शने दोषमाह भवतस्त्विति अन्यापोहमुखेनेति विशेषात्मनाऽन्यापोहस्तस्माद्यस्य शब्दार्थानापत्ति युक्त्या विरुद्धार्थाभावा-

१ सि डा डे 'भावान्यादेवस्पापा । ब 'भावान्य देवस्पापा । २ सि ब. का. हेतात्ते । ३ सि तत्सदि नर्थक ब का. सत्सदि नर्थक । ४ सि ब का पुनरि ।

यदि विधिर्नेष्यते ततो न केवलमिष्टविप्रसङ्गदोष एव, किं तर्हि ?—

एषोऽप्यनिष्टोपचयः उदकमाहरणार्थिने घट इत्युक्तेऽप्रस्तुतव्यावृत्तिशब्दार्थतापत्तिः, विधिपक्षे च साक्षादेव स्वार्थं भूत इत्येष च विशेषः, पर्यायशब्दस्य तावत् घटकुट्यादेर्विधेय एवार्थः, दर्शनात्, तदेव हि विधेयं घटनं कुटनमुभयं वा, द्विमातृवत्, यथा विशेषणद्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे राघकमाता पूर्णकमाता राघकपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशिष्यते सैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात् युगपत्प्रयोगेऽपि स एव निमित्तोपश्लिष्टो भेदः प्रतीयते, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधिः स्वरससमापतितः प्रतिक्षेप्तुं युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव प्रतीतेः ।

(एषोऽपीति) एषोऽप्यनिष्टोपचयः उदकमाहरणार्थिने घट इत्युक्ते यत्राप्रस्तुतस्य पटादेरघटस्य व्यावृत्तिरविवक्षितोऽप्यस्वार्थ एव शब्दार्थ इत्येतदापन्नम्, अनिष्टञ्चैतदिति, किञ्च विधिपक्षेऽस्मदिष्टे साक्षा- 10 देवौप्यव्यवहितमेव स्वार्थं भूत इत्येष च विशेषः, तद्यथा—पर्यायशब्दस्य तावदित्यादि यावत् प्रतिक्षेप्तुं युक्त इति, पर्यायशब्दस्य घटकुट्यादेर्विधेय एवार्थः, कस्मात् ? दर्शनात्—विधेयत्वदर्शनात्, तदेव हि विधेयं घटनं कुटनं उभयं वा, किमिव ? द्विमातृवत्—यथा विशेष[ण]द्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे राघकमाता पूर्णकमाता राघकपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशिष्यते सैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात्—अन्य न्यविशिष्टरूपप्रतिपत्तेरित्यर्थः, युगपत्प्रयोगेऽपीति, निमित्तभेदेऽप्यैकत्वात् युगपत्प्रयोगेऽपि स एव निमि- 15 त्तोपश्लिष्टो भेदः प्रतीयते स्यान्मतं निमित्तभेदे निमित्तिभेदात् किमर्थं निमित्तान्तरापोहो न भवतीति, तच्च न, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधिः स्वर[स]समापतितः प्रतिक्षेप्तुं युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव

भेदस्याप्रस्तुतस्यापोहात् एव । तत्र दोषान्तरमव्यवहितस्वार्थप्रतीत्याह—एषोऽपीति । किं दोषान्तरमित्याह—एषोऽपीति इत्यपि ते दोषाभिमतमित्यर्थं । अर्थनमीप्सितव्यस्यार्थतापत्तिदोषमाह—उदकमिति उदकमाहरणार्थिने यदि घटमानयेत्युक्ते तस्य घट शब्देनाप्रस्तुतव्यावृत्तिरेव प्रतीयेत न घट इति स्वार्थत्यागः न स्वार्थ इति भावः । विधिपक्षे च साक्षादेव घटस्वार्थत्वप्रतीतेर्न दोष 20 इत्याह—विधिपक्ष इति । एतदेव विवृणोति—पर्यायशब्दस्येति । हेतुमाह—दर्शनादिति तथैव दर्शनादित्यर्थः । दर्शनमेव प्रकटयति—तदेव हीति । कथं घटादिशब्दस्य स्वार्थ घटनमुभयं वा विधेयमित्यत्र निदर्शनं निदर्शयति—द्विमातृवदिति विशे- षणद्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे एकमेव वस्तु द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशेष्यते मातुर्विशेष्यस्य राघकपूर्णकरूपविशेषणनिर्देशस्य मातैव राघकमातृत्वेन पूर्णकमातृत्वेन राघकपूर्णकमातृत्वेन निर्दिश्यते एवं घटकुटशब्दाभ्यां विशेषणाभ्यां विशेष्यमाणो घटो घट नेन कुटनेनोभयेन वा विशेष्यत इति भावः । हेतुमाह—विशेषणस्वरूपापन्नेति घटादिशब्दाः घटनादिविशेषणानुरूप 25 विशेष्यमात्राः एवञ्च यावतो विशेष्यस्य सम्भवत्यसाधारण स्वार्थो विधीयते निमित्तभेदेऽपि वस्तुतो वस्तुन एकत्वात्, केवलं निमित्तमात्रभेदप्रयुक्त औपाधिको भेदो न स्वरसत इति भावः । तदेवाह—युगपदिति । ननु निमित्तभेदे निमित्तिनो भेदस्यावश्यक- त्वात् निमित्तभेदे निमित्तं निमित्तान्तरं नापोहत इत्याशङ्कते—स्यान्मतमिति युगपत्प्रयोगे निमित्तनिमित्तिभ्यां इष्टे निमित्तस्वरूप- प्रकाशे वाक्यार्थ प्रत्येकं निरपेक्षेव दर्शयति तथापि निमित्तान्तरापोहो भवत्येवेति भावः । तत्प्रतिक्षिपति—न हि स्वार्थानुपाति-

---

१ सि० क० केवल निष्प्रागविप्रसङ्गदोषानेव डा० केवलमप्यनिष्टविप्रसङ्गदोषाणेव । २ सि० क० °देवानभिव्यक्तमेव, डा० °देवाव्यवहितमेव ।

विशेषार्थस्य प्रतीतेः स घटार्थः स्वेनैव रसेन समापतितः प्रतिपादयितुमिष्टश्च किमिति प्रतिक्षिप्यते ? न हि स्वार्थप्रतिक्षेपो युक्तः ।

किं कारणम् ?–

सुदूरमपि गत्वा तेन विना तदगतेरक्लेशेनागतो विधिरेव शब्दार्थः पर्याय इति अत

5 एव चाविनाभावात् सामान्यशब्देनापि स एव विशेषार्थः साक्षाद्विधिना प्रतीयते सर्वथाऽन्य वहितविधिवृत्तिना विधिना स्वभेदाः समाक्षिप्तास्तद्रूपपरमार्थत्वेनाङ्गाङ्गिभावगत्या, प्रतिषेध व्यापारनिराकार्यं विधिरूपेण विवक्षितविपर्यस्य प्रतिपत्तौ तस्योपसर्जनत्वेनापोहयुक्तेरनुत्पत्तेरेव स्वात्मा विधिः प्रधानोऽपोहोऽप्रधानः, शिंशपायुपहारिवृक्षशब्दार्थेऽपटावतारवत्, यथा वृक्ष इत्युक्ते शिंशपादिभेदानामन्यतमेन विनाऽर्थवान् भवति वृक्षशब्द इति शिंशपाद्युपहारसमर्थ-

10 वान् तस्मिन् मूलादिमति शिंशपाद्यन्यतमाविविशेषस्वभावेऽर्थेऽपटानवतारः अघटो न भवतीत्यस्य तु दूरत एव ।

(सुदूरमपीति) [सु]दूरमपि गत्वा तेन विना तदगतेः–घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति प्रतिषेधा येनार्थान्तरं व्यावर्त्यापि घट एवावश्य प्रतिपत्तव्यः स च कुट एवेति कुटत्वेन विना घटत्वाभावात् कुटत्व-स्याप्यविनाभाविनः स्वेनैव रसेन प्रतीयमानत्वादक्लेशेनाऽऽगतो विधिरेव शब्दार्थः पर्याय इति विज्ञा

15 यते–अत एवाविनाभावात् सामान्यशब्देनापि घटस्य पार्थिव[त्व]विना सामान्यसामान्यशब्देन वा द्रव्य-त्वाविना विधीयमानः स एव विशेषार्थो घटाख्यः साक्षात्–अव्यवहितत्वाद्विना विधिना प्रतीयते–यानि हि भेदरूपाण्यनेकात्मकस्य वस्तुनः सामान्याद्याकारेणापि गृह्यमाणानि कथं न विधीयन्ते ? सर्वथाऽपि तस्मादव्यवहितविधिवृत्तिना क्रमेण घटस्यैव स्वभेदाः समाक्षिप्ताः यथोक्तं–'सत्त्वपृथिवीत्वद्र[व्य]त्वविस-न्वयादविरुद्धं पार्थिवो मार्त्तिको घट इति घटे सम्प्रत्ययः' ( ) इति, तत्कथमिति चेदुच्यते

20 तद्रूपपरमार्थत्वेन–यानि भेदरूपाण्येव सामान्यविशेषसमानासमानाव्यतिरेकवदयमानान्येव वा सामान्यविरूपाणि

त्वादिति विधिर्हि ..... स च तथाव एव वर्तते न निमित्तान्तरमपेक्षते, स्वार्थमुपादित्सात्, निमित्ता-न्तरेणापि तस्यैवार्थस्य प्रतिपत्तेः प्रतिक्षेपो युक्त इति भावः । निमित्तान्तराभावे कारणमाह सुदूरमपीति । ..... अघटो न भवतीति प्रतिपिपत्ते ..... न भवतीति ..... न भवतु नाम एवं ..... अनिष्टेरपरं ..... इति ..... न हि ..... भवति

25 ..... तेन विना ..... मतीतीति विधिरेव ..... इत्युक्ते इति । ..... विना ..... विधि-रूपेण प्रतीयते तथा त एव ..... सामान्यशब्देन पार्थिवत्वेन ..... वा द्रव्यत्वत्वादिना विधीयमाने ..... प्रतीयन्त इत्येवार्थ इत्याह तदविदि । एवं ..... अपि .....

30 ..... इत्याह–तस्मादव्यवहितेति ..... भावो ..... प्रतिपाद्य यथाक्रमेण समा-क्षिप्ता इति न ..... भाव । सामान्याद्याकारेण ग्रहणार्थं ..... स्वभेदाः समाक्षिप्तास्तत्र ..... यथाक्रममिति । तन्नयमतौ–तद्रूपपरमार्थत्वेनेति ..... । तदेवाह–यानि भेदरूपा

भेदप्रतिपादनपरतया तस्यैव विशेषस्य परमार्थरूपत्वेनाङ्गाङ्गिभावं गतानि, असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात् तथा चाङ्गाङ्गिभावगत्या तद्रूपपरमार्थरूपया, अभ्युपगमवर्तिना विधिना समेताः समाश्रिता इति वर्तते, प्रतिषेधव्यापारनिरपेक्षमित्यादि यावत् [अ]घटावतार इति, योऽपि स्वपाऽन्यापोहः इष्टः सोऽपि विधि-
मन्तरेण न भवति, यस्मादघटो न भवतीत्येवंविवक्षितं हि प्रतिषेधमनाश्रित्यानपेक्ष्य विधिरूपेण विवक्षित विपर्यस्य घटस्य प्रतिपत्तौ सत्यामुत्तरकालं भवति नाप्रतिपत्तौ, तस्यैव चरितविपर्यस्य घटस्योपसर्जनत्वेना 5
पोहमुखेऽघटमात्रमुखेऽनुसरणेन स्वात्मविधिः प्रधानोऽप्रधानोऽपोह इति, किमिव ? शिंशपाद्युपहारिवृक्ष-
स्यार्थेऽघटानवतारवत्, यथा वृक्ष इत्युक्ते शिंशपादिभेदानामन्यतमेन विनाऽर्थवान् भवति वृक्षशब्द इति शिंशपाद्युपहारसमर्थनात् तस्मिन् भूतमिमति शिंशपाद्यन्यतमविशेषस्याभावेऽर्थेऽघटानवतारः, अघटो न भवतीत्यस्य तु दूरत एव—नैवासौ शब्दार्थो गुणमाधुर्यगतिवदर्थोपचितत्वात्, घटानवतार इत्येव वा पाठः—घटस्य वृक्षार्थेऽनवकाशाभावादनुपातादपोहस्य कोऽवकाश इति । 10

साम्प्रतमत्रापि वृक्ष इत्यत्रघटो न भवतीत्यपोह एवोच्यते, नहि शिंशपाद्युपहारः, तस्यैव विसंवाद स्थानत्वात् स्वार्थं इत्यत्रोच्यते—

यदि तु सोऽप्यपोहपर एव स्यात् ततः सोऽवृक्षव्यावृत्तिवृत्तत्वाद्वृक्षभेदशिंशपादीना क्षिपेत् नानुमन्येत न व्युदस्येत वा, अनर्थित्वादवृक्षाभवनवत्, अवृक्षो घटादि तदभवनस्य भेदानाक्षेपवृक्षशब्दस्य व्यावृत्तिवृत्तत्वाद्भेदाक्षेपे व्यापार एव नास्ति, यदसौ वृक्षार्थे 15
घटादिभ्योऽन्यत्वेन शिंशपादिभेदात्मकं स्वार्थमनन्यत्वेनाक्षिपति तस्मात्तेन सह सामानाधिक-

ण्येनेति । भेदरूपाणामङ्गित्वं सामान्यस्य च तदङ्गत्वमित्याह—अङ्गाङ्गिभावं गतानीति । तस्मादत्रापोहस्य विधि-
पूर्विका घटस्य भेदा यथाश्रित्यन्त इत्याह—तथा चेति । केन पुनरित्यत आह—अभ्युपगमवर्तिनेति । सत्यस्यासत्योपाधित्वविधिनोक्ते
प्रतिषेधव्यापारोऽपेक्षा भवतीत्याशङ्क्याह—प्रतिषेधव्यापारेति इतरप्रतिषेधव्यापारानपेक्ष स्वरूप स्वार्थं विधिरूपेण प्रतिपाद
यति, विवक्षितविपर्यासानन्तरमर्थोपगमादघटो न भवतीत्यपोहप्रतिपत्तिर्न तु प्रधानत्वेन विपर्यस्योपसर्जनतया प्रतिषेधमुखे 20
विवक्षितविपर्यासानन्तरमुपसर्जनत्वेन घटस्य सामान्योपसर्जनविधिप्रधानत्वेन चरितार्थतया पश्चादविप्रधानोऽन्या-
पोह शब्दार्थो नोपसर्जनं नापि प्रधानं किन्तु स्वात्मा विधिः प्रधानमप्रधानमन्यापोह इति भावः । उपमार्थमघटस्यान्यापोहस्य
नावतार इत्यत्र निदर्शनमाह—शिंशपादीति वृक्षस्यान्यतमभेदाभेदशिंशपादिभेदोपहारार्थे वाक्यार्थेऽन्तर्भा-
वमभिप्रेत्य तदेव भवतीत्येति—यथा वृक्ष इत्युक्त इति । यथा च वृक्षशब्दार्थोऽन्यघटितमर्थं अन्यार्थेन भावसम्बन्धात्स्वतः
तत्स्वैवान्यापोहस्य चरितार्थत्वात् । नास्तीत्याह तस्मिन् भूतमिमतीति । गुणमाधुर्येति गुणप्रधानभावा माधुर्य- 25
प्रतीतिरपरत्वा तथाऽन्यापोहप्रतीतिरप्यर्थोपरमेव न तु शब्दार्थत्वेति भावः । अघटानवतार इत्यत्र घटानवतार इत्यपि पाठ-
मत्सुपलभ्यत इत्याह—घटानवतार इति । वृक्षशब्दार्थे घटस्य यथा नावकाशस्तथा व्यापोहस्यापीत्याह—घटस्येति । अत्र
शिंशपाद्युपहारिवृक्षार्थेऽघटानवतारवदिति दृष्टान्तेन वृक्षशब्दार्थोऽयमुपहार इति यदुच्यते तद्विचारसामर्थ्यात् किमपि तु वृक्ष
इत्यत्राघटो न भवतीत्येव इत्याशङ्क्य समाधत्ते—यदि त्विति । व्याचष्टे—यदि तु सोऽपीति । ततः विशेषैर्न दत्त्वा

१ सि. डी. छ चरमत्व । २ सि छ डा गवेक्षविधि । ३ सि. छ. डा डे °पर्यवसानुक्त । ४ सि छ. डा भा भवति । ५ सि छ डा डे इदेरघते । ६ सि. छ. परमधानत्वात् । ७ १ छ. डा. °र्थवद्यत्वात् ।

इतर आह—

कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्वम्? वृक्षसामान्यस्यावृक्षाभावत्वे सत्यसिद्धत्वात्, कथं सोऽपि तद्भेदो न भवति शिंशपादिर्वृक्षः? अनिवृत्तेः, शिंशपा वृक्षाभावाव्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति कुतोऽभेदः, अत्रोच्यते यद्यसावपि भेदो न भवति न तर्हि वृक्षो वृक्षो भवति, अमूर्तशिंशपादिभेदत्वात्, घटवत् सोऽप्येवमेव, अमूर्तनीलादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एवं नीलादिरमूर्तकपालादित्वा दित्वादि यावत् परमाणुर्न भवत्यमूर्तरूपादिभेदत्वात्, विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अमूर्तरूपलक्षणभेदत्वात्, विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्थाः स्वभेदशून्यत्वात् खपुष्पवत्, एवञ्च सर्वमिदं दृश्यादिवस्तु शून्यमापद्यते त्वन्मतेनैव कः किं केन कस्मादपोह्यते?

(कुत इति) कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्वं?—शिंशपादेर्वृक्षभेदाभिमतस्य तद्भेदत्वं, वृक्षसामान्यस्या-वृक्षव्यावृत्तिलक्षणस्य[अ]वृक्षाभावत्वे सत्यसिद्धत्वात् कस्य भेदः शिंशपादिः?, तस्मात्तस्य शिंशपादेर्भेदत्वं कुतः? भेदाभावोऽर्थः, कथं सोऽपि तद्भेदो न भवति शिंशपादिर्वृक्षः,[न]अभेदो ऽन्यापोहवादिनोऽन्यपोहः, शिंशपा वृक्षाभावाव्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति, कुतोऽभेदः शिंशपादिर्वृक्ष इति, अत्रोच्यते—यद्यसावपीत्यादि—अनिष्टापादनसाधनम्, यद्यसावपि भेदो न भवति शिंशपादि न तर्हि वृक्षो[वृक्षो]भवतीति वृक्षस्यैवावृक्षत्व-मवस्तुत्वं प्रतिज्ञायते, हेतुः—अमूर्तशिंशपादिभेदत्वात्, घटवदिति दृष्टान्तः, सोऽप्येवमेवेत्यादि—यदि तु सोऽपि घटो न भवति भेद इतीष्यते तस्याप्यघटत्वममूर्तनीलादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एवं नीलादिरमूर्तकपाला दित्वादित्वादि यावत् परमाणुर्न भवत्यमूर्तरूपादिभेदत्वाद्विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अमूर्तरूपलक्षण-भेदत्वात् विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्थाः स्वभेदशून्यत्वात् खपुष्पवदिति, एवञ्चे-त्यादि अपुष्प[म]त्वदोषापादनोपसंहारः एवमनेन विधिना सर्वमिदं दृश्यादि—भवताभिमतमनुमेयमभि-

---

[illegible] वस्तु भेदाभावेऽपि न स्यात्तादित्यम् अभावत्वात् वन्ध्यापुत्रवदिति भावेन उक्तोऽर्थः । ननु भेदाभावेऽपि कस्याचे तत्र कुत्रम्। शिंशपाभावात्, न हि वृक्षसामान्यस्यावृक्षाभावस्य शिंशपादयो भेदा भवितुमर्हन्ति तद्वेलक्षण्योपादानमहते—कुतो-ऽस्येति । भवतावेदे—शिंशपादेरिति । हेतुमाह—वृक्षसामान्यस्येति तदि वृक्षसामान्यमवृक्षव्यावृत्तिलक्षणमवृक्षाभावरूपम्, अत एव न तद्भेदत्वं शिंशपादेरिभिति भावः । अथ यदि शिंशपादेर्वृक्षस्य भेदो न भवति भवतु तर्हि वृक्ष एव शिंशपादिरिव इति, न [illegible] यदि—कथं सोऽपीति । अभेदत्वा स्वपरा शिंशपादिवृक्षाभावव्यावृत्ता स्यात्, यया तु न वृक्षाभावव्यावृत्तः स्वरूपतः तु एव न भवति कुतस्तदभेद इति यदी समाधत्ते—अत्रेदं इति । विशेषेण विना सामान्यं न भवतीति सर्वसिद्धम्, तथा च यदि शिंशपादेर्वृक्षभेदो न स्यात् स्यात्तर्हि वृक्षो वृक्ष एव न भवेदिति भवतोऽनिष्टमापद्यते—यद्यसावपीति । वृक्षो न वृक्षो भवतु केन हेतुना अमूर्तेति । अमूर्तः शिंशपादिभेदो यस्य सः तस्य भावः, यत्र यस्य शिंशपादिभेदो न भवत्यसत्त्वा-विशेषे, यदि यथाऽमूर्तशिंशपादिभेदोऽस्य च न तथाऽसौ घटोऽप्यमूर्तशिंशपादिभेदो न वृक्षोऽपीति भावार्थः । तद्वेदेन घटादिरपि घटादिर्न भवत्यमूर्तनीलादिभेदत्वादित्याह—यदि त्विति । यो घटो घटादेर्भेद इतीष्यते सोऽपि न घटोऽमूर्तभेदत्वादिति भावः । एवं नीलादयो न नीलादयोऽमूर्तकपालादिभेदत्वात् घटवत् स कपालोऽप्यकपालोऽमूर्तभेदत्वाद्विशेषमपरमाणु सर्वेषां भेदो सर्वमपि नैवाह—एवं नीलादिरिति । परमाणोरप्यभावमाह—परमाणुरिति, स्यादयो हि तद्भेदेषु भेदत्वाभावे परमाणुरपि न स्यादिति भावः । रूपादीनामप्यरूपादित्वमाह—रूपादिरपीति । एवं विशेषे वस्तुत्वं प्रसाध्य सामान्यतोऽभावं साधयति—सर्वत्र वा सामा-न्येनेति । तदा विधिसमर्थकप्रयोगेन दर्शयति—एवमनेन विधिनेति, भवताभ्युपगतं वस्तु शून्यमापद्यते त्वदुक्ते-

चेय वा वस्तु शून्यमापद्यते, तन्मतेनैव कः किं केन कस्मादपोह्यते ? सर्वस्य शून्यत्वे कः किमिति कर्मकरणापादानभूतानां शब्दादीनामभावेऽपोहाभाव एवमित्यर्थः ।

अथ कथञ्चित् भवत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपाभवत्यपीतीष्यते ततो ब्रूमः स्वार्थे इत्युक्तविधिर्विषयः संवृत्तोऽर्थः, तदुपसर्जनस्त्वपोहोऽसत्त्वादसत्यः, उक्त-
5 वदेवेत्येष शब्दस्य विशेषार्थविधिः, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषताप्युक्तैव ।

अथ कथञ्चिदित्यादि, मा भूदेव सर्वशून्यत्वदोष इति मत्वा भवनाभवनमात्रार्थापोह-कल्पनां केनचित्प्रकारेण भवत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपा भवत्यपीतीष्यते शब्दार्थशून्यत्वदोषभयात् ततो वयं ब्रूमः, स्वार्थे इत्युक्तः-स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्यादिवचनोक्त एव विधिर्विषयः संवृत्तोऽर्थः, तदिदानीं प्रस्तुतनयमतेन शब्दार्थं योजयति—तदुपसर्जनस्त्वपोहोऽसत्त्वादसत्यः
10 विशेषार्थस्य विधेरुपसर्जनोऽपोहः, स चासत्त्वादसत्यः उक्तवदेव प्रागित्युक्तप्रकारेणासत्त्वोपाधिरसत्यः शब्दार्थः, स च विशेषमेव विदधाति नापोहत इत्येष शब्दार्थविधिरिति, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषताप्युक्तैव ।

यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यात् सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थास्तदङ्गत्वात्तदुपसर्जनत्वाच्चा-मापोह्यन्ते तथा विवक्षितशब्दादन्यस्याविशेषशब्दस्य स्वार्थे विशेषशब्दोऽभिधत्तेऽन्यत्वेनात्मानं विदधत् अभेदत्वाच्च सत्त्वापत्तिपरित्यागेनैकान्तं विविक्तम्, नाप्यपूर्वासत्त्वापत्तिमेव, किन्तु
15 शिंशपादिशब्दः सत्सम्परिग्रहेण शिंशपादि, अत्यजन्नेवानुवृत्तिव्यावृत्ती तदुपसर्जनार्थिंशपाऽभवनशीलतां यन् स्वार्थमभिधत्ते इतरथा किमित्यसावपोहेतामप्रतिपादयन् किञ्चित् ! यदि सोऽप्यपोहपर एव स्यात् शिंशपाशब्दो न विदध्याद्वृक्षार्थम्, शिंशपाविशेषात्माभावाभ्या-युपत्वात्, मानुमन्येत नाप्यपोहेत वाऽर्थापत्तिशब्दत्वाद्वृक्षार्थो मा भूत् तथा चोपात्तार्थ-विरोध इति, कुतोऽयमनुमत्यपोहदोष इति चेदनर्थित्वात्, अनर्थी हि शिंशपाशब्दो
20 वृक्षादिना सामान्येन, अशिंशपाभवनवत्, अशिंशपा घटादि तदभवन एवापवादवीप्सितया वृक्षादिसामान्यात्मकशिंशपाभिधाने व्यापार एव नास्ति, यदसौ शिंशपाशब्दो शिंशपार्थं घटादिभ्योऽन्यत्वेन वृक्षादिसामान्यात्मकं स्वार्थमनन्यत्वेन विदधाति ततस्तेन सह वृक्षः शिंशपेति सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते । वृक्षः शिंशपेति तद्भवनविध्येकार्थीभावात् तद्भवन-

विनेति वाच । एवं [illegible] ... इति किमिति ।
25 [illegible] ... नाप्यपि शिंशपा एव शिंशपेति [illegible],
[illegible] ... न भवति शिंशपा न भवति, [illegible]
अथ कथञ्चिदिति । व्याख्ये मा भूदेव इति [illegible]
[illegible] । [illegible] ... न एव शिंशपा [illegible]
न [illegible], [illegible] ... इति । [illegible]
30 [illegible] ...
[illegible]—स्वार्थे इत्युक्तेरिति [illegible] । [illegible]—तदिदा-
नीमिति [illegible] । तदुपसर्जन इति [illegible]

1 सि. [illegible] । 2 सि. [illegible] ।

विधिविनाभावे तु न युज्यते, भवनविधिविनाभूतं सामान्यानाक्षेपि न समानाधिकरणं, वृक्षः शिंशपेति त्वदभिमतं वस्तु स्यात् भावत्वाद्वृक्षस्याद्रव्यापुत्रवत्, कुतोऽस्य सामान्यस्य सामान्यत्वम् ? शिंशपादि-भेदस्याभावत्वे तस्यासिद्धत्वात्, कथं तर्हि सोऽपि भेदो न भवति वृक्षः शिंशपादिः, अन्यसादृश्यावृत्तेः, वृक्षः शिंशपाभावादभावेरन्यावृत्तेः शिंशपैव न भवति कुतो भेदः ? अत्रोच्यते यद्यसावप्यभेदो न भवति न तर्हि शिंशपा शिंशपा भवति, अभूत 5 वृक्षादिभेदत्वात् घटवत् सोऽप्येवमेव, अभूतभूताद्यभेदत्वात्, एवं सर्वत्र सामान्येन न भव न्त्यर्थाः स्वसामान्यशून्यत्वात्, खपुष्पवदेवात्र सर्वमिदं द्रव्यादिवस्तु शून्यमापद्यते त्वन्मते-नैवेति कः केन कस्मादपोह्यते, अथ कथञ्चित् भवत्यपि वृक्षो वृक्षो न भवतीति शिंशपा भवत्यपि शिंशपा न भवतीतीष्यते ततो विधिर्विषयः संवृत्तस्तदुपसर्जनस्त्वपोहोऽसत्त्वादसत्त्वः पक्षवदेवेत्येष शब्दस्य विशेषार्थविधिरिति । 10

(यथेति), यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यात् सामान्यमेवपर्यायशब्दार्थोऽन्तर्भूतस्तदारमकत्वात् अपोह्यते तथा विवक्षितशब्दार्थोऽन्यस्य विशेषशब्दार्थस्य[।]विशेषशब्दार्थस्य वा सामान्यस्य स्वार्थे विशेषशब्दोऽभिधत्ते, कथम् ? तत्स्वेनात्मना—सामान्येन सहैकीभाव विभृयेत् आत्मनः उपसर्जनभाव स्वार्थमधिकारयन्, किं करोति ? स्वार्थं विभक्त इति वर्तते, अभेदत्वात्,[न]तस्यापत्तिपरित्यागेन—न च वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वसामान्यानि त्यक्त्वा विशेष तैरेकान्तेन विविक्तं प्रतिपादयति, तथारूपार्थासम्भवात् 15 सामान्योपसर्जनत्वोपायप्रतिपाद्यविशेषासम्भवात्वात् नाप्यवृक्षादिशिंशपापि न भवतीत्यसत्त्वापत्तिमेव स्वार्थप्रतिपत्तिरहितौ ब्रूते, अभिधेयाभावे शब्दार्थव्यवहारोच्छित्तिप्रसङ्गात्, कोऽसौ विशेषशब्दस्तदर्थो

उभेदः संवृतिसत्यात्मकत्, गुणभावमात्मन्येव हि विशेष एव सन्, वृक्षत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्त्वोपाधिकत्वात् तदर्थो समन्वयः तत्र च विविक्तविधिविधा सामान्योपसर्जनं विशेषमभिदधानः शब्दो न विविक्तोऽर्थे, अन्यस्याप्रतिपत्तिरूपत्वात्तदीयैस्तूपसृष्ट-मिति भावः । सामान्यशब्दस्य सामान्ये विशेषाभिव्यक्तत्वात् न विविक्तसामान्यस्य प्रवृत्तस्य एवैकानेकेनाह—यथेमेति । इत्येव 20 समर्थयति—यथाऽन्यत्व इति । पृथक्त्वसत्त्वात्मत्वविविक्तत्वविविधप्राधान्येन विशेषमभिदधत्युच्यमानेऽपि पृथिवीत्वपार्थिव-द्रव्यत्वसामान्यमेदपर्यायशब्दार्थाभ्यन्तरस्य द्रव्यत्वादिशेषाभिधेयाभ्यासभेदोपयोगभेदे वदतस्तद्गुणसम्बन्धात् न सामान्या-दपोह्येतान्य इत्याह—यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यादिति । तत्र विवक्षितार्थाभिधानेऽस्य सामान्यशब्दस्य स्वार्थं पृथिव्यादिकं विशेषशब्दः सामान्येन सह तादात्म्यैकीभावं विभृयात् प्रतिपादयतीत्याह—तथा विवक्षितेति । सामान्येनात्म-नाऽभेदभावं विभृयात् कस्मादित्यत्राह—आत्मन इति । न सामान्यं परित्यज्य केवलं विशेषं विशेषशब्दः प्रतिपादयितुं क्षम 25 इत्याह—न तस्यापत्तीति । सामान्यासम्भूतविशेषासम्भवात्तदुपेक्षणमनापत्तिरिति हेतुमाह तथा रूपार्थेति । सामान्योपसर्जने-नाप्यविशेषप्रतिपादनोपायत्वात्तस्यैव विशेषस्य परमार्थेन तथाभावे सत्यपि न तत्परित्यागेन विशेषं विशेषशब्दोऽभिधत्ते इत्याह—सामान्योपसर्जनत्वेति । नापि केवलं विशेषं विविक्तमाश्रयभेदेन शब्दस्तो ब्रूत इत्याह—नाप्यवृक्षेति । अभावमात्रार्थत्वे भेदाभावेऽस्याभेदात्मकत्वात् एवं शब्दार्थाभावादभिधेयाभावप्रसङ्गादर्थव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इत्याह—अभिधेयाभाव इति । शिंशपादिविशेषस्य तद्गुणीभूतसामान्यस्य सम्बन्धिनैकत्वात्तस्यापत्तिपरित्यागेन न शिंशपादि ब्रूत इत्याह 30 कोऽसाविति, शिंशपादिरूपः स्वार्थसामान्यसम्बन्धिनैकत्वापत्तिपरित्यागेन अनुवृत्तिव्यावृत्ती अवस्थाप्य स्वार्थमात्रे इति

१ विवक्षितस्यात्मत्वाविशेषस्य सामान्यशब्दस्य स्वार्थे विशेषशब्दोऽभिधत्त इति पाठः स्वार्थविवक्षितात्मके सामान्यशब्दार्थे विशेषस्य प्रतिपादकत्वात् । २ सि क्ष डे. °न्यत्व भवत्य । ३ सि क्ष. डे. विशेषयैत्य ।

भेदि चेदुच्यते शिंशपादिः, तत्सम्परिग्रहेण वृक्षादेः सत्त्वसामान्यवृत्तेः स्वसामान्यस्य सम्परिग्रहेण तदभावाद्भा-
वस्य तत्त्व्यावृत्त्यपोहपरिग्रहेण चात्मवत्त्वेनानुवृत्तिव्यावृत्ती। किं कारणं न ते लभ्यन्त इति चेदुच्यते-
यस्मात् तदुपसर्जनाशिंशपाऽभवनवीर्यत्वं यत् स्वार्थमभिधत्ते, तच्छब्द-प्रवृत्तिनिमित्तं, स्वार्थानुवृत्ति-
सामान्योपसर्जनस्वस्वाशिंशपाभाव-घटादेः तत्राभवनलक्षणस्य च व्यावृत्तिसामान्यस्य स्वार्थः-
5 शिंशपाशब्दस्य शिंशपार्थः स बीजं तयोरनुवृत्तिव्यावृत्त्योः, इतरथा किंनिमित्तत्वापोहेन अप्रतिपादनं
किञ्चित्? यदि तु सोऽपीत्यादि पूर्ववत्त्वस्य ईदृग्विशिष्टः प्रसङ्गो यावद्विशेषार्थविधिरित्युपनयः, तत्र विशेष
उच्यते-वृक्षः शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्दो न विरुध्यात् वृक्षार्थं शिंशपाविशेषात्सामान्यानुवृत्तत्वात् इति
पूर्ववत्क्रमोऽर्थापत्त्या नानुमन्येत वा अन्यो न भवतीत्युक्तेऽर्थापत्त्या वृक्षो भवतीत्यवगमो मा भूत्, इत्यत्रे
चासौ कुतः? तथाचार्थविरोधात्, तथाचार्थविरोधे इतरेतरविरुद्धस्य हेत्वर्थत्वात्, अशिंशपाभवनवति
10 स्वविरुद्धाभवनवत्त्वादित्युक्तः, सामान्याभावविपर्ययेण तद्विभागविशेषार्थो गमनिकया नेया,
अभावत्वाद्वृक्षत्वादिभावविरोधुकः, अभावमात्राभ्युपगमात्र हेत्वसिद्धिः तद्विपर्ययेऽप्रसज्यमानापत्तिः, शेषमत्र
भावना पूर्वमेवभावनानुसृत्या, एवं तावत् सामान्यमेवपर्यायशब्दार्थमपोहवत् सामान्यसामान्यशब्दार्थता-
भेदोऽन्तर्भिन्नविशेषाभिधायिसामान्यशब्दार्थविधिरुक्ता, विधेरेव शब्दार्थत्वात्।

यस्त्वविरोधादित्युक्तं सोऽप्येवमेषाविरोधो घटते भवनविध्येकार्थीभूतसामान्यापोहे,

---

15 यदत्र सत्त्वमनुवर्तत सामान्यमर्थो अन्यसामान्यापोहस्तस्मादपि विधानादुपसर्जन इति चेत्स्मृ। तदनुवृत्तिव्यावृत्त्योरुच्यते
कारणमाह-यस्मादिति। शिंशपाशब्दो स्वसामान्योपसर्जनस्वभाविसामान्यादिविशेषमपहन्त्ये स्वार्थे विवक्षा वृक्षेऽत्र एव
विवक्षा स्वोपसर्जनत्वसामुदये अशिंशपाभवनस्य व्यावृत्तिसामान्यस्य च बीजमेवेति भाव अथवा प्रवर्तिते गतिरिति
यस्तार्थं। यदि शिंशपाशब्दं शिंशपां नाभिदधीत वृक्षादि यस्य सामान्यं स्यात्, अपोहो वा यस्मादन्यस्य स्वतस्त्वापित्त्वा
इत्येवीयमित्याशङ्क्याह-इतरथेति अन्यथा विशेषणस्य स्वार्थं स्वोपसर्जनं यदीति भाव। यदि तु स सामान्योऽपीत्यत्र
20 व्यावृत्तिमात्रं यदीति न तु स्वोपसर्जनविधित्वमित्युच्यते तर्हि वृक्षादिसामान्यस्वरूपस्वभावो न भवतीत्यपोहमात्राभिधायी
यदि तु सोऽप्यपोहपर एव शब्दापरित्यज्येव दोषा प्रसज्यन्त इत्याह-यदि तु सोऽपीत्यस्यादीति।
एवं शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्दस्यापोहमात्रपरत्वे वृक्षाभिधित्वं न स्यात् शिंशपापरतयाऽर्थापत्त्यत्वात्, तत्सामानाधिकरण्य-
व्यावर्तनाच्छेदे न भवतीत्येवमर्थापत्त्या वृक्षार्थं वा नानुमन्येत शिंशपात्वम् अनुमन्यते तु, शिंशपाशब्दोपदर्शनादिरो-
धादीति पूर्ववच्चोऽत्र विशेषमात्रमेवाह-तत्र विशेष इति। शिंशपाशब्दो वृक्षादिसामान्येनाभिधानादुपसामान्यं च विरुधीत
25 नानुमन्येत वाच्योऽन्त एवात्र स्वान्ते विधिमाह-अशिंशपाभवनवदिति शिंशपाशब्दस्य अभवशिंशपानामतिस्वरूप
इत्येतद्वीभावितत्वेन वृक्षादिभिरभावे व्यापार एव नास्तीति भावः। अतश्च वृक्षादिसामान्यार्थस्य शिंशपादि च विरोधस्य एव
तदनुवृत्तिविधेरभावे तत्सामानाधिकरण्यं भवति तदनुवृत्तिविधिनाभावे न भवेदत्र एवं शिंशपेति तथा भवतीत्येवमर्थ
सामान्याभिधायि न सामानाधिकरण्यं तदभिमतं वस्तु स्यात् अभावत्वाद्वृक्षत्वाद्यनुपपत्तिरिति साधनहेतुमात्रमेवाह पूर्वमर्थ-
व्यतिरिक्त हेतुं दर्शयन्-अभावत्वाद्वृक्षत्वादिरिति। शेषमत्रा पूर्ववद्भावनेत्याह-शेषेति उपसंहरति-एवं ताव
30 दिति। अन्वर्थमिति सामान्यविशेषं सामान्यं सामान्यशब्दे विधत्ते विधेरेव शब्दार्थत्वादिति भावः। अथ तदन्य-
सामान्यमेवस्पर्शमपोहनामर्थं नानात्वेऽन्यत्वे तुल्यत्वमपि, अविरोधात्, विरोधात्तु व्यावृत्तिरपोहेन इति यदुच्यते तत्राविरोधोऽपि
विविधत्वार्थस्य एव घटते नान्यापोहस्य इत्याह-यस्त्वविरोधादित्युक्तमिति। व्याख्ये-यद्यपि त्वयेति, एकस्य

---

१ हि इ ख. ग. तद्योविषविविशेषा।

अन्यत्वाविशेषात्, अभावतुल्यत्वाच्च, समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचकः, एवञ्च विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्भवनसामान्यापरित्यागिनो स्वविशेषकर्तृपदार्थवाचित्वं समूहेन भवतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभवनसामान्यवाचिनोर्विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धलक्षणसामान्यविशेषभावितृत्वपर्यायवाचित्वम्, वाक्यादिसमूहस्य वाक्यार्थवाचकत्वम्, तथा तदर्थाविरोधिसामान्योपसर्जनप्रकृतविध्यर्थत्वात् सर्वशब्दानाम् । 5

अन्यत्वाविरोधादित्यादि, यद्यपि त्वया कारणमुक्तमन्यत्वेऽपि सामान्यादिशब्दार्थानपोहे तेषाम-विरोधादिति सोऽप्येवमेवाविरोधो भवते, भवनविध्येकार्थीभूतत्वात्—सामान्यस्य विशेषस्य च यत्किञ्चि-द्वस्तु वस्तुत्वं भवनमेवान्योन्यात्मकत्वेनैकीभूतं स एव शब्दार्थो विवक्षितार्थोपकाराविनाभावित्वेनैकीभूतो विधीयमानत्वादेवाविरुद्ध इति युज्यते, नान्यापोहे, अन्यत्वाविशेषात् अभावतुल्यत्वाच्च को विरोधाविरोधा-विति, समूहश्च[प्रकृतिप्रत्ययादीनां]तथा तदर्थान्तरवाचकः, तद्व्याख्या—एवञ्चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा विधि- 10
प्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयोरित्यादि यावत् वा[क्या]र्थवाचकत्वमिति, प्रकृतिप्रत्यययोर्भवन-सामान्यापरित्यागिनोः तद्विशेषकर्तृपदार्थवाचित्वं समूहेन भवतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभवनसामान्य-

---

सामान्यमेव सर्वोऽपि शब्दार्थोऽपोहेऽभ्युपगते [illegible] त्वया भवता यदुक्तं तेषामविरोधादिति सोऽविरोधो नापोहपक्षे सम्भवति किन्तु विधिशब्दार्थत्वपक्ष एवेति भावः । हेतुमाह—भवनेति सामान्यं विशेषश्च भवनमात्रमेवानन्यात्मभूतं अनन्यभूतत्वादेव सामान्यस्य विशेषस्य च यत्किञ्चिद्वस्तु विवक्षितार्थोपकाराविनाभावित्वेन रूपेण विधीयमानत्वादविरुद्धं 15
भवति, न त्वन्यापोहे [illegible] सामान्यादेर-[illegible] एव नास्तीति भावः । एवं समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचक इति मूलस्य [illegible]—समूहश्चेति, [illegible] [illegible] एवं [illegible] वाक्यार्थं बोधयति, [illegible] यथा [illegible] समासे [illegible] 20
[illegible] प्रकृतिप्रत्यय[illegible] सामान्यं [illegible] [illegible] प्रकृतिप्रत्ययौ [illegible] विधिरूपेणैव [illegible] । [illegible] विधिप्रधानशब्दार्थत्वमुपपाद्य समास-पदाना [illegible]—नीलोत्पलमितीति वर्तिपदार्थभवनसामान्यवाचिनोः—समास[illegible] 25
[illegible] विशेषणविशेष्यभावरूपसम्बन्धरूपेण सामान्यविशेषभावरूपो [illegible] नीलोत्पल[illegible] ननु नीलशब्दो नीलगुणविशिष्टं द्रव्यमाह, उत्पलशब्दश्च उत्पलत्वविशिष्टं द्रव्यम्, तथापि द्रव्यशब्दौ परस्परमुपकारकभावाभावान्न[illegible] कथं विशेषणविशेष्यभाव [illegible] नीलशब्दो द्रव्यमाह स च गुणविशिष्ट इति [illegible] [illegible] द्रव्यमात्रमाह तथा च [illegible] उत्पलशब्दोऽपि [illegible] द्रव्ये वर्तत इति [illegible] नीलगुणविशिष्टमुत्पलं [illegible], 30
[illegible] द्रव्यं [illegible] [illegible] नीलशब्दो [illegible] विशेषणम् [illegible] विशेषणम् इति [illegible] सामान्य-विशेष[illegible] [illegible] द्रव्यमुक्तं [illegible] नीलोत्पल[illegible] विशेषणविशेष्यभाव इति भावः । एवं राजपुरुषादावपि [illegible] सामान्योपसर्जनविशेषप्रधाना [illegible]—

---

१ सि० क्ष० छ० डे० [illegible] ।

येति चेदुच्यते शिंशपादिः, तत्सम्परिग्रहेण वृक्षादेः सत्त्वमात्रानुवृत्तेः सामान्यस्य सम्परिग्रहेण तस्यापाया-
पायवत्त्वात्तस्यापरिग्रहेण चाव्यभेदानुवृत्तिव्यावृत्ती। किं कारणं न ते सम्भवतीति चेदुच्यते-
यस्मात् तदुपसर्जनाशिंशपाऽभवन्तीवर्त्ता चम् स्वार्थमभिधत्ते, गच्छत्-प्रश्नभिसर्पः, स्वार्थानुवृत्ति-
सामान्योपसर्जनत्वस्याशिंशपायाः घटादेः तत्राभवनलक्षणस्य च व्यावृत्तिसामान्यस्य स्वार्थ-
5 शिंशपात्वस्य शिंशपार्थः स नैव तयोरनुवृत्तिव्यावृत्त्योः, इतरथा किमित्यसावपोहेत अप्रतिपत्तव्य
किञ्चित् ?, यदि तु सोऽपीष्यते पूर्ववत्प्रश्न इत्युत्तरितः यस्मात् यावद्विशेषार्थविधिरित्युपन्यस्य, तत्र विशेषे
उच्यते-यथा शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्दो न विदध्यात् वृक्षार्थं, शिंशपाविशेषास्याप्यनभ्युपगतत्वात् इति
पूर्वपक्षमोऽर्थापत्त्या मानुमन्येत वा अथवो न भवतीत्युक्तेऽर्थापत्त्यं वृक्षो भवतीत्यवगमो मा भूत्, इत्यत्रो-
च्यते कुतः ? तथार्थाविरोधात्, तथाव्यर्थविरोध इत्येतस्य हेत्वर्थत्वात्, अशिंशपाभवनवृत्ति-
10 त्वाभिरतभावभवनविसादित्युक्त्या, सामान्यमविरुध्यमेव तदविनाभाविविशेषार्थो गमयितव्य मतः,
अभावत्वाद्यभावत्वादित्यभिप्रेतुका, अभावमात्राभ्युपगमात् हेतुसिद्धिः, तद्विपर्ययेऽभ्यसत्त्वापत्तिः, शेषभाव-
भावना पूर्वभवभावनानुरूपा, एवं तावत् सामान्यमेव पर्यायशब्दार्थानपोहवत् सामान्यसामान्यमर्थान्त-
पोहोऽन्यनिमित्तविशेषाभिधाविसामान्यशब्दार्थविधिप्रोक्तः, विधेरेव शब्दार्थत्वात्।

यत्त्वविरोधादित्युक्तं सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते भवनविध्येकार्थीभूतत्वात्सामान्ययोः,

---

15 यत्र तत्समुदायेन सामान्यधर्मौ [illegible] इति चेन्नम्। [illegible]
यस्माद्-यस्मादिति। शिंशपाशब्दो [illegible] स्वार्थं विदध्यात् [illegible]
शिंशपा [illegible] व्यावृत्तिसामान्यस्य च [illegible] भवतीति [illegible]
यस्मात्। यदि शिंशपाशब्दः शिंशपा [illegible] सामान्यं स्यात् अपोहो वा [illegible]
[illegible] इतरथेति तस्मात् [illegible] स्वार्थं [illegible] भवतीति भावः। यदि तु स [illegible]
20 व्यावृत्तिमात्रं [illegible] न तु [illegible] इति [illegible] व्यावृत्तिसामान्य [illegible]
[illegible] तु सोऽप्यपोहार एव [illegible] प्रसङ्गात् [illegible] यदि तु सोऽपीष्यतीति।
[illegible] शिंशपेत्यत्र [illegible] न स्यात् शिंशपा [illegible], [illegible]
[illegible] न भवतीत्येवमर्थापत्त्यं यदार्थं वा नानुमन्येत शिंशपाशब्दः, अनुमन्यते तु, शिंशपाशब्दो [illegible]
भवतीति पूर्वमन्यतोऽस्य [illegible]-तत्र विशेष इति। शिंशपाशब्दो [illegible] सामान्यं न [illegible]
25 नानुमन्येत [illegible] अशिंशपाभवनवदिति शिंशपाशब्दस्य [illegible]
[illegible] भवतीति भाव। [illegible] शिंशपापि न [illegible]
[illegible] न [illegible] तथा [illegible]
[illegible] न समानाधिकरणं [illegible] स्यात् [illegible] तावद्धेतुमाशङ्कते [illegible]
[illegible] हेतुं [illegible]-अभावत्वादभावत्वादिति। शेषभावना पूर्वभावनानुरूपेत्याह-दोषेति [illegible]-एवं ताव-
30 दिति। अन्यनिमित्तेति [illegible] सामान्यं सामान्यशब्दो विधत्ते विधेरेव शब्दार्थत्वादिति भावः। [illegible]
सामान्यमेव [illegible] दृष्टेऽपि, अविरोधात्, विरोधात्तु [illegible] इति चेदुच्यते [illegible]
[illegible] एव घटते [illegible]-यत्त्वविरोधादित्युक्तमिति। [illegible]-यद्यपि त्वयेति, [illegible]

1 सि. क्ष. डे. [illegible]।

तयोः ॥' इति तत् कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे, अनुपात्तत्वाद्विशेषाणाम्, उपात्त त्वात्तु संशयः स्यादुभयवदिति चेन्न, उक्तत्वात् ।

आह चेति, उक्तार्थसङ्ग्रहकारिका, 'तन्मात्राकाङ्क्षणात्' इत्यादि, आत्मार्पणमात्रमाकाङ्क्षति सामान्य समेदे[?]ऽतत्तन्मात्राकाङ्क्षणादेव:-शिंशपा वृक्षेण सामान्येन[विना]नास्ति ततोऽन्य[त]श्चेति, किं तर्हि ? उपात्त एव, कस्मात् ? तदनुगतत्वात्-तेन सह 'विशेषेण सामान्यस्यानुगतत्वे सति तत्त्वात्-एकत्वापत्तेः, विशेषैकत्वात्, अन्यत्वे सत्यप्येककार्यत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्यात्मलाभात्, अन्यतरत्यागे स्वरूपाप्रतिलम्भात् सामानाधिकरण्यम्, न हि वृक्षेण विना शिंशपा शिंश[प]या विना वा वृक्षोऽस्तीति, अत्र यदुक्त 'नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः' ॥ इति तत्कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे-संशयस्तावत्-अन्यापोहमात्रोक्तेः अनुपात्तत्वाद्विशेषाणां सामान्यस्यैव नास्ति, यद्युपात्ताः स्युर्विशेषाः स्यात् संशय[ः]साम्यमपि च नास्ति, अनुपात्तत्वात् कुतः सामानाधिकरण्यं ?, उपात्तत्वात्तु संशयः स्यादुभयवदिति चेन्न, उक्तत्वात्-सामान्यानुपदर्शनात् विधिविशेषार्थाभिमते नियमदर्शनादिति ।

किञ्चान्यत्—

अनेकत्व सामान्यमिह वृक्षः शिंशपेत्युक्ते भेदशब्देनोपात्तम्, शिंशपाविभ्येकार्थीभूतार्थत्वात्, अतस्तयोर्भिन्ना विशेषणविशेष्यता, विपक्षाभावात्, शिंशपा वृक्षः वृक्षः शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, नामाद्यनेकं सामान्य, पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामादित्वात्, शिंशपैव वा नामाद्य-

तन्मात्राकाङ्क्षणादिति सामान्यं समेदे आत्मार्पणमात्रं-भेदेषु स्वानुरक्तमस्वरूपत्वेनात्मार्पणमात्रमाकाङ्क्षति, तस्मात् सामान्येन विना भेदस्य स्वरूपमेव नास्ति, तस्मात् कथं सामान्येन समेदा परित्यज्यन्ते ? उपेक्ष्यन्ते वा ? किन्तु परिगृह्यन्त एव विशेषेण भासन्ते इति एतावत्स्यात्, तत्र विशेषभावेन सामानाधिकरण्यं स्यादेव विशेषस्योपात्तत्वात्, अनुपात्ते हि संशयः स्यादिति कारिकाभावार्थः । उपात्तत्वे हेतुमाह-तदनुगतत्वादिति विशेषेण विना सामान्यस्यासम्भवात् तेनानुगतं सामान्यम्, तेन स्वात्मा च स एव भासत इत्येकत्वापत्तिरपीष्यते । भेदे आत्मार्पणकाङ्क्षणात् स्वाविनाभावित्वं विशेषे भेदानुगतत्वात् विशेषाविनाभावित्वं सामान्यस्येति परस्पराविनाभावित्वेन तयोरन्यत्वम् इत्याह-सामान्यविशेषयोरिति । परस्परं विना भावित्वे तत्स्वरूपमेव न स्यादित्याह-अन्यतरत्याग इति तर्हि सामान्यविशेषयोरन्यत्वेऽपि अभ्युपेतकार्थत्वनियमात् एकार्थता सामानाधिकरण्यं स्यादेवेति भावः । परस्पराविनाभावकत्वेन सर्वमपि-न हीति । अत्रान्यार्थो मतमिदं निराकृतो-यत्र यदुक्तमिति सामान्येन विशेषाद्युपात्ते तयोराभाति साम्ये चैकार्थता वा तयोर्वा तत्कुतः सम्भवति स्वाभिधेयेनाप्यन्यापोहमात्रस्योक्तत्वात्, तावता न विशेषाणामनुपस्थितस्य पुरोवर्ति शिंशपादि वा निम्बादि वेति संशयसद्भाव एव, विशेषस्योपात्तत्वेऽप्यन्यापोहकत्वेन सामान्येन स्वात्मार्पणात्, सामान्ये हि अन्यापोहोऽभावात्मा स्वात्मार्पणात् भेदेऽन्यथा एवेति इत्याह सत्त्वाभाव इति भावः । तदेवाह-संशयस्तावदिति न हि भावपोऽभावः कस्यचिदनुगतस्य इति भावः । अनुपात्तत्वेन न साम्यमपि नास्ति येनैकार्थता भवेदित्याह-साम्यमपि चेति एतावतापि चैकार्थता । नतु सामान्येन तदन्येन भेदा अनुगतात्मानः सम्भाविताः तत्वे- उपात्तत्वाच्चेति । सामान्योपदर्शनं विशेषविधिप्राधान्यतात्पर्यत्वमिष्यते तु नियमोऽत्र दर्शनात् सम्भवादि स्यात्, न वा सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्युक्तत्वादिति समाधत्ते-उक्तत्वादिति । अत्र विशेषणविशेष्ययोर्विशेषणाविरोधेन सामान्योपदर्शनमभेदभावापत्तेः संशयमुपपादयितुमाह-अनेकत्वेति । विशेषणविशेष्यभावमेवैकार्थस्य वृक्षः शिंशपेत्यत्र विश-

१ सि. तत्स्वरूपत्वात् प्र डा. तत्-स्वरूपत्वात् । २ सि क्ष. छा. विशेषेण । ३ सि. क्ष. छा. विशेषत्व । ४ सि क्ष छा. विशेषत्वो । ५ सि प्र डा. 'शिंशपां' दि वृ. ।

वाचिनोः विशेषणविशेष्यसम्बन्धसम्बन्धसामान्यविशेषमात्रस्वार्थवाचित्व तथा राजपुरुषादीनां पदाभिसम्बन्धविशेषणादीनां ज्ञेयम्, व्यक्तिसमूहेऽपि देवदत्तस्तिष्ठति देवदत्तो गृहे तिष्ठति देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्यादि वि[भि]न्नपदार्थादिपदसमूहानां वाक्यार्थवाचकत्वमुपपादयन्तो विशेषसामान्यो-[पसर्जन]प्रकृतिविषयत्वात् सर्वसम्बन्धानामिति ।

5 अथवा ॥ अनेन पारतन्त्र्यात् सच्छब्दानाक्षेपकत्वेन सन् घट इति सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोतीति प्रत्युक्तं प्रतिषेधसामानाधिकरण्यं वेदितव्यम् ।

अथवाऽस्यादि श्लोकः, यदुक्तं त्वया घटादिभेदानाक्षेपित्वात् सच्छब्दस्य वाचिकस्योपसर्जनद्रव्यमात्राभिधानात् पारतन्त्र्यात् घटादिभेदाक्षेपत्वाच्च सह सामानाधिकरण्याभाव इति यथा परेषां दोषस्तथा तवाप्यसन्निषेधमात्राभिधानपारतन्त्र्यादनाक्षेपकत्वेन सर्वेषाम् घटादीनामिति दुरुपरोपसम्भवे किं 10 मुधा भाष्यते त्वया ? इति अनेनेत्यादि वचनानामपि पारतन्त्र्यात् सच्छब्दानाक्षेपकत्वेन सन् घट इति सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोतीति प्रत्युक्तं प्रतिषेधसामानाधिकरण्यं वेदितव्यम् ।

आह च—'तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेदः स्वसामान्येन नोज्झितः । नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः ॥ (प्रमा० स०) इति, आत्मार्पणाभ्युपगमाकाङ्क्षति सामान्यं स्वभेदे, अतस्तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेदः शिंशपा वृक्षेण सामान्येन नास्ति ततोऽन्यश्चेति किं तदुपात्त एव तदनुकरण-15 त्वात्, अन्यत्वे सत्यप्येकार्थत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्तासंभवादन्यतरत्यागे सत्त्वाप्रतिलम्भात्, अत्र यदुक्तं 'नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता

तथा राजपुरुषादीनामिति । एवं [illegible] सामान्योपसर्जनविशेष[illegible] ... [illegible]

तयोः ॥' इति तत् कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे, अनुपात्तत्वाद्विशेषाणाम्, उपात्तत्वान्न संशयः स्यादुभयथपीति चेन्न, उक्तत्वात् ।

आह चेति, उक्तार्थसङ्ग्रहकारिका, 'तन्मात्राकाङ्क्षणात्' इत्यादि, या मात्रैकमात्रमाकाङ्क्षति सामान्यं समेदेऽवतन्मात्राकाङ्क्षणादेवः—शिंशपा वृक्षेण सामान्येन[विना]नास्ति ततोऽन्य[क]श्चेति, किं तर्हि ? उपात्त एव, कस्मात् ? तदनुबद्धत्वात्—तेन सह विशेषेण सामान्यस्यानुबद्धत्वे सति तत्त्वात्—एकत्वापत्तेः, विशेषैकवचनत्वात्, अन्यत्वे सत्यप्येककार्यत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्यात्मलाभात्, अन्यतरत्यागे स्वरूपानवस्थानात् सामानाधिकरण्यम्, न हि वृक्षेण विना शिंशपा शिंश[प]या विना वा वृक्षोऽस्तीति अत्र पठ्यते 'नोपात्ता संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः' ॥ इति तत्कुतः संशयः ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे—संशयत्वाभावात्—अन्यापोहमात्रोक्तेः अनुपात्तत्वाद्विशेषाणां सामान्यशब्देन नास्ति, अनुपात्ताः स्युर्विशेषाः स्यात् संशय[ः]साम्यमपि च नास्ति, अनुपात्तत्वात् कुतः सामानाधिकरण्यं ? उपात्तत्वान्न संशयः स्यादुभयथपीति चेन्न, उक्तत्वात्—सामान्यानुपदर्शनात् विधिविशेषार्थाभिव्यक्ते भिन्नपदर्शनादिति ।

किञ्चान्यत्—

अनेकञ्च सामान्यमिह वृक्षः शिंशपेत्युक्ते भेदशब्देनोपात्तम्, शिंशपाविशेषैककार्यीभूतार्थत्वात्, अतस्तयोर्भिन्ना विशेषणविशेष्यता, विपर्यासदर्शनात्, शिंशपा वृक्षः वृक्षः शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, नामाद्यनेकं सामान्य, पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामादित्वात्, शिंशपैव वा नामाद्य

तन्मात्राकाङ्क्षणादिति सामान्यं समेदे [illegible]—भेदतु [illegible], तस्मात् सामान्येन विना भेदस्य तत्त्वमेव नास्ति, तस्मात् कथं सामान्येन समेदाः परिगम्यन्ते ? उपेक्ष्यन्ते वा ? किन्तु [illegible] एव विशेषेण व्याप्तत्वे सति एकत्वात्, ततश्च विशेषणभावेन सामानाधिकरण्यं स्यादेव विशेषस्योपात्तत्वात् अनुपात्ते हि संशयः स्यादिति [illegible] । उपात्तत्वे हेतुमाह—तदनुबद्धत्वादिति विशेषेण विना सामान्यस्यानवस्थानात् तेनानुबद्धं सामान्यम्, तेन व्याप्तमिव स एव व्याप्य [illegible] । भेदे [illegible] शिंशपादेः भेदानुबद्धत्वाच्च विशेषाविनाभावित्वं सामान्यस्येति परस्पराविनाभावित्वेन तयोरात्मलाभम् इत्याह—सामान्यविशेषयोरिति । परस्परं विना स्वात्मनो तत्त्वमेव न स्यादित्याह—अन्यतरत्यागे इति तयोः सामान्यविशेषयोरन्यत्वेऽपि [illegible] सामानाधिकरण्यं स्यादेवेति भावः । परस्पराविनाभावेन दर्शयति—न हीति । अत्रायमेव [illegible]—अत्र पठ्यतेमिति सामान्येन विशेषानुपात्तौ संशयापत्तिः साम्ये चैकार्थता वा तयोः तत्कुतः [illegible] [illegible] पुरोवर्तिनं शिंशपादि वा [illegible] संशय[illegible] एव [illegible] सामान्यं हि [illegible] भेदेऽप्यमान एवेति पुनः संशयाभाव इति भावः । तदेवाह—संशयत्वाभावादिति न हि [illegible] अनुपात्त इति भावः । अनुपात्तत्वादेव च साम्यमपि नास्ति चैकार्थता [illegible]—साम्यमपि चेति, एकत्वतापि [illegible] । ननु [illegible] भेदा अनुपात्ता अतः [illegible]— उपात्तत्वाच्चेति । सामान्योक्त[illegible] तु [illegible] [illegible] स्यात्, न वा सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्युक्तत्वादिति समाधत्ते—उक्तत्वादिति । अत विशेषणविशेष्ययोर्विभिन्नता[illegible] सामान्योक्त[illegible]—अनेकञ्चेति । विशेषणविशेष्यभावविपर्यासं दर्शयति [illegible]

१ सि. [illegible] । २ सि. क्ष. डा. [illegible] । ३ सि. क्ष. डा. [illegible] । ४ सि. क्ष. डा. [illegible] । ५ सि. क्ष. डा. [illegible] ।

पेक्षया सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विध्येकार्थीभूतत्वादुपात्तं तदा संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपाव्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामानयेति प्रयत्नेन विशेष्यविशेषणत्वानियमः, न तु ययोर्व्यक्ते त्वया न तयोस्तुल्ये विशेषणविशेष्यते इति, दृष्टत्वानियमेन तुल्यत्वस्य ।

अनेकं चेत्यादि, इह विधिप्रधाने सप्तार्थे वृक्ष शिंशपेति चोक्ते भेदरूपेण अनेकात्म सामान्य पृथिवीद्रव्यसत्तादिनामस्थापनाद्रव्यभावाख्यं सर्वमप्युपात्तम्—अव्यभिचारिणा भेदेन, शिंशपादिविध्येकार्थीभूतत्वात्, अतस्तयोर्मिथः—सामान्यविशेषभावयोर्विशेषणविशेष्यता विवक्षावशात् कदाचिद्वृक्षेण शिंशपा विशेष्यते कदाचिच्छिंशपया वृक्षः, शिंशपा वृक्षो वृक्ष[ः] शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, तदनियमस्य हेतुं दर्शयति—नामाद्यनेकभिन्नानि नामशिंशपा स्थापनाशिंशपा द्रव्यशिंशपा भावशिंशपा, अन्यथा शिंशपेति भाति क्वचे नामशिंशपा तत्र सामान्य पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामत्वात्, शिंशपैव वा नामाद्यपेक्षया सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विध्येकार्थीभूतत्वादुपात्तम् तदा संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपा अन्यस्य नामशिंशपा व्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामौदयिकभावात्मिकां भावशिंशपा[मा]नयेति प्रयत्नेन विशेषणत्वं वृक्षस्य शिंशपायाश्च विशेष्यत्वमनियमः, न तु ययोर्व्यक्ते त्वया न तयोः तुल्ये विशेषणविशेष्यते[इति]दृष्टत्वानियमेन तुल्यत्वस्येति एवं तावदेवं यावत् सर्वमिति ।

यदि—इह विधिप्रधान इति एवः विधिभेदाद्गौ सामान्यतत्त्वो विशेषणत्वोभौ सामान्यभेदयोर्भावत्वात्मकयोरपि अत्र विशेषेण प्रसक्तिम् तत्र यदा भेदरूपेण शिंशपात्वेन द्रव्यपृथिवीद्रव्यसत्त्वादीनि नामस्थापनाद्रव्यभावशिंशपादीनि सर्वाण्युपात्ते तेषां शिंशपाभेदाव्यभिचारात् विध्याभिव्येकीभूतत्वेन तदा सामान्यविशेषभावयोर्विशेषणविशेष्यभावे वैचित्र्यं भवतीति भावः । विवक्षावशादित्यस्य विपक्षाभावादिति [illegible] विशेष्यविशेषणत्वे [illegible] न तु प्रतिनियते [illegible] अन्ये [illegible] विशेषणविशेष्यभावमिति भावः । [illegible] शिंशपायामस्य इति । ननु नास्ति [illegible] न [illegible] कस्यचिदपि [illegible] न हि भवति [illegible] किन्तु [illegible] [illegible] अपि [illegible] न [illegible] वाच्यम् । तत्र तथा भवतु नाम यत्र तु [illegible] शिंशपेति [illegible] न चात्रापि [illegible] प्रथमगुणस्थानो भेदराजस्यैव [illegible] भेदात् [illegible] न तु विशेषम्, [illegible] शिंशपा वृक्ष इति [illegible] न हि भवति [illegible] वाच्यम् शिंशपात्वेन नामस्थापनाद्रव्यभावशिंशपाया अपि बोधात् [illegible] सामान्यमेव [illegible] सामाद्यनेकमिति । ननु नामादिविशिष्टम् सामान्यभेदयोर्विशेषणविशेष्या- भावात् [illegible] तथ सामान्यमिति [illegible] । [illegible] शिंशपा [illegible] शिंशपेव वेति । [illegible] नामादिभेदेन—शिंशपादिभेदरूपेण नामशिंशपादेरव्यभि- चारित्वाभावेन [illegible] तथेदमिति । [illegible] शिंशपा [illegible] विशेषणं [illegible] । [illegible] न तु ययोर्व्यक्ते [illegible] । [illegible] एवं तावदेवमिति । [illegible] इति [illegible]

यदप्युच्यते त्वया 'भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः ॥" (प्रमा० स०) इति तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते विरोधाभावात् अङ्गाङ्गिभावेन सामान्यविशेषभावापत्तेः सर्वस्य, कस्मात्तर्हि अपोहते ? उच्यते–'स्वार्थावयवशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमभियमश्नुते ॥' इति स्वार्थावयवशक्तित्वात् शिंशपाशब्दः खदिरादिमपोहते, सामान्यार्थविशेषार्थविधिमभियमश्नुतेर्भेदान्तरस्याविवक्षितत्वात्, न तु विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोरविनाभावित्वे सामान्याविनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेणैव कथं विरुध्यते विशेषः ? एतेन सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिन इत्यादि सर्वमभिहितन्यायेन प्रत्युक्तमित्यलमतिप्रसङ्गेन । 5

(यदप्युच्यत इति) यदप्युच्यते त्वया 'भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः ॥'(प्रमा० स)इति, तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते, विरोधाभावात्, अङ्गाङ्गिभावेन 10 सामान्यविशेषभावापत्तेरुक्तन्यायेन सर्वस्य नानापर्यायस्य, कस्मात्तदपोहते ? उच्यते–यस्मादित्थं 'स्वार्थावयवशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमभियमश्नुते ॥ (ग्रन्थकारस्य) इति, स्वार्थेऽवयवशक्तिरस्य शिंशपाशब्दस्य वृक्षसामान्यसहायस्य शिंशपायामेवावयवा, तस्या एव विवक्षितत्वात् तु भेदान्तरार्थप्रतिपादनसामर्थ्याभावादप्रवृत्तिः अतः स्वार्थावयवशक्तित्वात् शिंशपाशब्दः खदिरादिमपोहते, किं कारणं ? सामान्यार्थविशेषार्थविधिमभियमश्नुतेः–येयमभिहितानां सामान्यशब्देनोपसर्जनसामान्यार्थेन विशेषाणां नियमार्था 15

विवक्षितुमाह यदप्युच्यते त्वयेति । व्याकरोति–यदप्युच्यत इति भेदो–विशेषशब्दो भेदान्तरार्थं विशेषशब्दान्तरवाच्यमर्थं विरोधित्वादपोहति [illegible] शिंशपाशब्दो हि स्वगतसामान्यस्य विरोधिनः [illegible] [illegible] । अत्र भेदान्तरार्थस्यापोहो विरोधित्वादिति यो हेतुस्तत्र दोषोद्भावनाय [illegible] विवक्षति–तत्रापि न त्विति [illegible] 20 [illegible] सामान्येन [illegible] विशेषा अपि [illegible] एव अत एव नास्ति [illegible] विरोध [illegible], अङ्गाङ्गिभावः [illegible] सर्वस्य [illegible] सामान्यविशेषभावापत्तेः [illegible] इति भावः । ननु यदि एवं [illegible] तर्हि [illegible] कुतो [illegible] कुतो वा [illegible] इत्याशङ्कते–कस्मात्तर्ह्यपोहत इति । [illegible] समाधिमाह–स्वार्थावयवेति [illegible] भेदान्तरस्यार्थमपोहते [illegible] 25 [illegible] इति तत्त्वं । [illegible] सामान्य- [illegible] तत्र तत्र [illegible] वा स्यात्, [illegible] शिंशपा [illegible] खदिरादिमिति [illegible]–स्वार्थेऽवयवेति । शिंशपा [illegible]–तस्या एवेति [illegible] शिंशपाशब्दो [illegible] इति भावः । [illegible]–अत इति यत [illegible] 30 [illegible] एव [illegible] शिंशपा [illegible] इति भावः । [illegible]–सामान्यार्थेति [illegible] सामान्योपसर्जन [illegible] । तमेवार्थं स्फुटयति–येयमभिहितानामिति [illegible]

१ सि क्ष डा दे [illegible] । २ सि क्ष डा दे °मुनि° । ३ सि क्ष डा दे °रर्थान्त्र । ४ सि. क्ष डा दे. अतिप्रसि° ।

पेक्षया सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विशेषकधर्मीभूतत्वादुपात्तं ततः संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपाव्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामानयेति भवत्येव विशेष्यविशेषणत्वानियमः, न तु यथोच्यते त्वया न तयोस्तुल्ये विशेषणविशेष्यते इति, दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्य ।

अनेक चेत्यादि, इह विधिमयाने व्यवहारे वृक्षः शिंशपेति चोक्ते भेदरूपेण अनेकत्वं सामान्यं

5 पृथिवीद्रव्यसदादिनामस्थापनाद्रव्यभावात्मकं सर्वमप्युपात्तम्–अव्यभिचारिणा भेदेन शिंशपाविशेषकधर्मीभूतत्वात्, अतस्तयोर्मिथ्या–सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यता विनश्यतिस्मात् कदाचिद्वृक्षेण शिंशपा विशेष्यते कदाचिच्छिंशपया वृक्षः शिंशपा वृक्षो वृक्ष[:]शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, तस्यानियमस्य हेतुं दर्शयति–नामाद्यनेकमित्यादि नामशिंशपा स्थापनाशिंशपा द्रव्यशिंशपा भावशिंशपा, अन्यथाः शिंशपेति नाम्नि कृते नामशिंशपा तत्र सामान्य पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामत्वात् शिंशपैव वा नामाद्यपेक्षया

10 सामान्यम्, तथेदं भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विशेषकधर्मीभूतत्वादुपात्तम्, ततः संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपा अन्या नामशिंशपा तद्व्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामौदयिकभावात्मिकां भावशिंशपा[मा]नयेति भवत्येव विशेषणत्वं वृक्षस्य शिंशपायाश्च विशेष्यत्वमनियमः, न तु यथोच्येत त्वया न तयोः तुल्ये विशेषणविशेष्यते[इति]दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्येति एवं तावदेवं यावत् सर्वमिति ।

व्याख्या–इह विधिमयाने इति तत्र शिंशपेत्युक्ते सामान्यशब्दो विशेषशब्दयोर्मो–सामान्यमेवैकं [illegible] अत्र

15 विधौ [illegible] तत्र यदा भेदरूपेण शिंशपारूपेण [illegible] पृथिवीद्रव्यसदादीनि [illegible] तेषां शिंशपाभेदाव्यभिचारात् शिंशपाविशेषकधर्मीभूतत्वेन तदा सामान्यविशेषशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावे [illegible] ।

विनश्यति[illegible]–विनश्यतिस्मादिति [illegible] विशेषणविशेष्यत्वे [illegible], न तु [illegible]

[illegible] विशेषणविशेष्यभावमेति भाव । [illegible]

[illegible]–शिंशपावृक्ष इति । ननु [illegible]

20 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

25 [illegible]

[illegible]

[illegible]–नामाद्यनेकमिति । ननु [illegible]

[illegible] तत्र सामान्यमिति, [illegible] । [illegible]

[illegible]–शिंशपैव वेति । तथेदं [illegible]

30 [illegible]–तथेदमिति । [illegible]

[illegible]

[illegible]–ततः संशय इति । [illegible]

[illegible]

[illegible]–न तु यथोच्येतेति । [illegible]

35 [illegible]–एवं तावदेवमिति । [illegible]

दोषाभ्युपगमादानन्त्यव्यभिचारदोषः कथं [न] स्यादिति नन्वन्यापोहेनापि परपक्षदोषाभिधान-
मात्रेण स्वपक्षासिद्धिः पृच्छति, कथं वाऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधाने, पक्षसिद्धिरिति वाक्यशेषः,
पूर्वदोषप्रसङ्गश्च कथं अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधाने, अत्रोच्यते त्वया–'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि
दर्शनात् । [श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता]॥' (प्र. समु.) अन्यापोहेनाभिधानसिद्धि-
रिति वाक्यशेषः अनुमानानुमेयसम्बन्धो ह्यभिधानाभिधेयसम्बन्धः, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे धर्मेणा- 5
दृष्टे, अनग्नावदर्शनादग्न्यनुमानेनाग्निप्रतीतिः, तथा शब्दस्याप्यन्वयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्,
तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती, तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिराख्येया, क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याऽऽख्याना-
सम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति धूमस्य सर्वदेशेषु दर्शने[न], नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य
सम्भवः, धर्मिधूमादिविषयेऽपि च क्वचिदस्ति हि घटादिषु सम्भवः, तथापि न द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मना-
ऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि शिंशपाद्योऽर्थो, न च सर्वे रूपादयो शिंशपात्वात् गम्यन्ते, एवं 10
मन्वयद्वारेणानुमानाभावः ।

व्यतिरेकद्वारेणाप्यसम्भवः, तत आह–

अतुल्ये तु सत्यप्यानन्त्येऽशक्यमदर्शनमात्रेणाख्यानम्, अदर्शनेऽप्रवृत्तेः, अत एव
च स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनाद्व्यवच्छेदानुमानम्, एवञ्च तुल्या वृत्तिरशक्यात् ग्रन्थ

मान्ता शब्दस्यार्थे इति पक्षता न्याय्या । के दोषा इत्याह आनन्त्येति, आनन्त्यस्यैव असम्भावात् अभावे भेदस्य विशेषस्य 15
सत्त्वस्य पक्षधर्मत्वेन सहैव ... न ... तेषु ... सम्बन्धाविशेषात्
... व्यभिचार इति भावः
... नन्वन्यापोहेनेति । अत्र ...
... अत्रोच्यते त्वयेति ... स्वार्थस्य
... स्वार्थाभिधानसिद्धिरिति भावः । अनुमानानुमेयसम्बन्धवदेव ... तत्र यथेति, धूमस्यैकदेशे 20
दर्शनात्, अनग्निसमदर्शनात् धूमोऽग्निमत्त्वात् यदि ... । तथा शब्दोऽप्यन्वयव्यतिरेकौ ... स्वार्थमभि-
दधातीत्याह तथा शब्दस्येति । तौ चान्वयव्यतिरेकौ तुल्ये ... विभाग–तौ चेति । तत्र
तुल्ये सर्वत्रावश्यं ... न ... तत्र तुल्य इति । आनन्त्येऽसति कारणमाह–
क्वचिदानन्त्य इति ... इति भावः । असम्भव-
मेव दर्शयति–न हीति ... सर्वेषु देशेषु ... न ... दर्शने सम्भवतीति भावः । ननु 25
लिङ्गलिङ्गिभावेन ... नापीति नापि सर्वेषु ... सम्भवतीति
भावः । ... धर्मिधूमादि-
षयेति । तत्रापि ... तथापीति । हेतुमाह–सर्वात्मनेति ...
समुदायात्मकत्वेऽर्थस्य ... इति भावः । ... तुल्ये ... इत्युक्तं
दर्शि–एवमिति । अतुल्येऽपि ... न सम्भवतीत्याह–अतुल्य इति । अतुल्ये–विपक्षेऽन्य- 30

---

१ सि. क्ष. डे. ब. °रन्यशब्दार्थेऽस्वांश° । २ सि. क्ष. डे. ब. अन्यापोहेन शब्दो ।

विशेषश्रुतिः, वृक्षता शिंशपायाः प्रतिपादनस्य तद्द्वारत्वात् यथाऽस्माभिः प्रागित्थरेव व्याख्याता सा सामा-न्यार्थविशेषार्थगुणप्रधानभूतविशेषार्थवती यस्माद्वेतोः तस्मात् सामान्यार्थविशेषार्थविभिन्नभिन्नश्रुतेर्भेदान्य-रस्याभिन्नस्सिद्धत्वात् प्रयोजनाभावात् स्वार्थोपचयक्लृप्तिरयात् भेदः शिंशपादिः भेदं-खदिरादिनिरपोहते न तु विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोरन्योन्याविनाभावित्वे सामान्याविनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेणैव
5 कथं विरुध्यते विशेषः?-शिंशपादिः खदिरादिनेति एतेन सामान्यान्तरभेदार्थः स्वसामान्यविशेषिण इत्यादिसर्वमभिहितेन न्यायेन-सामान्यविशेषमतनविरुद्धाभिभूतार्थत्वाभिना प्रयुक्तार्थम्-प्रयुक्त-प्रतिपित्सित स्वार्थः इत्येवमस्य एवमादिनो वचनस्य इत्यन्यदपि यथोक्तेन-अन्यापोहशब्दार्थनिराकरणप्रसङ्गपरम्परागतः विस्तु विचारः प्रागुपमस्त्विर्यः ।

यदुक्तं कथं पुनः शब्दस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानम्? पूर्वदोषाप्रसङ्गश्च कथम्?
10 इत्यत्र त्वया 'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्। श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता ॥ [प्रमा० समु०] अनुमानानुमेयसम्बन्धो हि अभिधानाभिधेयसम्बन्धः, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शनादग्नेरनग्नेर्वाऽदर्शनादनग्निव्युदासेनाग्निप्रतीतिः तथा शब्द-स्यान्वयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्, तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिराख्येया क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याख्यानासम्भवात्, न हि संभवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु
15 दर्शनेन, नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य सम्भवोऽग्निधूमादिवत्, यद्यपि च क्वचिदस्ति शिंशपादिषु सम्भवस्तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मनाऽप्रतीतेः, गुणसमुदायो हि शिंशपा रूपोऽर्थः, न च सर्वे रूपरसगन्धादयो शिंशपाशब्दात्प्रत्यायन्ते एवमन्वयद्वारेणानुमानाभावः ।

यदुक्तमित्यादि, कथं पुनः शब्दस्यार्थान्तरापोहेन यदभिप्राय गृहीत्वा समस्तनिर्दोषता-प्रदर्शनार्थं समस्तं प्रत्युच्चारयता व्याख्यातं यावत् पूर्वदोष[ा]प्रसङ्ग इति, भेदजातिसम्बन्धतद्वत्पक्षगता

दोषात्वयाऽप्यानन्त्यव्यभिचारदूषयः कथं [न] स्युरिति ननु शब्दस्यार्थान्तरापोहेनेति पदपक्षदोषाभिधान-
मात्रेण स्वपक्षासिद्धितः पृच्छति, कथं वाऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधाने पक्षसिद्धिरिति वाक्यशेषः,
पूर्वदोषाप्रसङ्गश्च कथं अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधाने, अत्रोच्यते यथा–'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि
दर्शनात्। [श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता]॥' (प्र समु) सम्बन्धो द्विनाभावाभिधानसिद्धि
रिति वाक्यशेषः अनुमानानुमेयसम्बन्धो ह्यभिधानाभिधेयसम्बन्धः, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शना 5
दग्ने, अनग्नावदर्शनाच्च धूमदुत्वेनाग्निप्रतीतिः, तथा शब्दस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधाने द्वारम्,
तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिराख्येया क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याऽऽख्याना-
सम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु दर्शने[न], नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य
सम्भवः, अग्निधूमादिविषयेऽपि च क्वचिदस्ति हिमादिषु सम्भवः, तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मना
ऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि हिमवत्सोऽर्थः, स च सर्वो नान्वधुमपदयो हिमवच्छब्दाद् गम्यते, एष 10
सम्बन्धद्वारेणानुमानाभावः।

साकल्यव्यतिरेकस्याप्यसम्भवः, तत आह–

अतुल्ये तु सत्यप्यानन्त्येऽन्यत्वादर्शनमात्रेणाख्यानम्, अदर्शनेऽप्रवृत्तेः, अत एव
च स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनात्तद्व्यवच्छेदानुमानम्, एवं च कृत्वा वृक्षशब्दाद् द्रव्य

मान्यो सम्बन्धार्थे इति पाठस्य दृष्टः। के तेषा इत्यत्र आनन्त्येति आनन्त्येन स्वभावेन अन्यते नैरस्य विशेषस्य 15
पक्षस्य वाक्येन सर्वसम्बन्धाभावसम्बन्धात्, न सर्वत्रानुमानमेवमभिधेयानन्तेषु भेदेषु सम्य सम्बन्धसिद्धिः,
जातिपक्षेऽपि तद्वत्सर्वभिन्नत्वात्तदोऽन्यसम्बन्धानामसत्त्वेन सम्बन्धसम्भव एव अभिधानानामप्येषां स्वार्थत्वे व्यभिचार इति भावः
स्वपक्षे चासामर्थ्ये दोषप्रसङ्गमात्रेण स्वपक्षसिद्धिमभिमन्यमानः प्रश्नमवतारयति–ननु शब्दस्येति। अत्र बौद्धस्योत्तरमु-
पस्थापयति–अत्रोच्यते यथेति वाच्यवाचकभावो ह्यनुमानानुमेयसम्बन्धात्मकः शब्दस्यान्यशब्दार्थेऽदर्शनात् स्वार्थैकदेशे
दर्शनाच्चान्यापोहेन स्वार्थाभिधानसिद्धिरिति भावः। अनुमानानुमेयभावसम्बन्धमेव दर्शयति–तत्र यथेति धूमस्याग्नेरेकदेशे 20
दर्शनात्, अनग्निसमदर्शनाच्च धूमोऽग्निव्यभिचारी नेति प्रतीयते। तथा शब्दोऽप्यन्वयव्यतिरेकौ द्वारीकृत्य स्वार्थमभि-
दधातीत्याह–तथा शब्दस्येति। तौ चान्वयव्यतिरेकौ तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्यर्थं विवृणोति–तौ चेति। तत्र
तुल्ये सर्वत्रावश्यं शब्दस्य वृत्तेराख्यानं न सम्भवतीत्याचष्टे–तत्र तुल्य इति। अत्रानन्त्यमेव कारणमाह–
क्वचिदानन्त्य इति स्वार्थैकदेशेऽर्थस्यानन्त्येन सर्वत्र शब्दस्य वृत्तेरप्याख्यानासम्भवादानन्त्यादव्याप्त्यसम्भव इति भावः। अत्रोदाहरण-
मेव दर्शयति–न हीति वृक्षशब्दस्य सर्वेषु वृक्षेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु न वृक्षशब्दस्य दर्शनं सम्भवतीति भावः। ननु 25
लिङ्गलिङ्गिभावेन व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यते नापीति नापि सर्वेषु वह्निषु लिङ्गेषु धूमादीनां लिङ्गानां दर्शनं सम्भवतीति
भावः। धूमाग्न्योरनुमानस्य हिमादिषु हिमादेरप्यग्नेः स्यात् वाष्पवाचकयोरभावादिशङ्कामपाकरोति–अग्निधूमादि
विषयेति। तथापि हिमादिसम्भवे हिमादावग्न्यनुमानं सम्भवतीत्याह तथापीति। हेतुमाह–सर्वात्मनेति हिमादेर्गुण
समुदायस्य सर्वात्मना प्रतीत्यभावेन न हिमवत्सम्बन्धस्य इति भावः। तदेवं तुल्ये वृत्तेराख्यानासम्भवेन नार्थानुमानसम्भव इत्युपसं
हरति–एषमिति। अतुल्येऽप्यानन्त्ये सत्यपि व्यतिरेकस्याख्यानं न सम्भवतीत्याह–अतुल्य इति। अतुल्ये विपक्षेऽन्य- 30

1 सि क्ष. डे. पै °सम्बन्धमात्रेणाप्य। २ सि क्ष डे. पै अन्यापोहेन शब्दा।

त्वानुमानमुपपन्नं भवति, अन्वयद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, तस्मादनुगतोऽस्ति वृक्षशब्दार्थोऽपि सहितस्य शिंशपादिषु तस्मात् केवलेनाप्यनुमानं प्राप्नोति ।

(अतुल्ये त्विति) अतुल्ये तु समान्यानन्येऽप्यन्वयदर्शनमात्रेण अदर्शनेऽप्रवृत्तेरयत्नम्, अदर्शनमात्रत्वात् अदर्शनं हि दर्शनाभावमात्रम्, अत एव चेति यस्माद्दर्शनस्य सर्वत्रासम्भवः तस्मि-
5 न् दर्शने सर्वथाऽनुमानाभावोऽत एव त्वसम्बन्धिन्य इति, यत्र दृष्टः सोऽत्र सम्बन्धाभिमतः, न त्वविना-भावित्वसम्बन्धेन अन्यत्र[ा]दर्शनादिति—अभिधेयाभावे अदर्शनात्, अन्यथा हि वृक्षत्वस्य तस्मिन् वस्तुनि पृथिवीद्रव्याद्यभावेऽपि दर्शनं यत्नेन स्यात्, तदवच्छेदानुमानमिति, यदैवादर्शनमुक्तं वृक्षाभावेऽवृक्षे ततो व्यवच्छेदानुमानं—अवृक्षो न भवतीति, एव[म]कृत्वा वृक्षत्वाद् द्रव्यत्वाद्यनुमानमुपपन्नं भवति, अन्वयद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, तस्मादनुगतोऽस्ति वृक्षशब्दार्थाभिसहितस्य शिंशपादिषु तस्मात्
10 केवलेनाप्यनुमानं प्राप्नोति ।

अथ बहुषु पलाशादिष्वपि दृष्ट इति संशयो भवतीति चेत्, एवं सति वृक्षार्थे पार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्तायाः सन्ति तेषु वृक्षशब्दस्य समानत्वात् संशयः स्यात्, निश्चयस्तु दृष्टः शब्दाद् वृक्षमिति पर्यायाभिधानवत् पार्थिवादिव्यावृत्त्या वृक्षाभिधानात्, तथापि वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्तानाम् आनुलोम्येन निश्चयोऽर्थनिश्चयहेतुः, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्दस्य
15 लिङ्गस्य वा स्वार्थख्यापनशक्तिरस्ति, आह च 'बहुत्वेऽप्यभिधेयस्य न शब्दात् सर्वथा गतिः । स्वसम्बन्धानुरूप्येण व्यवच्छेदार्थकारिणी ॥' अनेकधर्मा शब्दोऽपि० (प्रमा० स०)

[illegible] —अतुल्ये त्विति । अदर्शनं हि दर्शनाभावमात्रम्, [illegible] —अदर्शनेऽप्रवृत्तेरिति । [illegible]
20 [illegible] अनुमानम्, [illegible] इति अत एव [illegible] अनुमानं भवतीत्यनेन [illegible] —यस्माद्दर्शनस्येति । [illegible] यत्र दृष्ट इति [illegible] —अन्यथेति । [illegible]
25 [illegible] —अन्यथा हीति । [illegible] —तदवच्छेदानु-मानमिति [illegible]
30 [illegible] —यदैवेति । [illegible] —अन्वयद्वारेणेति । [illegible] —तस्मादनुगत इति । [illegible] बहुष्विति । [illegible] —एवं सतीति । [illegible]

1 [illegible]

(अथेति) अथ बहुषु पलाशादिष्वपि दृष्ट इति संशयो भवति, एवं सति वृक्षार्थे पार्थिवत्वद्रव्यत्व-सत्त्वार्थी सन्ति तेषु वृक्षशब्दस्य समानत्वात् संशयः स्यात्, निश्चयस्तु दृष्टः श्रवणात्, वृक्षशब्दोऽवृक्ष निवृत्त्यैव[स्वा]र्थकोऽपार्थिवव्यावृत्त्यापि स्वार्थे वर्तते तथापि वृक्षपार्थिवद्रव्यसच्छब्दा[ना]नुलोम्येन त्रिभेदकार्थनिश्चयहेतवः, एवमर्थान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानमुपपन्नम्, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्द सेति यथा भेदापनमिधानं पूर्वमुक्तं तद्दर्शयति—आह चेति, एतमेवार्थं श्लोकद्वयेनापि दर्शयति–'बहुत्वेऽप्य- 5 भिधेयस्ये'ति, शिंशपादिभेदा अत्राभिप्रेताः, न द्रव्यादयः तथा हि वृक्षभेदेषु संशयो दृष्टः, अर्थवत्सु द्रव्यादिषु निश्चयः, 'स्वसम्बन्धानुरूप्यादि'ति यस्मादसौ तज्जातीये दृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्ति द्वारेणैव दृष्टोऽभिधायकः प्रागेवान्यत्रादृश्यमानः, तस्मात् सम्बन्धानुरूप्यात् तद्विशिष्टमेवार्थमाह, 'अनेक-धर्मा शब्दोऽपि' सामान्यधर्मैकत्वगुणत्वादिभि वृक्षार्थं तस्मिन् वस्तुनि नाभिधत्ते, तथा हि ते विनापि वृक्षार्थेन रसादिषु दृष्टाः, न तु वृक्षशब्दोऽन्यत्र दृष्टः, तस्माद्वृक्षशब्देनैव प्रत्यायनमुपपन्नमित्युक्त्वा स्वपक्षसि 10 द्ध्युपपत्तिः पूर्वदोषाभावश्च यस्माच्छ्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं[म्]बहुत्वेऽपि तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती सम्बन्धसौ कर्यात् न चापि व्यभिचारिता भेदानभिधानात्, एव तावद्भेदानभिधाने येऽपि दोषा उक्ताः ते परिहृता इति अन्यापोहवादिपक्षः ।

आचार्योऽस्यापि दूषणं वक्तुकामः प्राक् तावत् तत्र यदिदं श्रुतिसम्बन्धसौकर्यमुच्यत इति परिहार बीजमेव दूषयितुमाह– 15

एतदयुक्तं यतोऽन्वयव्यतिरेकावपीह न घटेते, 'अन्यापोहार्थनैर्मूल्यात् स्वार्थ स्वांशेऽप्यदर्शनात् । श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यात् तथापि व्यभिचारिता ॥' (अन्यकृतः)

इति स्वसम्बन्धस्यासम्भवेऽपि तदितरव्यावृत्तौ न स्यात्, ... निवृत्तिर्वाऽवृक्षव्यावृत्तिनिवृत्ति-र्वार्थं स्यादिति संशय एव स्यात् न तु तत्रो निश्चयो भवेदिति भावः । एवं स्वसम्बन्धस्यासम्भवेऽपि तदैवार्थकत्वम्, अवृ-क्षव्यावृत्त्यादितिनिश्चयार्थकः अत एव वृक्षशब्द पार्थिवद्रव्यसर्वविकल्पेषु पार्थिवशब्दो द्रव्यसर्वविकल्पेषु ... 20 सर्वविकल्पेषु हेतुरित्याह वृक्षशब्द इति । अर्थान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानमपि असम्बन्धिनः अन्यापोहद्वारेण सम्बन्ध-द्वारं मुक्त्वा न भवतीत्याशयेनाह न च सम्बन्धद्वारमिति । ननु वृक्षशब्दस्य बहुषु पलाशादिषु वृत्तेऽपि संशयो दृष्टः एवं मध्ये कस्यो निश्चित इति सामान्यात् संशयो भवतीत्याशङ्क्य–बहुत्वेऽपीति अभिधेयस्य बहुत्वमिति भावः । भेदशब्देन विवक्षितमाह–शिंशपादीति । द्रव्यादयः शब्दो न विवक्षिता इत्याह–अर्थवत्स्विति अर्थान्तरता द्रव्यादौ निश्चय एव भवति वृक्षस्य द्रव्यादिनियतत्वादिति भावः । अर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणाभिधायकत्वमावेदयति–यस्मादसाविति । तज्जातीये 25 तज्जातीये दृश्यमानो व्यावृत्त्यन्यस्मादृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणाभिधायको दृष्ट इत्यर्थः । तस्मात् तद्विशिष्टमर्थान्तरनिवृत्ति-विशिष्टमर्थं वक्ष्य आवेदयन्नाह–तस्मादिति । वृक्षशब्दोऽवृक्षनिवृत्तिविशिष्टमेवाह न तु अपार्थिवत्वादिव्यावृत्तिविशिष्टम्, तज्जा-तीये दृश्यमानोऽन्यत्रादृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणाभिधायक इति सम्बन्धानुरूप्यता असमासादिति दर्शयति–अनेकधर्मेति । ते–गुणत्वादयः प्रत्यायकाः–अपार्थिवव्यावृत्त्या वृक्षविशेषणम्, अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति लब्धसिद्धौ सम्बन्धा-नुरूप्योपपत्तिः आनन्त्यव्यभिचारात्मकाः पूर्वदोषाः भेदानभिधानेन परिहृता इति बोध्यम् । एतदेवार्थमाह–यस्माच्छ्रुतेरिति । 30 एवमन्यापोहवादिमतं प्रदर्श्य अस्य श्रुतिसम्बन्धसौकर्यं बीजभूतमेतादृशं दूषयति–तत्र यदिदमिति । तत्र कारणमाह–

---

१ क. °भार । २ सि. च. छ. वृक्षार्थी । ३ सि. क. °भिचारपर ।

इति, यदिदं मुक्तमर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति, अथार्थान्तरं नामाऽन्योऽर्थ इति यस्माद्भवति तस्मात्तत्तदपोह्यार्थ्यते, स किमन्योऽर्थः स एव भवति विधिना? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन?

एतदयुक्तं यत इत्यादि। यावन्न घटेते इति यस्मात्तावदन्वयव्यतिरेकावपीह न घटेते इत्थं एव स्वार्थाभिधानहेतू तुल्यातुल्यवृत्तिभ्यां मैवम् इत्यभिमतौ तस्मादयुक्तं सम्बन्धसौकर्यमिति प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थमाह—अन्यापोहार्थनैर्मूल्यात्' इत्यादि श्लोकः, अपोहार्थ[?]भावात् सम्बन्धाभावः स्वार्थगम्यस्याप्यदर्शनात् संक्षयीत्वमपि नास्ति कुतो व्यभिचाराऽऽशङ्केत्युपन्यासः, ततो यदिदमुक्तं योऽयमन्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमित्यथार्थान्तरं नामान्योऽर्थ इति यस्माद्भवति तस्मात्तत्तदपोह्यार्थ्यते—स किमन्योऽर्थः स एव भवति विधिना अन्यापोह्योऽर्थ उच्यते? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन? इति द्वयी कल्पना स्यात्।

तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एव भवतीति ततः तदन्योत्पाद्यविज्ञानविषयत्वात् स इति शब्देन यद्विज्ञानं तस्य स्वार्थ एवान्यापोह्यार्थो विषयः संवृत्तः, ततश्च स्वार्थे तस्मिन्नभ्यावृत्त्या विधिनैव प्रतिपन्ने किमपोहेन क्रियते? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात्, यथापि स्यादन्यापोहेन प्रयोजनमित्थं—तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यदन्यो भवति तदा स न भवति, अथ स भवत्यन्यो न भवतीत्यर्थापत्त्या तदन्ययोरुभयोरपि तत्त्वतश्च स्वत एव सिद्धम्, तस्मात् स्यादन्ययोरन्यापोहप्रत्ययः उपसर्जनो विधिर्न भवितुमर्हति, असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात्, इत्यनन्यप्रतिपत्तिर्विधिरेव न व्यावृत्तिः।

(तत्रेति) तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एवान्यशब्दो भवतीति ततः स इति शब्देनोत्पद्यते यद्विज्ञानं तस्य विज्ञानस्य स्वार्थोऽभिधेय एवान्यापोह्यार्थो विषयः संवृत्तः स एव, ततश्च तस्मिन्नभ्युप-गम्याऽन्यापोह्येऽर्थे विधिनैव प्रतिपन्ने किमन्यापोहेन क्रियते? नार्थोऽपोहेनेत्यर्थः, कस्मात्? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात् अर्थप्रतीत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः, अन्यापोहकल्पना च तदभिमानसत्यपरिज्ञानार्था तदर्थप्रतीतौ व्यर्था सा, यथापि स्यादन्यापोहेन प्रयोजनमित्थं स्यात्, नान्यथा तद्यथा—तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यदन्यो

यस्मात्तावदिति [illegible] न [illegible] इति भावः। [illegible] अन्यापोहार्थेति [illegible] निर्मूलत्वात् [illegible] व्यभिचाराभावात् [illegible] इति भावः। [illegible] ततो यदिदमुक्त-मिति [illegible] इति भावः। तत्र प्रथमं पक्षं दूषयितुमाह—तत्र यदि तावदिति। तदाशयेन—तत्र यदि तावन्मतमिति। [illegible] इति भावः। [illegible] हेतुमाह—अर्थप्रतीतेरिति [illegible] इति भावः। [illegible] अन्यापोहेति। एवमपि [illegible] स्यादित्याह—अथापि स्यादिति। [illegible]

1 [illegible] । 2 [illegible] । 3 [illegible] । [illegible]

भवति ततः स न भवति, अथ स भवति अन्यो न भवतीत्यवाप्तम तदन्ययोरुभयोरपि तत्त्वं, तच खलु एव सिद्धम्, तस्मात् स्वान्यनयोः—तदन्ययोरन्यापोहमात्रः स चोपसर्जनो विधिर्न भवितुमर्हति, कस्मात्? असन्योनाभिमतसम्प्राप्तत्वात् इत्यमन्यप्रतिनाधिर्विभिरेव न व्यावृत्तिः ।

अथान्यो न भवतीति तस्याप्यन्यस्य यदि व्यावृत्तिरेव स्वरूपम्, ततोऽपि प्रमाणान्यवस्था, सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वादुक्तवत्, अन्यत्वस्य चोभयविषयत्वात् तदग्रहणे कोऽसावन्यः? ५ यदपोहादन्यापोहः स्यात्, कुतो वान्यो न भवतीत्युच्यते? यतोऽस्यान्यस्यान्यत्वं सिध्येत् निर्धार्यमेतदन्यत्वम् ।

(अथेति) अथान्यो न भवति—अथ मा भूदेव दोष इत्यन्यो न भवतीति तस्याप्यन्यात्यस्यार्थस्य व्यावृत्तिरेव अन्यो न भवतीति स्यात् स्वरूपम्, ततः किं? ततोऽपि प्रमाणान्यवस्था—सोऽपि योऽन्यो न भवतीत्युच्यमानोऽर्थः किं स एव भवति, उतान्यो न भवतीति पृच्छ्यते स्वम्, तत्र यदि स एव भवतीति ब्रूयात्त्वं १० पूर्ववद्विधिरर्थः, अथान्यो न भवति सोऽप्यन्यः तथा प्रत्यन्यः योऽन्यो न भवतीत्युच्यते ततोऽप्यन्यः प्रत्यन्य इति प्रमाणानवस्था । कस्मात्? सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वादुक्तवत्, किञ्चान्यत्—अन्यत्वस्य चोभयविषयत्वात्—अन्य इति स एवस्वेऽप्यापभया, सोऽप्येतद्पक्षया अयमस्मादन्यो यमस्मादन्य इति, तयोर्द्वयोरपि स्वरूपतः सिद्धौ हित तदन्यत्वं सिद्धाति तदत्वसाम्यत्वस्योभयविषयत्वात् तदग्रहे कोऽसावन्यः? तयोरन्ययोर्विधि- रूपेणाग्रहणे कोऽसावन्यो नाम? यदपोहादन्यापोहः स्यात्, कुतो वाऽन्यो न भवतीत्युच्यते? यतोऽस्या- १५ न्यस्यान्यत्वं सिद्ध्यत्—यतोऽन्यः योऽन्य इत्येतद् द्विष्ठादन्यत्वस्य निर्धार्यमेतदन्यत्वम्—नान्यथा [2]निर्धारयितु शक्यमित्यभिप्रायः ।

एवन्तु न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यांशोऽपि न उक्त एव, अन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यन्यस्यान्यात्

त्वन्याभिप्रायकत्वे तदन्ययोरभिमती परस्परमेवमनयोः पदार्थानां भवति तावदसद्याभिमुखः अथाच तदन्यार्थिव एवान्योऽयमन्या- २० पोहयत्वे भावते स उपसर्जन एव अनन्योपाधिसम्भवम्यत्वादिति अन्यापोहमात्राविर्भिन्न एव न व्यावृत्तस्य इति भावः । एवमन्यापोहैकस्यैकस्य ततोऽन्यस्य यावी भव—अथान्य इति । व्यावर्ते अथ मा भूदिति, द्वितीये विकल्प एव अन्यापोह इत्यन्यस्य अर्थो न विधिरपि तु सोऽन्यस्यापोहस्य एवेति न दोषाय इति भावः । अनवस्थामापादयितुमाह—ततोऽपीति अन्यस्य यदन्यो न भवतीति स्वरूपमुच्यते तत्राप्यन्यत्वं स एव, उतान्यापोह इति विविक्तविकल्पे सोऽन्यः किं स एवेत्यन्यो न भवतीत्येवं प्रमाणानवस्थेति भाव । हेतुमाह—सर्वत्रेति । अन्यत्वस्य प्रतियोग्यनुयोगिकत्वात् प्रत्यन्यस्यापि नेव विविक्तेऽग्रहणे तदन्यापरिज्ञानात् एव अन्यापोहानभिमतत्वात्—अन्यत्वस्य चेत । सोऽप्येतेन अन्य इत्युच्यत इति तमिमन्यत्वविषयमिवान्यत्वा अन्योऽपि तदपेक्षयान्यत्वमेवोभयोरप्यन्यतापत्तिरिति प्रतियोगिनोऽप्यन्य- तयोभिमतस्य च विविक्त सिद्धौ तयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोरन्यत्वं सम्पद्यते नान्यथा तयोर्हि तदन्यत्वसिद्धौ च प्रमाणान्यता भवतीति नान्यापोह इति भावः । उपसंहरन् पक्षेऽयाह—अन्य इतीति तमिमन्यत्वमन्यापोहमिति भावः । यतोऽपीति अन्यापि तदन्यतापेक्षमिति भावः । तदन्यत्वयोः नष्टसिद्धौ अनन्यत्वादन्यत् हेतुमतापेक्षमन्यत्वं सिध्यति नान्य- ३० थेत्याह—तयोरपोरपीति । अन्यथा निर्धारणमाह—यतोऽस्येति । अन्यतावा अनिर्धारितत्वेनान्यापोहस्य व्यवस्थापि तदन्यत्वेनान्यत्वानिर्धारितमिव, तदन्यान्यत्वनिर्धार्यमाणानां भावानां अनन्त इत्याह—एवन्तु नेति । तदेव भावते—

[1] सि. क्ष. डा. दे. °पेक्षयान्या । [2] सि. क्ष. डा. दे. निर्धारितुं ।

त्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीत्यन्यथावृत्तेरभवनपरमार्थत्वात्सामान्यस्याभावः, तदभा-
भूतसामान्यस्याद् व्यावृत्त्यदविषय एव, स च निबन्धनमन्यापोहस्य स्यात् तदभावाप्रतिपत्तिरेव
यन्व्यावृत्त्याप्रतिपत्तिवत् ।

एवमिष्टत्वादि, इत्यमुष्मात्पायेन न स कश्चिदर्थो भविता—न कदाचिदाद्यविधो भवति,
5 अन्याऽनन्यो न भवति सोऽपि स[न्]भवतीति उभयोऽप्यभावप्रसङ्गात् सार्थकोऽसोऽपि—नान्योऽपि च
दृश्य एव, एतस्यार्थस्य भावना—अन्यो न भवतीत्युच्यमाने किं सम्प्रवृत्तं ? उभयतोऽपि न भवति न
भवतीति अन्यस्यान्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगम्योऽपीति, अतोऽन्यथावृत्तेर्वैरभवनमेव परमार्थः, तस्य
मार्थत्वात्सामान्यस्याभावः तदभावभूतस्यान्यत्वादन्यव्यावृत्त्यविषय एव, न हि अन्यव्यावृत्तिरभावः शब्दार्थो
भवितुमर्हति स चाभावत्वेऽन्यापोहस्य निबन्धन मात्रः, तदभावाप्रतिपत्तिरेव स्यात्, शब्दार्थस्यासत्त्वाभाव
10 निबन्धनत्वात्, अन्यव्यावृत्त्याप्रतिपत्तिवत् एव यावदपि स एव भवति अन्यो न भवतीति च विकल्पो-
भिविनाशप्रसङ्गोऽन्यापोहनैर्मूल्यप्रसङ्गौ दोषौ ।

अथ तदोषद्वयपरिहारार्थः—

अथोच्येतान्योऽप्यनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थव्यापित्वात् व्यावृत्त्यैव
गमयतीति, अथाप्यते यद्यन्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवर्तनात् किमुक्तं भवति
15 याऽप्ययमन्यः सोऽन्य एव समनन्य उच्यते, स एव स्वयमेव भवति ततो योऽसावनन्यो नाम
सोऽन्य एव समनन्य इत्युक्तं भवति तस्मात्तस्यैवानन्यशब्देनाप्यनुवर्तनात् कोऽसावन्यः
पृथक् ? पर्यायान्तरं स्यादन्यानन्यत्वतदनन्यत्वात्तुल्यः शब्दार्थः स्यात् यथा वैधर्म्येण घट
इत्युक्तेऽघटो नान्यतदनन्यात्तुल्यो दृश्यते न तथेह कश्चिदनन्यशब्देनाभिन्नोऽनन्योऽस्ति,
यतोऽस्यान्यान्यस्याभिन्नस्य घटवद्वृत्तिः स्यात्, अन्योऽन्यापेक्षत्वादन्यत्वस्य अन्यश
20 ब्दार्थस्य चानन्यशब्दार्थाभिन्नत्वेऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्नः स्यात्,
अतुल्यत्वेऽप्यभिन्नवृत्तः घटपटवत् न त्वस्ति अन्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात् ।

(अथोच्येतेति) अथोच्यत, अन्याऽप्यनन्यो न भवति-अन्य इति न स एव भवति, नाप्यन्यो

इत्यमुष्मात्पायेनेति [illegible] न इत्युक्ते [illegible] घटो न भवति, एवं [illegible] इति [illegible] घटो न भवतीति [illegible]
[illegible] न भवति न भवतीति [illegible]
25 [illegible] । सार्थकोऽसोऽपीति पाठे भावो—सार्थकोऽसोऽपीति [illegible]
[illegible] । [illegible]—अन्यो न भवतीति [illegible] न भवतीति [illegible]
[illegible], [illegible]
[illegible] परमोऽर्थः [illegible]
[illegible] स्यात्, न [illegible] भवितुमर्हति,
30 [illegible] । [illegible] स एव भवति, अन्यो वा न भवतीति [illegible]
[illegible] तावदिति । [illegible] अथोच्ये-
तेति । भावे—अन्योऽपीति [illegible]

न भवति, किं तर्हि ? ततो अन्यस्मादन्योऽनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थव्यापित्वात् व्यावृत्त्येव गमयति अतो न विधिप्रसङ्गोऽभावमात्र चेतसोऽप्यते-यथान्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवर्तनादित्यादि यावत्तुल्येऽप्यभिन्नवृत्तेरित्युत्तरपक्षः, किमुक्तं भवति योऽयमन्य सोऽन्य एव सन् अ[न]न्य उच्यते स एव-अनन्य एव-स्वस्मैव भवति परमनपेक्ष्येत्यर्थः, ततः किं ? ततो योऽस्मादनन्यो नाम सोऽन्य एव स एवान्यस्माद्योऽन्यः स अनन्य इत्युक्तं भवति तस्मात्तस्यैव-अन्यस्यास्मादनन्यशब्देनाप्यनुवर्तनात् कोऽस्मादन्यः पृथक् ? ततोऽन्यस्मादनन्यो नाम नास्तीत्यर्थं, यदि स्यात् परापेक्षः स्यादिति निरूपयति-अन्यान्यत्वतद- 5
नन्यत्वात्तुल्यः शब्दार्थ इति-अन्यस्मादन्योऽन्यान्यः, तत्रापोऽन्यान्यत्व तस्मादभिन्नेनानन्यत्वेनातुल्यः अन्या-ऽन्यत्वात्, कोऽसौ अन्यान्यत्वतदनन्यत्वात्तुल्य ? शब्दार्थ, यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नान्यवद् अन्यात्तुल्यो दृश्यते-पटादिरपोह्यः घटशब्देन, न तथेह कश्चिदन्यशब्देन भिन्नोऽनन्योऽस्ति, यतोऽसौ-[इ]न्यस्य-अन्यान्यस्मादभिन्नस्य घटवद्वृत्तिः स्यात्, अन्योन्यापेक्षत्वाद[न]न्यत्वस्य स च नास्तीत्यम्, 10
किञ्चान्यत्-अन्यशब्दार्थस्य च्यावि, अन्यापोहेनाम दर्शयति यदा चान्यशब्दार्थादनन्यशब्दार्थो भिन्नो भवति तस्माच्चान्यशब्दार्थ तदाऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्नः स्यात् किं कारणं ? अतुल्येऽप्यभिन्नवृत्तेः, घटपटवत् न त्वस्यान्यस्यैवान्यस्मादनन्यत्वात्, तस्मात् स्वार्थापोह एव स्यात् ।

क्रियते अन्यस्मादन्यो ह्यनन्यशब्दस्यापीति किमत इति व्यावृत्तेस्तस्यैव वस्तुनो बोधनाद्व्यवच्छेदोपपत्तेरत इति भावः । व्याचष्टे-यथान्य इतीति अन्यस्मिन्नन्यो न भवतीत्युच्यते तर्हि तस्यान्यस्यैवानुवृत्तिं भवति अन्यस्मादन्यस्यैवानन्यत्वमिति भावः । 15
तत्प्रतिपत्त्या किमुक्तं भवतीति अन्यपदार्थोऽन्य एव सन्ननन्यो भवति अतोऽनन्यो अन्य एव अन्यस्मादन्यस्यैवानन्यत्वात् तस्मादन्य एव प्रतियोगी, स च स्व एवेति परानपेक्षं ततो भवत्यनन्यत्वं निष्प्रतियोगिकमनन्यत्वमिति भावः, एवमन्यस्मान्य-शब्दार्थयोरुपपत्त्या अनन्यशब्देनाप्यन्यस्यैवानुवर्तनात्, अन्यस्मादन्यस्यैवानन्यशब्दार्थत्वात् तदन्यान्यत्वाभिन्नस्यानन्य-शब्दार्थाभावे तस्मादन्योऽन्यः अनन्यो न भवतीति विधिर्न इति भावः । योऽयमन्य इति अनेनान्वितमनन्यत्वमाऽऽपादितम् । ततो योऽसाविति अनेन चानन्यत्वमाऽऽपादितम् योऽसावन्य स अन्यत्वे सत्येव स्वस्मैवानन्यो भवति न तु परमपेक्ष्यानन्यो 20
भवति, ततश्च योऽस्मादनन्यः सोऽन्य एव सन् स्वत एवानन्यो भवति, ततश्चान्यान्यत्वानन्यत्वशब्दार्थयोरुपपत्तेः इति भावः । यद्यन्यस्मादनन्यस्तर्ह्यपि भिन्नः स्यात्तर्हि परापेक्षः स्यादित्याह-यदि स्यादिति । नास्त्यपि अन्यभिन्नस्यान्यस्य अनन्यत्वं तत्त्वं न स्यात्तदनन्यत्वं परापेक्षं स्यात्, ततः विधान्यपदार्थव्यतिरिक्तत्वात्, अन्यप्रतियोगिकं तदनन्यत्वं तदेवान्यत्वमतः प्रतियोगित्वस्य एव स्वस्यानन्यत्वतः तस्मादन्य परतमन्यव्यतिरिक्तं भावं तदपेक्षं स्यात्, अन्यव्यतिरिक्तप्रतियोगिकमपेक्षमनन्यत्वं स्यादिति भावः । एतदेवाह-अन्यान्यत्वेति, अन्यान्यत्वतदनन्यत्वाभ्यां शब्दार्थो न तुल्यो न समानः अन्यान्यत्वं हि नापेक्षं तदनन्यत्वन्तु 25
अन्यव्यतिरिक्तप्रतियोगिकमपेक्षमिति अन्यस्मादन्यमन्यान्यत्वं तदनन्यत्वश्च यतो अन्यान्यत्वं नापेक्षमनन्यत्वं तदनन्यत्वन्तु परापेक्षा-मनन्यत्वमिति भावः । व्याचष्टे अन्यस्मादिति अन्यस्मादनन्यो व्यतिरिक्तत्वात्तदन्यान्यो न समानो व्यतिरिक्तत्वादिति भावः । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह-यथा वैधर्म्येणेति घट इत्युक्ते घट शब्देनापोह्यते योऽघटः पटादि सोऽन्यत्वमन्यान्यात् समानः, घटान्यवदनन्योऽस्मात्समानोऽतीति भावः । न तथेहेति अन्यशब्देनापोह्यते अन्यस्मात् भिन्नोऽनन्यो नाम न कश्चिदस्ति येनान्यशब्दोऽतुल्येऽनन्येऽप्यभिन्ना स्यात्, अनन्यस्यान्योऽन्यत्वभिन्नतापि स्यात्, यथा घटः घटे पटो वा घटे न वर्तते तथेति परन्तु 30
तथा नास्तीति भावः । अन्यानन्ययोरभेदे दोषान्तरमाह-यदा चान्येति अन्यशब्दार्थानन्यशब्दार्थयोर्भेदे सति अन्यशब्दस्या-

---

१ सि क्ष डा एवंविधमिशो । २ सि क्ष डा. यत्रोपान्यत्व । ३ सि क्ष डा. यत्र । ४ सि. क्ष डा. अन्योन्यापेक्ष यत्न्यत्वस्य ।

सिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीत्यन्यव्यावृत्तेरभवनपरमार्थत्वादात्मान्यत्वाभावः, तदभा-
भूतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवद्विषय एव, स च निबन्धनमन्यापोहस्य स्यात् ततश्चाप्रतिपत्तिरेव
वन्ध्यापुत्राप्रतिपत्तिवत् ।

एवन्त्वित्यादि, इत्यमुक्तन्यायेन न स कश्चिदर्थो भविता—न कदाचित्तादृग्विधो भवति,
5 अन्योऽप्यन्यो न भवति, सोऽपि स[न्]भवतीति, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् सार्थकत्वोऽपि—अन्योऽपि च
इत्यत एव, एवमार्थस्य भावम—अन्यो न भवतीत्युच्यमाने किं सम्प्रधृतं ? उभयतोऽपि न भवति न
भवतीति अन्यत्वान्यावृत्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीति अतोऽन्यव्यावृत्तेरभवनमेव परमार्थः तस्य
मार्थत्वादात्मान्यत्वाभावः, तदभावभूतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवद्विषय एव, न हि वन्ध्यापुत्राभिधानः कश्चिदर्थो
भवितुमर्हति स चाभावश्चेदन्यापोहस्य निबन्धनं प्राप्तः, ततश्चाप्रतिपत्तिरेव स्यात् अन्यार्थस्यात्मन्याभाव-
10 निबन्धनत्वात्, वन्ध्यापुत्राप्रतिपत्तिवत् एव तावदपि स एव भवति अन्यो न भवतीति च विकल्पो-
र्विविधाद्यप्रसङ्गोऽन्यापोहनैर्मूल्यप्रसक्तौ दोषौ ।

अत्र तद्दोषद्वयपरिहारार्थः—

अथोच्यतेऽन्योऽप्यनन्यो न भवति, अन्यापोहस्यार्थव्यापित्वात् व्यावृत्त्यैव
गमयतीति अभाष्यते यथान्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवर्तनात् किमुक्तं भवति
15 योऽयमन्यः सोऽन्य एव सन्ननन्य उच्यते स एव स्वयमेव भवति ततो योऽसावनन्यो नाम
सोऽन्य एव सन्ननन्य इत्युक्तं भवति, तस्मात्तस्यैवानन्यशब्देनाप्यनुवर्तनात् कोऽसावन्यः
पृथक् ? यद्यर्थान्तरं स्यादन्यान्यत्वतदनन्यत्वात्तुल्यः शब्दार्थः स्यात् यथा वैधर्म्येण घट
इत्युक्तेऽघटो नाम्यतदनन्यात्तुल्यो दृश्यते न तथेह कश्चिदनन्यशब्देनाभिन्नोऽनन्योऽस्ति,
यतोऽस्यान्यान्यत्वात्त्रिभस्य परवद्वृत्तिः स्यात् अन्योऽन्यापेक्षत्वादन्यत्वस्य अन्याप
20 व्यार्थस्य चानन्यप्रकारार्थाभिन्नत्वेऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्नः स्यात्,
अतुल्येऽप्यस्मिन्नप्रवृत्तेः घटपटवत्, न त्वस्ति अन्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात् ।

(अथोच्यतेति) अथोच्येत अन्योऽप्यनन्यो न भवति-अन्य इति न स एव भवति यान्यो

इत्यमुक्तन्यायेनेति [illegible] न भवति, [illegible] न भवतीति [illegible]
[illegible] न भवति च भवतीति [illegible]
25 [illegible] । [illegible] सार्थकत्वोऽपीति [illegible]
[illegible] । [illegible] अन्यो न भवतीति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
30 [illegible] । [illegible] स एव भवति, [illegible]
[illegible] । [illegible] अथोच्ये-
तेति । [illegible]—अन्योऽपीति [illegible]

सोऽपि योऽन्योऽन्यस्मात्–अन्यस्तस्मात् स्वत एव सिद्धान्यत्वात्–अन्यास्यानुवर्त्त्य एव भवन्–अन्य-
सन् अनन्यो भवति स एव भवति, तस्मान्मस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यत्वं तस्य–आत्मत्वमपोह्यमानो-
ऽन्यापोहः तदपोह एव भवति–स्वापोह एव, नान्यापोहस्त्वदिष्टः परापोह इत्यर्थः, इति–इत्थं स्ववचनविरो-
धोऽन्यापोह इति वचनात्, तथाभ्युपगमादभ्युपगमविरोधः, लोकविरोधश्चैवं लोकेऽदृष्टत्वात् स्वार्थप्रतीतेः
तथा प्रत्यक्षदर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, अनुमानविरोधश्चैवमनुमानादित्यादयो पक्षदोषा आपन्नाः, विधिवादा 5
पत्तिश्चैवम्, इत्येवं तावद्वस्तुनो लक्षणानुसारेण दूषणमुक्तम्, साम्प्रतमन्यापोहशब्दार्थानुसारछायामात्रेण
परिहरामीति तद्यथा–अन्यापोह इति चानन्यापोहो न भवतीति अन्यविशेषणविशिष्टापोहस्यानन्यविशेषण-
विशिष्टापोहः प्रतिपक्षः स न भवतीत्यर्थः, स चान्योऽन्यस्मात् अतोऽन्यापोह एवात्रापीति, अत्रोच्यते–
इत्यपि न परिहार एव, कस्मात्? अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थे
ऽपोहे इत्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति किमुक्तं भवति–अनन्यस्याभावोऽन्यः अन्यस्य चाऽभावोऽनन्यः प्रतिपक्षः 10
तदपोहस्यानपोहः प्रतिपक्षः, अनपोहस्त्वपोह इति भवति ।

त इत्थमन्यत्वेन न्यायं दर्शयति—

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवति तथा अन्यापोह इत्युक्तेऽन्याभावार्थोन्यशब्दस्तस्यां
सत्यामनन्याभावस्य व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थः संवृत्तः, तस्य चेदनन्याभावस्या
न्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यानपोहो न भवति तत्प्रतिपक्षत्वादनन्यानपोहस्येति, 15
तथेहानन्य इत्यन्यशब्दार्थे त्वदीयेऽन्यापोह इति नान्याभावस्यापोहो न भवति, किन्तु
स्वाभावस्यापोहो न भवतीत्यन्यापोह एव न भवति, किन्तु अनन्यापोहः स्वापोह एवेत्यनिष्टः
ते प्राप्तः, अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणाक्षेप दोष इति तस्, तत्रापि कोऽन्यः?

घटादिवस्तु तदपि–अनन्यदपि अन्यदपि तस्य तत्त्वमन्यत्वञ्च स्वत एव तत्त्वन्तु गान्यत्वमन्यत्वमपि न तत्त्वम् तथा
चानन्यत्वं तदपि स्वतः सिद्धान्यत्वाद्वस्त्वेव भवदनन्यदुच्यते तथा तथा चानन्यत्वमपि घटादिवस्तुनस्तत्त्वम्, अन्योऽनन्यो न 20
भवतीति वदता च तथा तदपोह एव इत्थं स्वापोह एव इत्थं न परापोह इति स्ववचनविरोध इति भावः । अभ्युपगमवि-
रोधमनुद्भावयति–तथाभ्युपगमादिति पराभ्युपगमाविरुद्धत्वम् । स्वार्थप्रतीतेरिति अन्यापोह इत्यत्रान्यपदस्य स्वार्थ-
प्रतीतेर्लोकेऽदृष्टत्वाल्लोकविरोध इति भाव । [illegible] प्रत्यक्षविरोध [illegible]–तथा प्रत्यक्षेति ।
तथैवानुमानादनुमानविरोधमाह–अनुमानेति । [illegible] निरपेक्षत्वेन विधिरूपतापत्तिः न तु [illegible]
[illegible] विधिवादेति । [illegible] 25
[illegible]–इत्येवं तावदिति । ननु यथा घटादेरन्यानि प्रतियोगि तदपोहः क्रियते तथाऽन्यापोहस्य प्रति-
पक्षोऽनन्यापोह तदपोह क्रियते अनन्यापोहो न भवतीति चानन्यस्यान्य इत्यनन्यापोहोऽन्यापोह एवेति [illegible]–
साम्प्रतमिति । परिहरति इत्यपीति [illegible] तस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव तदपोहो-
ऽन्यशब्दार्थे न भवतीत्यपोहशब्दार्थं तथाचानन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहशब्दार्थः । तदेव समर्थयति–किमुक्तं
भवतीति अन्यस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभावः [illegible] अनन्यस्य चान्याभावः प्रतिपक्षः तथाऽनन्याभाव- 30
स्यान्य अन्याभावस्यानन्या प्रतिपक्षः [illegible] प्रतिपक्षोऽर्थान्तरत्वादिति भावः । [illegible]
तत्प्रतिपक्षोऽनन्याभावस्यापोहोऽर्थान्तरापोहे स्वार्थे [illegible] न भवतीत्यनेन [illegible] इति
अनन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्वार्थं [illegible]–यथापोह इति । [illegible]

इतर आह—

स्याद्वेतदेव यद्यन्य एवान्यत्वे स्थितोऽनन्य उच्येत परापेक्षान्यत्वात् स एवान्य इति, किन्तर्हि स्वापेक्षान्यत्वादेव, योऽसौ तद्वतस्तत्त्वातुल्यः स स्वतोऽन्यत्वादेवान्यत्वात् अन्यः सन् घटात् पटानन्यत्ववदनन्यः, न हि घटस्य इतरापेक्षान्यत्ववदन्यत्वम्, पटस्य वाऽनन्यत्वं
5 घटान्यत्ववत्, यथोक्तद्वित्वतुल्यतायामपि सत एवात्मनोऽनन्यस्य सत्त्वम् तस्मादन्यत्वमपि स्वत एव, अनन्यत्वमपि तथेति व्यवस्थिते भवत्यन्यापोह इति ।

(स्याद्वेतदेवमिति) स्यादेतदेवं यद्यन्य एवान्यत्वे स्थितोऽ[न]न्य उच्यते परापेक्षान्यत्वादन्यः स एवान्य इति किं तर्हि ? स्वापेक्षान्यत्व एवान्य इत्युच्यते, तद्भावयितुमाह—योऽसावित्यादि यावद् घटात् पटानन्यत्ववदनन्यत्वमिति योऽसौ तथान्यस्वात्मभावेन—अतत्त्वेनातुल्यः आत्मीयेन स स्वतो-
10 ऽन्यत्वादेव अन्यत्वात्—आत्मान्यत्वा[द]न्य सन् अ[न]न्य इत्युच्यते निदर्शनं अतुल्यं हि घटस्यान्यत्वं पटा-[न्य]त्वादन्यत्वात् न हि घटस्येत्यादिना घटान्यत्वस्य पटानन्यत्वेनासंकरं दर्शयति घ[ट]स्येतरान्यत्वव-दन्यत्वम्, पटस्य चेत्यादिना पटा[न]न्यत्वस्य घटान्यत्वासङ्करं यावद्घटान्यत्ववदिति भावितार्थमेव यथान्योऽन्य-मर्थोपनयः यथोक्तद्वित्वतुल्यतायामपीत्यादि—स्वतुल्या ये द्विप्रत्यायत्वा—परस्परापेक्षता तयो तुल्यतायामपि
परेतरापेक्षान्यत्वात् तत एव—स्वत एवात्मनोऽनन्यत्व तत्त्व स एव यतोऽनन्य[:] स्वेषः पूर्वेण तुल्योऽन्यत्वमा-
15 त्मान्यत्वेनासङ्करदर्शनमन्यः, तस्मादन्यत्वमपि स्वत एव अनन्यत्वमपि तथेति व्यवस्थिते भवत्यन्यापोह इति।

अत्रोच्यते तत्र दोषः—

नन्वेवं सोऽपि अन्यस्मात् अन्य एव भवन् अनन्यो भवति, तस्यान्यस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यस्य सत्त्वमपोहमानोऽन्यापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति स्ववचनाद्यक्षेपपक्षविरोधापत्तिः विधिवादापत्तिश्चैवम्, अथान्यापोह इति चानन्योऽपोहो न
20 भवतीत्यपि न परिहार एव अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवति, यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थेऽपोहे वृत्त्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति, ।

नन्वेवमित्यादि यावत् स्ववचनाद्यक्षेपपक्षविरोधापत्तिरिति, नन्विति अनुज्ञापयति परम् नन्विदं

[illegible] स्यात्, न चैतदस्ति [illegible] न [illegible] इति स्यादिति भाव । [illegible]
25 तदेतत् [illegible] स्याद्वेतदेवमिति । व्याख्यो—यद्यन्य इति [illegible] किन्तु [illegible] इति भाव । इत्येव [illegible]—योऽसाविति [illegible] न [illegible] किन्तु [illegible], यथा [illegible] तुल्यत्वम्, तथा [illegible] न परस्परापेक्षत्वं किन्तु स्वत एवेति भाव । [illegible] न हि घटस्येत्यादिनेति [illegible] इति [illegible] परस्परापेक्षतायां तुल्यतायामपि [illegible] स्वत एव न तु परापेक्षमित्याह—यथोक्त-
30 द्वित्वेति [illegible] इति [illegible] इति [illegible] भवति, [illegible] अन्यथा [illegible] अन्यापोहः स्यात्, [illegible] इति भाव । [illegible]—तस्मादन्यत्वमिति । [illegible]—नन्वेवमिति । व्याख्यो—नन्विदमिति

१ लि. [illegible] । २ लि [illegible] ।

सोऽपि योऽन्योऽन्यस्मात्—अन्यस्वरूपात् स्व एव सिद्धान्यस्मात्—अन्यात्स्वार्थात् अन्य एव भवन्—अन्यः सन् अनन्यो भवति स एव भवति तस्मान्यस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यस्य सतः—आत्मान्तरमपोहमानो ऽन्यापोहः तदपोह एव भवति—स्वापोह एव, नान्यापोहस्तदभिमतः परापोह इत्यर्थः इति—इत्थं स्ववचनविरो- धोऽन्यापोह इति वचनात्, तथाभ्युपगमादभ्युपगमविरोधः, लोकविरोधश्चैवं लोकेऽदृष्टत्वात् स्वार्थप्रतीतेः, तथा प्रत्यक्षादर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, अनुमानविरोधश्चैवमनुमानादित्यशेषाः पञ्चदोषा आपन्नाः, विधिवादा 5 पत्तिश्चैवम् इत्येन तावद्वस्तुनो लक्षणानुसारेण दूषणमुक्तम्, साम्प्रतमन्यापोहशब्दार्थानुसारच्छायामात्रेण परिहरामीति तद्यथा—अन्यापोह इति चानन्यापोहो न भवतीति अन्यविशेषणविशिष्टापोहस्यानन्यविशेषण- विशिष्टापोहः प्रतिपक्षः स न भवतीत्यर्थः, स चान्योऽन्यस्मात्, अतोऽन्यापोह एवात्रापीति अत्रोच्यते— इत्यपि न परिहार एव, कस्मात्? अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थे ऽपोहे इत्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति किमुक्तं भवति—अनन्यस्याभावोऽन्यः अन्यस्य वाऽभावोऽनन्य प्रतिपक्षः 10 तद्वदपोहस्यानपोहः प्रतिपक्षः, अनपोहस्यापोह इति भवति।

तं दृष्टान्तत्वेन न्यायं दर्शयति—

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवति तथा अन्यापोह इत्युक्तेऽन्याभावार्थान्यशब्दतायां सत्यामनन्याभावस्य व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थः संवृत्तः तस्य चेदनन्याभावस्या- न्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यानपोहो न भवति तत्प्रतिपक्षत्वादनन्यानपोहस्येति, 15 तथेहानन्य इत्यन्यशब्दार्थे स्वदीयेऽन्यापोह इति नान्याभावस्यापोहो न भवति, किन्तु स्वाभावस्यापोहो न भवतीत्यन्यापोह एव न भवति, किन्तु अनन्यापोहः स्वापोह एवेत्यनिष्टः ते भावः, अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणादपि दोष इति तच्च, तत्रापि कोऽन्यः?

व्यवस्थितस्य तदपि—अनन्यदपि, अन्यदपि, तस्य तत्त्वमनन्यत्व तत एव तत्त्वन्तु नान्यत्वमन्यत्वमपि न तत्त्वम् तथा चानन्यरूपं तदपि तत सिद्धान्यत्वादन्यत्वेन भवदनन्यमुच्यते तथा तथा चानन्यत्वमपि व्यवस्थितस्तत्त्वम्, अन्योऽनन्यो न 20 भवतीति वक्ता च तथा तदपोह एव इत्य स्वापोह एव इष्टो न परापोह इति स्ववचनविरोध इति भावः। अभ्युपगमवि रोधमाविष्करोति—तथाभ्युपगमादिति परार्थाभ्युपगमादित्यर्थः। स्वार्थप्रतीतेरिति अन्यापोह इत्यस्मान्न परार्थ स्वार्थ- प्रतीतिर्लोकेऽदृष्टत्वाल्लोकविरोध इति भावः। अत्रैव पक्षे प्रत्यक्षेणादर्शनेन नैवानुमानात् प्रत्यक्षविरोध इत्याह—तथा प्रत्यक्षेति। तथैवानुमानस्यानुमानविरोधमाह—अनुमानेति। तत्त्वान्यत्वयोः तत्त्वत्वे निरपेक्षत्वेन विधिरूपतापत्तिः न तु व्यावृत्तिरूपत्व तत्प्रतिषेधमिश्रत्वेन लक्षणविरोध इत्याशयेनाह—विधिवादेति। अर्थान्तरापोहे स्वार्थे वृत्तौ वृत्तिरित्यादिलक्षणानुसारेण 25 व्यापोहलक्षणदूषणमभिधाय—इत्येवं तावदिति। ननु यथा घटादेरपि प्रतिपक्षः तदपोहः क्रियते तथाऽन्यापोहस्य प्रति- पक्षोऽनन्यापोहः तदपोहः क्रियते अनन्यापोहो न भवतीति चान्यस्यानन्य इत्यनन्यापोहोऽन्यापोह एवेति चोदयता इत्याशङ्क्य— साम्प्रतमिति। परिहरति—इत्यपीति अत सिद्धान्यस्मादन्यत्वादनन्योऽन्यदन्यत्वेनोच्यते तस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव तदपोहो- ऽन्यत्वार्थं न भवतीत्यपोहस्यार्थं तथा चानन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थः। तदेव समर्थयति किमुक्तं भवतीति अनन्यस्य प्रतिपक्षोऽन्याभावः अन्याभावार्थोऽनन्यत्वात्, अन्यस्य चान्याभावः प्रतिपक्षः तथाऽन्याभाव 30 स्यान्यः अन्याभावस्यानन्यः प्रतिपक्ष अपोहस्यानपोह अनपोहस्यापोहः प्रतिपक्षोऽर्थान्तरत्वादिति भावः। अन्यशब्दार्थोऽनन्य तत्प्रतिपक्षोऽनन्याभावस्तदपोहोऽर्थान्तरापोहे स्वार्थे वृत्तीति व्याख्यानमन्यस्यार्थं तदपोहो न भवतीत्येव प्रतीयत इति अनन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहस्यार्थं इत्थं न्यायं दृष्टान्तेन समीकरोति—यथापोह इति। यथाऽपोहस्यानपोहोऽप्रति-

कोऽनन्यः ? कोऽपोहः ? कोऽनपोहः ? इति विचारणायामनन्याभाव एव, तदवधारणात् विधिवादापत्तेः सर्वथाऽन्यापोहनैर्मूल्यमिति स्थितमेतत्, अनन्याभावस्यापोहो न भवतीति ।

यथाऽपोह इत्ययमपोहो न भवतीति, यथाऽन्यविशेषणापोहप्रदर्शनार्थमिन्नाभिप्रायोक्तिकम्, किमुक्तं भवति यथाऽपोह इत्युक्तेऽनपोहो न भवतीति पदार्थे द्विःप्रतिषेधः प्रकृत्यापादनात् अपोह एवार्थो
5 भवति तथान्यविशेषणविशिष्टस्यापोहस्य प्रदर्शनार्थमन्यापोह इत्युक्तेऽन्यस्याभावः—अनन्यः सोऽर्थोऽस्येति अन्याभावार्थोऽनन्यः तदपोऽन्याभावार्थोऽन्यशब्दता तस्मात् तदर्थो—अन्याभावार्थोऽन्यशब्दतामन्यापोह इत्यनन्याभावस्यान्यापोहस्य तद्व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थः संवृत्तः, तस्य चैवमनन्याभावस्यान्यस्यापोहो न भवति न सर्वमनन्यस्यापोहः न भवति, तत्प्रतिपक्षत्वात्[अ]न्यानपोहस्येति यथा विशेष्यविपक्षव्यावृत्त्या तदहैतस्मिन् अनन्यो भवतीत्यन्यशब्दार्थे तदपि अन्यापोह इत्यनन्याभावस्यापोहो न भवति [इति न भवति
10 किन्तु] तस्य अनन्यस्याभावो—अन्यः—अनन्याभावः तस्यापोहो न भवति इत्यन्यापोह एव न भवति अनन्यापोहः स्वापोह एवेत्यनन्याभावार्थः स चाभिहितो अन्यानुसारेणापि दोषः प्राप्तः, स्यान्मतम्—अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणादेष दोष इति तच्च न, तत्रापि कोऽन्यः ? कोऽनन्यः ? कोऽपोहः ? कोऽनपोह ? इति विचारणायामनन्याभाव एव तदवधारणात्—अन्यस्यैव नानन्यस्येति विधिवादापत्तेः अनन्यस्यापोह एव, न्यनपोह इति तस्यापोहानपोहाभ्यामनवधारणाभ्यां विधिप्रतिषेधाभ्यामनन्यविचारे च विधिप्रसङ्गात्

15 पक्षस्यानपोहस्य व्याहति किमर्थेऽनपोहो न भवतीति तथाऽन्यापोहशब्देनापि अन्याभावस्य तदनन्यस्यान्यशब्दार्थो तत्प्रति-
पक्षस्यानन्याभावस्य योऽपोहस्तदाह—इति प्रतीयतेऽनन्याभावापोहार्थेनार्थ तस्य चैवं इति व्याचष्टे तथाऽन्यविशेषणेति,
अन्यस्वरूपं विशेषणं तद्विशिष्टापोहस्यान्यापोहदर्शनार्थत्वं । अनपोहो न भवतीत्यस्य तात्पर्यार्थोऽपोह एव भवतीति, ननु
इतेन सत्यमेवाभिप्राय—अनपोह इति । अन्यापोह इत्यनन्यशब्देऽन्यस्य अनन्यस्यान्यस्यान्यशब्दार्थ इति एवमपि—
तथाऽन्येति । अन्यस्याभाव इत्यर्थ—अन्यस्याभाव इति अन्यापोहशब्दार्थोऽन्यापोह इति भावः तथान्य-
20 स्यानन्याभावार्थोऽर्थस्तदपोहे सार्थं इत्येतदभिप्रायं प्रतीयते न च भवतीत्यपोहशब्दार्थ अनन्यार्थस्यापि
भवतीति भाव । एवमन्यापोह इत्यनन्यस्यानन्याभावापोहार्थ तत्र अनन्याभावस्यापोहो न विद्यते सर्वमनन्यस्यापोह एव
स्यात्, तथा चानन्यापोहस्याभावस्यापोह एव न स्यात् अनन्यापोहस्य हि प्रतिपक्षोऽनन्यानपोहः स्यादिति तदवस्था तत्प्रति-
पक्षासम्भवे तथैव अनन्यो न भवतीति तदिदमन्यशब्दार्थमन्यस्यापोहस्यान्यापोहशब्दात् अन्याभावापोहो न भवतीति न प्रतीयेत
किन्तु तस्यानन्यापोहो न भवतीति प्रतीयेत, तस्माभावस्यापोहोऽन्यापोह एव न त्वन्यापोह इत्याशङ्क्याह—तच्च चेदिति ।
25 अनन्यो भवतीति अन्यशब्दार्थोऽनन्यो भवतीति तदीये पक्षे तदर्थं अत्र पक्षेऽन्यापोहस्यार्थः, अनन्यस्याभावो न
भवतीत्येव न त्वन्याभावस्यापोहो न भवतीति, तदेवमन्यापोहो न यस्तुतोऽन्यापोह इत्यनन्यापोह एवेत्यभिप्राय इति
भाव । यद्यप्यन्यशब्दार्थोऽन्योऽनन्योऽपि भवति तथापि अन्यापोहशब्देनानन्यस्यापोहः क्रियते नानन्यस्येति योजनेन तत्स्याद्वै
स्यान्मतमिति । विचारणेति—तत्र नेति अभिप्रायमन्यस्यैवापोहो हि न एव भवति विशेषः, अनन्यो न तदन्यापोहोऽपि
विचारणायां विधिवादस्य विधिरूपेणान्यस्यैवापोहस्तदर्थविधिप्रतिषेधाभ्यां कोऽन्यः कोऽनन्यः कोऽपोहः कोऽनपोह इत्यन-
30 न्यविचारस्य च प्रसङ्गेन विधिवादापत्तेरन्यापोहनैर्मूल्याच्च तदवस्थाभाव इत्यर्थ भाव । अपोहस्यान्यविशेषणत्वाभावे-
तदभावाद् अनन्यस्यापोह एवेति । एवं अनन्यतेऽन्यापोहशब्दार्थोऽनन्याभावस्यापोहो न भवतीति विधिनिवारण—

१ सि० क० डे० य० °भावस्यानन्यस्य । २ डा० तदभिप्रायमनन्यस्य । ३ डा० °स्योपाभिप्रेतः ।

सर्वथाऽन्यापोहनैर्मूल्यमित्ययमपि न निःसरणोपायः, स्थितमेवानन्याभावस्यापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानेन स्यात्।

एवं प्रक्रमेऽपि च न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थस्यांशोऽपि न दृश्यत एव, अनन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनन्यस्यान्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीत्यन्यथावृत्तेरभवनपरमार्थत्वादभूतस्यानन्यत्वादन्यापुत्रव- 5 दविषय एव, स च निवर्तनमन्यापोहस्य स्यात्, येषामपि चार्थान्तराणां मध्ये यत्तदर्थान्तरं तत् किं भवदेव भवति? अभवद्वा? यदि तावत् स एव भवदर्थोऽर्थान्तरत्वेन स्थितः तदा तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नन्यावृत्त्या विधिवृत्त्येकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यात्मके बहुतरविषये विधिवादे प्रतिपन्ने किमपोहेन पुनः क्रियते?

एवं प्रक्रमेऽपि चेत्यादि,—एवमापादितस्यार्थान्यायेऽपि च न स कश्चिदित्यादिनाऽपोहनैर्मूल्य- 10 मापादयन् उपसंहरति पूर्वोक्तविकल्पस्वरूप[म]तत् विपर्ययेणानन्यविकल्पस्वरूपम् यावदभूतस्यानन्यत्वादन्यापुत्रवदविषय एव, स च निवर्तनमन्यापोहस्य स्यादिति गतार्थम्, येषामपि चार्थान्तराणामित्यादि, यदप्युक्तमर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधान इत्यत्रार्थान्तराणि—अर्थेभ्योऽन्यानि, तेषामर्थान्तराणां मध्ये यत्तदर्थान्तरं सोऽर्थोऽन्योऽर्थः तत् किमिति पूर्ववद्विकल्पद्वयम्, भवदेव अर्थान्तरमपोह्यं? उत न वा भवदिति प्रश्नः, यदि तावदित्यादि प्रथमविकल्पे दूषणम्—स एव भवदर्थोऽर्थान्तरत्वे[न] स्थितः स भवतीति चेदिष्ट. तच्छब्दोत्पा- 15 द्यविज्ञानविषयः तस्य विषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नन्यावृत्त्या सिद्धेः, सा च प्रतिपत्तिरन्यनिष्ठाया विधिवृत्त्येकगतेर्भूयसा एकार्थविषयाया गरीयसी तेषामर्थानां भूयसां प्रतिपत्तिः स च विधिवाद एव भूयोऽर्थविषयो गरीयःप्रतिपत्त्यात्मकश्च तस्मिंश्च विधिवृत्त्येकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यात्मके बहुतरविषये विधि

स्थितमेवेति निश्चितमेतत्सर्वं। ननु सोऽर्थो यो दोष इत्याह—एवं प्रक्रमेऽपि चेति। भवत्येति एवमापादितेति अन्योऽनन्यो न भवतीत्युच्यते तथापि अन्यापोहमात्रो भावोऽर्थान्तरात्मकोऽपि न सोऽन्यार्थो विधिरूप इष्यते अन्योऽनन्यो 20 न भवतीति सोऽप्यन्यो न भवतीत्युभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, विधिरूपस्वार्थस्य गन्धोऽपि न सम्भवः उभयाभवनमेव परमार्थः स्यात्, अन्यत्वं च एव च नास्ति तस्यानन्यमपि अतोऽभूतस्यानन्यत्वादन्यापुत्रवदन्यापोहविषयत्वात्तस्यान्यापोहनिवर्तनमेवाविधिरेव स्यात्, स्वार्थस्यान्यापोहमात्रनिवर्तनात्, अन्यापुत्रप्रतिपत्तिनिवर्त्यापोहनैर्मूल्यमिति भावः। अन्यस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमर्थं पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत्रापोह्यं यदर्थान्तरं अन्यार्थरूपं तत् किं भवदेवार्थान्तरमपोह्यमुच्यते उताभवदर्थान्तरमपोह्यमिति पूर्ववत् विकल्प्य दर्शयन्नाह—येषामपि चेति। अर्थान्तराणां मध्ये निष्कृष्टस्यार्थान्तर- 25 स्यापोहस्य भवत एवापोहो यदि विवक्ष्यते तत्र दोषमाह—यदि तावदित्यादीति यदि स एवार्थो भवदर्थान्तरमुच्यते तर्हि स एवार्थान्तरमिति तत्र च इति तच्छब्दोत्पादस्य विज्ञाने विषयस्यैकार्थविषयम्, तस्यैव चार्थान्तरत्वे तद्विज्ञानं विषयात्मकबहुतरविषयम् अन्यानन्यविषय अर्थान्तरस्यातिविज्ञानविषयत्वाद्विधिविज्ञानविषयत्वात्, तस्माद्विधिरेवान्यावृत्त्या च इति विज्ञानविषयस्य प्रतिपत्त्यान्यापोहस्य किमर्थमिति भावः। एतदेवाह तच्छब्दोत्पाद्येति, स एवार्थान्तरमिति तच्छब्दोत्पाद्यं विज्ञानं तद्विषयो भवतीत्येवमेव सिद्ध इति भावः। सा चेति स एवार्थान्तराणीति प्रतिपत्तिर्गुर्वी 30 बहुतरार्थान्तरविषयत्वात् अन्यागुर्वी। अनेकविधिविषयत्वविषयत्वात् स इति प्रतिपत्तेरिति भावः। अर्थान्तराणाम् तद्रूपत्वे विधानस्वभावत्वादपोहस्यैव निष्प्रयोजनत्वात् स च विधिवाद एवेति। तत्र कारणमाह—सर्वार्थेति। तथापि प्रयोजन-

1 सि अ इा. पे तत्र भाग।

वारे प्रक्रिये किमपोहेन पुनः क्रियते ? स्वार्थविषयस्य स पतति विधिप्रविषये प्रागेव दृष्टत्वात्, तथैव हि वस्तुतदर्थविषयाभ्युपविधिवादी संवृत्तोऽनन्यार्थस्यवादी चेत्ततः किमपोहकल्पनया क्रियते ?

सदा त्वर्थापत्त्या अनुगतसामान्यज्ञानं व्यावृत्तिसामान्यज्ञानञ्च भवति यदि स्वार्थार्थान्तराणि चैतदुभयं स्वत एव सिद्धात्मस्वभावं विधिनैव भवतु, को वारयति ?
5 असत्योपाधिसत्यस्य स्वार्थत्वात् पूर्ववत् ।

सदा त्वर्थापत्त्येत्यादि, स्वार्थश्च विवक्षितोऽर्थः मे वाच्योऽर्थो अर्थान्तराणि तदेतदुभयं स्वत एव सिद्धात्मस्वभावं विधिनैव वस्तुनस्तत्र सन् घट इत्युक्ते सति अनुगमसामान्यज्ञानं असदघटश्च न भवतीति व्यावृत्तिसामान्यज्ञानञ्च तदुभयमर्थापत्त्या यदि भवति भवतु गुणभावपूर्वं वस्तुनः सर्वेनीहत्वात्मकरूपं को वारयति ? असत्योपाधिसत्यस्य स्वार्थत्वात् पूर्ववत् एष तावदर्थान्तरमेकं यदि तत उक्तो दोषः ।

10 अथार्थान्तरं न भवतीति मन्यसे ततोऽनवस्था प्रसक्ता, पूर्वव्याख्यातान्यशब्दार्थप्रसङ्गवस्थानवत्, अर्थान्तरस्य चोभयविषयत्वात्तद्ग्रहणे किं तदर्थान्तरम् ? कुतो वाऽर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ? इति द्विगुणत्वादर्थान्तरत्वं निर्धार्यम्, यदन्तु न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यापोहोऽपि न दृश्यत एव अर्थान्तरं न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यर्थान्तरस्याव्यावृत्तिरेव न कश्चिद्विधिगम्योऽपीति अन्यथा द्विधैव
15 भवनपरमार्थत्वादात्मार्थान्तरस्याभावः, तदभावभूतस्यार्थान्तरस्याद् व्यापुत्रवदविषय एव, स च निबन्धनमर्थान्तरापोहस्य स्यात् अपोह्यतेऽर्थान्तरमनर्थान्तरं न भवतीति अपोह्यत यदनर्थान्तरं न भवति ततोऽर्थान्तरस्यैवानुपपदनात् किमुक्तं भवति यदर्थान्तरं तदर्थान्तरमेव तदनर्थान्तरमुच्यते तदेव स्वयमेव भवति ततो यदिदमनर्थान्तरं नाम तदर्थान्तरमेव तदनर्थान्तरमित्युक्तं भवति तस्मात्तस्यैवानर्थान्तरशब्देनाप्यनुपपदनात् किं तदर्थान्तरं पृथक् ?
20 यदर्थान्तरं स्यादर्थान्तरार्थान्तरत्ववदनर्थान्तरत्वातुल्यः शब्दार्थः स्यात् यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नार्थान्तरवदनर्थान्तरातुल्यो दृश्यते न तथेह कश्चिदनर्थान्तरशब्देनाभिधानमन्तरमस्ति यतोऽस्यार्थान्तरस्य पदवद्वृत्तिः स्यात् अर्थान्तरशब्दार्थस्य चानर्थान्तरशब्दार्थाभिन्नत्वेऽर्थान्तरमित्युक्तेऽनर्थान्तरं न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्नः स्यात् अतुल्ये तस्मिन्वृत्तेः, घटपटवत्, स्यादेतदेवं यदर्थान्तरमेवार्थान्तरत्वे स्थितमनर्थान्तरमुच्येत परापेक्षार्थान्त-
25 रत्वादेवार्थान्तरमिति, किन्तर्हि ? स्वापेक्षार्थान्तरत्वादेव, योऽसौ तदतत्त्वातुल्यः तस्य स्वतः

यथाप्येतत्स चेतदि तत्र व्यक्तिरर्थपरत्वा [illegible] –सदा त्विति । [illegible] विधिना [illegible] ततोऽर्थान्तरं [illegible] न तु वस्तुपरिनिष्ठित एव, [illegible] भवतु नाम [illegible] असत्योपाधि [illegible] स्वार्थश्चेति । [illegible] सामान्य [illegible]
30 [illegible] सन् घट इत्युक्त इति । [illegible] –अथार्थान्तरमिति । [illegible] अर्थान्तर [illegible]

तस्मादेव पटाद्घटानर्थान्तरस्यघटमर्थान्तरत्वम्, नन्वेव तदप्यर्थान्तरं अर्थान्तरादर्थान्तरमेव भवदनर्थान्तरं भवति, तस्यार्थान्तरस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनर्थान्तरत्वं तस्यमपोह मानोऽर्थान्तरापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति स्ववचनाद्यशेषपक्षविरोधापत्तिः, अथायान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीत्यपि न परिहार एव, अर्थान्तरापोह इत्यन र्थान्तराभावापोहो न भवति यत इत्यादिः स एव ग्रन्थोऽत्र द्रष्टव्यः, एवमुपक्रमेऽपि च न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थस्यांशोऽपि न दृश्यत एव, अनर्थान्तरं न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनर्थान्तरस्याव्यावृत्तिरेव, न कश्चित् विधिगम्योऽपीत्यन्यथावृत्तरभवनपरमार्थत्वादभूतस्यानर्थान्तरत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव स च नियमनमर्थान्तरापोहस्य स्यादिति ।

(अथेति) अथार्थान्तरं न भवतीति मन्यसे ततोऽनवस्था प्रसक्ता, पूर्वव्याख्यातान्यथा र्थप्रमाणवस्थानवत्, अर्थान्तरस्य घोमयविपयत्वादित्यादिविक्षेपमन्यत्वस्य घोमयविषयत्वादित्यादिना तुल्य योगात् स च नियमनमन्यापोहस्य स्यादिति, [अथोच्यत इत्यादि] यावन्न भवतीति पूर्ववदेव पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षोऽपि यदनर्थान्तरमित्यादि तथैव यावत्तुल्ये तस्मिन्नवृत्तेरिति, योऽसौ तदवस्थातुल्य इत्यादि पूर्ववदेव पूर्वपक्षः, यावत्तस्मादेव पटात् घटानर्थान्तरवदनर्थान्तरत्वमिति, तत्रोत्तरपक्षो नन्वेव तदप्य र्थान्तरमित्यादि यावदशेषपक्षविरोधापत्तिरिति इत्यक्षरविपर्यासेन गतार्थः, अपरस्तु तुल्याक्षर एवेति, अत्रार्थान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीति पूर्ववत् परेण परिहारेऽभिहिते इत्यपि न परिहार एव, अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यत इत्यादिः स एव ग्रन्थोऽत्रापि तुल्यार्थ इति न विशिष्य लिख्यते तथात्र द्रष्टव्य इत्यतिदिश्यते एवमुपक्रमे न स इत्यादि स एव ग्रन्थः तुल्यार्थो यावदन्यापोहस्य स्यादिति विक्षेपस्यार्थान्तरस्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्, युक्तेः सम्यक्त्वमौकर्यमित्येवत्साधनस्य दूषितम् ।

चतुर्थपादेन यत्त्वयोक्तं न चास्ति व्यभिचारितेति सा तावदास्तां स्वपक्षगतापोहवादिनः तथाप्यव्यभिचारिता विप्रकृष्टत्वात्, भेदपक्षे संशयदोषापादनार्थं यदुक्तं त्वया व्यभिचारत इति, तत्र विधिवादे सदसद्भावात्मकस्य संशयज्ञानस्य प्राप्तत्वात् किमिव न प्राप्तमभिधानम्! मम तूक्तन्यायेन स्वपक्षे संशयाद्यनास्पदम्, सदसद्भावाभावात्मकशब्दार्थत्वात् तद्वत्केर स्वार्थत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावविषयत्वात् ।

पुनरथार्थान्तरे पर्यनुयोगस्य चागतत्वात् तथापि पुनरित्यनवस्था प्रसक्तेत्याह—अथार्थान्तरं न भवतीति । अर्थोऽन्योऽर्थ परस्परापेक्षयार्थान्तरं भवत् अतोऽर्थान्तरमनुक्तविषयम्, तथैवमन्योऽपि विशेषाभावे भिन्नतदर्थान्तरं ! अस्येतरार्था- न्तरमेव स्यात्, अस्मादर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ! ततोऽस्यार्थान्तरत्वं तिष्ठेत्, अर्थस्यार्थान्तरस्य चाभावस्यैवाभावाद्भवस्य विधिमत्त्वसाम्यमात्रेणान्यथात्वेनमकस्मैव परमार्थं स्यात्, तदभावमार्थान्तरत्वाभावादभूतत्वार्थान्तरत्वात्स्थित एव वन्ध्यापुत्रवत् न तथाच अन्यार्थो भविष्यतीति तत्त्वाप्रतिपत्तिरेव स्यात् अथार्थान्तरमप्यनर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ततोऽर्थान्तरमेवानर्था- न्तरमप्येतावद्युक्तत्वात् किं तदन्यदर्थान्तरम् ! इत्येवं प्रत्युक्तमप्यनभिप्रायेऽन्यत्वं व्यभिचारविसंवादेन अन्विष्य तुल्यमाक्षेपे नैवेति मामकीनमिदम् अर्थान्तरत्व चेति स्पष्टं सर्वं युक्तैव । अत्र चतुर्थं पादं न चास्ति व्यभिचारितेति दूषयितुमाह— चतुर्थपादेनेति । न चास्ति व्यभिचारितेत्यनेन यदव्यभिचारित्वमपोहवादिना त्वयोक्तं तत्तावत्तथास्ताम्, तद्विचारस्य विप्र-

1 सि क्ष डे तावच्चेति । 2 सि क्ष डे. भा. त्वपरिहारस्तु ।

(चतुर्थेति) चतुर्थपादेन यत्त्वयोक्तं न चास्ति व्यभिचारिता इति सा तावदसत्या तदपक्षगतापोह-
वादिनः तथाप्यभिचारिता, विरुद्धत्वात्, भेदपक्षे संशयदोषापादनार्थं यदुक्तं त्वया व्यभिचारत
इति,-सम्भवो हि यथा कुम्भे वर्तते तथा पटादिष्वपीति व्यभिचारात् संशयः स्यात्, नाभिधाने स्वार्थ
मूलः, तत्र विधिवादे सत्यासत्ये विधेयव्यावर्त्यौ भावौ, तयोः असत्यत्वस्य च भावस्य सम्भवो यस्मात्
5 तत्र भवति तदवसायस्य संशयज्ञानं तस्य संशयज्ञानस्य प्रमाणत्वात् किमिव न प्रमाणमभिधानम्? विपर्ययो
विपर्ययो वाऽनध्यवसायो वा यदि प्रमाणमित्यर्थः तत्सर्वं विधिवाद एव घटते, अत्र तूक्तन्यायेन-अन्यापोहार्थ-,
मेरुमूल्यत [illegible]स्याप्यदर्शनात् स्वपक्षे संशया [य] नासत्यम्, अभिमतत्वात् विपर्ययानध्यवसायनिर्णय
मध्यगतत्वात्, निर्विषया इत्यर्थः, कस्मात्? तदर्थभावाभावात्मकस्वार्थत्वात्-स चासन्न सन्नपि भावो यत्र
[illegible] तस्य भावः आत्मा यस्य स्वार्थस्य स्वदभिमतस्य तस्य भावात्-तदर्थभावा-
10 भावात्मकस्वार्थत्वात्, तत्प्रकृतेरसार्थत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावविषयत्वात् [illegible]
व्यतिरेकविषयत्वासत्त्वादिर्विं संशयविपर्ययावपि निर्विषयौ विपर्ययाभावात् अनध्यवसायोऽपि स्वार्थस्य
भावकस्याध्यवसायस्य पर्युदासेऽनध्यवसायोऽध्यवसायाभावस्य इति भवति उभयतोऽप्यभावे कुतोऽनध्य-
वसायः? निर्विषयत्वात् खपुष्पवदिति ।

अथवा स्वम्मतप्रदेशादर्शनादन्यशब्दार्थः स्वार्थस्य सांशोऽप्यदर्शनादिति, यथार्क पृथ-
15 शब्दस्य वृक्षेषु सर्वेषु नहि दर्शनेनास्ति सम्भवः, नापि सर्वत्र शिंशपेषु सर्वशिंशपस्य सम्भवोऽपि
धूमादिवत् यद्यपि च कश्चिदस्ति विरत्यादिषु सम्भवः तथापि न सद्भावेनानुमानम्।

तत्कम्, अन्यथा तु तदपादितोषापास्तं तदीयं [illegible]–सा तावदसत्यामिति अन्योन्यार्थाभाव[illegible]
सम्बन्धाभावेन स्वार्थस्यासम्भवदर्शनात् तत्सम्भवाद्यर्थेनाभावे कुतो व्यभिचाराव्यभिचारविचार इति विशदार्थं बोध्यम् ।
भेदाभिधानपक्षे तत्सम्भवस्य कुम्भ इव घटपटादिष्वपि दर्शनादेवाभिधानेऽपरत्र व्यभिचारात् निश्चितमभिधेयमिति किं संशया
20 स्यात् तथाभिधेयानां बहुत्वेन कस्याप्यभिधेयस्य निश्चयाभावात् [illegible] तु न सत्यम् [illegible]
[illegible]–भेदपक्ष इति । विधिवाद एव तत्सत्यासत्यो सम्भवो [illegible]–तत्र विधिवाद इति ।
संशये हि विधेयव्यावर्त्यभावयोर्द्वयोरपि विधाने निश्चितत्वादपरस्य [illegible] संशयादि सत्स्वेव न [illegible]
[illegible]–सत्यासत्येति । विपर्ययोऽपि विधिवाद एव घटते [illegible]
निश्चय इति । अपोहवादे न घटत इति दर्शयति–अत्र त्विति । न्यायं दर्शयति अन्यापोहार्थेति । [illegible]–तदर्थभा-
25 वेति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] निर्विषय इत्यादि
अनध्यवसायोऽपीति नार्थ [illegible]
30 [illegible] निर्विषयत्वात् [illegible]

---

१ सि क्ष [illegible] । २ सि. क्ष [illegible] । ३ सि क्ष. डा. [illegible] । ४ सि क्ष. डा. [illegible]
[illegible] । प्र. ××।२। ६ सि क्ष [illegible] । सि. क्ष [illegible] ।

सर्वात्मनाऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि डित्थाख्योऽर्थः, न च सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद्
गम्यन्ते एवमन्यप्रकारेणानुमानासम्भव इत्यनेनोत्तरवचनेन स्वकीयेन स्वार्थांशेऽप्यदर्शन
मेवेत्युक्तं भवति, तत एव चानुमानासम्भव इत्युच्यतेऽस्माभिः क्वचिददर्शनात् ।

अथ चेत्यादि, पाठान्तरं पूर्वार्थ तदेव, तस्य व्याख्या-तन्मतवदेवादर्शनादन्यशब्दार्थ इति प्रथमपादार्थः सव्याख्यात एव, स्वार्थैकदेशेऽप्यदर्शनात्तन्मतवदेवेति द्वितीयपादार्थः, तं भावयति-यथोक्त- 5
मित्यादिटीकामन्थ एव, वृक्षशब्दस्य वृक्षेत्यादि चादर्शनं नास्ति सम्भवो नापि सर्वत्र डिण्डिनीत्यादि,
अन्यस्यानुमानत्वात् सर्वत्रानुमेये दर्शनासम्भवोऽप्योगुणाद्यादर्शनादन्यन्नत्वादानुमन्यन्तरमत्रानुमेये गुणमतेऽपि धूमादिलिङ्गादर्शनवदिति, अत्र परो
ब्रूयात्-ननु डित्थादिरिश्वाभिधेये सर्वत्र दर्शनमित्यत्र तयोरुत्तरं यदुक्तं यद्यपि क्वचिदित्यादि स एव टीकाग्रन्थो
यावदनुमानासम्भव इति, वयं तन्मतवादेव ब्रूमः-अननोत्तरवचनेन स्वकीयेन यद्यपि डित्थशब्दे [दर्श] नमिह
स्वार्थांशे तदप्यदर्शनमेवेत्युक्तं भवति, काणकुण्टादयः सर्वे गुणास्तस्य गुणसमुदायात्मकस्य न गम्यन्त इति 10
वचनात्, सर्वात्मनादर्शना [त्] शब्दस्य सर्वात्मनाऽप्रतीतेरुदाहरणेऽभिहितत्वात् [च] वर्णेन स्वार्थांशेऽपि
समर्थितम् तत एव चानुमानासम्भव इत्युच्यतेऽस्माभिः क्वचिददर्शनादिति ।

अत्र ब्रूयास्त्वम्—

अन्वयानुपुरुषमुदाहृते व्यावृत्त्या डित्थोदाहरणमतदिति चेन्न, तत्प्रतिपत्तिनिर्मूल-
त्वात्, अनवगतपर्युदासकत्वार्थत्वात्, अविविक्ते देवदत्त न भवस्यदेवदत्त इति वचनवत्, 15
एवञ्च शब्दस्यार्थाभावेन सम्बन्धाभावकल्पदोषा य उक्ताः स इहापीति श्रुतेः सम्बन्ध

यथोरन्यशब्दार्थे इत्यस्य प्रकारान्तरेण व्याख्यामाह-अथ चेति । व्याचष्टे-पूर्वार्धमिति अदर्शनादन्यशब्दार्थे स्वार्थैकदेशेऽपि
दर्शनादिति पूर्वार्धं तदेवैतत् । तत्र प्रथमपादार्थं ग्रन्थः स्वरूपान्तरार्थे न दत्तक इति । द्वितीयं पादार्थं प्रदर्शयति-स्वार्थैकदे
शेऽपीति । पूर्वमेकदेशदर्शनेन योरन्योरदर्शनात्वविभुत्वेन प्रतीतिः तथैव सम्भवान्तरत्वेन स्वार्थमिवानम्, किन्तु
धर्माधिधर्मैकत्वसम्बन्धिनो शब्दस्य ग्रहणम्, तौ च तुल्ये डित्थतुल्येऽस्तीतिशेषे दृष्टौ तत्र तुल्ये सर्वत्र भावस्य डित्थाद्येषा 20
क्वचिद्दन्यत्रोऽदर्शनात्वाद्यसम्भवात् इत्यत्र यस्य हेतु सर्वेषु न हि दर्शनमात्रं सम्भवः नापि सर्वत्र डित्थेति डित्थित्व
सम्भवः यथाऽयोगुणाद्यादर्शनादनुमेये धूमादिलिङ्गादर्शनमित्यादिटीकाग्रन्थेनास्य सम्बन्धः यथोक्तमित्यादीति । किंचि
द्विशेषमाह परमताद्-शब्दस्यानुमानत्वादिति, शब्दस्य अन्यानुमानानुमेयमन्यत्वेऽपि अन्यस्यानुमानत्व-
मिति भावः । एवमनवगमसम्भवस्थाने परः तत्सम्भवमाशङ्कते अथ पर इति समाधत्तेऽपि टीकाग्रन्थ एवं इत्वा-यद्यपि च
क्वचिदपि सम्भवो डित्थादिषु, इयं ग्राह्या डित्थस्यैकत्वमनियमेन अवयवसमुदायत्वविशिष्टवस्त्वभावेन काणकुण्टादिभिर्विना- 25
भावात्वागतम्भवात् अन्यत्सम्भव एवेत्युत्तरयति तथैव-यथापि न व्यापारेणानुमानम्, गुणसमुदायो हि डित्थाख्योऽर्थः न च
सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद्गम्यन्त एवमन्यप्रकारेणानुमानासम्भव इति । आचार्योऽन्यमताद्-वयं तन्मतादेवेति,
एतस्यैकस्योत्तरस्यैवेति गौरवोक्तदर्शनमिदं तदप्यदर्शनमेव, डित्थार्थैकदेशदर्शनमुक्तं तथा तदन्यगतदर्शनमप्यदर्शनमेव स्यात्,
तस्यापि गुणसमुदायात्मकत्वाविशेषात्, तथा च गुणसमुदायो हि डित्थाख्योऽर्थः न च सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद्गम्यन्त
इति वचनेन स्वार्थांशेऽप्यदर्शनं तथैव समर्थितं भवतीत एव चानुमानासम्भव इति भावः । सर्वात्मनेति काणकुण्टादिषु 30
डित्थादिषु च सम्भवादर्शनात् सर्वात्मना न प्रतीतिः स्वार्थांशेऽपि । ननु यद्यपि च क्वचिदपि सम्भवो डित्थादिष्विति बहुषु
डित्थादुदाहरणं तदन्यथाभावेऽपि प्रमाणाद्विरुद्धे न भवतीति व्यावृत्त्या डित्थार्थगतिमनुमेयोपमिति चेदत-अन्वयानुपुरुषु

---

१ सि० क्ष० डा० स्वयादे । २ सि० क्ष० डा० सम्भवेऽप्यभो ।

दोष्कर्यम्, यः स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽर्थस्तदितरो वा तस्य शब्दस्य तेनार्थेन न शक्यते सम्बन्धः कर्तुम्, तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात् श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववत्।

अन्वयानुयुक्त्युदाहृतेरित्यादि, यावदेतदिति यदिति यदुक्तं भवति किंच इत्यस्य[ा]न्वितो न भवतीति व्याख्या क्रियार्थयोरन्वयाभावाद्व क्रियोदाहरणमिति यच्च न तत्प्रतिपत्तिनिर्मूलत्वात्-नैतद् क्रिय[मु]दाहरणमात्रमुपपद्यते प्रतिपत्तेरनालम्बनत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् प्रति- पत्तिनिर्मूलत्वम्, कस्मात्? अनवगतपर्युदासकस्वार्थत्वात्-अनवगतः पर्युदासो यस्य स्वार्थस्य सोऽनवगतप- र्युदासकस्वार्थः, तद्भावादनवगतपर्युदासकस्वार्थत्वात् नास्ति प्रतिपत्तेर्बीजम्, उभाभ्याम्-अविविक्ते देवदत्ते न भवत्येवेत्यत्र इति वचनमप्रतिपत्तेरेव कारणम्, निर्मूलत्वात् तथैव तदिति, तद्दर्शयति—एतच्च शब्दस्येत्यादि यावत् च इहापीति यथा पूर्वमुक्त आत्मा ते शब्दस्य चोऽर्थाभावादिति सम्बन्धाकल्पत्वं दोषः, स एव ततोऽन्यस्य कार्यस्याभावादकल्प्यात्मकेऽर्थद्वये शब्दस्य केन सहाविनाभावः सम्बन्धः स्यादिति शुद्धेः सम्ब- न्धदौष्कर्यम्, तदुपसंहृत्य प्रतिज्ञायते यः स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽर्थः तदितरो वेत्यनयोः शब्दार्थयोः सम्बन्धो वृक्षशब्दार्थयोः प्रतिपत्त्यर्थः तस्य शब्दस्य तेनार्थेन लोकप्रसिद्धेन वा स्वरूपभेदेन न शक्यते सम्बन्धः कर्तुमिति पक्षः तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात्, श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववदिति यथार्थं साधनम्।

न च सम्बन्धकारं पुरुषं शब्दस्य लिङ्गस्य वा स्वार्थस्थापनशक्तिरस्तीति तथैवोक्तोऽयं न्याय इति दर्शयति—

स च सम्बन्धो नास्ति तद्वत्, अत एव यदुक्तं त्वया भेदाभिधानपक्षे दोषजात व्यक्तत्वात् तदवस्थम्, असाधारणधर्मत्वात्, श्राद्धसाधारणः पक्षधर्मा

शाहृतेरिति [illegible] । न्यायः-यदुक्तं भवतीति। एवं [illegible] क्रियार्थ [illegible] न [illegible]- तत्प्रतिपत्तीति। [illegible] न भवतीति। अनवगतेति [illegible] क्रियो न [illegible] । [illegible] इति । एवं प्रतिपत्तेर्निर्मूलत्वे [illegible] सम्बन्धा [illegible] एतच्च शब्दस्येति। [illegible] यथा पूर्वमिति। [illegible] स च सम्बन्धो [illegible] यदा च [illegible] [illegible] सम्बन्ध [illegible] प्रत्यर्थं । [illegible] साधयति—यः स वृक्षशब्द इति [illegible] वा न तयैव [illegible] सम्बन्धः [illegible] साधनम्। तत्र [illegible] [illegible] [illegible] एतेन भाव । तेन सहेति तयैव [illegible] । [illegible] श्रावणत्वेति [illegible] धर्मः [illegible], तत्र न [illegible] न वा [illegible] वा तद् [illegible] भाव । न [illegible]

१ लि॰ श॰ प्रा॰ द॰ [illegible]

एकान्तव्यावृत्तेश्च, इदमपि चात्र यदन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनर न्वयस्य निराकरणं तत्रयत केनाभिप्रायेणेति न विद्मः, किमज्ञानात्? असद्बुद्धिपरिभवात्? इहपरलोकाभ्यामयदासश्चामीरुत्वात्? इति।

(स चेति) स च सम्बन्धो नास्ति, उक्तेन उक्त सम्बन्धदोषकर्मम् अत एवाह एतस्मादेव सम्बन्धदोषकर्मात् यदुक्त तथा भेदाभिधानपक्षे दोषद्वारं व्यवहारार्थं नास्त्येव व्यभिचारितादोष इति पक्षः, ५ असाधारणधर्मत्वादिति हेतु, असाधारणधर्मस्य सपक्षविपक्षयोरदर्शनात्, तद्व्याचष्टे-असाधारणः पक्ष धर्मेत्यादि यावदेकान्तव्यावृत्तत्वेति, तद्व्याख्यया गतार्थम्, किञ्चान्यत्-इदमपि चात्रेत्यादि, अन्वयस्य निम्-खनीयत्वात् यदन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनरन्वयस्य निराकरणं तत्रयतः केनाभिप्राये णेति न विद्मः किमज्ञानात्? असद्बुद्धिपरिभवात्? इहपरलोकाभ्यामभयत्वादभीरुत्वादिति। कथमन् न्वयनिराकरणमिति चेदुच्यते यदन्वयविषय एकदेशो निरूप्यते न्वया वृक्ष इत्युक्तो न भवतीत्यनुपलम्भवासेन। १०

कथं पुनरनेन न्वया निराक्रियत इति चेदुच्यते —

नन्वेवं सर्वकृत्स्नार्थदर्शनासम्भवात् भेदानन्त्याच्च स्वार्थदेशव्याप्त्यव्यवाभावात् गुणसमुदायमात्रत्वादभिधानाभिधेययोः कोऽसौ सम्बन्धो येनाभिधानाभिधेयाभाव उपपद्येत, लिङ्गस्यैकदेशसम्भविलिङ्गस्य गमकत्वयत्तु न स्वार्थांशमात्रे सम्भवति।

नन्वेवमित्यादि, भावत् कोऽसौ सम्बन्धो यतस्ति इति भावना गतार्था तत्र कारणमाह-सर्वकृत्स्नार्थ १५ दर्शनासम्भवात् भेदानन्त्याच्चासम्भव उक्तः, स्वार्थदेशव्याप्त्यवयो नास्तीति चोक्तो गुणसमुदायमात्रत्वात् गुणमूर्त्यवयवेष्वसत्त्व दर्शनसौक्ष्म्यात्येव तस्मादन्वयाभावेऽनुमानानुमेयसम्बन्धाभावादनुमानानुपप त्तिवदभिधानाभिधेयभावस्याप्युपपत्तिरिति स्यान्मत लिङ्गस्यैकदेशसम्भविलिङ्गवदभिधेयैकदेशसम्बन्धमभि-धानदर्शनात्सम्बन्धोऽभिधानेऽभ्युपेत्य तदप्यभ्युपेत्य-लिङ्गस्यैकदेशेत्यादि लिङ्गिनामभीनामेकदेशेऽप्य

भिना धूमो लिङ्ग स्वार्थं प्रत्यायितुं शक्नोतीति तथैवेत्यभिप्रायेणाह-स च चेति। व्याचष्टे-स च सम्बन्ध इति। भेदाभिधान २० पक्षे उपलम्भो यथा इष्टे वर्तते तथा व्यभिचारिपीति व्यभिचारितादोषे सत्यपि स नास्त्येव असाधारणधर्मत्वादित्याह-एत-स्मादेवेति अत्र मूलं मृग्यम्। अथ मन्त्रमार्थाभिधानेऽन्वयो व्यतिरेकश्च द्वारमिति प्रोक्त तत्र यस्त्वन्वयस्य निराकरणं क्रियते तत्केन हेतुनेति पृच्छति-इदमपि चेति। अन्वयनिराकरणं दर्शयति-यदन्वयेति अन्वयाभिधायिविशेषैकदेशस्याप्यन्यत्र तद्विपक्ष एकदेशे निरूप्यते वर्णान्तरापोहेन स्वार्थमभिधत्ते बुद्धिरिति व्याख्यानमिति भावः। तन्निराकरणप्रकारमाह-नन्वेवमिति। स्वार्थाभावमनन्त्यात् सम्बन्धाभावात् तावत् गुणसमुदाय सर्वेषु सर्वेषु वर्णेन न सम्भवतीति दर्शयति-सर्वेषु कृत्स्नेति। तित्वादेरेकदेश तत्र २५ तित्वादिकमपि दर्शनसम्बन्धो यद्यप्यस्ति तथापि गुणसमुदायमात्ररूपस्य तित्वादे सर्वात्मनाऽप्रतीतेरित्याह-स्वार्थदेशेति तित्वादे स्वार्थेन यो देशः तदनुप्रवेशित्वाद्व्याप्त्यन्वयो नास्तीत्यर्थः। गुणमूर्त्तस्वार्थस्यापि गुणसमुदायमात्रत्वेन सर्वात्मनाऽप्रतीतेरि त्याह-गुणमूर्त्तेष्विति। तथैव धूमे व्यतिरेकसम्बन्धानुपपत्तौ तदनुमानानुमेयसम्बन्धसामर्थ्येनानुमानासम्भवात् तस्मादनयोरभिधानाभिधेयसम्बन्धाभावादनुपपत्तिरित्याह तस्मादिति। ननु सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गदर्शनासम्भवेऽपि लिङ्गे कदेशेऽप्यवेक्षित लिङ्गस्य धूमस्य दर्शनेन यथा वह्नि धूमेऽऽवगमो भवति तथाभिधेयैकाभिधेयेनाभिधानस्य दर्शनात् अन्वयात ३० सम्बन्धाभिधानत्वोपपत्त उच्यते स्यान्मतमिति। स्याद्वादेरेवाभिधेयप्रतिपत्तिर्न भवितुमर्हतीत्याह-लिङ्गिना

नैकस्मिन् सम्भवतो वृक्षस्य शिंशपादिभेदैर्गमकत्ववत् न स्वार्थांशमात्रे सम्भवतीति, शब्दादभिधेयप्रतिपत्तिर्न भवितुमर्हति ।

प्रत्यक्षवृक्षसम्बन्धाशक्यत्वे प्रतिपत्त्यभाववदेकत्वेऽपि मूलकोटरादिभेदानां सम्बन्धाशक्यत्वादप्रतिपत्तिः किमङ्ग । पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रे नो चेदनन्तविराधमन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात् अदृष्टस्वार्थांशत्वात्, अव्यापिपक्षधर्मत्वात्, अदृष्टव्यवच्छिन्नस्यापि स्वार्थस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्वृक्षशब्दः, तदेकदेशवर्तित्वात्, अव-नस्पतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनार्थस्वापवत् ।

प्रत्यक्षवृक्षेत्यादि, अयं वृक्ष इति प्रत्यक्षस्यापि मूलादिमतः साक्षादुपलभ्यमानस्य सम्बन्धग्रहणकाले सम्बन्धग्रहणं नास्ति शिंशपादिभेदैरनन्त्यात् जातिशब्दस्य भेदैरनन्तैः सम्बन्धाशक्यत्वे प्रतिपत्त्यभाववत् यथैकत्वेऽपि स्वार्थांशस्य मूलादिकोटरादिशब्दवीर्य[त]त्वविशेषभेदानां सम्बन्धाशक्यत्वे कथं प्रदर्शनात् किमङ्ग ! पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रेऽपि तदर्थस्याप्रतिपत्तेः, नो चेदनन्तविराधनन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात्, अदृष्टस्वार्थांशत्वात्, अत्राभिप्रायादनसाधन-अदृष्टव्यवच्छिन्नस्यापि स्वार्थस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्वृक्षशब्दः, न प्रभवतीत्यर्थः, तदेकदेशवर्तित्वात्—स्वार्थस्य धर्मिणः पक्षस्यानुमेयस्याभिधेयस्यैकदेशे वर्तितुं शीलमस्येति तदेकदेशवर्ती, किमुक्तं भवति[1] अव्यापिपक्षधर्मत्वात्—स-मस्तानुमेयाव्याप्तित्वादित्यर्थः अवनस्पतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनार्थस्वापवत्—यथा सचेतना वनस्पतय इति प्रतिज्ञायां स्वापादिति हेतुर्धर्मिणो वनस्पतेरेकदेशे शिरीषादौ वर्तमानोऽपि तालादिष्ववर्तमानो न चैतन्यानुमानाय प्रभवति अव्यापित्वात् तथा वृक्षशब्दोऽपि अदृष्टव्यवच्छिन्नस्वार्थो वृक्षस्वार्थांशवृत्तिर्नानुमानाय नाभिधानाय प्रभवति यदत् पुनः स्वार्थांशत्वस्यानुपपन्नस्यानिष्टापादनम् नैव दृष्टिरपीत्युक्तमेव, तस्यामभावानुमानस्यापि स्वार्थाभावम् ।

20 मिति । तदेव स्पष्टयति—प्रत्यक्षवृक्षेति । व्याचष्टे—अयं वृक्ष इति [illegible] शिंशपादिभेदैरनन्त्यात् [illegible], न हि सम्बन्ध-[illegible] [illegible] [illegible] मूलकोटरादीनां [illegible] सम्बन्धाशक्यत्वादिति भाव । तदेवं प्रत्यक्षे सम्बन्धाशक्यत्वे किं पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिस्वार्थांशमात्रे इत्याह—किमङ्ग ! पुनरिति ।

25 [illegible] स्वार्थांशमात्रप्रवृत्तेऽपि वृक्षशब्दे स्वार्थमभिधत्ते यदि [illegible], [illegible] नो चेदिति स्वार्थांशमात्रप्रवृत्तेर्न स्वार्थं न प्रतीयते नो चेदिति भाव । [illegible] स्वार्थमनुमापयितुं वा न प्रभवति वृक्षशब्द [illegible] [illegible] वृक्षशब्द [illegible] वा स्वार्थं न व्याप्नोति [illegible] वा स्वार्थाभिमतेष्वपरोक्षेति भाव । दृष्टान्तमाह—अवनस्पतीति । दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथा सचेतना इति । एतस्मिन् [illegible]

30 [illegible] शिरीषादौ [illegible] [illegible], [illegible] न वर्तत एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदत्पुनरिति । [illegible]

१ क. प्रत्यक्षेत्यादि । २ सि. क्ष. डा. भेदाभिधानाभि । ३ सि. क्ष. डा. °कत्वेऽपि । ४ सि. क्ष. डा. दे °र्मस्येति वर्ती स्यादुपलभ्यमानस्येति । ५ सि. क्ष. डा. दे. भवति । ६ सि. क्ष. डा. दे. न भवति ।

साम्प्रतं साध्याक्षेपानित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्ववदनुमानं स्यात्, वनस्पत्यव्यापित्वापवद् नुमानाभासः स्यादिति सन्देह इत्यत्र न—

अशेषपक्षाव्यापी वृक्षशब्दो ह्यशेषमवृक्षव्यवच्छिन्न वृक्षार्थं नामवृक्षं स्थापनावृक्षं वा सपक्षं ननु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोषः तत्र कः सम्बन्धः साध्याशेषानित्यत्वाव्यापि प्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानत्वप्राप्तेः ? स्वापोदाहरणनिरपेक्षादृष्टदेशवर्तित्वाभ्युपगमे त्वतुल्येऽपि वृत्तिप्रसङ्गः ? अवृक्षे घटादौ वृक्षश्रुतेः अदृष्टदेशवर्तित्वात्, मूलादिमति पलाशादौ स्वार्थांशे वा वृत्तिवत्, तस्मादेव चानन्यत्वात्कृतसम्बन्धजातिशब्दमेवधावित्वेऽप्यदोषः, तथाऽर्थांशेऽदृष्टत्वात्, अपोहस्वार्थवत्, त्वन्मतस्वार्थेऽपि वा तद्दोष एव स्यादिति कुतः तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्तिभ्यामन्वयव्यतिरेकौ ? कुतो वा शब्दस्याभिधेयस्य पक्षधर्मत्वम् ? लिङ्गलिङ्गिनः कुतस्त्रैलक्षण्यम् ? कुतोऽनुमानत्वम् ?

अशेषपक्षाव्यापीत्यादि, प्रयत्नानन्तरीयक हि सपक्षं न व्याप्नोति स्वापस्तु पक्षमेव न व्याप्नोतीति परिहारः वृक्षशब्दो ह्यशेषमवृक्षव्यवच्छिन्नं वृक्षार्थं नामवृक्षं मनुष्यादि स्थापनावृक्षं—चित्रादि वाऽव्यभिचारेण साध्यधर्मसामान्येन समानं सपक्षं न तु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोषः, स्वार्थांशवृत्तित्वात्—अव्यापिपक्षधर्मत्वात् वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदित्युदाहरणम्, तस्माभासानुमानाय स्यादुक्तम् इति साधूक्तम्, तत्र कः सम्बन्धः साध्या[क्षेप]नित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानत्वप्राप्तेरिति स्वाभ्युपगमस्वाप-दृष्टान्तमनपेक्ष्य वृक्षशब्दो यत्र न दृष्टः तानपि स्वार्थावयवान् गमयति, वृक्षस्वार्थानुमानसाधर्म्यात्, अतो वृक्षप्रवृत्तिरस्तीत्येवमायुक्तम्, अपोहे वृत्तिप्रसङ्गात्, अत आह—स्वापोदाहरणनिरपेक्षादृष्टदेशवर्तित्वाभ्युपगमे त्वतुल्येऽपि वृत्तिप्रसङ्गः—अतुल्ये साध्यविपक्षे वृत्तिः स्यात् अवृक्षे घटादौ वृक्षश्रुतेः, अदृष्टदेशवर्तित्वात्

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यत्वसिद्धिरिष्यते हेतुर्येन यत्नानित्यं न तत्र सर्वत्र वर्तेत इति साध्याक्षेपानित्यत्वाव्यापी स्यात् किं वृक्षशब्दस्यैति हेतुः स्यात् ? किं वा शब्देनानेकत्व [illegible] स्यादिति चेत्, [illegible] मात्रावस्थानात् असम्भवेति सर्वं निराकरोति—अशेषपक्षाव्यापीति । व्याप्नोति—प्रयत्नानन्तरीयकं हीति प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न पक्षैकदेशाव्यापि किन्तु सपक्षमात्राव्यापि तथा [illegible] नामात्र स्वापस्तु पक्षमेव न व्याप्नोतीति हेत्वाभास वृक्षशब्दे-[illegible] एव न प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्तद्दोषोऽस्ति न सम्भव इति भाव । वृक्षस्य सपक्षं व्याप्नोतीति दर्शयति—वृक्षशब्दो हीति, निश्चितान् वृक्षान् नामवृक्षं स्थापनावृक्षं वृक्षशब्दो व्याप्नोत्येव नामस्थापनावृक्षौ नामव्यवहारेण सपक्षौ वृक्षसामान्येन समानत्वादिति भावः । [illegible] स्वार्थमनुमानमुपलभ्य वा न भवति वृक्षशब्दः तदेकदेशवर्तित्वात्, अव्यापिपक्षधर्मत्वादित्युक्तेऽनुमाने न वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदित्युदाहरणाय दोष स्यात् नाप्यनुमान इति एवम् स्वापोदाहरणायेत्यभिप्रायः सम्बन्धः प्रयत्नानन्तरीयकत्वानित्यत्वानुमानवदिदमनुमानं स्यादिति तथापि अवसर एव नास्तीति भावः । ननु स्वार्थमनुवृत्तिव्यतिरेकत्वेन [illegible] प्रतीतानपि वृक्षशब्दो गमयति अतो विवक्षितो वाच्यत्वात् विवक्षार्थो निश्चितानुमानात् प्रत्यक्षानुमानप्रत्यक्षाभिधानार्थं वा वृक्षशब्दस्य स्यात् तु स्वापानुमानसाधर्म्यात् तदनभिधानत्वादनुमानभिधानाद्वेति स्याभ्युपगमेनेति । स्वार्थावयवेषु वृक्षशब्दस्य वृत्त्यनुपगमे वृक्षशब्दोऽर्थान्तरेऽश्वादौ वर्तेत न वृक्षो भवतीत्यसाधकत्वम् इति निश्चयाभिधानान्मत एव स्यादित्युत्तरयति—स्वापोदाहरणेति । अतुल्येऽपीति साध्यधर्मसामान्येनासत्येऽस्मिन् घटादौ वृक्षशब्दस्य वृत्तिप्रसङ्गः यथा लिङ्गलिङ्गिस्वार्थव्यतिरिक्तार्थे घटादौ वृक्षश्रुतिर्वर्तेत तदेकदेशवर्तित्वादिति भाव । तदेवं वृक्षशब्दस्यार्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टस्वार्थवृत्तौ तत्स्वार्थस्य मूलस्कन्धशाखादिरूपैरनेकैरनन्यत्वेऽपि तदवस्थायां न वृक्षत्वेऽवस्थानमेव भेदाभावमभ्युपगतोऽप्यन्यत्वेऽपि जातिशब्दानां तुल्यतुल्या जातिरेव

1 सि. क्ष. के भेदसद्भावात्त्व । × × क्ष ।

मूर्त्तादिमति पक्षाशयो व्यापादो वा वृक्षित्वं, तस्मादेव चानन्त्यादव्यसम्बन्धसाविशिष्टमेव चाभिधेऽ-
प्यदोषः तथार्थांशेऽप्युक्तात्–अदुष्टस्वार्थांशत्वादित्यर्थः, अपोहस्वार्थवत्–अदुष्टो न मनवीनदुष्टापोहस्व
स्वार्थो मूर्त्तादिमानानन्त्यःकोटरादिभेदेन तदभिधेये चादोषो दृष्ट एव भेदवादिनोऽप्यानन्त्येऽपि भेदानामदृष्ट-
सम्बन्धेऽपि दोषाभावः स्यात् स्वसम्बन्धसार्थेऽपि वा तद्दोष एव स्यादिति कुतः तुल्यानुन्ययोर्व्यभिचारा-
5 मन्वयव्यतिरेकौ ? कुतो वा तत्स्वामिभेदस्य पक्षस्य धर्मत्वं ? लिङ्गलिङ्गिन कुतसैन्दृश्यम् ? कुतोऽनु-
मानत्वमिति ।

एवञ्च शब्दलिङ्गगतपक्षाद्यभिप्रेयते तदेव पक्षाद्यतथार्थत्वादतत्स्वस्वरूपारम्भकत्वादनुमा
नमप्रमाणम् अज्ञातचक्रे चक्रमिति प्रत्ययवत् तस्मात् साधूक्तं नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमाना-
दयादि यत् । कृतकत्वाद्यपि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् ॥ (ग्रन्थकर्तुः) इति इदमपि शास्त्र
10 एव पूर्वपदलक्षणं यस्ययोक्तं यथा लिङ्गं लिङ्गिनं नातिक्रामति येन रूपेण तेनैव रूपेण चाव्यतो
व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति सत्त्वाद्यनेकधर्मापि सन् तैस्तान् व्यभिचाराच्च गमयति गम्यन्ते च
लिङ्गमनुपघ्नितः सामान्यधर्माः तैरविनाभावात्, लिङ्गस्य विशेषा न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारि
त्वात् एवं लिङ्गस्यान्यव्यावृत्तं सामान्यं गमकं नाव्यावृत्तम् लिङ्गिनः सामान्य गम्यं लिङ्गवत्,
लिङ्गे स्वयं विशेषः 'लिङ्गानुपघ्नितः स्वार्थाः' (ग्रन्थकर्तुः)

15 (एवञ्चाति) एवञ्च शब्दलिङ्गगतपक्षाद्यभिप्रेयते तदेव पक्षाद्यतथार्थत्वात् अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो-
ऽनुमानमिति सुगमविचार्थम् तस्मादतत्स्वस्वरूपारम्भकत्वात् अनुमानमप्रमाणम् अज्ञातचक्रे भ्रमदेशः पुरुषो
चक्रे चक्रमिति प्रत्ययवदिति तस्मात् साधूक्तं 'नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानाद्यथादि तत् । कृतकत्वादपि
स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् ॥' इति अप्रामाण्यादनुमानात् परपरिकल्पित शाब्दमपि नाप्रमाणान्तरं
नार्थान्तरं–अप्रमाणमेवानुमानवदिति प्रकृतोपसंहारार्थः इदमपि शास्त्र एव पूर्वपदलक्षण–'न प्रमा
20 णान्तरं शाब्द'मिति श्लोको यथाऽव्याख्यात तथेदमपि लिङ्गलिङ्गिनोर्गमकगम्यनियमार्थकम् कथमपरीति
चतुर्थपदे–यैरनयोक्तं यथा[लि]ङ्गमित्यादि लिङ्गमाह–धूमकृतकत्वादि लिङ्गिन–अग्निनित्यत्वादिविशिष्ट देश-

शब्दाभिधानेऽपि न कश्चिद्दोष स्यात् । यदि तत्र पक्षे दोषो मन्यते तर्हि स्वर्थस्मिन्स्वार्थेऽपि दोष सार्थवैयर्थ्य–तस्मादेव चेति ।
एतमेव भावं दर्शयति–अदुष्टो नेति । नानिम्नस्वरसम्बन्धेऽपि दोषस्य तुल्य एव सद्भाव हेतुत्वे दृष्टान्तस्तुल्योऽभिलाष
व्यतिरेकव्यतिरेको तौ कुतो भवेताम् ? कुतो वाऽभिधेयस्य पक्षस्य धर्मः धर्म स्यात् कुतो वाऽर्थलिङ्गिनो लिङ्गस्य एकस्य तैरूप्यमिति
25 कुतस्य तैरूप्यम् ? कुतश्च वाऽनुमानत्वमित्यादि कुत इति । एवमनुमानस्याप्रामाण्यमाह एवञ्चेति । तदन्यापोहानुमान
अनुमेयं न कश्चिदन्ये नामाणि च चक्रो लिङ्गं वा भवेत्, न भवति न भवतीत्यवयवपरमार्थतानुभवतोऽप्यप्रमाणत्वात् तस्मि-
न्नात्मनि चक्रं यत्र तत्र पतत्यपि स्वरूपतो वा तथापि पक्षादयनुपपत्तेऽनविरोधि प्रत्यवस्थानत्वेन पक्षादिलक्षणत्वम-
ममत्वादतथत्वात् अनुमानमप्रमाणं स्यात् भ्रान्तचक्रस्यार्थ चक्रबुद्धिवदिति भाव स्यादिति मनिमाते । इत्थमनुमानस्याप्रामाण्ये
न प्रमाणान्तरं शाब्दमित्यपि नादिरेव वा ये च उक्तमाह–तस्मात् साधूक्तमिति । एतदेव स्पष्टमाह–अप्रामाण्यादिति ।
30 तत्र लिङ्गलिङ्गिनोर्गमकगम्यनियमार्थकमपि तद्वचन न प्रमाणान्तरं शाब्दमित्यादिरवतरणमिति दर्शयति इदमपीति ।
तद्व्य भेदाह यथा लिङ्गमित्यादीति यद्यपि सत्त्वप्रमेयत्वानेकधर्मयुक्तम्, तथापि तद्रूपादि प्रत्यनीकधर्मान्तरविशिष्टं तथा-

१ क तत्र दर्शितो प्रस्तावोक्तविचारप्रामाणिकत्वं दृश्यते । २ सि क डा तासना । ३ क डा. तथाचवदिति स्वा-
र्थत्वादिवर्षो । ४ क डा. तुल्यानुमेयो । ५ सि क डा है चक्रमितेने । ६ क है डा. यदवचाच तथा अमिताद ।

दाप्याग्निमर्थं नातिक्रम्य वर्तते येन रूपेण, केन च नातिवर्तते ? धूम इत्यधूमो न भवति इत्यदः इत्यतरको न
भवतीत्यधूमाद्यनग्निव्यावृत्तात्मना नातिक्रामति तेनैव च रूपेणाग्नेरतो व्यावृत्तात्मकेन गमयति, सत्त्वद्रव्य-
[त्व]प्रमेयत्वमपि सन् वतान् व्यभिचारान्न गमयति—सत्त्वादिसामान्यधर्मैरिति एष गम्यगमकनियमः,
गम्यनियमोऽपि—गम्यस्य इत्यादि लिङ्गिनोऽनुबन्धिनः सा[मा]न्यधर्माः सत्त्वद्रव्यत्वादयो गम्यन्ते, तेरवि-
नाभावात्, लिङ्गस्य विशेषास्तौपकारी तावयो न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारित्वात्—लिङ्गस्य विशेषैः सहादृष्ट- 5
त्वात्, एवं लिङ्गस्यान्यव्यावृत्त सामान्य गमक नान्यव्यावृत्तमन्यत्वः सत्त्वादिलिङ्गिनः सामान्यं गम्य निवृत्त-
त्व[न]म्यावित्यः, धमित्व सत्त्वादि चाग्निनाऽनुवर्तमानव्यभिचारादिति, लिङ्गे त्वय पुनर्विशेषः 'लिङ्गानु
बन्धिनः व्याप्ताः इत्यादि श्लोक पूर्वोदाहृताः सामान्यधर्मा सत्त्वादयो लिङ्गस्य धूमस्य न
गमयन्तुपकारणत्वात्, विशेषास्तु कर्विचिल्लिङ्ग्यविनाभाविनः प्रतीता प्रतिपादकाः पाण्डुत्वमहत्त्व-
त्वादय इति । 10

एवंतुन कथं पूर्वपक्षकथनमित्यत आह—

किमङ्ग । ॥

। ॥

। ॥ यत्तूक्त न सर्वत्र लिङ्गिनि
लिङ्ग सम्भवत्यग्निधूमादिवदिति तदिदमपि यदि लिङ्गमेव, कथं तस्य लिङ्ग नास्ति ? अथ 15
नास्ति लिङ्ग कथं तद्वानिति स्ववचनविरोधि ते वचनम् ।

लिङ्गेऽपि विशेष गमयति व्यभिचारात् किन्तु अधूमादिव्यावृत्तिरूपेणैव तं गमयति, एव हृत्स्वप विशेषमपि अधूमाद्यनिवृत्त्यात्मनाऽनि-
वृत्तविशेषं सर्वं गमयतीति गमकस्य नियम इति भाव । गम्यनियममाह—गम्यनियमोऽपीति, लिङ्गिनि अग्न्यादौ धर्माः
अपि सामान्यधर्मा सत्त्वद्रव्यत्वादयो गम्यन्त एव व्याप्यव्यापकभाव एव लिङ्गस्याव्यभिचारात् केचित् तदभावादेव लिङ्गस्योप-
कारिणो न गम्यन्ते तथा लिङ्गिनि व्यभिचारादिति भाव । तदाह—एवमिति लिङ्गस्य परैर्व्यावृत्तस्य सामान्यं 20
गमकं भवति लिङ्गिनि सत्त्वादिसामान्यस्वरूपं गम्यं भवति । तत्र सामान्यमपि सत्त्वादि च अन्यानुवर्तकव्यभिचारादिति
भाव । अयमत्र भाव कार्य कारणानुवर्तनेऽपि कारणस्य धर्मा तदा सर्वथा गम्यगमकभाव प्रसज्यत अतः सामान्यधर्मैर्विशे-
षधर्मा अपि तार्किकैर्व्याख्याता गम्या तु धूमस्यापि विशेषधर्मैः सत्त्वद्रव्यत्वादिभिः कारणेऽपि सामान्यधर्मा गम्यत यथेत
सर्वथा अन्यथानुपपत्तेः, यथा हि अग्निरग्निसामान्यत्वादिभिः सामान्यधर्मैर्गम्यः तथा तार्णपार्णत्वादिभिरपि विशेषैः । यथा च
धूमे धूम पाण्डुत्वमहत्त्वादिभि सन्निकृष्टैर्विशेषैर्युक्तो अन्यथा सामान्यधर्मैरपि सत्त्वद्रव्यत्वादिभि तत्र यथा तयो कार्यकार 25
णभावस्तथैव गम्यगमकभाव इतीति चेत न हि सर्वथा अन्यथानुपपत्तौ तत्र सर्व तत्र गम्यगमकभाव स्यात् तार्णपार्णत्वादि
विशेषधर्माणामभावे भवतो धूममात्रस्य तदुत्पत्तिरभावात्, एवमभावे भवतो द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मस्याप्युत्पत्तिनियमो
नास्ति, एवं सत्त्वद्रव्यत्वादिभि धूमोऽग्निमत्त्वेनाग्निरुपस्थापितैरपि विना न भवति तथा कारणगतसामान्यधर्मैर्वा
कार्यं गमकम् । न हि तत् सामान्यमात्रात् कदाचिदपि कार्यं व्यभिचरति, एवं कारणगत सामान्यधर्मा गम्या कार्यमपि तैरेव
गमयते कारणगतास्तथाविधा गमकम् येऽग्न्यन्तरात्मनिरूपिता धूमस्य पाण्डुत्वमहत्त्वादयो विशेषास्त एते हि कारणगते सामान्य- 30
धर्मैर्विना न भवन्तीति । लिङ्गे विशेषे प्रागुक्त एवम्—लिङ्गानुबन्धिन इति लिङ्गस्य सत्त्वद्रव्यत्वादि सामान्यधर्मा न लिङ्गिन
गमयन्ति अनुमेयेऽपि तथा सत्त्वे लिङ्गिन्यव्याप्यव्यापकत्वात्, किन्तु लिङ्गिनि विशेषा पाण्डुत्वमहत्त्वादिभिर्धूमत्वादिधर्मोऽग्नि-
त्वविनाभाविनो लिङ्गिव्याप्यव्यापकभावेन गमयतीति भावः । एवं गम्यगमकनियमोऽपि पूर्वपक्षकथनमेवाह—किमङ्गमिति ।

---

१ सि क्ष का. च तुल्यतावस्य । २ सि क्ष का. च लिङ्गत्वात् ।

किमङ्गमित्यादि, स्तोकमयं सर्वमन्यथैवोपन्यस्तं समस्तस्य तत्पुत्रस्यार्थवाक्यं पूर्वोक्तं न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वात्, तत्पुत्रवदभावेन गम्यगमकमित्ययो न्याय्येवेति गवार्थम्, किञ्चान्यत्–यदुप-लिप्तानि पूर्वपक्षमनुवादरूपं वचनमुपानि[पति]ति, यत् स्वार्थस्यापि अभ्यर्थनात्मकस्य समर्थस्योक्त–न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं सम्भवतीति तदिदमप्यमेतदयानित्यया न वा चिन्तां नौऽस्तमित्यभिप्रायः तद्व्याचष्टे–यदि लिङ्गेऽपेक्षाणि लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गि, यदि तस्य लिङ्गि अस्मांतरयोगुरुपाकापदमा च वस्तु कथं तस्य लिङ्गं नास्ति ? लिङ्गाभावे लिङ्गित्वस्यैव[ा]भावात्, मत्वर्थीयनिर्देश्यलिङ्गित्याभ्युपगमाच्च लिङ्गाविलमित्य-भिप्रायः । अथ नास्ति लिङ्गं कथं तद्वान् ? लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गवान्, लिङ्गीत्यर्थः मत्वर्थीयनिर्देशो न भवितुमर्हतीति सोऽर्थः, तन्निमित्ताभावादिति स्ववचनविरोधि ते वचनमिति ।

अग्निधूमोदाहरणे चेदमः प्रत्यक्षविषयस्य सप्तम्यन्तनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमा-
धारप्रदेशाभिसम्बन्धो धूमवत्त्वाद्धूमादिति यथाऽग्निरत्रेति साध्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशादग्नेः परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य साध्यत्वम्, इतरथाऽत्रेत्यनर्थको निर्देशः स्यात् तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धिमत्यग्निमति प्रदेशो साध्य सर्वत्र धूमवत्त्व लिङ्गमस्त्येव, न च सर्वाग्नि प्रदेशासाध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणतादिदोषप्रसङ्गात् ।

अग्निधूमोदाहरणे चेत्यादि, इह तावत् प्रत्यक्षोऽस्ति[ ]अग्निरत्र धूमादिति इदमः प्रत्यक्षविषयस्य
प्रातिपदिकस्य सप्तम्यन्तनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमाधारप्रदेशाभिसम्बन्धिधूमवत्त्वाद्धूमादिति, यथा-ऽग्निरत्रेति सौम्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशादग्नेः परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य साध्यत्वात्, इतरथा-

न्याचष्टे–स्तोकमयमिति [illegible] न न्यायानुसारं [illegible] । [illegible] इति भावः । [illegible]–यदु-पलिप्तमिति [illegible]
[illegible], न हि [illegible] लिङ्गिनि [illegible] तथा तदपि न युक्तम् इति भावः । [illegible] यदि लिङ्गत्वेनेति–[illegible] [illegible] इति भावः । अग्निधूमोदाहरणेऽपि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग-
[illegible] अग्निधूमोदाहरणे चेति । इदं तावदिति अत्र [illegible] । सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गाविल-[illegible] अग्निरत्र धूमादिति [illegible] धूमदेशाभिप्रायेण न [illegible]–इदम इति, [illegible] [illegible] [illegible] देशो धूमाधारे [illegible] धूमदेशाभिसम्बन्धात्, [illegible] [illegible] धूमविशेषेति भावः । तन्निर्देशं दर्शयति–यथाऽग्निरत्रेति । [illegible]
[illegible] परोक्षविषयत्वेन जिज्ञासितत्वात् अत एव [illegible] [illegible] साध्यं भवति [illegible] । [illegible] [illegible]–इतरथेति । [illegible] जिज्ञासितत्वात् साध्याधार

1 सि० क्ष० प्र० ० मेघमत्सरोऽथ । २ सि० क्ष० डे० सम्बन्धो । ३ सि० क्ष० डा० डे० समाधान ।

ऽत्रैवानर्थको निर्देशः स्यात्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽग्निमति प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूम[म]स्य लिङ्गमस्त्येव, न च सर्वाग्निमत्प्रदेशसाध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणत्वादिदोषप्रसङ्गात् तस्मादस्ति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गमिति ।

अयोगुडाङ्गारादयो धूमासम्भवादिति चेन्न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्, अयोगुडाङ्गारभस्मच्छन्नाग्निष्वपि धूममात्रायाः कस्यांश्चिद्दर्शनात्तदविनाभावात् तद्विपयलिङ्गालिङ्गत्वात्तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयत्वात् । 5

(अयोगुडेति) अयोगुडाङ्गारादयो धूमासम्भवादिति चेत् स्यान्मत सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग नास्ति अयोऽग्नौ गुडाग्नौ अङ्गाराग्नौ च सत्यपि धूमस्य प्रत्यक्षत एवादर्शनादिष्टमेव न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्—न ह्यग्निरत्रेति प्रतिज्ञायामप्रतीतमग्निसामान्यं साध्यते, अग्निसत्तायाः प्रतीततरत्वात्, लोके प्रत्यक्षोपलब्धधूमवत्त्वेनात्रेति देशविशिष्टस्याप्रत्यक्षस्य सिषाधयिषितत्वात् अयोगुडांगारभस्मच्छन्नाग्निष्वपि धूम 10 मात्रायाः कस्यांश्चिद्दर्शनात्तदविनाभावात् तद्विपयलिङ्गालिङ्गत्वादिति—अयोगुडाङ्गारादिविषयस्य लिङ्गस्य धूमस्यालिङ्गत्वात्—अविवक्षितत्वात्प्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वात्, तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयत्वादिति—ते ह्ययोगुडाङ्गारादयो न लिङ्गिनो लिङ्गाभावात्तेषाम् तस्यामवस्थायां देशे च तस्मिन्नभिज्ञातत्वात्, लिङ्गत्वे च लिङ्गदर्शनबलेन लिङ्गि वस्तु न हि ते लिङ्गान्ते लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गनिरपेक्षप्रसिद्धेश्च, यथा प्रत्यक्षोपलब्धिकाले तस्मात्तेषामलिङ्गित्वात् प्रत्यक्ष[विषय]त्वादिति, [न] लिङ्ग धूमस्तेषाम्, यत्र चासौ लिङ्गं तत्र लिङ्गिनि देशे 15 सिद्धत्वादेव लिङ्गम् देशासिद्धेरग्नि[म]त्त्वेन देशो लिङ्ग्यतेति ।

प्रदेशस्यैव लिङ्गित्वात् प्रदेशविशेषणोऽग्न्याख्योऽपेक्षपदेपात्तत्वेनामेयत्वात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽग्निमति प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूमस्तत् लिङ्गमस्त्येवेति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गसम्भवोपरिपुष्टेति भावः । ननु यावन्तोऽग्निमत्प्रदेशास्ते सर्वे साध्यन्ते न च तत्र सर्वत्र लिङ्गसम्भव इत्याशङ्कते—न चेति । तथा च निखिलसाध्यकक्षे पक्षस्याभावात् पक्षातिरिक्तव्याप्तानन्वयसाधर्म्येण व्यतिरेकसाध्यप्रसक्तात् सर्वेणाप्यग्निमत्प्रदेशत्वस्यासाधारणत्वादिदोषाः प्रसज्येरन् इत्युत्तरयति—तत्र दृष्टान्ताभावादिति । ननु क्वचि- 10 दग्न्यादिलिङ्गिनि न लिङ्गसम्भवः तत्र धूमादेः प्रत्यक्षत एवादर्शनादिति शङ्कते—अयोगुडेति । स्यान्मतेति—स्यान्मतमिति । न ह्ययोऽग्न्यादयो लिङ्गिनः तथा प्रतीतत्वात् न ह्यग्निरत्रेति प्रतिज्ञायामप्रतीतमग्निसामान्यं साध्यते अतोऽप्रतीतत्वादेव न लिङ्गित्वम्, किन्तु देशविशिष्टोऽग्निरेव लिङ्गी देशविशिष्टत्वेनाग्नेरप्रत्यक्षत्वेन सिषाधयिषितत्वात्, सोऽपि तस्मिन् लिङ्गाधार एव प्रत्यक्षोपलब्धे प्रदेशविशेषे लिङ्ग एवैष लिङ्गिनोऽनुमानाभिव्यक्तेन समाधत्ते—अग्निसत्त्वस्येति । वस्तुतस्तु अयोऽग्न्यादिष्वपि ईषद्धूमो दृश्यत एव, तथापि नासौ लिङ्गत्वेन विवक्षितः प्रत्यक्षत्वात्, अत एव प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन लिङ्गित्वलिङ्गत्वयोरप्यन्योन्यविभागमित्यभि- 25 प्रेत्याह—अयोगुडाङ्गारेति । तदुपसंहारमाह—तद्विपयेति अयोगुडाङ्गाराद्यग्न्यविनाभाविधूममात्रायाः दर्शनविषयत्वेऽपि । अयोऽग्न्यादेरलिङ्गित्वमाह—तदलिङ्गित्वादिति । कथं लिङ्गाभाव इत्याह—तस्यामवस्थायामिति धूममात्राऽनन्वयाद् देशविशेषे तस्मिन् प्रत्यक्षतयाऽभिज्ञातत्वादिति भावः । लिङ्गदर्शनबलेन गृह्यते वस्तु लिङ्ग्यते तदेव लिङ्गिरुच्यते न ह्ययोऽग्न्यादयः तत एव लिङ्गा लिङ्गदर्शनबलेन लिङ्ग्यन्ते तत्र लिङ्गदर्शनाभावादाह—लिङ्ग्यते चेति । प्रत्यक्षसिद्धावपि दृष्टान्तमाह—यथेति । एवञ्च प्रत्यक्षत्वादग्निरयोऽग्न्यादीनामलिङ्गित्वात्तेषां धूमो लिङ्गं न भवतीत्याह—तस्मात्तेषामिति । अग्निमति सिद्धे धूमो लिङ्गं भवति 30 अग्निमत्त्वेनासिद्धे देशे लिङ्गी भवतीत्याह—यत्र चासाविति । स्यान्मतम न लिङ्गिनोऽयोऽग्न्यादयस्तथा, यतः ते लिङ्गाः अप्रतीत

१ सि क्ष. वक्तव्यस्य । २ सि डा. वसव्यादिसविर्च इष्यते । ३ सि क्ष डा दे °वस्मितत्वात् ।
४ सि क्ष दे क्ष तत्प्रसिद्धे

स्वाम्यवमयोऽन्यादीनामप्यसिद्धत्वात् पक्षान्तर्गतत्वे सत्युच्यते न सर्वत्र लिङ्गिन्यभिमते इत्यत्रो

ब्रूम इत्येतदुक्तम्—

तदसिद्धौ पक्षधर्मत्वविनिर्मुक्तत्वाद्वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् स्यात्, देशविशेषानपेक्षाग्नि-
सामान्यसाध्यत्वेऽसाधारणत्वमत्रेत्यभिधानवैयर्थ्यञ्च, तस्मा भूरिति यत्रशब्दवाच्यस्याग्निविशि-
5 ष्टस्य धूमपक्षविसंवादे साधर्म्याभावाल्लिङ्गशब्दयोः कुतोऽनुमानत्वं शब्दस्य ? यदि लिङ्गवच्छब्दो-
ऽप्रत्यक्षणोऽन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यसे ततो वृक्षशब्दस्य व्यवच्छिन्नात् वृक्षादभिधे-
यादन्यत्र तुल्ये सपक्षे वृत्तिः स्यात्, अनुमानत्वात्, अन्वयदर्शनार्थप्रयुक्तघटादिवत्।

(तदसिद्धाविति) तदसिद्धौ पक्षधर्मत्वविनिर्मुक्तत्वात्–तेषामप्ययोऽन्यादीनां साध्यत्वे धूमः सर्वत्र
धर्मिण्यभावात् व्याप्तिपक्षधर्मासिद्धौ वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् स्यात्, देशविशेषानपेक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे
10 सपक्षाभावादसाधारणत्वम्, अत्रेत्यभिधानवैयर्थ्यञ्च स्यात्, तस्मा भूरिति यत्रशब्दवाच्यस्याग्निविशिष्टस्य
धूमपक्षविसंवादे साधर्म्याभावाल्लिङ्गशब्दयोः कुतोऽनुमानत्वं शब्दस्येति, तदुक्तम्—यदि लिङ्गवच्छब्द
इत्यादि, यदि कृतकत्वादिलिङ्गवच्छब्दोऽप्रत्यक्षणोऽन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यसे ततो वृक्षशब्दस्य
व्यवच्छिन्नवृक्षादभिधेयात् स्वार्थांशव्यावृत्तादन्यत्र तुल्ये सपक्षे वृत्तिः स्यात्—पक्षधर्मो वृक्षशब्दस्य
वृक्षशब्दाभिधाने ततो व्यवच्छिन्ने कृतकत्वानित्यत्वाश्रये घटे इव वृत्तिः स्यात्, अनुमानत्वात्,
15 अन्वयदर्शनार्थप्रयुक्तघटादिवदिति गदार्थम्।

ननु वृक्ष एव वृत्तिः स्यात् पक्षत्वाद्वृक्षाणाम्, अनुमानत्वादेव त्वदभिमताद्वृक्षाभिवृत्ति-
मात्रं वृक्षता, नान्यस्मिन्नपि साध्यधर्मसामान्येन समानार्थाभिमतितुल्यार्थान्तरे वृक्षशब्दस्य

यदा तु देशविशिष्टास्तेऽपि पक्षधर्मत्वनिर्दिष्टाः तदा च न धर्मामिमिति धूमो दृश्यत इत्यत्र उच्यते सर्वत्र लिङ्गिनि [illegible]
[illegible] स्वमतमिति। व्याख्ये–तदसिद्धाविति। व्याख्ये–तेषामपीति अयोऽग्न्यादीनामप्यसिद्धत्वेन साध्यत्वे
20 धूमोऽव्यापितस्वधर्मः स्यात्, यथा वनस्पतेः [illegible] स्वापो हेतुरिति भावः। [illegible]
[illegible] देशविशेषेति [illegible] साध्यान्तर्गतत्वेन [illegible]
[illegible] देशविशेषानपेक्षायाम् [illegible] इति भावः। [illegible]
[illegible] धूमः [illegible] देशविशेषानपेक्षत्वम्, एवम् [illegible]
[illegible] साधर्म्याभावात् [illegible] अनुमानं स्यात्, [illegible]
25 [illegible] तस्मा भूरिति। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] यदि कृतकत्वादीति। [illegible]
[illegible] अन्वयेति [illegible]
30 [illegible]
[illegible] ननु वृक्ष एवेति।

1 सि [illegible] अन्यादीनामयोऽग्न्यादीनां। 2 सि [illegible] व्यवच्छिन्नेषु। 3 सि [illegible]
[illegible]।

वृत्तिरस्ति, सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थत्वात्, कृतकत्वस्येवानित्येषु, तस्मात् सपक्षाभावात्तुल्ये नास्ति वृत्तिः शब्दस्य, किं तर्हि ? तत्रैव वृत्तिः, तस्मात्तैलक्षण्याभावाद्नानुमानं शब्दः, त्वन्मतवत्तत्रैव वृत्तावसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिश्च ।

(नन्वित्ति) ननु वृक्षेषु वृत्तिः स्यात् किं कारणम् ? पक्षत्वाद् वृक्षाणाम्-पक्ष एव वृक्षशब्दार्थस्य धर्मस्य धर्मिणो वृक्षार्थाः सपक्षावच्छिन्नाः, तेष्वेव ननु वृत्तिः स्यात् अनुमानत्वादेव त्वदभिम[ा]वृक्षादि 5 वृत्तिमात्र वृक्षता, मान्यस्मिन्नपि—साध्यधर्मसामान्येन समा[नि]नार्थेन तदभिमत्या तुल्यत्वं येषु साध्यानुमानितेषु अर्थान्तरेषु वृक्षशब्दस्य वृत्तिर्नास्ति पक्षधर्माभिमतस्य, कस्मात् ? सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थत्वात्, किमिव ? कृतक[त्व]स्येव[ा]नित्येष्विति, तस्मादिति वैधर्म्येण, तस्मात् सपक्षाभावात्तुल्ये नास्ति वृत्तिः शब्दस्य, किं तर्हि ? तत्रैव वृत्तिः, तस्मात्तैलक्षण्याभावाद्नानुमानं शब्दः, किञ्चान्यत्—त्वन्मतवत्तत्रैव वृत्तावसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिः सपक्षादन्यो वा सपक्षाभावो वा स्यादसपक्षः, स च साध्यधर्मसामान्येन समाना 10 र्थात्, सपक्षादन्यः[स]पक्षाभावः पक्ष एवासपक्षः, इह तत्रैव वृक्षार्थे वृत्तत्वात् वृक्षशब्दस्य हेतोरपि सन् विरुद्धोऽसाधारणानैकान्तिको वा स्यात् ।

हेत्वपवादनियमितत्वादसद्वृत्तिगतदोषो नेति चेन्न, पक्षसपक्षासपक्षान्यतमस्यायां तद्रूपस्याभावात्, आपत्त्यभ्युपगमे त्वन्यापोहान्यथात्वात् स्वार्थापोह एव स्यात्, सपक्षावच्छिन्नस्यापि सपक्षत्वात् । 15

हेत्वपवादेत्यादि, पावनेति चेत्—साम्प्रत 'स हेतुर्विपरीतोऽस्मादविरुद्धोऽन्यस्त्वनिश्चितः ॥' (   ) इति लक्षणात् त्रिलक्षणस्य हेतोरपवादो—हेत्वाभासो विरुद्धोऽसाधारणः साधारणोऽसिद्धो वेति नियमितत्वात् वैसपक्षवृत्तिगतदोषाभावोऽस्य वृक्षशब्दस्येति एतच्च न प[क्षसप]क्षासपक्ष[ा]न्यतमस्यायां तद्रूपस्याभावात्—हेतुहेत्वाभासव्यवस्था[पाः]पक्षसपक्षासपक्षान्यतमस्यायां सिद्धायां सिद्धिस्तदसिद्धा

व्याख्येति ननु वृक्षेष्विति ... अनुमानत्वेन वृक्षशब्दस्य नान्यत्र 20 वृत्तिरपि ... तथा च सार्थान्तरेषु साध्यधर्मसामान्येन तुल्ये कथं वृत्तिः स्यात्, वृक्षशब्दस्य सपक्षधर्मो ... भाव । कारणमाह सपक्षधर्मेति । ... वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—कृतकत्वस्येति ... न ... सपक्षाभावात् तुल्ये वर्तते किन्तु ... पक्ष एव वर्तत इति कथं ... अनुमानं त्रैलक्षण्याभावादिति भावः । यदि तत्रैव वृत्तिरभ्युपगम्यते तदा दोषान्तरमाह—त्वन्मतवदिति । असपक्षवृत्तीति ... साध्यधर्मसामान्येन समानार्थात् सपक्षादन्य विरुद्धो धर्मी तत्रैव 25 हेतोर्वृत्ती विरोधो दोषः ... नास्ति ... पक्ष एवासपक्षः तत्रैव वृत्तौ दोषोऽसाधारणानैकान्तिकत्वम्, ... इति भावः । ... हेत्वाभास इति प्रतिनियमितत्वात् ... हेतुत्वेन ... दोषाभावात् ... हेत्वपवादेति । व्याख्ये—साम्प्रतमिति स हेतुः ... अस्मादविपरीतस्तु ... अन्यस्त्वनिश्चितः अनिश्चितश्च ... साधारणासाधारणाविरुद्धासिद्धो भवति, ... हेत्वाभासत्वेनिश्चितत्वाद् वृक्षशब्दस्य हेतुत्वेनासपक्षवृत्तित्वेनापत्तिर्नास्तीति भावः । समाधत्ते—एतच्च नेति, पक्षसपक्षासपक्षान्यतमस्यायां ... हेतुहेत्वाभासव्यवस्था 'हेत्वाभासाः ... ' 30

१ सि क्ष क्ष डे समानोऽर्थो समानः । २ सि क्ष क्ष डे असद्वृत्तिगत । ३ सि क्ष क्ष सिद्धेश्च ।

प्रसिद्धिः, हेतुवदाभाससम्भवकाले नियमस्य पक्षादिव्यवस्थासम्भवात्, पक्ष एव तावदव्यवस्थितः, उभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वादित्युक्तत्वात्, सपक्षस्त्वनन्यत्वम्भावो नास्ति असपक्षस्तु स एव पक्षः तस्याभ्युपगमात् स्यात् सपक्षासपक्षाभावात्, इत्यतो नैव न्यायानुसारेण तस्मादेवपवादनियमादसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिप्र-सङ्गश्चैव आपेक्ष्याभ्युपगमे स्थितानि यथेदमापत्तिदोषमभ्युपेत्यासपक्षवृत्तिगत ततोऽन्यापोहाभावात् दोषः–

5 अन्यापोहोऽपि सर्वान्याभावादपोहाभावाच्च स्वार्थापोह एव स्यात्, कस्मात्? सपक्षानवच्छिन्नस्यापि सपक्षत्वात्—पक्षादन्यः सपक्षः, ततोऽनवच्छिन्नोऽसपक्षो वा स एव पक्षः, ततः[स]पक्षादन्यः पक्ष एव पक्षादन्यः सपक्षादन्यत्वात्, ततोऽन्यापोहः पक्षापोहः स्वार्थापोह इत्यापन्नः।

किञ्चान्यत्—

सपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तेश्च पक्षापक्षयोर्विशेषं गमयितुं नालम्, साध्यनिर्देशवत्, तद्विपय-
10 पक्षधर्मत्वादेव तुल्ये वृत्तिरिति चेत्, अननुमानं तर्हि शब्दोऽद्विलक्षणत्वात्, असाधारणवत् विरुद्धोऽपि तद्विपयमात्रार्थत्वादन्यापोहसाध्यार्थत्वस्य, व्यतिरेकस्य स्वार्थासम्भवादपि व्यर्थतैव वा, पक्षमात्रस्याप्यलक्षणत्वात्, अव्यक्तश्रुतिवत्।

एवं युक्तम्, यत्र तत्र स्वार्थेन निश्चयानुगम हेतोरेव [illegible] हेत्वाभासस्य [illegible] तत्तुल्ये स्वार्थे नास्तितामपि । [illegible] हेत्वन्तर ।[1] [illegible] हेतुत्व
15 तस्मात् [illegible] हेत्वाभासस्य [illegible] भाव । एवं [illegible] तत्र मतेन पक्ष एव न व्यवस्थित [illegible] भवति न [illegible] पक्ष एव तावदिति । सपक्षोऽपि नास्ति [illegible] सपक्षस्त्विति । [illegible] पक्ष एव स [illegible] असपक्षस्त्विति [illegible] पक्ष [illegible] नास्ति नहि, [illegible] यदि स्यात् [illegible]
20 [illegible] भाव । [illegible] तर्हि अन्यापोहसाध्यार्थत्वं स्यात्, [illegible] पक्षादन्य [illegible] [illegible] सपक्ष [illegible] पक्षादन्यः [illegible] अन्यापोह [illegible] परस्पर [illegible] न पक्षोऽन्यस्य न भवति [illegible] स्वार्थापोहे [illegible]
25 भाव । [illegible] स्वार्थापोह [illegible] सपक्षेति । [illegible] पक्षादन्य इति [illegible] भवतीति भाव । [illegible] ततः सपक्षादन्य इति, पक्ष एव पक्षादन्यः स्यात्, [illegible] पक्षापोह एवान्यापोह [illegible] स्वार्थापोह एव नान्यापोह [illegible] इति भाव । [illegible] न तु पक्षं गमयितुं समर्थ [illegible] सपक्षापक्षे-पणेति । [illegible] प्रतिपक्ष [illegible] क्षीणत्वात् [illegible]

1 सि क डा [illegible]। 2 सि क. डा. दे [illegible]। 3 सि क. दे डा. [illegible] क [illegible]।

(सपक्षेति) सपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तेश्च-सपक्षादन्योऽसपक्षः पक्ष इत्युक्ते सपक्षव्यावृत्तिमात्रे चरितार्थत्वात् पक्षापक्षयोर्विशेषं गमयितुं नालं पक्ष एवायं नापक्ष इति, कस्मात् ? उक्तकारणात्, किमिव ? साध्यनिर्देशवत्-यथा 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा' (गौ १ १ ३३) इत्ययमपार्थकमपार्थम सिद्धिनिवृत्तौ चरितार्थत्वात् साध्यविशेषं पक्षमेव असिद्धात् दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्तं न गमयितुमलम्, विपक्षापक्षेपण-क्षीणशक्तित्वात् तथा सपक्षादन्योऽसपक्ष इति सपक्षात् पक्षं विशेष्य न गमयितुमलम्, सामान्यमात्रवृत्तेः, त्वया तु विशेषवृत्तेः पक्ष एव सपक्षावच्छिन्नवृत्तिरिष्यते तत्तु न सिध्यतीत्येव न्यायात् स्यात् मत तद्विपये स्यादि यावदेवेति, स एव शब्दार्थो विषय पक्षः, तस्य पक्षस्य धर्मो कृतकत्वः, तस्मात्तद्विपक्षपक्षधर्मत्वा देव तुल्ये वृत्तिरसार्थे, तत्र दृष्टं, पक्षस्य धर्मो हेतुरित्यनयैवोक्त्या गतत्वात् विशेषार्थगतिरेवेत्यर्थः, अतो-ऽयमसौ-अननुमानं तर्हि शब्दः अनुमानाभास इत्यर्थः पक्ष एव वृत्तत्वात्, तत्र कारणत्वेनाह-अविशिष्ट-त्वादसाधारणत्वमित्यादि गतार्थं यावत् तद्विपयमात्रार्थत्वात् अन्यापोहलक्षणार्थत्वस्येति, स एव विपयस्तद्वि- 10 षयो वृत्त', तन्मात्रमेव साध्यमित्युक्तमन्यापोहलक्षणत्वात्, अतोऽसाधारणमित्युक्ते, किञ्चान्यत्-व्यतिरेकस्य साधासम्भवादपि व्यर्थतैव वा-अन्यापोहो हि व्यतिरेकमात्रम्, न भवति न भवतीत्यभावपरमार्थत्वात्तु भवतोऽभ्यभाव एव वन्ध्यापुत्रवत् स्वार्थः कश्चिदित्युक्तम्, तस्माद्वृत्तत्वस्य व्यर्थतैव, पक्ष[धर्म]मात्रसाध्य

योगमित्तुं चरितस्तीति भाष्ये-सपक्षादन्य इति । विवृणोति-पक्ष एवायं नापक्ष इतीति पर्व नाऽन्यं वा विशिष्यासपक्ष- सन्दे न गमयतीति भावः । हेतुमाह-उक्तकारणादिति सपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वकारणादित्यर्थः । दृष्टान्तमाह-साध्यनि 15 र्देशवदिति । भाष्ये-यथेति साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यत्र साध्यत्वं सिद्धिनिवृत्तावेव चरितार्थमतो दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्तमसि- द्धोत्ताभावमात्रं साध्यविशेषं पक्षमेव न गमयितुं क्षममिति एवं व्यावर्त्यत्वेन साध्यविशेषस्य विशेष्यमाणमात्रेणोक्तमात्रस्य तथाऽसपक्षमपि सपक्षादिविषं पक्षं प्रयोजयितुमसमर्थम्, सपक्षव्यावृत्तिमात्रप्रधानत्वात्तस्य दोषेति भावः । एवञ्च त्वदभीप्सितं सपक्षव्यावृत्तपक्षविशेषसमर्थनस्य न सेत्स्यतीत्याह-त्वया त्विति । इत्यर्थं न्यायादिति असपक्षशब्दस्य पक्षविशेषत्वार्थासमर्थ- विषयासपक्षेण्यनभिधायकत्वात् यत्र च सन्दे विषयासपक्षेणाभिधेयं तत्र विशेषत्वार्थमसमर्थम्, साध्यनिर्देशवदिति न्यायाद्विशेषः । 20 हेतुरसपक्षसमुदायिवत्पुनो सपक्षव्यावृत्तिमात्रपरत्वेऽप्यसपक्षशब्दस्य तद्विपक्ष पक्ष एव तद्धर्मत्वमेवातोऽनुमानादित्यभीति विशेषार्थस्य पक्षस्य धर्मिपरीक्षामात्रे-व्याख्यातमिति हेतु पक्षस्य धर्मो भवति अत्र पक्षशब्दस्य सपक्षव्यावृत्तिपरत्वेऽपि व्यावृत्त पक्षस्य या धर्मो हेतुर्न भवितुमर्हतीत्यर्थात् मात्रविमत पक्षविशेषव्यापकत्वात् स्यादेवेति भावः । एवमपि शब्दो नानुमानं स्यादि त्युक्तमपि अननुमानमिति पक्षमात्रवृत्तित्वान्न हेतुर्हेतुरेवेत्यर्थः । कारणमाह अविशिष्टत्वादिति, सपक्षव्यावृत्त- विषयस्य पक्षविशिष्टत्वाभावादित्यर्थः तदर्थं एव तत्त्वत्वस्य सपक्षासाधारणसपक्षव्यावृत्तत्वात् पक्षमात्रवृत्तित्वादनुमा- 25 नाभिमतस्य विशेषसाध्यस्य साधारणानुमानाभास इति भावः । पक्षशब्दो हि व्यावृत्त्यपोहवाचकः तदन्यापोहलक्षणस्य- व्यावृत्तिमात्रपरत्वे साध्यधर्ममात्रेण समानो यः पक्षान्तरव्यावर्तकस्य तदेवान्यापोहलक्षणस्य क्षीणशक्तित्वात्तदसिद्धौ न योग्यः इत्यभिप्रेत्योक्तमसाधारणमित्युक्तम्, यदि चान्यापोहलक्षणस्यान्यव्यावृत्तिस्तस्यापि मतं तदा साध्यधर्मसामान्येन समानात् व्यावृत्तत्वात्तत्त्वे न साधनत्वं भवितुमर्हति किन्तु साध्यसमधर्मेति तस्य विशेषरूपत्वात्तदभिन्नसाधनत्वात्तस्मा दत्ते एव तत्त्वस्य दोषनिरुक्ता स्वविशेषणेनाह-स एवेति । व्यावृत्तिमात्रादिपक्षपार्थक्यवत्त्वेऽपि तत्त्वस्य तन्मात्रे 30 वृत्तिः अतोऽप्रमाणादित्वदोषप्रतिपत्त्या वस्तुतोऽन्यापोहसामान्यमात्रत्वात्तया न स्वार्थी भवितुमर्हतीति व्यावृत्त्योरभावपरमा- र्थत्वेनैव व्यर्थो भवेत् एवमेवाह-व्यतिरेकस्येति । एवम्प्रकारेण पक्षोऽपि न स्वलक्षणार्थो येन पक्षधर्मता स्यादित्याह-

---

१ सि क्ष छ भासप । २ सि क्ष डा डे असिद्धत्वात् । ३ सि क्ष डे डा. एवासव । ४ सि. क्ष डा डे. तद्विपक्ष इत्यादि ।

शब्दस्यार्थान्तरमुक्तिवत्, यथा म्लेच्छशब्दस्यार्थो व्यावृत्तिमात्रार्थत्वात् स्वार्थमात्रसाध्यत्वात् स्वार्थो [illegible] [?] इत्यादि तथा वृक्षशब्दः स्यादिति।

तदर्थाभावप्रदर्शनार्थमाह—

गुणसमुदायो हि वृक्षार्थः रूपवत्, संवृतिसत्त्वात् सामान्यसमुदायाख्यस्यासत्त्वात् विशे-
5 षाणामृजुवक्रविवरकोटरादीनामवाच्यत्वात् तदेकलक्षणतापि नास्ति कुतः स्वार्थोऽभिमतस्यामूलस्य प्रतिपत्तिः? अन्यस्य यतोऽपोहः सिध्येत् स तु नास्ति तदभावात्, यथा वृक्षशब्दस्य वृक्षार्थाभावात् पक्षधर्मत्वाभावः तत्कथं वृक्षार्थो नास्ति? गुणसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वात् सेनाशब्दवत् वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तितैवेति चेन्न अभ्युपगतमूलादीनां तदात्मत्वेनैकत्वे तद्वत्तुल्यत्वात् वृक्षार्थस्य तुल्यातुल्यवृत्त्यवृत्त्यादिवचनवैयर्थ्यमेव।

10 गुणसमुदायो हीत्यादि तस्याकारेण्यनुमानासम्भव[इति] तत्प्रतीति [illegible] उभयमेव स्वात्मनि-संवृतिसत्त्वात् सामान्यसमुदायाख्यस्यासत्त्वात् विशेषाणामृजुवक्रविवरकोटरादीनामवाच्यत्वादिति तस्मात्तदेकलक्षणताऽपि नास्ति कुत एव स्वार्थोऽभिमतस्यामूलस्य प्रतिपत्तिः? अन्यस्य यतोऽपोहः सिध्येत् स तु नास्त्यन्यः तदभावात्-तत्प्रतिपत्तिनिमित्तकस्य प्रतिपत्तिकस्यो अन्यो नास्ति, तत्प्रतिपत्तिनिमित्तको हि तुल्यातुल्यविवेकस्येति यथा वृक्षशब्द इत्यादि, वृक्षार्थस्य पक्षस्याभावात् पक्षधर्मत्वाभावो वृक्षशब्द
15 स्येति तद्वचनामन्या, तत्कथमित्यादि यावत् सेनाशब्दवदिति गतार्थः गुणसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वादिति चेत्, वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तितैवेति चेत्—साम्प्रतं वृक्षशब्दः समुदायेनार्थेनार्थवान् मूलादीनामत्र समुदायो वृक्ष उच्यते तस्मात् समुदायार्थत्वाददोष इत्येतच्च न अभ्युपगतेत्यादि अभ्युपगतानां मूलादीनां तदात्म-

---

पक्षधर्मभावस्यापीति। तदन्तमाह—अन्यस्य [illegible] इति [illegible]। [illegible] एवमपि—गुणसमुदायो हीति। [illegible]
20 दिति। [illegible] समुदायो न [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] नास्तीति [illegible]
25 संवृतिसत्त्व इति। अन्यस्तु नास्ति स्वार्थाभावात् [illegible] नास्ति [illegible] नास्ति, [illegible] स तु नास्तीति। [illegible]
पक्षधर्मत्वाभावं मन्यते—वृक्षार्थस्येति। गुणसमुदायेति [illegible]
[illegible] समुदायस्य [illegible]
[illegible] समुदाय एव [illegible]
30 न [illegible] वृक्षशब्दस्येति। [illegible] व्याख्यातमिति। मूलादीनां समुदाये [illegible]
[illegible] मूलादीनां [illegible]
[illegible] समुदाय [illegible]
न [illegible] अभ्युपगतानामिति। ननु [illegible]

कल्पेनेत्यस्ते सपक्षत्वं सपक्षादन्यस्य पक्षत्व, तेनातुल्यमन्यत्र सपक्षादृमार्थस्य तदतुल्यत्वात् तुल्यातुल्य वृत्त्यवृत्त्योर्विपर्ययमेव ।

किञ्चान्यत्—

संवृतिसत्यत्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव, मूलादि स्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्तिः, रूपादिभेदसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वात्, रूपादिसत्यत्व प्रतिपादनार्थेऽपि च डित्थाद्युदाहरणे त्वयैव समुदायाभावोक्त्याऽन्यापोहप्रयासे रूपादिपर स्परव्यावृत्त्याऽभवनपरमार्थत्वान्न किञ्चित्सत्यम्, सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वात्, तस्वलक्षस्यापि क्षणातिपातित्वादत्यन्तापूर्वत्वादनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् कतमद्रूपम् ? एवं सर्वत्रा तुल्य एव वृत्तिः शब्दस्य, अप्रामाण्यं वा ।

(संवृतीति) संवृतिसत्यत्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव । अवृक्षो 10 न भवति वृक्ष इत्यस्य मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्तिः, रूपादिभेदसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वात्, रूपादिभिरनादर्थमात्रम् स्यादिति चेत्तदपि न, रूपादिसत्यत्वप्रतिपादनार्थेऽपि च डित्थाद्युदाहरणे त्वयैव काष्ठ्याद्यादिगुणसमुदायाभावोक्त्याऽन्यापोहप्रयासे क्रियमाणे रूपादिपरस्परव्यावृत्त्याऽन्यभावे व्यतिरेकाभावाच्च भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वान्न किञ्चित् सत्यम् तत्कारणमाह—सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वादिति, तस्वलक्षस्यापि पुनः क्षणातिपातित्वात् क्षणे क्षणेऽत्यन्तान्यत्वात् द्वितीयक्षणे तदभावात् कतमद्रूपम् ? 15 अत्यन्तापूर्वत्वात् निर्बीजत्वात्, अनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् 'स्वलक्षणमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः' (प्रमा० स० प्रत्य) इति सूत्रम्, तस्मादतुल्ये पक्षसपक्षव्यावृत्त्या तत्रैव वृत्तिः शब्दस्य, नास्त्येव चार्थे वृत्तिः,

---

[illegible] प्रत्येकं [illegible] किन्तु समुदायैव ते प्रतीयन्त इति सेनावनादिसत्त्वात् समुदाये [illegible] संवृतिसत्यत्वाच्चेति । [illegible] समुदायस्य [illegible] 20 [illegible] नास्ति [illegible] संवृतीति । ननु [illegible] वृक्षो न भवति वृक्ष इत्यस्य न मूलादिसमुदायोऽर्थः [illegible] किन्तु [illegible] न [illegible] एव [illegible] [illegible] अवृक्षो न भवतीति मूलादि [illegible] अतुल्य एव वर्तते [illegible] [illegible] भावः । ननु न रूपादिसमुदायोऽर्थः [illegible], किन्तु [illegible] [illegible] तदपि नेति [illegible] सत्त्वं प्रतिपादयितुं त्वयैव डित्थाद्युदाहरणमुक्त्वा समुदाया- भावः प्रतिपादितः [illegible] 25 [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] सुरिति भावः । [illegible] हेतुमाह—सजातीयेति [illegible] भावः । ननु [illegible] [illegible] [illegible] तत्स्वलक्षस्यापीति [illegible] 30 [illegible] [illegible] [illegible] भावः । [illegible] [illegible] हेतुमाह—अत्यन्तापूर्वत्वादिति, [illegible] भावः । [illegible] तस्मादतुल्य इति ।

अथवा शब्दस्याप्रामाण्यं प्रतिपन्नमेव त्वया, यस्मादेतत्त्वन्मतानुसारेण ज्ञापकं 'शाखेषु प्रक्रियाभेदैः' (वाक्य० का० २, श्लो० २३५) इत्यादिश्लोको गतार्थः, एवं सर्वत्रापुरुष इत्यादि लिङ्गवच्छब्दोऽनुमानं भवति प्रमाणमेव वा न भवतीत्युक्तस्यार्थस्य यथाप्रतिज्ञं प्रतिपादितस्योपसंहारः ।

मोक्षार्थकमसङ्गृहीतत्वेन लिङ्गमपि शब्दवत् भवतीत्युपपादयिष्यामीत्यत आह–

5 शब्दवत्तु लिङ्गाद्येकलक्षण्यमेव स्यादनुमानत्वात्, अननुमानं वाऽत्रिलक्षणत्वादसाधारणवत्, अन्वयव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्रे विरुद्धवत्, सपक्षवृत्त्यभावात् किमुक्तं भवति अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात्, अत यथान्वयाभावाद्व्यतिरेकव्यापारावकाशाभावस्तस्मादेकलक्षणं शब्दवदिति सन्निधानमप्यनुमानस्यार्थप्रतिपत्तावकारणम्, तावन्तरेणापि तदुपपत्तेः, साध्यधर्मसाधनव्याप्तिवत्, तयोस्तयोरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रकारणत्वादेकलक्षणं शब्द
10 वल्लिङ्गमपि, अनुमानत्वात् एकलक्षणत्वाच्च विरुद्धमपि, उक्तवत् ।

शब्दवत्तु लिङ्गाद्येकलक्षण्यमेव स्यादित्यादि, प्रथममेव तावदनुमानत्वाच्छब्द[व]ल्लि लक्षणं लिङ्गमिति साधयति. ततोऽत्रिलक्षणत्वादसाधारण[वत्]इत्यादि यदुक्तमनन्तरं शब्दे दोषजातं तत्सर्वं लिङ्गस्य शब्दवदिशेषोक्तक्रमेण ज्ञेयमेकलक्षणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्रे विरुद्ध वदिति शब्दे यदुक्तं तल्लिङ्गे अस्य व्याख्या–सपक्षवृत्त्यभावात् किमुक्तं भवति–अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात्
15 पक्षादन्यत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः अत यथान्वयाभावाद्व्यतिरेकव्यापारावकाशाभावः, तस्माद्व्यतिरेकव्यापारावकाशा भावात् एकलक्षणं शब्दवदिति लिङ्गमपि शब्दस्येवैकलक्षणं प्रागुक्तं विरुद्धवदन्वयव्यतिरेकाभावादिति, सन्निधानमप्यनुमानस्यार्थप्रतिपत्तावकारणम्, तावन्तरेणाप्यनुमानस्योपपत्तेः विनापि ताभ्यामर्थगतेस्तयोः

[illegible] तथा [illegible] न [illegible] भावस्यापीति [illegible]–भव वेति । तस्मात् [illegible]
20 [illegible] शास्त्रेष्विति । एवं [illegible] एव इति [illegible] अनुमानं यदि [illegible]–एवं सर्वेति । [illegible] अनुमानत्वे [illegible] प्रमाणं न भवतीति [illegible] मोक्षार्थेति । [illegible] यथाऽनुमानत्वमिदं तथैव लिङ्गस्याप्यनुमानत्वादेकलक्षणं [illegible] वदिति [illegible] अनुमानत्वादिति भाव । [illegible] प्रथममेवेति । [illegible]
25 [illegible] अनुमानं वा [illegible]–तत इति । तथैव [illegible] अन्वयव्यतिरेकाभावादिति [illegible]. [illegible] व्यतिरेकेऽपि [illegible] व्यतिरेकेऽपि [illegible] किमुक्तमिति । तदर्थमाह–लिङ्गमपीति [illegible] भाव । [illegible] तदपि [illegible]
30 [illegible]–सन्निधानमपीति [illegible] सन्निधानमपीत्यर्थः । [illegible]

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible]

सन्निधानमप्यकारणम्। किमिव ? साध्यधर्मसाधनव्याप्तिवत्—यथा यत्कृतकं तदनित्यमिति कृतकत्वस्यानित्यत्वे नाविनाभावेन व्याप्तत्वादविनाभाविनोऽनित्यत्वस्य गतिः कृतकत्वादिष्टा, न तु यदनित्यं तत्कृतकमित्यनित्यत्वस्य कृतकत्वेनाविनाभाविना व्याप्तौ सत्यामप्यगतेरन्यत्र तदभावे सत्त्वविवक्षितत्वात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ त्वन्यत्वेन यथा तयोरन्वयव्यतिरेकौ सन्निहितावप्यकारणम्, एवमर्थे पक्षधर्मत्वमात्राद्धेतोः, तस्मादन्वयव्यतिरेकसन्निधानेऽप्यकारणत्वमाभार्थः शब्दार्थगतौ ताभ्याम्, यथाऽनुमानविचारेऽभिहितं 'प्रतिषेध्यप्रधा- 5
रेण यस्माद्व्याप्तिरपोह्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि[च]व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥' इत्यादिकारिकार्थोऽनुगमः कार्यः, ततः किम् ? तत्तस्योरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रकारणत्वादेकलक्षण सम्ब[न्ध]लिङ्गमपि, अनुमानत्वात्, एकलक्षणत्वाच्च लिङ्गत्वमपि तेऽनुमानमित्यापन्नम् एकलक्षणत्वाच्छब्दवत्, अभिमतत्रिलक्षणलिङ्गवैलक्षण्येऽपि पक्षलक्षणत्वमसिद्धमित्यत आह ग्राह्यार्थमुख्यमात्यसिद्धत्वैकलक्षणत्वस्य—शब्दवत्-शब्दवदिति।

शब्दोऽपि वा नानुमानं विरुद्धवदिति लिङ्गस्यापि प्राप्तम्, व्यर्थतैव वा, स्वार्थस्यासम्भवात्, 10 पक्षधर्ममात्रस्याप्यभावोऽनध्यवसायात् म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वा विरुद्धज्ञानवदनिरत्र धूमादिष्वस्मिन्नपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदाया हि धूमाख्योऽर्थः बहलकुटिलत्वाद्यानन्त्ये च धूमत्वाभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात्, संवृतिमात्रत्वाच्च समुदायस्य तद्व्याप्तत्वेऽद्वारेण नानुमानमित्येकलक्षणं लिङ्गं स्वार्थमात्रस्यापीति तदेकलक्षणतापि नैव, इत्थं कुत एव तस्याग्रहीतत्वादनुभयप्रतिपत्तेरभावेऽव्यापोहः ? 15

शब्दोऽपि वा[ना]नुमानं विरुद्धवदिति शब्दस्यानुमानत्वाभावे लिङ्गस्यापि प्राप्तमेव, अ[न]नुमान[त्वं]द्वयोरपीत्यभिप्रायः, व्यर्थतैव वेत्यादि शब्दवल्लिङ्गस्य वैयर्थ्यं प्राप्यमात्यस्यावधिना बोध्यम्, स्वार्थस्येति पक्षधर्ममात्रस्याप्यभावोऽनध्यवसायात् म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वेति विरुद्धज्ञानवत्,

तद्व्यतिरेक—साध्यधर्मेति साध्यधर्मोऽनित्यत्वं वा साधनस्य कृतकत्वस्य व्याप्तिः सा यथा न साध्यव्याप्तिस्तद्विपर्ययः। यत्कृतकं व्याप्तोऽपि—यथेति कृतकत्वमित्योऽनित्यत्वव्याप्तिर्यत्नान्तरीयकेन विवक्षिता अव्यभिचारात्, अनित्यत्वव्याप्तिस्तु कृतक- 20 व्याप्तिर्न यत्नानन्तरीयकेन विवक्षिता व्यभिचारात्, अनित्यत्वं सर्वत्र यत्नानन्तरीयकत्वाभावेन कृतकत्वाभावात् नानित्यत्वेन कृतकत्वस्य गतिरिति भावः। तदर्थमित्याह—तयोरपीति अन्वये यत्नानन्तरीयकत्वान्वयेऽपि तयोरेव व्याप्त्यनित्यत्वात् सन्निहितावन्वयव्यतिरेकौ न कारणमिति भावः। एतदेवानुमानविचारे लक्षितमाह यथेति। प्रतिषेध्येति, यस्मात् प्रतिषेध्यमपोह्यते व्याप्तिर्न प्रयोगे प्रवर्तते, सा लिङ्गे लिङ्गिनि च यद्यपि वर्तते तथापि तत्कारणं सन्निहिता सत्यपि न कारणमिति तदर्थः भावार्थस्त्वयं प्रसिद्धमित्यादि। सन्निहितत्वेऽनयोरकारणत्वं भवतु तेन किमित्याह—ततस्तयोरिति। 25 तयोः प्रथमपक्षोपन्यासानुमानत्वप्राप्तिस्वरूपावसानमत्रोपसंहार। अनुमानत्वं साधयत्—एकलक्षणत्वादिति। ननु लिङ्गं त्रिलक्षणत्वमेवेत्यभिमतमिति हेतुरसिद्ध इत्यत आह—अभिमतेति। शब्देऽप्यननुमानत्वं साधयति—शब्दोऽपि वेति। ननु लिङ्गे शब्दे प्रोक्तोपेता शब्दा तत्समस्तं शब्देऽननुमानत्वं साधयत इत्यत आह—शब्दस्येति एकलक्षणत्वादिति भावः। तदेकसाध्यमात्रपरमार्थतैकालक्षणत्वा लिङ्गस्य लिङ्गिनोऽव्यभिचारेणाह—शब्दवदिति। अधिधूमाद्यप्यस्यापि स्याद्व्यतिरेकस्याभावोऽनध्यवसायात्मकपरमार्थत्वेनानध्यवसायात्, यथा गृहीतसम्बन्धस्य परिज्ञानं न भवतीत्याह—पक्षधर्ममात्रस्येति पक्षधर्मोऽभिमतस्य 30 विरुद्धत्वं। अनुमानस्यास्य विरुद्धविपर्ययस्यासत्यविरुद्धज्ञानवदनुमानत्वमाह—विपर्ययाद्वेति। एवं विवृणोति इत्यत आह—

१ सि॰ °पक्षधर्ममा भ॰ क्ष॰ डे॰ °पक्षमात्रस्य । २ सि॰ भ॰ क्ष॰ डे॰ शब्दोऽपि । ३ °शब्दमात्राद्धा क्ष॰ डे॰ भावमन्यच्छब्दो । ४ सि॰ क्ष॰ डे॰ चानुमानं। ५ सि॰ भ॰ डे॰ क्ष॰ व्यर्थतैवदेवेत्यादि। ६ सि॰ सम्बोधवत् भ॰ क्ष॰ डे॰ शब्दवत्।

तत्राचष्टे–अग्निरत्र धूमादिसमग्निमपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदायो हि धूमाख्योऽयं इति, इतरस्य धूमनिर्देशे रापानन्त्ये वाच्यस्याभावप्रसङ्गाद्धूमसत्तायानन्त्ये च धूमत्वाभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात्। संवृतिमात्रत्वात् समुदायस्य तदर्थगतेः, तस्मात्तदूरेण[न]ानुमानमित्यनुमानं किञ्च स्वार्थमात्रस्यापीति, इति तदेकदेशस्यानि-मेव इत्य–तत्स्वार्थमात्रप्रमाणलक्षणत्वे कुत एव तस्यागृहीतत्वात् स भवति धूमो नाधूमः, अन्यो न भवतीति

5 विपक्षत्वादनुभयप्रतिपत्तेरभावेऽन्याभावादन्यापोहः ? कुतोऽग्निरग्निरनग्निर्न भवति धूम इत्यधूमो न भवतीति च दूरत एवैतत् तत्र घटामिघर्ति ।

पक्षधर्मे च वाऽग्निः धूमस्याधारः प्राप्तोऽस्त्यनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभावस्तदभ्युप-गमे पक्षाभावः, प्रागुक्तशब्दानुमानविषयत्वादिति तस्मिन्नेव पक्षधर्ममात्रलक्षणा वृत्तिः स्याद् न्यत्र न, तस्मादन्वयव्यतिरेकौ न स्तः, अथ भवति ज्ञानं धूमोऽयमग्निरयं धूमोऽयमिति ततः

10 साध्यलिङ्गिके अपि ज्ञाने प्राप्ते प्रत्यक्षे अन्वयव्यतिरेकवियुक्तस्य ज्ञानत्वात् सन्निकृष्टार्थवत्।

पक्षधर्मे च वेत्यादि, यथैव वृक्ष एव न कश्चित् भवत्य इति प्रसक्तिवा छन्न[स]र्वे वृत्तिः तथाऽग्निरिति पक्षधर्म[स्य] धूमस्यैवाधारः प्राप्तोऽस्ति अनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभावः तदभ्युपगमे पक्षा-भावः प्रागुक्तशब्दानुमानविषयत्वादिति तस्मिन्नेव वृत्तिः स्यात् पक्षमात्रे सपक्षाभावात् सा कीदृशीति चेदुच्यते–पक्षधर्ममात्रलक्षणा किमुक्तं भवति न तुल्यान्यत्रासिद्धत्व अन्वयाभावाभावात् न स्याद्वृत्तिः, अन्यत्र

15 मत्वाभि पक्षधर्मस्य चान्यत्र सपक्षे वृत्ते तुल्ये तदतुल्येऽपि वृत्तिः स्यात् इत्याशङ्कया व्यावृत्तये व्यतिरेका-

---

अग्निरत्रेति अभिलापेन वाच्यार्थ इति उच्यते तत्र यथा घटो गुणसमुदायरूप [illegible] तथा धूमोऽपि [illegible] [illegible] । ननु [illegible] नामार्थः भवतु नाम तेषां समुदायो हि धूम उच्यते स च ज्ञातसम्बन्ध इत्येतत्राह–संवृतिमात्रत्वादेवेति [illegible] हि

20 समुदाये न पारमार्थिक तस्मात् तत्र धूमस्य ज्ञानमिति समुदायद्वारेणापि नानुमानसम्भव इति न धूमादिविषयम्यादेरेवमपीति भाव । तदेवं धूमो न व्यावर्तमपि [illegible] इति [illegible] धूमो न त्वधूम इति अग्निरयं न त्वनग्निरिति [illegible] नाभावादुभयाभिव्यक्त्योऽन्यापोह । तत्र भवतीत्येत–तत्स्वार्थमात्रस्येति । पक्षधर्मं धूमस्यानुमेयस्यापि एतदाह–पक्षधर्मे च वेति । ननु [illegible] तथा च सर्वे [illegible] न हि [illegible] पक्षमात्र न [illegible] [illegible]

25 तत्र सर्वेष्वपि तु, न च तु [illegible] सपक्षो भवेत्, तस्मात् स एव धूमस्य पक्षधर्मस्याधार स्यात्, [illegible] वृत्तिः [illegible] यथैव वृक्ष एव इति । पक्षधर्ममात्र-लक्षणत्व मात्रपदार्थं स्फुटयति–किमुक्तं भवतीति तुल्यधर्मत्वेन न वृत्तिः तुल्यस्य [illegible] धूम इति भावः । यदि [illegible] तुल्ये [illegible] तुल्येऽतुल्ये च [illegible] व्यतिरेकस्य [illegible]

30 यत्र च [illegible] एव नास्ति तत्र कुतो [illegible] । तस्मात् [illegible] अन्वयव्यतिरेकौ [illegible] पक्षधर्मस्य चेति । ननु [illegible] स्यात्

---

1 सि. क. डा. दे डा 'भावात्। 2 सि क दे डा [illegible] । 3 सि क. डा. दे पक्षधर्मो[illegible] [illegible]। 4 सि प दे सत्वात्प्रो

पेक्षा स्यात्, सा तु सपक्षस्यैवाभावाभावि व्यतिरेकापेक्षा, तस्मादन्वयव्यतिरेकौ न स्तः। अथ भवति ज्ञानमिति—विनाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवति ज्ञानं धूमोऽयमग्निरयं धूमोऽयमिति, ततः किं? तत्र भ्रान्ते भ्रमसे, कतमे ते भ्रान्ताः? ज्ञानस्थितिके अपि ज्ञाने भ्रमसे एव प्राप्नुतः, कस्मात्? अन्वयव्यतिरेकवियुक्ततत्त्वाज्ञानत्वात् अविकल्पकत्वात्, मभिकृत्यार्थवदिति व्याख्यातोऽर्थसङ्ग्रहः साधनं स्वार्थपरार्थानुमानयोः ज्ञा[न]स्थितिकयोः प्रत्यक्षत्वासत्त्वेन गतार्थम्।

किञ्चान्यत्—

अत इद स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य गमकत्वादनुमानं शाब्द इति पूर्वापरासमीक्ष्यैवोक्तम्, अन्वयव्यतिरेकरहितत्वस्योक्तत्वात् प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्, एष तु पाठो घटमान उपलभ्यते 'नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्तथा हि तत्। कृतकत्वाद्यपि स्वार्थमारमापोहेन बाधयेत्॥' (अन्यकृतः) इति, यदि न प्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्तथा हि तत्। कृतकत्वादिवदिति मन्यते ततोऽन्यापोहार्थकृता दोषाः, न शाब्द एवैकस्मिन् दोषाः, तद्धि यद्दोषजालोपनिपातसम्बन्ध्येव तदनुमानमपि, नन्वेष कृतकत्वाद्यप्यनुमानं स्वार्थमारमापोहेन बाधयेदेव, अन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्त्यगमकत्वात्, अन्यापोहशब्दार्थवत्, धूम इत्यधूमो न भवसीति निरन्वया प्रतिपत्तिरेव, प्राग्रस्य दर्शनरहितत्वात्, अगृहीतब्राह्मणाब्राह्मणार्थप्रतिपत्तिवत् गुणसमुदायो हि धूमाख्योऽर्थः, पाण्डुमहत्त्वोत्सङ्गाद्यानन्त्ये धूमाभावात्, संवृतिमात्रत्वाच्च समुदायस्य तदर्थागतेः कुत एवान्यापोहः? एवं तावद्धूमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्यत्रासौ धूमः स, ताम्याधाम्ययोरपोहौ? तदभावात् कुतः तावपि? इति।

अत इदमित्यादि। स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य गमकत्वात् अनुमानं शाब्दो नानुमानादन्यत् प्रमाणमित्येतदप्यत एव पूर्वापरासमीक्ष्यैवोक्तम् अन्वयव्यतिरेकरहितत्वस्योक्तत्वात्

तथापि यदि भवताऽनुमन्यते तदा दोषमाहभवति—अथ भवतीति प्रत्यक्षमिवाप्रमाणान्तरत्वाऽभ्युपगते शाब्दं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्षमेव स्यात्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यथापेक्षत्वात्, अन्यथापेक्षाभावत्वाच्च भवतोऽपि, प्रत्यक्षवदिति दृष्टान्त इति भावः। तमेव हेतुं दर्शयति भ्रमसेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामसत्यां धारणया प्रतिभाऽन्यथा वा तत्र तत्वं साध्यादिकमन्यं ज्ञानं तत्रापाल-कत्वात्, इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमाभिरूप्यं विषयस्य व्यपदेशाविषयमाणमपि तत्रैव नैमित्तं साध्यत्र ज्ञानं तत्समत्वात्मक-सामान्यव्यतिरेकमन्वयाद्विरहितत्वात् एव वाक्यादिकल्पनामप्यनवस्थितकल्पकमिति भावः। शब्दस्यानुमानतासाधकं हेत्वन्तरं एवमपि अत इदमिति साध्यधर्मिण्योरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव गमकत्वमुपपादितत्वादेवमर्थं नैव प्रतिपाद्यं परस्तु तद्धर्मत्वे सति अन्वयव्यतिरेकसहकारेण स्वार्थगमकत्वादनुमानं शब्द इति सुव्यक्तं वचिस्यम्, शब्दो हि स्वप्रतिपाद्यस्य स्वार्थस्य धर्मः अन्वयव्यति-रेकाभ्यां स्वार्थस्य गमकः तत्रापि पक्षाभावात्, धूमादिरपि साध्यप्रतिपादकत्वादेवं सपक्षविपक्षाभ्यामेव तुल्यानुल्यत्व-त्वभावादन्वयव्यतिरेकविशेषेण स्वार्थगमकः अत एव शाब्दं केवलं न ज्ञानं प्रत्यक्षमिवानुमानादिरूपतो विलक्षणमिति भावः। एतदेव विवृणोति स्वप्रतिपाद्येति। तदितरान्तोऽपि अत एवेति, अन्वयव्यतिरेकापेक्षारहितत्वाभावादेवम् तत्राहितौ हि अन्वयव्यतिरेकरहितत्वं प्रत्यक्षत्व तदसम्भवेनैव तस्योक्तत्वात् इति भावः। कोऽस्माद्भावादनुमानात्प्रमाणान्तरं शाब्दमिदमेव

---

१ भि॰ ब॰ प्रत्येऽभ्यास्य।

प्रमाणान्तरलक्षणोपपादितत्वात्, एष तु पाठो घटमान उपलभ्यते, 'न प्रमाण्[ान्तर]मित्यादि श्लोकः, यदि न प्रमाणान्तरमिष्टमेवरेव प्रत्युत्तरयति यावत् कृतकत्वादिवदिति, ततोऽन्यापोहार्थेऽपि दोषोऽभ्यासः, न तत्र एकमिति यथा यथोक्ताः साध्यधर्मप्रसङ्गविरोधा अन्यापोहार्थत्वाः केवले, किं तर्हि ? तद्विपरीतपक्षोपनिपातसम्बन्ध्येव तेऽनुमानमपि, तद्रूपमिति चेत्तर्हि तदेवं प्रसज्यते—नन्वेवं कृतकत्वादप्यनुमानं

5 स्वार्थं परार्थं वा त्रिलक्षणं लिङ्गं साध्यधर्मविधिना स्वार्थमात्मापोहेन नाश्नुवेव, न न गमयति, इदं प्रतिज्ञा हेतुरन्यापोहेनेत्यादि गतार्थः, दृष्टान्तश्च यावदन्यापोहोऽन्यार्थवदिति साधनम्, तत्र भावना—स्वपर्ने धूम इति [न]धूमो न भवतीति निरन्वयाऽप्रतिपत्तिरेव, प्रतिज्ञा, मात्रस्य दर्शनरहितत्वादिति हेतुः स्वेन्द्रियाण्यप्रतिपत्तिवदिति दृष्टान्तः, यथा स्वाण्डजाऽनुविषयविज्ञानरहितस्य मातुः [द]र्शनमभावप्रतिपत्ति-निरन्वयत्वात् तथा धूम इत्यधूमो न भवतीति तत्सामान्या गुणसमुदायो हीत्यादि पूर्ववदेव भावनीयं पाण्डुरा-

10 पवरविशेषं यावत् कुत एवान्यापोहः ? अगृहीतमातृस्तनाभ्यन्तरप्रतिपत्तिवदिति साधनेनैव भावितमप्रतिपत्तित्वम् एवं तावदनुमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्यत्रासौ धूमो गुणसमुदायेऽपरमार्थेऽसौ वर्तते सोऽपि न निश्चीयतेऽभिरिति, तदर्थः तामन्वाख्याभिधूमान्यौ ततोऽन्ययोः—अनग्न्यधूमयोरपोहौ स्याताम् ? तदभावात् कुतः तावपि ? इति ।

यस्य धूम गुणसमुदायोऽसौ नाभिवेद्यो नाम कौचिदपि स्यात्, तज्ज्ञानाभ्यां

15 तु तदन्यारोपणेनस्यादि वा न स्वियेतसाम्यात् स एव प्रत्यो यावदन्योपादानमात्मनश्च त्याग इति, एवं तावत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्तिः किं भवदेव भवति ? उतासत् ? अन्यापोहश्च गुणसमुदायपरमार्थश्च स्वार्थं इत्यादि विकल्पैरात्मापोहात्, तैरेव विकल्पैर्विचार्यमाणयोः सम्बन्धापक्षधारमाधात्, एवमनुमानमप्रमाणमेव, असत्सम्बन्धापारमकत्वात्, अज्ञातवक्तृपीवदिति ।

घटमानेन, न तु न प्रमाणान्तरं लक्षणमिति—एष तु पाठ इति । यदि तु न प्रमाणान्तरं लक्षणमनुमानात्तर्हि तद्,

20 कृतकत्वादिवत् अन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यते तर्हि अन्यापोहेऽनुमानाभिमुख्या प्रत्युक्ता दोषा इत्याह—यदि न प्रमाणान्तरमिष्टमेवरेवेति । न [illegible] यथा प्रत्युक्ते, यदि तु ते अनुमानमपि [illegible] अन्यापोहेन [illegible]—न शास्त्र एवेति । अनुमाने [illegible] दोषा प्रसज्यन्त इति [illegible] [illegible]—नन्वेवमिति कृतकत्वादनुमानं स्वार्थं वा परार्थं वा त्रिलक्षणं लिङ्गं [illegible] अन्यापोहार्थे [illegible]

25 [illegible] भावार्थः । दृष्टान्तमाह अन्यापोहाद्यन्यार्थवदिति, [illegible] यथा स्वार्थं गमयति [illegible] । [illegible] गमयति धूम इतीति इदं प्रतीतिः [illegible] [illegible] भावः । हेतुमाह—मात्रस्येति, [illegible] [illegible], धूमस्य न स्वार्थेन [illegible] भाव । अत्र दृष्टान्तं दर्शयति [illegible] । न्याये—यथेति । निरन्वयत्वेन [illegible]—गुणसमुदायो हीति । [illegible]

30 [illegible] । तदेवं [illegible] एवं तावदिति । एवं [illegible] [illegible] ? [illegible] प्रतिपत्तिः ? [illegible] स्याताम् ? अन्यापोहार्थे न [illegible] ? [illegible]—किं पुनरिति

1 [illegible] । 2 [illegible] ।

यत्र धूम इत्यादि, समासदण्डको यावद्गुणसमुदायोऽसौ नाग्निदेशो नाम कोऽपि वा इति क्रमेण तदुक्त्यान्तं दर्शयति, तदेतावताऽर्थं रिति–अग्निपक्षप्रामाण्यं तदर्थोऽभ्यारोपणेनेत्यादिना क्रमेणाक्षेपमतीव ग्रन्थमतिविशाति यावद्ग्न्योपादानमात्मनश्च त्याग इति ग्रन्थावधिना दर्शयति समानप्रपञ्चत्वादिति, एवं तावत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्तिर्व्यक्ताता किं भवदेव भवति ? तथाभवत् अन्यापोहस्य गुणसमुदायपरमार्थस्य स्वार्थं इत्यादिविकल्पैरन्यापोहात् सपक्षासपक्षयोरप्येवमेवेत्यतिदिशति–तैरेव विकल्पै- 5 र्विचार्यमाणयोः सपक्षासपक्षयोरप्यभावात्–सपक्षासपक्षावपि भवन्तावेव भवतः ? तथाभवन्तावप्यपोहौ गुणसमुदायस्वार्थौ चेत्यादिविकल्पैरन्यापोह इति समानत्वात्, यत्र कुत्र आरभ्य ग्रन्थ इति चेदुच्यते किम [न्व]येन सामान्यमेदपर्यायवाच्युत विधिः नन्वित्येतस्मात्प्रभृत्यावधेरारभ्य ततो ग्रन्थो योज्यः, किन्त्वनमेरिति चेदुच्यते इयदत्रिमन्तरे यावदात्मनमेवेत्येतस्य ग्रन्थस्योपर्युपसंहारमन्यः प्रागुक्तन्यायप्राण एव, यथा कुत्र कस्यादेः न पक्षोऽग्निः शब्दोऽग्निरन्येति वा स्वार्थपरार्थयोस्तेनैव न्यायेन न पक्षोऽग्निविशिष्टो देशोऽग्निमत्त्व 10 विशिष्टः शब्दो वाऽन्योपोहवादिनः, न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादुभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् तस्मिन्नासति भवेत्सद्भ्यादिधर्मिणि पक्षे कुतस्तस्य पक्षधर्मः ? इति पक्षधर्मो न स्यात्, एवं नास्य सपक्षो नासपक्ष इति तथा भावितार्थमेव बहुधा, एवमनुमानमप्रमाणमेव, अतत्तत्सपक्षस्वरूपत्वात्, अभावपक्षेणैव रिति, पक्षसपक्षासपक्षाभ्यवस्थानादिति नैवमप्यव्यवस्था तवन्मानुमानप्रामाण्यम् ।　　　　[१]

स्वरूपस्य । अथ पक्षधर्मादिपपत्तिमाह–यत्रेति । समासदण्डक इति ग्रन्थोऽयमस्य इति न व्याख्यायते । 15 अग्नित्वादारोपस्य न धूमादुपसमुदायस्यापि प्रत्यासत्ताम् पक्षधर्मादिपपत्तिरिति भावः भविष्यति । नन्वग्नित्वाल- ङ्कारेऽभिधेयाभावेन प्रतीयते तस्यायत्र तावदारोपेऽपि यथा स्वार्थे शब्दोऽर्थोऽस्तु अध्यारोपयति अकस्मात् पौरिति चेत् अग्निप्रमाणत्वस्यैवाध्यारोपासम्भवात् अनग्निव्यावृत्ताग्निरोऽग्न्यादिनाम्नोऽर्थोऽपि न सम्भवति आक्षेपे हि अपभ्रंशिवारो निगमनं तहि इत्यध्यारोपव्याघातेन, अतद्वेतात् नाक्षेपः न तदभिन्यायार्थमेवेऽन्यादेव इत्यादिरूपप्रसङ्गो- गान्यपोहेऽनुमितिरिति अवस्थानादाद आरभ्यते तथा अन्यान्तरार्थापोहे हि स्वार्थे इत्येते श्रुतिरभिव्याप इति इत्यपि भवन- 20 धर्मिणोऽन्येन, तस्याग्न्यादिसमान्तरार्थापोहेऽपि तदन्तरस्येऽन्यापोहः अग्निविशिष्टस्यार्थस्यानवस्थाप्रसङ्गात् ग्राम्यमिकाठी- रिति–अग्निरेवाप्रामाण्यमिति । तदेवमन्यापोहाभावस्यानो न भवतीत्येवं इत्यत्र पदार्थसामान्येन पक्षधर्मोऽप्युपपन्न इत्याह–एवं तावदिति । अर्थान्तरापोहेन स्वार्थमभिधत्त इति मतान्तरेणानुपपत्तिमाह–किं भवदेव भवतीति तत्र पक्षादविनाभावित्वार्थान्तरापोहसम्भवो गुणसमुदायपरमार्थत्वात् स्वार्थासम्भव इत्यादिप्रयुक्तविकल्पैः प्रत्यपोह इति भावः । तेनैव न्यायेन सपक्षासपक्षावपि न स्त इत्याह–सपक्षासपक्षयोरिति । व्यतिरेकिमात्रम्भ्यारम्भमर्यादामाह–कुत्र 25 आरभ्येति, किं तर्हि मन्यसे अन्यसे न सामान्यमेदपर्यायवाची इत्यस्य अविरोधात् विरोधात्त पदार्थेनत्वे इत्यत्र अविरोधेन विधिना तावदनुमानमिवादि प्रलीनस्मृत्यारम्भोऽन्तः । पर्यन्तमाक्षिपति–इयदिति । नन्वेवं इत्यवस्थायामनुमानं स्वार्थप्रत्यायकेन वाच्यत्वेन अन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् अन्यापोहप्रत्यक्षीकरणिति स्वार्थानुमानेऽग्निः पक्ष इति न यतः अग्निरत्र धूमादिति परार्थानुमानेऽग्निरेवेति च न पक्ष अभवनपरमार्थत्वात्, तस्मात्तत्त्वमेवपक्षेऽसति इत्यवस्थ- भूतस्य धर्मे पक्षधर्मत्वमित्याह–यथा कुत्रचिदस्यादेरिति । एवं सपक्षासपक्षावपीत्याह एवं नास्येति । एवम् पक्षादय- 30 भावेनात्तत्त्वसिद्धमिति प्रमाणसमस्तानुमानमप्रमाणमेव अतोऽनन्तरे पक्षमिति प्रकरणमिति दर्शयति–एवमिति । व्यवस्थिते हि पक्षादौ सिद्धे नैयायिकसम्मतमनुमानं प्रमाणं स्यात्, न चैवं तस्मादप्रमाणमेवेति भावः । अतः परं विचारं प्रस्तुवन्ति इव

१ सि. ब. डा. दे. ०ऽकाम । २ सि. ब. डा. दे. भवतावेव भवतः तथाभवतस्तावन्यापोहौ । ३ सि. ब. डा. दे. ०पर्यायवाच्युत विधि । ४ सि. ब. डा. दे. ०रन्यापोहाच्च न । ५ सि. ब. डा. दे. प्रमाणत्वमविशिष्टत्वेन समानमेवा ।

प्रत्यक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे स्वभावाभावसाधारण्यमग्नेरभिधानैयर्थ्यं च स्यात्, तस्मान्नियतप्रत्यक्षा-भ्यग्निविशिष्टस्य धूमविशिष्टत्वेन स्वभावस्यैवाऽऽत्मनः साध्यत्वात् साधनत्वाच्च लिङ्गिन लिङ्गस्याभेदाद

आह—

अग्नेरभिधेयस्य लिङ्गित्वाल्लिङ्गत्वाच्चाग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षायां साध्यसाधन-

५ धर्ममात्राल्लिङ्गिनि लिङ्गस्यासम्भवो न सम्भवति, तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियत-भावत्वात्, तौ देशस्यैकस्य मेवविवक्षायां साध्यसाधने भवतः ।

अग्नेरभिधेयस्य लिङ्गित्वात् [लिङ्गत्वाच्च] अग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षायां साध्य-साधनधर्ममात्रादिति स एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्योऽप्रत्यक्षाग्निकत्वात् धूमवत्त्वेन साधनं प्रत्यक्षधूम-वत्त्वात् तस्माद्विशिष्टप्रसाध्यसाधनधर्ममात्रात्-लिङ्गिनि साध्ये लिङ्गस्य साधनस्यासम्भवो न सम्भवति

10 सम्भव एव सम्भवतीत्यर्थः कस्मात् ? तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियतभावत्वात्—अग्नि प्रधाने धूमनिर्वृत्तौ, धूमस्याग्निपरिणामत्वात् तन्निर्वर्त्यत्वात् धूम उपसर्जन अग्निनिर्वृत्तौ तदनिर्वर्त्य-त्वाभावात्—अतन्निर्वर्त्यत्वात् धूमः प्रधानम् अग्निगतौ तल्लिङ्गत्वात् तमन्तरेणानिर्वृत्तेः—अनुपपत्तेः अविनाभावात्, उपसर्जनमग्निः धूमगतावप्रत्यक्षत्वात्तत्कार्यत्वेनाप्यो। अन्यथा प्रत्यक्षेऽत्युक्तत्वात्, तेनान्योऽन्य-प्रधानोपसर्जनभावेन नियमेन भवन्तौ तौ—अग्निधूमवन्तौ देशस्यैकस्य मेवविवक्षायां साध्यसाधने भवतः ।

15 तद्व्याख्या—

अग्निमत्त्वस्योपरि विचिकित्सायां तत्सम्बन्धिधूमवत्प्रतिपत्तिश्च, यदि च

तस्य देशस्य तयोरेकवस्तुधर्मत्वात्, न चेदिच्छसि ततो नासम्भव

भवति । प्रत्यक्षेति अग्निरत्र धूमविशिष्ट अग्निसामान्यं साध्यं प्रतीतत्वात् [illegible], [illegible], नापि धूमो हेतुः अग्निमद्देशेन [illegible] [illegible] [illegible] साध्यते

20 तस्योपसर्जनं देशस्य साध्यत्वं साधनत्वेति भावः । इममेव साध्यसाधनभावमाह अग्नेरभिधेयस्येति [illegible] निमित्तेन विवक्षायां तद्रूपेण तस्याप्रत्यक्षत्वात् साध्यत्वम्, धूमवत्त्वेन विवक्षायां तद्रूपेण तस्य प्रत्यक्षत्वात् साधनत्वम्, तस्मात् [illegible] लिङ्गिनि लिङ्गस्य नासम्भव इति भावः । हेतुमाह—तयोरिति [illegible] साध्यसाधनभावेन अग्निधूमयोः साध्यसाधन-भाव इति भावः । [illegible] व्याचष्टे—अग्निः प्रधानमिति धूमोत्पत्तावपि प्रधानम्, धूमो हि वह्नेः परिणाम अग्निना धूमनिर्वृत्ति-योग्य इति भावः । धूम इति अग्निनिर्वृत्तौ धूमो गौणः [illegible] अग्निनिर्वृत्तिनियमत्वाभावादिति भावः । [illegible]

25 [illegible] प्रधानोपसर्जनभावमुक्त्वा [illegible] तथा च धूम प्रधानमिति [illegible], अग्निना विना धूमस्यानुत्पत्ते अनुपपत्त्याऽविनाभावादिति भावः । उपसर्जनमग्निरिति धूमे ज्ञातेऽपि तस्याप्रत्यक्षत्वात् [illegible] उपसर्जनमिति भावः । तदेवं प्रधानोपसर्जनभावनियमेन देशस्यैकस्यैव अग्निमद्धूमवत्ता मेवविवक्षायां साध्यसाधनभावो भवतः स्यात्—तेनान्योऽन्येति [illegible] हि [illegible] प्रतिपत्ते [illegible] [illegible] यदा धूम एव तदा अग्नि साध्यते न [illegible] [illegible] वा अन्यथा हेतुर्व्यभिचारी स्यात्, [illegible]

30 [illegible] देशस्य साध्यता च [illegible] इति भावः । तदेव व्याचष्टे—अग्निमदिति । [illegible]

१ सि. क्ष. डे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] धूमविशिष्टत्वेन [illegible] साध्यत्वात् [illegible] [illegible] [illegible] विभागविवक्षाया साध्यसाधनधर्ममात्रादिति स एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्यो ।

धूमो लिङ्गतां लभते, अपक्षधर्मत्वात्, यथा तस्मिन् प्रदेशे अग्न्यभावे धूमोऽन्योन्यादि काले वा, वनस्पतिचैतन्ये स्वापवद्वा धूमः सन्देहहेतुः स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात् तत्प्रतिपत्त्या धानाधारधर्मभावात्मकप्रत्ययाव्यवस्थानकारणत्वात् स्थाणुपुरुषभावाभावप्रतिपत्तिवत् ।

अग्निमत्पक्षोपरि विचिकित्सायामित्यादि, पूर्वं गमकत्वेन लिङ्गस्य धूमस्य प्राधान्यं गम्यस्य लिङ्गिनोऽग्नेर्गुणभावं दर्शयति यावत्सम्बन्धिमत्प्रतिपत्तिर्भवेति, ततः परं यदि च तस्य देशस्येत्यादिना निर्धूता- 5

ग्नेः प्राधान्यं धूम[ा]प्राधान्यञ्च यावल्लिङ्गतां लभत इति पक्षधर्मत्वसपक्षानुगतिविपक्षव्यावृत्तिस्वतां व्याख्याय धूमस्य पूर्वेण्याप्तिसाध्यतां गमयति उत्तरेणाग्निविशिष्टदेशस्यतां व्याख्याय तदुत्तमिर्धूतधूमप्रत्ययतायां त्रैरू- प्येण गमकत्वं धूमस्य व्याचष्टे—तयोरेकवस्तुधर्मत्वादिति-एतदुक्तं भवति सम्भवतोरेव लिङ्गलिङ्गिनोः साध्य साधनभावोऽन्वयप्राधान्यापेक्षप्राधान्येन, न चेदिच्छसि ततोऽनिष्टापादनसाधन-नासम्भवात् धूमो लिङ्गतां लभते, अपक्षधर्मत्वात् तन्मतादेव सर्व[त्र]लिङ्गिन्यसम्भवात् सिद्धमपक्षधर्मत्वं यत्र यत्रापक्षधर्मत्वं तत्र तत्र 10 तल्लिङ्गत्वाभावः यथा तस्मिन् प्रदेशेऽग्नेः अभावे धूमोऽन्योन्यादिकाले वा, किञ्चान्यत्—प्राक् प्रश्ने व्याख्यातमधुना लिङ्गेऽप्युच्यते—वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदित्यादि, अग्निमानयं देशो धूमवत्त्वादित्यस्मिन् साधने त्वदभिमता धूमः सन्देहहेतुः स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात्, तदुपाख्या—तत्प्रतिपत्त्याधानत्वादिर्दर्शकहेतुः-तस्य भवति परिच्छित्प्रतिपत्तिः, तस्या आधानं तत्प्रतिपत्त्याधानं तदाधारो धर्मः तस्य भाव आत्मा यस्य स भवति तत्प्रति- पत्त्याधानाधारधर्मभावात्मकः प्रत्ययः यथाऽस्माभिर्व्याख्यातः तस्य प्रत्ययस्याव्यवस्थाने कारणीभवति स धूम- 15

धर्मधर्मिभावात् प्रधानोपसर्जनभावेन भवन्नग्निधूमात्मा सम्बन्धिनो देशस्यैव भेदविवक्षा साध्यसाधनभावाश्रय- सम्बन्धिमत्प्रत्ययस्य प्रमाणपरसम्बन्धिमत्प्रतिपत्ति प्रथमं दर्शयति—पूर्वमिति साध्यसाधनभावेन प्रधानोपसर्जनभावोऽत्र विवेक । यदि च देशस्येति ग्रन्थेन प्रत्ययमाह निर्धूताविति कार्यकारणभावेनात्र प्रधानोपसर्जनभावो बोद्धव्यः । साध्यसाधन- भावव्याख्यानमपि धूमेऽग्नेः साधनम् कार्यकारणभावव्येऽग्निरेव साध्यो नाग्निरित्याह धूमस्येति । अग्निप्रागभावधूमस्य निर्धूतेति कार्यकारणभावस्य तद्धर्मे भाव तदभावेऽभाव इत्यन्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन धूमे चैतन्यं दुर्वारम्, अग्निरूपेण परिणत- 20 स्यैव धूमरूपेण परिणतत्वादग्निधूमयोरेकवस्तुधर्मत्वमतो धूमो गमकोऽग्निर्गम्य इत्याह तदुक्तं निर्धूतेति । लिङ्गिनि साध्ये लिङ्गस्य सम्भव एव एकस्मिन् पक्षे प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं तयोर्निरूपणात् तौ च सम्भवल्लिङ्गलिङ्गिनौ अन्वयप्राधान्येन व्यतिरेक- प्राधान्येन च साध्यसाधनभावं भजत इति पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिरूपत्रैरूप्यसम्पन्नत्वमभिहितमित्याशयं दर्शयति-एत- दुक्तं भवतीति । अन्यथाऽनिष्टमापादयति-न चेदिच्छसीति सम्भवतोर्लिङ्गलिङ्गिनोः साध्यसाधनभावं यदि नेच्छसि तर्हि अनग्निधूमे लिङ्गता न लभते पक्षधर्मत्वाभावात् न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भव इति भवतो वाञ्छति ततोऽपक्षधर्मत्वं धूमे 25 लिङ्गस्य यत्र च प्रभावो अन्योन्यादिनि अपक्षधर्मत्वमस्ति अन्योन्यादिकाले वा धूमे न तत्र लिङ्गत्वमस्तीति धूमे लिङ्गं न भवतीति भावः । यथा स्वपक्षेऽप्यपिपक्षधर्मत्वादनपसरतिपु चैतन्यसाधने स्वाप सन्देहहेतुः तथा धूमोऽपि लिङ्गं धूमोऽग्नेरना- त्मकत्वात्पक्षाव्यापिसाधनत्वेनासम्बन्धानुमानं स्यात् । किं वा वनस्पत्यव्यापित्वाद्व्यभिचारानुमानाभावः स्यादित्याह—प्राक् साध्य इति । सन्देहहेतुत्वमेव स्पष्टयति-तत्प्रतिपत्त्याधानेति । तस्येति । अयं भावोऽत्र प्रतिभाति अग्निरिति प्रतिपत्तिराधारो धर्मं धूमे धूमत्वं वा तस्य भावोऽस्तित्वं च एवात्मा यस्य प्रत्ययस्य निश्चयो 30 धूम इति ज्ञानस्य निश्चयधूमस्वरूपत्वस्य वा स तत्प्रतिपत्त्याधानाधारधर्मभावात्मकप्रत्ययः सन्देहस्यैव लिङ्ग- लिङ्गित्वे अभिमत प्रधानोपसर्जनभावेन भेदविवक्षा तस्यैव निश्चितभावत्वात् सम्भवतोरेवाग्निधूमयो साध्यसाधनभावस्य

---

१ सि. क्ष. डे. छा. अग्निमत्पक्षोपरिविचिकित्सायां ।

स्वसम्बन्धेन, पक्षान्यापित्वसाधनधर्मत्वात्—सर्वत्र छिद्रिन्यभावात्-अनियतछिद्रिसम्भवत्वात्, किमिव स्थाणु-
पुरुषभावाभावप्रतिपत्तिवत्—यथा आयामवत्त्व वक्रसंयमनादिधर्मः पुरुषे च भवन् स्थाणुरिति प्रतिपत्त्या-
भावाभाव[धर्म]भावात्समक्षसमपाम्यवस्थानकारणत्वात्[त]द्विपक्षपरिहरत्, एकतोऽभयत्राभावात् किं स्थाणुः
स्यात् किं पुरुषः स्यात् तथा वयोनिलयनादिः पुरुषभवन् स्थाणौ भवन् उभयविषयं संशयं करोति, अत्र
5 दृष्टान्त मित्रयोहेतुरेव, स्थाणौ वयोनिलयन पुरुषे च वक्रसंयमनम्, तत्र भवत्, तथाऽन्यत्रापि
धूमादिति संशयहेतुः स्यात् साध्ये भवन्नभिप्रायात् ।

यत्तु तदन्यभावदर्शने प्रत्यक्षतस्तत्कर्यते तत्र सपक्षे सर्वत्र दर्शनाभावेऽदोष एव, छिद्रिन्य-
दर्शने तु स्याद्दोषः, छिद्री नाम प्रदेशः प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी तत्र सर्वत्र दृश्यत एव, तस्मादाप्त
वचनमेतत् सर्वत्र छिद्रिन्यदर्शनात्सदिरवत् प्रतिपत्तिरिति, एवञ्च दर्शनबलादेव गमयतीत्युक्ते
10 पक्षविपरीतः प्रकाश्यप्रकाशकत्वभेदपाठः 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठः सहभाव्यङ्गछिद्रिनोः ।
आधाराधेयवद्वृत्तिः तस्य संयोगिवत्र तु ॥' (प्रमा. स.) इति "यथाहि सत्यपि द्विगतत्वे सम्ब
न्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मो भवति, नाप्याधेय आधारधर्मो तथा न कदाचिल्लिङ्गं
छिद्रि भवति छिद्रि च छिङ्गं, संयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न तद्वदिहेति, तथा हि
'छिङ्गे छिद्रि भवत्येव छिद्रिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो छिङ्गछिद्रिनोः ॥'
15 (प्रमा स.) यस्माच्च छिङ्गे छिद्री भवत्येव तस्मादुक्तं यदग्निमद्भूमो द्रव्यत्वादीनामपि
प्रकाशको न तैरण्यादीनाम्, यस्माच्च छिद्रिन्येव छिङ्गं भवति नान्यत्र तस्मादुक्त यद्धूमो
धूमत्वेनेव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति ।

यत्तु तदित्यादि, यस्त्वेव साध्यारम्भकायोगुलाङ्गारादभ्याप्यदर्शने प्रत्यक्षतस्तत्कर्यते धूमस्य तत्र
सपक्षे छिद्रस्य सर्वत्र दर्शनाभावे छिद्रत्वाभ्यावसानादप्यदोष एव, छिद्रिन्यदर्शने तु स्याद्दोषः, छिद्री नाम प्रदेशः
20 प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी, तत्र सर्वत्र दृश्यत एव तस्मादाप्तवचनमेतत् सर्वत्र छिद्रिन्यदर्शनात्सदिरवत्प्रतिपत्तिरिति

एतत्तु धर्मेण च सिद्धे तेन न्यायेन उभयत्रास्य भवत्र प्रतिपादितत्वात्, एतस्मिन्नन्यप्रकारस्य व्यवस्थाप्ये सम्बन्धेन धूमे च
धूमो भवति व्याप्याधिसाधनधर्मत्वात् न सर्वत्र छिद्रिणि छिङ्गस्य सम्भव इत्यनुपमात् अन्योन्यादित्यादिरिति छिद्रिन्येव
छिङ्गस्य सम्भवात्मुपपन्नमेवेति । स्थाण्वादि—स्थाणुपुरुषेति स्थाणुत्वाभावादीनामनियतव्यवस्थानादिधर्म पुरुषत्वप्रतिपत्त्या-
भावित्वेनैवनिलयनादिधर्म स्थाणे पुरुषत्वाद्युभयत्वाभावाधारधर्म प्रदेशे यत्र च तत्र तत्र तदनियतत्वमनवगाद, तौ च
25 धर्मौ एकतोऽभयत्र न च तत्र तथा च पुरोवर्तिनि यदा वक्रसंयमनादिधर्म तदा पुरुषत्वस्य यदा च वयोनिलयनादिधर्म-
दर्शनं तदा स्थाणुत्वस्येति च तयोरस्य संशयो भवति किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति तयोर्द्वयोः व्याप्यसाधनधर्मत्वादिति ।
अन्येषां तयोरभावात् सर्वत्र—यथा एव इति । यथाऽयोगुडाद्यन्यगतो धूमो न दृश्यत इत्युक्तं तदाह—यत्त्विति ।
आग्नेये—यत्त्वयोऽग्निमिति तथा हि साध्यारम्भ तावत्तस्य प्रत्यक्षेणादर्शनं तत्रैव न तु छिद्रिणि भावः । तत्र च
सप्तम्यादि—तत्र सपक्ष इति छिद्रिषु तत्रैव छिद्रिनावस्यतया अछिन्नव्यभिचारित्व व्याप्तिर्व्यवस्थापनार्थमिदमि-
30 त्याह, तत्र छिद्रादर्शनेऽपि न छिद्रानं व्याप्यत्व छिद्रिनि तदसत्त्वे हि छिङ्गत्वं विद्यते छिद्री च प्रत्यक्षेण धूमेन संयोग
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धत्व प्रदेश एव तत्र सर्वत्र धूमे छिद्रं दृश्यत एवेति भावः । एवञ्च न हि सर्वत्र छिद्रिनि छिङ्गं सम्भवति
छिङ्गे छिद्री सम्बन्धेऽपि च योग्यत्वेऽभ्युपगत तस्मादिति । अन्योन्यप्रत्ययोपदर्शनमात्रेण नियमेन भवन्ती छिद्रिछिङ्गे ते-

1 सि. क्ष. डा. दे °भावाभावाभाव ।

किञ्चान्यत्—एवमेतानि अनेनैव न्यायेन दर्शनबलादेव गमकानीत्युक्ते भवताऽविपरीतः प्रकाश[क]ाभाव
प्रदर्शनमेव पाठः सोऽप्यसम्बद्ध एवमसौ स्यादिति चेदुच्यते 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठ' इत्यादिकारिकाः
सामान्याः तद्यथा—ननु द्विष्ठत्वात् सम्बन्धस्य संयोगिवल्लिङ्गधर्मेण लिङ्गिनाऽपि भवितव्यमिति चोदिते नैतदस्ति
सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठ इत्यादि, यथा हि सत्यपि द्विष्ठत्वे सम्बन्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मो भवति,
नाप्याधेय आधारधर्मो तथा न कदाचिल्लिङ्गं लिङ्गि भवति लिङ्गि च लिङ्गम्, संयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय 5
इति न दृष्टान्तः, तथाहि 'लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव' इत्यादिश्लोकः, यस्माच्च लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव तस्मादुक्तं
धूमाभिमतो धूमो द्रव्यत्वादीनामपि प्रकाशको न तैर्व्याप्तादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति नान्यत्र
तस्मादुक्तं धूमो धूमत्वेनैव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरित्येवं व्यभिचारपरीक्षेयं न
सम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ।

ननु च लिङ्गमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्वमनित्यत्वे, 'काम लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गि- 10
व्याप्ति न तस्यतः । व्यापित्वात्तनु तत्तस्य गमकं गोविषाणवत् ॥' (प्रमा स) यद्यपि किञ्चिल्लिङ्गं
लिङ्गिनि भवत्येव, न तु तत्त्वेन लिङ्गिनं गमयति, तद्यथा-विषाणित्वेन गोर्व्यापित्वेऽपि न गोः प्रका-
शकत्वम् व्यापित्वात्तु तदेव गोत्वेन प्रकाश्यं भवति, 'प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिर
पाहृते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिः तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥' (प्रमा स.) कृतकत्वस्य ह्यनि-
त्यार्थव्यापित्वेऽपि नित्यत्वप्रतिषेधेन गमकत्वम् तस्माद्यदनित्यार्थेऽपि कृतकत्वव्यापित्वं तेनाकृ- 15
तकत्वानपकर्षादनित्यत्वस्य कृतकार्थव्यापित्वेऽप्यकृतकत्वप्रतिषेधेन गम्यतेव स्यात गमकत्वे
तुल्यत्वमिति चेन्न, विषाणित्वे व्यभिचारात् ।

(ननु चेति) ननु च लिङ्गिमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्वमनित्यत्वे 'काम लिङ्गमपि

[illegible] सम्बन्धिनि [illegible] धूमस्य [illegible] प्रतिपत्ति[illegible] भवता क्रियते 20
[illegible] इत्याह अनेनैवेति । [illegible] प्रकाशिका [illegible] कारिका [illegible]—सम्बन्ध इति [illegible]
[illegible] लिङ्गस्य [illegible] स्यात् तथा च लिङ्ग एव
गमको न लिङ्गीति [illegible] न [illegible] कारिका [illegible] द्विष्ठत्वेऽपि
नाधारस्याधेयत्वमाधेयस्य चाऽऽधारत्वं तथा लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिरपि [illegible] धूम एव [illegible]
[illegible] संयोगी तु न तथा [illegible] संयोगी [illegible] न तथेह इतीति भावः । 25
[illegible]—ननु द्विष्ठत्वादिति । कारिकां व्याचष्टे—यथाहीति । [illegible]—लिङ्ग
इति तं व्याचष्टे—यस्माच्चेति साधने सति साध्यं भवत्येव सति हि धूमे [illegible]
[illegible] तदपि प्रकाशयति धूमः न तु तैर्व्याप्तादीन्, ते [illegible] अस्माच्च साध्य एव साधनं भवति,
धूमे हि [illegible] प्रकाशयति [illegible] कार्य-
त्वनियमात्, न तु द्रव्यत्वादिभि [illegible] 30
[illegible] लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिरिति भावः । अथ साधनमपि साध्ये सति [illegible]—ननु चेति ।

१ लि च °त्युक्तेभवता । २ लि [illegible] । ३ लि च °लिङ्गलिङ्गि
धर्मित्वे [illegible] ।

व्याप्तिः' इत्यादि, यद्यपि किञ्चित्किञ्चिदिति भवत्येव न तु तत्त्वेन-व्याप्तित्वेन किञ्चिन्न गमयति तद्यथा—विषाणित्वेन गोर्व्याप्तित्वेऽपि न गोप्रकाशकत्वम्, व्याप्तित्वात्तु तदेव गोत्वेन प्रकाश्य भवति, किं कारणम्? 'प्रतिषेध्याप्रकारेण' इत्यादिश्लोकः कृतकत्वस्य अनित्यार्थव्याप्तित्वेऽपि नित्यत्वप्रतिषेधेन गमकत्वम्, तस्मात्तदनित्यार्थेऽपि कृतकत्वव्याप्तिरेवं तेनाकृतकत्वाभावकारणात् येऽनित्यत्वस्य कृतकार्थव्याप्तित्वेऽप्यकृतकत्व-
5 प्रतिषेधेन गम्यत्वेव स्यात गम[क]त्वे तुल्य[त्व]मिति चेन्न विषाणित्वे व्यभिचारादिति ।

आह च 'नाश्रितः कृतकत्वेन' इति (प्रमाणस०) 'विषाणित्वेन गोर्व्याप्तिः' इति च (प्रमाणस०) निर्दिष्टं स्वार्थमनुमानं गम्यगमकनियमव्यवस्थयोक्तेः ।

आह चेत्यादि, एतस्यार्थस्य निदर्शनभावनार्थे कारिके 'नाश्रितः कृतकत्वेने'त्यादि, 'विषाणित्वेन' इत्यादि च पूर्विकया कारिकया कृतकत्वेनानित्यत्वं व्याप्तं न साधनम् अविवक्षितत्वात्, यस्मान्नित्याभा-
10 वोऽनित्यत्वम् कृतकोऽर्थो न प्रदर्श्यते यदनित्यं तत्कृतकमिति किं तर्हि? नित्याभावेनाकृतकत्वाभावस्य कृतकस्य व्याप्तेर्विवक्षितत्वात् कृतकोऽर्थे अनित्यत्वं प्रदर्श्यते यत्कृतकं तदनित्यमिति द्वितीयया तस्यार्थस्य स्फुटीकरणार्थं विवक्षिताविवक्षितयोर्व्याप्त्योर्व्यभिचाराव्यभिचारनिदर्शनं क्रियते-विषाणित्वाद्गौरिति व्यभिचरति गोत्वाद्विषाणीति न व्यभिचरति अतो न गमयति[गमयति]चेति, प्रतिषेध्याप्रकाररूपा व्याप्तिर्गमयति न विधेयप्रकाररूपेति निर्दिष्टं स्वार्थमनुमानम् गम्यगमकनियमव्यवस्थयोक्तेः यदेव न वादवि[धि]कारादिभि-
15 रित्याहोपूरुषिकयोपसंहृत[illegible] ।

व्याप्तिः-यद्यपीति [illegible] उभयोरपि [illegible] अनित्यत्वे सति कृतकत्वं भवत्येव तथा कृतकत्वे सति [illegible] [illegible] किञ्चित् कृतकत्वादि किञ्चिदिति सति—अनित्यत्वे सति भवत्येव तथापि [illegible] तत्त्वेन किञ्चिन्न गमयति व्यभिचारसम्भवात्, यथा गोर्व्याप्तं विषाणित्वं न गोप्रकाशकं [illegible] किन्तु [illegible] विषाणित्वं [illegible] प्रकाशं भवतीति भाव । [illegible] उभयोरपि गम्यगमकभावे [illegible] कारणमाह—प्रतिषेध्या-
20 प्रकारेणेति । [illegible] कारिके उपन्यस्यति—आह चेति । नाश्रितः कृतकत्वेन व्याप्तिर्हि विवक्षिता । [illegible] व्याप्तिः कृतकत्वे विवक्षिता । विषाणित्वेन गोर्व्याप्तिर्विषाणित्वं [illegible] । गोत्वव्याप्तिर्विषाणित्वे न [illegible] । इति कारिके उपन्यस्य । व्याचष्टे—एतस्यार्थस्येति । [illegible] पूर्विकयेति [illegible] कृतकं तदनित्यं [illegible] तदेव कृतकमिति [illegible] [illegible] [illegible] तदेव कृतकत्वे [illegible] [illegible] अनुमानस्य विवक्षापूर्वकम्, [illegible] अनित्यत्वस्य कृतकत्वव्याप्तत्वेऽपि न
25 गमकभाव अविवक्षितत्वादिति भाव । अविवक्षायां हेतुमाह यस्मादिति, नित्याभावो अनित्यत्वम् [illegible] न प्रदर्श्यते कृतकत्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कृतकोऽर्थे प्रदर्श्यते इति भाव । तर्हि च प्रदर्श्यते इत्याह—नित्याभावमिति [illegible] कृतकत्वं व्याप्तम्, [illegible] विवक्षितत्वात्, तत्र कृतकेऽर्थे [illegible] प्रदर्शनेन [illegible] [illegible] भाव । [illegible] साधनासाधन [illegible] व्यभिचाराव्यभिचारौ निदर्शने भवतीति निदर्शनार्थ
30 द्वितीयया कारिकया—द्वितीययेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible] प्रतिषेध्यमिति [illegible]

---

१ [illegible] कृतकत्वस्य [illegible] [illegible] इति अधिकं [illegible] ।
२ [illegible] [illegible] गम्यत्वेव स्यात [illegible] ।

अत्रास्माभिरुच्यते 'तद्भावदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयोः । विधेः संयोगिवद्वृत्तिर्नाधा-राधेययोरिव ॥ (मन्यकर्तुः) इति, यत्तद्भावदर्शनं स एवाग्निर्धूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन भूयते तद्देशेन्धनादिसम्बन्धेन, नान्येन, न सोऽग्निर्धूमो न भवतीति तद्भावस्यास्यानिवृत्ति-हेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवत्येवाग्निं गमयति न तु यत्र न दृष्टस्तदवच्छेदेन, तद्भावाग्रहणे दोषदर्शनात्, अतद्भावाभ्यवदाम्नायसायामग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टावनिष्टं 5 स्यात्, अधूमस्य घटस्याभावो घटो वन्ध्यापुत्रो वा स्यात् एवं लिङ्गिन्यपि तथा तत्रेत्यभूता-न्वयसाधनार्थातथार्थत्वात्, अतस्तद्भावदर्शनादेव तु साध्यसाधनधर्मयोस्तथाभूतान्वयदर्शन-हेतोः लिङ्गिनि परस्परमत्ययाधाराधेयप्रधानोपसर्जनभावनाविनाभावात् संयोगिवद्वृत्तिर्न तु कुण्डबदरयोराधाराधेययोरिव, तुल्यकक्षत्वादुभयोः ।

(अत्रेति) अत्रास्माभिरुच्यते–'तद्भावदर्शनादेव' इत्यादिश्लोकस्याभिप्रायः, संयोगिवत्, नाधारा- 10 धेयवदिति, तद्भावदर्शन यदग्निरित्यादि स एवाग्निधूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन भूयते तद्देशेन्धनादिसम्बन्धेन, नान्येन–अयोपिण्डादिनाऽग्निना वा धूमेन भूयते, न सोऽग्निर्धूमो न भवति अभवति तद्भावस्यास्यानिवृत्तिहेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवत्येवाग्निं गमयति, न यत्र न दृष्टस्तदवच्छेदेन, तस्मादनग्निधूमो न भवति यस्तत्स्वात्मभिन्नं भवतीति तद्भावाग्रहणे दोषदर्शनात्, को दोष इति चेदुच्यते–अतद्भावाभ्यव[illegible]निवृत्तार्थतायां विधिरूपतद्भावाभ्यवगमप्रयोजनार्थविपरीतकल्पनायामग्निरत्र धूमादित्यस्मिन्ननुमानेऽग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टौ 15 अनिष्ट–अधूमस्य घटस्याभावो घटो वन्ध्यापुत्रो वा स्यात् इत्यनिष्टापत्तिरेव लिङ्ग दोषः, एवं लिङ्गिन्यपि तथा-अनग्नेरपनयनसामान्य[illegible] वा स्यादसम्बद्धम्, अनिष्टापत्तिरपि, किं कारणम्? तत्रेत्यभूतान्वयसाध

धूमेनाग्निनाभिन्नेनैव भवतीति धूमेनाग्निना [illegible] किन्तु अधूमस्याग्नेरनग्निनाप्यत्र [illegible] [illegible] भावः । [illegible] तदेव साध्यम् [illegible] तदेव साधनम्, अग्निरेव धूमो भवतीति साध्यमपि साधनं धूमः [illegible] साध्यसाधनधर्मयोः [illegible] आह–अत्रास्माभि- 20 रिति । अन्यार्थे [illegible]–तद्भावदर्शनादेवेति । [illegible] संयोगिवद्वृत्ति न त्वाधाराधेयभावेन [illegible] [illegible]–संयोगिवदिति । [illegible] न [illegible] धूम- त्वेन परिणतो भवति अग्निर्धूमो न भवतीति न किन्तु भवत्येवेति [illegible] तत्र धूमे धूमोऽयमेव इति [illegible] धूमोऽपि [illegible], न [illegible] धूमोऽनग्नेरात्मभावोऽग्निम्, [illegible]- व्यतिरेकेण [illegible] दोषदर्शनादित्याह–तद् [illegible] धूमत्वेनावधूमस्य- 25 [illegible] । [illegible] साध्यसाधनभावे दोषमाहेति–अतद्भावेति [illegible] विधि- रूपोऽग्निधूमाभिन्नार्थः [illegible] अग्निरत्र धूमादित्यनुमाने धूमादे- [illegible] –धूमस्य [illegible] वन्ध्यापुत्रो वा [illegible] स्यात्, [illegible] [illegible] वन्ध्यापुत्रो वा स्यात्, धूम एवाग्निरेव [illegible] न स्यात् [illegible] लिङ्गिनि च दोष [illegible] इति भावः । [illegible] घटो वा वन्ध्यापुत्रो वा [illegible] तत्रेत्यभूतान्वयेति [illegible] धूम[illegible] 30 [illegible] न तु [illegible] धूम[illegible] न [illegible]

---

१ सि. क्ष. डा. दे. अतद्भावत्व । २ सि. क्ष. दे. अग्निं दि त्व पुपमिति ।

भावाद्यथार्थत्वात्-यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयसहितः साधनार्थः तथार्थः सत्यः, तदभावात्-व्यतिरेकसम्बन्धाभि-
धूमाभावादन्यथा [illegible], अत
एवार्थस्य [illegible] दर्शनादेव तु साध्यसाधनधर्मयोरग्निधूमयोः-यथाभूतान्वयदर्शनहेतोः संयोगिनोरङ्गुल्योरि-
व-अन्यैवास्य तथापि द्वितीयस्यापि तद्भावाविशिष्टा वृत्तिरिष्टा सा चाधाराधेय[योरिव]प्रधानोपसर्जनभावेना-
विनाभावात् साध्यसाधनयोर्नि[य]मे[गम]कगम्यभावेनेतरवस्तुधर्मत्वात् कृतकानित्यत्ववत्। यथा हि प्रागभा-
वधर्मसामान्यलक्षण एक एव हि अभूत्वा भवन् भूत्वा चाभवन् कृतकानित्यस्य भावः। साध्यसाधनाख्यौ
धर्मौ तयोरग्निधूमयोः एक एव साध्यसाधनव्यपदेशं लभते [illegible]भावः, तस्मात् साध्यसाधन-
धर्मयोर्लिङ्गलिङ्ग्याधारे परस्परमन्यथाधाराधेयप्रधानोपसर्जनभावेनाविनाभावात् संयोगिवृत्तित्वे तु कुण्डब-
दरयोराधाराधेययोरिव प्रवृत्तिरनुमानं तुल्यमन्यत्राप्युभयोरिति।

एवञ्च सपक्षे साध्यसाधनधर्मयोः सहभावदर्शनात् समन्वयवृत्त्या तथाप्रसिद्धसम्ब-
न्धित्वविवक्षया साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते तथा प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वादप्रसिद्धस्य साध्यत्वात्
कुतो लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषाशङ्का? धर्मिणि एकस्य लिङ्गत्वाल्लिङ्गित्वाच्च नाग्निर्लिङ्गी न
धूमो लिङ्गम् प्रत्येकसम्बन्धित्वविवक्षितत्वात्तु सङ्कीर्येयातां लिङ्गलिङ्गिनी।

एवञ्च सपक्ष इत्यादि, एवमेव चान्वयव्यापकमुपोद्बलयति साधर्म्यदृष्टान्तप्रयोगे सोऽप्रसिद्धो

[illegible] इति भाव। तदेव व्याचष्टे-यत्र धूम इति [illegible] साधनार्थः [illegible]
[illegible] साधनार्थः न तथार्थः-[illegible]
भाव। [illegible] अत एवेति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भाव। संयोगिवृत्तौ हेतुमाह प्रधानोपसर्जनभावेनेति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भाव। [illegible]-कृतकानित्यत्ववदिति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भाव। [illegible]-तथाहीति [illegible]
[illegible]
[illegible] भाव। अनुमानमिति अनुमाने हि साध्यं साधनं च [illegible]
[illegible] भाव। [illegible]
एवञ्च सपक्ष इति। व्याचष्टे-एवमेव चेति [illegible]
[illegible]

व्याप्यशासे च, तद्यथा—यत्र धूमस्तत्राग्निः, यत्राग्निर्न तत्र धूम इति सपक्षे साध्यसाधनधर्मयोरग्निधूमयोः कृतकानित्यत्वयोश्च तदपि देशान्तरे वस्त्वन्तरे वा घटादौ सद्भावदर्शनात् समन्वयद्वारेण साधर्म्येणाभेद उच्यते, कस्मात् ? तथाप्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया हेतोः प्रसिद्धस्य सा[धन]धर्मत्वेनाप्रसिद्धस्य च साध्यधर्मत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः, यत्पुनरत्राशङ्क्यते त्वया लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्व[लिङ्गत्वम्] प्रसक्तमिति, एतस्या आशङ्काया अनुपपत्तिरेव, प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वात् अप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् कुतो 5 लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषाशङ्का, लिङ्गस्यैकस्योपाशङ्कानुपपत्तिरेवेत्यर्थः, धर्मिण एवैकस्य प्रदेशप्रदर्शनात्साध्यस्य लिङ्गत्वालिङ्गित्वाच्च, लिङ्गस्यैकदेशत्वाद्वा लिङ्गिनो धर्मस्यैव लिङ्गं लिङ्गी चेति कृत्वा नाग्निर्लिङ्गी न धूमो लिङ्गम्, तथा कृतकानित्यत्वे, तस्माद्यल्लिङ्गं वा धूमस्यापि नालिङ्गित्वाच्च, अग्न्यादिलिङ्गिनश्चाग्ने[रलिङ्गि वा]नालिङ्गत्वाच्च [अग्न्यादिलिङ्गत्वाच्च]तस्मात् प्रत्यक्षेतरसम्बन्धित्वविवक्षितत्वाच्च सङ्कीर्येयातां लिङ्गलिङ्गिनौ, अतः प्रसिद्ध धर्मलिङ्गद्वारेणाप्रसिद्धधर्मलिङ्गिद्वारेण चैकस्यैव साधनत्वात् साध्यत्वाच्च व्यवस्थितमेव लिङ्गलिङ्गित्वमिति । 10

यत्पुनरिद लिङ्गलिङ्ग्येकरूपापादन सम्बन्धिना द्वितीयसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति, यदोऽन्यायः, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वविशेषदर्शनात्, न हि चैत्राश्वादिसम्बन्धिनां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां नियमोऽस्त्येकः प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यमेवेति, तथा संयोगित्वसाध्यसाधकस्य   यथैकः संयोगी तथा द्वितीय इति, अत एव चैवं वक्तुम युक्तं यथा त्वया विप्रलब्धमुच्यते—यथा हि सत्यपि द्विगतत्व इत्यादि यावत्तद्वदिह न भवतीति 15 तत्र घटत इति ब्रूमः—ननु तद्वदेवेह संयोगिनोरपि लिङ्गलिङ्गिनोः, संयोगित्वात्, स्थाण्वादि संयोगिवत्, यथा हि स्थाणुश्येनयोः संयोगः सकर्माकर्मकत्वाभ्यामतुल्यः तथा मल्लमल्लमेषाका शादिसंयोगसंयोगिनाम् ।

(यत्पुनरिति) यत्पुनरिदं सम्बन्धवादिनं प्रतीत्यापि यदेतल्लिङ्गलिङ्ग्येकरूपापादनं, यदोऽन्याय, कोऽर्थः ? नियमः-[एक]सम्बन्धिना द्वितीयेन सम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति —नैष नियमोऽस्ति, प्रत्यक्षाप्रत्य- 20

यत्नमुपदर्श्य साध्यधर्मतया प्रदर्श्यते प्रत्यक्षोपदर्शनमात्रेण संयोगित्वपरस्पराविनाभाविमात्रेण चेति भावः । तदपि देशान्तरे महानसादौ इदं यत्र धूम तत्राग्निरित्यस्य निदर्शनम्, वस्त्वन्तरे वा घटादाविति कृतकत्व तदनित्यत्वनिदर्शनम् । कस्मात् साधर्म्य-स्तत्र इत्यत आह—तथा प्रत्यक्षेति । लिङ्गलिङ्गिनो संयोगित्वादौ संयोगस्य द्विनिष्ठत्वाल्लिङ्गधर्मेण लिङ्गिनापि भवितव्यमिति यदाशङ्कि तं प्रसिद्धधर्मस्य लिङ्गत्वाप्रसिद्धधर्मस्य लिङ्गित्वाच्च न युक्तमित्याह यत्पुनरत्रेति । लिङ्गस्यैकदेशत्वादपि न प्रदेशस्यैकस्य लिङ्गत्वालिङ्गित्वाभावात्—लिङ्गस्यैकेति । एतमेव स्पष्टीकरोति । लिङ्गस्यैकदेशत्वाद्वेति लिङ्गिनो देशस्य ये धर्मा 25 एकदेशत्वात्तयोः अन्यतरस्य लिङ्गत्वं लिङ्गित्वं वा तथा लिङ्गिधर्मयोर्धूमाग्न्योर्न लिङ्गलिङ्गिभावः एवं कृतकानित्यत्वयोरपि तथा च धूमस्याग्निरूपता अलिङ्गित्वादग्नेरलिङ्गित्वाच्च अग्नेरप्यलिङ्गिता अलिङ्गत्वादलिङ्गत्वाच्चेति भावः । एकस्य धर्मिण एव लिङ्गत्वे लिङ्गित्वे च सङ्कर स्यादित्याह—प्रत्यक्षेतरेति प्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया लिङ्गत्वमितरसम्बन्धित्वविवक्षया चैकस्यैव प्रदेशस्य लिङ्गित्वमिति न सङ्कर इति भावः । लिङ्गलिङ्गिभावाव्यवस्था निरस्यति—अत इति । साध्यसाधनयोः धात्वर्थादिसम्बन्धित्वान्नन्वेवं यदेकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनं स्मारयतीति न्यायेनैकसम्बन्धिसम्बन्धिना द्वितीयसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति लिङ्गलिङ्गिनोरेक- 30 रूपतामापादयति तदपि न न्याय्यमित्याह—यत्पुनरिदमिति । व्याचष्टे—यदिदमिति । एकस्मिन् सम्बन्धिन्येकदर्शनात् यदेकदर्शने तत्सम्बन्धिना द्वितीयापरसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । तन्मतं निराचष्टे—नैष नियमोऽस्तीति । हेतुमाह-

१ सि. क्ष. तदाप्यन्वते । × × क्ष ।

प्रत्यविशेषदर्शनात् भूमाप्त्यादिषु, तदोपपत्ति-न हि चैत्रादेस्त्वादि स्वस्वाम्यादि सप्तविधसम्बन्धेषु चैत्रादि सम्बन्धिना प्रकाशाप्रकाशत्वानां मति नियमोऽस्ति एकः प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यमिति तथा संयोगित्वसाध्यसाधकत्वस्मादि गवार्थे पवार्थस्य निवर्तने पावयत्येकः संयोगी तथा द्वितीय इति, न हीति वर्तते एकस्यैव व्याप्यव्यापकमेव भवितुम् अत एव नैव यदुक्तम् यथा तथा यत एव किम्

5 व्यमुच्यते गुणदोषविचारमनिरपेक्षेण नि शाह्वेन, कथमयुक्तमिति चेदिद तदर्थेऽस्माभिः यथा हि सत्यपि द्विगतत्व इत्यादि यावत् तद्विह न भवतीति, संयोगिनोस्तुल्य आधाराधेययोरिव न भवतीति तत्र भेदस्त इति तत्र यत्र तत्र चरत इति ब्रूमः तद्यथा ननु तद्वदेव-आधाराधेययोरेव संयोगिनोरपि भिन्नभिन्नोर्भूमात्म्योः न यथैकस्य प्रत्यक्षस्य संयोगस्तथा द्वितीयस्याप्रत्यक्षस्येति पक्षः, संयोगित्वादिति हेतुः आण्वादिसंयोगिवदिति दृष्टान्तः, यथा हि आणुद्वयेनयोः संयोगिनोः आण्वोरकर्मयोः द्वयेनस्य सकर्मकस्य

10 संयोगः सकर्मोकर्मकत्वाभ्यामतुल्यः तथा [illegible]संयोगसंयोगिनाम् तथा चैत्रादीनाम्-प्यत्यन्तभिन्नत्वानास्तित्वायुपलब्धित्वे प्रकाशाप्रकाशत्वेनैव विशेष इति ।

यदुक्तं स्वत्वादिमत्त्वात् द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो वा तेन सर्वावगतत्वात् अन्यापेक्षत्वाच्च सम्बन्धस्य दोषसिद्ध्यर्थं स्मृत्यानर्थक्यमितितदयुक्तमुक्तम्, अथान्यथा मन्येत तस्य तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात्, स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धादिति वचनादिति ।

15 यदुक्तमित्यादि सम्बन्धवादिनमेव प्रति अन्यापोहैकेन पर्यनुयुज्य अयुक्त दोषयुक्त यदि स्वस्य

प्रत्यक्षेति एकसम्बन्धिनो भूमस्य प्रत्यक्षेऽप्यपरसम्बन्धिनोऽग्नेरप्रत्यक्षात् तन्नियमो नास्तीति भावः । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षा-[illegible]माणमिति साध्यानामनुमानकत्वम्, तत्र [illegible] एकस्मात् प्रत्यक्षात् [illegible] एकत्र [illegible] नासी नियमो युज्यत इति दर्शयति स्वस्वाम्यादीति [illegible] सम्बन्धिनोर्नायं नियमोऽस्ति न [illegible] चैत्रादीनां [illegible] प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षेण भवि-

10 तव्यमिति नियम एवं स्वस्वामित्वसम्बन्धिषु सम्बन्धेऽपि नियमव्यभिचारो भाव्य । तदेवाह-तथा संयोगित्वेति । एतत् कथं हि सत्यपि द्विगतत्वे सम्बन्धस्य न [illegible] भवति, नान्यावेव आधारधर्मा तथा न [illegible] [illegible] भवति [illegible] न नियम्, संयोगी तु [illegible] द्वितीय इति न [illegible] मत्वा नि [illegible] तत्र युज्यत इत्याह-अत एव नैवमिति । [illegible] संयोगिनोरिति [illegible] सम्बन्ध संयोगिनोस्तुल्यो न भवति किन्त्वा-धाराधेययोरिव भवतीति भाव । तद्विवरणोति-तत्र कथमिति आधाराधेयभाव [illegible] सम्बन्धो द्विष्ठोऽपि [illegible]

15 [illegible] न हि [illegible] [illegible] प्रत्यक्ष [illegible] न [illegible] संयोगोऽपि [illegible] [illegible] भाव । आधाराधेय [illegible] न [illegible] इति [illegible] । [illegible] -यथा द्वीति । [illegible] [illegible] न हि [illegible] संयोगो भवति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

20 [illegible] भाव । एवं चैत्रादावपि [illegible] [illegible] [illegible] विशेषाद तथेति [illegible] [illegible] । सम्बन्धवादिनं प्रति [illegible] [illegible] -यदुक्तमिति । तदुक्ति [illegible] -सम्बन्धवादिन-

---

१ नि च का. चार्थेति । २ नि च ३ ज यदुक्तमित्यादि ।

मिभावेन प्रत्यक्षतः सम्बन्ध्येकः ततो द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो वा तेन सह[भा]वगतत्वात् अन्यापेक्षत्वाच्च सम्बन्धस्य शेषसिद्ध्यर्थं स्मृत्यानर्थक्यम्, तत्पक्षे च स्मृतिबलेन शेषसिद्धिः, तस्मात् स्वत्वादिप्रत्यक्षमात्र[मिति] मनुष्यमुक्तम्, अथान्यथा—अथ मा भूदय दोष इति स्वस्वामित्वादिभ्योऽन्येन केनचित्प्रकारेण प्रत्यक्षः सम्बन्ध्येकः, तत्सम्बन्धस्मरणात् अनुमानमिति मन्येथाः, तन्न भवति, तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात् 'स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धात्' [ ] इति वचनात्, स्वस्वामिभावेन वा प्रकृतिविकारभावेन वा कार्यकारणभावेन वा 5
निमित्तनैमित्तिकभावेन वा मात्रामात्रिकभावेन वा वध्यघातकभावेन वा [सहचारिभावेन वा] कश्चिदर्थः कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्षो भवति, तेभ्योऽतिरिक्तस्यावचनात् तेषामेव वचनादिति ।

एतस्मिन् परोक्तदोषजाते परिहारं ब्रूमः—

अत्र ब्रूमः, न किञ्चिदत्र नोक्तम्, उक्तभेदात् सम्बन्धादनुमानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षात् 'एकस्मात् प्रत्यक्षात्' ( ) इति वचनात् तेनैव प्रकारान्तरेणानुमानावतरणात्, द्वयोस्तु सम्बन्धिनोर्विशिष्टयोरुपलब्धसम्बन्धयोरन्यतरप्रत्यक्षोत्तरकालं यत्राय प्रत्यक्षोऽभ्यर्थ्यो वा तत्रेतरोऽप्यस्तीति या उपलब्धसहचरसम्बन्धानुसारिणी स्मृतिः किमित्यनर्थिका स्यात् ? अग्न्यपेक्षधूमवत्, एवञ्च कृत्वोक्तं 'कश्चिदर्थः कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष अविशिष्टस्यार्थेरस्तित्वं प्रतिपद्यते' ( ) इति ।

(अत्रेति) न किञ्चिदत्र नोक्तम् अनुक्तमशेषमुक्तमित्यभिप्रायः यस्मादुक्तभेदात् सम्बन्धादनुमानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षात्, 'एकस्मात् प्रत्यक्षात्' ( ) इति वचनात् तेनैव प्रकारेणानुमानावतरणात्, तद्व्याचष्टे द्वयोस्तु सम्बन्धिनोरित्यादि यावदग्न्यपेक्षधूमवत्—यथा धूमः प्रत्यक्ष एको वह्न्यनुमे- 15

मेयेति [illegible] ०

[illegible] २०

[illegible] । अन्यापेक्षत्वाच्चेति [illegible]

[illegible] अथान्यथेति । [illegible] २५

[illegible] —स्वस्वामिभावेन वेति । [illegible]

[illegible] अत्र ब्रूम इति । [illegible] —न किञ्चिदिति [illegible] । तदेवाह—उक्तभेदादिति ।

[illegible] ३०

[illegible] —द्वयोस्त्विति । [illegible]

१ सि. क्ष. ब. प्रत्यक्षात् । २ सि क्ष ब व्या मात्रमात्रिकभावेन । ३ सि. क्ष व्या वै कश्चित् ।

यथाऽग्न्युष्णत्वादिविशेषेणाव्यभिचारित्वेन विशिष्टः प्रकाशस्य देशेऽपि गमयति, विशेषाणामविनाभाविनां गमकत्वात् अथवाऽग्न्यादर्शनेऽपि धूमत्वादिविशेषाणामेवाविनाभाविनः यत्र सम्बन्धादेव गमकत्वं तथा चैत्रस्य वा विशेषा आरोहकत्वोपलब्ध्युपलक्षणादयस्त्वाविनाभाविनोऽस्य गमकत्वेनैवेत्युपलब्धसम्बन्धान्तर प्रत्यक्षरोत्सर्गं यत्राप्रत्यक्षोऽप्यभावो वा यत्रपरोऽप्यस्ति या उपलब्ध[सह]चरसम्बन्धानुसारिणी स्मृतिः
5 सा किमिति नार्थिका स्यात्—नैवानर्थिकेत्यर्थः किमिव ? अग्न्यपेक्षधूमवत्—यथाऽग्निसम्बन्धात्मलाभो धूमः प्रोत्थविशेषयुक्तेऽग्नेः सम्बन्धस्मरणात् प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षस्य सम्बन्धिनोऽनुमानोपायम्, अग्निर्वा प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षस्य तत्परिणामाविर्भूतदेशकालसम्बन्धी सम्बन्धिनः एकैकस्य प्रत्यक्षत्वात्, 'सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानम्' (   ) इति वा पाठात् सम्बन्धिन एव प्रत्यक्षस्य सामानाधिकरण्योक्तेः, एतत्र इत्योक्तमिति, अस्यैव समर्थनं भाष्य आपस्माह—अग्निरपि उपलब्धिरिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष इत्यादि
10 सामान्यवाचिना विशेषे[न], भावधर्मेरन्वितस्य प्रतिपत्त इति, अविशिष्टस्याविशिष्टमेति वा पाठः अविशिष्टस्यामकस्य अविशिष्टस्य दर्शनमन्तरेणास्मात्तदेशवर्तिनो वेति दोषो गतार्थो मन्तव्यः ।

यत्तु तेन प्रत्युच्यते परमतमाशङ्क्य लिङ्गमहं तुल्यमिति चेदिति तथैव लिङ्गेऽपि, लिङ्गलिङ्गिनोरन्योऽन्यापेक्षत्वात् अथ तत्र नेष्यते स्वसामान्यादिष्वपि मा भूदिति, अत्राह न्येव तुल्ये लिङ्गिसम्बन्धित्वात् लिङ्गस्य उत्तरकाल स्मृतेरानर्थक्यं लिङ्गमहे हि लिङ्गी गृहीत इति,
15 अथान्यथा ग्रहणं चेत्तथोक्तमिति लिङ्गेऽपि तथा, यदुच्यते मा मंस्था लिङ्गग्रहणतुल्यमिति लिङ्गित्वेऽस्ति विशेषः, न हि लिङ्गं सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते किं तर्हि ? अनुमेयदेशस्थं धूमादित्वेन पूर्वं गृह्यते, पश्चात्तस्याग्न्यादिभिरविनाभावित्वं स्मर्यते इति सर्वत्र व्यापीति, तदिह तथापि तुल्यम् अनुमेयस्थं अन्यत्वेन पूर्वं गृह्यते पश्चात्तस्य चैत्राविनाभावित्वं स्मर्यते न तदेव सम्बन्धीति वेद्यादिस्थाऽग्निधूमवत् ।

20 यत्तु तेनेत्यादि, स्वामिसम्ब[न्धि]त्वात् स्वस्य स्वाम्यपेक्षमेव स्वत्वमित्युत्तरार्थं स्वत्वे-

गमयति तद्विशेषाणामभिव्यक्तिरूपत्वेन तद्गमकत्वात् एवं सम्बन्धिनश्चैत्रादयोरन्यतरदर्शनस्य विशेषे चैत्राविनाभाविभिर्मरणादर्शनविवक्षायामिति चैत्रे अन्यत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धानुत्पत्तिभावादेव एवमेव चैत्रस्य विशेषा आरोहकत्वोपलब्ध्युपलक्षणस्य-स्याविनाभाविनस्तस्मादेव सम्बन्धान्तरं गमकत्वोक्तिः स्वोत्पत्तस्वामिभावादिसम्बन्धस्वसम्बन्धान्तरप्रत्यक्षादिकस्योपलब्धं तदुप-लब्धसम्बन्धानुसारिणी वा स्मृतिरर्थेनानर्थं चैत्रोऽसौ वा प्रत्यक्षं प्रत्यक्षार्थेनो भावयतीति सा निष्फला न भवतीति भावः ।
25 प्रामाण्यमनयति—अग्न्यपेक्षधूमवदिति प्रोक्तमेति । यदस्मर्तुर्देशकालादिविशेषयुक्तं स्मृतं सम्बन्धस्मरणात्—अग्नेर्लाभ धर्मेणाप्रत्यक्षस्य वा सम्बन्धस्य प्रत्यक्षस्यानुमानस्य गमके धूम इत्यर्थं । तथा चाग्निरेव प्रत्यक्षतया तोऽप्रत्यक्षस्य धूमस्यानुमानकमिति अग्निर्वेति तत्परिणामभूतस्य धूमस्य अग्निनो वा तद्देशवर्तिनो धूमस्य सम्बन्धिनो गमकः एवं सम्बन्धिन एव प्रत्यक्षत्वात्, सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानम् प्रत्यक्षादिति सामानाधिकरण्यात् प्रत्यक्षसम्बन्धिन एवैतस्य प्रतीते न तु सम्बन्धस्यैवान्यस्य प्रत्यक्षस्य वा सामानाधिकरण्यं प्रतीयत इति भावः । अत्रार्थे भाष्यादिषुक्तमाह—
30 अग्निरपि इति नाग्निरपि इति सामान्येनोक्त वाच्यं वा साधनं वा प्रसिद्धं सम्भवते अग्निधूमयोर्मध्ये तद्धितं इत्यर्थं । दर्शनेनेति । एतदर्थेन्द्रियसम्बन्धवर्तिनोऽग्नेरविशिष्टं प्रतिपत्ता इति भावः । पदकोपरि दोषोक्त्युत्तरादि निराकरोति यत्तु तेनेति । व्याख्यामेति स्वामिसम्बन्धित्वादिति स्वार्थं स्वामिसम्बन्धेन गम्यमानमपि यतः स्वत्वप्रत्ययात्, स्वामित्व-

1 सि क डा डे. अथाग्न्यग्न्युष्णत्व । २ सि क. डा. डे °मात्राव्यवधानमभियर्थे । ३ सि क डा. डे भविष्यमाणादि ।

दानर्थक्य प्राप्तमित्यत्र तेन अन्यापोहिकेन प्रत्युच्यते परमतमाशङ्क्य लिङ्गमहे तुल्यमिति चेत्—स्वान्यर्थ स्मृतेरानर्थक्य स्वसाम्यादिसम्बन्धिप्रत्यक्षत्वादित्यत्र लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धाविशेषात् समान दोषजातमिति, तत्तथैव यथेष दोषः स्यात् स्वसाम्यादित्वे लिङ्गेऽपि स्यादेवायं लिङ्गलिङ्गिनोः अन्योन्यापेक्षत्वात्, नैव तत्र नेष्यते स्वसाम्यादिष्वपि मा भूदिति प्रत्युच्यते, महमप्येव भुवे कस्मात् ? लिङ्गिसम्बन्धित्वात् लिङ्गस्यत्यादि तत्तुल्यत्वप्रदर्शनं गतार्थं यावत् लिङ्गी गृहीत इति, अथान्यथा तमोक्तमिति^१ अथान्यथास्य 5 ब्रुवद्भ्यसि[स्व]साम्यादित्वेनाग्रहणेऽन्यथा ग्रहणश्चेत् तैमोक्तमिति, तथा वयमपि स्वाम्युद्बूमामोऽन्यथा लिङ्गे ग्रहण स्वसाम्यादिष्वन्यथेति चेन्मन्यसे तमोक्तमिति, अत्र यदुच्यते त्वया मा मंस्था लिङ्गग्रहणतुल्य-मिति लिङ्गत्वेऽस्ति विशेषः, न तस्य सम्बन्धिना ग्रहणात्—नहि लिङ्ग सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते, किं तर्हि ? अनुमेयदेशस्य धूमादित्वेन पूर्वं गृह्यते पश्चात्साम्यादिभिरविनाभावित्व स्मर्यते, आदिग्रहणात् शब्दस्यापि श्रावित्वेन प्राग्ग्रहण पश्चादग्नित्वाविनाभावित्वेन स्मर्यत इति सर्वत्र व्यापीति, अत्रोच्यते तद्विहापि तुल्य- 10 मित्यादि तत्तुल्यत्वमाव[न]मनुमेयस्यमित्यादि यावत् देवदत्तसम्बन्धीति गतार्थम् देशाग्निस्थानेऽग्निधूमवदिति दृष्टान्तः यथाग्निरत्रवत् धूमो देशादिस्थः प्राग् गृह्यते प्रत्यक्षे[णा]प्रत्यक्षाग्नेरप्यत्वात्, ततः पश्चादग्निरिहास्त्विति स्मर्यते, तथाश्वः स्व चैत्राद्न्यो गृह्यते ग्रामादिस्थः, ततः पश्चात्तस्य चैत्राविनाभावीति स्मर्यते ग्रामाग्निरिति धूमसम्बन्ध्यग्निस्मरणवदिति तुल्यमिति ।

यत्तुक्तमभ्युत्पन्नस्य सङ्गतेरविनाभावित्वेन गृहीतस्वरूपस्य लिङ्गादेः कारणत्वम्, ज्ञाप- 15

यथक्रमेवेति यथा्त् साम्यपेक्षमेव स्मरणमिति अन्यन्तं तदसम्भिवेशकत्व् निरस्य परेणोक्तं पूर्वोक्तमनूद्यान्यापोहिक उत्तरमाह—लिङ्गमहे इति परमतमिदम् तत्तुल्यत्वा—अन्यथाग्गतमिति यथा स्वसाम्यादिभिः सम्बन्धित्वापेक्षस्य प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्यक्ष मेवेति पश्चात्स्मरणं व्यर्थमुच्यते तथैव लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धित्वापेक्षस्य प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्यक्षमेवेति पश्चात्स्मरणं व्यर्थमेवेति समानं चोद्यजातमिति भावः । चोद्यमेतदाह तत्तथैवेति । इत्थमेव करोति स्वसाम्यादित्ववत् लिङ्गलिङ्गिनोरप्यन्योन्यापेक्ष-त्वेनैव दोषः स्यादयमिति भावः । लिङ्गलिङ्गिनोरेष दोषो यदि नेष्यते स्वसाम्यादिष्वप्ययं दोषो न स्यादित्याह—नैव तत्रेति । 20 अन्याचार्य आह—ग्रहणमपीति । किं हि लिङ्गिसम्बन्धि यतो लिङ्गस्यापि लिङ्गी गृहीत एवेति तत्तुल्यत्वं लिङ्गिस्मरणं व्यर्थमेव-मपि भुवं इत्यर्थः । यदि त्वं स्वसाम्यादिभिः सम्बन्धित्वापेक्षेण लिङ्गस्य ग्रहणं तत्र स्मरणमनुमानमिति परेणोक्तं तथाविधप्रकारस्यान्यथात्व युक्तमिति निराकरोति तथैवमपि लिङ्गेऽन्यथा ग्रहणं स्वसाम्यादिष्वन्यथेति तयोरपि तथाविधप्रका-रस्यानुक्तेस्तव युक्तमिति प्रतिविधिरपीत्याह—अथान्यथेति । तदन्यापोहिको लिङ्गस्य विशेषमाह—अत्र यदुच्यत इति । विशेषं दर्शयति लिङ्गत्वेऽस्तीति, लिङ्गं सम्बन्धित्वमात्रेण न गृह्यते प्रथममनुमेयदेशस्थं धूमादित्वेन गृह्यते पश्चादिति 25 सम्बन्धं स्मरति अत्र प्रतिपत्तिः स्मरण एवं शब्दादिष्वपि शब्दत्वादिस्वरूपेण ग्रहणानन्तरं तदविनाभावित्वाविनाभावसम्बन्धस्य प्रागनुभूतस्य स्मरणम् एवं सर्वत्रेति लिङ्गत्वे विशेषात् न साम्यमिति भावः । लिङ्गेऽपि चैत्राद्यश्वमपि समानं तत्तुल्यत्वाद-तद्विहापीति । अनुमेयदेशगतत्वेनैव प्रथमं यो गृह्यते पश्चादनुमेयदेशस्योऽयमश्वोऽनुस्मर्यते चैत्राविनाभावीति यथा पूर्वं अग्निमितो धूमः प्रत्यक्षेण गृह्यते पश्चात् धूमस्यानुमेयाग्निरिति स्मर्यत एवेति भावः । स्वसाम्यादिमात्रेण सम्बन्धात् प्रत्यक्षादेवाग्निरिव 30 अनुमानमिति स्वस्यास्य अन्यथा दोष तत्त्वज्ञ अर्थं ब्रूम इत्याह—यत्तुक्तमिति । तन्मतनिराकरणाय प्रथमं तन्मतं दर्शयति

---

१ नि क्षा. डा. दे. नत्र । ××डा. दे । २ सि प डा यथाम्यादन्य । ३ नि क्षा. डा. दे. चेत्यादि ।

कस्मात् नोत्पादकबीजादिषदिति, एतदप्ययुक्तम्, अविनाभावित्वस्य सहचारिभावसम्बन्धत्वात्, तस्मादपि यो निश्चयः सोऽपि स्वस्वाम्याद्यर्थम्युत्पन्नानामेव, तदादित्वात् सहचरितभावस्य ।

यदुक्तमित्यादि, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन सम्बन्धान्तरेऽप्यसिद्धिरनुमानमित्यस्य प्रपञ्चस्य दोषः 5 तेनोक्तः, अत्र ब्रूमः, अयुक्तमिदम् कस्मात् ? अव्युत्पन्नस्य तद्वृत्तेरित्यादि तस्मादप्रसुप्तार्थं यावत् ज्ञापकत्वादिति, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धानभिज्ञा अपि धूमादग्निमविनाभावसम्बन्धाभिज्ञा गम्यन्ते इष्यन्ते, स च ना धूमगृहीतसम्बन्धाभिज्ञः ज्ञानकारणत्वं हि ज्ञापकस्य हेतोर्लिङ्गादेर्गृहीतस्वरूपस्य, नोत्पादकबीजादिवदिति एतदयुक्तम्, कस्मात् ? अविनाभावित्वस्य सहचारिभावसम्बन्धत्वात्–न विना भवति सह भवति सहचरतीत्यर्थः, तस्मादपि सहचरितभावसम्बन्धात् यो निश्चयः सोऽपि [स्व]स्वाम्याद्यर्थम्युत्पन्नानामेव 10 भवति, नाव्युत्पन्नानाम् कस्मात् ? तदादित्वात्–[स्व]स्वाम्यादिरादि[र]स्य सहचरितभावस्य सम्बन्धस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धत्वात् तस्यापि तत्सहचारिभावोऽविनाभावो गृह्यमाणः एवानुमानकारणं ज्ञापकम् ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् ज्ञापकस्य तस्मादविनाभावसम्बन्धग्रहणं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धव्युत्पन्नानामेव नाव्युत्पन्नानामिति ।

अथवा विनाप्यविनाभावित्वेन स्वस्वामित्वादिव्युत्पत्तेरनुमेयत्व आह—

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन तु स्वस्वाम्यादिसम्बन्धव्युत्पन्नबुद्धेरेवानुमानं 15 दृश्यते यथा काकमयनव्यापित्वस्त्रीकृतसमस्तकालतत्कृतनीडमस्थोर्णमेवविधबुद्धिपोषणसहचरणप्रभृतो गमनादीनि धर्मान्तराणि व्यापित्वाविनाभावित्वोपेततायामपि न कारणानि कोकिलस्यज्ञानस्य आ स्वस्वामिभावावगमनाऽऽदरात् पश्चात् तत्प्रतिपत्तिः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन परित्यज्याविनाभाव्यमितान् तद्धर्मान्, लोके प्रतिपत्तारो भवन्ति कोकिलशावकोऽयं न काकशावकः, स्वभावासमन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वर 20 त्वादितरकोकिलवदित्येवं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धा अनुमापकाः, अनुमेयव्यक्तिकाले तथोपलभ्यमानत्वात् तदप्रसिद्धलिङ्गवत् ।

अव्युत्पन्नस्येति । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धाज्ञानवतोऽपि पुंसो लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावसम्बन्धग्रहणाभिज्ञता सा च लिङ्गिप्रतिपत्तिकारणमिति स्वस्वाम्यादिरेव मा भूदिति तदविनाभाविलिङ्गज्ञानेनैव कारणत्वं युक्तम् । ज्ञानकारणत्वं हि लिङ्गस्यानुमापकं भवति न तु स्वरूपमात्रम् । नोत्पादकबीजादिवत्, किन्तु च स्वरूपाविनाभावेन एव तस्मात स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन हेतोरिति 15 व्यवस्थितमर्थापत्तिर्न भाव । ज्ञानकारणं ज्ञायमानं ज्ञायमानतया च स्वरूपेणापि–ज्ञानकारणत्वं हेतोरिति लिङ्गज्ञानकारणत्वं हेयम् । अयुक्तमिति हेतुमाह अविनाभावित्वस्येति अनुत्पन्नस्य तद्वृत्तेरित्यादिकम् । अविनाभावसम्बन्धार्थं विना सहभावात् अविनाभावस्य सहचरितत्व, मा भूदस्य स्वस्वाम्यादिसम्बन्धसम्बन्धेन तत्र चाविनाभावसम्बन्धग्रहणं सम्बन्धग्रहणम्, अविनाभावस्य च गृह्यमाणस्यैव ज्ञानकारणत्वेन तत्कार्ये तज्ज्ञानभावसम्भावात् स्वस्वाम्यादिव्युत्पन्नानामेव तज्ज्ञानिति न त्वव्युत्पन्नानामिति भाव । सहचारिभावसम्बन्धाच्च निश्चयः सोऽपि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धज्ञानपूर्वक एव भवति सहचारिभावस्य स्वस्वा- 20 म्यादिसम्बन्धमूलत्वादित्याह–तस्मादपीति । सहचारिभावोऽपि गृह्यमाण एव कार्ये न स्वरूपतः, ज्ञानोत्पत्तिहेतोर्गृह्यमाणत्वात् ज्ञापकस्य सह–सहचारिभाव इति । अविनाभावित्वमन्तरेणापि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धज्ञानादनुमानमिति दर्शयति–अविनाभावेति । अविनाभावेन गम्या येऽर्थास्तदतिरिक्तार्थानां लोके प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते यथा कोकिलशावकोऽयं न काकशावक

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन त्वियत्यादि यावदितरकोकिलवदिति, भावने-नोपसंहारोऽस्यार्थस्य, 'व्यापको यः स एवांशो भाव्यो व्याप्यस्तु सूचकः । अनेकधर्मणोर्नाम्यो भाव्यभावक-धर्मणोः ॥ (   ) इत्यनन्यपर्यवसितत्वेन सहचारिभावादत्वेऽपि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धमुपलभ्यैवाऽनुमानं दृश्यते, तद्यथा–काकभवनेत्यादि समासद्वन्द्वको व्यापकव्याप्यताभ्यां सहचारिभावमर्थस्यैनो याव[त्] व्यापित्वाविनाभावित्वोपेततायामपीति, काकजन्मव्यापीनि तत्त्वीकृतस्वात्मसम्बन्धानन्तरजननीड- 5 प्रसवोत्पन्नभवो विवृद्धिः काकेन कालता च पोषण वासस्येन तस्य द्वितीयेन काकशावकेन सहचरण काकमाः पृष्ठतो गमनमित्येतानि पूर्वपूर्वकाणि व्यापकानि साध्यानि उत्तरोत्तराणि व्याप्यानि साधकानिमितानि अविनाभावसम्बन्धीनि धर्मान्तराणि सन्त्यपि न कारणानि तानि कोकिलत्वज्ञानस्य यावत् का कृतः ? स्वस्वामिभावप्रत्ययगर्भेनादरात्–यावत् स्वस्वामिभावसम्बन्धं नावैति तावत् कोकिलत्वाप्रतिपत्ते पश्चात्प्रतिपत्तिः स्वस्वामि[भावादि]सम्बन्धेन भवति–तत उत्तरकाले कोकिलशावकोऽयं न काकशावक इति, 10 परित्यज्याविनाभाव्यभिमतांस्तांस्तान् धर्मान् व्यापकान् व्याप्यांश्च तथा लोके प्रतिपत्तारो भवन्त्येव भवति कोकिलशावकोऽयमभिमतो यतः स्वस्वामिसम्बन्धितः, मातामनन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वरत्वादितर कोकिलवदिति आदिग्रहणात् महत्त्वविकारविक्षेपसम्बन्धा अपि व्युत्पन्नानामेवानुमानकारणम् अतोऽत्र साधनं संहतार्थमुच्यते एव स्वस्वाम्यादिसम्बन्धा अनुमापका इत्यनुक्तन्यायेन कस्मात् ? अनुमवव्याप्ति-काले तथोपलभ्यमानत्वात्–अनुमेयस्वामिकोकिलानित्यत्वार्थस्य व्याप्तिकाले तेनैव स्वस्वाम्यादिप्रकारेणो- 15 पलभ्यमानत्वात् किमिव ? तत्प्रसिद्धलिङ्गवत्–तेन प्रकारेण प्रसिद्ध धूमादिलिङ्ग तस्य सम्बन्धिनोऽनु मापकत्वम्यादेः स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैव सम्बन्धात्, तथा कोकिलशावकः तज्जातीयानुकारिस्वरत्वेनेति ।

स्वमातासमन्वितत्वात्, विशिष्टमाधुर्योपेतस्वरत्वात्, इतरकोकिलवदिति साधनेन प्रदर्शयन्नाह–इतरकोकिलवदितीति। अनेकधर्मान्वितयोर्धर्मयोः [illegible] एवांशो व्यापक स एव भाव्य योऽन्यस्य व्याप्यः स भावक इति व्यवस्था [illegible] [illegible] सहचारिभावेन स्वस्वाम्यादिसम्बन्धपरिज्ञानवतः पुरुषस्यानुमानं दृश्यत इत्याह–व्यापक इति । कोकिल- 20 शावकनिश्चये धर्मान्तरा व्यापकव्यापकभावसमासद्वन्द्वी–काकभवनेत्यादीति काकभवनव्यापिन धर्मा एव दर्शयति तत्प्रसव- [illegible] [illegible] कर्ममेव [illegible] विवृद्धिः काकपोषणं काकमातृकाकान्तरसाहचर्यं काकानुगमनमिति एष्वपि पूर्वपूर्वधर्मा व्यापकाः साध्यभूताः उत्तरोत्तरधर्मा व्याप्या साधनभूता इति । परस्पराविनाभाविन एते धर्मा काकशावकत्वव्यापिनो न कोकिलत्वस्य हेतवः [illegible] तथाऽपि यावत् स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य प्रतिपत्ति भवन्तीति । धर्मान्तरेति–अविनाभावसम्बन्धी नीति । यावत् न स्वस्वामिभावसम्बन्धे यथावत् कोकिलशावके न काकशावक [illegible] पूर्वोक्तान् [illegible] 25 धर्मान् प्रतिपत्तव्ये लोका [illegible]–पश्चादिति । प्रतिपत्तिस्वरूपमाह–कोकिलशावकोऽयमिति । हेतुमाह–यत इति स्वस्व–स्वकीया या माता–मातृकोकिला तेन समन्वित इत्यर्थः । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेष्वपि [illegible] आदिग्रहणादिति । [illegible] एवमिति । कोकिलशावकानुमितिरुपपत्तिरविनाभावव्यतिरेकेणापि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धस्य [illegible] तदुपपत्तेरिति हेतुमाह–अनुमयेति । दृष्टान्तमाह तत्प्रसिद्धेति तेन स्वस्वाम्या- दिना प्रकारेण प्रसिद्धं गमितं धूमादि [illegible] तस्य सम्बन्धिनोऽग्न्यादेर्यथा स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैवानुमापकं तथा तज्जातीयस्वर- 30 त्वमपि तथैव कोकिलशावकत्वमनुमापयति सत्यमप्यविनाभावसम्बन्धमुपेक्ष्येति भाव । सम्बन्धान्तरेण प्रति [illegible]

१ सि क्ष. डे. व प्रदर्शन । २ सि क्ष. व डे. काकाजन्मव्यापीनीत्यत्र । ३ सि क्ष डे. व °स्वस्वाभावादरात् । ४ सि क्ष डे °विशिष्टत्वस्य तत ।

किञ्चान्यत्—

यदप्युक्तं न चावश्यं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धादनुमानं भवति, तदव्यभिचारार्थं विशेषणाभिधित्सत्वात्, तथा च त एव हि विशेषा अनुमापकाः स्युः, न स्वस्वाम्यादिसम्बन्धः, सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावादित्येतदपि न, शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात् ।

5 यदप्युक्तमित्यादि, सम्बन्धवादिनो दोषवचनम् न चावश्यमित्यादि प्रत्युच्चार्यम् एतदुक्तं भवति स्वस्वाम्यादिसम्बन्धादनुमानं भवति तदव्यभिचारार्थं विशेषणाभिधित्सत्वात् यस्मादपि से स्वामिनि चाऽन्ये चैत्रे वा स्वतन्त्रजीवत्सत्वा विशेषा आशङ्क्यन्ते तेषामेवाव्यभिचारात् त एव अनुमापकाः स्युः न स्वस्वाम्यादिसम्बन्धः सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावात् व्यभिचारीति एवं प्रत्युच्चार्याचार्य उत्तरमाह एतदपि न शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात्—'सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेष-
10 सिद्धिरनुमानम्' इत्यस्मिन् न्यायानुमानलक्षणे शेषसिद्धिवचनेन विधिवृत्तेरव्यभिचारिण एवोपात्तत्वात् तस्मादयमदोषः ।

तत्कथमिति मान्यत इति चेदुच्यते—

इदं हि सर्वाभासव्युदासेन सम्बन्धिनोऽभिव्यञ्जकम्, प्रत्यक्षादितरः शेषः सम्बन्धी अनुमेयानुमानाभासभेदो प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थो, पक्षो धर्मधर्मिसमुदायात्मा परार्थानुमाने
15 साध्याभिधानमिति वक्ष्यमाणो निर्दोष एव शेषसिद्धिवचनेन गृहीतः, यथायोगं तेन तेन सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षवता प्रसिद्धात् पक्षधर्मस्य सम्बन्धात् प्रागुपलब्धादनुस्मर्यमाणा क्षेपेण शेषस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादेव विरुद्धासाधारणधर्मव्युदासः, शेषाय शेषे वा प्रत्यक्षादेकस्मात् सम्बन्धादित्येतावता सिद्धेः सिद्धिवचनं सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यवधारणाद् सिद्धिर्व्यभिचारिधर्मता मा भूदिति, तद्यथा-स्वाम्यसम्भवान [illegible] मतिमिमस्तुतवत् ।

20 इदं हि सर्वाभासव्युदासेनेत्यादि, पक्षहेतुदृष्टान्ताभासाः सर्वे तेनैव सम्बन्धानुमानविधानेन व्युदस्यन्ते प्रत्यक्षादितरः शेषः सम्बन्धी सा[ध्या]भिधा विशिष्यमाणो येनापि सम्बध्यते अनुमेयानुमाना-

---

शेषं सुबोधम्—यदप्युक्तमिति । व्याख्ये—सम्बन्धवादिन इति । [illegible]—यदप्युक्तमिति [illegible] न चैत्रे [illegible] अनुमानादुपेयमानः [illegible] मैत्रादपि [illegible], न हि [illegible] तत्र [illegible]
25 स एव विशेषोऽनुमापकः स्यात्, [illegible] स्वस्वाम्यादिभावसम्बन्धेनाप्यनेन विशेषणमेव [illegible] मान । तदिदमाह—एतदपि नेति सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति [illegible] शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारीव एव विधानाद् दोष इति भाव । तत्कथमित्याह इदं हीति । व्याचष्टे—पक्षहेतुरिति पक्षाभासा हेत्वाभासा दृष्टान्ताभासाश्च सर्वे तत्सम्बन्धानुमानविधानेन निराक्रियन्ते इत्यर्थः । शेषपदार्थमाह—प्रत्यक्षादितर इति [illegible] न [illegible] सम्बन्धी येन [illegible] विशिष्यमाणो येनापि धर्मधर्मिसमुदायस्य [illegible]
30 प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थो न [illegible] परार्थानुमाने [illegible]

---

१ सि. प के क्ष येनोपलभ्यते । २ सि क्ष. क्ष. के अनुमेयादु ।

मासभेदैः प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थः पक्षो धर्मधर्मिसमुदायात्मः, उत्तरत्रावयवविधाने परार्थानुमाने 'वीताख्ये साध्याभिधानमिति वक्ष्यमाणो निर्देशः एवानेन शेषसिद्धिवचनेन गृहीतः, यथायोग स्वस्वामिनिमित्तनिमित्तिकादिषु तेन तेन सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षादिति–प्रत्यक्षात् धर्मादुपलभ्यात् प्रसिद्धादिति यावत्, तत्र च यः प्रत्यक्षः स पक्षधर्मः, शेषोऽनुमेयः, कृतकत्वादप्रत्यक्षत्वादव्यापीति चेत् अत आह–प्रत्यक्षग्रहणात् प्रत्यक्षपदात् प्रत्यक्ष –प्रसिद्धः तस्मात् प्रसिद्धत्वात् सम्बन्धी, पक्षधर्मोऽन्यः स्वं तस्य पक्षधर्मस्य 5 सम्बन्धात् प्रागुपलब्धादनुपलभ्यमानात् शेषेण शेषस्य[वा] चैत्रस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादेव विरुद्धा साधारणधर्मव्युदासः, यत्र यदाख्यः स तत्र तत्र देवदत्तः स्वामी[त्व]स्वत्वाभियोगादिसम्बन्धाव्यभियुक्तत्वात्, सपक्षे वृत्तिः विपक्ष एव व्यावृत्तिः कुतः ? शेषाय शेषे वा प्रत्यक्षादेकस्मात् सम्बन्धात् इत्यवाधता सिद्धे सिद्धिवचनं सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यवधारणात् प्रमेयत्वादित्य इति साधारणं नैकान्तिकवत्सिद्धिर्नो भूदिति, का पुनरसिद्धिः ? व्यभिचारिधर्मता तद्यथा–स्वाम्यसम्प्रदानेत्यादि धावदविप्रियसुतवदिति, 10 चैत्राम्यधात् मरण शेषं गतार्थम् ।

इत्थं हि व्यभिचारिविशेषव्यावर्तनेनापि स एव सम्बन्धी गमकः सम्बन्ध्यन्तरस्य, न ते विशेषा व्यावर्त्या विधेया वा गमकाः, तत्समर्थनार्थत्वात्, न हि वात्या प्रसङ्गव्यावर्तनेन धूमस्याव्यञ्जकत्वम्, अधूमता वा धूमतैव हि सती वह्निताया: सम्बन्धिनी सम्बन्धिन्या व्यञ्जिकेति शेषसिद्धिवचनाभिरस्तव्यभिचाराशङ्कं सम्बन्धानुमानमेव, त्वयापीष्यत एवैतत् 15

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्येतद्रूपे साध्यस्वरूपम् प्रज्ञातधर्मविशिष्टो धर्मी भिन्नस्यानुपपद्यमानस्य च साध्यस्य निर्देशः स शेषमिति वचनेन गृहीत इति भावः । प्रत्यक्षादीति प्रत्यक्षविरोधः अनुमानविरोधः प्रसिद्धिविरोध इत्यादिविरोधैरविरुद्ध । स्वस्वाम्यादिस्व तत्सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षाद्धर्मादित्युक्त्वा स एव प्रत्यक्षभूतो धर्मः पक्षधर्मो भवति शेषस्त्वनुमेयो भवतीत्याह–यथायोग मिति । ननु धर्मोऽनित्य कृतकत्वादित्यादौ पक्षधर्मत्वाऽभिमतं कृतकत्वादि न प्रत्यक्षमिति तथैव च सम्बन्धोऽपि दूरमनुमाने पक्ष- धर्मित्वस्याव्यापित्वाद्–कृतकत्वादीति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादित्यत्र प्रत्यक्षपदेन प्रसिद्धस्वरूपोऽर्थो विवक्षित प्रसिद्धधर्मस्य 20 प्रत्यक्षमुपलब्धमित्युक्तमिति–प्रत्यक्षग्रहणेति । प्रत्यक्ष इव प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षवत्ः प्रसिद्ध इति यावत् तथा च कृतकत्व प्रत्यक्षाद्यात्मकेन प्रसिद्धत्वात् सम्बन्धि भवतीत्याह–तस्मादिति । एवं तथाविधस्य पक्षधर्मस्य ससम्बन्धाधारैर्न प्रागुपलब्धस्य इदानीं धर्मेणात् सम्बन्धवशात् शेषस्य सिद्धिरनुमानम् अत्र शेषस्य सिद्धिरित्युक्तत्वात् सम्बन्धोक्तेः शेष सम्बन्धो विवक्षितः तस्य सिद्धिरिति विवक्षाव्युदासः प्रागुपलब्धादनुपलभ्यमानात् शेषस्य सिद्धिः सम्बन्धानुमानसाधा- रणस्य व्युदास इत्याशयेनाह–पक्षधर्म इति । देशमाह–यत्र यदेति, चैत्रादयोरस्वत्वमभियोगादि इत्यादि वा सम्बन्धस- 25 म्बन्धवशे यदि कथनेन युक्तत्वात् कथनेन युक्तत्वं व्यभिचारित्वेऽप्यवधीरणसम्बन्धाभियोगादिसम्बन्धेनयुक्तं तेन सम्बन्धित्वं विपक्षव्यावृत्तिश्च कथ्यतेऽत एव विपक्षसाधारणस्य च व्युदास इति भावः । सिद्धिवचनप्रयोजनमाह प्रमेयत्वादिति । नित्या प्रमेयत्वादिति व्यभिचारिहेतोर्नैव न साध्यसिद्धिरपि न भवति किन्तु सिद्धिरेव भवतीति प्रदर्शनाय सिद्धिपदम्, तथा च व्यभिचारिधर्मव्युदास इति भावः । एवं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धी न गमकः तथापि तत्सिद्धावनुमानाभावेन व्यभिचारित्वात्, तद्व्यभिचारित्वाय च विशेषा आत्तव्या तदात्र न एव विशेषा गमकाः अव्यभिचारात् न स्वस्वामिभावस्य इति चतुर्थं 30 तद्विवरणमिति–इत्थं हीति, व्यभिचारि धर्माभावव्युदासेन सम्बन्धिव्यावर्तनोपसर्जनमिति प्रदर्शितप्रकारेणार्थः । स्वस्वामिभावा- दिसम्बन्धव्यभिचारव्यावर्तकत्वेऽपि विशेषाणां सम्बन्ध्यन्तरसाधकत्वाय विशेषस्य गमकः स एव सम्बन्धी प्रत्यक्ष एको भवति

---

१ सि. क्ष. डा. डे. वाक्याख्ये । २ सि. क्ष. डा. डे. प्रमाणस्य । ३ सि. क्ष. डे. डा. तदिवचनात् ।

प्रसिद्धसम्बन्धस्येवाप्रसिद्धसम्बन्धिनो गमकम्, तदव्यभिचारस्वरूपावधारणार्थं व्यभिचारविशेषव्यावृत्तिरुच्यते यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वाव्यभिचारप्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

(इत्यर्थं इति) न त्व हि व्यभिचारिविशेषव्यावर्तनेनापि स एव सम्बन्धी-धूमादिरग्न्यादेर्गमकः 5 सम्बन्ध्यन्तरस्य–प्रत्यक्षोऽनुमेयस्य द्वितीयस्यैव सम्बन्ध्यन्तरस्य सम्बन्धित्वात्, न ते विशेषा व्यावर्त्या-विशेषा वा गमकाः, तत्समर्थनार्थत्वात्, यथा–न हि बाष्पा प्रसङ्गव्यावर्तनेन धूमस्याग्न्यनुमापकत्वम् अधूमो बाष्पश्च न भवत्यत धूम इति बाष्पाभ्रे निवर्तिता[वा]मगमको भवति धूमः यत्राग्निसम्बन्धसम्बन्धेन मात्रेण यस्मात्केन बाष्पादन्यस्मादपि न हि तद्वदेवागमको धूमः न वा बाष्पादि व्यावृत्तं गमकमभेदेऽपि स्वरूपे-अपि धर्म्यपदादि धूमतायामसत्यामेव किं तर्हि? धूमत्वेन हि सती वह्नितायाः सम्बन्धिनी सम्बन्धिभ्यां व्यञ्जकेति 10 तस्माद् उपसिद्धिवचनात् निरस्तव्यभिचाराशङ्कं सम्बन्धानुमानमेव प्रत्यक्षैकस्वविशेषणाभ्यां निरस्तसंशया-मम्, किंवान्यत्–स्वयापीष्यत एवम् प्रसिद्धसम्बन्धस्येवाप्रसिद्धसम्बन्धिनो गमकम्, तदव्यभिचारस्वरूपाव-धारणार्थं व्यभिचारिविशेषव्यावृत्तिरुच्यत इति अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह–यथा कृतकत्वस्येत्यादिना अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यद् यत् कृतकं तत्तदनित्यमिति सम्बन्धं विधिना प्रदर्श्य कृतकत्वस्यैवानित्यत्वाव्यभिचार-प्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

15 यद्युपलब्धसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकवचनं पक्षधर्म-माध्यानुगतिसमर्थनार्थं न स्यात्, नापि च तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वमापद्यते। तथा चासम्भवेन कृत

[illegible] इति व्याप्नोति इत्यर्थं हि व्यभिचारीति । विशेषास्तु व्यावर्त्या [illegible] यत्नस्य सम्बन्धिनः समर्थका एव न गमका स्युः न ते विशेषा इति । नहि [illegible] प्रसङ्गस्य व्यावर्त्यमानेन धूमादि न व्याप्य-सम्बन्ध्यन्तरम्, धूमादधूमता भवति किन्तु बाष्पतो निवर्तितायां न एव धूमोऽगमको [illegible] 20 न किंचित् [illegible] बाष्पादप्रत्यक्षे [illegible], न हि बाष्पादव्यावृत्त्यैव धूमोऽगमकोऽपि नापि बाष्पाद्व्यावृत्तो गमकः [illegible] इति भाव । धूमस्यावभासनं निराकरोति-न हीति । धूम एव गमकः स्यात्-बाष्पतायामिति । [illegible] सम्बन्धस्य [illegible] तस्मादिति । किं धूमतया एव सम्बन्धिन्या तत्सम्बन्धिन्या [illegible] धूमतैव दीति । एवम् [illegible] प्रत्यक्षेतरविशेषणाभ्याम् निरस्तसंशयाभ्यामाह एव [illegible] सम्बन्धानुमानं भवतीत्याह तस्मादिति । [illegible] तदपि [illegible] निरस्तसंशयमिति । [illegible] 25 [illegible] व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं व्यतिरेकस्य व्याप्तिः तथा विवत इत्याह-तदव्यभिचारेति [illegible] न स्यात् विशेषा एव गमका स्युः [illegible] व्यभिचारिविशेषस्य व्यावृत्तिरुच्यते इत्यर्थः भाव । [illegible] उच्यते–अनित्यः शब्द इति [illegible] तस्मिन् [illegible] अन्वय एव [illegible] व्यतिरेकेऽपि [illegible] सम्बन्धस्याव्यभिचारप्रदर्शनार्थमुच्यते [illegible] न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेक । [illegible] प्रसिद्धसम्बन्धस्य [illegible] भाव । [illegible] व्यतिरेकोक्तिव्यभि-30 चारिनिवृत्त्यर्थं न [illegible] यद्युपलब्धेति । अनुमानं हि [illegible] व्यभिचारिसमपेक्षम् [illegible]

१ नि॰ ए॰ डा॰ ए॰ [illegible]। २ नि॰ ए॰ डा॰ वै॰ [illegible]। ३ नि॰ ए॰ डा॰ वै॰ [illegible]। ४ नि॰ ए॰ डा॰ ए॰ [illegible]। ५ नि॰ ए॰ डा॰ वै॰ गमकमुपलभि ।

कृतकत्वस्यानित्यत्वोपलब्धसम्बन्धस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिर्युक्ता, तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वव्यक्तेः, तथेहापि, चैत्राद्योदाहरणमत्र स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थम्, अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु तुल्यन्यायत्वात्, पक्षधर्मात् सोऽत्र तद्वत्त्वात् यत्र यत्र तद्वत्त्वं तत्र तत्र सोऽस्ति पूर्ववत्।

(यदीति) यदुपलब्धसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकवचन [5] पक्षधर्मसाध्यानुगतिसमर्थनार्थं न स्यात्, तत्तु दृष्टम् नापि च तस्यैव व्यतिरेकवचनस्याभिव्यञ्जकत्वमा पद्यते तथा चैतत् कृत्वाऽनन्यायेन कृतकत्वस्यानित्यत्वोपलब्धसम्बन्धस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानु मितिर्युक्ता न तु त्वन्मतेन, किं कारणं ? तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वव्यक्तेः—योऽसौ पुनरव्यभिचारः स तस्यैव पक्षधर्मस्याभिव्यञ्जकत्वमभिव्यनक्ति न स्वयमेवानुमापकः तथेहापीति दर्शयन्नाह योजयति चैत्राद्यत्रापि, चैत्राद्योदाहरणमत्रानुमानप्रस्ता[व]प्रारब्धे तत्स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थं अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु [10] तुल्यन्यायत्वात् सोऽत्रेत्यत्र स इत्यप्रत्यक्षोऽग्निचैत्रानित्यत्वादिधर्मोऽत्रेति प्रदेशे मतमात्रात् धूमादिकृतकत्वादेः पक्षधर्मात् साध्यार्थः पक्षोऽवगम्यताम्, तद्वत्त्वादिति हेतुः—सोऽग्निः सम्बन्धी यस्मिन्नित्यत्र चैत्राग्न्यादिरस्तीति तेषाम्—धूमादिकृतकत्वादिः स एव धर्मः तेन, तस्य भावात्—तद्वत्त्वात्, यत्र यत्र तद्वत्त्वं तत्र तत्र सोऽस्ति पूर्ववत् यथा पूर्वोत्तरधूमादिरग्न्यादिना सम्बन्धात् तत्स्वामिक एव, तथेहापीत्यनुमानादीनामुपलक्षणाय चैत्राद्योदाहरणमिति। [15]

अत्राह—

नन्वेवमविनाभावोपवर्णनमेवेदम्, उच्यते-एवमप्येतत्, आधाराधेयसंयोगिवृत्त्यभेदात्, असमदभिहितेषु पूर्वस्यावसम्मतोपजीवनमेव, यथात्वमविनाभावसम्बन्धं च व्युत्पादयसि

उपलब्धसम्बन्धस्य यदि तदव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् तर्हि व्यतिरेकवचनं पक्षधर्ममूलसाधने वा साध्यानुगति-व्यभिचारित्वं तत्समर्थनार्थं न स्यात् चैवं दृष्टम्, तस्मात् तदवचनमसमर्थम्, न चैवं तस्य सामान्यलक्षणं युक्तम् [20] तत्साध्याव्यभिचारित्वसमर्थनं एवोपजीव्यमविनाभावितामात्रेण व्याप्नोति यदुपलब्धसम्बन्धस्येति। इत्यादिमन्यत उच्यते साध्यधर्मोपलब्धसम्बन्धस्य साधनधर्मस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिः न तु त्वन्मतेन सम्भवति तस्यैवानुमापकत्वेनाभ्युपगमादित्याह-तथा च कृत्वेति। अत्र मन्यते एव सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह-तस्यैवेति पक्षधर्ममूलसाधनधर्मस्यैव साध्यधर्माभिव्यञ्जकत्वाद्व्यतिरेकवचनस्योऽव्यभिचारः प्रकाशयति न तु स्वयुक्तितः स्वयमेवाऽनुमापको भवति येन स्वस्वाम्यादि सम्बन्धस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः। तत्स्वस्वाम्यनुमानवचनं चैत्राद्योदाहरणं तत्स्वामिसम्बन्धविषयमन्यस्याप्युपलक्षणार्थमित्याह-[25] यथैत्राद्येति। अत्रान्यत्रापि सर्वत्रोदाहरणेषु अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु समानत्वमित्याह-अग्निधूमेति। तमेव न्यायं दर्शयति सोऽत्रेतीति। अग्निः मेघेऽप्रत्यक्षः साध्यधर्मः पक्षधर्ममूलप्रयोगात् साधनधर्मात् गम्यत इति साध्यार्थः पक्ष इति भावः। हेतुमाह-तद्वत्त्वादिति। दृष्टान्तमाह-पूर्ववदिति। पूर्वत्र दृष्टौ पक्षे यथा धूमादि धर्मोऽग्न्यादिना सम्बद्ध एव ज्ञात एव च स धूमादिरग्न्यादिस्वामिक एव तथा चैत्राद्युदाहरणेऽपि समानमिति भावः। अव्यभिचारित्वापेक्षानुमानस्याविनाभावसम्बन्धवचनं व्याचष्टे इत्यभिप्रायेणाह-नन्वेवमिति। [30]

१ सि. क्ष. डे. वं. °तुल्यं°। २ सि क्ष डे. वं. सोऽत्रेत्यत्र मत्वतो। ३ सि क्ष डे वं स सो°। ४ सि क्ष डे वं तदनुमाना कृत। ५ सि क्ष. डे वं °र्मः सत्त्व।

तत् सम्बन्धानुमानैकदेशस्यैवैतल्लक्षणस्य भाष्यमात्रम्, एवञ्च द्रव्यार्थस्योपाधिसत्यार्थस्या स्यानुज्ञा कृता त्वया तथा च लिङ्गिनो लिङ्गत्व प्रसक्तमित्यस्याभावः ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवमविनाभावोपदर्शनमेवेदम्—अग्नित्वमविनाभावसम्बन्धो भवति एवान्य- भिचारात्सम्बन्धानुमानत्वादित्यत्रोच्यते वयमपि ब्रूमः—एवमेवैतत् अविनाभावसम्बन्धात् सत्तासाम्यादिनि- 5 मित्तस्यानुमानम्, कस्मात् ? आधाराधेयसंयोगिवृत्त्येकत्वात्—आधाराधेयवृत्तेः संयोगिवृत्तेश्चाभेदात्, यत्तयोरुक्तं आधाराधेयवृत्तिः तस्य संयोगित्वमेवेति तस्य व्याप्तिवत्त्वात् किञ्चान्यत्—प्रसक्तमिति तेषु पूर्वत्वात् विभक्तसुनन्त्यादिभ्यो धुमाच पूर्वकालत्वात् कापिलस्य तत्रभावादेकदेशानपमतानुमानानुसारित्वाच्च तदनुमानस्य तथान्यस्तोऽपत्तीनमेव त्वया न ज्ञातमनुमानस्वरूपं सत् ममाऽऽप्तवमिति तद्व्याख्या- यथा त्वमित्यादि भाष्यमात्रमेवेदमिति पक्षः, सम्बन्धानुमानैकदेशस्यैवैतल्लक्षणस्य भाष्यमात्रम्, यथा 10 वृद्धिरादैच् संज्ञा भवत्यायौचर्मनाम्, संज्ञाधिकारः संज्ञासम्प्रत्ययार्थः (   ) इत्यादि वृद्धिरादैच् (पा १–१–१) इत्यस्य तथेदं त्वदीयमविनाभावसम्बन्धाभ्युपगमनमस्यानुमानस्य सम्बन्धा- नुमानैकदेशस्य भाष्यमात्रम् तदपि सर्वं न विवितमित्यभिप्रायः कापिलमपि चास्मदुपक्रमेण द्रव्यार्थ- मिश्रस्यैकदेशत्वादिति चाभिप्रायः अत आह—एवञ्च द्रव्यार्थस्योपाधिसत्यार्थस्यानुज्ञा कृता त्वया सामान्योपसर्जनो विशेषः द्रव्यार्थ इति द्रव्यार्थस्यानुज्ञानाभ्युपगतं भवति, द्रव्यार्थाभिमतानुमानं 15 तत्प्रमाणानुज्ञानात् तथा च—अस्मत्सोपाधिसत्यार्थस्यानुज्ञानं लिङ्गिनो लिङ्गत्व प्रसक्तमित्यस्याभावः,—यदि लिङ्गिनोऽप्यतथाभूत लिङ्गत्वं भवत्प्रत्यय प्रसञ्जयितुं युक्तम् व्यक्तिमविनिर्मुक्तयोर्विभजनादिभिरपि यथोक्तोऽ- स्माभिरभ्युपेत इति ।

———

व्याचष्टे–नन्वित्यमिति । तात्पर्यमाचार्ये आह–एवमेवैतदिति, अविनाभावसम्बन्धस्यैव तत्र सत्तासाम्यादिरूपा विषया सम्बन्धव्यभिचारत्वात्सम्बन्धस्य अवतीति भावः । तत्र हेतुमाहसिद्धिर्–आधाराधेयेति आधाराधेयभावसंयोगिविशिष्ट्याधारे परस्पर 20 प्रसक्ताधाराधेयप्रकारोक्तमुच्चैर्नाभिमानात् संयोगिवृत्तेराधाराधेयवृत्तेरभिन्ना संयोगिवृत्तिरिति भावः । आधाराधेय- वृत्तिरपि संयोगित्व तु इत्यनेन संयोगमात्र आधाराधेयवृत्तिरिति तथा [illegible] गिरागमिमत्य–यत्तयोरुक्तमिति । यथा प्रतिपादितोऽन्य विशेषो वाच्यतामेत्यस्य, न तु तत्सुतीत्य संयोगत्वे तथा, तथापि त्वदीयानावन्यत्रापि पूर्वकालतोऽन्यम्, न च वाच्यं सम्बन्धानुमानमिदं तत्पूर्वत्व कापिलस्य तत्त्वेति, तदनुमानस्य यदीयैकदेश- भूतत्वमताऽनुमानानुसारित्वात्, तथास्यन्यताऽऽप्तिमत्येन तदनुमानमिति प्रसक्तमिति तेष्विति । अनुमानस्वरूपं तु त्वया न 25 ज्ञातमेव एव मया तदाख्यातमित्याह–त्वयेति । किंच त्वयाऽविनाभावसम्बन्धस्य या प्ररूपणा कृता साऽस्माकं सम्बन्धानुमा- नस्यैकदेशभूतस्य भाष्यमेव त्वदीयमप्यनपेक्षसूत्रस्येति तथा नैव ज्ञातम् सम्बन्धानुमानैकदेशोऽपि न सम्यक् ज्ञात इति भावः । भाष्यमात्रतया निदर्शनं दर्शयति–यथा वृद्धिरादैजिति । कापिलमपि अनुमानैकदेशस्यैव द्रव्यार्थस्यैकदेशत्वादित्याह–कापिलमपीति । अथवाऽस्तु द्रव्यार्थस्यानुज्ञानं विशेषस्य सामान्योपसर्जनस्य द्रव्यार्थ- सम्बन्धाद्यथा तथाऽनुज्ञाता सामान्योपसर्जनो विशेषः द्रव्यार्थ इति तथा सामान्यमनुमानमेव अत एव च 30 द्रव्यार्थेनाविनाभिसम्बन्धानुमानस्यानुज्ञातत्वमिति दर्शयति–एवञ्चेति । एतदनुज्ञायामस्माकम् प्रसक्तमनर्थं अत् लिङ्गस्य लिङ्गिनो लिङ्गत्वं प्रसक्तमिति तत्र प्रदर्शं वर्ण्यं तुल्यामित्याह–अथवास्योपाधीति । इत्थं लिङ्गित्वमपि अनेन प्रसिद्धस्य यस्य वाच्यत्वादर्शनस्य च वाच्यत्वात् इतो विशिष्टिन्द्रियत्वादिरपि निराकृतमेवेत्याह–यथोक्त इति । लिङ्गित्व

तथापि स्याद्विवक्षाभेदात्तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्, यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोरन्यतरकर्मणा योगः तयोश्चान्योन्यलिङ्गत्वं पर्यायेण विवक्षावशाद्भवति युगपदुभयकर्मजसंयोगित्वात् तथा स्वस्वाम्यादिषु, तथाहि अग्निना धूमानुमानम्, न, संयोग्येकरूपत्वात्तत्काल एवाय व्यतिकरप्रसङ्गः, न, असम्भवात्, प्रत्यक्षत्वाद्धूमोऽसाध्यः साधनमस्तु, साध्यस्त्वग्निरप्रत्यक्षत्वादसाधनम्, धूमोऽपि साध्यश्चेत् प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्, तदप्रामाण्ये 5 चानुमा निर्बीजा स्यादिति ।

तथापि स्यादित्यादि, न हि लिङ्गस्य लिङ्गित्वे लिङ्गिनो वा लिङ्गत्वे कश्चिद्दोषोऽस्ति, विवक्षाभेदात्, तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्—स्वं वा गम्यत्वेन गमकत्वेन वा विवक्ष्येत स्वामी वा यदा तदा विवक्षितस्वाम्यन्यतरस्य गम्यत्वं गमकत्वं वा यथाविवक्षं दृश्यते, तद्यथा देवदत्तेत्यादि दृष्टान्तः, यथा कस्मिंश्चित् कालेऽन्यतरकर्मणा देवदत्तो यज्ञदत्तेन युक्तो भवति यज्ञदत्तो वा देवदत्तेन, तयोश्चा- 10 [न्योऽ]न्यलिङ्गत्वञ्च पर्यायेण विवक्षावशाद्भवति युगपद्, उभयकर्मजसंयोगित्वात्, तथा स्वस्वाम्यादिष्वपि, तथा हीत्यादि, यथो विशेषितस्य वाक्यैकदेशस्य तत्कारणाऽऽश्रयेत्यादि गतार्थमग्निना धूमानुमानमिति, अत्राह— न संयोग्येकरूपत्वादित्यादि, नाग्नेः पूर्वं पश्चाद्वा धूमः संयोगी न धूमादग्निरिति मत्वाऽग्निमापादयते, अग्निनापि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, किं तर्हि? तत्काल एव च—अग्न्युपलम्भकाल एव धूमोऽस्तीति अवधेयाग्निवदापादनमिति, अथ व्यतिकरप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यते—नासम्भवात् सम्बन्धाविशेषादग्निलिङ्गत्वं च 15 प्राप्तम्, किं तर्हि? प्रत्यक्षत्वाद्धूमोऽसाध्यः साधनमस्तु साध्यस्त्वग्निरप्रत्यक्षत्वादनुमेयत्वादसाधनम्,

---

लिङ्गिलिङ्गयोरनुमान्यपि योगाभावात्—तथापि स्यादिति । व्याचष्टे—न हि लिङ्गस्येति [illegible] दोषः । एवमेव स्वस्वाम्यादिभावेषु विवक्षाभेदेन स्वस्य गमकत्वं गम्यत्वं वा स्वामिनश्च गम्यत्वं गमकत्वं वा भवतु न काचित् [illegible]—तथा तथेति । देवदत्तयज्ञदत्तयोः संयोगो यदाऽन्यतरकर्मजन्यः तदा [illegible] स संयोगो देवदत्ते [illegible] भवति, कदाचिच्च यज्ञदत्तसंयोगो देवदत्तकर्मणा यदा उभयकर्मजन्य संयोगः तदा युगपदौ युक्तौ भवतः एवं 20 पर्यायेण विवक्षाभेदाल्लिङ्गलिङ्गित्वं स्यादिति दृष्टान्तेन समर्थयति—यथा कस्मिंश्चिदिति । ननु लिङ्गे लिङ्गित्वस्य लिङ्गिनि लिङ्गत्वस्य [illegible] धूमानुमितिप्रसङ्गः [illegible] पूर्वोत्तरकालभाव [illegible] मत्वा [illegible] येन [illegible] [illegible] लिङ्गलिङ्गित्वं स्यात्, किन्तु धूमसमानुपलम्भकाल एव [illegible] इति चाहुः—न संयोग्येकरूपत्वादिति [illegible] । अग्निधूमयोः पूर्वोत्तरभावेन संयोगं मत्वाऽग्निं नापादयत इत्याह—नाग्नेः पूर्वमिति अग्नेः प्राक्काले उत्तरकाले वा धूमः संयोगीति मत्वा नाग्निमापादयते धूमात् पूर्वं पश्चाद्वाऽग्निः संयोगीति 25 मत्वा वा [illegible] धूमानुमितिप्रसङ्गमापादयते [illegible] भवतीति भावः । तर्हि कथमापादयत इत्यत्राह—तत्काल एव चेति अग्न्युपलम्भकाल एव धूमः संयोगीति तदैव [illegible] भावः । उत्तरयति नासम्भवादिति, अग्नेर्लिङ्गत्वं न सम्बन्धाविशेषात् प्राप्तम्, असम्भवादिति योजना [illegible] सम्बन्धाविशेषमुपेत्य [illegible] इति भावः । तर्हि कथं? तत्समर्थयति—प्रत्यक्षत्वादिति तदानीं हि धूमः प्रत्यक्ष अत एव न साध्यः, किन्तु साधनमेव अग्निस्तु- 30

---

1 सि क्ष डे छा. कर्मयो । 2 सि क्ष डे छा. संयोगित्वात् । 3 सि छा. डा. व धूमोऽपि । 4 सि क्ष छा. व. ॰मिति स्यादि ।

धूमोऽपि साध्यमेव प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्, तदप्रामाण्ये चानुमा निर्बीजा स्यादनुमितिरिति, अपिशब्देन परानुकरणं दोषमेषः स्मारिति ।

किञ्चान्यत्—

संयोग्येकरूपत्वानुमानाद्यनिष्टापादनमुपक्षिप्तार्थम्, संयोगित्व यत्पुनरुक्तं यस्य

5 त्वविनाभावित्व

मदोष इति यदन्तु धूमोऽत्र गुणदोषाभिमानः साध्यसाधनधर्मवद्देशाद्यनुमेयत्वमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषाभिधानादप्रत्यभिज्ञासम्बन्धादिसम्बन्धिदेशस्य लिङ्गित्वं लिङ्गत्वञ्च, न धर्मयोरग्निधूमयोः धूमो लिङ्गं अग्निर्वा लिङ्गीत्युक्त्वा यत्पुनरिदमुच्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, यथं धूमस्त्वां शिक्षां माद्यन्त इह देशसाध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गितत्त्वप्रय-

10 स्यानभ्युपगमेरेव वक्तव्यमग्निमतोऽपि धूमवदनुमानप्रसङ्गः उभयतोऽपि, तथा-तयेरप्रवृत्तेः यदि धूमविषय एवैव स्यात्, अग्निरेव चाऽनुमेयः तदाऽग्नितो धूमानुमानं धूमादग्न्यनुमानवत् स्यात् प्रसङ्गः, संयोगिनोरविशेषात् ।

(संयोगीति) संयोग्येकरूपत्वानुमानाद्यनिष्टापादनमग्नितोऽपि धूमानुमानप्रसंग इति यदेतत्त-त्साधनं यदुपेक्षितार्थम्, तत्प्रपञ्चनाय साधनं संयोगित्वेत्यादि ग्रन्थार्थमनिष्टापादनम्, यत्पुनरित्यादि सप्रये-

15 दोषाभावप्रदर्शनार्थं यदुक्तं तथा यस्य त्वविनाभावित्वमित्यादि यावदपदोष इति, यदन्तु धूमोऽत्र गुणदोषाभिमान इत्यादि, साध्यसाधनधर्मवद्देशाद्यनुमेयत्वमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषाभिधानादप्रत्यभिज्ञानम्, सम्बन्धि-सम्बन्धीत्यादि त्वमेवाभ्युपगतमिति दर्शयति—तस्यैव देशस्य [लिङ्गित्वं]लिङ्गत्वञ्च, न धर्मयोरग्निधूमयोरिति यावल्लिङ्गीति, एतन्मतमपरमिति प्रत्यभिज्ञापयति, इत्यमुक्त्वा यत्पुनरिदमुच्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति न्यायविरुद्धेन तदिति कथं पुनरमूढा युक्त इति चेत्—धूमस्त्वां शिक्षां माद्यन्त्वा, तद्यथा—इह

20 देशसाध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गितत्त्वप्रयत्नायेरेव वक्तव्यमित्यादि तां न्यायव्यवस्थामनुवर्तमानेन त्वया

प्रत्यक्षोऽत्र त्वाद्द्येनो न साध्यमिति भाव॰। तथापि यदि धूम साध्य स्यात् प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्, अग्निविशिष्टस्य निश्चयार्थं हि प्रमाणं प्रवर्तते धूमे तदनुमानं प्रवर्तेत तर्हि प्रत्यक्षेण धोऽनिश्चित एव स्यात्, तत्प्रामाण्यात् प्रमाणान्तरप्रामाण्यं स्यादिति भाव॰। प्रत्यक्षप्रमाणं किं न॰ विपरिणामात्—तदप्रामाण्ये चेति अनुमितौ हि अविनाभावो बीजम्, स च प्रत्यक्षेण निश्चीयते यदि तु प्रत्यक्षमप्रमाणं तदा निश्चयाभाव तदा निर्बीजानुमा भवेदिति भाव॰। धूमोऽग्निनिश्चायकस्य प्रमाण—अपिश-

25 ब्देनेति तथापि साध्योऽपि न तु धूम अनुमितस्तत्र तदानीं सिद्धिरेव इति प्रत्यक्षानुमानयोरपि विरोधेन विषयो तत्र न दोष इति भाव॰। ननु अग्नितोऽपि धूमानुमानं प्रसज्यते संयोगित्वादिति प्रत्युमानमुपन्यस्य तदुपेक्षितार्थमित्याह—संयोग्येकेति, सम्बन्धेति—संयोगीति । संयोगित्वेनैव समानमिति—तथापि तत्त्वादीति प्रपञ्च प्रपञ्चम्। तत्र यद्यपि प्रत्यक्षादि—यत्पुनरिति तत्रापि तदेव प्रपञ्चम्। उभयति—यदन्तु धूम इति गुणदोषाभिमानस्ते अविनाभावप्रत्ययेन लिङ्गत्वं लिङ्गत्व-गुणमुक्त्वा प्रत्यक्षमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषाभिधानात् तथा न गुण धर्मेण दोषमित्युक्तम् धर्मयोरग्निधूमयोर्मध्ये न धूमो लिङ्गं तथाऽग्नि-

30 लिङ्गिविषयक पुनरप्यग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, तस्य योजनेति भाव॰। तर्हि कथं वक्तव्यमित्याशङ्कायां लिङ्ग-यति—तद्यथेति देशस्य साध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गितत्त्वव्यवस्थामनुवर्तमान एवं यदि धूमवतोऽग्निप्रसङ्गानवस्था अग्नितोऽपि

इत्थं चलक्ष्यमग्निमतोऽपि धूमवदनुमानप्रसङ्ग इत्याद्युपदेशमन्यो यावदुपपत्तोऽपि तन्मतमनुपपन्नस्य तथापेक्ष-माणेरिति तत्करणोक्तिः, धूमविषय एवैष स्यात्–धूम एव देशविशेषानपेक्षोऽनुमापकः स्यात्, अग्निरेव चानुमेयः तदाग्नितो धूमानुमानं धूमादग्न्यनुमानवत् स्यात् प्रसङ्गः, संयोगिनोरविशेषात् ।

अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वाभावास्ति दोषगन्धोऽपि, धूमवत्त्वस्य हि लिङ्गत्वं युक्तम्, धूमवत्त्वेन सिद्धस्य देशस्य साधकत्वात्, अग्निमत्त्वविशिष्टदेशस्यैव लिङ्गित्वम्, न ह्यग्निमत्त्वस्य युक्तं लिङ्गत्वम्, साध्यत्वात्, साध्यत्वं लिङ्गित्वात्, लिङ्गित्वमसिद्धत्वात्, अस्मन्मतेन तु लिङ्गत्वमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्यं भावयितुं कदाचित्, अत एव मया तत्प्रधान मेवोच्यतेऽग्निमतोऽपि धूमवदनुमितिप्रसङ्ग इति ।

(अथेति) अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वाभावास्ति दोषगन्धोऽपीति, तत्राक्षपति–धूमवत्त्वस्य हीत्यादि, धूमवत्त्वधर्मविशिष्टस्य देशस्यैव लिङ्गत्वं युक्तम्, धूमवत्त्वेन सिद्धस्य तस्य साधकत्वात्, लिङ्गत्वमपि तद्देशविवक्षया इतो, अग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव [1]लिङ्गित्वं युक्तम्, अग्निविषये तु देशे लिङ्गत्वं न युक्तम्, किं कारणं ? न ह्यग्निमत्त्वस्य युक्तं लिङ्गत्वं साध्यत्वात्, साध्यत्वं लिङ्गित्वात्, लिङ्गित्वमसिद्धत्वात् अस्मन्मतेन तु लिङ्गत्वमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्यं भावयितुम्, अग्नि-मत्त्वसत्त्वे धूमाभावसत्त्वे च कदाचित्, अत एव मया तत्प्रधानमेव–देशप्रधानमेवोच्यतेऽग्नि[म]तोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति । 15

अत्राह—

नन्वेवं देशानुपेक्ष्याग्नेरेव लिङ्गित्वं स्यात्, अनुमेयत्वात्, उच्यते, न ह्यसौ लिङ्गी भवितु मर्हति, लोके सिद्धत्वात्, तथा चोक्तं त्वयाऽस्मन्मतमेव 'न धर्मो धर्मिणा साध्यः सिद्धत्वात्तेन धर्म्यपि । धर्मेण धर्मः साध्यः स्यात् साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा ॥ (   ) इति, न धर्मो धर्मिणः

धूमवदनुमानं प्रसज्यत इति । तत्र कारणं दर्शयति–तथापेक्षेति यत्र येन प्रकारेण यथाग्निमद्विशिष्टं देशस्यानुमानमपि प्रसज्यते 20 [illegible] इति भावः । [illegible] धूमस्यानुमापकत्वेऽग्नेरनुमेयत्वे एव संयोगिनो-रविशेषात्, धूमवदग्न्यनुमानवत् अग्नेरपि धूमानुमानं स्यादिति [illegible] युज्यत इति दर्शयति–धूमविषय इति । देशस्य च साध्यत्वे साधनत्वे च न [illegible] इत्याह–अथेति । [illegible] दोषगन्धो नास्तीत्याह–धूमवत्त्वेति धूमवत्त्वं [illegible] देशे लिङ्गं [illegible] धूमवत्त्वेन सिद्धस्य देश एवाग्निमत्त्वविशिष्टः, [illegible] युक्त इति भावः । अग्निमत्त्वविशिष्ट-देशस्य लिङ्गत्वं तु न युक्तमित्याह–अग्निविषय इति । हेतुमाह–साध्यत्वादिति साधयितुं योग्यत्वादित्यर्थः तत्र लिङ्गित्वम् 25 [illegible] तथापि [illegible] अग्निविषय एव हि [illegible] न तु [illegible] इति भावः । [illegible] अस्मन्मतेन त्विति, अग्निमत्त्वविशिष्टो देशो लिङ्गमपि भवितुमर्हति [illegible] धूमोऽप्यनुमापकत्वादग्निमतोऽपि लिङ्गम् [illegible] इति । अत एव मया देशप्राधान्येनैव [illegible] इत्याह–अत एवेति । देशानपेक्षाग्निसाध्यताया-

1 लि[illegible] तन्मतमनुपपन्नस्य । 2 लि[illegible] धूमविषय एवैष स्यात् । 3 लि[illegible] लिङ्गित्वं ।

साध्यः यथाऽग्निर्धूमेन, सिद्धत्वात्, अन्यः तद्धर्मत्वाभावाच्च, तेन धर्म्यपि, यथाऽस्ति प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धेः पारिशेष्याद्धर्मेण धर्मः साध्यः, ननु धर्मयोरपि परस्परं धर्मत्वासिद्धिर्धर्मित्वाभावे, साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा–तेन प्रकारेण तथाऽनेक-धर्मणो वस्तुनः सिषाधयिषितधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात्, तत्प्रसिद्धधर्मविशिष्टस्य साधन-
5 त्वात्, तथा चाह–'साध्यस्यापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था, न गुणगुणित्वेनेत्यदोषः', ( ) इति, उपचारादेवेदमुच्यत इति चेत्तदयुक्तम्, यस्मात् अत्र हि तत्त्वं मृग्यते मुहुरुपचारः

साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवं वैषमुपेत्य–अभ्यासाभेरेव लिङ्गितं स्यात्–भवितु योग्यम्, कस्मात् ?
10 अनुमेयत्वादित्यत्रोच्यते–न चासौ लिङ्गी भवितुमर्हति–असिद्धः, कस्मात् ? लोके सिद्धत्वात्, अतोऽननु-मेयत्वात्, यथा चोक्तं त्वया–यथाऽस्मन्मत धर्मविशिष्टो धर्म्येव साध्यः, साधनमेवात्र त्वदुक्तमेव ज्ञापकम्–'न धर्मो धर्मिणा' ( ) इत्यादि श्लोकः, न धर्मो धर्मिणा साध्यः यथाऽग्निर्धूमेन, सिद्धत्वात् अन्यः तद्धर्मत्वाभावाद्धूमस्य न धर्मो धर्मिणमतिवर्तते, यथाऽग्निरौष्ण्यत्वयोः सिद्धत्वात्तद्धर्मत्वाभावाच्च, तेन धर्म्यपि तेन धर्मेणान्यतरनिर्दिष्टेन, विमति[वि]परिणामनिर्देशाद्धर्म्यपि न साध्यः, यथाऽस्ति
15 प्रधानम् भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धेः, पारिशेष्याद् धर्मेण धर्मी साध्यो ननु धर्मयोरपि परस्परं धर्मत्वासिद्धिर्धर्मित्वाभावे तस्मादयुक्तं साध्यसाधनत्वमिति, नेत्युच्यते–साध्यत्वाद्धर्मि-

---

च्यते–नन्वेवमिति । न्यायरीति–नन्वेवं वैषमिति । साधनमाह अनुमेयत्वादिति अनुमानं लोकसिद्धत्वात् । तदनुमानं लोकेनैव नासौ लिङ्गी–न चासाविति न हि लोके कोऽपि न जानातीति, यतोऽनुमेयो नैव, तस्मात् तद्धर्मविशिष्टधर्मत्वाभिप्रायमनु येन इति भावः । हेतुमाह–लोके सिद्धत्वादिति तद्धर्मविशिष्टधर्मिसाध्यत्वमिति
20 स्वमतेऽपि धर्मविशिष्टधर्मिणो साध्यत्वसाधनत्वे दर्शयति त्वदुक्तमित्यभिप्रायेण तथा चोक्तमिति । यथा हि धूमेना-ग्निर्न साध्यः सिद्धत्वात्, धूमस्यैवाग्निधर्मत्वाभावाच्च न ह्यग्निर्धूमस्य धर्मः यथाऽग्निरौष्ण्यं धूमस्यैव धर्मिणोऽन्यत्वेऽपि धर्मिणा धर्मो न साध्यः अन्योन्यत्वे धर्मो धर्मिणा धर्मिणः कथं सिद्ध इत्याशयेनाह–यथाग्निरिति । धर्मेण धर्म्यपि न साध्य इत्याह–तेन धर्म्यपीति । पूर्वोक्तिपरामर्शिना तच्छब्देन प्रधानान्वयत्वेन पूर्वमुक्तो धर्मो निर्दिष्टोऽन्यतर इत्याशयेनाह–तेन धर्मेणेति । अथ प्रधानस्य धर्मिणः साध्यत्वे तद्धर्मभूतानां भेदानामन्वयदर्शनं न साधनम्, प्रधानादितिरिक्तत्वेन भेदानां
25 तद्धर्मत्वाभावे तेषां धर्मत्वं नैव तस्य धर्मत्वमिति प्रदर्शयति–यथाऽस्ति प्रधानमिति, अन्यथाऽपि हि भेदाः धर्मेकार्थतया एकजातिसमन्विता दृश्यन्ते यथा घटादीनां मृदा समन्वयः, येन भेदानां समन्वयस्य सत्त्वं तदपि प्रधानस्याधीनमिति भावः । धर्मसाध्यत्वे हेतुमाह–धर्म्यसिद्धेरेवेति । विकल्पान्तरे तत्समन्वयानुपपत्तेः पारिशेष्यादिति धर्मेण धर्मी साध्य इत्यन्ययाऽसिद्धमिति भावः । साध्यसाधनयोर्धर्मभावे कथं धर्मित्वम् धर्मधर्मिभावस्य परस्परापेक्षत्वादित्याशयेन-नन्नु धर्मयोरपीति । नायं धर्मेकुक्त धर्मिणः साध्ये तत्प्रसिद्धधर्मोपाधितया धर्मिण एव साध्यत्वं प्रमाणप्रसिद्धधर्मो-
30 पाधया च तस्यैव साधनत्वमतो धर्मी, अथ धर्मोऽपि विरुध्यते–साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति, धर्मेण साध्य-

---

१ सि क्ष. का. वे वैषम्यगाद । २ सि क्ष का वे धर्मिणोऽपि । ३ सि क्ष. का वे त्वया । ४ सि. क्ष. का. वे धर्मिणोऽन्यत्व० । ५ सि क्ष. का वे साध्यादयुक्त ।

यद्यथा—येन प्रकारेण तथा—अनेकधर्मणो वस्तुनः सिषाधयिषितधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात् तत्प्रसिद्धधर्मविशिष्टस्य साधनत्वात्, तथा चाह—'साध्यत्वापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था, न गुणगुणित्वेनेत्यदोषः' (   ) इति, उपचारादेवैवमुच्यत इति चेत्—साम्प्रतं सत्य[म]परमार्थतो लिङ्गलिङ्गिभाव एकस्य वस्तुनः सिद्धसाध्यधर्मविशिष्टस्य, तथाप्युपचारकृताद्धर्मभेदात् भिन्नमिवाभिन्नमप्युच्यत इत्येतदायुक्तम्, यस्मादत्र यदर्थं मन्यसे मुख्यस्योपचार इत्यादि यावत् साध्यत्व[म]धर्मिणस्तथैवेति गतार्थं सम्भाव्यमानम्, तस्मात् सिद्धमग्निमद्धूमवद्धर्मविशिष्टस्यैव देशस्य लिङ्गत्वं लिङ्गित्वञ्च ।

तदुपसंहृत्य त्वां प्रति पक्षसिद्धं वस्तुतमग्निमद्देशलिङ्गत्वं तत्साधयामः, तद्यथा—

एवन्त्वग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वम्, धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् धूमवत्त्वस्यात्मवदेव, ननु नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्वम्, व्यभिचारात् प्रमेयत्ववदिति, न, धूमवत्त्वस्यानुमानमूलप्रत्यक्षस्य त्वस्याविच्छिन्नमूलस्याविरूपेण धूमत्वनिश्चयकरणेन लिङ्गत्वस्य नियतत्वात्तत्र लिङ्गित्वोपमर्दस्यावतार एव नास्ति, प्रत्यक्षत्वात्, तथाऽग्नेरपि प्रत्यक्षत्वे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वमव्यभिचारित्वोपपादनेन, यदि त्वग्निमत्त्वं प्रमेयत्ववद्धूमं व्यभिचरेत् ततो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिह्येत कुतोऽलिङ्गत्वम्?, अव्यभिचारित्वेनैव तु धूमत्वसिद्धेः स्यात् पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वं तथाऽग्नेरपि धूमसिद्धौ लिङ्गत्वम् ।

(एवन्त्विति) एवन्त्वग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वमिति प्रतिज्ञा, हेतुः—धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वादिति, दृष्टान्तः—धूमवत्त्वस्यात्मवदेव, यथा धूमवत्त्वस्यात्मा देशस्तदनन्यत्वाल्लिङ्गम्, तथाऽग्निमत्त्वस्यात्मा तदनन्यदेशस्य लिङ्गमेव, तदनन्यत्वञ्च प्रतिपादितमेवेति अत्राह—नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्वं व्यभिचारित्वात्,

---

साधनमसावपि तदन्यथाऽनुपपत्त्या धर्म्यपि साध्यं भवतीत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—अनेकधर्मणेति । धर्मः साध्यत्वेन तत्रोऽप्यसावपि साध्यसाधनयोर्धर्मधर्मिभावो न तु विशेषणविशेष्यभावस्तथा गुणगुणिभाव इत्यर्थः, तस्यैवं साध्यत्वापेक्षया चेति । स एव प्रदेशः साध्यः स एव च प्रदेशः साधनमित्येवमेव प्रदेशस्य साध्यसाधनभावे लिङ्गलिङ्गिभावो ऽपचारत एव स्यात् परमार्थतः धर्मभेदाद्धर्मिभेदस्याभ्युपगमात्, न तु वस्तुतो धर्मी भिन्न इत्याशङ्कायामाह—उपचारादिति न्यायो—साम्प्रतमिति । यत्र भिन्ने तत्त्वं प्रत्यक्षेण नैतुमिच्छति धर्मी तत्राम इत्याशङ्कयोपरमति यस्मादत्रेति, मुख्योपलम्भते । उपसंहरति—तस्मादिति । दर्शितमेवमेव साध्यसाधनत्वसमर्थनमुपसंहृत्य साधनमुक्तमग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं साधयतीति दर्शयति—तदुपसंहृत्येति । वस्तुतस्तस्य साध्यत्वमर्थमात्रे न धर्मिण्युक्तेऽप्येकत्वात् साध्यत्वमुपपद्यते । नहु मानप्रयोगमाह—एवन्त्विति । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान् दर्शयति—एवन्त्वग्निमदिति अग्निमद्देशे धर्मी लिङ्गत्वं साध्यधर्मः धूमवत्त्वसाधकं देशरूपं लिङ्गं तदनन्यत्वादिति हेतुः धूमवत्त्वस्यात्मा दृष्टान्तः । दृष्टान्ते साध्यसाधने घटयति—यथेति धूमवत्त्वस्य हि धूमवत्त्वसाधको यो धूमवद्देशस्तदनन्यत्वात्तल्लिङ्गम् धूमवत्त्वे हि लिङ्गत्वे धूमवत्त्वस्यात्माऽपि लिङ्गमेव धूमवद्धूमवत्त्वयोरभिन्नत्वात्, तथैवाग्निमत्त्वस्यात्मापि धूमवत्त्वसाधकलिङ्गधूमवद्देशानन्यत्वाल्लिङ्गमिति अग्निमत्त्वस्वरूपमग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं सिध्यतीति भावः । अग्निमद्देशस्य धूमवत्त्वसाधकलिङ्गधूमवद्देशानन्यत्वमसिद्धमित्यत्राह—तदनन्यत्वञ्चेति एवमेव देशस्य प्रतिज्ञातप्रतिपादितत्वात् साधनत्वमसिद्धधर्मतयेत्यर्थः न साध्यधर्मेणुपपादितमेवेति भाव । धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् अग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं न घटते, अतोऽव्यभिचारात्ग्निमद्देशस्य धूमवत्त्वमात्रेण तदिष्टसिद्धौ ज्ञाता चाग्निमत्त्वे, विनाभावात् प्रमेयत्ववत्, यदि प्रमेयत्वं निश्चयतो धूमवत्त्वादि विपक्षव्यावृत्त्यभावाद्व्यभिचारित्वात्, एवमग्निमत्त्वमपि धूमवत्त्वव्यभिचारि न लिङ्गम् धूमवत्त्वन्तु लिङ्गमग्निमत्त्वव्यभिचारित्वादिति शङ्कते—नाग्निमत्त्वस्येति । समाधत्ते—नेति । अग्निमत्त्वस्य धूमवत्त्वाव्यभिचारित्वादपि

१××४ ।

व्यभिचरति ह्यग्नित्वं, प्रमेयस्य धूमवत्त्वादृतेऽपि[1] देशान्तरे कालान्तरे वा अयोगुडाङ्गारादिषु दृष्टत्वात्, किमिव? प्रमेयत्ववत्—यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादाकाशवदित्युक्ते प्रमेयत्वं घटादावनित्ये विनापि नित्यत्वेन दृष्टम् तथाऽग्नित्वं धूमवत्त्वेनेति व्यभिचारित्वादग्नित्वस्यासाधकत्वम्, धूमवत्त्वस्य तु सदप्यग्नित्वेन विनाऽदृष्टत्वादिति चेत् मतम्, न धूमवत्तुल्यत्वानुमानेऽस्यापि—धूमस्य हि वस्तुत्वे आत्मधर्मेणैव अनुमानसूत्रेण-
5 अन्यथानुपपत्त्येन लिङ्गत्वं नियतम् पाण्डुत्वबहलत्वाविच्छिन्नमूलत्वादिरूपेण धूमत्वनियमकरणे तत्र लिङ्गित्वदोषप्रसङ्गभावस्य एव नास्ति प्रत्यक्षत्वात्, सिद्धत्वादेव लिङ्गत्वात्, तथाऽग्नेरपि प्रत्यक्षे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वमव्यभिचारित्वोपपादनेनेत्यादि—यदि त्वग्नित्वं प्रमेयत्ववद्धूमं व्यभिचरेत् ततो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिग्धमेव तथापि नीहारादिभावेन अपक्वमूलादित्वात्, तस्मात् सन्दिग्धासिद्धो हेतुः स्याद्धूमः कथोऽस्य लिङ्गत्वम्?[3] अन्यथानुपपत्त्यैव तु पक्वमूलत्वादिरूपेण धूमत्वसिद्धेः स्यात् पक्ष-
10 धर्मत्वाल्लिङ्गत्वम् तथा।

इतर आह—

अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादग्निप्रतिपत्तिवदग्नेरपि धूमप्रतिपत्तिः स्यादिति? अथ किं विषयः सम्प्रधारः? दर्शितन्यायदेशसाम्यतया हेतोः, तस्मात्तुल्यमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्वम्, धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ तु प्रमेयत्ववदग्नित्वस्याव्यभिचाराल्लिङ्गत्वाभास एव, धूमसंयो-
15 गित्वमेवाग्नेर्गमकं दृष्टम्, यत्र यत्र धूमः तत्र तत्राग्निरिति, तस्मादग्नेरन्यथा संयोगित्वम्, अन्यथा धूमस्य, न हि सर्वत्राग्नौ धूमो दृष्टः, मा भूदेष दोष इति देशसाम्यतेप्यते तस्मात् सिद्धसाधनन्यायविरोधदोष इति।

(अथात्रेति) अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादग्निप्रतिपत्तिवदग्नेरपि धूमप्रतिपत्तिः स्यात्? वस्तुनो लिङ्गलिङ्गित्वाविशेषाप्रतिपत्तौ तु दृष्टोऽविशेष इत्यभिप्रायः, आचार्योऽप्यविशेषमापादयितुमनाः

---

20 धूमस्य पाण्डुत्वबहलत्वाविच्छिन्नमूलत्वादिविशिष्टस्य धूमस्य [illegible] तेनैव रूपेण तयोरन्यथानुपपत्त्यैव रूपेण [illegible] [illegible] पर्वतनितम्बे [illegible] न [illegible] एवं [illegible] धर्मेऽनुमानादि [illegible] हेतुः धर्मे [illegible], धर्मेण तदव्यभिचारित्वात्, तस्मात् पाण्डुत्वादिधर्म- युक्तस्यैव धूमस्याग्निनाऽऽगमनात् [illegible] धूमे [illegible] लिङ्गित्वम् [illegible] न तस्य लिङ्गत्वमेवेति भावः। [illegible] धूमस्य [illegible] न हि [illegible]
25 [illegible] इत्याह—तथाऽग्नेरपीति। अव्यभिचारित्वमुपपादयति—यदि त्विति, [illegible] धूम [illegible] प्रमेयत्ववद् [illegible] धूमत्वे [illegible] स्यात्, किं धूमोऽयं नीहारो वेति [illegible] तथापि, तस्माद्धूमः [illegible] सन्दिग्धासिद्धः स्यादिति भावः। पक्वमूलत्वादिविशिष्टधूमस्य [illegible] धूमत्वसिद्धेः पक्षधर्मतया [illegible] अन्यथानुपपत्त्यैवेति। एवमग्नेरपि धूमानुमानप्रसङ्गमाह—तथेति। धूमाग्न्योर्लिङ्गलिङ्गित्वाविशेषात् परस्परेण [illegible] किं [illegible]—अथात्रेति। [illegible] भाष्ये

---

१ का. देशान्तरम्य। २ सि डे. ॰आत्मैवानुमान। ३ सि [illegible] डे. सन्दिग्धासिद्धये। ४ ×× सि.। ५ सि [illegible] डे. ॰लिङ्गित्वादि।

तमेव साधयितुमाह—अथ किं विषयः सम्भवार इति, इतर आह—धर्मित्वव्यापकवैयसाध्यत[ा]या हेतोः—धर्मितो- ऽयं व्यायो वेश एवाग्निमत्त्वेन साध्यः साधन धूमवत्त्वेनेति, तस्मात्पुरुषमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्व न विरुध्यत एवत्, किन्तु धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ स्थितापि, तत्रापि संयोगित्वाविशेषे धूमसंयोगित्वमेवाग्नेर्गमकं दृष्टम्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति, धूमवत्त्वस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववदग्निमत्त्व[स्य]व्यभिचारात् लिङ्गत्वाभाव एव, तस्मादग्नेरन्यथासंयोगित्व, अन्यथा धूम[स्य]स्यात्, न हि सर्वत्रैतानि, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यै 5 तत्स्यमनुमानम्, अनुगमाभावात्, सर्वत्राग्नौ धूमाभावात्, मा भूदेव दोष इति वैयसाध्यतेष्यते तस्मात्र वैयसाध्यतायामपि सिद्धसाधनन्यायविरोधदोषः, धूमादग्निरिति व्याप्तः सिद्धत्वात् 'साध्यत्वेनेप्सितः पक्षः' इति लक्षणानवतारः प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यमिति ।

अथ धूमः—

अग्निसाधनवदेव हि धूमसाधने व्यभिचारः धूमो ह्यग्निं विना वासगृहेऽपनीताग्निके 10 दृष्टः, अरणिनिर्मन्थने वा भूताग्निके, सम्भाव्यतेतु धूमदर्शनादग्निरेवेति, अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽग्नेरिति, अग्ने रन्धनगृहधूमवत्, वैधर्म्येण निरग्निवत्, धूमोऽग्नेरन्यत्र न सम्भवति, सम्भवार्थत्वेनेतरवत्, शक्यत एव प्रतीतिरपि तथा, अथ व्याप्तिशक्तिरपि भवं कल्पितेन ।

अग्निसाधनवदेव हीत्यादि, अग्निधूमयोरविशिष्टगम्यगमकभावापादनमन्यो ग्रन्थार्थः, वासगृहे ऽपनीताग्निके विना दृष्टः, अरणिनिर्मन्थने वा भूताग्निके, तस्मात्तुल्यो व्यभिचारः, कथमनुमानसम्भवः ? 15

कथाय किमिति । अत्र किं विषया ते सम्भवारमेवाशाभः पृच्छति—अथेति । तत्र स आह—धर्मित्वव्यापकेति धर्मिव्या- प्तिरग्निमत्त्वकेशसाध्यतामुपगम्याग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्वमवसायमानेतोऽभिहितं । एवं तर्हि पुरुषमेवाग्निमेवाग्निस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्वं को विरोधोऽत्र वाक्येनैवाह—तस्मात्पुरुषमेवेति । तदनन्तरविशिष्टं प्रत्याय्य अनुपपत्तिमाशङ्कते तर्हीति— धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ स्थितेति केवलं धूमत्वेन धूमस्य लिङ्गित्वापत्ती तु संयोगत्वाद्व्याप्यव्यापकभावेन प्रमेयत्ववदग्निमत्त्वं व्यभिचारि भवेत्, अतो न तस्य लिङ्गत्वम्, किन्तु धूमसंयोगित्वमेव गमकं संयोगित्वस्याविशिष्टत्वेऽपि एतत् धूमसंयोगित्वं 20 लिङ्गत्वेन कल्प्यम्, तत्र संयोगित्वमात्रस्याव्यत्व धूमे चान्यत्र, अतः यत्र यत्र धूमः तत्र तत्राग्निरित्यनुमानमन्यथा धूमसंयोगित्वे एव व्याप्तत्वस्य सम्भवात्, यत्र यत्र चाग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यनुमानाभावात्, नाग्निमत्त्वं लिङ्गम्, अग्निसंयोगित्वस्य लिङ्गत्वमपीति भावः । संयोगित्वाविशेषेऽपि धूमत्वं न लिङ्गमित्याह—धूमवत्त्वस्येति । संयोगित्वमुभयत्र लिङ्गमिति शङ्कते—तस्मादग्ने- रिति । अग्निसंयोगित्वं न लिङ्गमित्याह—यत्र यत्रेति । अग्नावग्निलिङ्गत्वापत्तिरोपचारेणाव वैयसाध्यत्वेऽनुपपद्यमाने तु धर्मे लिङ्गत्वेन धूमादग्निरिति भावे सिद्धसाधनतामत्र्याह साध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति न्यायागमव्युत्पत्तिप्रतिज्ञायाः भावत्वेति पक्षस्य साध्यत्वे- नेप्सितपक्षदोषप्रसङ्गाभावात्माह—मा भूदेव इति । पक्षलक्षणमाह—साध्यत्वेनेति साध्यत्वप्रकारेणेप्सितो ज्ञातो वा स पक्ष 25 इत्यर्थं धर्मेण सिद्धस्य पुनरग्निमत्त्वप्रकाशनेऽग्निमत्त्वे पक्षस्य लिङ्गस्यापि प्रकाशितस्य पुनः प्रकाशनस्यैव वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः । चतुर्थ धूमवत्त्वस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववदग्निमत्त्वव्यभिचारादिलिङ्गत्वाभाव सोऽयं व्यभिचारो धूमस्य लिङ्गत्वेऽपि तुल्य एव इत्यालयेनाचार्य उत्तरयति—अग्निसाधनवदेव हीति, वासगृहेऽपनीतेऽपि धूमो दृष्टः अरणिनिर्मन्थने भूतेऽग्नौ धूमो दृष्ट इति यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्यनुमानाभावात् धूमस्यापि व्यभिचारित्वमवैशिष्ट्येन व्याचष्टे—अग्निधूमयोरिति । एवं 30 व्यभिचारसमत्वेऽपि धूमसंयोगित्वस्याग्निगमकत्वमिष्यते तर्ह्यविशेषादग्निसंयोगित्वस्यापि धूमगमकत्वं स्यात्, तथा च 'संयोग्यादिषु

---

१ सि. क. ख. दे. तस्मात्तु । २ सि. ख. ग. दे. धूमत्वमपि । ३ सि. क. ख. दे. इत्यादिकमनु ।

सम्भाव्यते तु धूमदर्शनादग्निरत्रेति, अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽत्रेति, वस्तुनः प्रमाणान्तर[व]र्त्ते देशेऽग्नि एव धूमो बहुसूक्ष्मत्वादिभिः, धूमाद्वाऽग्निरिति, तत्र दृष्टान्तः—अग्नेः रन्धनगृहधूमवदिति—रन्धितपचनकर पार्थोपहसाग्निस्वरूपकारके रन्धनगृहे धूमः सम्भवतीति, वैधर्म्येण यत्र धूमासम्भवस्तत्राग्नेरप्यसम्भवो निर्देष्टव्य इति, धूमोऽग्नेरन्यत्र न सम्भवतीति अन्वयस्यार्थः सम्भवार्थत्वेन इतरवदिति, धूमवत्, यथा धूमोऽग्नौ

5 सम्भवति स कदाचित् क्वचित्, तथाऽग्निर्धूमे सम्भवतीत्यन्वयार्थः, शक्यत एव प्रतीतिरपि तथा, अत एवाग्निरत्र[त]स्तीति, अनग्निव्यावृत्तिविवेकेनेति ।

वस्तुतः प्रतिपत्तिरत्र प्रतिपादितमपि किमर्थं न प्रतिपद्यसे ? अवयवनिरूपणेनापि प्रतिपादयिष्यामः—अग्निरत्रेत्यस्यां प्रतिज्ञायां अग्निरेवात्रेति नावधार्यते, तत्र पृथिवीत्वादि सद्भावात् देशस्यैव वा भावात्, तथा च तयोरग्निधूमयोरप्यभावापत्तेः, नाप्यग्निरत्रैवेति,

10 तत्प्रदेशव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्वप्यस्य भावात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति न शक्यते वक्तुम्, नाप्यग्निरत्र भवत्येवेति, भवतिप्रयोगव्यवहारेण हि भवत्यपि कदाचित्, तत्र कादाचि त्काग्निव्युदासो निरर्थकः सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्माद्विवक्षिते देशे काले च भवत्यग्निरिति प्रतिज्ञार्थः, अव्युत्पत्तिविप्यनवधृतेः, रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्यादिप्रतिज्ञावत् ।

(वस्तुत इति) वस्तुतः प्रतिपत्तिरत्र प्रतिपादितमप्यस्माभिर्न प्रतिपद्यसे किञ्चित्किंचित्वाभिप्रेतं

15 किमर्थम् ? यद्यपि न प्रतिपद्यसे तथाप्यत उत्तरमवयवनिरूपणेनापि प्रतिपादयिष्यामः, अग्निरत्रेत्यस्यां प्रतिज्ञायामित्यादि, अग्निरेवात्रेति नावधार्यते यावत्, तत्र पृथिवीत्वादिसद्भावात् तदग्रदेशेऽग्नेरेव दुर्लभत्वात्

[illegible] प्रतिपत्तौ न [illegible] । न वै हेतुः [illegible] व्यभिचारस्य सम्भवात् [illegible] । तर्हि [illegible] सम्भाव्यते [illegible]सम्भाव्यत इति [illegible] धूमदर्शनादग्निसम्भावना क्रियते [illegible] धूमादिति अग्निदर्शनाद्वा धूमः सम्भाव्यते [illegible] धूमोऽस्मात्[illegible] स च धूमो बहुसूक्ष्मत्वादि[illegible] सम्भावयन्ति [illegible] प्रमाणैरत्र देशे [illegible]

20 [illegible] भाव । अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽत्रेति सम्भावनायामग्निधूमौ [illegible]—[illegible]रिति । धूमसम्भावनायां [illegible] धूमात् अग्नेरिति । [illegible] दृष्टान्ते [illegible] [illegible] सम्भवति [illegible] । [illegible] धूमसम्भवे [illegible] अग्निसम्भवोऽपि [illegible] वैधर्म्यनिर्देशमाह वैधर्म्येणेति । अत [illegible] धूमोऽग्नेरिति अग्निरहिते देशे धूमस्य सम्भवना [illegible] [illegible] इति भाव इतरवदिति [illegible] [illegible] धूमः सम्भवतीति [illegible]

25 [illegible] [illegible] धूमे [illegible] भवतीति भाव. । एवं सम्भावनामात्रमिदं प्रतीतिरपि [illegible] [illegible]—शक्यत एवेति प्रतीतिरपि धूमेनाग्निसम्भावनया [illegible] धूमसम्भावनया वा [illegible] । [illegible] न [illegible]—अत एवाग्निरत्रेति । [illegible] [illegible] यदि [illegible] प्रतिपादयिष्यामि [illegible] वस्तुत इति । [illegible] प्रतिज्ञा[illegible]

30 [illegible] वस्तुतः प्रतिपत्तिरत्रेति [illegible] प्रतिज्ञावयवेन [illegible] । [illegible] हि अग्निरत्रेति [illegible] अग्निरेवात्रेति अग्निरत्रैवेति अग्निरत्र भवत्येवेति वा तत्र न [illegible]—अग्निरेवात्रेति । [illegible], [illegible]

1 नि [illegible] स्वरूप[illegible] ।

देशस्यैव चाऽभावात्, सर्वो च तयोरग्निधूमयोरप्यभावापत्तेः, नाप्यग्निरेवेत्यवधार्यते, तत्प्रदेशाश्रितोऽन्ये-षाममीनामनग्नित्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षाग्निप्रसिद्धिविरुद्धार्थत्वात् प्रतिज्ञादोषात्, तत्प्रदेशमप्यतिरिच्य प्रदेशेऽप्य-प्यभावात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति दृष्टान्तो न घटयो धातुमत्वत्वाग्निरास, नाप्यग्निरत्र भवत्येवेत्य-वधार्यते, मैवंविप्रयोगप्रत्ययव्यवहारेण[हि] न भवत्यपि कदाचिदिति किं कारणं ? सदाऽग्निधूमाभावात्, तत्र-तस्मिन् देशे कादाचित्काग्निधूमशब्दो निरर्थकः, सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्माद्विवक्षिते देशे तस्मिं 5 तस्मिन् काले भवत्यग्निरिति प्रतिज्ञार्थः, कस्मात् ? अभ्युपगतविविक्तधर्मवृत्तेः-विधिनैवाभ्युपगतत्वा[न]व-धारणमनोक्तत्वात्, रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्यभ्युपगमरक्तत्वविशेषणपुरुषायैव तन्निरूपणाया रक्तमेव श्वेतमेवेत्यवधारणानपेक्षा प्रतिज्ञा ।

धूमश्च पक्षधर्मोऽनुषङ्गरूप एवाग्निना भवति, किमर्थम्, अग्निसहचरितत्वाग्निनिमित्तत्व-ख्यापनार्थम्, इह कश्चित् सहचरिभावो यथा रूपस्पर्शयोः, कश्चित् निमित्तनैमित्तिकभावो 10 यथा दण्डघटयोः, इह तु द्वयमप्येव लिङ्गम्, तत्राविनाभावी सहचरिभावः सहचरो यस्मिन् विद्यत इति सहचरी धूमस्याग्निः, इनिः सप्तम्यर्थे, अस्य त्रिविधोऽर्थः अस्मिन् विद्यत एव, न न विद्यत एव, न च न विद्यतेऽपि कदाचिदिति, तस्मिन् हि किल सति विद्यत एवाग्निः, न

अवधारणेऽपरस्याऽप्रतीत्या तत्र च पृथिवीत्वादीनामपरेषां धर्माणां प्रसङ्गे सङ्करात् पृथिवीत्वादीना तदभावे धर्मिण्यभावः स्यात् तस्य पृथिवीत्वादिसामान्यविशेषाद्यभावात् पृथिवीत्वादीनां तदभावे देशोऽपि नैव भवेत् तस्य पृथिव्याद्यात्मकत्वा- 15 दित्यग्निरोचनाऽऽवधारणाय तथावधारणं युक्तम् इति भावः । द्वितीयावधारणस्यासम्भवमाह-नाप्यग्निरेवेतीति अनेन हि अग्नेः स्थानान्तरवर्तिता व्यवच्छिद्यते तथा च स्थानान्तरीयाणामग्नीनामनग्नित्वं प्रसज्यते तत्र पूर्वोक्तामिभावात् इत्यतो तत्र प्रतिज्ञा प्रत्यक्षादिप्रसिद्धिविरोधापत्तिः भवेत्, प्रत्यक्षादिभिरन्यत्र प्रसिद्धस्याग्नेरत्राभावप्रसङ्गादिति भावः । दोषान्तरमप्याह-तत्प्रदेशेति । धर्मिदेशातिरिक्तदेशवर्तिनो भेदान्तरत्वेः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्रहणाभावात् यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निः यथा महानसमितीति दृष्टान्तो न घटते इत्येवमवधारणं चासिद्धि भावः । तृतीयावधारणनिराकरणाय-नाप्यग्निरत्र भवत्येवेतीति अनेन 20 हि प्रयोगेण सदाग्नेरस्यात्मनो व्यवच्छिद्यते एवमाग्निरत्रैवेत्येवमुच्यते भवतीत्यस्य परित्यागेन ततश्च कालत्रयव्यापित्वमग्नेः प्रतीयते नहि सर्वदा भवेऽप्यग्निमान् धूमवान् किन्तु कदाचित् अतोऽस्मात् अवधारणेन च कादाचित्काग्निधूमयोः व्यवच्छेदो निरर्थको भवेत्, तस्मादिदमप्यवधारणं न युक्तमिति भावः । एवं देशकालापेक्षयैव साध्यस्य प्रतिज्ञावचनमित्याशयेनाह-तस्माद्विवक्षित इति यच्च परैरपि 'तस्मिन् देशे धूमोपलम्भादग्निसाधनं धूमवत्त्वा । तुल्यमाहात्म्य देशस्य वर्जितं न विरुध्यते ॥' इति । सर्वस्मिन् वाक्ये-ऽवधारणमिति न युज्यामहे, अभ्युपगतरक्तत्वविशेषणत्वादिविशेषणाय पुरुषाय तदुपदर्शनार्थं रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्यत्रापि नावधारणस्य 25 रक्तमेव श्वेतमेवेत्यभिमतस्य विरोधे प्रसङ्गः येन रक्तमेवासावेवो गम्यते इत्यनुयुक्ता तदादिप्रकृतौ तदवधारणावधारणं निश्चितं अवधारणस्य वा पुनर्विधाने नियमो युक्तः अतिरक्तोऽसि न वाक्यं वाक्येऽर्थसम्भवम् अभ्युपगतं प्रति योजनाय निश्चितमतो-ऽवधारणं विधानमत उक्तमिति समाधत्ते-अभ्युपगतेति नाति अभ्युपगतिर्नैव योऽभ्युपगतिकरणे विशेषणमितीर्णोऽसि यस्मिन् तदभ्यु-पगतिविध्यनवधारितं तस्मादिति विधि अभ्युपगतं पुरुषं प्रति अनवधारणपूर्वकमेव विधानं वाक्यमित्यर्थः भावः । तत्र दृष्टान्तमाह-रक्तमिदमिति । प्रतिज्ञामुक्त्वा हेतुमाह-धूमश्चेति । अविनाभावत एव धूमः पक्षधर्मो भवतीत्यत्र 30

---

१ सि क्ष भा वे तदात्व तयोरपि । २ सि क्ष भा. वे चतामिति । ३ सि क्ष भा. वे तत्प्रत्ययम इति ।
४ × × क्ष गतो इत एतत्स्य चरण ५६९ पृष्ठे × निर्दिष्टं [illegible] ।

न विपक्षे चास्त्यादिवत्, न च न विपक्षेऽपि धूमसहचरासोऽग्निधूमवत्, न वा सपक्षसहचरं न विपक्ष एव, कृतकमिव नित्य इत्येवमसिद्धविरुद्धानैकान्तिकव्युदासः ।

(धूमश्चेति) धूमश्च पक्षधर्मोऽनुमेयस्य पत्ताग्निना भवति, किमर्थम् ? अग्निसहचरितत्वाग्नि- निमित्तत्वप्रापणार्थम्, तद्व्याख्या—इह क्वचिदिति, रूपस्कन्धेयोः सहचारि[भावः] इत्यादि निमित्तं
5 यद्यदिनैमित्तिक इति निमित्तनैमित्तिकभावः तावेतौ सहचारिनिमित्तिनैमित्तिकभावावभवो, तदेव हि यत्, इह तु प्रत्ययपरमेव सिद्धम्, तत्राविनाभावीत्यादि, सहचरिभाव तावत्तौ निरूपयामः, सोऽविनाभाव एव, तद्व्याख्या निरूपणार्थो सहचर इत्यादि सहचरो यस्मिन् विपक्ष इति सहचरी धूमसामान्यमिति, इमिप्रत्ययः सहम्यर्थे अस्य त्रिविधोऽर्थः, यस्मिन् विपक्ष एव अग्निर्धूमे, अग्नि एव चावमिति पक्षधर्मावधारणम्, न न विपक्ष एवेति सपक्षानुगतो विपक्ष एव सन्निति [च] विरुद्ध[ा]साधारणानैकान्ति[कयो]र्वा मा
10 भूदिति न च न विपक्षेऽपि क्वचित् सहचरी धूम इति साधारणानैकान्तिकत्वश्च मा भूदिति चे, तद्व्या- चष्टे—यस्मिन् हि विद्व सतीति, पक्षाग्निमतश्च धूमे लिङ्गिन्यभिलिङ्गस्य व्युदासार्थम्, तदुपादानमि- सति विपक्ष एवाग्निर्न न विपक्षे वाताग्निवदसिद्धव्युदासेन, न च न विपक्षेऽपि धूमसहचर[ऽ]योऽग्नि धूमवदिति साधारणानैकान्तिकव्युदासेन, न चाऽसपक्षसहचर न विपक्ष एव कृतकमिव नित्य इति विरुद्धासाधारणानैकान्तिकव्युदासेन एवमसिद्धाद्युक्तोपसंहारो गमार्थः ।

15 कारणमात्र भवतीति [illegible] धूमोऽग्निना सहचरित एव [illegible] एवेति [illegible] एतुर्मिति भावः । [illegible] एव हेतुः [illegible] इह क्वचिदिति [illegible] सहचरिभाव एव न निमित्तनैमित्तिकभाव । [illegible] निमित्तनैमित्तिकभाव एव न सहचरिभावः [illegible] सहचरिभाव एवाविनाभावः, निमित्तनैमित्तिकभाव एव [illegible]
20 [illegible] एव धूमः पक्षधर्मो भवतीति भावः । अत्र सहचरिभावस्याविनाभावं निरूपयति—तत्राविनाभावीति । सहचरि- [illegible]—सहचर इति । धूमेन [illegible] सहचरोऽग्नि [illegible] सहचरी 'अत इनिः' इति [illegible] । [illegible] त्रिविधोऽर्थो भवतीत्याह—अस्य त्रिविधोऽर्थ इति [illegible] धूमे हि सति [illegible] एवाग्निः [illegible] एव भाव इति [illegible], तेन [illegible] । द्वितीयमर्थमाह—न न विपक्ष एवेतीति [illegible]
25 [illegible] हि सति [illegible] न विपक्ष एव [illegible] हेतुरित्यत्र [illegible] [illegible] न विपक्ष एव [illegible], अत एवासौ हेत्वाभास- [illegible] न विपक्ष एवेति न [illegible]—[illegible] न धर्मस्य विपक्षे हेतुत्व [illegible] भाव । तृतीयमर्थमाह—न च न विपक्षेऽपि क्वचिदिति सति धूमे [illegible] न विपक्षेऽपि क्वचित्, [illegible] विपक्षे न विपक्षेऽपि क्वचिदिति न [illegible] धूमो न विपक्षेऽपि
30 [illegible] साधारणानैकान्तिक [illegible] भवतीति भाव । [illegible]—यस्मिन् हि [illegible], धूमे हि सत्यग्निः विपक्ष एव न न विपक्षे एव न च न विपक्षेऽपि क्वचिदिति भाव । [illegible] पक्षाग्निमतस्येति । [illegible]—सति विपक्ष एवेति । असपक्षसहचर इति [illegible]

१ लि. [illegible] । २ लि. [illegible] ।

नन्वेवं सहचरिभावादनुमानसिद्धौ किमर्थं निमित्तनैमित्तिकभावोपादानम् ? एकतरमेवास्त्विति, एतच्च न, अग्निव्यभिचारित्वाद्धूमस्यापि, यदिह स सदा　　　सत्यपि सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण विशिष्टधूमस्यैवाभावः, पाण्डुद्रुमगतिमहत्त्वोत्सङ्गैकदेश चलमूलपुनःपुनरुत्पादिधूमस्याग्निमन्तरेणाभावान्निमित्तनैमित्तिकभाव एषितव्यः ।

नन्वेवमित्यादि, एव तदसिद्धविरुद्धानैकान्तिकव्युदासेन सहचरिभावा[द]नुमानसिद्धौ सत्यां 5
किमर्थमनयोर्निमित्तनैमित्तिकभावोपादानम्, तस्मादेकतरमेवास्त्विति, एतच्च न, अग्निव्यभिचारि-
त्वाद्धूमस्यापि—येनाऽग्निं धूमं व्यभिचरति, अ[यो]गोलकादावभावात् तथा धूमोऽप्यग्निमन्तरेणेन्द्रजालिकघटादौ
अरणिनिर्मन्थनादौ चेति समानम्, तदुक्तम्—यदिह स सदेत्यादि, सदृशाभ्युपगमेन समानता गतार्था
प्रत्युक्ताप्याय, सन्निहितनिमित्तसहचरिभावाप्यासत्तेन, विशिष्टधूमग्रहणं तस्मिन्नेव देशे काले च नानुत्पन्नो
नानीतो नाप्यन्यतो वाऽग्निरित्येतस्यार्थस्य प्रत्यायनार्थम्, सत्यपि सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण धूमस्यै- 10
वाभावादग्निनिमित्तनैमित्तिकभाव एषितव्यः, तदस्य धूमस्यासाधारणानि लिङ्गानि दर्शयन्नाह—पाण्डुद्रुमगती-
त्यादि, पाण्डुविशेषण चाग्नीन्धनविशेषोद्भवत्वम्, ऊर्ध्वगत्या महत्त्वेन च धूमिकाव्युदासः, उत्सङ्गग्र-
हणात् सरोऽङ्गारोर्ध्वविसारित्वं सूच्यते वाष्पविसारित्वाद्धूमिकानाम्, एकदेशचलमूलग्रहणात् अमूला
यनीवामिनाध्याभिव्युदासः अनेकत्र भ्रमणादिराख्यायाम्, पुनः पुनरुत्पादिधूमग्रहणादयनीवामि-

---

कर्तं तस्मिन् सति साध्यं भिद्यते न भिन्न एव, असाधारणत्वादिसम्बन्धाच्च तादात्म्यतोऽग्निरिति भावः । तत्पदार्थतो-एवम 15
सिद्धेति । निमित्तनैमित्तिकभावस्याविनाभावस्याधारत्वं सहते–अनयोरिति । निश्चितव्येनाभावादनुमानं सहचरिभावेन
चेतस्य अतः तस्मादेवानुमानसिद्धौ निमित्तनैमित्तिकभावस्य प्रयोजनाभ्युपगमो व्यर्थं इत्याशङ्क्य–एवं तर्हीति । अग्नि-
विशेषेणानैकान्तिकम् एव यतो हेत्वाभासः तदाशङ्क्य सहचरिभावादित्येव भावः । धूमसामान्यस्याग्निव्यभिचारित्वात् धूमविशेष
एवाग्नेर्गमक इति सूचनाय निमित्तनैमित्तिकभावोऽभ्युपेतव्य इत्युक्तवती–अग्निव्यभिचारिति धूमस्याग्नेर्वाऽभावमभ्युपेत्योऽन्वे-
र्व्यभिचारो यथा तथा धूमस्याप्यग्निमन्तरेणेन्द्रजालिकादिनिर्मितस्याभावमभ्युपेत्योऽग्निव्यभिचार इत्यग्निधूमयोः परस्परव्यभि- 20
चारित्वे समानतेति भावः । तमेव व्यभिचारं धूमे व्याचष्टे पाण्डुत्वादिविशेषणविशिष्टधूमस्यैवाग्निसम्बन्धात्
तदविशिष्टधूमस्यैवाग्निव्यभिचारात् निमित्तनैमित्तिकभावोपगमस्य सहचरिभावस्यैव प्रकृततया व्याख्यातपूर्वत्वं दर्शयन् व्याचष्टे–
यदिह स इति मूलमरस्यम् । व्यभिचारित्वेऽपि दृष्टान्त भावना च यथा धूमस्याग्निमन्तरेणाग्निव्यभि-
चारित्वेऽपि धूमेन सह तथा धूमोऽपि विनाऽग्निनाऽपीन्द्रजालिकादिनिर्मितकलशादौ चेति प्रत्युक्तप्राय धूमस्यानुमा-
नमूलपाण्डुत्वमहत्त्वादिविशिष्टस्यैव धूमस्याग्निव्यभिचारेण विशिष्टस्य तु न व्यभिचार इति । अत्र धूमसामान्य- 25
स्याग्न्यविनाभूतत्व प्रत्युक्तमेवेत्युक्त्वा सन्निहितनिमित्तभूताग्निसहचर्यं धूमस्य प्रदर्शयन्नाह–सन्निहितेति ।
विशिष्टधूमग्रहणप्रयोजनमाह–विशिष्टधूमग्रहणमिति । सामान्यस्य धूमस्याग्नेः सहचर्ये सत्यपि पाण्डुत्वादिविशिष्टो धूमो
न निमित्तभूताग्निव्यतिरेकेण भवितुमर्हति तस्मात् सोऽप्यविनाभावस्य सत्वेनाभ्युपेय इत्याह–सत्यपीति । तानेव धूमस्यासाधारणानि
दर्शयति–पाण्डुद्रुमेति पाण्डुत्वमग्न्यात्मको धूमवर्णो भवति तत्र पीतमृत्तिकाद्युपादानकस्य धूमस्य व्यावृत्त्यर्थं पाण्डु
विशेषणमिति । अन्यत्सर्वं तथात्वादूर्ध्वगत्यादिव्यभिचार–ऊर्ध्वगत्येति अन्ये धूमा भूमिष्ठ अन्यस्थास्तु यान्ति 30
तिर्यग्विसारित्वात्, विशिष्टोर्ध्वगतिमत्त्वाद्धूमोऽपि विसारी न व्यभिचारित्वं तथा उत्सङ्गग्रहणाभिप्रायमाह–उत्सङ्गग्रहणादिति ।
अन्यानि विशेषणानि स्फुटानि । एवं चाग्नेः कार्यं धाराधारव्यवहार प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां निश्चितं, तत् तत्र व्यभिचरति,

---

१ नि. नामविद्धूर्ध्व । २ सि. ज्ञ. दे. यदिहे स सद॰ । ३ नि. ज्ञ. पाण्डुद्रुमगत्यादि ।

कनाससुतारणिनिर्मन्थनप्रभवाग्न्युदासः, तस्मात् सलिलबलाकयोः सहचारिणोरिवाग्निधूमयोर्व्यभिचार दर्शनात् निमित्तनैमित्तिकभावोऽपीष्टः ।

सोऽपि निमित्तनैमित्तिकभावः सहचरिभावेन विना व्यभिचरत्येवेति दर्शयन्नाह—

बलाकापताकायाश्च निमित्तसद्भावेऽपि नैमित्तिकस्य स्वपतिकुसमासादादिवत् नैमित्तिक-
5 सद्भावेऽपि निमित्तस्य चाभावदर्शनात् सहचरिभावोऽप्येषितव्यः, धूमाग्न्योर्व्यभिचारदर्शनात्
सहचरिनिमित्तत्वोपपत्तावपि देशान्तरासञ्चारित्वस्य तत्सन्निहिताग्निनिमित्तस्य विशेषणविशिष्ट-
स्यैव धूमस्य सहचरिण्यग्नौ गमकत्वेन विशेषणार्थवत्त्वात् इतरथाऽग्निमत्त्वमेव न गमयति
उभयतोऽपि यस्मात् तस्मात् स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि,
उभयथाप्यव्यभिचारात् ।

10 बलाकापताकायाश्चेत्यादि यावद् धूमाग्न्योर्व्यभिचारदर्शनादिति भावना गतार्था, नैमित्तिकसद्भावे
निमित्ताभावदर्शनात् स्वपतिकुसमासादादिवदिति तत्कुसुमगतदोषपरिहारेण व्यतनयकुसुमप्रकाशनार्थं चाह—
[सह]चरिनिमित्तोपपत्तावपीत्यादि यावद्विशेषणार्थवत्त्वादिति उभयविशेषणसम्बन्धो यस्य कारणव्यभिचा-
रित्वं न सम्भवति, तत्कथमिति दर्शयति—देशान्तरासञ्चारित्वादिना भावयन्, तत्सन्निहिताग्नि-
निमित्तत्वाद्धूमस्य व्यभिचारमपश्यद्भिः तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्यैव सहचरिण्यग्नौ गमकत्वम्, इतरथा धूमस्यापि
15 व्यभिचारिणि धूमे व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यादनुमानार्थवत्त्वम्, विशेषणानुपादानेऽग्निमत्त्वमेव न गमयति,
उभयतोऽपि सहचरित्वे निमित्तनैमित्तिकत्वे वा सति यस्मात्, तस्मात्, स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा
सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि गमयतीति दर्शयति—यथाऽग्निमत्त्वेन विना नास्ति धूम[व]त्त्वं तथा तन्नि-
मित्तत्वमन्तरेण नास्तीत्यग्निमत्त्वनिमित्तत्वमपि गमयति उभयथाप्यव्यभिचारादिति ।

व्यभिचारदर्शनार्थं भवति एवं निमित्तनैमित्तिकभावयोरविनाभावः न तु सहचर्यमात्रेण व्यभिचारित्वादिति भावः ।
20 निमित्तनैमित्तिकभावे तथापि नैमित्तिकस्य [illegible] व्यभिचारदर्शनात् सहचरिभावोऽप्यावश्यक इत्याह—बलाकेति ।
[illegible] निमित्तम्, [illegible] नैमित्तिकस्य [illegible] दर्शनादिति भावः ।
[illegible] नैमित्तिकस्य [illegible] निमित्तस्य [illegible]
[illegible] निमित्तनैमित्तिकयोर्व्यभिचारदर्शनात् सहचरिभावोऽप्यावश्यक इति दर्शयति—बलाकापताकायाश्चेत्यादीति । [illegible]
[illegible] इत्याह—तत्कुसुमेति, [illegible] सहचरिभावस्य
25 निमित्तनैमित्तिकभावस्य च [illegible] धूमस्यापि व्यभिचारित्वप्रसङ्गेन, न हि [illegible]
हेतु [illegible] धूमस्य [illegible] देशान्तर[illegible]
[illegible] तथा [illegible] व्यभिचारित्वं सम्भवतीति भाव. । एतदेव दर्शयति—देशा-
न्तरासञ्चारीति [illegible] । [illegible]
यति, [illegible] —उभयतोऽपि सहचरित्वे निमित्तनैमित्तिकत्वे च सति [illegible] धूमस्याग्नेरिव
30 धूमे व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यादनुमानार्थवत्त्वम्, [illegible] सहचरिभावे निमित्तनैमित्तिकभावे वा [illegible]
[illegible] न गमयति [illegible] धूमो यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा तत्सन्निहिताग्निमत्त्वमपि गमयति, [illegible]

---

१ सि डे. डा. धाम्नधूमयोर्व्य° । २ सि. डा. डे. °व्यभिचारिण° । ३ सि डा. डे °प्रत्यग्नि ।

स्यान्मत लिङ्गत्वादग्निः प्रत्यक्ष प्रमाणान्तरमपेक्षते धूमवदिति तन्न भवति—

एवञ्च वक्रमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिग्रहेऽग्नेरपि गृहीतत्वान्न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, कृतकत्वेनेवानित्यत्वस्य, कृतकमित्युक्ते तदेव ह्यनित्यमध्रुवमित्युक्तं भवति, उत्पादविनाशयोर ध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहणं प्रदेशात्माभेदात् स एव निमित्तमग्निर्धूमस्य सहचरश्च, न हि तस्य धूमस्याग्नितोऽन्यन्निमित्तं भवितुमर्हतीति परिणाम्यभेदपरिणामान्तरसाध्यत्वे परिणामान्तरसाधनत्वात्, पूर्वप्रत्यक्षदृष्टान्वयकाले सम्बन्धस्मरणादन्यतरविवक्षितहेतुनोपात्तस्येतरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिः क्रियते, अर्हत्तस्यस्याभ्युपगम्यमानत्वात् ।

एवञ्चेत्यादि, एवं-वक्रपवनमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिग्रहेऽग्नेरपि गृहीतत्वान्न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, किमिव ? कृतकत्वेनेवानित्यत्वस्य, तद्यथा–प्रागभावप्रध्वंसाभावात्मकमेकमेव वस्तु अनित्यं कृतकञ्चोच्यते, ध्रुव स्थैर्ये, ध्रुव-स्थिरं 'स्थेयूनर्ध्रुवे' (वार्तिक १८६५) इति लप् स्थिरं न नित्यमनित्यमिति कृतकमित्युक्ते तदेवानित्यमध्रुवमित्युक्तं भव[ति, उ]त्पादविनाशयोरध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहणं प्रदेशात्माभेदात्, स एव निमित्तमग्निर्धूमस्य सहचरश्च, न हि तस्येत्यादि यावत् क्रियते[इ]त्यादि न हि तस्य-धूमस्याग्नितोऽन्यन्निमित्तं प्रदेशपरिणामात्मकत्वात् देशान्तरस्थाग्निपाषाणाम्बुकुम्भादि भवितुमर्हति सहचरं वा तत्सम्बन्धैकत्वव्यभिचारस्वप्रसङ्गात्, परिणाम्यभेदपरिणामान्तरसाध्यत्वे परिणामान्तरसाधनत्वात् एकमस्यैव हेतुसद्भावभावनार्थमाह–पूर्वप्रत्यक्षेत्यादि, यथापूर्वं प्रत्यक्षकालेऽग्निना सम्बद्धो धूमोऽग्निश्च धूमेन, तथाऽन्वयकाले तस्य सम्बन्धस्य स्मरणात्–यत्राग्निस्तत्र धूमो यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्यतरेण विवक्षितेन

हेत्वन्तरेण धूमलक्षणाभावस्यैव [illegible] गमकत्वेति भावार्थः । ननु यथाग्निर्लिङ्गी तथा धूमस्य प्रत्यक्षादि-प्रमाणान्तरमपेक्षेत न हि स्वरूपेण धूमो लिङ्गं भवति किन्तु धर्मेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण गृहीत एव तथाऽग्निरपि स्यादित्या-शङ्कायामाह–एवञ्चेति । स्वरूपेण धूमाग्निः गृहीतः किन्तु वक्रमूलत्वादिविशेषणविशिष्टे धूमे गृहीते तदग्निरपि गृहीत एवेति न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरापेक्षा तस्येत्याह–एवमुक्तेति । तत्र दृष्टान्तमाह–कृतकत्वेनेवेति कृतकत्वं प्रागभावप्रध्वंसा-भावरूपानित्यत्वम्, [illegible] यतो हि वस्तु [illegible] तदेवानित्यमुच्यते [illegible] भावः । एतदेवाह–ध्रुव स्थैर्ये इति [illegible] स्थिरं [illegible] 'स्थेयूर्ध्रुव इति वक्तव्य'मिति वार्तिकात्, न नित्यमनित्यमध्रौव्य-मुत्पादविनाशात्मकत्वं [illegible]–तथा धूमग्रहण इति [illegible] भावः । न हि धूमस्य [illegible] देशान्तरस्थोऽग्निः पाषाणादिर्वा निमित्तं भवितुमर्हति [illegible] साध्यत्वेऽपर [illegible] धर्मी हेतुर्भवति अन्यथा [illegible] साधनत्वे [illegible] साधने स्यादित्याह–न हि तस्येति । [illegible] पूर्वमिति [illegible] यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूमः यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति [illegible] साध्यस्याभिव्यक्तिर्भवतीति भावः ।

---

१ XX ११५ [illegible] । २ सि० [illegible] । ३ सि० [illegible] धूमो [illegible] ।

हेतुनोपात्तस्येतरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिः प्रत्यक्षकाल इव प्रत्यक्षवत्, सामर्थं धूमविज्ञानकालेऽग्निविज्ञान-
स्याभावात् ! अनित्यत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरन्योऽन्यव्याप्तिं
प्रतिज्ञाय हेतुमाह—अर्थवत्त्वस्याभ्युपगम्यमानत्वात्, अन्यापोहाभ्युपगमात् स्ववचनादेव चानेन अभ्युपगम-
पगतं त्वयेति वक्ष्यामः ।

5 स्ववचनानपेक्षायामप्यनित्यं सर्वं प्रयत्नानन्तरीयकं न भवतीति ते वचनं न्यायापेत-
मेव, तान्यपि सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकाण्येव, लोकप्रसिद्ध चेतनविहितवृत्तित्वात्
कुड्यादिवत्, लोकप्रत्यक्ष वातादीनामनग्न्यादित्वे स्पर्शादिमत्त्वाज्जीवच्छरीरत्वेऽपि
तु नास्त्यन्तशरीरत्वात् स्वयं प्रवृत्तत्वात्, स्वपदिवत् वातादिचैतन्ये सिद्धे
चेतनविहितवृत्ति च विद्युदभ्रमेघशब्दादि , सवितृगति तस्मात् विद्युदादीनि
10 प्रयत्नानन्तरीयकाण्यनित्यानि चेत्यन्योऽन्यगम्यगमकतेति ।

स्ववचनानपेक्षायामपीत्यादि, यद्यपि स्व वचनमनपेक्ष्यापि अनित्यं सर्वं प्रयत्नानन्तरीयकं
न भवतीति ब्रूषे तथापि ते स्ववचन न्यायापेतमेवेदम्, तद्यथा—तान्यपीत्यादि तान्यप्यभ्रप्रायाणि
सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकाण्येवेति प्रतिज्ञा लोकप्रत्यक्षेत्यादि समासप्रत्यक्षो हेतुर्यथा विहितवृत्तित्वादिति कुड्या
निर्दिष्टम्यः तत्सामान्य–लोकप्रसिद्धेत्यादि, विशेषप्रयोजनानि च पिण्डार्थेन विद्युदादीनां वातचैतन्यं साध्य
15 जीवच्छरीरं वातादयः अनग्न्यादित्वे स्पर्शादिमत्त्वात् गोवत्, तस्यापि गोर्मृतस्य जीवत्वाभावात् मा भूद्
नास्त्यन्तशरीर[ति] जीवच्छरीरत्वेऽपि तु नास्त्यन्तशरीरत्वेत्यादि यावत् स्वयं प्रवृत्तत्वादिति, विशेषणमयथात्व
स्वपदिवदिति, स्वपदेमैतन्यवत् वातादिचैतन्ये सिद्धे चेतनविहितवृत्ति चेत्यादिना विद्युदभ्रमेघशब्दादीनां
चेतनावत्प्रयत्नारब्धता दर्शयते सवितृगतीत्यादिना इन्द्रधनुषः, तस्माद्विद्युदादीनि प्रयत्नानन्तरीयकाण्य-
नित्यानि चेत्यनित्यप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरन्योऽन्यगम्यगमकता यथाविनाभावित्वदर्शनस्य विनाभावेना-
20 भावाभिः तत्प्रदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयोः । विधेः संयोगिवृत्तिर्विपर्यायप्रतिज्ञोक्ता ।

न त्वाधाराधेयवृत्तिरिति प्रतिपादयिष्यामः—

याऽप्याधाराधेयवृत्तिः 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासे-
ऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥' (प्र स) यस्मात्लिङ्गे धूमे लिङ्ग्यग्निर्भवत्येव न भवत्यपि तस्माद्धूम
पदमिवद्धूमो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तेष्वग्न्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति
25 नान्यत्र तस्माद्धूर्कं यद्धूमो धूमत्वेनेव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति

अत्र सामर्थं धूमविज्ञानकालेऽग्निविज्ञानस्याभावादिति अन्यापन्तरं नियमं प्रत्यनुक्ति इति परिहारे एवमनित्यत्व-
प्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरिति ग्रन्थमारभ्य स्ववचनप्रतिज्ञायाः अन्यथानित्यत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोः परस्परव्याप्यव्यापक-
भावप्रदर्शनाय प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यादिना विद्युदभ्रमेघशब्दादीनां चेतनप्रयत्नानन्तरीयकत्वप्रतिपादनम् अन्यात्प्रत्युक्तम् न न्यायानु
मते। यद्यपि लिङ्गलिङ्गिनो रन्योन्यस्य धर्मस्याधाराधेयत्वेऽपि अन्योऽन्याधारत्वेऽपि अन्यतरस्य विशेषेऽपि उभयत्र भेदस्यानुक्त्वा सर्वदि,
30 अन्यतरस्यैवेऽपि न आधारस्याधेयता आधेयस्य वाऽऽधारता एवमेव लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिरपि विशेषणं अन्यथा न
लिङ्गेन लिङ्गिधर्मपुरस्कारेण लिङ्गि गमकम्, न सामान्यधर्मेण, सामान्यधर्मपुरस्कारेण लिङ्गी गम्यः न तु विशेषधर्मेण, यदि च

१ भि. च अन्यत्वेति । २ सि च °सुत्त्वा ।

सामान्यस्य गमकत्वं लिङ्गिनि, न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्वं न सामान्यस्य, तदेतत्सर्वमविनाभावादाधाराधेयवृत्तेरिति, एषामपि तद्भावदर्शनविधेरेव गमकत्वं, यत्र दृष्टः तद्गमयति न यत्र चादृष्टस्तद्रूपावच्छेदेन ।

याऽप्याधाराधेयवदित्यादि, यामप्याधाराधेयवद्वृत्तिं मन्यसे 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवे'त्यादि-श्लोकः, तद्व्याख्या यस्माल्लिङ्गे धूमे लिङ्गी-अग्निर्भवत्येव [न] न भवत्यपि तस्मादुक्तमित्यवधारणार्थमदर्शनम्, [5]
यस्माच्च लिङ्गिन्येवेत्यादि पाण्डुद्रव्यत्वादिभिरित्यादि तद्विपरीतावधारणप्रदर्शनं गतार्थम्, सामान्यस्य गमकत्वं लिङ्गिनि न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्वं न सामान्यस्य इदम्, तत्सर्वमविनाभावादाधाराधेयवद्वृत्तेरिति पूर्वपक्षः, अत्रोत्तरं-एषामपीत्यादि, इयमप्याधाराधेयवद्वृत्तिस्तद्भावदर्शनविधेरेव यत्र दृष्टस्तद्गमयति दर्शनबलेन, न येन चादृष्टस्तद्रूपावच्छेदेन व्याप्तिर्वि[हि]तेति ।

अत्रापि— [10]

न हि योषिद्द्रव्यपाण्डुत्वं गमयत्यग्निम्, अभूताग्निभूमत्वात्, धूमभूतं तु पाण्डुत्वं गमयत्यग्निम्, धूमभूताग्नित्वाद्विधेरेव तद्भावस्य तद्भावत्वेनैव गमकत्वात्, यथा चेद् तथा द्रव्यत्वादिसामान्यमपि गमकमग्नेः धूमभूताग्नित्वात् पाण्डुत्ववत्, यत्तु धूमो दीहपादीनां न प्रकाशक इत्युक्तं तदपि तद्भावदर्शनविधेरेव, तथा चान्यथा च दृष्टत्वात् व्यभिचारात् दर्शनविधेरेवानुमानलक्षणोपपत्तेश्च, 'तद्भावदर्शनानुबन्धेन हि बुद्ध्युत्पत्तिरनुमानम्', धूमवत्त्व [15]
प्रदेशस्याग्निमत्त्वानुपपत्तिमेवेत्यैकान्तिकग्रहणेऽनुमानं भवति धूमादग्निरत्रेति, तस्यैकान्तेनैव

धूमो न धूमः धूम एव च गमको नाग्निरिति मन्यसे तदपि न युक्तमिति चेदुच्यते प्रथमतस्तन्नाप्युपन्यस्यति-याऽमपीति । यामाधाराधेयवद्वृत्तिमुपदर्शयति-लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति अयोगव्यवच्छेदोऽयम्, ततो दर्शयति-अग्निर्भवत्येव न न भवत्यपीति अत्र धर्मिणि धर्मस्य सद्भाव धर्मिण्यस्ते तथायोगव्यवच्छेदो न्यायप्राप्तः धूमेऽग्निर्भवति इत्येवं योऽयोगव्यवच्छेदः सर्व- धर्मिष्वप्यस्त्ययोगो यतो व्यवच्छिद्यतेऽत्र एव सामान्यधर्मेणाग्निर्धूमस्य इति कथ्यते अत एवोक्तं मूले-द्रव्यत्वादीनामिति [20]
द्रव्यत्वाद्यव्यभिचारित्वमेवेति भाव । यस्माच्च लिङ्गिन्येवेति अन्ययोगव्यवच्छेदोऽयम्, अग्नावेव धूमो भवति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सामान्यस्तु धूमोऽप्यग्नावेव [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] धूमः पाण्डुत्वादि [illegible] इति [illegible]
गमको न सामान्यधर्मेण अत उक्तं-द्रव्यत्वादिभिरिति । तदिममर्थमाह-सामान्यस्येति लिङ्गिनि सामान्यस्यैव [25]
गमको धूमो न विशेषाणामिति । [illegible] विशेषा एव गमका न सामान्यमित्याह-लिङ्गस्य चेति । सर्वमिदमविनाभाव [illegible] आधाराधेयवद्भावात् [illegible] मतं दर्शयति-तत्सर्वमिति । उक्तं पूर्वपक्षं [illegible] [illegible]-इयम पीति [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], स एव ह्यग्निर्धूमे भवति [illegible] [illegible] धूमेन [illegible] [illegible] न [illegible] न भवति किन्तु भवत्येवेति तद्भावस्य दर्शनादेव विधिरपेक्ष
गमकत्वं, न तु यत्र न [illegible], यथा [illegible] न भवति [illegible] भवतीति भावः । तद्भाव [30]
दर्शनविधि पाण्डुत्वं दर्शयति-न हीति । [illegible] पाण्डुत्वं [illegible], न हि [illegible]

---

1 लिङ्गिनीत्यपि । × × । 2 सि [illegible] ।

ग्रहणमव्यभिचारात्, व्यभिचारास्त्वनुमानाभासं धूमकुपाविवत्, यथा धूमः कुपो वाऽत्र धूमा दित्यनुमानाभासं व्यभिचारादर्शनबलेनैव तथाविधदर्शनपुरस्सनुपलम्भेनानुमानमपि ।

न हीत्यादि, योषिद्वृणपाण्डुत्व न गमकमग्नेः, अभूताग्निभूमत्वात्, धूमभूतं तु पाण्डुत्वं गमकमग्नेः, धूमभूतत्वात्, विशेषेण तद्भावस्य तद्भावत्वेनैव गमकत्वात्, यथा चेदमित्यादि, पाण्डुत्वादि-

5 विशेषस्य धूमभूतत्वेन गमकत्व[त्व]त् द्रव्यत्वादिव्यपायस्यापि धूमभूतेर्गमकत्वमग्नेरिति भावना यावत् पाण्डुत्वमिति, एवं तावद्भूमभूतसामान्यविशेषधर्माणां गमकत्वं तुल्यं [1]मिथो, एवं गम्यत्वनियमाविशेषः, तथाप्यग्नेरपि द्रव्यत्वसामान्यगतिरग्निभूतत्वात्, योषदग्निदग्धस्थिरिव द्रव्यत्वगतिः, अतद्भूतत्वात्, येन धूमो दीप्त्यादीत्यादि, दीप्तितैक्ष्ण्यादिविशेषागतिरपि तद्भावदर्शनविशेषेण तथा चान्यथा च-दीप्तितैक्ष्ण्यादिरूपेण तदितरस्थितस्येन च दहनात्वव्यभिचारात्, मार्तण्डमूर्त्यादीनामव्यभिचारस्य तद्भावगतिः, किं तर्हि ? सम्बन्ध-

10 व्यभिचारेण, निरात्मकत्-दर्शनविशेषेणानुमानस्योपपत्तेः स एवैषितव्य इत्यत आह-तद्भावदर्शनानु-सारेण हि पुरुषस्थितिरनुमानमित्येवदनुमानलक्षणम्, तद्रूपाचष्टे-धूमवत्त्वमित्यादि, यथा धूमवत्त्वं प्रदेशस्याग्निमत्त्वाद्भूतत्वमेवैतत्स्यैकान्तिकं ग्रहणं तथाऽनुमानं भवति, धूमादग्निरस्तीति, तस्मात्तदेकत्वेनैव गदृ्गमत्व-

मिरम् । धूमत्वं तु तद्गमकमग्नेः तस्यैव धूमभूतत्वात्, योषिदग्निपाण्डुत्वं तु योषिदग्नेर्न तद्भिपरिणामत्व्यस्य धूमभूतस्यतोऽप्यपि तद्भावदर्शनविशेषेण तद्भावत्वेनैव रूपेण पाण्डुत्वं गमकम्, न तु पाण्डुत्वसामान्यरूपेणेत्याशयेनाह-योषिदग्निपाण्डुत्वमिति ।

15 विशेषता विशेष एव गमको न सामान्यमिति वस्तुस्थितेः तथा तत्र तुल्यम्, तद्भावत्वेन गमकत्वं तत्सत्ताविशेषा एव सामान्यमपि यदि तद्भावे भवेदपि न प्रतिरुध्यात् तस्य गमकतासामर्थ्यमित्याशयेन सामान्यं सामान्यविशेषयोरैकमत्या-यथा चेदमित्यादीति द्रव्यत्वादीन्यपि तद्भावत्वेनैव रूपेण गमकानि न तु सामान्यरूपेणेति भावः । तथैव विशेषसामान्यविशेषयोस्तद्भावत्वेनैव गमकत्वेनाविशेषमाह, किञ्चित्सामान्यमपि न सामान्यरूपतो गम्यमपि तु तद्भावत्वेनैवेत्याह-एवं गम्यत्वनियमाविशेष इति सामान्यमेव गम्यं न तु विशेषा इत्येवं विशेषो नास्ति गम्यतायामन्यतद्भावविरहस्यैकस्याविशिष्टत्वादिति भावः । अग्निगत-

20 सामान्यस्यापि तद्भावेनैव गमकत्वमाह-अग्नेरपीति । यथैव द्रव्यत्वमग्निभूतं तथैव द्रव्यत्वं तद्भावत्वाद्गम्यम्, अग्निव्यतिरिक्त-भावितं द्रव्यत्वं तु न धूमेन गम्यम्, अग्निभावत्वाभावादेवेति भावः । धूमस्य दीप्तितैक्ष्ण्यादीनामभावादपरम्, अतदग्निभावत्व-मग्निभिना कार्यं न भवति तथातथाभूतानां कार्यं धूमो भवति अग्निस्थदीप्तितैक्ष्ण्यादिकार्याणामपि धूमो व्यभिचरति इति ते व्यभिचारेण गम्या इति चतुर्थे तथा तथापि तद्भावदर्शनविशेषेणैवाह-येन तु धूम इति । दीप्त्यादीनां व्यभिचारो तद्भावदर्शनात् अविद्यमानत्वात्तद्भावेन दर्शनाद तद्भावदर्शनविशेषेण धूमात्तेषामगतिरिति भावः । तद्भावदर्शनमाह-तथा चान्यथा चेति,

25 दीप्त्यादिभिरग्नेस्तद्भावदर्शनान्यो नास्ति व्यभिचार इति भावः । ननु दीप्त्यादिविरहितत्वं न धूमम् ? निरग्नेरदीप्तधूमत्वेऽपि ? पावकाभिरेण भवति पुनरेव व्यभिचारः ? यदि तर्हि दीप्त्यादीनां मिथो व्यभिचारः स्वाभावादित्याह-तावदग्नेरिति न हि यत्र व्यभिचारं ब्रूमः तत्र तेषां सम्बन्धाभावात् किन्तु यत्र अग्निरग्नौ दीप्त्यादिसम्बन्धो नास्ति तत्र व्यभिचारो बोध्य इति भावः । तद्भावदर्शनविशेषेणानुमानं एवानुमानलक्षणं तद्भावदर्शनव्याप्त्या हि पुरुषस्थितिरनुमानमित्येवमुपपन्नं इत्याह पूर्वोक्तविशेषे चेति । प्रदेशस्य धूमवत्त्वमग्निमत्त्वव्यभिचारेण न हि प्रदेशस्य धूमवत्त्वं तथाग्निमत्त्वमन्तरेण सम्भवतीति नैकान्तेन एतो तथ

30 तदन्वं विनाऽनुमानं धूमादग्निसिद्धि भवति तद्व्यतिरेकेणानुपपत्तेः धूमवत्त्वस्याग्निमत्त्वव्यभिचारित्वाभावादिति व्याचष्टे-यथा धूमवत्त्वमिति । यदा तु व्यभिचारी भवेत्तदा तदनुमानाभासं भवति यथा यथाविध्न धूम अत्र कुपो वा इति प्रतिज्ञाय धूमात् इति हेतुं प्रयुञ्जयात् तदिदमनुमानाभासं भवति, तत्र धूमकूपयोरव्यभिचारदर्शनाभिमतत्वानुपलम्भाभावात्

1 सि क डे डा धूम धूमा । 2 सि क्ष. डा डे विविशेष । 3 सि. यत्तु धूमो दीप्त्यादिस्यादि । 4 सि. क्ष. डा. डे °दर्शनविशेष । 5 सि क्ष डा डे तदात्मत्वात् । 6 सि क्ष डा. डे विविशेषा ।

मिचारात्, व्यभिचारात्तु अनुमानाभासम्, तद्यथा—धूमस्तुषारादि[व] व्यस्तनैरन्तर्याद्व्यभिचारेण यथा
यथा तु धूमः क्षुपो वाऽत्र धूमानिति तदानुमानाभासं भवति, विनापि धूमाग्निना दृष्टत्वाद्व्यभिचारात्
दर्शनबलेनैव, तदुपसंहार०—तथाविधदर्शनानुस्मरणबलमेवानुमानमपीति गद्यार्थम् ।

एवमनध्यवसायविपर्ययानुमानाभासावपि, तदतत्परस्वरूपगतमेकान्तमनाश्रित्य ज्ञानमन-
वधृतार्थमनध्यवसायः, विपर्ययस्त्वभूते भूतप्रत्ययो भूते चाभूतप्रत्ययः, एतावप्यनुमानाभासौ, 5
तत्परिणामाव्यवच्छेदेन दृष्टवत्, स्व मत्या व्यावृत्तेस्त्वनुमानाप्रामाण्यापत्तिः, न भवति न
भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादर्थान्तरमभावो वा, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्यवसायवत्, भाव-
वृत्त्यननुरोधिमतिपरत्वाद्वा विपर्ययवत्, तस्मात् दृष्टवदेवानुमानवदाभासौ, यथादृष्टज्ञाना
नुपतत्त्वादिति ।

(एवमिति) एव—सम्यगनुमानाभास[वत्]वानध्यवसायविपर्ययानुमानाभासावपि, तद्यथा—तद 10
तत्स्वेऽपि, स चायम् यो तदसत्सो तयोर्द्वय तद्रूपमेकान्त—भूतमेवाभूतमेवेति, अनाश्रित्य यथाऽभि-
न्नेव, अभिन्न अपसर्पेवमादि अभिभिन्नतासन्दिग्धरूप ज्ञानमनवधृतार्थमनध्यवसायः विपर्ययस्त्वभूते
भूतप्रत्ययो भूते चाभूतप्रत्ययः, स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्, एतावप्यनुमानाभासौ तत्परिणामाव्यवच्छेदेन—
तथाविधदर्शनानुस्मरणबलमेवानुमान दृष्टवत् तथैवानुमानाभासोऽपि, स्वमत्या व्यावृत्तेस्त्वनुमाना-

---

व्यभिचारादिति अभिमतनिश्चायकत्वमनैकान्त्याद्विविधत्वस्मृत्यव्यभिचारदर्शनादिति भावः। एतदेव स्फुटयति—यथा तु धूम 15
इति, धूमः [illegible] गुल्मादिरेव । तथा तथा दर्शनबलादेवानुमानतदाभासयोर्भेदमभिप्रेत्याह—दर्शनबलेनैवेति ।
उपसंहरति—तथाविधेति । एवं व्यभिचारादनुमानाभासं सम्यगनुमानाभावं उच्यते [illegible]
मानाधिकरणत्व प्रदेशे च धूमदर्शनमात्रमानयमेदर्शनादिप्रदेशदर्शनाच्च विमर्श प्रदेशे [illegible] । किं चाऽन्योऽप्याभि-
नवमानाभासाविति [illegible], स्वानुभवप्रमाणभावादनुमानाभासावपि [illegible] एवमनुमानाभासमुपदर्श्यानध्यवसायविपर्ययानु-
मानाभासौ दर्शयति—एवमिति । [illegible] विपर्ययानुमानाभासयो तथा- 20
विपर्ययस्वरूपप्रदर्शनायाह—अनध्यवसायेति । अनध्यवसायमाभासमेव निरूपयति—तदपेति तदतत्परस्वरूपगतमेकान्तमना-
श्रितसन्दिग्धरूपमनुमानमनध्यवसायाभासम् यथा [illegible] सन्दिग्धार्थस्थाणौ हि [illegible] सह चान्वर्त
[illegible] अनुमानाभासम् इति भावः । [illegible] निरूपयति—स चायम यथायेति [illegible]
[illegible] इति, तदनाश्रित्य [illegible] 25
[illegible] एवेति वा निश्चयरहितं [illegible] एव चानवधृतार्थं ज्ञानमनध्यवसाय इति भावः । [illegible]
[illegible] विपर्ययानुमाना-
भासोऽपि तथाविधदर्शनबलेनैवेति दर्शयितुमाह—विपर्ययस्त्वेति भूते वस्तुन्यभूतप्रत्ययोऽभूते वा भूतप्रत्ययो विपर्ययः यथाऽ-
पुरुषभूते स्थाणौ पुरुषोऽयमिति प्रत्यय इति विपर्ययस्य सामान्यलक्षणम्, [illegible] प्रत्यय इति भावः । एतावप्यनुमानाभासौ
तथाविधपरिणामव्यवच्छेदेन न भवितुं अर्हताविति तथाविधदर्शनबलेनैव तावपि भवत तथाविधदर्शनानुस्मरणमनुमानं एवं अनु- 30
मानाभासोऽपि तदनुस्मरणबलानुसारेण [illegible] एतावपीति । स्वमते तु [illegible] अनुमानाप्रामाण्य-
[illegible] परमार्थत्वादनुमानमप्रमाणमेव भवतीत्याह—स्वमत्येति । तदेवाह—न भवतीति [illegible]

---

१ तै. प्र. पा. दृष्टवत् ।

मामान्यापत्तिः, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वात् अर्थान्तरमभावो वा अवस्तुत्वप्रसङ्गात्, अग्निर्न भवत्युदकमनग्निः, स न भवति यतः खपुष्पं वेति व्यवच्छानमेवेत्यसामान्यापत्तिः पूर्वोक्तन्यायेन कस्मात् अवस्त्वाम्नानात्, अनध्यवसायवदित्यप्रामाण्यम् यथा विपर्ययवदप्रामाण्यापादनार्थमाह–माञ्‌ दृश्यमनुरोधिप्रसिद्धेर्वा विपर्ययवदिति–माञ्‌साम्येऽपि विरूपेण प्रवृत्तिरभिमवन तदनुरोधिनी न भवति या

5 प्रतिपत्तिः सा माञ्‌दृश्यमनुरोधिनी, तस्याः प्रतिपत्तेर्माञ्‌दृश्यमनुरोधिन्या हेतोरप्रामाण्यं स्यादेवमनुमानस्य, पुरुषे स्थाणुप्रत्ययवदिति प्रागुक्तन्यायवशेनाभिधापादनं गतार्थम्, तस्मात् दृष्टवदनुमानतदाभासौ, यथा-दृष्टज्ञानमनुपपन्नत्वादिति ।

एवञ्च तदपि दूषणं यत्सम्बन्धानुमानलक्षणस्य प्रसक्तं न दूषणमेव, दृष्टविधिदूषेरनुमानोक्तेः ।

10 एवञ्च तदपीत्यादि, अविशेषेण सम्बन्धानुमानलक्षणस्य 'सम्बन्धादेकस्मात्' इत्यादेः 'असदेव कार्यं कारणम् ( ) इत्यादेश्च यत्किञ्च दूषणम्–सम्बन्धस्याविशिष्टत्वादनुमा[न]मिदमित्यत्र नियतम् दीप्तिवैरस्यादीनामपि गमकत्व धूमवदणुत्वादिविशेषगमकत्ववत् द्रव्यसत्त्वादिसामान्यस्यापि गमकत्वम् अग्नेर्वा गमकत्व धूमवत् धूमस्य वाऽग्निवद्‌द्रव्यत्वमित्यादयो दोषाः प्रसक्ताः, दृष्टविधिदूषेरनुमानोक्तेः यथा दृष्टस्तथा संदेहानध्यवसायविपर्ययनिश्चयप्रसिद्धैरभ्युपगमादिनैवेदमपि न दूषणम् दृष्टविधिदूषिमात्-

15 त्वाद्‌नुमानस्येति ।

भवतीत्यनुमानं स्यादिदम्, अग्निर्न भवतीत्येवेऽप्यभवनार्थं अग्निर्न भवतीत्यतोऽप्यभवनार्थं हेतुमतोऽप्यभवनपरमार्थत्वम्, भवनार्थताया अभावमात्रमिति भावः । तदपि विभिन्नमाह–अर्थान्तरमभावो वेति । अभावपक्षे हेतुमाह–अवस्तुत्वमिति । अर्थान्तरत्वमभवन विभावयति–अग्निर्नेति उदकादिरपि तदग्निर्न भवतीति भवपदार्थान्तरमेवाग्निर्न भवतीति स्यात्, अभवनाग्नि-भवतीत्यर्थान्तरमेव भवतीति न विषमं अग्निरपि स्वात्मव्यतिरिक्तविविक्तिनाद भावात्मवेति, सर्वस्यापि स्वरूपेण

20 वस्तुस्वरूपमेव सर्वस्य सामान्यापत्तिरिति भावः । [illegible] ज्ञानमित्यादि भवतीति [illegible] त्वात् [illegible]–अवस्त्वेति । अभावस्यापि [illegible] वा [illegible] विपर्ययवदिति । अनुमानस्य [illegible] विपर्ययवदिति । [illegible] न भवति [illegible] भावः । [illegible] तदनु-रोधिनीति विभजति–तस्याश्चिति । एवं [illegible]

25 दर्शितं प्रमाणितानि [illegible] प्रतिपादयति–एवञ्चेति । सम्बन्धादेकस्मात् [illegible] संबन्धसानुमानलक्षणम्, असदेव कार्यं [illegible] अविशेषेणेति 'न न [illegible] न सम्बन्धी [illegible] धूमो वा [illegible] धूमात् [illegible] संयोगेन [illegible] धूमात् [illegible] सामान्यवत्त्वं [illegible] यथा खलु [illegible] संयोगेऽपि [illegible] न [illegible] तु सम्बन्धमात्रम्, तथा धूमस्य [illegible] सामान्यधर्मो

30 अपि द्रव्यत्वादयो [illegible] धूमत्वे [illegible] धूमस्य [illegible] दोषत्वसक्तौ न [illegible] दृष्टधूम [illegible] भावः । तदुक्त [illegible] सम्बन्धस्येति । तदाक्षेपे हेतुमाह–दृष्टविधीति दृष्टविधिदूषेरनुमानोक्तेस्तदुक्तं दूषणजातं न दूषणमिति भावः ।

१ मि व व है अनुमानेदोषा ।

लिङ्गाभ्यत् 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव' इत्यस्याः कारिकाया योऽर्थोऽवधारणवैपरीत्येनानुमानमित्युक्तः तस्य दूषणार्थमाहाऽऽचार्यो 'लिङ्गेन न विना लिङ्गी'त्यादि श्लोकेन—

यथाह–न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं सम्भवत्येवायोऽग्निमदिति, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवन्नेव पक्षधर्मो भवति, नाभवन्, असिद्धत्वात्, लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव, वाष्पादिव्युदासेन, तस्य चाग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्वं न भवति, न दृष्टत्वाद्धूमे तैक्ष्ण्यादिना च अविधिवृत्त्या, यथा चाऽऽह–यदा भवति लिङ्गं तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते नियमेन तस्य सद्भावे तत्रैवाग्नौ नान्यत्र लिङ्गत्वम्, अत्रदाध्यत्वाद्यैतन्मवेश सम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गम्, धूमगतद्रव्यत्वाद्यन्यप्रकाशनन्त्वसत्यदृष्टदर्शनविधेरेव, तथाऽव्यभिचारात् ।

यथाऽऽहेत्यादि परमतमदर्शनं यावदयोऽग्निमदिति, नियमविपर्ययेण नोदाहरणम्, अत्रोत्तरे 10 लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवन्नेव पक्षधर्मो भवति नाभवन्नसिद्धत्वात् बहुमूलत्वादिविशेषणावधूयपक्षधर्मस्यैव लिङ्गत्वाल्लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव वाष्पादिव्युदासेन तस्य च–धूमस्याग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्ग[त्वं] न भवति, न दृष्टत्वात् धूमे–धूमे तस्यादृष्टत्वात् तैक्ष्ण्यादिना च सह विधिवृत्त्येति, यथा चाऽऽहेत्यादि लिङ्गिन्येवेत्यस्यावधारणस्य निरूपणम्–यदा भवति लिङ्गं तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते, कस्मात् ? नियमेनेत्यादि, तस्य धूमस्य सद्भावे बहुमूलत्वादिविशेषपरिच्छिन्ने तत्रैवाग्नौ नान्य- 15 त्रापोऽग्न्यादौ लिङ्गत्वम् किं कारणम् ? अग्निरत्वेत्यत्रभव्यत्वाधिकरणवाचिनो धूमवत्त्वस्य अत्रभव्य

अत्र 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ।' इति कारिकापूर्वार्धेऽवधारणस्य वैपरीत्ये सति नानुमानम्, लिङ्गलिङ्गिनोरसम्बन्धादिति च उत्तरार्धार्थं तं दूषयितुमाह–लिङ्गाभ्यदिति लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्यवधारणम्, न तु लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेति अग्न्यादौ [illegible] लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधारणम्, न पुनर्लिङ्ग एव लिङ्गीति लिङ्गाभावेऽप्यग्न्यादौ लिङ्गिदर्शनात् व्यभिचारादिव [illegible] वैपरीत्येऽनुमानाभाव [illegible] तत्र पुनरिति 20 भावः । परमतमुपदर्श्य तदित्थं करोति–यथाऽऽहेति लिङ्गे धूमे इति लिङ्गीनिर्भवत्येव न तु लिङ्गिन्यग्नौ सर्वत्र लिङ्गं भवत्येवोऽग्न्यादौ धूमाभावादिति परमतमदर्शनमित्याह–परमतमदर्शनमिति । लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यवधारणं समर्थयति लिङ्गिनि देश इति । अग्निमद्देशसम्बन्धेन पर्वतादिना धूमेन भूयते अन्यत्रायोऽग्न्यादिस्थानादिना वा न सोऽग्निमूलो न भवति किन्तु भवन्नेव एतदग्निमद्देशे भवन्नेव धूमः पक्षधर्मो भवति नाभवन्निति धूम असिद्धत्वात्, अस्यलिङ्गाभावनिर्णयेन हि बहुमूलत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य धूमस्य धूमत्वविशिष्टपक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वम्, न वाष्पादेरन्यथात्वात् 25 लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यवधारणं युक्तम् एवेति भावः । अग्निगततैक्ष्ण्यादिविशेषा धूमस्य धर्मा न भवन्ति तैक्ष्ण्यादिना सहभावेऽपि विधिवृत्त्याऽदृष्टत्वादित्याह–तस्य चेति । लिङ्गिन्येवेतरत् पुनरिति पादार्थमाह–यथा चाऽऽहेति यदि लिङ्गिन्येव नान्यत्रेत्यवधारणमिष्यते अग्नेरग्निविशेषे प्रदेशे एव प्रमाणोपपन्नमग्निं परस्परं नियमेन भवन्त्वाग्निधूमौ देशस्यैकस्य मेदभिन्नतया तादृशतया भवतः तत्र च धूमवत्त्वं बहुमूलत्वादिविशेषणविशिष्टत्वेन, तद्वैतान्यतविनियमनिर्देशे नियतत्वात् इत्यत्र धूमो नायोऽग्न्यादौ भवति तस्य यत्सद्भावेऽग्न्यादिभ्यो धूमो भवति तं प्रत्येव तस्य लिङ्गत्वमत एतदेवमन्यत्रापि लिङ्गि- 30 न्येवाग्नौ धूमस्य लिङ्गत्वमित्याह तस्य धूमस्येति । तत्र हेतुमाह–अग्निरत्वेति अग्निविशिष्ट [illegible]

---

१ सि क्ष डा. डे भवतीत्येव । २ सि क्ष. डा. डे बहुमूल । ३ सि क्ष डा. धर्मस्यैव । ४ सि. क्ष डा डे धवत्वे ।

वाच्यैतत्सर्वैकसम्बन्धिमेवाग्नौ लिङ्गत्वात् अन्यथाऽनुमानदोषभावकोपत्वात् तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गमिति सिद्धम्, वस्तुतः धूमगतद्रव्यत्वाद्यन्यप्रकाशनं तत्सम्बद्धदर्शनविवेरेव तथाऽव्यभिचारात्।

किञ्च—

यथा च त्वयोच्यते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति तत्र लिङ्गे चेति लिङ्गिनियमः तथा च धूमादपि गतिवत् धूमाद्यधारणकारणविशेषसहचाराग्निविशेषः तेभ्य एव किमिति नेष्यते? यथा मधुर हरिततृणेन्धनोऽग्निः मशकनिवारणार्थं यत्र गोकुले क्रियते तत्रैवोपकविशेषो धूमस्तार्णास्वतादि विशेषानग्नेर्गमयति तथा बहलतुषावकीर्णे गृहाङ्गणगते मृत्पात्रकाराः शिल्पिनोऽग्निं कुर्वन्ति तत्रैव तौषकौपार्थि गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वदर्शनाल्लिङ्ग एव लिङ्गिनो भावः।

(यथा चेति) यथा च त्वयोच्यते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति तत्र लिङ्गे चेति लिङ्गिनियमस्तथा चेदं दोषजात—तेभ्य किमिति नेष्यते? धूमाद्यधारणकारणविशेषाणां शीततरमन्दप्रकाशनादिविशेषसहचरणात् धूमादग्निरिवेति तदधारणकारणविशेषसहचराग्निविशेषः कस्मान्नेष्यते? तेभ्य एव—धूमाद्यधारणकारणविशेषेभ्यः सामान्यवद्दर्शनमिति चेत्तन्नेति दर्शनमवतीत्युच्यते तद्यथा—मधुरहरितेत्यादि, यत्र दोग्धारः पुरुषा एव दोहयन्ति इतिविरहिताः गोकुले हरिततृणावकीर्णे, न चाऽऽवासे, गवां मशकनिवारणार्थं हरिततृणेन्धनोऽग्निः क्रियते, तत्रैव तदन्यकोपकविशेषो धूमः तार्णास्वतादिविशेषानग्नेर्गमयति यथा बहलेत्यादि न तेषाऽऽमितरा विशेषः तत्र[त्र]मृत्पात्रकाराः शिल्पिनस्तत्र[?] तौषकौपार्थि गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वदर्शनात्—धूम एव लिङ्गिनः—अग्नेर्भावः, तस्मात्तदधारणनैरपेक्ष्येण लिङ्गलिङ्गिता, न च विशेषागम्यतेति।

सामान्यतोदृष्टात् प्रत्यक्षविषयधूमाधारप्रदेशसम्बन्धिन्येवाग्नौ धूमस्तस्य लिङ्गत्वमन्यथाऽनुमानदोषप्रसङ्गादिति अत्रानुमानाङ्गम् एव अग्नेः सामान्यस्य लिङ्गत्वात्, न हि प्रसिद्धं साध्यते, अग्नेरन्यदर्शनात् लिङ्गित्वं तत्र लिङ्गाभावात्, लिङ्गाभावाद्धाभावात्,

२० न हि ते लिङ्गान्ते लिङ्गदर्शनात् तेषां लिङ्गनिरपेक्षत्वमेव [illegible] धूम [illegible] सम्बन्धाभावेन लिङ्गमिति भाव । धूमस्येव [illegible] प्रकाशनं न भवति [illegible] [illegible] धर्मे [illegible], कारणस्य [illegible] तेषां [illegible] [illegible] तदपि [illegible] वस्तुतरिति । यथा लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति दोषमाह—यथा चेति । यदि लिङ्गे लिङ्गिनोऽव्यभिचारादि धूमोऽग्निमवगमयेत् तर्हि न भवेत्—तत्र लिङ्गे चे

२५ तिति । लिङ्गे लिङ्गिनियमेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विशेषाणां [illegible] [illegible] सामान्यधर्मा एव गम्या न विशेषधर्मा इत्यत— धूमाद्यधारणेति । धूमाधारणकारणविशेषाभिविशेष्ये [illegible] न [illegible] [illegible] इत्याशङ्कते—सामान्य मिति । तात्पर्यं [illegible] दर्शनमवतीति । तादृ दर्शनमित्याह—तद्यथेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

३० [illegible] भाव । [illegible] बहलेत्यादीति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव । [illegible] [illegible] लिङ्ग एव लिङ्गिनो भाव इति [illegible] न चाचित् [illegible] [illegible] विशेषाण्यमपीति । ननु लिङ्गिनो विशेषाध्यवसायो न सम्भवे लिङ्गिव्यभिचारित्वात् लिङ्गिनो [illegible]

१ सि. क्ष. डे. लिङ्गित्वात्। २ सि क्ष डा डे दोषाभाव । ३ सि क्ष डा डे धूमप्यावकल्प । ४ सि क्ष डा. डे तोषकौपीति वि । ५ सि क्ष डा. डे मात्रार्थमि । ६ सि क्ष डा. डे इत्यादि ।

अथोच्येत तस्यैव व्यभिचारिणो विशेषा न तु गम्यन्त इति विशेष्योक्त एवेत्येतदपि न, तैक्ष्ण्यादिवचनात्, मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भावदर्शनविधेरेव तद्विति, तस्माल्लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्ययुक्तमुक्तम् ।

अथोच्येतेत्यादि, स्यान्मत मया विशेष्योक्त एव तार्णतौषादिविशेषा न तु गम्यन्ते, केषाम् ? तस्यैव व्यभिचारिण इत्येतदपि न तैक्ष्ण्यादिवचनात्—त्वया हि दीप्तितैक्ष्ण्यादयो विशेषा न गम्यन्त इति कारिकाय विवृण्वतोक्तत्वात्, तैक्ष्ण्यादीनाञ्च गम्यत्वस्य दर्शितत्वादिति, किञ्चान्यत् मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भावदर्शनविधेरेव तद्विति—तदपि च विशेषाणां गम्यगमकत्वस्य साध्यसाधनधर्मयोस्तद्भावेन द्वयोर्विधिरूपेण संयोगिवद्वृत्तेः दर्शनत्वेनैव, न व्यावृत्त्येकाभिहितत्वमेव, तस्माल्लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्ययुक्तमुक्तम्, लिङ्गेन न विना लिङ्गीत्यादिश्लोकश्च साधूक्तः ।

यदप्युक्तं लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति तदपि—

न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्, शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्निरिति वक्तुम्, असम्प्रधुक्षितानग्नित्वात्, स ह्यसन्दीप्तेन्धनावस्थोऽरण्यवस्थो वाऽग्निरधूमको ऽधूमकत्वादनग्निरेव, भस्मच्छन्नस्यापि बाष्पोष्मपुद्गलनिःसरणात् सेन्धनस्य सधूमत्वाच्च परमार्थतः तत्परिणामात्, सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियतः, यथाऽग्नौ धूमः, एवञ्च लिङ्गं लिङ्गिनि व्यापित्वादेव गमकत्वं भजते, कृतकानित्यत्ववत् ।

(न चेति) न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्—यथा वासगृहेऽपनीताग्निके लिङ्गिनाऽग्निना विना धूमस्य दृष्टत्वादग्निविनिर्धूमत्वस्यैवेति[वा], शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्निरिति वक्तुम्, कस्मात् ? असम्प्रधुक्षितानग्नित्वात्—स ह्यसन्दीप्तेन्धनावस्थोऽरण्यवस्थो वाऽऽग्निरधूमकः अधूमत्वा-

---

त्वाद्युक्तमेव विविध [illegible] विशेषाणामगम्यत्वमित्याशङ्कते—अथोच्येतेति । व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति कारिकार्थं [illegible] तथा [illegible] तैक्ष्ण्यादीनामपि [illegible] न तैक्ष्ण्यादिभिरिति हि व्याख्यातम् [illegible] तेषां गम्यत्वं प्रतिपादितमेवेत्युत्तरयति—इत्येतदपि नेति । त्वया तैक्ष्ण्यादीनामगम्यत्वं दर्शितम् मया [illegible] [illegible] विशेषा गम्यन्त इति दर्शितं तैक्ष्ण्यादीनां गम्यत्वमित्याह—त्वया हीति । तत्रैव दोषं स्मारयति—मया तत्रापीति, दीप्तितैक्ष्ण्यादिविशेषाणामपि तद्भावदर्शनविधेरेव तथाऽन्यथा च दृष्टत्वादिति तत्राप्युक्तमेवेति भावः । विशेषाणां गम्यगमकभावोऽपि साध्यसाधनधर्मयोस्तद्भावदर्शनविधेरेव न तु [illegible] दर्शनत्वेन [illegible] न न [illegible] व्यावृत्त्येकेनाह—तदपि चेति । निगमयति—तस्मादिति । यच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्युक्तं तत्र वासगृहावौ गृहाग्निके धूमस्य व्यभिचारित्वमिति एतदाह—न च लिङ्गिन्येवेति । न [illegible] दृष्टान्तौ मूलाग्निके वासगृहादौ [illegible] [illegible] धूमस्य योगाभावात्—न चेति । व्यभिचारित्वं धूमस्य नास्त्येवेति दर्शयति—शक्यते चेति । यत्र यत्राग्निस्तत्र धूमः न हि धूमस्तत्रेऽग्निरिति [illegible] न तथा [illegible] [illegible], यतो हि स न भवति तत एवानग्निः [illegible]—असम्प्रधुक्षितेति असम्प्रधुक्षितस्यानग्नित्वादित्यर्थः । अग्नि-

---

१ सि. क्ष. डे. पृथगेवेत्यादि तेऽमनु । २ सि. क्ष. डे. भव ।

धनमिरेव, अगि रगि लगि गत्यर्थाः इत्यर्थनात् गमनादग्निः, येनेन्धनो न गच्छति स इति, अगच्छ-न्नैवदहनमिरेव, ससत्त्वमसत्त्वादि बाष्पोष्णपुद्गलनिःसरणात् सेन्धनत्वं सधूमत्वञ्च परमार्थतः तत्परिण-मात्—[illegible] सम्बीपनप्रत्यञ्जनाकारमुर्मुर[illegible] धूमपरिणामात्मत्वात् सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियतः तथाग्नौ धूमः एवञ्च कृत्वा प्रयोगः—छिन्न धूमो 5 छिन्नेऽग्नौ व्यापित्वादेव गमकत्वं भवते—विविक्तस्वैकेदर्थः। कृतकानित्यत्ववदिति दृष्टान्तः यथा कृतकत्वमनित्यत्वं व्याप्नुवद्गमयति तथा धूमोऽप्यग्निमिति, एवं छिन्ने छिन्नमपि भाव्यम्।

व्यभिचारभेदं कृत्वा साध्यधर्मस्य छिन्नत्वे साधनधर्मस्य छिन्नत्वेऽपि ब्रूमः 'यथा छिन्नमपि व्यापि छिन्नमप्यग्निरपि तथा। व्यापित्वादुभयोर्लिङ्गलिङ्गिता गोविषाणवत्। (प्रयोगकृतः) संयोगिसमवायी साध्यसाधनयोः प्रवेशधर्मत्वात् प्रसिद्धाप्रसिद्धसम्बन्धित्वविवक्षया धर्मिण 10 एवैकस्य छिन्नत्वाच्छिन्नत्वाच्च।

व्यभिचारितत्त्वादि, असम्भवेन साध्य साधनयोरेकमेवेत्युक्तत्वात् परस्परव्यापित्वादिविकल्पे वैयोगिकतोऽपि गम्यगमकत्वा न व्यावृत्त्येतत्र किं चित्रम्? व्यभिचारेणापि भेदं कृत्वा साध्यधर्मसामर्थ्यछिन्नत्वे साधनधर्मस्य—धूमस्य छिन्नत्वेऽपि ब्रूमः 'यथा छिन्नमपि व्यापि' (प्रयोगकृतः) इत्यादिप्रयोगः, यथोच्यते

[illegible]—अगि रगीति [illegible] गत्यर्थानां [illegible], [illegible] न गच्छति न वा [illegible] 15 [illegible] भाव। [illegible]—[illegible]पीति [illegible] एवं [illegible] परमार्थतोऽग्नौ, धूमे हि [illegible] परिणामि [illegible] परिणामं न [illegible] [illegible] भावः। [illegible]—[illegible]मिद्धेतेति, [illegible] तेषां [illegible] धूमो [illegible] तस्मात् [illegible] एवं [illegible] धूमोऽपि [illegible] भावः। [illegible]—एवञ्च कृत्वेति। 20 छिन्ने [illegible] गमकत्वं भवते—धूमोऽग्नेः [illegible] भवते [illegible] न हि [illegible] [illegible] यदि हि [illegible] तर्हि [illegible] भावः। [illegible] [illegible]—विविक्तस्वैकेदर्थं इति। [illegible]—कृतकेति। [illegible] गमकत्वं भवते [illegible]—एवं छिन्न इति। [illegible] [illegible] भवते [illegible] 25 [illegible], परन्तु [illegible] [illegible] व्यभिचारितत्त्वादिति। [illegible]—असम्भ-वेनेति साध्यं [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible] इति भावः। [illegible] यथा छिन्नमपीति [illegible] 'यथा 30 छिन्नमपि व्यापि छिन्नमप्यग्निरपि तथा। व्यापित्वादुभयोर्लिङ्गलिङ्गिता गोविषाणवत्' इति। [illegible]

---

१ सि. [illegible]। २ सि. [illegible]। ३ सि. [illegible]। ४ सि. [illegible] एवं [illegible]। ५ सि. [illegible] छिन्नत्वे।

यथा 'कामं लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिव्यापि न तत्त्वतः । व्यापित्वान्न तु तत्तस्य गमकं गोविषाणवत्' ॥ (प्रमा० स०) इति किमुक्तं भवति—सत्यपि लिङ्ग कृतकानित्यत्ववत् संयोगिवद्धूमस्याऽग्न्योऽन्यव्यापित्वे धूम एवाग्नेर्गमको नाग्निर्धूमस्य यथा गोत्वाद्विषाणीति गोत्वं विषाणित्वस्य गमकं न विषाणित्वं गोरिति विषाणित्वस्य गोगजवृषमहिषवराहादिषु व्यभिचारादिति, अत्रापि गम्यगमकनियमोऽस्मन्मतेनेत्येष श्लोकः यथा लिङ्गमपि व्यापीति, अस्य व्याख्या—संयोगिवद्धूमाग्न्यादिवत्त्वादि, प्रदेशधर्मत्वात् तस्यैव साध्यसाधनत्वोपवर्णनं प्रागुक्तमविशिष्य यथा लिङ्गमपि व्यापि, धात्वग्निसम्बन्धेन, अग्निपरिणामत्वेन धूमस्याग्नेरन्वयलिङ्गलिङ्गिताऽस्त्येव प्रागुक्त समर्थता को दोषः ? इति ।

तमेव न्यायं सारयति—

अत एव च धर्मद्वयोर्विषाणवदेकतो व्यभिचाराभावादुभयं लिङ्गं लिङ्गि वा, विषाणं हि प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि, इतरयोस्त्वव्यभिचारी कृतकानित्यत्वयोस्तूभयमप्यव्यभिचारात्, असत्युक्तव्याप्तेर्विधिरूपाया एव गम्यगमकत्वात् 'विधेयार्थप्रकारेण यस्माद्व्याप्तिरपेक्ष्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिः तस्मात् सत्येव कारणम्' ॥ (ग्रन्थकृतः) इति, न यथा त्वयोच्यते 'प्रतिषेध्यप्रकारेण यस्माद्व्याप्तिरपोह्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम्' ॥ (प्र० स०) इति, विधेयो भावः नाभावः प्रतिषेध्यः तस्य प्रकारः नाप्रकारः, तदर्थगमनप्रकर्षेण चारः प्रकारः, अन्य   न धूमसामान्याग्निमद्वतिवत्, यस्माद्व्याप्तिरेवंविधा परस्पर संबद्धाऽपेक्ष्यते गतार्थस्य, असत्यिता वैविध्येन व्याप्तिरुभयाव्यभिचारात्मिका तस्मात् स्फुटमेवान्वयदृष्टान्तो नोच्यते यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इति, तस्मात् सत्येव साधनम्, तस्माद् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साध्येनानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तिता   ॥' (प्र० स०) इत्यनर्थकमयथा व्याख्यातम् ।

न्यायागमानुसारिणी-कामं लिङ्गमपीति । अस्य अर्थमाह-किमुक्तं भवतीति अर्थे हि कृतकत्वमनित्यत्वं संयोगिवत्, धूमाग्न्योरिवान्योऽन्यव्यापित्वे [illegible] एवमग्निधूमावपि [illegible] संयोगिवद्वैव कृतकानित्यत्ववत् परस्परव्यापिनौ तथापि यथा कृतकत्वमेव लिङ्गमनित्यत्वस्य [illegible] कृतकत्वं प्रभूता [illegible], अनित्यत्वन्तु [illegible], [illegible] [illegible] तथैव [illegible], तथा धूम एवाग्नेर्गमको न त्वग्निर्धूमस्येति भावः । तत्र निदर्शनं दर्शयति-यथा गोत्वाद्विषाणीति विषाणित्वस्य [illegible] न तस्य गोत्वगमकत्वम्, गमकत्वमपि तस्य तत्रैव व्यभिचारात् व्यापित्वात्तु [illegible] गमकं भवतीति भावः । [illegible] लिङ्गमपि यथेप्सितं व्यापि भवतु, परमार्थतस्तु लिङ्गी व्यापी भवति व्यापित्वस्य [illegible], अत एव व्यापित्वेन लिङ्गं लिङ्गिनो न गमकम्, गोविषाणवदिति [illegible] लिङ्गलिङ्गिनोरव्यभिचारे [illegible] दर्शयति-यथा लिङ्गमपीति, [illegible] धूमोऽग्निर्भवति तस्मात् प्रदेशधर्मौ तौ संयोगिवद्वैते तौ च [illegible] न [illegible] यत्र धूमाग्नी न [illegible] नियमः [illegible] [illegible] सदृशं एवं प्रदेशधर्मत्वात् संयोगिवद्वते तथैव च प्रदेशस्य प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वादेव साध्यत्वात् साधनत्वात् यथा लिङ्गी व्यापी भवति तथा लिङ्गमपि [illegible] व्यापि भवति [illegible] एव धूमोऽग्नेः परिणामः, तथाग्निर्धूमश्च परस्परव्यापिनौ [illegible] [illegible] [illegible] भावः । तमेव न्यायं सारयति-अत एव चेति उभयलिङ्गलिङ्गितास्य [illegible] । पूर्वं प्रतिज्ञातं [illegible]-

अत एव चेत्यादि सहेतुकं प्रतिज्ञातं नियमयति यत्र गोविषाणवत्—यथाऽश्वो यथार्थे तत्कम यामिरेके, यस्माद्गोविषाणवदेकान्तो न व्यभिचरति तस्मादुभयं लिङ्गं लिङ्गि चेति भावम्, तद्व्याख्या—विषाणे इत्यादि, यथाधर्मैकदेशेन गोविषाणयोः [illegible] गतार्थं प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि विपरीतत्वम्, इतरो धूमः तदग्न्यव्यभिचारीति, किं कारणमित्यमिति चेत्—यथानुक्तया व्याप्तेर्विधिरूपाया एव गम्यगमक-

5 त्वादिति, अत आह—विषेधार्थे त्वपि श्लोकः अत्रापि न यथा स्वयोक्तं—प्रतिषेध्यप्रकारेणेत्यादि, तद्व्याख्या—विषेधो भाव इत्यादि, भावग्रहणमभावरूपायाः व्याप्तेर्निराकरणार्थम्, कस्मात्? सर्वत्रैव तस्य भावस्य नाभावः प्रतिषेध्यः तत्राप्रकारः स चाप्रमाणश्च भवितुमर्हति, अर्थान्तरस्यास्त्यभावस्य वा विनिश्चितत्वात् प्रागुक्तोपसम्पत्त्याच, प्रकर्षेण गतिः प्रकारः—वस्तुयथाभावावगम इत्यर्थः, अनुत्सिद्धर्मे-गमनिषेधेति, तदर्थगमनमन्यथाऽगमनम् वैधर्म्येण, न यथा स्वविरुद्धमिति दर्शयति न धूमसामान्याभिमुखमिति

---

10 विरोधं कृत्वा साध्यधर्मस्य लिङ्गे साधनधर्मस्य [illegible] धूम इति [illegible]—सहेतुकमिति। [illegible]

[illegible] इति भाव। यथादिति, यथाऽग्नौ साध्यत्वे [illegible] व्यभिचरति न च [illegible] साध्यत्वे [illegible] व्यभिचारि [illegible] भवत इति भावः। [illegible]

15 तद्व्याख्येति [illegible] व्यभिचारि [illegible] भाव। [illegible] भाव। [illegible] इति [illegible]।

20 [illegible] तदेकान्तानुपलब्धं ध्वनि [illegible] इति [illegible] भाव। [illegible] इति [illegible] भाव [illegible]

25 किं तु [illegible] भाव। [illegible] इति [illegible] भाव। [illegible]

30 [illegible] इति। [illegible]—प्रकर्षेणेति। अनुत्सिद्धर्मगमनिषेधेति [illegible] इति [illegible]

---

१ मि॰ [illegible] । २ मि॰ [illegible] ।

एकत्वो व्याप्तिं विषाणित्वादिरूपां दर्शयति, यस्माद्व्याप्तिरेवंविधा परस्परसम्बन्धाऽपेक्ष्यते गवार्थस्य, तस्मात् सत्त्वेन व्याप्तिः साधनमित्यभिसंबध्यते, विशब्दस्य वैविध्यार्थत्वात् तद्दर्शयति—असमविषय वैविध्येन व्याप्ति [illegible] तस्मात्किम् ? एतदेवात्मपरमको दृष्टान्तो नोच्यतेऽस्माभिः, यत्र यत्रेत्यादिरुभय-व्याप्तिप्रदर्शनो गवार्थो यावत् सत्त्वेन साधनमित्युपसंहार इति, तस्मात् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साम्येनानुगमो हेतोः' इत्यादिप्रयोगनियमाभिधानात्मकमनर्थकमयथा भाष्यम् । 5

अत्राभिधीयते—

यथाऽग्निसान्निध्यार्थविशेषणैर्धूमात्मलाभाद्धूमत्वमग्निसान्निध्यसाधकं तथा शब्दकृत-कत्वं, पूर्वपूर्ववर्णविनाशस्योत्तरोत्तरवर्णोत्पत्तेः कारणत्वात्, शिवकादिविनाशक्रमेण घटकृत-कत्ववत्, अस्मादेव च न्यायाद्यदप्युक्तं त्वया 'नाशिनः कृतकत्वेने'त्यादि तदप्येवमप्ययं 'नाशिनः कृतकत्वेन व्याप्तेस्तत्कृतकं कृतम् । अनित्यत्वमभिव्याप्त्या कृतकेऽर्थे प्रदर्श्यते ॥ 10

तत्रास्त्या चेयं　　　　　　　　　　　　　　　　　　कृतकत्वस्यानित्यत्व

मिति, एतस्मादेव न्यायात् यो युक्तः 'विषाणित्वेन गौर्व्याप्तः' इत्यादिश्लोकः सोऽपीत्थं पठितव्यः, 'विषाणित्वेन गौर्व्याप्तो विषाणित्वं प्रसाधयेत् । गव्येवानियमात्तत्तु न गवार्थ प्रसाधनम् ॥' गोत्वाद्विषाणीति संयोगिवद्विधिवृत्तेः साधयेत् विषाणितां गोत्वम्, तेनैव नियतत्वात्, विषाणित्वं पुनरस्मादेव न्यायात् गवार्थं न साधयेत्, एवं तावदाधाराधेयवद्वृत्तिपक्षे 15 दोषाः संयोगिवद्विधिवृत्तिपक्षे गुणाश्चेति द्वयमप्युक्तम् ।

यथेत्यादि, एव कृत्वा यथाऽग्निसान्निध्यार्थविशेषणैः धूमात्मलाभादग्निसान्निध्यसाधकं [धूमत्वं] तथा कृतकत्वं घटादौ च[कराकार]शिवकाद्यवस्थाविशेषाणां पूर्वस्य पूर्वस्य विनाश उत्तरोत्तरोत्पत्तेः कारणं तत एव विनाशः अनित्यत्वात्तत्सम्बन्धः कृतकत्वस्यात्मलाभस्य विशेषसान्निध्यं गमयतीत्युभयतो व्याप्तिः

सामान्यवदन्यत्रासम्बन्धाद्विपक्षेतरम् । इत आह—यस्मादिति [illegible] यतो यस्मात् परस्परसम्बद्धा व्याप्तिरपेक्ष्यते तस्मादित्यर्थं । 20 एवं [illegible] [illegible] [illegible] तस्मादिति । [illegible] व्याप्तिः परस्परसम्बन्धेनाह—विशब्दस्येति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]—असमविषयेति । परस्परव्याप्तिरुभयपरिणाममुपादाय [illegible] धूमसामान्य [illegible] [illegible] साध्यसाधन-[illegible], [illegible] यत्र धूमस्तत्राग्निरिति [illegible] दृष्टान्तो नोपन्यस्येत व्याप्तिप्रदर्शने हि दृष्टान्तप्रदर्शनम्, व्याप्तिव्यापिरूपपरिणामधूमविशेषत्वे [illegible] [illegible] [illegible]—एतदेवेति । एवं 25 परार्थानुमानेऽप्यस्य दृष्टान्तप्रयोग कार्ये इत्यपि नियमोऽनर्थकः [illegible] [illegible] नियमेनाभिधानं [illegible] दृष्टान्तमन्तरेणापि [illegible] [illegible]—तस्मात् दृष्टान्तेति । [illegible] परस्परसम्बद्धा व्याप्तिरुभय [illegible] दर्शयति—यथेति । सामान्यतो धूम [illegible] [illegible] धूमोऽपि [illegible] [illegible] [illegible] धूमस्य [illegible] स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथाऽग्नेरपि [illegible] निमित्तस्य गमयति तद्वत् [illegible] कृतकत्वमपीत्याह एवं कृत्वेति [illegible] [illegible] 30 धूमस्येव [illegible] [illegible] तथा [illegible], यदि कृतकत्वं पूर्वपूर्वविनाशमन्तरेण

१ सि क्ष. डे. गत्वप्रयत्न । २ सि क्ष. डे. हैविध्य । ३ सि क्ष. डे. [illegible] [illegible] । ४ सि क्ष. डे. [illegible] । ५ सि. क्ष. डे. [illegible] । ६ सि. क्ष. डे. [illegible] ।

सत्येव कारणम् । लिङ्गलिङ्गिविनाभावक्रमेण एतदर्थमापन्नं गमयति, अभिधानाभिधेयसम्बन्धेऽपि शब्दप्रवृत्तिरस्य-
नियति यथा शब्देऽपि भावयितव्यं प्रयत्नानन्तरीयकत्वानित्यत्वयोरिति, अस्यार्थस्य च न्यायागमानुसारिणः तथा
'नाशिनः कृतकत्वेन' इत्यादिश्लोकेनान्वयो व्याप्तिगमकत्वप्रदर्शनार्थं तदुच्यते यथा 'नाशिनः कृतकत्वेन
व्याप्तेस्तत्र च [illegible] । [illegible] ॥' ( ) तत्पार्श्वे च
5 मिन्यादि पारत् [illegible] गतार्थं, [illegible] एतस्मादेव न्यायाद्यो युक्त
'विषाणित्वेन गोत्वाद्यः' इत्यादि श्लोकः सोऽपीत्थं पठितव्यः 'विषाणित्वेन गोत्वादि विषाणित्व प्रसाधयेत् ।'
गोत्वादिविषाणीति संयोगिसमवायिविशेषः साधनेविषाणितो गोत्वम्, तेनैव नियतत्वात्, विषाणित्व पुनरस्मात्
व्याप्तत्वात्, [illegible] न गतार्थप्रसाधनम्' [एव] तावदित्यादि [illegible] इत्युक्तम्
[illegible] वा [illegible] न गमयतीत्युक्तम्, अत्र च
10 [illegible] न पाठान्तरम्, संयोगिसमवायिविशेषस्योभयतो व्याप्त्या गमयतीत्यत्र च पक्षे
गुणानामपि [illegible] व्याप्यति ।

न [illegible] इति पूर्वस्य [illegible]
[illegible] भवति, [illegible]
[illegible]
15 [illegible] गमयतीति भावः । ननु [illegible]
[illegible]
शब्देऽपीति [illegible] साधितमेव [illegible] परस्पर [illegible]
[illegible] इति भाव । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
20 [illegible]
[illegible] पक्षी–नाशिनः कृतकत्वेनेति । [illegible]
[illegible] पक्षी–[illegible] विषाणित्वेन [illegible]
[illegible] विषाणित्व [illegible]
विषाणित्वेनेति । [illegible]
25 [illegible] गोत्वस्यैव विषाणित्वेन [illegible]
[illegible] गोत्वादिति । [illegible]
[illegible] विषाणित्वं पुनरिति । [illegible]
[illegible] भाव । [illegible]
[illegible]
30 [illegible]
[illegible] इति भाव । [illegible]
[illegible]

---

१ [illegible] । २ सि. क्ष. [illegible] । ३ सि. क्ष. डे [illegible]
[illegible] । ४ सि. क्ष. [illegible] । ५ सि. क्ष. डे. [illegible] ।

किञ्चान्यत्—

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्यान्वयासम्भव व्यतिरेकासम्भवमाशङ्क्योक्तं स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यस म्भव इति, तद्युक्तमुक्तम्, वक्तृसंयोगिवद्विनिवृत्तिमन्तरेणान्वयव्यतिरेकयोरभावात्, अन्वय व्यतिरेकौ हि प्रत्ययात्मकौ, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती त्वदुक्ते, विशेषस्यैव वस्तुत्वात्।

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्येत्यादि, त्वयाऽन्वयव्यतिरेकपर्यानुमाने द्वारमित्युक्त्वा गुणसमुदाये 5 ऽपि सामान्येऽर्थे वाक्कृतान्वयसामान्यानभिधानादन्वयासम्भवं निरुक्तीकृत्यान्वयासम्भव[व]द्व्यतिरेकासम्भव माशङ्क्योक्तं स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यसम्भव इति तद्युक्तमेवास्मयोक्तम्, कस्मात्? वक्तृसंयोगिवद्विनिवृत्तिमन्तरेणा न्वयव्यतिरेकयोरभावात्, तयोरेव वाचकत्वम्, अन्वयव्यतिरेकौ हि प्रत्ययात्मकौ—समानभवनानुवृत्तिप्रत्य योऽन्वयः, तद्विपरीतो व्यतिरेकः, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती त्वदुक्ते, कस्मात्? विशेषस्यैव वस्तु- त्वात्, अस्य नयस्य साकारेऽनेकात्मकत्वात्। 10

तत्रान्वयाभाव उक्त एव त्वया, अस्माभिश्च त्वन्मतवत् व्यतिरेकाभावोऽधुनोच्यते—

न च सम्भवोऽस्ति लिङ्गस्य सर्वान् व्यावर्त्यान् व्यतिरेचयितुम्, आनन्त्यात्, सर्वकृष्णार्थान्वयवत्, यदुच्यतेऽसुल्ये सत्यप्यानन्त्ये ततोऽन्यस्याभावमात्रं सामान्यतो व्यति रेचनीयं लिङ्गेनेति, अत्र ब्रूमः, न दृष्टमलिङ्गं लिङ्गिनं यदि प्रकाशयेत् सर्वत्र लिङ्गिव्यदर्शनाच्च लिङ्गं लिङ्गमेव न स्यात्, अगतिर्वा सर्वथा भवेत्, लिङ्गमपदेशः कारणं निमित्तमित्यादि, 15 तत्र विशेषस्यैव वाच्यत्वादनुमेयत्वाच्च सामान्यस्यासत्त्वादेव पूर्वमदृष्टत्वे विशेषस्यैव दृष्टस्य कल्पितसामान्योपसर्जनद्वारेण वाच्यत्वम्, शब्दस्यापि तथैव वाचकत्वम्, तथाऽनुमानेऽपि, भेदाविषक्षापादितैकत्वसामान्यलिङ्गभावापन्नधर्मसत्तामात्रविवैकत्वयाप्यलिङ्गमेदात्तद्भावदर्श नादेव गम्यो गमकश्च।

यत्र तु तुल्ये भावत्वं सर्वत्र वृत्तिरन्यत्रेषा [illegible] वृत्तिरानन्त्ये चाप्यानामसम्भवात्, न हि [illegible] सर्वेषु [illegible] दर्शनेनापि 20 [illegible] तस्मादनुमानमित्यन्वयाभावः यद्यपि [illegible] सम्भवोऽस्ति तथापि [illegible] भिन्नार्थे [illegible] अत एव व्यतिरेकस्याप्यभावे [illegible] इति चतुर्थं तथा तदपि युक्तमेवेत्यभिप्रेत्य तन्मतमाह—यत्पुनरिति। व्याचष्टे—त्वयेति व्याख्या स्पष्टा। [illegible]— वक्तृसंयोगिवदिति [illegible] साध्यसाधनत्वता [illegible] संयोगिवद्विनिवृत्ति- [illegible] भवत इति पूर्वोक्तसंयोगिवद्विनिवृत्तिमन्तरेण 25 नान्वयव्यतिरेकौ भवत इति भावः। तथा तुल्ये सर्वत्र वृत्तिरन्यत्र [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] तयोरेव वाचकमिति [illegible] [illegible] व्यतिरेक इति [illegible] मिति भाव। [illegible] न तथेत्याह—न वस्तुगते इति। [illegible] 30 व्यतिरेकाभाव एव [illegible] तत्रान्वयाभाव इति। किं [illegible] व्यावर्त्यानित्याह—न च सम्भव इति। तत्र [illegible] व्याचष्टे—[illegible]

१ [illegible]

न च सम्भवोऽस्तीत्यादि, इष्टस्यास्य प्रसिद्धिर्नास्ति सर्वानुमानानाम् व्यतिरेकसिद्धिः कस्मात्? आनन्त्यात् आनन्त्ये हि भेदानामित्यादि [illegible] घटपटादीन्यमान-
न्यायाद्व्यतिरेकस्याभावे न्यायो दुष्प्रापः, सर्वकृतकार्थोऽन्वयवदिति दृष्टान्तः यथा सर्वे कृतार्थाः आनन्त्यात् अन्व-
[illegible]मभिप्रेताः तथा [illegible]घटपटाद्यनन्तत्वादव्यतिरेकः तथा धूमस्येत
5 [illegible] सामर्थ्याभावो वाच्यः सर्वकृतानन्त्यादन्वयवदिति, अत्र परिहारस्त्वयोक्त आर्क-
स्पन्दे—पर्वतस्य इत्यादि, अन्वयगतदोषभावं व्यतिरेकेऽप्यनुगम्य दर्शयति अन्यः—अनुत्वे सत्यप्यानन्त्य
इत्यादि ततोऽन्यस्याभावमात्रं सामान्यतो व्यतिरेकेणैव तद्व्यवरूपाव्यवस्थि[त]ता अन्वयेन लिङ्गेन वा
तस्माददोष इति परिहारः, अत्र ब्रूमः, न दृष्टत्वसिद्ध्यादि यदि दृष्टत्वादिभिरूपेण लिङ्गं लिङ्गि न प्रकाशयेत्
सर्वत्र लिङ्गिव्यवस्थाभावादित्यादि लिङ्गमेव न स्यात् अगतिर्वा सर्वथा भवेत् कस्यचिदप्यर्थस्येति पिण्डार्थः,
10 एतद्व्याख्या—लिङ्गमपेक्ष्य कारणं निमित्तमित्यादिपर्यायवचनम्, अन्यः परार्थः, धूमादिः स्वार्थः, वाच्यवाच-

---

[illegible] सम्भवोऽस्तीत्यादि [illegible] एवं [illegible] तथेतरेषु [illegible]
[illegible] प्रसिद्धिर्नास्ति [illegible] आनन्त्यात् [illegible] तमेव हेतुमाह
आनन्त्यादिति । [illegible]—आनन्त्ये हि भेदानामित्यादीति । भेदानां आनन्त्ये [illegible]
[illegible]
15 [illegible] इति भाव । दृष्टान्तमाह—सर्वकृतार्थेति । दार्ष्टान्तिकमाह—यथा सर्वे इति । दार्ष्टा-
न्तिकमाह—तथा पदार्थेति । [illegible]—तथा धूमस्येति [illegible]
[illegible]
[illegible] नास्ति सामर्थ्यमिति भाव । ननु [illegible], व्यतिरेकस्तु
[illegible]
20 स्पन्दे—पर्वतस्य इत्यादीति । [illegible]
[illegible] दृष्टत्वसिद्धिरिति ।
सर्वत्र लिङ्गिनीति, न हि [illegible] इति भाव । अन्या-
[illegible]—अगतिर्वेति । [illegible]—लिङ्गमप
[illegible] इति भाव ।
25 [illegible]—वाच्यवाचकेति [illegible] नास्ति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible], ननु तर्हि [illegible]
[illegible]
30 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

---

१ सि क्षा. प्र दे [illegible] । २ सि क्षा. प्र दे [illegible] ।

कसम्बन्धस्यानुमानानुमेयसम्बन्धस्य चाविशिष्टत्वादैकम्येन द्विविधस्याप्यनुमानस्य ग्रहणम्, तत्र विशेषस्यैव वाच्यत्वादनुमेयत्वाच्चार्थस्य सामान्यस्यासत्त्वात् तदभावो वाच्या, खपुष्पवत्, तस्य सामान्यस्यासत्त्वादेव पूर्वमदृष्टत्वे विशेषस्यैव दृष्टस्य कल्पितासत्सामान्योपसर्जनद्वारेण वाच्यत्वात् शब्दस्यापि तथैव वाचकत्वात्—सामान्योपसर्जनोपायेन, तथाऽनुमानेऽपि विधिः [धर्म] त्वात् लिङ्ग शब्दो धूमादि वा कथं गमकं भवति? उच्यते—भेदानामविवक्षया सामान्यस्यैकत्वापादितं—[आपादित]विधामेकस्य भेदानां धर्मिव्यतिरिक्त भेदाविवक्षापादितैकत्वसामान्यं लिङ्गं तद्व्यापको धर्मो धूमवत्त्वादिः, तथा भावितैकत्वस्य—तेन शब्दधूमादिप्रकारेण भावितमेकत्वं शब्दादिभिन्नाभिधानवत्तयोः तापादिभिन्नकर्मवद्भावेः लिङ्गिनश्च, वाच्यलिङ्गभेदात् प्रागुक्तन्यायेनात्मनैवात्मनो वाचकः आत्मनैवात्मनोऽनुमेयः, तद्व्यावर्तनादेव सामान्यस्य विशेष प्रतिपादनार्थत्वात् शिंशपात्वादिवृक्षत्वानेकप्रस्थानवद्गमक[त्व]म् तद्भावेनैवाभेदेन धूमत्वात् तद्धूमाग्निविशिष्टतया धूमस्यैवाग्नित्वापादितमभ्यान्तेषु अरण्यादीन्धनसम्भुवमुर्मुरादयस्तधूमादिषु अभिन्नत्वात्, एवं मुख्यन्यायेन लिङ्गं गमकं लिङ्गी गम्यमेवमदोष इत्यतीव न्याय स्मारयति।

यदि तु न तथा प्रकाशयतीतीष्टं किन्त्वन्यापोहेन, ततो नैव प्रकाशकं स्यात् सर्वस्यादर्शनात्, प्रतिग्राह्यमपोह्यस्यादर्शनात् किं तद्यदन्यददृष्टमेव भवेद्यतस्तु वृक्षेऽन्यावृत्तिरिष्टा? न हि स वृक्षोऽग्निर्वा भवति ततोऽन्यो वा, अदृष्टत्वात् वन्ध्यापुत्रवत्, दृष्ट एवायमत्र भवति न भवत्यन्यो वा ततः, न च तेन दृष्टेनातुल्यमतच्छब्दमतद्रूपमवृक्षोऽनग्न्यादि वा, तथा तथाऽदृष्टं हि प्रतिपत्तुमशक्यम्, अप्रतिपत्तेश्चान्यस्याभावात् कस्य कर्म व्यपोह्यः स्यात्?।

इति प्रकृतत्वा प्रमाणत्वेनापेक्षत्र वाच्यवाचकत्वमनुमान द्विविधस्याप्यनुमानस्य ग्रहणमिति। अर्थक्रियाया विशेष एव सम्भवेन तस्यैव प्रतिपत्त्येच्छया शब्दस्येव वाच्यत्वं तथाऽनुमेयत्वमपि, न तु सामान्यस्य, अर्थक्रियाऽसमर्थत्वेनासत्त्वात्तस्य वाच्यत्वमनुमेयत्वं च खपुष्पवदित्याह—तस्य विशेषस्यैवेति तस्य सामान्यस्यासत्त्वेनैव विशेषेण विशेषेण भवितव्यम्, सम्यक्सामान्याभावात्, स हि पूर्वमदृष्टः नापि पूर्वदृष्टेन सम्बन्धः योऽपूर्वः प्रत्यक्षेण सामान्यस्य स एव विशेषः सामान्योपसर्जनोपायेन शब्देन प्रकाश्यते अतः स एव वाच्यः शब्दोऽपि न सामान्यस्य वाचकः सामान्यस्यासत्त्वात्, किन्तु सामान्योपसर्जनद्वारेण विशेषस्यैव एव तथा वाच्यवाचकत्वनिमित्ते विशेषस्यैव धूमस्य सामान्यविशिष्टधूम एव वाचकः सम्यक्सामान्यविशिष्टविशेषोऽनुमितिरविशिष्टाभिरिव वाच्य इति भावः। विशेषस्यैव वाच्यत्वेऽनुमेयत्वे च तेषामनन्तत्वेनाविनाभावग्रहणासम्भवेन कस्य धूमस्य वा गमकत्वं कस्य साध्यत्वमित्यत्र भवन्तव्यादिति। विशेषाणां परस्परव्यावृत्तानामविवक्षया तेषु सामान्यादेकत्वमापाद्य लिङ्गलिङ्गिवाच्यवाचकभावाविवक्षायां तद्व्यावर्तनन्यायेन लिङ्गलिङ्गिनोर्वाच्यवाचकयोर्भेदाभावेऽभिन्नत्वेनैकत्वमित्याह तयोः प्रकाश्यप्रकाशकसम्बन्धितविवक्षया प्रकाशकैकस्वात्मनैवात्मन वाच्यत्वात् तथानुमानाम्यनुमापकत्वात् न चान्यत्वमात्रमनुपपत्तिरित्युत्तरयति भेदानामविवक्षयैवेति। तथा भावितेति शब्दधूमयोरेकत्वं भावितं तथैव वाच्यस्य तयोर्लिङ्गिनश्चाभेदेनैकत्वं भाव्यमिति भावः। अविवक्षितविशेषभेदमनेकविशेषात्मकं सामान्यं लिङ्गं तदेव च तथाविधलिङ्गिपरिणामभूतधीपरत्वात्तद्विशेषप्रतिपादनसमर्थमिति दर्शयति—तद्व्यावर्तनादेवेति, तन्निरूपणीयत्वात् करणमिति—तद्भावेनैवेति। एवमनन्तरमुक्तमन्ये दोषमाह—यदि त्विति। ३०

---

१ सि॰ छ॰ डे॰ का॰ सामान्यस्यैकत्वापादितं।

यदि तु न तथेत्यादि, परमते दोषः, यदि येन प्रकारेण दृष्टः [शब्दो]ऽनेनैव प्रकारेण सिद्धं दृष्टं तेनैव च प्रकारेण विधिना प्रकाशकत्वमिष्टं नि[ा]त्यता तु किमिष्टम्? अन्यापोहेनेति तदा किं? तद्धो नैव प्रकाशकं स्यात्, कस्मात्? सर्वस्यादर्शनात्, यथा विवेकमदृष्टं त्वन्मतेन तथा व्यावर्त्यमपि किञ्चित् दृष्टमप्रधानत्वात्स्वम्, घटपटादिभेदानामानन्त्यात्, वृक्षं वृक्षं प्रति प्रतिवृक्षमपोह्यस्यादर्शनात्
5 किं घटादिभेदोऽदृष्टात्–अप्रधानात्स्वमदृष्टमेव भवेत् कथं बुद्धेरपोहस्थितिरिति? न ह्यदृष्टोऽर्थमदृष्टं सर्वं न भवतीत्यन्यव्यतिरेकी भवितुमर्हति। बुद्धेर्दर्शनेन हि बुद्धिरभिव्यापोह्यते तेन एव च व्यावर्तयेत् यथा देवदत्तोऽयं यज्ञदत्तो नेत्यादि, नाप्यन्यापोहस्य पुष्पस्य [illegible], एवमर्थप्रकाशनार्थमाह–न हि स वृक्षोऽभिधो भवति ततोऽन्यो वा घटादिः, अदृष्टत्वात् वन्ध्यापुत्रवत्, इह यथा[ऽ]त्र [भवति] न व्यतन्त्रो वा तदा न च तेन दृष्टेनाद्युत्पन्नत्वकत्वम्–न स वृक्षशब्दोऽभिधायको वा वृक्षोऽस्य तदिदमतत्त्व-
10 त्वम् अवृक्षोऽन्यत्वादि वा, तथा च तस्य रूपं रूपमस्य–अदृष्टम्, किं कारणं? यस्मात्तथा तथा–येन येन प्रकारेणादृष्टम्–घटपटकुम्भादिभेदप्रकारेणादृष्टत्वात् प्रतिपत्तुमशक्यम्, तदशक्यप्रतिपत्तेर्नेत्यादि व्यावृत्त्या तार्थविशेषप्रमयं तत्र यथान्योऽपि नास्ति सति चानन्त्येऽन्यस्य चाभावात् कस्य कथं वाऽपोहः स्यात्?–प्रागुक्तविधिना किं तेन दृष्टोऽपोहश्च इत्यादि यत्नो योग्य इति ।

अर्थ दोषोऽस्यालोकनादित्य इत्याह–परमत इति। तत्र प्रकाशकत्वमिति एवं [illegible] व्याचष्टे–यदि येनेति यो यथा
15 दृष्टः स तथैव प्रकाशको प्रकाशकोऽस्ति [illegible], [illegible] प्रकाशः प्रकाशकोऽस्ति भावः। तथा तेन नानि-मत्तमपि [illegible]–तथा विधिति, अन्यापोहेन प्रकाशकत्वमित्यर्थः भावः। अन्यापोहेन तु शब्दे किं वा प्रकाशकं नैव भवतीत्याह–तदो नैवेति। हेतुमाह–सर्वस्येति, यथा तव मते विविक्तरूपेण वस्तु न कश्चिद् दृश्यते किन्तु क्वापि वस्तु [illegible] दृश्यत इति मन्यते तथा व्यावर्त्यमप्यनुपलभ्यमानमपि न दृष्टम्, यतो व्यावर्त्यं सर्वं [illegible] व्यावर्त्यम्, ते च व्यावर्त्योऽप्यर्थानि सर्वत्र दृश्यते अतः [illegible]–यथा विविधमिति। [illegible] वृक्षत्वेन च विशेषितत्वे।
20 [illegible] किं तदपोहस्य, [illegible] बुद्धिरिति? अतोऽयं तर्हि व्यावर्त्यव्यावर्त्य-भेदतदर्थेऽस्मदर्थे भवतस्तु न भवतीत्यन्यव्यतिरेकी यथा [illegible]–वृक्षं वृक्षं प्रतीति। [illegible] [illegible]–बुद्धेर्दर्शनेनेति [illegible], बुद्धिरन्येति तथो व्यावर्तेतापि च यथा [illegible] देवदत्त इति [illegible] भवति न [illegible] बुद्धिः तथापि [illegible]। न हि स इति, [illegible] वृक्षोऽभिधो भवतीति [illegible], ततोऽन्यो वा घटादिरिति भवति
25 च भवर्तनम्, तदुभयमपि न भवतीति भावः। [illegible] न भवतीत्याह–इह यथेति [illegible]। व्यावर्त्यं हि यत्र रूपेण यत्र न दृश्यते तर्हि व्यावर्त्यमिदं [illegible] न हि [illegible]–न च तेनेति [illegible] वृक्षोऽभिधो [illegible] वृक्षो वा तेन न [illegible] तथा [illegible] भावः। कारणमाह–यथा तथेति। [illegible] न हि प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः। अतश्च तत्र नास्ति प्रतिपत्तिः [illegible]
30 [illegible] व्यावर्त्याऽपि [illegible] उभयनियमपक्षे [illegible] यथा च [illegible] दोषो [illegible]? [illegible]–व्याख्यातार्थेति [illegible]

---

१ सि क्ष डे तैव। २ सि क्ष डे. नन्वत्र तु। ३ सि क्ष डे. बुद्धिरभिव्यापोह्यते [illegible] व्यावर्तितया।

अपितृत्ववत् स्यादिति चेत्—यथा पितुरन्ये सर्वे पुरुषा अनाश्रितभेदरूपा अन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा एव प्रतीयन्ते तथाऽवृक्षाम्बलना वृक्षव्यक्तपर्युदासेनानन्तभेदा अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवाः प्रतीयेरन् को दोष इति चेन्न भ्रमः, सर्वस्यादर्शनात्, सा हि पितरि असमदर्शनेन दृष्टे तत्पर्युदासेनान्यस्मिन् पितृविपरीतबुद्धेर्गृहीतेतरेषु पिता देवदत्तो नेमे यज्ञदत्तादय इति प्रत्ययोत्पत्तिरिति युक्तम्, त्वद्दर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु पितुरेवादर्शने, असति वा । 5

(अपितृत्ववदिति,) अपितृत्ववत् स्यादिति चेत्-स्यादित्याशङ्का यथास्यामि, यथास्या पितुरन्ये सर्वे पुरुषा अनाश्रितभेदरूपाः तदन्यभावत्वेऽपि दृष्टात् पितुरन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण स्वभेदानपेक्षा निरवयवा एव प्रतीयन्त इति दृष्टान्तः, तथाऽसिद्धाद्याम्यामन्येऽप्यवृक्षाम्बलनाः वृक्षव्यक्तपर्युदासेनानन्तभेदा अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवाः प्रतीयेरन् को दोष इत्यत्र दोषमुत्पादयन्नाह न भ्रमः— 10
सर्वस्यादर्शनान्न स्यात्, युक्तं पितुरसमदर्शनेन विधिरूपेण दृष्टस्य 'अङ्गादङ्गात् सम्भवसि' (बृ उ, ६ ४ ९)
इत्यादि न्यायात् स्वपुत्रस्य गुणसमुदायरूपस्य प्राप्त्या तदपतः पर्युदासेनान्यस्य आत्मनो स्वजनस्य पितृविपरीतबुद्धेरभ्यासेन मात्रस्यैव पिता देवदत्तो नेमे यज्ञदत्तादय इति पितुरपितुश्च व्यवस्थापकत्वोत्तरकाल परजनस्य योऽन्यस्यापितृत्व प्रतिपादयेतेत्येपोऽस्ति न्यायः, त्वद्दर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु पितुरेवादर्शने युक्तमिति वर्तते,—न घटते पितुरेव ग्रहणासम्भवे, असति वा पितरि गुणसमुदायमात्रार्थग्रहणाभिमाना- 15
भावप्रकारेण वचनेन, स[1]हि पितरीत्यादिना दर्शनविधिं पितुः पितृदर्शनादपितृत्वं तदितरभेदान्नाम क्रमयति दर्शनविधिं यावत् प्रत्ययोत्पत्तिरिति ग्रन्थेन, एषा दृष्टान्तवर्णना ।

प्रत्यायैवैतत् । अत्र तद्रूपेण ग्रहणाभावेऽन्यत्वमात्राभिरपत्ये ग्रहणं सम्भवेदित्याशङ्कते-अपितृत्ववदिति । व्याचष्टे- स्यादित्याशङ्केति पितृव्यतिरिक्तानां सर्वेषां पुरुषाणां तद्रूपेण ग्रहणाभावेनानाश्रितभेदरूपाणां विधिरूपमन्तरेणापि पितुरन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवतया ग्रहणं यथा भवतीति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह-तथाऽसिद्धाद्याम्यामिति 20
आदिना स्वरूपेण च भावरूपो यद्यपि गृहीतास्तद्रूपेण गृहीतुमशक्यास्तथापि तेषामभावादितत्त्वव्यावृत्तेः समानत्वाद् बुद्धिमात्रेणानपेक्षितस्वान्तरभेदा प्रतीयेरन् को दोष इति भावः । तत्र दोषमादर्शयति-सर्वस्येति तव मतेन पितुर्दृष्टान्तोऽपि न युज्यते गुणसमुदायरूपे हि पितृसमोऽन्यं गुणाश्च सर्वे गृहीतुमशक्या अत एव तत्समुदायरूपस्य पितुरग्रहणात्तस्य प्रतिपत्तिर्न भवेदिति अस्मन्मते तु पिता विधिरूपेण दृष्टः तत्पर्यायं वचना प्रत्यायकं पितृव्यतिरेकेण पितृविपरीतबुद्धेरभ्यासेनैव मे पिता देवदत्तः नेमे यज्ञदत्तादय इति प्रत्ययाः तदेवं पितुरपितुश्च युक्तं पर्यायाभावस्ततः परजनेषु पितुरन्यत्वं प्रतिपत्तुं शक्यत 25
इति भावः । तदेव स्वमतेन प्रतिपत्तौचित्यं निगमयति-युक्तमिति अत्र इत्यर्थः तव मते तु नैवं प्रतिपत्तिः सम्भवतीत्याह- त्वद्दर्शने पुनरिति, तव मते पिता गुणसमुदायरूपः न हि सर्वेऽवयवा गृह्यन्त इति पितुरदर्शनम्, ततः कथं तदन्यत्व- प्रतिपत्तिर्भवेदिति भावः । गुणसमुदायमात्रेति पितृसमोऽन्यः गुणसमुदायमात्रं अत एव तस्य ग्रहणं नैवाभिन्नत्वेनाभिमानं वा न सम्भवतीति ग्रहणाभावापेक्षाभिमानाभावरूपेण च पिताऽसदिति भावः । स्वेन सा इत्यनेन पितुर्दर्शनविधिः प्रत्यवस्थापेक्षः भावाभिन्नत्वेनापितृत्वदर्शनविधिः येन ग्रन्थेन तदितरभेदाना दर्शनविधिश्च दृश्यत इति दर्शयति-सा हीति व्याख्यातेति- 30

---

1 सि. क्ष डा॰ के °व्यासेन । 2 सि क्ष डा के भाव्यमा ।

दार्ष्टान्तिकं समासप्रयोगमीम्—

यथा त्विदं तुल्ये वृत्तिरतुल्येऽवृत्तिरिति व्यापकलक्षणस्य तव मते पितृकस्यस्य दर्शनवत् स्वार्थस्य परार्थस्य तदन्यस्य तदपोहस्य चाऽप्रतिपत्तिरिति, अथ वा यदि हि स्वार्थः सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्तः शिंशपादिरभिहितः स्यात् तेनापोहश्च संपिण्ड्यायमन्योऽस्मादिति गृहीतः स्यात् तत एवं प्रतिपद्येतायं अयमेव भवति, ततोऽन्योऽयं न भवतीति, असत्त्वादुभयस्य, नात्यन्ताविदितवृक्षावृक्षसम्बन्धतायां न चात्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपतायां वा स प्रतिपत्तुर्भवितुमर्हति, खपुष्पवन्ध्यापुत्रादिवत् ।

यथा त्विदमित्यादि, यथा त्वयेदं तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्युक्तोद्देन यावत् सर्वथाऽनुमानासम्भव इति मेऽर्थं व्यापकवाणीनैव गतप्रत्यागतन्यायेन स्वयुक्त्यैव तथा सर्वस्यादर्शनात् पितृकस्यस्येवास्मिन् दार्ष्टान्तिकेऽप्यव्यापकत्वं गतार्थं पारार्थ्यापोहस्य चाऽप्रतिपत्तिरिति, तत्क्रमेण समासविरोध स्वार्थस्य परार्थस्य चादर्शनमपि स्थितमप्रत्यायकत्वं एवेति पिण्डार्थः। अथवा सर्वस्यादर्शनादित्यादिना प्रकारान्तरेण दोषं ब्रूमः यदि हि स्वार्थ इत्यादि वृक्ष इत्युक्तेऽवृक्षेत्युक्तेन न्यायेन सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्तः शिंशपादिरभिहितः स्यात्, तेनापोहश्चावृक्षः समेतो घटपटादिः सम्पिण्ड्यायमन्योऽस्माद्वृक्षादिति गृहीतः स्यात् तत एवं प्रतिपद्येत—अयं वृक्षोऽयमेव—वृक्ष एव भवति ततोऽन्योऽयं—घटपटादिरवृक्षो वृक्षो न भवतीति, किं कारणं? असत्त्वादुभयस्य नात्यन्ताविदितवृक्षावृक्षसम्बन्धतायां न चात्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपतायां वा सा प्रतिपत्तिर्भवितुमर्हति अयं वृक्षोऽयं न भवतीति, खपुष्पवन्ध्यापुत्रादिवदिति ।

मात्रेण प्रतिविहितत्वं । अथ दार्ष्टान्तिके घटयति—यथा त्विदमिति । ननु त्वया तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरिति [illegible] ... यथा त्वयेदमिति । तात्पर्यमेवाह—त्वन्मतेनेति । [illegible] ... इति, वृक्ष इत्युक्त इति, [illegible] ...

१ सि॰ क॰ डा॰ [illegible] ।

एतदर्थनिदर्शनार्थं दृष्टान्तमाह—

वृक्षशब्दार्थवद्विपर्यशब्दोऽनन्यत्वाद् वृक्षः तथा तदर्थोऽमेर्वादयादि, उभयत्र वा सत्त्व-द्रव्यत्वादि सामान्यविशेषधर्मेभ्योऽनभिरवृक्षश्चेति विदितसकलवृक्षावृक्षाद्यनभिधानार्थस्यैव तज्ज्ञान दृष्टम्, न हि कश्चिद्दर्शनमात्राद्या तद्वृत्तिनियमौ भवतः, व्यभिचारात्, घटमानपाद-पतरुशाखिमेदवृक्षव्यभिचारात् वृक्षोऽवृक्षो घटोऽघटश्च, अन्योऽपि हि भवत्यनन्यो भवति, पीलुहस्तिवृक्षवत् सामान्यविशेषशब्दपर्यायशब्दार्थेभ्यः ।

(वृक्षशब्दादिति) वृक्षशब्दाद्वि[प]र्ययशब्दोऽनन्यत्वाद् वृक्षः, तथा तदर्थः, अमर्षादयादिः, उभयत्र वा सत्त्वद्रव्यत्वादिसामान्यविशेषधर्मेभ्योऽनभिरवृक्षश्चेति विदितसकल[वृक्षा]वृक्षाद्यनभि-धानार्थस्यैव तज्ज्ञान दृष्टम्, तथाऽऽकाशकुम्भादिषु दृगमनविषयादिसत्त्वद्रव्यत्वादिधर्मापेक्ष तद्वत्त्व योज्यम्, न हि कश्चिदित्यादि न हि किञ्चिद्दर्शनमात्राद्या[तद्]वृत्तिनियमौ वा भवतः, कस्मात्? 10 व्यभिचारात्-वृक्षान्वयेऽपि तक्षकपुरुषव्यभिचारादुद्यमनधर्माभावव्यभिचारादवृक्ष एव, अवृक्षघटोऽपि घटमानपादपतरुशाखिमेदवृक्षव्यभिचाराद् वृक्षोऽवृक्षो घटोऽघटश्च, अन्योऽपि हि भवत्य[न]न्यो भवति पीलुहस्तिवृक्षादिवत् सामान्यविशेषशब्दपर्यायशब्देभ्यः ।

सामान्यशब्दार्थेषु तावत् सदित्यसच्च भवतीति, अत्र द्वयी वृत्तिः—अनङ्गीकृतार्था-

एतदर्थेति । [illegible]—वृक्षशब्दादिति । [illegible] 15 [illegible]—वृक्षेति [illegible] उभयोर्भिन्नपूर्विकेषा-[illegible] इति भावः । [illegible]—तथा तदर्थ इति [illegible] [illegible] भावः । [illegible]—उभयत्र वेति, [illegible] वा [illegible] वा [illegible] वा अन्य एव न हि [illegible] [illegible] धर्मभेदादिति भावः । [illegible] 20 [illegible] इति विदितेति । [illegible]—तथाऽऽकाशकुम्भादिष्विति [illegible] [illegible] योज्यमिति भावः । न हि [illegible]—नहि किञ्चिदिति [illegible] । [illegible]—व्यभिचारादिति व्यभिचारमेव [illegible]—वृक्षान्वयेऽपीति [illegible] 25 [illegible] [illegible] [illegible]—तक्षकपुरुषव्यभिचारादिति [illegible] [illegible] । [illegible]—अवृक्षघटोऽपीति [illegible] [illegible] भवतीति भावः । 30 [illegible]—पीलुहस्तिवृक्षादिवदिति [illegible] पीलवः । [illegible] । [illegible]—सामान्यशब्दार्थेषु तावदिति ।

१ सि. [illegible] । [illegible] । २ सि [illegible] ।

न्तरवृत्तिः शब्दः, शब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र व्युदस्तभेदसामान्यमात्रवृत्तिरनङ्गी कृतार्थान्तरवृत्तिः शब्दोऽपोहः केवलो व्यावृत्त्यर्थो निर्निबन्धनः, सवित्युदितेऽस्तम भवतीति, द्विर्नञ्प्रयोगाद्विध्यर्थ एव ज्ञायते, ततः सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति नियम्यते सत्त्वमेव, यो न भवति यथा वा न भवतीति, तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्बन्धो नास्तीत्युक्तं भवति, 5 स च प्रतिषेधो न विधिप्रधानपर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधमात्रं तत्, ततश्च अयमसावन्य इत्य- न्यस्याभावात् पर्युदासात्मकान्यशब्दार्थान्तरापोहस्वार्थाभिधानलक्षणाभ्युपगमत्यागदोषाः स्युः।

(सामान्यशब्दार्थेष्विति) सामान्यशब्दार्थेषु तावदुदाहरणं सवित्यस्तम भवतीति, अत्र द्वयी वृत्तिरिष्यते—अनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिः शब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र प्रथमं तावद्- व्युदस्तभेदसामान्यवृत्तिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिः शब्दः, स कीदृश इति चेदभिरूपयार्थमाह—अपोहः केवलो 10 व्यावृत्त्यर्थो निर्निबन्धन उच्यते, तदुदाहरणं—सवित्युदितेऽस्तम भवतीति, द्विर्नञ्प्रयोगात् [illegible] विध्यर्थ एव ज्ञायते ततः किं सिद्धम्? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्यस्तम भवतीति द्वाभ्यां प्रतिषेधाभ्यां नियम्यते विधिर्नं सत्त्वमेव तत्त्वमिति चेदुच्यते यो न भवति घटपटादिः यथा वा न भवति—पटस्यादि प्रकारेण, तस्य द्विविधस्यापि—असम्भवनस्यात्र—अत्र सम्बन्धो नास्तीत्युक्तम्भवतीति, स च प्रतिषेधो [न] विधिप्रधानः पर्युदासः ततोऽन्यत्र विधिः, असत्प्रत्यय तदर्थः इत्यत्रोक्तन्यायेनासत्प्रत्ययार्थो विधि 15 प्रधानपर्युदासात्मकः सत्त्वः स्यात् स[न]एव इष्टो भवति सत्त्वात्, ततोऽन्यस्यासत्तोऽसत्त्वाभावात् प्रसज्यप्रतिषेधात्म[क]त् प्रसक्त प्रतिषिद्धमित्ययोऽर्थः स्यात्, तस्मात्—प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वात् तदभावमन्यादन्य इत्यन्यस्याभावादन्यापोहः शब्दा[र्थः] इत्यस्याभ्युपगमस्य त्यागः स्व इति

तदनन्तरं [illegible] सामान्यशब्दार्थे व्यवहति—सामान्येति, [illegible] भवतीति [illegible] प्रतिषेध[illegible] मात्र । [illegible] 20 [illegible] उच्यते इत्याह—व्युदस्तेति । [illegible] अपोह इति । तदुदाहरणमाह—सवित्युक्त इति, [illegible] भाव । तस्य फलमाह—ततः किमिति । [illegible] 25 [illegible] । [illegible] असत्प्रत्ययेति [illegible] 30 [illegible]

---

१ सि. क्ष. डे. [illegible] ।

दोषः स्यात्, किञ्चान्यत्-तत्र पदार्थान्तरापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्येतस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति कल्पनस्य त्यागः कृतः स्यात् यथोऽप्यभ्युपगमत्यागदोषोऽपर इति, एवन्तावदनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिः सवितत्सत्र भवतीति सामान्यशब्दार्थेऽप्यपोहो न युक्तः, विधिरेव युक्त इति ।

अथैतेभ्य एव भयादङ्गीकृतार्थान्तरपोह इष्यते तत इदं विघटते सवित्सत्र भवतीति, प्रतिस्वं सत् सर्वमपि घटादीति, सर्वमपि हि प्रतिस्वं प्रत्यात्म सदेवासदपि भवतीतरेतरा 5 भावादिभ्यः, अत्र प्रयोगः-असताऽपि हि तेन सता केनचिद्भवितव्यम्, प्रत्येकवृत्तित्वात्, यथा घटादयः पटो घटत्वेनासन्नेव पटत्वेन सन् दृष्ट इति, एवमङ्गीकृतार्थभेदत्वे तत्सत्त्वस्यैवासत्, अभ्युपगतमपि चैतत्त्वयापि घट इत्यघटो न भवतीति वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्येवमाद्य न्यापोहशब्दार्थवादित्वादिति ।

अथैतेभ्य एवेति, अत्र मा भूवन्नेते पर्युदासात्मकाभ्यशब्दार्थान्तरापोहस्वार्थाभिधानकल्पना 10 भ्युपगमत्यागदोषा इति तेभ्य एव भयादङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरपोह इष्यते तत इदं विघटते सवित्सत्र भवतीति, कस्मात्? प्रतिस्वं सत् सर्वमपि घटादीति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् प्रतिस्वं सर्वस्य सत्त्वात्, सर्वं हि प्रतिस्वं प्रत्यात्म-प्रत्येकमात्मना सदेवासदपि भवति, न ह्यसत्त्व भवति, कुतः? इतरेतराभावादिभ्यः प्रागभावेतरेतर[ध्वंस]संयोगसमवायप्रमाणाभावाभ्यां विभेदेन सदेवासद्भवतीति विस्तरत स्वतन्त्रेण प्रतिपादितमस्माभिः घटो घटात्मना सन् भवत्यसन्नेव पटात्मनेत्यादि अत्र प्रयोगः-असताऽपि हि तेन 15 सता केनचिद्भवितव्यमिति प्रतिज्ञा यो भवति येन प्रकारेण च भवति तेन द्विविधेनाप्यसता भवितव्यमित्यर्थः, कस्मात्? प्रत्येकवृत्तित्वात्-प्रतिस्वमात्मरूपेण वर्तमानत्वात् अथवा सत्त्वाद्यः सन् प्रत्येकं वा वर्तते

न्तरापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति कल्पनस्यापि त्यागः प्रसक्त इत्याह तत्र पदेति अन्यसामान्यासंकेतकः । अभ्युपगमत्यागदोष एवेत्याह-यथोऽपीति । उक्तं सवित्सत्रेति सामान्यशब्दार्थे प्रथमा श्रुतिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरपि श्रुतिरेवाह-एवं तावदिति । अनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरभ्युपगमत्यागप्रसङ्गेनाङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वं सामान्यशब्दस्य न सम्भवतीति सामान्योप- 20 सर्जनद्वारेण विधिरूपो विशेष एव शब्दार्थ इत्यभ्युपगमेनाह-विधिरेवेति । नन्वैतावता विधिवादस्य शब्दस्य नाभ्युपगमः किन्त्वङ्गीकृतार्थान्तरवृत्त्यपोह इत्याह अथैतेभ्य इति । व्याचष्टे-अत्र मा भूवन्निति पर्युदासात्मकं नञ्समासं सम्बन्धान्तरमर्थान्तरञ्च तदपोहद्वारेण स्वार्थाभिधानकल्पनञ्च योऽभ्युपगमः तत्त्यागदोषो मा भूदिति तदोषभयात्सर्वा-ङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरभ्युपगताङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरपोह स्वीक्रियत इति भावः । तस्मिन्नपि सवित्सत्र भवतीति न सङ्गतमित्याह-तत इदमिति । यद्यपि घटादीनि पदार्थजातानि तानि सर्वाणि प्रत्येकं स्वरूपेणैव तेऽसत्त्वमपीति सर्वं वस्तु सदपि 25 असदपि भवति नहि किञ्चिदसत्त्व भवतीत्याह-प्रतिस्वमिति प्रतिस्वं सर्वस्य सत्त्वात् न भवत्यसदिति सर्वं वस्तु युज्यते प्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेतराभावादिभ्यः सत एवासत्त्वात्, सत्सत्त्व एव हि ध्वंसप्रागभावः ध्वंसश्च एव स्यात्सत्त्वसमाप्य च एव अन्योन्याभाव घटस्य अन्योन्याभाव इतीदं सत एवासद्भवतीति भावः । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह-घटो घटात्मनेति । अनुमानेनापीदं साधयति-अत्र प्रयोग इति असताऽसता भवितव्यम्, घट असदपि सावित्रिकं तथा केनचिद्रूपेण सताऽसतापि भवितव्यम्, नहि किञ्चित् सर्वथा सद्भवति तच्च न केनचिद्रूपेण सत्त्वम् तदपि असत् सावित्रि साध्यार्थः । एतदेवाह-यो 30 भवतीति सामान्यतः सत्स्वरूपीकरणं येन प्रकारेण भवति तदेव सत्त्वेन सदसद्रूपीकरणं । हेतुमाह प्रत्येकवृत्तित्वादिति

---

१ सि क्ष क्ष वे तवृत्ति। २ सि क्ष क्ष वे सवत ।

सोऽसन्नपि केनचित्प्रकारेण दृष्टो भावः यथा घटात्मना घटो घटत्वेनासन्नेव पटत्वेन सन् दृष्ट इति तदनि-
यमप्रसङ्गेन सद्भवतीति तथा मतेऽभ्युपितानिति पूर्वमङ्गीकृतार्थमितरत्वे सद्भवत्येवासत्, अभ्युपगतमपि
नैवात्यन्ताऽपि विरुद्धमनुभा यथा स्यार्थमेवत्, यथा घट इत्यघटो न भवतीति पृष्ठ इत्यत्र सो न भवती-
त्यभावाच्चार्थापोहस्यार्थतास्मिन्नर्थः एव सम्बन्धसामान्यार्थ उक्तः ।

5 द्रव्यादिसामान्यसम्बन्धार्थेऽपि द्विविधा सैव, तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरतायां द्रव्य
मित्युक्तेऽद्रव्यं न भवतीति द्विर्नञ्प्रयोगात् द्रव्यमेव 'सिद्धे सत्यारंभो नियमार्थः' इति नियम्यते
यो न भवति यथा वा न भवतीति तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्बन्धो न भवतीत्युक्तं भवति, स च
प्रतिषेधो न विधिप्रधानः पर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधमात्रं तत्, ततश्च भावितवदभ्युपगमत्यागः,
अर्थान्तरापोहतायां प्रतिसम्बन्ध्यापात् यथायोगं तथैव योज्यम् ।

10 (द्रव्यादीति) द्रव्यादिसामान्यसम्बन्धार्थेऽपि द्विविधा सैव, अ[नङ्गीकृता]ङ्गीकृतभेदार्थापित्वात्,
तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरतायामित्यादि, स एव न्यायः प्राक्तनोऽद्रव्यं न भवतीति [द्वि] र्नञ्प्रयोगात् द्रव्य-
मेवेति 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थो' यो न भवति येन न भवतीत्यादि स एव सम्बन्धो विधिप्रधानपर्युदा
सात्मकाद्रव्यसम्बन्धार्थप्रमाणविरोधापादनः प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वाविशेषदर्शितविशेषो गतार्थो भावाद्यविचद
भ्युपगमत्यागः द्वितीयविकल्पेऽप्यर्थान्तरापोहतायामित्यादि तथैव न्यायमतिविशिष्टं-प्रतिसम्बन्ध्यापात्-प्रति-
15 सम्बन्धात् सर्वद्रव्यार्थं द्रव्यमित्यद्रव्यं भवति, इतरेतराभावादिरप्य इत्यादि यथायोगं योज्यं तथैव ।

अत्राह—

ननूच्यमानसम्बन्धव्यपदेशस्तिरितिः, यः सम्बन्धः स सतः प्रपनादाह्वानात्, अतो यथा
सम्बन्ध एव सद्भावी यथा नासम्बन्धः तथा सद्भवत्यपि स्यादिति, अत्र ब्रूमः—यदि सम्ब-

न्धं हि वस्तु तत् अवयवरूपेण वर्ततेऽवयवरूपेण न वर्तत इति विकल्पयति भावः । [illegible]
20 भव वेति वर्तेन वा सन् न आत्मरूपेण वा वर्तते तत् केनचित्प्रकारेणासदपि सन् दृष्टः तेन प्रकारेण [illegible]
[illegible] सन् [illegible] केनचिद्रूपेणासदपि सद्भवतीति भावः । [illegible]
भवतीति तत् यदपि [illegible] पदमिति । [illegible] अभ्युपगत-
मपीति । [illegible] यथा घट इतीति [illegible]
[illegible] न भवतीत्युक्ती [illegible] यतो भवतो न भवतीत्यर्थ
25 पर्युदासस्य [illegible] इत्युक्ति भावः । द्रव्यादिसामान्य-
सम्बन्धार्थेन [illegible] द्रव्यादीति । [illegible]
द्रव्यादिसामान्येति । अद्रव्यं न भवतीति [illegible]
[illegible] पूर्ववत् [illegible]
[illegible]—तत्र तावदिति । [illegible] अद्रव्यं न भवतीति [illegible]
30 [illegible] केनचिद्रूपेण द्रव्यं [illegible]
[illegible]—द्वितीयविकल्पेऽपीति । ननु यथा [illegible], [illegible], [illegible] न [illegible],
तथा [illegible]—ननूच्यमानेति । [illegible]—सिद्धे

१ सि क्ष. डा. डे. एत्तमादी । २ सि क्ष डा. डे. °द्रव्यं न भ ।

ब्दोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्यापोहवादे च घटशब्दाद्युदाहरणमवकाशं लभते, सच्छब्द एव सन्नसच्छब्दो भवति, एवं सदैव शब्दयन् घटादिः पटाद्यशब्दतां गमनादसच्छब्दो भवत्येव, इतरथा सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाश्च, एवमर्थतोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम् शब्दतोऽपि रूपसिद्धिकृतनानात्वात् सच्छब्दो भवत्येव न भवतीति ।

(नन्विति) ननूच्यमानसच्छब्दस्वरूपसिद्धिः—सिद्धं सच्छब्दमसत्स्वरूपविनिर्मुक्तं मन्यमानस्यो- 5 च्यते—यः स[त्] शब्दः [स] सतः अपवादाश्रवणात्, अतः शब्दापेक्षया सच्छब्द एव सोऽस्त्येव च, नासच्छब्दः, नासदर्थवाची वा, तथा सत्स्वपि स्यादिति, घटशब्दादिरेवमविशेषशब्दः, तदर्थस्य तथा न पटादिशब्दतदर्थो वा भवितुमर्हतीति, तस्मादयुक्तमुच्यते सदसत् भवतीति, अत्र ब्रूमः—यदि सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपीत्यादि, नाभ्युपगच्छाम एतत् [सच्छब्दोऽ] सच्छब्दो न भवतीति, तयोदाहरणस्यासम्भवात्, सच्छब्दासच्छब्दत्व यथोदाहरणत्वसिद्धेः, यदि हि सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्या 10 पोहवादे च घटशब्दाद्युदाहरणमवकाशं लभते, अन्यथा कुतोऽस्य घटाद्युदाहरणस्यावकाशः, तद्व्याचष्टे—सच्छब्द एव हि सन्नसच्छब्दो भवति, एवं सदैव शब्दयन् घटादि पटाद्यशब्दतां गमनादसच्छब्दो भवत्येव, इतरथा—घटस्य सतः पटाद्यसत्त्वाभावे सत्त्वाभावः, सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाश्च, न लोकस्य सतः स्थापनाच्छब्दः स्यात् शब्दोऽशब्दत्वमेवार्थत्वे, तस्मादयुक्तमुक्तं सच्छब्दस्यासत्त्वं भवति सदसत्त्वमिति, एवमर्थतः—सतः शब्दः सच्छब्द इत्यर्थद्वारेण सच्छब्दोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम्, शब्दतोऽपि चास्ति 15

सच्छब्दत्वमिति अभिधानात् प्राक् सच्छब्दोऽसिद्धोऽभ्युपगमयेति तदानीं सोऽसच्छब्दरूपोऽपीति न तत्र विवादः उच्य-मानसच्छब्दस्तु सिद्धोऽसत्स्वरूपविनिर्मुक्तोऽस्तीति कथमसावसच्छब्दः स्यादित्याशयः । तत्र आक्षेप इति भावुक निष्पत्ता शब्दः सतः शब्दः सच्छब्दः सदभिधायीत्यर्थं दर्शयति—य इति । उच्यमानत्वेन सच्छब्दस्य सच्छब्दः सच्छब्द एव, नासच्छब्द सत्त्वेनसिद्धत्वात्, असदर्थोपग्रहणात् तथा सत्स्वपि तद्रूप एव नासद्रूप इत्याह—अतः शब्दादिति । एवं शब्दस्य तदर्थ-योरेकान्तसत्त्वमुक्त्वा विशेषशब्दार्थयोरपि आह—घटशब्दादिरपीति घटशब्दोऽपि घट एव एव अर्थस्यैवग्रहणात् न 20 विशेषशब्दो न भवति इत्यर्थः तदात्मकत्वात् तथा तदर्थोऽपि घट एव नाघटः पटादिः एवम् सदसत् भवतीति अयुक्तं तदयुक्तमिति भावः । सच्छब्दो न भवत्यसच्छब्द इति न वयमभ्युपगच्छाम इत्याह—अत्र ब्रूम इति । सच्छब्दस्यासच्छब्दत्वं न चेदभ्युपगम्यते सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपि कथं घटयति, सदसदात्मकत्वाभावादसत्त्वमिति तत्त्वेन शब्दस्य सतोऽसत्त्वाभावाच्च भवतोऽपि शब्दस्याभ्युपगमे सम्भवाभावादिति दर्शयति—नाभ्युपगच्छाम इति । तयोदाहरण-योरनभिधानात्—सच्छब्दासच्छब्दत्व यथेति सतोऽसत्त्वाभिधायकत्व एव शब्दस्य सच्छब्दत्वे सदसत्त्वमुदाहरणत्व 25 सदसच्छब्देनोदाहरणसिद्धिरिति भावः । तस्य स्फुटयति—यदि हीति । व्याचष्टे तमेव व्याचष्टे—सच्छब्द एव हीति । तद्रूपं व्यावृत्तत्वमिति सत्य एव सच्छब्दत्वे व्यावृत्त्योऽभ्युपगम्यत विधानाभावमसत्त्वमसच्छब्दः असच्छब्दो भवति तद्रूपत्व घटस्य पटाद्यसद्रूपत्वात्, घटस्य यदि पटाद्यसद्रूपत्वं नेष्यते सद्रूपमेवेष्यते तथा भेदाभावात् अभेदप्रसङ्गात् घटपटयोरेकत्वमापत्त्येत एव घटस्य व्यावृत्तस्वरूपतया च वस्तुसङ्करादिदोषाः स्युः, तदभिधेयत्वाभिधायकस्य शब्दत्वाभावादर्थं व्यावृत्तस्य शब्दस्व-रूपेणाभावत एव वाचिति भावः । एवम् तद्रूपं तयोरसदभावस्य सदसत् भवतीति तदयुक्तमित्याह—तस्मादिति । तस्य 30 व्याख्यानमित्यपेक्षया शब्दस्य सदसद्रूपत्वमुपदर्शयति—एवमर्थत इति । शब्दतैव अपि तदाह शब्दतोऽपीति,

---

१ सि क्ष सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपि । २ सि. क्ष डा. °नमिति । ३ सि क्ष. डा. ये सदसदात्मक भवतः । ४ सि क्ष. डा. ये शब्दस्य ।

सप्तम्यः अस् धातोः मन्नन्तस्य सतीति रूपसिद्धेः या सप्तम्यः सोऽन्य एव सत्येर्थतो भिन्नस्य च सप्तम्यः सोऽन्यस्य एव सतीति सप्तम्यो न भवत्येवासिप्रकृतिसप्तम्यः तस्मात् सम्भवतोऽपि सप्तम्यो भवन्नेव न भवतीति ।

एवं द्रव्यादिशब्देष्वपि सत्त्वासत्त्वे द्रष्टव्ये, एवं तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु 5 सर्वस्यादर्शनादयुक्तोऽन्यापोहः ।

एवमित्यादि, यथा सप्तम्यस्य रूपसिद्धिष्वनानात्वकृते सत्त्वासत्त्वे तथा द्रव्यशब्देऽपि द्रष्टव्ये, तथा द्रोर्विकारो द्रव्यम्, द्रोरवयवो वा द्रव्यम् द्रव्यञ्च भव्ये भवतीति भव्यं द्रव्यम्, द्रवतीति द्रव्यं द्रूयते वा द्रवणात् गुणानां गुणसन्द्रावो द्रव्यमित्यादिव्युत्पत्त्या पृथिव्यादित्वभेदापेक्षया च द्रव्यत्वस्य समद्रव्यसम्भवम् द्रव्यादिशब्देष्वित्यादिग्रहणात् पृथिव्युदकादिसामान्यशब्देष्वपि स्वभेदापेक्षेषु वाच्य- 10 मित्यतिदेशार्थः, एवमर्थेष्वपि द्रष्टव्यम्, एवं तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु सर्वस्यादर्शनाद- युक्तोऽन्यापोहः ।

विशेषशब्दार्थेषु तु घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघटः, तद्यथा—आमपिण्डप्रादिघटोऽघटः घटनसामर्थ्याभावादचेष्टत्वात्, अघटोऽपि च घटो भवति चेष्टार्थत्वात् घटते घटयति वा तन्तुतन्तुवायगमनादिरिति, तथा प्रत्यक्षसिद्धं हि वागादिषु 15 वर्तमानस्य गोशब्दस्यैकत्वम्, अतोऽनन्यत्वमनाशङ्कनीयं किमन्योऽनन्यो गोशब्द इति, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, यदि हि विशेषरूपस्यानिरूप्यत्वाभासस्यानन्यत्वं ततः तत्सम्बन्धा- भावत्वात् शब्दानामर्थप्रत्यायनमन्याय्यम्, तस्मादेकत्वमेकत्वं गोशब्दस्य, तस्मिंश्च सति शब्दस्य शक्तिभेदात् सम्बन्धिभिरभिव्यक्तात्तदर्थप्रत्यायनशक्त्या प्रवृत्त्याः, एकपुरुष- पितृपुत्रादिवत्, प्रतिसम्बन्धमन्यथावृत्तेः, तस्मात्—वागादिभिन्नार्थवाचित्वाद्गौरेवागौर्भवति, 20 अगौरपि गौर्भवति ।

विशेषशब्दार्थेष्वित्यादि, तुशब्दो भेदाभिकरणकारणविकल्पसामान्यं सामान्यशब्दादाविष्वेव शब्दार्थेषु दर्शयति, घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघट इति, तद्यथा आमपिण्डादीति,

---

[illegible] नत्वप्य [illegible] सप्तम्योऽपि भवति भावः । एवं द्रव्यादिशब्देष्वपि [illegible] तत्सत्त्वं [illegible] एवं द्रव्यादिशब्देष्वपीति । व्याख्ये यथा सप्तम्यस्येति । अर्थेन 25 [illegible] द्रोर्विकार इति, [illegible] द्रव्यमित्यत्र [illegible] द्रवतीति [illegible] इति वा द्रव्यम् [illegible] पृथिव्यादि [illegible] द्रव्यत्वस्य [illegible] भावः । [illegible] पृथिव्यादिसामान्यशब्देष्वपि तत्सत्त्वं [illegible] द्रव्यादीति । [illegible] शब्दार्थेषु [illegible] एवं तावदिति । विशेषशब्देष्वपि [illegible] विशेषशब्दार्थेषु त्विति । तुशब्द [illegible] तुशब्द इति [illegible] 30 [illegible] तुशब्दो भिन्नं [illegible] भावः । घट इत्यत्र न भवतीत्यनुक्त्वा, [illegible] घटोऽघटोऽपि [illegible] घट इतीति । [illegible] आमपिण्डादीति, [illegible]

आमघटच्छिद्रघटो न भवति, आविर्भावात् चित्रलेप्यादिघट इत्यादयो घटा यथाऽघटाः, घटनसामर्थ्या भावाच्चेष्टत्वात्, घटत्वादघटः स्यात् प्रयोक्तृकर्तरि, तदभावाद्घटो भवत्येवेति, किञ्चान्यत्—अघटोऽपि च घटो भवति चेष्टार्थत्वात् स्वतन्त्रः प्रयोज्य च, तद्दर्शयति—घटते घटयति वा [illegible][वा]चाविति, प्रकृत्यन्तात् ण्यन्ताद्वा कर्तर्यचो विहितत्वात्, तथा प्रत्यभेत्यादि, गौरित्यगौर्न भवतीत्येतदपि न युक्तम्, यस्माद्गौरगौर्भवति, अगौरपि गौर्भवतीत्येतत् प्रदर्श्यते—यत्र हि इमौ शब्दानां गतिः, एकः शब्दोऽनेकार्थोऽनेकः 5 शब्द एकार्थो भवति, तत्र च एकोऽनेकार्थः स चिन्त्यते—गोशब्दस्य वाग्दिगादिषु वर्तमानस्यैकत्वं प्रत्यक्षसिद्धम्, सकृदुच्चरितस्य वाग्दिग्भूरश्मीत्यादिषु दृष्टत्वात्, अतः प्रत्यक्षप्रसिद्धेरनन्यत्वं सिद्धम्, तथानाश्रयणीय— भिन्नोऽनन्यो गोशब्द इति, तस्मादन्यस्याप्यनन्यत्वम्, स्वान्यत्व भिन्नार्थगतेर्गोशब्दस्यान्यत्वम्, सादृश्यात्तु स एव भवतीत्येतच्च न, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, अयमनुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वा विवर्तते, यदि हीत्यादि, विशेषरूपस्यानिरूप्यत्वाभावस्य[न]न्यत्वं प्रत्यक्षस्यानुमानाद्बलीयस्त्वात्, ततः किं? तदन्यत्वसम्बन्धाशक्य- 10 त्वम् अनिरूप्यात्मरूपाणामसतां पृथगनुपलभ्यमानानां नानार्थैः सह च न शक्यः सम्बन्धः कर्तुम् अन्यत्वसम्बन्धानाञ्च शब्दानामर्थप्रत्यायनमन्याय्यम्, म्लेच्छशब्दमपुरुषवदप्यर्थप्रतीतिप्रसङ्गात्, तस्मादेकत्वमस्य

यथा चित्र घट केन्यादिरूपो घटयते कुलालादिकारणाभिव्यक्त्यनुकूलत्वाद्योग्यत्वाद्यथा न भवन्तीति घटलक्षणोऽप्यघटा एवेति भावः। एवं घटनक्रियाया कर्मकर्तृत्वापेक्षकर्तरि घटत इति घट इति कर्मकर्तरि घटनसमुक्तत्वात् भवतीति घट इति प्रयुक्तत्वात् कर्तुः प्रयोज्यकर्तृ त्वापेक्षप्रयोज्यत्वमिति प्रयोक्तृकर्तरि तथाविधव्यापाराभावात्तदघटोऽपि घटत्वाद्घटसामान्यविशेषस्याभावात्तदघटत्वमपीत्यभिप्रेत्याह— 15 प्रयोक्तृकर्तरीति। घटते चेष्टां करोतीति प्रयुक्तत्वात् च योऽपि चेष्टाया कर्मकर्त्रपेक्षः स्वतन्त्रः तत्प्रेरणो वा प्रयोज्य इत्यादिः तत्प्रयोज्यकर्तृ घटसामान्यविशेषविधिप्रत्ययेनाप्यघटोऽपि घटो भवतीत्याह—अघटोऽपि चेति। घटत इति घटः घटयतीति घट इत्युभयत्रापि घटधातोर्णिजन्तात् कर्तर्यचि विहितत्वाद्घटस्य च योऽपि घटो वा तद्विधो वा [illegible] भवतीत्याह—घटत इति। एवं गोशब्दोऽगोशब्दो भवतीत्येत- द्दर्शनायाह—गौरितीति। अनेकार्थप्रतिपत्तेश्च शब्दस्यैकस्यानेकार्थप्रतिपादकत्वमिति द्विधा दर्शनायाह— विवर्तं दर्शयति- 20 यत्र हीति। तत्र प्रथममनुप्रयोगमाह—तत्र च एक इति यथाविधम् एक एव सन् शब्दान्तरमेवमनेकेष्वर्थेषु वर्तत इति यथाभिमतं दर्शनं। वाग्दिग्भूरश्मिवज्रादिषु अनेकेष्वर्थेषु वर्तमानोऽपि गोशब्द एकत्वेनैव किम् इति- अनेकत्वादेव भवतीत्याह—गोशब्दस्येति। एकत्वोपपत्तेरेकत्वेनैव दर्शनायाह—सकृदुच्चरितस्येति। ननु घटपट शब्दयोरिव भिन्नार्थत्वेन गोशब्दस्यापि भेद आशङ्क्य [illegible] यथोक्तदृष्टान्तविपर्ययः समाप्तो—तथा न्यत्वमिति। अयं गोशब्दोऽन्योऽन्य गोशब्दोऽन्य इति शब्द विशेषस्य निरूपयितुमशक्यत्वादेक एव गोशब्दो न त्वनेक इत्याह— 25 तच्छब्दविशेषेति गोशब्दानां परस्परविशेषस्य निरूपयितुमशक्यत्वम् न चायं गोशब्द उदात्तोऽयमनुदात्तोऽयं स्वरित इत्युदात्तानुदात्तस्वरितत्वादिभिर्विशेषैर्नानात्वमस्य शक्यते निरूपयितुं यस्मात् इति भावः, एवं स्वरादिभेदेऽप्येकत्वमेवेत्याह- [illegible] वा गोशब्दस्यैकस्यैव तु भेदा उदात्तादयो विवर्तन्ते, अतस्तत्रोऽन्यत्वाभावात् विवर्तं इत्युक्तमिति परिणाम एव चैते भावः। किञ्च चेष्टमानत्वं दर्शयति—यदि हीति विशेषस्याभिनिरूप्यत्वेऽप्यनन्यत्वं न भवत्यन्यत्वेन भवते अनिरूप्य- प्रत्यक्षस्यानुमानाद्बलीयस्त्वादिति चेत्तर्हि गोशब्दान्यस्य घटोऽन्योऽन्येन सह सम्बन्धं कर्तुम्, अनिरूप्यरूपाणां 30 स्वरूपाणामसत्त्वादिति भावः। तथापि गोशब्दान्तरस्यानुपलभ्यमानस्य तत्र अन्यत्वं पार्थक्येनानुपलम्भात् नानार्थैरेकेन सह सम्बन्धः कर्तुं पार्यत इत्याह—पृथगिति। एतदेवाह—अनिरूप्येति। अन्यत्वसम्बन्धाच्च नार्थप्रत्यायनम् इत्याह—अन्यत्वेति।

---

१ सि. क्ष. डा. कर्तृवाचे। २ डा. टि. वाग्भिभूरित्यादिषु। ३ सि. क्ष. डा. °नुपलम्भं।

गोशब्दस्य, तस्मिंश्च—एकस्य सत्यर्थस्य शक्तिभेदात् सम्बन्धिभिरभिव्यक्तात् तत्तदर्थप्रत्यायनसाम-
मवस्थाः किमिव ? एकपुरुषपितृपुत्रादिवत्—यथैक एव पुरुषोऽनेकधापि[ ]सम्बन्धिभेदापेक्षया पिता पुत्रो
मातुलो भागिनेय इत्यादि व्यपदेशभाग् भवति तथा गोशब्दोऽपि वागादिषु ? कस्मात् ? प्रतिसम्बन्ध-
सम्बन्धात्—स एव सम्बन्धं सम्बन्धं प्रति सम्बन्धिभेदनिमित्तमन्यथा वर्तते तस्मादेकस्यापि गोशब्दस्य वागादि-
5 विभागार्थाभिधायित्वाद् गौरेव वागादिरगौर्भवति, अगौरपि गौर्भवति ।

एवम्मतं निमित्तभेदाद् शब्दस्य भिद्यन्ते तानि च निमित्तानि गमनार्थत्वगमनगरणादीनि पृषोदरादि-
इतिगणपाठप्रसिद्धेरन्यसमर्थसत्योऽवधारितिना न युक्तमन्यथा—

गमनादिविशेषनिरूप्यात्मत्वे वा गमान्तरवद्वागादिरेवास्मिन्नपि पक्षे गौरित्वगौर्भवतीत्यपि,
वागादिगमाव्यतिरेकव्यतिरेकवत्, अनेकशब्दैकार्थत्वेऽपि एकोत्तरशतनामत्वाद्वाम्भसो विष-
10 मविषं मधस्यविषमपि विषं जीवनात्मकमप्युदकादि मारणात्मकं प्रयोगाद्, तथा पीलुर्वी-
योऽप्रशस्तत्वादपीलुर्भवति धन्वादिवत्, हस्तिवत् पीलुर्वा तथा विपर्ययेण, अतः पीलुरपीलुश्च,
अपीलुरपि पीलुश्च, एवं हरिरामार्जुनादयोऽपि, शक्रसिंहवासुदेवमण्डूकवानरहयादिषु रम्य-
वर्णाधारभिन्नकर्मनामवत्स्वेषु तृणसुवर्णपाण्डवकर्णवीर्येषु च दर्शनात् ।

(गमनादीति) गमनादिविशेषनिरूप्यात्मत्वे वा गमान्तरवत् गौरेव—यथा हि गोशब्दः साक्षा-
15 दिमत्सकलमिलत्स्वार्थे गमननिमित्ते वृत्तोऽपि सम्बद्धगुण्डमाल्यगाङ्गेयवाह्लीकसौरभेयादिषु गमान्तरेषु गौरेव,
इति[ ]हितार्थे यस्मात् तस्यादिविशेषापेक्षया सामान्यशब्दो गोशब्दः, तस्मात् पूर्ववदस्मिन्नपि पक्षे

[illegible] —एकोऽप्येकेति [illegible] ते हि [illegible] इति [illegible]
[illegible] न [illegible] इति भावः । [illegible] —तस्मादिति । ननु [illegible]
[illegible] —एकस्य सतीति [illegible]
20 [illegible] । [illegible] —एकपुरुषेति । [illegible]
[illegible] प्रतिसम्बन्धमिति [illegible]
[illegible] भावः । तथा च [illegible] तस्मादेकस्यापीति [illegible] गौरेव [illegible]
[illegible] भवति [illegible] गौरपि भवतीति भावः । [illegible]
[illegible]
25 [illegible] । [illegible]
[illegible] गमनादीति । ननु [illegible] तथापि [illegible]
[illegible]
[illegible] गौरेव [illegible] भवति एवं [illegible]
[illegible] तथा च [illegible]
30 [illegible] गमनादिविशेषेति । [illegible]
[illegible] —यथाहीति । [illegible] —वागादिगमा-

---

१ सि. क छ डे । २ सि. [illegible] । ३ डा [illegible] ।

गौरित्यगौर्भवतीत्यभिमत[म्, क]स्मात्? वागादिगवाद्यतिरेकातिरेकवत्—यथा गौरित्युक्ते वागादिषु न व्यतिरिच्यते गोत्वं, गोशब्दवागादिष्वुक्ते दिगादिभ्यो व्यतिरिच्यते वागादिरिति ततो गौरगौरपि भवतीति गवार्थमुदाहरणम्, एवं साधनकार्थैकशब्दस्यान्यापोहाभावः अनेकधर्मकार्यत्वेऽपि यथा—एकोत्तरशतनाम स्वाद्याम्भस इत्यादि सलिलमुदकममृतं वा[रि]जीवनं विषमित्याद्येकोत्तरशतमुदकनामानि निरुक्ते पठ्यन्ते, ततो विषमविषं भवति, अविषमपि विषं भवति, अपानीयं प्रम्यिसर्पादि विषं मा[ा]रणात्मकं न जीवनात्मकं जीवना मध्यमप्युदकानि मारणात्मकं दुःप्रयोगादित्यादि गमनिका, आदिग्रहणात् घृतममृतमित्यादि, ।तथा पीलु[ः]रामोऽमृतत्वादपीलुर्भवति धनादिवत्, हस्तिवत् पीलुना हस्त्यपि पीलुरपीलुर्भवति हस्तित्वात् मनुष्यवत्, तथा विपर्ययेण—अहस्तित्वादपीलुर्भवति पीलुरामः, अमृतत्वात् अपीलुर्हस्तीति अत इत्युपसंहरति—पीलुरपीलुश्चापीलुरपि पीलुश्चेति, एवं हरिरामार्जुनादयोऽपीति व्यापितामस्य न्यायस्योदाहरणबाहुल्येन दर्शयति, यमवासवाम्बुवेधणकपवानरादिषु हरिशब्दवर्तनादहरिर्हरिश्च रामो रम्यवर्णदाशरथिपरशुरामबलरामेषु, 10
अर्जुनः तृणसुवर्णककुभपाण्डवकार्तवीर्येषु वर्तनादित्यादि, तथात्र पूर्ववत् ।

एवं श्रुतिमात्रतत्त्वो गवादिरेकः शब्दोऽप्रतिलब्धविभागोऽनेकार्थगमकशक्तियुक्तः, एकादिस्थानेकार्थकारित्ववत्, प्रत्यर्थवृत्तिव्ययस्यापश्च हेतवो यथोक्तं—'संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ (वाक्यप का २ श्लो ११७-११८) 15
सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुः रामलक्ष्मणौ, रामार्जुनौ, अञ्जलिना जुहोति, सैन्धवमानय, मत्ताः शर्करा उपदधाति, अर्जुनः कार्तवीर्यः, मनुधरा कन्या, सीरासिमुसलैः, मधुरायाः प्राचीनाम्

व्यतिरेकेति । न्यायो—यथेति सामान्येन यदि गौरित्युच्यते तदा येषां वागादिषु सर्वेष्वर्थेषु समानं न तु कस्यापि विशिष्टम्, यदा च वागादेरेकैकं गोशब्दवाच्यमुच्यते तदा योऽन्यस्य तदेव स्वेच्छार्थं न दिगिति दिगादिभ्यो व्यतिरिच्यते तस्मात् गोशब्दवाच्यत्वेन गौरपि सती गोशब्दवाच्यदिगादिव्यतिरिक्तत्वेनागौरपि भवति तथा तत्रान्यापोहोऽपि 20
तदेवानेकार्थैकशब्दस्यान्यापोहो न सम्भवतीति भावः । एकोऽर्थो अनेके धर्मा इति पक्षेऽप्यन्यापोहाभावं दर्शयति—अनेकधर्मेति । तद्विवृणोति—एकोत्तरेति एकोत्तरशतं सलिलनामानि निरुक्ते पठ्यन्ते जीवनामृतममृतपुरणादिनामभिर्वं दुष्प्रयोगादिना मरणात्मकं विषं भवति तथा विषमपि सुप्रयोगादिनाऽमृतं भवतीत्येवं विषामृतमिति सर्वं चेति भावः । एतदेव दर्शयति—ततो विषमिति । अनेकधर्मैकशब्दस्यान्यापोहाभावं निदर्शनान्तरेणाह—तथा पीलुरिति इति 'पुष्पमेवास्तामन्यदुष्णादि पीलुः [illegible] पीलुर्हस्तीति पीलुर्भवतीति [illegible] 25
तथा च एतमाशयेन हस्तिवत् पीलुरपि भवति, हस्ती हि अत्र पीलुमन्तरेणाप्यमृतत्वात् पीलुरपीति भावः । एवं पीलुरपि हस्ती हस्त्याभिमुख्येनापीलुरपि हस्तित्वात्—हस्त्यपीति । अपीलुरपि पीलुर्भवतीत्याह तथा विपर्ययेणेति । न्यायस्य [illegible] प्रत्युपसंहारमाह—एवं हरिरामेति । हरिशब्दस्यानेकार्थमाह शक्रेति एवमन्यत्रापि [illegible] । रामशब्दस्यानेकार्थमाह—राम इति । अर्जुनशब्दस्यानेकार्थमाह अर्जुन इति । एवमेव शब्दोऽनेकार्थानाम् [illegible] श्रुतिविशेषोपलब्ध्यस्य 30
[illegible]—एवं श्रुतिमात्रतत्त्व इति । न्यायो अनेकेति श्रुतिविशेषमुपलब्धोऽपि [illegible]

---

१ प्र. °गौर्भवती । २ सि स क्ष डे °तिरेकवत् । ३ सि क्ष वागादिषिति ।

गच्छदागच्छामि, द्वारम्, ग्रामस्याथ समेत, स्थूलपृषतीमालभेतेत्यादिषु निमित्तान्तरेणार्थ-
स्यावच्छेदः ।

एष श्रुतिमात्रेत्यादि, अननोक्त्यायेन श्रुतिमात्ररतो गतातिरेकः शब्दोऽ[प]रिच्छिन्न-
विभागाऽनर्थार्थगमनं नियुक्त इति चेत् ? एतावित्यादि यावत् कारितवदिति गमार्थं प्रोक्तार्थोपसंहारः
न्यायसमस्थानरापरागिव विभागमनिरस्यमावात्स्वरूपेऽप्यसत्त्व इति, तत्र मत्वर्थवृत्तीत्यादि यावत्
'निष्परिच्छिन्नः इति यथासंख्य सकरमाणुशास्त्र भावितार्थ कारिताद्य निमित्तान्तरादेवार्थावच्छेद-
स्थानम्, आदिमन्यात् गौणमुख्यस्तुतिनिन्दादिभावाभावसम्बन्धच्छेदादिति ।

अथाप्यत ननूक्तमत्र गुणसमुदायमात्रार्थस्य सर्वथा दर्शनासम्भवः सत्यपि च दर्शनेऽ-
नुमानासम्भव इति पुनरिदानीं को विचारो दर्शन स्यादिति ? स्थिते तु स्वार्थाभावे सामान्य-
रूपस्याभावमात्रस्य निवृत्तिः, अभावमदार्थसंस्पर्शात्, वृक्ष इत्यवृक्षो न भवति अग्निरित्यनग्निर्न
भवतीत्यवृक्षानग्नी अभावमेवार्थसंस्पर्शेनोच्यते तस्मात् सर्वाभावमसदृशेन विनैवापोहो गमक
इत्यभाष्यत अथ स्वार्थाभावाभावमात्रस्य वृक्ष इति धूम इति तच्छब्दलिङ्गाभ्यामपोह्यो घटादि
भेदरूपाण्यर्थस्वरूप समन्यप्रतिषेधेन तन्मात्रमेव च गम्यते, न वृक्षादिपर्युदासेन घटादिरर्थान्तरमा
कश्चित्, अन्यस्यामन्यादविवक्षितत्वात्, स्वयमनवगतः कथमभाव विशेषयितुं शक्नुयात्
अवृक्षो वृक्षाभावो न घटाभाव इति, तस्य भावरूपस्यानवगतत्वात्, उभयत्र सपक्षासपक्षयोः
न किञ्चित् पुनर्विशिष्टं विशेषयितुं शक्यम् ।

[illegible]

अपोह्यतेत्यादि, अथ परेणोच्येत ननूक्तमेव गुणसमुदायमात्रस्य काणादृष्ट्यादेर्दर्शनासम्भवः, तस्यापि च दर्शने सर्वथाऽनुमानासम्भवः, सर्वप्रकारेणादृष्टत्वात्[ि] निराकार्यमीहते मूकस्य एव पुनरिदानीं को विचारो दर्शनं स्यादिति ?, स्थिते तु स्वार्थसामावे सामान्यरूपस्याभावमात्रस्य निवृत्तिः, अभावभेदा संस्पर्शात्—यस्य स्वभावो न भवति, अभिरिक्तमनभिन्नं सपदीलक्षणमभी अभावभेदासंस्पर्शेनाच्येते, न चाऽभावस्य भेदाः सन्ति, तस्मात् सर्वाभावभेदर्दर्शनेन विनैवापोहो गमक इत्यत्रोच्यते—अथ स्वार्थाभावाभावमात्रत्वे 5 तद्विष्टे कः सम्पार्थ इति पृच्छति—यस इत्यादि प्रस्तुतार्थं अत्राप्यपोहाभावमापादयितुकामः तच्छब्दो- पलक्षकः परार्थेऽनुमाने, स्वार्थे धूमश्च लिङ्गे, ताभ्यामन्या[प]ोहौ—अवृक्षानमी घटादिभेदरूपाण्यसं- स्पृश्येत्यभिमतार्थसूचनम्, प्रसज्यप्रतिषेधार्थे[न]वृक्षो न भवत्यवृक्ष इति तन्मात्रमेव च गम्येत न च गम्यस्य इत्यभिप्रायः, वृक्षादन्योऽवृक्ष इति न वृक्षपर्युदासेन घटादिर्योरमाऽन्यः कश्चिदुच्यते, अन्यस्याससत्वादभिव विवक्षितत्वात् वृक्ष एव व्यावर्त्येयो विवक्षितत्वात्, खपुष्पवत्तः कथमभाव विशेषयितुं शक्नुयात् ? अवृक्षो 10 वृक्षाभावो न घटाभाव इति खपुष्पमिव वन्ध्यापुत्रः कस्मात् ? तस्य—अभावस्य भावेन सम्बन्धाभावात्, सः खपुष्पवत् कथमसतो विशेषणं स्यात्, उभयत्र च—अन्वये व्यतिरेके च घटादीनां भेदरूपाणां सपक्षा सपक्षयोरसम्बद्धत्वेनेष्टत्वात् न किञ्चित् केनचिद्विशेषयितुं शक्यम् ।

नास्ति स्वार्थो नाम कश्चित् तथाच सर्वेण लिङ्गेन च स्वार्थाभावस्य सामान्यस्य निवृत्तिमात्रं क्रियते यथा स्वलक्षण- स्वार्थाभावेनात्मसामान्यस्य निवर्तनं न हि वृक्षसामान्याभावो घटादीनामस्मात् तथापि अभावस्य भेदाभावादित्याह—स्थिते 15 तु स्वार्थसामाव इति, सम्बन्धस्य वृक्षादिभावस्य भावस्य गुणसमुदायरूपस्याभावे विवक्षितेऽसत्त्वेऽपि वृक्षसामान्या- भाव एव सामान्यरूपे न तु घटपटादिविशेषरूपो वृक्षाभावः तस्य घटपटादिविशेषैः सम्बन्धाभावात् केवलं वृक्ष इति सम्बन्धेनापोह्यता गम्यमानप्रत्युच्यते अभिधीयमान नानभिमानमिति भाव । एवमसम्भूतानां घटपटादिविशेषभेदानामपरिज्ञा- नेऽपि गमकत्वं सम्भवत्येवेत्याह—तस्मादिति एवमपोह्यस्वार्थाभावस्य अभावस्य न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकौ च मतिपुमर्थता ख्यानेन हि बुद्धिरभिधायेन्य एव च व्यावर्त्येन, नायन्तादरान् खपुष्पवन्ध्यापुत्रादिविषयाविषयत्वमिति भाव । अत्रार्थे 20 आह—अथ स्वार्थाभावेति स्वार्थाभावसामान्याभाव एव कथयीष्यितः तर्हि धर्मेण च कश्चिदर्थो गम्येतेत्यभिप्रायः । तमेव स्फुटयति—यस इत्यस्तीति आश्रित्य धूम इतीति भावम्, इत्य इति शब्द परार्थानुमानभूतो भावः धूम इति स्वार्थानुमा नलिङ्गस्य अत आह—तच्छब्द इति ताभ्यामन्यौ हि अपोह्यौ भवतः स्वलक्षणात्मकः पूर्वेनाभिमत कथम् ? भेदरूपाणि घटपटादीन्यसंस्पृश्य एवं तर्हि अवृक्षस्य वृक्षाभाव एवार्थो न तु वृक्षाभावमात्रात् घटादिः एवमनभिमतस्यापि भावस्येति चेत् तथा सति प्रसज्यप्रतिषेधेन वृक्षो न भवति अभिन्नं भवतीत्यभावमात्रं गम्येत न च तथा गम्यत इति भावः । 25 अन्यत्र च पर्युदासेन वृक्षादन्योऽवृक्षो घटपटादिरर्थः अवश्यतेन तु तथाविधोऽन्यरूपोऽर्थो नास्ति गुणसमुदायरूपस्य तत्त्वा- दर्शनात् कथञ्चित् सत्यपि सोऽर्थोऽत्र न विवक्षित इत्यनेन प्रतिपिपादयिषितत्वादित्यभिप्रायेणाह—वृक्षादन्य इति । ननु अन्यस्यासत्त्वं भवतु वृक्षस्य विवक्षितत्वात्तथा इति वृक्षाभावस्यैव को दोष इत्यत आह खपुष्पवत्तः इति स्तो हि गुणसमु दायरूपस्यानवगतः एवम् वृक्षस्यैवापोह्योऽवृक्षो घटाभाव एव कथं न स्यात् अनवगतो हि तदा तास्यार्थं घटाद्यवगाहना- भावोऽपि कथं कल्पते न खपुष्पो वन्ध्यापुत्र तत्र वस्तुस्वभावस्थितिः स्यादिति अन्यरूपतैवायोग्येति भाव । तमेव हेतुमाह— 30 तस्येति अभावस्याभावो भाविन भवति, अवृक्षाभावो घटस्य अघटभाव घटीति यत्र तु भाव एव खपुष्पवत् तदा कथं सोऽभावस्य स्वरूपं सम्भवितुं क्षम स्यादिति भाव । एवमयं वृक्षो भवति अवृक्षो न भवतीत्यन्वये व्यतिरेके च इत्यादौ घटपटादेः भेदरूपस्यासम्बन्धात् किं वा विशेषणत्वेन इति दर्शयति—उभयत्र चेति । एवम् स्वार्थान्यार्थेऽवृक्षो न भवतीत्येवं

१ सि प. म वे तात्पर्यसूचे च । २ सि प म वे अपोहभावमात्र ।

ततश्च वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्युक्त इत्युक्तं भवेत् योऽभावाभावः स वृक्ष इति नान्यद्
भावनिवृत्तेः, ततो घटपटादीनां वृक्षतापत्तेः वृक्षशब्दार्थस्याप्रसिद्धेः कुतोऽपोहस्तेषां स्यात्,
सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अतः सर्वदर्शननिराकाङ्क्षतायां सत्यां शब्दादनुमानाद्वाऽभावाभावमात्र-
वृत्ताविष्यमाणे विशेषवचनमत्यथानर्थक्यम्, अभावाभावमात्रस्यैकत्वात्, भेदविषयवचनानुमान
5 व्यवहारनिर्विषयत्वात् अभूतभेदविषयत्वाद्वा खपुष्पादिवत्, अगतिरज्ञानं वा वृक्षशब्दोच्चार
णान्वयव् सर्वथा, गन्तव्याभावात्, अभावाभावमात्रवृत्तित्वाच्छब्दानुमानयोरिति ।

ततश्चेत्यादि, अस्मादुक्तन्यायादेव वाक्यार्थः संवृत्तः वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्युक्ते इत्युक्तं भवेत्
सम्भाव्येत, योऽभावेत्यादि अभावस्याभावो वृक्ष इत्युक्तं स्यात्, नान्यद्भावनिवृत्तेः, ततो घटपटादीनामभ-
भावनिवृत्तिमात्रत्वात् वृक्षतापत्तेः वृक्षशब्दार्थान्तरं नास्ति, कुतोऽपोहस्तेषां स्यात्? तत्संसर्गे हि स्यादपोह
10 स्तऽवृक्षो न भवतीति इत्यभावोऽभावः अभिप्रेतः, किञ्चान्यत्—सर्वथा वा गतिर्भवेत्—अभावाभावमात्रत्वे
हि वृक्षोऽभिन्नः स्यात्, न सपक्षासपक्षभेदसंसर्गेण इत्यतः, अतः सर्वदर्शननिराकाङ्क्षता, तस्यां च सत्यां
शब्दात्—वृक्षात् अनुमानाद्वा—धूमादभावाभावमात्रवृत्तावभिप्रेतायाम् एकमेवासंसृष्टमेव वस्तु स्यात् वृक्षो-
ऽग्निरिति च विशेषवचनमत्यथानर्थक्यं स्यात् कस्मात्? अभावाभावमात्रस्यैकत्वादिति, खपुष्पानुमानयोः
सामान्येन हेतुः खपुष्पादिवदिति दृष्टान्तः विशेषेण वा हेतुः—भेदविषयवचनानुमानव्यवहारनिर्विषयत्वात्,
15 अभूतभेदविषयत्वादिति सामान्येन स एव दृष्टान्तः सर्वत्राप्येऽभिहितत्वात्, अयमन्यो व्याख्याविकल्पः,

---

[illegible] मेदं न [illegible] तथा [illegible] मेदं न [illegible] सर्वभावाभावमात्रं [illegible]
[illegible] । व्याख्या—अस्मादुक्तन्यायादिति [illegible] । [illegible]
न भवतीत्यर्थे [illegible] आह—योऽभावेत्यादीति योऽभावाभावः—अभावस्याभावः [illegible] स एव वृ
[illegible]
20 [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] आह—सर्वथा वेति, [illegible]
[illegible]
[illegible] । एवं
25 [illegible] । [illegible]
[illegible] अतः सर्वदर्शनेति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] आह—खपुष्पादीति । [illegible]
30 [illegible]
[illegible] । [illegible] अभूतभेदविषयत्वादिति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] आह—अयमन्य इति । [illegible]

तथैवा–सर्वथा वाऽप्रावृत्तिर्भवेत् प्रमेयकर्म्यान्तरत्वात् अगतिरज्ञानं वृक्षशब्दोच्चारणाद्भवेत् सर्वथा, कस्मात् ? गन्तव्याभावात्, गन्तव्याभावश्चाभावाभावमात्रवृत्तित्वादप्यनुमानस्येति ।

अत्रोच्येत न स्वभेदा अपोह्यन्ते नाप्यशेषभेदासंस्पर्शनाभावमात्रम्, किन्तर्हि ? स्वसम्बन्धिसामान्यधर्मानुबन्धिभेदेष्वविनाभाविषु दर्शनसंस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेष्वन्यापोहस्य प्रवृत्तिरिति नोक्तदोषाः, अत एव चेदं स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र[ा]दर्शनात्तद्व्यवच्छेदानु 5
मानमिति, अस्य व्याख्या–यत्र दृष्टः सोऽत्र सम्बन्ध्यभिप्रेतो न त्वविनाभावित्वसम्बन्धेन,
अवृक्षोऽनग्निर्वा न भवतीति, एवञ्च कृत्वा वृक्षशब्दाद्भावानेकाविनाभाविनां पृथिवीद्रव्यत्वादीनामनुमानमुपपन्नं भवति, तद्दर्शनस्पर्शनवृत्तत्वात्, इतरथा त्वनुबन्धिनाम न्यत्वात्तुल्य एव वृत्तेरपक्षधर्मत्वादनैकान्तिकत्वविरुद्धत्वानुमानाभासदोषाः स्युः, अनुबन्धिनां त्यागे च तदविनाभाविनः स्वार्थस्यासम्भव एव, ततः प्रत्याय्यप्रत्यायनयोरनुपपत्तिः, तस्मात् 10
स्वसम्बन्धिभावाभावाभ्यां दर्शनादर्शनयोरभिप्रेतानुमानसिद्धिरिति ।

अत्रोच्येतेत्यादि, स्वभेदाभावव्यावृत्तिलक्षणान्यापोहेऽनन्तत्वादसम्भवसम्बन्धाभिधानादिदोषा उक्ताः, सामान्याभावाभावमात्रे सर्वैक्यानर्थक्यापोह्याभावदोषा उक्ताः तेषां पक्षद्वयानभ्युपगमात् परिहारः । नाप्यशेषेत्यादि किं तर्हीति पक्षान्तरं प्रश्ने निर्दोषं मन्यमानः स्वसम्बन्धि[नो]वृक्षस्याग्नेर्वा सत्त्वद्रव्यत्वादिसामान्यधर्माः तदनुबन्धिनो भेदाश्च शिंशपादयः तेष्वविनाभाविषु दर्शनसंस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेषु 15
घटादिष्वदर्शनसंस्पर्शने वर्तमानेषु चान्यापोहस्य प्रवृत्तत्वान्न सम्भवन्त्युभयपक्षगता दोषाः अत एव चेदमि-

साभिप्राय–अगतिरज्ञानमिति । कस्मादज्ञानं भवेदित्यत आह–गन्तव्याभावादिति सर्वगतत्वे हि शब्दस्योच्चारणे न क्वचन गन्तव्यार्थो गम्यत इति भावः । सोऽपि कथमित्यत आह–गन्तव्याभावश्चेति, यच्चानुमानमशेषनिरपेक्षाभावमात्रवृत्ति तत्स्वार्थं प्रापयति वा न निमग्नतीति भावः । ननु वृक्षादिशब्देन भेदानामभिधानं [illegible] सम्बन्धानन्त्यात् [illegible]
[illegible] तेन तेन [illegible] इत्यादिदोषा उक्ताः 20
[illegible] सर्वैक्यानर्थक्य [illegible] सर्वेषां
[illegible] तदिदं पक्षद्वयं परित्यज्य वादी प्राह–अत्रोच्येतेति । व्याख्या–स्वभेदेति
वृक्षादीनां ये भेदाः [illegible] भेदानामनन्तत्वात् सम्बन्धा [illegible] एवं
व्यतिरेके भेदाभावेऽपि विज्ञेयम् । भेदासंस्पर्शपक्षे दोषमाह–सामान्याभावेति [illegible]
[illegible] इति भावः । उक्तदोषाणां परिहारश्चोक्तपक्षद्वयानभ्युपगमादित्याह– 25
तेषामिति उक्तदोषाणामित्यर्थः । [illegible] नापोह्यत इति द्वितीयपक्षं दर्शयति–नाप्यशेषेत्यादीति ।
वृक्षस्याग्नेर्वा ये सम्बन्धिनः सामान्यधर्माः तदनुबन्धिनो विशेषाश्च, एतेऽन्यस्मा अत्र दर्शनं स्पर्शनञ्च सम्भवति एतद्व्यतिरिक्तेषु
दर्शनस्य स्पर्शनस्य चाभावेऽन्यापोहः प्रवर्तत इति पक्षान्तरं दर्शयति–स्वसम्बन्धिष्विति इति । तेष्वविनाभाविष्विति
एभिर्विना वृक्षादेरसम्भव एषु दर्शनं स्पर्शनञ्च भवति वृक्षादिव्यवहारे न गुणगुणसमुदायमात्रता विवक्षिता दर्शनासम्भवादिति

१ सि क्ष डे तदव्यभिचारः सर्वथा। २ सि क्ष डे वृक्षान्त । ३ सि क्ष डा डे संस्पर्शेन। ४ सि क्ष डे संस्पर्शेन।

त्यादि—एतदसम्भवदर्शनमात्र भाष्यमन्यथमाह—असमन्वयिन्योऽन्यत्रादर्शनमात्रित्यादि, अस्य व्याख्या टीकाग्रन्थः—यत्र द्रष्टुं इत्यादि यावदग्निरोऽनभिर्नो न भवतीति गमार्थः। एतच्च इत्येतादि यावदुपपन्नं भवतीति, अनेकान्तिकत्वमाविनां पृथिवीद्रव्यत्वादीनां इतरेतरव्यभिचारानुबन्धिनामनुमानं युज्यते, तद्दर्शन-स्पर्शने, वृक्षत्वात् पृथिवी द्रव्यं सत्, धूमत्वाच्च वह्निमदिदमिति, इतरथा त्वित्यादि, असमन्वयव्यतिरेके
5 समन्वयितामावेऽनुबन्धिनां द्रव्य[त्वा]दीनामप्यन्यत्वादनुमाने विपक्ष एव वृत्तेरपक्षधर्मत्वादनैका-न्तिकत्वविरुद्धत्वानुमानाभासदोषाः स्युः अननुबन्धिनां द्रव्य[त्वा]दीनां त्यागे तदविनाभाविनो वृक्षस्य कार्यस्यासम्भव एवेति च दोषः ततः भावाभावभावनयोः—अर्थभवयोरनुपपत्तिः, तस्मात् असमन्वयि-भावेऽप्रयुक्तोपसंहारः समन्वयिनोऽर्थान्तरस्य भावे तदभावात् समन्वयिन एव भावाभावेऽदर्शनाभावानुमानसम-भिमतस्य सिद्धिरिति।

10 अत्रोत्तरमुच्यते—

एवं तर्हि यदि सत्त्वादीनि विशेषणानि वृक्षस्य वृक्षादभिन्नानि वृक्षो भवन्ति स वा वृक्षस्तानि भवति तेन तानि विशेष्यन्ते देवदत्तपाण्यादिवदेकभवनात्मना, तस्मिन्नेकभवने प्रयोगः भावाविमति दर्शनमित्युच्यते, तस्त्वात्मभवत्, ततोऽन्यत्वात् द्रव्यादिवृक्षभावदर्शनात्,

भाव०। तद्व्यतिरिकेत्यिति सत्त्वादिकमात्मविषयाभिन्नपर्यायमेतदन्यतिरेकेषु व्यपदेशादिषु यत [illegible] न
15 [illegible] एव तदभावाद्योऽस्य प्रतीतिरिति यावत् पूर्वोक्तिदर्शनदोषा इति भावः। [illegible] इति [illegible] प्रमाणवद्भि प्रतत्पद्येति। [illegible] यतो दर्शनं च सम्भवति तदपि च [illegible] नानुमानसम्भवोऽस्ति एव [illegible] [illegible] स एव [illegible] न तु ते [illegible] न [illegible] ते सर्वे समन्वयिन [illegible] भाष्यं [illegible]—अस्य व्याख्यायां टीकाग्रन्थ इति। [illegible] वृक्षादिवृक्ष एवं तत्र [illegible] [illegible]
20 न [illegible] भवतीति [illegible]—यत्र द्रष्टुं इत्यादीति। [illegible] [illegible] [illegible] भवति तत्र [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] तद्दर्शन-स्पर्शने इति [illegible]। [illegible]—वृक्षत्वादिति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
25 [illegible] तेषां [illegible] तु एवं [illegible] [illegible] [illegible] न स्यात्, [illegible] [illegible] [illegible]—असमन्वयेति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—अनुबन्धिनामिति। एवं [illegible] भावाभावयो च [illegible]—तत इति। [illegible]
30 [illegible] दर्शनात् [illegible] [illegible]—समन्वयिन इति। [illegible] [illegible] सत्त्वादीनां [illegible] [illegible]—एवं

१ सि क्ष डा. डे. [illegible]। २ सि क्ष स्पर्शेन [illegible] तद्दर्शनस्पर्शेन। ३ सि क्ष डे [illegible] वृक्षत्वादिभि। ४ सि क्ष. डा. डे [illegible]।

द्रव्याद्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानादतिस्फुट एवाय विधिवादस्त्वयाऽभ्युपगतः, भवनपरमार्था-र्थाभ्युपगमात्, यः कोऽपि भवति वृक्षादिस्तदपि भवनमेव भवत एव भवनात् योऽप्यसौ व्यावृत्त्यभिमतः तदपि भवनमेव, भवत एव व्यावृत्तेः पर्वतादेः देवदत्तादेः व्यावृत्तिवत्, वैधर्म्येण खपुष्पवत्, एष भवलक्षणनिरूपणेऽयमस्य स्थित एवार्थः स चान्यथेत्यान्यापोहपरिग्रहोऽनुगमो विधिरेव, तस्मिंश्च सति सर्वथा या गतिर्भवेदिति । 5

एवं तर्हीत्यादि, यदि सत्त्वादीनीत्यादि—सत्ताद्रव्यपृथिवीत्वादीनि विशेषणानि वृक्षस्य वृक्षात्मभिमानि सन्ति वृक्षो भवन्ति—तानि वृक्ष एवेत्यर्थः स वा वृक्षस्तानि भवति, तेन तानि विशेष्यत्वे वैधर्म्यपाण्यादिवदेकभवनात्मनेत्यत्रापन्नम्, तस्मिन्नेकभवन प्रयोगः शाब्दमिति दर्शनमित्युच्यते, अस्यार्थः स एकभवनात्मकोऽर्थोऽस्य वृक्षशब्दप्रयोगस्य, किमिव ? वत्सात्मवत्—सत्ताद्रव्यत्वादिवृक्षत्वात्मवत्, वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादिवात्मवदेकभवनात्मकत्वादित्यर्थः, कस्मात् ? उक्तन्यायेन ततोऽनन्यत्वात्—तेभ्य- 10 स्तस्य, तस्माच्च तेषामनन्यत्वात् द्रव्यादिवृक्षभावदर्शनात्—वृक्षद्रव्यादिभावदर्शनादित्यर्थः, कस्मात् ? द्रव्याद्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानात्—पृथिवीद्रव्यसत्त्वाभावे दर्शनं वृक्षस्य वृक्षाभावे वा पृथिव्यादिभावदर्शनं वृक्षात्मविपर्ययोभाभ्यनुज्ञायते यस्मात् तस्मादेकभवनात्मकत्वानुज्ञानाद्द्रव्याद्यभावादतिस्फुट एवाय विधिवादस्त्वयाऽभ्युपगतः, पूर्वेष्वपि पक्षेषु स्फुट एव विधिवादः अस्मिंस्त्वतिस्फुटः, कस्मात् ? भवनपरमार्था-र्थाभ्युपगमात्—वृक्षशब्दस्य सद्द्रव्यपृथिवीत्वादिवृक्षैकभवनात्मकः परमार्थतोऽर्थ इत्यभ्युपगतत्वात् यः कोऽपि 15 भवतीत्यादिना भवनमेवेति दर्शयति—यावद्वैधर्म्येण खपुष्पवदिति, योऽप्यसावित्यादि व्यावृत्त्यभिमतोऽपि

तर्हीति । सत्त्वादीनां वृक्षादीनि च तादात्म्यादिभेदेऽप्यभिमतेऽत्यन्तामेवात् सत्त्वादीनि वृक्षादीन्येव न व्यतिरिच्यन्ते स्वरूपतो वृक्षादीन्येव सत्त्वादीनि स्वनिमित्तकत्वाभावादिति भावो—सत्ताद्रव्येति । सत्त्वादीनां वृक्षरूपतया विशेषणत्वं वृक्षादीनां सत्त्वादिरूपतया विशेष्यत्वं स्यात्, वृक्षः एव भवतीति । वृक्षादीनां विशेष्यत्वे दृष्टान्तमाह—वैधर्म्येति पाण्यादीनां देवदत्ते विशेषणम्, तदात्मकत्वात्तस्येति भावः । एकभवनात्मनैवेति देवदत्तस्य पाण्यादेः सत्त्वादेर्भावेन भवनमेकमेव न पृथक्, तयोरन- 20 न्यत्वमेवादिति भावः । तेनैकभवनेन च वृक्षादिशब्दस्य प्रयोगदर्शनादेव तदेकभवनं वृक्षादिशब्दाभिधेयं भवतीत्याह—तस्मिन्नेकभवन इति । सत्ताद्रव्यत्वादिभिरैकात्म्ये वृक्षादिशब्दप्रयोग एव शाब्दमिति एव वृक्षाद्यर्थदर्शनमित्युच्यत इति भावः । दृष्टान्तमाह—वत्सात्मवदिति सत्ताद्रव्यत्वादीनां वृक्षतादात्म्यम्, यथा वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादितादात्म्यम्, तयोर्हि भवनमेकमेवेति भावः । एकभवनात्मकत्वे हेतुमाह—उक्तन्यायेनेति भावाभावानुविधानाभ्यां दर्शनादर्शनतोऽनन्यत्वात् सत्त्वादिभ्यो वृक्षस्य वृक्षात् सत्त्वादीनामिति भावः । उक्तन्यायमेव दर्शयति—द्रव्यादीति द्रव्यत्वादिभावे एव वृक्षस्य दर्शनात्, वृक्षभाव एव 25 तदात्मना द्रव्यत्वादेर्दर्शनादित्यर्थः । व्यतिरेकमाह—द्रव्यादीति अन्यतरस्याभावेऽन्यतरादर्शनाभ्युपगमादित्यर्थः । एवमेकभवनात्मकत्वं तयोरवश्यमेव त्वयाऽभ्युपगतमेव स्यात्, ततश्च सत्त्वद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिभ्यो वृक्षस्य भवनात्मकत्वं सत्त्वादिभ्योऽन्यत्व प्रमाणाभावादन्यापोहासम्भवेन त्वदीयो वादोऽयं विधिवाद एवातिस्फुटमिति भावः । अतिस्फुटत्वमेवाह—पूर्वेष्वपीति । अतिस्फुटत्वे हेतुमाह भवनपरमार्थेति सामान्यविशेषविधिप्रधानपरमार्थः परमार्थत्वस्याभ्युपगमादिति भावः । भवनेन भवति वृक्षादि नामवत्, वस्तुमात्रीनामपि भवनमेवापत्तेः व्यावृत्तिरूपेणाभिमतोऽपि भवनमेव नामवत्, भवत एव व्यावृत्तेः 30 भवनरूपोऽपि व्यावृत्तिर्भवत्, वस्तुमात्रेऽपि व्यावृत्ति स्वविरूपाभावेनाह—यः कोऽपीति । भवत एव व्यावृत्तेरिति भवत इति पर्व

---

१ सि क्ष डा. डे पृथिव्यादीनि । २ सि क्ष डा डे विपर्यस्तम् । ३ सि क्ष डा. डे. कस्कोऽपि ।

भवन[म्]परमार्थत इति दर्शयति–भवत एव व्यावृत्तेरिति हेतुः, भवतैव व्यावर्त्तते, कर्त्तरि षष्ठीविव-क्षयुक्तत्वेः, यदि प्रवित्तस्य देवदत्तस्य व्यावृत्तिवत्, भैवत एव व्यावृत्तरिति पादानलक्षणा पञ्चमी वा, यो भवति पर्यवाप्तिः तस्माद्भवत एव पर्यवार्थेर्वेभवनादेव्यावृत्तिवत् न रापुष्पादिरिति विधिवाद एव स्तुत्यीहव, ततः किं ? तत इत्–यत भवतवनेत्यादि, इत्थं भवतैव भवतीति निरूपणेऽप्यमस्य स्थित पदार्थः, स चान्य-

5 मेवमनन्यापोहपरिग्रहः तस्मिन्न सति सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अनुगमो विधिरेवत्युपसंहरति ।

अथवाऽनिर्धारकव्याख्याविकल्पा एकान्तरूपा उपस्थाः, सर्वथाशब्दो विमर्शरमणीयः परिनिष्ठिताऽयं पिण्डार्थ इत्येतदाख्यानार्थः, वाशब्दो विकल्पार्थः, विकल्पानां गतिः निश्चयः परिनिष्ठा, अनेकान्तः स एव भवेत्, इत्थं सर्वन्यायपरिशुद्धफलत्वादस्य सर्वविकल्पा विधिप्रतिषेधौ स्वयमुक्तावेवापतितौ विधिविकल्पोऽपि सदाद्यात्मकार्थग्रहणात्, अपोहविकल्पो

10 ऽपि स्वस्वमन्यस्यप्रतिषेधार्थत्वात् तन सर्वथा विकल्पानां गतिः स्याद्वादः, स च द्रव्यार्थ-पर्यायार्थौ, एकान्तत्यागरूपैकवाक्यमस्यात्मकौ, द्रव्यार्थतः स्यादनपोह इत्यादि न च तेन सर्वेषामपि, सतश्चेदमपि दुरधीतमेवान्यापोहवादिना ।

अथवाऽनिर्धारकेत्यादि, ये त्वमी व्याख्याविकल्पाः कल्पिता विधिवादेऽन्यापोहवादे वा एकान्तरूपाः ते सर्वे न निर्धारणीयाः, तद्दर्शनात् सर्वथाशब्दो विमर्शरमणीयः परिनिष्ठितोऽयोऽयं सर्व

15 विचारस्याय पिण्डार्थ इत्येतदाख्यानार्थः, कोऽसौ पिण्डार्थ इति चेदुच्यते चेति, वाशब्दो विकल्पार्थः विकल्पानां गतिरिति विकल्पानामेव ज्ञान निश्चयः परिनिष्ठा–सर्वथा घटो घटोऽप्यघटोऽपीत्यादिनिश्चयः, क्व सा गतिः ? अनेकान्तः, स एव एवं भवेत्–स एवानेकान्तो विमर्शक्षमो विचारपर्यवसानेऽवतिष्ठेत इत्थं सर्वन्यायपरि

कर्तृसमार्थं व्यावर्त्त इतिविवक्षितमिष्य–कर्त्तरि षष्ठीति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठीविधानात्, भवनस्य देवदत्त एकतंत्र [illegible] इ व्यावर्त्तत इति भावः । भवत इति पदस्य [illegible]–भवत एवेति [illegible]

20 [illegible] एवं [illegible] एव [illegible] तापि [illegible] विधिवाद इति भावः । एवमे-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–इत्थं भवतैवेति । सर्वेषा वा [illegible] वाक्यस्य [illegible]–अथवेति । व्याख्या-विकल्पानेन [illegible]–ये त्वमी इति । [illegible] [illegible] [illegible]

25 [illegible] विमर्शरमणीय परिनिष्ठित इति [illegible], एतच वा गतिः [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] [illegible] इति । [illegible] स एवेति । [illegible]

30 [illegible] एव [illegible] इति [illegible]–इत्थं सर्वन्यायेति [illegible] । [illegible]

1 सि. क्ष डे. क्ष [illegible] ।

बुद्धिफलत्वादस्य सर्वविकल्पाः संक्षेपेण विधिप्रतिषेधौ, तावुभावित्य गृहीताविति दर्शयति—विधिविकल्पोऽपि सदापादनकार्यग्रहणादिति विधिं अपोहविकल्पोऽपि स्वसम्बन्ध्यन्यप्रतिषेधार्थत्वादिति प्रतिषेधमेतौ स्वकल्पना दैवापतितौ, तेन सर्वथा विकल्पानां [गतिः]आगतिः स्याद्वादः, स च द्रव्यार्थपर्यायार्थोभयात्मकआगमैक-वाक्यप्रमाणसमर्थः, तयोर्विषयविभागेन शब्दार्थमुपसंहृत्य दर्शयति यथासंख्यं द्रव्यार्थत इत्यादि गतार्थं सोदाहरणं यावत् स्यादनपोह इत्यादि, आदिमद्भ्यादन्यदपि यत्किञ्चिदन्यैरप्युदाहृतं वस्तूदाहरणमेषाम् सर्वगतासर्वगतकारणकार्यत्वादीत्यभिप्रायः, न च तेनेत्यादि यावत् सर्वेषामपीति वाक्यपरमेश्वरत्वप्रदर्शनं स्याद्वादस्य गतार्थम् । तदप्येवमपि दुरधीतमेवान्यापोहवादिनस्तुत्कार्थानुसारेणाविशेषेण दूषयति आरिकम् अन्यापोहस्य केवलस्य दूषितत्वात् दर्शनबलेनैव शब्दार्थप्रतिपत्तेर्न्याय्यत्वात्, अन्ते वा स्याद्वादोपसंहारात्, एकान्तविधिवादरूपस्य प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यादिति ।

यदुक्तं वृक्षो भव्यकः क्रियत इत्यत्र वृक्षशब्दोऽर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभिः शिंशपादिष्वपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा केवलोऽपि शिंशपावाची स्यात् अथ बहुषु पलाशादिषु दृष्टोऽयं वृक्ष इति सामान्यात् संशयो भवतीति चेदेव सति वृक्षार्थे सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानि दृष्टानि तेषु निश्चयस्तु दृष्टः, अवृक्षनिवृत्त्यर्थाभिधानवद्वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वाव्यावृत्त्या वृक्षाभिधानात्, यथा हि वृक्षादिशब्दाः स्वावयवान् तदनुबन्धिनश्चार्थान् व्याप्नुवन्ति स्वार्थाभावे न वर्तन्त इति व्याप्तिबलेन निश्चयहेतवः, शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्तेरन्वये संशयहेतव इति वयन्तु ब्रूमो गुणे दोषाभिमानस्ते स्वपक्षरागात्, अन्वयद्वारेणादृष्टत्वात् केवलात् संशयः यथादर्शनमनुमानप्रवृत्तेर्विशेष एवार्थादिरपि निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात्, सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वादावपि निश्चयो दृष्टबलादेव ।

यदुक्तमित्यादि, सत्वरेण दोषभावमुपन्यस्य विधिवादिनं प्रति तत्परिहारक्रमः पूर्वपक्षयति—वृक्षो भव्यकः क्रियत इत्यादि अर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभिः[1] शिंशपादिष्वपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा केवलोऽपि शिंशपावाची स्याद्वृक्षशब्दः अनिष्टश्चैतत् केवलस्याप्रत्यायनात् अथ बहुष्वित्यादि सोऽन्या

पोहस्यैकान्तस्यार्थस्य सर्वार्थोभयविरोधविधानमनपेक्ष्य स्वस्य फलमित्याह—तेन सर्वथेति । द्रव्यार्थपर्यायार्थयोर्विषयविभागेन सोदाहरणं शब्दार्थं दर्शयति—तयोर्विषयविभागेनेति अत्र मूलं नोपलब्धम् । अन्येषामप्यन्यैरप्युपन्यस्तानां सर्वगतासर्वगतत्वादीनां वस्तूनामपि द्रव्यार्थपर्यायार्थयोरुदाहरणत्वं विशेषमिच्छन्नाह दर्शयति—आदिमद्भ्यादिति । ते सर्वगतादिविकल्पविकल्पाः स्व न स्याद्वादस्य विरोधः स्याद्वादस्य विविधविकल्पस्वरूपत्वेऽप्य बाधकत्वात् ते हि सर्वे वाक्यानां विकल्पाः स्यात्प्रयोगा सम्मतमापाद्य यावन्न विवदते इत्याह—न च तेनेत्यादीति । अन्यापोहवादपूर्वपक्षं कारिकान्तरमतिदिशन् दर्शयति—तदप्येवमपीति अत्र कारिका नामपञ्चके अथ वृक्षो भव्यकः क्रियत इत्यादौ सामान्यमेवोक्तम् वृक्षशब्दस्य विशेषविषये व्यापकत्वात् तथापि अर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभिः शिंशपादिविशेषविषयत्वेन निश्चयात् सर्वत्र वृक्षशब्दः शिंशपावाच्येव स्यात्, न चाप्यन्यत्वनुपपत्तिरपि विशिष्टाभिधायी स्यात् यदि तेन केन शब्दार्थप्रतिपत्तिः स्यादित्याशङ्कते यदुक्तमिति । व्यापकोऽत्यपरेणेति । न चेदापत्तिः वृक्षशब्दस्य केवलस्य शिंशपाप्रतिपत्तिरप्रत्यायनादित्याह—अनिष्टश्चैतदिति । तथाऽऽहाचार्य

1 सि. क्ष. डा. शिंशपादिभिः ।

योऽयोग्येन परमतमाशङ्कते–यद्यपि पलाशादिषु दृष्टोऽयं वृक्षः तस्मात् कतम एषां विवक्षित इत्यपि सामान्यात् संशयो भवतीत्याशङ्क्य तथापि नोर्ध्वं भूयावन्यापोहवादी एव सतीत्याशि, वृक्षार्थे सत्त्वद्रव्य-त्वपार्थिवत्वादि[ष]प्यपि तेषु विभ्रमस्तु तत्र इत्यनैकान्तिकमेवात्, केन पुनर्न्यायेनेति चेत्–अतद्व्यावृत्त्य-र्थोऽभिधानमवृत्तिमव्याप्तत्वा[द्वा]त्या वृक्षाभिधानात् व्यावृत्तिवचनमस्य च न्यायस्य गुणोपचयमर्थेन

5 –यथा हि वृक्षेत्यादि न्यायार्थं यावत् संशयहेतवः इति यथैव भूमो गुणे दोषाभिमानस्ते तत्परागमिति, व्याख्या–अन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रत्ययात् केवलात् संशयः, किं कारणम्? यथादर्शनमनुमानमप्रत्यपेक्षेप एवार्थोऽपि शिंशपादिविशेषपदार्थसमानेन पलाशादावपि वृक्षत्वद्रव्यसामान्यात् संशयो भवत्यद्रव्य[।]विशेषविरहितस्य, विभ्रमस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात् यदप्युच्यते सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वादिषु कस्मादिभ्रमो भवतीति, तत्रापि तथैवेति ।

10 एवमेव च वृक्षार्थभवनप्रतीतिवृक्षशब्दात् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानि प्रतीयन्ते तैर्विना वृक्ष भवनस्यैवादर्शनात् विधिरूपेण दर्शनसामर्थ्येनैव वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वाः आनुलोम्येन निश्चय-धर्मिनियमहेतवः प्रातिलोम्येन संशयहेतवः, एवमन्यतामर्थप्रकरणादिसहितावृक्षशब्दात् शिंश-पाया वृक्षत्वतत्त्वादन्यपादिभ्योऽर्थेभ्योऽन्यस्याः शिंशपादिशब्दादिव गतिर्विशेषदर्शनादेवेति ।

एवमेव च वृक्षार्थस्यादि, यावद्वृक्षभवनस्यैवादर्शनादिति एतदुक्तं भवति यथा वृक्षः स्वार्थभवनेन

15 विना न भवतीति वृक्षशब्दात्तद्भवनं प्रतीयते तथा पार्थिवद्रव्यादिभिस्तैर्विना वृक्षत्वस्य [भवनाद् वृक्षार्थभवन]-

मित्ये–यद्यपीति । यद्यप्यनभिप्रेतस्य सामान्यात् संशयो भवेत् । तथापि नियमो दृष्टोऽन्यस्यापरत्वादिरि[illegible] पलाशादिष्वपि तस्य तत्तत्र पलाशत्वादिसामान्यविशेषतानामानाभावात् तत्र एतदेव संशय-स्यात्, किं यथा निश्चित एव वृक्ष इति, एवं सत्ये परेणोक्तानिष्टेऽन्यापोहवादी तत्र समाधिमभिधत्ते–यद्यपि पलाशादि-ष्विति । समाधिमत्र निर्दिशति–वृक्षार्थे इति सामान्यमात्रस्य संशयोऽस्ये व्यभिचारः तथा हि वृक्षत्वार्थं सत्त्वद्रव्यत्व-

20 पार्थिवत्वादिविशेषे विशेष उच्यते तथा च सत्त्वाद्यसाधारणं वृक्षत्वसामान्यस्य तत्त्वसद्भावसहितस्य दृष्टत्वात् संशय एव न च भवति किन्तु विभ्रम एव तत्र इति व्यभिचारः तदनन्तरं हि तदन्यादृश्यादन्यार्थे दृष्टोऽर्थोऽन्यनिरपेक्षोऽर्थाभिधानत्वे तदः, यथाभिप्रायेणैव हि शब्दो स्वार्थाभिधानेन तद्युक्तिमव्याप्तत्वात्तया तत्सामान्यविरहेण इति भाव । तस्मात्-प्रतिपत्तेऽर्थाभिधानस्येति व्याख्यात अवृक्षेति । न तत्सामान्यस्यार्थाभिधानस्य संशयो दोषः स्वार्थविशेषाभिधानत्वे अभावापेक्षस्य तत्स्वरूपानुविधायकत्वेन तेषां सत्वादीनां नियमो भवतीति पुनः स्वकथनेन–व्यावृत्तिवचनेति । केवलं

25 पुनः केवलाभिधाने तेषां सत्त्वे परोऽनुप्रवेशेन न व्युत्पित्सा अन्वयव्यतिरेकाभिधानस्य संशयो न भवेत् किन्तु यत्र निश्चयो न दृष्टः तत्रैव संशय इत्याशङ्कनेनाह–यथात्र भूम इति । अन्वयव्यतिरेकेति अन्वयव्यतिरेकेण विशेषविरहितस्य सामान्यस्य दर्शनात् अनुमानाभिमतेन विशेषसहितस्यैव दर्शनात् केवलादृष्टाभिमतात् संशयो भवत्यविशेषवादिनामिव भवतीति भाव । इत्येवाह-शिंशपादीति । स्वाभिप्रायस्य सत्त्वादिना न संशयोऽपि तु विभ्रम एव अन्यामितरविरहेण यथा दर्शनादित्याह–यदप्युच्यत इति सत्त्वादीनामन्यविनिवृत्तितत्त्वेन तावदुपपत्तावपि–एवमेव चेति । वृक्षार्थभवनमेवैतदव्यभिचरितत्वं स्वार्थभवनं विना

30 तत्त्वदर्शनात् अत एव च तत्स्वरूपात्तद्भवनं विनियमेन प्रतीयते तथा वृक्षत्वस्य पार्थिवभवनात्यव्यभिचरितत्वात् तत्स्वरूपात्तत्प्रती-तिनियमेन सत्त्वादिभवने–एतदुक्तं भवतीति । व्यावृत्तिरेवाभिधानत्वे अनुयोगपरस्तावे यथा दृष्टान्तितोऽर्थं तदितरव्यतिरेकेणेति–

१ सि क रे विभ्रमो न दृष्टः । २ सि छ क. डे. वचनत्वापये । ३ सि छ. °भवत । ४ सि छ यथास्वरूपेण । ५ अत्र तदशो पञ्चपर्यन्तपाठमाधुर्यप्रेक्षितव्ये पत्रे लेखकाभिनिवेशत वसनेऽनुयुज्यमानत्वात् परिपूरिता ।

प्रतीतिवत् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानि प्रतीयन्ते, तैर्विना तदेकार्थदर्शनादिति, यदपि च वृक्षत्वात् पार्थिवद्रव्य सत्त्वप्रत्ययगतिः, पार्थिवत्वात् द्रव्यसत्त्वप्रत्ययगतिः, द्रव्यत्वात् सत्त्वगतिः आनुलोम्येन, सदादिप्राति-लोम्येन चोत्तरेषु पूर्वस्मात् संशय इति तदपि विधिरूपेण दर्शनसामर्थ्येनैव च वृक्षपार्थिवद्रव्यसत्त्वक्रमा आनुलोम्येनेत्यादि तथादर्शनं गतार्थं यावत् संशयहेतव इति दर्शनस्यैव निश्चयसंशयहेतुत्वात्, एव गम्यतामित्यादिरुक्तोपसंहारः तदर्थप्रकरणपरिसमाप्तिरिति। वृक्षत्वात् शिंशपा[याः] वृक्षत्वतत्त्वाद्यपादिभ्योऽर्थे भ्योऽन्यस्याः शिंशपादिभ्यश्च विशेषाप्रतिपत्तिश्च[गतिः]विशेषदर्शनादेवेति। 6

यदप्यनियतसंशयं प्रत्यपि सोऽपि विशेषाविशेषदर्शनेनैव, यथाऽग्निमादिकदेशधूम-दर्शनादग्निसंशयो महानूर्ध्वत्वादिविशिष्टधूमदर्शनात्तु तन्निर्णयस्तथा वृक्षशब्दाद्विशेषदर्श नान्निर्णयोऽविशेषदर्शनाच्च संशयः, तद्भावदर्शनन्यायवत् एव वृक्षत्वस्य शिंशपादिविशेषेषु पृथिव्यादिसामान्येषु चानेकत्र वृत्तेस्तुल्यत्वेऽपि स्वार्थेन सहैव वृत्तेः पृथिवीत्वादिभिर्वृक्षादरा 10 नुलोम्येन तथादर्शनात् प्रातिलोम्येन दर्शनाच्च निर्णयसंशयौ।

यदप्यनियतसंशयमित्यादि, योऽयं वृक्षशब्दोच्चारणे कदाचिच्छिंशपाया गतिः कदाचिदगति-रित्यनियमः अविशेषदर्शनादगतिर्विशेषदर्शनाद्गतिः, तत्र निदर्शनं—यथाऽग्निमादेकदेशेत्यादि धूमविषय मात्रदर्शने दर्शनं संशयाय विशिष्टस्तु निश्चयायेति दृष्टान्तः, दार्ष्टान्तिकोऽर्थस्तथा वृक्षशब्दादित्यादि यावत्संशयः, केन पुनर्न्यायेन तदेवमिति तदुपपादे—तद्भावदर्शनन्यायवत्—यथोपवर्णित प्राक् येनो वाऽग्निधूमात्मकतद्भावेन 15 दृष्टो विधिनाऽऽत्मानमेवाऽऽत्मना प्रापयतीत्यादि स एवात्रापीति, एवं वृक्षत्वस्येत्यादि प्रकृतोपसंहारः, शिंशपादिविशेषेषु पृथिव्यादिसामान्येषु च तुल्यमप्यनेकत्र वृत्त स्वार्थेन सहैव वृत्तः[वृत्तेः] पृथिवीत्वादिभिः गम्यते त्रिभिरनुलोम्येन पृथिवीद्रव्यसत्त्वैः पृथिवी द्रव्यसत्त्वाभ्यां [द्वाभ्याम्] द्रव्य सत्त्वेनेत्येकमेवाऽऽनुलो-म्येन तथा दर्शनात्, सत्त्वादुत्तरोत्तरसंशयस्तु प्रातिलोम्येन, दर्शनादेव तथेति पाचनिर्णयसंशयाविति गतार्थः।

यदपि चेति। विधिरूपेणाभिधानक्रमेऽप्यानुलोम्यप्रातिलोम्याभ्यां निश्चयसंशयौ भवत इत्याह—विधिरूपेणेति यथा शिंशपा- 20 दिविशेषप्रत्यायित्वात् पार्थिवादीनां सामान्यानां पदार्थान्तरवादिनामप्यात् वृक्षत्वादपि वृक्षमूलत्वादिभिर्गम्यमानाः शिंशपाया अप्रति-पत्तिदर्शनादेव प्रतीयन्त—तदर्थेति। अथ तथापि यदनैकान्तिकं तदपि विशेषाविशेषयोर्दर्शनादेव भवत्यन्यथेति निदर्शय-यदपीति। अनवस्थितमव्यवस्थितमाह—योऽयमिति विशेषदर्शनानुपपत्त्येन शिंशपाया प्रतिपत्त्यदर्शनाच्च तस्या अप्रतिपत्तिरिति भावः। निदर्शनं धूमाऽग्निरिति प्रतिपादकं तत्तदेकदेशविशेषणानामविभाव धूमोऽग्निमत्त्वहेतुरिति प्रदर्शयति—यथाऽग्निमादिति। सर्वेनादि-देशेनाग्निसामीप्यविशेषेऽग्निधूमत्वेन परिणमन् दृष्टो न तथोऽग्निमत्त्वादिति तद्भावदर्शनेन यथा साध्यसाधनयोरन्यतमत्व 25 न्यायत्वात्तत्रापीति दर्शयति—तद्भावदर्शनेनेति वृक्षत्वाभिधानदर्शनमर्थं। तमेव न्यायं सूचयति—यथोपवर्णितमिति। पृथिवीत्वादिसामान्यस्वाम्यमित्यादिना शिंशपात्वादिविशेषसामान्यादिकरणतया चानेकत्र वर्तं तत्त्वं तथा वृक्षत्वं प्रत्यपृथि वीत्वादिष्वपीत्यनेन स्वार्थेन सहैव दर्शनात् निमि- त्तत्वात् पृथिवीत्वेन शिंशपादित्वं गमयति, पृथिवीत्वं च द्रव्यत्वादिभ्यां अप्रतिपत्तिरिति द्रव्यत्वेऽपि सत्त्वादन्यत्वं पृथिव्यादित्वं गमयति तथैव दर्शनात् प्रातिलोम्येन तु संशयः किं द्रव्यं पृथ्वादि वा पृथिवी जलादि वा वृक्षो घटादिर्वेति संशयो यावत् तथैव दर्शनात् तथा द्रव्यत्वेन किं पृथिवी जलादि वा तत् वृक्षो घटादिर्वेति 30 संशयः पृथिवीत्वेन किं वृक्षो घटादि वा इति संशया यावत् इति दर्शयति—एवं वृक्षत्वस्येति। दर्शनतः निश्चयसंशयाव-

1 भि. क. का. व. प्रातिलोम्येन प्रत्यायानुलोम्येन। 2 भि. क. °न्यायात्। 3 भि. क. का. भाव।

अथ मन्येत साधेतौ न युक्तौ दर्शनादुभयतोऽपि, वृक्षदर्शनस्य धवादिशिंशपयोरविशेषो निश्चय एव वा स्यात्, मन्मते पुनः तौ युज्येते, अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृक्षावृक्षयोः, ते हि संशयनिश्चयहेतू संशयहेतवस्तावत् वृक्षादिशब्दाः शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्तेः, निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् तदनुबन्धिनश्च पार्थिवादीन् व्याप्नुवन्ति स्वार्थस्याभावे न
5 वर्तन्त इति ते व्यावृत्तिबलेनैवेति ।

अथ मन्येतेत्यादि, परमतमाशङ्कते—साधेतौ—निश्चयसंशयौ न युक्तौ दर्शनात्, उभयतोऽपि वृक्षदर्शनस्य धवशिंशपयोरविशेषो निश्चय एव वा स्यात् मन्मते पुनरन्यापोहे स्वार्थाभावे[वृत्तेः]संशयो युज्येत अन्यथा निश्चयः कस्मात्? अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृक्षावृक्षयोः, ते हि—स्वार्थाभाववृक्षावृक्षौ यथासंख्यं संशयनिश्चयहेतू तद्व्याचष्टे—संशयहेतवस्तावद्वृक्षादिशब्दाः शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ
10 वृत्तेः सदादिशब्दाश्च द्रव्यादिस्वार्थाभावेऽपि गुणादौ वृत्तेः संशयहेतवः निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् शाखादीन् व्याप्नुवन्ति पार्थिवद्रव्यादींश्चानुबन्धिनोऽर्थान्, स्वार्थाभावे न वर्तन्ते ततस्ते व्यावृत्तिबलेनैव निश्चयहेतव इति ।

एतच्च—

न, दर्शनोत्सर्गापवादाभ्यां वस्तुनोऽतुल्यत्वात् संशयनिश्चयौ, स्थाणुपुरुषविषयशकुनि-
15 निलयनचलनसंयमननियतोत्सर्गापवादभूतोर्ध्वत्वसामान्यदर्शनवत् ।

(नेति) न, दर्शनस्यैवोत्सर्गापवादभूतत्वात्, वृक्षवचनदर्शनमेव हि पलाशादिशिंशपादिषूत्सर्गेण प्रवृत्तं शिंशपावचननियतमपवादभूतं निश्चयाय कस्मात्? वस्तुनोऽतुल्यत्वात्—वस्त्वेव हि विशिष्टमतुल्यं शिंशपाख्यमवयवं परस्परतस्त्वनुपकारित्वात् सामान्यावयववचनस्य, सामान्यानुपसर्जनादित्वनुपकार्यत्वात् किमिव? स्थाणुपुरुषेत्यादि दृष्टान्तो भावदर्शनवदिति, यथोर्ध्वत्वं सामान्यं स्थाणुः स्यात् पुरुषः स्यादिति

20 स्वाभाव्यम्, [illegible] अथ मन्येतेति । व्याख्या—परमतमिति [illegible] एव वा स्यादिति भाव । [illegible] इति [illegible] भवति, एवं सदादिशब्दा अपि [illegible] गुणादौ वृत्ते [illegible] इति भाव । [illegible]
25 [illegible] संशयहेतव इति । [illegible] न दर्शनेति [illegible] वस्तुनोऽतुल्यत्वेन [illegible] वृक्षवचनेति [illegible] इति भाव । [illegible] वस्तुन इति [illegible] भवतीति भाव । [illegible]
30 [illegible] स्थाणुपुरुषेति [illegible]

संशयहेतुः, भ्रकुनिनिलयनं स्थाणुरेवेति निश्चयहेतुः, विशिष्टत्वात्, वस्त्रसंयमनं वा पुरुष एवेति, तथैव वृक्षशिंशपादिष्वपि दर्शनादेव ।

अत्राह—

नन्वुक्तं वृक्षादेरभावो ह्यवृक्षादिस्तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यवच्छेद्यमानं यदवृक्षादि न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यस्त्वयेष्टम्? यथं ज्ञानस्यव्यभिचारादि 5
दोषादर्शनपक्षेऽसत्स्वादर्शनसाधनार्थमवृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयामः, दर्शनस्यै वाभावाद्दोषासंस्पर्शात्, अदर्शनमात्रस्याभिमतत्वादित्यभोच्यते नन्वदर्शनादिति दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, यदि दर्शनमन्वयो नाभ्युपगम्यते न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात् तत इदमदर्शनमेवाभावमात्रं खपुष्पादिवन्न किञ्चिदुक्तं स्यात्, अवृक्षस्यैव वाभावो वृक्षीभूतस्तस्य सर्वस्य कुतस्तददर्शनम् वृक्षदर्शनमन्तरेण यावदवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षावृक्षदर्शना- 10
भावे वृक्षोऽयं घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नास्ति इति दर्शनमेवैवं सिध्यति ।

नन्वुक्तमित्यादि, वृक्षादेरभावो ह्यवृक्षादिः, तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यवच्छेद्यमानं यत् तदवृक्षादि न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यत्त्वयेष्टं यतो दृश्यमोत्सर्गापवादाभ्यां वस्तुनोऽनुगमत्वात् संशयनिश्चयाविष्येयाताम्, ननु नास्ति दर्शनम् अथ ज्ञानस्याव्यभिचारादिदोषात्
दर्शनपक्षेऽ[स]त्स्वादर्शनसाधनार्थ[म]वृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयामः दर्शनस्यैवाभावाद्- 15
दोषासंस्पर्शाददर्शनमात्रस्याभिमतत्वादिति अत्रोच्यते—नन्व[दर्श]नादित्यादि, ननु दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, तद्व्याचष्टे—यदि दर्शनम् अन्वयो विधिर्नाभ्युपगम्यते वृक्ष इत्यत्रावृक्षस्याभाव एवोक्तः स्यात्, न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात् ततः किं? तत इदमदर्शनमेव—अवृक्षव्यतिरेक एवेत्यर्थः, तदभावाभाव मात्रमेव खपुष्पादिवदित्यादिरभावमात्रत्वान्न किञ्चिदुक्तं स्यात् अवृक्षाभावो वृक्ष इत्यभावमात्रत्वात् तथाऽवृक्षस्यैवाभावो वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्यावृक्षाभावस्य कुतस्तद्दर्शनं अवृक्षस्य वृक्षदर्शनेनैव व्याप्तत्वात्, 20

भिचारपक्षमिति यावत् । ननु गुणसमुदायमात्रत्वाद्वृक्षादेर्दर्शनासम्भवात् स्वार्थस्य तदन्यस्य चादर्शनात् केवलं स्वार्थाभाव एव भिद्यते न तु स्वार्थाभावमात्रं व्यवस्थापितं तस्मात् सामान्यमात्रसाधकस्यैव व्यवच्छेदो भवति अवृक्षादि न भवतीति तदेव च वृक्षस्य स्वार्थाभिधानम्, न तु स्वार्थो नाम कश्चिदभिधीयते येन दर्शनं स्यादिति तत्राव्यवदर्शनपक्षे भवेत्, एवं चोत्सर्गापवादाभ्यां निर्णयदर्शनी भवेतामित्याशङ्कते—नन्वुक्तमिति । तत्र अभावो वृक्षादेरभाव इति गुणसमुदायमात्रत्वाद्वृक्षादेरदर्शनम् तथा तदन्यस्यापि अदर्शनात् केवलमपोहस्य वृक्षादिभ्योऽवृक्षादिभावमभिधीयते न व्यवस्थापितविषया अभावस्य निश्चयाभावात्, तस्मात् 25
सामान्येन वृक्षादर्शनाद् विशेषदर्शनविकल्पवशान्नदर्शनस्य चाभाव एवेति भाव । तत्र कारणमाह यथं हीति ज्ञानाभावान्यथा- देवमभिधानेऽव्यापकत्वतो व्यभिचारेण दुर्नाद्यभिधानासम्भवात् दर्शनपक्षे वृक्षाद्यदर्शनेन दर्शनं नास्तीति प्रतिपादनाया- भावायावस्य वृक्षादिशब्दार्थत्वं ब्रूमः तदा दर्शनपक्षीयानव्याप्त्यव्यभिचारादिदोषा न सन्ति अदर्शनस्याभावसामान्यस्य विशेषासंस्पर्श- नाभिव्यक्तेरिति भाव । नन्वत्रापि तथाऽन्यथानुपपत्त्याऽन्यो वृक्षस्यादर्शनात् तदव्यवच्छेदेनादर्शनस्यादर्शनं चास्तम्, स्वार्थस्याप्य- दर्शनात्, एवमदर्शनस्यादर्शनं दर्शनमेव भवतीति व्याचष्टे—ननु दर्शनस्यैवेति । ग्रोक्तमर्थं स्पष्टयति—यदि दर्शनमिति 30
दर्शनं हि विधिरुच्यते तदनभ्युपगमे वृक्षस्याभावाभावमात्रमुक्तं भवेत् न त्वन्यवस्तो विध्यात्मा वृक्ष एवमभावाद्—

वृक्षदर्शनबलादेव नाऽवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षाभावदर्शनाभावे वृक्षोऽयं घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नाऽस्ति तस्माद्धर्म-मेवैनं सिद्ध्यति नाधर्ममिति ।

अपितृवदवृक्षादर्शनं व्यतिरेकस्त इति चेन्न, उक्तवत् पितृकत्वस्य दर्शनमत्रापि स्यात्, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः, व्यवस्थाकारिदर्शनेनायं वृक्षोऽयमन्योऽस्माद्घटा-
5 दिरवृक्ष इति व्यवस्थिते हि विधेये वृक्षेऽदर्शने त्ववृक्ष इति स्यात् ।

(अपितृवदिति) अपितृवदवृक्षादर्शनं व्यतिरेक[स्त] इति चेत्—यस्मान्न पितुरन्योऽपिता सर्व इत्यादिप्रागुक्तदर्शनसिद्धत्वान्न, उक्तवत् पितृकत्वस्य दर्शनं स्यादत्रापि, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः, व्यवस्थाकारिदर्शनबलेन अयं वृक्षोऽयमन्योऽस्माद्घटादिरवृक्ष इति व्यवस्थिते विधिना वृक्षेऽन्यापोहस्याप्यदर्शन सामान्यपेक्षि, एतद्धर्मदर्शनो मन्यो व्यवस्थाकारीत्यादि यावत्[व्यव]स्थिते हि वृक्षे विधेयेऽदर्शनेन त्ववृक्ष
10 इति स्यात्—विधिना दर्शनमात्रे सति सिद्धमेवमिति दर्शनस्यैव मन्या ।

व्यावृत्तिपक्षे स्वनिष्ठापादनम्—

स तु तत्र यदा स्यात्तदाऽन्यस्यासाधारणाय व्यावर्त्यव्यावर्तकयोर्विधिना व्यवस्थापकं दर्शनं भवेत्, तच्च नेष्यत एव, विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्वाद्युत्तरभावा वृक्षादिपूर्वभवनविज्ञानविध्या-पाद्याः स्युः वृक्षाद्यात्मकत्वाद्वृक्षादिवदात्मवत्, वृक्षादिपूर्वभावाः पृथिव्याद्युत्तरभवनविज्ञान
15 विध्यापाद्याः तदनतिरिक्तात्मकत्वात् वृक्षमूलादिवदेवं विधिरूपेण दृष्टवदेवानुमानमभि-धानञ्च युज्यते ।

स तु तत्र तदेवादि, नापत्तत्र नेष्यत एव त्वयेति विमतिविपरिणामात्, घटादिभ्यो व्यावृत्तो

मतमन्यतिरेक एव व्यवस्थार्थं स्यात्, अभावविशेषाभावात् स्वभेदाभावात् स्वतोऽभावमात्रमिति स्वाविद्यमान निर्विशेषं स्यात्, एवमत्र चेऽपि नास्ति तस्यापरत्वस्यैवाभावः अपरप्रतिनिमित्तस्यार्थसामर्थ्याभावेन दृष्टमूलत्वात्, ततो हि
20 वृक्षे व्यवस्थितस्य कार्यमिति भाव । व्यवस्थायोर स्वभेदाय—वृक्षदर्शनबलादेवेति स्याम् एवमन्यदर्शनमन्तरेण दर्शनमेव प्रागुक्त इति भाव । ननु पितुरन्यो पुत्रत्वस्याभूतेन पिता न पितृत्वेनापरा तन्तोऽपि पितुरन्यत्वेनापितृव्यतिरेकेण न तत्कृत एव यथा तत्र व्यवस्थापयितुमाह—अपितृवदिति । यथा पितुरन्ये सर्वे पुत्रा अनामितमेतस्य अन्यत्वस्यान्य-रतिपुरुषमात्रेण निरपेक्षा एव अपितृमन्त्र पिता नापितृव्यतिरेकेण तत्रनापीति न्यायो व्यवस्थतमिति । पितरि तत्स्वरूपे मातादी विधिरूपेण तत्पूर्वकत्वस्यापेक्ष्य मे पिता सैव मातास्य इति दर्शिते परन्तेषु पितुरन्यत्वं प्रसिद्धं तत्कृतमिति प्रवृत्तिर्न
25 स्यादिति—उक्तवदिति । अन्यथा तत्स्वदर्शनाभावात्तदपितृव्यतिरेकस्यापितृव्यतिरेकेण दर्शनं नैवोपलब्ध इत्याह-न चेदिति । तत्स्वरूपोर्दर्शनस्यापि विधिरूपो दर्शनम् एवं प्रत्यक्षे विधिरूपेण दृष्टे वृक्षे विधिरूपेण च वृक्षे व्यवस्थापकस्यादर्शने तत्स्वरं व्यवस्थितस्यान्तःप्रमाण इति दर्शनेन विधेये वृक्षे व्यवस्थिते तदर्शने चाऽवृक्ष इति स्यादित्याह—अस्य दर्शनस्यैवेति । एतदभिप्रायमाह विधिनेति । अन्यापोहपक्षेऽदर्शने व्यतिरेकस्याभावप्रमाणोपलब्धस्य प्रमाणत्वमिति—स तु तत्रेति । त्वयेति तत्पुरुष पुनरुक्तत्व दृष्टान्तत्व विधीयमान नैयत एवेत्येन येन योऽन्य-
30 कार्येति भाव । अन्य स्वादित्वस्य तद्व्यापारेण वृक्षादेरन्यत्र सत् यदा व्यावर्त्यव्यावर्तकयोर्विधिना व्यवस्थापकं किञ्चित् स्यात् व्यावृत्तिविशेषस्य व्यावर्त्यव्यावर्तकस्य विधिरूप दर्शनं सिद्धं स्यात्, न हि स्वात्मव्यतिरेकमात्रप्रतिनिमित्तदर्शनसिद्धो वा व्यवस्था-पाकिमत्त्वम्बदनमिति स्यादि—घटादिभ्य इति । परस्परव्यावृत्तानिमित्तयोरस्तु दर्शनं व्यवस्थापकत्वेऽनुपपत्तेः न

सत्यां वृक्षादिसिद्धिः, तत्सिद्धौ चगादिव्यावर्त्यसिद्धिरित्यनवस्था परस्परतः स्यात्, सा मा भूदिति वक्ष्यन् व्यय स्यापक्षेपितव्यं विधिना [व्यावर्त्य]व्यावर्तकयोः—वृक्षादिसदादावृक्षादयसदादयोरिति, कथं पुनर्विधिप्राधान्ये तद्दोषाभावः ? उच्यते—विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्वाद्युत्तरेत्यादिसाधनं यावत् स्वात्मवदिति, वृक्षपृथिवीद्रव्य-सत्त्वः, वृक्षशिंशपाकुसुमानि मूलस्कन्धपत्रशाखादयश्च वृक्षादयः पूर्वे चोत्तरे च मात्रा विधिना दृष्टाः, पार्थिवभवनं वृक्षभवनविज्ञानविज्ञाप्यमेव, वृक्षात्मकत्वात् ततोऽनन्यत्वात्, वृक्षस्वात्मवत्, वृक्षात्मकत्वञ्च 5 पार्थिवत्वादीनां पूर्वमापादितम् मूलाद्युत्तरभावानाञ्चेत्यतस्तदेकात्मकत्वसिद्धौ सत्यां साधनस्य साधीयस्त्व तथा पृथिवीभवनमेव द्रव्यभवनं द्रव्य[भवन]मेव सद्भवनमिति तथा वृक्षादिपूर्वेत्यादि साधनं तद्विपर्यये चोत्तरधर्मभवनापादनम्, तद्भवनातिरिक्तात्मकत्वात् ततोऽनन्यत्वात्, वृक्षमूलादीति दृष्टान्तः, शिंशपाद्यु त्तरभवनविज्ञानविज्ञाप्यो वृक्षस्तदात्मकत्वात् मूलस्कन्धपलाशादिधर्मात्मना वृक्ष एव यथा भवन् दृष्टः तथा शिंशपात्मना वृक्ष एव भवतीति, एवं विधिरूपेण दृष्टत्वेनानुमानं विधिप्राधान्ये युक्तेऽभिधानञ्च । 10

उच्यते—

व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दृष्टवत् पार्थिवत्वाद्यसिद्धौ वृक्षो नैव वृक्षादि स्यात् सोपवत्, पार्थिवं द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिवं नैव स्याद्गुणवत्, एवं द्रव्यं द्रव्यं न स्यात् सत्त्वेनासिद्ध स्यात् खपुष्पवदिति, पार्थिवद्रव्यसत्त्वासिद्धयोऽसिद्धा इति चेन्न, व्यावृत्तिप्राधान्येऽन्यत्वात्, तथा सदपि न सत्, द्रव्यादित्वेनासिद्धत्वादेवं पूर्वं पूर्वं नात्मरूपभाक् स्यादुत्तररूपेणा 15 भूतत्वादश्ववदिति ।

अन्यमतोत्थाह—सा मा भूदिति वृक्षादिव्यावृत्त्यात्मकमूलान्तरसिद्धिर्न व्यावृत्त्याद्यपिरूपेण किन्तु वृक्षादित्वेन विधिरूपेण दृष्टत्वादेव व्यावर्तकस्य व्यावृत्तिप्रसिद्धिर्व्यावर्त्यस्य सिद्धिश्च नान्यथानुपपत्त्या अपि तु स्वात्मनैव दृष्टत्वादेवेति भावः । मानमनुमेयं समर्थयति—विधिप्राधान्ये त्विति । वृक्षपृथिवीति पृथिवीद्रव्यसत्त्वे वृक्षानुवर्तिनो उत्तरे मात्रा शिंशपाकुसुमानि मूलस्कन्धादयश्च वृक्षादयः पूर्वे मात्राः वृक्षस्यैव पूर्वोत्तरमात्रात्वात्तेषां वृक्षात्मकत्वमिति मूलादिना पृथिवीत्वाद्युत्तरेत्यभिधानात् 20 टीकाकृदभिप्रायेण तु पृथिवी यावच्च पूर्वमात्रा वृक्षशिंशपादय उत्तरे मात्रा पूर्वे चोत्तरे च मात्रा दृष्टा इति भावः । वृक्षादिभवन मेव पार्थिवादिभवनात्मकत्वं विषयान् पार्थिवादिभवनं वृक्षादिभवनविज्ञानविज्ञाप्यत्वं भवति अवस्थाविषयस्य पार्थिवभवनस्य वृक्षात्मकत्वादेव निरस्य तदतिरिक्तदर्शनात् उत्तरभवनं वृक्षभवनात्मकम्, एवं मूलादिपूर्वमात्रा अपि वृक्षाद्युत्तरभवनविज्ञानवि-ज्ञाप्याः वृक्षातिरिक्तात्मकत्वात् न ततो व्यतिरिक्तो मूलस्कन्धादिभवनस्यैव वृक्षभवनात्मकत्वात्, एवं शिंशपादिभव नमेव वृक्षभवनम् शिंशपापलाशादिभवनातिरिक्तत्वादिति विपर्यय—पार्थिवभवनमिति पृथिव्याद्युत्तरभवनापेक्षैव वृक्षा 25 दिपूर्वभवनम् मूलस्कन्धादिपूर्वभवनापेक्षैव च वृक्षादिभवनस्य विज्ञानात् वृक्ष एव शिंशपात्मना भवतीति भावार्थः । वृक्षात्मकत्वं पार्थिवादीनां पूर्वमापादितमित्याह—वृक्षात्मकत्वं चेति । पृथिव्यादिभवनात्मना तदुत्तरभवनात्मकत्वमाह—तथेति । उत्तरभवनानां पूर्वभवनात्मकत्वमाह—वृक्षादिपूर्वेत्यादीति । वृक्षभवनं न विधिरूपम्, अपि तु मूलस्कन्धपत्रादिपूर्वभवनान्येव तदाह—मूलस्कन्धेति । एवञ्च शिंशपादिभवनान्येव वृक्षादिभवनमिति दार्ष्टान्तिकमाह तथा शिंशपात्मनेति । एवमनुमानमभिधानञ्च सामर्थ्येनैव विधिप्राधान्येन भवति न तु व्यतिरेकेणेत्याह—एवमिति । व्यतिरेकप्राधान्ये दोषमाह— 30 व्यावृत्तिप्राधान्ये त्विति । अत्राप्यभावप्राधान्यपक्षेण पृथिवी यावदर्थात्मकत्वाभावात् केन पृथिवीभवनमेव वृक्षभवनमिति

(व्यावृत्तीति) व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दोषः, यथा—तद्वत् पार्थिवत्वाद्यसिद्धौ—पार्थिवद्रव्यस्यैव व्यावृत्तत्वमेव वृक्षत्वमनभिप्रेत्योऽस्मन्मते ते वृक्षो नैव वृक्षः स्यात्, पार्थिवत्वेनासिद्धत्वात् दोषवत्, यथा दोष पार्थिवत्वेनासिद्ध वृक्षो न भवत्येव वृक्षोऽपि वृक्षो नैव स्यात्, तथा पार्थिव द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिवं नैव स्याद्गुणवत् यथा गुणस्य द्रव्यत्वेनासिद्धत्वादपार्थिवत्व तथा पार्थिवस्याप्यपार्थिवत्वं स्यात्

एवं द्रव्यं न द्रव्यं स्यात् सत्त्वेनासिद्धत्वात् खपुष्पवदिति पार्थिवद्रव्यस्यस्यासिद्धत्वोऽसिद्धा इति चेन्, व्यावृत्तिप्राधान्येऽप्यस्वात्—स्वार्थानुवृत्तिमेवानामपि व्यावृत्तित्वात् स्वार्थाभावाभावस्यार्थत्वाभावात्, प्रसिद्धिविरोधदोष इति चेत्तत्रैव व्यावृत्तिप्राधान्यादनुपगमाद्दोषो न ममेति यथा सदपि न सत्, द्रव्यात्वेनासिद्धत्वात् खपुष्पवदिति वर्त्यते, एवं पूर्वं पूर्वं मायारूपमात्रं स्यात्, उत्तररूपेण्वमूलत्वादभिमतमिति यथायुक्तार्थमनभिप्रायत्वम् ।

10 यदप्युक्तं 'गुणत्वगन्धसौरभ्यसद्विशेषैरनुक्रमात् । भद्रव्यादिव्यवच्छेदं एकवृक्षोऽस्य- तादिवत् ॥ इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणवत्त्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेदं एकमुक्ता युज्यते विधिप्राधान्ये तु दृष्टवयदि सिद्धिः स्यात् सौरभ्यरूपगुणाश्रितत्वात् । क्रमवत्यातिलोम्येऽपि विशेषकार्यगतिर्भवेत् ॥' इति, तदपि 'दृष्टानुवृत्तेः ' तद्व्याख्या—दृष्टानुवृत्तेरेव नादृष्टावच्छेदात् आनुलोम्यान्निश्चयः प्रातिलोम्यात्तु संशयः,

15 यतस्तत्र गुणेऽप्यत्वे तदस्याद्गुणे निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्न, दर्शनादेव चैकानेकसम्न्यामाभिन- गुणत्वादिभिर्गुणरूपसौरभ्येषु संशय इति ।

(यदपीति) यदप्युक्त गुणत्वगन्धसौरभ्यसद्विशेषैरनुक्रमात् । अद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृक्षपो- त्पलादिवत् ॥ (प्रमा स) इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणत्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेद एकमुक्ता

तदनुसमनुसमये पार्थिवस्याभावेन न स्यात् तत्र पार्थिवत्वेनासिद्धत्वादिति व्याख्ये—दृष्टवदिति तद्भावो हि तत्र पृथिव्य
20 पार्थिवत्वादिधर्मरसमाम्नानात्, पृथिवीद्रव्यस्वरूपाणां अवकाशात्मक्, पृथिवीद्रव्यस्वरूपाणां वा एव सामान्यमन्यत्र तदनु- पगमात् स्वादेरपि पार्थिवानां तदभावस्तेन तत्र रूपेण तस्यासिद्धत्वादिति भाव । दृष्टान्तमाह—दोषवदिति । एवं वर्णितत्वादिविमाह तथा पार्थिवमिति । द्रव्यत्वादिविमाह—एवं द्रव्यमिति । पार्थिवत्वादिनासिद्धत्वादिति हेतुरम- सिद्धत्वमाशङ्कते—पार्थिवस्येति समानधर्मार्थ मेवानाम् तदभावनिवर्तन तदाख्यात्मानुमन्याद्धि भाव । तदिदमाहोति—व्या- वृत्तिप्राधान्य इति । सामान्य सत्त्वम् व्यावृत्ते—सामान्यधर्माणां भेदस्य विरूपादेव्यान्यापोहरूपेणाभावाभावात् परस्परस्य-
25 व्याभावरूपाणामयरूपत्वेन तेषां मद्भावस्यानुकूलानां पार्थिवत्वादिनाऽसिद्धत्वमेवेति भाव । ननु प्रसिद्धिविरोधोऽत्र तत्र स्वार्थानां पार्थिवत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदभावत्वेनानुमाने प्रसिद्धीति । न ममायं दोष तत्र तद्भिन्नानुपगमात्, किन्तु तद् भिन्नत्वा व्यावृत्ते मामान्यानुपगतस्वैवानुपपत्ति—तत्रैवेति । एवं पूर्वेषाम् एतादिरूपोत्तररूपेऽसिद्धत्वानामनुक्ता त्वम- नुपगतरूप पूर्वैरपेक्षोऽसिद्धत्वादिभिरभा—तथासदपीति । ननु व्यावृत्तिवत्येन द्रव्यादिकल्पना तदभावात् तद्गुणनिवृत- येन् व्यावृत्तिं, तद्विपरीतार्थनिषयान्नतदभिन्नत्वादभ्यास्यातया एकाभिधानात्, एकत्वात् तदद्रव्यत्वपार्थिवत्वानां
30 नियम पृथिवीद्रव्यार्थे पृथिव्यं तदद्रव्यत्वयो द्रव्यत्वार्थे द्रव्ये तत्र नियमो ननु तदेकमित्याशङ्कते—यदप्युक्तमिति । व्यावृत्तिप्राधान्ये पूर्वं विधिप्राधान्ये दोषं प्रदर्शयति—गुणत्वमन्येऽपीति एवं चारित्र व्यावृत्तिप्राधान्ये युक्तमेतत् । विधिप्राधान्ये

गुणवते, विधिप्राधान्ये तु 'रूपवति सिद्धिः स्याच्छौक्ल्यरूपगुणाश्रितात्। अन्यथा प्रातिलोम्येऽपि निक्षेप-कार्यगतिर्भवेत् ॥' (भमा स　　) इति, तदपि 'दृष्टानुपूर्वेः' इत्यादि श्लोकः, क्रमेण निक्षेपकार्यगतिवत् प्रातिलोम्ये निक्षेपकार्यगतिर्न भवति, तथा दर्शनादर्शनाभ्यामिति, तत्रास्या—दृष्टानुपूर्वेरेव—नादृष्टाप-क्षेपात्—नादृष्टानुपूर्वेरानुलोम्याभिमयः, प्रातिलोम्यात्तु संशयः, कस्मात्—[1]यथाऽत्र तुल्येऽन्यत्वे शुक्लत्वाद्गुणे निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्नेति तयोरपोहो न सत्त्वगुणयोः, शौक्ल्यरूपादीनामेकात्म्याभिमयः, दर्शनादेव 5
चैवानेकसमस्यामाश्रितगुणरूपादिर्निर्गुणरूपशौक्ल्येषु संशय इति ।

तत्रानुपश्चितत्वदर्शनादैकात्म्यत्वमिति चेत् शुक्लं तर्हि नीलरक्तपीताद्यपि स्यात् रूपाद-नन्यत्वात्, शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेव रसाद्यपि रूपं स्यात् गुणादनन्यत्वात्, गुणः कर्माद्यपि स्यात्, आश्रितानन्यत्वात्, आश्रितं द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादि रूपादि च स्यात्, आश्रितं स्यात् तथा चाऽऽश्रितादिना गुणादिसंशयो न स्यात्, शौक्ल्यैकात्म्यात् । 10

(तत्रेति) तत्रानुपश्चितत्वदर्शनादैकात्म्यत्वमिति चेत्—स्यान्मतं ब्रूयात् पार्थिवद्रव्यस्यासामान्य-भूतान्यपि शौक्ल्याद्रूपगुणाश्रितानुपश्यामि, तस्मात्तत्र निश्चयोऽनपोहश्च, येऽन्ये तेषामरूपागुणानाश्रिता-नामपार्थिवत्वादिवदपोह इत्यत्र ब्रूमः—शुक्लं तर्हीत्यादि, नीलरक्तपीताद्यपि शुक्लं स्यात् रूपादनन्यत्वात् शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेवेमानि गत्वार्थान्यनिष्टापादनानि यावद् द्व्यणुकाद्यपीति, द्व्यणुकं कार्यं द्रव्यमाश्रितं

वोपमाह—रूपवतीति । रूपवत्त्वपक्षाभिप्रायेण रूपस्य गुणत्वाश्रितत्वस्य च निश्चयो रूपस्य तदाश्रितत्वैकत्वात्, रूपं 15
गुणाश्रितत्वाभ्यां गुणत्वाश्रितत्वेन निश्चीयते [illegible] शुक्लाभिधानात् अन्यथा निक्षेपकार्यगतिर्भवेत् भवति तथा प्रातिलोम्येऽपि निक्षेपकार्यगतिर्विपर्यये स्यात्, सामान्येन विशेषेण दर्शनस्य समानत्वादिति भावः । तत्र समाधानमभिप्रेत्य—तदपीति स्यादत्र कारिकेयम् दृष्टानुपूर्वेः सिद्धिः स्यात् शौक्ल्यरूपगुणाश्रितात् । अन्यथा प्राति-लोम्ये तु न निक्षेपकार्यगतिः ॥ इति । व्याचष्टे—क्रमेणेति । हेतुमाह—तथा दर्शनेति । तं व्याचष्टे—दृष्टानुपूर्वेरेवेति । न सत्त्वगुणयोरिति द्रव्यकर्मणोः सत्त्वगुणयोरपोहो न भवतीति भावः । भावार्थमाह शौक्ल्येति । शौक्ल्यस्य रूपगुणाश्रितै- 20
कत्वात् निश्चयो दर्शनादेव आश्रितस्य च गुणरूपशौक्ल्यैकात्म्यतयाभावात् संशयः तेषामेकत्वादर्शनादिति भावः । ननु शुक्लाभिधानार्थं रूपगुणाश्रिता अनुपश्चिताश्च अत एव तत्समूलाः नान्ये तस्मादन्यत्वे तुल्येऽपि शुक्लत्वाद्गुणे निश्चयो न द्रव्यकर्मणोस्तत्र दर्शनादिति न गुणनिश्चयस्य—तत्रानुपश्चितेति । व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । यथा रूपस्य सत्ताद्रव्यत्वपार्थिवत्वधर्माः सामान्यधर्माः तदनुपश्चितो नैतस्य विशेषस्य एते सर्वेऽभिप्रायाश्रितत्वादनन्ये, एवं शौक्ल्यात्तत्सामान्यानि रूपादीनि नान्यानि तस्मात्तत्र निश्चय एव आश्रितगुणरूपादिर्निर्गुणरूपशौक्ल्येषु संशय एवेति भावः । तदन्यस्याऽपार्थिवाद्रव्यात्सतो व्यपोहः तथाऽरूपगुणा- 25
नाश्रितानामपोहस्तेषामेवान्यत्वाभिप्रायात् येऽन्ये तेषामिति । यदि रूपादीनां शौक्ल्यादिनाऽनन्यता तस्माद्रूपादिर्निर्णीयते तर्हि नीलपीतादीनामपि रूपत्वाच्छौक्ल्यस्याभेदान्नीलपीतादीनां शौक्ल्येनानन्यत्वं स्यात् अरूपस्यैवापोहात्, एवं रसादिरपि रूपं स्यात्, रूपरसयोर्गुणत्वेनानन्यत्वात् न हि रसादयोऽगुणा येन रसादीनामपोहः स्यात्, एवं कर्माद्यपि गुणः स्यात् आश्रितत्वाभेदात् न हि कर्मादिरनाश्रितं येन तदपोहः स्यात् एवमाश्रितं द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादिरूपादि च स्यात्, आश्रितत्वादेव न ह्यनाश्रितं तत् येनापोहस्तस्य स्यात्, एवमाश्रितेन गुणकर्मभेदे संशयो न स्यात्, गुणैरनन्यत्वात्, गुणेन 30
रूपरसादिसंशयो न स्यात् रूपैरनन्यत्वात्, एवं रूपेण शौक्ल्यनीलादेः संशयो न स्यात् शौक्ल्यैकात्म्यादित्यादिना समाधत्ते नीलरक्तपीताद्यपीति । एवमेव कर्मणोऽर्थान्तरभेदात् अनपेक्षत्वात् कर्मत्वं स्यात् तयोः धर्मभेदात्, गुणान्तरभेदा

---

१ भा. [illegible] ।

परमाण्वोरन्योन्यस्यापि रूपादि च स्यादिति, आश्रितत्वाविशेषाद्धेतोः संशयो न स्यात् कर्मगुणेषु समभेदेष्वनु गम्यमानत्वात् तदुपादानदर्शने सर्वगुणाविपरिक्रमेण, कस्मात्? शौक्ल्यैकात्म्यात्तदविशेषादिति।

जगाद —

अनन्यत्वमेव तर्हि तुल्यं शौक्ल्यादेः, रूपादयो नान्ये शौक्ल्यादेः तद्रूपानुबन्धित्वात्, ५ वृक्षादिपार्थिवत्ववत्, अरूपादित्वे तच्छौक्ल्यमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, शब्दोष्मादिवत्, तस्मात्तेन सहानन्यत्वात् न तदपोहः, ये पुनरन्ये आश्रितादेस्तु गुणादयः ततः तेषामपोहानपोहाभ्यां संशयः, तद्यथा—गुणोऽप्याश्रितत्वादित्याश्रित एव नियमात्, आश्रितस्तु गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायो वेत्यनियमः तस्मात्तेन सह तेषामन्यत्वादपोहोऽनपोहश्चेति संशयः स्यादिति।

10 (अनन्यत्वमेवेति) अ[न]न्यत्वमेव तर्हि तुल्यं शौक्ल्यादेः—एवं तर्हि नान्यत्वं, किं तर्हि? अ[न]न्यत्वमेव मा भूदेवमनिष्टमिति, तदुच्यते—रूपादयो नान्ये शौक्ल्यादेः, कस्मात्? तद्रूपानुबन्धित्वात् वृक्षादिपार्थिवत्व[वत्] किं कारणम्? अनिष्टापत्तेः किं तदनिष्टमिति चेत्—अरूपादित्वे शौक्ल्यस्य तच्छौक्ल्यमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, शब्दोष्मादिवदिति, तस्मात्तेन सहानन्यत्वात् शौक्ल्येन रूपादेः, न तदपोहः—न रूपापोहः, ये पुनरन्येऽपि तत्तेषामपोहानपोहाभ्यां संशयः तौ पुनस्तु अन्ये ते—आश्रि 15 तादेस्तु गुणादयः तद्यथा—गुणोऽप्याश्रितत्वादित्याश्रित एव नियमाद्गुणो नानाश्रितोऽस्तीति, आश्रितस्तु गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायो वेत्यनियमः, तस्मात्तेन सहाश्रितत्वेन तेषां गुणादीनामन्यत्वादपोहोऽनपोहश्चेति संशयः स्यादिति।

एतस्योऽपि एवं स्यात् [illegible] सर्वत्र गम्यमानत्वात् कर्मगुणेष्विति। न हि सर्वत्र [illegible] सर्वं [illegible] स्यात्, किन्तु [illegible] अनन्यत्वमेवेति। 20 [illegible] शौक्ल्यादेरनुगमस्य [illegible] एवं तर्हीति। शौक्ल्यादि रूपादीनां [illegible] [illegible] पार्थिवत्व [illegible] पार्थिवत्वेऽस्य—रूपादय इति। यदि शौक्ल्यादि रूपादि भिन्नं स्यात् तर्हि शौक्ल्यादि शौक्ल्यमेव न स्यात् [illegible] शौक्ल्य [illegible] किं कारणमिति। एवं रूपादीनां [illegible] न तदपोह [illegible]—तस्मात्तेन सहेति। [illegible]—ये पुनरन्येऽपीति शौक्ल्यस्य [illegible] 25 [illegible] गुणादिभ्यो [illegible] आश्रितस्य [illegible] शौक्ल्येन सह नानन्यता [illegible] शौक्ल्यादि [illegible] न आश्रितं तु न [illegible] एवं गुणोऽपि न [illegible] शौक्ल्येन शौक्ल्यादीनामपि [illegible] कर्मापि [illegible] [illegible] गुणादेरप्याश्रितत्व [illegible] किन्तु नियम एव, आश्रितस्य गुणानियमात् [illegible] आश्रित[illegible] [illegible] तेनैव [illegible] गुणादीनामन्यत्व[illegible] गुणस्य [illegible] 30 [illegible] गुणादीनि [illegible] अपोहोऽनपोहश्च तेषामिति भावः। [illegible]—

---

१ सि क्ष. भा. डे तृणादित्वात् । २ भा. °मित्यत्वात् । ३ लि. क्ष. भा. डे °पार्थिवत्वम् । ४ लि क्ष. भा. डे तच्छौक्ल्ये ।

आचार्य आह—

अथैतदेव कुतस्त्वया प्रत्यक्षगतं तद्भूक्यम्, असत्प्रविष्टस्वरूपदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तदप्रसिद्धेः, एवं तावत्केवलपक्षे परं प्रयुक्तयोरानन्त्यानुक्तिव्यभिचारदोषयोः सविशेषणयोरप्यापोहपक्षेऽप्यास्थितत्वं दर्शितम्।

(अथेति) अथैतदेव कुतः—शौक्ल्यादिवदगुणादिषु विभागः, जातित्वाद्गुणादिषु संशय इति ५ त्वया यतः प्रत्यक्षगतं तद्भूक्यं विशेषणकरणं व्यावृत्तिप्राधान्यवादिना, विधिना दर्शनमन्तरेण वस्तुनो न शक्यम्, असत्प्रविष्टस्वरूपदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तन्नियमानियमाप्रसिद्धेः, एवं तावदित्यादि, भेदपक्षे परं प्रयुक्तयोरानन्त्यानुक्तिव्यभिचारदोषयो [र]व्याप्तेरन्यापोहार्थे' इत्यादिनाप्यपह्नुतत्वात् सविशेषणयोरन्यापोहपक्षेऽप्यस्थितत्वं दर्शितमित्युपसंहारः।

अनन्तरस्यापि चाभावः—तद्यथा 'व्याप्तेरन्यनिषेधस्य तद्भेदार्थैरभिन्नता' असन्निवृत्तेः १० सर्वमेवद्व्यापित्वार्थैरभिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्येतच्च, यस्मात्—'असन्निषेधाभावत्वाद्विशेषार्थविभिन्नता' सामान्यशब्दस्य हि सदादेः स्वभेदाप्रतिक्षेपेणार्थान्तरव्युदासे कुतो व्यापारोऽवधारितः प्रागुक्तं विस्मृत्य, अत्र तु वयं ब्रूमः स स्वभेदप्रतिक्षेपेणैवेति, तस्य सन्नियमार्थत्वात्, असत्प्रतिषेधमात्रत्वात्, ततो भेदानां परस्परतः सदसत्त्वात् स्वभेदाः प्रतिक्षिप्ता एव, सन्तोऽप्यसन्त एव न भवन्तीति प्राप्तम्, ततश्च भेदश्रुत्या सामानाधिकरण्यमनु १५ पपन्नम्, असन्निवृत्तेरभावसाधनत्वात्, अभावेन वैकविभक्तित्वमनुपपन्नं भेदानाम्।

(अनन्तरेति) अनन्तरस्यापि च[ा]भावः—यदप्युक्तमनन्तरस्यापि जातिसम्बन्धाभिधानपक्षोक्तस्य समानाधिकरण्यभावप्रसङ्गदोषपातस्य[ा]भाव इति तद्यथा 'व्याप्तेरन्यनिषेधस्य तद्भेदार्थैरभिन्नता।'

अथैतदेवेति। शौक्ल्यादिना रूपादिभिश्च जातित्वेन गुणादेः संशय इति यथं विभागं त्वया व्यावृत्तिप्राधान्ये भेदस्वरूपनिष्पत्तस्त्वेन सर्वस्यादर्शनादभावमतोऽभिधेयाभिमतसम्प्रसिद्धित्वात्, न हि विधिरूपेण भेददर्शनमन्तरेण संशयविभागावधारणं २० सम्भवतीति भावो—शौक्ल्यादीति। तदभाव इति अन्यव्यपोहे वस्तूनां दर्शनाभावे गुणो नियमादिव एव नानाभिधानाभिधेयस्तु गुणे वा कर्मे वा सामान्ये वा विशेषे वा समवाये वेत्यनियम इति प्रसिद्धिः कथं स्यात्, नैव भवतीति भावः। ननु भेदार्थैरपक्षे भेदानां बहुत्वेन सम्बन्धानन्त्यादानन्त्याभिधानं भेदानाम्, किञ्च सम्बन्धो यथा द्रव्ये वर्तते तथा कर्मादिष्वपीति व्यभिचार तस्माच्च भेदेऽभिधीयते किन्तु दर्शनस्य सर्वत्राप्रसङ्गात् सम्भवे वा सर्वत्रानुमानाभावात् तत्सम्बन्धिन्योऽन्यत्र इत्यादिसम्बन्धदर्शनात् तत्सम्बन्धोपपत्तेरन्यापोहेन जात्यभिधानमिति त्वया साधितम्। तदेतत्तत्र मतेऽपि तुल्यं भेदानन्त्यात् गुणद्रव्यानु- २५ मानत्वात् सर्वत्रादर्शनात् जात्यन्तरदर्शनात् जात्यन्तरवृत्तित्वानुपपत्तेऽन्यस्यापि गुणद्रव्यसम्बन्धेन सम्बन्धकरणासम्भवात्सम्बन्धानभिज्ञस्यापि न जातेश्च स्वरूपानुमेयत्वादिना नानुमानात् नाभिधानं वा सम्बन्धः समवति अन्यस्मिन्नैवान्ये जात्यभिधानमिति भावः—भेदपक्ष इति। व्यावृत्तिपक्षे त्वया समानाधिकरण्याभावदोषापादनात्यापोहपक्षे तथाऽयं न्यायेऽपि न तुल्यं इत्याह—अनन्तरस्यापि चेति। जातिपक्षे भेदानन्यत्वमभिधानमुपपादनं सम्बन्धेनैव वाच्याभिधानं इत्थं विशेषेति विभागविनिर्मितसामान्यविशेषप्रतिपादकत्वात्सामानाधिकरण्यासम्भवं भेदाभिधानासम्भ- ३० वादुक्तत्वा अपरेऽनन्यापोहपक्षे स्वरूपार्थस्य निषिद्धेषु तद्भेदेषु विपरीतपक्षतादिषु व्याप्तेरेव तदाभेदात् सामानाधिकरण्यं वेत्यतीति यदभिहितं तत्र सम्भवतीत्यभिप्रायो युक्तिमाह—अनन्तरस्यापि चाभाव इति। यतो त्वया तत्समासार्थेनैव—तद्यथेति, व्याप्तेरिति। अन्यनिषेधस्य अपोहस्य व्याप्तेः निषिद्धभेदव्यापनात् तद्भेदार्थैरभेदः प्रतिपाद-

(प्रमा० स०) सदिति सत् भवतीत्यसतो निवृत्तिः सर्वद्रव्यगुणकर्मपदस्योपक्षेपणादिभेदव्यापिनी तथा असन्निवृत्तेः सर्वभेदव्यापित्वादेकाभिधानार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्युक्तम्, यस्मात् 'असन्निषेधमात्रत्वात् विशेषार्थनिमित्ततः ।'[1] (मूलवृत्ति) तद्व्याख्या—सामान्यशब्दस्य इत्यादि, सामान्यशब्दस्य हि घटादेर्योऽर्थान्तरव्युदासेऽसत्त्व भवतीति कोऽसौ व्यापारः ? स त्वपेक्षानवधारिता
5 स्वभेदाप्रतिक्षेपेणेति वाङ्मात्रेणोक्त प्रागुक्त विस्तरेणेति पूर्वपक्षप्रत्युच्चारणम्. अत्र तु वयं ब्रूमः—स स्वभेदप्रतिक्षेपेणैवेति कस्मात् ? तस्य भवच्छब्दस्य सन्निधानार्थत्वात् असत्त्व भवतीति द्विप्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्तेः सत्त्वेन निमित्तत्वादसत्प्रतिपक्षसामान्यत्वात् ततः किं ? तथो भेदानां परस्परतः सदसत्त्वाविरोधवशमात्मता इतरेतरं सन्निधानात् सत्त्वनतः स्वभेदाः प्रतिक्षिप्ता एव, सत्त्वोऽप्यसत्त्व एव न भवन्तीति प्राप्तं ततश्च भेदव्युदासा द्रव्यगुणादिरूपा घटपटादिरूपा च सह स[ा]मानाधिकरण्यमनुपपन्नमसन्निवृत्तेरभावसाधकत्वात्,
10 अभावेन वैश्वरूप्यमित्यत्वमनुपपन्नं भेदानाम् सद्द्रव्यं सन् गुणः सन् घट इत्यादि ।

न विभक्तिमात्रसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव किं तर्हि—

पदस्याप्यनुपपन्नं सामानाधिकरण्यं विभक्तिभेदेनापि, सद्द्रव्यस्य गुणस्य वेत्यादि सम्बन्धस्यापि भेदेरभावस्यानुपपत्तेः सच्छब्देनाभिधानस्यानिवृत्तिमात्रोपादानात्, यथैव सुकृत्य हि द्रव्यस्य गुणस्य वा तथैव हि सामानाधिकरण्यं
15 न स्यात्, यथा न हि सत्ता द्रव्यं गुणो वा भवति तथा नहि सदसन्निषेधाभावः, किं

सत्प्रत्ययैरभिलप्या—अभेदे सत्योऽपि सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गो नास्तीति भावः । इत्येव उपपन्नमुपपादयन् [illegible] निवृत्ति व्यापिनी—सर्वितीति । अन्यार्थकत्वं [illegible]—असन्निषेधेति । अभिधानार्थत्वात्—सामान्यशब्दस्य हीति, सत्सामान्यशब्दात् स्वभेदान् विहाय अर्थान्तराणि तानि व्यावर्त्यन्ते इति एवं तत्त्वावधारिता [illegible] निवृत्तिः सर्वव्यापिनी, अत एव [illegible] भाव । स्वभेदाप्रतिक्षेपेणेति सदादिशब्दो न स्वभेदान्
20 प्रतिक्षिपति [illegible] वृक्षादिशब्दवदेव प्रतिक्षिपत्यविरोधात्, विरोधात् [illegible] इति भाव । प्रागुक्त विस्तरेणेति, [illegible] सामान्यशब्दानाम्, [illegible] विस्तरेणेत्यर्थः । स्वभेदाप्रतिक्षेपेणार्थान्तरव्युदासो न भवति किन्तु स्वभेदप्रतिक्षेपेणैवेति वयं ब्रूम इत्याशयेन आह अत्र तु वयं ब्रूम इति । भेदप्रतिक्षेपे निमित्तं—तस्य भवच्छब्दस्येति [illegible] भवतीति प्रतिपादयता [illegible] सत्त्वेन निमित्ते, द्विप्रतिषेधस्य प्रकृत्यर्थावधारणात् सत्, निमित्तात् [illegible] नास्तीति प्राप्तम् [illegible] भेदास्तु न
25 सत्त्वेन निमित्ताः किन्तु [illegible] इतरेतराभावरूपत्वात् [illegible] एवं सामान्यशब्दाभिहितात् निमित्तात् [illegible] भेदशब्दाभिहिताश्च [illegible] न सत्त्वेन निमित्ताः अतः सामान्यशब्दात् [illegible] भेदान् प्रतिक्षिपत्येव [illegible] [illegible] सामानाधिकरण्यं सद्द्रव्यं सन् गुण [illegible] न सम्भवतीति भाव । किञ्च सामान्य-[illegible] भेदानामभेदत्वात् भेदशब्दाभिधेयैः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति भावः प्रतिभाति [illegible]
30 [illegible] । [illegible] सामानाधिकरण्याभावमादर्शयति—पदस्यापीति । विभक्तिभेदेऽभिधेये [illegible] यथा [illegible] वा न तु द्रव्यगुणादि, तथा च सत् द्रव्यं सत् गुण इति [illegible] सामानाधिकरण्यं न भवतीति [illegible]—पदस्येति [illegible]

---

१ सि. [illegible] । २ सि [illegible] । ३ सि. [illegible] । ४ सि [illegible] ।

तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभाव इति, इयं व्याख्या स्वमतानुसारिण्येव, आह च
'विभक्तिभेदो नियमाद्गुणगुण्यभिधायिनोः । सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यशब्दयोः ॥'
(वा० तृ० वृ० ८ श्लो०) इति ।

(पदस्येति) पदस्याप्यनुपपन्नं सामानाधिकरण्यं विभक्तिभेदेनापि, सद्द्रव्यस्य गुणस्य वेत्यादि सम्बन्धस्यापि भेदैर्द्रव्यादिभिरभावस्यानुपपत्तेः कस्य वाऽसौ भेदः ? सम्बन्धभेदेनाभिभासत्वनिवृत्तिमात्रोपादा- 5
नात्, तस्मादपृथक्श्रुति दोषोऽस्त्येव, तद्व्याख्यानार्था टीका—यथैव सुकरा हीत्यादिका दृष्टान्तत्वेन गतार्था यावद् द्रव्यस्य गुणस्य वेति, तथैव हीति दार्ष्टान्तिकत्वेन स्व मतप्रदर्शनमेव यावत् सामानाधिकरण्यं न स्यात्, यथा न हि सत्ता द्रव्यं गुणो वा भवतीत्यादि तथा न हि सदसदभिधेयाभावस्त्वन्मतेऽस्मन्मतस्य प्रतिषेधप्रधानाभि-
धेयस्य सतः सर्वेषस्यानभ्युपगमे द्रव्यं भवति गुणो वा, किं तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभावः—सदसत्त्वा
त्मकोऽर्थः, इतीयं व्याख्या स्वमतानुसारिण्येवेति, आह चेति ज्ञापकमप्याह— 'विभक्तिभेदो नियमात्' इत्यादि । 10

यत्तु सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक्श्रुतिदोषोऽस्ति, नापोहपक्षे विशेषहेतुसद्भावात्, तत्र हि गुणो सत्तासम्बन्धो विशेषणत्वात्, तद्वस्तु गुणीत्यतः सामानाधिकरण्याभावो युक्तः, इह त्वर्थान्तरापोहो नामभावमात्रमेवोच्यते किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्टं वस्त्वेव सदित्यु च्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते, तच्च द्रव्यं शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चार्थः सच्छब्देन व्याप्तो न तु साक्षादुक्तः, तद्यथा सच्छब्दः साक्षान्न द्रव्याद्यभिधायी, संशयोत्पत्तेः तस्मात् सामानाधि 15
करण्यं विशेषार्थैः द्रव्यादिशब्दैः सच्छब्दस्य सद्द्रव्यं सन्गुण इत्यादि वाक्यार्थे युक्तं न पदार्थे ।

यत्तु सत्तेत्यादि, सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक् श्रुतिदोषोऽस्ति नापोहपक्षे, विशेषहेतुसद्भा-

वात् । सद्द्रव्यगुणादीनां सम्बन्धोऽपि न सम्भवतीत्याह सद्द्रव्यस्येति सम्बन्धाभावोऽसत्त्वादविशेषाभेदेन द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धो न सम्भवति सत् द्रव्यसम्बन्धि गुणसम्बन्धि वेति अभावस्य नीरूपत्वेन सम्बन्धासम्भवादिति भावः । यथैव सुकरा हीति । मूले नोपलभ्यते । सच्छब्दस्य वाक्यभिधायित्वे यथा सत्ता द्रव्यं सत्ता गुण इति न सामानाधिकरण्यं सत्ताद्रव्ययोः 20
सत्तागुणयोर्वा भिन्नार्थत्वात् तथा सच्छब्दवाच्यस्यासदभिधेयस्याभावरूपत्वेन न सद्रूपता त्वन्मते तस्मात् सच्छब्दवाच्यं न द्रव्यं भवति गुणो वा, सर्वेषस्य सतोऽनभ्युपगमात् अस्मन्मते तु प्रतिषेधप्रधानस्य विधिरूपतया भेदरूपस्य सत सद्रूपता भेदानां परस्पर इतरेतराभावरूपत्वादसद्रूपता च तथा च सच्छब्दवाच्यं द्रव्यमपि भवति गुणोऽपि भवतीति द्रव्यं भावाभावरूपं गुणोऽपि भावाभाव इत्याशयेनाह—यथा न हि सत्तेति तथा च सामानाधिकरण्यं न तव मते सम्भवति भिन्नार्थत्वात् एवेति भावः । तत्र मतद्वयस्यापि भेदानुसारेण व्याख्या इत्येवाह—इयं व्याख्येति । इ तिका कारिकयाह विभक्तिभेदो नियमादिति 25
गुणगुण्यभिधायकयोः प्रयोगे प्रधान एव इत्यादी गुणप्रधानभावस्य प्राधान्यात् पदार्थत्वं प्रधानोपकारार्थत्वात् सार्वसामिधा- यकः अत एव गुणविभक्तिव्यवस्थापयते प्रधानप्रधानस्तु तत्सम्बन्धेनाभिधानवैयर्थ्यापरोपकारित्वात् प्रथमया युज्यत इति विभक्ति- भेदोऽप्यविरुद्धः, नील पुष्प इत्यादिसामानाधिकरण्यस्थले तु द्वयोरपि द्रव्यसम्बन्धेन तच्छक्त्यर्थमात्राभिधानात् प्रथमैवेत्यत्र गुणप्रधानभावस्य सामर्थ्यमिति कारिकाभावार्थः । सत्तायास्तत्सम्बन्धस्य वा सच्छब्दवाच्यत्वे सत् द्रव्यमिति एकविभक्तिकत्वादपृ थक्त्वं श्रुतिः सा न स्यात्, विभक्तिभेद एव स्यात्, सत्ताया द्रव्यस्य च व्यधिकरणत्वादित्याह—यस्त्विति । अपृथक्श्रुतिप्रसङ्गमाह— 30
सत्तासम्बन्धेति । अपोहपक्षे चायं दोषो नास्ति तत्र विशेषहेतोः सत्त्वात् बौद्धमते तु नास्ति विशेषहेतुरित्याशयेनाह— नापोहपक्ष इति । सत्तातत्सम्बन्धयोः सच्छब्दाभिधेयत्वे सत् द्रव्यं सत् गुण इत्यत्र सच्छब्दार्थः सत्तासम्बन्धो वा गुणभूत एव

१ सि क्ष डे का स्वमतानु० । २ सि क्ष. का. डे तथैव ।

त्वात्, तस्य विशेषहेतोः प्रतिपादनार्थमुक्तं—तत्र ईत्यादि, सत्तासम्बन्धा[भिधा]नपक्षयोर्द्वयोः सत्तासम्बन्धो विशेषणत्वात् वस्तु गुणीसत्ता सामानाधिकरण्य[ा]भावो युक्तः, इह त्वर्थान्तरापोहः सविशेषस्य भवतीति नास्त्यधिकरणमात्रमेवोच्यते, किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्टं वस्त्वेव सदित्युच्यते, यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते तत्र द्रव्यं शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चापोहविशिष्टोऽर्थो द्रव्यादिः सच्छब्देन व्याप्तोऽपरित्यागात्
5 न तु साक्षादुक्तः तदुक्तम्—यथा—सच्छब्द इत्यादि, कस्मादनभिधानमिति चेत् संशयोत्पत्ते[ः][स] रूपवत्त्वे समानमिति संशयः स्यात्, तस्मात् सामानाधिकरण्यं विशेषणार्थैः द्रव्यादिशब्दैः सच्छब्दस्य वाक्यार्थे युक्तं न पदार्थे, तद्दर्शयति—सद्द्रव्यं सद्गुण इत्यादि, यथा हि स्वार्थाव्यभिचारे विशेषणसहितस्यैव विशेषणप्रयोगः ।

कोऽसौ वाक्यार्थ इत्यत आह—

10 यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्यः समुदायार्थः तस्य च वाचकौ तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ—न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्दः सदर्थं कथमिदं तर्हि यत् सत् तद्द्रव्यं यद्द्रव्यं तत्सदिति ? उभयशब्दार्थव्युदासानुगृहीतस्य समुदायार्थस्यैकत्वात्, संहतशब्दद्वयाभिधेयात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति ।

(यस्मादिति) यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्यः समुदायार्थः सद्द्रव्यशब्दावयवार्थसद्द्रव्य-

15 द्रव्यस्य गुणस्य वा विशेषणत्वात्, द्रव्यं गुणो वा विशेष्यम्, न हि धर्मिस्वरूपस्य च तत्ताकः सम्बन्धस्य वा द्रव्येण गुणेन वाऽनेन सामानाधिकरण्यं सच्छब्दद्रव्यशब्दयोः स्यात्, एकार्थवृत्तित्वाभावात्, किन्तु आधाराधेयभाव एव भेदात् ... सत्तया द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धस्यापि ताद्रूप्यं स्यात्, एवम् [illegible] सामानाधिकरण्यमिति । ... सद्द्रव्यं सद्गुण इति, [illegible] इति दर्शयति—सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरिति । अपोहपक्षे तु नायं दोष इत्यत्र—इह त्विति । [illegible]
20 [illegible] न हि, किन्तु अर्थान्तरापोहविशिष्टं वस्तु, [illegible] सच्छब्दार्थ इति भावः । [illegible]—यस्मिन् वस्तुनीति, [illegible] न सच्छब्दो [illegible] किन्तु [illegible] द्रव्यादि सच्छब्दार्थे [illegible], अत एव ते द्रव्यादयो [illegible] किन्तु [illegible] इति भावः । [illegible] किं द्रव्यं किं गुणः कर्म वा [illegible] इति [illegible] द्रव्यादिशब्देन द्रव्यादीन् [illegible] तर्हि [illegible] द्रव्यत्वादि [illegible]
25 [illegible] सति संशयो भवति न [illegible] तदा विशेषणैर्व्यवच्छेदेन सद्द्रव्यम् इत्यादीति । [illegible] सामानाधिकरण्यं युज्यते [illegible] सामानाधिकरण्यं वाक्यार्थे [illegible] न पदार्थे [illegible] न द्रव्यशब्दो [illegible] द्रव्यशब्देनाभिधानम्, [illegible] स्यात्, स च द्रव्यत्वादीनां [illegible] स्वार्थाव्यभिचार [illegible]—तस्मात् सामाना-
30 धिकरण्यमिति । वाक्यार्थं दर्शयति—यस्मादिति । सत् द्रव्यमिति हि वाक्यं [illegible] समुदायत्वात्, [illegible] वाक्यम् [illegible] वाक्यार्थ [illegible] एव वाक्यार्थोऽवयवार्थ [illegible]—यस्मादवयवेति [illegible] [illegible] समुदायार्थं [illegible] वाक्यमेव [illegible] समुदायार्थ

1 सि. विशेषणेषु [illegible] च डा. विशेषणैः द्रव्यादिशब्दैः । 2 सि च डे. वाक्यार्थेयुक्तं ।

निवृत्युपलक्षितौ ताभ्यामन्य द्रव्यशब्दा[र्थ]ानुदासानुगृहीतः समुदायार्थः, तत्र च वाचकौ तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ, तद्दर्शयति—न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्दः सदर्थमिति, यथोक्तं-'अपोह्यभेदात् भिन्नार्थाः स्वार्थभेदगतौ जडाः ॥ एकत्राभिन्नकार्यत्वाद्विशेषणविशेष्यकाः' (प्रमा० स०) इति, अत्र चोर्ध कथ[मु]क्तमिति, यत् सद्द्रव्यं यद्द्रव्यं तत्सदिति भिन्नार्थत्वेन युक्तमित्यत्र तेनैवोच्यते—द्रव्यशब्द[र्थ] न्युदासानुगृहीतस्यासद्द्रव्यनिवृत्त्यनुगृहीतस्य संहतशब्दद्वयानभिधेयस्य समुदायार्थस्यैकत्वात्तयोच्यते न तु 5 सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति पूर्वपक्षः ।

उत्तरपक्षः—

तथापि शक्यं यत्क्रमपूर्वकश्रुतिदूषणम्, द्रव्याद्यभावाभावस्य गुणित्वात् सद्भावाभावस्य चाश्रितस्य गुणत्वात्, या त्वयोक्तोपपत्तिः सा जातियोगपक्षयोरपि क्रमते, इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनि त्वयोक्तापोहनिवृत्तिवत् वर्त्तेयाताम्, तथैव तत्त्वमिति, शेष- 10 त्त्वदुक्तोपपत्तिमन्यत्रतुल्यगमो यावच्छब्दद्वयाभिधेयत्वात् ।

तथापि शक्यमित्यादि, तथायोगपक्षगतो विभक्तिभेदप्रसङ्गो दोषोऽत्रापि शक्यो वक्तुम्, आश्रितस्य गुणत्वात्, तद्यथा—सद्भावाभाव आश्रितो द्रव्याद्यभावाभावश्च आश्रयः, तयोश्च गुणगुणिनो- र्भेदात्तदभिधायिनोः सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गः, या त्वयोक्तोपपत्तिः सापि जातियोगपक्षयोरपि क्रमत इत्येतद्दर्शनार्थमाह—इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनीत्यादि, तेनात्रसच्छब्दद्रव्यसम्बन्धाद्य सति 15

सामान्यसमासत्वात् पदद्वयसमुदायशब्दसमुदायाभ्यामनुगृहीतत्वात् यदि सच्छब्दो द्रव्यार्थं द्रव्यशब्दो वा सदर्थं वदति इति भावः । विपरीतार्थतां व्युदस्यति—न विति । तत्रैव प्रमाणमाह—अपोह्यभेदादिति अपोहो यदि शब्दार्थः तर्हि घटपटादि- शब्दानां वाचकत्वाविशेषात् सर्वेषां पर्यायता स्यात्, अपोह्ये भेदाभावात्, इत्याशङ्कायामिदमुच्यते न युक्तं, अपोह्यभेदात् ते शब्दा भिन्नार्थाः स्वार्थाविशेषेणापोह्यस्य अन्यस्य भेदात्परस्परापोह्यानां भेदः कथ्यते शब्दाः स्वार्थस्यापोहस्य यो भेदोऽपरस्मादपोह्यात्तत्रैव जडाः निर्व्यापाराः तस्मान्न पर्यायता तेषाम्, अपोह्यभेदात् भिन्नार्थत्वात् सच्छब्दो न द्रव्यं द्रव्यशब्दश्च न सदर्थमाह ननु तर्हि 20 कथं तयोः सामानाधिकरण्यं यत् सत् तद्द्रव्यम्, यद् द्रव्यं तत् सदिति तत्रैव कथ्यते—कथं तर्हीतीति । समन्वयोऽन्यापोहेऽत्र- समपदाभ्यायार्थेऽस्ति सच्छब्दार्थोऽसद्व्यतिरिक्तः द्रव्यशब्दार्थोऽद्रव्यनिवृत्तिस्ताभ्यामनुगृहीतः समुदायार्थ एकः तत्रैव सद्द्रव्यनिवृत्तिरिति [illegible], अत एवमसद्द्रव्यापोहयोर्भिन्नयोरपि स्वार्थे वर्तमानयोरेकत्राभिन्नकार्यत्वात् सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्च स्यात्, न सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति भावः । अस्यार्थं उत्तरमाह—तथापि शक्यमिति । तत्राभिधानपक्षे तद्योगाभिधानपक्षे च यो दोषो विभक्तिभेदो विभक्त्यादिरिति, तद्वत् श्रुतिदोषोऽपि स दोषोऽत्रापि वर्तत एवेत्याह तथा- 25 सत्तायोगपक्षेति । आश्रितस्येति यद् द्रव्यमिहाश्रयः द्रव्यं विशेष्यमाश्रयः सच्छब्दार्थोऽसद्व्यतिरिक्तविशेषणं गुणः आश्रितो च गुणगुणिनोः—विशेषणविशेष्ययोर्भेदात्तदाधारादेयभावाद्भिन्नविभक्तिनिर्देशप्रसङ्गो भिन्नविभक्तिकत्वं स्यात्, न त्वमेवमुक्तप्रकारा विभक्ति अत एव तयोः शब्दयोः सामानाधिकरण्यमपि न सम्भवतीति भावः । अन्यव्यावृत्तिरपोहोऽन्यापोहमात्रं नोच्यते किन्तु व्यावृत्तिमद्वस्तु वाच्यम्, यस्मिन् वस्तुनि निवृत्त्यपोहौ तदि वस्तु सच्छब्देन व्यावृत्तमभिधीयते, किन्तु तादात्म्योक्त इति योपपत्तिः पूर्वोक्ता त्वया सापि जातियोगपक्षयोरपि वक्तुं शक्यत इत्याह—या त्वयेति तथाहि सच्छब्दः सति वर्तते सत्तासम्बन्धाद्वा 30 तत्र द्रव्यादि, नात्र पर्यायता व्यावृत्त्यात्र तु तादात्म्य- सम्बन्धप्रत्ययेषु सत्ताशब्दार्थो विशेषार्थे सामानाधिकरण्यं सद्द्रव्यं

१ सि °त्वयापि । २ सि क्ष. डे भा. गुणित्वात् । ३ पाचरो । ४ सि क्ष. भा. डे मतात्सच्छ । ५ सि क्ष भा. डे सदेव ।

वर्तते वस्तुनि इत्यादिभेदवति, सत्त्वस्यासत्त्वमभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा तयोरपोहोऽनिर्वृत्तिवत् वर्तमानौ जातिमेदौ सदेव सत्त्ववदिति शेषसत्त्वादुक्तोपपत्तिमन्यवस्तुस्वगामो यावच्छक्यमुपाभिमेदस्यादिति, तदर्थः, तस्मात्त्ववत एवाभूतकत्वदोषः ।

पश्चिमस्यापि च दोषस्य भाव एव, नाभावः, यदुक्तं जातिमत्पक्षे 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वा-
5 द्भेदाद्यातेरजातितः' इत्यादिदोषजातं तस्याभावोऽन्यापोहपक्षे, साक्षाद्वृत्तेरिति, तत्र भवति साक्षाद्वृत्त्यादिदोषजातस्य जातिपक्षस्योक्तत्वात् सच्छब्दोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह न साक्षादित्यादि सर्वं प्रागुक्तं जातिमदपोहवानित्युपक्रम्य, तत्र दोषा यथा तद्वत्तावत्या प्रतिपादिता इति न पुनर्लिख्यते ।

(पश्चिमस्यापीति) पश्चिमस्यापि दोषस्य भाव एव नाभावः, यदुक्तं जातिमत्पक्षे 'तद्वतो
10 नास्वतन्त्रत्वात् भेदाद्यातेरजातितः' इत्यादि दोषजातं तस्याभावोऽन्यापोहपक्षे साक्षाद्वृत्तेः, तत्र हि सच्छब्दः सदाद्युपचरय इत्थं वर्तमानस्यैकदेशम् घटादीना[दि]मुपसमर्थः, नैव पुनरसत्त्वनिषेधेन साक्षाद्वर्तत इति तस्य ये विशेषास्तान् प्रतिक्षिपति तस्मादिदमाक्षेपदोषो न्यायि भाक्तदोषोऽप्यत्र एव नास्ति, न च न मुख्या वृत्तिरित्यादिपूर्ववदेव नापि भेदानवस्थानादनभिधानदोषः कस्मात्? अभेदात् न धर्मान्तरापोहो भेदेषु भिद्यते, अभावात्मभावेन ह्यर्थेनोच्यते, न भेदाः, तथा सामान्यदोषोऽपि

15 तत एव इत्यादि, ... [illegible] ...

1 सि. क्ष. डा. है यदुक्त। 2 सि क्ष डा है भेदात्।

माति, यत्तूक्तं सर्वत्र घटशब्दार्थे न पटादिषु वर्तत इति,[न]साभाव्यदपटादिष्वसत् प्रतिक्षेपादिति, तथ भवति, यस्मात् साक्षादप्रत्ययादिदोषजातस्य नास्तिसमयमोक्षस्याद्भ्यामिः, तदेव स्मारयमाह—तच्छ- ब्दोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह, न साक्षादित्यादि सव प्रागुक्त जातिमद्रूपोहयानित्युपक्रम्य, तत्र च जातिमतीवापोहस्यापि सर्वे दोषा यथा सङ्गतास्तथा प्रतिपादिता इति न पुनर्लिख्यन्ते ।

यच्चान्यत जातिमद्रूपोहवत्त्वमप्ययुक्तमिति तदाशङ्क्यते— 5

यत्तूक्तमन्यापोहयादिना परं प्रत्याशङ्क्य ततः 'भ्रान्त्यस्याच भेदाच' इति कारिका या च तद्भाष्ये लिखिता तद्व्याख्या नाप्यर्थान्तरापोहो नामेत्यादि यावदस्ति सामान्यदोष इत्य पोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादन विशेषदर्शनादिति, अयमत्रोत्तरं ब्रूमः—'तद्वत्त्वाच स्वतुल्यवत्', ननु भावान्तरत्वेव सामान्यवत्त्वाव्यावृत्तेरपि, तद्वतोऽन्यप्रत्ययात्मकत्वात्, अथ स्वमते तद्रूपे न सामान्यं न व्यावृत्तिमदिति कुतस्तद्विशिष्टवस्त्वभिधानम्? खपुष्पशेखर 10 विशिष्ट व्यापुत्राभिधानवत् ।

(यत्तूक्तमिति) यत्तूक्तमन्यापोहवादिना परं प्रत्याशङ्क्य—यथा स्वापोहविशिष्टस्य इत्यादि यावत्तस्य शब्दार्थस्य समानत्वम्–भ्रमस्य च समानत्वमर्थस्य चापोहपक्षेऽपीति वाक्यशेषः, इत्य पूर्वपक्षीकृत्योत्तरमाह–ततः 'भ्रान्त्यस्याच भेदाच' इति कारिका या च तद्भाष्ये लिखिता तद्व्याख्या—नाप्य र्थान्तरापोहो नामेत्यादि यावदस्ति सामान्यदोष इत्यपोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादन विशेषा 15 दर्शनादिति स्वदभिप्राय प्रदर्श्य अयमत्रोत्तरं ब्रूमः—तद्वत्त्व च स्वतुल्यवत्—अस्य व्याख्या—ननु भावान्तर त्वेवेत्यादि, यदि परमताभ्युपगमात् सामान्यवत्पक्षे तत्सामान्याभ्युपगमात् सामान्य[व]द्विशेषणस्य सामान्यता र्थान्तरत्व पारतन्त्र्यादि च ब्रूमे सामान्यवत्त्वाव्यावृत्तेरप्यर्थान्तरत्वं विशेषणत्वं पारतन्त्र्यादि च ननु तद्वत्त्वमेव

अन्यत्र नास्तीति न सन्तीति न भावाश्च तत्र यदन्यत्वात्तेन साक्षादुपात्तस्य तथासामर्थ्यविशेष्यत्वेऽन्यादिसामर्थ्येनाह यत्तूक्त मिति । अपोहवादी समाधत्ते साक्षाद्घटपदादिभिरिति । आचार्य उत्तरमाह–तथ नयस्तीति–अन्यत्वाविशेषेण भेदे सामान्ये 20 ऽपि नानुमाने तथ नयस्तीति । यदाह–साक्षादिति, अन्यत्र साक्षादेषु न वर्तत इति अन्योन्यविशेषस्य वाच्यताभ्युपगम्यते । तत्र दर्शनात् सामान्यानुमानेनार्थं प्रत्यायेत्यन्येन प्रतिक्षेपमुच्यतामिति भावः । अथ जातिमद्रूपोहवत्त्वं नयुज्यते तदेवाह यत्तूक्तमिति । परं प्रति प्रत्यक्षेणापोह्यं सामान्य–ख्यातेरेवदिति अत्र मुख्यमानस्य न मुख्यं भावस्तत्त्वतो न व्याप्ते । अन्यापोहवादी जातिमत्पक्षगतदोषाभावं वक्ति–भ्रान्त्यस्याचेति मूल मन्यम् । आचार्य आह–यदि परमताभ्युपगमादिति एव तत्सामान्या र्थान्तरे भेदाभिधानमात्रस्यमभिधाराम्याम्, तत्तथ सर्वमेवानुवर्तनाद् तत्सामान्यम् विशेषणमूलस्य तदर्थान्तरत्वं 25 पारतन्त्र्य यदि ब्रूमे तर्हि तदात्मनोऽप्यनः तथात्वं स्यात्, अन्योऽन्योऽपोहयोश्च परस्परं भिन्नौ अपोहयोरपि स्याताम्, जातिमत्पक्षा द्विशेषत्वापत्त्यतादिति भावः । तदेव तावदाह तद्वत्त्व इति सामान्यवतः व्यावृत्तिमतो व्यक्त्यन्तरभिन्नत्वात् सामान्यव व्यावृत्तौ इत्यर्थः । यदि व्यावृत्तिमति तद्रूपे सामान्यं व्यावृत्तिर्वा नाभ्युपगम्यते तर्हि न तद्रूपं व्यावृत्तिमदिति तद्रूपविशिष्टवस्तुनोऽ भिधानं न स्यात् तद्रूपस्य सामान्यत्वाभावात् व्यावृत्तिमद्रूपस्याभावात्खपुष्पशेखरविशिष्टव्यापुत्राभिधानवत्खपुष्प-

१ सि. क्ष. छा. दे. यथा घटशब्दो न पटादिषु वर्तत इति । २ सि. क्ष. छा. दे. तद्भाष्ये लिखितं । ३ सि. क्ष. छा. दे. पारतन्त्र्यादिपुनरुक्त ।

तद्वतोऽप्यप्रत्ययासमभ्ययात् सामान्यवदुपाधेरपि, अथ स्मरते तद्रूपे न सामान्यं न व्यावृत्तिमिति युक्तिविशिष्टत्वमभिधानम्? तद्गुणभेदविशिष्टस्याभिधानम्।

अपि च भावान्तराभावान्तरत्वाभ्यां न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति किन्तु युक्तिसत्त्वान्वय-व्यतिरेकद्वारेणावधारितस्यार्थस्यानुगुण्येन विधिप्रतिषेधयोर्भेदेन प्रत्ययः शब्दार्थसम्बन्धस्य
5 शब्दप्रयोगादुत्पद्यते सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानशब्दार्थपक्षे वा द्वयोरपि च पक्षयोरुपसर्जनीकृत-विशेषणत्वाद्भेदानाक्षेपादस्वार्थ्यापादनमभिधानं तुल्यमित्येष विचारः प्रयासार्थः, यथा जाति-स्वरूपापोहगुणा विशेषणानि पारतन्त्र्यादेव श्रुतगुणभेदाभेदत्वाद्भेदानामनाक्षेपः, तथा यथा कथञ्चित् स्वार्थ्यहेतुत्वादिति।

अपि च भावान्तरेत्यादि, अत्र प्रस्तुतार्थोपकारापरिज्ञानात् भावान्तराभावान्तरत्वाभ्यां न
10 किञ्चित् प्रयोजनमस्ति किन्त्विदमत्र प्रस्तुतार्थोपयोगित्वम् तद्यथा—युक्तिसत्त्व—शब्दप्रयोगाभिज्ञानोपल-क्षितशब्दान्वयव्यतिरेकद्वारेणावधारितस्यार्थस्यानुगुण्येन—अवधारितयाऽयं भवत्ययं न भवतीति तयोर्विधि-प्रतिषेधयोर्भेदेन प्रत्यय[:] शब्दार्थसम्बन्धस्य शब्दप्रयोगादुत्पद्यते, सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानशब्दार्थपक्षे वा द्वयोरपि च पक्षयोरुपसर्जनीकृतविशेषणत्वात् भेदानाक्षेपादस्वार्थ्यापादनमभिधानं तुल्यमित्येष विचार[:] प्रयासार्थः, तद् दृष्टान्तेन दर्शयति—यथा जातिस्वरूपेत्यादिना तद्गुणाभिमतेन चापदनाक्षेप इति,
15 दार्ष्टान्तिकेन च तथा यथाकथञ्चिदित्यादिना यावत् स्वार्थ्यहेतुत्वादिति सुगृह्यते पश्चिमस्यापि दोषस्य सावित्यस्य भाव एवेति।

यदप्युक्तम्—अर्थान्तरापोहोऽसत्प्रतिपत्तिः सन् घट इति, तस्मात् सामान्यदोषोऽपोहपक्षे भवतीति, तदपि मत्पक्षमप्रत्यक्षोक्तं विस्मृत्य त्वयाऽभिहितमिति बोधयितुकाम इदमेव तावत् प्रस्तुतारयति—

विशिष्टत्वमभिधानं साक्षात् अथ स्मरत इति। एतत्सन्मात्रस्य भावान्तरत्वमभावान्तरत्वं [illegible] स्याद-
20 अपि चेति। यथा [illegible] तथा [illegible] भावता [illegible] व्यावृत्तिरपि, अपि तु व्यावृत्त एव भावो भेदान्तरप्रतिक्षेपमात्रविवक्षया तथाऽभिधीयते तेन यथा जाती प्राधान्येन [illegible] पारतन्त्र्येण [illegible] [illegible] भावान्तराभावान्तरत्वविचारस्य प्रस्तुतेऽर्थे [illegible] [illegible] प्रयोजनमस्ति किन्तु [illegible] भवतीति
25 विधिमात्रं न भवतीति प्रतिषेधेन [illegible] सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानस्य वा बोधो भवति [illegible] तस्य तुल्या-तुल्यत्वयोरनयोः [illegible] [illegible] विचार प्रयासफल [illegible] प्रस्तुतार्थेति। अत्र [illegible] न व्याचिख्येते। ननु [illegible] [illegible] [illegible] सामान्यदोषोऽपोहपक्ष इति [illegible] [illegible]
30 [illegible] [illegible], न तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

यदि चार्थान्तरापोहो न भावान्तरमित्यपोहवानर्थः शब्दवाच्यो न भवत्यसो नापोहो विशेषणमिष्टं कथमिदं तर्हि यत् सत् तद्द्रव्यं, यद्द्रव्यं तत्सदिति ? उभयशब्दार्थव्युदासानुगृहीतस्य समुदायस्यैकत्वात् संहतशब्दद्वयाभिधेयत्वात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानात् तथार्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्त्वेव सदित्युच्यते यस्मिन् वस्तु व्यपोहः क्रियते तच्च द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रमिति, किमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यद्द्रव्यमर्थान्तरा 5 पोहः सद्यांस्त्वर्थः शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्यान्वयव्यतिरेकार्थमेवप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनादिति, तस्मादनपहृतः पश्चिमदोषोऽपीत्यलं प्रसङ्गेन ।

यदि चार्थान्तरापोहो न भ[ा]वान्तरमित्यादि, अभावान्तरत्वादर्थान्तरापोहस्यापोहवानर्थः शब्दवाच्यो न भवत्यसो नापोहो विशेषणं नापोहवान् सोऽर्थ इति यदि त्वयेष्टमिति, अस्य विरोधापादनार्थमुच्यते कथमिदमित्यादि पूर्वपक्षितमस्माभिर्यावत् न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादित्येतस्य 10 सूचनसूत्रं यावत्नापोहमात्रमिति गतार्थम्, किमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यद्द्रव्यमर्थान्तरापोहस्सद्यांस्त्वर्थः शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्यान्वयव्यतिरेकार्थमेवप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनादित्युक्तं भवति, न हि लोके शब्दप्रयोगजनितप्रत्ययपरिच्छेद्यापलापेनान्य शब्दार्थः शक्यः कल्पयितुम्, सुदूरमपि गत्वा प्रतिपत्तिकरणावसानात्वादानामिति नाम निःसरणोपायः तस्माद[न]पहृतः पश्चिमदोषोऽपीति, एतेनासावप्यापेक्षाभावेऽप्यविश इति सम्भाव्यमानविकल्पा दोषास्तेऽपरिहृता वदितव्याः, तेषां त्वयुक्त 15 न्यायाभ्यानतिक्रमात् परिहारवस्तूनां तद्विकल्पानुसारित्वादित्यलं प्रसङ्गेन ।

प्रस्तुतनयमते शब्दार्थो विधीयते—

अत्र च सङ्घातो वर्णपदवाक्यादीनां शब्दार्थं तत्पत्तावभिव्यक्तो वा, यद्यप्यभावस्यैव

प्रकाशकमात्मत्वेऽपि विवक्षितोऽयम् इति दर्शयति—यदि चेति । अर्थान्तरापोहो न भावान्तरम् न द्रव्यस्य न प्रथमप्रतिषेधविषयमिति यावत् किन्त्वभावान्तरम्, तस्मादन्यत्वार्थोऽर्थो नापोहवान् येनापोहो विशेषणमर्थश्चापोहवान् भवेदिति यावत्—अभावान्तरत्वादिति । अयमनुपपन्नो विरुद्ध प्राग् त्वयैवापोहपरतः सम्मतं वादिनिरासात् अस्माभिः पूर्वमुक्तवा प्राक् तदर्थितमेतद् दत विरोध दर्शयन्नेन पूर्वपक्षमेव स्मारयति—कथमिदमित्यादीति । अस्य व्याख्यान सङ्क्षेप तदर्थप्रत्यायनमत्र प्र दर्शयते—सूचनसूत्रेणेति इह त्वर्थान्तरापोहो ह्यभावमात्रमभिधेयश्च किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्त्वेव सदित्युच्यत इत्यादि मन्तव्यम् । आचार्यमतस्यानुवाद—किमुक्तमिति अर्थान्तरापोहो द्रव्यं—भावान्तरं अद्रव्यं अभावान्तरं वा भवतु, 25 तथापि शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव भवप्रत्ययान्वयव्यतिरेकाभ्यां विधिप्रतिषेधरूपार्थमेवप्रत्ययसम्बन्धेन वेदनुभवसिद्धत्वात्, अयमर्थ भवति अर्थं न भवतीति एवमुक्तं भवत्यर्थः । तस्माद् यदि द्रव्यमिति । हेतुं दर्शयति—बुद्धिस्थेति । व्यतिरेकमुखेन हेतुं समर्थयति—न हि लोके इति यदिपरिच्छेदे बुद्धिः शब्दप्रयोगानुगमात् तद्विकल्पनिरासेनान्यत्र शब्दार्थान्तरकल्पनमयुक्तम्, अनुभूयमानानुभवापलापस्यासम्भाव्यत्वात्, यावदुपपत्तिकल्पं विचार्यमाणन्तरम् सर्वैरपि तैरनुभवसिद्धसम्बन्धस्यैवाभ्युपगमात् तस्मात्तदभावप्रदर्शको वादिभ्यो हि गर्तुं न क्षम इति भाव । तस्मात् पश्चिमदोषस्यापि भाव एव नाभाव 30 इत्याह तस्मादनपहृत इति । तदाह—एतेनेति । तथा आदिम पक्षोद्भूतविकल्पोपापादितदोषेऽपि दुर्वारत्वमित्याह तेषां त्वयुक्तेति । व्याख्यानमेव परिसमापयति—अलं प्रसङ्गेनेति । अयोगवत्तिमयमी योऽसौ शब्दो नाम तदाह—अत्र चेति ।

[1] भि ५. डा दे °भोहमात्रमसर्व त्वचन्मार्थं ।

पद्यानि पदानि तथापि कार्यार्थलोकप्रसिद्धेरेव वा व्यवस्था, दृष्टो हि लोके तेषां शब्दाना मर्थप्रत्यायनासम्भवादर्थप्रत्यायकस्तत्समुदायः समुदायिभ्योऽन्य इति केचित्, तस्मादेव कार्यात् तेषु तस्य प्रतिवेशं समस्तेषु वा वृत्त्यसम्भवान्न व्यतिरिक्त इत्यपरे, अन्त्यवर्णे संहृतासेप देशावयवः समुदायोऽभिधाता पूर्ववर्णजनितबुद्धिपरिपाकवृत्तित्येके, सर्वावयवेषु तिरोहिताभिम तेषु मिलत्य व्यवस्थितो बुद्धिसंस्कारपरिपाकसमुदाय इत्यपरे, समुदायात्मा शब्द एक एव, अनेक एव वा प्रत्यायक इत्यपरे किं न एतैः, यदि व्यतिरिक्तो यद्यव्यतिरिक्तोऽस्त्वेऽक्षेपे वाऽभिन्नो भिन्नो वा प्रत्यायकः समुदायोऽव्ययवा एव वा योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽर्थप्रत्यायनात् समुदायः शब्दोऽनवस्थितत्तर्कत्वात् पुरुषाणाम्, यथोक्तं 'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः' इत्यादि, तथा 'हस्तस्पर्शादिवान्धेन' इत्यादि (वाक्यप० कां० १ श्लो० १४, ४२) आगममात्रमेतत्।

(अथ चेति) अत्र च–विधि[नियम]मिदमे संघातो वर्णपदवाक्यादीनां समुदायं बस्तरोचसि- व्यतो वेति यदि वर्णादयो मन्यन्ते यथाभिमन्यमन्ये कार्यनिमित्तयोर्योरप्यविरुद्धः संघातो वाक्यादिः अन्य इति, व्यापारसमुत्पन्नमात्रमर्थसिद्धावर्णादीनां यौगपद्याभावे कुतः संघात इत्याशङ्क्यते–यथ[य]ासयोग- पद्यानि पदानि कार्यात् प्रसिद्धा कर्थंचना लोके, किं तत् कार्यं? अर्थप्रतिपादनम् तथा वर्णादीनां क्षिते वानां परिणामान्तरमापन्नानां विनष्टानां वा बुद्धौ संस्कारभावाभावयोरभिवेशविज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वं तदभावे तदभावात् प्रयोगानन्तर्यीयकत्वाच प्रत्यक्षसानुमीयते, लोकप्रसिद्धेरेव वा व्यवस्था दृष्टो हि लोके तेषां वैर्णपदादीनां शब्दानामर्थप्रत्यायनासम्भवादर्थप्रत्यायकस्तत्समुदाय इति शक्तिः [इति] प्रसिद्धेः सम्भिदानीं?

वर्णसंघात पदम्, पदसंघातो वाक्यम्, वाक्यसंघात प्रकरणमध्याये वा प्रकरणसंघातोऽध्यायसंघातो वा ग्रन्थ इत्याह–संघात इति। संघातश्च समुदायः स च वर्णानां [illegible] वा स्यात्तथापि [illegible] इत्याह–यदि वर्णादय इति। ननु वर्णा [illegible] [illegible] इति।

वर्णानां [illegible] इत्याह–यद्यपीति [illegible] वर्णादीनां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति। [illegible] लोकप्रसिद्धेरेव वेति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

---

१ [illegible]। २ सि. क्ष. [illegible]। ३ सि. क्ष. डे. [illegible]। ४ सि. क्ष. डे. संस्कारभाव- योरभि। ५ सि. क्ष. डे. वर्णमेदादीनां। ६ सि. क्ष. डे. प्रसिद्धा च।

समुदायः समुदायिभ्यो वर्णादिभ्यस्तदसम्भविकार्यान्तरदर्शनादन्य इति केचिदाहुः, तस्मादेव कार्यात् मा भूदहेतुकमर्थप्रत्यायनं तेषु तस्य प्रतिवर्णं समस्तेषु वा देशैः सामस्त्येन वा दृश्यसम्भवान्न व्यतिरिक्त इत्यपरे, पूर्ववर्णज्ञानाहितसंस्कारापेक्षान्त्यवर्णे संहृतावशेषदेशावयवः समुदायोऽभिधाता पूर्ववर्णजनितबुद्धि परिपाकादित्येके, सिद्धत्वात्तोयवदेशान्तरेष्वेतदः समुदायात् कुतः सम्भवः प्रत्यायनस्य ? किन्तु सिद्धत्वे सत्यत् सर्वावयवेषु तिरोहितानभिमतेषु सूक्ष्मतामापन्नेषु वितत्य व्यवस्थितो बुद्धिसंस्कारपरिपाकसमुदायोऽभि- 5 व्यञ्जकः प्रत्ययस्येत्यपरे, समुदायात्मा शब्द एक एवाभिन्नः प्रत्यायकोऽर्थस्यैकप्रत्ययदर्शनात्, अनेक एव वा, प्रत्ययपदाहितसंस्कारक्रमापेक्षार्थज्ञानत्वाविशेषमादीनि विचारान्तराण्येवैतानि पुरुषमतिसमुत्थापितत्वा त्सर्वविषयत्वात्, किं न यतो, यदि व्यतिरिक्तो यद्यव्यतिरिक्तोऽस्मिन्नेकेऽन्ये समस्तेऽप्यभिन्नो भिन्नो वा प्रत्यायकः समुदायोऽवयवा एव वा सोऽस्तु सोऽस्तु, सर्वथाऽर्थप्रत्यायनात् कस्मात् समुदायः शब्द इत्येवाभ्युपगम्यते, किं कारणं ? अनवस्थिततर्कत्वात् पुरुषाणाम्, यथोक्तं 'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः' (वाक्य० 10 का० १ श्लो० ३४) इत्यादि तथा 'हस्तस्पर्शादिवान्धेन' (वाक्य० का० १ श्लो० ४२) इत्यादि,

---

स्यात् तथा सति च सम्भवति योगसम्भवतीति न समुदायो व्यतिरिक्त इत्यन्येषां मतमिति दर्शयति-तस्मादेव कार्यादिति अर्थप्रत्यायनरूपात् कार्यादित्यर्थः वर्णेषु प्रतिवर्णं देशेन समुदायस्य दृश्यसम्भवात् समुदायस्य देशाभावात्, सामस्त्येन प्रतिवर्णं वृत्तौ समुदायबाहुल्यम् एकवर्णमात्रसमुदायादेव बोधसम्भवेऽपरवर्णोच्चारणवैयर्थ्यं च न वा समस्तेषु वर्णेषु वर्तते समुदाय सामस्त्या सम्भवादर्थावगमिति न व्यतिरिक्त समुदाय इति भाव । पूर्वपूर्ववर्णज्ञानजन्यसंस्कारसहकृतेऽन्त्ये वर्णेऽवस्थितः स्वदेशावयवसमूह- 15 रूपसंहृतावशेषवर्णमात्र समुदायो वाचकोऽर्थस्येत्याह पूर्ववर्णेति पूर्वपूर्वसंस्कारसहकृतानां प्रत्ययोत्पत्तिपरिपाकवशात् बुद्ध्यन्त्ये वर्णे पश्चात्तरूपे समुदाये अविवेकमति च चार्थाभिधानादर्थसिद्धि भाव । अन्त्ये वर्णे एव समुदायाभ्युपगमेऽपरवर्णवैयर्थ्यात् सिद्धार्थं तोयवत्स्थितिकम् अर्थप्रत्यायकं तदाविष्कसमुदायात् स्यात् किन्तु सिद्धे तत्त्वात् प्रत्येके वर्णेषु तिरोहितत्वात्सूक्ष्मतया वर्तमानेषु व्याप्त्यवस्थितः समुदायः पूर्वापेक्षोऽर्थप्रत्ययमभिव्यनक्तीति मतान्तरमाह-सिद्धत्वात्तोयवदिति । प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारसहकृता- न्त्यवर्णाभावात् समुदायात्मैव शब्दो व्यपदेशोऽर्थमभिव्यनक्ति- अर्थैकत्वेन कारणस्यापेक्षत्वात्समुदायात्मकत्वं मतं दर्शयति- समुदायात्मेति । समुदायात्मकता एकानेके प्रत्ययता प्रत्ययपदसंस्कारजन्यार्थज्ञानत्व सामान्यमात्मादिति मतान्तरं 20 दर्शयति अनेक एव वेति । इत्यमनेकधा विचारः प्रवर्तते विचारमात्रमेव केवलमेतत् तत्तत्तु तु एव, केवलं निर्मूलपुरुष- मतिभिरेते तर्काः उत्थापिताः एवमविकसाम्प्रदायिकाः नानेन विचारेणास्माकं किमपि प्रयोजनमस्ति किन्तु समुदायात्मकत्वं यत्र सर्वोप- पत्तिकम्, तत्र न कारणमन्तरेण कोऽपि दुर्महति, तस्मात् कारणं समुदायात्मा शब्दोऽस्माभिरभ्युपेयते व्यतिरिक्तो वा भवतु व्यतिरिक्तो वा अन्त्यवर्णे वा स्यात् समस्तेषु वा एको वाऽनेको वा समुदायो वाऽवयवा एव भवतु, नात्र कश्चिद्विचार इत्याह-कुतो- वमादीत्येवेति । तत्र हेतुमाह-अनवस्थितेति पुरुषाणां तर्का अनवस्थिताः पाठकानुकूलत्व तेषां तर्काणामस्थापकत्वात्, 'यत्नेना- 25 नुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥' इति कुशलैर्यत्नेन तर्कितत्वात्परेण बुद्धिमताऽन्यथाकरणात् तस्यान्यथैव बौद्धादिभिस्तर्कस्याकरणत्वम्, अबुद्धिमत्त्वादिति भावः । तत्र भर्तृहरिवचनं प्रमाणयति-यत्नेनेति । तत्रैव वचना- न्तरमाह-हस्तस्पर्शादिति हस्तस्पर्शादिवान्धेन विषमे पथि धावता । अनुमानप्रधानेन विनिपातो न दुर्लभः ॥ यथा कश्चिदन्धो विषमे भूमि पथि धावमानस्तदनुसारेण [illegible] पथि वा हस्तस्पर्शनातिशयमं प्रमादितान्तस्यैवापरमपि पश्यन् पतनं लभते तथैवानुमानैकमात्रैण तर्कमात्रावलम्बेन प्रवर्तमानो सम्यग्ज्ञानमविस्तरे च विनिपातं लभ- 30

---

१ सि. क. ग. दे. दोषतोपाय । २ सि. क. ग. दे. तदपेक्षानुक । ३ सि. क. ग. दे. °भ्यो दोषसमेऽ । ४ सि. क. दे. °स्पर्शादिवत्स्येन, का. स्पर्शादिवान्धेन

किं तर्हि प्रतिपत्तव्यम् आगममात्रं सेवेत् । यथोक्तं 'जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ । सो ससमयपण्णवओ सिद्धंतविराहिओ इयरो' ॥ (संम० कां० ३ गा० ४५) त्ति ।

पदसमूहो वाक्यम्, स चानियतानुपूर्व्यः पदसमूहः, तद्यथा–देवदत्त ! गामभ्याजेति, कदाचिच्च देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लाम्, देवदत्त ! महिषीं गृष्टिं कल्याणीमिति पात्रमाहर, आहर पात्रं सौवर्णमित्यादि सर्वागमसमूहात्मकोऽर्हदागमो वा वाक्यम्, वाक्यार्थोऽपि तदभिधेयोऽर्थः ।

पदसमूहो वाक्यमिति, स चानियतानुपूर्व्यः पदसमूहः–अनुपूर्वभाव आनुपूर्व्यं, तदनियतं यस्य सोऽनियतानुपूर्व्यः पदसमूहः तद्यथा देवदत्त ! गामभ्याजेति कदाचिच्च देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लाम् देवदत्त ! महिषीं गृष्टिं कल्याणीमिति, पात्रमाहर आहर पात्रं सौवर्णमित्यादिव्याकरणलौकिकवैशेषिकमीमांसकाद्य-
10 समस्तमात्रम् सर्वागमसमूहात्मकोऽर्हदागमो वा वाक्यम् वाक्यार्थोऽपि तदभिधेयोऽर्थः, उक्तः शब्दार्थः ।

अथ पुनरेषः शब्दार्थवति इत्यर्थे किं पर्यायार्थे ? उच्यते–

अयमपि शब्दैकदेशत्वात् पर्यवास्तिकः परिरुपसर्गः समन्तादर्थे, अव गत्यर्थे धातुः समन्तात् अवति, कोऽसौ ? भेदो भावोपसर्जनः, सोऽस्तीति यस्य नयस्य मतिः स पर्यवास्तिकः ।

(अयमपीति) अयमपि शब्दैकदेशत्वात् पर्यवास्तिकः 'मूलनिमेणं पज्जवणयस्स उज्जुसुयवयण-
15 विच्छेदो । तस्स उ सद्दाईया साहपसाहा सुहुमभेया ॥ (सं० का० १-५) इति आर्षेऽपि समस्तव्याख्या-
भानात् पर्यवास्तिकभेदस्य शब्दनयस्य भेद इत्यर्थः पर्यवास्तिक इति कः शब्दार्थः ? उच्यते, परिरुपसर्गः

सेवेत तदर्थे । किन्तर्हि [illegible] आगममात्रमिति । आगमादेव यस्य प्रयोगः इति भावः । तत्र साक्ष्यमाह–यथोक्तमिति हेतुवादपक्षे हेतुगम्यमर्थं हेतुनाऽऽगममात्रगम्यमर्थमागमेनैव च प्रतिपद्यते स स्वसमयप्रज्ञापकः इतरस्तु सिद्धान्तविराधक इति भावः । वाक्यलक्षणमाह–पदसमूह इति । [illegible] पदमाह [illegible] पदसमूहः वाक्य
20 भवति [illegible] स चेति । आनुपूर्वीनियमाभावे निदर्शनमाह–तद्यथेति । [illegible] इत्यादीति । [illegible] वाक्यमित्याह–सर्वागमेति [illegible] आत्मकोऽर्हदागम इति । वाक्यार्थमाह–वाक्यार्थोऽपीति [illegible]
[illegible] पर्यायार्थो वा [illegible] इत्याह–अयमपीति । [illegible]
[illegible] अयमपि शब्दैकदेशत्वादिति । [illegible] मूल-
25 निमेणं इति । [illegible] ऋजुसूत्र [illegible]
[illegible] ऋजुसूत्रस्य [illegible]
[illegible] । आर्षेऽपि [illegible]
आर्षेऽपीति [illegible] पर्यायार्थिकभेदस्य शब्दनयस्य [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] । [illegible] मेदे भावि [illegible]

---

१ सि० ३ [illegible] ।

समन्तादर्थे, अत गत्यर्थे धातुः, परितोऽयन समन्ताद्गमन पर्ययः, तथाऽऽचष्टे—समन्ताद्भवति, इत्यमुम-
र्थमुक्त्वा वस्तुतो वक्ष्यति—कोऽसौ ? भेदो भावोपसर्जनः—यो भवति घटादिर्भेदः स भवनक्रियो-
पसर्जनपर्ययः सोऽस्तीति यस्य नयस्य मतिः स पर्यायास्तिक इति तद्धितप्रत्ययान्वार्थः प्रकृत्यर्थेन
विशेषितो ज्ञेयः।

किमेताः स्वमनीषिका एवोच्यन्तेऽस्ति किञ्चिदभियुक्तवचनमेतस्यापमपीति बलीत्युच्यते, तद्यथा— 5

निर्गमनवाक्यमप्यस्य 'दुवालसंग गणिपिडगमेगे पुरिसं पडुच्च' (नन्दि० ४२) इत्यादीति
विधिनियमनियमः।

(निर्गमनेति) निर्गमनवाक्यमप्यस्य 'दुवालसंग गणिपिडगमेगं पुरिसं पडुच्च' इत्यापापमन्य
सामिसेनार्हत्प्रवचनसंवादिनम् यैषाप्ययमागमोऽनेकपुरुषान् येऽपि सैवा व्यवस्थितः तथापि प्रत्येक पुरुषवि
शेषाश्रित एव निश्चयाय, क्रियासामान्योपसर्जनविशेषपरमार्थत्वात् भवत्यर्थस्य, तत्र द्वादशाङ्ग गणिपिटक, 10
अत एव सादिसपर्यवसानश्च इत्यनेनार्थः, इत्यादिमृदृश्यत्यपि, प्रकृतिस्थितिरनुभावप्रदेशबन्धादिप्ररूपणा
एकसमयमात्रविषया मिथ्यादर्शनादिपरिणामाध्यवसायप्ररूपणा च प्रदृश्या इतिः परिसमाप्तौ, इत्थं विधिनि-
यमयोर्नियम एव प्रवक्तो गुणप्रधानभावेनायमष्टमोऽरः समाप्तश्च द्वितीयो मार्गः उभयविकल्पभेदोपदर्शनः॥

—अष्टमोऽरः—

— समाप्तः —　　　15

भेदो भावोपसर्जन इत्याह—भेद इति। भावो हि क्रियाविशेषिता घटादिभेदानां भवनक्रियामनन्यत्वात्, भवनक्रियो-
पसर्जनश्च विशेषोऽस्य नयस्य विषय पर्ययोऽस्तीति मतिर्यस्यासौ पर्यायास्तिकः अस्तिनास्तिदिष्टं मतिरिति सूत्रेण ठक् प्रत्ययः,
पर्यायास्तिकः इत्यन्वर्थप्रत्ययान्तस्यार्थं इत्याह यो भवतीति। अस्य नयस्य विषयनमार्थं पृच्छति—किमेता इति। मूल-
मूलमार्यमाह—निर्गमनेति। अनेकपुरुषापेक्षया द्वादशाङ्गं गणिपिटकस्यानादिपर्यवसितत्वेन भावोपसर्जनभेदविषयनयस्य कथं
विरुद्धं भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—यद्यप्ययमागम इति एकपुरुषापेक्षया द्वादशाङ्गगणिपिटकस्य सादिसपर्यवसितत्वात् अवि- 20
रुद्धेन विरुद्धं भविष्यतीति भाव। अभ्यासमप्यागमोक्तिप्ररूपणानामाविर्भावेन निर्दर्शनं सूचयतीत्याह—इत्यादिग्रहणा
दिति। अन्यदपीत्यभिमतमेव दर्शयति—प्रकृतीति एकसमयमात्रविषया प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशबन्धादीनां प्ररूपणा
मिथ्यादर्शनादिपरिणामाध्यवसायप्ररूपणा च तथाविधा ग्राह्येति भाव। एवं विधिनियमयो—सामान्यविशेषयो—द्रव्यपर्याययोरुपसर्ज-
नप्रधानभावेन नियममर्थप्रकरोऽयमिति। विधिनियमोभयात्मकेन मार्गस्यापुपदर्शको द्वितीयमार्गोऽयं निरूपित इत्याह—इत्थमिति।

इति श्रीमल्लवादिक्षमाश्रमणविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रव्याख्याने
उभयनियमनयाराः समाप्ताः। 25

---

१ सि क्ष. डा डे अर्थमपीति। २ सि ले. डा डे. यार्थेनं ३ सि क्ष डे बलाच्यमप्रामो क्ष
बलमप्यममावमो। ४ डा. सि तदा। ५ सि क्ष डा डे सायथप।

